

समस्त स्वत्व रेजिस्टरी करके स्वाधीन रखा गया है।

एकादशस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

द्वितीयखण्डः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्
श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचिता दीपिका दीपिनी,
टिप्पणी, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयसमाख्याटीका,
तदनुगामिश्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमन्मध्वासिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्वि-
जयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्य-
कृतसुबोधिनी, श्रीगौडियवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका,
तदनुगामिश्रीमद्विष्णुनायककृतसारायर्थादर्शिनी, श्रीनिम्बाकसम्प्रदायि-श्रीमच्छुक्-
देवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका इति नवभिर्व्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

संदिग्धम्

परमहंसपरिव्रजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

ब्रह्मदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीविनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तस्मात्

श्रीवृन्दावन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काश्मीरमण्डलान्तर्गते ‘फान्दूर’ पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामानि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” यन्त्रालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपराजितसिद्धयुपायमाह । मद्भिभूतीरिति । मद्भिभूतीः मम विविधभूतीः अपराजितः अनुपैरिति शेषः ॥ ३० ॥

उक्तानामनुक्तानां च सिद्धीनामवरोधोऽपरोक्षीकृततत्त्वस्य तत्सिद्धिराकाङ्क्षमायस्य ममोपासकस्थोक्तविधया तत्तत्सिद्धिप्राप्तियोगगुणोपास्ति कुर्वत एवेत्याह । उपासकस्येति । उपासनयापरोक्षीकृततत्त्वस्य पुनरुपासनं कार्यकाले कुर्वतः कार्यसिद्धिः स्वादित्यतो योगधारणया पुनरित्युक्तं योगधारणया सिद्धयुपायध्यानेन ॥ ३१ ॥

निरन्तरध्यानरतस्य पुंसः सिद्धिर्निरूपणमात्रेण भवति न चिरध्यानापेक्षास्तीत्याशयेनाह । जितेन्द्रियस्येति । दान्तस्त्रोपशतस्य जितश्वासस्य प्राप्तवायुमसादस्य जितारमनः प्राप्तमनोज्ञस्य—

उपास्य वायुं प्रथमं वायौ सुष्ठुपरोक्षिते ।
अनुज्ञातस्ततस्तद्वं तत्र तत्र हरिं स्मरेत् ॥
कृत्वाऽपरोक्षं तं चापि काले काले स्मरेत्पुनः ॥
अभीष्टकार्यसिद्धिः स्यात्तस्य नास्त्यत्र संशयः ।
अकामो यदि वायुं च ध्यात्वा हृष्टा हरिं तथा ॥
न किञ्चित्कामयेत्पश्चात्स क्षिप्रं मुक्तिमैष्यति ।
इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोत्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मत्स्थमिति । अहमेव स्थानमाश्रयो यस्य तन्मदुपाधिकरूपं सत्त्वं देवाद्युद्भवहेतुसत्त्ववृत्तिसिद्धिं चिन्तयेत् तदेवाह—सत्त्ववृत्तीरिति ॥ २५ ॥

यदा वेद्यत्र यथा वेति पाठे यदुपाधित्वेन ॥ २६ ॥

मद्भावं मद्भावनामीशितुः संसारनिवन्तुः वशितुस्तस्य स्त-
नस्य चेति तदुपाधित्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥

अतः परं गुणहेतुत्वेऽपि क्षुद्राः भारण्येति जगत्सृष्टिस्थिति-
प्रवणकालक्षेत्रधारणोच्यते जन्ममृत्युपट्टादितेति जन्ममिर्मृत्यु-
मिनापिगच्छतीत्यर्थः ॥ २८—२९ ॥

मद्भिभूतीरिति । मद्भिभूतीनां मध्ये यां कां चित्तां च जगत्प-
राजोपाधिमित्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

मद्धारणां मम तत्त्वदुपाधिरहितस्यापि यत् किञ्चिद्रूपस्यापि
धारणामित्यर्थः । स्वभावतः सर्वसिद्धिसेवितासर्वतो मम
कृपात् कामनामात्रेण सर्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाधनदर्शिनी ।

सत्त्वं स्वीयान्तःकरणं मत्स्थं ममूतं चिन्तयेत् ततश्च
सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः सुरस्त्रियस्तमागताः सेवन्ते इति देवकी-
होमास्ति ॥ २५ ॥

यदा वा अकाले कालेऽपि इत्यर्थः यथा वेति पाठे यथा
सङ्कल्पयेत् यथा येन वा प्रकारेण मत्परः स्यात् सत्त्वं सत्त्वसं-
कल्पे मयि तथा तेनैव प्रकारेण तत् स्वामीष्टं वस्तु प्राप्नो-
तीति सङ्कल्पसिद्धिः ॥ २६ ॥

[१०१]

मत् मत्तः सकाशाद्भावं ध्यानातिशयेन ईशितुं वं वशाधि-
तुं वा मत्तः कीदृशात् ईशितुः वशितुः सेवान् प्रशीकृतुः न
विहन्येत न विहता मवेदित्यप्रतिहताशङ्कम् ॥ २७ ॥

अतः परं क्षुद्राः भारणाविद इति त्रिकालक्षेत्रधारणा
सूचिता त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया जन्ममृत्युपट्टादितेति
जन्ममरणयोरपि उपपट्टिता बुद्धिमेव प्राप्ता भवति ननु किञ्चि-
दपि हसतीत्यर्थः । इति त्रिकालक्षेत्रत्वम् ॥ २८ ॥

अग्न्यादिसर्वोपधातशून्यो भगवानिष्येवंभूतध्यानयोगेन श्रान्त-
चित्तस्य मुनेयौगमयं योगपरिपक्वं वपुरग्न्यादिभिर्न हन्येत
यथा यादसामुदकमुपधातकं न भवति प्रत्युत क्रीडास्पदं
तथैव तस्याग्न्यादय इत्यग्न्यादिप्रतिष्ठम् ॥ २९ ॥

मद्भिभूतीर्मेवतारान् सध्वजादिभिः सहितो भवेत् अप-
राजितश्च भवेदित्यपराजयनाम्नी सिद्धिः ॥ ३० ॥

उपसंहरति । उपासकस्येति ॥ ३१ ॥

दान्तस्य संयतमनसः जितः श्वासः आत्मा व्यापकः
स्वभावश्च येन सः तस्य ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुराक्रीडे देवानां विहारस्थाने विहरिष्यन् मयि सत्त्व-
मयि निवन्तरि स्थितं सत्त्वगुणं विभावयेत् चिन्तयेत्
सत्त्ववृत्तीः सत्त्ववृत्तयः सात्त्विका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मत्परः अहमपरः सर्वोपदेवनेोपायो यस्य सः यथा
यादशं यदा वा यस्मिन् देशे काले वा सङ्कल्पयेत् तथा
तादृशमेव तत्तदैव समुपादनुते सम्बन्धं प्राप्नोति किङ्कर्तुं सत्ये
यथार्थगुणस्वरूपवचनसङ्कल्पादिमति मयि मनो जुञ्जन् मम
सत्त्वतां चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥

ईशितुः सर्वनिवन्तुः वशितुः स्तनप्रसव मत् मम भावं
ईशित्वादिकं स्वभावम् आपन्नः प्राप्तः तादृशं मम स्वभावं
ध्यायन्निति यावत् तस्य आत्मा कुतश्चिदपि न विहयेत्
चकारः गत्यादिसमुच्चयार्थः यथा ममेत्युक्तमपि मम कृपा
सागर इवेतिवत् ॥ २७ ॥

अथ क्षुद्राः सिद्धीराह । मद्भक्त्येव्यादिना । भारणाविदः इत्य-
नेन त्रिकालक्षेत्रधारणामिच्छस्य त्रैकालिकी पूर्वापरवर्त्तमान-
नपदार्थविषया कथम्भूता स्वजन्ममृत्युपट्टायां विषयभूताभ्यामुप-
वृत्तितोषवर्जिता बुद्धिः स्यात् अनयैव परचित्तामिच्छता
दर्शिता ॥ २८ ॥

यथा यादसामुदकं प्रातकं न भवति तथाग्न्यादिभिः परितः
संक्षेपेरपि मद्योगेन भगवानग्न्यादिरुद्भूजस्य इत्येवं मद्भिषय-
धारणया श्रान्तचित्तस्यानुद्भूजमनसो मुनेर्वपुर्न हन्यते अनयैवा-
क्षुद्रता दर्शिता ॥ २९ ॥

मद्भिभूतीः जितनाचेतनमच्छक्तिकरपाः देवमनुष्यादिषु सद्-
चक्षेत्रयुक्ताश्च श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजादियुक्ताः समा-
वताररूपाश्च ॥ ३० ॥

उपसंहरति । उपासकस्येति ॥ ३१ ॥

अन्तरायान् वदन्त्येता युञ्जतो योगमुत्तमम् ।

मया सम्पद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥

जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः ।

योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं ब्रजेत् ॥ ३४ ॥

सर्वाणामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः ।

अहं योगस्य साङ्ख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३५ ॥

अहमात्माऽऽन्तरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् ।

यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रवीपः ।

भगवत्केको धारणां च यया सर्वाः सिद्धयः सुलभाः स्युरत
आह । जितेन्द्रियस्येति । मन्त्रारणां मम सर्वेश्वरस्य यदुक्तेऽवती-
र्यस्य धारणां मन्त्रारणाम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यदि देवता के क्रीडा स्थानों में विहार करने की
इच्छा होवे तो मेरे में स्थित शुद्ध सत्त्व की भावना करे
तब सत्त्वगुण में घटने वाली देव स्त्री विमान को लेकर उस-
के पास उपस्थित होती है ॥ २५ ॥

और बुद्धि से जैसा जिस वस्त्रत पुरुष मेरे में तत्पर
होकर सत्य स्वरूप मेरे में मनको युक्त करे तब तैसी
सिद्धि की प्राप्ति होता है ॥ २६ ॥

इच्छिता वसिता जो मैं हूँ तिस मेरे भाव को जो पुरुष
प्राप्त होजावे तो जैसे मेरी आज्ञा कहीं नहीं रुकती है तैसी
उसकी भी आज्ञा कहीं नहीं रुकती ॥ २७ ॥

जो धारणा के जानने वाला है मेरी भक्ति से जिसका सत्त्व
शुद्ध होगया है उस योगी की जन्म मृत्यु आदि के ज्ञानवा-
ली तीनों कालों कि बुद्धि होजाती है ॥ २८ ॥

मेरे योग में जिस मुनि का आन्त चित्त है तिसका
योगमय शरीर आग्नि आदि को से नहीं तह होता है
जैसे कि जब जन्तुओं का शरीर जब से नहीं तह होता है ॥ २९ ॥

एवज छत्र वयजन इनके सहित शिवरत्न अस्त्रादिकों से
भूषित हमारी विभूतियों अवतारों को जो ध्यान करे वह योगी
अपराजित हो जावे ॥ ३० ॥

योगधारण से मेरे को ऐसे उपासना करने वाले मुनि

के पास पवित्री कहीं हुई सब सिद्धि उपस्थित हो
जाती हैं ॥ ३१ ॥

जो मुनि जितेन्द्रिय इन्द्रियों को दमन करने वाला है इवास
और मनको जीतने वाला है मेरी धारणा को धारण करता है
तो ऐसी कौन सिद्धि है कि जो उसको दुर्लभ होगी ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यद्यप्येवं तथाऽपि न प्रार्थ्या इत्याह । अन्तरायानिति ॥ ३३ ॥
तस्मादहेतुकीयमेव धारणां कार्या नान्याः काम्या इत्याह ।
जन्मेति । जन्मैव काश्चित्सिद्धयो भवन्ति यथा देवानां यथा
च यादसामुदकस्तम्भः पक्ष्यादीनां खेचरत्वादि तदुक्तं पातञ्जले
“जन्मौषधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः” इति योगेन मन्त्रारणामित्यु-
क्तेन योगगतिं मत्साङ्ख्यवादिकूपाम् ॥ ३४ ॥

कुत इत्यत आह । सर्वाऽसमित्यर्थेन । प्रभुत्वोपपादनं हेतुः
कारणं पतिः पात्रयिता चेति किञ्च न केवलं सिद्धीनामेव
प्रभुरपि तु मोक्षादीनामपीत्याह । अहमिति । योगो मोक्षः साङ्ख्य-
तत्साधनं ज्ञानं धर्मस्य तदुपदेष्टृणां ब्रह्मवादिनां च ॥ ३५ ॥

कुतस्तत्राऽऽह । अहमिति । सर्वदेहिनां जीवानामात्मा यत आन्त-
रोऽन्तर्यामी “एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत” इति श्रुतेः तर्हि किमन्त-
र्वांतित्वापरिच्छिन्नः न बाह्यश्च व्यापक इत्यर्थः । तत्र हेतुः
अनावृतः एतत्सदृशान्तमाह । भूतेषु कतुर्विधेषु महाभूतानि यथा
वह्निश्चातश्च भवन्ति स्वयमहमपि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीशारमणदासगोस्वामिविरचित
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

श्रीचैतन्य प्रपद्येऽहं भक्ताभासावनोद्यतम् ।

येनैकादशव्याख्याने मृतेः साक्षाद्विरोधितः ॥

यद्यप्येवं न काश्चिद्वैरोधम् ॥ ३३ ॥

पातञ्जलसूत्रस्यायमर्थः काश्चन जन्मनिमित्ता एव सिद्धयो
यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादयः यथा वा कपिलमहर्षिप्रभू-
तानां जन्मसमन्तरमेवोपजायमानाः सांसिद्धिका ज्ञानोदया-
शुभाः । औषधिसिद्धयो यथा पातालादौ रसायनाद्युपयोगात् ।
मन्त्रसिद्धयंथा मन्त्रजपात् केवाञ्चिदाकाशगमनादिः । तपः
सिद्धयंथा विद्वांसिन्नादीनाम् । समाधिासिद्धिस्तु व्याख्याता ।
एताः सिद्धयः पूर्वजन्मनि क्षपितकर्मप्राणमेवोपजायन्ते तस्मात्
समाधिसिद्धाविवान्यासां सिद्धीनां समाधिरेव जन्मान्तरा-
द्वस्तः कारणं मन्त्रादीनि तु निमित्तमात्राणीति । अन्यैर्जन्मो-
पपत्त्यादिभिः ॥ ३४ ॥

प्रभुशताहम् । प्रभुत्वस्योपपादनम् । हेतुना साधनं कारण-
त्वात् । पाञ्चसिद्ध्याश्च प्रभुत्वमित्यर्थः । धर्मस्य भगवद्वर्णित-
निरुक्तमकर्मणः तस्यैव ज्ञानसाधनत्वात् । तदुक्तं प्रथमे ।
यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणमित्यादि तदुपदेष्टव्यां भग्नो-
पदेशकानां मोक्षाद्युपदेशकानां वा ॥ ३५ ॥

कुतो मोक्षादिप्रभुत्वं जीवानां शरीरस्थानायासां यस्यात्मा
शरीरमितिभूतेः तत्र व्यापकत्वे । एतत् बहिरन्तर्धत्मानत्वं
क्षयमित्यस्य व्याख्यानमहमपीति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये
श्रीशारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

जन्मोपपत्तिः । जन्मप्रयुक्तसिद्धिः पक्षिणांकाशगमनादिः
योगगतिः साक्षियोगफलं मानम् ॥ ३४—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीये

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यपि सुखमास्तथापि न तास्मात्कौ सवेदन्तराभूत-
त्वादित्यभिप्रेत्याह । अन्तरायानिति । उत्तमं योगं मनुपासनात्मकं
युञ्जतः कुर्वतो योगिन एतां अनुमिम्त्वादीनन्तरायान् योगाव-
रुक्कन्दनद्वारा पुनः संसृतिहेतुत्वेन विप्रभूतान् वदन्ति योगविद-
इति शेषः । नन्वेवामन्तरायत्वेऽप्यौपत्तिका मत्प्रधाना इति चोक्ता
अणिमादयोऽष्टौ नान्तराया इत्यत आह । यथा मनुपासनया सम्प-
द्यमानस्य मामिति शेषः । निरतिशयपुरुषार्थरूपं मां प्रारब्धान्ते
प्राप्स्यमानस्य कालक्षपणहेतवः विद्वन्वेदव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

न केवलमणिमादय एवास्म सुखमा अपित्वन्यसाध्या
अप्यस्य सुखमा इत्याह । जन्मेति । जन्मैव काश्चित् सिद्धयो
भवन्ति यथा देवानां यथा च यादसामुदकस्तम्भः प्रक्षपादीनां
खेचरत्वादि काश्चिदौषधादिभिरपि तदुक्तं पातञ्जले "जन्मोप-
धितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः" इति यावतीर्वावत्यः ताः सर्वाः
सिद्धीर्योगेन मनुपासनात्मकेन प्राप्नोति अनेन यदा देवादिज-
न्मादयस्तदा तास्ताः सिद्धयः सुखमा एवेति न तदर्थतया
योगो विनियोज्य इत्युक्तं भवति योगस्य प्रधानफलभूता
मत्प्राप्तिरुपा गतिस्त्वनन्यसाध्येत्याह । नाम्येयोगगतिं ब्रजोदिति ।
अनेनानन्यसाध्यायां मत्प्राप्तावेव विनियोज्य इत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

योगेनाप्नोति ताः सर्वा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह । सर्वासामिति ।
यतोऽहमुपास्यमानः सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः प्रापकः पतिः
प्राप्तयिता निर्वोहकश्च न केवलमहं सिद्धीनामेवोक्तविधः अपि तु
कवल्यसाधनस्य प्रकृतिविविक्तात्मोपासनाख्यसाध्यस्य मत्प्राप्ति-
साधनस्य मनुपासनात्मकयोगस्य च ब्रह्मवादिनां स्वर्गादिप्रा-
पक्यज्ञादिरूपधर्मस्य आह हेतुः पतिः प्रवर्तकः प्रभुः शेषी
चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कुत इत्यत आह । अहमिति । सर्वदेहिनामहमन्तरात्मा च यतः
अन्तरः अन्तर्यामी "एष न आत्मास्तर्जामी" इति भूतेः तत्सर्वदेहान्त-
रात्मवमात्रेण किं त्वं परिच्छिन्नः नेत्याह । बाह्यः बहिरपि व्याप्य
वर्तमानोऽत एवानावृतः आवरणरहितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अन्त-
र्बहिश्च व्याप्यो दृष्टान्तः यथा भूनेषु देवमनुष्यादिषु भूतान्याका-
शादीन्यन्तर्बहिश्च वर्तन्ते तद्वत्स्वयमहमपि तथा वर्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

भगवत्स्थानेनाणिमादिसिद्धीनां सौख्येऽपि तदर्थोपास्तितं
प्रशस्तेत्याह । अन्तरायानिति । एतान् सिद्धिविशेषान् उत्तमं योगं
मुक्तियोगं ध्यानं युञ्जतः कुर्वतः संपद्यमानस्य मत्प्राप्तात्मा-
तुक्कामस्य कुतोऽन्तराया इति तत्राह । कालेति ।

यदि योगफलं भुङ्क्ते पुनः काममपास्य तु ।

तेनैव क्रमयोगेन वायुं दृष्ट्वा हरिं तथा ॥

पृष्ट्वा मुक्तिपदवीं नाभ्यधा तु कथञ्चन ।

पूर्वदृष्टिर्हि कामार्थे पञ्चान्मोक्षार्थमिष्यते ।

येषां तु जन्मतः सिद्धिस्तेषां दोषो न तु कश्चित् ॥

इति ॥ ३३ ॥

जन्मादिषु योग एव साधनोत्तम इत्याह । जन्मोपपत्तिः ।
यावतीर्वावत्यः योगेन ध्यानेन एतादृशो योगो विशिष्टदेवता-
मिरेव सुखस्यो न सर्वेतित्याह । येषैरिति । यैः कैश्चित् कश्चि-
देव जन्मादिमयोगगतिं ब्रजेत् कुत इति तत्राह । सर्वासामिति ।
मृदो घटकारणत्वेऽपि न तस्त्वामित्वं किन्तु कुलाख्येवैवम-
उक्तं पतिरिति कुलाख्यामित्वं यावत्तद्वर्गगीतयतः प्रभुरिति
समर्थेन मया विशिष्टा एवास्मिन् योगोऽधिकृताः स्थिरिति सङ्कल्पि-
तत्वाद्युक्तमित्यर्थः—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जन्मादिभिः कैश्चिदेव प्राप्यते योगजं फलम् ।

योगेन सर्वैः प्राप्येत योगे यत्नं ततः कुरु ॥

कश्चिदर्थेऽपि यच्छब्दः प्रश्नार्थेऽपि क्वचिद्भवेत् ।

कचित्परामर्शवाची क्वचिदापेक्षवाचकः ॥

इतिवचनाद्यैरित्यच्छब्देन कश्चिदर्थ उच्यते ॥ ३४ ॥

न केवलं सिद्धीनामेव हेतुः किन्तु योगादीनामपीति भावे-
नाह । अहमिति । ब्रह्मादिनां वेदान्तानामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

‘कीदृशस्त्वमिति । तत्राह । अहमिति । अहं सर्वदेहिनामात्मा प्रेष्टुः
स्वामी अन्तर्यामिरूपेणान्तरः अन्तः स्थित्वा रतिकृत् अनेन
प्रेष्टृत्वं विवृतं ब्रह्मरूपेण बाह्यो बहिष्ठः बहिष्ठस्यापि ब्रह्माण्ड-
स्थेवान्पेनावृतोऽस्तीत्यतोऽनावृत इति ब्रह्मजनं विश्रम्भयितुं
हृष्टान्तयति । यथेति । पञ्च महाभूतानि भूनेषु जीवादिवस्तुषु
अन्तर्बहिश्च व्याप्नोतीति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मया संपद्यमानस्य मद्रूपामेव संपत्तिमिच्छत इत्यर्थः
अत एव ब्रह्मासायुज्यमप्यस्यान्तरायः स्यादिति युक्तमेव
तत्र प्रणितम् उत्तमं निष्कामं भक्तियोगम् ॥ ३३ ॥

तथापि पूर्वोक्ता धारणास्तु सर्वतोऽधिका इत्याह । जन्मेति ।

योगेनेति । पूर्वोक्तधारणानामेकतरेणापि ॥ ३४ ॥

मयि विश्वस्तैस्तु तत्तत्सिद्धिकामनस्यापि नान्यत् नच सोपा-
धिमन्तारणं कर्तव्यं स्वतः सर्वाभ्यस्तान्ममेत्याह । सर्वासामिति
द्व्याश्रयम् । धर्मस्य ज्ञानसाधनस्य ॥ ३५—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सिद्धयो होता बालस्यैव समस्कारकारिणो न त्वभिष-
ह्येत्याह । अन्तरायानिति । मया मत्प्राप्त्या संपद्यमानस्य
मद्युक्तस्य कालक्षपणहेतव इति दिने दिने तस्य मत्प्राप्ति-
लक्षणासंपत्तिर्ह्यसत्येव तस्मात् योगेनैव कालं यापयेत् ननु
तत्फलभूताभिः सिद्धिमिति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च जन्मेति । काश्चित् काश्चित् सिद्धयो जन्मादिभि-
रपि भवन्ति यथा जन्मनैव देवानां सिद्धयः यथा च जन्मनैव
यादसामुदकस्तम्भः पक्षिणां खचरत्वं मेषानामन्तर्धानपरकाय-
प्रवेशाद्याः तदुक्तं पातञ्जले “जन्मोपधितपीमन्त्रयोगजाः सिद्धयः”
इति यावतीयावयवः ताः सर्वा एव योगेनाप्नोति योगगतिं
लोकोक्त्यादिमुक्तिम् ॥ ३४ ॥

यतो मम ध्यानेनैव सर्वाः सिद्धयस्तस्माद्भवेव तासां हेतुः

न केवलं हेतुरेव पतिः पाक्षयिता च प्रभुः स्वामीच न केवलं सिद्धी-
नामेव हेतुप्रभृतयोऽहं यतो योगस्य मदीयध्यानयोगस्यापि अह-
मेव हेतुः न केवलं ध्यानयोगस्य सांख्यस्य ज्ञानस्यापि ज्ञानसा-
धनधर्मस्य निष्कामकर्मणोऽपि ॥ ३५ ॥

योगिनां ज्ञानिनां च ध्यानस्यालम्बनोऽप्यहमेवेत्याह । अहमात्तर
आत्मा अन्तर्यामी तर्हि किमन्तर्वासित्वात् परिच्छिन्नः न बाह्यश्च
व्यापक इत्यर्थः । तत्र हेतुनरावृतः एतत् सदृष्टान्तमाह । भूनेषु
चतुर्विधेषु महाभूतानि यथा बहिश्चान्तश्च भवन्ति स्वयमहमपि
तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मया संपद्यमानस्य ‘यत्तत् क्रीडन् रममाणः ब्रह्मणा विपश्चिता’
इति मया सह सम्पक् मुक्तौ संपद्यमानस्य ब्रजिष्यतो मुमुक्षोः
पताः पूर्वोक्ताः सिद्धीः अन्तरायान् वदन्ति अतो मत्प्राप्तिकामेन
ता उपेक्षा इति भावः ॥ ३३ ॥

मन्तारणामित्युक्तायाः स्विषयकधारणायाः भैष्ठ्यमाह ।
जन्मेति । जन्मादिभिः खचरत्वाद्याः यावतीः सिद्धीः पञ्चादश
आप्नुवन्ति ताः सर्वाः सिद्धीः इह मयि विषये यो यो गोगंधारणा-
लक्षणस्तेन योगी आप्नोति अन्वैर्जन्मोपध्यादिभिस्तु योगगतिं
मद्विषयकयोगस्य गतिं मत्प्राप्तिं न ब्रजेत् ॥ ३४ ॥

ननु भगवन् ॥ भगवद्विषयकस्य योगस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वं
त्वन्धारणामपेक्षत्वं च कृतं इत्याह । सर्वासामित्युक्तं । अपि
अवधारणे सर्वासां सिद्धीनां प्रभुरहमेव यतः हेतुः कारणम्
पतिः पाक्षयिता न केवलं सिद्धीनामेव प्रभुरपितु योगस्य
तत्साधनस्य सांख्यस्य आत्मानात्मविषयकविषयस्य तत्साधनस्य
धर्मस्य कर्मणः ब्रह्मादिनां तत्त्वोपदेष्टृणां चाहमेव प्रभुः ॥ ३५ ॥

किञ्च सर्वेषां देहिनां जीवानामहमात्मा सत्ताम्रद्वय-
माश्रयः अस्मीत्यर्थः । ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः
रति स्मृतेः ‘अंशो नानाव्यपदेशादवस्था चापि दाशकित्वादित्वम-
धीयत एकं’ इति व्याधाच्च कथम्भूतः अन्तरः अन्तः प्रविष्टः
जनानाम् “एव ते आत्मान्तर्याम्यमुत्सः” इत्यादिभूतेः परिच्छि-
न्नत्वशङ्कां धारयति । बाह्यः “यस्मिन् द्वावापृथिव्यौ विधृतौ
तिष्ठत” इतिभूतेः मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणियग्या इवेति
स्मृतेः अतोऽनावृतः उभयत्र हृष्टान्तः यथाभूतेषु चतुर्विधेषु भूतानि
अन्तश्च बहिश्च भवन्ति तद्वत् ननु महाभूतानामुपरिप्रक-
खादीनि तत्त्वान्यन्यानि सन्ति तत्रोपरि अपि किञ्चिदस्ति
किं नेत्याह । स्वयमिति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

भगवद्भक्तिरूप उत्तम योग साधने बाधे को तो ये सब सिद्धि विघ्न रूप हैं ऐसा महात्मा जन कहते हैं जो मेरे मे लग्न है मेरे को प्राप्त होने बाधा है उसके वास्ते ऐसी सिद्धि काष्ठ के लवण विताने बाधी हैं ॥ ३३ ॥

जन्म मौषधि तप मंत्र आदिकों से इहां जितनी सिद्धी हैं उन सब सिद्धियों को योग से प्राप्त हो जाता है परन्तु उन जन्म आदि सिद्धियों से योग की गति को नहीं प्राप्त हो सकता है ॥ ३४ ॥

संपूर्ण सिद्धियों का हेतु पति प्रभु में ही है में ही योग

का सांख्य का धर्म का ब्रह्मज्ञानियों का भी प्रभु है ॥ ३५ ॥

मैं संपूर्ण प्राणियों का अंतर्गामी भी हूं सबके बाहिर भी हूं फिर आवरण रहित भी हूं जैसे कि पंच गदाभूत सब के बाहिर भी रहते हैं भीतर भी रहते हैं तैसे मैं भी सर्वत्र रहता हूं ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्ध पंद्रहवें अध्याय की

श्री वृन्दावनस्थ पंडित ब्रह्मगुणाचार्यकृत

भाषाटीका समाप्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

—:—:—

उद्धव उवाच ।

त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् ।

सर्वेषामपि भावानां १ त्राणस्थित्यध्ययोद्भवः ॥ १ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ।

उपासते त्वां भगवन् ! याथातथ्येन ब्राह्मणाः ॥ २ ॥

येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः ।

उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तददस्व मे ॥ ३ ॥

गूढश्वरसि २ भूतात्मा भूतानां भूतभावनः ।

न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्त मोहितानि ते ॥ ४ ॥

याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ! ३ ।

ता मह्यमाख्याह्यनुभावितास्ते नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एवमेतदहं पुष्टः प्रश्नं प्रश्नविदांवर ! ।

युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ॥ ६ ॥

ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् ।

ततो निवृत्तो हन्ताऽहं हतोऽयमिति लौकिकः ॥ ७ ॥

स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः ।

अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।
षोडशे तु द्वेराविमोक्षयुक्ता विभूतयः ।
ज्ञानवीर्यप्रसादादिविशेषणोपवर्णिताः ॥
मन्तश्चिन्तेन यज्ञज्ञानमशक्यमकृतात्मनाम् ।
अतस्तद्योग्यतापत्त्यै विभूत्यादिनिरूपणम् ॥
एवं तावन्नवाध्यायामष्टप्रश्ना निरूपिताः ।
ब्रह्मत्वसम्भवे तावत्सप्तमाविचतुष्टये ॥
बन्धमुक्त्योस्तु निर्धारे सद्भक्त्योश्च ततः परे ।
द्वादशेऽनन्तरं कर्म कृतिस्यागव्यवस्थितौ ॥
द्विंशेतिहासतो योगनिष्ठायां च त्रयोदशे ।
श्रेयः साधननिर्धारे ज्ञाने चैव चतुर्दशे ॥

धारणासिद्धिर्भवे च प्रसङ्गेन निरन्तरं ।
उद्धवप्रश्नतो दत्तमुत्तरं हरिणोचितम् ॥
षोडशे भूतिविस्तारे द्वयोर्वर्णाभ्रमप्रते ॥
ज्ञानादिनिर्याये ज्ञातो यमादीनां च निर्याये ॥
योगप्रयाधिकारे तु विंशे च तदनन्तरं ।
तत्त्वसङ्ख्याविधादे च पुरुषकृत्योर्विवेचने ॥
जन्ममृत्युप्रकारे च द्वाविंशे दत्तमुत्तरम् ।
परापराधसहने चतुर्विंशतदनन्तरं ॥
सप्तविंशे क्रियायोगप्रश्ने तदुपवर्णनम् ।
अष्टाविंशे ततः प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहृतिः ॥
संसारसम्भवप्रश्ने तन्मध्ये दत्तमुत्तरम् ।

१ प्राणाः इति विज० २ चरति इति वीर० ३ महाविभूतेः इति विज० पाठः ।

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तद्व्यक्त्या पुनः प्रश्ने भक्तियोगोपसंहृतिः ।

एवं प्रश्नोत्तराख्यत्र क्रमेणानि विंशतिः ।

अहमात्मान्तरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् । यथाभूतानि भूतेषु
वहिरन्तः स्वयं तथेत्युक्तम् । तत्र भूतानि यथा कचित्केनचि-
द्वृणविशेषेणोद्भूतानि वर्तन्ते कचित्सामान्यरूपेणैव तथा स्वमपि
क कथं वर्तस इति विभूतीः प्रष्टुं प्रथमं तावदुक्तमेव सर्वा-
त्मकत्वमनुवदति । त्वं ब्रह्मेति । अपावृतं निरावरणं स्तत्रं वा
अत एव सर्वेषामपि प्राणं रक्षयाम् स्थितिजीवनम् प्राण-
स्थितिसहितावप्ययोद्भवौ यस्मात् सा त्वमुपादानकारणमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणमाह । यायातथ्येन यथायत्वेन
सर्वभूतकारणं त्वाम् ब्राह्मणं वेदतात्पर्यविदः ॥ २ ॥

एवं कारणत्वेन सर्वात्मत्वमनूय विभूतीः पृच्छति । चेष्टिति ।
उपासीनाः सेवमानाः सन्तः ॥ ३ ॥

तुल्यत्वमेवाऽऽह । गूढः अस्फुटः भूतानां प्राणिनां मध्ये
अत्र हेतुः भूतानामात्मा अन्तर्यामी अत्रापि हेतुः हे भूतमाय-
नोति ते त्वया ॥ ४ ॥

ता एव साकल्येन पृच्छति । हे महाविभूते । याः काश्चिद्-
स्वादिषु ते विभूतयः रसाणां रसातले अनुभावितास्त्वयैव
केचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः तीर्थानां पद्मं च तद्वृद्धि-
पद्मं च ॥ ५ ॥

नरावतारभूताजुनप्रश्नसंवादिस्वात्तवाचं प्रश्नः साधीवानिति
तावदनुमोदते । एवमिति त्रिभिः । प्रश्नं प्रष्टव्यम् सप्ततैर्योऽमु-
च्छता विनश्यने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥

युयत्सोर्विभूतिप्रश्ने कः प्रसङ्गस्तत्राऽऽह । ज्ञात्वेति । लौकिकः
प्राकृतमतिः सन् ॥ ७ ॥

स च यदा ततो ज्ञातिवशाद्विपुस्तदा मया प्रतिधो-
षितः सन् यथा त्वमभिमाषसे एवं सङ्ग्राममुखे मामश्वमा-
पत तद्वदेव तवापि कथयिष्यामिति भावः ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ज्ञानादीनां विशेषणाधिक्येन श्री हरेराविर्भावोऽनुमितस्तेन
युक्ताः पूर्वाध्यायेन सङ्गतिमाह ॥ अन्तर्लक्षितः । अकृतात्मनां
विक्षिप्तचित्तानाम् । अतो मखितचित्तैः शान्त्याशङ्कयत्वात्
तद्व्योम्भतापर्यै चित्तस्य ध्यानयोग्यतासिद्धौ । नवाध्यायवा-
मिति उक्ततात्पर्यात् प्रथमतः षडध्यायान् विहाय सप्तममा-
रुण्य पञ्चदशपर्यन्ता वा नवाध्यायी तस्यामित्यर्थः । अष्ट
प्रश्नान् निरूपयति सप्तमादिचतुष्टये सप्तममारुण्य कथम्
पर्यन्ते अध्यायचतुष्टये ब्रह्मत्वं जीवस्य कथं सम्मवेदित्युक्त-
प्रश्ने हरिणोचितमुत्तरं दत्तमिति सर्वप्रारब्धः । तथा परे
एकादशाध्याये । निरन्तरे पञ्चदशे । द्वयोः समवशाद्वा-
शयोः । अत ऊनविधे । तदनन्तरे एकविधे । चतुर्भिः प्रयो-
विंशमारुण्य षड्विधपर्यन्तैः तत्र ब्रह्मत्वेऽपि ॥ १ ॥ प्रथमप्रश्नः

वध्नेति द्वितीयः ॥ २ ॥ सादिति तृतीयः ॥ ३ ॥ कर्मेति ॥ ४ ॥
हंसेति ॥ ५ ॥ अथ इति ॥ ६ ॥ ध्यान इति ॥ ७ ॥ भारगोति ॥ ८ ॥
इत्यष्टौ प्रश्नाः । भूतीति ॥ ९ ॥ वयोति ॥ १० ॥ ज्ञानेति ॥ ११ ॥
यमेति ॥ १२ ॥ योगेति ॥ १३ ॥ तत्त्वेति ॥ १४ ॥ ज्ञेयेति ॥ १५ ॥
परेति ॥ १६ ॥ क्रियेति ॥ १७ ॥ ज्ञानेति ॥ १८ ॥ संसारेति ॥ १९ ॥
भक्तीति विंशतिः ॥ २० ॥ तत्र पञ्चभूतानां भौतिकेषु अन्तर्वाहि-
भावोक्तौ भूतानि तेजमादीनि तापकत्वप्रकाशत्वादियुगा-
विशेषेण सूर्यादावुद्भूतानि उद्भूतानि कचित् पटादौ तु सामा-
न्यनीलपीतादिरूपेणैव तथा त्वमपि क कथं वर्तस इति पूर्व-
श्लोकेन विभूत्यध्यायस्य सङ्गतिनिर्देशः । तत्र सर्वात्मकत्वानुभा-
वस्तु प्राकृताप्राकृततत्त्वैर्मवाभयत्वमुत्तरादेन प्राकृतत्वैर्मवा-
भयत्वम् ॥ १ ॥

तत्र सर्वात्मकत्वेन विभूत्युपासनायां भूतेषु प्रधानकार्य-
त्वात् प्राकृतविभूतिप्रश्नः । त्वां गुणसाम्यादिरूपम् ॥ २ ॥

भूतेषु प्राकृतपदार्थेषु परमार्थसत्येषु भगवदादिषु चैत्युभ-
यविभूतिप्रश्नः सावेष्टिति कचित् पाठः त्वां गुणसाम्यादि-
रूपं वासुदेवादिरूपम् ॥ ३ ॥

यस्यैव कचित् साक्षाद्रूपेण कंचिच्छक्त्याविशरूपेण चेति
वेपथुः । तथाच प्राणिनां मध्ये इति सुष्ठु व्याख्यातम् । तत्र
गूढत्वे । अत्रापि अन्तर्यामिन्त्वेऽपि ॥ ४ ॥ ५ ॥

अजुनप्रश्नसंवादिस्वात्तवाचं प्रश्नः सह तुल्यार्थत्वात् ।
तथा च मित्रद्वयव्याहोस्वित् प्रश्नसंवादिस्वात्तवाचं प्रष्टव्यं
विभूतिरूपार्थं प्रति महं पृष्टः ॥ ६—७ ॥

तद्वदेवाजुनस्येव ॥ ८ ॥

भीमरश्मनस्त्रिकृतशुकपञ्चीयम् ।

ततो निवृत्त इति । आत्मनिस्त्वत्वाज्ञानादहं हन्ता अयं हत
इति लोकरूपेण युयत्सोर्विभूति इत्यर्थः ॥ १—७ ॥

रामयुयुत्सव्यमापत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमरश्मिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिन्दिका ।

मद्विभूतीरनुध्यायकिति विभूत्यनुध्यानं विहितं तत्र स्ववि-
भूतिस्त्वं स्वाम्यस्योत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिमस्त्वमित्युक्तं तत्र विभूतिभूति-
मस्तद्वस्तुभूतस्य पृच्छति । त्वं ब्रह्मेति पञ्चभिः । तत्र स्रष्टृत्वाद्यु-
पयुक्तगुणपौष्कल्यमाविष्करोतीत्यमिति । "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूप-
मज्ञं च जायते मम बोनिमद्ब्रह्म ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इत्या-
दिषु चिदचित्तोरपि ब्रह्मशब्दप्रयोगात्तत्तत्सजातीयत्वशङ्काव्युदा-
साय परममित्युक्तं परो मा यस्मात्तत्परमे ब्रह्म परमब्रह्मत्वं
नाम स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयवृद्धत्वं तस्य वाच्यशक्त्यर्थ-
त्वस्य व्युदासाय साक्षादित्युक्तम् साक्षाद्ब्रह्मत्वं नाम ब्रह्मशब्दा-
भिधेयत्वं साक्षादिति विशेषणं ब्रह्मशब्दस्वात्म्यवामुत्पत्ता-
व्यवृत्तिः सर्वभूतसर्वशक्तित्वादिस्वात्म्यागुणपौष्कल्यशालित्व-
मित्यर्थः । तथापि जगदुत्पादनाद्युपयुक्तसाक्षाद्भावादीविशिष्टः कश्चि-

मीमांसीरलोचनवाच्यमित्येतन्मात्रमवतन्मन्त्रचन्द्रिका ।

इत्यर्थः स्थापित्याशङ्कानुसारात् य विधिनपि । अनाद्यन्तमिति उत्पत्तिविनाशरहितं सर्वकारणमित्यर्थः । बृहत्स्वभावोपाधिकत्वापत्तायानावृत्तमित्युक्तं कर्मरूपवर्णनरहितं ब्रह्मात्तत्वाद्वा इत्याप्यवत्तमानं यत् एवमन्तः सर्वेषां भावानामर्थानां प्राणं मोक्षोपयुक्तज्ञानप्रदानेनात्मोज्जीवनं स्थितिः पावनमप्ययः संहार उद्भव उत्पत्तिः प्राणव्यतिरिक्तावप्ययोद्भवो यस्मात्स्थायामृतस्त्वमित्यर्थः ॥ १० ॥

विभूतिविज्ञानस्य निष्प्रमोजनत्वशङ्कां निराकुर्वन्नाह । उच्चावचेष्विति । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैर्दुर्बलमापि त्वां ब्राह्मणा वेदास्तद्विदः उच्चावचेषु तस्तेषु बायातथ्येन यथावस्थिताकारेण सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिहेतुत्वेन उपासते तत्सङ्गतेषु तत्तद्विभूतिविशिष्टं त्वामुपासत इत्यर्थः । भक्तिविबुद्धय इति भावः ॥ २ ॥

तदेव विबुधवत् पृच्छति । येषु वेत्ति । मत्तत्त्वोपपत्त्यनेन वसन्तीति वत्फलस्य हेतुत्वविषयत्वा तृतीया मत्तत्त्वमिति तद्विबुद्धयमितियावत् येषु येषु भावेषु त्वां यथाविभूतिरूपमावविशिष्टं त्वामित्यर्थः । उपासीनाः संसिद्धिं भक्तियोगनिष्पत्तिं प्राप्नुवन्ति तत्तद्विभूतिरूपं वस्तु मे मया वदस्व ॥ ३ ॥

दुर्बलमकृतात्मभिरित्यत्र हेतुं वदन् तत्प्रपञ्चयति । गूढ इति । भूतानि भावयति सत्तावन्ति करोतीति तथा भवान् इत्यस्याहारः भूतात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सन् भूतेषु गूढस्वरूपस्फुटो वर्तते तथापि पश्यन्ते युगपत्सर्वे साक्षात्कुर्वन्ते त्वां तव मायाभोहितानि भूतानि न पश्यन्ति न जानन्ति ब्रह्मा सत्यं विभूतिविशिष्टं परमात्मानमुपासीनाः संसिद्धिं प्रपद्यन्ते ताहं तु परमात्मैव ब्रह्माह । गूढ इति । भूतेषु मनुष्येषु गूढः मनुष्य इव लुपति अतस्तव मायाभोहिताः केचिन् जानन्ति न ह्येतावता त्वयि परमात्मत्वं विहन्त्यत इति भावः ॥ ४ ॥

विभूतीरेव साकल्येन पृच्छति । या इति । हे महाविभूते । याः काश्चिद्भूतानि विभूतयः रसाणां प्राप्ताये कथम्भूताः ते त्वयाऽनुभाविता उक्तधीकृताः तासामुत्कर्षत्वं त्वदधीनमिति भावः ताः सर्वे महासाध्याहि तीर्थानां पदं स्थानं च तदङ्गिप्रपद्यन् नमामि ॥ ५ ॥

अनुना न त्वयैवायं प्रश्नः कुतः किन्त्वजुनेनाप्यतस्तत्रोत्तरं सिद्धमेवेत्यभिप्रेत्याह । एवमिति ॥ महमित्येव पृष्ठ इत्यन्तः प्रश्नं प्रष्टव्यं प्रति हे प्रश्नावेकमेव । भेषु कुत्र कनेत्यत आह । युयुत्सुनेति । विनशने कुरुक्षेत्रे अजुनेनाहं पृष्ठ इति सम्प्रश्नः युयुत्सविनशने किं सङ्गतिकारणमिदं अजुने विधिनपि । सपत्नैः सह योजुमिच्छता ॥ ६ ॥

युयुत्सेर्विभूतिप्रश्ने कः प्रसङ्गस्तत्राह । आत्वेति । तत्त्वहेतुकं दातव्यमपि तस्मात्तत्त्वमन्ते एवावगम्यन्ते एव च गच्छीं ज्ञातीनां सर्वं ज्ञात्वाहं हन्ताय इत इति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ततो युयुत्सवृत्तं आसीदिति शेषः ॥ ७ ॥

ततः किमत आह । स तदेति । सोऽजुनः मे मया कर्मा युत्तया उपायभूतया प्रतिबोधितः प्रयोजनान्तराद्यवस्थितमिदानी

प्रहापितचिदाचिदायात्स्यः सन् यथा त्वं तथा रेणमूर्धनि संग्राममुखे मामभ्यभाषत विभूतीरपृच्छमित्यर्थः ॥ ८ ॥

मीमांसीजयस्वजतीयं कृतपदरत्नावली ।

अधिकारिणामनेकविधत्वेन योग्यताया उपासतेः फलस्य तथाविधत्वात्तदनुकूल्येन तत्तदुपासनार्थं तत्तदुपासकसंहाराय स्वभूतीरुपश्रित्यस्मिन्नध्याये । तत्रोद्भवः स्वप्रश्नवचने तात्पर्यजननाय प्रवक्तारं कृष्णं वेदान्तवेद्यं ब्रह्म त्वदनुग्रहं मेवाज्ञातमिति भावेन वक्ति । त्वं ब्रह्मेत्यादिना । साक्षात्परमं ब्रह्मत्वं तत्रैव अन्येषामनुभूयमिति भावेनोक्तमनाद्यन्तमिति । प्रकृतेः कथंचिदुक्तविशेषणं समवेऽपि विकारित्वादनुभूयमिति भावेनोक्तमपावृतमिति । एवविधस्य उपासकत्वस्यमाह । सर्वेषामिति । अविरेवायं त्वमेव सर्वेषां भावानां प्राणश्चेष्टकः स्थित्यप्ययोद्भवश्च सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता सत्ताया अपि तदेकाधीनत्वात्सर्वोक्तिः ॥ ९ ॥

अन्मादिकर्तृत्वविशिष्टत्वेनोपास्योऽपि त्वमेवेत्याह । उच्चावचेष्विति । ब्राह्मणा मुतयो बायातथ्येन निवृत्तः सान्त्तानुभवरूपत्वेन स्थितत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवमुक्तानुवादोऽस्तु तथापेक्षितांशः कः इति तत्राह । वेत्ति । येषु येषु केषु केषु यथा कथं तदुपासनं मासुनोपसमावाधानयत्नविमर्शयुपमन्त्रेषु वद इत्यतो वदस्वेत्यात्मनेपदम् ॥ ११ ॥

बहुभूतवतोऽपि मम त्वत्स्वरूपज्ञानं दुःसाधनमिति भाविनाह । गूढ इति । ते त्वया ॥ १२ ॥

स्वप्रश्नं विशिनष्टि । याः काश्चेति । महाविभूतेः ब्रह्मादिदेवाद्यन्तरेष्वन्येषु त्वत्त्वज्ञानविशेषात् सजात्युत्तमाः साक्षात् विभूतीरावभाहीत्यन्वयः ते त्वयानुभाविताः निमित्ताः यद्वा ते तव विभूतीः अनुभाविताः उपासिताः महद्भिरिति शेषः हे तीर्थपद ॥ १३ ॥

परिहरति । एवमिति । युयुत्सुना योजुक्कामेन विशसने युजे ॥ १४ ॥

किमभिप्रायेण पृच्छतीति तत्राह । आत्वेति । ततो युयुत्सोर्लोकेशः अहं हन्ता मयं इत इति निरूप्य लौकिको बहिर्जनस्वभावोऽह इत्यर्थः ॥ १५ ॥

मीमांसीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

टीकायां नवाध्याय्यामिति सप्तमादिनवाध्याय्यामिति द्वेयम् आदिपण्यामुक्ततात्पर्यत्वात् अष्ट प्रश्नाधिकपयति ब्रह्मत्वेति सप्तमादिचतुष्टये दशमपर्यन्ते ततः परे एकादशे निरन्तरे पञ्चदशे त्रयोः सप्तदशाष्टदशयोः अत ऊनविधे तदनन्तरे एकविधे चतुर्भिः षड्विधपर्यन्ते तत्र ब्रह्मत्वेति शब्दमुत्तरोरिति २ सदिति ३ कर्मेति ४ ईशेति ५ भेष इति ६ ध्यान इति ७ चारयेति ८ इत्यष्टौ प्रश्नाः भूतीति ९ वर्येति १० ज्ञानेति ११ यमेति १२ योगेति १३ तत्त्वेति १४ जन्मेति १५ पदेति १६ क्रियेति १७ ज्ञानेति १८ संसारेति १९ मर्त्येति २० इति विधायिः २३ सर्वेषां

श्रीमज्जीवगोश्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

सर्ववैभवं मत्त एवेति सर्वासामपीत्यादिना पूर्वमुक्तं तत् भूत्वा प्राकृताप्राकृततद्वैभवास्पदानि प्रश्नेन ज्ञातुं तस्य सर्वाभयत्वमनुवदति । त्वं ब्रह्मेति । त्वं ब्रह्मा बृहत् सर्वकारणत्वात् तत्रापि परमं भगवद्रूपत्वात् तत्रापि साक्षात् स्वयं भगवत्त्वात् तत्राप्राकृतानन्तवैभवाभयत्वमाह । अनाद्यन्तं नतु पुरुषादिवत् परिच्छिन्नवैभवं अपावृतं नतु तद्वन्मायासम्बलितं प्राकृतवैभवाभयत्वमाह । सर्वेषां भावानां महदादीनां प्राणस्थित्यप्ययोद्भवो यः पुरुषः सोऽपि त्वमिति यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्थित्यप्ययोद्भव इत्यादेस्तस्यापि त्वमंशोऽर्थः ॥ १ ॥

तत्र प्राकृतीर्विभूतीस्तावत्पृच्छति । उच्चावचेति । भूतेषु प्रधानकार्येषु त्वां गुणसाम्यादिरूपम् ॥ २ ॥

अप्राकृतीः पृच्छति । येषु येषु चेति । भावेषु भूतेषु परमार्थसत्त्वेषु भगवदादिषु "अस्य महतो भूतस्येत्यादिभूतेः त्वां श्रीवासुदेवादिरूपम् ॥ ३ ॥

चरसि कचिस्तादाद्रूपेण कचिद् शक्त्याविशरूपेण चेति श्रेयम् ॥ ४ ॥

भूमाविस्मादित्रयेण मध्योर्ध्वतलत्रयोकाः प्राकृता अप्राकृताश्च सर्वे एव गृहीताः ते त्वयैकेन स्वयं भगवता अनुभाविताः अनुभावं तत्तन्माहात्म्यं प्रापिताः अत एव तीर्थानां सर्वोक्षां गुरुपरम्पराणां पदमाश्रयः अङ्गिपद्मं यस्य तं श्रोतस्मां समुद्रमिव ॥ ५ ॥

महो आश्रयं यन्मिषद्वयस्य प्रश्नसम्वादितीति सत्तावमाह । एवमिति ॥ ६—८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी

यद्यन्मुख्यं येषु येषु प्रभावज्ञानशक्तिभिः ।

नत्तद्विभूतिशब्दोक्तं वस्तु षोडश उच्यते ॥

सर्वासामपि सिद्धीनामित्यादिना सर्वेषां सर्ववैभवं मत्त एवेत्युक्तं तत् भूत्वा प्राकृताप्राकृततद्वैभवास्पदानि जिज्ञासमानस्तस्य सर्वाभयत्वमनुवदति । त्वं ब्रह्मेति । तत्रापि परमं भगवद्रूपं तत्रापि साक्षात् स्वयं भगवद्रूपं तत्राप्यनाद्यन्तमपावृतमिति परिच्छिन्नमानुषाकारत्वेऽपि सर्वकारणदेशव्यापकं यः सृष्ट्यादिकर्त्ता विष्णुः सोऽपि त्वदंशत्वात्स्वमेवेत्याह । विपद्भ्यां रक्षयां प्राणो जीविकाप्रदानं स्थितिः सर्वेषामपीति ॥ १ ॥

यतश्च त्वं विष्णुरूपेण सर्वेषां कारणं तत् एव सर्वेषु भूतेषु तत्कार्येषु उच्चावचेषु उत्कृष्टतत्त्वेषु त्वां सन्तमकृतात्मभिः त्वय्यकृतमनस्कैः ब्राह्मणा ब्रह्म विदन्तीति वेदव्या उपासते आयातयेन यत्र यत्र त्वं यथा यथा वसते तत्र तत्र तथा तथैव त्वां तारतम्येनोपासत इत्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वोपासनायामप्याधिक्येनोपासनायै विभूतीः पृच्छति । तेषु येष्विति । प्रपद्यन्ते संसिद्धिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

दुर्विधेयत्वमाह । गूढ इति । भूतात्मा सर्वभूतान्तर्गामी भवन्नपि भूतभावनः प्राणिभेदरूपरूपत्वं भूतानां गूढ एव अत एव त्वां न पश्यन्ति निर्विस्मर्गपाठे हे भूतभावन ॥ ४ ॥

तस्माद्गूढाः स्वविभूतीः स्वयमेव प्रकाशयेत्याह । या इति

[१०३]

ते त्वयैव अनुभाविता अनुभवगोचरीकारितास्ता आख्याहि ब्रह्मनुभावयं चेत्यर्थः । चिन्मयस्य भगवतश्चिन्मया विद्याया अंशा उच्यन्ते मायामयास्तु विभूतय इति सर्वत्र व्यवहारः अत्र तु विभूतिशब्देनैश्वरं प्राकृताप्राकृतवस्तुमात्रमेव तथा प्राकृताप्राकृतवस्तुसारश्चाग्रिमग्रन्थदृष्ट्या उच्यते इति विवेचनीयम् ॥ ५ ॥

प्रश्नं प्रष्टव्यं विनश्यने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥

युयुत्सोरजुनस्य विभूतिप्रश्ने कः प्रसङ्गस्तत्राह । ज्ञात्वेति । राज्यहेतुकं ज्ञातिवधमधर्म्यं ज्ञात्वा तस्माद्विदुः कीदृशः अस्य हन्ताहं मयायं हत इत्येवं लौकिकं प्राकृतलोके भवं ज्ञेयं यस्य सः ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मद्विभूतिरभिध्यायेदित्युक्तविभूतिभयगोच्छ्रया तच्छ्रवणादावुत्तमाधिकारित्वमात्मनः सूचयितुं भगवदीयानिःसमानातिशयत्वसर्वपूज्यत्वादिज्ञानवत्तामात्मनः अविष्करोति । त्वमिति द्वाप्त्याम सर्वेषां चेतनाचेतनानां प्राणादयो यस्मात्सः ॥ १ ॥

ब्राह्मणाः उभयप्रह्वविदः ॥ २ ॥

अतस्त्वमेव सर्वविभूतिमान् स्वविभूतीर्वदन्तीति पृच्छति त्रिमिः । भावेषु विभूतिरूपेषु उपासीताः सेवमानाः सन्तः सिद्धिं भुक्तिमुक्तिवत्त्वायां प्रपद्यन्ते तां त्वं वदस्व ॥ ३ ॥ ४ ॥

अनुभाविताः तत्तच्छ्रेष्ठत्वादिना स्थावतारत्वेन च त्वयैवात्कृष्टीकृताः तीर्थानां पक्षमाश्रयं दङ्गिपद्मं च ॥ ५ ॥

एतत्प्रश्नं प्रष्टव्यं प्रति युयुत्सुना योद्धुमिच्छुना विनश्यने कुरुक्षेत्रे अहं पृष्टः ॥ ६ ॥

तस्य विभूतिप्रश्ने प्रसङ्गमाह । ज्ञात्वेति द्वाप्त्याम । लौकिकः लोकप्रसिद्धहन्तृहन्तव्यविवेकवान् ततो ज्ञातिवधात् ॥ ७ ॥

युक्त्या ज्ञानोपायात्मविद्यागार्भण्या मे मया प्रतिबोधितः सन् सङ्गममूर्धनि युद्धारम्भे यथा त्वमभिभाषसे एवमभ्यभाषत तद्वत्तुभ्यमपि कथयिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

उद्धव उवाच हे प्रभो ! आप साक्षात् परं ब्रह्म हो आप का भावि अन्तर् नहीं है आप आवरण रहित हो सब प्राणिमात्र के उत्पत्ति पालन संहार के हेतु हो ॥ १ ॥

छोट बड़े सब भूतों में व्याप्त हो अज्ञानि लोग आप को नहीं जानते हैं हे भगवन् ! ब्रह्मज्ञानीजन आप की यथार्थ रूप से उपासना करते हैं ॥ २ ॥

परम ऋषिजन जिन जिन रूपों में विद्यमान आप की भक्ति से उपासना करके सिद्धि को प्राप्त होते हैं तिन तिन रूपों को मेरे से कहिये ॥ ३ ॥

आप सब भूतों के पालन करने वाले हो सब के अन्तर्गामी हो तौमी गुप्त होकर विचरते हो आप सब भूतों को देखते हो आपकी माया से मोहित होकर वे लोग आप को नहीं देखते हैं ॥ ४ ॥

अहमात्मोद्भवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
 अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भववाप्ययः ॥ ९ ॥
 अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् ।
 गुणानां चाप्यहं^१ साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः ॥ १० ॥
 गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् ।
 सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ॥ ११ ॥
 हिरण्यगर्भो वेदानां मन्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत् ।
 अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि च्छन्दसामहम् ॥ १२ ॥
 इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् ।
 आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः ॥ १३ ॥
 ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ।
 देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥ १४ ॥
 सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् ।
 प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितृणामहमर्यमा ॥ १५ ॥
 मां विद्वद्युद्धव ! दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् ।
 सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे महाविभूति बाबे भगवन् ! पृथिवी में स्वर्ग में या पाताल में दिशाओं में आप के प्रभावसे बढ़ाई हुई जितनी विभूती हैं उन को मेरे से कहिये सकल तीर्थों का स्थान जो आपका चरणकमल तिसको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ९ ॥

श्रीमद्भागवत् उवाच हे प्रश्नकरनेवालों में श्रेष्ठ उद्धवजी ! इस प्रकार से कुरुक्षेत्र में शत्रुओं के साथ युद्धकी इच्छा करने वाले अर्जुन ने भी मेरे से यह प्रश्न किया रहा ॥ १० ॥

उत्तरे यह समुझाया कि केवल राज्यके वास्ते जो बंधु-ओं का व्यवहरना है सो निन्दित है ऐसा समुझकर लौकिक हाथसे मैं मारता हूँ यह मरता है यह समुझकर युद्ध से निवृत्त हो गये ॥ ११ ॥

तब उन पुरुषश्रेष्ठ अर्जुनको मैंने जब युक्ति से समु-झाया तब जैसे तुम पूछते हो तैसेही उन में भी युद्ध के मध्यमें मेरे से पूछा रहा ॥ १२ ॥

श्रीचरित्राभिरुक्तभाषार्थदीपिका ।

ता विभूतीः कथयति । अहमिति । अहमच्छन्दसमानाधिक-
 रणाः प्रथमास्ता द्वितीयान्तादृक् सत्तां विभूतयस्तास्तादृचोपा-
 सनार्थं कथयन्ते षष्ठी च कश्चिन्निर्धारणे सम्बन्धे च कश्चिन्नि-

यागोर्यं दृष्ट्वा ततश्चामीषां भूतानामात्मेति ते सुहृदिति
 ईश्वर इति सामान्येनाहमुपास्य इत्यर्थः । एवं सर्वत्र तेषां
 स्थित्युद्भववाप्ययः तत्तत्तत्तुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विशेषतो विभूतीराह । कलयतां षष्ठीकुर्वताम् गुणानां
 मध्ये साम्यं सर्वत्र समत्वम् गुणानां सत्त्वादीनां साम्यम्-
 व्याकृतं वा गुणिनि धर्मिणि औत्पादिकः सामाधिको यो गुणः
 सोऽहम् ॥ १० ॥

सूत्रं प्रथमकार्यम् महान्महत्त्वम् सूक्ष्मोपाधित्वादुद्धव-
 त्वाच्च जीवस्य सूक्ष्मत्वम् बुद्धेर्गुणोताऽऽत्मगुणेन चैव वाक्य-
 अशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च । भागो जीवः स विशेष इति
 आराधमात्रोऽहन्नरोऽपि इह इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

वेदानां सम्बन्धी तेषामध्यापकः पदानि निपदा गायत्री-
 त्वर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

हविर्धानी कामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमम् यक्षरक्षसां प्रभुम् ॥ १६ ॥

श्रीपञ्चारमणवाचनोद्भासिधिरसिता
 दीपिकादीपिनी दिव्यशी ।

आत्मान्तर्हामीति । सर्वदेवान्तर्हामीत्यवधारणेन सामान्य-
 र्भेदात् सर्वदेवास्य इत्यर्थः । अस्मत्सर्वामित्यवधारणामाकृत-

भीमाधारमण्डपासगोत्राभिधिरक्षिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

विभूतिवर्णनम् । व्यवहारसम्पादकानि सर्वोपयुक्तमेव महैमवाधि-
शेषानुभावितैरेव तैर्व्यवहारसिद्धेः इति प्राकृतविभूतिवर्णनम् ।
तद्धेतुः सर्वकारणमिति महत्कष्टं पुरुषरूपाप्राकृतविभूतिवर्ण-
नम् । एवमन्यत्रापि विवेचनीयम् ॥ ६ ॥

गतिः फलं शरणागतित्वा । गुणिन्याकाशादौ स्वाभाविको
धर्मः शब्दादिः ॥ १० ॥

गुणिनां कार्याणां मध्ये अद्वयत्वाद् हि वस्तुतो जीवानां
ब्रह्मत्वेन विभुत्वाक्षणत्वं न सङ्गच्छत इति तन्मतानुसारेण
गौतम्या वृत्त्या व्यासष्टे सूक्ष्मोपाधित्वादिति सूक्ष्मलिङ्गशरीरमु-
पाधिवत्त्वं तस्य भावस्तरत्वं तस्मात् उपाधेलिङ्गस्य सूक्ष्मत्वे-
नोपहितस्यापि सूक्ष्मत्वव्यपदेशः यथा सूक्ष्मो हि दुर्लभत्वगुणो
मयति तथा दुर्लभत्वाच्च सूक्ष्मत्वमत्र भूतिः प्रमाणादुर्लभत्वस्य
सूक्ष्मत्वगुणेन तथात्मनो दुर्लभत्वगुणेन चापरोऽपि व्यापकोऽपि
आराग्रमात्रः सूक्ष्मो दृष्ट इति । वस्तुतस्तु मूलमिष्टप्रत्येक नैपोऽर्थो
विवक्षितः महतां चेति सूक्ष्माग्रामपीति परस्परप्रतियोगित्वेन
निर्देशात्तथा व्याख्यानं वाक्यद्वयस्य भङ्गापत्तेः ॥ ११ ॥ १२ ॥

आदित्यानाम् अक्षितिपुत्राण मध्ये विष्णुर्धर्मनामोऽस्मीति
अप्राकृतविभूतिर्निर्देशः नाक्षत्रोद्भूतः सङ्काशिवः ॥ १३ ॥

देवाश्च ते ऋषयः सर्वेऽस्तेषां मध्ये ॥ १४ ॥

सिद्धेश्वराणामित्यादिषष्टौचतुष्टयं निर्योरयो ॥ १५ ॥

मामिति युगप्रक्रम ॥ १६—१७ ॥

भीमवर्धनसुरिक्तशुकपक्षीयम् ।

अहं गतिरिति गतिमन्धीनेत्यर्थः ॥ १० ॥

गुणिनां गुणवतां सूत्रं महत्तरवम् ॥ ११—२२ ॥

भीमश्रीराधवाचार्थकृतमागवतचन्द्रलङ्घिका ।

अथ ता विभूतीः कथयति ॥ अहमिच्छादिना । अमीषां
भूतानां भूतसङ्ख्यात्मकानां देवमनुष्यादिशरीराणां च आत्माऽन्तः
अविद्यं आरको जीवः सामेत्येकवचनमेको ब्रौहिरिति-
वज्जात्यभिप्रायकं यद्वा । सर्वभूतानां वेदिनामहमात्मा स्वस्या-
त्मत्वकथनेन स्वविभूतिरत्वं सिद्धम् आत्मा हि मायं शरीरस्य
सर्वोत्तमना आधारी नियन्ता शेषी च तस्य च सर्वभूतारमत्वं
श्रूयते—

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेषां मूढयोऽन्तरो

यः सर्वाणि भूतानि न विदुष्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् ॥

यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्वासिष्ठ इति ।

स आत्मान्तर्वासिष्ठ इति च ॥

अत्मशब्दामिमेतं नियन्तृत्वं सुरुपप्रादौ । ईश्वर इति । अने-
नेश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन । तिष्ठतीति वचनार्थः स्थापितः
यत एवात्मात एव सुहृदात्मा हि शरीरस्य सर्वोत्तमना हिता-

चरयौकशीलः एवं स्वधिभूतिभूतेषु सर्वेषु स्वस्यात्मतत्वावस्थान-
मेव तत्सच्छब्दाय सामानाधिकरण्यानिर्देशहेतुरित्यभिप्रेक्ष्य विभूति-
विशेषान् स्वसामानाधिकरण्यात्वं व्यपदिशति । अहं सर्वाणि भूतानि
निति । भगवत्स्यात्मतत्वावस्थिते हि सर्वे शब्दास्तस्मिन्नेव
पर्यवस्यन्ति यथा देवमनुष्यपशुवृक्षादयः शब्दाः शरीराणि
प्रतिपादयन्तस्तत्सदात्मनि पर्यवस्यन्ति तथा भगवत्तत्सदात्म-
तत्वावस्थानमेव तत्सच्छब्दसामानाधिकरण्यानिबन्धनमित्यवगन्तव्यं
वत्सामानाधिकरण्याकारणमन्तरात्मस्वरूपमन्तःप्रविश्य निश्च-
यनम्—

तत्सुष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।

अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वोत्तमेति

श्रुतं तत्सुष्टिस्थितिसंहारहेतुत्वमुख्येनेत्यभिप्रेत्याह । तेषां स्थित्युद्-
वाप्यय इति । स्थित्यादिर्मदायस्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

गतिमतामित्यत्र प्रशंसामां मतुप् प्रशस्तगतिमतं या गति-
स्तेषामौत्कृष्टत्वाद्वा साहं कलयतामनर्थप्रापकतया गयानी-
यानां मध्ये काष्ठोऽहमस्मि गुणानां सत्त्वादीनां यत्साम्यं तदहं
गुणानां मध्ये गुणिति धर्मियसौत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः
सोऽहम् ॥ १० ॥

गुणानाम् उद्गमसत्त्वादिगुणव्यवर्तनां यत् सुखं प्रथमं कार्यं मह-
त्तत्त्वं तदहं महतां वृक्षां यो महात्महसत्त्वाव्यगुणः सोऽहं स मह-
धीन इत्यर्थः । सूक्ष्माणां मध्ये यो निरतिशयसूक्ष्मो जीवः सोऽहं
तत्सूक्ष्मत्वं मन्धीनमित्यर्थः । कुःखेनापि जेतुमशक्यानां मध्ये
यत्तमनस्तदहं प्रायशोऽत्र प्रकरणे निर्योरयो षष्ठी ॥ ११ ॥

त्रिभुव त्रयाणामक्षराणामफरोकारमकाराणां वृत्तं यत्तं यस्मिन्
सः प्रणव ओङ्कारः सोऽहं कण्ठां वेदानां त्रिपदा गावऽपह-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

वसूनां मध्ये हव्यावाद् पावकस्यास्मि द्वादशसङ्ख्याकाना-
मादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः सोऽहं
कद्राष्टामेकादशसङ्ख्यानां नीललोहितो नाम रुद्रोऽहमस्मि ॥ १३ ॥

ब्रह्मर्षीणां मरीचबादीनां मध्ये भृगुरहं मतुः स्वायम्भुवः
धेनुषु हविर्धेनुषु निर्योरणार्थेन सप्तमी हविर्जानी दिव्या
सुरभिः कामधेनुरहमस्मि ॥ १४ ॥

सिद्धेश्वराणां योगनिष्ठानां परमोपास्यः कपिलोऽहं पत-
त्रिणां पक्षिणां मध्ये यः सुपर्णो गरुडः सोऽहं मजापतीनां
नवानां ब्रह्मणां दहो नाम मजापतिरहम् ॥ १५ ॥

देवानां मध्ये असुरभेष्टं प्रह्लादं मां विद्धि हे उरुख । नक्ष-
त्रौषधीनामिति स्त्रासामभावसम्बन्धे षष्ठी नक्षत्राणामोषधीनाम-
धिपति सोमं चन्द्रं मां विद्धीत्यनुवर्जते एवं यत्तद्वत्समित्या-
त्रापि अनेन कुबेरं मां विद्धीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

आत्मा सर्वगुण ईश्वरोऽहममीषां भूतानां सुहृत् अनुपकृत-
वन्धुः कुत इति तज्ज्ञाह । अहमिति । अनु । प्रमुक्तिरेवार्थिक
तज्ज्ञाह । तेषामिति—

स्वधिस्थित्याविहेतुत्वाद्भूतानि हरिकचपते ।

ननु भूतस्वरूपत्वात्साहि सर्वेश्वरेश्वर इति ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वस्तुतस्त्वे एतस्मात्प्रमाणात्सृष्ट्यादिहेतुत्वात्तदधीनत्वादेक्योक्तिर्न
स्वरूपैक्यादिति भावः ॥ ६ ॥

विभूतीराह । महं गतिरिति । गतिमतां ज्ञानवतां गतिज्ञानमहं
ज्ञानं ज्ञानवतामहमिति । तद्वत्सु नित्यसन्निहितमित्यर्थः । कल-
यतां संहरतां कालः कालमिमानी—

ब्रह्मस्वजात्युत्तमत्वं तु भवेद्यद्रूपसन्निधेः ।
विभूतिरूपं तत्प्रोक्तमिन्द्रादिषु संस्थितम् ॥
तथा बहिः स्थितं रूपं विभूतीलोच्य शब्दितम् ।
सर्वसाधारणं रूपमन्तर्यामीति चोच्यते ॥
यथा कृष्णात्मना दुष्टहन्ता व्यासात्मना समः ।
असमोऽप्येकरूपोऽपि सामर्थ्यात्पुरुषोत्तमः ॥

इत्यनेन विभूतितां भगवद्रूपसन्निधौ नास्वजात्युत्तमः त्वादिकं
निर्णीतम्—

ब्रह्मरुद्रेन्द्रजीवेश्वरः पृथगेव व्यवस्थितम् ।
विभूतिरूपं विष्णोस्तु तद्भेदैककारणम् ॥
तदेव ब्रह्मरुद्रादिनाममिवाच्यमञ्जसा ।
तदेव देवेष्विन्द्रोऽस्मि तथा रुद्रेषु शङ्करः ॥

इत्यादिनोक्तं कृष्णेन नेन्द्राद्याजीविसञ्ज्ञायाः इत्यनेन ब्रह्मादिभ्यो-
मिन्नं तन्नामकत्वेनोच्यत इति विभूतिरिति ज्ञातव्यम्—

प्रधानो ज्ञानिनां ब्रह्मा ज्ञानमानी हृदि स्थितः ।
स एव कालमानी तु संहर्तृणां प्रभुः स्मृतः ॥

इतिवचनात् युक्तं गुणानां मध्ये सौम्यमहम् उमेनानन्दाभु-
वेन संहितः सौम्यस्त्वस्य भावः सौम्यं सर्वगुणाधिकोऽयम्—

आनन्दानुभवस्तुम् उत्कृष्टानुभवात्स्मृतः ।
तद्युक्तत्वं तथा सौम्यं गुणानामधिकं हि तत् ॥
भक्त्यादिगुणपूगोऽपि दुःखहेतुत्वभावात् ।
निष्फलो भवति ह्यज्ञा प्रीतस्य सफलो भवेत् ॥

तस्मादानन्दमाने तु गुणेषूत्कृष्टमुच्यते ।
यस्याभिमानी ब्रह्मैको भक्तिज्ञानादिकस्य च ॥

अज्ञाभिमानीनी देवी तथैव तु सरस्वती ।

तद्वेषां गुणानां तु तदन्ये विबुधाः स्मृताः ॥

गुणानां तु प्रभुर्ब्रह्मा तस्मादेकश्चतुर्मुखः ।

इत्युक्तेः आनन्दमाने ह्यरितानन्द इति ज्ञानमित्यर्थः । गुणानां
मध्ये गुणिनि स्थितो य औत्पत्तिको गुणः सूत्रं वायुः सोऽहं-
मित्यर्थः । अपिशब्दः सूत्रस्यौत्पत्तिकगुणमिमानीत्वं समुच्चि-
नोति तदुक्तम्—

औत्पत्तिकगुणो नाम शुभप्राणैकयोग्यता ।
तस्याभिमानी प्राणस्तु स हि सर्वगुणाधिकः ॥

इति—

गुणानां गुणयोग्यत्वं यत्सर्वगुणिषु स्थितम् ।
वायुस्तदभिमानीकः सर्वगुणधिकस्तत इति च ॥

अहतां स्थूलानां महान् महत्तत्त्वम् ॥ १०—११ ॥

त्रिषुत अकार उकारमकारात्मकः क्षुद्रां वेदानां पदानि
पञ्चत इति वाच्यानि वेदानां मुख्यार्थः उक्तं च—

स्वयथानामथाधिक्ये खेजातीनामथापि वा ।

वस्तुकारणं विभूत्याख्यं विष्णोस्तद्रूपमुच्यते इति

यथोच्यति पदान्याहुः पादाश्चापि तदीश्वराः ।
पादानामिश्वराश्चैवास्तदीशा ऋच एव तु ॥
ऋचामधीशा वर्गाश्च तेषां सूक्तमधीश्वरम् ।
सूक्ताधीशास्तथाध्यायास्तेषामीशास्तथाष्टकाः ॥
तदधीशास्तथा शाखा वेदाश्चापि तदीश्वराः ।
वेदानामीश्वरा वाच्या वाच्यानामीश्वरो हरिः ॥
न हरेरीश्वरः कश्चित्कदाचित्कापि विद्यते ।

इति—

पदंपदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्यते ।

इतिवत् पदंतु वाचकं प्रोक्तं क्वचिद्वाच्यमपीष्यत इति मन्त्रे-
तात्पर्यमवगन्तव्यम्—

सर्ववेदाभिमानीन्यो देव्यो यक्ष्मस्ततोऽधिका ।
वेदाभिमानीनी साक्षात्सा विष्णोर्देवस्थिता ॥
यज्ञाख्या सैव विष्णोस्तु या तूरःस्थलमाश्रिता ।
हरिणा रतियोगस्था दक्षिणाख्यापि सैव तु ॥
उत्तरोत्तरतः सापि विशिष्टा दक्षिणामुखे ।
एवं वेदाभिमानीभ्यो देवैभ्यः सर्व एव तु ॥
तदर्थरूपाः पतयस्तस्यास्तस्यास्तथोत्तमाः ।
वाच्या इन्द्रस्ततश्चोमा तस्या रुद्रस्ततोऽवरः ॥
भारती प्राण एवास्यास्ततः भीस्तद्वरो हरिः ।

इति ॥ १२ ॥

इन्द्रो रुद्रादीन्विना सर्वदेवानामुत्तमः ।
ऋते रुद्रादिकानिन्द्रः सर्वदेवाधिकस्ततः ॥
ऋते भीमं फाल्गुनश्च पाण्डवेभ्योऽधिकस्ततः ।
तथा शुकः कवीशस्तु वृद्धस्पत्यादिकानृतैः ।
यमः सत्यमतामीशः शङ्करादीन् विनैवतु इति ॥ १३—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र प्राकृतेष्वप्राकृतीमाह । महमात्रेति । आत्मा परमात्मा
सुहृत्स्वतो हितकारी । ईश्वरः सर्वप्रवर्त्तकश्च तेष्वेव प्राकृतीमाह ।
अहमिति । भूतानां मध्ये भूतानि भूतैर्भवविशेषानुभावितैस्तैरेव
व्यवहारसिद्धैः तेष्वेवप्राकृतीमाह । तेषामिति । स्थितौति
महत्स्वदृष्टुषुः सर्वकारणमित्यर्थः एवमन्यथापि ॥ ९ ॥

गतिः फलं शरणागतित्वा ॥ १० ॥

सूक्ष्माणामिति सूक्ष्मतापरकाष्ठां प्राप्तो जीव इत्यर्थः । पुष्पे-
यत्वाद्यत्सूक्ष्मत्वं तदत्र न विवक्षितं महतां चेति सूक्ष्माणाम-
प्येति परस्परप्रतियोगित्वेन वाक्यद्वयस्यानन्तर्योक्तौ स्मारक-
मङ्गात् प्रपञ्चमध्ये सर्वकारणत्वान्महत्तत्त्वस्य महत्तत्त्वं नाम व्याप-
कत्वं न तु पृथिव्याद्यपेक्षया सूक्ष्मत्वं यथा तद्वत् प्रपञ्चे जीवा-
नामपि सूक्ष्मत्वं परमाणुत्वमेवेति स्मारकं श्रुतयश्च एकोऽणु-
रात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सन्निवेशेति
वाचाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स
विज्ञेयः आराग्रभाजो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति च ॥ ११—१३ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिते ।

ता विभूतीः सामान्यतः कथयति । अहमिति ॥ ६ ॥

विशेषतो विभूतीराह । अहमिति । अत्र प्राकृताप्राकृत-
वस्तुसारा एव विभूतय उच्यन्ते ततश्च कचिन्निर्धारणवस्तुया
कचित्संबन्धवस्तुया चास्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमान्ता
द्वितीयान्ताश्च शेषाः गतिमतां कर्मिणानिप्रभृतीनां गतिः
प्राप्यफलं कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये कालः साम्यं प्रकृतिः
गुणिनि धर्मिणि औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहं
यथा आकाशे शब्दः ॥ १० ॥

सूत्रं सूत्रतत्त्वं प्राण इत्यर्थः । महतां महत्त्ववतामन्तःकर-
णानां मध्ये महान्निष्ठमित्यर्थः । जीव इति । “एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशेति वाचाग्रशत-
भागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विश्व इति
आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि इह” इत्यादिभूतिभयः अत्र जीवस्य
परमाणुप्रमाणात्वेऽपि संपूर्णदेहव्यापिशक्तिमत्त्वं जनुजदितस्य
महामयोर्महौषधिस्रग्दस्य च शिरसि भूतस्य संपूर्णदेहपुष्टीकरि-
ण्युशक्तिस्त्वमिव न विरुद्धम् ॥ ११ ॥

वेदानां वेदाध्यापकानां मध्ये हिरण्यगर्भो ब्रह्मा पदानि
त्रिपदा गायत्रीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

हविर्धानी कामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमं चक्षुरक्षसां प्रभुम् ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अथ ताः विभूतीराह । हे उग्रव ! अभीषां चिदचिद्रूपाणां
भूतानामात्मा सत्ताप्रदतयाश्रयः यथा औषधीनां भूः यथा
केशादीनां पुरुषः अत एव सर्वाणि भूतान्यहम् परमात्मत्वेन
जीवात्मत्वेनाचेतनत्वेन च पदार्थानां भिन्नत्वं सर्वस्य मदा-
त्मकत्वादभिन्नत्वमित्यर्थः । तदुक्तं भगवता पूर्वाचार्येण

सर्वं हि विज्ञानमतो यथायंकम्

भूतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य अस्तनः ।

ब्रह्मात्मकत्वाविति वेदविन्मतं

त्रिरूपतापि भूतिसूत्रसाधितेति ॥

इमं ब्रह्मविश्वयोः सम्बन्धं विशेषेणोपपादयति । तेषां
स्थित्युद्भवप्ययमिति । भूतानि भिन्नान्यपि मदभिन्नानि मदा-
त्मकस्थित्यादिमत्त्वादित्यर्थः । तथा च भूतिः सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म
तज्जलानितीति इह सर्वं ब्रह्मैव । कुतः तज्जत्वात्तत्त्वत्वात्तद-
नत्वात् इति शब्दो हेताविति वेदान्तकौस्तुभे स्थितम् प्रकारान्त-
रेण मेकमेवमुपपादयितुं विशिनष्टि । सुहृदिति ईश्वर इति च ।
सर्वाणि भूतानि अहं यतस्तेषां सुहृत् पात्रकत्वादिना ईश्वरो
वियन्तृत्वादिना पाल्यपात्रकतादात्म्यं यथा पुत्रो मदाभिन्न इति
प्रसिद्धम् शास्त्रेऽपि “पिता वै पुत्रनामासीति” निषत्तुलियस्यता-
दात्म्यं यथा सेनायां गुरुकृत्या राजा प्रपातीति प्रसिद्धम्
शास्त्रेऽपि “न वै बाची न चक्षुषि न मनः इत्याचक्षते प्राण
इत्येवाचक्षते” इति आन्तर्गम्यादी सर्वेषामिन्द्रियाणां प्राणात्मन्तत्वं
प्रसिद्धम् सर्वविश्वमिममत्तम् एवं सर्वेषां भूतानां भग-

वदात्मकत्वात् भगवद्भीनस्थित्यादिमत्त्वात् भगवत्पाल्यत्वात्
भगवन्नियाम्यत्वाच्च भगवतो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नत्वेन भगवद्वि-
भूतित्वम् ॥ ६ ॥

एवं सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य विश्वस्य स्वाविभूतित्व-
मुक्त्वा तत्र विशेषतो विभूतीराह । अहमिति । गतिगतां भेद-
गतिमतां तेषां विशेषत्वसंपादिका गतिरहम् कलयतां शुभा-
शुभप्राप्तिनिमित्ततया सख्याममानानां मध्ये कालोऽहं गुणानां
साम्यं समत्वमहम् गुणिनि औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः
सोऽहम् ॥ १० ॥

सूत्रं महतः सूक्ष्मावस्थारूपं महान्महत्त्वम् सूक्ष्माणां
बुद्ध्यादीनां सम्बन्धी तत्प्रकाशकः सूक्ष्मतरो जीवः

बुद्धेर्गुणोनात्मगुणेन चैव

ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि इहः ।

अणुरूपं प्रात्मा चेतसा वेदितव्यः

इत्यादिभूतेः ॥ ११ ॥

वेदानां सम्बन्धी तेषां प्रवर्तकः पदानि त्रिपदा
गायत्री ॥ १२ ॥ १३ ॥

हविर्धानी कामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अक्षुरेश्वर देवानां प्रभुं प्रवहाद् मां विद्धि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे उग्रवजी ! मैं इन सब भूतों का सुहृत् हूँ आत्मा हूँ ईश्वर
हूँ मैंही सब भूत रूप से कहा जाता हूँ और उनकी उत्पात्ति-
स्थिति प्रलय करने वाला भी मैं हूँ ॥ ६ ॥

स्वर्गादिगति वाले जितने हैं तिनके मध्य में मैं गति हूँ वश
करने वालों में मैं काल हूँ गुणों में मैं समता हूँ गुण वालों
में मैं स्वाभाविक गुण हूँ ॥ १० ॥

सत्त्वादि गुण वालों में मैं प्रथम कार्य रूप सूत्र हूँ बड़ों में मैं
महत्त्व हूँ सूक्ष्मों के मध्य में मैं जीव हूँ बुज्य पदार्थों के
मध्य में मैं मन हूँ ॥ ११ ॥

वेदों के पढ़ाने वालों में मैं ब्रह्मा हूँ मन्त्रों के मध्य में मैं त्रि-
मात्रा वाला ओंकार हूँ अक्षरों में मैं अकार हूँ वैदिक छन्दों में मैं
त्रिपदा गायत्री हूँ ॥ १२ ॥

सब देवों के मध्य में मैं इन्द्र हूँ वसुओं में मैं अग्नि
नामक वसु हूँ द्वादश आदित्यों में मैं विष्णु नामक सूर्य हूँ
द्वारा रुद्रों में मैं नील लोहित नामक रुद्र हूँ ॥ १३ ॥

ब्रह्मर्षियों के मध्य में मैं भृगु हूँ राजर्षियों में मैं मनु
हूँ देवर्षियों में मैं नारद हूँ धेनुओं में मैं काम धेनु हूँ ॥ १४ ॥

सिद्धेश्वरों के मध्य में मैं कपिल हूँ पक्षियों में मैं
गरुड हूँ प्रजापतियों में मैं ब्रह्म हूँ पितरों में मैं आर्यमा हूँ ॥ १५ ॥

हे उग्रव ! देवों के मध्य में मेरे को तुम अक्षरों में भेद
प्रहादजी जानो औषध तथा नक्षत्रों के मध्य में मेरे को
सोम जानो यक्ष राक्षसों के मध्य में मेरे को कुबेर जानो ॥ १६ ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् ।

तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् ॥ १७ ॥

उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां घातूनामस्मि काञ्चनम् ।

यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥

नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् ।

आश्रमाणामहं तुया वर्णानां प्रथमोऽनघ ! ॥ १९ ॥

तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् ।

आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥ २० ॥

धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ।

वमस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥

पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ।

स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥ २२ ॥

यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविर्हितनम् ।

वायवग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥

योगानामात्मसंरोधो मेन्द्रोऽस्मि विजिगीषताम् ।

आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् ॥ २४ ॥

श्रीचरित्राभिकृतमाध्यायैकीपिका ।

यादसां प्रभुम् तपतां तापयताम् द्युमतां दीप्तिमतां च
मध्ये ॥ १७ ॥

संयमतां दण्डयतामिच्छयः ॥ १८ ॥

शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये तेषां प्रभुर्वा तुयः सन्धासः
प्रथमो ब्राह्मणः ॥ १९ ॥

स्रोतसां प्रवाहाणां च सरसां स्थिरोदकाशयानाम् ॥ २० ॥

विष्ण्यानां निवासस्थानानाम् गहनानां दुर्गमानाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानाम् सेनाभ्यां चमूपतीनाम् अग्र-
ण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानाम् अजो ब्रह्मा ॥ २२ ॥

शुचीनां शोधकानामपि मार्जनतद्व्यवर्ध्यादीनां मध्ये वायवा-
दिरूपः शोधकोऽहम् ॥ २३ ॥

योगानां योगाङ्गानामग्र्यां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहम्
मन्द्रो नीतिः कौशलानां विवेकादिनैपुणानां मध्ये आन्वीक्षिकी
आरम्भानां रमविवेकविद्या अस्त्राद्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यासत्त्व-
स्यानिर्वचनीयस्यातिवादिनामेधमिवमेव वेति यो दुष्पतो विकल्पः
सोऽहम् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमग्रासगोस्वामिद्विरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

संयमतां संयच्छतामह इत्यर्थोक्तिः ॥ १८ ॥

मृगेन्द्रश्च शृङ्गित्वामावाजिकीयासम्भवेन प्रभुर्वेति व्याख्या-
तम् ॥ १९ ॥

त्रिपुरघ्नः शिवः २० ॥

निवासस्थानानां मध्ये ब्रह्मादिलोकपानां निवासस्थानं
मेरुहं एताः पष्ठथो निरुद्धयो ॥ २१—२२ ॥

यज्ञानां देवमन्त्रब्रह्मयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञभूतयज्ञानां यज्ञानां
मध्ये ब्रह्मयज्ञो वेदाध्ययनवक्षणां यज्ञोऽहमेव वागव शुक्-
मिदमिति ब्राह्मणस्य श्रेया ॥ २३ ॥

विजिगीषतां जेतुमिच्छतां सम्बन्धीति सम्बन्धे षष्ठी मत्स्या-
तीति । मीमांसका हि शुक्तिरजतादिरूपस्येति मन्वन्ते तल्लु-
त्तयां यथा पदेष्वपरसंश्लेषेण स्मरणात्मकं प्रत्यक्षात्मकं यज्ञा-
नमस्य तदवस्थातिरिति इदं तद्वज्जतं तत्रैवतापरामर्शेन प्रत्यक्षतः
शुक्त्यादि गृह्यते तत्तापरामर्शेन तु रजतं स्मर्यते । तथाच ज्ञानक-
यमपि सत्यमेव असत्येन ग्रहणं मानसदोषादिरूपैः । १ ।
तार्किका हि शुक्तिरजतादौ मन्वन्त्या ख्यातिं मन्वन्ते तन्मते हि
ब्रह्मणोकाधारमग्रासगोस्वामिद्विरचिता पृथगेव व्यासते । अतएव तत्प्रका-
रकोऽनुमदोऽन्यथाख्यातिः श्रुत्यादेव सर्वमाविद्यया जायत इति

भीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

शून्यवादिनः ते च शुक्तिरजतादौ शून्यत्वाति मन्थ्यते, तस्माच्च
लक्षणां अक्षीकपदार्थतया भासमानत्वं शून्यत्वातिरिति । यथा
ऽसदाख्यं शून्यमेव शुक्त्यात्मना तथा तदेव रजतात्मनाऽपि
भासते किन्तु रजतादिकं यत्र व्यवहारसम्पादकं न स्यात्
तथालोकत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । ३ । आत्मत्वातिरित्येव पाठः
किन्त्वसत्त्वातिरित्येव सर्वत्र दृश्यते तत्र क्षणिकविज्ञानवादि
मत एवात्मत्वातिरिति तन्मते यत् सत् तत् क्षणिकमिति
व्याख्याऽसत्सुखत्वादसत्त्वातिरप्यात्मत्वातिरित्यर्थः । तस्माच्च
लक्षणां रजतादिविषयाकारे विज्ञाने सत्यपि अन्ततः सप्रवृत्त-
तावाक्यैश्चिद्व्याऽग्रहणमात्मत्वातिरिति । ४ । एवमद्वैतवादिनः
सर्वत्रानिर्वचनत्वाति मन्थ्यन्ते तस्माच्च लक्षणां सदसद्भिन्नत्वे
सति सदसदनात्मकमनिर्वचनत्वातिः मगधमते विक-
ल्पस्य स्वरूपविभूतित्वात् सर्वत्रानित्यत्वातिस्त्वमेवामि-
मेतम् ॥ २४ ॥

श्रीसुरेश्वरसूक्तितुक्पक्षीयम् ।

वाचस्पति । शुचीनां शोधकानां मध्ये वाग्वादिपदार्थोऽह-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

ख्यातिवादिनामिति । तार्किकपक्षोपलक्षणां विकल्पः त्वया
किमेवमुच्यते उतान्यथेति विकल्पः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विराट्पञ्चाशद्वैकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

गजेन्द्राणां गजभेदानां मध्ये पेरवतं मां विद्धि वाहांसि
लघुजन्तवस्तेषां प्रभुं स्वामिनं वरुणं मां विद्धि शुभतां
शुतिमतां तपतां मध्ये सूर्यं मां विद्धि नशाणां मध्ये भूपतिं
कुपं मां विद्धि ॥ १७ ॥

हस्त्याणामभ्यानां मध्ये उद्यैः भवा नामाश्वोऽहमस्मि संयमतां
वृषद्वयतां मध्ये यमोऽहमस्मि सर्पाणामेकशिरसां चासुकि-
रस्मि ॥ १८ ॥

नागां मनेकशिरसः तेषां मध्येऽनन्तोऽहमस्मि भृङ्गिणां
क्षिप्रतां च मृगाणां मध्ये मृगेश्वरः मायमाणां ब्रह्मचर्यादीनां
चतुर्णां मध्ये यस्तुर्यः चतुर्यः संन्यासः सोऽहं वरुणां
ब्रह्मचर्यादिविदुदाणां मध्ये यः प्रथमो ब्राह्मणवर्णः
सोऽहम् ॥ १९ ॥

स्रोतसां मवाहकपाणां तीर्थानां गङ्गा जाग्रदव्यहमस्मि
सरसां स्थिरौष्काशयानां समुद्रः भनुभतां भनुर्देवाणां
मध्ये त्रिपुरध्नो यक्रोऽस्मि ॥ २० ॥

क्षिप्रयानां निवासस्थानानां कुहानां दुर्गमानां घनस्पतीनां
वृक्षाणाम् ॥ २१ ॥

पुरोधसां पुरोहितानां ब्रह्मिष्ठानां वैश्वार्थनिष्ठानां पुरोचसां वृ-
त्पातः ब्रह्मिष्ठानां वसिष्ठोऽहमिति सम्बन्धः सेनान्धी सेनाप-
तीनां स्कन्दोऽहम् अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानां मगधानजो
ब्रह्माहम् ॥ २२ ॥

शुचीनां शोधकानां मध्ये वाग्वादिपदार्थरूपो नितरां शोध-
कोऽहमित्यर्थः ॥ २३ ॥

योगानामभ्यानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं विजिगी-
षतां सम्बन्धी मन्त्रो जयोपायो नीतिरहमस्मि कौशवानां
विवेकादिनैपुण्यानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकादिनां
ख्यातिवादिनामन्यथाख्यातिवादिनां तार्किकादीनां सम्बन्धी
यो विकल्पः त्वया किमेवमुच्यते उतान्यथेति यो विकल्पः
सोऽहमस्मि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुभतां प्रकाशवताम् ॥ १७ ॥

भ्रातृनां गौरिकाणाम् ॥ १८ ॥

गाहस्थं च बतित्वं च देवेष्वेकत्वमागतम् ।

प्राधान्योक्तिरिति त्वस्य गाहस्थस्य कवित्वविदिति च
तुल्यस्तुल्यं यस्याभयः ॥ १९ ॥

स्रोतसां नदीनां तीर्थानां शुक्लज्वानां रूपान्तरविषय-
त्रिपुरध्न इत्यादि ॥ २० ॥

गङ्गानां गभीराणाम् ॥ २१ ॥

वसिष्ठोऽप्यधिकस्तेषां मनुष्याणां पुरोधसामित्युक्तेः मनुष्याणां
पुरोधसामधिको वसिष्ठः ब्रह्मिष्ठानां वैदिकानां सेनाप-
तेनापतीनामग्रण्यां भेष्टानाम् अजः ब्रह्मा ॥ २२ ॥

ब्रह्मयज्ञः स्वाध्याययज्ञः धारवर्ग्यर्कांशुवाचाभारता निवामकः
शुचीनां शुद्धिकराणां शुचिः शुचिकरः ॥ २३ ॥

योगानामात्मसंरोधः मनोरोधः मन्त्रो गुह्योक्तिः मन्त्र-
गादिषु गुह्योक्तिरिति वाच्यः कौशवानां शुभहेतूनामान्वी-
क्षिकी तत्त्वविद्या ख्यातिवादिनां ज्ञानवादिनां मध्ये विकल्पो
विशिष्टकल्पो जीवेशादिभेदवाची—

जीवेशादिविशेष यो यथार्थेन प्रकल्पयेत् ।

कक्षिमारभ्य वा विष्णोराधिकादुत्तरोत्तरम् ।

नियमेनैव केनापि न द्वयः सर्वकल्पकः ।

सर्वज्ञानविशेषेभ्यः स ज्ञानी सर्वथाधिकः ॥

इतिवचनात् एक एवार्थः अप्रापि भेददृष्ट्याभिमानेन चेत्युक्तम्
त्रिचात्मनि मिदाशेष इति च वक्ष्यति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्तः

ख्यातिवादिनामिति । तथाहि आत्मत्वातिरसत्त्वातिरख्यातिः
ख्यातिरन्यथा तथा निर्वचनत्वातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम् । विज्ञान-
शून्यमीमांसातत्त्वोद्देशावेदां मतामिति तन्मन्त्रोक्तिरुपाविज्ञान-
परम्परैव तत्र विषयाकारतया वाहिमौसते स्तानिकविषयव-
धिति विज्ञानवादिनः ते च शुक्तिरजतादौ आत्मत्वाति मन्थ्यन्ते

श्रीमद्विष्णोस्वामिकृतकमसत्त्वमेतः ।

तस्याश्च लक्षणं विषयाकारकेऽपि वैशिष्ट्यासंसर्गं भात्मख्यातिरिति विषयो रजतादिवस्तेवाकारो यस्य तस्मिन् विज्ञानेऽपि सति स्वप्नवदेवान्ततो रजतापादकवैशिष्ट्याग्रहणमात्मख्यातिरित्यर्थः । अथ शून्यादेव सर्वमविद्या जायत इति शून्यवादिनः ते च शुक्तिरजतादावप्यसत्त्वख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं अलीकपदार्थतया भासमानत्वमसत्त्वख्यातिरिति यथासत्त्वाख्यं शून्यमेव शुक्त्यात्मना भासते तथा रजतात्मनापि भासते किन्तु यत्र रजतादिकमर्थक्रियाकारि न स्यात् तत्रालीकपदार्थतया व्यवहियत इत्यर्थः । अथ शुक्त्यादिपरस्परारूपं रजतादिपरस्परारूपमपि वस्तुजातमस्तीति मीमांसकाः ते च शुक्तिरजतादावप्यसत्त्वख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं परस्परसंश्लेषेण यज्ज्ञानद्वयं तदख्यातिरिति विज्ञानानां च विज्ञेयानां च विवेकाग्रहणमिति च इदन्तापरामर्शेन शुक्त्यादिकं गृह्यते तत्तापरामर्शेन तु रजतम् भवेदेन ग्रहणं तु मानसदोषादित्यर्थः अथ द्व्यणुकाधारमेषां तत्तद्व्यञ्जयते इति तार्किकाः ते च शुक्तिरजतादावप्यसत्त्वख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं अत इति तत्संसर्गोऽन्यथाख्यातिरिति पूर्णरजतादिकधर्माभाववति शुक्त्यादिवस्तुनि पूर्णतत्त्वमरूपोऽन्यथाख्यातिरित्यर्थः । विरुद्धप्रकारकं ज्ञानमेकवृत्त्यान्यथाख्यातिरिति प्राचीनतार्किकाः अथ सर्वमेव द्वैतमनिर्वचनीयमित्यद्वैतवादिनः ते च तस्य दृष्टान्ते शुक्तिरजतादावानिर्वचनीयख्यातिं मन्यन्ते तस्याश्च लक्षणं सदसद्भिन्नत्वे सति सदसदनात्मकं ज्ञानमनिर्वचनीयख्यातिरिति ज्ञानवाचितत्वात्सतो भिन्नं तथाप्यापातत उपलब्ध्यमानत्वादसतो भिन्नं तथात्वे सति सदसदनात्मकं ज्ञानमनिर्वचनीयख्यातिरित्यर्थः । अतएव तु विकल्पः ख्यातिवादिनामित्युक्त्वा ते च विकल्पा मम शक्तिमया एवेति न परस्परमद्यापि व्युत्पद्यन्ते ततस्तत्प्रतिपाद्यस्य शक्तेश्चाचित्त्वत्वं विज्ञाप्य तन्मयत्वात्सर्वत्राचिन्त्याख्यातित्वमेव प्रतिपादितम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्विष्णोस्वामिकृतसाराधर्शदर्शिनी ।

गजेन्द्राणां मध्ये यादसां तु प्रभुम् ॥ १७ ॥

संयमतां वयस्यताम् ॥ १८ ॥

शृङ्गिणां मध्ये मृगेन्द्रः कृष्णसारः देष्ट्रिणां मध्ये मृगेन्द्रः सिंहः तुर्यः संन्यासः प्रथमः ब्राह्मणः ॥ १९ ॥

सरसां स्थिरजलाशयाताम् ॥ २० ॥

धिष्ण्यानामाश्रयस्थानानां गहनानां गुणाणाम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मिष्ठानां वेदनिष्ठानां सेनान्यां चमूपतीनाम् अप्रययाम्-
भ्रष्टानाम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मयज्ञो वेदपाठः शुचीनां शोधकानां मध्ये वायव्यग्यादि-
रूपः शुचिः शोधकोऽहम् ॥ २३ ॥

योगानां योगाङ्गानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिश्च
मन्त्रः विग्रहादिप्रयोजकः कौशल्यानां विवेकसंनिधानैरनुपयानां
मध्ये आन्विचिकी आत्मानात्मविवेकविद्या ख्यातिवादिनामिति
आत्मख्यातिरसत्त्वख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

तथानिर्वचनख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम् ।

विज्ञानशून्यमीमांसातत्त्वविदां मतम् ॥

पञ्चानां ख्यातिवादिनाम् एवामिदमेव वेति यो वुरन्तो विकल्पः
सौहृदम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गजेन्द्राणां प्रभुमैरावतं यादसां प्रभुं वरुणं च मां विद्धि
तपतां धुमतां क्षीतमतां च मध्ये सूर्यं मनुष्याणां च मध्ये
भूपतिं मां विद्धि ॥ १७ ॥

संयमतां यथाकर्म संयमनकारिणाम् ॥ १८ ॥

तुर्यः संन्यासः प्रथमः ब्राह्मणः ॥ १९ ॥ २० ॥

धिष्ण्यानामालयानाम् गहनानामगम्यानाम् ॥ २१ ॥

सेनान्यां सेनापतीनाम् अप्रययां सङ्गमेनैतृणाम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मयज्ञो ब्रह्मणि मनोऽपेक्षाम् शुचीनां शुद्धिहेतूनां मां
नतक्षणादीनां मध्ये वायवादिरूपोऽहं शुचिः ॥ २३ ॥

योगानामष्टानामात्मसंरोधः मनसः समाधिः विजिगीषतां
सम्बन्धी मन्त्रो हिताहितनिश्चयः कौशल्यानां कुशलकतृक-
विचाराणां मध्ये आन्विचिकी आत्मानात्मपरमात्मवि-
चारविद्या ख्यातिवादिनां ख्यातिः प्रत्यक्षप्रमाणेन जगत्प्रसिद्धि-
स्तद्वादिनां निरीक्षराणां सम्बन्धी विकल्पः विशेषतः कल्पः समर्थः
प्रतिपदः वेदवलेनेश्वरप्रतिपादकः आचार्योऽहमस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

गजेन्द्रों के मध्य में मैं ऐरावत हूँ जबजेतुओं में मैं वरुणप्रभु हूँ
तपनेवालों प्रकाशवालों में मैं सूर्य हूँ मनुष्यों में मैं राजा हूँ ॥ १७ ॥
घोड़ों में मैं उच्चैःश्रवा हूँ धातुओं में मैं भुवर्ग्य हूँ बंद
कनेवालों में मैं यम हूँ सर्पों में मैं वासुकि हूँ ॥ १८ ॥

नागों में मैं अनन्त हूँ सींगवाले दांतवालों में मैं कृष्णमृग
तथा सिंह हूँ आश्रमों में मैं चौथा संन्यास आश्रम हूँ हे
मनस ! उद्धवजी वरुणों में मैं प्रथम वरुण ब्राह्मण हूँ ॥ १९ ॥

तीर्थे नदी इन के मध्यमें मैं गंगा हूँ स्थिर जलाशयों में
मैं समुद्र हूँ आयुधों में मैं धनुष हूँ धनुषधारियों में मैं त्रिपुररुज
महादेव हूँ ॥ २० ॥

उत्तम स्थानों में मैं मेरु हूँ पुर्णम स्थानों में मैं हिमालय हूँ
पर्वतों में मैं पीपल हूँ औषधियों में मैं यम हूँ ॥ २१ ॥

पुरोहितों में मैं वसिष्ठ हूँ ब्रह्मज्ञानियों में मैं ब्रह्मरूपि हूँ सब-
सेनापतियों में मैं कार्तिकेयामी हूँ जमाई प्रवर्तक अप्रययों में
मैं मगवान् ब्रह्मा हूँ ॥ २२ ॥

यज्ञों के मध्य में मैं ब्रह्म पुत्र हूँ अतों में मैं अहिंसा व्रत हूँ
शुद्धिकरनेवालों में मैं वायु सूर्य अग्नि जल विप्रवाक्य रूप
शुद्धियों में मैं शुद्ध हूँ ॥ २३ ॥

योगों में मैं समाधि हूँ जीतनेकी इच्छावालों में मैं गूढ विचा-
र रूप मंत्र हूँ सबकुशलताओं में मैं आत्मपरमात्म विवेक वाणी
विद्या हूँ सबख्याति अन्याख्याति आदि में विकल्प उनका
मत भेद मैं हूँ ॥ २४ ॥

स्त्रीणां तु शतरूपाऽहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः ।

नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५ ॥

धर्माणामस्मि (१) सन्न्यासः क्षमाणामबहिर्मतिः ।

गुह्यानां (२) सूनुतं मौनं मिथुनानाम् (३) जस्त्वहम् ॥ २६ ॥

संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहं तत्तत्राणां तथाऽभिजित् ॥ २७ ॥

अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः ।

द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८ ॥

वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् ।

किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याधराणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥

रत्नानां पद्मरागोऽस्मि (४) पद्मकोशः सुपेशसाम् ।

कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहम् ॥ ३० ॥

व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः ।

तितित्तास्मि तितित्ताणां सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३१ ॥

अजः सहो बलवतां कर्माहं विद्धि सात्वताम् ।

सात्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं (५) परा ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाद्येदीपिका ।

कुमारः सनकुमारः ॥ २५ ॥

सन्न्यासो भूताभयदानम् क्षमाणामभयस्थानानां यध्ये अबहि-
मितिस्तर्निष्ठा सूनुतं प्रियवचनं मौनं च नीहं प्रियभाषणो मौनं च
पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्य देवाभ्यां
मिथुनमभूत्स एव मुखे मिथुनम् अक्षौ ह वा एष आत्मनो
यत्पत्नीति श्रुतेः ॥ २६ ॥

अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौ वसन्त इत्यर्थः ।
अभिजितुत्तराषाढाचतुर्थपादः अध्याप्रथमपादश्च तथा च श्रुतिः
“ अभिजिज्ञासं नक्षत्रमुपरिष्टाषाढानामप्रस्ताच्छ्रौयाया
इत्यादिः ” ॥ २७ ॥

कृतं कृतयुगम् देवलोऽसितश्च व्यासानां वेदविभागकर्तृ-
णाम् कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः ॥ २८ ॥

भगवताम्—

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवानिति ॥

इत्येवं अक्षयानाम् ॥ २९ ॥

सुपेशसां सुन्दराणाम् दर्भजातीनां काशदूर्वादीनाम् हविःपु-
त्रहृष्टोडाशविषु घृतेषु वा ॥ ३० ॥

लक्ष्मीर्भनादिसम्पत् ॥ ३१ ॥

बलवतामोजश्च सहस्रं सत्त्वतां मागवतानां सत्त्वा कृतं

कर्माहमित्यर्थः । तेषामेव नवव्यहारेण वासुदेवसङ्कषेणप्रद्यु-
म्नानिरुद्धनारायणहृद्यग्रीववराहनृसिहब्रह्माणां इति वा नव मूर्तय-
स्तासां मध्ये वासुदेवाख्या ॥ ३२ ॥

भीराभारमण्डासिगोक्षामिविश्रिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मुनीनां मननशीलानां मध्ये नारायण इत्यप्राकृतविभूतिनिर्देशः ॥ २५ ॥

आभयमागामहं त्वं इत्यत्र सन्न्यासस्य व्याख्यातत्वात्
पुनश्चकिर्माप्रस्ताच्छ्रीदिति सन्न्यासशब्देन भूताभयदानवत्तयो
धर्मो व्याख्यातः भूताभयप्रदानस्य कलां नाहेति षोडशीमि-
त्युक्तेः विशेषणभेदेन विशेष्यभेदावगमात् पूर्वं वेदाध्यापकत्वा-
वच्छेदेन हिरण्यगर्भो विभूतिर्वेनोक्तः इह तु मिथुनोत्पादक-
त्वावच्छेदेनेति विशेषः । पत्नीति यत् एष आत्मनो देहस्यासौ
भाग इति श्रुत्यर्थः ॥ २६ ॥

उत्तराषाढाचतुर्थपाद इत्युपलक्ष्यं अवगाद्यघटिका-
चतुष्टयस्य षाषाढानामुत्तराषाढायाश्चतुर्थः पादः पञ्चदश-
घटिकारूप उपरिष्टादभिजिन्नक्षत्रस्योपरितनो भागः आग्रायाः
अवगाद्ययादशघटिकाचतुष्टयस्य अधस्तनो भाग इति श्रुत्यर्थः ।
तत्तुल्यं ज्योतिर्विज्ञिः । उषायाश्चान्यपादं तु श्रुतेरावगाद्य-
नादिकाः । अभिजिज्ञासमितिर्ज्ञेया अष्टाविंशतिभेदु सेति ॥ २७ ॥

(१) सन्नागः (२) सततं (३) पुमानहम् (४) पद्मकोशस्तु (५) पुरा इति विज्ञे पाठः ।

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विदुषां दण्डनीत्याद्यात्मज्ञानपर्यन्तशास्त्रज्ञानां मध्ये आत्म-
वान् आत्मानात्मविवेकज्ञः ॥ २८ ॥

वासुदेवश्चतुर्व्यूहान्तरस्यादिरूपः एवञ्च तस्य विभूतित्व
स्वरूपं ततोऽपि परत्वं दर्शितं यद्यपि उत्पत्त्यादियुक्तानामिति
स्वामिव्याख्याने मुन्यादित्वे प्राप्ते विजातीयत्वेन निर्धार-
णानुपपत्तिस्तथापि उत्पत्त्यादिज्ञानयुक्तत्वमेव जाति कल्प-
यित्वा तथा व्याख्यातमिति स्थितस्य गतिश्चन्तनीया ॥ २९ ॥

पञ्चरागोऽस्मीत्यनेन स्वरकोऽनुमस्यः तज्जगतीत्यत्वं व्यञ्जि-
तम् । पूर्वाये हविःषु लक्षणाया साजात्यकल्पनागौरवाद्घृतेष्विति
व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

व्यवसायिनामुद्यमवतामिति सम्बन्धे षष्ठी । कितवानां
कापट्यवतां सम्बन्धी क्लृप्तप्रहः घृतम् सत्त्वं धैर्यम् ॥ ३१ ॥

भोजः इन्द्रियपाटवं सहः मनःपाटवं तद्वस्तु मूर्तिषु
ब्रह्मलोके सङ्घः पाठः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥

सन्वासः क्लृप्तागः अवहिर्मतिः प्रत्यगात्मानुसन्धानम् ॥ २६ ॥

अनिमिषां कालावयवानाम् अनिमिषः कालस्तेनाश्रयवा-
लक्षिताः ॥ २७ ॥

कवीनां विद्वद्दर्शिनाम् ॥ २८ ॥

भगवतां ज्ञानैश्वर्यादिमतां त्रिविधको वासुदेवोऽहम् ॥ २९-३१ ॥

सात्त्वतां महाभागवतानां कर्म पञ्चकाळानुष्ठानम् आदि मूर्तिः
सङ्कुषेणादिभ्यः प्रधानो वासुदेवोऽहमित्यर्थः ३२-३७ ॥

श्रीमद्भारवाचामेकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शतरूपा स्त्रायम्भुवमनोः प्रती मुनीनां मध्ये यः अष्टो
सदर्थोभमवासी नारायणस्सोऽहमेव नत्वसौ मद्भिभूतिरित्यर्थः
अर्थांतराभावात् नारायणनिष्ठनिरतिशयमौनोपयुक्तं यत्सामर्थ्यं
तन्मद्विनाभूतमित्यर्थः । अक्षचारिणां जितेन्द्रियाणां मध्ये
कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥

धर्माणामलौकिकधर्मैः साधनानां मध्ये सन्वासः अत्रभिषं-
हितफलो धर्मः आत्मनिष्पेषपर्ययो वा ज्ञेयाणां भयरा-
हित्यावहानां मध्येऽवहिर्मतिः प्रत्यगात्मस्वरूपानुसन्धानं
गुह्यानां मध्ये सुतृप्तं प्रियवचनं मौनं चाहं नहि प्रियाभाषणे
मौने च पुत्रभाषिप्रयो वाचते इति तस्योक्तुतमत्वं मिथु-
नानां मध्ये प्रजः प्रजापतिः यस्य वेदाङ्गोऽयं मिथुनमभूत्स
एव मुख्यं मिथुनम् "अहो वा एव आत्मनो यत्पत्नीति" श्रुतेः ॥ २६ ॥

अनिमिषामप्रसक्तानां मध्ये सत्त्वसरोऽहमस्मि मधुमाधवी वैभ-
वैशाली वसन्त इत्यर्थः । अमिजिदुःखशेषादावतुषपाद् इत्यर्थः
लयाच्च धृतिः अमिजिजाम नक्षत्रमुपरिधादावादानामवस्थाच्छो-
याभा इति ॥ २७ ॥

कृतं कृतयुगमित्यर्थः । श्रीराणां ब्रह्मज्ञानं मध्येऽस्ति

वेदलक्षाद् वेदाज्ञानां वेदविभागकर्तृणां द्वैपायनः पाराशर्यः कवीनां
द्विद्वद्दर्शिनां काव्यः शुकः तं विशिनष्टि । आत्मवान् सूक्ष्मबु-
द्धिमान् ॥ २८ ॥

भगवतां ज्ञानैश्वर्यादिषाड्गुणययुक्तानां वासुदेवः ज्ञानादिकं
महायत्तमित्यर्थः । भागवतेषु भगवद्भक्तेषु मध्ये त्वमुद्धवोऽह-
मस्मि ॥ २९ ॥

सुपेशसां सुन्दराणां मध्ये पञ्चकोणः हविषां पुरोडाशा-
दीनां गव्यमान्यमहमस्मि ॥ ३० ॥

व्यवसायिनामर्थार्जनशीलानां सम्बन्धिनी या लक्ष्मीर्जना-
विसम्पत् साहं कितवानां क्लृप्तप्रहः सम्बन्धी क्लृप्तप्रहः क्लृप्तेन प्रहः
आग्रहः घृतादिना ज्ञेयामीत्यादिरूपः सोऽहं तितिक्षणाभि-
त्यादिषु आश्रमाश्रमिमात्रसम्बन्धार्था षष्ठी तितिक्षा क्षणा सा च
मनोविकारहेता सत्यपि अविकृतमनस्त्वं सत्त्ववतामित्यत्रा-
तिशयने मनुम् सत्त्वगुणप्रचुराणामित्यर्थः । तेषां यत्सत्त्वं
तदहम् ॥ ३१ ॥

तथा भोजस्त्रिनाभोजः सहस्त्रिनां सहः बलिनां बलं
तत्राजं इन्द्रियपाटवं सहो धारणसामर्थ्यं बलं शारीरं सात्त्वतां
भागवतानां सात्त्वतं पञ्चकाळोक्तं कर्म पञ्चकाळानुष्ठेयं तदहं नव
मूर्तिनां मत्स्वाद्यात्मान्तानां नवानां मूर्तिनां वा आदिमूर्त्तिर्मुखभूता
मूर्तिः परा सर्वकारणभूता साहं मत्स्वादिमूर्त्तिरुपेयाविर्भा-
वानुगुणं यत्सामर्थ्यं तन्मद्विनाभूतमित्यर्थः । अर्थांतराभा-
वात् भाविन्याः कल्किमूर्त्तेरविवक्षया नवमूर्त्तीनामि-
त्युक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भजजलजतरिंकरतपस्वतावली ।

शतरूपावरा स्त्रीणां पुत्रासञ्चयिको मनुः ॥

तयोक्त्याधिको निष्कमिन्द्राणीन्द्रो मुनेर्गुणैरिति ॥

नारायणः स्रष्टवताः ॥ २५ ॥

धर्माणां सुकृतानां ज्ञेयाणां प्राप्तरक्षाणाम् अवहिर्मतिः प्रत्य-
गात्मज्ञानं गुह्यानां गोप्यानां मौनं वाच्यमत्त्वम् असंप्रभातस-
माभिस्थत्वं वा ॥ २६ ॥

अनिमिषां कालावयवानाम् ॥ २७ ॥

श्रीराणां गम्भीराणां व्यासानां वेदविभागं कुर्वीतुर्ना
कवीनां वाग्मिताम् ॥ २८ ॥

भगवतामैश्वर्यादिषाड्गुणवतां देवानाम्—

ऐश्वर्यादिगुणैः षड्भिः सामान्यात्सर्वदेवताः ।

भगवच्छब्दवाच्याश्च साक्षात् भगवान् हरिः ।

निरपेक्षं तु सामान्यं तस्य सर्वाधिकं मतः ॥

इतिवचनान्तरत्वं तु भागवतेष्वहमिच्छेत् तात्पर्यार्थाऽयम्

सर्वभागवताधीश्वरं क्लृप्तं भगवतिप्रियः ।

तस्मादङ्गयधिको जिष्णुः प्रियत्वे भक्तितो हरेः ।

तस्मादङ्गयधिको रामः कृष्णा त्वङ्गयधिका ततः ।

तस्या अङ्गयधिको भीमो न तु तत्सदृशः कविचित्तिः ।

स्मृतिप्रामाणिकः तु व्याज्जदेवधारणे इति च ॥ २९ ॥

पेशसां सुकुलानां मध्ये ॥ ३० ॥

कितवानां क्लृप्तप्रहो घृतम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रली ।

सहोबलवतामोजः ओजोऽस्मि ओजो ऽवष्टम्भवद्ययोरिति प्रमाणं सात्वतां भागवतानां कर्मोहमिति विद्धि सात्वतां पाञ्च-
रात्रिकाणां श्रियादिनवमूर्तीनां आदिः स्त्रीयमूर्तिरहं कीदृश्य-
स्ताः पुरा पूर्वकाले प्रथमतः पूज्या इत्यर्थः —

विष्णोः श्रियो ब्रह्मणश्च वायोः सङ्कर्षणस्य च ।

सुपर्णस्य च संप्रोक्ताः प्रत्येकं नव मूर्तयः ।

पूज्याः सात्वततन्त्रेषु तत्राद्या मूर्तयो हरेः ।

प्राधान्यस्ता हि सर्वासां मूर्तीनां हरिमूर्तयः ।

अमैदादेव मूर्तीनामेकमूर्तिश्च सा स्मृता ॥

इति मानं किंच

स्वरूपतश्च गुणतो न विशेषः कथञ्चन ।

विष्णोस्तु नव मूर्तीनां पूजा च नवभेदयते ।

इतिवचनादासां स्वरूपत्वं सिद्धम् —

नारायणः परं ब्रह्म वासुदेवादिकास्तथा ।

नरसिंहचराहो च परं ज्योतिर्हरेरेव ।

इन्दिरा च रमा लक्ष्मीर्दिरया मगना तथा ।

रक्ता रक्तनरा मूर्तिर्विभूतिश्च श्रियो नव ।

ब्रह्मा चतुर्मुखो भ्राता विधाता विधिरैव च ।

कर्ता विरिञ्चो भूनेशः शतानन्दश्च ता नव ।

अनञ्जयमृते चैव वायोश्च नव मूर्तयः ।

शेषोऽनन्तो नरक्षैव लक्ष्मणो बल एव च ।

सङ्कर्षणो नीलवासा जगद्भक्षो जलेशयः ।

सुपर्णो मरुदश्चैव वैतथेयो महाशनः ॥

नववर्णः पञ्चवर्णः पद्मगात्रोऽमृताकरः ॥

तथैव सर्ववेदात्मा सुपर्णो नवधा स्मृतः ॥

इतिवचनामूर्तिभेदो ज्ञातव्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षसिद्धकृतकमसन्धर्मः ।

टीकायामभिजिह्वित्वाहो उत्तरः अवयवः आषाढा चोत्तरा-
षाढा तस्योच्चतुर्यः पाद इति व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

कवीनां सङ्गदनीत्याद्यात्मज्ञानपर्यन्तशास्त्रविदुषां मध्ये
ब्रह्म काव्यः यतोऽसौ आत्मवान् आत्मानात्माविवेकज्ञः ॥ २८ ॥

भगवतां षड्गुणयुक्तभगवद्भावविमोचानां मध्ये वासुदेवश्चतुर्व्यूहा-
न्तरस्यादिरूपः अनेन स्वस्य ततोऽपि परत्वं दर्शितम् उत्पत्त्या-
दियुक्तानामिति व्याख्यायां मुन्यादितरे प्राप्ते विज्ञातीयत्वेन
निर्धारणानुपपत्तेः ॥ २९ ॥

इत्यनेनां पञ्चरागोऽस्मीत्यनेन स्त्रीकौस्तुभस्य सत्जातीयत्वं
व्यञ्जितम् अत एव कर्मदीपिकायां कौस्तुभं मानुमन्तमिति
तद्व्यानम् दर्शितम् इन्द्रनीलजातीयत्वं तु नारायणव्यूहस्तवे भक्त-
दन्त्यत्र ज्ञेयम् ॥ ३०—३१ ॥

नवमूर्तिषु ब्रह्मार्थं साक्षाच्छ्रीभगवत्पुत्रः सः खलु सादृश-
जीवास्तद्वये तत्कर्मोपेक्ष्यमाविर्भवति यत्करुणयोन्मूलकम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवचित्कृतसारायं दर्शनी ।

संन्यासस्यागो दानमिति वाच्यं अथहिमन्तिरन्तर्निष्ठा गुह्यानां
मध्ये सुनृतं प्रियवचनं मौनं चेति तद्वचनं न पुंसोऽभिप्रायव्याप-
कमतोऽतिगुह्यमित्यर्थः । अजः प्रजापतिः यस्य वेदाध्यायार्था मिथुन-
मभूत् स एव मुख्यं मिथुनम् "अहो वा एव आत्मा यत् पत्नीति"
श्रुतेः ॥ २६ ॥

अनिमिषां कालानां मध्ये वत्सरः मधुमाधवौ वसन्त
इत्यर्थः । अभिजित् उत्तराषाढाचतुर्यः पादः तथा च भूतिः
अभिजिन्ताम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामवस्तात् श्रीणाया इति ॥ २७ ॥

कृते सत्ययुगं देवलोऽसितश्च व्यासानां वेदविभागकर्तृणां
कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः ॥ २८ ॥

वासुदेवः प्रथमव्यूहः ॥ २९ ॥

सुपेशसां सुन्दराणां ॥ ३० ॥

लक्ष्मीः सम्पत्तिः सत्त्ववतां सास्विकानां सत्त्वम् ॥ ३१ ॥

बलवताम् आजश्च सहस्रं सात्वतां वैष्णवानां कर्म भवणकीर्त्त-
नादिकं तेषामेव व्यूहाभेदेन नव वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायण
हृद्यश्रीवचराहनुसिंहब्रह्माणा इति या नव मूर्तयस्तासां मध्ये आदि-
मूर्तिर्वासुदेवनाम्नी अथ स्वायम्भुवे सम्बन्धतरे यथा विष्णुरेवेन्द्रो
यत्तस्योऽभूत् तथैव कीचन्महाकल्पे विष्णुरेव ब्रह्मामवदित्यतो
वासुदेवादीनामन्विमो ब्रह्मा विष्णुरेव देवः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुमारः श्रीसतकः ॥ २५ ॥

संन्यासः मयि सम्भवात्मात्मीयभरण्यासः सुनृतं प्रियमा-
पश्यां मौनं च मिथुनानां दम्पतीनां सम्बन्धी कायवैभवेन प्रव-
र्तकः अजो ब्रह्मा यद्वा मिथुनानां जीवशरीरयुगलानां प्रवर्तकः
अजः प्रकृतिप्रेरकः पुरुषावतारः उक्तवक्ष्यमाणाः सर्वा विभूत-
यस्तस्य स तु ममावताररूपविभूतिरिति तु शङ्कायः त्वत्तः
पुमान् समधिगम्य ययास्व वीजं धत्ते महान्तमिरयुक्त-
त्वात् ॥ २६ ॥

अनिमिषामप्रमत्तानाम् "अभिजिन्ताम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढा-
नामवस्ताच्छ्रीणायां" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमभिजिह्वम् ॥ २७ ॥

व्यासानां वेदविभागकर्तृणाम् ॥ २८ ॥

सम्पत्तिः प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेति विद्यामविद्यां च स साक्षो भगवानिति ॥

इत्येषम् भगवतामुत्पत्त्यादिज्ञानवतां ज्ञानिनां वेद्यतया वासुदेवः
वासुदेवपरा वेदा इति सर्ववेदवेद्योऽहमेव मां जानन्सर्वोपरमादि-
ज्ञानवान् भवतीति भावः ॥ २९ ॥

सुपेशसां सुन्दरावयवानां पिश अवयवे दम्भजातीनां काशि-
दुर्वादीनाम् शविः शुचिः पुरोडाशादिषु कृतेषु वा ॥ ३० ॥

लक्ष्मीः विद्यादिभ्यः ॥ ३१ ॥

बलवतामोजश्च सहस्राहम् सात्वतां भागवतानां कर्म भागवत-
शास्त्रोक्तं कर्मोहमिति विद्धि सात्वतामुपास्यभूता या नवमूर्तयः
नित्यं नृतता मूर्तयस्तासामादिमूर्तिः परा पूर्णा साहम् ॥ ३२ ॥

विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् ।

भूधराणामहं स्थैर्यं गन्धमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥

अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः ।

प्राभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः ।

भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥

गत्युत्तयुत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शलक्षणम् ।

आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ।

विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम्^(१) ॥

अहमेतत्प्रसङ्ख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ ३७ ॥

मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ।

सर्वात्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥

सङ्ख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियेत मया ।

न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ॥ ३९ ॥

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भयः ।

वीर्यं तितित्वा विज्ञानं यत्र यत्र समेऽशकः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

स्त्रियों में मैं शतरूपा हूँ पुरुषों में मैं स्वयम्भूम हूँ मुनियों में मैं बदरीनारायण हूँ ब्रह्मचारियों में मैं सनत्कुमार हूँ ॥ २५ ॥
धर्मों में मैं सन्यास हूँ कल्याण के उपायों में अस्तबुद्धि में हूँ सुन्दर वचन या गुप्त हनों में मौन मैं हूँ स्त्री पुरुष के जोड़ों में मैं ब्रह्मा हूँ ॥ २६ ॥

सावधान काल धितानेवालों में मैं सम्बत्सर हूँ ऋतुओं में मैं चैत वैशाख वसंत हूँ महीनों में मैं मगधिर हूँ नक्षत्रों में मैं अभिजित हूँ ॥ २७ ॥

युगों में मैं सत्ययुग हूँ ज्येष्ठार्षा में मैं देवल भस्मि त्रुवि हूँ व्यासों के मध्य में मैं वैपायन हूँ कविओं में मैं आत्मज्ञानी शुक्राचार्य हूँ ॥ २८ ॥

बहुधा ऐश्वर्यवालों में मैं वासुदेव हूँ भागवतों में तुम सब में हूँ किं पुरुषगणों में मैं हनुमान् हूँ विद्याधरों में मैं सुदर्शन हूँ ॥ २९ ॥

रत्नों में मैं पद्मराग पीलामणि हूँ शोभित पद्मार्थों में मैं पद्म का पुष्प हूँ हमें तुम्हारी जातियों में मैं कुश हूँ हविषों में मैं गऊ का घृत हूँ ॥ ३० ॥

व्यापार वालों में मैं लक्ष्मी हूँ कपटवालों में मैं जुआ खेल हूँ सहनेवालों में सहना गुण मैं हूँ सत्त्ववालों में सत्त्व मैं हूँ ॥ ३१ ॥
बल वालों में भोज सह इन्द्रिय बल मनबल मैं हूँ सात्वत भागवतों में भक्ति सेवनरूपकर्म मैं हूँ पञ्च रात्रों के नौ मूर्तियों के मध्य में भेष्ट आदि मूर्ति वासुदेव मैं हूँ ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाशंखीपिका ।

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धयात्रम-
विकृतम् ॥ ३३ ॥

परमो मधुरः परः पराख्यः शब्दः ॥ ३४ ॥

अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥

गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः स्वर्गादयो इतिन्द्रियव्याप-
पाराः तत्र लक्षणं दर्शनम् सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियं तत्तत्कर्माह-
णशक्तिरप्यहम् ॥ ३६ ॥

तदेतत् तत्र तत्र निर्धारणं तत्तत्सम्बन्धेन च विशेषतो विभू-
तीनिरूप्येदानीं सामान्यतः सर्वा अपि निरूपयति । पृथिवीति-
साधेय्येन । पृथिव्यादिशब्दैस्तस्मान्नाणि विवक्षितानि अहमहङ्कारः

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

महान्महत्तरम् एताः सप्त प्रकृतिविकृतयः विकारः पञ्चमहाभू-
तानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसङ्ख्याकः पुरुषो जीवः
अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि तदुक्तम्—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ॥

किञ्च रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परं ब्रह्म च तदेत-
त्सर्वमहमेव किञ्चित्प्रसङ्ख्यानमेतेषां परिगणनमेतेषां लक्ष-
णतो ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥

एतदेव संचिप्याऽऽह । मयेति । जीवेश्वररूपो द्विविधो यो
माघो यश्च गुणिगुणरूपो यश्च क्षेत्रक्षेत्ररूपः स सर्वोऽपि
मया विना मद्भयतिरेकेण नास्ति अहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु सामान्यतः किमेवं संचिप्य कथयसि पूर्ववन्निर्धारणसं-
वन्धाभ्यां विशेषतः सर्वाः कथयसि चेत्तत्राऽऽह । सङ्ख्यानं
पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता तदपि मयेव क्रियते
कृत्वा च वक्तुं शक्यते तथा मे विभूतीनां सङ्ख्यानं कर्तुं
न शक्यते कुत इत्यत आह । सृजतोऽण्डानीति । यदा मया सृज्य-
मानानां ब्रह्माण्डानामेव तावत्सङ्ख्या नास्ति तदा कुतस्तद-
तानां विभूतीनां सङ्ख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तथापि विशेषत एव सर्वा अपि संचेपतः कथयामी-
त्याह । तेजः प्रभावः श्रीः सम्पत् सौम्यं मनोनयनाद्वादकत्वम्
भगो भाग्यम् धीर्यं बलम् अशक्तौ विभूतिः ॥ ४० ॥

श्रीराधारमण्णदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अविकृतमिति दौर्गन्ध्यं व्यावर्त्तयति । पुरयो गन्धः
पृथिव्याज्जेति भीगीताभ्यः अपां रसश्चेत्युत्तरेभ्यश्च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स्थित्युद्भवप्यय इत्यत्र तद्धेतुत्वेन विभूतिस्त्वमुक्तमत्र तु
पाक्षतादिक्रियात्रयमपि तत्त्वेनोक्तमिति विशेषः ॥ ३५ ॥

गन्धादीनासान्द्रादीनामास्त्रादादीनां च द्वन्द्वैक्यं तत्तद-
र्थेति ते च ते रूपरसादयोऽर्थास्त्वेषां ग्रहणो यो शक्तिः
साप्यहमेवेत्यर्थः । अक्षुषश्चक्षुरित्यादि श्रुतेः ॥ ३६ ॥

पृथिवीति साङ्केकं तत्त्वानां पञ्चविंशकत्वं सांख्यतत्त्व-
कौमुद्यामुक्तं मूलप्रकृतिरिति अयमर्थः प्रकरोतीति प्रकृतिः
प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां सांस्थावस्था मूलं चासौ प्रकृतिश्चेति
यावत्कार्यमूलत्वान्नास्या भूतान्तरापेक्षा अनवस्थाप्रसंगात्
अहदाद्याश्च सप्त प्रकृतश्च ता विकृतय इति तत्र तत्त्वान्तरो-
पादानेन प्रकृतिरव्यक्तं कार्यत्वं च विकृतिरव्यक्तं तत्त्वमिदं महत्त-
त्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः एवमहङ्कारतत्त्वं
तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिः विकृतिश्च महतः एवं पञ्च
तन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कार-
स्येति एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतलक्षणां षोडशको गणस्तु
विकारः कार्यमेव न कस्यापि कारणं घटादिजनकत्वेऽपि
तत्त्वान्तरानारम्भकत्वान्न प्रकृतिस्त्वमित्यर्थः । लक्षणातोऽसाधार-
ण्यमर्थतः तत्फलं तत्त्वज्ञानफलम् ॥ ३७ ॥

[१०६]

एतदेव सामान्यतो अनिरूपणमेव मद्भयतिरेकेण नास्ति
मां सर्वकारणं विना तस्य शशशृङ्गादिगणान्तःपातात्
॥ ३८ ॥

क्रियते कृत्वा वक्तुं शक्यते इति तु कृत्वातोः सर्व-
कारणानुगतत्वाद्भयत्यातम् । शिष्टकृतिरिति सहस्रनामभाष्य-
वत् ॥ ३९—४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मयेश्वरेणेति कथंभूतेन जीवेन जीवशरीरकेण गुणेन गुण-
शरीरकेण ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्दीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गन्धर्वाणां मध्ये विश्वावसुरप्सरसां मध्ये पूर्ववित्तिरहमिति
सम्बन्धः भूधराणां पर्वतानां यदस्यैव तदसाधारणं तदहं
तथा भुवः पृथिव्या यदसाधारणं गन्धमात्रम् ॥ ३३ ॥

यश्चापां परमः सर्वरसकारणो रसः सचाहं तेजिष्ठानामति-
तेजस्विनां विभावसुरहमस्मि विभावसोर्विभूतिवत्स्य पूर्वमेवोक्तत्वात्
पृथिव्यादिभूतासाधारणगन्धादेर्विभूतिवत्त्वर्णनप्रकरणानुगुण्याच्च
सूर्यादीनां या प्रभा साहं शब्द इत्याकाशासाधारणो गुणः
सोऽहं किम्बहुना सर्वोऽपीन्द्रियाणां यो विषयः पर उत्कृष्टः सोऽहं
स्पर्शोभिप्रायकमिदं वाय्वादीनां स्पर्शोदिरहमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मण्यानां ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां मध्ये वल्लिर्दे-
रोचनिः अर्जुनः पार्थः भूतानां स्थित्यादिरहं मदधीन इत्यर्थः
प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥

गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियाणां
ते चाहमित्यर्थः । तत्र गतिः पादेन्द्रियस्य उक्तिर्वागिन्द्रियस्य
उत्सर्गः पायोरुपादानं पाणोः गन्धादीनां समाहारश्चक्षुः आनन्द
उपस्थेन्द्रियस्य स्पर्शश्च लक्षणं च तयोः समाहारः लक्षणां
दर्शनम् आस्त्रादश्च श्रुतिश्चावघ्राणं च तेषां समाहारस्तद्वत् तत्र
स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्य लक्षणं चक्षुषः आस्त्रादो रसनेन्द्रियस्य
श्रुतिः श्रोत्रस्य अवघ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य न केवलं विषयव्या-
पारा एव मद्भिभूतयोऽपि त्विन्द्रियाण्यपीत्याह । सर्वेन्द्रियेन्द्रियं
सर्वेषामिन्द्रियाणामिन्द्रियमहं सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकोऽहमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

पृथिव्याद्यसाधारणानां गन्धादीनामात्मविभूतिस्त्वमुक्तमथा-
भयाणामपि विभूतिस्त्वमाह । पृथिवीति । न केवलं पृथिव्यादीनामेव
किन्तु तत्कारणानामपीत्याह । अहं महानिति । अहमहङ्कारो
महान्महत्तरं विकारः अहङ्कारविकाररूपाणि एकादशेन्द्रियाणि
दृष्टान्ताद्यमिह तेषां सर्वेन्द्रियेन्द्रियमित्यनेनैवात्मविभूतिस्त्वोक्तः
अव्यक्तमचित्समष्टिः पुरुषश्चित्समष्टिः रजः सत्त्वं तमश्चाचि-
त्समष्टेर्गुणाः परं मुक्तात्मस्वरूपं न केवलमेतानि तत्त्वान्ये-
वाहमपि त्वेषां गणनं लक्षणातो ज्ञानं तत्फलभूतं यथावस्थित-
तत्त्वस्वरूपस्वभावनिश्चयात्मकज्ञानं चाहमेवेत्याह । अह-
मिति ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनुकसङ्ग्रहमिप्रायेणाह । मयेति । ईश्वरेणान्तः प्रविश्य नियन्त्रा मयाऽत एव मच्छरीरभूतेन जीवेन गुणेन सत्त्वादिना गुणिना तदभ्रभूताच्चिद्रूपेण विना गुणिनं विशिनष्टि सर्वात्मना समष्टिव्यष्टिरूपेणात एव सर्वेण सर्वकार्यात्मनावस्थितेन क्वचिदपि वस्तुनि भावो न विद्यते भावशब्दोऽत्र सत्तापरः सर्वमपि चिदचिदीश्वरतत्त्वप्रयात्मकं वस्तु मन्विनाभूतं मन्त्रियाम्यमेवेत्यर्थः । “न तदस्ति विना यस्यान्मया भूतं चराचर”मित्युक्त्याऽप्राप्तिद्वितः ॥ ३८ ॥

ननु विशेषतः पूर्ववत्सत्तां विभूतयः किञ्चोच्यन्ते इत्यत आह । सङ्ख्यानमिति । मया सर्वज्ञेन कालेन परमाणूनां पार्थिवानां सङ्ख्यानं वा क्रियेत ननु मम विभूतीनां तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । कोटिशोऽण्डानि सृजत इति । अण्डान्येषानन्त्यात्र गणयितुं शक्यानि किम्पुनस्तदन्तर्गतानि वस्तुभूतो न विशेषतो निरूपयितुं शक्यन्ते नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तपेक्षयाऽर्थ उक्तः ॥ ३९ ॥

ननु विशेषतो निरूपणाभावे तत्तद्विभूतिभूतं वस्तु न ज्ञातमेव स्यादित्याशङ्क्यां लक्षणातस्तज्ज्ञापयति । तेज इति । यत्र पदार्थे तेजसादयस्तदन्यतमो वा स मे ममांशकः अंशभूतः ममाचिन्त्यशक्तनिर्याम्यैकदेशो मन्विभूतिभूत इति यावत् यद्वा शरीरभूत इत्यर्थः विशिष्टैकदेशोऽप्यंशः शरीरमप्यंश इति “अंशो नानाव्ययदेशात्” इत्यत्राभावि भाष्यकारैः तत्र तेजो वर्चः श्रीः कान्तिः कीर्तिः प्रभा प्रेम्भयं सम्पत् ह्रीर्लज्जा त्यागः सत्पात्रे वित्तादित्यागः सौमगं सौन्दर्यं भगो भाग्यं वीर्यं सत्यप्यभिभवहेतौ अनभिभूतत्वं तितित्वा क्षमा विज्ञानं यथावस्थिततत्त्वज्ञानविज्ञानं मन्त्रः* श्रीमदष्टाक्षरदिमन्त्रः मन्त्राणां प्रणवस्त्रिभुवित्युक्तो वा मन्त्रगणमाशोचनं हिताहितसर्वालोचनं वा अनेन यद्विभूति मत्सत्त्वं श्रीमदुर्जितमेव वक्ष्याम्य उक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वजित्तिः अहमपि गन्धर्वाणां गन्धर्वाण्यविषयः ॥ ३३ ॥

तेजिष्ठानाम् अर्चिसमताम् ॥ ३४ ॥

प्रतिसंक्रमतः संहारः ॥ ३५ ॥

गतिः पादधियः उक्तिर्वागिन्द्रियविषयः उत्सर्गोऽपानस्य उपादानं हस्तयोः आनन्द उपस्यस्य स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्याहमिति शेषः । आम्नादो जिह्वाकर्म भूतिः कर्णयोः अमघाणां ग्राणोन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियमिन्द्रियशक्तिमद्वः ॥ ३६ ॥

विकारो ब्रह्माण्डं पुरुषो ब्रह्माण्डान्तः स्थितः अवयकमवैतनं प्रकृतिः रजप्रादिकमप्यहं रजमादिस्यत्वात् रजमादिनाम सत्त्वादि नामविष्णोस्तु सत्त्वादिस्यस्य केवलम् ।

जीवस्यस्य च तन्नाम जीवावरूपचारतः ॥

इत्यादिवचनात् नत्यादितमः पर्यन्ताः पदार्थाः तत्स्वरूपं कि

* मन्त्रो यत्र समेऽंशकः इति भेदेन पाठ एतन्नाते ।

नेत्याह । पर इति । परो विद्यमानो भिन्नः तन्नियन्तृत्वात्तत्त्वोपदेशः ।

यस्म यस्य स्वभावो यस्तत्तत्तत्तामा हरिः परः ।

तियामकः स्वभावस्य तत्तच्छब्दादिनामवाक्य ।

वैशेषाख्या विभूतिश्च विभूतिश्च स्वभावज्ञा ।

द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मनः ।

इतिवचनात् एतत्प्रसङ्गस्यानम एतेषामव्यक्तादीनां तत्त्वानां प्रकृत्यसंख्यानं गणनं यस्मात्तत्तथा ज्ञानं बाह्यं भगवद्विषयत्वादितमः श्रद्धेयमिति नेत्याह । तत्त्वति । हरेरनाद्योपितं स्वरूपं निश्चिनोतीति तत्त्वनिश्चयम् ॥ ३७ ॥

ननु गतिर्गतिमतामित्याद्युक्तपृथगेन पृथक् कृताः पदार्थास्तेषु तत्र व्याप्तिर्नास्तीत्यायातं तथाच पुरुषेणैव व्याप्तमित्यादिश्रुतिविरोधः प्राप्त इति तत्राह । मयेति । मया विना क्वचिदपि भावः पदार्थो न विद्यत इत्यन्वयः । पर्यायवत्पुरुषोऽन्त्यादिश्रुत्यापरिच्छिन्नपुरुषाकारेण स्वया विना कथं नास्तीत्युच्यत इति तत्राह । सर्वेणेति । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इति स्मृतेः सर्वं व्याप्य तिष्ठता ननु बहिरेव व्याप्तो न त्वन्तर्गति मन्दाशङ्कं परिहरति । सर्वात्मनेति । सर्वेषामन्तश्च व्याप्तेन ननु सर्वव्याप्तस्यापि व्योम्नः को विशेष इत्यतो वाह । सर्वात्मनेति । सर्वनियामकेन ननु ज्ञानादिगुणारहितस्य नियन्तृत्वं कथं युज्यते निर्गुणश्चेति श्रुतेरत्राह । गुणिनेति । यः सर्वज्ञ इति श्रुतिः ननु कदाचिद्विद्युदो यथा वण्डाभावेनाद्विद्युत्वं तथास्यापि सम्भाव्येतेत्यत्राह । गुणेनेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः न केवलं गुणात्तामेव तद्विभूतत्वं प्राणधारकत्वादिक्रियाणामपीति भावेनाह । जीवेनेति । ननु गुणी चेन्न गुणः स चेन्न गुणीति युक्तिविरोध इति तत्राह । ईश्वरेणेति । अर्वाटितघटकेन अनेन वैशेषाख्या स्वभावजेति द्विधा विभूतिरुक्तेति स्वरूपम्—

वैशेषाख्या विभूतिस्तु विभूतिश्च स्वभावज्ञा ।

द्विधा विभूतिर्विज्ञेया विष्णोस्तु परमात्मनः ।

इतिवचनात् ॥ ३८ ॥

एवं विभूतीनाम अनन्तत्वमुक्तं स्पष्टयति । संख्यानमिति । कालेन सर्वगुणात्मकेन मया असंख्यत्वात्तथा न क्रियते नाविज्ञानात् ।

अनन्तमिति वेत्तीशस्त्वन्तं त्वन्तवत्तथा ।

अनन्तरूप हि संख्याने ननु सर्वज्ञता भवेत् ।

अनन्तमपि वेत्तीशः प्रत्येकं च विशेषतः ।

सर्वज्ञत्वात् संख्यानमनन्तस्य कुतो हि सा ।

इति वचनात् ॥ ३९ ॥

स्वभावजविभूतेवैशेषाख्या कीदृशीत्यत्राह । तेज इति । यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् पुरुषे तेजसादयो गुणा विशिष्टाः सन्ति स मेऽंशकः वैशिष्ट्यापादकमदेशयोगी सौमगं शुभैः कर्माणि त्वं भग प्रेम्भयादिकः त्यागो निषिद्धत्यागः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

टीकायामाविष्टतामिति कुत्सितं व्यावर्त्तयति पुण्यो गन्धः
पृथिव्यां चेति श्रीगीताश्रयः अपां रसश्चेत्युत्तरस्यैव ॥ ३३—३५ ॥
सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियमिति तच्छक्तिहेतुरित्यर्थः । चक्षुषश्चक्षु-
रित्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

पृथिवीति सादृशं परं ब्रह्म चेति ब्रह्मणोऽपि स्वविभूतित्वं
दर्शितं युक्तं च तत् विशिष्टतयाविर्भावच्छ्रीमद्विभूतौ
धर्मरूपत्वम् भविष्यतयाविर्भावच्छ्रीमद्विभूतौ धर्मरूपत्वं च ततः पूर्वस्य
मण्डलस्यानीकत्वमिति भावः । अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि सम्प्र-
वर्त्तते “शुभाश्रयः सच्चित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः” इति
व्याख्याते च स्वामीभिः सर्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोऽप्याश्रयः प्रतिष्ठा
तदुक्तं श्रीमद्विभूतौ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाद्विभूतौ अत्र च तैव्या-
ख्यातं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा घटीभूतं ब्रह्मैवाह यथा घटीभूतः
प्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वदित्यर्थः इति श्रीमत्सर्वदेवेनापि
तथैवोक्तं “मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मति शब्दित” इति ब्रह्म-
संहितायां च—

यस्य प्रभो प्रभवतो जगदण्डकोटि—

कोटिस्त्वेषोषचक्षुर्भाक् विभूतिभिर्भूतम् ।

तद्ब्रह्मनिष्कलमनन्तमशेषभूतम्—

गोविन्दमाविपुरुषं तमहं भजामीति ॥

श्रीयामुनाचार्यचरणैरपि—

यदण्डमण्डलान्तरगोचरं च य—

दशोत्तरायणवर्णानि यानि च ।

गुणाः प्रधानं पुरुषः परं पदं—

परात्परं ब्रह्म च ते विभूतय इति ॥

अत एवाह श्रीधुवः—

या निर्भूतिस्तनुभूतां तव पादपद्म—

ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।

सा ब्रह्मणि स्वमहिमस्यपि नाथ ! माभू—

रिक्त्वेनैव तत्कालिलतात्पततां विमानादिति ॥

अत एव श्रीमद्विभूतौ गोनाम्नारामाणामप्याकर्षणं सम्भवति यथा
आत्माणामाश्च सुतय इत्यादौ स्वसुखनिभूतचेता इत्यादौ दृष्टश्च
तथैव श्रीव्यासनाम्नारामाणां प्रथमे अत्र विशेषः श्रीमद्विभूतौ
स्वमेव दृश्यः ॥ ३७ ॥

मया विना भावः पदार्थमत्र क्वचित् विद्यते सर्वकारणं
मां विना तस्य शक्यं शक्यतादिगणान्तःपातात् ननु महत्सृष्ट-
पुरुषादिलक्षणेश्वरादयः कारणानि सन्ति ततस्तेरेव तत्से-
त्स्यति तत्राह । मयैवैश्वरादिरूपेणेत्यर्थः । कारणवन्तैरेकैः कार्य-
वन्तिरेकादिति भावः अनेनानन्तकोटिब्रह्माण्डेश्वरावस्थातोऽपि
स्वस्य परत्वं दर्शितं तथैवोक्तं श्रीगीतासु ईश्वरः सर्वभूता-
नामिहोत्तमिभिः ॥ ३८ ॥

कालेन सर्वोत्तम्यामिणा मया सङ्ख्यानं पृथिव्यादिपरमाणूनां
सङ्ख्यानं क्रियते ज्ञायत इत्यर्थः । सर्वव्याप्यव्यापिचारादिति
भावः । तथापि मे विभूतीनां सङ्ख्यानं न तथेति तात्पर्यमनन्त-
त्वादिति भावः । कृपातोः सर्वव्याप्यव्याप्यनुगतत्वात्तथा व्याख्यातं
शिष्टादिति सहस्रनामवत् तत्रास्तु तावन्महाविक्रमपठेश्वररूपस्य

मम ब्रह्माण्डकोटिस्रष्टृवस्यस्यापि न ज्ञायत इत्याह । सृजत
इति ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी

गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचान्तिः गन्धमात्र-
मिति मात्रपदोपादानात् पुण्यो गन्धः पृथिव्यामिति गीताकोश-
दुर्गन्धो व्यावृत्तः ॥ ३३ ॥

परमो मधुर इत्यत्रापि कदादिरसव्यावृत्तिः परः श्रेष्ठः
शब्दोऽतिमधुरः पराख्यो वा ॥ ३४ ॥

प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥

गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रिय-
व्यापाराः तत्र चक्षुषं दर्शनं सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियमिति
चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः तत्तद्व्यवहाराशक्तिरहम् ॥ ३६ ॥

तदेवं तत्र तत्र निष्कारणेन तत्तत्सम्बन्धेन च विशेषतो
विभूतीनिर्गम्य इदानीं पुनरपि सामान्यतः सर्वा निरूपयति ।
पृथिवीतिसादृश्येन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि
अहम् अहङ्कारः महान् महत्सत्त्वम् एताः सप्त प्रकृतिविकृतयः
विकारः पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशस्यै-
व्याकः पुरुषो जीवः अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चविंशतितत्त्वानि
तदुक्तम्—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ॥

किञ्च रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परं ब्रह्म च तदेतत् सर्व-
महमेव एतत् प्रसङ्ख्यानम् एतेषां परिगणनम् एतेषां लक्षणतो-
ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥

उक्तमर्थं किञ्चिद्विशिष्य संक्षिप्य चाह । ईश्वरेण जीवितं
च विना चेतनात्मको भावो न विद्यते गुणेन सत्त्वादिना
गुणिना महदादिना च विना जडात्मको भावो न सर्वेषामात्मना
व्याप्तिसमष्ट्युपहितेन जीवेन सर्वेण व्याप्तिसमष्टिरूपापाशिता च
विना चिज्जडात्मको भावो नास्ति स सर्वोऽपि मया विना नास्ती-
त्यहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि पूर्ववन्निर्धारण-
सम्बन्धाऽप्यां विशेषतः सर्वाः कथयेति चेत् तत्राह । संख्यानं
पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता तदपि मयैव क्रियते
इति कृत्वा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । तथापि मे विभूतीनामिति
एतावत्य एव मे विभूतय इति विशिष्य मयापि वक्तुं न
शक्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । सृजतोऽण्डानीति । यदा मया
सृज्यमानानामण्डानामेव तावत्संख्या नास्ति तदा कुतस्तत्त्वानां
विभूतीनां संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किन्तु वै रीत्या विशेषतोऽपि सर्वा विभूतयो वक्तुं शक्या
इत्याह । तेजः प्रमावः श्रीः सत्त्वः सौमगं मनोनयनाहङ्कारवत्
मगः साग्यं वीर्यं वज्रम् अंशकः विभूतिः ॥ ४० ॥

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संचेषेण विभूतयः ।

मनोविकारा एवैते तथा वाचाऽभिधीयते ॥ ४१ ॥

वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च ।

आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

गन्धवाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धमात्रं केवल-
गन्धलक्षणो गुणः ॥ ३३ ॥

परमो मधुरः नभसो गुणः शब्दः परः पराख्यः ॥ ३४ ॥

प्रतिसंक्रमः—प्रलयः ॥ ३५ ॥

गत्पादयः पञ्च कर्मेन्द्रियगोचराः स्पर्शश्च लक्षणां दर्शनं च
आस्वादश्रुत्यचंचायाञ्चेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियगोचराः अहं सर्वेन्द्रिये-
न्द्रियं प्राणोऽहम् ॥ ३६ ॥

किं बहुना सर्वाणि तत्त्वान्यहमेवेत्याह । पृथिवीति साधने ।
पृथिव्यादिशब्दास्तत्त्वसत्त्वमात्रपराः पृथिव्यादीनां विकारशब्देनो-
च्यमानत्वात् अहमहङ्कारः महान् महत्त्वम् एताः सप्त प्रकृतयः
विकारः पञ्च महाभूतानि एकाशेन्द्रियाणि चेत्येवं
षोडशसंख्याकः पुरुषः प्रकृतिप्रेरकः अव्यक्तं प्रकृतिः रजः
सत्त्वं तमः इति प्रकृतेर्गुणाः परं प्रकृतिविलक्षणम् अप्राकृतं
भाम एतत् जगत्परिसंस्थायते परिगणयते परिच्छिद्यते येन
तत्कालितत्त्वं ज्ञानं “विज्ञानं यच्च तनुते” इत्यादिश्रुतिप्रोक्तं जीव-
तत्त्वम् तत्त्वविनिश्चयः तत्त्वानि पूर्वोक्तानि विनिश्चीयते येन स
चेदश्चाहमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

ननु पुरुषोऽहमिति वक्तुं शक्यं पृथिव्याद्यचेतनपदार्थस्य
जीवस्याप्यस्वरूपस्य वामेदासम्भवात् कथं घटेत् पृथिव्यादिज्ञानं
चाहमित्यत आह । मयेति । यथा पृथिवीं विना ओषधीनां भावः
यथा वा ऊर्णानां विना तन्त्वादीनां भावः यथा वा पुरुषं
विना केशलोमादिभावः गुणिनं विना गुणभावः व्यक्तिं विना
जातिभावः कदाचिदपि नोपपद्यते तथा मया सर्वात्मना सर्वेषां
चेतनाचेतनपदार्थानां कारणात्वेन शक्तिमत्त्वेनाधारत्वादिना च
आत्मा आश्रयस्तेन विना भावः सर्वेषां सत्ता कचित्कदाचिदपि
न विद्यते यथा ओषध्यादिशब्दैः पृथिव्यादय एव मुख्यवृत्त्या-
भिधीयन्ते तथा सर्वपदवाच्योऽहमिति दर्शयितुं विशिनष्टि ।
ईश्वरेण जीवने गुणेन गुणिना किञ्चिद्बहुना सर्वेषां उक्तानुक्तेन
सर्वाकारेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

मगधन् । मवाद्भिभूतीः विस्तरतो वदेत्यत्राह । संख्यानमिति ।
परमाणूनां भूत्यादिसूक्ष्मकणानां संख्यानं कालेन तत्रापि
मयैवं क्रियते तथा मे विभूतीनां संख्यानं न कर्तुं शक्यते
तत्र हेतुमाह । सृजतोऽण्डानीति । कोटिशः अनन्तकोटिब्रह्माण्डानि
सृजत इत्यर्थः । यदाण्डानामेवं संख्यानं कर्तुमशक्यं तदा तद्-
दानां विभूतीनां संख्यानमशक्यमिति किमुत वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

विभूतीनामसंख्येयत्वमेव दर्शयति । तेज इति । तेजः प्रभुत्वं
श्रीः कान्तिः कीर्तिः साधुवादः ऐश्वर्यं सम्पत् द्वीः अयोग्ये

कर्माणि लज्जा त्यागः औदार्यम् सौम्यं सौन्दर्यं भगो भाग्यं वीर्यं
परैरनभिभूतत्वं तितिक्षा सहनशीलता विज्ञानमात्मानात्मपरमा-
त्मविवेकः यत्र यत्राभूत् सविष्यति वर्तते च सः सः मे
अंशकः विभूतिः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

गन्धवां में में विश्वावसु हूं अप्सरों में में पूर्वचित्ती हूं
पर्वतों में में स्थिरता हूं पृथिवी के मध्य में में गन्ध गुण
मात्र हूं ॥ ३३ ॥

जलों में में अष्ट रस हूं तेजवालों में में अग्नि हूं सूर्य
चन्द्र तारा इनमें में प्रभा हूं आकाश का मैं परम गुण
शब्द हूं ॥ ३४ ॥

ब्राह्मण रक्षकों में में बलि राजा हूं वीरों में में अजुन
हूं भूतों के मध्य में उत्पत्ति स्थिति प्रलय मैं हूं ॥ ३५ ॥

सब इन्द्रियों के जो व्यापार गमन बोलना मलादि
उत्सर्ग ग्रहण करना सुख भोगना ए कर्मेन्द्रिय के और स्पर्श
स्वाद श्रवण आघ्राण दर्शन ए ज्ञान इन्द्रियों के व्यापार सो मैं
ही हूं ॥ ३६ ॥

पृथिवी वायु आकाश जल अग्नि इनकी तन्मात्रा मैं हूं
और महत्त्व मैं हूं पंचप्राणादि षोडश विकार मैं हूं पुरुष
मैं हूं इनका संख्या फल भी मैं हूं इनका निश्चय भी मैं
हूं ॥ ३७ ॥

गुण गुणि श्री जीव जो शरीर तिसमें व्याप्त मेरे ईश्वर
सर्व रूप सर्वात्मा के विना कहीं कोई पदार्थ ही नहीं
है ॥ ३८ ॥

परमाणुओं की तो गिनती बहुत काल लगाने से मैं कर
सकूं परन्तु तैसे मेरी विभूतियों की संख्या नहीं हो सकेगी
क्योंकि मैं कोटि न ब्रह्माण्डों को घनाता रहता हूं ॥ ३९ ॥

तेज भी कीर्ति ऐश्वर्य लज्जा त्याग मनोहरशोभा भाग्य
वीर्य सहनशीलता विज्ञान ए सब गुण जहां जहां हीखैं
सो सो मरूं अंश है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

उपसंहरति । एता इति । एते च विभूतिभेदा मयि चित्ता-
वताराय कल्पिता अतो नाप्राप्तीवाभिनिवेशः कर्तव्य इत्याह ।
मनोविकारा एव ननु परमायाः यथा किञ्चित् लघुप्रादि
वाङ्मात्रेणाभिधीयते तत्तुल्याः ॥ ४१ ॥

तस्माद्भागवतीतिवच्छ आत्मानं बुद्धिमात्मना सर्ववत्पञ्चया
तयैव निश्चच्छ अध्वने संसारमागां ॥ ४२ ॥

यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन् धिया यतिः ।

तस्य व्रतं तपोदानं स्रवत्यामघटाः सुवृतं ॥ ४३ ॥

तस्मान्मनोवचःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणोऽव

मदभक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयसिक्यां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अधिरक्षामिकृतमवाधदीपिका ।

असंयमने दोषमाह । य इति । असंयमने । संयति ॥ ४३ ॥

परिसमाप्यते कृतकयोः भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

अधिरक्षामिकृतमवाधदीपिका ।

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अधिरक्षामिकृतमवाधदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विश्वावताराय यथा कथञ्चित् चित्तस्वः संलक्ष्मीकरणाय
अतिश्रितावतारप्रयोजनत्वात् । अत्र विमृतिभेदेः । अद्यपि
परमात्मवासुदेवनायामप्रत्यक्षरूपा अग्राकृतविभूतयः तेषां मनो-
विकारत्वं न सम्भवति तथापि कृत्रिन्यायेन तथोक्तम् । अपुष्पा-
दितुल्यत्वन्तु स्वतन्त्रसत्ताकत्वमनन एव ॥ ४१ ॥

तस्मान्मनोविकारत्वात् वागादीनि यच्छेति वहिर्दृष्टिवारणम्
वृद्धिं राजसीं तामसीञ्च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तस्मादसंयमने दोषात् । मत्परायण इति । अहमेव चो-
पनिषद्वादीनां परं भ्रष्टमयनमाश्रयो यस्य तस्य भूतः सन् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
अधिरक्षामिकृतमवाधदीपिकादीपिने टिप्पणी

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अधिरक्षामिकृतमवाधदीपिका ।

मनोविकाराः मन्माविकाराः मत्सङ्कल्पमात्रजन्याः वाचा
विदेन ॥ ४१ ॥

आत्मानमात्मना यच्छ ग्रन्थेषु न प्रवर्तय इति आत्माना आत्मानं
स्वयमेव यच्छ ग्रन्थेन संसाराध्वने परिभ्रमाय ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

परिसमाप्यते मोक्षोपायः सङ्पूर्णो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

अधिरक्षामिकृतमवाधदीपिका

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विमृतिरूपं निगमयति । एता इति । संक्षेपेण सङ्-
ग्रहेण यद्वा संचिप्यते सङ्गृह्यते इति । सङ्ग्रहः सङ्ग्राहकं
लक्ष्यं तेन सर्वा विभूतयस्तु तद्वत् । कस्यचित् । एते सर्वे
पदार्थाः मनोविकायाः मत्सङ्कल्पमात्रजन्या इति यथा यथा-
वद्वाचा वेदनाभिधीयते । तद्वत्तु वद स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽ
सृजते । त्यादिरूपया वाचा प्राप्नोति । अनेन विभूतित्वं
निरुक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं विद्यातन्त्रविमृतिविशिष्टं सर्वद्विषादिनिषमनेनोपासस्वे-
त्याह । वाचं यच्छेति । वागादीनां निषमनं नाम तेषां वेदेषु व्यापा-
रेषु निवर्तनं प्राणं चेन्द्रियाणि च तानि हन्त्वा परवर्तित्वं
तत्र वाङ्मयमात्रमासदात्तापवर्जनं मनो नियमनमसद्विभ्यानवर्जनम्
जात्याभयनिमित्तदुष्टाभादिना प्राणवृत्तिवर्जनं प्राणनियमनम्
पूरककुम्भकरचकाद्युपायेन स्ववर्शकरणं वा आत्मानमात्मना
यच्छ ग्रन्थेषु न प्रवर्तय इति आत्मानं स्वयमेव यच्छ । सवि-
भूतिकं मामेवोपास्वेति भावः । एव चेद्भूयोऽध्वने संसाराध्व-
परिभ्रमाय न कल्पसे ॥ ४२ ॥

उक्ताकरणं चतिमाह । यो वा इति । अथ यच्छ संयच्छ-
त्ति तस्य व्रतादिकमामघटस्याः सुवदामघटाऽपकघटः स्रवति
गलितं भवति ॥ ४३ ॥

यत एव तस्माद्वाङ्मनःप्राणान्मदभक्तियुक्तया बुद्ध्या नियच्छे-
त्ततो नियमनात्परिसाप्यते मोक्षोपायः सङ्पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति । एता इति । यथान्येषां जीवादीनाम्
नामादिकमभिभिन्न इत्यस्य नाम देवदत्तस्याभिधानमित्यादि-
प्रकारेण सङ्केतितत्वेन क्रियते तथान्यपदार्थेष्वेते सर्वे शब्दा

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

मनोविकाराः मनसा वा भग्नौ शङ्कुरपवत्यथ वाचा व्याहर-
तीति श्रुतेः मनःशङ्कुरपविषया न तु मुख्यवाचका इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विभूतिज्ञानस्य कथितार्थमाह । वाचमिति । यतः सर्व-
शब्दो मध्येष्वस्मिन् मुख्यस्तस्मादितरेष्वप्यर्थे विहाय वागा-
दिकं मध्येष्व कुर्वित्यर्थः । प्राणं सर्वेष्वपि मद्रिषयां तद्वारे-
णोन्द्रियाणि मद्रिषयाणि कृत्वा आत्मना प्रयत्नेनात्मानं परमा-
त्मानं लक्ष्यत्वेनात्मानं जीवमपि सर्वात्माना यच्छ नियस्य
निर्वाणमलक्षणसम्बन्धचरस्त्वं पुनः संसाराध्वने न कल्पस-
इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

वागादीनां स्वविषयाकरणे वाचकमाह । यो वा इति । यतिः
प्रयत्नवान् स्रवति निष्कलं भवति ॥ ४३ ॥

मत्सर्वोत्तमज्ञानमेव मुक्तिवाधनमित्युपसंहरति । तस्मा-
दिति । ततः ज्ञानसामग्र्यनन्तरं समाप्यते संसार इति शेषः
वाङ्मनःप्राणबुद्ध्यादिनियच्छेत्तकेशवे परे ।

सर्वशब्दामिषेयत्वं तस्य ज्ञात्वा विशेषतः ।

मुख्यवृत्त्यामिषेयत्वमप्येषां मनसो भ्रमात् ।

तस्मात्तया चिन्तयतः स्रवेज्ज्ञानं यथातथम् ॥—

तस्मान्मनोवचःप्राणान्माधैकपरायणान् ।

कुर्याद्वि तत्तपो ह्ययं महाभर्मोत्तमश्च स इति ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राक्षस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छान्त आत्मनीति ॥

हास्यद्वयं सूक्तार्थं प्रमाणम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एता इति क्षत्रिण्यायेन परमात्मादीनां मनोविकारत्वा-
भावात् यद्वा हितां विभूतयः सत्त्वपेण कीर्त्तिता अपि सामा-
न्यविशेषाभ्यां सर्वा एव कीर्त्तिताः तत्र ते पौरुषेयप्रमाणा-
तीताः परमात्मवासुदेवनारायणपरब्रह्मरूपा अपि कीर्त्तिताः
किन्तु एते पौरुषेयप्रमाणोचराः सर्वभूतादयस्तु मनोविकारा
एव मच्छक्तिकेशाभासाविवर्तन्ते मनसैव मन्यमानाः यथा राजा-
भित्ते राजत्वं वाचा गौरया वृत्त्यामिषीयते तत्तुल्यः न तु परमा-
त्मादिवद्यथा वदुषा इत्यर्थः यद्वा मनोविकारवन्तीति मनोविकाराः
तर्हि कथं स्रविभूतिरनेन निःशेषसहेतुत्वमुपदिश्यते तत्राह । यथेति ।
यथा येन मद्रुणांशमिष्यक्तिप्रकारेण वाचा मणिममलक्षण-
ममिषीयते प्रतिपाद्यते तथा तत्प्रकारेणैव ते माया न बहि-
र्दृश्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

बहिर्दृष्टिमेव सर्वेषां धारयति । वाचमिति वाङ्मयम् । तस्मा-
न्मनोविकारमयवागादिकं नियच्छेत्यर्थः । आत्मानं बुद्धिं सत्त्वसम्प-
न्नया तथैव आत्मना नियच्छ भगवन् संसारमागां ॥ ४२—४३ ॥

स्वयमेव तथैव स्पष्टयन्नुपसंहरति । तस्मादिति । मयि श्रीकृ-
ष्णरूपे परमात्मादिरूपे वा भक्तिः या भक्ता तद्युक्तया बुद्ध्या

महमेव प्रजोमनसादीनां परममनमाभयो यस्य तथाभूतः
सन् प्राकृतवचमादीनियच्छेत् तत ऊर्ध्वं न किञ्चिज्ज्ञानादिना
कल्पमस्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

उपसंहरति । एता इति । सर्वाः सामान्यभूता विशेषभूताश्च
कीर्त्तिता एव किन्तु एते प्रसिद्धा लोकेषु दृश्यमाना
मनसा विकाराः स्नेहद्वेषाभिमानादयो यथा येन प्रकारेण
वर्तन्ते तथा तेनैव प्रकारेण अभिधीयते तत्र तत्र लोकेरभि-
धीयते न तु मद्रिभूतिरूपेणेत्यर्थः । यथा सर्ववस्तुमात्राणामेव
सामान्यतो मद्रिभूतिर्येषामि यत्र यस्य मनसः स्नेहमयो विका-
रस्तत्र तेनायं मे पुत्र इति अयं मे पितेति अयं मे भर्तृति अयं मे
पितृत्व इति अयं भ्रातृपुत्र इति अयं मे मित्रमित्येवमेवामिधीयते
नत्वयं भगवद्विभूतिरिति तथा यत्र द्वेषमयो मनोविकारस्तत्रायं
ममापकर्ता इति अयं ममापकार्य इति अयं द्वेषा इति अयं द्वेष्य इति
अयं हन्तेति अयं वध्य इत्येवमभिधीयते नत्वयं भगवद्विभूतिरिति
एवमिष्टो विशेषतो मद्रिभूतिरपि शच्या मद्रुसेति अदित्या मद्रुपुत्र
इति जयन्तेन मद्रपितेति बृहस्पतिना मच्छिष्य इति असुरैरस-
द्वेष्टेष्टेवमेवामिधीयते नत्वयं भगवद्विभूतिरिति निष्परिग्रहमे-
तुकेस्तु सर्वत्रैवायं भगवद्विभूतिरित्येवामिधीयते इति अप्राकृ-
तविभूतीस्तु विभूतिरनेन पुत्रभ्रात्रकृत्वेन वा व्यावर्ता सर्वेष्व-
कृतार्थेऽप्येव तत्तत्त्वतास्तत्परिकराणां तथा वृष्ट्यावृत्तिसूतस-
इत्यन्य मनोविकारा इति अभिधीयते इति न व्यावर्तेयं विभूति-
मयो एव भीवासुदेवादीनां तथा निर्विशेषब्रह्मण्यश्च परिपठितत्वात्
तेषामपि कृपुष्यायमाणात्वे सति शून्यवाचप्रसक्तैः इलोकेऽप्यत्र
एते इत्यस्य वेद्यार्थाः ॥ ४१ ॥

यतः सर्वे एव पदार्था मद्रिभूतवस्तुतः सर्वे एव वाचा
मनसा कायेनापि सम्माननीया एव न तु केऽपि तिरस्करणीया
इत्याह । वाचमिति । तथा च पुनः पुनरुक्तिः—

अतिवादास्तितिक्षेत नाधमन्येत कञ्चन ।

नचेमं देहप्रमिष्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥

इति आत्मानं बुद्धिमात्मना सार्विकया तथैव बुद्ध्या नियस्य
अध्वने संसारमागां ॥ ४२ ॥

व्यतिरेके बोधमाह । य इति ॥ ४३ ॥

परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति सारायं दर्शनीयां हर्षिण्यां सकृच्चैतसाम् ।

एकादशे षोडशोऽपि संकृतः संकृतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु भगवन् । कीदृशः भगवानि सृजतो भवतः परिभ्रमोऽपि
स्यादेवेत्यत्रोत्तरं बद्धुपसंहरति । एता इति । एते मद्रुताः
पदार्थाः मनोविकाराः मनसा शङ्कुरेण मया श्रुता इत्यर्थः

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नचैषां सज्जनादौ मम कश्चिच्छ्रम इति भावः । यथा नृपतिनेह
सम्बन्धमवतु इत्येवं वाचैवामिधीयते तद्वादित्यर्थः । यद्वा सङ्क-
लमत्रैव जगतकर्तृत्वं "तदेकैव बहु स्यामिति" वाचामिधीयते
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अनन्तप्रज्ञायुद्धमयसंसारभ्रवणेन भीतिं प्रति तत्संयोगोपायमाह ।
वाचमिति त्रिभिः । आत्मानं बुद्धिम् आत्मना शुद्धेन मनसा
यच्छ मद्भजनविरोधिभूतद्विषयानि नास्तेत्यर्थः । अथ्वेन पुनः पुनर्ज-
न्ममरणप्रवाहाय ॥ ४२ ॥

अनिवारणो दोषमाह । यः असंयच्छ्रमं धर्मेति शेषः तस्य
आमघटाभ्रवत् अपकघटजलवत् ॥ ४३ ॥

परिसमाप्यते संसारान्मुक्तो भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽथ

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षोडशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इतनी सब विभूति संवेप से मैंने तुम से कहीं है जैसे
वचन से कथन के योग्य होवे तैसे सब हमारे मन के
विकार से संकल्प मात्र से रचित हैं ॥ ४१ ॥

तिससे तुम इनको जान कर वचन मन प्राण इन्द्रिय बुद्धि
इन सबों को सत्त्व गुणावाली बुद्धि के द्वारा संसार विषय से
रोकोगे तब योग के होने से फिर संसार मार्ग को नहीं प्राप्त
होगा ॥ ४२ ॥

जो पुरुष, प्रति होकर भी वाणी और मनको नहीं रोक-
ता है उसका व्रत तप दान एव जैसे कच्चे छिडे से जल
निकल जाता है तैसे च्य हो जाते हैं ॥ ४३ ॥

तिससे जो मेरे मे परायण पुरुष है वह मन वचन प्राण
इनोंको मेरी सकी से युक्त बुद्धि के द्वारा रोके तब उसके
सब मनोरथ समाप्त होजाते हैं ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्ध षोडश अध्याय की

श्री कृष्णविरचित पं० ब्रह्मणाचार्यकृत

भाषाटीका समाप्त ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

—:०:—

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

उद्धव उवाच ॥

यस्त्वयाऽभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वदभक्तिलक्षणः ।

वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १ ॥

यथानुष्ठायमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् ।

स्वधर्मेणारविन्दान्न ! तत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

पुरा किल महाबाहो ! धर्मं परकं प्रभो (१) ।

यत्नेन हंसरूपेण ब्रह्मणोऽभ्यास्य माधव ! (२) ॥ ३ ॥

स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन ! ।

(३) न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥

वक्ता कर्ताऽविता नान्यो धर्मस्याच्युत ! ते भुवि ।

सभायामपि वैरिभ्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥

कर्त्राऽवित्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन ! ।

त्यक्ते महीतले देव ! विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥

(४) तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ ! धर्मस्त्वदभक्तिलक्षणः ।

यथा यस्य विधीयेत तथा वर्ण्य मे (५) प्रभो ॥ ७ ॥

(६) श्रीशुक उवाच ॥

इत्थं स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान् हरिः ।

प्रीतः क्षमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्राभिहितमाध्यायदीपिका ।

ततः सप्तदशे पृष्ठे स्वधर्मं भक्तिलक्षणे ।

हंसोक्तं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥

कर्माहं विद्धि सात्त्विकमित्यत्र भक्त्या कृतं कर्म मोक्षसा-
धनं मद्भिभूतिरित्युक्तम् भक्तिसाधनत्वं च कर्माणां मयोदिते-
स्त्ववहितः स्वधर्मेणैवत्यादिना तत्र तत्रोक्तम् न च कर्मानुष्ठानाणां
नियमेन भक्तिर्दृश्यते अतः पृच्छति । यस्त्वयेति स्वधर्मः । पूर्व
कल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणस्तज्ज्ञापकस्तत्साधनमित्यर्थः । वर्णाश्रम-
हीनानामपि द्विपदां नराणाम् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेणानुष्ठायमानेन स्वधर्मेण ॥ २ ॥

ननु सप्रदायादेव ज्ञास्यते किं पुनर्वर्णानेन तत्राह । पुरेति ।

परमकं परमश्चासी कं सुखरूपश्च तम यत् यम् हंसरूपेण

धर्मोऽप्युक्त एव ननु योगमात्रम् जानीत मागतं बद्धे युष्मके
मैविवक्ष्येत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

प्रागनुशासितोऽपि न भविता न भविष्यति ॥ ४ ॥

अत्र हेतुमाह । वक्तुं विनाशाय । ते त्वसौ अन्यः कलाः
वेदाद्याः ॥ ५-६ ॥

तत्समाजोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधी-
यते ॥ ७-८ ॥

श्रीधरस्त्राभिहितमाध्यायदीपिका

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

यस्त्वयेति युष्मकम् । ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्हंसोक्तं धर्ममनु-

(१) भवान् (२) य माह त्वयि भक्त्यो ब्रह्मणोऽभ्यास्य माधव ! (३) प्रायोऽनर्थाविता (४) त्वमतः (५) मेऽच्युत । (६) वादरायण-
उवाच इति विजयध्वजपाठः ।

भीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता
दीक्षादीपिनी टिप्पणी ।

वादं कृत्वा भगवानाह । तज्ज्ञापकः तां त्वद्भक्तिं साध्यत्वेन
ज्ञापयतीति तथा ॥ १-२ ॥

पुरेति युग्मकम् । न केवलं जानीत मागतं यत्नं युग्म-
मविवक्षयेत्येव हंसस्य धर्मवक्तृत्वे प्रमाणमपि तु विष्णुधर्मो-
त्तरमपि ॥ ३ ॥

तत्र इदानीं धर्मस्य प्रवृत्त्यभावे ॥ ४ ॥ ५ ॥

तदेवाह कर्तेति ॥ ६ ॥

तत्तस्माद्व्यवहारमावात् अतो नैःशेषस्वरत्वात् ॥ ७-८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुक्पञ्चीयम् ।

॥ १-३ ॥

शासिता विविच्य ज्ञापिता ॥ ४ ॥

कर्तेति । कर्ता कारयिता च स इतिन्यायेन मर्यादास्था-
नार्थं नरनारायणादिरूपेण कर्ता ॥ ५ ॥

आवित्रा रत्नकेया ॥ ६-८ ॥

भीमहिराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दशमाध्यायादौ वर्णाभमशुभाचारमकामात्मा समाचरेदिति
वर्णाभमानुगुणानामाचाराणां भगवद्भक्तियोगानुमाहकतयानुष्ठे-
यत्वमुक्तं तत्प्रकारमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति । यस्त्वयेति । वर्णाभमा-
चारवतां वर्णानुगुणाचारयुक्तानामभमानुगुणाचारयुक्तानां च
सर्वेषां द्विपदां त्वद्भक्तिलक्षणां धर्मस्त्वत्प्राप्तिसाधनस्त्वयामि-
दित इत्युक्तानुवादः ॥ १ ॥

तत्र पृच्छति । अथेति । यथानुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण स्वस्ववर्णा-
भमानुगुणेन धर्मेण त्वयि नृणां भक्तिर्भवेत्तदनुष्ठानप्रकारा-
त्मकं त्वत्तु मया समाख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २ ॥

ननूपदेष्टुं परस्परस्यैव तज्ज्ञायते किमिति मां पृच्छसीत्यत्राह ।
पुरेति । यत् यं परमकं परमेश्वरी कं सुखरूपश्च तं धर्मं हंसरू-
पेण ब्रह्मणोऽपिशब्दात्सकृदादिभ्योऽप्यारथ्य उपदिष्टवानसि हे
माधव ॥ ३ ॥

स धर्मः हे अभिप्रकथनं । माकं त्वन्वानुशासितो विविच्य
ज्ञापितः इदानीमतिमहता कालेन अत्यलौके प्रायशो न भविता
विच्छिन्नो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत एव तस्य धर्मस्य वक्ता उपदेष्टा कर्ताऽविता रक्षिता
हे भक्त्युत । ते त्वत्तोऽन्यो भुवि नास्ति न दृश्यते इत्यर्थः । मास्तु
भुव्यूर्ध्वलोकेषु तु स्थादत आह । समायामपीति । तस्मां विशि-
नष्टि । यत्र मूर्तिभराः कला इति । कला जिज्ञा मूर्तिभराः विग्रहधा-
रिणः सन्ति वैरिक्त्यां समायामपि वक्ता कर्ताऽविता वा
नास्तीति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

[१०८]

यद्यधुना त्वं न कथयसि तर्हि कर्त्रावित्रा प्रवक्ता च
त्वया त्यक्तेऽस्मिन्महीतले विनष्टं विच्छिन्नं धर्मं कः प्रवक्ष्यति न
कोऽप्यतस्त्वमेवोपादिशेति भावः ॥ ६ ॥

तदेवाह । स त्वमिति । हे सर्वधर्मज्ञ ! सः कर्ता वक्ताऽविता च
त्वं नोऽस्मभ्यं त्वद्भक्तिलक्षणापयुक्तः धर्मः यथा यदङ्गकलापयुक्तो
यस्य वर्णिन आश्रमिणश्च विधीयते तथा मे मया वर्णय हे प्रभो !
मम स्वामिन् ॥ ७ ॥

इत्यमिति शुकोक्तिः मनुष्याणां ज्ञेयाय ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्तद्वर्णादिभिरनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण भगवद्भक्तिर्भवतीत्य-
तस्तद्वर्णाविभागं तत्तत्स्वधर्मं निरूपयत्यस्मिन्प्रवृत्त्यर्थे । तत्रोक्तव-
त्कार्यमनूय ज्ञातव्यांश्च पृच्छति । यस्त्वयेति । पूर्वं त्वया यस्त्व-
द्भक्तिलक्षणः त्वद्भक्तिरेव लक्षणं संपद्यस्य स तथामि-
दितः ॥ १ ॥

तेन स्वधर्मेणानुष्ठीयमानेन वर्णाभमाचारवतां नृणां यथा
त्वयि भक्तिर्भवेत्तदनुष्ठानप्रकारात्मकं त्वत्तु मया समाख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २ ॥

ननु मयाको धर्मस्त्वया ज्ञातश्चेत्पुनः किमिति वक्तव्य
इति तत्राह । पुरेति ॥ ३ ॥

स धर्म इदानीं प्रायोऽन्तर्मविता तिरौभूतः ॥ ४ ॥

अस्य धर्मस्य वक्ता त्वदन्यो नास्तीत्याह । वक्तृति । ते तव
धर्मस्य विरिञ्चोऽस्ति इत्यत्राह । समायामिति । त्वत्प्रसादं विना
विरिञ्चोऽपि न वक्ष्यतीत्यपिपदार्थः-

विना प्रसादं विष्णोर्न धर्मं ब्रह्माभिवक्ष्यति ।

तत्प्रसादेन वक्तुं तु ब्रह्मा शक्यति नापरः ॥

इति वचनात् यत्र समायां कलाः प्राणाद्या मूर्तिभराः
अङ्गोपाङ्गाद्यवयववयः स प्राणमसृजत प्राणाच्छक्ता स वायु-
ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्तर्मन्त्रादीर्ये तपो मन्त्रः कर्म लोकेषु
नाम च ता इमाः षोडशकलाः पुरुषायणा इत्यादिभूतः ॥ ५ ॥

यदा ब्रह्मसमायामपि त्वद्वत्तेऽन्यो नास्ति किमुत भूतल
इति साधेनाह । कर्तेति । भवता त्यक्ते महीतले विनष्टं धर्मं कः
पुरुषः प्रवक्ष्यतीत्यन्वयः कर्तेति पाठे यो भवान् धर्मस्य कर्ता
तेन भवता ॥ ६ ॥

ततः किमत्राह । त्वमिति । यतोऽन्यो नास्ति अतस्त्वद्भक्तिल-
क्षणां धर्मो यस्य यथा विधीयते तथा मे वर्णयेत्यन्वयः
॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसंक्षेपः ।

यस्त्वयेति युग्मकम् । वर्णादीनां यो धर्मस्त्वया प्रोक्तस्तेन
स्वधर्मेण यथानुष्ठीयमानेन सता नृमात्राणां त्वयि भक्तिर्भवेत्
तत्तथा मया मां प्रति आख्यातुमर्हसीति श्रूयोरन्वयः त्वद्भक्ति-
लक्षणाः त्वद्भक्तेः साधनं यैव त्वद्भक्तिः कर्माहं विधि सात्वतामि-
त्यत्राहं विच्छिन्नतया प्रवक्ष्येति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

ब्रह्मणोऽऽयात्येति । श्रीविष्णुधर्मोत्तरे तथैव श्रूयते ॥ ३-६ ॥
नस्तत्त्वदीयानामस्माकं सम्बन्धिनो श्रूयते योज्यम् ॥ ७-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथ सप्तदशे धर्मो हंसोक्तं भक्तिमिश्रितम् ।

पृष्ठः प्राहोद्धवं कृष्णो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥

ज्ञानयोगं भक्तियोगमष्टाङ्गयोगं च श्रुत्वा कर्मयोगं जिज्ञा-
समान उक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति । यस्त्वयेति सप्तमिः ।
पूर्वकल्पादौ यदुक्तं त्वया—

कालेन नष्टा प्रलयै वाणीयं वेदसञ्ज्ञिता ।

मयादौ ब्रह्मणो प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ।

इति स च भक्तिवत्तु धर्मस्त्रिविधः केवलः प्रधानभूतो
गुणभूतश्च तत्र यः केवलः स वर्णाश्रमवर्ता वर्णाश्रमहीनानां
मपि द्विपदां नराणां यदृच्छयैव तादृशसाधुसङ्गादेव भवति
ननु धर्मोद्विष्यः यदुक्तं त्वया ।—

यं न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।

व्याख्यास्त्राध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यन्तर्धानपीति ॥

महिम्नश्च वर्णाश्रमाचारवत्सु जनेषु यदृच्छयैवाविर्भूते सति ते
जना वर्णाश्रमाचारं परित्यज्यैव तमनुतिष्ठन्ति यदुक्तं धर्मान्
सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च सत्तम इति प्रधानभूत-
गुणभूतो तु तौ यथायोगं तादृशसंसात् स्वधर्मोऽप्यभवत्
एव परन्तु यथा येन प्रकारेणानुष्ठेयमानेनेति त्वत् त्वदन्वयो
न जानातीति भावः भक्तिः प्रधानभूता गुणभूता वा ॥ १ ॥ २ ॥

ननु कितथा स्वधर्मो मया कोपि नोक्तस्तत्राह । पुरेति ।
परमकं परमं कं मोक्षलक्षणां सुखं यस्मात् यत् यं हेसक-
पेण स्वधर्मोऽप्युक्त एव ननु योगमात्रं जानीत मामतं यत् युग्म-
समविवक्षयेत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

प्रागनुशासितोऽपि न भविष्यति ॥ ४ ॥

कला वेदाद्या अष्टादश विद्याः ।

कुर्याज्जुः सामायर्वाण्या वेदाश्चत्वार एव च ।

पुरुषान्वायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चेत्यापि ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।

कण्वश्चेति षाड्विंश विद्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।

प्रायश्चित्तानाथैश्च सास्त्रैरष्टादशापि ताः ॥ ५ ॥

विनष्टं धर्मम् ॥ ६ ॥

त्वद्भक्तिं लक्षयति दर्शयतीति सः तत्त्वैतरेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्णानामाश्रमाणां च कर्मणिः साधयेद्वैव ।

अधुनाऽव्यासयुग्मेन भक्तिमित्याह कैशवः ।

हरिभक्तिवर्णाश्रमांश्रयया निर्मलान्तःकरणानामात्मपरमात्मवि-
लेके जाते भवत्यतो वर्णाश्रमक्रियानुष्ठानेन सकस्युक्तप्रकारे
पृच्छति । य इत्यादिता । मर्त्तकयुक्तयेत्यनेन पूर्वमन्तर्गताध्यायान्ते
भक्तिवत्तुः भक्त्यात्मकः धर्मः प्रोक्षितः । स सर्वेषां द्विपदां

तत्र मुख्यानां वर्णाश्रमाचारवर्ता सम्बन्धीत्यर्थः । आपि-
शब्दादन्येऽपि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

सा च भक्तिः स्वधर्मेण स्वस्वासाधारणवर्णाश्रमधर्मेण यथा
येन प्रकारेणानुष्ठेयमानेन भवेत् तत्र वर्णाश्रमवर्ता साक्षात्मानु-
ष्ठानेनेतरेषां गुरुशुभेषुणादिद्वारेति विवेकः तत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

नन्वेतत्संप्रदायाद्वैद्यमित्यत्र त्वमेव संप्रदायमवर्तक
इत्याह । पुरेति । मायाः संप्रदायविद्यायाः धवः स्वामी संप्र-
दायधर्मप्रवर्तकस्तस्य सम्बोधने हे माधव ! मा विद्या च समा-
ख्याता तस्या स्वामी धवः स्मृत इति स्मृतेः परमकं ज्ञानभक्ति-
द्वारा मुक्तिसाधनं धर्मं जानीत मामतं यत् युग्मसमविवि-
वक्षयेतिवचनात् हेसकपेण श्रीमत्सनकादिभ्यो योगोप-
देशसमये ब्रह्मणो स्वपुत्राय योगसाधनतया धर्मोऽप्युपदिष्ट
इति गम्यते अतो यत् यं ब्रह्मणोऽऽयात्य तं व्याख्यातुमर्ह-
सीत्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥

ननु स कोकात् प्रष्टव्य इत्यत आह । स इति । प्रागनुशासितः
स परमको धर्मः इदानीं महता कालेन निमित्तेन मर्यादाकं
प्रायो न विद्यतेऽतोऽन्तेऽपि न भविता इत्येवमाख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥

नन्वन्ये बहुविदस्तदर्थं सूत्र्याः भ्रात्राह । वक्तोति द्वाऽप्याम । ते
त्वत्तः कला वेदाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्ततः नोऽस्माकमधिकारिणां मध्ये त्वद्भक्त्युपायः यस्मै
यथा विधीयते तथा मे मां प्रति वर्णय ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

उद्धव उवाच ।

हे भगवन् ! आपने जो पहिले आपका भक्तिरूप धर्म
कहा है सम्पूर्ण वर्णाश्रमी मनुष्य जिसको करने के योग्य है ॥ १ ॥

उस धर्म के जैसे अनुष्ठान करने से आपके विषे मनुष्यों
की भक्ति होवे और अपना धर्म भी स्थिर रहे है कमब-
खोचम ! तैसे मेरे से कहिये ॥ २ ॥

हे महाबाहो ! हे प्रभो ! हे माधव ! पूर्वकाल में जो इस
रूप से आपने ब्रह्मा के अर्थ परम धर्म कहा है ॥ ३ ॥

हे शत्रुनाशक ! वह धर्म इस वखत बड़े काल के घातने
से जैसे पहिले कहा है तैसा प्राय लोक में नहीं रहेगा ॥ ४ ॥

हे अच्युत ! इस पृथिवी में इस धर्म के कहने वाला तथा
रक्षा करने वाला दूसरा कोई नहीं है इहां क्या जहां कि
वेदादिक मूर्ति से रहते हैं ऐसे ब्रह्माजी के समान में भी
नहीं कोई है ॥ ५ ॥

हे देव ! हे अधुसूदन ! इस धर्म के कहने वाले करने वाले
रक्षा करने वाले आप जिस समय इस पृथिवी तब को
छोड़ेंगे तब तब होने वाले धर्म को कौन कहेगा ॥ ६ ॥

तिस से हे सर्व धर्मज्ञ ! हे प्रभो ! आपके भक्ति रूप जो
धर्म सो जिस पुरुष को जैसा विहित है तैसा मेरे से वर्णन
कीजिये ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे भगवान् ! हरि ! अपने मर्को में मुख्य उद्धवजी के ऐसे
पूछने से प्रसन्न होकर सब मनुष्यों के कल्याणार्थ सना
तन धर्मों को कथन करते भये ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणाम् ।
 वर्णाश्रमाचारवर्ता तमुद्धव ! निबोध मे ॥ ९ ॥
 आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ।
 कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥
 वेदः प्रणाव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् ।
 उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥
 त्रतामुखे महाभाग ! प्राणान् मे हृदयात्त्रयी ।
 विद्या प्रादुरभूतस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥ १२ ॥
 विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः ।
 वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ॥ १३ ॥
 गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।
 वक्षःस्थानाद्देने वासो न्यासः शीर्षेणि संस्थितः ॥ १४ ॥
 वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ।
 आसन् प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः ॥ १५ ॥
 शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
 मदभक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतमाचार्यदीपिका ।

धर्मो धर्मादनपेतः कुतो नैःश्रेयसकरो भक्तिजनकः अतो मे प्रसक्तो धर्मो निबोध ॥ ९ ॥

तत्रादौ मनुपासनादिचरण एव मुख्यो धर्म आसीत् आचारलक्षणास्तु पश्चात्प्रवृत्तः च वैषम्यमुद्दिष्टो भक्तिहेतुरिति वर्णयितुमाह । आचारविति ॥ कृतपादौ यत्कृतयुगे तस्मिन् ते च तदा मामुपासत एव केवलं तावत्पुरुषवर्तीति वक्तुं कृतयुगनाभिनिरुक्तिमाह । कृतकृत्या इति ॥ जात्या जन्मनैव ॥ १० ॥

किञ्च विधायकामावादापि तस्मात् तावत्प्रकर्मास्तीत्याह । वेद इति । धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पात्र क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्तपोनिष्ठाः मनुष्यश्चन्द्रियाणां च स्वैकात्म्यं परमे तप इति वचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धं मां ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पश्चात्त्रतायुगप्रवेशे मे वैराजरूपस्य प्राणानामित्याह । हृदयात्प्रकाशात् तस्यास्त्रयाः सकाशात् होत्राध्वर्यवाहोत्रिहोत्ररूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ १२ ॥

वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह । विप्रेति आश्रयाम् । आत्माचारः स्वधर्मे एव लक्ष्यं ज्ञापको यज्ञां ते ॥ १३ ॥

मम वैराजरूपस्य हृदो वक्षसोऽधस्तात् ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायम् ॥ १४ ॥

तेषामधिकारिविशेषणं स्वभावात्तु ॥ वर्णानामिति पञ्चभिः । जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यवयवम् । अतोऽयमर्थः मन्दाभिर्जन्मभूमिभिर्मन्दाः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति ॥ १५ ॥

तप आलोचनम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र धर्मद्वयमध्ये । आदौ हिपराज्जो ब्रह्मे कल्पे । आचारलक्षणाः क्रियालक्षणाः । आह प्रवृत्तिक्रममाह्वयार्थः ॥ १० ॥

विधायकामावादेदानाभिर्भावात् । तदानीं कृतयुगे अन्वयस्तपोऽतिरिक्तम् ॥ ११ ॥

वैराजरूपस्य ब्रह्मणः पुरुषवस्तदाविभाषस्तु कल्पान्तरे इति हेतुम् । होतुः कर्म होत्रम् । अध्वर्योः कर्म आध्वर्यवम् । उत्रातुस्तदोद्गात्रम् तैः ॥ १२ ॥

वैराजात् विराडभिमानिब्रह्मरूपात् ॥ १३ ॥

भीराधारमगादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नैष्ठिकमिप्रायमित्युपकुर्वाणस्तु जघनादिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

जन्मस्थानमुत्तमपितरौ भतोऽव्ययत्वात् ॥ १५ ॥

शमोदम इत्यादिश्लोकत्रयोक्ता वंशधर्मो विप्रादिप्रयाणां
यथासंख्यमाश्रयधर्मो अपि उन्नेषाः विप्राणां शमादिप्रधाना
ब्रह्मचर्यादयः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आदौ कृतयुगे चतुर्युगसहस्रारम्भकृतयुगे हंस इति
ब्राह्मणवर्णसंज्ञा ननु क्षत्रियादय इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिवृन्मन्त्रः प्रणवप्रधानः ॥ १२ ॥

वैराजात् विराट्शब्दवाच्यानिरुद्धप्रसूताश्चतुर्मुखात् ॥ १३-१४ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रालिका ।

पृथमनुवर्णयितुकामः स्तुवन्प्रशममिनन्दति । धर्म्ये इति । तत्र
लोकहितैककारिण एष प्रश्नः धर्म्यः हिताचरणरूपाद्धमादन-
पेतः तत्र हेतुत्वेन प्रश्नं विशिनष्टि । वर्णाभमाचारवतां नृणां
निःश्रेयसकरः । मुक्तिसाधनः प्रश्नस्य निःश्रेयसकरत्वम् उत्तर-
ज्ञानानुष्ठानादिपरम्परयेत्यवगन्तव्यं हे उद्धव ! तं भक्तियोगानु-
शादकं वर्णाभमानुगुणं धर्मं मे मत्तो निबोध जानीहि ॥ ९ ॥

वर्णानामुत्पत्तिं तद्धर्ममेकं च विवक्षुस्तावन्कृतयुगे वर्णस्त-
द्धर्मश्चैक एवेत्याह । आदाविति । आदौ कृतयुगे चतुर्युगसहस्रा-
रम्भकृतयुगे नृणां वर्णो हंस इति स्मृतः हंस इति ब्राह्मणवर्णसंज्ञा
स एक एव ननु क्षत्रियादयः सन्तीत्यर्थः । कृतमिति नाम निर्वचि
कृतकृत्या इति । जात्या हंसत्वजात्यैव यस्मात्कृतकृत्यास्तस्मा-
त्तद्युगे कृतमिति विदुः हंसजात्युत्पत्तिमात्रेणैव कृतकृत्यताव-
त्त्वं तस्मिन्कृतशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । अनेन तद्युगसम्भ-
वानां हंसानां न कर्त्तव्यांशोऽस्तीति सूचितम् ॥ १० ॥

किञ्च विधायकमावावपि तदानीं नान्यत्कर्मास्तित्याह ।
वेद इति । तदा प्रणव एव वेदः ननु प्रसीति भावः । धर्मश्च मनो-
विषयोऽहमेव वृषरूपधृक्चतुर्पाश्र्वतु क्रियाविशेषो यज्ञादिः अतस्ते
केवलं तपोनिष्ठाः ध्यानयोग निष्ठाः हंसं विशुद्धं निरस्तनिखिलदोषं
मामुपासते अतस्तेऽपि मुक्तकिल्बिषा अहमिह तेऽपि हंसा
इति भावः ॥ ११ ॥

पश्चात्त्रैतद्युगप्रवेशे तु हे महाभाग ! मम ह्यदि यः प्रणवः
तस्मात्त्रयी ऋग्यजुःसामरूपाः त्रयोऽवयवा यस्याः सा विद्या
प्रादुर्बभूव तस्या नित्यत्वात्प्रादुरभूदित्युक्तं ननुत्पद्यते इति
तस्यास्त्यया विद्यायाः सकाशात् हीनाध्वयैवोद्गात्रैस्त्रिरूपः
त्रयाणां ऋग्यजुःसाममन्त्राणां वृद्धत्वेन करणतया यस्मिन्निति
वा त्रिवृत्सं मनो यज्ञोऽहमासमित्यात्ममन्त्रयोः सामानाधिकरण्य-
मात्मायससत्ताप्रवृत्तिमस्त्वनिवन्धनं त्रेताप्रभृतियक्षादिकूपो धर्मस्त-
द्विधायकवेदश्चासीदित्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्त एवमत एव विप्रादयश्चत्वारो वर्णाः आत्माचारः स्वधर्मो
लक्षणं ज्ञापको येषां ते वैराजादिराट्शब्दवाच्यानिरुद्धप्रसू-
ताश्चतुर्मुखादेर्जाता आसन्निति शेषः ब्राह्मणादीनां वैराजमु-
खादिभ्यः प्रसूतत्वं नाम वेदप्रवचनादिरूपमुखादिवापाशवत्-
स्मिन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथाभमायामुत्पत्तिमाह । गृहाश्रम इति । मम चतुर्मुख-
शरीरकस्य जघनतो गृहाश्रमः हृदो ब्रह्मचर्यं न्यासः सन्यासः
शीर्षेण शिरसि संस्थित आभित इत्यर्थः । वर्णानां जातिरूप-
त्वादाभमायां च क्रियात्मकत्वात्तेषामाश्रमैर्विना पृथगुत्पत्त्यनु-
पपत्तेराभमायां नृणामुत्पत्तेः सृष्टिप्रकरणेष्वन्यथैवोक्तत्वात्सु-
खोत्पत्त्यसम्भवान्मुखजघनाद्यवयवगतवेदवादादिनीचोत्तमभावा-
दिरूपधर्मावलम्बित्वरूपैवोत्पत्तिरवगन्तव्या अत एव जाता इत्यु-
क्तम् ॥ १४ ॥

तेषां स्वभावविशेषानाह । वर्णानामिति । जन्मभूमयो जन्मदेशाः
तत्र वर्णानां जन्मदेशा मुखवाहुरूपादाः जघनहृदजः शिरांसीत्याश्र-
माणां तदनुसारिण्यः तद्गतधर्मानुसारिण्यः हेतुगर्भमिदम् अतः
नीचैरवमैर्जन्मदेशैर्नीचाः उत्तमैस्तेरुत्तमाः प्रकृतयः स्वभावा
मासन् ॥ १५ ॥

तत्तत्स्वभावप्रयुक्तान् धर्मानाह । शम इति । इमाः शमादयः
ब्रह्मप्रकृतयः ब्रह्मवर्णस्वभावप्रयुक्ताः अत एव ब्रह्मकर्मस्वभावज-
मिति गीतं ब्राह्मणादीनां स्वभावो नाम ब्राह्मणादिजन्महेतुसू-
तप्राचीनकर्मविशेषः तदनुसारिबुद्धिविशेषो वा तस्य स्वभावस्य
शमादीन्प्रति हेतुत्वं सत्त्वादिगुणोद्भेदापादनतत्प्रयुक्तशमा-
दिविषयसञ्चिजननद्वारैव ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोऽभि-
भवेन उद्धतसत्त्वगुणः क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तु सत्त्वतमोऽभि-
भवेनात्युद्भेदरजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिभवेनात्युद्भेदक-
रजोगुणः वैश्यस्य तु सत्त्वरजोऽभिभवेनात्युद्भेदकस्तमोगुणः
शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजःसत्त्वसिभवेनात्युद्भेदकस्तमो-
गुणः एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः शमादिरुचिः यद्यापि शमा-
दयो मुमुक्षूणां चयाणां वर्णानां साधारणास्तथापि
ब्राह्मणस्य सत्त्वोद्भेदकस्य स्वभावविकत्वेन शमदमादयः सुखोपा-
दाना इति कृत्वा तस्य शमादयः प्रकृतयः इत्युक्तं क्षत्रियवैश्ययोस्तु
स्वतो रजस्तमः प्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति
कृत्वा न तत्प्रकृतय इत्युक्तमित्यवगन्तव्यं तत्र शमो
नामानर्थावहेष्यो विषयेष्यो बाह्योन्द्रियनियमनं दमोऽन्तःकरण-
नियमनमिति तपो भोगनियमनरूपः आस्त्रप्रसिद्धः
कायकलेशः शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता सन्तोषो
देवादलब्धेनान्नादिनाशं बुद्धिः ज्ञान्तिः परैः पीडयमानस्याप्यवि-
कृतचित्तता आर्जवं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं दया
परदुःखासहिष्णुता सत्यं यथाहृदिविषयं भूतहितरूपव-
चनम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

धर्मः धर्मविषयः ॥ ६ ॥

नृणां वर्णो हंस इति हंसमिधानः कृतयुगे पर्याप्त-
युगम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतयिकृतपदरत्नावली ।

अग्रे कृते प्रकृतो नवो मग्नद्रुणानां येन संप्रगात्र ओङ्का-
रस्तिद्रुपस्तद्व्याख्यानरूपो वेद एक एव न ऋगादिभेदेन
विभक्तः ओमित्येनदक्षरमिदं सर्वं तस्योपपत्त्याख्यानं भूतं भवद्भ-
विषयकिति सर्वमोङ्कार एवेति श्रुतिः तस्य विषयः क इत्यत
उक्तं धर्म इति स क इत्यतोऽहमिति किंविशिष्टः वृषरूपधृक्
सत्त्वारि शृङ्गा त्रयो मस्य पादा द्वे शीर्षे संस्तो हस्तासो
मस्येत्यादिश्रुतिः एवंविधे त्वसि किमप्यायसत्राह । उपासत
इति । हेसा इत्यस्य विवरणं मुक्तकिद्विषया इति ॥ ११ ॥

अधुना त्रेतायुगे वेदादिप्रवर्तनप्रकारमाह । त्रेतामुखे इति ।
त्रेतामुखे त्रेताप्रारम्भे मे मम हृदयात् प्रकृतमा सरस्वतीत्यस्याः
प्रकृत्यो विरिञ्चः तस्मात्प्राण्याश्रया विद्या त्रित्वसंख्याविशिष्टत्वेन
वेदाविद्या प्रबुद्धभूत श्रीन् वेदान् वृणत इति त्रिवृतो ब्राह्मणा-
स्त एव मुखं द्वारं यस्य स तथा भवेत्तस्या विद्याया आसं
विप्रद्वारा त्रय्या समिष्टकोऽहमित्यर्थः । विप्राणां तत्त्वोपदेष्टृ-
त्वात् ॥ १२ ॥

तत्र विप्रमुखत्वं किं विशिष्टोच्यते तत्रादिमुखत्वं किं न
स्यादित्याशङ्क्य मम सर्वावयवभ्यां मुख्यस्य मुख्यत्वाद्वागाधि-
करणात्वात्तत्त्वज्ञापनस्य वागाधिकारत्वाच्चति भावेनाह । विप्रेति ।
तत्र कस्माद्रूपसिद्धेर्वादिप्रोद्युत्पत्तिश्चाह । वैराजादिति । वैराजात्
ब्रह्मान्तर्गमिणः ये आत्माचारवृत्तयः स्वस्वविहिताचार एव
अज्ञानम विषां ते तथा ॥ १३ ॥

इदानीमाश्रमोत्पत्तिस्थानमाह । गृहश्रम इति । कनेवासः
ज्ञानप्रस्थः ॥ १४ ॥

ममावयवानां विशेषाभावेऽपि मन्दमतिमपेक्ष्य जन्मस्थानम-
नुसृत्य वयस्यदीनां स्वभावविशेषोऽस्तीत्याह । वर्णानामिति । प्रकृतयः
स्वभावाः स्वभावभेदा नीचादिशब्दाच्यार्थेत्याह । नीचैरिति ।
नीचप्रकृतिः शूद्रः नीचोत्तमो वैश्यः उत्तमः क्षत्रियः उत्तमो-
धर्मः विप्रः नीचनीचोऽन्तेवसायी ॥ १५ ॥

नीचैरित्यादिविप्रादिक्रमविषये निवारयितुं विप्रादिस्वभाव-
संज्ञकमाह । श्रमा इत्यादिना ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

तत्र द्विपरार्थो मासकल्पे सकृत्तत्रेतयोर्वर्णाश्रमाचाराणां
प्रवृत्तिक्रमस्तमाह । आदाविति प्रथमः । यतो या तु सृष्ट्यादित
एवं चातुर्वर्ण्यादिप्रवृत्तिर्वर्णिता सा कल्पान्तरेष्वेव होया ॥ १० ॥
तस्मात् नीचा निष्ठा विधिकार्यमावाप्ताभ्यो वेदाः प्रवर्तिताः
किन्तु मुख्य एक एवेत्याह । वेद इति ॥ ११ ॥

क्रमेण तेषां मुक्तौ सत्यां तानस्यान् वेदान् प्रवर्णोऽप्ये-
धिकारिणः प्रवर्तिता इत्याह । त्रेनेति द्वाभ्याम् । मे मम वैराजा-
ख्यत्रयारूपस्य वधिसृष्टेस्तत्कारणकत्वात् अत एव नीचैर्नी-
चोत्तमोत्तमा इति नीचैस्त्वेनापि वयपदेक्ष्यते श्रीनारायणो तयो-
क्तेरनुचितत्वात् मक्षस्तद्विध्यात् ॥ १२ ॥

वैराजात् विराडमित्यानिब्रह्मरूपात् ॥ १३ ॥

ब्रह्मचर्यमिति तैः तत्र नैष्ठिकामिप्रायमित्युपकुर्वन्त्यस्तु
अवनादिति द्वेषम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

[१०६]

श्रमोऽयम् इत्यादिषु वैश्यान्तत्रयागामाश्रमधर्मां अप्युच्येयाः
विप्राणां श्रमादिप्रधाना ब्रह्मचर्यादयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

धर्मस्यो धर्मादनपेतः तः धर्ममे ॥ ६ ॥

एव त्वापृष्टो वर्णाश्रमाचारवक्ष्यो धर्मो यतः आरभ्य प्रवृ-
त्तस्तं समयमपि श्रुतिवत्त्वात् । आदाविति ॥ १० ॥

धर्मश्च मनोविषयोऽहमत्र वृषरूपधृक् चतुष्पात् न क्रिया-
विषयो यज्ञादिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

मे मम वैराजरूपस्य प्राणानिमित्तात् हृदयात् सकाशात्
त्रयो तस्याः त्रय्याः सकाशात् होत्राद्यवयवोद्गात्रैस्त्रिवृत्
त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ १२ ॥

जाता प्राक् सृष्टा एव तदा प्रकटीभवन्तुः । आत्माचारः
स्वस्वधर्म एव वक्ष्यो ज्ञापको येषां ते ॥ १३ ॥

ह्रस्वो वक्षसोऽधःस्थलति ॥ १४ ॥

जन्मभूम्यनुसारिण्य एव प्रकृतयः स्वभावाः नीचैरित्यवयवं
नीचाभिजन्मभूमिनिर्नीचाः उत्तमाभिः उत्तमाः प्रकृतयः
तेन मुख्यस्य शीर्षाश्च सर्वोत्तमत्वादिप्रस्य सन्न्यासस्य च
सर्वोत्तमा प्रकृतिः पादस्य जघनस्य च नीचत्वात् शूद्रस्य
गृहाश्रमस्य च नीचा प्रकृतिः ॥ १५ ॥

मम भक्तिगुणभूता ॥ १६-१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नैःभयसकरः भक्तिजनकः तत्र प्रश्नः यतः धर्मः धर्मादनपेतः
तं प्रस्तुतं धर्म मे मत्तो निबोध ॥ ६ ॥

वर्णाश्रमकर्मस्यान्तःकरणशुद्धिद्वारा परभक्तिहेतुज्ञानसा-
धानतया भक्तिसाधनत्वं तस्य कृतयुगे प्रवृत्तिर्नास्ति प्रसोज्जनाभावा-
दित्याह । आदाविति द्वाभ्याम् । आदौ कल्पमादौ सकृत्तत्रयो तस्मिन्
हंसः शुद्धान्तःकरणः जात्या जन्मजैर्कृतकस्या नानावर्णाश्रम-
तत्त्वमनिरपेक्षाः मज्जमानस्य तत्तु यज्ञादिकर्माधिकारिण्यः
इत्यर्थः ॥ १० ॥

वेदः प्रणयः चिकचिच्छक्तिमद्ब्रह्मवाचकः तत्राकारो विशेषतो
ब्रह्मवाचकः अ ब्रह्मेति श्रुतेः प्राकृतानुजयति जीवमप्राकृतं
लोकं गमयतीत्युः गुरुरिति गुरुवाचकोकारनिरुक्त्वा चिच्छक्तिः
सूचिता मकारार्थश्चिच्छक्तिर्जीवः तत्र प्राकृतजीवाख्यो मकारार्थो
वक्षः धर्मयोः अकारार्थाप्युपस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिन्न-
त्वम् अत एव तत्त्वत्रयस्य भेदाभेदः स्वाभाविकः सस्वभावः तथाह
भगवानाद्याचार्यः—

सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः ॥
ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदाविमतं त्रिरूपतापि श्रुतिस्मृत्याभिर्नेति ।
एवमर्थमिधायी प्रणवरूपो वेदोऽनानात्मकमज्जजनवोधकोऽपि
आसीन्नतु नानावर्णाश्रमतत्त्वमपरः अहमकारार्थः वृषरूपधृक्
सकृदोक्तव्यातप आख्यतया प्रधानचतुष्पादयुक्तो धर्मः तपोनिष्ठाः
आलोचनाख्यतपोविशेषनिष्ठाः हेस स्वभावतोऽप्रास्तदोषं कदयाया-
शुण्यगणानिधिं मामुपासते ॥ ११ ॥

तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितित्तौदार्यमुद्यमः ।

स्थैर्यं ब्रह्मण्यतैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥

आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् ।

अनुष्ठिस्थौषचैवैश्वर्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥

शुभ्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया ।

तत्र लब्धेन सन्तोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १९ ॥

अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ।

कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽन्तेवसायिनाम् ॥ २० ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ।

भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥

द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः ।

वसनं गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहुतः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ कर्मबोधकवेदस्य कर्मशास्त्रद्विधिकाः च प्रवृत्तिमाह ।
त्रेतामुखे इति त्रिभिः । हे महाभाग ! त्रेतामुखे त्रेतायुगारम्भे
मे मम वैराजरूपिणः प्राणान्निमित्तात् हृदयात् हृदयात्
प्रयावात् त्रयी ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयी विद्या कर्मविद्या-
प्रादुरभूत् । काव्ययोगादधिकारिवृत्तिमालिन्ये वसन्तिवृत्तये
विविदिषोययोगितया कर्म प्रण्यां विस्तरतः प्रतिपाद्यत इति
ज्ञेयम् । त्रय्याः सकाशात् होत्राध्वर्यवौद्रात्रैः त्रिवृत्संस्तोऽहमा-
सम् यज्ञो वै विष्णुरिति धृतिरत्रानुसन्धेया ॥ १२ ॥

आचारलक्षणाः स्वकर्मस्थाप्याः ॥ १३ ॥

ब्रह्मचर्यं वृद्धः वक्षसः अधस्तात् उपकुशाणस्य गृहस्था-
वर्यत्वे नैष्ठिकस्य तु सर्वथा ग्राम्यसुखपरिभ्रामित्वेन सर्वभ्रे-
ष्टत्वे चतुर्थो हि ग्राम्यसुखं भुक्त्वा आश्रमादाश्रमं गच्छति चतु-
र्थस्य अष्टस्य संन्यासाविविचयः अकृतदारपरिव्राड्विविचयेति
नैष्ठिकश्रेष्ठविस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यः अतो ब्रह्मचर्यस्य
द्वैविध्यस्यान्वयस्थाने तदुत्पत्तिरुक्तैव ॥ १४ ॥

तेषां स्वभावमाह । वर्णानामिति पञ्चभिः । जन्मभूत्यनुसारिणीः
वर्णसिद्धान्तानुसारिण्यः नीचैरित्युपलक्षणा मध्यमोत्तमयोर्नीचै-
रित्यवश्यं मन्दायै मन्दाभिर्जन्मभूमिभिर्मन्दाः प्रकृतयः मध्यमाभि-
र्मध्यमाः उत्तमशब्देन ज्ञेयाः उत्तमाभिरुत्तमाः द्वितीयोत्तमशब्द-
वाच्याः ॥ १५ ॥

तपः आलोचनम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमद्भागवत उवाच ।

यह तुमारा प्रश्न मनुष्यों के कल्याण करने वाला है

और धर्म युक्त है वर्ण आश्रम वालों के कर्तव्य जो धर्म हैं
तिनको तुम मेरे से अवगण करो ॥ १२ ॥

पहिले ब्राह्म कल्प के आदि में सत्य युग में सब मनुष्यों
का हंस नाम का एक ही वर्ण था सब प्रजा जन्म से ही
कृतकृत्य रहते थे तिससे उसका नाम कृत युग हुआ ॥ १३ ॥

पहिले ओंकार रूप एक ही वेद था हृष रूपधारी में
ही एक धर्म था सब मनुष्य तप में निष्ठा वाले निष्पाप
होकर हंस रूप मेरी उपासना करते थे ॥ १४ ॥

हे महाभाग ! त्रेता के आरम्भ में मेरे प्राण रूप हृदय से
ऋग्यजुः साम रूप तीन वेद विद्या प्रगट भई तदनन्तर तीन
प्रकार यज्ञ रूप में धर्म मया ॥ १५ ॥

फिर विराट् पुरुष के मुख बाहु जंघा पाद से क्रम से
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र-ये चार वर्ण भये जो सब आचारों
के करने से जाते जाते हैं ॥ १६ ॥

मेरे जघन स्थान से गृहस्थाश्रम मया हृदय से से ब्रह्म
चर्य आश्रम मया वक्षस्य से वानप्रस्थ मया मस्तक से
से संन्यास आश्रम मया ॥ १७ ॥

सब वर्ण आश्रमों की जैसी जन्म भूमी हैं उसी के
अनुसार नीच की नीच ऊँचे की उत्तम प्रवृत्ति होती गई ॥ १८ ॥

शम इम तप शौच संतोष सहना कोमलता मेरी भक्ति
दया सत्य इतनी ये ब्राह्मण की प्रकृति हैं ॥ १९ ॥

श्रीमद्भागवतसमाधायकीपिका ।

तेजः प्रतापः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पतेरेवाश्रमसमाधाय अपि ज्ञेयः ॥ १९ ॥

तद्ब्रह्मणा स्वभावनाह । अशौचमिति । शुष्कविग्रहं निर्मूल-
कलहः तर्षलुप्या ॥ २० ॥

मेखलाजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् ।

जटिलोऽधौतद्व्यासो रक्तपीठः कुशान् दधत् ॥ २३ ॥

स्तानभोजनहोमेषु जपोच्चारं च वाग्यतः ।

न छिन्त्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि ॥ २४ ॥

अधिरक्षामिकृतभावाथंदीपिका ।

तेजः साधनसर्वसाधारणं धर्ममाह । अहिंसेति । वर्णग्रहणमुपल-
क्षणार्थं वर्णधर्मान् शुद्धस्यप्रकरणे बध्नुमि ॥ २१ ॥

प्रथमे तावदाधर्मेषु ब्रह्मचारिणो धर्मो धर्यन्ते स च द्विविधः
उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च तत्राद्यस्य धर्मोनाह । द्वितीयमिति
नवमिः । द्विजस्त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यादगमोऽध्यानादिसंस्कारक्रमेण
द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य चाप्येणः ॥ २२ ॥

किंच मेखलादीन् कुशांश्च दधत् तत्राक्षयवेनाक्षमाणा
कथंभूतः जटिलः अनभ्यङ्गादिना जातजटः तथा अधौतद्व्या-
सोऽरक्तपीठः दन्ताश्च वासाश्च दन्तासांसि त भौतानि तानि
यस्य सः अधौतद्व्यासः स चासावरक्तपीठश्च ननु कौतुका-
दिना रक्तं पीठमासन् यस्य सः ॥ २३ ॥

जपश्चोच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गो जपोच्चारं तस्मिन्कार्यतो
मौनी भवेत् ॥ २४ ॥

अधिरक्षामणदासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सुत्रिणाणां तेजसादिप्रधानां ब्रह्मचर्यादयः ॥ १७ ॥

वैश्यानामास्तिक्यप्रधानां ब्रह्मचर्यादयः ॥ १८ ॥

शूद्रश्च तु शुश्रूषणादिप्रधानो शुद्धस्यधर्मं पदैक इति
तैरेवधर्मधर्मो अपि देवा इति उवाच्यातम् ॥ १९ ॥

तद्वाह्यानां वर्णाधर्मधर्मतद्विरक्तानाम् ॥ २० ॥

तत्र साधारणासाधारणधर्मयोर्मध्ये उपलक्षणार्थमाधर्मधर्म-
त्वज्ञापनायम् ॥ २१ ॥

स च ब्रह्मचारी । तत्र ब्रह्मचारिक्यमध्ये । साधस्य साधधि
ब्रह्मचर्यवत् उपकुर्वाणस्य । साधारण्यमाहूत इति अधर्मेने
तदासाधपरत्वमुक्तम् तदर्थं वेदायम् ॥ २२ ॥

मेखलोति साङ्कम् जपोच्चार इति सूत्रैकवद्भावाः । मौनी
भवदिति वाक्यसमाप्तिः ॥ २३ ॥

न छिन्त्यान्नखरोमाणि । नलोति पृथक् पदम् । सुपां सुबो-
धश्चेति द्वितीयालोपः ॥ २४ ॥

अधिरक्षामणदासगोस्त्रामिविरचिता ।

अन्तेवसायिनां चाण्डालानाम् ॥ २०—२१ ॥

उपनयनमव द्वितीयं जन्म ब्रह्म वेदम् ॥ २२ ॥

मक्षसूत्रम् अक्षयवत्यः ब्रह्मसूत्रमुपवीतम् उपवीताक्षब्रह्म-
सूत्रम् ॥ २३ ॥

उच्चारं विगमूत्रोत्सर्जने ॥ २४ ॥

अधिरक्षामणदासगोस्त्रामिविरचिता ।

तेजः परैरनामभवनीसत्त्वं ब्रह्म परासिमवनसामर्थ्यं धृति-
शरब्धे कर्माणि विद्वानुपनिपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं शौर्यं
युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं तिलिप्ता शस्त्रघातादिप्रयुक्तव्या-
सहनम् औदार्यमार्त्तमयद्रव्यस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तत्यागबुद्धिः
उद्यमः उत्तरोत्तरमैश्वर्याधिष्ठापादनानुगुणव्यापारः स्यैवमुपा-
श्रिते संग्रामे आत्ममरणनिश्चयेऽपि पञ्चायनादिराहित्यं ब्रह्मचर्यम्
ब्रह्मकुलहितकरत्वम् ऐश्वर्यं स्वव्यतिरिक्तसकलजननियमनसा-
मर्थ्यम् ॥ १७ ॥

आस्तिक्यं शास्त्रार्थं सल्लतानिश्चयः दाननिष्ठा कालशीलत्वं
अस्मत्संस्मरणम् अर्थोपचयं वित्तवृद्धौ सत्यामप्यनुष्ठितनष्ट-
बुद्धिः ॥ १८ ॥

द्विजानां गवां देवानां चामायया शुश्रूषणं देवात्तत्वेन
सन्तोषश्च ॥ १९ ॥

स्तेषु चौर्यं नास्तिक्यमविश्वासः शुष्कप्रियङ्गुः निर्हेतुकावि-
रोधः कामः सक्तिहितेषु विषयेषु अननुभूतानवस्थितिः क्रोधः
सति कामविरोधे तदसाहेयताकृपाक्षिप्तविकारः तर्षः अर्थका-
मवृत्त्या अन्तेवसायिनां चाण्डालादीनामधर्मात्मनाश्रमिणां च
स्वमात्र इत्यर्थः ॥ २० ॥

अथ सवेदशास्त्राणां साधारणान् धर्मोनाह । अहिंसेति । सावै-
वर्णिकः सर्वधर्मिकश्चत्यपि बोध्यम् ॥ २१ ॥

अथाधर्मधर्मविशेषान् विवक्षुस्तावद्ब्रह्मचारिणो धर्मोनाह ।
द्वितीयमित्यादिना द्विजस्त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यादगमोऽध्यानादि-
संस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य शुक्लकुले वसन्
द्वान्तो जितान्तःकरणः ब्रह्म वेदं चरति गच्छति अक्षयनेन
प्राप्तीतीति तथा यतव्रतः स्वाधर्मोक्तेषु व्रतेषु नियतः ॥ २२ ॥

मेखलादीन् कुशांश्च दधद्ब्रह्मचारी । तत्राक्षयवेनाक्षमाणा
विरचिता । ब्रह्मसूत्रं यक्षोपवीतम् । जटिलोऽनभ्यङ्गादिना वस-
जटः अधौतद्व्यासः अधौता दन्ताः दन्ताः वासांसि वस्त्राणि च
यस्य स चासावरक्तपीठश्च तथाभूतः कौतुकादिना रक्तानि
पीतानि च वासांसि न धारयेदित्यर्थः २३ ॥

उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्जनं जपश्चोच्चारश्चानयोः समाहारो
जपोच्चारं तस्मिन् स्नानादिसमयेषु च वाग्यतः मौनी भवेदित्यर्थः
कक्षगतान्युपस्थगतान्यपि रोसाणि तस्मात् न छिन्त्यान्नखरोमाणि न स्नाना

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कक्षोपस्थगतत्वासम्भवास्तस्मिन्प्रत्यस्तस्मानामपि
विशेषणम् ॥ २४ ॥

राम्या

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेजः प्रभावः बलं शक्तिः

अयं हानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि संपदि ।

तयोः प्राप्तौ च सर्वस्य चित्तस्य स्थापनं धृतिः ॥ १७ ॥

भर्माभर्मेषु विद्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ।

न्यायार्जितं धनं भान्यमन्त्रा यत्प्रदीयते ॥

अर्थिभ्यः भक्ष्या युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ।

अर्थोपचये अर्थिजने भृत्यद्विषं बुद्धयभावः ॥ १८ ॥ १६ ॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यभाज्यतरं तथा ।

मुञ्जबाणं तथा बाह्यं मनः शुद्धिरथापरम् ॥

इत्येतद्विपरीतमशौचम् अनृतम् अयथायमाश्रयं जीवब्रह्मैक्यमा-
षणमित्यर्थः—

कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहः ।

मस्तेयमिति सम्प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इत्येतदन्यत् स्तेयं परकीयब्रह्मत्वमात्मीयत्वेन वचनमित्यर्थः
शुक्लविग्रहः निष्फलकलहः शुक्तिरजतं निदर्शनीकृत्य जगन्मि-
थ्येति कयालक्षणः कामो निषिद्धविषयामिच्छाः लक्ष्मीपतिर-
हमित्याद्यमिच्छाबलक्षय इत्यर्थः । क्रोधस्तत्त्वेकावसिद्धिप्लुता तथो-
क्तस्तत्त्वज्ञः ब्रह्मगुणदूषणोक्तवित्यर्थः ॥ २० ॥

साधारण्यभर्ममाह । अहिंसेति—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ।

भक्तेशजननं प्रोक्तमहिंसा त्रिविधं योगिभिः ॥

सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थमिमाषणम् ।

असत्यमपि तत् सत्यमुच्यमानं हि यद्वचः ॥

विष्णुवैष्णवविषये द्रव्यत्यागे लोभाभावः अन्यत्र गुणः ॥ २१ ॥

आनुपूर्व्यात् अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयितेत्यादिश्रुत्याविहितप्र-
कारेणेत्यर्थः । उपनयनलक्षणे द्वितीयं जन्म प्राप्य ब्रह्म
अर्थोपचये दान्त उपरतो विष्णुभक्त इत्यर्थः । वाच्यतो मितभा-
षणः ॥ २२ ॥

मेखलादीन् वास आर्षीश्च कथन् ॥ २३ ॥

स्नानादिषु वाच्यतः काष्ठमौनवाजं जपे उच्चारं मूत्रासर्गं
पुरीषोत्सर्जने च—

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदवाह्यविवर्जितः ।

विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥

अधीत्य वेदसूत्रं वा पुराणं सेविह्यसके ।

यदेवमयनं तद्ध तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥

कति ॥ २४ ॥

श्रीमन्महागोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

क्षत्रियाणां तेजमादिप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १७ ॥

वैश्यानामास्तिक्यप्रधाना ब्रह्मचर्योदयः ॥ १८—३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

आश्रमस्वभावा अनुक्ता अप्येवं ज्ञेयाः वर्णवाह्यानां स्वभाव-
माह । अशौचमिति । अन्तेवसायितान्तर्यजानाम् ॥ २० ॥

साधवर्णिक इत्युपलक्षणां सर्ववर्णवर्णवाह्यैश्च कर्तुमर्हं
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

गृहभ्रमधर्मविवरण एव वर्णधर्मोः स्वयं विवृता भविष्य-
न्तीत्यादिप्रत्ययं प्रथमं प्रथमाश्रमधर्मोनाह । द्वितीयमित्यादि नवमिः
द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यादिति गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण
प्रथमं शौकं द्वितीयं सावित्रम् उपनयनमुपनयनाख्यं प्राप्य ब्रह्म
वेदमधीयति आहुतः आचार्येणाहुतः चकारात्तदर्थं च विचार-
येत् ॥ २२ ॥

मेखलादीन् कुशाश्च कथन् तत्राक्षः अक्षमात्रमुपवीतं ब्रह्मसूत्रं
न धौतानि दह्यासांसि येन न रक्तं कौतुकेन पीठमासनं येन
स च स च सः जपश्च उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च तस्मिन्
वाच्यतो मौनी ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतमयीः ।

तेजः प्रभावः ॥ १७ ॥

अर्थोपचये द्रव्यसंश्लेषे ॥ १८ ॥

अमायया अवस्मेन शम इत्यादिचतुर्भिः आश्रमप्रकृतयोऽपि
यथासम्भवं ज्ञेयाः ॥ १९ ॥

अन्तर्यजानां स्वभावमाह । अशौचमिति अन्तेवसायितानां चाण्डाला-
दीनाम् ॥ २० ॥

सर्वसाधारण्यं भर्ममाह । अहिंसेति । चकारात्तदर्थः ॥ २१ ॥

वर्णधर्मान् गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यति आश्रमधर्मेषु निरूप्यमाणेषु
ब्रह्मचारिधर्मः प्रथमं वक्तव्यः स ब्रह्मचारी द्विविधः उपकुशाणां
नैष्ठिकश्च तत्रोपकुशाणधर्मोनाह । द्वितीयमित्यादि नवमिः । प्रथमं
देवात्रैवर्णिककुले जन्म प्राप्य तत्रानुपूर्व्याद्वर्णधर्मानादिसंस्कार-
क्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य एव द्विजो भूत्वा गुरु-
कुले वसन् तेनाहुतः आहुतः ब्रह्म वेदमधीयति चकारात्तदर्थं
चिन्तयेत् ॥ २२ ॥

न धौतानि दह्यासांसि यस्य स अशौचदह्यासाः स चासौ
अरक्तपीठश्च । सौन्दर्यनिमित्तकेशदन्तवस्त्रनैर्मर्यासन्धौचिद्व्यगृह्य
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

जपे उच्चारं च मूत्रपुरीषोत्सर्गे ॥ २४ ॥

रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयम् ।

अवकीर्णैऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् ॥ २५ ॥

अग्न्यर्कीचार्यगोविप्रगुरुबृद्धसुरान् शुचिः ।

समाहित उपासीत संध्ये च यतवाग् जपन् ॥ २६ ॥

आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।

न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत् सर्वदेवमयो गुरुः ॥ २७ ॥

सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् ।

यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुजीत संयतः ॥ २८ ॥

शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् ।

यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरं कृताञ्जलिः ॥ २९ ॥

एवं वृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः ।

विद्या समाप्यते यावद्भिन्नद्वतमखण्डितम् ॥ ३० ॥

यद्यसौ छन्दसां लोकमारेक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम् ।

गुस्त्रे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ॥ ३१ ॥

अग्नौ गुरवात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ।

अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्यकल्मषः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

लेज सब धैर्य शूरता सहता उदारता उद्यम स्थिरता
सह्ययता ऐश्वर्य ये सब क्षत्रियों के सामाविक कर्म हैं ॥ २७ ॥

आस्तिकता दान देना कपट न करना ब्राह्मण सेवा धन
के अर्जने में असंतोष ये वैश्य के सामाविक धर्म हैं ॥ २८ ॥

ब्राह्मणादि गुरु देवता इनकी निष्कपट भाव से सेवा
उसमें जो मिले तिससे संतोष ये शूद्र के सामाविक
धर्म हैं ॥ २९ ॥

अशुद्ध रहना झूठ कहना चोरी करना नास्तिकता
रूपे खडाई काम क्रोध लुब्धा ये मन्त्रज चांडालादिकों के
सामाविक हैं ॥ ३० ॥

अहिंसा सब वचन चोरी न करना क्रोध लोभ न करना
प्राणि मान के हित की चेष्टा यह सब वर्णों का सामाविक
धर्म है ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणादिक ब्रह्मोपवीत संस्कार से दूसरे जन्मको
प्राप्त होकर गुरु कुल में निवास करे जितेन्द्रिय होकर रहे
जब गुरु बुलावे तब खड़े पड़े ॥ ३२ ॥

कटिमें खड़ा भृगु जैसे बड़े जप को माला ब्रह्मोपवीत
क्रमेण इनको हर समय रखे जटा धारण करे व्रत

धर इनको न धोवे छाल पीटा पर न बैठे कुशों को हाथ
में रखे ॥ २३ ॥

स्नान भोजन होम जप सूत्रविद्या का त्याग इन समयों
में मौन रहे कांक्ष में इन्द्रिय में भी ऐश्वर्यों को न कटावे
नखों को नहीं कटावे ॥ २४ ॥

श्रीभरद्वाजकृतभाष्यटीपिका ।

रेतो बुद्धिपूर्व नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरोऽ गृहस्थः
स्वयमेव कथंविद्वकीर्णं अवगाह्य स्नात्वा यतासुः कृतपाया-
यामस्त्रिपदीं गायत्रीं जपेत् ॥ २५ ॥

संध्ये च द्वे यतवाग् जपन्नुपासीत मध्याह्ने संज्यानिर्मिष्टं
मौनं नास्तीति द्विवचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अग्न्यदपि यत्संप्राप्ते तच्च निवेदयेत् तेनानुज्ञातं तु संयतः
सन्नुपयुजीतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

यानशय्यासनस्थानैः शान्तं पृष्ठतो यानेन निद्रितममम-
तया समीपशयनेन विभान्तं पादसंवाहनादिसिः समीपासनेन
मासीत कृताञ्जलिः नियोगप्रतीक्षया नातिदूरस्थाने-
नेत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं भूत वृत्ते यस्य सः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

एवमुपकुवाणकस्य भ्रमांशुत्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मात् । यदीति षड्भिः । असौ ब्रह्मचारी यदि छन्दसां लोकं महल्लोकं ततो ब्रह्मलोकं चारोक्ष्यन्नारोढुमिच्छतीत्यर्थः । यद्वा छन्दसां लोकमिति ब्रह्मलोकविशेषणम् यत्र मूर्तिधराः कला इत्युक्तत्वात् तर्हि बृहद्भूतः सन् बृहन्नैष्ठिकं व्रतं यस्य सः विन्यसस्वमप्येदधिक-
स्वाध्यायार्थमधीतनिष्कषार्थं च ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवर्चो वेदाभ्यासजं तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमगदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

कथञ्चित् स्वप्नादिदोषेण अवकीर्णं उत्सृष्टे सति ॥ २५ ॥

आचार्योऽप्राध्यापकः गुरुश्च पित्रादिः । गायत्री जपन् ॥ २६ ॥

आचार्यं मां मदीयं प्रेष्टुं विजानीयात् गुरुवरं मुकुन्दप्रेष्ठत्वेन स्मरेत्युक्तेः । सञ्चिद्रूपत्वे तु मां मद्रूपमेव विजानीयात् ॥ २७ ॥

निवेदयेदित्यावृत्तिः तुकाराध्याहारश्चेति इत्यर्थं इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

यानं च शय्या च शयनं च आसनं च स्थानं चावस्थानं तैः यान्तं गच्छन्तं गुरुम् एवं निद्रितमित्यादिगुरुविशेषणानि निशोगप्रतीक्षया आश्वाप्रतीक्षणेन ॥ २९ ॥

वृत्तमाचारः । यावद्विद्या समाप्यते तावदस्य वृत्तं ब्रह्मचर्यं व्रतं विप्रत् सन् गुरुकुले वसेत् ॥ ३० ॥

ततो महल्लोकात् । पूर्वायं विशेष्यस्याच्चेपश्चकाराध्या-
हारश्च कष्टमतो यदीति ॥ अधीतस्य वेदस्य निष्कषार्थमानु-
ष्यवरूपदक्षिणार्थम् ॥ ३१ ॥

सामन्तर्यामिरूपम् अपृथग्धीरन्तर्यामिरूपे मेव बुद्धिर्मानुषः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अवकीर्णः स्कन्धरेताः त्रिपदी सावित्रीम् ॥ २५—३० ॥

छन्दसां लोकं छन्दसां फलभूतं लोकं सप्तर्षिलोकम् व्रतं ब्रह्म-
चर्यव्रतम् ॥ ३१ ॥

अपृथग्धीः स्निग्धमेव रहितः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जातु कदाचिदपि बुद्धिपूर्वकं रेतो न विफरेत् यतश्चयं ब्रह्मव्रतधरः ब्रह्मचर्यव्रतधरोऽगृहस्थ इति यावत् यदि कथं चिदवकीर्णः स्यात्तस्याभ्यवगाह्य स्नात्वा यत्तासुः नियमितप्राणः कृतप्राणायाम इत्यर्थः । त्रिपदी सावित्रीमष्टोत्तरसहस्रं जपेत् तावता त्रिपदीजपेन शुद्धिरिष्यते ॥ २५ ॥

अग्नीति । त्रैलोक्ये शुचिरग्न्यादीनुपासीत समाहितचित्तो यतवाक् सौमि भूत्वा जपेत्सावित्रीमिति शेषः तत्राग्न्युपासनमग्निहोत्र-
होमेनाकोपासनं सूर्यमण्डलान्तर्वातिपरमपुरुषध्यानात्मकं गवामुपा-
सनं तुण्यप्रदानकण्डूयनादिना सेवा शुवांशीनामुपासनं प्रणामपाद-
सम्वाहनादिभिः सेवा सुराणां भूपदपिनवैषपञ्चमहायज्ञाद-
सेवा ॥ २६ ॥

किञ्च आचार्यमिति । आचार्यं मां विजानीयात् महद्दृष्टोपासीत कर्हिचिदपि नावमन्येत नावज्ञां कुर्यात् मत्संबुद्ध्या मनुष्योऽयं मादृशोऽयमिति बुद्ध्या नासूयेत न दोषानाविष्कुर्यात् च यतो गुरुः सर्वदेवमयः सर्वदेवताप्रचुरमद्दृष्टोपास्यमानः आत्मनः सर्वदेवताप्राचुर्यं सर्वदेवताशरीरकत्वेनेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः “स आत्मो ब्रह्मान्यन्या देवता” इत्याद्या ॥ २७ ॥

किञ्च सायमिति । मैत्रं भिक्षावधमज्ञादिकं यद्यान्यदपि श्रोप-
भोग्यमनिषिद्धं तत्समादाय तस्मै आचार्याय निवेदयेत्तत्पुरतो निवेदयामित्यर्थः । ततस्तेनाचार्येणानुज्ञातं स्वयमुपयुज्यते उपयुक्तं कुर्यात् ॥ २८ ॥

शुभ्रपमाणा इति । नीचवद्वासवद्यान्तं पृष्ठतो यानेन निद्रितमप्रमत्त-
तया समीपशयनेन विभ्रान्तं पादसम्वाहनादिभिः समीपासने-
नासीनं कृताञ्जलिर्निशोषप्रतीक्षया नातिदूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवम्भूतं वृत्तं वृत्तियेस्य सः भोगे रहितः यावद्विद्याध्ययनं समाप्यते तावदस्य वृत्तमविच्छिन्नं व्रतमुक्तविधं विप्रसारयन् गुरुकुले वसेत् ॥ ३० ॥

तस्यैवानुष्ठेयान्तरमाह । यदीति । असौ ब्रह्मचारी यदि छन्दसां वेदाध्ययनादिकर्मणा फलभूतं ब्रह्मविषयं ब्रह्मलोकमा-
रोक्ष्यन्प्रेप्सुः स्यात्तर्हि स्वाध्यायार्थमधीतनिष्कषार्थं बृहद्भूतः ब्रह्मचर्यं व्रतधर एव सन् गुरुवे देहं न्यसेत् गुर्वधीनं कृत्वा यावज्जीवं ब्रह्मचर्यव्रतधर एव स्यादित्यर्थः । एवं चेदयं नैष्ठिक इत्युच्यतेऽन्यथा तूपकुवाण इति विवेकः ॥ ३१ ॥

अस्य नैष्ठिकस्य वृत्त्यन्तरायमाह । अग्नौ इति द्वाभ्याम् । अपृथग्धीः स्निग्धमेव रहितः अग्न्याद्विषयन्तरात्मतयावस्थितमग्न्यादिशरीरकं मां ब्रह्मवर्चस्वी ब्रह्मचर्यव्रतचर्माहिततेजःसम्पन्नः अकल्मषः सन्नुपासीत ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदनावली

नावकिरेन्न उत्सृजत प्रसन्नगुण्या पूर्वमुपदिष्टोऽन्यनुज्ञया भर्माथमारमसिञ्चयेत्तुपामग्रहणं व्रतं प्राणायामसमायोगः प्राणायाम उदीरितः । ब्रह्मव्रतधरः ब्रह्मचर्यव्रतधरः—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वोवस्थासु सर्वदा ।

सर्वत्र मेथुनत्वात् ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ॥

स्त्रिमे सुन्दर्यादिदर्शने यदृच्छया रेतोऽवकीर्णोऽवगाह्य निमज्ज्य यत्तासुः प्राणायामोपेतस्त्रिपदी गायत्री जपेदित्यन्वयः “स्त्रिमेऽपि रेतस्फलने प्रायश्चित्तं विधीयत” इति स्मृतेः ॥ २५ ॥

“अतो देवा अवन्तु नः” इत्यादिपि अग्न्यर्कव्यतिरिक्तपुरा अपि मन्तव्या इत्यर्थः ॥ २६—२९ ॥

सकृच्चन्दनादिभोगवर्जितः एवंवृत्त इत्येकं पदम् उक्तं सदाचारनिरत इत्यर्थः । किञ्चन्तं कालमेव वास इति तथाह । विधेति ॥ ३० ॥

असौ बृहद्भूतः ब्रह्मचारी यदि छन्दसां वेदानां लोकमारो-
क्ष्यन् आरौढुकामो भवति स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायैकप्रयोजनं वेदं गुरुवे विन्यसेत् गुरुशुभ्रं कुर्यादित्यर्थः कीदृशं ब्रह्मणाधिकृतं विष्टं प्राविष्टं पाति रचति ब्रह्मविष्टं सत्यलोकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कस्मिन्निष्ठानविशेषे त्वदुपासनमब्राह्मणम् । अग्राधिति । आत्मानि-
सूर्ये तद्वये वा अग्राविद्यादिसप्तम्या भेदे निर्धारितेऽपि सर्वथे-
कमेनोपास्तित्वं कर्तव्येति निश्चयार्थमाह । अपृथग्धीरिति । अयथा-
वस्तुज्ञाने पृथग्धीः यस्य नास्ति सोऽपृथग्धीः । अग्राधिव्यापि-
षयमिष्टाज्ञानरहित इत्यर्थः । दृष्टफलमाह । ब्रह्मवचंस्तीति ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायुद्धशिखी ।

रेतो नावकिरेत् बुद्धिपूर्वकं नोत्सृजेत् देवात् स्वयमेवावकीर्णं
सति अवगाह्य स्नात्वा यतासुः कृतप्राणायामः त्रिपदीं
गायत्रीम् ॥ २५ ॥

सन्ध्ये प्रातःसायंसन्ध्ये व्याप्य जपन् यतवाग्मवेदिति
माध्याह्निकसंध्यानिमित्तं मौनं नास्तीति श्रामितम् २६-२७ ॥

मैक्षं भिक्षासमूहं यथाभ्यर्चयति प्राप्ते तदपि निवेदयेत्
तेनानुज्ञातमदनीयमुपयुज्यते उपभुज्यते ॥ २८ ॥

यानशय्यासनस्थानैरुपासीतेति गच्छन्तं गुरुमनुपृष्ठतो
गच्छन्तं निद्रितस्य तस्यानति दूरेऽग्रिमसतया शयीत विभ्रातस्य
पादौ सन्वाहयन्नासीत मासीनस्य तस्याग्रतः कृताञ्जलिः
सन्नाह्यं प्रतीक्षमाणसिद्धेदित्यर्थः ॥ २९-३० ॥

एवमुपकुर्वाणस्य भर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह ।
असौ ब्रह्मचारी कन्दसां लोकं ब्रह्मविष्टं ब्रह्मलोकं च आरो-
ह्यन् भवेत् तर्हि बृहत् नैष्ठिकं व्रतं यस्य सः गुरवे देहे विन्यसेत्
अधिकस्वाध्यायार्थमित्यर्थः । विष्टपशब्दोऽयं पिष्टपशब्दवद्-
वनवाची इष्टः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवचः वेदाभ्यासजं तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतचिन्तान्तप्रदीपः ।

स्वयं नावकिरेत् नोत्सृजेत् स्वप्नादिदोषेणावकीर्णं तु अवगाह्य
स्नात्वा जितासुः कृतप्राणायामः त्रिपदीं गायत्रीम् ॥ २५ ॥

सन्ध्ये च द्वे यतवाक् जपन्नुपासीत मध्याह्ने सन्ध्यानि-
मित्तमौनाभावे प्रापयति द्विवचनम् ॥ २६ ॥

कहिंचित् देवाणां यनाश्रयत्वा आलस्यादिना वा ब्राह्मनोद्देह-
व्यापारलोपनेन नावमन्येत ॥ २७ ॥

अन्यदपि यद्यल्लभं तत्तन्निवेदयेत् अनुज्ञातं गुरुनानुज्ञातं
तु भुज्यते ॥ २८ ॥

नीचवत् सर्वशः उग्रशोऽप्यनुग्रहवत् सर्वशो दीनः सजि-
व्यर्थः । यानशय्यासनस्थानैः याने आशानुसारतोऽनुगमनादिना
शयने पूर्वापरपरिचर्यानुरोधतः पश्चाच्छयनेन प्राक् अवधेन
आसने आशानुसारतः पृष्ठतो वामतो वा कृताञ्जलिः तिष्ठता
आसीनेन वा स्थाने पादुकानिधानादिस्थानाभयणेन किम्बहुना
सर्वत्र कृताञ्जलिरित्युपलक्षणम् मधुरवाक् सुमताः सुमुखश्च
नतिदूरे इत्युपलक्षणं नतिनिकटे च सदोपासीत उपकुर्व-
णोऽपि विद्यां प्राप्य आस्यसुखार्थं गमिष्यामीति नीचां मतिं
न कुर्यात्किंतु गुरुसेवार्थं सदैव गुरुसमीपे स्थास्यामीति

मतिं कुर्यादित्यर्थः । समावर्तनं तु यथाधिकारं गुर्वधीनमिति
भावः । विस्तरस्तु स्वधर्माभ्युत्थसिन्धुविषु द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥

एवमुक्तप्रकारं वृत्तं यस्य सः भोगविवर्जितः जितसर्वेन्द्रियः ॥ ३० ॥
अधुना नैष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह । यदीति षड्भिः । असौ
ब्रह्मचारी यदि शास्त्रानन्दकामस्तदा स्वाध्यायार्थं यदि वा
कन्दसां लोकमारोह्यन् आरोहुमिच्छति यत्र मूर्तिधराः कदाः
इत्युक्तचतुर्मुखलोकपर्यन्तविषयानन्दकामस्तदा यदि वा आनन्दं
ब्रह्मणो विद्यान् विभेति कुतश्चनेत्यादिवेदान्तैकधेयस्य ब्रह्मणः बृह-
द्गुणस्वरूपस्य विष्णोर्मम विष्टपं व्यापकं लोकमारोहुमिच्छति तदा
बृहदस्त्रिण्डितमौहिकासुभिमकभोगपरित्यागपूर्वकहरिगुर्वाराधनादि
रूपं व्रतं यस्य स तथा सन् गुरवे देहमापञ्चत्वसेवार्थं विन्य-
सेदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवचंस्ती ब्रह्मवचः शब्दब्रह्माभ्यासजं परब्रह्मध्यानजं वा
तेजस्तद्वान् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मचारी कभी अपने जानकर बीर्य को न निकावे
कभी स्त्रियादि में निकलजावे तो स्नान कर के गायत्री
का हजार जपकरे ॥ २५ ॥

अग्नि आचार्य गुरु ब्राह्मण और कोई विद्या गुरु बृहत्
देवता इन सबों की उपासना सेवा पवित्रा से करे और
दोनों सन्ध्याओं में साधधान होकर मौन होकर गायत्री
जपे ॥ २६ ॥

आचार्य गुरु को मेराही रूप जाने कभी भी अपमान
न करे ममूष्य की बुद्धि से उन के किसी अव गुण की
निन्दा न करे क्योंकि गुरु जब परमेश्वर स्वरूप हैं तो
सर्व देवता स्वरूपभी हैं ॥ २७ ॥

सायं प्रातः भिक्षा खाकर गुरुको निवेदन करे और
भी जो वस्तु मिले तिसकामी निवेदन करे जब गुरु आशान-
देवे तब मौन होकर मौजन करे ॥ २८ ॥

आचार्य की सेवा करने में सका नीचसरी का रहकर
उपासना करे खजने में सोनेमें बैठनेमें खड़ेहोने में गुरु
के सम्मुख पास में हाथ जोड़कर रहे ॥ २९ ॥

इस प्रकार के आचरण से सब भोगों को छोड़ कर
गुरु की कुटी में वास करे जब तक विद्या वेद समाप्त न
होवे तब तक अखण्ड ब्रह्मचर्य व्रत धारण करे ॥ ३० ॥

यह ब्रह्मचारी यदि नैष्ठिक होकर ब्रह्म लोकको जाना-
चाहै तब जन्मभरे का महा व्रत धारण करके वेदाध्ययन
के लिये गुरु को देहका अर्पण करदेवे ॥ ३१ ॥

अग्नि में गुरु में आत्मा में सब भूतों में समबुद्धि से
मेरी उपासना करे वेदाभ्यास के तेज से निष्पाप होकर
रहे ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ।

प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३३ ॥

शौचमाचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवम् ।

तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३४ ॥

सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन ! ।

मद्रावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३५ ॥

एवं बृहद्व्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।

मद्वक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥ ३६ ॥

अथानन्तरमावेक्ष्यन् यथाजिज्ञासितागमः ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ॥ ३७ ॥

गृहं वनं वोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ।

आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ॥ ३८ ॥

गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वेहेदनुगुप्तिताम् ।

यवीयसीं तु वयसा तां सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३९ ॥

इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् ।

प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥ ४० ॥

श्रीभारवर्णभिरुक्तमाचार्यशीपिका ।

तस्यैव वनस्थयति साधारणधर्माणां । स्त्रीणांमिति । निरी-
क्षणं भावगर्भम् द्वेक्षणं परिहासः एवमादिकं त्यजेत् मिथुनी-
भूतानग्रतस्त्यजेत् न पश्येदियं ॥ ३३ ॥

तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह । शौचमिति ब्राह्मणम् ।
॥ ३४ ॥ ३५ ॥

निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षं फलमाह । एवमिति । अमलो निष्का-
मश्चेद्दग्धः कर्माश्रमोऽन्तःकरणं यस्य तथाभूतः सम्मज्जको
भवति ॥ ३६ ॥

उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह । अथेति । अनन्तरं द्विती-
याश्रममावेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छत्यथा यथावद्विचारितवैकार्यः स्नायात्
ग्रन्थद्व्यादिकं कृत्वा समावर्ततेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह । गृहमिति ।
सकामश्चेद्गृहमन्तःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् शुद्धास्तः-
करणः स च द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा
आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेत् अन्यथा अनाश्रमी प्रतिलोमं च
नाचरेदित्यर्थः अमत्पर इति वा केदः स्वमकस्याऽश्रमनियमा-
भावस्य वक्ष्यमाणात्वात् ॥ ३८ ॥

विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मैः सह गृहस्थधर्माणां । गृहा-
र्थीति । सदृशीं सवर्णाम् अनुगुप्तितां कुलतो लज्जयतश्चातिन्दि-

ताम् कामतस्तु यामन्वामुद्वेष्टां सवर्णामनु तस्या अनन्तरम्
तत्रापि वर्णकमेयोऽवहेदित्यर्थः-

तिस्रो वर्णानुपूर्ववेण्य द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणश्चाग्निप्रविशो भार्योः स्ना शूद्रजन्मनः ॥

इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥

इज्याद्वैवर्णिकानामावश्यकं धर्मोः प्रतिग्रहादिप्रसक्तं तु
वृत्तिः स्ना च ब्राह्मणस्यैव ॥ ४० ॥

श्रीभारवर्णदासगोखामिविरचिता

शीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्यैव नैष्ठिकब्रह्मचारिण एव साधारणधर्माणांमिति वन-
स्थयतेरपि ते धर्मो इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

शौचमिति युग्मफलम् । तस्यैव ब्रह्मचारिण एव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मक्तिसंयोगेनैव तीव्रेण सत्ता तपसा स्वधर्मेण ॥ ३६ ॥

द्वितीयाश्रमं गृहस्थाश्रमम् । मज्जङ्गः शिरःस्नानमादिता
होमादि ॥ ३७ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः अधिकारव्यतिरिक्तगृहस्थाश्रित्युत्तराः विक-
ल्पोऽत्र एव वा एव वेति समुच्चयवक्तुं यद्वेति पक्षान्तरम्
नत्वर्थान्तरम् । अनाश्रमी आश्रमवद्विकृतो न भवेत् । वक्ष्यमाणा-
त्वात् क्षान्तिनिष्ठो विरक्तो वेत्यादिना ॥ ३८ ॥

तस्याः सवर्णाणां अनन्तरं तत्रापि असवर्णाणां उद्वेष्टेऽपि वर्णकमे-

श्रीराधारमयाहासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रमाणं तिस्र इति । वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ब्राह्मणान्य तिस्रो भार्याः
ब्राह्मणी क्षत्रियाणी वैश्या चेति एवं द्वे क्षत्रियस्य एवं विशस्त्वैका
तथा शूद्राजन्म अन्य तस्य शूद्रस्य स्या सर्वथा शूद्राण्येव तत्रैव
प्रकारान्तरं तु मनुः प्राह । शूद्रस्य भार्या शूद्रैव सा च स्या च
विशः स्मृते । ते चैव स्या च राज्ञश्च ताश्च स्याश्चाग्रजन्मन
इति । तथाच मनुकप्रमाणेन तु तिस्र इत्यादिकं सजातीयां
त्यक्त्विति व्याख्येयम् ॥ ३८ ॥

त्रैवर्णिकानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

मद्भाषः मद्रिषयभावनायुक्तः ॥ ३५ ॥

मद्भक्त इति आश्रमधर्मेण सह मद्भक्तियुक्तश्चेन्मुच्ये-
दित्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥

आवेक्ष्यन् आश्रमान्तरं प्रवेक्ष्यन् ॥ ३८—४२ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च स्त्रीणामिति । स्वेच्छनं परिहासः मिथुनीभूतान्प्राणितः
पशुपक्ष्यादीनिपि स्वेजेत यतोऽयमगृहस्थः ब्रह्मचर्यव्रतधरः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मचर्यसर्वाश्रमसाधारणान् धर्मानां हाशौचमिति द्वाभ्यामाशौचं
शास्त्रीयकर्मयोग्यता प्राजपं परेषु मनोऽनुरूपं बाह्यचेष्टाप्रकाशनं
स्नानाकाशानामैकरूप्यं वा जपः गायत्र्यादिमन्त्रजपः अस्पृ-
क्ष्यादीनां स्पर्शादिवर्जनम् ॥ ३४ ॥

हे कुलनन्दन ! सर्वाश्रमप्रयुक्तः सर्वाश्रमावस्थानप्रयुक्तः सर्व-
भूतेषु मद्भाषः मदात्मकत्वबुद्धिः मनोवाक्कायानां संयमश्च
सर्वाश्रमप्रयुक्त इति सम्बन्धः तत्र मनःसंयमो नामासदन-
मिष्यन् वाक्संयमस्त्वनृताहितवृथावापादिवर्जनं कायसंयमो
निषिद्धमोगराहित्यम् ॥ ३५ ॥

उक्तब्रह्मचर्यव्रतचर्याः कथमाह । एवमिति । बृहस्पत-
धरः ब्रह्मचर्यव्रतधरो ब्राह्मणोऽभिगतवेदतदर्थः तीव्रेणाविच्छिन्नं
तपसा चाग्निरिव उर्वलमद्भक्तः क्लेशमद्भक्तियोगः तत एव दग्ध-
कर्माशयः निरस्तमप्राप्तिप्रतिबन्धककर्मतत्त्वासनः अमलः देहान्ते
प्रकृतिसम्बन्धरूपमालिन्यरोहितः मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं समाप्तविद्यस्यापि छन्दोश्लोकप्रसङ्गोक्तिरुक्ता तावद्ब्रह्म-
लोकप्राप्तिस्ततो मुक्तिश्चेति सूचितमयनैष्ठिकाभ्यामशक्तस्य समा-
प्तविद्यस्यानन्तरं कथमाह । अयेति । अथ विद्यासमाप्त्यनन्तरं
जिज्ञासितागमोऽवगतवेदतदर्थः अनन्तरमाश्रमत्रयान्यतमे यदा
आरोक्ष्यन् विविधभवेति तदा गुरुवे दक्षिणां दत्त्वा
तेनानुमोदितः अग्र्यनुज्ञातः स्नायादभिसमावर्तनाख्यं
स्नानं कुर्यात् ॥ ३७ ॥

ततो गृहं वनं वा उपविश्येत् गृहवासी गृहस्थाश्रमपरः वन-
वासी वानप्रस्थाश्रमपरः यदि द्विजोत्तमः ब्राह्मणस्तर्हि मन्त्रजेत-

सन्त्यसेद्वा द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकसाधारणत्वाद्भिप्रत्वज्ञाभायोक्त-
मशब्दप्रयोगः । अनेन ब्रह्मचारिणोऽपि तृतीयतुरीयाश्रमप्रवेशा-
धिकार उक्तः । आश्रमादिति । मत्परः मद्भक्तो द्विजः आश्रमादा-
श्रमान्तरं प्रविशेन्न त्वनाश्रम्यवतिष्ठेत् “अनाश्रमी न तिष्ठेत्
क्षणमेकमपि द्विज” इति च स्मर्यते ॥ ३८ ॥

तत्र यदि गृहार्थी स्यात्तदा सहशीमनुरूपामजुगुप्सिताम-
निन्दितामनुष्ठामित्यर्थः । वयसा यवीयसीमात्मनो न्यूनवयस्कां
समवर्णां स्वसजातीयां भार्यामुद्वेष्ट अनुकमादित्यादौ सर्वथा
पश्चादितराम उद्वेष्टेदपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र गृहस्थस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथमं साधारणान् धर्मानां हाइत्येति ।
ब्राह्मणस्य विशेषमाह । प्रतिग्रह इति । बाजनं च ब्राह्मणस्यैवेति
सम्बन्धः प्रतिग्रहादिभिर्जीवितेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिग्रहयाजना-
ध्यापनेषु द्वितीयतृतीयवर्णयोगोर्नाधिकार इत्युक्तं भवति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अप्रतिपक्षस्यानुमानस्येव विहितोपासनस्याभीष्टसाध्यसिद्धौ
सामर्थ्ये स्यादित्यतः प्रतिक्षिपति । स्त्रीणामिति । स्वेच्छनं जिह्वा-
स्फोटः नर्म वचनं वा स्मरणादिकमादिशब्दगृहीतम् अगृहस्थः
ब्रह्मचारी अग्रतः प्रश्रुतः ॥ ३३ ॥

सर्वाश्रमसाधारणधर्ममाह । शौचमित्यादिना ॥ ३४ ॥

सर्वभूतेषु मद्भाषः मम व्याप्तिबलवत्सत्ता ॥ ३५ ॥

ब्रह्मचर्योष्ठानफलमाह । एवमिति । तीव्रतपसा दग्धः कर्मा-
शयः बाह्यान्तःकरणं यस्य स तथा अत एवामलः संसार-
मलमुक्तो भवति ॥ ३६ ॥

अथेति प्रमेयास्तरारम्भविषयः ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरम् आवेक्ष्यन्
गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुकामः स्नायात् स्नातको भवेत् ॥ ३७ ॥

द्विजोत्तमनाश्रमतया न स्थेयमित्याह । गृहमिति ॥ ३८ ॥

गृहार्थी चेत् कीदृशीमुद्वेष्टेद्वाह । गृहार्थीति । यां सर्वथा म-
नुकमादिति पाठः ॥ ३९ ॥

द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामिज्या यजनम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं बृहदिति । मद्भक्तश्चेत्तेन मद्भक्तत्वेनैव तीव्रेण सत्ता
तपसा स्वधर्मेणामलः शुद्धान्तःकरणो भवति दग्धकर्माशयो
मुक्तश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

समुच्चयं वक्तुं पक्षान्तरमाह । आश्रमादिति । अन्ययेति
अनाश्रमी न भवेत् प्रतिज्ञाम् च नाचरेदित्यर्थः । टीकायां वक्ष्य-
माणात्वादिति ज्ञाननिष्ठो विरक्तो चेत्यादिनेति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥
गृहार्थीति तैः तिस्र इत्यादिकं सजातीयां त्यक्त्वा ॥ ३९ ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशद्वितीयो

अगृहस्थो ब्रह्मचारी चानप्रस्थः संन्यासी च अग्रतः प्रथमतः
एव मिथुनीभूतान् प्राणिनः पक्षिकीशादीन् ॥ ३३—३५ ॥

नैष्ठिकस्य नैष्कर्म्यप्रकारमाह । एवमिति ॥ ३६ ॥

उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह । अयेति । आवेक्ष्यन् गृहा-
भ्रमं प्रवेष्टुमिच्छन् यथावद्विचारितवेदायः स्नायादश्वङ्गा-
दिकं कृत्वा समावर्ततेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पमाह । गृहमिति । सकाम-
श्चेत् गृहम् अन्तःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वर्तनं स च द्विजोत्तमः
ब्राह्मणश्चेत् प्रव्रजोदित्यर्थः । यदि च कस्याचिन्मतोरणः स्यात्तदा
समुच्चयमपि कुर्यादित्याह । आश्रमादिति । ब्रह्मचर्यानन्तरं
गृहाश्रमं ततो व्रतं ततः संन्यासमित्युक्तमेवोक्त्यर्थः । न त्वन्यथा
व्युत्क्रमेण आश्रमसहित्येन वा न चरेत् अन्तर्पर इति वा छेदः
स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति स्नामिचरणाः
तेन निरपेक्षदृढभक्तमगवज्जलस्य व्युत्क्रमेणाश्रमितया आश्र-
मधर्मत्यागेन चाज्ञाश्रमितया व्यवस्थितौ न कोऽपि दोष इति
भावः ॥ ३८ ॥

गृहस्थधर्मान् वदन्नेव धर्मधर्मानिषाह । गृहार्थीति । यामन्यां
कामतः उद्धर्त्तामपि सवर्णामनु प्रथमगृहायाः सवर्णाया
अनन्तरमेव तत्रापि क्रमादेव वर्णक्रमेणैवोद्धर्त्तव्येति—

तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्त्रा शूद्रजन्मनः ॥

इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥

इत्यादीनि त्रीणि त्रैवर्णिकानामावश्यककृत्यानि प्रतिग्रहा-
दीनि त्रीणि वृत्तिब्राह्मणस्यैव ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स एव मुख्यः ऊर्ध्वरेताः आश्रमादाश्रमात्तरमप्राप्तत्वादिसमि-
प्रायेणाह । स्त्रीणामिति । स्त्रीणां निरीक्षणादिकम् अगृहस्थः ।
गृहस्थव्यतिरिक्तः नैष्ठिकप्रभृतिः सर्वोऽपि अजेत् तत्र निरीक्षणं
मावगमं भेषजं स्वेच्छने परिहासः आदिनां स्मरणादिपरिग्रहः
मिथुनीभूतान् नरपञ्चादीन् अग्रतस्त्यजेत् दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥

नैष्ठिकस्य सर्वोश्रमसाधारण्यं धर्ममाह । शौचमिति ब्राह्मणम् ।
अगृहस्थसहितयोरपि अग्रतस्त्यज्यस्योर्वर्जजनम् ॥ ३४—३५ ॥

ब्रह्मानन्दकामस्य नैष्ठिकस्य ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह । एवमिति ।
मज्जकः मत्प्राप्तिकामत्वेन मज्जजनपरः तीव्रतपसा तीव्रगालो-
चनेन दग्धानि कर्माणि प्राणयोद्धस्ममामिमांस्तस्य सः
अमलो निरञ्जनः मां प्राप्नोतीति शेषः निरञ्जनः परमं ब्रह्मप्राप्-
तेति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारं दर्शयति । अयेति । अथ ब्रह्म-
चर्यपथवैवसाने अनन्तरं द्वितीयमाश्रममावेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छन्
यथा यथामति स्नातवेदायः गुर्वनुमोदितः शुक्लाः प्राणवतः
स्नायात् अश्वङ्गादिकं कृत्वा समावर्तते ॥ ३७ ॥

किञ्च गृहं गृहस्थाश्रमं वर्तनं वा चानग्रस्थाश्रमं वा उप-
विशेत् द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चैवपरिग्रजेत् संन्यासाश्रमं गृह्येत् एवं

वैश्यक्षत्रिययोराश्रमव्रतं ब्राह्मणस्याश्रमचतुष्टयमिति विवेकः
वेद्यत्वेन भजनव्यतिरेकं चाहं परो यस्योत्पन्नज्ञानमत्तेः स मत्प-
रस्तादृशोऽन्तर्परः अनुत्पन्नज्ञानमक्तिः अन्यथा अनाश्रमत्वेन
न चरेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ वर्णधर्मैः सह गृहस्थधर्मानाह । गृहार्थीत्यादिना । गृहायां
सहोमी धर्ममाचरचामिति गृहापवचित्तसहधर्माचरणकामः
सहर्षो वर्णतः अजुगुप्सितां कर्मतः उद्धर्त्तव्यं कामतस्तु याम-
स्यामुद्धर्त्ता सवर्णामनु सवर्णायाः अनन्तरं तत्रापि क्रमात्
वर्णक्रमतः—

तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्त्रा शूद्रजन्मनः ।

इति स्मृतिरनुसन्धेया ॥ ३९ ॥

इत्यादयस्त्रैवर्णिकानां धर्माः प्रतिग्रहादिकस्य ब्राह्मणस्य
वृत्तिः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जो गृहस्थ नहीं है सो स्त्रियों का भाव पूर्वक देखना
छूना बोलना इसना आदिक और मैथुन करनेहुये प्राणि
मात्र को देखना इन बातों को दूर से छोड़देवे ॥ ३३ ॥

पवित्रता प्राचमन स्नान सन्ध्योपासन सब से
कोमलता तीर्थ वास अन्न जप इनको सदा करे नहीं
छूनेछायेक जो तिनका नहीं खाने खायेक जो तिनका जिस से
नहीं बोलना है तिसका वर्जन करे ॥ ३४ ॥

हे कुलनन्दन ! उद्धवजी सब आश्रमों का यह समान
धर्म है कौनकी सम्पूर्ण प्राणिमात्र में मेरा भाव रखता और
मन वर्जन कर्म इनका संयम करता ॥ ३५ ॥

ऐसे महाव्रत को धारण करनेवाला ब्राह्मण भगिनसी
का प्रकाशमान रहता है तीव्रतपस्या से मेरी भक्ति से
उसके सब कर्म वासना जल जाती हैं तब निर्मल होजा-
ताहै ॥ ३६ ॥

इस के अनन्तर ब्रह्मचारी यदि गृहस्थाश्रम में प्रवेश
करनाचाहै तब जैसा उसने वेद पढ़ा है तैसे गुरुको दक्षिणा
देवे फिर गुरुकी आज्ञा होने से समावर्तन करके
तैलादि लगाकर स्नान करे ॥ ३७ ॥

अथवा द्विज मात्र गृहाश्रम को जावे या चानग्रस्थ
होजावे अथवा संन्यासी होजावे क्रम से पाविले आश्रम से दूस-
रे आश्रम को जावे मेरे में तत्पर पुण्य विरक्त आश्रम से
गृहस्थ न होवे ॥ ३८ ॥

जब गृहार्थी होवे तब अपने सहस्र आनिन्दित अवस्था
में अपने से छोटी अपनी जातवाली ऐसी भार्या का विवाह
करे यदि चाहे तो कम से दूसरा करे ॥ ३९ ॥

यजन करना अध्यन करना ध्यान देना ये तीन कर्म ब्राह्म-
णादि सब द्विजों के हैं और प्रतिग्रहदेना पढ़ाना यज्ञ कराना
ये तीन कर्म ब्राह्मणही के हैं ऐसे ब्राह्मण पदकर्मों
कहाजाता है ॥ ४० ॥

प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् ।

अन्याभ्यामैव जीवेत शिल्पैर्वा दोषदृक्तयोः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।

कुच्छ्राय तपसै चैह प्रेत्यानन्तमुखाय च ॥ ४२ ॥

शिलोऽङ्गवृत्त्या पारिष्टचित्तो धर्मं महान्तं विरजं जुषाणुः ।

मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम् ॥ ४३ ॥

समुद्धरन्ति ये विप्रं सीदन्तं मत्परायणम् ।

तानुद्धरिष्ये न चिरादापद्रव्यौ नौरिवाणवात् ॥ ४४ ॥

सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितैव व्यसनात्मजाः ।

आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥ ४५ ॥

एवं विधो नरपतिर्विमानेनाकर्ष्यसा ।

विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिन्द्रेण सह सोदते ॥ ४६ ॥

सीदन्विप्रो वशिग्वृत्त्या पण्यैरेवापदं तोरेत् ।

खड्गेन वापदाक्रान्तो न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ ४७ ॥

वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययाऽऽपदि ।

चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तत्रापि मुख्यां मुख्यतमां चान्यां वृत्तिमाह । प्रतिग्रहमिति । तयोर्भोजनाभ्यापनयोरपि कार्ययथादिदोषं पश्यन् शिल्पैः स्वामित्यकैः चैत्रपतितैः कश्चिदर्थः ॥ ४१ ॥

एवं वृत्तिकादर्थं ब्राह्मणेन सौढव्यमित्याह । ब्राह्मण-
रूपेति ॥ ४२ ॥

उच्छ्रवृत्तिर्नाम विषयव्यापितकणोपादानं सां शिष्टवृत्त्यै-
कीकृत्य तथा तुष्टचित्तस्य मोक्षं फलमाह । शिलोऽङ्गवृत्तिः । महान्त-
स्यातिशयादित्युक्तम् ॥ ४३ ॥

पञ्चमधनस्य महत्फलमुक्त्वा सधनानामप्याह त्रिभिः । समु-
द्धरन्ति इति चानुसारं विप्रमित्युपपन्नम् मत्परायणं य-
कमपि ॥ ४४ ॥

राक्षसत्वावश्यकमेतदित्याह । सर्वा इति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सर्वेषामापद्रवीत्याह । सीदन्मिति त्रिभिः । पण्यैर्विक्रयार्थेन तु
सुरालवयाद्यैः । तत्राप्यापदाक्रान्तश्चेत्खड्गेन । श्ववृत्त्या वा
यद्यपि गौतमोऽनन्तरं पापीयसी वृत्तिमतिष्ठेदिति स्मरन् सङ्गु-
र्याम् पण्यविक्रयाज्ज्ञेयं मन्यते तथाऽपि हिंसातो वशिग्वृत्ति-
रेव श्रेष्ठेति भगवतो मतम् ननु श्ववृत्त्या नीचसेवया ॥ ४७ ॥
तत्राप्यापदि मृगयया विप्ररूपेण वा ब्रह्मापनादिना ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्रापि प्रतिग्रहादिवृत्तिप्रथमव्येष्टिः ॥ ४१ ॥

क्षुद्रकामाय तुच्छविषयमुखाय ॥ ४२ ॥

शान्तिं बुद्धेर्भगवत्प्रियाय ॥ ४३ ॥

सधनानां ब्राह्मणतत्त्वाम् ॥ ४४ ॥

प्रतद्विप्राद्युद्धरणम् ॥ ४५—४६ ॥

सर्वेषां विप्रादीनां विक्रयार्थैः प्रियङ्गादिभिः । तत्रापि
वशिग्वृत्त्यावपि ॥ ४७ ॥

तत्रापि वैश्यावृत्त्यावपि । आपदि सत्याम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

शान्तिं संसारकेशशान्तिम् ॥ ४३—४६ ॥

श्ववृत्त्या सेवया ॥ ४७—४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तत्र यदि प्रतिग्रहं तपश्चादिविघातकं मन्यमानः स्यात्तदा
अन्याभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यामेव जीवेत यदि तयोरेपि दोषदृक्
स्यात्तदा शिल्पैः स्वामित्यकैश्चैत्रपतितैश्चैत्रपतितैर्जीवेत् ॥ ४१ ॥
ननु शिष्टवृत्त्या जीवनं क्लेशावहं खलु इत्यत आह । ब्राह्मण-

श्रीमद्दीराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्येति । क्षुद्रकामाय नश्यते किन्त्वह जीवद्दशायां महते कुच्छ्राय
कायक्लेशात्मकतपसे प्रेक्ष्य मृत्वात्वनन्तसुखाय चेष्यते ॥ ४२ ॥

एतदेव प्रपञ्चस्तन्निष्ठस्य फलमाह । शिलेति उक्तेः कथाया
आदानं कथिकाद्यर्जनं शिवं विरजं नैर्मल्यवहं धर्मं स्ववर्णा-
भ्रमोचितं महान्तं महाफलं जुषाणः अनुतिष्ठन्मन्थयितः समा-
हित आत्मा मनो येन सः गृह एव तिष्ठन् सन्नप्यतीव भोगा-
नासक्तः शान्तिं संसारक्लेशनिवृत्तिं मुक्तिमिति यावत् उपैति
प्राप्नोति ॥ ४३ ॥

एवमपि शिलोच्छ्रायां सकुटुम्बस्य कथं जीवनं स्यादि-
त्याशङ्कान् शमयन् वृत्त्यन्तरमाह । समुद्धरन्तीति । सीदन्तं शिला-
दिभिः क्लिश्यन्तं मत्परायणं विप्रं च समुद्धरन्ति जीवयन्ति तान-
हमापन्नयः न चिरादाशु समुद्धरिष्ये मनेन यः कश्चिद्वाजादिः
स्वधर्मोपेक्ष्येण कृपया जीविकां कल्पयेत्यपजीवेदित्युक्तं भवति
तत्समुद्धारणायाः फलं सर्वोपरिपरिहाररूपं वेति अर्थावाच्या
तस्मिन्मिष्यमाणां स्थितौ नैव नैस्तारयति तद्वदहमुद्धरिष्ये इति
सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

राज्ञां सीदद्विप्रसमुद्धरणं परमधर्म इत्याह । सर्वो इति । पितृषु
कृपया युक्तः कस्तद्धि राजानमुद्धरेदित्यत आह । आत्मानमात्मना
स्वयमेव समुद्धरेदित्यर्थः । तदुपयुक्तेन गुणेन भवितव्यमित्या-
शयेन विहितमिह । धीर इति । स्वप्रजोद्धरणं दृष्टान्तः यथा गज-
पतिर्गजानिति ॥ ४५ ॥

एवं समुद्धरणस्य फलमाह । एवमिव इति । इह कृत्स्नमशुभं
पापमपोह्यार्कस्येव वयोः अथ तेन विमानेन सहितः ॥ ४६ ॥

राजादिपरिकल्पितजीविकाजाले वृत्त्यन्तरमाह । सीदन्निति ।
शिलोच्छ्रायां सीदन् क्लिश्यन् ताभ्यामकृतजीवनश्रेयस्यैः वणि-
ग्वृत्या तत्रापि पर्यैः स्वव्यवहारादृत्यकाष्ठादिविक्रयैर्ननु निवि-
श्रवणमांसादिविक्रयैरापदं जीवनाजामरूपां तरेत् ननु तत्रा-
प्यापदाक्रान्तश्चेत् सङ्गेन क्षत्रियवृत्या यद्यपि गौतमोऽन्तरां
पापीवर्सी वृत्तिमातिष्ठेदिति स्मरन् सङ्ग धारणं पर्यय विक्रयात्
अष्टं मन्यते तथापि हिंसातो वणिग्वृत्तिरेव अष्टेति भगवतो
मतम् कदाचिदपि श्ववृत्या नीचवर्गसेवया आपदं न तरेदिति
सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

एवं विप्राणामापदि वृत्तिकृता । अथ राजन्यानां तामाह । वैश्य
वृत्त्येति । पथि वनमार्गे मृगबापि वा चरेत् अथवा विप्ररूपेण
विप्रवृत्या वा ननु कथाश्चिदपि श्ववृत्या जीवेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रतिग्रहं तपस्तेजोयशोऽनुरं मन्यमानः पुरुषः अन्याभ्यां याज-
नाध्यापनाभ्यां जीवेत्तैल्यन्वयः तयोर्वाजनाध्यापनयोर्बोधकं शिलैः
शिलोच्छ्राया वा जीवेत् ॥ ४९ ॥

शिलोच्छ्रायः क्लेशकृत्वात् किमिति सा प्रशस्तोति विप्र-
यते इत्यत्राह । ब्राह्मणस्येति । क्षुद्रकामायावपसोनाश ॥ ४९ ॥

शिलोच्छ्रायः सुखसाधनत्वात्सर्वं निषेधेति भावेनाह ।
शिलोच्छ्रायः शान्तिं मोक्षम् ॥ ४९ ॥

अपदः पदहीनात् आपद इति वा ॥ ४९-४६ ॥

आपदममाह । सीदन्निति । दारिद्र्येण सीदन् नश्यन्
वणिजां वृत्त्या कथमापत्तरणमप्राह । पर्यैरिति । आपदाक्रान्तः
सङ्गेन वा क्षत्रधर्मोत्थयः । श्ववृत्या नीचसेवया ॥ ४७ ॥

वैश्यवृत्या गोरक्षणादिलक्षणाया ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीविगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

टीकायां सधनानामिति ब्राह्मण्येतरेषामिति श्रेयं नौर्यथार्थवयात्
तानर्थावाहुर्हरति तथेत्यर्थः ॥ ४९-५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्याभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां तयोरपि बोधकं बोधं चेत्
पश्येत् तदा शिलैः स्वामित्यकैः क्षत्रपतितैः कथिष्यैः ॥ ४९ ॥

ननु विप्रः कथं स्वयमेव क्लिश्येत् तत्राह । ब्राह्मणस्येति ।
कुच्छ्राय जीविकाजीनतकुच्छं प्राप्तुम् ॥ ४९ ॥

उच्छ्रायसिनाम विपण्यादिपतितस्य कथिष्यस्वोपादानं महान्तमा-
तिथ्यादिलक्षणां धर्मम् ॥ ४९ ॥

तादृशं विप्रं भक्त्या भनवितरणेन सेवमानानां फलमाह ।
समुद्धरन्तीति । विप्रमित्युपलक्षणां मत्परायणं मद्रकं च
कमपि ॥ ४९ ॥

राज्ञोऽपि धर्ममाह । सर्वो इति । धीरो वैश्येयुको राजा
॥ ४५-४६ ॥

सर्वेषामापदवृत्तीराह । सीदन्निति विभिः । पर्यैर्विक्रयैरेव
ननु सुराखव्याधैः आपदाक्रान्तो विपद्ग्रस्तः सङ्गेन वेति यद्यपि
गौतमोऽन्तरां पापीवर्सी वृत्तिमातिष्ठेदिति स्मरन् सङ्गधा-
रणं पर्ययविक्रयात् अष्टं मन्यते तथापि हिंसातो वणिग्वृत्तिरेव
अष्टेति भगवतो मतं ननु श्ववृत्या नीचसेवया ॥ ४७ ॥

विप्ररूपेण अध्यापनादिना ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

प्रतिग्रहं तपमादिनाशकरं मन्यमानः याजनाध्यापनाभ्यां
जीवेत् तयोरपि कृपयात्वापादकत्वादिवोषमस्तत्वं मन्यमानः
शिलैः स्वामित्यकैः क्षत्रपतितैः कथिष्यैः ॥ ४९ ॥

क्षुद्रकामाय विपुलवृत्तिसङ्घटितग्राम्यसुखाय ॥ ४९ ॥

शिलैः उक्तेः विपण्यादि पतितकयोपादानैर्वावृत्तिस्तया
परितुष्टचित्तः महान्तः—

चक्षुर्दृष्टान्मनो दृष्टत्वाच्च दृष्टास्तु नृणाम् ।

उत्थाय चासुनं दृष्टात् स यश्च पञ्चदक्षयः ॥

इत्येव मद्रिषयकज्ञानमाकिप्रबोधकमतपूजनाद्यात्मकं विरजं
फलमिहसध्विमानयशःकथापनाविदोषराहितं धर्मं जुषाणां
सेवमानः नातिप्रसक्तः वेदगोदादौ नात्यासक्तः मयि अपितः
प्राप्ता येन सः गृह एव तिष्ठन् शान्तिं मुक्तिं सम्पद्येति

शूद्रवृत्तिं भजिद्वैश्यः शूद्रः कारुकटक्रियाम् ।

कुच्छान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सैत कर्मणा ॥ ४९ ॥

वेदाध्यायस्वधास्वाहावत्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ।

देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥

ययदृच्छ्योपपन्नेन शुक्लेनोपजितेन वा ।

धनेनापीडयन् भृत्यान् न्यायेनैवाहरत्क्रतून् ॥ ५१ ॥

कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि ।

विषादिचन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥

पुत्रदाराप्तवन्धूनां सङ्गमः पान्थसंगमः ।

अनुदेहं विन्यत्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ५३ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

आश्रमादाश्रमान्तरे गमनं ज्ञानवैराग्यभक्तिकामाश्रमं मष्टैवेत्यधु-
विन्देत किमर्थं पश्यते प्रजोदिति न्यायेन गृहस्थाश्रमे यथोक्तज्ञान-
वैराग्यभक्तिकामे पुनराश्रमान्तरप्रवेशे किं प्रयोजनमिति भावः ॥ ४३ ॥

महत्सवारतः शिलोच्छ्वस्या घर्तमानः गृहाश्रमो शान्ति-
प्राप्नोति इत्युक्तमथ सवनकर्तृकमहत्सैवाफलमाह । समुत्तरन्तीति
श्रमिः । मत्परायणं विप्रं ये समुत्तरन्ति तानचिरात् शीघ्रमेव
समुत्तरिष्ये विप्रमित्युपलक्षणम् मत्परायणं ये कमपि ॥ ४४ ॥

राज्ञस्तु मत्परायणसमुत्तरणस्य का कथाः आपद्भयः सर्वाः
प्रजाः समुत्तरयामावश्यको धर्म इत्याह । सर्वा इत्यादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अथापद्रुचीराह । सीदति श्रमिः । पश्यैः कथं विप्रयुक्तः ननु
खण्डाद्यैः सत्राभ्यापदाक्रान्तश्चेत् खड्गेन क्षत्रियवृत्त्या वा यद्यपि
क्षत्रियवृत्तेरवहितत्वात्प्रायस्यमुचितं तथापि ब्राह्मणेन हिंस्र-
प्राप्तिरप्यपि स्वाङ्गयति ममवतो मतम् अत एवोक्तं महाभारते—

ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि ।

महिम्ना सख्यचर्चनं क्षमा चैव महाभारते । इति ॥

अतु श्ववृत्त्या श्ववृत्तिर्नीचसेवनं तथा ॥ ४७ ॥

सर्वजीवनोपायामात्रे मृगया जीवेत् श्ववृत्त्या तु कथंचन न
जीवेत् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जो ब्राह्मण प्रतिग्रह को तप तेज वृत्ति का नाश करने
वाला है ऐसा समुक्त वह अध्यापन और राजन कोनों से ही
जीविका करे इन में भी दोष देखें तो शिलोच्छ्वस्य से
जीविका करे ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण का यह वेद शूद्र कामों के भोगने के वास्ते
नहीं है किन्तु इस जन्म में तपस्या कष्ट करने परबोका
से ब्रह्मकीकाशि सुख पाने के वास्ते है ॥ ४२ ॥

शिलोच्छ्व नाम खेत के बाल चीनना और कुकान
[१११]

के नीचे पड़े अन्न के दाना चीनना इसी से ब्राह्मण सन्तुष्ट
चित्त वाळा हो कर बड़े भारी कष्ट धर्म का सेवन करता हुआ
और मेरे में मन को अर्पण करने वाला घर में ही रहकर
भी विषयों में आसक्त न होने से शान्ति मौल को प्राप्त
हो जाता है ॥ ४३ ॥

ऐसे तपसी दुःखपाते हुये मेरे में तपस्व ब्राह्मण की
जो अन्न वस्त्रादि दुःख से उद्धार करते हैं तिनको मैं आपदी
से उद्धारकरोंगा जैसे कि नाव समुद्र के पार करदे-
ती है ॥ ४४ ॥

राजा की चाहिये कि पिता की नाई सब प्रजाओं को
दुःखों से उद्धारकरे धैर्य से अपने को आप रक्षाकरे जैसे
कि बड़ा हाथी कीचड़ में से सब हाथियों को निकाल के
आपभी निकल जाता है ॥ ४५ ॥

इस प्रकार के धर्म वाला राजा उहाँ सब पापों को दूर करके
सूर्य से तेज वाले विमान से स्वर्ग को जाता है उहाँ इंद्र के
साथ सुख भोगता है ॥ ४६ ॥

ब्राह्मण को यदि धन की विपत्ति पड़े तब खरीदने
बिचने के व्यापार से विपत्ति को तरे अथवा बहुत दुखी होने
से खड्ग से क्षत्रिय की वृत्ति कर खेव परंतु श्ववृत्ति जो
नीच की सेवा जिस को कभी न करे ॥ ४७ ॥

क्षत्रिय को विपत्ति पड़े तो वैश्य की वृत्ति से जीवै अथवा
सिफार खेव कर जीवै अथवा ब्राह्मण के कार्य कर के
बिचरे परंतु नीच सेवा तो कभी नहीं करे ॥ ४८ ॥

श्रीपरमहंसकृतमावाग्यटीपिका ।

कारणः प्रतिबोधमजविशेषा सुखदाइमस्तेषां वृत्ति कटाक्षिकी-
याम् आपद्रुचीर्यस्तु तानुकल्पेन वर्ततेत्याह । कुच्छादिति ॥ ४२ ॥

सर्वेषां वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थावस्थावर्णनं पश्य-

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ज्ञानाह । वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञस्तेन ऋषीन् स्त्रधाकारेण पितृन्-
स्त्राहाकारेण देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यन्नोदकादिभिर्मनु-
ष्यानि स्नातव्यम् यथोदयं विभवानुसारतः तेष्वीश्वरहृष्टिं
विधत्ते । मद्रूपाणीति ॥ ५० ॥

भावश्चकं धर्ममुक्त्वा यत्तनुसारं धर्ममाह । यद्वच्छया उद्यमं
विना उपार्जितेन वा शुक्लेन स्त्रवृत्त्या लब्धेन शुद्धेन वा धनेन
भृत्यान् पोष्यान् ॥ ५१ ॥

गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठमिवाऽऽह । कुटुम्बेष्विति त्रिभिः ।
न प्रमाद्येदीश्वरनिष्ठायाम् प्रमत्तो न भवेत् नेन दृष्टादृष्टार्थकमात्म-
कस्य कथमप्रमादो विचारेणेत्याह । विपश्चिदिति ॥ ५२ ॥

तत्रापि दृष्टेष्वासत्केरधिकत्वात्तेषां नश्वरतां प्रपञ्चयति ।
पुत्रादीनामेकत्र संगमः पान्यानां प्रपायां सङ्गम इव तत्र हेतुः
अनुदेहं प्रतिदेहमेते वियन्ति नश्यन्ति निद्रानुवर्त्ता स्त्रानो
निद्रापाये मयेति ॥ ५३ ॥

श्रीभारमणदासगोस्वामिविरचिता-

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

कटिपुष्पसङ्गमः । अत एव कटादिक्रियामिति व्याख्यातम्

कटिपुष्पसङ्गमः ॥ ५४ ॥

विपश्चिदस्य विपश्चिदस्य विपश्चिदस्य ॥ ५० ॥

उपार्जितेनेत्यस्य स्त्रवृत्त्या लब्धेनेति व्याख्या । त्यागेनैव नीत्यैव
कतुर् पञ्च यद्यान् ॥ ५१ ॥

निवृत्तिनिष्ठां वैराग्यपरतां दृष्टार्थं कर्म विवाहादि
अदृष्टार्थं च यज्ञादि सप्रमादः ईश्वरनिष्ठायाम् सावधानता ।
विचारेण नश्वरत्वानुसन्धानेन अदृष्टं स्त्रगादि । दृष्टवद्भ्रामा-
दिवत् ॥ ५२ ॥

तत्रापि दृष्टादृष्टयोरपि । दृष्टेष्वासत्त्वाधिक्ये प्रत्यक्षतस्तदनु-
भव एव हेतुः । तेषां पुत्रादीनां प्रपायां पानीयशालायाम्
तत्र पान्यसङ्गमसादृश्ये ॥ ५३ ॥

श्रीछद्वयनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

अदृष्टमपि दृष्टवदिति अनित्यमित्यर्थः ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अथ वेद्यस्यायदि वृत्तिमाह । शुद्धवृत्तिमिति । शुद्धस्याह ।
शुद्ध इति । तां पूर्ववर्णवृत्तिं कटनिर्माणादिक्रियां वा भजेत् तन्तु-
कटक्रियामिति पाठे तन्तुकटनिर्माणादिक्रियामित्यर्थः एतेषामापद-
पगमे परवृत्तिं प्रतिषेधति । कृच्छ्रादिति । कृच्छ्राज्जीवनात्प्रारूपापदः
मुक्तश्चेत्तर्हि गृहीण कर्मणा वर्णान्तरस्य विहितं कर्म वर्णान्तरस्य
गृही तैर्न स्तिदन् विप्रो वर्णान्तरस्यादिनोक्तेन कर्मणा वृत्ति
न कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

एवं त्रैविणिकस्य गृहस्थस्य जीवनायै धर्मानुक्त्वा अथ पर-
लोकसाधनधर्मानाह । वेदाध्यायेति । वेदानामध्यायोऽध्ययनं स्त्रधा-
स्त्राहाशब्दौ पितृदेवतोद्देश्यकहविरादिद्रव्यत्यागघातकौ यथोदयं
विभवानुसारतः मद्रूपाणि मच्छरीरभूतानि देवादीन्यन्वहं यजेद्दे-
वादिशरीरक मामाराधयेदित्यर्थः तत्र स्त्राहाशब्दोपलक्षितभा-
गद्वोमाकिभिः देवात् वेदाध्ययनोपलक्षितब्रह्मयज्ञादिना ऋषीन्
स्त्रधाशब्दोपलक्षिताष्टकादिभ्यः पितृन् बल्यभाद्यैर्भूतानीति
विभागः ॥ ५० ॥

यद्वच्छयेति । यद्वच्छयोपपन्नोद्यमं विना वैवाल्लब्धेन शुद्धेन शुद्धेन
उपार्जितेन स्त्रवृत्त्या लब्धेन वा धनेन भृत्यान् पोष्यान् पीडयन्मां
यजेत् तदेवाह । कर्तुनाहरेस्तुतिष्ठेत् ॥ ५१ ॥

गृहस्थस्यापि निवृत्तिधर्मनिष्ठतामाह । कुटुम्बेष्विति त्रिभिः । कुटु-
म्बेषु जायापत्यादिषु न सज्जेत न ममतां कुर्यात् न प्रमाद्येत
देहनाहमात्वं कुर्यात् किन्तु विपश्चित् चिदचिदीश्वरतत्त्व-
त्रययाथात्म्यवित् दृष्टवद्दृष्टं स्त्रगादिकमपि नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥

तत्र दृष्टेष्वासत्केरधिकत्वात्तश्वरतां प्रपञ्चयति । पुत्रेति । पुत्रा-
दीनामेकत्र सङ्गमः पान्यानां प्रपायां सङ्गम इवानित्यः तथाह-
नुदेहं प्रतिदेहमेते पुत्रादयः वियन्ति विगता भवन्ति यथा
निद्रागमे सति स्त्रमाः निद्रापाये मयेति तद्वत् निद्रागम इति
प्रथमान्तपादे निद्रानुवर्त्ता स्त्रमस्तदपाये निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतर्पिकृतपदरत्नावली ।

कारुकटाक्रियां कटादिक्रियां संपदि नैवेत्याह । कृच्छ्रादिति ॥ ५४ ॥
गृहस्थधर्ममाह । वेदेत्यादिना । यथोदयं सङ्गममिति शेषः
मद्रूपाणि सत्प्रतिमास्थानाणीति-

प्रतिमावहरेरूपं तिष्ठन्तस्त्रगादयः ।

सालाद्रूपाणि मत्स्यादीन्यामिन्नान्येव सर्वदा ।

इति वचनात् ॥ ५० ॥

शुद्धेन शुद्धेन ॥ ५१ ॥

मद्यजनतात्पर्ये इमेव प्रथमसाधनमित्याह । कुटुम्बेष्विति ।
अदृष्टं स्त्रगादिकं दृष्टवद्दृष्टादिकवन्नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥

कुटुम्बेष्वसंगतमा प्रवर्तनोपायमाह । पुत्रेत्यादिना । पान्यसङ्गम
इति लुप्तोपमा पान्यानां सङ्गम इव पुत्रादीनां संगम इति एते पुत्रा-
दयो देहमनु भवन्त्येव अरुन्वाहणान्तरमाह । स्वप्न इति । पान्य-
सङ्गमः क्वचिद्भवति क्वचिन्न न तथा स्वप्नः आपि तु निद्रामनुगत
एव ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतर्पिकृतसारायर्थदीपिनी ।

कृच्छ्रान्मुक्तः सर्व एव ॥ ४६ ॥

आपद्रुत्तव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहाधमधर्मोनापद्रवकानाह ।
वेदाध्ययनेन ऋषीन् स्त्रधाकारेण पितृन् स्त्राहाकारेण देवान्
बलिहरणेन भूतानि अन्नोदकादिभिर्मनुष्यान् यथोदयं यथाविश्रुति
यजेत् तेष्वपीश्वरहृष्टिं विधत्ते । मद्रूपाणीति ॥ ५० ॥

स्त्रावावश्यकान् धर्मानाह । यद्वच्छयेति ॥ ५१ ॥

इत्थं परिमृशन् सुक्तो गृहेष्वतिथिवदसन् ।

॥ ५४ ॥ अगृहैरनुवधेत् निर्ममो निरहंकृतः ॥ ५४ ॥

कर्माभिर्गृहमेधीयैरिष्टा मामेव भाक्तिमान् ।

तिष्ठेदन्नं वोपविशेत् प्रजान् वा परिव्रजेत् ॥ ५५ ॥

यस्त्वासक्तमतिर्गृहे पुत्रवित्तैषणातुरः ।

स्त्रैणाः कृपाधीर्मूढो ममाहमिति बध्यते ॥ ५६ ॥

अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः ।

अनाथाः मामृते दीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथिदीपिका ।

कर्मस्वभावसकलम् भक्त्यानिगृह्यत्यस्य भक्त्याह । कुटुम्बे-
ष्विति चक्षुर्मिः । अनासक्तोऽपि भगवत्स्मरणाय न प्रसाद्यत कुटु-
म्बेऽपि तत्त्वं पश्येत् इष्टवत् इष्टम् ऐहिकं तत्त्वरमिव महदं
पारलौकिकमपि तत्त्वं पश्येत् अमयत्रापि निःस्पृहो भवेदिति
भावः ॥ ५२ ॥

मान्यसंगमः मान्यानां प्रमाणां संगमसुखम् । अनुदेहं प्रति-
देहं विन्यस्य ममतास्पर्शभूताः पुत्रादयो नश्यन्ति निदानुगो-
निदानुवर्ती ह्यप्यतो यथेति तत्त्वरमो ह्यप्यतो ममतास्पर्शत्वस्य
मिश्रणाद्वान्तिशयत्वे वा ॥ ५३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कारुणां वारुडादीनां कटकियाम् कृच्छ्रान्मुक्तः सर्वोऽपि
जनः गह्वरेण जुगुप्सतेन कर्मणा वृत्तिं न क्षिपेत् वाञ्छेत् किं
पुनर्वक्तव्यं नात्रोदिति ॥ ५९ ॥

तद्विषये चर्यानां वृत्तिरुत्पत्त्या गृहस्थस्यावश्यकान् पञ्चयज्ञानाह ।
वेदाध्यायेति । यथादयं यथाविभवं वेदान्ययनेन ऋषीन्
स्वधर्मयोगेण पितृन् स्वाध्यायोगेण देवान् बलिदानेन भूतानि-
मन्त्राद्यैर्मुखाभिरुत्पत्त्याहारः मनुष्याणि मनुष्यत्वेन विभाव्य अन्वहं
प्रत्यहं यजेत् पूजयेत् ॥ ५० ॥

न्यायेन यथाशक्तं यथासामर्थ्यं कर्तुं आक्षेप्य अहंकृ-
षोपपन्नं पित्रादिद्वारा जन्मान्तरीयचरितसिद्धेन उपाकृतेन वा
कर्मभूतेन शुद्धेन शुद्धेन भूतशब्दोऽत्र तत्त्वमसिमात्रवाचकः
तत्त्वपीडने तामसुखमसंगः अतस्तानपीडयेत् तत्त्वविक्रमलोप-
प्रतिषेधः ॥ ५१ ॥

गृहस्थोऽपि मुमुक्षुर्तिवृत्तिनिष्ठो भवेदित्युपदिशति । कुटुम्बेष्विति
त्रिभिः । कुटुम्बी गृहाश्रमी अपि विपक्षिभेदं विषयानन्दप्रदानन्दयो-
रनित्यत्वनित्यतत्त्वविवक्षितयोः मुमुक्षुश्च कुटुम्बेषु प्रत्यक्षविषया-
नन्दफलेषु नैव सज्जेत अहमपि पारलौकिकं भोगं इष्टवत्
अनित्यं पश्येत् यथैह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्य-
चितो लोकः क्षीयते पञ्चवां ह्येते अहदा यद्यप्यस्यादिभूतेः
मन्त्ररथोपासनायां प्रमादं न कुर्यात् ॥ ५२ ॥

पारलौकिकफलदायीनामनित्यताश्रुत्युक्तैव द्वेया ऐहिकानां पुत्रा-
विपदायां नामनित्यतां प्रपञ्चयति । पान्थानां नामादेशीयानां कादा-
चित्कः संगमः यथा नित्यो न भवति तथा पुत्रादीनामपि
अनित्य एव संगमः ननु यावदस्ति तावदेव सेव्य इत्यत आह ।
एते पुत्रादिनामकाः वेदाः अनुदेहं प्रतिदेहं विन्यस्य प्रतिक्षयं
क्षीयन्ते न संगमकाक्षेऽपि निमग्नं सुखं इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

भाषा टीका ।

वैश्य को आपत पड़े तो शूद्र को वृत्ति को करे शूद्र
को विपत् पड़े तो नीचों के काम जो चढ़ाई सूप आदि
का करता तिसको करे ये सब वर्गों जब कष्ट से छूट
जावे तब अपने जाति से निहित कर्म को न करे ॥ ५२ ॥

वक् का अर्थन स्वभावात् पितृ देव यज्ञ बलि अन्नादि सत्कारों
से देवता ऋषि मनुष्यादि इनको हमारा रूप जानकर प्रति दिन
पूजन करे ॥ ५० ॥

देव योग से स्वयं प्राप्त अथवा शूद्र वृत्ति से उपार्जित
शुद्ध धन से यज्ञों को करे और उसमें अपने किसी भृत्यादि
को पीडा नहीं देवे ॥ ५१ ॥

कुटुम्बी होकर भी कुटुम्ब में आसक्त न होवे सावधान
रहै जानी होकर स्वर्गादि अहम फलों को भी इष्टपदार्थों के
तुल्य जानकर उनमें लोभ न करे ॥ ५२ ॥

पुत्र स्त्री वन्धु इनका सङ्गम बटोही के सङ्गम सरीका
है वे सब देह के छूटते ही छूट जाते हैं जैसे निद्रा के
पीछे स्वप्न छूट जाता है ॥ ५३ ॥

श्रीहरस्वामिकृतभाषाशदीपिका ।

अतिथिवतुदासीनः ॥ ५४ ॥
अस्याप्याश्रमविकल्पमाह । कर्मभिरिति । गृहाश्रम एव तिष्ठेत्
यदि प्रजावांस्तर्हि प्रव्रजेत् ॥ ५५ ॥
गृहाध्यासङ्गे शोचमाह । यस्तिष्ठति त्रिभिः ॥ ५६ ॥
अन्धमेवामिनयेन दर्शयति । अहो इति । बाला आत्मजा यस्याः
सा आत्मजाश्च मां विना अनाथाः सन्तः कथं जीविष्य-
न्तीति ॥ ५७ ॥

एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयम् ।

अतृप्तस्ताननुध्यान् मृतोऽन्धं विशते तमः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाष्यार्थदीपिका ।

गृहे य आशयो वासजा तेन आसेवतः क्षिप्तं हृदयं यस्य सः भ्रष्टतमोऽतितामसीं योनिम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उकासीन इति ववाख्यानाकातिथिर्वादिता धर्मलुप्तोपमा ॥ ५४ ॥
अस्वापि गृहस्थस्यापि । विकल्पं गृहस्थाद्याभमान्वतम-
स्थितिं प्रजावानिति प्रजावत्त्वे प्रायो वैराग्यं भवेदिति वेदा-
न्तिनामभिप्रायः ॥ कर्मठानाम्नु श्रयानि श्रयवपाकस्य मनो मोक्षे
निवेशयेत् । मनपाकस्य मोक्षन्तु सेवमानो प्रत्यक्ष इत्येवा-
भिप्रायः ॥ ५५ ॥

गृहासक्तः प्रसंगालोक्येणानुपादानम् ॥ ५६ ॥

अभिनयेन तद्वाक्यानुकरणेन ॥ ५७ ॥

क्षिप्तं विक्षिप्तं तान् पित्रादीन् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीसुब्रह्मचर्यसूक्तशुक्लपञ्चीयम् ।

अतिथिबन्धमकाररहितः निरहंकृतिरिति साहित्येऽपि भग-
वज्ज्ञानवतां मोक्ष इत्यर्थः ॥ ५४—५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुब्रह्मचर्यसूक्तशुक्लपञ्चीये

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं गृहादृष्टयोरप्यनित्यतां परिमृशन् युक्तः समाहितः
अतिथिबन्धदासीनः महंममिमानरहितः गृहेनानुबध्यते न
तेष्वासक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

गृहमेधीये गृहस्थविहितैः कर्मभिर्यथादिभिर्माभिप्रायस्य मकि-
मान् यावज्जीवं गृहाभ्रमे तिष्ठेत् प्रजावान् पुत्रवाञ्छिन्नं वा उपवि-
श्येत् वनस्थो वा भवेत् परिमृजेत्सन्त्यसेद्वा ॥ ५५ ॥

गृहाद्यासङ्गे बोधमाह । यस्तिष्ठति । तत्र विसृज्य गृहा-
यामभ्युपगच्छेत् पुत्रविसर्गैरप्यथादिभिरातुरक्षेयः स्त्रीवदयः
ममाहमिति मूढः बध्यते ॥ ५६ ॥

बन्धमेवामिनयेन दर्शयति । महो इति । बाला आत्मजा वस्याः
सा भार्या आत्मजाश्च मामृते मां विनामायाः रक्षकरहिताः ।
अत एव दीनाः दुःखिताश्च कथं जीवन्ति ॥ ५७ ॥

इत्थं गृहादिस्वाशयेनाभिप्रायविशेषेणाक्षिप्तं हृदयं क्षिप्तं यस्य
सः अत एव मूढधीरयः विषयेषु तस्मिन्निहितः तान् गृहादीनेष्वनु-
ध्यायन्मृतः सोऽन्धन्तमो विशते अतितामसीं योनिं प्रामोती-
त्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मयि गतसा युक्तः ॥ ५४ ॥

आभमादाभमं गच्छेदित्यर्थं विधिः काव्यनिक इत्याह ।

कर्मभिरिति ॥ ५५ ॥

एवं मुक्तिसाधनमुक्तेवदानीं संसारप्राप्तिं ततोऽनर्थं च वाक्ते ।

यस्तिष्ठति । ममाहमित्यन्यथाज्ञानेन ॥ ५६—५७ ॥

गृहाद्यायां । गृहस्थतितृष्णाया आद्या विगतिवृत्त्या योदिति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

प्रजावानिति । प्रजावत्त्वे प्रायो वैराग्यं भवेदिति वेदान्तिनाम-
मिप्रायः कर्मठानात्त्वन्वया यथोक्तम्—

ऋणानि प्रीत्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

मनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यथ इति ॥ ५५—५८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसन्दर्भे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायैर्दर्शिनी ।

मुक्तः अनोक्तः ॥ ५४ ॥

तत्रापि ज्ञाने स्पृहावतस्तथा भक्तावकाशप्राप्त्यर्थं क्लृप्तपुत्रा-
दिप्रतारकस्य भक्तस्य वा आश्रमाविकल्पमाह । कर्मभिरिति ॥ ५५ ॥

गृहाद्यासंगे दोषमाह । यस्त्विति त्रिभिः ॥ ५६ ॥

सन्धमेवामिनयेन दर्शयति । अहो इति । वाक्येकाद्विमासिक
आत्मजा यस्याः सा भतो मद्रिहिता पाक्यपेयणादिवृत्त्यापि
जीवितुमसमर्थेति भावः । आत्मजा द्वित्रिवार्षिकाः प्रजाश्च मा
विना भनायाः कथं जीविष्यन्तीति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति सारायैर्दर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसां ।

एकादशे सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं परिमृशन् एवं विचारयन् मुक्तः वासनाभिरितिशेष-
गृहेषु बाह्यस्थूलसूक्ष्मेषु त्रिषु विमर्शः निरहंकृतश्च अतिथिवत्
विद्वदतिथिवत् वसन् गृहेन बध्यते ॥ ५४ ॥

बद्धज्ञानभक्तिः विगताहंमगाभिमात्रः जितेन्द्रियः गृहे एव
तिष्ठेत् अहंसाधनो वनमुपविशेत् साधनदाढ्यायं स तत्राप्य-
कृतार्थक्षेत्रपरिजनेन ॥ ५५ ॥

अनुत्पन्नज्ञानवैराग्यभक्तेर्गृहाभिमियाः कुतः आश्रमान्तरगमने
अधिकारः कुतस्तस्य मुक्तिः किन्तु संसार एवेत्याह । य इति
त्रिभिः । तुल्यः बुभुक्षुजीवविशेषत्वद्योतकः ॥ ५६ ॥

वाक्ताः आत्मजा यस्याः सा भार्या पितरौ माता च पिता
च प्रजाः अपत्यानि एते मातृते कथं जीवन्ति स्वरितमेव
मरिष्यन्तीति वर्तमानपदामिप्रायः ॥ ५७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण गृहे एव वसितुमाशयोऽभिप्रायो यस्य सः
आक्षिप्तमाकृष्टं क्लृप्तादिवशीभूतं हृदयं यस्य सः स च स च
तथा तानेव संसारप्रापकान् ननु “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मा-
मनुस्मरेत्” । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गति”मित्युक्तं
मुक्तिप्रदं माम् ॥ ५८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्याये

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

इसप्रकार से मुक्त होने वाला पुरुष घर में अतिथि सरीका
वास करता हुआ निर्मम निरहङ्कार होकर रहे तो गृहों में नहीं
बंधता है ॥ ५४ ॥

गृह में प्रीति गृहस्थ के विहित कर्मों से भक्तिमान् पुरुष
यशों को करता हुआ घर में रहे अथवा वानप्रस्थ होकर
वन की चला जावे अथवा यदि पुत्र होगया हो तो सन्यासी
हो जायें ॥ ५५ ॥

जिस पुरुष की घर में बुद्धि भासक है पुत्र धन की
इछा से भ्रातृ हो रहा है स्त्री सम्पत्ती है वह मूल में
है ऐसा है इसी बुद्धि से घर में बंध जाता है ॥ ५६ ॥

वह कहता है कि अहो मेरे माता पिता बूढ़ हैं भार्या
मेरी बड़ी भोरी है पुत्र मेरे सब बहुत छोटे इसके पास हैं
यह सब भनाय हैं कुलित हैं मेरे विना पाले पोषे ए सब
कुटुंबी कै से जीवेंगे ॥ ५७ ॥

इस प्रकार से घर कुटुम्ब की भाशा से जिसका चित्त
विक्षिप्त है वह मोहित बुद्धिवाला अपने मनोरथों से तृप्त
न होकर जब उनके ध्यान करते ही मरता है तब घोर
अन्धतम नरक को जाता है ॥ ५८ ॥

इति भीमद्भागवते एकादशस्कन्धे सप्तदश अध्याय की

भी बुद्धावनश्य प० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषाटीका समाप्त ॥ १७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

-----*-----

श्रीभगवानुवाच ।

वनं विविक्तुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा ।

वन एव वसेच्छान्तस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १ ॥

कन्दमूलफलैर्वन्यैर्मध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् ।

वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च ॥ २ ॥

केशरोमनखश्मश्रुमलानि विभृयादतः (१) ।

न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ॥ ३ ॥

ग्रीष्मे तप्येत् (२) पञ्चाग्नीन् वर्षास्वासारषाड् जले ।

आकण्ठमग्नः शिशिरे एवं वृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥

अग्निपक्वं समश्रीयात्कालपक्रमथापि वा ।

(१) उलूखलाश्मकुट्टो वा दन्तोलूखल एव वा ॥ ५ ॥

स्वयं संचिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् ।

देशकालवलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ॥ ६ ॥

वनौश्वरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् ।

न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासाश्च पूर्ववत् ।

चातुर्मास्यानि च मुनेरास्तातानि च नैगमैः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अष्टादशोऽध्यायः वनस्थयतिगोचरम् ।

अधिकारविशेषण विशेषं चापि तद्वत्तम् ॥

क्रममासान् वनस्थयतिगोचरम् । वनमिति । आयुषस्तृतीयं भागं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं ततः परं क्षीणेन्द्रियस्थेष्वपि त्रिगोत्रि संन्यासाधिकारः स्यादिति भावः ॥ १ ॥

वसीत परिदक्षित ॥ २ ॥

दत्तो दस्तान् भावेन शोधयेत् त्रिकालमप्सु मज्जेत मुसक-
वस्त्रायाश्च स्थण्डिलेशयो भूमिगामी ॥ ३ ॥

तप्येत् पञ्चाग्नीन् सूर्येण सह चतुर्दिगमग्नीन्निष्कायाऽऽगानं
वापयेदित्यर्थः । मासारषाड् मासारं धाससम्पातं सहत इति
तथा अष्टावकाशं नाम व्रतं चरेत् जले आकण्ठतस्तथा उदकवासं
नाम व्रतं चरेत् ॥ ४ ॥

। उलूखलेन वाश्मना वा कुट्टयति कण्डवतीति तथा दन्त-
पलूलखलं यस्य स तथा ॥ ५ ॥

संचिनुयादाहरेत् अन्यदा कालान्तरे आहृतं कालान्तरे नाद-
दीतं "क्षेत्रे नवे तवेऽप्राद्ये पुराणं तु परित्यजेदिति" ताद-
दालोः ॥ ६ ॥

कालचोदितानामग्रयादीन् ॥ ७ ॥

किंचाग्निहोत्रमिति मुनेश्च नैगमैर्विदवादिभिः ॥ ८ ॥

श्रीभारस्वाम्यदासगोस्वामिविरचितं

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

वनस्थयतिगोचरं अधिकारियो यस्य तम् । अधिकारि-
विशेषणं विरुकाविरुकादिभेदेन तद्वत् वनस्थयतिगतम्

(१) अग्नी (२) पञ्चाग्निः (३) उलूखली इति विज्ञ० पाठः ।

एवं चीर्णं तपसा मुनिर्धमनिसंततः ।

मा तपोभयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥ ६ ॥

यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् ।

कामायात्पीयसे युज्याद्वालिशः कौऽपरस्ततः ॥ १० ॥

यदासौ नियमेऽकल्पो जरया जातेवपथुः ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य मन्त्रितोऽग्निं समाविशेत् ॥ ११ ॥

यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ।

विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वनं वोपविशेत्परिव्रजेद्वैद्युक्तं तत्र वनस्थधर्मान् परिव्राड्ध-
र्माश्चाष्टादशेऽध्याये दर्शयति । तृतीयं भागं पञ्चाशद्वर्षोपरिपञ्च-
विंशतिवर्षात्मकम् ॥ १ ॥

वन्यैर्वनोद्भवैः कन्दैः पद्ममूलैरन्यैर्मूलैः फलैश्च वसीत परि-
दधीत ॥ २ ॥

दन्तः दन्तान् न धावेत् पञ्चाग्नीन् चतुर्दिशमग्नीन् संस्थाप्य
तैः पञ्चमेन तमोमध्यगेनाग्निना च देहं तापयेदित्यर्थः । आसारं
धारसंपातं सहते इत्यासारवाट् ॥ ३-४ ॥

उलूखलेनाथवाग्मना कुट्टयतीत्युलूखलाश्मकुट्टः दन्ता एवो-
लूखले यस्य स दन्तोलूखलः ॥ ५ ॥

सञ्चिनुयात् समाहरेत् ॥ ६ ॥

काष्ठचोदितान् आग्रयणादीन् ॥ ७ ॥

नैगमैः निगमो वेदस्तन्निष्ठैः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमद्वान् उवाच यदि वन को जाकर वानप्रस्थ होना
होवे तो भार्या को पुत्रों के पास छोड़ जावे अथवा भार्या
को साथ ही लेजावे फिर शीत होकर आयु के तीसरे
भाग पर्यंत वनही में निवास करे ॥ १ ॥

जङ्गल के पवित्र कन्द मूल फल इनसे अपनी जीविका
करे वकल के तथा तृण के पत्रों के मृग चर्म के वस्त्र
पहिरै ॥ २ ॥

केश रोम नख डाढ़ी मोछ इसके मलों को न धावे
दन्तधावन भी न करे केवल जब में डूबजाया करे ऐसे
स्नान तीनों काल करे और पुथिली पर सोया करे ॥ ३ ॥

ग्रीष्म काल में पञ्चाग्नि की धूनी तापे वर्षा ऋतुओं में
वर्षा की धारा सहकर जल में रहै ठंड काल में कण्ट भर
पानी में रहै इसप्रकार से तपस्या करे ॥ ४ ॥

आग्नि में पकाये वस्तु को खावे अथवा ऊखल में या पत्थर से
पकजावे तिसको खावे अथवा ऊखल में या पत्थर से

कूटकर कंदादि कों को खावे अथवा दान्तों से ही काट
कर खाया करे ॥ ५ ॥

अपने भोजनादिक पदार्थ अपने हाथही से सब खावे
देशकाल बल अपने देखकर ऐसा करे पहिले वर्ष के लार्थे हुये
पदार्थ को न खावे यदि बल आदिक ठीक न हो तो
दूसरे से मगा लेवे ॥ ६ ॥

जंगल के हविषान्न या चरु या पुरोडाश इनो से पर्व-
कालों में विहित भोज्य यज्ञादिकों को करे परन्तु वन साधन
वाला पुरुष श्रुति प्रोक्त पशु से भेरा यज्ञत न करे ॥ ७ ॥

अग्निहोत्र दर्श पूर्ण मास इनको गृहस्थ सरीका करे और
वैदिक लोगोंने चातुर्मास्य यागभी वानप्रस्थ मूलिके खाये
करने को कथन किये हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरक्षामिकृतभाषाटीका ।

अस्य निष्कामस्य फलमाह । एवमिति । धमनीभिः शिराभिः
संततो व्याप्तः यावज्जीवं कृतेन तपसा शुष्कमांस इत्यर्थः
ऋषिलोकात् महर्षीकादिक्रमेण अयमावः अतः करणशुद्धिमत्कि-
द्वाराश्च तावन्मुच्यते प्रतिबन्धकबाहुल्येत्वेन कमेया
मुच्यत इति ॥ ६ ॥

ते सकामं निश्चति । शस्तिवति । निःश्रेयसं मोक्षफलम्
अरुपीयसे नाविरिञ्चयादित्यल्प एव तस्मै ॥ १० ॥

एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षः तृतीयभागवसाने तु
मन्दविरागेऽपि संन्यासाधिकारः यदि तु ततोऽर्वागेव स्वधर्मा-
शक्तौ भवेत्तदापि सम्भगविरक्तो विरक्तो वा तत्राविरक्तस्य
कल्पमाह । यदेति । जातो वेपथुः कस्मै वदे यस्य सः ॥ ११ ॥

विरक्तं प्रत्याह । यदेति ॥ १२ ॥

श्रीभारतस्यदासगोस्वामिविरचिता

टीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अस्य वानप्रस्थस्य निष्कामस्य भगवदाश्रयतामात्रकाम-

इष्टा यथोपदेशं मां दत्त्वा सर्वस्वमृत्विजे ।

अग्नीन् स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥

विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः ।

विघ्नान् कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परम् ॥ १४ ॥

विभूयाच्चेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परम् ।

त्यक्तं न दण्डपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।

सत्यपूतां वदद्वाचं मनः पूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सिद्धिलक्षणानां तन्त्रः करणशोचकाभमादाभमान्तरगमनसाध्य-
नाराधनेन मुक्तिरित्याकरेषु दृष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अत एव सकाशं निन्दति । य इति । निःश्रयसं मोक्षसाधनम्
अल्पयस्य प्राकृतभोगाय ॥ १० ॥

यदि सुमुक्षुः बुभुक्षुः धानप्रस्थभर्मानेव मायुषस्तृतीयभाग-
साध्यं न समापयितुं शक्नोति तत्र संन्यासाभ्रमेऽपि गन्तुं शक्नोति
तदा मुत्तयै स्वाभ्रमभ्रमेऽध्यलोकप्राप्त्यर्थं वा कं शरणं
प्रजेट्नाह । यदासाधिति । असौ विविधोऽपि धानप्रस्थः मन्त्रिणो
अधर्मा शरणं प्रजेट्नाह । सुमुक्षुः सुमुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः—

या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टय ।

तया विना तदाप्नोति तदा नारायणाभयः ॥

इति मोक्षधर्मं च यदि तु कायकेशादेव फलमिच्छति तदाग्निं समा-
विशेत् ॥ ११ ॥

यदि तु नियमे शूल कल्पस्यापि कर्मविपाकेषु कर्मफलभूतेषु
ब्रह्मलोकपर्यन्तेषु—

आकण्डि विविधो राजन् । पश्चिन्त्यश्चामलोदकाः ।

एते वै निरयास्तात । लोकस्य परमात्मनः ॥

इति वैष्णवेऽपि निरयत्वेनोक्तेषु निरयात्मसु दुःखोदकेषु लोकेषु
विरागः सम्यग्जायते तदा ततः धानप्रस्थादाभ्रमातः क्षानभक्ति-
दाख्याय प्रजयेत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ॥

इस प्रकार से तप के अत्यन्त करने से उस मुक्ति का
शरीर प्रायः तथो के देखने लायक होजायगा तब अत्यन्त
तथो मूर्ति मेरी उपासना करने से देव त्याग कर मन्त्रों
को जाकर फिर मेरे वैकुण्ठ धाम को प्राप्त होगा ॥ ६ ॥

जो पुरुष ऐसे कष्ट की तपस्या को करके फिर पर-
लोक में शुद्ध स्वर्गादि सुखों में लगीदेवे उससे दूसरा
सुख कौन होगा ॥ १० ॥

वही धानप्रस्थ यदि ऐसे नियमों में समर्थ न होवे
और बुढ़ापे से शरीर उसका कापने लगे तब उस मन्त्र

अग्नि को मंत्रों से आत्मा में स्थापित भावना करके मेरे
में मनको लगाकर अग्नि में प्रविष्ट होजावे ॥ ११ ॥

जब कि कर्म निमित्त फल रूप लोकों को निरव सखी
समझने से वैराग्य उत्पन्न हो जावे तब अग्नि आदि को
को प्रेष मंत्रों से त्याग कर संन्यासी होजावे ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्रादौ कृत्यमाह । इष्टेति । यथोपदेशं भाषाष्टकपूर्वकं प्राजा-
पत्येष्ट्या मामिष्टा स्ते प्राणो आत्मनि ॥ १३ ॥

संन्यासे विघ्ना भवन्ति तानविगम्य सन्यसेदेवेत्याशेष-
ताऽऽह । विप्रस्येति । केनाभिप्रायेण कुर्वन्ति तमाह । प्रयमिति परं
परं ब्रह्म ॥ १४ ॥

एवं प्रव्रजितस्य भर्माह । विभूयाच्छेदिति । परं कौपीनाद-
न्यक्तासौ यदि धारयितुमिच्छति तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते
यावता तावत्मात्रं धारयेदित्यर्थः । त्यक्तं प्रेषाद्वारात्पूर्वमेव
मतोऽन्यत्किंचिदपि न विभूयात् दण्डपात्राभ्यामित्याचक्ष्यकज-
पात्रादेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥

मनः पूतं मनसा सम्यग् विचारं यच्छुद्धं तदाचरेत् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र संन्यासान्तरे । आष्टाष्टकपूर्व मार्गशीर्षमासचतुष्टये
कृष्णपक्षीयाष्टमीसम्भवं भाद्र आष्टाष्टकं तत्पूर्वकं यथा
स्यात्तथा ॥ १३ ॥

तान् विघ्नान् । तस्य अभिप्राय परं ब्रह्म तल्लोकम् ॥ १४ ॥

प्रेषाद्वाराद्विक्रयद्वारात् वाक्यं च भवान् यजतामित्यादि
जलपात्रादेरित्यादिशब्देन कृतनिवारकशब्दादिपरिग्रहः ॥ १५ ॥

दृष्ट्या पूतं हिसातो निवर्तिनं मनःपूतमिति धर्म-
येत आत्मा प्रसीदतीति मनःप्रसादस्य प्रमाणादवाह ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चमम् ।

इयदपात्राश्रयमिति । जलपवित्रादिपान्तराणांमपि प्रदर्श-
नायैभुक्तं वस्त्रपूतं जलं पिबेदिति ह्यनन्तरमुच्यते ॥ १५ ॥

अनःपुतत्वं रागद्वेषाविरहः ॥ १६-२० ॥

श्रीमहिराजवाच्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रादौ कृतमाह । इष्टति । यद्योपदेशं यथाविधि श्राद्धाष्टक-
पूर्वकं प्राजापत्येष्ट्यां मामिष्ट्वा आराध्य सर्वस्वमृत्विजं दत्त्वा
अग्नीं स्वप्राणो आत्मन्यान्नेष्ट्य निरपेक्षः मदतिरिक्तोऽपेक्षारहितः
परिब्रजेत् ॥ १३ ॥

कुर्वेत्सोऽयं सुयोधम इत्यभिप्रायेणाह । विप्रस्येति । दारादी-
त्यादिशब्देन तस्मैजन्मन्वादि सङ्ग्रहः दारादिमुखेन विप्रं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
कस्तहि तेषामन्तरायाचरणोऽभिप्राय इत्यतस्तमाह । अयमिति
अयं परिगृहीततुयांशमः मस्मानाक्रम्योल्लङ्घ्य परं परमपदं समि-
यादुमिष्यतीति ॥ १४ ॥

अयं परिग्राजो धर्मानाह । विभूयादित्यादिना । मुनिश्चेदिति
सम्बन्धः यतिश्चेदित्यर्थः । अनेन कुटीचकवद्दृक्कहसपरमहंसानां
चतुर्णामपि यतीनां साधारणा वक्ष्यमाणा धर्मा इत्यभिप्रेतं
कूपपतनमर्हतीति कौपीनं पात्रं तस्माधनत्वात्पुरुषसिद्धमपि
कौपीनं तदाच्छादनमपि कौपीनमन्तरायाचरणसूरीयं च वासो
विभूयादित्यर्थः । परं केवलमेतावदेव न त्वन्यथासः शिरः
प्राधर्याकञ्चुकादिकमित्यर्थः । असौ यतिर्येकिञ्चिदश्रमपरिग्रह-
हत्यायां लज्जं इयदपात्राश्रयमन्तस्तत्र किञ्चिदपि विभूयात् इयद-
पात्राश्रयमित्येतदावश्यकजलपवित्रादेरप्युपलक्ष्यम् अत्र दण्डश-
ब्देन त्रिदण्डं विवक्षितं तस्यैव विहितत्वात् तथा हि स्मर्यते
एवमुक्तमिति श्रयाम्—

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यद्विनेदाद्यैर्नखरोमेर्वनाश्रमो ॥

त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणानि पृथक् पृथगिति ।

श्रायिष्यत्यः

दण्डानि श्रीणि सम्भृत्य धारयेद्विधिपूर्वकम् ।

अग्निः लिङ्गञ्च वेण्याव तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम् ॥

त्रिदण्डेन यतिश्चेति लक्षणं वै श्रुतं श्रुतौ ।

इत्याश्रयः "त्रिदण्डकपधृषिप्रः साक्षात्पारायणः स्मृतः । त्रिद-
ण्डो पूजितो येन विष्णुस्तेन प्रपूजितः । अष्टासुरेण मन्त्रेण
नित्यं नारायणात्मना । नमस्यो मक्तिमाधेन विष्णुरूपी
त्रिदण्डधृत् । त्रिदण्डं लिङ्गमाधित्वं जीवन्ति बहवो द्विजाः
यो हि ब्रह्म न जानाति त्रिदण्डार्हो न स स्मृतः । अत्रिदण्डा-
श्रमो कायाश्रयकमयावयवद्वैतयोगीश्रमो विवक्षितः । त्रिदण्डधा-
रिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता श्रयो"—

हारीतः विष्णुरूपं त्रिदण्डाख्यं सर्वदा धारयेद्यतिः ।

कुयोऽत्रिदण्डमहं काञ्चत्तपं न कारयेत् ॥

कथमात्रान् समग्रान्स्त्रिदण्डान् वेण्यावान् यतिः ।

धारयेदिति शेषः । इत्ये परः श्रुताः स्मृतयो विस्तरमयाम्
लिख्यन्ते अत्रापि सूचयिष्यति वेणुमिने भवेद्यतिरिति वक्ष्य-

चनेन ज्ञातवैराग्यपरहितस्त्रिदण्डमुपजयति इत्यनेन च ननु नात
ऊर्ध्वं शुक्लम्बरं विभूयादेकदण्डो त्रिदण्डो वेति बोधायना-
दिवचनात्त्रिदण्डेकदण्डधारणयोर्विकल्प इति चेन्न गुरुवर्धना-
स्तुत्याविकल्पासम्भवात् बोधायनादिसामान्यदचनविकल्प-
नैकदण्डधारणस्य त्रिदण्डाख्यमरूपापद्विषयतां हारीतमेवा-
तिथी व्यवस्थापयतः—

त्रिदण्डं वेण्याव सौम्यं सत्त्वं समपर्वकम् ।

वेष्टितं कृष्णागोवालरज्ज्वा तु चतुर्दण्डगुलम् ॥

नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकं तु वेण्याव दण्डं पादयं वैद्यमेव वा ॥

गृहीत्वा विचरेत्सामध्यावज्ज स्यात्त्रिदण्डकम् ।

मेधातिथिस्तु ॥

यावज्जं सुख्यो दण्डोस्तावदेकेन पथंतेदिति

एवं च यावन्नेकदण्डधारणविधायकवचनानि

तान्यापक्षिप्येकदण्डधारणपरमिति उपवक्ष्याम्यम्

श्राद्धानि कौपीनपदि अथ ह दद्वैतपरमं संना—

तनामिष्युपेकस्य पारमहंस्यमाश्रमं संप्रविश्य

यद्योपपत्तिं पञ्चमाश्रमं दधतिः अत्र श्लोकौ भवतः

"त्रिदण्डमुपवीति च वासः कौपीनवेष्टनम् । शिष्यं कवचमिष्ये-
न विभूयाद्यावदुषम । त्रिदण्डं वेण्याव लिङ्गं विप्राणां मुक्ति-
साधनं निर्वीणं सर्वधर्माणांमिति वेदानुशासनं"मित्याम्नायत
तदेव त्रिदण्डधारणस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वादाप्ततमबहुस्मृत्यु-
पबृंहितत्वात्त्रिदण्डधारणमेव चतुर्णां परिव्राजकानामविशेषणं
मुख्यमेकदण्डधारणं त्वमुख्यमापक्षिप्यं चेति सिद्धम् एवमुप-
वीतधारणमपि तथैव श्रुत्या सिद्धं स्मृतं च यथाह वसिष्ठः
यक्षोपवीत्युदकमण्डलुहस्त इति अङ्गिराश्च—

यतीनां त्रीणि शुक्रानि भवन्त्येतानि त्रितयः ।

यद्योपवीतं दण्डाश्च तथा जन्तुनिवारणम् ॥

इति शौनकोऽपि युवा सुवासा इति काश्यायं वासः सखा मे
गोपायेति त्रिदण्डं गृह्णामीति तच्छ्रुतं योरावृत्तीमहे इति यक्षो-
पवीतमिति—

मोक्षाश्रमे स्मृतं वस्त्रं क्तं यद्वातुरजितम् ।

कार्यं यद्योपवीतं तु सितं नवगुणान्वितमिति ॥

सामान्यतस्तु यक्षोपवीतस्यागं निषेधन्ति यदाह मेधातिथिः—

गृहीतं यत्त्रिदण्डादि भविष्यं न तु त्यजेत् ।

समुद्रङ्गच्छ स्वादातं विनष्टं प्रक्षिपेज्जले ॥

प्रक्षिप्य चान्यद्वाद्यद्गायत्र्या प्रणवेन वा ।

तच्छ्रुतं योरावृत्तमलिङ्गाद्वै कमण्डलुमिति ॥

अङ्गिराश्च—

यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः ॥

ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणमिति ॥

उपवीतपरित्यागे प्रत्यवाये स्मरन्ति च यथाह्वाविः ।

ब्रह्मसूत्रं त्रिवैतयं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥

परित्यजन्ति ये विप्रा मोहात्कौपीनजिनः ।

स्वगोपवर्गकपाश्यां प्रच्युतास्ते न संशयः ॥ इति

भीमदीरराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रतन्त्रिका ।

परिव्राजमधिकृत्यास्य वचनस्य प्रवृत्तत्वात्सामान्यवचनाऽपि विप्र-
शब्दः परिव्राड्विप्रपरः सामान्यतो निर्देशस्तु सर्वेषां प्रत्य-
वायसामान्यात् तथा ह्युशनास्तत्परित्यागे सर्वेषामाभिमियां
पतनमेवाह—

ब्रह्मसूत्रपरित्यागाद्ब्रह्मचारी गृही वनी ।

परिव्राड् वापि पतति तस्मात्सूत्रं तु न त्यजेदिति—

तत्परित्यागे प्रायश्चित्तानि बहूनि स्मरन्तः यथाह्यग्निः
त्यक्त्वा यज्ञोपवीतं तु षट्कुच्छाणि समाचरोदिति ननु नखानि
निकृत्य यज्ञोपवीतं विमुजोदिति तस्यागो दृश्यते इति चेन्न नखानि
निकृत्य पुराणधर्मयज्ञोपवीतकमण्डलूदण्डं सन्त्यज्य नवान् संशु-
द्धाभमं प्रविशेदिति श्रुत्यैव त्यागग्रहणयोः पुरातननूतनविषयत्वा-
पादनादन्योऽन्यापेक्ष्यवस्थापनेन विरोधाभावात् सामान्ययज्ञो-
पवीतशब्दस्य पुराणत्वविशेषितं पर्यवसितुमुचितत्वात्सामान्य-
निषेधस्य नूतनविशेषविधिनास्पर्द्धितुमशक्यं न हि स्वादित्या-
दिवत् एवं च यावन्ति ब्रह्मसूत्रत्यागविधिपराणि सचांसि तानि
पुराणब्रह्मसूत्रत्यागपराणीनि उपवस्थाप्य यन् विद्वानेवमरेकोक्तं
यज्ञोपवीतधारणं वैकल्पिकं यज्ञोपवीतं विमुजोदिति श्रुतेरिति
तदपि त्यागे प्रायश्चित्तस्मरणाद्विकल्पासम्भवात्स्वपक्ष-
स्याभिनिवेशकारितमित्यनादरणीयम् अनेन न्यायेन शिक्षावर्जन-
मप्यनुपपन्नं तद्वपननिषेधस्मरणात् यथाह लिखितः—

ऋतुसन्धिषु सर्वत्र चातुर्गास्यान्तरं विना ॥

पौर्णमास्यां शिक्षावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिरिति ।

अथातिथिः—

कक्षोपस्थशिक्षावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः ॥

अग्निः न प्रयायास्तुमोसान्वपने कारयेत् च—

आरम्भोद्घातपदिनयोर्वापयेद्वपनेऽपि तु ।

अथः कर्णशिक्षावर्जं शिरोमाग्रे नहि जातुचिदिति शिक्षावपने प्राय-
श्चित्तं स्मरति गालवः त्रिस्थानबोमवपने कृत्वा प्राजापत्यं कृत्वा
प्राणायामशतं कुर्यादिति ननु मुण्डः शिक्षी चेति विकल्पस्मरणात्
सशिक्षवपनं कृत्वेति विशेषस्मरणाच्च शिक्षावपनसिद्धिरिति चेन्नैवं
मुण्डः शिक्षी वेत्यादिविकल्पस्यापि त्रिदण्डैकदण्डधारण-
विकल्पवन्मुखामुख्यविषयतयैव निर्वाह्यत्वात् सम्भवति हि
केषांविद्याध्याहिना शिरसि केशानुत्पत्तिः अन्यथादाहृतबहुस्मृति-
वचनविरोधापत्तेः शिक्षावपने गालवेन प्रायश्चित्तस्मरणात् तथा
च विकल्पवाक्यस्यायमर्थः वाशब्दश्चायं मुण्डो भवेच्छिक्षी च-
भवेच्छिक्षावर्जलुप्तकेशो भवेदित्यर्थः । शिक्षावपनमन्तरेणापि वपने
मुण्डशब्दः स्मृतिकारैरेव प्रयुक्तः—

पौर्णमास्यां शिक्षावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः इति ।

कक्षोपस्थशिक्षावर्जं मुण्डयेत् शिरो यतिः इति ।

न प्रैमुण्डश्चमतिक्रामेद्भिधुः संवत्सरे कचित् इत्यादिषु शिक्षा-
व्यतिरिक्तावपनेऽपि मुण्डशब्दप्रयोगात् मुण्डवपनशब्दोः पर्वा-
शब्दविशेषत्वोपपादनाच्च सामान्यो मुण्डशब्दः शिक्षाव्यतिरिक्त-
विषय इति व्यवस्थाप्यं सशिक्षवपनं कृत्वेत्येतदपि सविष्टर-
मन्त्रं मुञ्जीतेत्यादिवत्कर्तव्यसाहिजेनावयः न पुनः सधृतमन्त्रं
मुञ्जीतेत्यादिवत्तथाचायमर्थः यथा सशिक्षे शिरो भवति तथा वपनं
कुर्यादिति अतश्चतुर्मिरपि परिव्राजकैरेकमुपवीतमवश्यं धार्यं

त्रिदण्डाशिक्षे च मुख्यतया परिग्राह्ये इति सिद्धमिति हिक् विस्त-
रस्तु प्रमेयमात्राशतदूषणयोर्विषु द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

दृष्टिपूतमिति । दृष्ट्या सम्प्रविशुद्धे देशे पादं न्यसेदित्यर्थः
वस्त्रेण पूतं शोधितं जन्तुमाश्लिष्यादिरहितं जले पिवेतसत्येन
भूताहितेन पूतां शुद्धामनृतादिरहितां वाचे वदेत् मनः पूतं मनसा
सम्पक् इयोपादे यविभागं कृत्वा तत्र यदुपादेयं तदाचरेत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

प्रब्रजने इत्थं भावमाह ॥ इष्टेति । प्राणो अन्तर्धामिणि ॥ १३ ॥

देवान् सम्पक् सम्पूज्य तेऽयोऽनुष्णमादायैव संन्यासः कार्योऽ-
न्यथा ते दारादिषु सन्निधाय विप्रं विधायार्थः पातयन्तीत्याश-
येनाह । विप्रस्येति । वै इत्यनेन असम्पूज्य*न्यासिष्णुं तं देवा वै
पातयन्त्यथः सुसंपूज्य न्यासिष्णुं तं देवा एवानुजानते इति
वाक्यं सूचयति । हिशब्देन अथवा तद्यथा वृक्षयै विप्रन्तीव
पुनः पुनः । तात्पर्याद्विप्रतो देवेनोत्थानं शक्नुयात्कश्चिदिति
मानं सूचयति ॥ १४ ॥

मौनेन वाग्दण्डः अनीहया निषिद्धाचरण्यात्यागेन देहदण्डः
अनिलायामेन चेतोदण्डः ॥ १५—१६ ॥

भीमज्जागोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परं ब्रह्मलोकम् ॥ १४ ॥

यस्मात्प्रेषोक्षारात्पूर्वमेव सर्वं लक्षं तस्माद्दण्डप्राप्त्याऽपि
मन्वत् किञ्चिदपि न गृहीयात् ॥ १५—१७ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायदृशिनी

इष्टा यथोपदेश आकाष्टपूर्वकं प्राजापत्येष्ट्या मामिष्टा ॥ १३ ॥

तत्र विद्वान् गगनयेदित्याह । विप्रस्येति । दारादिकृपिणाः
दारादिष्वाविष्टाः केनाभिप्रायेण कुर्वन्तीति तमाह । अयमाति
आक्रम्य अतिक्रम्य परं परं ब्रह्म ॥ १४ ॥

तस्य धर्मानाह । विभूयादिति । परं कौपीनादन्वयासो धारयि-
तुमिच्छति तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रमेव त्यक्तं
प्रेषोक्षारात् पूर्वमेव दण्डप्राप्त्यामन्वत् किमपि न विभू-
यात् ॥ १५—१६ ॥

भीमचक्रकदेवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

किंविधाय प्रब्रजेदित्याकाष्टुपायमाह । इष्टेति । यथोपदेशं यथा-
विधिं प्राजापत्येष्ट्या मामिष्टा अग्नीन् स्वे प्राणो आत्मानि भावेष्ट्य
निरपेक्षः मर्दितरपदायोपेक्षारहितः परिव्रजेदिति ॥ १३ ॥

परं पूर्णं पुरुषात्मनः ॥ १४ ॥

* न्यासचित्तस्य यथावेरभावान्तिष्कमंशा इति संपूज्यास्मा-
नतिक्रम्य परमेश्वरमियादिति वृक्षया देवा विप्रं कुर्वन्तीत्यर्थः

मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ।

न ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥ १७ ॥

भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगह्यान् वर्जयन्श्चरेत् ।

सप्तागारानसंकल्पतांस्तुष्येल्लब्धेन तावता ॥ १८ ॥

बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः ।

विभज्यः पावितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहतम् ॥ १९ ॥

एकश्चरेन्महीमैतां निःसंगः संपतेन्द्रियः ।

आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ॥ २० ॥

विविक्तक्षेमशरणो मद्रावविमलाशयः ।

आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥ २१ ॥

अन्वीक्षेताऽऽत्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ।

बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संपदः ॥ २२ ॥

तस्मान्निनयम्य षड्वर्गं मद्रावेन चरेन्मुनिः ।

विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्वाऽत्मनि सुखं महत् ॥ २३ ॥

पुरग्रासन्नजान् सायान् भिक्षार्थं प्रविशन्श्चरेत् ।

पुण्यदेशस्तरिच्छैलवनाश्रमवर्ती महीम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

परिज्ञातवर्मानाह । विभूयादित्यादिना । कौपीनं गुह्यरूपानाच्छा-
दकं वस्त्रं परमवस्त्रमपि यदि वाच्छति चेत्सर्हि कौपीनमाच्छाद्यते
यावता तावत्तन्नाश्रमो विभूयात् इत्युपाध्यायामन्यत किंचिदपि
न विभूयात् सतः आश्रमस्वीकरणवेलायां सर्वं त्यक्तम् अतोऽन्य-
स्वरिप्रदे हीनप्रतिष्ठः स्यात् ॥ १५-१६ ॥

भाषा टीका ।

जैसे शाली का उपदेश है तैसे मेरा यज्ञत करके सर्वस्व
क्षतिवज्रको देकर अग्नि को अपने प्राण में स्थापन
करके निरपेक्ष होकर सन्यास ग्रहण करे ॥ १३ ॥

इस प्रकार से जो ब्राह्मण सन्यासी होता है तिसके
द्विषे दंवता जावते हैं कि यह सन्यासी हमारे भी ऊपर झोक
करे चला जावेगा तब स्त्री आदि रूप से उसके प्रत में विघ्न
करते हैं ॥ १४ ॥

यह सन्यासी मुनि यदि वस्त्र धारण करे तो केवल कौपीन
और एक वस्त्र धारण करे और जब तक कोई देह कुछ न
पड़े तब तक देह और कमंडलु छोड़कर कुछ भी न रखे क्योंकि
इन सबों को तो उसने त्याग दिया है ॥ १५ ॥

नेत्रों से अच्छे देखकर पैर रखे वस्त्र से स्नान कर

जब कौपीन सत्य से प्रविष्ट वचन कोले मन से जिस
मे धर्म से अच्छा होवे सो कार्य करे ॥ १६ ॥

श्रीभारवभिकृतभाषाटीका ।

मौनं वाचो दण्डः अनीहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य प्रणा-
शामश्चेतसः एते अस्तस्त्रयों दण्डा यस्य न सन्ति अङ्ग हे
उच्छ्रव । मद्रं धृतं वेणुमिरिति वा ॥ १७ ॥

चतुर्विधं । ब्राह्मणोऽपि तु चिमेहेन चतुर्विधेषु पूर्वपूर्वा-
संभवे वा विगह्यानामिद्यस्तपितान् संसकल्पान् अत्रायं
यामो भविष्यतीति पूर्वमनुद्दिष्टान् ॥ १८ ॥

बहिर्गोमात् पावितं प्रोक्षणादिभिः शोभितम् विमज्जविष्णु-
ब्रह्माकंभूतैः अशेषमित्यभिकाहरणं निरस्तम् याचितमिति
पाठे माधुकरेण याचितमसं चेत्सर्हि विमज्ज भुञ्जीत न त्वया-
चित्वादि भैक्षचतुष्टयमित्यर्थः ।

"माधुकरे तु नैवेद्यं भैक्ष्येनान्येषु विद्यते ।

नैवेद्यकं क्षिपेदस्तु त्रितयं भौतिकं बहिः" ।

इति स्मृतेः यदा तदानीं केनापि याचितं चेत्तन्मद्यो तस्मै
किञ्चित्किमन्य दत्तव्यमर्थः ॥ १९ ॥

किञ्च एकश्चरेदिति । आत्मन्येव क्रीडां कौतुकं यस्य सः
आत्मन्येव च रतस्तुष्टः आत्मवान् भीरुः ॥ २० ॥

१ याचित इति वि० पाठः ।

[११५]

श्रीधरस्वामिकृतभावायैकीपिका ।

विविक्तं विजनं क्षेमं निर्मयं शरणं स्थानं यस्य सः स्यादिति
भावेन विमल आशयो यस्य सः ॥ २१ ॥

बन्धं मोक्षं च केन बन्धः केन वा मोक्ष इति तावाह ।
बन्ध इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुराणि हृद्दादिमन्त्रि आमास्तद्रहिताः ब्रजा गोष्ठानि तान्
सायान् यात्रिकजनसमूहान् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

वेणुभिस्त्रिभिर्दण्डैः । वेणुभिरिति तु खेचकभ्रम एव ॥ १७ ॥

वृत्तिभेदेन प्रतिग्रहाध्यापनयाजनशिलोच्छलरूपेणैव । अत्र
विधायामेव चतुःसंख्या वर्ण्य आरोपितेत्यर्थोन्तरे । तत्र वर्ण्य
अयाभावे प्राणरक्षार्थं शूद्रोऽप्युपेतः आहारार्थं समीहितेति
वक्ष्यमाणत्वात् । अभिशस्तपतितान् कबहुदूषितान् । अत्रा-
दिमन्त्रागारे ॥ १८ ॥

अपाचितादीति । माधूकरमसंकल्पन्तं प्राक् प्रणीतमपाचितम् ।
तार्काक्षिकोपपन्नं च भैक्ष्यं पञ्चविधं स्मृतमिति मित्रापञ्चक
खेयम् । माधूकरे भैक्ष्ये ॥ तैत्तिरीयविभागने निवेदनीयत्वं विद्यते
अन्येषु चतुर्विधभैक्ष्येषु न विद्यते । तत्र वित्तं विष्णुत्र-
याकंसम्बन्धि । नैवेद्यमप्यु चिपेत् । मौक्तिकं भूतेश्या
देयं तु बहिः क्षिपेत् । पूर्वाये माधूकरेणोक्त्येव प्रथमतो यद्वति ।
संज्ञायां विसृज्योपसर्जनकात् । तन्मध्यं स्वभोजनमध्यं ॥ १९ ॥

निःसङ्गः सर्वत्र चरन्नापि न कुत्राप्यसक्तः ॥ २० ॥

अभेदेन तत्त्वमसीत्युक्त्यादिद्वैतकथने ॥ २१ ॥

अन्वीक्षेत विचारयेत् तत्त्वमिनयः केन बन्ध इत्यादिः ॥ २२ ॥

तस्मादिन्द्रियविच्छेपस्य बन्धत्वात् । मज्जावेत सर्वत्र मज्जा-
वनया ॥ २३ ॥

पुराणी प्रति मित्रार्थं प्रतिशन्न मदीचरोदित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीसुवर्णनसूरिकृतशुकरवीर्यम् ।

अभेदेनेति अन्नद्वारात्मकस्वनिष्कार्मभेदतिशयः देन साध्यमत-
व्यावृत्तिः ॥ २१-२२ ॥

क्षुल्लकामेभ्यः क्षुद्रकामेभ्यः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मौनेति । मौनं वाचो दण्डः अनीहा काव्यकर्मस्वार्थो देहस्य अनि-
कायामः प्राणायामश्चेतसः एते त्रयो दण्डा यस्य तुरीयाभ्यामि-
न सन्ति अङ्ग द्वे उद्भव । अङ्गोक्तैरेणुमिर्यतिर्न भवेत् ॥ १७ ॥

मित्रामिमि । विगृह्यानामिशस्तपनितादीन् वज्रोर्विषा चतुर्षु वर्णेषु
असंस्कृतान् अत्रापि खासो भाविष्यतीति पूर्वमनन्तरादितान् सप्तगा-

रान् गृह्यान् प्रति मित्रां चरैसाधनेषु लब्धेन तस्यैव पुनर्पुनर्वर्णेषु
मित्राया अत्रामे उत्तरासुरवर्णानुमतिरिति केचिद्व्याचक्षते प्राणा-
त्ययदशावामेव वर्णान्तरमित्रानुमतिरिति युक्तं तथा च सुत्रम्
“सर्वान्नुमन्तिश्च प्राणात्ययेतदर्थनात्” इति चतुर्णांमपि परिभाषा-
कानां विप्रकुलमित्रामेव भगवान् पराशरः स्मरति तत्र परिभा-
षाकाश्चतुर्विधा भवन्ति कुटी चका बहुवका हंसाः परमहंसाश्चेति
तत्र कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटी कारयित्वा कामक्रोधलोभ-
माहमदमात्सयादीन् यरित्येव विधिवत्सन्ध्यासं कृत्वा त्रिदण्ड-
जलप्रांशिशोभोपधीतकाषायवस्त्रधारिणः स्नानशौचाचमन-
जपस्त्राध्यायश्चार्च्यार्चनात्पराः पुत्रादेरेव मित्राकालेऽथ वात्रा-
मात्रमुपयुज्यान्तेत्युक्त्या कुट्या नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते
अहुवका नाम त्रिदण्डकमण्डलजलपवित्राशिक्षायश्चोपधीतिनः
कौपीनोत्तरीयवसनकाः वेदान्तार्थबोधकाः साधुवृत्तं प्राणाय-
कुलेषु भैक्ष्यचरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते
हंसा नाम त्रिदण्डजलपवित्राशिक्षायश्चोपधीतककाषायवाससो-
गोमूत्रगोमहाहारा एकशत्रुद्विराश्रितराश्रवद्वाराश्रमासोपवास-
कुच्छाभिकुच्छाचान्द्रायणसंस्तपनपराकतुष्टापुरवादीनि चरन्तो
गोमित्राद्वेषु वेदेषु वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ते परमहंसा नाम
त्रिदण्डजलपवित्राशिक्षायश्चोपधीतिनोऽन्तर्वसनवहिवसनविधारिणो
प्रागैकराश्रवादिनां नगरतीर्थप्रदेशेषु पञ्चरात्रं चारत्तवर्ण-
पुनै मित्राकाले शीघ्रपणकुटी कृत्वा प्राणायकुलादेव भैक्ष्यं गृही-
त्वाष्टौ प्रासानेव भुज्यान्तः सन्ध्यापासनतत्परा नित्यं वृत्तमुले
वसन्तो आत्मानं मोक्षयन्ते इति ॥ १८ ॥

बहिरिति । किञ्च बहिरित्यस्य प्रासादिर्यादिः उपरूपस्यास्य
वायतो मौनी भूत्वा तथा केन विद्याचिन्तितेनैव आहुतं भैक्ष्यं
विमज्ज्य दत्त्वा सर्वं भुज्यात् अशेषमित्यादिकाहस्या निरस्तम् ॥ १९ ॥
एक इति । एकऽसहोयः निःसङ्गः काव्यनासक्तः निश्चितवाक्यान्त-
रिन्द्रिया आत्मन्येव कीडा कीलकं यस्य सः आत्मनि परस्मिन्त्येव
रतः सन्तुष्टः आत्मवान् धारः समश्नोति सर्वस्य अद्वैतमकरो-
पयन् ॥ २० ॥

विविक्तः निजनः क्षेमो निर्मयश्च देशः शरणं वासस्थानं
यस्य मज्जावेन मज्जत्वा निर्मल आशयो मनो यस्य सः स्या-
भेदेनात्मानमकं क्षान्तिकरुपं चिन्तयेत् मयाऽभेदेनयनेन अन्नद्वारात्मक-
स्वनिष्कार्मभेदविशेषः तेन साध्यमतव्यावृत्तिः ॥ २१ ॥

अन्वीक्षेति । बन्धमोक्षशब्दौ तत्कारणपरो आत्मनः स्वस्य बन्ध-
हेतुं मोक्षहेतुं च क्षान्तिनिष्ठया तत्त्वत्रयसाधारण्यज्ञाननिष्ठयाऽन्वीक्षते
पर्यालो चयेत् साधेव वक्ष्यते । बन्ध इति । एवामिन्द्रियाणाम् ॥ २२ ॥

तस्मादिति । यत् इन्द्रियाविलेपसंयमौ बन्धमोक्षहेतु तस्मात् पर्याया-
समनस्कानां क्षान्तिनिष्ठयाणां वर्गे निश्चयं तस्यैव यो भावोऽभि-
प्रायविशेषः भक्त्यात्मकस्तेन युक्तः क्षुल्लकामेभ्यः क्षुद्रकामेभ्यः
शब्दादिविषयेभ्यो विरक्तः महदपारमात्मनि सुखं सुखा-
चरोदिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥

पुरेति । पुराणि वीर्यामन्ति आमास्तद्रहिताः ब्रजा गोष्ठाः सायान्
सात्रिकजनसमूहाः तात् मित्रार्थं प्रतिशन्नं पुरावदेवादि-
मती मदी चरोदिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मना परमात्मना क्रीडा यस्य स तथा आत्मनो रतं सुखं यस्य स तथा आत्मवान् वशीकृतमनाः विविक्तं भवेत् चरणं यस्य स तथा यद्वा पुरुषार्थोत्तममोक्षशरणं । अत्रावेन मद्भक्त्या विमलाशयः विमुक्तबुद्धिः ॥ २० ॥

तस्योपास्तिप्रकारमाह । आत्मानमिति । मुनियतिसत्मानं परमात्मानमेकं प्रधानं सर्वोत्तमं चिन्तयेत् किञ्च मया अभेदेन उपलब्धमेतत् मत्स्याद्यवताहामिजनेन स्वमतमद्वैतसिद्धयेत मया लक्ष्म्या सहैति वा अत्र किम्मानमप्युत्तरं मयेति । "पुण्यमदः पुण्यमिदं पुण्यं पुण्यमुद्वहते" इति श्रुतिप्रमाणेन क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मेति मया सिद्धमात्मानं स्वमभेदेन चिन्तयेत् किन्तु एकमन्यं चिन्तयेत् एके मुख्यायकेतवा इति अन्यमीश्वरस्य महिमानमिति चीनशोक इति मया । हेतुना यद्वा आत्मा वा इदमेक एवात्र मासीदिति श्रुत्या मया सिद्धमात्मानमेकं मुख्यं चिन्तयेत् । अभेदेन जीवनेक्यं न चिन्तयेदित्यर्थः । सत्यं मिथा सत्यं मिदिति श्रुत्याद्यमया सिद्धत्वात् चक्षुर्मात्रमज्ञां योमां स्याद्विषये चापि क्रीड्यते इत्यभिधानम् ॥ २१ ॥

अगवतुपास्ताविदमन्नरुद्धमित्याह । अन्वीदितेति । ज्ञाननिष्ठः आत्मनः स्वस्य वन्द्ये मोक्षं चात्मनो हरः सकाशादन्वीक्षितं तन्मयं हरिरस्य अन्वमोक्षो कथमोपादयतीति तत्राह । वन्द्य इति । श्रद्धायां विषयेषु विद्वेषः प्रसारणं च वन्द्यः स्यादिति । यामिन्द्रियाणां स्वयो निग्रहो विषयेषुः आह्वयं मयि स्थापनं वक्ष्योः मोक्ष इति ॥ २२ ॥

यत्नः एकं तस्मादित्यं विषयमित्याह । तस्मादिति । कर्मोन्दिषायां मेक्येन मत्स्या सह यद् ज्ञानेन्द्रियाणि मत्मानि भाविमद्वैतं वक्ष्योः तुल्यकामेक्यो विरक्तो भूत्वा विषये निरपेक्षवेनारमणिः सुखं लब्ध्वेति वा ॥ २३ ॥

पुण्यमदः देशदिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसूत्रम् ।

मिचमिति तैः तत्र वृत्तिभेदेनेति प्रतिग्रहाध्यापनवाजनशिलोक्तकूपेत्यर्थः ॥ २५ ॥

वहिरिति तैः तत्र माधुर्यकरमसकलत्वं प्राक् प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकं चोपपन्नं भक्ष्ये पक्षविष्यं स्मृतीमीतं भिक्षापञ्चकमिति ध्येयम् ॥ २६ ॥

निःसाक्षरक्षपि न कुत्र चिकित्सकः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यवशिनी ।

भौतं वाचो वयः अनीहा कर्मस्यागो देहस्य प्राणायामयेतसः एते अन्तर्लप्यो वयदा यस्य न सन्ति भङ्ग इह वक्ष्यः ॥ २८ ॥

वतुर्विति । भाष्योपेव प्रतिग्रहाध्यापनवाजनशिलोक्तकूपेत्यर्थः

१ अभेदेन चिन्तयेदिति पक्षयम् ।

जीविकात्तुर्विधावतुर्विधेषु विगह्यान् अभिशस्तपतितान् असं कल्पान् अत्रायं वामो भविष्यतीति पूर्वमनुद्दिष्टान् ॥ २९ ॥

विमल्य विष्णुव्रक्षाकभूनेभ्यो अशेषमिति भोजनपात्रेऽवशिष्टं न रक्षणीयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मरतः परमात्मनि अनुभवगोचरीकृते सति तुष्टः तेनैवात्मना सह क्रीडा यस्य सः आत्मवान् धृतियुक्तः ॥ ३० ॥

आत्मानं जीवं मया परमात्मना अभेदेनेति साधुत्वार्थम् ॥ ३१ ॥

अन्वीक्षेत् पुनः पुनर्विचारयेत् ॥ ३२ ॥

षड्गं षड्विम्बपवन्दम् ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आन्तरीयदण्डत्रयामावे बाह्येष्टिमिषेणुमिने कृतार्थो भवतीत्याह । मौनेति । अन्तःकरणशुद्ध्यभावे सर्वाण्यप्याभमचिन्हाः यकिचित्कराण्यित्युक्तं महाभारते वनपर्वणि—

प्रितयदण्डाणां मौने जटोभारोऽथ मुरदनम् ।

वदकवाजिनसस्वेष्टं व्रतचर्ममिषेचनम् ॥

आग्रहात्र वनेवासः शरीरपरिशोषणम् ।

सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भाषो न निर्मल इति ॥ ३४ ॥

अतुष्टु चोष्टु सिद्धा चरेत् तत्र विगह्यान् विगह्यान् वज्रयज्ञेव असं कल्पाननुद्दिष्टान् ॥ ३५ ॥

प्रामाद्विजयशयं मत्स्या तत्रोपस्पृश्य स्नानोत्तमनादिकं कृत्वा प्रथमतस्तु अष्टम आह्वयशुद्धां सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति वचनात् शुद्धमवाहृतं तुल्यफलादिकम् कथलाप्रपक्वगोधूमादितच्चूणादिकम् पुनः पारिवर्तं प्रोक्षणादिना शोभितम् मक्षिवदनपूर्वकं मद्भक्त्यादिभ्यो विमल्यशेषं वास्यतः भुञ्जीत ॥ ३६ ॥

एतां प्रसिद्धां पुण्यतीर्थवतीं मत्स्याकृत्वाङ्कितमेकं एकलः निःसङ्गः अतासकः सत्येन्द्रियः वशीकृतन्द्रियः आत्मना परमात्मना ध्येयेन क्रीडा यस्य सः यतः आत्मनि तस्मिन्नेव रतः आत्मा परमात्मा यद्विज्ञानं सर्वविज्ञानं सवति स वेद्यत्वादिना विद्यते यस्य सः स्वमद्वैतः शशुमिप्रादिकोपवर्जितश्चरेत् ॥ ३७ ॥

मह्यटनाशकौ विविक्तचेमशरणो भवेत् विविक्तं प्रतिकूलजनवर्जितम् क्षेमं निरुपद्रवं च शरणं पुण्यदौ वासस्थानं यस्य सः भुवि पुरुषपुण्यतीर्थसदनाभ्युपयो विमला इति प्रागुक्तः मायि यो मायो सक्तिस्तेन विमल आशयो यस्य सः मया अंशिता सह समेषांशो जीवशोक जीवभूतः सनातन इत्युक्तः आत्मानं मद्भक्त्या अभेदेन चिन्तयेत् अंशित्वेनांशत्वेन मिश्रत्वेऽपि अंशस्यांशिनिरपेक्षस्थित्याद्यभावाद्भिमिश्रत्वेनापि ध्यायेदित्यर्थः क्षेत्रज्ञं ज्ञायि मां विद्याति श्रीगीतायां च ननु स आत्मा कृतमः देहकूप उत चक्षुरादिवैकतम आहोस्निग्धमनोबुद्ध्यादिरूपः किं वा प्राणः इत्यत्राह । एकमिति । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादीनां सर्वेषां प्रकाशकमेव कूटस्थाक्षरादिशब्दवाच्यम् ॥ ३८ ॥

तथोरन्यः पिप्पलं झङ्क्षतीति श्रुतिप्रोक्तं श्रद्धयाविशेषः स्वपरस्परविस्मृतिपूर्वकमनादिमापावृतजीवकराणां स्वकर्मफलपाचयं वन्द्येत्तुः पशामिन्द्रियाणाम् मन्यो निरक्तोऽभिचाकशी-

वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ।
 संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्त्वः शिलान्धसा ॥ २५ ॥
 नैतदस्तुतया पश्येदृश्यमानं विनश्यति ।
 असक्तचित्तो विरमदिहामुत्र चिकीर्षितात् ॥ २६ ॥
 यदेतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् ।
 सर्वं भायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् ॥ २७ ॥
 ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्रक्तो वाऽनपेक्षकः ।
 सलिङ्गान्नाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥ २८ ॥
 बुधो बालकवत्कीडित्कुशलो जडवच्चरेत् ।
 वेददुन्मत्तबद्धिद्वान् गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥
 वेदवादरतो न स्यान्न पाखण्डी न हैबुकः ।
 शुष्कवादविवादेन कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सीति श्रुतिप्रोक्तकर्मफलविपक्षे परमात्मनि संयमः ऐकात्म्यं
 परमात्मनः साक्षात् मोक्षद्वयः इत्येवमात्मपरमात्मविषयकज्ञान-
 निष्ठमा आत्मनः वृत्ते मोक्षं ज्ञानवीक्षेताद्योचयेत् ॥ २२ ॥
 यस्मादिन्द्रियविशेषो वग्नयेतुर्मेदध्यानं मोक्षदेतुस्तस्मात्
 शुद्धकर्मिभ्यः कर्मफलैर्भ्यो विरक्तः सद्भावेन सद्ब्रह्मात्मको
 भावे यो भावस्तेन महान् ज्ञानजन्यसुखं लब्ध्वा चरेत् ॥ २३ ॥
 किं कुर्वन् कुत्र चरेदित्याकाङ्क्षायामाह । पुराणमग्रजानिति
 पुराणि दृष्टादियुक्तानि तद्वर्जिताः ग्रामाः ब्रजान् गोष्ठानि
 साधान् यात्रिकव्यूहान् मित्रार्थमेव नतु लौक्येन पुरापदेशा-
 दियुक्तमेव नतु विपरीताम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

मौन होना जेहा से रहित होना प्राणायाम करना ये तीन
 वचन के देख के चित्त के बंद हैं हे लख ! जिसके ये तीन
 नहीं है वह पुरुष केवल तीन पाँचों के रखने मात्र से
 सत्यासी नहीं होता है ॥ २७ ॥

निर्दोषों को छोड़कर चारों वर्गों में मित्रा करे पहिले
 बिना विचार हुये सात घरों से जावे उनमें जो मित्रे तिस
 से सन्तोष कर लेवे ॥ २८ ॥

मित्रा को केके नाम के बाहर जलके किनारे जाकर
 आचमन करके मौन होकर जो कोई भावे तिसको कुछ
 देकर बाकी जो वचे तिसको जब सींच कर धुवित्र करे
 फिर जितना अन्न होवे सय भोजन करे ॥ २९ ॥

निःसंग होकर नितेन्द्रिय होकर इस पृथिवी में एकल
 विचरे आत्माही में क्रीडा करे आत्माही में रह रहे आत्मज्ञानी
 होवे समदृष्टि रखे ॥ २७ ॥

एकांत कथाया स्थल में रहे मेरी भाक्ति करने से अंतरा
 करण को शुद्ध रखे मुनि जो है भगवत् रूप से मेरे साथ
 आत्मा का व्याप्यमापकभाव चिन्तन करे ॥ २८ ॥

और ज्ञान निष्ठा से आत्माके वच और मोक्ष को देखे
 श्रद्धियों का विशेष वच है इनका संयम मोक्ष है ॥ २९ ॥

तिससे मुनि श्रद्धिय ब्रह्मर्षी को नियमित करके मेरे भाव
 से विचरे आत्मा में महान् सुखको प्राप्त होकर सुद कामों
 से विरक्त होजावे ॥ ३० ॥

पुर ग्राम गोष्ठ यात्रि समूह इनमें मित्रा के वास्ते विचरता
 प्रवेश करे पवित्र देश नदी पर्वत वन आश्रम यात्री पृथिवी
 में विचारता रहे ॥ ३१ ॥

श्रीभरद्वाजकृतभाष्यटीपिका ।

यतः शिल्पकृत्ता प्रापेत्ततः तदीयेतावसाधयेन सुखसत्त्वः
 सन्निरुत्तमोहः संसिध्यति मुच्यते ॥ २५ ॥

ननु मिष्टान्नं विद्याय कथं शिलान्ते प्रवृत्तिः स्यादत आह ।
 नैतदिति । एतत्तु दृश्यमानं मिष्टान्नादि वस्तुतया न पश्येत
 यतो विनश्यति सत इहामुत्र च लोके असक्तचित्तः संसि-
 दीर्षितात्तदर्थकृत्याश्चिन्मेव ॥ २६ ॥

ननु तथापि यावद्विनाशो सुखदेतुस्तत्तद्विचिन्तावतः कुतो
 विरागः स्यात्तत्राह । यदेतदिति । एतज्जगन्ममतास्पदं मनो-
 वाक्प्राणैः सहितं सदितमदंकारास्पदं शरीरं सर्वं तन्मयं

नोद्विजेत जनाद्धीरौ जनं चोद्वेजयेन्न तु ।

अतिवादास्तितिक्षत तावमन्यत कंचन ।

देहमुद्दिश्य पशुवद्वैरं कुर्यान्नि केनचित् ॥ ३१ ॥

एक एकं पशो ह्यत्मा भूतेष्वामन्यवस्थितः ।

यथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

सुखं चाऽऽप्नोति मायामात्रमिति तर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तेन
त्यक्त्वा स्वस्थ आत्मानिष्ठः संस्तन्त स्मेरन् चिन्तयेत् ॥ २७ ॥

एवं बह्वदकादिभ्रमांशुक्त्वा परमहंसधर्मानाह । ज्ञाननिष्ठ
शक्ति साधकशक्तिः । बहिर्विरक्तो मुमुक्षुः सन् ज्ञाननिष्ठो वा
मोक्षेऽप्यनपेक्षो मन्त्रको वा सल्लङ्घ्यस्त्रिदशद्वयसहितानाश्रमांस्त-
स्मात्स्वकत्वा तदासक्तिं त्यक्त्वा यथोचितं धर्मं चरेदित्यर्थः ।
न पुनरत्यन्तत्याग एव विधाक्षितः पुनर्धर्मविधानात् अक्रियत्व-
स्योत्तराध्याये वक्ष्यमाणात्वाच्च तर्हि पूर्वस्मात्को विशेषस्तमाह ।
अविधिगोचरो विधिभक्तिकरो न स्यादिति एतदेव स्फुटीकरि-
ष्यति "गोचरमात्रमत्र स्नानं न तु चादेनयाचरेत्" इत्यादिना ॥ ३८ ॥

कथं चरेत्तदाह । बुद्ध्या विवेकवानपि बालकवन्मानावमान-
विवेकशून्यः कुशलो निपुणोऽपि जडवत्कृतानुसंधानाभावेन
विद्वान् पण्डितोऽप्युन्मत्तवत्प्रवृत्त्यानाभावेन नेगमो वेदार्थनि-
ष्ठोऽपि गोचर्योमनियताचारमिव ॥ २६ ॥

वेदवादरतः कर्मकाण्डव्याख्यानादिनिष्ठः पाण्ड्यडी श्रुतिस्मृ-
तिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् हेतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादे
निष्प्रयोजनगोष्ठ्या यो विवादस्तस्मिन् ॥ ३० ॥

अतिवादान् दुरुक्तानि ॥ ३१ ॥

आत्महृष्ट्या तावद्वैरकारणं नास्तीत्युक्तमेक एवेति देहद-
ृष्ट्यापि नास्तीत्याह । भूतानि च देहा अपि कारणरूपेणैकात्म-
कानि ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकाचार्यदीपिका
दीपिकावीपिनी टिप्पणी ।

सहीयेन वानप्रस्थसम्बन्धिना ॥ २५ ॥

इदंमात्रम् न तु लब्धम् इत्यल्लब्ध निःसङ्गत्वविवरणम् । अतो
मश्वरत्वात् । तदर्थं कृत्वा मिष्टाज्ञाद्यर्थपरिभ्रमात् ॥ २६ ॥

बावकिनाशं विनाशादवाकं तावन्तावतः मिष्टाज्ञादिचि-
त्तावतः मायामात्रं प्रतीतिमात्रं तद्वर्तमानमतीतं च मिष्टाज्ञादि
त्यक्त्वापि पुनर्न चिन्तयेत् इत्यतीतं वर्तमानं च निःसङ्ग-
त्वमुक्तम् ॥ २७ ॥

तदासक्तिं धर्मासक्तिमिति धर्मशब्दद्वयं तदासक्तौ लक्षणा
पूर्वस्माद्बह्वदकादेः तं विशेषम् । एतदेव अविधिगोचरत्व-
मिव ॥ २८ ॥

विवेकवानपि आनापमानज्ञानवानपि ॥ २६ ॥

[११६]

पाण्ड्यडी न स्यात् पूर्वपक्षज्ञानार्थमपि पाण्ड्यडीनाशं नाश-
यदित्यर्थः । निष्प्रयोजनगोष्ठ्यामिति वैष्णवमतप्रवृत्तिप्रयोजनगो-
ष्ठ्या तु पक्षमपि समाश्रयेत् ॥ ३० ॥

तुशब्दः संसारादुद्देगं विधत्ते प्रस्तोऽभ्यहं कृपणवत्सख
दुःसहोअसंसारचक्रकदनादित्यादि प्रह्लादोक्तिः ॥ ३१ ॥

देहमिति युग्मकम् । आत्मा परमात्मा भूतेष्वन्येषु आत्मनि
च स्वस्मिन् जीवे यथेन्दुरुदपात्रेष्वित्येकस्यैव वैभवमात्रे दृष्टान्तः
तत् प्रतिबिम्बत्वे "अनुबद्धग्रहणात् न तथात्वं वृद्धिहास-
माकृत्वमन्यमावात्" इति पूर्वोत्तरन्यायाभ्यां तथा निर्णीतत्वात् ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

शिलान्धसा शिलोन्मूलविधानप्रस्थदत्तमिच्छाजेन ॥ २५ ॥

सर्वे माया सर्वमिदं प्रकृतिपरिणामः ॥ २७ ॥

सल्लङ्घ्यात् गृहस्थादिल्लङ्घ्येतात् अविधिगोचरः कामविधि-
रगोचरः ॥ २८ ॥

गोचर्योमन्यवदिति भावः नेगमः निगमनिष्ठः वेदवादरतः वेद-
पूर्वभागरतो न स्यात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वैराद्यकरणे हेतुमाह । एक एवेति । यथेन्दुरिति कोणाभ्यर्श-
ष्टान्तमाह । अन्यथा आकाशमेकं पृथगिति दृष्टान्तविरोधात्
॥ ३२-३५ ॥

भीमरस्त्रामिकाचार्यदीपिका
भीमरस्त्रामिकाचार्यदीपिका ।

किञ्च वानप्रस्थेति । अमीक्ष्य पुनः पुनः तत्र हेतुः संसि-
ध्यतीत्यादि शिलान्धसा शिलोन्मूल प्राप्तेन तदीयेनान्धसा
अज्ञेनापि शब्दसम्बन्धः सन् निवृत्तमोहः संसिध्यति मुच्यते अत-
स्तेष्वेवाभीक्ष्यं भैक्षमाचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

तनु कामेभ्यः कथं विरक्तः स्वादित्यत उपायमाह । नेति
प्रत्यपरिहृद्यमानं शब्दादिविषयजातं वस्तुतया न पश्येत् कुतः
यतस्तद्विनिर्मुक्तिरिति एतद्दृष्टान्तेन पारलौकिकविषयेष्वप्यसकविष-
इहामुत्र चिकीर्षितात् ऐहलौकिककामसाधनतया कर्तुमिष्टा-
त्कृत्याद्विरमेत् इत्थं सस्यग्विवेकेन विरक्तो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च मनोवाकप्रमाणसदृशं वारप्रदं कर्मेन्द्रियाणामनुप-
लब्धं मनोप्रदं ज्ञानेन्द्रियाणां प्राणप्रदं भूतपञ्चकस्य
बुद्ध्यान्द्रियमनःप्राणभूतसंघातात्मकमेतज्जगज्जन्म शरीरं माया
प्रकृतिपरिणामकमित्येवं विधत्ते तर्केण नश्वरत्वादिभिः प्रकृति-
कार्यत्वानुमानेनेत्यर्थः । स्वस्थः स्वादिमन्त्रेण ब्रह्मात्मकं स्थितः

श्रीमद्गीतावाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

ब्रह्मात्मकस्वात्मस्वरूपसंशीलनपरः त्यक्त्वा उक्तविधे शरीरे
आत्माभिमानं त्यक्त्वा पुनस्तच्छरीरमात्मतया नामिमन्येत ॥२७॥

इत्थं वर्णाश्रमधर्मानभिधायार्थमाश्रमधर्माननुतिष्ठतः सञ्जा-
तज्ञानवैराग्यभगवद्भक्तियोगस्याचारमेवं विदधाति । ज्ञाननिष्ठ
इति सार्द्धं काव्यमभिः । विरक्त इति ज्ञाननिष्ठस्य विशेषणम् अन-
पेक्षक इति मङ्गल इत्यस्य विरक्तो ज्ञाननिष्ठो वा अनपेक्षको
मङ्गलको वा स्यादिति सम्बन्धः । वैराग्ययुक्तं ज्ञानं चात्र भग-
वच्छेषतैकरसोऽहं तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च स चासंख्येयैः
कल्याणगुणैः परतरः अतो मम भगवानेव परमप्राप्यः प्रापकश्च
अन्यदपि ममनोरथवर्ति स एव मम सर्वसर्वमित्यध्यवसायात्मकं
एतच्च समनन्तराध्याये ज्ञानिनस्वरूपमेवेष्ट इत्यादिना स्वयमेव
स्फुटीकरिष्यति भक्तियोगस्यानपेक्षत्वं नामानभिसंहितफलत्वं
भक्तिप्रपन्न्यन्यतरनिष्ठश्चेदित्यर्थः । स चतुर्थाश्रमनिष्ठ एवेति न
सङ्कोचः किन्तु चत्वारोऽस्याश्रमाः सल्लिङ्गानाश्रमानिति बहुव-
चनदर्शनात् सल्लिङ्गान् गृहस्यादिलिङ्गोपेतानाश्रमांस्त्यक्त्वाऽविभि-
नोच्चरन्नेष्टु विधिप्रद्वयं प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् । अधिधिगोचरः
विधिर्नैषातिथोऽयः विधिर्मा प्रवर्त्तयति निषधस्तु निवर्त्त-
यतीति बुद्धित्यक्त्वा भगवच्छेषतैकरसस्य मम तत्कैकर्यं मत्स्व-
रूपानुबन्धीति बुद्ध्या चरेत् यथाशक्ति वर्णाश्रमधर्मान् भगव-
त्कैकुप्यवेषणाचरेत् सल्लिङ्गानामाश्रमाणां त्यागो नाम निष्प्रो-
पायत्वेन तेषूपायानुप्राप्तवस्तुव्यवसायात्मकः अनेन यावदुपा-
यनिष्पत्तिस्तावत्तदनुप्राप्तकत्वबुद्ध्यानुतिष्ठेदिति सूचितं स्वीकृत-
सिद्धोपायस्य निष्प्रोपायस्य च वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानस्योपायोप-
कारकत्वाभावात्तदनुष्ठानानुष्ठेयत्वं ननु स्वरूपेणानुष्ठेयत्वं
निष्प्रोपायपुण्यपामस्याप्रयाणादनुष्ठेयत्वेनैवैवमन्वयश्चात्तत्प्रत्यु-
तिसमभवनया स्वरूपानुबन्धितया वा लोकजिघृक्षया वाऽनुष्ठेयत्वं
मात्रेयमेव अन्यथा—

नाविरतो बुद्धिरिताज्ञानतो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रधानेनैतानुबन्धादिति ॥

भृत्युत्तरीत्यार्य स्वरूपतो वर्णाश्रमधर्मात्यागः प्रव्याधयेदेनमुपाया-
दपि कैङ्कर्याकरणाच्छेषतापि न सिद्ध्येल्लोकश्रोतसीदित अतो
अयोक्त एवायं आश्रमल्लिङ्गानि—

मेखलाजितदण्डेन ब्रह्मजारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो अधिवेकाद्येनसरोमैधेनाश्रमी ॥

त्रिदण्डेन यतिश्चेन्नाष्टकानि द्रष्टव्यानि ॥ २८ ॥

किञ्च बुधशति ॥ बुधो विवकवानपि यावदकवन्मानावमानर-
हितः कीलेखरेव कुशलो निपुणोऽपि जडवत् विज्ञानप्युन्मत्त-
वद्वदेव नैगमः वेदार्थनिष्ठोऽपि गोचर्यो पशुचर्यो चरेत् अत्र इव
सर्वतः वेदात्माभिमानविषयानुसन्धानपररजनसमादात्म्यावि-
काराणामभावादिति भावः ॥ २८ ॥

वेदवादरतः वेदपूर्वभागरतो न स्यात् पाषण्डी वेदविरुद्धा-
चाररतः हेतुकः कवजतर्कानिष्ठश्च न स्यात् शुष्कवादेन
निष्प्रयोजनगोष्ठ्या यो विषादरतेन तन्मूलकं कश्चित्पक्षश्च न
समाश्रयेत् न संशयेत् ॥ ३० ॥

जनाश्लोक्षिजेत न मीतो मवेक्षापि जनं लोकेजयेत् मति
वाहान् युक्तानि तितिक्षेत ॥ ३१ ॥

वेदमिति । वैराकरयो हेतुमाह । एक एवेति । भूतेषु भूतसंघात-
परिणामरूपेषु देवमनुष्यादिवेदेषु य आत्मा प्रत्यगात्मा तस्मिन्ना-
त्मनीत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं तस्मिन्भवस्थितः परमात्मा एक
एव यथेन्द्रकपात्रेष्विति व्याप्यगतबोधास्पष्टं दृष्टान्तः ततः
किमत आह । भूतान्येकात्मकानीति । एकः परमपुरुष आत्मा
येषां तानि हि यस्मादेवं तस्मात्त वैरं कुर्यादिति सम्बन्धः सर्व-
भूतानां भगवच्छरीरत्वात्कामि भूते कृतं वैरं तदात्मभूतपरम-
पुरुषपर्यन्तगामीति न तां कुर्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतार्थकृतपदरत्नावली ।

पदं स्थानम् असीद्व्याप्त्यनेन पुरादिषु विकल्प इति ज्ञायते
वानप्रस्थाश्रमस्येषु नित्यं भैक्षचरणस्य किं क्षिप्रफलमित्यत
आह । संसिध्यतीति । शिवाभ्यासा शिवाविहिताभेन शुद्धं स्वस्व-
मन्तःकरणं यस्य स तथा मसंमोहो मिथ्याज्ञानशहितः
आशु संसिध्यति अपरोक्षज्ञानमाप्नोति ॥ २५ ॥

संसिध्यस्य दर्शनप्रकारं विधत्ते । जैति । एतज्जगदस्तुतया
परब्रह्मत्वेन प्रप्र हेतुः विनश्वरं दृश्यमानमिति एवं पश्यता
वैराग्यानुसन्धानं कर्तव्यमित्याह । असक्रेति । इहामुत्रासकचित्तः
स्यात् ततः किमप्राह । विरमोदिति । चिकीर्षितात् कर्तुमिष्टात्
कर्मोद्वैरमेव कृतकृत्यो भवेदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

एतदेव स्पष्टयति । यदेतादिति । मनोवाक्प्राणैः संभूतं सम्प-
न्नमात्मानि हारौ स्थितम् ऋचौ मक्षरे परमे वर्धमानित्यादिभूतः
यदेतत्प्रत्यक्षं जगत्सर्वं मायेति तर्क्याचेतनप्रकृतिकृतत्वेन प्रमु-
ष्टितानुगुणमायातीत्यायः फलं तन्मा जेति माशब्दो निषेधार्थः
तथा च मायेति निष्फलमुच्ये मायामिति वक्तव्ये मायेति स्वी-
कृत्वेन वचनमत्यन्तास्मात्तद्व्यप्रकटनामेवतोऽस्य ज्ञानेन प्रयोजना-
भावात्नेतासुखाय स्यादिति त्यक्त्वा स्वतन्त्रत्वात्को विष्णुरन्यसं-
वाहकादित्येन मुक्तिफलप्रदत्वात् तस्यः तदेकशस्यामे भूत्वा तज्जगन्त
स्मरेद्विष्णुमेव प्रयोजकं स्मरेदित्यन्वयः यदि विष्णुः स्वतन्त्रो
न स्यात्तर्ह्येतज्जगत्प्रतिपत्तं न स्यात् तच्चैन्नित्यसुखं स्यान्न
चैव तस्मात्स एव तथैवेत्यादितर्क्या विश्वं मिथ्या दृश्यत्वा-
दित्यादितर्क्या मायामयत्वं प्रपञ्चस्योच्यत इत्येतत्पूर्वोक्त-
प्रत्याघोषात् विश्वं सत्यमित्यादिभूतिप्रामाण्यादस्मदुक्तार्थ—

त्रिगुणा प्रकृतिर्माया तज्जगद्विश्वमीदृशम् ।

अनाद्यनन्तकालेषु मायेत्याहुर्विपश्चितः ॥

अचेतनत्वात्तैवेतत्प्रयोजकतया स्मरेत् ।

चेतनत्वं स्वतन्त्रत्वं सैको विष्णुरेव तु ॥

प्रायस्तु फलमादिष्टं प्रोक्तमायेतिनिष्फलम् ।

फलात्पश्चात् मायैवा सम्यक्ता त्रिगुणात्मिका ॥

महाफलप्रदत्वात् विष्णुराद्य इतीरित इति ।

प्रमाणसङ्गाधारेत्युपेक्षायाम् ॥ २७ ॥

ज्ञानपरिपाकप्राप्तस्य यत्तेवृत्तिप्रकारं विधत्ते ज्ञाननिष्ठ इति
ज्ञानस्य निष्ठोक्तार्थो यस्य स तथा वाच्योऽसमुच्चारायो नविक-
रपायो अन्वोऽन्यनिष्पत्तायो वा अनपेक्षकः शिष्यसङ्गप्रहाशनपेक्षः
सल्लिङ्गान् दण्डादिविषयसहितान् मुक्त्वा विधेर्गोचरः सर्व-
यतिरथ अतीत्यादिरूपद्वयद्वारागोचरश्चरोद्विषिके अरयथे
वर्तेत एव इत्यर्थः अत्रा वेदोक्तविधिप्रकृतत्वेन सर्वोपासनादि

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न करोति किन्तु जलस्रोतोवत् स्वत एव करोति ॥ २८ ॥

तं प्रकारं वक्ति । बुध इति । गोचर्यो गोवक्षर्यो मन्त्रवक्षर्य-
मित्यर्थः । नैगमः वेदोक्तविधिना वर्धमानः इत्यनेनाविधिगोचर-
इत्यत्र विध्यतिक्रमो नायं इति निरण्यायि ॥ २८ ॥

नैगम इत्युक्तं विशदयति । वेदेति । वेदेन सह वादो विवादः
विमतिपातितस्तत्र रतो न स्मात् कुतर्कया वेदस्य जीवब्रह्म-
व्यापकत्वाद्यर्थकथनपरो न स्यादित्यर्थः—

वेदेन सह वादो यो वेदवाद इतीरितः ।

तर्कया वेदस्यान्वयार्थकल्पनं तद्विरो विदुः ॥

तन्न कुर्यात्कदाचित्च तत्कुर्वन्वेदो मवेदिति ।

वचनानुक्त एवार्थः । वेदविचारविधुर इत्यर्थो नैव किञ्च पाषण्डी
पाशुपतादिदर्शनाभिमानो च न स्यात् हेतुकी अक्षपादादि-
दर्शनाभिमानो च न स्यात् शुष्कवादविवादेन प्रसङ्गतः प्राप्त-
निरर्थवादकलहेन—

योगसाङ्ख्यकणादाक्षपादा वै हेतुवादिनः ।

पञ्चीशशाक्तबुद्ध्याः पाषण्डा इति कीर्तिताः ॥

इति वचनानुक्तं ॥ ३० ॥

नोद्विजेत कुजेनाज्ञोद्विष्टः स्यात् ॥ ३१—३२ ॥

भीमजीवगोत्राभिकृतकमसम्भवेः

पूर्वं निःसंग इत्युक्तं तदेव विदुषीति ॥ नेतदिति ब्राह्मणम् ।
तत्राक्तवत्त्वे निःसंगत्वं प्रथमेन ॥ २६ ॥

वर्त्तमानेऽतीते च निःसंगत्वं माह । यदेतदिति । सर्वं नायेति माय
न यैव शुद्ध आत्मानि अद्यासितं तत्तत्प्रकार्यै लक्षणेति पुनर्न
स्मरन्नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्योऽप्येव कुर्यादिति प्रसंगेन विधत्तितं स्त्रीणां निरीच-
योत्यादिवत् टीका च नाग्यया मत्परश्चरेदित्यत्र यथेति
॥ २८ ॥ २९ ॥

पाषण्डो न स्यादिति पूर्वपक्षज्ञानार्थमपि पाषण्डमतं नाश्रय-
वित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वेदमिति युग्मकम् । आत्मा परमात्मा भूतेश्वर्येषु जीवेषु आत्मानि
च स्वस्मिन् जीवे यथेन्युत्पन्नेष्वित्येकस्यैव वैमवमात्रे
ब्रह्मन्तः ननु प्रतिविम्बतामात्राणि परमात्मसंभवाद्वा निर्याति-
त्वात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमस्त्रिजगत्पञ्चतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतः शिवायथा शिववृथा प्राप्तेन तदीयेनायथा अक्षेन
शुद्धसत्त्वः शुद्धान्तः करणः ॥ २५ ॥

ननु मधुरमिष्टान्नं विहाय कथं रुचे शिवाजे प्रवृत्तिः स्यात्
अत आह । नेति । एतत् स्नाहन्मादि वस्तुतया न पश्येत् यतो
विनश्यति अत इहामुत्र लोके असक्तचित्तः सन् चिकीर्षि-
तसर्वकल्याहिरमेत् ॥ २६ ॥

माया मायाशुण्यकार्थमिषयः । तर्कया कार्वाण्यं कारणा-

त्मकत्वात् परमात्मैक्यमेवेतस्येति न्यायेन इदं कारास्पदं न
स्मरेत् ॥ २७ ॥

परिपक्वज्ञानिनो निष्कामस्रमक्तस्य च वृणांश्चमनियमाभाव-
माह । ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठः परिपक्वज्ञानवान् अनपेक्षकः प्रतिष्ठाप-
त्यन्तापेक्षारहितः । अत्र सर्वथा निरपेक्षमजातप्रेम्णो मक्तस्य न
संभवैकत उत्पन्नप्रेम्णैव मक्तः सल्लिङ्गानाश्रमास्त्यजेत् उत्पन्नप्रेमा-
त्तु निर्विङ्गानाश्रममोस्त्यजेदित्यर्थो लभ्यते स्वधर्मत्यागस्तु तावत्
कर्माणि कुर्वतेति वाक्यात् भक्तानामाश्रमभक्त एवावगम्येत तयोः
शुद्धान्तःकरणत्वादेव पापे प्रवृत्त्यभावात् कुशाचारत्वं नाशङ्क्यम्
तेनाविधिगोचरः ॥ २८ ॥

लोकप्रतिष्ठोत्थविज्ञेयमयात् कापि स्वं न प्रकाशयेदित्याह । बुध
इति । नैगमः वेदार्थविज्ञोऽपि गोचर्योम अनियताच्चात्म ॥ २९ ॥

किंस्वात्मगोपनायमेवं भूतस्तु न भवेदित्याह । वेदवाद-
रतः कमंकायडादिव्याख्यारतः पाषण्डो बौद्धादिचिह्नधारी हेतुकः
केवलतर्कनिष्ठः शुष्को यो वादो विवर्तदिलक्ष्यस्तत्र विवादे
सति ॥ ३० ॥

अतिवादान् कुरुकानि ॥ ३१ ॥

वेराकरणे विचारमाह । एक इति प्रणो ह्यारमा परमात्मा भूतेषु मनु-
ष्यादिषु आत्मानि जीवे च यथा उदपात्रेषु उदकपात्रस्य प्रतिविम्बा-
त्मकेषु किरणेषु इदं स्वरूपं येषु कारणस्य सत्त्वादित्यात्महृष्ट्या
वैकार्याभावः देहदृष्ट्या तु भूतात्मेकात्मकानीति क्वैरे कायमिति
भावः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्देवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

अथाशुभमां भिद्यमाह । वानप्रस्थेति । प्रभिक्षणं पौतःपुन्येन भैक्ष्य-
माचरेत् यतः शिवायथा सत्यपक्षज्ञानम् शिखोऽक्षवृथा जितेनाश्र-
साक्षेन शुद्धसत्त्वः शुद्धान्तःकरणः सन् असंमोहः गतमोहः
आशु शीघ्रं सिद्ध्यति मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २५ ॥

ननु शिवायथा कथमात्मा पुष्टः स्यादित्यत आह । एतद्वनात्म-
भूतं वस्तुतया आत्मतया न पश्येत् यतः कथौदकपात्रादिक-
मेकं दृश्यमानं शरीरं विनश्यति अतो मनुष्यादिशरीरवासु-
खादिस्थानेषु इहामुत्र च असक्तचित्तः सन् चिकीर्षितात् उभय-
लोकसाधनकृत्याहिरमेत् ॥ २६ ॥

ननु इहममानं पाञ्चभौतिकमात्मा मास्तु अदृश्यमानं मनोवाणा-
दीन्द्रियं वा प्राणो वात्मास्तिवस्तु आहायदिति आत्मानि जीवे सुख-
कुःखादिभोक्तारि पूयकापुण्यकर्तारि यदेतज्ज्ञायायतनं शरीरं तत्र
मनोऽन्तःकरणं वाशुपलक्षितं वाह्यं करणजातं प्राणोपलक्षिताः सर्वे
वासवश्च तैः सहितं स्थूलसूक्ष्मरूपं शरीरत्वं किंहुता सर्वं
जगतं प्रक्षायहरूपं माया मच्छाक्तिरूपा प्रकृतिः तत्कारणं इत्येव
मनुपदेशेन तर्कया च शरीरं नात्मास्तित्वात् मौक्तिकादिवत् मनोवा-
णादिकं च नात्मा करणत्वात् वाक्यादिवत् प्राणो नात्मा वायुवि-
शेषत्वात् व्यजनजलवायुवत् इत्यभूतेन प्रयोगाय च मनोवाक्प्रा-
णासंहितमात्मत्वेत लक्षणा स्वरूपः इहेन्द्रियमनोबुद्धिमायाविशयो
विलक्ष्यो स्वरूपे तिष्ठतीति स्वस्यः सन्न तस्मिन्नेव देहादिकमात्म-
त्वेन न स्मरेत् अत्र वैदिकानां भववृत्तन्यभक्तानां सर्वलोक-
वेदहेतुभूतस्य भगवतो वचनमेव प्रमाणम् ये तु वेदव्याहः

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तर्कप्रमाणाः देहमनसाद्योतममात्रवादिनस्ते तर्कयैव निराकृतव्या-
हृतस्तर्कयोग्यतुल्यैव ॥ २७ ॥

कर्मज्ञानवैराग्यभक्तिरूपाणि गुणैर्गुणहलभ्यानि मोक्षसाधनाति-
तत्र चर्गाभमभ्यामभ्यामन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं वक्ष्य-
त्यस्मिन्नेवाध्याये "इति स्वधर्मनिर्णयकसत्त्वो विज्ञातमद्रतिरिति
वैराग्यसहितस्य भक्तिसाधनत्वं च वक्ष्यत्युत्तराध्याये—

ज्ञानिनस्त्वहेमेवष्टः स्वाधौ हेतुश्च सम्मतः ।

स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं भेष्टं विदुर्मम ।

ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभक्तिं भास्य ॥

तपस्तीर्यजपदानपवित्राणातिरागि च ॥

तालङ्घुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञातव्यं स्वात्मानमुद्धव ॥

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावतः इति ॥

भक्त्या स्वप्राप्तं च वक्ष्यत्यस्मिन्नेवाध्याये—

भक्त्योऽख्यानपापिण्या सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्माकारण्यं मोक्षयति साः ॥

तत्र सर्वसाधनैः—

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृणो भक्तिः प्रजायते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो ज्ञेयजन्मसंश्रितैर्जातया भक्तेरावेशेन ग्रहग्रस्त
इव मम भक्ता सर्वभूमधर्माणां तल्लिङ्गानां च विस्मयं करो-
तति केमुतिकन्प्रायेनाह सर्वेश्वरः । ज्ञाननिष्ठ इति साद्वैदशाभिः ।
स्वर्गादिसत्यलोकपर्यन्तसुखकामानां तत्सदाश्रमेषु तल्लिङ्गेषु प्रवृत्ति-
युक्तैव हृदयशुद्धिपूर्वकतत्त्वविवेकसुनापि बाधद्विधोदयस्तावत्तत्त-
द्गृह्यं कर्तव्यमेव यस्तु विरक्तः उक्तलोकप्राप्तिवासनारहितः ज्ञान-
निष्ठः ज्ञाततत्त्वः सल्लिङ्गानां श्रमांस्त्यक्त्वा चरेत् मदितरपदार्थ-
रागत्यागपूर्वकं मज्जानग्रहगृहीतो यथेच्छं विचरेदेव यदि तदा
"स्मृतेश्च सततं विष्णुर्विस्मृतव्यो न जातुचित् सर्वं विधिनिषेधाः
स्युरेतयोरेव किकरा" इति मयोक्तविधिनिषेधगाचरः अविधि-
भाचरः तत्तत्कालमस्तल्लिङ्गविषयविषयः अनपेक्षः सर्वसाधनतत्तत्फ-
लानिरेपेक्षः मज्जको वा सल्लिङ्गानां श्रमांस्त्यक्त्वा चरेदिति किंव-
कथ्यम् द्वितीयो वाक्यः केमुतिकन्प्रायसूचकः आश्रमल्लिङ्गानि
मैखलाजिनदण्डेन प्रस्थाचारीति लक्ष्यते ॥
गृहस्थो यद्विषेदाद्यैर्न सल्लिङ्गानां श्रमांस्त्यक्त्वा चरेत् ॥
त्रिदण्डेन यतिश्चाति लक्ष्यानि पृथक् पृथक् ॥
इत्यादिभिर्द्विजादिभिरुक्तानि मोक्षधर्मं नारायणोपाख्याने
या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टयं ।
तथा विना तदाप्नोति नरो नारायणाभयः ॥ इति
अष्टोक्तम्—

न यस्य जन्मकर्मण्यं न वर्णाश्रमजातिभिः ।

सज्जतेऽस्मिन्महत्मा चो देहे वै स देवः प्रियः ॥ इति

वक्ष्यज्ञानवैराग्यभक्तिरहः तदावेशग्रहगृहीतः सर्वतो निवृत्ता-
भिमानो भवेदिति भावः ॥ २८ ॥

एतदेव विवृणोति । बुध इत्यादिना । बुधोऽपि सिद्धान्ताभिज्ञोऽपि
लौकिकव्यवहारे बालकवदन्मिथ्यवत् कुशलोऽपि ध्यानादौ निपुणोऽपि
जडवत् लौकिके कार्येऽकुशलवत् विद्वान् स निमित्तवत्क्याविदपि
उत्तमवृत्तिनिमित्तप्रियाप्रियवागिन् नैवमोऽपि निगमानुसार्यपि
गोचर्या वृषभाचरणं चरेत् ॥ २९ ॥

वेदवादः कथाविस्तरो यस्य कर्मकाण्डस्य तत्र रतो न स्यात्
पाषण्डी अशिष्टाचरणारतो न स्यात् हेतुकस्तर्कमूलाचरणारतो न
स्यात् शुष्कवादविवादे निरर्थकवचनप्रतिवचनसंवादे कचिदपि
पक्षं न समाभयेत् ॥ ३० ॥

किञ्च जताश्चसनकारिणो मोक्षिजेत तं जनं च
नोद्वेजयेत् किं तु धीरः स्यात् श्रीमद्भागवतोक्त्यामपि यस्मान्नो-
द्विजेत लोकः लोकान्नोद्विजेत च यः । इषामर्षमोद्वेगे-
मुक्तो यः स च मे प्रियः इति भातिवादान् दुरुक्तितो-
मरान् तितिक्षेत सहेत कश्चन कमपि नावमन्येत दुरुक्ति-
तोमरेनपीडयेत् नारुतदः स्यान्नानृसंस्वादी न हीनतः परमेश्वा-
दवति यथास्य वात्सा पर उद्विजेत न तां वदुशर्ती पापलो-
क्यामिति वाक्कुडायका वदनाग्निपतन्ति यैराहसः शोचति
राड्यहानि परस्य नाममंसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नाव-
सृजेत्परोऽविति च महाभारते ॥ ३१ ॥

देहमुद्दिश्य एते मन्निकृष्टाः मत्पादमूले कुतो न पतन्ति
एतेऽत्यन्ततो निकृष्टाः दूरतः कुतो नापगताः अत एते हेत्या-
इत्येवं शरीरनिमित्तं धैरं न कुर्यात् हि यतो भूतेषु देहादिषु
आत्मति जीवात्मसु जातावेकवचनम् नित्यो नित्यानामिति
भूतरात्मनां बहुत्वात् एक एव निःसमानातिशयः पर आत्मा
परमेश्वरः अवस्थितः तस्य एकस्मिन् देहेऽवस्थित आत्मा तापै-
रभिभूयते सर्वदेहेष्वस्थितः परमात्मापि किन्ताप्युज्यते इत्या-
प्राह । यथेन्द्रकृपाशिविति इत्यादिः पारिलिङ्गत्वेन सर्वेषूपपात्रेषु
स्वरूपतोऽवस्थितसम्भवात्प्रतिविम्बरूपेणात्ययः स यथा सर्वो-
दपात्राणि प्रकारयति निस्तापानि च करोति न तद्वत्
दीववातगन्धेनापि युज्यते तद्वदित्यर्थः । भूतानि देहरूपाण्यप्येका-
त्मकानि एकोपादानकानि देहीनासप्येकत्वं चिन्तयेन् धैरं नैव
कुर्यादिति सङ्गन्धः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

प्रति दिनं वानप्रस्थो के आश्रम में भिक्षा मांगे ऐसे
भिक्षा के अक्ष से मोहरहित होने से अन्तःकरण के शुद्ध
होने से जल्दी सिद्ध हो जाता है ॥ २५ ॥

इस लौकिक पदार्थ को वस्तु रूप न देखे क्योंकि जो
प्राकृत दृश्यमान पदार्थ है वे नष्ट हो जाते हैं इस लोक पर
लोक के शोभ में आसक्त न होकर विचरा करे ॥ २६ ॥

यह जो आत्मा मे जगत् है मन वाणी प्राण से संयुक्त
है यह सब भगवन् माया सङ्कल्प रचित है ऐसा जानकर
स्वस्थ होकर इस से डरकर फिर स्मरण न करे ॥ २७ ॥

ज्ञान निष्ठावाला होवे अथवा विरक्त होवे अथवा मेरा

अलब्धवान् विसीदेत काले कालेऽशनं क्वचित् ।

लब्धवान् न हृष्येद्भूतिमानुभयं दैवतन्त्रितम् ॥ ३३ ॥

आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणम् ।

तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥

यदृच्छ्योपपन्नान्नमद्याच्छेषमुतापरम् ।

तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ ३५ ॥

शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदतयाचरेत् ।

अन्याश्च नियमान् ज्ञानी यथाऽऽहं लीलयेश्वरः ॥ ३६ ॥

न हि तस्य विकल्पाख्या या च सदीक्षया हता ।

आदेहान्ताक्वचित् ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ ३७ ॥

दुःखोदकैषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ।

अजिज्ञासितमदमौ गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ ३८ ॥

तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धवाननसूयकः ।

यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ॥ ३९ ॥

यस्त्वं संयतपद्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।

ज्ञानवैराग्यरहितास्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

मनु होवे सो भनपेछ होकर आभर्मों के सब चिन्हों को छोड़कर विधि के परतश्च न होकर विचरा करे ॥ २८ ॥

पण्डित होकर बालक सरीका कीडा करे कुशल हो कर भी जड़ सरीका बिचरे विद्वान् होकर उरमत्त के बराबर सोवे वैदिक होकर भी गड़ सरीका बिचरे ॥ २९ ॥

वेद के बाह्य विवाद न करे पाखंडी न होवे हेतुवादी न होवे शुक्रवाद से किसी पक्ष का आश्रय न करे ॥ ३० ॥ धीर रहे मनुष्यो से उन्नत न पारि आप भी किसी को आविष्क न करे सोढे बचनों को सह छोवे किसी का अपमान न करे इस वेद के पीछे किसी के लालच पशु सरीका घेर नहीं करे ॥ ३१ ॥

एक ही परमात्मा सब जीवों के भीतर व्याप्त है जैसे कि जल पानी में चन्द्रमा दिसता है इस दृष्टि से सब देहों को परमात्मा के साथ देखे तब घेर नहीं करे ॥ ३२ ॥

श्रीभरखासिकृतभाषासंदीपिका ।

दैवतन्त्रितं दैवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥

अहं तर्हि मित्राप्रयत्नेनापि व्रताऽऽह । आहारमात्रार्थं समी-

[३१७]

हेतैव यतः तस्य प्राणधारणम् युक्तं सत्यम् कथम् तेन प्राणधारणेन क्लृप्तं विचार्यते किं तेनापि तदाह । तद्विज्ञायेति ॥ ३४ ॥

तर्हि किं मिष्टाद्यादिकमप्राप्त्यमेव केनैवमुक्तमित्याह । अदृच्छयेति ॥ ३५ ॥

यथाहमीश्वरो लीलया चरासि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठाऽनासक्तः कुर्यान्न तु विधिकिकरत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

कुतो विधिकिकरत्वाभावस्तस्य तत्राऽऽह । न हि तस्य विकल्पाख्या मेवप्रतीतिः नन्वस्ति सा सत्यम् याचाऽसीत्साऽपि मद्भीक्ष्वा ज्ञानेन हता ननु न हता पुनर्दृश्यमानत्वात् तत्राऽऽह । आदेहान्ताक्वचित्कदाचिद्वाचितैव ख्यातिर्भवति ॥ ३७ ॥

तत्रैव विरक्तस्य परोक्षज्ञानघतः सन्ध्यासं तद्वर्माश्चोक्तत्वा केवलं वैराग्यवन्तं विविदिषुं प्रत्याह । दुःखोदकैष्विति । न जिज्ञासितो मद्भर्मो मत्प्राप्तिसाधनं येन सः ॥ ३८ ॥

मामेव ब्रह्मदृष्ट्यैव गुरुं परिचरेत् ततः परमेकहचरेदित्याश्रित्यैवैवेति भावः ॥ ३९ ॥

अतधिकारिणः सन्ध्यासं निन्दति आश्रयम् । यस्तिवति । प्रचण्डोऽस्यासक्त इन्द्रियसारथिर्बुद्धिर्वैरस्य सः ॥ ४० ॥

भीमभारमणदासगोस्वामिविरचित
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

कालेऽलामकाले । पुनः काले लामकाले । यतो हेतोः
उभयं लामालामम् ॥ ३३ ॥

यद्युभयं देवाधीनं तर्हि समीहेतुं यत्नं कुर्यादेव । तेनापि
तत्त्वविचारैणापि तत् तत्त्वम् ॥ ३४ ॥

यद्याहारमात्रार्थं चेष्टा तर्हि ॥ ३५ ॥

लीलया खेच्छया ततुः कर्मवश्यत्वेन । तस्य ज्ञानितः
विधिकरत्वेन सह ज्ञाननिष्ठाविरोधात् ॥ ३६ ॥

वाचितैव स्वकार्यं कर्तुमसमर्थैव प्रतीतिर्भवति दग्धरज्जु-
वत् । मया संपद्यते साक्षात्प्राप्तं । मनुष्यसम्पत्तिः प्राप्ता-
तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

परोक्षज्ञानवतः शास्त्रीयज्ञानवतः । तद्वर्मान् सन्यासधर्मान् ।
केवलवैराग्यवन्तं परोक्षज्ञानशून्याविषयासुचिमात्रवन्तम् । अतः
एव विविदिषुं शास्त्रद्वारा ज्ञानेच्छुम् । आत्मवान् धीरः । न
जिज्ञासितो न विचारितः । जिज्ञासापदस्य स्वाभ्यसमवायस-
म्बन्धेन विचारे लक्षणा ॥ इच्छाविरहे मुरुपपत्तेरि-
यत्वात् ॥ ३८ ॥

ततः परं ब्रह्मज्ञानान्तरम् ॥ ३९ ॥

अनधिकारिणोऽविरक्तस्य । यद्विप्रति युक्तम् । त्रिद-
यदमुपजीवति त्रिदण्डोपलक्षितदार्मिकन्यासं प्रदश्यं जीविकाम्
करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमभारमणदासगोस्वामिविरचितम् ।

चोदनया काम्यकर्मचोदनया नाचरेत् यथाहं लीलयेश्वरः
श्रीकृष्णो कुर्वन्महामीश्वरो यथा न काम्यकर्म चोदनया करोमि तद्व-
दिति काम्यचोनावश्यत्वाभावे दृष्टान्तः नतु लीलाचरत्वे ॥ ३९ ॥

विकल्पाख्या ब्राह्मणोऽहमित्यादिदेहविकल्पाभिमानः आदे-
हान्तं शरीरादिवैशिष्ट्यं देहपातावधि ॥ ३७ ॥

सन्यासिनोऽपि ज्ञातव्यान्तरमस्ति ज्ञानाधिकसन्यासिनोऽ-
प्यधिकमाह ॥ विविक्षासितमस्मत् इति ॥ ३८ ३९ ॥

समनस्कानीन्द्रियाणि बद्धुं ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमभारमणदासगोस्वामिविरचितम् ।

काले वृद्धवैति ॥ कालेऽशनायादशायामशनसलक्षणा धृतिमात्र
विधीदेत न त्रिषादं कुर्यात् कचिदशनं वदन्वा न हृष्येत् कृतः
यतस्तदुभयं लामोऽलामश्चेत्युभयं देवयन्त्रिते देवाधीनम् ॥ ३३ ॥

अत्र तर्हि भिक्षाप्रयासेनापि तत्राह । आहाराद्यमिति । समीहितं
यतेत यतस्तस्य प्राणधारणं युक्तं किं तस्य प्रयोजनं तत्राह ।
तत्त्वमिति । येन प्राणधारणेन तत्त्वं विमुच्यते तत्त्वविमर्शनायै
प्राणधारणमित्यर्थः तस्यापि किम्प्रयोजनमित्यत आह । यदिति ।
यत् यस्माद्विज्ञायैव विमुच्यते तत्त्वज्ञात्वा विमुच्यते तस्मात्तत्त्व-
विमर्शनात्मकज्ञानोपयुक्तप्राणधारणाधिमाहारं समीहेतव्यं ।
तत्त्वमत्र चिद्ब्रह्मदीश्वराणां अयावद्विद्यताकारः ॥ ३४ ॥

समीहामन्त्रेणापि कदाचिद्यदृच्छया देवानुपपन्नं प्राप्तमन्नं
भक्षुं मूर्धमयापकृष्टं वा तदद्यादश्रीवात् तया वासो वस्त्रं शय्यां
च यदृच्छया प्राप्तं प्राप्तं च भजेत् ॥ ३५ ॥

वक्तव्यविधिगोचरत्वमेव सिद्धावलोक्तन्यायेन प्रपञ्चयति ।
शौचमिति । लीलया कुर्वन्महामीश्वरो यथा न लीलनया करोमि
तथा ज्ञानी च शौचादीन्यांश्च नियमांश्चोदनया नाचरेत् किंतु
कैङ्कर्यस्य स्वरूपानुमुखात्कुरुत्यति भावः यथेश्वरस्य परिपूर्णस्य
लीलाद्यनुरूपा तथेधितव्यस्य कैङ्कर्यकरणं स्वरूपानुरूपमित्याभि-
प्रायः ॥ ३६ ॥

भूतान्येकात्मकाणि च इत्यनेनाप्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुभेद-
भ्रमो न कार्य इति सूचितम् अथ कथमनादिकालानुवृत्तः स निव-
र्त्तत कदा वा निरोधनिवृत्तिरित्यत आह । नहीति । तस्मात्कवि-
प्राचार्यकस्य या चिकल्पाख्या विकल्पो भेदः प्राच्या ख्यातिः
प्रतीतिरिति यावत् अत्राह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुभेदभ्रान्तिः सा नहि
कुत इत्यत आह सेति । सा महीक्षया सर्वस्य शश्वत् महात्मकत्वबुद्ध्या
हृष्टा भवति यस्मादेहेहेतुत्वात्कचित्कदाचित्सा ख्यातिर्भवेत्तथापि
ततः देहान्ते महीक्षयेव साधनभूतया मया संपद्यते संयुक्तो भवति
आं प्राप्तेतीत्यर्थः । देहान्ते निरवशेषं ख्यातिर्निवर्त्तते जीवदशायां
कदाचित्कदापि न मत्समिविरोधनीति भावः । यद्वा मया उपा-
यभूतन सम्पद्यते प्राप्यते स्वन रूपेणामिनिष्पन्नो भवति परं
ज्योतिरुपसम्पद्यते स्वन रूपेणामिनिष्पद्यत इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

तदेवं निष्पन्नोपायस्यादेहान्तादनुवर्तनीयावृत्तिरभिहिता अथ
स्वधर्मेनिष्ठस्य उपायोपेयादिजिज्ञासोः कृत्यमाह । दुःखोदकैष्विति
दुःखोदकैषु दुःखोत्तरफलेषु कामेषु जातो निर्वेदः अतीव
हेयताद्यवसायो यस्य सः अत्र हेतुः दुःखोदकैष्विति विशेष-
णम् आत्मवान् कामात्तामन्ततोऽनर्थविद्वद्बुद्धिमान् यद्वा
विधिसितगुरुपसत्पुत्रपुत्रकचित्समाधानयुक्तः न जिज्ञासितो
मन्त्रमो मत्प्राप्तिसाधनधर्मो येन सः मुनिः मननशीलं ब्रह्म-
निष्ठं गुरुमुपब्रजेदभिगच्छेत् अत्र परीक्ष्य बोद्धान् कर्मचितानि-
त्यादिश्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते ॥ ३८ ॥

तावदिति । ब्रह्मशब्देन तत्प्राप्तिसाधनादिसंस्कारमपि विव-
क्षितं मत्तेति । गुरुमक्तिर्विवक्षिता मनस्युक्त इत्यनेन नर-
मुक्तिर्युक्तकोषाविष्कारणद्वित्यं भ्रष्टावन्तित्यनेन गुरुपदिष्टायां-
स्तिफत्वं विवक्षितं सामेव गुरुं परिचरेदिति सम्बन्धः तत्राह तः
आदर्युक्तः एवकारेण कथं चिकपि भवद्विद्वत्कासः गुरुं
मामित्यनेन विवक्षितं सामानाधिकरण्यात् न तावच्छरीरात्ममात्र-
निवन्धनं भगवदात्मकत्वस्य सर्वात्मसाधारणत्वेन तस्य गुण-
वेव विशेषोपदेशायोगात् नाप्यवतारत्वनिवन्धनम् आचार्य-
स्यापि कश्चित्प्रति शिष्यत्वाच्छिष्यस्यापि काश्चित्प्रत्याचार्यत्वाच्च
स्वशिष्यान्प्रति ईश्वरावतारत्वेऽपि स्वस्य स्वाचार्ये प्रति तत्त्वा-
सम्भवात् नहि रामकृष्णभेदः सर्वान्प्रति ईश्वरत्ववत्कं चित्प्र-
त्याचार्यस्य सर्वान्प्रतीश्वरत्वं युक्तं तस्मादेव विद्या समेदोप-
देशा मनो ब्रह्मेत्यादिवद्दृष्टयुपायनोपदेशपरः ॥ ३९ ॥

इत्थं सदाचार्यपरिचर्यालक्ष्यवैराग्यमगवृत्तिभ्यां भवित-
व्यमन्यथा केवलाभमिच्छामो विफला इत्यभिप्रेत्याह । यदिति ।
असंपत्तबद्धोः अनियमितवर्तिन्द्रियवगः प्रचण्डो विमर्श-
त्यासक्त इन्द्रियसाराधिबुद्धिर्यस्य सः ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योगाभ्यासजन्यं ताभ्यां रहितश्च यः स केवलं त्रिदण्डमुपजीवति
त्रिदण्डप्रदं गमाभ्रमान्तरलिङ्गानामुपलक्ष्यम् आभ्रमलिङ्गानि
तन्मोक्षजितेन्द्रियस्य केवलजीवनोपायमात्रपयवचना संव-
त्तीति त्रिदण्डमुपजीवतीत्युक्तम्—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पकाशस्त्रामिनावुभौ ।

ताभ्यामभ्रमदत्ता वै भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेदिति ॥

आश्रामिज्ञं यतिं ब्रह्मचारिणं चाभ्रं भोजयन्ति हि ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धैर्याकरणे किञ्चिन्मित्रमत्राह । एक इति । परः सर्वोत्तमः आत्मा
परमात्मा एक एव भूतेषु चराचरसंश्लेषे आत्मानि स्वरिगश्चा-
वस्थितो हि यस्मात्तस्मादभिधानत्वाद्देवं न कुर्यात्तदप्रियत्वा-
दित्यर्थः । एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इतिभूतः अत्र दृष्टान्तमाह ।
खंयद्वाति । यद्येवमाकाश उदपात्रेषु घटादिषु एक एव
स्थितस्तथेत्यत्र विधेयम्—

घटादिषु महाकाशो निर्विशेषश्च संवत्तः ॥

घटावसकस्य तु तथैवाभ्यो घटानुगः ॥

घटनाशेऽयं नाशः सन् मध्यमाकाश इत्येतः ॥

एकदेशाभिमानीत्वादित्याकाशाखणः स्मृताः ॥

महाकाशो विघ्नराजो विघ्नास्तत्र तु मध्यमाः ॥

भुद्रविघ्नास्तदितरे एवमात्मा विधा स्मृतः ॥

महाखण्डपरस्त्वात्मा जीवा मध्यमवस्मृताः ॥

घटानुगस्यप्रोक्ता असुरा निखदुखिनः ॥

महाकाशवशाः सर्वे आकाशा इत्ये स्मृताः ॥

परमात्मवशे तद्वज्जीवाः सर्वेऽपि संस्थिताः ॥

एवं विष्णोवात्मकमिदं जगत्पश्येद्यतिः सदा ।

इत्यस्मान्माताकुतगन्तव्यः केवलं नाकाशवत् भूतानां परमात्मनश्च
व्याप्यव्यापकसंस्पर्शोऽपि तु तस्माद्विशेषोऽयंस्तीत्याह । भूता-
नीति । एकः परमात्मा एवात्मा व्यापकश्चादाता येषां तानीमा-
न्येकात्मकानि कप्रत्ययः स्यात् विधिनष्टि—

भूतानामेक एवात्मार्यको भूतेषु सन्ततः ।

एको भूतानि लादते तस्मादेकात्मकानि तु ॥

इति वचनात् अशनसिद्धयसिद्धयोरपि मज्जति—आसो न कर्तव्य
इति भावेनाह ॥ अन्नध्वेति । देवस्य मम तन्वितमधीनम् ॥ ३३ ॥

ननु तर्हि प्रयत्नोऽपि तर्क्य न कर्तव्य इति तज्जाह । आह-
त्यमिति । ननु नाकारं चिन्तयेत्प्राज्ञ इति निषेधः कथमत्राह ।

युक्तमिति । यावत्प्राणाध्यायार्थमपि चिन्तने विहितत्वाद्युक्तं नवा-
मजीविष्यमिमान्साध्निनाति भूतेः अशनालामे केदस्य प्राणा-

वियोगस्तेन देहस्य पञ्चत्वं वागादीनां स्वरूपाण्यसम्पत्तिस्तत्र
पुरुषार्थोपयोगितत्वाविमर्शो न सम्भाव्यतेऽतः पुरुषार्थानुदयतो

देहप्राप्त्यर्थमशनचिन्तनमावश्यकमित्याशयेनाह । तस्वमिति ॥
तेन देहेन तस्मै विमृश्यते तस्मैवम् ॥ ३४ ॥

फलितर्माह ॥ यद्वद्वेति ॥ ३५ ॥

१ अक्षयं मुखं पाठं नेदापूर्वत्र ३२ गतम् ।

शौचादिकर्माणि स्वभावत एव कुर्यान्नतु विधिचकितत्वे-
नेत्याशयेनाह । शौचमिति । ज्ञानी यतिः—

स्वभावतो धर्मपरं न विधेश्चकितश्चरेत् ।

अल्पं फलं हि चकिते स्वभावे फलमुत्तमम् ॥

इतिवचनात् ॥ ३६ ॥

अत्र हेतुमाह । नहीति । तस्य ज्ञानिनो विकल्पाख्या श्रौत-
स्मार्तविरुद्धकल्पनाख्या क्रिया न हि यस्मादतो ज्ञानी विधि
विहाय स्वतः एव श्रौतादिक्रियां कुर्यादित्यन्वयः ज्ञानिनोऽपि
यावदेहं निषिद्धेऽपि मनोगमनात्कथं नास्तीत्यत्राह । मन्त्रीक्षयति ।
आदेहान्तं प्रारब्धकर्मनिवृद्धदेहपातपर्यन्तं ज्ञानिनोऽपि कचि-
न्निषिद्धविषये ख्यातिर्भोगातिवृत्त्याप्रतीतिः स्यात् सापि
मन्त्रीक्षया ज्ञानप्रपन्नमत्कटाक्षनिरीक्षणतः इता स्वमक्तिमुद्रोपायि-
तुमसमर्थः स्यादिति शेषः नतः प्रारब्धकर्ममूलदेहपातादनन्तरं
मया सम्पद्यते मत्प्रसादेनाविभूतस्वरूपानन्दो भवतीत्यर्थः—

निषिद्धं मनसाकल्प्य भीतो विहितमाचरेत् ।

अज्ञो ह्यस्य तु सङ्कुलः स्वभावाद्बिहितानुगः ॥

शरीरधर्मेणः कापि निषिद्धेऽपि मनो ब्रजेत् ।

तथापि तस्य नानयो मोक्षैर्नवान्यथा ब्रजेत् ॥

इति स्मृतेः ॥ ३७ ॥

एवंविधज्ञानप्राप्तानुपायमाह । कुःखोर्कस्विति । उपायज-
दित्युपसर्गेण मुक्तिपर्यन्तं गुरुनिकटं निवासः कर्तव्य इति
ज्ञायते ॥ ३८ ॥

शुश्रूषेत्सहितस्तावद्यावज्ज्ञानोदयो गुरुम् ।

ततः परं च शुश्रूषेद्यथा तस्य प्रियम्भवत् ॥

इति स्मृत्यर्थं स्पष्टमाह । तावदिति । यावद्गुरु मां विज्ञानीयात्तत्त-
दुरुमेव परिचरेदित्यन्वयः आहत इत्यनन ज्ञानोदयानन्तरमपि
गुरुशुश्रूषा कर्तव्येति ज्ञायते ॥ ३९ ॥

वेषमात्रधारिणो यतयः पूज्या इत्यस्मिन्पक्षे बाधकमित्याह ।
यस्तिष्ठति । प्रचण्डेन्द्रियाणां सारधर्मनो यस्य स तया त्रिदण्डं
त्रिवेणुलक्षणम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्राप्यधैर्यं जाते माहारार्थं समीहेत कुतः यतस्तस्य
प्राणानां मनआदीन्द्रियाणां धारणां स्थिरीकरणं युक्तम् अन्यथा
स्वपरिपक्वत्वादिक्षेपः स्यादेवेत्यर्थः । तस्मादयो च किं स्यात्तत्राह ।
तस्वमिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यथाहं जीवित्या स्वरूपा नतु कर्मवश्यत्वेन चरामीति
स्वशक्तिलेशप्राप्तिस्तस्य दृशिता तत्र हेतुः ज्ञानी मत्स्फूर्ति-
मान् ॥ ३६ ॥

ननु तस्य प्राप्तादिकशुभाशुमेस्फूर्तौतुगतत्वादिभिर्वश-
तापि स्वात् तत्राह । नहीति । विकल्पाख्या मत्तोऽन्यस्फूर्तिः ततः
मया सम्पद्यते साष्टायां मनुष्यसंघाति प्राप्नोतीत्यर्थः
॥ ३७—४३ ॥

सुरानात्मानमात्मस्थं निहनुते मां च धर्महा ।

अविपककषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशद्वितीया ।

देवतन्त्रितं देवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥

तदपि भिक्षायाः स्वतोऽप्राप्तौ सत्यां तदर्थं यतेतैवेत्याह ।
आहारार्थमिति यतः प्राणधारणं युक्तमुचितं यतस्तेनेति तत्त-
त्त्वम् ॥ ३४ ॥

अयत्नादुपस्थितं भेष्टं स्वादु अपरं विरसं वा मुनिरिति तत्र
तत्र वचनेनाभिनन्दनं प्रत्याख्यानं वा न कुर्यादिति भावः ॥ ३५ ॥
चोदनया नाचरेत् विधिकैङ्कर्याभावात् किंतु पूर्वाङ्गासेन
स्वेच्छयैव ॥ ३६ ॥

तस्य ज्ञानपरिपाक एव विधिकैङ्कर्याभावे कारणमित्याह ।
नहीति । विकल्पस्य भद्रस्य प्राण्या प्रख्यानं तस्य नास्ति नन्वा-
त्मैवेदं सर्वमिति ब्रूयाणस्य तस्य वाचैव नास्ति मनसा त्व-
त्स्वेव तत्राह । वा चास्ति सापि मद्वाच्या भद्रपरोक्षानुभवेन हता
हृत्प्राया ननु हृत्प्राया न तत्राह कचिद्वादेहान्तात् वाचितैव
ख्यातिर्दृश्यते ॥ ३७ ॥

सम्पत्तिदुषः कृत्यमुक्त्वा विविदिषाः कृत्यमाह । दुःखोदकै-
ष्विति । न विचारितो मन्त्रमः परमात्मतत्त्वं येन सः ॥ ३८ ॥

मामेव गुरुं मद्रूपम् ॥ ३९ ॥

दुराचारं संन्यासिनं निन्दति द्वाभ्याम् । यद्विचरति प्रचण्डोऽ-
ज्ञानतः इन्द्रियसारायिर्बुद्धिरस्य सः त्रिदण्डमुपजीवति जीविका-
मामेव संन्यासं पश्योपयतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदुभयं देवतन्त्रितं देवप्रवर्तितम् ॥ ३३ ॥

मुक्त्यर्थं तत्त्वचिन्तनं तदर्थं प्राणधारणं तदर्थमाहारस्त-
दर्थो यतः कर्तव्य इत्याह । आहारार्थमिति ॥ ३४ ॥

अनतो यदुच्छ्रितो वा लुब्धोऽन्ने स्वादुस्वादुबुद्धिर्न कार्येत्याह-
यदुच्छ्रितो । उकार्योमन्त्रप्रातिविद्याति । तथेति ॥ ३५ ॥

देवरोऽहं यथा लीलयेव चरामि तया ज्ञानी शौचादिकं कुर्यादेव
ननु चोदनया विधिकैङ्कर्येन चरेत् ॥ ३६ ॥

तत्र हेतुमाह । नहीति । हि हेतौ यतः या प्रसिद्धा विधिक-
करत्वापादिका अहं स्वाधीनस्थितिप्रज्ञासिमात् विहितं यत्करिष्यामि
तत्फलं प्राप्स्यामि परमेश्वरो देवताविशेषः कर्तुमिष्टः कर्मा-
क्षुभूतो न सर्वात्मान्यो साधन्योऽहमस्मीति श्रुतेः एवभूता अना-
द्यविश्वविक्रजैवसम्भूता विकल्पख्यातिर्भेदप्रतीतिः सा तस्य
ज्ञानिनः ऐतदारम्भमिदं सर्वं किंकर्मणा किञ्जया प्रज्ञाविदामोति
परमित्यादिभ्यस्तनुवर्तिनः अयत्नेन भिन्नमप्यात्मनं स्वाधि-
निरपेक्षादिप्रतिपक्षपक्षभावेन तदभिन्नतया मन्यमानस्य मदी-
क्षया विश्वभिन्नाभिन्नस्य मम सम्बन्धिज्ञानेन हता ननु पुनः कदा-
चित्स्यान्नस्याह । आदेहान्तात्काचिदिति न स्यात् ननु देहान्ता-

नन्तरं कदाचित्स्यान्नेत्याह । ततः देहान्तानन्तरं मया सम्पद्यते
मां प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्य विरक्तस्य कृत्यमुक्त्वेदानीं केवलविरक्तस्य
कृत्यमाह । दुःखोदकैष्विति द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥

मामेव मन्मूर्तिमेव गुरुम् ॥ ३९ ॥

जीविकार्थं दण्डधारणं निन्दति । यद्विचरति द्वाभ्याम् । प्रच-
ण्डः दुर्निग्रहः इन्द्रियसारायिः इन्द्रियाश्वप्रग्रहवान् मनोज्ञः
सूतो यस्य सः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

कभी कभी भस्वत् पर भोजन न मिचेतो विषाद न करै
मिलजावे तो हर्ष न करै धैर्य से-समुझे कि दोनों परमात्मा
के आधीन हैं ॥ ३३ ॥

आहारके वास्ते चेष्टाकरे क्योंकि उससे प्राणका धारण
करना युक्त है प्राण धारण से तत्त्वत्रयका विचार होता है
उसके ज्ञानसे मुक्त होजाता है ॥ ३४ ॥

देव इच्छासे स्वादु अथवा अस्वादु जैसा भक्ष मिलजावे
उसकाही भोजन करलेवे तैसे वस्त्रमें तैसे ही शय्या में जैसा
मिलजावे तैसा बतबेना मुनिको मुक्त है ॥ ३५ ॥

शुचिता आचमन स्नान इनको विधि प्रख्यासे न करै
किन्तु अपमाना कर्तव्यही समुज्जकर करै मन्त्र नियमों को
भी ज्ञानी वैसाही करै जैसे कि मैं ईश्वर लीलासे करता हूँ । ३६ ।

उस संन्यासीकी कोई विषमदृष्टि नहीं है जो रही सो मेरी
कृपा दृष्टि से नष्ट होगई है देहरहते तक कभी विषम बुद्धि
रहती है फिरतो मेरे नामकी प्राप्त होजाता है ॥ ३७ ॥

दुःखफल वाले कामों में से वैराग्यको प्राप्तहोवै और वह
आत्मज्ञानी होवे मेरे भक्तों को न जानता हो तो मेरे जाननेवाले
मुनि गुरुका आश्रय करै ॥ ३८ ॥

जवतक मेरे प्रज्ञा स्वरूपको न जानलेवे तब पर्यंत आदर
पूर्वक मेरी दृष्टिसे भ्रष्टावात् होकर निरान करके मत्त हो
कर भीशुककी परिचर्या करै ॥ ३९ ॥

जिसने काम कोभादिक है वर्गको नहीं जीता है इन्द्रिय
और बुद्धि जिसके प्रवक्त हो रहे हैं ज्ञान वैराग्य जिसके नहीं
है ऐसा होकर जो भिदंड ग्रहण करता है ॥ ४० ॥

श्रीचर्यामिकृतभाषाटीका ।

सुरान् यद्व्याप्तं देवानात्मानं च स्वात्मानमात्मस्थं मां च
निहनुते प्रतारयति निहनुवफलमाह । अस्मादात् ॥ ४१ ॥

भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः ।

मृद्विणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनम् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् ।

गृहस्थस्याप्यृतौ गन्तुः सर्वेषां मदुपासनम् ॥ ४३ ॥

इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् ।

सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दते दृढम् ॥ ४४ ॥

भक्त्योद्धवानपायिण्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणां मोक्षयति सः ॥ ४५ ॥

इति स्वधर्मनिर्णिकृतसत्त्वो निर्ज्ञातमद्भक्तिः ।

ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न श्विरात्समुपैति माम् ॥ ४६ ॥

वर्णाश्रमवृत्तां धर्म एष आचारलक्षणः ।

स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥

एतत्तेऽभिहितं साधो ! भवान् पृच्छति यच्च माम् ।

यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

चतुर्थो प्रधानधर्माभाह । भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥

अन्यधर्मान् कांश्चिद्गृहस्थेऽप्यतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति तपः स्वधर्मः शौचं सामादिरादिभ्यः स तत्त्वं ब्रह्मचर्यप्रकारमाह । श्रुतौ गन्तुरिति ॥ ४३ ॥

एवमभूतवर्णोऽसमधर्मैकमाह । इति मामिति । इहां मद्भक्तिं विन्दते ॥ ४४ ॥

ततः किमत आह । मज्जयेति । महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्य-
त्ययो समाद अत एव तत्कारणम् मा मां ब्रह्मरूपं वैकुण्ठ-
निवासिनम् यद्वा ब्रह्मणो वैकुण्ठ कारणं मांमुपयाति सामीप्येन
प्राप्नोति ॥ ४५ ॥

ततश्चासौ मुक्त एवेत्याह । एतेवैभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक-
तसत्त्वं यस्य सः अत एव निर्ज्ञाता मम गतिरैश्वर्य-
येन सः ॥ ४६ ॥

उक्तमर्थं संक्षिप्याह । य एष आचारलक्षणः पितृशोकमा-
तिफलः स एव मद्भक्तियुतो मद्दर्शनेन कृतः ॥ ४७ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति । एतच्च तेऽभिहितम् यथा भक्तो
भूत्वा मां परं समाप्नुयादिति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीराधारमणदाससोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

मोक्षधर्मप्राप्त्याभावाद्ब्रह्माहोकाश्याविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्त-
निजधर्मातिक्रमात्, अमुञ्च निरयप्राप्तेः परस्माच्च विद्मी-
यते ॥ ४१ ॥

ईक्षा आत्मानात्पनिवेकः । इत्यस्य यद्वाच्यम् । द्विजस्य
ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

अन्यधर्मान् ब्रह्मचर्यविधर्मान् । उपदिष्टस्यान्यत्र नयन-
मन्त्रिवेद्यः सस्य गृहस्थस्य ॥ ४३ ॥

मां स्वधर्मेण भजित्वा मत्प्रीत्यर्थं स्वधर्ममाचरेत् । अत

१ गृहस्थस्याग्नौ गन्तुः इति विज्ञो पाठः । २ विरक्तः इति ब्रह्मचर्यविज्ञो पाठः ।

[११८]

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

एवानुपमाक् अन्यत् फलं न भजतीति तथा । मद्भाषः
अन्तर्यामिभावकः । इहां प्रेमलक्षणात् ॥ ४४ ॥

ततस्तादृशमक्तिप्राप्तेः अत एव सर्वोत्पत्त्यप्ययत्नालेषु तत्-
कारणम् सर्वकारणम् । पूर्वार्थे कारणाशब्दात् पूर्व तत्पदाध्या-
हारः ब्रह्मशब्दस्य च सविशेषे लक्षणात्तो वदति ॥ ४५ ॥

ततश्च सामीप्यप्राप्त्यनन्तरम् । एवम्भूतेन मत्सन्तोषैक-
प्रयोजनकेन । अत एव शुद्धसत्त्वादेव । मां निर्विशेषब्रह्मा-
व्यम् ॥ ४६ ॥

अत्र प्राप्तेरप्यासस्तादृशधर्मस्य सर्वथा प्राप्तिफलकत्वमभि-
व्यनक्ति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीषम् ।

द्विजस्य उपनीतस्य ब्रह्मचारिणः ब्रह्मचर्यमिति ॥ ४२ ॥

ऋतौ गन्तुः गृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्यादिकं सम्भवति एव सर्व-
वामाभिमियां मनुपासनं स्वादित्यर्थः ॥ ४३—४५ ॥

ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं योगाभ्यासजन्यम् ॥ ४६ ॥

पृथार्थप्रतिवचनं निगमयति । वर्याभमेति । केवलं वर्याभ-
धमः परिमितस्वर्गादिफलकः स एव भगवद्भक्त्यङ्गस्यतो मोक्षाय
भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीषे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ज्ञानरहितस्य गुरुभावे वदन्तिव्यतिः । सत्त्वा इति । स पूर्व-
श्लोकोक्तविषयः सुराजिति प्राप्ते इत्यन्तं देशान् आत्मानं तिन्दुते
मच्छेषज्ञानरहितत्वादिति साधः—

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किन्तु न कृतं पापं चैरेणात्मापहारीणां ॥

इत्युक्त्वात् आत्मस्थं मां च तिन्दुते प्रतारयति स्वतन्त्राभिमा-
नात् अत एवार्थं समेहा सर्वेषामाभिमियां स्वतन्त्राभिमा-
नु-
गृहीतभगवद्भक्तिलक्षणो हि धर्मो विहितस्तदभावात् धर्म-
अत एव साविषयकप्रयोगः । “धर्मो पापमपनुवतीति कषायकृतिः
कषायां” त्यागकरीत्या अनभिहितफलवर्गाभिमर्शे हि पापपि-
नुत्तिः तदभावात्विषयककषायः कषायवदुर्भोगनीयत्वात्पापमिह
कषायशब्दविषयितम् अत एव चास्तादृशमात्रं लोकादिदीयते
अष्टो भवति नोभयत्र सुखमस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

चतुर्णामाभिमियां प्रधानधर्मानाह । मिशोरिति । तेषांभिमियाः
शम इन्द्रियजयः अहिंसाभूतद्रोहचिन्ता धनौकसो वनाभ-
मियाः तपः शास्त्रीयकर्मकेशः ईक्षा स्वात्मपरमात्मयात्स्या-
वमर्शो धर्मः गृहस्थो भूतरक्षा इत्या पञ्चमहायक्षाश्च धर्मः
द्विजस्योपनीतस्य ब्रह्मचारिण इत्यर्थः माचार्यसेवनं धर्मः ॥ ४२ ॥

आश्रमांतरधर्मान् कश्चिद्गृहस्थस्यापि अतिदिशति । ब्रह्म-
चर्यमिति । ऋतौ गन्तुगृहस्थस्यापि ब्रह्मचर्यं सम्भवतीति
तदसम्भावनाव्युदासः प्रयोऽपि प्रधानं सर्वेषां धर्ममाह ।
सर्वेषां मनुपासनमिति धर्म इत्यनुषजते ॥ ४३ ॥

सङ्क्षेपतो धर्मान् विशेषसामान्यरूपेणोक्त्वा तत्फलमाह ।
इतीति । नान्यं भजतीत्यन्यभाक् देवतान्तरमकिरहितः यद्वा
नान्यस्मै प्रयोजनीयं भजतीत्यनन्यभागवन्प्रयोजन इत्यर्थः । सर्व-
भूतेषु मद्भाषः मदात्मकत्वेबुद्धिमान् य इत्थं स्वधर्मेण मां
भजेत्सोऽचिराच्छीघ्रमेव मद्भक्तिं विन्दते लभते ॥ ४४ ॥

मक्तः फलमाह दास्याम् । मत्तेति । हे उदय ! महेश्वरं महे-
श्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्ययौ यस्मात्तमेत एव
सर्वकारणं परब्रह्मभूतं मामुपयाति प्राप्नोति ब्रह्मशब्देन कारणात्पो-
पयुक्तसर्वविषयसर्वशक्तिर्वाहिकदवायागुणगणवृहत्त्वं च विव-
क्षितम् ॥ ४५ ॥

इत्येवम्भूतेन स्वर्गाभिमर्शेण निर्णिकं शुद्धं सत्त्वं यस्य
सः विज्ञाता मद्भक्तिमत्प्रकारो मद्यायात्स्यं येन सः ज्ञानं शास्त्र-
जन्यं विज्ञानमुपासनमिति य एव विषयः स मामुपैति वर्याभ-
धमधर्माद्यनुगृहीतयानपायिन्या मत्त्या मामुपैतीति श्लोकद्वय-
विवक्षितोऽर्थः ॥ ४६ ॥

पृथार्थप्रतिवचनं निगमयति । वर्याभभवतीति दास्याम् । एव
आचारलक्षणः आचारात्मको धर्मो निरूपित इति शेषः स
एव धर्मः मद्भक्तियुक्तश्चेत् योगश्चात्राद्भिमर्शः निःशेषसकरः
मुक्तिसाधनभूतः पर उत्कृष्टः तातः पर उपायो विद्यत
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

हे सीधो ! भवाम् यस्मां पृच्छति । किं तत् यथा स्वधर्मसंयुक्तो
मक्तो मां परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं समिधादित्येतत्तु त्वयम्
मिहितमिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुरिनामस्य स्वास्तर्वाभिमियात्मानं प्रेष्टुं मां च तिन्दुते
निष्ठाकरोति सोऽस्माच्छीकादमुष्मात् स्वर्गादेशं विधीयते अथाः
पततीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यथादीनां विशेषतः कर्तव्यधर्ममाह । मिशोरिति । यतेः
शमाहितं धर्मो ज्ञानप्रस्थानां तप ईक्षा आलोचनं च धर्मो
गृहस्थानामभाविना प्राणिरुच्यया यागश्च द्विजस्य ब्रह्मचारिणः
प्राचार्यसेवनं गुरुकुलवासः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गृहस्थस्याग्रतः आदौ गन्तुरवगन्तुस्तेत्वादेरिति शेषः ॥४३॥

एतन्ममैः साध्यमाह । इतीति ॥ ४४ ॥

मत्प्राप्तौ भक्तिरेव प्रयोजिकेत्याह । मत्तयेति ॥ ४५ ॥

स्वविहितधर्मण निर्णिकं धीतं सर्वस्वमन्तःकरणं यस्य स
तथा निर्णितत्वेन ज्ञातमद्वैतः ॥ ४६ ॥

भक्तिरेव मम परमशीलिसाधनं वर्णादिविहितधर्मोऽपि भक्ति-
संघलित एवेति सावेताह । वर्ण्येति ॥ ४७ ॥

उपसंहरति । एतदिति । चशब्द प्रधायं यथा मां समि-
क्षात् तथैवाभिहितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मां स्वधर्मण भजन् मत्प्राप्त्यर्थं स्वधर्ममाचरन् अनन्यमाक्
नस्वधर्ममिच्छत्यर्थः । ननु स्वधर्मण देवादीनां यजनात्कथं स्वधर्मातिः
स्यात् तत्राह । सर्वभूतेषु च समैवान्तर्यामित्वेन स्थितस्य भावो
भावना यस्य सः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सा च मत्प्राप्तिसम्यक्कृत्यानुक्रमेण मज्ज्ञानपूर्विकैव
भवतीत्युपसंहरति । इति स्वधर्मेति । नश्यते ज्ञायते अनया गति-
भक्तिः निःशेषेण ज्ञाता तत्त्वतोऽनुभूता गतिर्धनं अत एव
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः मत्स्वरूपरूपगुणोन्मीलनादीनां परोक्षमार्गचक्षा-
मसमृद्धः यद्वा ब्रह्मसायुज्येच्छुश्चेत्तदा तत्तत्कममाह इति निर्वा-
तमद्वैतः सम्पादनीयतमदुपदिष्टज्ञानशास्त्रः मां निर्विशेष-
ब्रह्माख्यम् ॥ ४६ ॥

तस्य च स्वधर्मस्य सर्वत्र भक्तेरेव बलमिच्छाह ।
वर्ण्येति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुरान् यष्टयान् देवान् स्वात्मानम् आत्मस्थं मां च निन्दुते
प्रतारयति । निन्दुवफलमाह । प्रस्मादिति ॥ ४१ ॥

चतुर्णां प्रधानस्वधर्माणाह । मित्रोरिति ॥ ४२ ॥

अन्यधर्मान् काश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति । ब्रह्मचर्यमिति ।
शौचे शास्त्रेषादिरहितं तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह । ऋतौ गन्तु-
रिति । किञ्च मनुष्यसन्तः सर्वेषां वर्णाश्रमधर्माणां प्राणप्रदत्वाका-
ङ्क्षकं येन विना ते सर्वे विफलाः स्युर्यदुक्तं मुखवाहृपादिभ्य
इत्यत्र स्थानाद्वैतः पतत्यस्य इति ॥ ४३ ॥

इत्येवंप्रकारेण मनुष्यसन्तस्यावश्यकत्वादुक्तं निश्चित्य
मनुष्यसन्तप्रधानेन स्वधर्मण मां भजन् अनन्यमाक् सन् मज्जति

शान्तभक्तिं विन्दते ननु स्वधर्मण देवपितृणां यजनात् कथ-
मनन्यमाक्त्वं तत्राह । सर्वभूतेषु समैवान्तर्यामित्वेन भावो भावना
यस्य सः ॥ ४४ ॥

ततश्च तथा मात्तया कश्चित्सर्वलोकमहेश्वरं मां
प्राप्नोति स्वतुल्यैश्वर्यप्रदाऽहं तस्मै सार्धैश्चतुर्णां मुक्तिं ददा-
मीति भावः । कश्चित्सर्वोत्पत्त्यर्थं मां प्राप्नोति तदभिप्रेतयोगसि-
द्धिज्ञानानन्दाद्युत्पत्तिं संसात्सत्यं च तस्मै तावदहं ददामीति
भावः । कश्चित्मां ब्रह्मेति तस्मै निर्वाणमुक्तिं ददामीति
भावः ॥ ४५ ॥

उपसंहरति । इतीति ॥ ४६ ॥

प्रधानीभूतां भक्तिमुक्त्वा गुणीभूतां भक्तिमाह । वर्णाश्रमव-
तामिति । मज्जति युतः मदपेक्षेन कृत एव स निःशेषकरः
निर्वाणमोक्षप्रद इत्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥

इति सारायणदर्शिन्यां दर्शयमां भक्तचेतसां ।

एकादशोऽष्टादशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्लवचनान्तराख्यः ।

निन्दुते प्रतारयति गृहस्थमनन्यधर्मात्तानेति शेषः ॥ ४१ ॥

स्वधर्मो मन्त्रिभूता ॥ ४२ ॥

न केवलं गृहस्थस्य भूतरक्षेयमार्थं धर्मः नित्यं मन्त्रिभूतः
परिव्राजकस्येवेत्याह । ब्रह्मचर्यमिति । अत्र ब्रह्मचर्यस्य संक्षेपं
दर्शयति । ऋतौ गन्तुरिति ॥ ४३ ॥

उक्तवर्णाश्रमधर्माणां फलमाह । इति मामिति । ददामिचक्ष्णां
भक्तिप्रस्तःकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानद्वारेति शेषः ॥ ४४ ॥

भक्तेः फलमाह । भक्त्येति । सर्वस्योत्पत्त्यर्थं यस्मात्तमत्
एव कारणं सर्वहेतुं मा मां ब्रह्मोपयाति कार्यकारणप्रकृतिवन्ध-
विमुक्तः बृहद्गुणस्वरूपं मां प्राप्नोतीत्यर्थः—

आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽजुनः ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ।

इति श्रीमुखवचनान्तराख्यः ॥ ४५ ॥

ननु त्वज्जन्तया मुक्तिर्भवतु तावत्सा भक्तिर्वर्णाश्रमधर्माचर-
णमात्रेण त्वद्गुणशक्तिस्वरूपादिकमजानतः कथं स्यादत आह ।
इतीति । इत्येवंभूतेन पूर्वोक्तेन स्वधर्मण वर्णाश्रमधर्मणानुष्ठि-
तेन निर्णिकसत्त्वं शुद्धान्तःकदशः ततो विज्ञातमद्वैतः विज्ञान-
मद्गुणशक्तिस्वरूपादियात्स्यः ततो ज्ञानविज्ञानाभ्यां सम्पन्नो
भवति तदनन्तरं परां भक्तिं प्राप्नोति ततोऽचिराच्छीघ्रं मां
नमुपैति इमं साधनकममुत्तराध्याये स्पष्टं वक्ष्यति ज्ञानविज्ञान-
सम्पन्नो भजे मां भक्तिमवित इति ॥ ४६ ॥

संक्षिप्याह । वर्णाश्रमवतामिति । स्वाचारलक्षणाः स्वाधर्मध-
र्मतया लक्ष्यमाणाः केवलाश्रमिणां लोकप्रद इत्यर्थः । केवलाश्र-
मिणां लोकाः असुतं क्षेममभयमित्यत्रोपपादिताः स एव माज्ज-
कियुनः मच्छ्रवणकीर्तनादियुतः परायां मज्जकाद्युत्पाद-
कतयाश्वितः परो धर्मो भवति स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्ति-
र्योऽज्ज इति प्रथमस्कन्धेऽप्युक्तत्वात् परत्वे हेतुः निःशेषकरः
परः ज्ञानभक्तिद्वारेण मोक्षकर इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मचर्यवर्ण्यमुपसंहरति । एतदिति । यथा स्वधर्मसंयुक्तं भक्तौ

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भूत्वा परं ब्रह्म मां समिधात् सम्यक् इयात्मानुयात् एतत्तस्मि-
हितमित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

वह तो धर्म घाती है सो सब और देवतों की और अपने में
रहने वाले मेरेको ठगता है उसके अन्तःवासना शुद्ध न होने
से इस लोकसे तथा परलोक से भी भ्रष्ट हो जाता है ॥ ४१ ॥
शमता और आहिंसा ये सन्यासी के धर्म हैं तपस्या और
तत्त्वज्ञान विवेक ये वानप्रस्थ के धर्म हैं भूतोंकी रक्षा करना
और देवयज्ञादिक ये गृहस्थ के धर्म हैं ॥ ४२ ॥

ब्रह्मचर्य तप मनकी शुद्धि सन्तोष भूतोंसे मित्रता ये भी
गृहस्थ के धर्म हैं गृहस्थका ब्रह्मचर्य खोके ऋतुकाल मात्र
गमन के नियम से होजाता है और मेरा उपसना करना तो
सर्वका धर्म है ॥ ४३ ॥

जो दूसरे देवतादिक को छोड़कर अपने धर्मसे नित्य मेरे
को भजता है सब प्राणिनों में अन्तर्धामी मेरी बुद्धिरक्षता है वह
पुरुष थोड़े कालमें मेरी भक्तिको प्राप्त होजाता है ॥ ४४ ॥

हे उद्धव ! जो निश्चल भक्तिसे सर्व लोकों के महेश्वर सर्वके
उत्पत्ति स्थिति संहार कर्ता ब्रह्मरूप की उपासना कर्ता है
वह मेरेको प्राप्त होजाता है ॥ ४५ ॥

इस प्रकारसे स्वधर्मके करने से शुद्ध होकर मेरी गति
को जानने वाला ज्ञान विज्ञान से संयुक्त पुरुष थोड़े कालमें
मेरेको प्राप्त होता है ॥ ४६ ॥

यह जो आचार नामक वर्णाश्रम धर्म है वह यदि मेरी
भक्तियुक्त होवेतो मोक्षका उपाय होजाता है ॥ ४७ ॥

हे साधु ! उद्धवजी यह बात सच मैंने तुमासे कही
जोकि तुमने मेरेसे पूछा है जैसे स्वधर्म से युक्त पुरुष पर
ब्रह्म मेरेको प्राप्त होजाता है ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे अष्टादश अध्याय की

श्री बुन्दावनस्थ पं० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषाटीका समाप्त ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान् नानुमानिकः ।

मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥

ज्ञानिनस्त्वहमेवैष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ।

स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः ॥ २ ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।

ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माय ॥ ३ ॥

तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ।

नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥

श्रीधरस्त्रीमिकृतभाष्यदीपिका ।

ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्वं कृतो ह्याश्रमधर्मतः ।

अत्रोपनिषत्तत्तमे ज्ञानादेस्त्याग उच्यते ॥

तदेवं तर्कतो बाधितोऽपि देहादिप्रपञ्चो बावदपरोक्षानुम-
खेन दिङ्मोहादिरिच न क्षीयते तद्वज्ज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्ति-
रित्युक्तमादेहान्तात्कचित्स्थितिस्ततः संपद्यते मयेत्यादिना अक्ष-
त्वपरोक्षानुमनेन प्रपञ्चो क्षीयमायस्तस्य न किञ्चित्कृत्यमस्तीत्याह ।
य इति । विज्ञानं अनुभवस्तत्पश्यन्तेन धृतेन संपन्नोऽत एवाऽऽत्म-
साक्षात्प्राप्तात्मतत्त्वो नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान् भवति अन-
क्षात्पाठे भाक्श्रुत्यनुकूलतर्कतो निर्णीतार्थ इत्यर्थः । स इदं
द्वैतं तस्मिन्निष्ठासाधने च मयि मायामात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च
तत्साधने संन्यसेत् अथमेव विद्वत्संन्यासो नाम ॥ १ ॥

अत्र हेतुमाह । ज्ञानिनस्त्विति । यस्मादहमेव तत्त्वेष्वेष्टोऽपेक्षितः
स्वार्थः फलम् हेतुस्तत्साधनं च संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अप-
वर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य न प्राप्यं कृत्यं वा किञ्चि-
दस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्र विद्वदनुमत्तं प्रमाययति । ज्ञावेति । यथोक्तं ज्ञानिनम-
भिनन्दति । ज्ञानेति । अतोऽसौ ज्ञानेन मां धारयति ॥ ३ ॥

तस्य ज्ञाने स्तौति । तप इति । अलमस्यैव ज्ञानस्य कलया
क्षीयेन ॥ ४ ॥

श्रीधरस्त्रीमिकृतभाष्यदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विमुक्तस्य प्राप्तात्मतत्त्वस्य परमहंसस्य । गुणदोषव्यव-
स्थार्थं गुणदोषनियमार्थं । आश्रमधर्मतः आश्रमधर्मं पुरस्कृत्य
तर्कतः शास्त्रविचारेण बाधितोऽपि मिथ्यात्वेन ज्ञातोऽपि
तावदापरोक्षानुमत्तत्वात् ततः अपरोक्षानुमत्तं सति
प्राक् अनुमत्तत्वं पूर्वं धृत्यनुकूलतर्कतः । मन्तव्य इति मन्तवि-
धानाच्छ्रुत्यनुकूलो मुख्यत्वेन निश्चितार्थः । तथाहि । विमतम-
भिन्ननिमित्तोपादानकं कार्यत्वात् सुखादिवत् । तदुक्तं शङ्कर-
शास्त्रिके । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारण-
वादिषु तत्त्वप्रदयादादिर्यावानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि-
भावात् सचक निवार्यते श्रुत्यैव च सहायतया तर्कस्याभ्युपेतत्वात्
तथाहि श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिरिति द्वैतं जगत् तस्य
द्वैतस्य निवृत्तिसाधनं च वाक्यजन्यं ज्ञानं मयि शुद्धे ब्रह्मणि
मायामात्रं प्रतीतिमात्रं न वास्तवम् अज्ञानसंज्ञो भववन्ध-
नोद्धाविति अतो न बन्धस्तत्र नैव मोक्ष इत्याद्युक्तेः तत्साधने
ज्ञानसाधने ज्ञानादि मयि संन्यसेदिति विजयार्थं दत्तमस्म-
मिव विजयानन्तरे रात्रि समर्थं पुनस्तस्मिन् मामेवोपासीतेत्यर्थः
अत एव अथमेव विद्वत्संन्यास इत्युक्तम् ॥ १ ॥

अत्र ज्ञानसमर्पणे तुमाहः शुष्कज्ञाननिरसनार्थः फलं परम-
साध्यं तत्साधनं फलसाधनम् अभ्युदयः परलोकवैभवः अतः
अथैव सर्वस्वत्वात् तस्य विद्वत्संन्यासः ॥ २ ॥

भीराधारमयादासगोत्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अत्र स्वस्यैव परमसाध्यसाधनत्वे । ज्ञानविज्ञानसंनिष्ठाः
श्रीसनकादयः शुकादयश्च सम पदं श्रीचरणारविन्दमेव श्रेष्ठम्
जानन्ति नतु ब्रह्मतत्त्वं तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्देत्यादेः
स्वसुखनिभृतचेता इत्यादेश्च । अत एव मे ज्ञानी प्रियतमः
मरमप्रेष्टुः अत एव ज्ञानेन मां विभर्ति पुण्याति सुखयती-
त्यर्थः । तथाच गीतं मयैव तेषां ज्ञानी निव्ययुक्त एकमक्ति-
र्विशिष्यत इति ॥ ३ ॥

तस्य ज्ञानिनः ज्ञानस्य भगवज्ज्ञानस्य तां प्रेममक्तिलक्षणां
सिद्धिं नाहं कुर्वन्ति न वदन्ति शुद्धिमिति पाठे भक्तौ
योग्यताम् ॥ ४ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आनुमानिकः शास्त्राविरुद्धतर्कमिममः इदं शरीरं मायामात्रं
न त्वात्मस्वरूपं मयि संन्यसेत् मद्भीनमनुसंदध्यात् ॥ १ ॥

स्वार्थ इष्टः स्वस्य पुरुषार्थायेष्टः हेतुः पुरुषार्थप्रदः ॥ २ ॥

मां विभर्ति हृदये विभर्ति ॥ ३ ॥

नाहं कुर्वन्ति ॥ ३-६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुःखोदकैर्षित्यादिश्लोकद्वयेन स्ववर्णाभमभर्मनिष्ठस्य जिज्ञा-
सोर्गुरुपसिद्धिमुखकतदुपदेशसमभिरुतप्रवृत्त्युपतत्प्राप्तिसाधना-
द्विस्वरूपस्य वर्णाभमभर्मोक्तमभगवज्ज्ञानयोगसाध्या मुक्तिरित्यु-
क्तम् अत्र भक्तियोगाशक्तस्य न्यासाख्यं स्वप्राप्तिसाधनमुपायान्त-
रमुपदिशति । यो विद्याश्रुतसंपन्न इत्यादिना । विद्याश्रुतसंपन्नः
विद्या शास्त्रजन्तं ज्ञानं श्रुतं शास्त्राधिकारामावे केवलसदुप-
भक्षणलक्ष्यं ताड्यां संपन्नः श्रुतशब्देन स्वप्राप्तिसाधनतयोप-
देश्यमायस्य न्यासस्य सर्वाधिकारत्वं सूचितं विद्याश्रुतस-
ंपन्न इत्यनेन परीक्ष्य लोकात्कर्मचिदानित्यादिश्रुत्युक्ता गुरुप-
देश्यपर्यन्ता मयादी न्यासयोगमभिचिकीर्षोरपि समानेति सूचि-
तम् आनुमानिकः । शास्त्राविरुद्धतर्कमिममः तद्यथेष्ट कर्मचितो
लोकः क्षीयते एवमेवाभुव पुण्याचितो लोकः क्षीयते इत्यु-
क्तीत्यादिभ्यामिष्येयं यद्वादि कर्मफलानामप्यनित्यत्वा-
नुमानकुशलो वा आत्मवान् समाहिताचितः इदं शरीरं माया-
मात्रं प्रकृतिपरिणामात्मकं ज्ञात्वा भगवच्छेषतैकरस्य आत्मनि
भगवन्मायाविरचितमिति ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं ज्ञानात्मकमात्मस्व-
रूपं मयि सर्वशेषिणि सर्वास्तरात्मनि उपास्योपेयभूते सत्य-
सङ्कल्पे परमकारणिकेऽनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्या मयि
संन्यसेत् मद्भीनमनुसंदध्यादित्यर्थः । मायामात्रमित्यस्य
मिथ्यामात्रमिति नार्थः प्रकृतेर्मायाशब्दादयत्वे निमित्तमासुर-
राक्षसशस्त्रादीनामिव विचित्रकारणकत्वं तथा च —

ततो भगवता तस्य रत्नार्थं चकमुत्तमम् ।

आज्ञागम समाहृतं ज्वालाभासि सुदर्शनम् ॥

तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ।

बाह्वस्य रत्नता देहमकैश्येनसुदितम् ॥

इत्यादौ न मायाशब्दो मिथ्यावाची ऐन्द्रजादिकादिष्वपि
कनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या
बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः तथा मन्त्रौषधादिभेदेन
तत्र मायाशब्दप्रयोगः अनुगतस्यैव शब्दार्थत्वात् तत्र मिथ्यार्थेषु
मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिको मन्त्राः
क्रोशन्ति इतिषत् अतोऽत्र मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरमित्यादिष्वभिधीयमाना गुणमयी पारमार्थिकी प्रकृ-
तिरेव मायाशब्देनाभिधीयते तस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरो-
धानं स्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च ॥ १ ॥

ज्ञानं च मयि संन्यसेदित्यनेन ओमित्यात्मानं युज्यते-
त्युक्तार्थः प्रत्यभिज्ञाप्यते संन्यासश्चात्रात्मरक्षाभरनिक्षेपः
तमेव विदुषोति । ज्ञानिन इति । ज्ञानी चात्र भगव-
च्छेषतैकरसः प्रकृतिविद्युक्तकेवलात्मन्यपर्यवश्यन् भगवन्तं
प्रेप्सुर्भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वानस्तस्याहमेव स्वार्थः प्राप्य
इति यावत् तत्त्वेनेष्टः तथा हेतुः प्राप्त्युपायश्चाहमेव सम्मतः
महते मां विना स्वर्गो मोक्षः कैवल्यं च तथा यः कश्चिदप्योऽपि
अर्थः न प्रियः अनेन प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमित्युक्तार्थः प्रत्य-
भिज्ञाप्यते ॥ २ ॥

इत्थं मयि संन्यस्तात्मस्वरूपा एव मद्यायात्म्यं विवृदि-
त्यभिप्रेत्याह । ज्ञानेति । ज्ञानं शरीरस्य मायामात्रत्वज्ञानम् आत्म-
स्वरूपस्य प्रकृतिविविक्तस्य भगवच्छेषतैकरसत्वज्ञानं च विष-
क्षितं विज्ञानं भगवत् एवोपायोपेयत्वाध्यवसायात्मकं ताड्यास्य
सम्पन्नाः परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमत एव श्रेष्ठं सर्वोत्तमं
मम पदं स्वरूपं विदुः अनेन “वदामि बुद्धियोगं तं येन मामु-
पयान्ति” त इत्यस्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः अर्वा ज्ञानी ज्ञानेन मां
विनात्मधारणं न सम्भवतीति ज्ञानेन हेतुभूतेन मां विभर्ति
धारयति तदायत्तधारणोऽहमित्यर्थः । अनेन ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं
आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं मिच्छत्यर्थः प्रत्यभि-
ज्ञाप्यते तथाहि तत्राभाषि भगवद्भाष्यकारैः ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं
तदायत्तधारणोऽहमिति मन्ये कस्मादेवं यस्मान्मया विनात्मधा-
रणासम्भावनया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः अतस्तेन विना
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्युक्तविषयभावस्य
ममाप्यात्मधारणं न सम्भवति ततो ममाप्यात्मा हि स
इतीति ॥ ३ ॥

मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेदित्यात्मसंन्या-
सस्य मायामात्रज्ञानपूर्वकत्वमुक्तं तस्यावश्यकत्वज्ञापनाय निर-
तिशयशुद्ध्यावहत्वमाह । तपस्तीर्थमिति । सा शुद्धिज्ञानकल्या
ज्ञानलेशेन कृता तां शुद्धिं तपसादीनि नाहं कुर्वन्ति न
कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । शक्तिद्योतकोऽत्राशब्दः अहं भूषणप-
र्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् इत्यनुशासनात् इतराणि यवित्राणि
शौचाचमनादीनि ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेः प्रसादजनकं ज्ञानमेव तस्य भक्तिस्तस्याः यमादयः
कुर्यात् प्रवेति यच्च ज्ञानं तत्सर्वमस्मिन्मार्गायै निरूप्यते तत्र
प्रथमतः उत्पद्यमानं तदेव विचित्रं प्रसादसम्पादकमिति भावेन
यक्ति । यो विद्यति । यो विद्यायाः वेदान्तादिवर्जणायाः श्रुतेन
अवगोचं सम्पन्न उत्पन्नज्ञानं प्राप्नुमानिकं उपक्रमदियुक्त्या
निर्धूतसंशयविपर्ययश्च आत्मवान् ममात्मा स्वामी हरिरिति
निश्चितहरितत्त्वो मामपरोक्षीकृत्य माद्विजयमिदं जगत् माया-
मात्रं मुदिच्छाद्वैधितोपादानप्रकृतिनिर्मितत्वात्तन्मात्रं ज्ञात्वा
तज्ज्ञानं च ममेदं ज्ञानं हरिपूजावर्ज्यां तत्प्रसादेनोत्पन्नं तद-
धीनमेति मयि संन्यसेत् सम्पन्नपर्ययेदित्यन्वयः—

त्रिगुणा प्रकृतिर्माया पश्येत्तन्मात्रकं जगत् ।

निर्मिमीते जगत्सर्वमतो मायेति सा स्मृता ॥

इतिवचनात्—

इदं ज्ञानं हरेः पूजा हरिरेवोदितं सदा ।

हर्यधीनं च सर्वत्रैवेव न्यासो हरोऽस्मृतः ॥

इतिवचनात् उक्तप्रकार एव हरो ज्ञानन्यासो न प्रका-
शात्तत् ॥ १ ॥

कस्मात्तद्विज्ञानसंन्यास इत्यतस्तन्निमित्तमाह । ज्ञानिन
इति । तुशब्दस्तारतम्यद्योतकः स्वस्यार्थं जानन्वक्ष्यमाणो यस्मात्स
तथा हेतुज्ञानोत्पादकः सम्मतो ज्ञातः इतोऽपीत्याह । स्वर्ग-
लोकोति ॥ २ ॥

स्वार्थप्राप्तिप्रकारमाह । ज्ञानेति । विदुर्लभमेतं निगमयति ।
ज्ञानीति । प्रियतमत्वे निमित्तमाह । ज्ञानेनेति ॥ ३ ॥

तपश्चादिभयशुद्धिमत्तत्तव प्रियत्वेन ज्ञानं विशिष्य किं
स्त्वौषीति तत्राह । तप इति । या शुद्धिज्ञानलेशेन कृता तां शुद्धिं
तपश्चाद्वीति अलं सम्यक् न कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षार्थमिदं कृतकमसन्दर्भः ।

मायामात्रं मायैवात्मन्यध्यस्तं ननु । स्वाभाविकमिदं
जगत् ज्ञानं मयि संन्यसेत् विजयसार्थं दत्तमस्मिन् विजयानन्तरं
राक्षि समर्प्य पुनस्तस्मिन् मायेवोपासीतेत्यर्थः ॥ १ ॥

यतः सम्पन्नोभव सति ज्ञानिनः परमसाधनसाध्यरूपोऽहमेव
विस्फुरामि ननु ब्रह्मकैवल्योदितिरित्याह । ज्ञानिनस्त्विति । तुशब्दः
पञ्चाक्षरान्तरसन्तर्धः ॥ २ ॥

तत्र प्राचीनज्ञानिनामनुभवं प्रमाणयति । ज्ञानेति । धीसनका-
दयः श्रीशुकदेवादयश्च मम पदं चरणारविन्दमेव श्रेष्ठं जानन्ति
ननु ब्रह्मतत्त्वं तस्याराविन्दनयनस्य पञ्चाक्षरित्वेत्यादेः
स्वसुखनिभूतत्वेता इत्यादेशः यस्मादेवं विदुरत एव ज्ञानी प्रियतमः
अत एव ज्ञानेन मां विमर्ति पुष्पाति सुखयतीत्यर्थः । तथा
च गीतं मयैव तेषां ज्ञानी तित्युक्तं एकमर्कविशिष्टम् इति
ज्ञानी त्वार्थमेव मे मतमिति प्रियो हि ज्ञानिनोऽल्यर्थमहं स च मम
प्रिय इति चेति भावः ॥ ३ ॥

अत एव तप इति तां सिद्धिं भक्तिरूपां नालं कुर्वन्ति न
विशेषयन्ति शुद्धिमिति पाठे भक्तौ योग्यताम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वैश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

ज्ञानिनः साधनत्यागो भक्तिर्भक्तस्य शाश्वती ॥

लक्षणं च यमादीनामनुवर्धे निरूप्यते ।

तदेवमनाद्यविद्यादूरीकरणार्थमेव निष्कामकर्मयोगवैराग्या-
दीनि जीवस्य कर्त्तव्यत्वेनोक्तानि तैः साधनैर्दूरीभूताया-
मविद्यायां विद्यायां चोत्पन्नायां न तैः साधनैः कोऽप्युपयोगः
यथा सर्पव्याघ्रभूताद्याविष्टः पुरुषः स्वं विस्मृत्य सर्पोऽहं
भूतोऽहमित्येवं यावदात्मानं मथ्यते तावदेव मग्न-
मन्त्रौषधादीनां प्रयोग उपयुज्यते तत्तदावेशे तैस्तेरुपायै-
रुपशान्ते सति अमुकोऽहममुकस्य पुत्र इति स्वस्वभावे प्राप्ते
सति न पुनस्तैर्मन्त्रौषधादिभिः कृतमित्याह । य इति । विद्या
सांख्ययोगतपोवैराग्यमयं ज्ञानमविद्यानिवर्तकं श्रुतानि तत्तत्प्रति-
पादकशास्त्राणि तैः सम्पन्नः अत एव तत्तत्साधनवशादात्मवान्
प्राप्तात्मतत्त्वं नानुमानिकः केवलापरोक्षज्ञानवाञ्छा भवति किंत्व-
परोक्षानुभवसाहित एव इदं देहदेहिकसर्ववस्तुषु स्नामिमननं
मायामात्रमाविद्यकमेव ज्ञात्वा यद्वा इदम् इदंकारारूपं जगन्मा-
यिकं मायिकत्वादास्थिरमेवेति ज्ञात्वा ज्ञानं च ज्ञानसाधनं च
मयि संन्यसेत् मत्प्राप्त्यर्थं त्यजेत् अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमिव किमभक्तिमपि संन्यसेदित्यत्र नहि तदीत्याह ।
ज्ञानिन इति । नहमेवेष्टः यजनविषयीभूतः कथं मयजने त्यजेत्
स्वार्थः स्वापेक्षितं फलमहमेव हेतुस्तत्साधनं चेति कथं
मज्जति त्यजेत् सम्मत इत्येतत् प्रमाणमेव यदुक्तं मयैव
ब्रह्मभूतः प्रसन्नान्तेत्यनन्तरम्—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति ॥

वक्ष्यते चात्रापि भज मां भक्तिभाषित इति स्वर्गः सुखहेतुः
प्रपन्नः दुःखाभाषहेतुश्च ज्ञानिनः परमसाध्यसाधनरूपोऽह-
मेव स्फुरामीति सन्दर्भः ॥ २ ॥

अत्र प्राचां ज्ञानिनामनुभवं प्रमाणयति । ज्ञानेति । श्रेष्ठं
पदं मत्स्वरूपमित्यर्थः मम पदं चरणारविन्दमेव श्रेष्ठं विदुः
जानन्ति ननु ब्रह्मतत्त्वं तस्याराविन्दनयनस्य पञ्चाक्षरित्वेति सन्दर्भः
एतादृशेज्ञानी तु मम प्रियतमः ॥ ३ ॥

ज्ञानस्य कल्याणं लेशेनापि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु इति मां यः स्वधर्मज्ञः भजतित्यगतन्यभाक् सर्वभूतेषु
मज्जावो मज्जति विन्दते इदाम्—

भक्त्योद्धवानपायिष्या सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणो मोपयाति हीत्यत्र
स्वधर्मवर्धितया भक्त्यैव स्वप्राप्तिरुक्ता इति स्वधर्मनिर्णीतसर्वो
विज्ञातमद्वैतिः ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात्समुपेति मामित्यत्र
ज्ञानेनैव स्वधर्मसाधनेन स्वप्राप्तिरुक्ता एव ज्ञानभक्त्योरन्योऽन्यनैरपे-
क्षया भवत्प्राप्त्युपायत्वं प्रतीयते अतो भगवन् । ज्ञाने किं वा
भक्तौ मया त्वत्प्राप्त्यर्थः प्रयत्नः कर्तव्य इत्यत्र ज्ञानं विना भक्ते-
रसम्भवात् सम्पन्नं ज्ञानवान् भूत्वा मां भजेत्याह । य इति पञ्चमिः ।
विद्याभूतसम्पन्नः वेदान्तविद्याश्रवणसम्पन्नः सुज्ञातस्त्व
इत्यर्थः अतः आत्मा चेतनाचेतनाख्यानस्तस्मात्साधिकायैकसम्पन्नः

भीमाधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

स्वया व्याख्याते पुराणं तत्पदार्थविषयत्वेन "श्रुतेस्तु शब्दमूज-
त्वात्" इत्यनुसारेणानादिसिद्धं ब्रह्मादिभिरिवादिता सनकादि-
परिग्रहः परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणावित्याद्युक्तेः ॥ ८ ॥

भीमसूत्रेणसूचितशुक्लपक्षीयम् ।

त्वयोति । त्वयि मायान्तः प्रकृत्यन्तर्वर्त्तमाने संसारिणि त्वयि
यस्त्रिविधो जन्मादिविकार आपतति माद्यपवर्गयोः शरीरसम्ब-
न्धात् पूर्वकाले तदवसानकाले च त्वयि नास्ति यतः प्रमी जन्मा-
दयः अस्य शरीरस्योपलभ्यन्त इति यत्तस्मात्तव किं स्त्रिजन्मादयः
तव न स्युरित्यर्थः ॥ ७-६ ॥

भीमद्वीराद्यवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यो विद्यत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति तस्मात् ज्ञानस्य
निरतिशयशुद्ध्यावहत्वात्तेन सहितं यथा तथा स्वस्यान्तरात्मानं मां
ज्ञात्वा प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन ज्ञात्वेत्यर्थः हे उद्धव ! ज्ञानविज्ञानसम्पन्न-
स्त्वं ज्ञानविज्ञानसम्पन्न इत्यनेनात्मसंन्यासस्य संकटकलेशवत्त्वेऽपि
विश्वासात्मकस्य विज्ञानान्तर्गतस्य बावज्जीवानुवर्त्तनीयत्वं सूचयते
मद्भक्त्या मद्भिषयकप्रेम्णा भावितः संज्ञाताभिप्रायविशेषः सन्
मां मजाराध्य मत्कैङ्कर्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

उपदिष्टार्थं विश्वासजननीयं पूर्वेषां वृत्तिमाह । ज्ञानवि-
ज्ञानयत्नेनेति । ज्ञानविज्ञाने एव यत्नस्तेन तयोर्देवताप्रसादहेतुत्वेन
यत्नत्वनिरूपणम् आत्मानि जीवे आत्मानमन्तः प्रविश्य भारकम्
स्वर्षणनिर्वाहकं मामिष्ट्वा आराध्य मां वै आमेव संसिद्धिं
मुक्तिमन्वशुः प्रापुः ॥ ६ ॥

विस्तरणं ज्ञानस्वरूपबुभुत्सां जनयन् संग्रहेण तद्विशयति ।
त्वयोति ॥ हे उद्धव ! मायान्तः प्रकृत्यन्तः माद्यपरिणामात्मकं
शरीरं तदाभ्यस्य अभिष्टाय वर्त्तमाने संसारिणि त्वयि
यस्त्रिविधः आदिमध्यान्तरूपः उत्पत्तिस्थितिप्रलयरूप इति या-
वत् आपतति स विकारः यद्यतः माद्यपवर्गयोः शरीरसम्बन्धा-
त्पूर्वकाले तदवसाने च नास्तीति यतश्चामी जन्मादयः अस्य
शरीरस्यैव येऽमी जन्मादयस्ते तस्य तव किं स्युः देहसम्ब-
न्धिनो जन्मादयस्तव किं स्युर्न स्युरित्यर्थः । असतः शरीरस्या-
द्यन्तयोरपि यदात्मस्वरूपमस्ति तन्मध्योऽयस्यैव मनु वृद्धि-
क्षयादिमद्भवतीत्यर्थः । अज्ञेयपरिणामरूपो जन्मादिविकारत्र-
यमागन्तित्वश्च देहः आत्मा तु तद्गदितो नित्य इत्येतदेव माया-
भाभमिदं ज्ञात्वेत्यनेनोक्तमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तद्विस्तरबुभुत्सया पृच्छति । ज्ञानमिति । पुराणमुपदेशपर-
पराप्राप्तं ज्ञानकार्यं वैराग्यं तत्प्रयुक्तं विज्ञानं ताड्यं युतम्
विशुद्धं विशुद्धत्वावहं यदेतज्ज्ञानं तद्विपुलं यथा तथा मह-
द्विभूतं महद्विरन्वेषणीयं परमनोऽयमित्यर्थः । त्वत्प्रकीर्णं
क्षात्रादि ॥ ८ ॥

भीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतः सर्वभयःप्राप्तौ ज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतः त्वयापी-
दमेव सम्पादनीयमित्याह । ज्ञानेति । स्वात्मानं परमात्मानं तं
वा एतमभिवदन्ति स्वात्मेति श्रुतिः ॥ ५ ॥

कस्येदं दृष्टफलं येन विश्रम्भ्य भजनार्थं स्यादत्राह । ज्ञानेति ।
आत्मानि हृदये समीचीना सिद्धिर्मुक्तियस्मात्स तथा तम् ॥ ६ ॥

ननु तवापि देहित्वेन जन्मादिना दुःखादिसम्भवात्कथं
त्वत्प्राप्तिर्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्य स्वतश्चिदानन्दरूपस्य तव
जन्मादिनास्ति सदेहस्यैव मम तु तादृशो देह एव नास्ति
निगुणत्वात्कृतो जन्मादिः अतो नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवस्य मम
प्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावोनाह । त्वयोति । हे उद्धव ! यस्त्रिविधो
जन्मस्थितिसंहारलक्षणा विकारस्त्वय्याभ्यस्यति सम्प्रति वर्तते स
मायानिर्मितो न तु स्वाभाविकः—

अन्यस्य निर्मितं जीवे जन्मादि हरिणा यतः ।

तस्मान्मायेति तत्प्रादुर्भायानिर्माणमुच्यते ॥

नहि जीवस्य जन्मादिः स्वतो नित्यस्य सम्भवेत् ।

सृष्टेः प्राक् प्रलये चैव यतो जन्मादि नास्य हि ॥

तस्मान्मध्येऽपि नास्यास्ति देहादिस्य तु विष्णुना ।

कर्मभिर्निर्मितं जीवे प्रलये यन्न जीवगम् ॥

यन्न विद्येत हि लये यन्न विद्येत मुक्तिने ।

जीवस्य न स्वभावोऽसौ प्रायेणेति विनिश्चितम् ॥

इति प्रकाशिकायां किञ्च—

मायेत्युक्तं निर्मितं तु यतो जन्मादिनिर्मितम् ।

देहादिकं परेशेन मायाजन्मादि तेन त्विदंस्माच्च ॥

अतर्कितोपपन्नवदागतत्वात्तन् स्वाभाविक इत्याह । अन्तरेति । यो
जन्मादिरन्तरा सृष्टिकाले आपतति कर्मवशादागच्छति ॥
माद्यपवर्गयोर्न प्रलयमुत्थोर्न विद्यते यन्न विद्येत विषये यन्न विद्येत
मुक्तिने । जीवस्य न स्वभावोऽसावित्युक्तत्वाच्च उक्तोर्थोऽयं तवा-
प्यनुभवसिद्ध इत्याशयेनाह । जन्मादय इति । तस्य परिणामरू-
पस्य देहस्य दृश्यमानजन्मादयोऽस्य चिदानन्दस्वरूपस्य तव
स्युः किं मां प्रति बद्ध बलमानन्दं भोजश्च सहो ज्ञानमनाकुल
इत्यादिः उपसंहरति । आद्यन्तयोरिति । असत इति हेतुमर्मवि-
शेषणम् अस्वतन्त्रत्वावस्तुनो जगतः आद्यन्तयोः प्रलये मुक्तौ
च यज्जीवस्यास्ति चिदानन्दस्वरूपं तदेव मध्ये सृष्टिकालेऽपि
स्वरूपं तस्मादामिमानिकः संसारो मद्परोक्षज्ञानेन निवर्तत
इति भावः । ज्ञानिनो मनुष्योऽहमित्यनुभवतः सुखैकरूपा मुक्तिः
कथं सेत्स्यति अन्यस्य अन्यादश्वत्थानुपपत्तेरित्याशङ्क्य काल-
अत्रेऽपि जीवस्यैकरूपत्वेनामिमानिक आगन्तुकः संसारो मत्प्र-
सादेन निवर्तते इत्यतो वाह । त्वयोति—

आद्यन्तयोरनुगमादाद्यन्तरहितस्य तु ।

आद्यन्ते भाविनो मध्ये कथमन्यादृशं वपुः इत्यतः सिद्धम्

किञ्च—

अनित्यत्वात्तु देहस्य तस्य जन्मादिकं भवेत् ।

मुक्तिप्रलयसम्बन्धे कथं जीवे तद्विद्यते इति ॥

अनित्यस्य शुणा मध्ये भवेद्युः स्वत एव तु ।

ननु स्वतस्तु नित्यस्य कादाचित्कैर्गुणैर्गुणैर्मिति ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदसूत्रावली ।

एतत् ज्ञानं यथास्थितं तथाख्याहि ॥ ८—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसूचकः ।

विवक्षितमुपसंहरति । तस्मादिति । स्वात्मानं जीवस्वरूपं ज्ञानं विश्वानं च ब्रह्म ॥ ५—७ ॥

स्वकीयत्वेनापातबोधार्थं त्वत्पदार्थज्ञानमेवोक्तमित्यपरितुष्य तत्पदार्थज्ञानविज्ञाने सर्वैराग्ये पृच्छंस्तन्मात्रेणाप्यपरितुष्य तत्तत्फलं भक्तिभोगमपि पृच्छति । ज्ञानमिति । ननु पूर्वमपि विशुद्धज्ञानमुक्तं तत्राह । विपुलं तत्पदार्थविषयत्वादिति महत्तरं यत्तदपीत्यर्थः तत्कथं विवर्त्तवादाद्यनुरूपं नेत्याह । पुराणं “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” इत्यनुसारेणानादिसिद्धं यत्तदेव तदनुसारेणैवाह विज्ञानानन्तरं त्वद्भक्तियोगं चेति विवर्त्तवाद्भक्तियोगनाशक इति भावः विज्ञानानन्तरं भावित्वं प्रमाणावति । महद्भिः सनकादिभिरपि विमृश्यमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

मामेव भज अन्यत्सर्वं त्यजेति स्वामिचरणाः ॥ ५ ॥

ज्ञानविज्ञानसम्पन्न एव कस्तत्राह । ज्ञानविज्ञानयज्ञेन परोक्षज्ञानरूपयज्ञेन सर्वयज्ञपतिं मामात्मानं परमात्मानमात्मन्येव इष्टुं मुनयः संसिद्धिम् अन्वगमन् एवम्भूताः संसिद्धिं गताः प्राचीना मुनय एव ज्ञानविज्ञानाभ्यां सम्पन्ना उच्यन्ते इत्यर्थः ।

एवमुक्तञ्चक्षणे ज्ञानविज्ञानसम्पन्नौ मां भजन् ज्ञानी परमकाष्ठां प्राप्नोति इति दूरे वर्तताम् त्वं तु त्वत्पदार्थं ज्ञात्वैवाविद्योत्तीर्णो भवेद्युक्तं कर्त्तव्यं सर्वलोकमाह । त्वयीति । हे उद्धव ! त्वयि जीवात्मानि यस्मिन्विद्यमानाः सन्त्येव विद्यायाः देहाद्याः आश्रयति त्वामाश्रितोऽयमध्यासो भो वर्तते इत्यर्थः स माया अविद्यैव अविद्याकार्य इत्यर्थः । अन्तरा मध्ये एव आपवति प्राप्नोति भवतीति नायं तवोत्पत्तिको धर्म इति भावः यतो नाद्यपवर्गयोः आदावन्ते च स नास्तीत्यर्थः तत्र जिद्रूपत्वात् तस्य जडरूपत्वादिति भावः यदमी देहस्य जन्मादयस्ते तस्य चिदात्मनस्तत् किं स्युर्न स्युरेव कथं त्वं जातोऽहं मृतोऽहमहं सुखी दुःखीत्यात्मानं भग्नस्य इति भावः ननु यदा मे देहसम्बन्धो नास्तीति यदा च ज्ञानेनात्मन्यस्यति तदैवाहं देहातिरित्येको भवितुं शक्नुयामधुना तु देह एवाहमित्यत आह असतो भ्रमप्रतीतत्वादसत्यस्य वस्तुनः साधनतयोक्तं सत्यं वस्तु मध्येऽपि तदेव यथा व्याघ्राविष्टपुरुषस्य व्याघ्रत्वप्रतीतिकाळेऽपि पुरुषत्वमेव सत्यं न तु व्याघ्रत्वं तत्र जीवस्याविद्यासम्बन्धः स मायाज्ञानादेवानाद्यविद्यासम्बन्ध इति सर्वलोकप्रसिद्धिः अन्यथा अविद्यासम्बन्धस्य सर्वयैवानादित्वे सति स्वरूपप्रसक्तौ ज्ञानेनापि न तदपगमः स्यात् मुक्तिर्नाम जीवस्य स्वरूपज्ञानिरिति मतं तु सद्भिर्नाहतम् ॥ ७ ॥

त्वत्पदार्थज्ञानं श्रुत्वा तत्पदार्थज्ञानविज्ञाने सर्वैराग्ये पृच्छंस्तन्मात्रेणाप्यपरितोषात् सर्वदुर्बलं भक्तिभोगं च पृच्छति । ज्ञानमिति । विशुद्धं त्वत्पदार्थज्ञानातीति विपुलं तत्पदार्थविषयत्वाद्बुद्धिः

हृत्तरं पुराणं प्राचीनज्ञानिसम्मतं तथैव सम्बोधयति हे विश्वेश्वरोविश्वमूर्ते इति विश्वस्य मिथ्यात्वे तदैश्वर्यं तन्मूर्तित्वं च वृथैवेति भावः महद्भिः शुक्लसनकादिभिरपि विशेषतो मृत्युं ज्ञानाद्यामिदं शुद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे उद्धव ! ज्ञानेन जीवेन मदंशभूतेनोपासकतत्त्वेन एतदुपलक्षणं वक्ष्यमाणानां प्रकृत्यादिभावानाम् अष्टाविंशतिभावैः सह स्वात्मानं सर्वात्मानं मां ज्ञात्वा अत एव ज्ञानेन सर्वात्मभूतममद्विषयकबोधेन मदंशभूतोपासकस्वरूपादिविविधबोधेन च सम्पन्नः भक्त्या मत्कोहेन भावितो मां भजेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

स्वप्राप्तिरूपं भक्तिफलं दर्शयन् उक्तार्थं विशिष्टवृत्तान्तं प्रमाणावति । ज्ञानेति । मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ॥ ६ ॥

ननु भगवन्ननेकद्रव्यविशेषसंयोगे अपूर्वमद्यशक्यत्वात्सिद्धेर्देहज्ञानमुपपद्यते देहनाशानन्तरं ज्ञाननाशः ननु देहविकल्पायास्थि ज्ञानमस्ति इयामोऽस्मि गौरोऽस्मि जातोऽस्मि वृद्धिगतोऽस्मि क्षीणोऽस्मीत्यादिलोकप्रतीत्या देहात्मवादिवौर्ध्वपक्षाभययोगेन च देह एवात्मेति निश्चयस्तस्माद्युक्तं भवता मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञातं च मायि विद्यमस्येति चेतनाचेतनतत्त्वद्वयं तत्रोपपद्यते इत्यत आह । त्वयीति । हे उद्धव ! यस्मिन्विद्यः आश्रयितमकादिविकारः मायान्तरा मायामात्रत्वेन मयोदाहृतः प्रकृतिपरिणामत्वेन तदन्तःस्थः आश्रयति उद्भिन्नति त्वयि स्थाने नापतति इवदपि आत्मस्थाने अनात्मान पतति न बलादप्यात्मा भवति मद्यशक्तिस्तु तद्वद्रव्यगुणभूता भाविर्भवति अतद्वद्वद्व्ये तदवर्त्तनात् आत्मा तद्धि देहगुणः यत् सतः अस्य अनात्मनः त्रिविधस्य स्थूलस्य सूक्ष्मस्य आद्यपवर्गयोः उत्पत्तिविनाशयोः मध्ये च असत्तया सूक्ष्मदेहस्य आद्यन्तयोः मध्ये च सत्तया पुण्यभूतः प्रहीता पाळयिता त्यागकर्त्ता भवानस्ति तस्य तवापि किमपि जन्मादयः स्युः नैव स्युरित्यन्वयः यत् ये जन्मादयः तदेव तस्यैव देहस्यैव तस्मादिदं शरीरं मायाकार्यं तत्पृथक् ज्ञानस्वरूपस्त्वं ममांश इत्यर्थः यत्तु मायावदिना त्वयीति त्रिविधः आश्रयात्मादिविकारः देहादिः स माया नतु परमार्थः यत् यस्मादन्तरा एव आपवति रज्जौ सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादावन्ते चास्ति अतः यत् यदा अस्य विकारस्यामी जन्मादयः स्युस्तदा तवाधिष्ठातृभूतस्य किं न किञ्चिदित्यर्थः । तस्यापि वस्तुतो न सन्ति तस्यासत्त्वादित्याह । असतः सर्पादेराद्यन्तयोरन्तरा यदास्ति तदेव मध्ये न तु सर्पादि तद्वद्वयं विकारो नास्तीत्यर्थः । यद्वा आद्यन्तयोर्पदस्ति तन्मध्येऽप्यस्यैव न तस्य जन्मादयः सन्ति अतस्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेतीति व्याख्यातं तदस्यन्तायुक्तं तदुपेक्षणीयम् सच्चिन्मात्रे त्रिविधभेदशून्ये रज्जुस्थानीये तद्विस्तरतत्त्वदशसर्पतद्वद्द्रष्टुं पुरुषस्थानीयपदार्थान्तराङ्गीकारमन्तरेणारोपासम्भवात् ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तज्ञानविज्ञानतत्त्वैरात्ममकी वाक्येन धारयितुं पृच्छति । ज्ञानमिति । विशुद्धं सर्वात्मविषयकमत एव विपुलमात्रमप्युक्तं त्वत्पदार्थज्ञानं यथा यथावदाख्याहि ॥ ८ ॥

तापत्रयेणाभिहतस्य धौरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ! ।
 पश्यामि नान्यच्छरणां तवाङ्घ्रिद्वन्द्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥
 दष्टं जनं संपतितं बिलेऽस्मिन् कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षम् ।
 समुद्धरैनं कृपयाऽपवर्गैर्वचोभिरासिश्च महानुभाव ! ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्थमेतत् पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
 अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वताम् ॥ ११ ॥
 निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः ।
 श्रुत्वा धर्मान् बहून् पश्चान् मोक्षधर्मानिपृच्छत ॥ १२ ॥
 तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ।
 ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् ॥ १३ ॥
 नवैकादश पञ्च त्रीन् भावान् भूतेषु येन वै ।
 ईक्षेताथैकमन्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥
 एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् ।
 स्थित्युत्पत्त्यप्ययान् पश्येद्भावानां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १५ ॥
 आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यदन्वियात् ।
 पुनस्तत्प्रतिसंक्रमे यच्छिष्येत तदेव सत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तिस से है उद्धव ! ज्ञान के सहित अपने आत्मा को
 जान कर ज्ञान विज्ञान से परि-पूर्ण हो कर भी भक्ति
 भाव-से मेरे को भजो ॥ ५ ॥

अपने आत्मा से ज्ञान विज्ञान सहित मेरा भजन कर
 के बहुत से मुनि योग सिद्धि को प्राप्त होगये क्यों कि
 मैं सब ब्रह्मों का पति हूँ ॥ ६ ॥

है उद्धव ! तुमारे विषय आध्यात्मिक आदि तीन प्रकार
 का जो विकार देखता है वह मध्य में ही है तिस से माया जानो
 क्यों कि जो आदि अन्त में नहीं है सो मध्य में भी नहीं
 है जस मादिक ये जो विकार इस शरीर के हैं आदि
 अन्त में संपादिकों के नहीं रहने से भी जो रज्जु है सो ही
 मध्य में भी स्थिर जानना ॥ ७ ॥

उद्धव उवाच जिस प्रकार से विशुद्ध अधिक वैराग्य
 विज्ञान से युक्त प्राचीन जो ज्ञान है तिस को है विश्वेश्वर
 हैं विश्वभूत ! मेरे से कहिये और महापुरुष जिस को दूढ़ते
 हैं ऐसे आप के भक्ति योग को भी कहिये ॥ ८ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

महद्विस्तृत्यत्वमभिनयेनाऽऽह ॥ तापत्रयेणाभितो
 दतस्य अतः संतप्यमानस्य अङ्घ्रिद्वन्द्वातपत्रादमृताभिवर्षात् न केव-
 लसातपात्रात्तु किंत्वमृतमप्यभितो वर्षति अस्मात् ॥ ९ ॥

अतिकृपासुखादयत्राह । कष्टमिति । अस्मिन्बिले ससारकृपे
 पतिते तत्र च कालाहिना दष्टमेवमपि क्षुद्रसुखेवैव-उरुस्त-
 वैरुष्या यस्य तस्य दष्टमानः कथं समुद्धरणीय इति चेत्त-
 त्वाऽऽह । आपवर्गैरपवर्गबोधकैर्वागमृतैरासिञ्चेति ॥ १० ॥

त्वद्विश्वासार्थं विद्वत्समायां निर्णीतमहं वक्ष्यामीत्याशये-
 नाऽऽह । इत्यमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

ज्ञानादिभिरुपबृंहितान् तत्सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र ज्ञानं कथयति । नवेति । प्रकृतिपुरुषमहद्वहंकारपञ्चत-
 स्मात्राण्येकादशोद्दिष्टाणि पञ्चमहाभूतानि त्रयो गुणाः एतान्
 भावानष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिव्यावरान्तेषु कार्येष्व-
 जगत्तानि येन ज्ञानेनेवेत अथ एष्वपि भावेऽप्येकं परमात्मत-
 त्वमनुगतं येनेवेत कार्यकारणात्मकं जगत्पदयन् परमकार-
 णात्मकमेवेतन्न उ ततः पूयगिति तेन पश्येच्चज्ञानमि-
 त्यर्थः ॥ १४ ॥

भीमरश्मिभक्तभाषार्थदीपिका ।

विज्ञानमाह । एतदेवेति श्रुत्वा कश्चन यद्यदा येनैकेनानुगताने-
कात्मकान् भावान् पूर्वमैक्षत तांस्तथा पूर्ववन्नेक्षत किंतु तदेकं
परमकारणम् ब्रह्मैव तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति
परोक्षज्ञानेनापरोक्षमस्य दिङ्मोहादिष्वेव निवृत्त्यभावात्तदा-
त्मकं जगत्पश्यन्प्रात्मनः पृथक् सदिति मन्यते अपरोक्षज्ञाने
तु बाधितमेव दग्धपटवज्जीवन्मुक्तः संस्कारशेषं पश्यति ततः
परं न पश्यति चातः परोक्षपरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्या-
मुच्येते इति एकेन सर्वकार्याणामनुगतिं कार्याणां कारणात्
पृथगसत्त्वं चोपपादयति साधनं तत्र यदि न कदाचिदनी-
दृशं जगदित्यादिमतेनैतेषां भावानामुत्पत्त्यादयो न स्युस्तर्हि
कारणस्यैकस्याभावादेकात्मकता मिथ्यात्वं च न स्यादतस्तेषां
मुत्पत्त्यादीन् साधयति । स्थितेति । त्रिगुणात्मनां सावयवानामि-
त्यर्थः । विमता भावा उत्पत्त्यादिमन्तः सावयवत्वाद्घटादिवदिति
पश्येत् ॥ १५ ॥

तत आदावुत्पत्तौ भन्ते परिणामान्तरात्तौ च कारणत्वेन
मध्ये चाभयत्वेन सृज्यात्सृज्यं कार्यात्कार्यान्तरं प्रति यदन्वि-
यादनुगच्छेत्तत्प्रतिसंक्रामे तेषां प्रलये च यदवशिष्येत तदेव
सदिति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमभारमण्डासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकाऋषिपिनी टिप्पणी ।

अभिनयेनोदाहरणानुकरणेन अतस्तापत्रयमिहत्वात् ।
अमृतं परमानन्दम् ॥ १६ ॥

तत्र च कूपे । एवमपि कालादिदृष्ट्वेऽपि । अपवर्गजो-
भक्तः भक्तियोगतात्पर्यकैः । यथावर्गविधानमपवर्गश्च भवतीत्या-
दिमध्ये तस्य तस्मिन् प्रयोगात् ॥ १०—१२ ॥

ज्ञानं शास्त्रीयम् । वैराग्यं विषयेष्वरुचिः । विज्ञानमपरो-
क्षानुभवः । भक्ता शास्त्रार्थविश्वासः । भक्तिः भवणादिरूपा ।
साध्या प्रेमलक्षणा । तत्सहितान् धर्मान् भवणादीन् ॥ १३ ॥

तत्र ज्ञानादिमध्ये अनुगतानि कारणतया व्याप्तानि । अतः
कारणस्य व्यापकत्वज्ञानात् । एवमपि अष्टाविंशतितत्त्वेषु । अनु-
गतमनुस्यूतम् । व्यापककार्यं देहादिकारणं महदादितद्रूपम् ।
परमकारणं ब्रह्म तदात्मकमेव । ततः परमकारणात् ॥ १४ ॥

एतदित्येकम् । येनैकेन परमकारणेन ब्रह्मणा अनुगतान्
व्याप्तान् भावान् तत्त्वानि पूर्ववदिति पूर्वं हि शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञान-
दशायां आधाराभेदेन कार्यकारणत्वेन च द्वयोरप्यवधानं भवत्ये-
वेति तस्य ज्ञानत्वं विज्ञानदशायां तु निदिध्यासनेन शब्दमात्रेणैव
वा परमात्मनोऽपरोक्षस्फुरणे तु नान्यत् स्फुरेदिति विज्ञानस्य
विज्ञानत्वमित्यभिप्रेत्य पूर्ववत्तेनेत्यादि व्याख्यातं तदेव भाष्य-
रीत्या स्फुटीकरोति एतदुक्तमिति तदा परोक्षज्ञाने बाधितं
मिथ्यात्वेन ज्ञातं ततः संस्कारशेषनाशान्तरम् अतः
परोक्षापरोक्षस्फुरणस्य ज्ञानविज्ञानलक्षणात्वात् स्थितेति तदेकम्
एकेन परमकारणेन अनुगतिं व्याप्तिं ज्ञानरूपां कारणात्
पृथगसत्त्वं आधिष्ठानमात्रस्फुरणं तदेव विज्ञानम् उप

पादयति युक्त्या साधयति तत्र अनुगतिपृथगसत्त्वोपपादने
जगत् कदाचिदपि ईदृशं नेति न किन्तु ईदृशमेवेति न तस्य
सृष्ट्यादि न च तत्कर्त्ता कश्चित् परमात्मास्तीति मर्मांसक-
मतम् एकात्मकता परमकारणात्मकत्वं ज्ञानरूपं मिथ्यात्वं च पर-
मात्मैकस्फुरलक्षणां विज्ञानम् अतः उत्पत्त्याद्यभावे ज्ञानाविज्ञानास-
म्भवात् विमता विवादाध्यासिताः भावास्तत्त्वानि इति पक्षे
निर्देशः उत्पत्त्यादिमन्त इति साध्यं सावयवत्वादिति हेतुः यत्
सावयवं तदुत्पत्त्यादिमद्यथा घटादि इत्यन्वयव्याप्तिः यदुत्पत्त्या-
दिमन्त तत्सावयवमपि न यथा परमात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ १५ ॥
तत उत्पत्त्यादिमत्त्वात् यदन्वियादित्यनुगतरूपज्ञाननिर्देशः
तदेव सदिति विज्ञाननिर्देशः अत्र सृज्यात् सृज्यमित्युक्त्या श्रुतेस्तु
शब्दमूलत्वादिति न्यायेन परिणाम एवाभ्युपगतो न विवर्तः
अन्यथा कल्प्यमित्युच्येत ॥ १६ ॥

भीमसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विले संसारगतं अपवर्गैः करणं घञ् अपवर्गहेतुभिः ॥ १०—१३ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विसर्गशिल्पगत्युक्तयश्च न च भावा
एकादश इन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि त्रयः सत्त्वादयो गुणाः
एकं ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु जातावेकवचनं यदेषु कारणतया-
नुगतं प्रकृतितत्त्वं वा ॥ १४ ॥

एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन यत् स्थितमिति तथाशब्दः पूर्व-
ग्रन्थस्य प्रकृतिप्राकृतगोचरज्ञानप्रकारपरामर्शो एकेन विशिष्टं
नान्येन अचिद्गोचरज्ञानविलक्षणमात्मैकगोचरं समाधितव्यायां
ज्ञानं विज्ञानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सृज्यात् सृज्यं शरीरात् शरीरान्तरं तत्प्रति संक्रामे शरीर-
प्रलये यच्छिष्यते एकरूपं स्थितं तदेवात्मस्वरूपं सत्यं अपरि-
णामि ॥ १६ ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बुभुक्षोपयुक्तां दशमाविष्कुर्वन् तज्जिह्वसौ त्वच्छरणारविन्द-
मेव शरणमित्यध्यवस्थामीत्याह । तापत्रयेणोषि । हे ईश्वर धीरे
दुःसहे संसाराध्वनि तापत्रयेणामिहतस्य पीडितस्यात एव
सत्तत्प्यमानस्य पुंसः शरणं साधनं तवाङ्घ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रम्
तस्मादन्त्यं न पश्यामि कथंभूतादमृतामिवषादमृतं मोक्षसुखं
तदभिवर्षतीति तथा तस्मादमृतोयायभूतादित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वेवमध्यवस्थतस्तव कितच्छ्रवणेनेत्यत आह । दष्टमिति ।
विले संसारगते संपतितं काष्ठ एवादिस्तेन दष्टं क्षुद्रसुखेषु
दुःखबहुलेषु विषयसुखेष्वेव उरुः तृण्या यस्य तमेन तापत्र-
यामितप्तं जनं कृपया समुद्धर कथं समुद्धरणीयस्तत्राह ।
अपवर्गैरपवर्गबोधकैर्वागमृतेरासिञ्चेति हे महानुभाव ! महान-
चिन्तोऽनन्यसाधारणानुभावो यस्य तस्य सम्बोधनम् ॥ १० ॥

विवक्षितस्योत्तरस्य सांप्रदायिकत्वमाह । इत्यमिति ॥
धर्मभूतां भगवद्भक्तिकल्याणमपराणां मध्ये वरं श्रेष्ठं श्रीम-
राजाजातशत्रुर्षोऽक्षिणः नोऽस्माकं सर्वेषां गृयवतां सताम् एतद-
त्त्वपृष्टमित्यं त्वमिव यमच्छ ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कस्तस्य पिपृच्छिषाहेतुरित्यत आह । निवृत्त इति । सुहृदाम्
स्नेहानां निधनाद्विह्वलः विक्षिप्तचित्तः तत्प्रशान्तयेऽपृच्छतित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रश्नस्योत्तरं शक्तं प्रतिजानीते । तान्निष्ठ । तान्मोक्षधर्मान् देवज्ञ-
तस्य भीष्मस्य सुखाच्छ्रुत्वा ते तुभ्यमभिधास्यामि । ननु ज्ञानवि-
ज्ञानवैराग्यमक्तियोगबुभुत्सोः किं मोक्षधर्मोपदेशेनेत्यतस्तान्वि-
शिनधि । ज्ञानेति । ज्ञानादिभिरुपवृंहितान् तत्साहित्यानेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तावज्ज्ञानमुपदिशति । नवेति । नव भावाः शब्दरूपशर-
परात्म्या विश्वेश्वरपरात्मकयश्च रेतउत्सर्गो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्चेत्यु-
त्सर्गद्वयस्यैककोटित्वप्रापणेन नवेति निर्देशः अन्यथा दशेति
क्यात् एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि त्रयः सत्त्वाद्यो गुणाः
एषु परिहृयमानेषु भूतेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु एतान् भावान्
अथैकं ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु च जीत्यभिप्रायेणैकवचनं येन
मया सहितं मद्भयं मत्क्षेपतैकरसं जीवस्वरूपं चेत्यर्थः । अन्वी-
चेत् तदेतदन्वीक्ष्यात्मात्मकं ज्ञानमिति मम मया निश्चितं प्रकृ-
तिपुरुषयायात्म्यविवेचनमेव ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ विज्ञानमुपदिशति । एतदेवेत्यङ्गेन तथाशब्देन पूर्व-
ग्रन्थस्यप्रकृतिपुरुषाकारः परासृज्यते न तथा अन्यथा प्रकृति-
पुरुषविवेचनोत्पत्त्यर्थः । एकेन येन मयैवोपायभूतेन शब्देन मत्स्व-
रूपं प्रापयामिति शेषः एतदेव हि विज्ञानम् उपोपायेणभावेन मत्स्व-
रूपज्ञानमेव हि विज्ञानमित्यर्थः । विज्ञानमत्र प्रपञ्चयति । स्थितौति-
साङ्गेन त्रिगुणात्मना त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामात्मकानां
भावानाम् देहानामेव जन्मस्थितिविनाशान् पश्येत् ॥ १५ ॥

किञ्च सृज्यात् सृज्यं शरीराच्छरीरान्तरं प्रति तद्वादाश्रिते
ग्रन्थे च सदन्वियात् पुनश्च तत्प्रतिसंक्रमे शरीरप्रलये यत्
शिष्येयं एकरूपमवतिष्ठते तदेव सत् प्रकृतिविवेकमात्मस्वरूपमि-
त्येतदपि विमर्शने ज्ञानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानं पुष्टं तस्य उत्तरत्वेन धर्माणां कथनं कथं सङ्गच्छत
इत्यत उक्तं ज्ञानेति ॥ १३ ॥

येन ज्ञानेन भूतेषु जीवेषु स्थितान् नवैकादश पञ्च भान् भावान्
अष्टाविंशतितत्त्वान्मन्वीक्षेत् तल्लक्षणं तत्संछादिकस्वरूपपूर्वकं
पश्यति एषु तत्त्वेषु तन्त्रियामकतया स्थितमेकं तत्त्वेभ्यः
प्रधानं तत्र तत्त्वपरि हारिमपि पश्यति तन्मम निश्चितं ज्ञानं
मपि पृथिव्यादिपञ्चभूतबुधैश्चकारिचक्षुमूलप्रकृतयो नव मनसा
सह ओत्रादीन्द्रियाण्येकादश त्रयः सत्त्वाद्यो गुणाः शब्दा-
दयः पञ्च ज्ञात्वा तत्त्वानि तेष्वीशं सर्वतत्त्वेश्वरं प्रभुं जानन्
जानी मवेत् इति ॥ १४ ॥

नन्वेकं ज्ञानं खेद्विज्ञानं तर्हि किं तत्राह एतदेवेति ।
हिशब्दो विशेषणशक्तः स्वस्य शब्दशेषतो योग्यं ज्ञानं लक्षिष्यस्य
ज्ञानेन साहितमेतदेव ज्ञानं विज्ञानं विख्याति शेषः स्वस्य योग्यं
ज्ञानं विशेषतः पूर्वोक्तमेव यो जानन् स विज्ञानी भवेत्युत्तेति
वचनमत्र मानं तस्यापि तत्त्वेषुविषयत्वात्कथं विज्ञानं नेति तत्राह ॥
न तथेति । यद्यपि तत्त्वं तत्त्वैश्वर्यविषयं तथापि तथैव पूर्वाक्त-
प्रकारेण तत्त्वानि ज्ञात्वा सर्वतत्त्वेश्वरं विषयीकुर्वन् ज्ञानं विज्ञानं

न भवति स्वयोग्यं पुरुषार्थोपाधनेत्वात्समात् । स्वविश्वज्ञानवि-
शिष्टमेव विज्ञानमित्यर्थः । हरेस्तत्त्वेष्वेकत्वात्प्राधान्यं कुत इत्यत
आह । एकेनेति । नोऽस्माकं तत्त्वानां मध्य एकेनान्यनिरपेक्षेणा
तत्त्वेन यद्यत्र स्थित्वा यदाधारत्वेन त्रिगुणात्मनां सत्त्वादि-
गुणानिर्मितदेहानां भावानां स्थित्युत्पत्त्यप्ययाः स्युः ॥ १५ ॥

यच्च तत्त्वमादावन्ते सृष्टेः प्राक् प्रलयादुच्च मध्य स्थिति-
कांक्षे च सर्वं पुनस्तत्प्रतिसंक्रमे तस्य सृष्टस्य सहारे
च सृज्यं जगदन्वयात् प्रविशति । यच्च शिष्येयं अवशिष्टम-
विनाशि तदेव सत् स्तत्र सर्वं स्नातऽयमाहृष्ट तच्च कृष्ण
नचापरं गत्वातन्वयासदन्येषामसर्वं विद्धि भारतेति वचनाद-
रिरेव तत्त्वेषु प्रधानं तत्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

सर्वेषामनन्धशरीरात्वादेत्याह । तावत्रयेयोति द्वाभ्याम् । अमृ-
तमत्र यो निवृत्तिस्तनुभूतामित्यादिन्यायेन ब्रह्मानन्दतोऽप्याधिकं
आनन्दः ॥ ८ ॥

आपवर्ग्यैर्मक्तिर्योगतात्पर्यकैः वागमृतेरासिञ्च यथावर्ग्यवि-
ज्ञानमपवर्ग्यं भवतीत्यादिपञ्चमस्कन्धगद्यात् ॥ १० ॥

तत्र तस्य विस्तरेण शुभ्रपामोक्षद्वयं विस्तरार्थमेव सच्चि-
देण कथयिष्यामीति विस्तरं सूचयन्नाह । इत्यमिति
त्रिभिः ॥ ११—१४ ॥

तदा एतत्पूर्वोक्तं यज्ज्ञानं तदेव विज्ञानमुच्यते कदेत्यपे-
क्षायामाह । न तथेति । अथ भावः शब्देन परोक्षज्ञाने हि
आधाराधेयत्वेन कार्यकारणत्वेन वा द्वयोरप्यवधानं भवत्येवेति
तस्य ज्ञानेत्वं निर्दिष्ट्यासनेन शब्दमात्रेणैव वा परमात्मनोऽ
परोक्षपुरणो तु नान्यत्स्फुरेदित्यस्य विज्ञानत्वमिति ॥ १५ ॥

सृज्यात्सृज्यमिति “भूतेस्तु शब्दमूलत्वात्” इति न्यायेन परि-
णाम एव स्वीकृतो नतु विवर्तः कल्प्यात्कल्पमिति
नुक्तेः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

ननु ज्ञानेनैव कृतार्थीभव किं शुद्धभक्तियोगप्रश्नेनेत्यत आह ।
तावत्रयेयोति । अमृतं ब्रह्मानन्दादप्याधिकं सुखप्रदं माधुर्यम-
मितो वर्धतेति तस्मात् यदुक्तं या निवृत्तिस्तनुभूतां तव पाद-
पद्मध्यानात् सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नापि । मांभूदिति तेन
ज्ञानं विनापि संसारक्षयस्य ज्ञानसाध्यब्रह्मानन्दादप्याधिकानन्दस्य
च ज्ञानाभ्यासः पृच्छ्यत इति भावः ॥ ८ ॥

ननु तर्हि शुद्धभक्तियोगेनैव कृतार्थीभव किं ज्ञानयोगप्रश्ने-
नेत्यत आह । दृष्टमिति । अयमर्थः शुद्धभक्तियोगस्य साहचर्यक
महत्कृपैकलक्ष्यत्वान्न पुरुषप्रयत्नमूलकत्वं ज्ञानयोगस्तु निष्का-
मकर्मजन्यज्ञानेन क्षातरत्नपदार्थैः स्वत एव सुखमः इत्ययं पुरुष-
प्रयत्नसाध्यस्तेस्मादप्राप्तशुद्धभक्तियोगा अप्येव निस्तरेयुरित्यतः
ज्ञानं पृच्छ्यत इति आपवर्ग्यैरपवर्गाहैर्वचनामृतेरासिञ्चति त्वन्मुख-
चन्द्रादितं ज्ञानाभूतमेव सभ्यगपवर्गजतकं भवतीति भावः ॥
॥ १०—१३ ॥

तत्र ज्ञानमाह । नवेति । प्रकृतिपुरुषमहद्द्वारपञ्चतन्मात्राणि

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकादश इन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि त्रयो गुणाः एतान् भावान् अष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्वावरान्तेषु कार्येषु अनुगतानि येन ज्ञानेनेचेत अथ एवमपि भावेषु अष्टाविंशतितत्त्वेषु एकं परमात्मतत्त्वम् अनुगतं येनेचेत कार्यकारणात्मकं जगत् पश्यन् परमकारणात्मकमेवेतत् ननु ततः पृथगिति येन पश्येत् सृज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥

विज्ञानमाह । एतदेवेत्यर्थेन । एतदेव एतत् ज्ञानमेव विज्ञानं भवति कथमित्यत आह । न तथेति । येन परमात्मना एकेन यद्विश्वमनुगतं यथा पूर्वमीक्षितं तथा नेत्तुने अयमर्थः ज्ञानदशायां परोक्षीभूतेन परमात्मना अनुगताः सर्वे परोक्षाः परोक्षीभूता भावा दृष्टाः विज्ञानदशायां तु एकः परमात्मैवापरोक्षीभूत ईक्षितो भवति तदनुभवात्तदादेव तत्कार्याणां भावानामीक्ष-
योऽवकाशो न भवेदित्यद्वितीयात्मानुभवः ज्ञानदशायामेकेन परमात्मनैवानुगतानां कार्याणां सर्वेषां परमकारणात्मकत्वात् परमात्मैक्यमेव यदुक्तं तदुपपादयति । स्थितितीति साक्षेने । त्रिगुणात्मनां भावानां कार्याणां स्थित्युत्पत्त्यर्थान् पश्ये-
दित्युत्पत्तिस्थितिप्रलयवत्त्वात्तेषामनित्यत्वं पश्येदित्यर्थः । अनि-
त्यत्वादेव सार्वकालिकसत्यत्वाभावात्तेषामसत्यत्वं ज्ञानिना मन्येरन्निति भावः ॥ १५ ॥

सत्यः पुनरेकः परमात्मैवेत्याह । आदौ उत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तरापत्तौ च कारणात्वेन मध्ये च आश्रयत्वेन सृज्यात् सृज्यं कार्यात् कार्यं प्रति यदन्विष्यात् अनुगच्छेत् तत्प्रतिष्ठाकामे तेषां प्रलये च यदवशिष्येत तदेव सत् यथा महदादीनां स्वरूपकार्यं प्रति कारणात्वेऽपि सर्वकारणत्वाभावात् कारणात्वं कित्थेकः परमात्मैव कारणं तथैव तेषां सत्यत्वेऽपि सार्वकालि-
कसत्यत्वाभावात् सत्यत्वं कित्थेकः परमात्मैव सत्य इति ज्ञान-
दशाग्रामपि तत्त्वाद्वयत्वं पश्येदिति भावः ॥ १६ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्त्वचरणाद्वत्तत्त्वचरणां नास्त्यतः संसारगतं पतितं ज्ञानभक्त्यु-
पदेशेन मां समुत्तरेत्याह । तापत्रयेणोति द्वाक्याम् । भङ्गविद्वन्-
मेवातपत्रं तस्मात् अमृतमसितो वर्धतेति तत्तस्मात् ॥ ६ ॥

आपवर्गः आरवर्गसाधनभूतज्ञानभक्तिविषयैः ॥ १०—१२ ॥

ज्ञानादयः उपबुद्धिताः वर्धिताः वैस्तान् सारमात्रतोऽभि-
धास्यामि ॥ १३ ॥

तत्र ज्ञानविज्ञाने कथयति । नवेति साक्षेने । जीवप्रकृतिमह-
दङ्कुरान् पञ्च तन्मात्राणि चेति नव एकादशोन्द्रियाणि पञ्च
महाभूतानि सत्त्वादीन् त्रीन् गुणान् एतान् भावान्
अष्टाविंशतिपदार्थान् भूतेषु ब्रह्मादिस्त्वप्यन्तेषु असंख्येषु
येनेचेत कारणात्वेन पश्येत् अथैकं सर्वोत्तमानं परमकारणं निःस-
मानातिशयं चिदचिच्छक्तिमन्तमकं माम् एतेषु अष्टाविंशति-
पदार्थेषु येनेचेत तन्मम निश्चितं ज्ञानं भूतानां चेतनाचेतना-
त्मकानामष्टाविंशतिसंख्याकैः जीवप्रकृत्त्यादिभिः सहैक्यं सत्माव्य

तेषामैक्यं परमकारणेन मया सह यदा सम्भावयति तत्तदा
ज्ञानवान् भवतीति भावः ॥ १४ ॥

यत् यदा एकेन तथा नेत्तु परमकारणेन सहैक्यं न पश्येत्
किन्तु तत्तदसाधारणस्वरूपगुणादिवभूतसंया वैखण्ड्यार्थं पश्येत्
एतद्वहि विज्ञानम् नन्वेतत्सर्वस्यैकात्मकत्वे सति घटेतेत्यत
एकात्मकत्वं सर्वस्यैकोपादानतया दृश्यति । स्थितितीति साक्षेने ।
त्रिगुणात्मनां सत्त्वादिकार्याणां प्राकृतपदार्थानामित्यर्थः
स्थित्यादीन् पश्येत् ॥ १५ ॥

कितयतः स्थित्यादयो भवन्तीत्यपेक्षायामाह । आदाविति । आदा-
वुत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तरापत्तौ मध्ये च सृज्यात्कार्यात् सृज्या-
न्तरं यदन्विष्यात् तत्प्रतिष्ठाकामे सृज्यसंहारे च यदवशिष्येत
तदेव एतत्सर्वकारणम् एवकारः परमागवादिद्यावृत्त्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! इस घोर संसार मार्ग में आध्यात्मिक आधिभौतिक
आधिदैविक इन तीन तापों से तपायमान दुःखित पुरुष के वास्ते
अमृत के वर्धने वाले आपके चरणरूप छत्रके बिना दूसरा कोई
रक्षक मेरेको नहीं दीखता है ॥ ६ ॥

हे महानुभाव ! इस संसार रूप विलमें पड़े हुये कालरूप सर्प
से त्रसे हुये क्षुद्र सुखोकी तृष्णा वाले इस संसारी जीवको कृपा
करके आप उद्धार करो मोक्षदायक अपने वचनों से सींचने
करो ॥ १० ॥

भीमगवान् उवाच इसी प्रकार से पूर्व काष्ठ में धर्म
जानने वालों में श्रेष्ठ भीष्मजी से हम सब लोगों के
सुनतेही युधिष्ठिर महाराज ने प्रश्न किया रहा ॥ ११ ॥

भारत युद्ध जब हो चुका तब अपने वन्धुओं के मरने से
युधिष्ठिर महाराज विह्वल होगये तब बहुत से धर्मों को
पूछा फिर भीष्मजी से मोक्ष धर्मों को पुछते मये ॥ १२ ॥

अब भीष्मजी के मुख से सुने हुये ज्ञान वैराग्य विज्ञान
श्रद्धा भक्ति से युक्त उन प्रश्नों को उत्तर सहित मैं तुम
से कहूँगा ॥ १३ ॥

प्रकृति पुरुष महान् महङ्कुर पञ्च भूतों की शब्दादितन्मात्रा
एकादश इन्द्रिय पञ्च महाभूत तीन गुण ऐसे अष्टादश
एक परमात्मा इतने तत्त्वों को सम्पूर्ण प्राणि मात्रमें
जिससे जान जावे वही ज्ञान हमारे मतमें निश्चय ज्ञान है ॥ १४ ॥

फिर इसी का नाम विज्ञान है जिससे कि एकही से नहीं
किन्तु प्रकृति पुरुष काष्ठ के सहित परमात्मा सब त्रिगुण
भाव मात्रोंकी उत्पत्ति स्थिति प्रलय को करत है ॥ १५ ॥

सब पदार्थों के भादि में अन्तमें और मध्यमें एक कार्य
मैसे दूसरे कार्यको जो बसावत होकर जाताहै फिर उसकार्य
के नाश होनेपर जो रहता है वही परमात्मा सत्य सदा
एक रूप है ॥ १६ ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ।
 प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात् स विरज्यते ॥ १७ ॥
 कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्चादमङ्गलम् ।
 विपश्चिन्तनश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥
 भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ! ।
 पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ १९ ॥
 श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन् मदनुकीर्तनम् ।
 परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥
 श्रादरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् ।
 मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥
 मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणरणम् ।
 मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥
 मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ।
 इष्टं दत्तं हुतं रज्यते मदर्थं यद्व्रतं तपः ॥ २३ ॥
 एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवाऽऽत्मानिवेदिनाम् ।
 मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावाशिष्यते ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतमाध्याह्नीदीपिका ।

वैराग्यमाह । श्रुतिरिति द्वाष्ट्याम् । श्रुतिर्नेह नानास्ति किञ्चने-
 त्यादिः प्रत्यक्षं पटादिकार्यं तत्त्वादिद्वयतिरेकेण न दृश्यते
 ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः अनुमानं विमतं मिथ्या दृश्यत्वाच्छ्रुति-
 रज्ञेतादिविदित्यादि एवं प्रमाणाच्चतुष्टयम् एतेष्वनवस्थानादेतैर्वा-
 धितत्वात् स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन्विकल्पस्य
 च मिथ्यात्वासतो विरज्यते विरक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु वेदोक्तस्वर्गादिमुखाद्या न विरज्येतेत्याह । कर्मणामिति ।
 आविरिञ्चाद्भक्त्याकोपयन्तमदृष्टमपि सुखममङ्गलं दुःखरूपं नश्वरं
 च पश्येत् ॥ १८ ॥

भक्तियोगं स्तुत्यादिमाह । भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि
 तस्मिन्प्रीतिं प्राप्नुवते तुष्टयं पुनश्च कथयिष्यामि ॥ १९ ॥

श्रद्धा श्रवणादरः शश्वदिति सर्वानुषज्जते मदनुकीर्तनं
 श्रवणानन्तरं मृतकथाव्याख्यानमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

मद्भक्तचेष्टा लौकिकीक्रिया वचसा लौकिकेतापि मद्गुणाना-
 मीरणम् कथनम् ॥ २२ ॥

मदर्थं मद्भजनार्थम् तस्मिन्निधनोऽर्थस्य परित्यागः भोगस्य
 तत्साधनस्य चन्दनादेः सुखस्य पुत्रोपलब्धनादेः इष्टादि वैदिकं
 व्रतकर्म तदपि मदर्थं कृतं भक्तेः कारणाभिप्रेत्यः ॥ २३ ॥

भक्तिः प्रेमलक्षणा संजायते मय्यः भक्त्यास्यः कोऽर्थः
 साधनरूपः साध्यरूपो वा ऽवाशिष्यते सर्वोऽपि स्वत एव
 भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीभारमयादासगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विमतं विवादाभासितम् अत्र विश्वं पक्षीकृत्य मिथ्यात्वं
 साध्यते दृश्यत्वं हेतुः यद्दृश्यं तन्मिथ्या यथा शुक्तिरजतादी-
 न्यन्वयव्यभिचिः कन्मिथ्या न भवति तत्र दृश्यं यथास्मेति व्यति-
 रेकव्यभिचिः एतैः भ्रूत्यादिप्रमाणैः विकल्पस्य चाधितत्वात् मिथ्या-
 त्वेन ज्ञातत्वात् सर्वानुगतमिति घटोऽस्ति पटोऽस्ति घटोऽनुभूयते
 इत्येवं सर्वे पदार्थाः सत्त्वानुभूतिघटिता एव दृश्यन्त इत्यात्म-
 तत्त्वस्य सत्त्वानुभूतिरूपतया सर्वप्रतीत्यधिष्ठानत्वात् सर्वान-
 नुगतत्वं यथैकैव रज्जुरधिष्ठानतया सर्पभूदलनाम्बुधारावगडा-
 दिभ्यनुगता तद्वदित्यर्थः । विकल्पस्य च विविधं कल्प्यते
 इति विकल्पः प्रपञ्चस्तस्य ततः विकल्पात् ॥ १७ ॥

कर्मणामग्निहोत्रचातुर्मास्यपशुसोमादीनां परिणामित्वादि-
 कारित्वात् कार्यत्वादिति भावः दुःखरूपं भोगकालेऽपि स्पर्शा-
 ऽनुसूयादिमत्त्वात् ॥ १८ ॥

१ फलरूपत्वात् २ भुक्तिरिति वि० वीर० पाठः ३ धर्मः इति वीर० पाठः ।

श्रीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी.

भक्तियोगं प्रेमलक्ष्यं सकारणं कारणेन साधनभक्तियोगेन
सहितं तथापि पूर्वमुक्तत्वेऽपि कारणमुपाग्रम् ॥ १६ ॥

अद्वैति चतुष्कम भक्षा कथायाः सर्वपुरुषार्थपादने विश्वासः
अत एव अवगादर इति निष्कृष्टार्थः पूजायामुपचारैरर्चने
स्तुतिभिः स्तोत्रैः १ परिचर्यायां परिचर्यां तु सर्वोपकरणादिपरि-
क्रिया तथा प्रकीर्णकच्छत्रादिक्रियायैरुपासनमित्युक्तलक्षणायां
अभ्यधिका मत्पूजातोऽपि तत्र मम सन्तोषविशेषात् मन्मति-
स्तत्र तत्र ममैव स्फुरणम् २ ॥ २० ॥ २१ ॥

मदर्थेषु मन्त्रिमित्तकार्येषु लौकिकेनापि इति वेदोक्तकथा-
व्यावृत्तिः तथा चानुकीर्तनेन न पौनरुक्त्यं सर्वकामविवर्जन-
मिति मद्भक्तिरिक्तैकवर्जनं मर्यापितामिच्छति मन्त्रिना-
न्यदित्युक्तः ३ ॥ २२ ॥

तद्विरोधिनो भजनव्याघातकस्यार्थस्य द्रव्यस्य सुखेन पौनरु-
क्त्यमाशङ्क्य भोगशब्दस्य तत्साधने चन्दनादौ सत्त्व्या इष्ट-
मित्यादयो भावे निष्ठा ४ ॥ २३ ॥

धर्मभोगवनधर्मः भक्षादिभिः स्वतः एव भवतीति परमपु-
रुषार्थशिरोमणौ तत्र सर्वसुखान्तर्भावात् २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

श्रुतिः वेदपूर्वभागः अनवस्थानात् अनवस्थानमस्यैव दृढा-
निश्चयः वेदान्तव्यतिरिक्तप्रमाणेषु अन्यपरतया तत्त्वनिश्चयाभा-
वादित्यर्थः विकल्पपुत्रपञ्चजादिकवैविध्यात् ॥ १७-१८ ॥

मदनुकीर्तनं स्तुतिभिः जन्मकर्मप्रादिपादकवचनम् ॥ २०-२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ वैराग्यमुपदिशति । श्रुतिरिति द्वाभ्यां चतुष्टयमित्यनन्तरं
क्षेपेति शेषः प्रमाणशब्दः कर्मणि व्युद्भूतः तेन चतुष्टयेन प्रमा-
णेषु प्रमितेषु कर्मफलेषु स उक्तविधज्ञानसम्पन्नो विरज्यते
इत्येतद्वैराग्यमित्यर्थः । ऐतिह्यशब्दः श्रुतिमूलकस्मृतिपुराणादी-
नामप्युपलक्षणायाः तत्र श्रुत्यादिप्रमितं कर्मफलं स्वर्गादिप्रत्य-
क्षमित्तं कुर्यादिकर्मफलप्रश्नादि अनुमानसिद्धं त्वाद्योग्यादि-
तत्त्वोपपत्त्यादीनामारोग्यजनकत्वानुमानसिद्धत्वात् यद्वा अनुमानं वैरा-
ग्यहेतुतयोक्तं तच्च श्रुत्यैव प्रदर्शितं "तद्यत्किं कर्मचितो लोकः
सीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः सीयते" इति इदं हि
कुर्यादिकर्मफलदृष्टान्तेन कर्मफलत्वहेतुना पुण्यफलस्य नश्वरत्वं
ह्यनुमापयति अस्मिन् पक्षे चतुष्टयमित्यनन्तरं तत्र तेनेति च शेषः
तत्र श्रुत्यादिप्रमितेषु फलेषु तेनेत्यनेनानुमानं परामृश्यते प्रत्य-
क्षप्रमाणं दृष्टान्तायम् एतच्च स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति । अद्वैतमपि
अद्वैतमिति अत्रानुमानस्यानुमेयकारा विरक्तिहेतुत्वं पुण्यचितो
लोकः सीयते इति चतुष्टयमन्वेषणमुपलक्षणायां चेति चाभि-
प्रेक्ष्य साध्यधर्मान् विरक्तौ हेतुतया निर्दिशति । अनवस्थाना-

विकल्पवै परिणामित्वाकिति कर्मणामित्येतत्फलपरं कर्मणां कर्म-
फलानामनवस्थानादेककूपतया स्थित्यभावाद्विकल्पात्सारतम्यात्-
परिणामित्वाद्विकारित्वादिनाशित्वाच्च विरज्यते इति सम्बन्धः
विरक्तिमेवामित्यनेन दर्शयति । आ विरज्ययादित्यादिना इष्टवददृष्टं
ब्रह्माधिपत्यपर्यन्तं सर्वमपि श्रुत्यादिप्रतिपन्नं कर्मफलं नश्वरमतं
एवामङ्गलं दुःखमभै चेति विपश्चित्तज्ञानी पश्येत् ॥ १७-१८ ॥

तद्वैराग्ययोगं च मद्भक्तिमृग्यमिति भक्तियोगः पृष्टः तत्र
तस्य विस्तरेणोपपादितत्वाच्च तत्स्वरूपबुभुत्साप्रयुक्तः प्रश्नः
किन्तु तदन्तरङ्गविविहताप्रयुक्त इत्यभिप्रेत्य तदन्तरङ्ग-
साधनानि वक्तुं प्रतिजानीते । भक्तियोग इति । प्रीतिमाणाया
भक्तियोगभवणार्थं प्रीतियुक्ताय यद्वा मद्भिषयप्रीतियुक्ताय अनेन
पात्रता व्यज्यते पुनैवोक्तः सपरिकर उक्त इत्यर्थः । अतः सोऽधुना
नोपदेष्टव्य इति भावः । इदानीं तूक्तेष्वेव भक्तियोगकारणेषु
यत्परमुत्कृष्टमन्तरङ्गकारणं तत्पुनः कथयिष्यामीत्यर्थः कारणमि-
त्येकवचनं सामान्याभिप्रायकम् ॥ १६ ॥

कानि पुनस्तानीत्यत आह । अद्वैत्यादिना मे ममामृततुल्या
या कथा तस्यां तच्छ्रवणादौ इत्यर्थः । भक्षा आदरः मदनु-
कीर्तनं शश्वदिति सर्वत्रानुपज्जते मद्गुणकीर्तनपरिनिष्ठा आसक्तिः
स्तुतिभिः जन्मकर्मप्रतिपादकवचनैः ॥ २० ॥

परिचर्या भगवन्मन्दिरसंस्मार्जनोपलेपादिक्रिया पूजात्वावाह-
नादिषोडशोपचारात्मिका इति न पौनरुक्त्यं सर्वाङ्गैः

पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावर्नी स्पृशन् ।

बद्धाङ्गुलिर्नमस्कुर्यात् पञ्चाङ्गः स उदीर्यते ॥

निधाय दण्डवद्दं प्रसार्य चरणौ करौ ।

अद्वैता मुकुलवत्पाणी प्रणम्यो वन्द्यसंक्षितः ।

पादौ शिरसेया हस्तौ निकुल्लेय मुकुलौ कृतौ ।

मनोबुद्ध्यामिमनैश्च प्रणम्योऽष्टाङ्ग संक्षितः इति ॥

विहितैः सर्वैरङ्गैः अभ्यधिका मद्भक्त्या पूजा च मन्मतिर्भ-
वात्मकत्वमुक्तिः ॥ २१ ॥

मदर्थेषु मदारधनोपकरणानुपलब्धिपुष्पाद्यर्जनेषु कर्मसु निश्चि-
तभूतेषु अङ्गवेष्टा कायठपापारः श्वत्सा लौकिकेनापि मद्गुण-
नामिष्यद्व्ययनमतः स्तुतिभिः स्तवनमित्यनेन न पौनरुक्त्यम्
अपेक्षं समाधानं सर्वकामविवर्जनं प्रयोजनान्तरानभिप्रेक्ष्य ॥ २२ ॥

मदर्थे मत्प्रीत्यर्थे अर्थपरित्यागः वित्तव्ययः भोगस्य तत्सा-
धनस्य चन्दनादेः सुखस्य पुत्रोपजालनादेश्च परित्यागः इष्टं
यागादिवैदिकं कर्म वस्तु दानं हुतं होमः मुक्तमतिथिभोजनं
व्रतमेकादश्यापवासादि तपः अन्येषां शास्त्रीयकायकेशादिकम्
एतत्सर्वं मत्प्रीत्यर्थं कृतं मद्भक्तेः कारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं धर्म इत्यनुक्तसंग्राहकं तत्र मदर्थनाशेमाह । आत्मनि-
वेदनम् । आत्मशब्दस्तदनुबन्धिनानामप्युपलक्षणायाः निवेदनं भग-
वदायत्तत्त्वानुसन्धानं मयीत्यस्यैव इत्यादिः एष्यो अर्थो
मयि भक्तिः प्रीतिरुपसञ्जायते किन्तु इत्यत आह । अस्य
सञ्जातभक्तियोगस्य को नु पुरुषार्थोऽवशिष्यते सर्वोऽपि सुखम्
प्रेषति भावः ॥ २४ ॥

भीमविजयवज्रतीर्थकृतपद्मस्तावती ।

अथ किंप्रमाणमिति तत्राह । श्रुतिरिति । नैकमेवोक्तार्थं सर्वोत्तमत्वे हरेः प्रमाणमपि तु श्रुत्यादिचतुष्टयमपि ऐतिह्य-
आगमभेदः प्रयोजनमाह । प्रमाणोऽपि । एवं वेदादिप्रमाणो-
र्विहितोऽप्यतस्त्वतदीशविशेषतया ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः पुरुषो विक-
ल्पाद्विरक्तकल्पनास्त्रिविस्त्राख्यज्ञानादिलक्षणाद्विरज्यते विरक्तो
भवति मिथ्याज्ञानरहितो मधतीत्यर्थः ॥ सोऽपि प्रमाणो
कर्मोक्तयमित्यत उक्तं प्रमाणोऽपि । श्रुत्यादिप्रमाणेषु अन्यप्रा-
धान्यस्यानवस्थानात्तात्पर्याधीनानि स्थित्यभावात् चौरवत् वशा-
त्तान्तादिस्थितयः प्रमाणाणां नानेव प्रतीयमानानां तात्पर्याधी-
नविज्ञानतः ह्यपेक्षान्ता ॥ १७ ॥

वैराग्यं विज्ञानाह । कर्मणामिति । भाविरिज्जान्मनुष्यमारभ्य
विरिज्यते जगत् अमङ्गलमसारमत एव नश्वरं पश्येत्
अहं स्वर्गादिकमपि दृष्टवत् गृहादिवत्पश्येत् कर्मणां फलर-
त्तवात् ॥ १८ ॥

विरक्तो मधि भक्तिं कुर्यादिति भावेनाह । भक्तियोग
इति ॥ १९ ॥

निश्चित्यमभक्त्युत्पत्तौ कारणं भक्ति । भजति । अमृतवज्र-
हामर्याहारियां हरिकियां परिनिष्ठा आस्था अस्माप्यपि
नेम निममं मुञ्चामीति निश्चयः ॥ २० ॥

अभिवन्दनं प्रणामः सम्मतिः सन्निहित इति मत्स्य-
संज्ञम् ॥ २१ ॥

मदयेषु ग्रहमेवाथो केषां ते तथा तेषु परमभागवतेषु
अङ्गचेष्टा सारीरावयवैः नृमलक्षणाचेष्टा ॥ २२ ॥

मदर्थं मतुर्मीत्यर्थम् ॥ २३ ॥
निष्ठा सहस्रतप्राप्ते कारणं वराट्केन किमिच्छाह । कोऽन्य
इति । अस्य पुरुषस्य ॥ २४ ॥

भीमस्त्रिविगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विकल्पात् संशयात् संशयमनाहयेत्यर्थः । सदा तेषु प्रमाणो-
न्वयवस्थानात् तैः प्रमाणैः सर्वव्यापनवगमादितोर्विकल्पात्
विशेषेणात्मास्मीयत्वेन कल्प्यत इति प्रपञ्चात् विरज्यते विरक्तो
भवति तत्र श्रुतिः अलक्षो ह्येवं पुरुष इत्यादि प्रत्यक्षं प्रका-
श्यप्रकाशकत्ववैलक्षण्येन संशयानुमत्तम् ऐतिह्यं तत्तत्तत्प्रव-
क्तमहाजन्तसंप्रदायप्रसिद्धिः अनुमानं यथाग्नेर्दाक्यो दाह्यादाह-
कोऽन्यः प्रकाशक इत्यादिवचनं तन्नानुमानं विमतं प्रपञ्चत्वं प्रपञ्च-
स्तमवापन्नत्वात् मिथ्या कदाचिदेव दृश्यत्वाच्छ्रुतौ रजतत्ववत्
समवायवदिति च सुषुप्त्यादौ न दृश्यत इति कदाचिद्दृश्यं
सुषुप्त्युक्तम् आदावन्ते च मध्ये चेति ॥ १७-१८ ॥

मत् मम भक्तियोगः प्रेमाभावः पुरेवोक्त एव पुनरुक्त
मङ्गलैः प्रेमाः कारणमुपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथेति चतुष्कम् अङ्गविका मत्पूजातोऽपि तत्र मम सन्तोष-
विशेषात् सर्वभूतेष्वपि दृश्यमानेषु ममेव मतिस्तत्र तत्र स्फुरणं
स्वर्गकामेधादिकं कर्मान्तासंपादनद्वारा कारणम् ॥ २०-२३ ॥

[११३]

अस्य भक्तस्य कोऽन्योऽर्थोऽवशिष्यत इति परमपुरुषार्थशिरो-
भग्नौ तत्र सर्वसुखान्तर्भावात् ॥ २४ ॥

भीमविजयवज्रतीर्थकृतसारायदर्शिता ।

ज्ञानविज्ञाने उक्तं वैराग्यमाह आश्वाम । श्रुतिः यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्तीति प्रत्यक्षं घटा-
दीनां मृदुद्रुतत्वे मृदवसानत्वं च दृष्टमेव ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः
न कदाचिदानीदृश्यं जगद्विद्युत्कथं तु न महाजनत्वं ज्ञेयम् अनुमानं
जगद्विदमसावकालिकमाद्यन्तवत्त्वादिति एवं चतुर्षु प्रमाणेषु
सर्वेषु अनवस्थानात् सावकालिकावस्थानाभावात्तदविकल्पात्
स्वर्गादिभोगमयात् त्रैतप्रपञ्चाद्विरक्तो भवेत् ॥ १७ ॥

ननु स्वर्गादीनां सावकालिकसुखदत्ताभावेऽपि किंचित्का-
लिकसुखदत्तमस्यैवेत्यत आह । कर्मणामिति । कर्मणां परिणा-
मिच्छात् कर्मपरिणामवत्त्वात् कर्मपरिणतत्वादिति यावत् आवि-
रज्यत्वात् ब्रह्मलोकपर्यन्तमहं स्वर्गादि दृष्टवत् दृष्टं राज्या-
दिकमिव स्वर्गासुखादिमत्त्वेन सुखदत्तत्वादमङ्गलं नश्वरं च ॥ १८ ॥

वत्पृष्टं त्वत्भक्तियोगं च महाविजयमाख्याहीति तत्राह । भक्ति-
योग इति पुरेवोक्त इति तदपि त्वं अत्रापि तत्र त्वत्समावदिव पुनः
पुनरुच्येति भावः पुनरपि कथयिष्यामि यतः प्रीतिमाणा
तस्मिन्नेव प्रीतिं प्राप्नुवते तत्रापि हेतुः अनवेति अपराधे
सत्त्वे तत्र प्रीतिर्भवति नान्यथेति भावः कारणं परं भद्र-
मङ्गलम् ॥ १९ ॥

अमृतकृपा या कथेति तत्कथायाः सर्वस्याः अमृतत्वेऽप्यतिमा-
धुर्यवती रासादिसम्बन्धित्यर्थः भक्ता प्रतिभक्ता ॥ १ ॥

अङ्गविका मत्सन्तोषविशेषेणात्मा मत्पूजातोऽपीत्यर्थः ॥ २ ॥ अङ्ग-
चेष्टा दन्तधाधनादिदोहिका क्रियापि मदर्थं गत्संवाये वचसा
अपभ्रंशवाक्येनापि गीतशब्देन मद्गुणकथनं मदर्थं मदीयवागो-
त्सवाद्यर्थे अर्थपरिज्ञानः श्रीगुरुवैष्णवादिप्रसन्नहृदयः सदा
मजनविरोधिनोऽर्थस्योपेक्षा भोगस्य स्त्रीसम्भोगादेस्त्यागः सुखस्य
पुत्रोपलब्धनादेः क्लेशं दानं हुतं ब्राह्मणवैष्णवमुक्ते श्रुत-
पकान्तप्रक्षेपः विष्णवे स्नादेति संस्कृतवाङ्मिमुक्ते तिखाज्जनि-
क्षेपो वा जप्ते सहस्रलज्जादिभगवन्नाममन्त्रजपः पताञ्जितयमेव
इष्टं भक्तानां सागः मदर्थं मत्प्राप्त्यर्थं व्रतमेकादशयुपवासादिकं
यन्तदेव भक्तानां तपः ॥ २०-२३ ॥

अस्य निष्काममत्स्य कोऽन्योऽर्थः इतोऽपरः किंफलमवशिष्टं
भवति किन्तु तदेव पुनः पुनरमृतकथाभवणादिकमेव फलं
तेन ज्ञानिनो यथा साध्यप्राप्तौ सत्यां साधनस्य त्याग उक्तस्तथा
मत्स्य साध्यमक्तिप्राप्तौ सत्यां साधनमक्तेः अवगुणकीर्तना-
दिकायां नैव त्यागः प्रयुक्त प्रेमरसकृपायाः साध्यमक्तेरनुभा-
वरूपा अवगुणकीर्तनादिभाक्तेः पूर्वतोऽपि सहस्रगुणितं
भवतीति ॥ २४ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ वैराग्यमुपादिशति । श्रुतिरिति आश्वाम । विकल्प पेदिका

यदात्मन्यर्पितं चित्तं ज्ञानं सत्त्वोपबृंहितम् ।

धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ २५ ॥

यदर्पितं तद्विकल्पे इन्द्रियैः परिभाष्यते ।

रजस्वलं चातन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययम् ॥ २६ ॥

धर्मो मद्रक्तिकृत् प्रोक्तो ज्ञानं वैकात्म्यदर्शनम् ।

गुणोऽवसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्लकवचकृतविद्वान्तप्रदीपः ।

सुष्मिकसर्वकर्मफलमाकृतमानस्यम् अथ प्रमाणाच्चतुष्टयं तत्र
यद्यहं कर्मजितो जाकः स्वीयते एवमेवामुत्र पुण्यचित्तो जाकः
स्वीयते इति श्रुतिः देहादिरनित्यतायां प्रत्यक्षं प्रमाणम् ऐति-
ह्यमासजनपरम्परप्रामाण्यः देहादिकमनित्यं भौतिकत्वाच्चूणादि-
वक्षित्यनुमानम् एवमूतेषु प्रमाणेषु नास्ति अवस्थानं स्थिरत्वं
यस्य तस्माद्विकल्पादेहिकामुष्मिकत्वात्कर्मफलवादसः प्रमा-
णाच्चतुष्टयवित् विरज्यते निर्विषयो भवति ॥ २७ ॥

किञ्च कर्मणां फलं च परिणामित्वात् नश्वरम् उक्तप्रकारे-
णातित्यमपि अमङ्गलममङ्गं पश्येत् न केवलमनित्यतयैव हेयमपितु
अमङ्गलवाच्यमिति भावः न केवलं दृष्टमत्र अपितु आतिरिक्त्यात्
विराजि लोकपश्यन्तमदृष्टमप्यमङ्गलं पश्येत् ॥ २८ ॥

भक्तियोगमाह । भक्तियोग इति श्रुतिः । यथाभिमर्शानुष्ठानो-
चितशुद्धिवात्साध्यतया पुरैर्वाक्यः अथ परकर्मरूपात् भेषज-
पूर्वकमर्कथासहयोगादिरूपं भक्तिकारणं साधनं साकाराज्ञाकि-
मपि पुनः कथयिष्यामि ॥ २९ ॥

अस्मा अमृतकथायां अस्मापूर्वकभक्त्यामिति फलितोऽर्थः ॥ २० ॥

सर्वभूतेषु सम्मतिः महाभक्त्या सर्वेषां भूतानां पूजा
इत्यर्थः तत्रापि मङ्गलपूजाश्रयिका ॥ २१ ॥

मदयेषु सर्वेषु कार्येषु मङ्गलेषु देहक्रिया इत्यां कथमम-
स्येषु तिर्यचः कायाः मङ्गलजन्तिरेभिन्नः संकल्पास्तत्परिव-
र्जनम् ॥ २२ ॥

मदये मङ्गलजायेमदयेषु धनधामकलत्रादेः परितः सर्वतः
त्यागः कर्तव्यः अत एव भोगस्यार्थसंज्ञकस्य च सुखस्य च
परित्यागः कर्तव्यः यथा मदये सति अर्थतन्मोगतसुखानां
परित्यागो महात्मकत्वेन समर्पणं कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्चिदुना
यद्विद्यावित्तस्य मदये त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं धर्मसंकप्रकारैः आत्मनिवेदिनां अन्धकारमोघानाम्
अन्तिः प्रेमविशेषवश्या प्रस्य ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्य साध-
नरूपः कौण्डिन्यादिप्रियते न कोऽपीत्यर्थः । ज्ञानभक्तिभ्यां युक्तौ
भविष्यतीति फलितोऽर्थः २४ ॥

भाषा टीका ।

एक श्रुतिः शुद्धं प्रमोद्यं दुःखं प्राप्य प्रमाणां तद्विरा

ऐतिह्य महाजनो का कथन प्रमाणं ज्ञेया अनुमान प्रमाणा
ऐसे चार प्रमाणों से पदार्थों की स्थिरता न होवे से इन
नाना प्रकार के भेदों से ज्ञानी पुरुष निवृत्त होता
ता है ॥ २७ ॥

और सर्गादि के साधन जो कर्म है वे नष्ट होने वाले हैं
तिससे वहाँ से ब्रह्मलोक पर्यंत सर्वत्र समगल ही है इसी से
ज्ञानी पुरुष उन लोकों को जैसे वहाँ के दृष्ट लोकनाशमान है तैसे
मदृष्ट लोकोंको भी नश्वर देखे ॥ २८ ॥

हे मनुष्य ! उद्वेग बढी प्रीति करने वाले तुझारे अर्थ भक्ति
योगता मेने पाहिलही कहाविया है फिरभी मेरीभक्ति के परम
कारण को कहूंगा ॥ २९ ॥

मेरी अमृत रूपी कथा में भक्ता करना निरन्तर मेरा
अनुकीर्तन करना पूजामें परिनिष्ठा करना स्वर्गों से मेरी
स्तुति करना ॥ २० ॥

मेरी परिचर्यों में आदर करना सब मङ्गलों से भेषजदान
करना मेरे भक्तों की भागवतों की अधिक पूजा करना
सम्पूर्ण प्राणी मात्र में मेरी भावना करनी ॥ २१ ॥

सब शरीर की चेष्टा मेरेही लिये करनी वचन से
मेरे गुणों का कथन करना मनका मेरेमें अर्पण करना
सब कामों का संज्ञन करना ॥ २२ ॥

मेरे लिये पदार्थों का त्याग करना भोग सुखमी मेरे
लिये छोड़ देना सब दान जप व्रत तप जो कुछ हो सो
मेरे लिये करना ॥ २३ ॥

हे उद्वेग ! जो मनुष्य इस प्रकार से मेरे लिये आत्म-
निवेदन करते हैं उनकी मेरे में भक्ति उत्पन्न होजायि है तब
उनको कौनसा मनोरथ मिले बिना चाकी रह सकता
है ॥ २४ ॥

श्रीहरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

किञ्चिदुना चित्तमेवातर्कवर्हिनिष्ठमर्थात्तुः काणामित्याह ।
यदाऽऽत्मनीति ज्ञानायाक । यदा आत्मनि सति ईश्वर चित्तमर्पित
तदा पुमान् धर्मादीन् प्राप्नोत्येव ॥ २५ ॥

यतदेव आतिरेकेण द्रष्टव्यं । यदा तद्विषयं विकल्पे

उद्धव उवाच ॥

यसः कतिविधः प्रौक्तो नियमो वापरिकर्षणः ।

कः शमः को दमः कृष्ण ! का तितित्ता धृतिः प्रभो ! ॥ ३८ ॥

किं दानं किं तपः क्विं किं सत्यमृतमुच्यते ।

कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा ॥ ३९ ॥

पुंसः किं स्वद्वलं श्रीमन् ! भगो लाभश्च केशव ! ।

का विद्या ह्यः परा का भीः किं सुखं दुःखमेव च ॥ ४० ॥

कः पण्डितः कश्च मूर्खः कः प्रज्वा उत्पद्यश्च कः ।

कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बन्धुरुत किं गृहम् ॥ ४१ ॥

क आढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः ।

एतान् प्रश्नान् मम ब्रूहि विपरीताश्च सत्पते ! ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्णमिकुवभाषणदीपिका ।

देहगृहादवर्षितं सहिष्येषु परिभाषति तदधिकं राजस्य-
मध्वनिष्ठं च भवति तत्तच्च विषयममममविकं विधिः ॥ ३८ ॥

स्वामिप्रेतान् धर्मादीन् ध्यात्वा च धर्मो मज्जति क्व चतः स प्रश्न-
प्रोक्तः प्रकृत उक्तः शास्त्रेषु ॥ ३९ ॥

धर्मादीनां महाजनप्रसिद्धानामन्यथा व्याख्यातत्वाद्यमादि-
कृतिः स्वयत्तः स्वयत्तः वा किञ्चिद्वैयर्थ्यम् व्याख्यातव्यं
समाधनया तद्विधेयं जिज्ञासुः पृच्छति यम इति मज्जतिः ॥ ४० ॥

इयमप्यर्हितं धनं च किम् ॥ ४१ ॥

यदेति विद्यादीनां विशेषणम् भीमयदनम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रश्नान् पृष्ठान् विपरीतान् धर्मादीन् ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्णमिकुवभाषणदीपिका ।

दीपिकादीपिनी दिप्यन्ती ।

धर्मादीन् प्राप्तोतीति मकोस्तद्व्यवस्थायाम् ॥ ३५ ॥

यतदेव ईश्वरार्पितचित्तस्य धर्मादिमापकत्वमेव व्यतिरे-
केण ईश्वरार्पणाभावे विषययक्यते ॥ ३६ ॥

स्वामिप्रेतान् स्वामिप्रेतान् । मज्जति क्व चतः स प्रश्न-
एव मुख्यवृत्त्या धर्मोद्देशेन प्रकृतः इत्यर्थः । ततो भक्तिरुत्पा-
देव । शास्त्रेषु, एवं धर्मोऽनुच्याया मुक्तावस्थानिर्वाहनाम् ।
मज्जति क्व चतः पापमपि धर्माद्य जायते । सामानादय धर्मोऽपि
पापं इत्यन्तमसम्भवतः सत् करोति यद्वदनासि । कुर्वन्त्या
यत्र कर्माणि विद्याविषयज्ञानेषु देवादिषु सर्वेषां परमस्वरूपमनु-
पेयैकस्वरूपत्वम् ॥ ३७ ॥

महाजनप्रसिद्धानां चैव विपरीतान् धर्मादीन् धर्मः शान्ति

इत्यादिसत्पत्कायां विविधैः वैराग्यं मनस्मात्कामि माहात्म्या
वचनः शुको विद्यमानः । ऐश्वर्यं मामाद्यव्यवस्थाय । इत्यादिवचन-
कान्तानाम् मन्थना वैराग्यवशात्प्राप्तसारण्यं समाधनया सत्पतेन
तद्विधेयं यमादीनां वचनसंस्थायां वैराग्यमम् ॥ ३८ ॥

अप्यर्हितं ग्राह्यम् ॥ ३९ ॥

भग इत्यत्र दयेति टीकासमतः पाठः । क्वा लोकावसि-
त्वेत्यनेन व्याख्याः पृष्ठव्यापगमात् । कामं व्याख्यातव्यासुरित्यादिना
मपृष्ठव्यापि भगस्य व्याख्याते हेतुविशेषस्य व्याख्यानात्
॥ ३० ॥ ३१ ॥

महानातिव्यस्य कर्मसाधनत्वात् पृष्ठव्यापि व्याख्याते
प्रवृत्त्यातिरिक्तं कश्चित् ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णमिकुवभाषणदीपिका ।

यदपि तमिति राजस्यमनस्मिन्निष्ठं यत् विज्ञमिद्विषयपितं
शब्दादिविकल्पं परिभाषति तद्विषयं विधिः आन्तिगुक्तं
विधिः ॥ ३६ ॥

प्रकृतं धर्मादिवचनं विवृणोति । धर्म इति । मज्जति का-
रणम् एकारम्पद्वेदनम् एकात्मशब्दो बहुव्रीहिः तुल्य भाव
एकात्म्यं सर्वेषामात्मनामेकम् परमात्मना आत्मवत्त्वदर्शनमि-
त्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥

हीरित्यत्र का हीरित्यन्वयः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतमागवतसंस्कृतचन्द्रिका ।

तदेव स्पष्टीकरोति । यदेति । यदा सर्वोपार्जितं भस्वे-
नाशरीकृतं राजस्यमनस्मिन्निष्ठं सद्दिव्यम् अत एव शान्तिं युगाद्य-

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

श्रीमद्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कलुषितं चित्तमन्तरात्मनि मय्यर्पितं तदा स पुमान् धर्मादी-
नभिपद्यते ॥ २५ ॥

उक्ताकारविपरीताकारं चित्तं स्वधर्मादीनामन्तरात्मनि धर्मो-
पादकमित्याह । यद्वर्पितमिति । रजस्वत्वं रजःशब्दस्तमसोऽ-
प्युपलक्षणायेः रजस्तमःप्रचुरमसन्निष्ठं देहात्मकं यच्चित्तमि-
न्द्रियैरर्पितं शब्दादिविकल्पं प्रति प्रतिभावति विकल्प इति सप्त-
स्वन्तपाठे शब्दादिविषयेऽर्पितमित्यर्थः । तच्चित्तं विपर्ययमधर्मा-
दिकारणं विद्धि ॥ २६ ॥

अन्यथा व्याख्यातकृतिरुक्त्याय धर्मादिविषयं विवक्ष्यते ।
धर्म इति । मङ्गलिकुम्भमङ्गलिकारणम् एकात्म्यदर्शनम् । एका-
त्मशब्दो बहुव्रीहिः तस्य भावः एकात्म्यं सर्वेषामात्मेनामेक-
परमात्मात्मकत्वं तद्दर्शनमित्यर्थः । युगोष्ठ्यु-शब्दादिविषयेऽप्युक्त-
मनर्थहेतुत्वपरां चोचनपूर्विकानासक्तिः ॥ २७ ॥

एवं धर्मादिषु विवृतेषु प्रसङ्गाद्भुक्तिसाधनतथोक्तयमनियमा-
द्यवान्तरभेदशमादिसूक्ष्मरूपवृत्तयः पृच्छन्ति । यम इत्यादिना सप्तपते ।
इत्यन्तेन । हे मरि कर्षण ! का धृतिः ॥ २८ ॥

ऋतमुच्यते यदतमुच्यते तत्किमिति प्रश्नः इष्टं सुखसा-
धनं किमित्यर्थः ॥ २९ ॥

हे श्रीमन् । का देवा का कामः इति श्रुत्वा का इति श्रुत्वा ॥ ३०-३१ ॥

कृपायाः काः कथञ्चनः एतान् प्रश्नान् प्रष्टव्यान् भक्त्युपयुक्तान्
मम मया ब्रूहि विपरीतानधर्मादीन् मुक्तिविराधिनाम् ब्रूहि
कथञ्चनः हे सताम्पते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदा सत्त्वगुणोपबृंहितं सम्बन्धितमत एव शान्तं चित्तं
मय्यर्पितं भवति तदा धर्मादिकमाप्नोतीत्यनेन धर्माद्यर्थो विशि-
ष्टोऽस्तीत्येतत्परिहृतम् ॥ २५ ॥

विपक्षे बाधककमाह । यद्विती । यदि तच्चित्तं विकल्पेऽर्पि-
तमिन्द्रियैरपि निमित्तेषु विषयेषु धावति । तर्हि तच्चित्तं रज-
स्वत्वं रजो कृषितं राजसमसन्निष्ठं तामसञ्च विपर्ययं
पुःखकारणं च विद्धि ॥ २६ ॥

धर्मादिकमभिपद्यते इत्युक्तं तद्विधिनाह । धर्म इति । एका-
त्म्यदर्शनमित्येतत्—

एकः प्रधान उद्दिष्टो विष्णोः प्राधान्यदर्शनम् ।

एकात्म्यदर्शनं प्रोक्तं सर्वज्ञानोत्तमं च तत् ॥

इत्यनेन व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

तत्र तत्र भक्तिसाधना नियमादयः कथ्यन्ते तत्सूक्ष्मपि-
विषया तत्रोक्तवः पृच्छन्ति । यम इत्यादिना ॥ २८—२९ ॥

श्रीमत् स्वर्गं किञ्चित् ॥ ३०—३२ ॥

इति ।

तस्य तद्व्यवस्थायं दर्शयन् धर्मादिवच्च तदनुगता भव-
न्तीत्याह । यद्विती । यस्यास्ति भक्तिभगवत्प्रतिकर्षणत्वादेः ॥ २५ ॥

व्यतिरेक्यं च लक्षयति । यद्विती । यच्चित्तं विकल्पे देहगुहावापि-
सत्परिधावति तद्भुजस्वत्वं सन्निष्ठं च चित्तं विपर्ययं विपरीतं
मत्प्रेमरीहितं विद्धि ॥ २६ ॥

मङ्गलिकुम्भे धर्मः प्रकर्षणोक्तो नाग्यः ततः स एव
मुख्यवृत्त्या धर्मशब्देन वाच्य इत्यर्थः एवमेव भक्तावपि धर्मशब्दः
एवं धर्मरितीति भावः एकात्म्यं सर्वेषां परमस्वरूपं मद्रूपेणैक-
त्वं यथा एक एव सर्वेषामात्मा योऽहं स्वयं भगवान् स एकात्मा
स्वायं व्यङ्ग्यं तद्दर्शनमेव ज्ञानं प्रोक्तमिति पूर्ववत् ॥ २७—३२ ॥

श्रीमद्भिजयश्वजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

कोऽप्योऽप्योऽस्यावशिष्यते इत्यादिपदमया भगवदुक्तेरैवमु-
क्तलक्षणा केवला निर्गुणा भक्तिज्ञानाङ्गत्वेन न व्याख्येया ज्ञाना-
द्यङ्गभूता भक्तिश्चित्तोऽस्यां सात्त्विकी वर्तते एव तथैव सकाम
भक्तः स्थापेक्षितं धर्मज्ञानादिकं प्राप्नोत्येवेत्याह । वाद्विती । यत्
शान्तं चित्तम् आत्मानि परमात्मानि मयि अप्रति सात्त्विक्या भक्त्या
मद्विषयीकृतं भवति तत् धर्मादियुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

व्यतिरेकं दर्शयति । यत् चित्तं विकल्पे देहगुहादी अप्रति
तत् रजस्वत्वं सत् विषयान् परिभाषति असन्निष्ठं निषिद्धविषया-
त्मकं च भवति तच्चित्तं विपर्ययं प्राप्तं विद्धि अधर्ममज्ञान-
मयैरात्मनैश्चर्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

धर्मादीन् व्याचष्टे । धर्म इति । मङ्गलिकुम्भ मङ्गलः कृत कार-
यन्त्रवस्तुनि भवेत् स धर्मः धर्मादीनामन्यतो विद्वत्क्षणं लक्ष्यं भूत्वा
यमादीनामपि संख्यातः सूक्ष्मतश्च वैद्वत्क्षणं सम्मात्रं पृच्छति
यम इति प्रश्नमिः ॥ २७—२८ ॥

इष्टमप्यर्हितं च किम् ॥ २९ ॥

श्रीमद्वन्दनम् ॥ ३०—३१ ॥

प्रश्नान् पृष्ठानर्थान् विपरीतांश्चेति पृष्ठार्थानामेतेषामुत्तरं
एतद्विपरीताः स्त एवोक्ता मया ज्ञाताश्च भविष्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्रममाह । यद्विती । आत्मनि मयि यदा चित्तमर्पितं तदाभि-
कारी धर्मादीन् क्रमादभिपद्यते प्राप्नोति मत्र परवस्तुवन्दनरूपस्य
ज्ञानस्यैव धृष्टा स्मृतिमत्किङ्करात्मकः पृथक् निर्देशः ऐश्वर्य-
मम साधर्म्यं मोक्षमभिपद्यते ॥ २५ ॥

एतदेव व्यतिरेकतया प्रदर्शयति । यद्विती । यत् यदा विकल्पे
देहगुहादी चित्तमर्पितं सत्किन्द्रियैर्धर्माभूतैर्विषयेषु परितो धावति
तदा सत्कारणं यत् तद्विपरीतमसत्कारणं संसारः तच्चित्तं रज-
स्वत्वं भवति ततो विपर्ययमभिपद्यते अधर्मादिकमज्ञानं मद्रूपं
मन्त्रेणैव च प्राप्नोति ॥ २६ ॥

धर्मादीन् व्याचष्टे धर्म इति । एकात्म्यदर्शनं सर्वं एकम्

श्रीभगवानुवाच ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः ।
 आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभयम् ॥ ३३ ॥
 शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथिं मदर्वचनम् ॥
 तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम् ॥ ३४ ॥
 एते यमाः संनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः ।
 पुंसामुपासितास्तात ! यथाकामं दुहन्ति हि ॥ ३५ ॥
 शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः ॥
 तितित्वा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकतपिष्यान्तप्रदीपः ।

जिसमाततिशयस्य कारणास्य आत्मनः परमात्मनो मम दर्शनम् एतदर्थमग्निमादय इति । अग्निमादयोऽत्र मुक्तिप्रतिबन्धभूताः मुमुक्षुद्वेषाः सिद्धयो नोक्ताः अपि तु तासामग्नौ मत्प्रधाना इति स्तुत्यात्तया प्राशुकाः "परमं सास्यमुपैति" मम साधस्यमागता इति श्रुतिस्मृतिभोक्तमुक्तगुणविशेषाः बोध्याः ॥ २७ ॥

अमादीनां स्वाध्यायविशेषं श्रुत्वा यमादीनपि पृच्छति । यम इति ॥ २८ ॥

इष्टं हितं धनं किम् ॥ २९ ॥

परेति विद्यादीनां विशेषणम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वदनम् ॥ ३१ ॥

अज्ञानं प्रज्ञविषयान् अर्थान् विपरीतान् अथमादीन् ॥ ३२-३३ ॥

भाषा टीका ।

जब परमात्मा के विषे चित्त अर्पण किया जाता है तब अस्वगुण से वर्धित होता है और सांत हो जाता है तब धर्म ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य इन गुणोंको प्राप्त करता है ॥ २५ ॥

जब देहादि विकल्पों से अर्पित होता है इन्द्रियोंके साथ दौड स्त रहता है तब रजोगुणी हो जाता है अस्तव पदार्थमे लमता है सब विपरीत अधर्म अज्ञान अवैराग्य अनैश्वर्य इन गुणोंको प्राप्त करता है ॥ २६ ॥

धर्म वही है कि जिसमें मेरी भवण कीर्तनादि मक्ति होवे परमात्मा का सर्वत्र व्याप्ति देखना यही ज्ञान है विषयोंमें आसक्ति नहीं करना यही वैराग्य है अग्निमादिकों की प्राप्ति ऐश्वर्य है ॥ २७ ॥

उत्तम उवाच हे अरिकर्शन ! शत्रुनाशक ! यम कितने प्रकार का है नियम कितने हैं हे कृष्ण ! कौन धर्म है हे शमो ! कौन धर्म है तितित्वा कौन है धृति कौन है ॥ २८ ॥

ज्ञान क्या है तप क्या है शौच क्या है स्वयं क्या है

[१२३]

ऋत क्या है त्याग क्या है धन क्या है इष्ट क्या है यज्ञ क्या है दक्षिणा क्या है ॥ २९ ॥

हे श्रीमन् ! पुरुष का बल क्या है हे केशव ! मग क्या है काम क्या है विद्या क्या है खजना क्या है उत्तम श्री क्या है सुख क्या है दुःख क्या है ॥ ३० ॥

पंडित कौन है सुख कौन है मार्ग कौन है छोटा मार्ग कौन है स्वर्ग कौन है नरक कौन है वंधु कौन है घर कौन है ॥ ३१ ॥

धनी कौन है दरिद्र कौन है कृपा कौन है कौन ईश्वर है हे सत्पुरुषों के पति ! इतने भरे इन प्रश्नों के उत्तर कहिये और इन के विपरीत जो हैं तिन को कहिये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यमनियमानाह । अहिंसेति श्रमिः । अस्तेयं मनसापि परस्त्राप्रदण्यम् आस्तिक्यं धर्मो विश्वासः ॥ ३३ ॥

शौचं बाह्यामाश्रयन्तरे चेति द्वयम् अतो द्वादश नियमाः अष्टा अमादयः ॥ ३४ ॥

उभयोः श्लोकयोरे स्मृतास्ते यमा नियमाश्च यद्वा उभयोः प्रवृत्तिनिवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमा मुख्याः सकामस्य नियमा मुख्याः स्मृता इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह हि यस्मादुपासिताः सेविताः सन्तः पुंसां प्रवृत्तानां निवृत्तानां च यथाकामं कामानुसारं मोक्षमभ्युदयं च दुहन्तीति ॥ ३५ ॥

मुमुक्षोरुपादेयान् अमादीन् देवाश्च दुःखादीन् महाजनप्रसिद्धेभ्यो विलक्ष्यानाह । यम इत्यादिना साधत्समाप्ति । एतेनैव तेद्विपरीता अथमादयोऽभ्युदयेः शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः तितित्वा विदितदुःखस्य संमर्षः सहनं न मारादेः जिह्वोपस्थजयो वेगधारायाम् धृतिर्न त्वनुयोगमात्रम् ॥ ३६ ॥

दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् ।
 स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ।
 कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ॥ ३८ ॥
 धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवन्तमः ।
 दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलम् ॥ ३९ ॥
 भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः ।
 विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा हीरकर्मसु ॥ ४० ॥

श्रीचरन्नामिकृतमाचार्यदीपिका ।

दण्डो भूतद्रोहस्तस्य त्यागो दानं न घनापणम् काम-
 त्यागो भोगोपेक्षा तपो न कृच्छ्रादिः स्वभावो वासना तस्य
 विजयः प्रतिबन्धः शौर्यं न विक्रान्तिः स्रग्ं ब्रह्म तस्य दर्शन-
 मालोचनं सत्यविषयत्वात्सत्यं न यथार्थमापणमात्रम् ॥ ३७ ॥

अन्यथा ऋतं सूनृता सत्या प्रिया च वाक् एवं च ऋत-
 सत्ययोः कृत्त एव विवेकः क्रमप्राप्तं त्यागं व्याख्यातुमादौ
 तयोऽर्थमेवेति शौचं व्याचष्टे तस्यापि मलत्यागरूपत्वे त्यागा-
 मेदप्रतीतेः कर्मस्वसङ्गमोऽनासक्तिः शौचं त्यागस्तु संन्यास इति
 तयोर्भेद इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नृणां यज्ञं धनं धर्मो न पश्वादिषाधारणम् भगवन्तमः परमे-
 श्वरोऽहमेति यज्ञः मद्बुद्ध्या यज्ञोऽनुष्ठेयो न क्रियाबुद्ध्यात्यर्थः
 यथार्थं दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशो न हिरण्यादिदानम्
 तेन हि यज्ञरूपो विष्णुः प्राप्यते बुद्धिमदमनं बलं तच्च मनो-
 मनहेतुत्वात्प्राणायाम इति ॥ ३९ ॥

लाभो व्याचिख्यासुः प्रथमं भगं ततो मेहेन व्याचष्टे
 लोके तयोरभेदप्रसिद्धेः भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो
 मदीयमैश्वर्यादिषाङ्गयमित्यर्थः । उत्तमो लाभस्तु मद्भक्तिं
 पुत्रादिः विद्याचाऽऽत्मनि प्रतीतस्य भेदस्य बाधो न ज्ञानमा-
 त्रम् अकर्मसु जुगुप्सा हेतवदशनं हीनं लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥

श्रीराधारमगदासगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अहिंसेति त्रिकम् । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा-
 ममा इति पतञ्जलिसूत्रे पञ्चानां परिग्रहोऽत्र तु ब्राह्मणानामिति
 संख्यातो वैलक्षण्यम् एवम् । शौचसन्तोषतपः स्वाध्यायेश्व-
 रपायीधानानि नियमा इत्यास्मिन् सूत्रे पञ्चानां नियमानाम्
 परिग्रह इह तु ब्राह्मणानामिति ततः एव तत् ॥ ३७ ॥

वाङ्मयाप्यन्तरं चेति तत्र वाङ्मयं मुञ्जलादीभिः काया-
 विप्रचालनम् । आप्याप्यन्तरं मैत्र्यादिभिर्मित्रमलानां प्रचालनम् ।
 जपस्य स्वाध्यायापरिपूर्यः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां सुखपूर्वा-
 रणम् । तपस्यान्त्यायणादि एकादश्यादिप्रतिष्ठं वा । सूत्रे निष्का-
 मतया सर्वक्रियाणां परमेश्वरोऽप्यङ्गलक्षणमीश्वरप्रणिधानम् । अत्र

तु स्वरूपतो विलक्षणानां होमादीनां परिग्रह इति वैलक्षण्यं
 व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

प्रथमार्थे मूलोक्तपद्यस्य मूल एवं संख्यापरिग्रहस्य कुत्रा-
 प्यनुक्तत्वात् अधिकारिनिर्णयानभिधानाच्च यद्वेति । अत्र
 प्रवृत्तिनिवृत्ति व्यवस्थायाम् अङ्गुक्ष्ये स्वर्गादि ॥ ३९ ॥

एतेनैव शमादिलक्षणेन अत्र बुद्धेर्भगवन्निष्ठतायाः समन्वोक्त्या
 बुद्ध्यधीनानामिन्द्रियादीनां स्वस्वम्भवेनैव यमादिकं भगवान्भवेनै
 इति महाजनवैलक्षण्यम् ॥ ३६ ॥

तस्य ब्रह्मणः । सत्यविषयत्वात् परमार्थसत्यब्रह्मकर्मकत्वात् ३७
 ऋतसत्यनेत्रमित्यादौ ऋतस्य सत्याद्यन्तत्वादन्यत्वेत्येकम् ।

अपृष्टस्यापि शौचस्याभिधाने हेतुं व्याचष्टे क्रमप्राप्तमिति ।
 ततः शौचात् भेदेन पृथक्त्वेन तत्र हेतुः तस्यापीति ।
 शौचस्यापि द्विविधस्य कायमनोमलत्यागरूपत्वेन लोके त्यागा-
 यमेदप्रतीतेः अनासक्तिरेव शौचं न मलत्यागमात्रं संन्यास
 एव त्यागो नतु प्रत्यापत्तिरूपं सर्वस्वदानमात्रम् । तयोः शौच-
 त्यागयोः ॥ ३८ ॥

धर्म एव धनं न पश्वादि । कुतः साधारणं सर्वसा-
 धारणात्वात् । साच ज्ञानोपदेश इति ज्ञानस्वोपदेशो यस्मात्
 सः ज्ञानोपदेशहेतुशान्तिर्यमकिविशेष एव मुख्या दक्षिणा
 न हिरण्यादिदानमात्रमित्यर्थः । अन्यथा शिष्यस्य यजमानस्य
 ज्ञानोपदेशकत्वेनाचार्यत्वापत्तेः तेन ज्ञानोपदेशेन तच्च बलम् ।
 नतु दयायाः किञ्च लक्षणं प्रोक्तमित्यत आह । लोकप्रसिद्धत्वेति
 निर्देष्टुमपर्युः सप्रहायेच्छा कृपेति लोकप्रसिद्धलक्षणेनाभिप्रे-
 तेति न विलक्षणं तल्लक्षणं कृतमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

लाभं क्रमप्राप्तं ततो लाभान् । भेदेन पृथक्त्वेन अपृष्ट-
 स्यापि भगवस्य व्याख्याने हेतुमाह । लोके तयोरेति । तयोर्लाभ-
 भगयोः भावोऽत्र प्रकृतिजन्यवाञ्छे प्रकाशभूतो धर्मविशेषः ।
 स वैश्वर्यादिषाङ्गयामेवेति तथा व्याख्यातं भेदो मर्त्योऽहं
 देवोऽहं बाहोऽहं युवाहमित्यादि बुद्धितस्या बाधः न ज्ञानमात्रम् ।
 शास्त्रयज्ञानमात्रं विद्या ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

असंयमिति पदम् अन्वयमात्रस्य सयाभावात् असंयमस्य

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीकम् ।

द्वादशस्वस्माद्वेषां च संयोगावच्छिन्नं विवक्षितः उभयो-
द्वादश उभयमित्युभयविवक्षया तत्रोच्चारणम् अत उभयेषां
द्वादशत्वं पूर्णं स्यात् ॥ ३३—३६ ॥

स्वभावविजयः मनुष्यादिस्वभावविजयः क्षुत्पिपासानभिभू-
सत्वं समदर्शनम् अपक्षपातेन दर्शनम् ॥ ३७ ॥

यथा दृष्टार्थविषया वागृतम् ऋतसत्ययोर्भेदः कर्मस्वसङ्गमः
कर्मस्वामिमानाभावः संन्यासः फलत्यागः ॥ ३८ ॥

भगवत्तमः अतिशयितज्ञानादिमान् ज्ञानसंदेशः ज्ञानप्रदा-
नम् ॥ ३९ ॥

ऐश्वर्यो भावः ईश्वरसम्बन्धी स्वभावः ऐश्वर्यवीर्ययशः प्रभू-
तयः आत्मनि मिदाभावः वेत्त्वमनुष्वाद्यामिमाननिवृत्तिः अक-
र्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा द्वीः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यमाजिज्यर्थाश्च परिगण्य दृश्यन्ति साधन्येन । तत्राद्यश्लो-
कोक्तौ यमाः शौचादयस्तु नियमा इति विवेकः । उभयोः
श्लोकयोर्द्वादश स्मृताः तत्र शौचमान्तरं बाह्यं चेति शौचा-
दीनां द्वादश स्वभावविगतेष्वप्येवमत्र उभयशब्देन स्वस्यास्त्वयः
स्वस्माद्वेषां च संयोगावच्छिन्नं विवक्षित इति तेनान्यतरण-
साकं शौचादीनां द्वादशस्वस्वगतत्वं प्रहिता भूताद्वाद-
शचिन्ता सख्यं भूतिहितावहं वचः अस्तेन मनसापि परस्मात्प्र-
दद्यात् असङ्गः काप्यनासक्तिः ह्रीस्वरूपे स्वयमेव वक्ष्यति असं-
ख्यः अपरिशुद्धः आस्तिक्यं शास्त्रार्थविश्वासः ब्रह्मचर्यं
स्त्रीसङ्गरहित्यं मौनं वृथालोपवर्जनं स्थैर्यमचाञ्चल्यं क्षमा तितिक्षा
तस्याः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ ३३ ॥

शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता जपो मन्त्रावृत्तिः तपः शास्त्री-
यकार्यक्रियाः भक्षा चिकीर्षितविषयस्वरा आतिथ्यमतिथिमोजनं
तीर्थाटनं तीर्थयात्रा परार्थेहा परीपक्रिया तुष्टिर्दृष्ट्यालोक-
सन्तुष्टिः ॥ ३४ ॥

किमप्य इत्यत आह । पुंसामिति । उपासिता अनुष्ठिता एते हे
तव ! यथाकामम् इच्छानुसारं बुद्धिर्गति फलवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथ शमादीनां स्वरूपं विवक्ष्यते । यम इत्यादिना प्राचद-
ध्यायसमाप्ति । एतेनैव तद्विपरीता यथाशमादयोपयुक्त्याः बुद्धेर्मे-
लिङ्गता या सा शमः ननुः शास्त्रिमात्रमित्यर्थः । इन्द्रियसंयमो
वाह्येन्द्रियनियमनं न चौरादेदमनमात्रं बुद्ध्यात्मनो बुद्धेरसहजं
न आत्मादेः जिह्वोपस्थयोर्वेगधारणं धृतिः नखनुद्धेगमात्रम् ॥ ३६ ॥

व्यङ्गो भूतद्रोहस्तस्य त्यागो हानिं न भनापेयमात्रं काम-
त्यागो भोगानपेक्षा तपो न कुच्छादिः स्वभावविजयः क्षुत्पिपा-
साद्यनभिभूतत्वं शौचं ननु क्षुत्रविजयमात्रं समदर्शनं तारत-
म्यापोहेन सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदर्शनं सत्यं न यथार्थभावग-
मात्रम् ॥ ३७ ॥

सूनुता यथादृष्टार्थविषया वागृता ननु प्रियभाषणमात्रं
कर्मस्वसङ्गमः कर्मस्वामिमानाभावः शौचं ननु क्षान्ताविजय-
मात्रं शौचमपृष्टमप्यभिप्रेतस्यादृष्टाख्याने संन्यासः कर्मफल-
त्यागस्त्याग उच्यते ननु कर्मत्यागः ॥ ३८ ॥

नृणां धर्मो मङ्गलिकृच्छ्रमैः इष्टं धनं ननु वित्तमात्रं भगवत्तमोऽति-
शयितज्ञानशक्त्यादिमानहं यक्षः स्वर्गोपवर्गसाधनभूतो हि यक्षः स
चाहमेवैवमर्थः । ज्ञानसंदेशो ज्ञानं संक्षिप्यते सम्यगुपदिश्यते येन
तद्विधिं प्राणिपातेन परिप्रक्षेपेन सेवयेत्याद्युक्तेन प्राणिपातसेवा-
दिनां स ज्ञानसंदेशो दक्षिणा ननु हिरण्यादिदानमात्रं प्राणा-
यामः परं वलं ननु तुर्मदकमनं वक्ष्य ॥ ३९ ॥

यक्षोऽहं भगवत्तम इत्युक्तं कस्तर्हि भग इत्यभिप्रायमावश्यं त-
व्याचष्टे । भगौ म ऐश्वरो भाव इति ईश्वरसम्बन्धिविश्वभावः ऐश्व-
र्यवीर्यशःप्रभृतिः परबुः खनिराचिकीर्षा दया लोकप्रसिद्धेति
न व्याख्याता उत्तमोत्कृष्टा मङ्गलिकरेव लाभो ननु पुत्रादिः आत्मनि
मिदाभावो देवमनुष्यत्वाद्यमिमाननिवृत्तिर्विद्या ननु ज्ञानसाधनं
अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा हेयत्वदर्शनं द्वीनंतु लज्जामभ्य-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विपरीतमुक्तेश्चोऽप्युक्तः ॥ ३३—३५ ॥

बुद्धिर्गति फलवतीति शेषः ॥ ३६—३७ ॥

इयद्व्यासः प्रशास्त्रविहितद्वयव्यागः दयव्याग इति
वा पाठः स्वभावविजयः स्वमनोजयः समदर्शनं प्रयावस्तु द-
शनम् ॥ ३८ ॥

कर्मस्वसङ्गः नाहङ्कृतेति ॥ ३९ ॥

इष्टं धनं धर्मः भगवत्तमोऽहं यक्षः यक्षेन इत्यर्थः ज्ञानसंदेशः
ज्ञानोपदेशः दक्षिणा ऐश्वरो भावो ममेश्वरत्वभावनं भगः आत्मनि
मिदाधीनः सर्वतः विवक्ष्यो हरिरिति ज्ञानं विद्या ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसङ्गमः ।

अहिंसेति त्रिकम् उभयोऽस्ति यमे नियमे चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३५ ॥

अन्तःकरणस्य स्वनिष्ठत्वमेव शममुक्त्वा अन्तः करणाधीना-
नामिन्द्रियादीनां च स्वस्वसम्बन्धेनैव यमादिकं मेने ॥ ३६ ॥

समदर्शनं नारायणपराः सर्वे इत्यादिरीत्या ॥ ३७—३८ ॥

दीकायां सा च ज्ञानोपदेश इति ज्ञानस्योपदेशो यस्मात्सः
ज्ञानोपदेशप्राप्तिहेतुर्वाच्यं भक्तिविशेष इत्येवार्थः नहि यजमानो
ज्ञानोपदेशं करोति यथा हिरण्यादिदक्षिणामिति यथा भग-
वत्तमः स्वयं भगवद्रूपः श्रीकृष्णाख्यो ऽहमेव यक्षो मज्जानेनैव
यक्षफलप्राप्तैः "सर्वे वेदाः सर्वविद्याः संशास्त्राः सर्वे यक्षाः सर्व-
इन्द्रयश्च कृष्णः विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजर्षेः ।
सर्वयक्षाः सर्वपन्ता" इति महाभारतांकेः तस्मिंश्च ज्ञाने यः
संदेशः सत्वादः आचार्यानुकूलं वचः तदाज्ञानुष्ठानं वा स
एव दक्षिणा तत्सन्तोषकरत्वात् ज्ञानपर्यापकत्वात् ॥ ३९ ॥

मिदा मर्त्योऽहं वेवोऽहं वावोऽहं युवामित्यादिविबुद्धिस्तस्यां
वाचः ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

यमनियमानाह । आर्हस्येति द्वाभ्याम् । शौचं वाह्याभ्यन्तरे चेति द्वयम् अतो द्वादश नियमाः उभयोः श्लोकयोः स्थितास्ते यमा नियमाश्च यथा यथावेदं कामं पूरयन्तीति यमनियमौ मन्मते अत्यमने च तुल्यसंख्याकौ तुल्यलक्षणौ च अनयोरपि भगवन्मते वैलक्षण्यं सम्भवोदित्याशङ्का निवृत्त्यर्थमेवैतत्प्रश्नोत्तरं हेयं ॥ ३३—३५ ॥

साधकानामुपादेयान् । शमादीनाचार्यान्तरवैलक्षण्येन लक्षयति । शम इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । बुद्धेर्महिष्ठता शम इति मन्त्रिष्ठबुद्धित्वं विना केवला शान्तिर्विनीतैव इन्द्रियसंयम इति स्नेहदमनं विना स्तब्धस्याविदमनं हास्यारूपदमेव दुःखसंमर्ष इति परावमाननोत्पत्त्यस्य दुःखस्य शास्त्रविहितस्य दुःखस्य वा सहनेन तितिक्षा तेन विना तु स्नेहस्यैव श्रुतिस्मृत्यादिविदुःखसहनं मौढ्यमेव जिह्वोपस्थस्य जयं विना अन्ध्रं धीरता व्यर्थेव ॥ ३६ ॥

दण्डन्यासः भूतमात्रस्यैव द्रोहत्यागो दानं धनापेक्षमात्रं तु न किमपि भोगोपेक्षा एकादशीकार्तिकप्रतापौ या विहिता सैव नपः नतु कृच्छादि स्वभावः स्त्रीपयाडित्यादिविख्यापनं तस्य स्वाभाविकयोः कामक्रोधाद्योश्च राजसतामसयोर्भावोश्च विजयः प्रतिबन्धं शौचं नतु विक्रमः समदर्शनं इत्यासूपादिवैषम्यपरित्यागेन सर्वत्र स्वसमसुखदुःखालोचनम्—

आत्मोपस्थेन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥

सुखं वा दिवा दुःखमिति ।

अतीतिकेः नतु यथार्थभाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥

सूनुतां वाणीं सत्या प्रिया च या वाणी सैव नतु यथार्थभाषणमात्रं तथात्वे दोषवतां दोषकीर्तनमपि प्रसज्येत तस्मिन् सति निश्चयात् सा च सतां भोतृणामप्रियोति तस्याः सूनुतवाणीत्वाभावः क्वात् पूर्वाचार्यास्तु सत्त्वं यथायांचरणम् ऋतुयथायमाषणमित्यन्यत्रोक्तं नक्रुः कर्मसु अनासक्तिः शौचं नतु केवलं शुचित्वमेवेति पूर्वोक्तपुष्टयः प्रेताभुगधर्मस्य शौचस्य लक्षणाभिदमनापुष्टमपि विष्णुरवो दीनवत्सखा इति न्यायात् एवं भगो म ऐश्वरो भाव इत्यादिषु च त्यागः संन्यासः कृच्छ्रपुत्रादिममतात्यागः नतु भोगत्याग एव त्यागः ॥ ३८ ॥

धमे एव दष्ट धने न गवाश्वादि अहं भगवत्समो यष्टुः देवतन्त्रेन एव यज्ञः मज्जनमयात्राद्युत्सवो यष्टुवृक्षाऽनुष्ठेय इत्यर्थः । नतु नश्वरफलोऽश्वमेधादिः ज्ञानस्य उत्सवाग्ने मत्संकीर्तनादिरभानुभवस्य संदेशः स्नेहमित्रेषु ज्ञापनैव दक्षिणा नतु धनवस्त्राद्यर्पणं बुद्धिमदमनं वलं तस्य मनोदमनहेतुत्वात् प्राणायामः ॥ ३९ ॥

दया लोकाप्रसिद्धेति न सा लक्षिता मम ऐश्वरो भावो ग्रामैव ईश्वरत्वं ममः नतु जीवन्तां ब्रह्मण्दीनामभिरुचिर्वात्मित्यर्थः । अन्नक्तिराम एव लोको जन्तु पुत्रादिकामः आत्मनि जीवात्मनि अविद्याकृता मित्रा अन्तारमते तस्या वाच एव विद्या यदुक्तं त्रिगुणमयः पुमानिति मित्रा यद्वैश्वकरोति न त्वधीतां व्याकरणाद्या अकर्मसु पापेषु जुगुप्सा लोकनिन्दोद्यैव तन्नामवृत्तिर्नतु ब्रह्ममात्रम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शौचं वाह्याभ्यन्तरेमेवाद्विविधम् अतो द्वादशसंख्यापूरतिः ॥ ३४ ॥

उभयोः श्लोकयोः पूर्वं यमा उत्तरे नियमा इत्यर्थः । यथा कामं यथासङ्कल्पं मुक्तिं भुक्तिं च दुहन्ति पूरयति ॥ ३५ ॥

शमादीन् व्याचष्टे । शम इति । शमशब्दः शान्तिमात्रपरत्वेन प्रतीयते वस्तुतस्तु एक एव भगवान् सर्वात्मातो केषादीन् विहाय तं शास्त्रो भूत्वा भजामीति बुद्धेर्महिष्ठता शमः दमशब्दः वाह्यशक्त्यादिदमनपरतया प्रतीयते विशेषतस्तु सर्वोपद्रवकारणीभूतैकादेशान्द्रियाणां निग्रहः इन्द्रियनिग्रहेण दान्तो भूत्वा मां भजेदिति फलितोऽर्थः दुःखानां त्रिविधानां सम्मर्षः सहनं न माराधः शिश्रादेरत्रपस्य महदानसत्त्वोरनाधिकारात् तज्जयो धृतिः नानुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥

दण्डवत्परपीडाजनकवचनादित्यागो दानं न वस्त्राद्यर्पणमात्रम् कामत्यागः दुर्वासनात्यागरूपः न कृच्छ्रचान्द्रायणादि स्वभावस्य शास्त्रविरुद्धायाः प्रकृतेर्विजयः शौच्यं न विक्रांतिः समस्य सर्वत्र हेतुतया स्थितस्य दर्शनं सत्यं न यथार्थकथनमात्रम् ॥ ३७ ॥

सूनुता सत्या प्रिया च वाणी ऋतम क्रमप्राप्तं त्यागो व्याचष्टे स्वाभ्रमकर्मसु तत्फलत्यागेन असङ्गमरूपः “यस्तु कर्मफलतामी स त्यागीत्यभिधीयत” इति वचनात् तेष्वेवैश्वरे युक्तेषु शौचं तच्छुद्धिरूपः कर्मशुद्धिर्मेदपर्यामिति वचनात् स्वातन्त्र्यपरित्यागपूर्वको यः मयि महात्मकत्वेन स्वस्य सम्पत्त्यासंख्यत्याग उच्यते नतु गृहादिप्राप्तमात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इदं धनं धर्मः “स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिर्योजने” इति पूर्वोक्तः । नतु पश्चादि भगवत्समः तिः समानतिशयेऽश्वर्यवानहं यज्ञः सर्वपुरुषार्थसाधनं नतु कर्ममात्रम् दक्षिणा च ज्ञानसन्देशः ज्ञानोपदेशः नतु सुवर्णादिदानमात्रं मनोदमनहेतुत्वात्परं वलं प्राणायामः ॥ ३९ ॥

मे मम यो भावः “मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते” इत्येव भूतः स ममः नतु प्राकृत ऐश्वर्यादिमात्रं भगवद्भावं इत्यर्थः । नतु तव भावः जीवस्य कथं घटेत इत्यत आह । ऐश्वर इति । ईश्वरस्य मम असाधारणः अयमैश्वरः जीवस्तु तत्समतां मुक्तौ प्राप्नोतीति भावः “निरञ्जनः परमं साध्यमुपैतीति भूतोऽहं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साध्यमागता” इति श्रीसुखचचनाक्ष उक्तमो मोक्षहेतुत्वात् लामो मद्भक्तिरव आत्मनि मित्राऽन्नत्यागः स्वकत्वभ्रमजः केवलमेदंस्तद्वाधो विद्या नतु तार्किकाध्यामिमतं केवलमेदंज्ञानं तत्त्वमसीतिभूतेः—

एकं समस्ते यदि ह्रासितं किञ्चित्तु

इच्छुते नास्ति परं ततोऽन्यत् ॥

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत

दात्मस्वरूपं त्वज्जि मेदमोहमिति ॥

विष्णुपुराणाया अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा ऐश्वर्यवृद्धिर्न न ब्रह्ममात्रम् ॥ ४० ॥

श्रीगुणा नैरपेक्षयाद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः ।

दुःखं कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमौक्षवित् ॥ ४१ ॥

मुखो देहाद्यहंबुद्धिः पन्था मन्निगमः स्मृतः ।

उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणौदयः ॥ ४२ ॥

नरकस्तमउन्नाहो बन्धुर्गुरुरहं सखे ! ।

गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढयो ह्याढ्य उच्यते ॥ ४३ ॥

हरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ।

गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ॥ ४४ ॥

एत उच्यते ! ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः ।

किंवाणिंतेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।

गुणदोषद्विर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसन्वादे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच अहिंसा सत्य चोरी न करना किसी से आसकी न करना छोटे कार्य में लज्जा करना द्रव्यादि सख्य न करना आस्तिकता प्रवृत्त्यं मौन होना स्थिर बुद्धि समा करना अमय रहना इनका नाम भय है ॥ ३३ ॥

पवित्रता जप तप होम भस्त्रा अतिथि सेवा मेरा पूजन तीर्थयात्रा वसोपकार चेष्टा सन्तोष आचार्य की सेवा ॥ ३४ ॥

इन बीनों श्लोको में बारह भय और नियम कहे हैं हे तात । इनके उपासना से पुण्यों की सध मनोरथ प्राप्त होते हैं ॥ ३५ ॥

बुद्धि की मेरे मे निष्ठा होना भय है इन्द्रियों का संयम ही भय है दुःखका सहना तितिक्षा है जिह्वास्त्रिग दोनों का जीवना धृति है ॥ ३६ ॥

किसी को दण्ड न देना इसका नाम दान है कामका रक्षणना तप है समाध का जीवना शौर्य है समहाष्टि का नाम सत्य है ॥ ३७ ॥

कवि जनोंने सुन्दर वचन को श्रुत कहा है कर्मों में फल की इच्छा रहित होना शौच है सन्वास ही त्याग है ॥ ३८ ॥

मनुष्यों का शृङ्खल भय है ऐश्वर्य वालों में भेष में ही यज्ञ है ज्ञानका उपदेशही इच्छिणा है प्राणायामही परम वल है ॥ ३९ ॥

हमारा जो ईश्वर भाव है सो भग है मेरी भक्तिका काम ही उत्तम काम है आत्मा से देवमनुष्यादि भेद रहि कृपता विद्या है कुकर्मों में विनाई होने का नाम लज्जा है ॥ ४० ॥

[१३४]

भीषरस्त्रामिकृतभावाधेदीपिका ।

गुणा एव श्रीभयजनं न किरीटादि दुःखसुखशोरत्ययोऽति-
क्रमोऽननुसंधानं सुखं न भोगः विषयभोगापेक्षेय दुःखं नाग्नि-
दाहादि यन्मान्मोक्षं इत्येवा यो वेत्ति स पण्डितो न विद्व-
ग्मानस ॥ ४१ ॥

अहंबुद्धिरित्युपलक्षणात् देहदेहादिष्वहं ममेत्याभिमानवासं मुखे
इत्यर्थः । मन्निगमो मां नितरां गतमति प्रापमति यो निश्चिति-
मार्गः स तु पन्थाः सन्मार्गो न कर्मकादिभूत्यः चित्तविक्षेपः
प्रवृत्तिमार्गः स उत्पथः कुमार्गो ननु चौराद्याकुलः सत्त्वगुण-
स्योदय उद्रेकः स्वर्गो नेन्द्रादिलोकः ॥ ४२ ॥

तमस उन्नाह उद्रेकः स नरको न तामिस्रादिः गुरुरेव
बन्धुनं आत्रादिः स चाहमेव यथाऽहं जगद्गुरुः " एक एव परो
बन्धुर्विषये समुपस्थिते । गुरुः सकलजन्मात्मा यत्राकिञ्चनगो हरिः "
इति संसाधनं भोगायतनं गृहं तच्च मानुष्यं मानुषरूपं
शरीरमेव न हर्षादि गुणैः संपन्न आढ्य उच्यते न
यनी ॥ ४३ ॥

असंतुष्टो यः स हरिद्रो न निःस्वः योऽजितेन्द्रियः स
कृपणः शोच्यो न हीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः स ईशः स्वतन्त्रो
न राजादिः गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गो यस्य स विषयभोगोऽनाद्यः
एतच्च ज्ञानादिविषयभोगलक्षणाधेयः ॥ ४४ ॥

उपसंहरति । एत इति । साधु मोक्षोपयोगितया एतदेव सर्व-
गुणदोषयोर्विवेकाधोऽखेन पृथगिति तयोः संक्षेपतो लक्षणाभाह ।

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुखं कथितम् । अन्वाधिकाराभिनिवेशश्चाशमादिस्वरूप इति
तस्य तद्विपर्ययत्वम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रवरत्नावली ।

तुः स्वात्स्योत्सुखं मोक्षलक्ष्यं सुखं कामानां विषयाणां
सुखापेक्षा दुःखम् ॥ ४१ ॥

देहादिबहुबुद्धयस्य स तथा मन्निगमः । मन्निषयो वेदः
सर्वगुणोदयः सर्वगुणामिवृद्धिः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

तमउन्नाहः । अज्ञानोन्नतिः नरकः । मत्स्यादिगुणाद्वयः ॥ ४३ ॥

असन्तुष्टो विषयासक्तोऽप्युवाच कश्चिद्विदुः—

विषये दोषबुद्धिः सन्निद्रिवाणां वशे स्थितः ।

कृपणः सन्तु सम्प्राप्तो गुणबुद्धिविपर्यय इति ॥

गुणेषु विषयेषु असक्तधीः स्ववशः ईश्वरः गुणसङ्गी सर्वविषय-
सङ्गी विपर्ययो विपरीतः ज्ञेयः—

पुरुषार्थमतिरस्य विषयेष्वपि देहिनः ।

विपरीतः सन्तु ज्ञेयः स्वात्मनो विपरीततः ॥

इतिवचनात् । विज्ञासन्तोऽप्यप्राप्तिरिदः । सर्वविषयसङ्गी विप-
रीतः ॥ ४४ ॥

निरूपिताः परिहृताः शास्त्रतात्पर्यार्थं कथयति । किंस्वर्गि-
त्तेनेति । गुणदोषयोर्लक्ष्यमुद्दिश्य बहुना वर्णितेन किं विहितकरणा-
द्वयः निषिद्धकरणादोषः इति गुणदोषदृष्टिर्दोषः भगवत्प्रियत्वाप्रि-
त्यमन्तरेणोति शेषः उभयवर्जनं गुणः उभयोर्गुणदोषयोर्मेदश्चेत-
नानो गुण इत्यर्थः । अत्र हरेर्यत्प्रियं सगुणः यदप्रियं स-दोषः इति
स्वतां मतमिति तात्पर्यं यद्वा बहुना वर्णितेन किं गुणदोषयोर्लक्ष्यं
स्वरूपं बुद्धौ नमिति शेषः कथमप्राह । गुणोऽपि । गुणदोषयो-
रन्योऽप्यलक्ष्योऽपि उभयवर्जनं गुणः अप्रापि हरिप्रियत्वाद्विप्रयो-
क्तमिति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रवरत्नावल्याम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

एवं त्वं प्रहृतमनुसृत्यैव प्रपन्नितं तदेतत्तु मम प्रायो नाति-
स्वदृष्टमिति स्वयमेव परमस्वदृष्टं पूर्वोक्तं यमादिकलभूतं गुणं
लक्ष्यं न उभयैरेककालाय दोषमपि लक्षयति । किमिति । बहुना
दोषदोषादसत्त्वादिचारप्रचुरेण परमार्थप्रचुरमयत्वात्सुखमयैकमेव
गुणदोषयोर्लक्ष्यमित्यर्थः तदाह । गुणोऽपि । गुणो विहितत्वे दोषो
निषिद्धत्वे तत्तयोर्दृष्टिर्विदोषः किन्तु यवर्जितो यः स्वभा-

वविशेषः स गुणः तत्तद्विहितिकम्य स्वभावत एव परमभेदस्य
प्रवृत्तिगुण इत्यर्थः एतदपेक्षयोभयोरप्यपकृष्टत्वात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

गुणा एव श्रीमद्वन्दनं न किरीटादि सुखदुःखयोरत्यर्थः अतिक्रमः
अनुसन्धानमेव सुखं न विषयभोगः विषयभोगापेक्षेव दुःखं
नाग्निहादादि बन्धं मोक्षं च यो वेत्ति स एव पराहितः ननु
शास्त्रव्याख्यातव ॥ ४१ ॥

मन्निगमः मां नितरां गमयतीति स भक्तिज्ञानयोगः ननु
कण्टकादिशून्यो भोगः चित्तविशेषः प्रवृत्तिभोगः सर्वगुणस्य
उदयः उद्रेकः स्वर्गः नेन्द्रादिवृत्तिः ॥ ४२ ॥

तमसउन्नाह-उद्रेकः गुह्येव बन्धुने भ्रात्रादिः स चाहमेव ॥ ४३ ॥

गुणमङ्गः गुणसंश्लेषानीशः ॥ ४४ ॥

साधु मोक्षोपयोगितया एतच्च सर्वं त्वया गुणदोषयोर्विवे-
कायैवाह पृष्ठस्तस्मात्तयोः सत्त्वेपतो लक्ष्यं प्रवीमि शृणुष्वत्याह ।
किमिति । गुणदोषयोर्लक्ष्यं मतोऽप्येवत्याह । गुणदोषयोर्दृष्टि-
र्दोषः गुणस्तु तदुभयवर्जनराहितः स्वभाव इति अस्यार्थः
उत्तराध्यायान्ते स्पष्टीभविस्यति ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिनी । हर्षियं भक्तचेतसाम् ।

एकादशोऽनुविशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नैरेपेक्षयाद्याः गुणा एव श्रीः मयद्वन्दनं न
कटककुण्डलादि भादिना इया शौशील्यादिपरिग्रहः
दुःखसुखयोरत्ययोऽतिक्रमः सुखं विषयसुखस्यापि दुःखो-
दकत्वात्तदतिक्रमस्य शास्त्रेऽप्युक्तत्वात्सुखत्वं बोध्यम् काम्यन्ते इति
कामाः विषयाः तत्तुल्यं पेक्षा दुःखम् बन्धं मोक्षं च यो वेत्ति स
पराहितः ननु भानाग्रन्थाऽप्यसमाप्ततः पराहितो भवति ॥ ४१ ॥

देहाद्यद्वेबुद्धिः देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिस्वात्ममतिः उपलक्ष्यमे-
तदेहाद्यो ममेत्यभिमानः मन्निगमः मदीयो वेदः पन्थाः सम्मार्गः
शास्त्रब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मभिगच्छतीति स्मृतेः ननु सुगम-
तीर्थादिमार्गमात्रम् बुद्धकायादादिशास्त्राणि च चित्तविशेषः
कणादादितर्कप्रावण्यमुत्पथः कृपणः न दुर्गमस्थानादि
मार्गमात्रम् सर्वगुणस्वोदयो बुद्धिः स्वर्गः न लोकाविशो-
पमात्रम् ॥ ४२ ॥

तमसउन्नाहः बुद्धिः नरकः न तामिस्रादिमात्रम् गुर्वभि-
ज्ञोऽहं बन्धुने भ्रात्रादिः मङ्गजनयोग्यं मानुषं शरीरं मृदुमैत-
मजनकण्टकजनसमाकुलं स्थानम्—

गुणैर्विमलमार्तविमलसरः प्रशान्तः—

शुचिचरितोऽखिलसत्त्वामश्रुतः ।

प्रियद्वितवचनोऽस्तमानमायो—

वसति सदा हृदि तस्य बासुदये ॥

भूमिज्ञानवतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्यादिभिः आह्वय उच्यते मुनिभिः न द्विविधवान् ॥ ४३ ॥

योऽसन्तुष्टः स एव हरिद्रः न निधनः योऽजितेन्द्रियः स
कृपणः शोच्यः न दानः गुणेष्विन्द्रियायेषु न सत्ता धीर्यस्य स
इशः सत्पृष्टं विपरितानपि ब्रूहीति तस्योत्तरमेकदेशकथनेनाह ।
गुणसंगो विपर्यय इति । गुणेषु संगो यस्य स विपर्ययः भवति शः
एवं शमादिविपर्ययता अपि बोध्याः इति भावः ॥ ४४ ॥

उपसंहरति । एते इति । हे उच्यते । प्रश्नाः एते सर्वे साधु
निरूपिताः अथोक्तशमादिषोषकविधातकगुणदोषयोः प्रसङ्गप्राप्तेन
लक्षणान् बहुना वर्णितेन किमपि न सारं लक्षणं वर्णयामि
तदाह । गुणदोषद्विवर्तिता । गुणदोषयोर्द्विवर्तनमात्रोच्यते दोषः
तदुभयवर्जितः स्वभावस्तु गुण इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति भूमिज्ञानवत महापुराणे एकादशस्कन्धोऽष्टमः

भूमिज्ञानवतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

निरपेक्ष आदिक गुण श्री शोभा है दुः खसुख का नहीं
मानना ही सुख है काम सुखों की अपेक्षा दुःख है बन्ध-
मोक्ष के ज्ञानवाला ही पण्डित है ॥ ४१ ॥

इति भूमिज्ञानवत महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

—:१:—

देहादिकों में यह बुद्धिकरने वाला दूसरा है जैसे प्राणित
का मार्ग ही मार्ग है जिसका विवेक होना खोटा मार्ग है
सर्वगुण का उदय स्वरूप है ॥ ४२ ॥

तमोगुण का बढ़ना नरक है हे सखे । मैं ही गुण और
बन्धु हूँ मनुष्य का शरीर ही घर है गुणवाला ही घनी
है ॥ ४३ ॥

असन्तोष वाला ही हरिद्र है जो अजितेन्द्रिय सो कृपण
है गुण में जिस की बुद्धि आसक्त नहीं है सो ईश है
गुणों का सङ्ग ही विपर्यय है ॥ ४४ ॥

हे उच्यते । इतने तुमारे ए प्रश्न मैंने सब अच्छे कह
दिये अब बहुत गुण दोषों के लक्षण करने से क्या प्रयो-
जन है केवल गुण दोषों का जो देखना सोई दोष है इस
का छोड़ देना ही गुण है ॥ ४५ ॥

इति भूमिज्ञानवत महापुराणे एकादशस्कन्धे

एकीसवोऽध्याय की १६ अध्यायार्थप्रकाशः

भाषा टीका समाप्त ॥ १६ ॥

अथ विशोऽध्यायः ।

उद्धव उवाच ॥

विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ।

अवेक्षतेऽरविन्दाक्ष ! गुणं दोषं च कर्मणाम् ॥ १ ॥

वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिबोमानुलोमजम् ।

द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥

गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण वचस्तव ।

निःश्रेयसं कथं^(१) नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर ! ।

श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकुतभाषार्थदीपिका ।

विशो योगप्रत्यं प्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकम् ।

गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः ॥ १ ॥

गुणदोषद्विर्दोषो गुणस्तुभयवर्जित इत्युक्तं तदाक्षिपति ।
विधिश्चेति पञ्चभिः । विधिश्च प्रतिषेधश्चेश्वरस्य तव निगम
साक्षात्कृतो वेदः स च विधेयानां प्रतिषेधानां कर्मणां गुणं
दोषं च पुण्यपापफलरूपमेवेत्युच्यते ॥ १ ॥

उत्तमाश्रमभावेन तदधिकारिणां वर्णानामाश्रमाणां विकल्पं
भेदं च गुणदोषरूपमेवेत्युच्यते प्रतिबोमानुलोमजं च गुणं दोषं
च तथैवावेत्युच्यते प्रतिबोमजा उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्गोऽयः
गुरुषुऽप्यो जाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तुत्तमवर्गोऽयः
गुरुषुऽप्यो हीनवर्गोऽयः स्त्रीषु जाता भूषावसिकास्वष्टादयस्तेषां
च “असत्सत्तत्तु विज्ञेयाः प्रतिबोमानुलोमजा” इति गुणदोषौ
द्रव्यादीन् कर्महेतुान्हेतुत्वात् स्वर्गं नरकं च तत्फलतया
गुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोत्तराध्याये प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥

तथापि प्रस्तुते किमायातिमत आह । गुणदोषेति । गुणदो-
षद्विर्दोष इति निराकृतत्वाद्गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण तां विना
निषेधविधिलक्षणां कर्मकाण्डगतं तव वचः कथं तच्च वचो-
ऽन्तरेण गुणां निःश्रेयसं कथं स्यात्तत्रापि श्रोतव्यो मन्तव्य इति
साधनविधेर्नानुष्यायेद्वद्वत् शब्दाणां चो विग्लापनं हि तद्वित्यादि-
निषेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः । यद्वा गुणदोषभिदादृष्टि-
रूपं निषेधविधिलक्षणां तव वचो विनेति सामानाधिकरण्यामे-
वास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण निषेधविधिलक्षणाभावि-
त्तवः कथं नु तत्त्वमस्यादिवाक्यवन्निःश्रेयसपरं स्यात् सर्वस्य
वेदस्य तत्परत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्रत्यक्षतो ह्यत्र मनुष्येभ्यः
कथयिष्यन्ति नेत्याह । पित्रादीनां सर्वेषां तव त्वेकाग्र्यरूपो वेद
एव तु भेयः श्रेष्ठः चक्षुः प्रमापकम् क अनुपलब्धेऽर्थे मोक्षे
स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोरिदमस्य साध्यमिदमस्य
साधनमित्यत्रापि तदेव गुणदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं न घटेत् ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अधिकारिभागतः योगप्रयाधिकारे भेदतया गुणदोषव्यव-
स्थाकाम्यकर्मोधिकारिणो निखिलगुणदोषमाकृत्वं निष्कामाधिका-
रिणस्तु ज्ञानभक्तिप्राप्तेः पूर्वं यत् किञ्चित् तद्भाक्त्वं ताऽप्यासिद्धा-
नास्तु न किञ्चिदपीति यो नियमस्तदर्थमित्यर्थः । तद्गुणदो-
षवर्जनमाक्षिपति पूर्वपक्षविषयीकरोति । विधेयानामग्निहोत्रा-
दीनां प्रतिषेधानाञ्च कलज्जमद्वयादीनां शुभाशुभं फलम्
कर्मभूतं वेदः कर्त्ता गुणं दोषञ्च यथाक्रमं गुणत्वेन दोषत्वेन
चावेक्षते प्रतिपादयतीत्यर्थः । गुणदोषश्चेति समस्त पाठे
चशब्दस्त्वनर्थकः । तदधिकारिणां कर्मोधिकारिणां वर्णानां ब्राह्म-
णादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां भेदमपि वेदः कर्तुंभूतः उत्त-
माश्रमरूपतया गुणदोषरूपत्वेन प्रतिपादयति अथमुत्तमस्ततोऽय-
मश्रम इत्यर्थः तथैव उत्तमाश्रमभावेन गुणदोषौ श्रेष्ठत्वनिर्दिष्ट-
त्वलक्षणा । तत्फलतया कर्मफलरूपतया । एतच्च द्रव्यादीनाम्
गुणदोषरूपत्वञ्च ॥ १ ॥

तथापि गुणदोषावेत्युच्येऽपि प्रस्तुते “ गुणदोषद्विर्दोष ”
इति सिद्धान्ते निराकृतत्वात् गुणदोषवर्जनस्य निषिद्धत्वात् ।

(१) नुस्यात् इति वि० पाठः ।

[१२५]

भीराधारमण्यदासमोहामिविरक्षिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

गुणदोषदर्शनं विना निषेधाविधिबलक्षयं तव वचः । कथमिति
गुणदर्शनं विना विधौ प्रवृत्त्यसम्भवात् । दोषदर्शनं विना
निषेधाविधिरसम्भवाच्चेत्यर्थः । ननु ज्ञानकारणं गुणदोषदर्शनं
मया निषिद्धं ननु कर्मकारणं इत्याशङ्क्याह । तत्रापि साधन-
विधेः श्रवणादिसाधनविधानस्य । हि यतः । तत् बहुशब्द-
ध्यानं वाचो विम्वानिकरं नानामतोपपादनेन समाधिच्याव-
कमित्यर्थः । पूर्वार्थे वाक्यभेदमाशङ्क्याह । यदेति । अन्तरेण-
वेत्यस्य योजनया विनेति व्याख्यातम् । तां तच्च विना निःश्रे-
यसं कथं स्यादित्यर्थः । अत एकप्रातपाद्यत्वात् व्यक्त्यभेदाभा-
वेन सामानाधिकरस्य न तु वैसाधिकरस्येन तच्च वच इत्यादिकं
पुनरावर्त्यते इत्येवकारार्थः उद्धवस्य शिष्यत्वात् जिज्ञासैव युक्ता
न तु प्रतिवादित्वं निरुक्तार्थं च प्रतिवादित्वप्रतीतिरतः
पुनर्यदेति । तत्परत्वात् मोक्षपरत्वात् । अन्तःकरणशुद्ध्या
विधिनिषेधबलक्षयस्यापि ज्ञानद्वारत्वादिति भावः ॥ २-३ ॥

प्रमापकं प्रमाजनकम् । अस्य ज्योतिष्टोमादेः । इदं स्वर्गादि
साध्यं फलम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपीयम् ।

ते निगमः त्वच्छासनरूपविधिनिषेधात्मकशास्त्रवाक्यं स्वर्ग
नरकमेव चेति तव निगमः अपेक्षत इत्यन्वयः ॥ १-२ ॥

निषेधाविधिबलक्षयं वचः तव गुणदोषमिदाहृष्टिमन्तरेण
कथं निःश्रेयसं स्यात् निःश्रेयसप्रतिपादकं स्यात् ॥ ३ ॥

अथसि मोक्षे साध्यसाधनयोः स्वर्गादौ तत्साधने च अशु-
र्वेद इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणदोषदृष्टिदोषो गुणस्तूयवर्जनामिति गुणदोषदृष्टिदोष-
त्वेन तदुभयवर्जनात्मकगुणेन भवितव्यमित्युक्तं ननु दृष्टसुख-
दुःखप्रतिष्ठानिदृष्ट्युपायद्वयोः प्रत्यक्षादिमूलकत्वेऽप्यदृष्टसुखदुःख-
प्राप्तिनिवृत्तिसाधनद्वयैवाख्यशास्त्रैकमूलकत्वाद्भेदस्य च विधि-
निषेधात्मकस्य त्वदाशाकृत्त्वात्तमेव वेकमुखेनैव कुरु भवमित्या-
मास्य कथमधुना उभयं वर्जयेदिति प्रतिषिद्धं रूपे इत्यादिपति ।
विधिश्चेति पञ्चमिः श्लोकैः । ते तव निगमः शासनरूपः
विधिनिषेधात्मको वेदः सच विधेयानां प्रतिषेधानां च
कर्मणां गुणं दोषं चेति सावधानो निर्देशः गुणरूपतां दोषरूपतां
चापेक्षते अत्र विधयेषु कर्मसु प्रवर्तनार्थं गुणरूपतां निषेधेषु
त्याजनार्थं दोषरूपतामपेक्षत इति विभागः अपेक्षयामत्र बोधनं
तथा वर्णाश्रमविकल्पादीनामपेक्षत इति संस्वन्धः ॥ १ ॥

तत्र वर्णाश्रमविकल्पो वर्णाश्रमभेदः प्रतिलोममनुलोमं च जाता-
यस्मिन्स्वर्णाश्रमविकल्पमिति संस्वन्धः तत्र प्रतिलोमजा उच-
मचर्णासु स्त्रीषु हीनवर्ग्येभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैकेहकादयः
अनुलोमजास्तूतमवर्ग्येभ्यो हीनवर्ग्येभ्यो स्त्रीषु जाताः भुक्तावसिका-

स्वर्गादयः तत्र वर्णाश्रमभेदमाधिकारित्वेनापेक्षते द्रव्यं करणत्वेन
देशकालावाधारत्वेन वयस्त्वधिकारिविशेषणत्वेन स्वर्गं नरकं च
फलत्वेन तत्र नरकस्य फलत्वं निषेधातिवृत्तौ द्रव्यं चरुपुरोडाशा-
दिकं देशः समे यजेतत्याद्युक्तविधेः वयस्तु जातपुत्रः कृष्ण-
केशोऽग्निनादधीतेत्याद्युक्तविधेः कालस्तु वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
यजेतत्याद्युक्तविधेः ॥ २ ॥

अपेक्षतां ततः किमत आह । गुणदोषमिदाहृष्टिमिति । गुण-
दोषभेददर्शनमन्तरेण विधिनिषेधात्मकं तव वचः कथं नृणां
निःश्रेयसप्रतिपादकं स्यात् गुणदोषमिदाहृष्टिं ततः प्रवृत्ति-
निवृत्तिं च उपजनय्य तद्वचः पुरुषार्थपर्यवसायि स्यादित्य-
र्थः । निःश्रेयसशब्दः पुरुषार्थमात्रपरः अतो गुणदोषादिभेद-
दर्शनस्यावश्यकत्वाच्च तद्वर्जनं युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

अलौकिकश्रेयस्तत्साधनादिज्ञानं च शास्त्रेणैवोपजनयित-
व्यमित्याह । पित्रिति । अर्थे प्रलौकिकभयसि तत्साधनरूपे चाश्रे-
अनुपलब्धे प्रत्यक्षादिभिरनवगते सति तथा साध्यसाधनयोः
स्वर्गादियेष्टाद्योरप्यनुपलब्धयोः सतोः हे ईश्वर ! श्रेयः भेदं चक्षु-
स्तद्वद्व्यापकस्त्वभिगमरूपो वेद एव चक्षुषः श्रेयस्त्वं च काच-
कामक्षादिदोषराहित्यं वेदे तु पुरुषदोषासंस्पृशः पितृदेवमनु-
ष्याणामित्यनेनार्वाचीनानामलौकिकश्रेयस्तत्साधनादिज्ञानं वेदे
विना नास्तीति किं वक्तव्यं यतः पूर्वेषामपि नास्तीति
सूच्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधिकारिणामनेकविधत्वेन साधनानामपि तथात्वात्कर्षा
विदन्तर्भावविषयत्वा कर्मयोगादिभेदेन विधा विमज्ज्य तत्स्वरूप
कथमस्मिन्मन्त्राद्ये तत्र मन्त्रादिभ्यः एव गुणस्तद्विधयो दोष
इति मग्नकृतिप्रामख्योऽप्युक्तयो विविधस्य क्षापनाय पृच्छति ।
विधिश्चेत्यादिना । हे अरविन्द्रकाक्ष ! ईश्वरस्य ते तव विधिश्च प्रतिषे-
धश्च विधिनिषेधबलक्षयो निगमो वेदः कर्मणां गुणं दोषं
चापेक्षते विहितकरणाद्गुणो निषिद्धकरणादोष इति वक्तु-
मर्थः ॥ १ ॥

तदधिकारापावकवर्णाश्रमाणां विकल्पं मेव च प्रतिलो-
मजोऽनधिकार्येनुलोमजोऽधिकारीति । प्रतिलोमानुलोमजं च
अत्रापि विशिष्टमातापितृजातो विशिष्टाधिकारीति च यमार्जितं
द्रव्यं कुरुक्षेत्रादिवेशं जातः पुत्रः कृष्णकेश इत्यादिलक्ष्यं
वयश्च वसन्तादिकालं चेति द्रव्यदेशवयःकालाः तथा पुत्र-
फलं स्वर्गं पापफलं नरकं चापेक्षत इति सर्वत्र योजयम् ॥ २ ॥

संशयबीजमुत्थापयति । गुणोति । तव वचस्तु गुणदोषमि-
दाहृष्टिमन्तरेण वर्तते विहितप्रतिषिद्धकर्मणां गुणदोषभेद-
दर्शनं विहाय गुणदोषयोर्मैदो नास्तीत्येव विधे तत्र निषेधावि-
धिबलक्षयं विहितनिषिद्धकरणाद्गुणदोषभेददर्शिवेकवचनं कथं
तु निःश्रेयसं पुरुषार्थपर्यवसायि स्यात् तत्कर्ममेव प्रवृत्त्यस्य
तदनुचितम् ॥ ३ ॥

कृतोऽन्नाह । पितृदेवेति । हे ईश्वर ! तव वेदोऽनुपलब्धेऽर्थे मम-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सत्येश्वरमोक्षविषये साध्ये सुखादौ साधने कर्मादावपि
पित्रादीनां अथशुद्धिर्दिव्यमेव चक्षुरित्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तद्विप्रायमनुजैव निर्गदध्वगाय पृच्छति । विधिश्चेति शुभ्रकर्म
अथ गुणं दोषं चेति टीकायां गुणं पुण्यं दोषं पापं च
क्रमेण गुणदोषरूपमवेक्षते इत्येव वाक्यं गुणदोषं चेति सम-
स्तपाठे तस्य पुण्यपापरूपं गुणदोषमवेक्षते इत्यर्थः किं त्वस्मिन्
पाठे चक्षुर्दस्वतर्कः ॥ १ ॥ २ ॥

गुणदोषमिदं तैः तत्र निःश्रेयसं मोक्षः तथा वाक्यमे-
वमाशङ्क्याह । यद्वेति । अन्तरेणेत्यस्यैव योजनया विनैति
व्याख्यातं तां तच्छ विना निःश्रेयसं कथं स्यादित्यर्थः । अत-
एव प्रतिपाद्यत्वात् सामानाधिकरण्यात् न तु वैयधिकरण्यात्
तच्छ चक्षु इत्यादिकं पुनरावर्त्यते इत्येवकारार्थः
निःश्रेयसं कथं स्यादिति तु पूर्ववदेव योऽयं सर्वस्य वेदस्येति
अन्तःकरणाशुद्ध्यादिविधितिनिषेधलक्षणास्यापि ज्ञानव्याख्यादि-
रिति सावः ॥ ३ ॥

अनुपलब्धेऽपि भगवत्स्वरूपविग्रहमेषादौ ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्वजिनी ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च विशेषे साधु निरूप्यते ॥

तत्र तत्राधिकारी च गुणदोषव्यवस्थया ।

गुणदोषदृष्टिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इति यदुक्तं तस्य भगवद्
भिमतमर्थं सदृसा जानन्नपि तन्मुखेनैव तस्य विवरणं नाना-
र्थविशेषसहितं ओतुकामस्तत्र विप्रतिपक्षमान इवाह । विधि-
श्चेति पञ्चभिः । विधिश्च प्रतिषेधश्च ईश्वरस्य तत्र निगमः आज्ञा-
रूपो वेद एव तत्र विधिर्विधेयानां कर्मणां गुणमवेक्षते प्रति-
षेधानां कर्मणां दोषमवेक्षते प्रतिपादयतीत्यर्थः विधि-
निषेधाभ्यामेव गुणदोषौ पुण्यपापे स्वर्गनरकौ भवत इति यावत्
तथा वर्णानाम् आश्रमाणां च विकल्पं भेदं च लभ्यते गुणं
दोषं चावेक्षते प्रतिलोमानुलोमजं तद्गतं च गुणदोषं प्रतिलो-
मजा उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्गेषु पुरुषेषु जाताः सूत-
वेदेदकादयः अनुलोमजास्तु उत्तमवर्गेषु हीनवर्गासु जाताः
अश्वघ्नकरणादयः द्रव्यादिगताश्च गुणदोषान् स्वर्गनरकरूपं च
गुणं दोषं च ॥ १-२ ॥

तथापि प्रस्तुते किमायातमत आह । गुणेति । निषेधाविधि-
लक्षणा चक्षुस्तत्र वेदरूपं वाक्यं गुणदोषमिदं दृष्टिस्त-
रेण अयं विहितत्वाद्गुणः अयं निषिद्धत्वादोष इति वा भेद-
दृष्टिस्तां विना कथं निःश्रेयसं निःश्रेयसकरं स्यात् ॥ ३ ॥

न केवलं मनुष्याणामेव वेदो निःश्रेयसकरोऽपितु देवपित्रा-
दीनामपीत्याह । पितुरेवेति । वेद एव तत्र श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुर्ज्ञानहेतुः
क अनुपलब्धेऽपि मोक्षे स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य
साध्यामदिस्य साधनमित्यत्रापि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणदोषदृष्टिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इत्युक्तं तत्र शङ्कते
विधिश्चेति पञ्चभिः । हे अरविन्दाह । ते तवेश्वरस्य सर्वानियन्तुः
विधिश्च प्रतिषेधश्चेत्युभयविधौ निगमो वेदः कर्मणां विधि-
यानां स्वर्गादिप्रदत्तं गुणं निषेधानां नरकादिप्रदत्तं दोषं चावे-
क्षते ॥ १ ॥

किंच निगमः वर्णाश्रमविकल्पादीन् गुणं दोषं चावेक्षते
इत्यन्वयः एतद्विधेऽप्यायं स्फुटीभविस्याति तत्र वर्णाश्रम-
अधिकारिणः द्रव्यादयः उपकरणानि स्वर्गनरकौ फले इति
विवेकः ॥ २ ॥

अतः विधিনিषेधलक्षणां निगमरूपं तत्र वर्णो गुणदोषमिदा-
दृष्टिस्तरेण चक्षुर्निःश्रेयसं स्वार्थबोधकं कथं स्यात् ॥ ३ ॥

ननु सर्वोऽपि स्वार्थः प्रत्यक्षतोऽवगन्तव्य इत्यत आह-
पित्रिति । अनुपलब्धेऽपि प्रत्यक्षतोऽवगन्तुमशक्येऽर्थे पित्रादीनां श्रेयः
श्रेष्ठं चक्षुः प्रमाणकं तत्र वाक्यरूपो वेद एव नन्वनुधानतो-
ऽनुपलब्धोऽप्यर्थोऽवगन्तव्य इत्यत आह । साध्यसाधनमोरपि चक्षु-
रिति योजना अयमर्थः यथा मास्करप्रयोगादिता अर्था अन्वेष-
क्षणा यथापयोगं भूयन्ते तथा वेदप्रोक्ता बन्दिधूमादयोऽर्थोः
लौकिकैः बुद्ध्या साध्यन्ते न साधनत्वेन गृह्यन्ते किञ्चिद्गुण-
चतुरातनोऽपि वेदसाधितमेव सुखं सुजति एतच्च वेदान्तकौ-
स्तुभे स्थितम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

उद्धव उवाच हे कमल बोधन ! आप ईश्वर हैं आप
की आज्ञा रूप जो वेद शास्त्र है वह विधि निषेध दोनों को कहता
है जो सब कर्मों के गुण दोषों की अपेक्षा करता है
प्रमाणिक गुण दोष के जाने बिना विधि निषेध नहीं होस-
कता है ॥ १ ॥

वर्ण आश्रमों के भेद अनुक्रम प्रति जोम जाति प्रत्यक्ष देश
अवस्था काळ स्वर्ग नरक ॥ २ ॥

इन सबों में गुण दोष के भेद दृष्टि के बिना विधि
निषेध रूप जो आप का बचन तिस से मनुष्यों को कैसे
कहयाया होमा ॥ ३ ॥

हे ईश्वर ! आपका जो वेद है सो अदृष्ट धर्म के विषय
में जोड़ उस के साध्य तथा साधन में पितर देव मनुष्यों
के वास्ते नेत्र रूप है ॥ ४ ॥

गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात् न हि स्वतः ।

निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ६ ॥

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।

तैस्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥ ७ ॥

यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

किञ्च शास्त्रेणैव विहितां भेददृष्टिं तस्मिन्नेव विषये शास्त्रं कथं निवर्तयेदित्याह । ते निगमात्त्वदाक्षारुपाद्वेदादेव न हि स्वतः यस्मादयं प्राप्तत्वेन निवर्तत इ स्फुटम् भ्रमो भवति तं निवर्तयेति शेषः ॥ ५ ॥

विषयभेदेऽप्यधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगप्रथमाह । योगा इति । योगा उपाया ब्रह्मकर्मदेवताकाण्डैः प्रोक्ताः कर्म च निष्कामम् श्रेयोविधित्सया मोक्षसाधनेच्छया अन्य उपायो नास्तीति कास्यकर्मोदिकं व्यावर्तयति तथा चोत्तराध्याये स्फुटी-
करिष्यति यं पतानित्यादिना ॥ ६ ॥

तैस्वधिकारिभेदमाह । निर्विण्णानामिति द्वाभ्याम् । इह एषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलसु विर-
क्तानामत एव तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिशून्यानाम् अतः कामिनां तत्फलैस्वविरक्तानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन तत्र कास्यकर्मसु प्रवर्तमानस्य सर्वोत्तमना विधिप्रतिषेधाधिकार इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति सच ज्ञानभक्तियो-
गोधिकारस्तस्मादेव तदधिकृतयोस्तु स्वल्पः ताभ्यां सिद्धानां तु न किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्मिन्नेव विषये पूर्वोक्तपुण्यपापादौ । नहि स्वत इति रागतो गुणदोषदृष्टिर्नास्ति । यदि स्वतः स्यात्तर्हि तर्कणापि निवर्तत । यतः रागप्राप्त्यभावात् । किन्तु वेदेनैव प्राप्त-
त्वात् वेदार्थप्राप्तत्वेनैव निवर्तत । तं भ्रमम् ॥ ५ ॥

विषयभेदेऽपि पूर्वोक्तपुण्यपापादरूपाणां गुणदोषदृष्टिविष-
याभेदेऽपीत्यर्थः । अधिकारिभेदेनेति । कर्मोधिकारिणः प्रति निखिला एव गुणदोषाः वर्णिताः । ज्ञानान्तःकरणान्

परमसिद्धान् प्रति तु गुणदोषदृष्टिदोष इत्यनेनैक एवेति भावः ॥ ६ ॥

तेषु त्रिषु योगेषु । एषां योगानां मध्ये । तत्फलसु कर्मफलसु । अत एव विरक्तत्वादेव । तत्साधनेति फलसाधनभूतकर्मन्यासि-
नाम् । भक्त्यधिकारे तु "अन्वया अपि तद्राष्ट्रे शङ्खचक्रा-
ङ्गधारिणः । अवाप्य वैष्णवीं दीक्षां दीक्षिता इव सन्वभुः" इत्यादिप्रामाण्येन जात्यादिकृतनियमाभावाच्छ्रद्धामार्गं हेतु-
रित्याह । यदृच्छयेति । केनापि परमस्वतन्त्रमगवद्भक्तसङ्गत-
कृपाजातेन भाग्योदयेन मङ्गलोदयेन तत्कर्म । शुश्रूषोः श्रद्-
धान्त्येत्यादि ॥ ७-८ ॥

श्रीसुदेशनसूक्तितुल्यपदीयम् ।

नहि स्वतः स्तोत्रेक्षया न भवतीत्यर्थः । गुणेति, विधिनिषेध-
वात् गुणदोषभेददोषः सिद्धः तथापि गुणदोषाववादं शृण्वतो ममे चित्तं आस्पृशतीत्यर्थः । अस्मि चोद्यस्य परिहारः उपरिष्ठात्
भाविष्यति ॥ ५-६ ॥

निर्विण्णानामर्थजनादिके शनिर्विण्णानां पञ्चमहायज्ञादिकम-
स्तरेण न ज्ञानयोगसिद्धिरिह विवक्षिता वचनान्तरैकाश्यात् "ते
स्वधं भुञ्जते पापाः" इति गृह्याचारस्यावर्जनीयत्वं द्युच्यते स्वध-
मस्य इति कामिनामिति इदानीं फलकामित्वमिह न विवक्षितं
किन्तु पूर्वकामनाप्रयुक्तकर्मानुष्ठानवासनया इदानीमपि कर्मणि
अस्माल्लुप्तमित्यर्थः । अनिर्विण्णचित्तानाम् अर्थोर्जनादिके शसह-
त्वादिनिषेधः ॥ ७ ॥

यदृच्छयेति । न निर्विण्णः अनाजैनादिके शसहः नातिसक्तः
सामग्रीसम्भवे त्वनुतिष्ठामीति प्रतिपत्तिमान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भरिदासवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतो गुणदोषभिदादृष्टिस्ते तत्र निगमादाक्षारुपाद्वेदादेव
न तु स्वतः एवं स्थितेऽधुना निगमेन गुणदोषदृष्टिदोषो गुण-
स्तुमवर्जनम् इत्यनेनानुशासनेन भिदाया गुणदोषदृष्टिभेदस्या-

भीमद्विरराघवाज्याकृतभागवतजन्मवन्दिका ।

परावक्ष्य कुतः कुत इति शेषः । अतो मे भ्रमः मम चित्तं भ्रान्त-
तिलयः ॥ ५ ॥

नहि सर्वस्य वेदबोधितं सर्वं वर्जयितव्यम् इत्युच्यते येन
तत्र भ्रमः स्यादिति निरूपकमेवेन सर्वं व्यवस्थितम् इत्युच्यते
नरकापत्त्या हि स्वर्गो गुणः अतः अपेक्षितगुणदोषविभाग-
मात्रं क्रियतेऽतो विभिन्नविधशास्त्रनिरूपकस्य स्वर्गो नरकश्चे-
त्यभयमात्रं युष्टमिति गुणदोषभेदापवादः कतः मोक्षोपायस्तु
निरूपकस्यापि गुणधत्तर इति गुणदोषभेदापवादवचनं न तदो-
च्यतेऽपि सङ्कुचितविषयमिति परिहारं विषयस्तु तदधिकारि-
भेदेन पुरुषार्थसाधनानि व्यवस्थितानीत्याह ॥ योगाख्य इत्या-
दिना स्वस्वोपकार इत्यतः प्राक्तनेन नृणां भयोविधित्तया
अयम्यादानुमिच्छया केवलस्य स्वर्गोपवर्गकपक्षेः प्राप्तेरुच्यते । मया
प्रोक्ताः के पुनस्ते इत्यत आह ॥ ज्ञानमिति ज्ञानमत्र प्रकृतिवि-
विकास्मोपासनात्मकं कर्ममिसंदिह्यतफलकर्मयोगः भक्तिः भाक्त-
योगः एतयोश्च उपायः पुरुषार्थसाधनं कुत्रचिदपि नास्ति
कस्मापि वेदस्वस्मृतिरुक्तिरितिहासपुराणादिस्मृत्यतिपादनपर-
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इह नाम तत्र त्रिषु मध्ये कर्मसु निर्विषयानां तत्क-
लेषु पुःखबुद्ध्या विस्तारानामत एव न्यासिनां यदुच्यते केनापि
माय्योद्भवेन तत्संभूतभूतकर्मसागिनां ज्ञानयोगः तत्र तेषाम-
धिकार इत्यर्थः । कामिनां स्वर्गकामानामनिर्विषयार्थचिन्तानाम्
उत्साहिनां कर्मयोगः ॥ ७ ॥

यदुच्यते केनापि माय्योद्भवेन यदुच्यते मत्कथादौ मत्कथाभव-
यादौ ज्ञातभ्रमः सज्जातदरः न निर्विषयो इत्यनेनदानीं कर्मफल-
कामिष्वेव निर्विषयं किन्तु पूर्वकामिनां प्रयुक्तकर्मानुष्ठानवासनया
इहानीमपि कर्मफलवशेषोपलब्धवासनामन्त्रवम् अत एव नातिसक्तः
दोषोपचयेनातीव सात्त्विकरहितस्तस्य भक्तियोगः अनुष्ठित इति
क्षणः सिद्धिराऽपवर्गः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयस्वजतीयेकतपश्चरणावली ।

लौकिकं पूर्वमक्षमुपसदरति—गुणोति । यतो वेद उत्तमं ब्रह्म-
भूतेन कारणेन नियमादुपायोऽप्येव हि स्वर्गावि-
षयेन ननु तद्विषयं निश्चितस्तत्तत्र किमिति भ्रम इति तत्राह-
नियमेनेति । चशब्द एवार्थं भवता मिश्रणः गुणदोषयोर्भेदस्य
नियमेनैवापवादोऽप्युच्यते इति यस्मात्समाप्तः भ्रमः सज्जात-
इत्यतो निश्चयः भवति पृच्छामीति भावः ॥ ५ ॥

अतः सर्वगुणादयः तु त्रिगुणैकः सनातनः ।
अन्यत्सर्वं तन्निष्पत्त्यादुपायो दोषस्तथाऽप्रियम् ॥
एवं ज्ञानवर्ती दहिरक्षस्तत्तावगच्छति ।
काश्चिदेषां विषयेषु प्रीतिभक्तमपेक्ष्यतु ॥
अज्ञिज्ञातवत्तस्य मयादा वेदतः कृता ।
गुणदोषमिदं नास्ति भगवत्प्रियमनसरा ॥

[११४]

गुणदोषदोषोपायस्य भगवत्प्रियात् ।

गुणा ये दोषतामीयुर्दोषाश्च गुणतां कथितम् ॥

अतो दोषो न दोषः स्यान्न गुणोऽपि गुणो भवेत् ।

भगवत्प्रीतिविज्ञानाद्गुणदोषमिदां यदि ॥

पश्येत्तद्गुणायैव विपर्ययं न कारयेत् ।

गुणदोषमिदां कापि स्वातन्त्र्येण न हि कथितम् ॥

इत्यनेनास्य तात्पर्यार्थं विज्ञायते । यद्वा गुणदोषमिदां दृष्टिर्नि-
यमास्ते तत्र भते अतो नहिप्रत्युत गुणदोषमिदां भगवत्-
दोऽपि अतो भ्रम इति गुणदोषयोर्विहितविहितकर्मानुष्ठानप-
रिनिष्ठितत्वं वेदोक्तं किंति यदवादि तस्याप्यर्थो न किन्तु
मत्प्रियाप्रियाविवेकाज्ञानपरिनिष्ठाविषयः—

स्वस्तु गुणदोषत्वदोषभेदेन वस्तुना ।

दोषापि गुण एव स्याद्भगवत्प्रीतितो गुणः ॥

दोषस्तु तद्वैपरीत्यादिति दृष्ट्या भवेद्गुणः ।

काश्चिदेषां विषयेषु प्रीत्यज्ञानाज्जगत्स्थितः ॥

मयादागुणदोषाणां कृता वेदेषु सर्वथाः ।

इत्येतदेव—

स्वेस्वोपकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तितः ॥

विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरपि निर्णयः ।

इत्यादिना वक्ष्यते अतः विहिताद्यनुष्ठानपरिनिष्ठितत्वेन गुण-
दोषभेदेनिसमोक्तिर्मत्प्रियादिविवेकाज्ञानविषयैतमभिन भगवानु-
च्यते परिहरिष्यंस्त्वित्त्वेन कोटीकृत्य मुक्त्युपायानाह योगाख्य इति
योग उपायानुष्ठानमर्थो समर्थोविद्वान् इतिगुणविशिष्टानां नृणश्च इति
धातोः ताभिर्दिशति । ज्ञानमिति । अन्ययोगं व्यवच्छिन्नमिति तेति ॥ ६ ॥

तत्र ज्ञानयोगाधिकारिण आह । निर्विषयानामिति । इह
कर्मसु निर्विषयानां न्यासिनां सनकादीनामिति शेषः—

सनकाद्या ज्ञानयोगा भक्तियोगाश्च देवताः ॥

मनुष्याः कर्मयोगाश्च त्रिष्वैते योगिनः स्मृताः ॥

सर्वेषां सर्वयोगैश्च प्राप्यामुक्तिर्न संशयः ।

तथाऽपि तु विषयेषु ससत्तेषां विधीयते ॥

इतिवचनमजमाने ज्ञानादिगुणानां त्रिषुसर्वेषु (१)सामान्यविशेष-
विषय्या विभागो युज्यते प्रमाण्यानां सत्त्वात् कर्मयोगाधिकारिण-
आह । तेष्विति । ज्ञानभक्तियोगिनोऽपेक्ष्य ज्ञानमत्तयोरपत्त्वा-
त्कर्मयोगिन इति ॥ ७ ॥

भक्तियोगाधिकारिण आह । यदुच्यते । पुत्रादौ विशेष-
सूचयति यः पुमानिति जातावेकवचनं यदुच्यते स्वाहोदो-
षितभगवद्विषय्या जाताभ्रमा मत्कथादौ विशिष्टश्रुतावन्तः
न निर्विषयाः निस्वोत्पत्तिसारासारज्ञानत्वात् काश्चित्क-
निर्विषयाः नातिसक्ताः निस्सम्पूर्णभोगत्वात् काश्चित्कविषयाः
नातिसक्ता ये पुरुषाः अत्येतेषां भक्तियोगो मुख्यभक्तिर्वा-
न्मुख्यसिद्धिर् इत्यन्वयः । उक्तमेतत्तत्त्वज्ञानं देवानामेवेति देवा-
एव भक्तियोगिन इत्यर्थः—

भगवद्गुणानुसारेण वेदार्थो नीयते हि येः ।

भक्तियोगास्तु ते प्रोक्तास्त्वाहयादिसुराः जनाः ॥

१ तथाचस्वसमानाधिकरण्यागुणानामप्यज्ञानादीनामाधिक्य-
विवक्षयाज्ञानयोगित्वाद्युक्तिः ।

तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ९ ॥

स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्धव ! ।

न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १० ॥

अस्मिल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।

ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ॥ ११ ॥

स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ।

साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् ॥ १२ ॥

न नरः स्वर्गंति काङ्क्षेन्नारकीः वा विचक्षणः ।

नेमं लोकं च काङ्क्षेत् देहावेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥

एतद्विद्वान् पुरा मृत्योरभवाय घटेत् सः ।

अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थमिद्विदम् ॥ १४ ॥

छिद्यमानं यमैरतैः कृतनीडं वनस्पतिम् ।

खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलम्पटः ॥ १५ ॥

अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्धायुर्भयवेपथुः ।

मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवक्तृसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते निगमात् विधित्वेष्वलक्षणादाज्ञारूपाद्देवात् निगमेन गुणबोधविशेष इति भगवदाक्षररूपेण वेदेन अपवादश्च कियते अतः इच्छते ज्ञानः संशयः ॥ ५ ॥

मुमुक्षोरुत्तममक्तियोगमाश्रयोः यावत्प्रतिभक्तिरस्तत्र निष्ठा गुणः प्रभक्तिरिति प्रवृत्तिदोषः ततः प्राप्तपरमक्तियोगः सर्वत्र निरपेक्षः गुणबोधदृष्टिः च देहावेशात्तन्मां स्मरन्मुच्यते इति वक्तुं योगानाह श्रीपुरुषोत्तमः । योगा इति । अर्थोविधिस्तस्या मोक्षसाधनेच्छया योऽपि उपायाः अन्यः काश्चिदुपायः ॥ ६ ॥

ततः प्रभक्तिरिति दर्शयति । निर्विद्येति शास्त्रात् । इह यथां प्रपद्ये परमात्मस्वरूपगुणादिश्रवणमननाद्यमिनिवेशेन कर्मसु निर्विद्यमानां त्यक्तवन्तुष्ठानामिनिवेशानाम् न्यासिनां त्यक्तान्तःकरणमन्त्रानां यद्वा परमात्मनि अनुष्ठितं कर्मफलसागिनाम् ज्ञानयोगः सिद्धिर् इत्यादिमेत्यात्वयः । भगवत्स्वरूपादिश्रवणाद्योचनप्रवृत्तिरिति तेषु कर्मसु निर्विद्यमानां चित्तानां यतो हृदयशुद्धिकामिनाम् कर्मयोगस्तु सिद्धिः ॥ ७ ॥

यदृच्छया मत्कथादौ जातभक्तः मत्कथुपयोगिषु कर्मसु न निर्विद्यया तेषु भक्तिपरत्वात् । तिस्रः च पुमानश्च भक्तियोगः सिद्धिः मद्भाषापसिद्धयामोक्षप्रद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

गुण बोध की दृष्टि तो आप की आकाश रूप शास्त्र से है स्वयं नहीं है फिर आप की आकाश से उस गुण बोध दृष्टि का निवेश भी करते हो तो मेरे को इस बात में प्रेम होता है ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् उवाच सर्व मुमुक्षु के कल्याण के विधान की इच्छा से मैंने ज्ञान कर्म मक्ति ऐसे तीन प्रकार के योग कहे हैं इन से और कोई उपाय नहीं है ॥ ६ ॥

जो लोग इस संसार में कर्मों से उदासीन हैं और त्यागी हैं तिन के लिये ज्ञानयोग है उन कर्मों में जिन का वैशङ्क्य नहीं है और जो कामता वाले हैं तिन के वास्ते कर्म योग है ॥ ७ ॥

जो पुरुष न विरक्त है न आसक्त है परन्तु वैशङ्क्य से भरी कथाविक मे जिस की श्रद्धा होमई है उस के वास्ते भक्ति योग सिद्धिदायक है ॥ ८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

सावधि कर्मयोगमाह । तावदिति नवमिः । कर्माणि नित्य-नैमित्तिकानि यावता यावत् ॥ ८ ॥

कर्मयोगिनी ज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह । स्वधर्मस्थ इति ।

१ मांस २ जेति ३ काजावयवैः इवदेह इति वि० पाठः ।

भीमद्वीपवतम् ।

अनाशीः कामोऽप्युक्तकामः अत्यन्तविद्वः कामं च नरकयानं हि द्वेषेन विद्वतातिक्रमाद्वा निषिद्धाचरणाय भवतः स्वधर्म-स्थित्यानिषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति अप्रकृतकामत्वात् न स्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

किन्तु अस्मिन्लोकेऽस्मिन्नेव देहे अनघो निषिद्धत्यागी भवतः शुचिर्निवृत्तरागादिमलः यदुच्छेयति केवलज्ञानादपि प्रकटकुं-भतां द्योतयति ॥ ११ ॥

अनेन प्रकारेण ज्ञानमक्तिसाधनत्वात् नरदेहं स्तौति—स्वर्गि-न्योऽपीति । निरयिण्य इति दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । ज्ञानमक्तिसाधनं ज्ञानमक्तयोः तद्वृत्तये स्वर्गिनारकिशरीरम् ॥ १२ ॥

अतो नरः स्वर्गतिं न काङ्क्षेत नारकीमिति दृष्टान्तः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः । अस्यातिभयवा-त्पुनरपि मनुष्यो भवेयमित्यपि न काङ्क्षेत यतो देहावेशादेहा-सक्त्या स्वायं प्रमाद्यत्यवधानशून्यो भवति ॥ १३ ॥

अपि त्वेतेदेहाधकमिति चिदास्तव्यायांसाद्विदमपि मर्त्ये-ज्जात्वाऽऽप्रमत्तोऽनन्तसासन् मृत्योः पूर्वमेव मोक्षाय घटते प्रयत्नं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अप्रमत्तो मुक्तसङ्गः सुखं प्राप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तः क्षिप्रमान-मिति यमैर्यमवन्निर्दयेः पुरुषैः कृतं नीडं यस्मिन्स्तम् स्वकृते-स्त्वस्याध्वयम् अलस्पष्टोऽनासक्तः ॥ १५ ॥

वाङ्मनिक्रमाद् । अहोरात्रैश्चिदास्तमानमायुर्बुद्ध्या भवेन वेपथुः कम्पो वक्ष्यते सः ॥ १६ ॥

भीमद्वीपवतम् ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणीः ।

तत्र शेषविकारिषु मध्ये सर्वात्मना सर्वथा स च विधि-प्रतिषेधाधिकारः । तदधिकृतयेज्ञानमक्तविकारव्याप्तयोः स्वल्पः ज्ञानमक्त्यनुकूलः । न किञ्चिदिति अनुपयोगादन्तरापरूप-त्वात् किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भूमिका अवस्था ॥ अतः नरकयानस्य द्वैविध्यात् । कामि-कयोजनायाः कृतत्वादित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ १० ॥

यदुच्छेया मक्तसङ्गतत्वात्तत्प्राप्त्यर्थेन साधनेन केवलज्ञाना-निर्विशेषज्ञानात् ॥ ११ ॥

अनेन निष्कामकर्मोक्त्या निषिद्धवर्जनरूपेण प्रकारेण । तथा यथेत्यर्थः । तत् स्वर्गिनारकिशरीरं ज्ञानमक्तयोरसाधकं स्वर्गिण्यो विषयानि निवेशमावृत्त्याकाराकियो महापण्डितवेशाज्जु तत्त्व-साधनाभावात् सर्वथा "तदुपपत्तिं वादयन्त्याः सङ्गमावाक" इति न्यायात् ॥ १२ ॥

अतः स्वर्गिनारकिशरीरस्य ज्ञानमक्त्यासाधकत्वात् साधन-स्योपासनायैवातद्वृष्टान्त इत्युक्तम् । यदि तत्साधनं कर्मान्त-देवाकाङ्क्षाभावेण तत्तदुपपत्तिमेवेत्यत्र तन्निषेधादपि सङ्गच्छे-दित्युक्तं यद्वा । तथाच सुखसाधनपत्रस्य तत्तदुपपत्ति-

स्तत्तत्साधनकर्मसु लक्षणाभिप्रेता । अस्य नरदेहस्य न ।

काङ्क्षेत मनुष्यसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तथा वेदम् ॥ १४—१५ ॥

वाङ्मनिक्रमं दृष्टान्तोपपाद्य क्षिप्रमानत्वम् ॥ १६ ॥

भीमद्वीपवतम् ।

तावत्कर्माणीति । बहुधायासनाद्यवधारितानि विवक्षितानि-सर्वावस्थास्वापि पञ्चमहाभक्तीनामपरित्याज्यत्वात् स्वधर्मस्य इत्युच्यते ॥ ६ ॥

स्वधर्मस्य इति सन्ध्योपासनाद्याचारनिष्ठा ॥ —१० ॥

अनघः निषिद्धाश्रितः शुचिः ज्ञानं मद्भक्तिं चेति ज्ञानवि-पाक्रमनपेक्ष्य प्रथमत एव मद्भक्तिमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञानमक्तिसाधनं पुरुषार्थसाधकं लोकमित्रकृतीत्यन्वयः । उभयं स्वर्गनरकम् ॥ १२ ॥

नारकीवेति नारकीमिवेति भावः ॥ १३ ॥

सुखोः पुरा तत्तत्साधनं प्रागेव भवमाय मोक्षाय ॥ १४ ॥

इदं शरीरं कृतनीडं कृतकृत्यघ्ननीडं वनस्पतिं शरीरं खगः पक्षितृण्यः जीवः अलस्पष्टः निष्कामः ॥ १५—१० ॥

भीमद्वीपवतम् ।

ननु, सति वासनाभावावशेषे ततः काव्यकर्मस्वैव प्रवर्त्तन् नरत्वकस्याभवसादाविति कथं तस्य भक्तियोगः स्यादित्यतस्त-ज्जोपायमाह । तावदिति । यावता यावत् निर्विद्येतानीव निर्विद्यो न स्यात् यावत् मक्त्याभवसादौ वा भ्रष्टा च न जायते तावत्कर्मायनमिसंहितफलानि वशांभमोचितानि कुर्यात् न निर्विद्येत यावतेति अनेनामोक्षं वासनामात्रानुपपत्तिस्तत्कर्मा-नमिसंहितफलमनुष्ठेयमेवेति सूचितम् ॥ ६ ॥

पञ्चमामोक्षं स्वधर्मस्य सन्ध्योपासनाद्याचारनिष्ठः यज्ञैः पञ्चमि-महायज्ञैर्मा भजन् कामं फलेऽनाशीराशारहितः स्वर्गनरको न याति किन्तु जातमद्भक्तियोगो मामेव यातीत्यर्थः । अतो यदन्त्य-दमिसंहितफलं कर्म नाचरेज्जायतिष्ठेत् ॥ १० ॥

स्वर्गनरको न यातीति चेत् किं तर्हि यातीत्यत आह । अस्मिन्निति । अस्मिन् लोके देहे वसेमामः अनघः निषिद्धाश्रितः स्वधर्मस्य अत एव शुचिः मक्त्याभवसादौ वेति वाङ्मनेन ज्ञानयोगेऽपि यावत् भ्रष्टा जायते तावज्ज्ञानयोगाधिकृतस्याप्यन-मिसंहितफलवशांभमोचितकर्मानुष्ठेयमेवेति योगं सूचितं तदनुना स्पष्टमेवेति ज्ञानं विशुद्धमिति यदुच्छेया मद्भक्तिं वेत्यनेन तत्र तत्र भक्तियोगानुप्राप्तकृतयोक्तस्य ज्ञानस्य विपाक्रमनपेक्ष्य प्रथमत एव केन चिदाभ्यावेशेण भक्तियोगमाप्नोतीति सूच्यते ॥ ११ ॥

विवक्षितपरिहारापयोगितया नरकसर्गकेवलमोक्षाय मुच-रोत्तरं शुण्वसमत्वं द्योतयति शरीरपुरुषार्थसाधनमभं नृदेहं निहीनपुरुषार्थसाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह । स्वर्गिण्य इति काव्यम् । स्वर्गस्य निरयिण्यो नरकस्य एवं मातुष्यं देह-मिच्छन्ति इति विवेकः । इच्छायां हेतुत्वेन देहं विवक्षितं । साधनं

भीमजीराववाच्यं कृतमागवतसूत्रचन्द्रिका ।

इति । ज्ञानभक्तियोगां केष्वप्यसौख्योः साधकं प्राप्तिं करं नृदे-
हस्य तत्साधकत्वकीर्तनेन स्वर्गिनिर्वाहदेहयोरसाधकत्वं
सूचितं तत्संभूमाह । उभयं तदसाधकमिति । उभयं स्वर्गिनारकि-
शरीरं शास्त्रस्य मनुष्याधिकारित्वासाद्धितस्यैव पुरुषार्थ-
साधनत्वमिति भावः ॥ १३ ॥

स्वर्गिणोऽपीच्छन्ति इत्यनेन स्वर्गिशरीरापेक्षयापि मनुष्यदेहस्यो-
त्तमत्वं सूचितं तत्र हेतुतम निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तम् अतो
इष्टादृष्टवैषम्यकमुत्तमाधनोपयुक्तं न कुर्यादित्याह । न नर इति ।
विचक्षणः कुशलः नारकी गतिमिति इष्टान्तायै यथा नारकी गतिं
न काङ्क्षेत्तथा स्वर्गगतिमपीच्छत्यर्थः । गतिरूपायः पुनरिमं लोकं नृदेह-
स्य इष्टादृष्टसुखसाधनोपयुक्तं न काङ्क्षेदित्यर्थः काङ्क्षाधामनय-
माह । देहावेशात्प्रमाद्यतीति । इष्टादृष्टदेहसुखमिति वेशात्प्रमाद्यति
प्रमादं प्राप्नोति प्रमादी मोहः अन्ततः स्वावस्थां प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वपृथग्यदिदमुच्यते इत्यसाङ्ग्यं परिहरुमाह । एतदिति ।
यो मृत्योः पुरा मरणात्पूर्वमेव शरीराददृष्टवैषम्यमेवेत्यर्थः ।
मर्त्यं मरणाधीनमप्येतन्नरशरीरमप्यसिद्धिं निरतिशयपुरुषार्-
थसिद्धयुपयुक्तमिति ज्ञात्वा अप्रमत्तः अवहितचित्तो भवति स
विद्वानमवाय मोक्षाय घटेत यतत अत उपयुक्तमेवेदं ज्ञान-
मिति नासङ्गतमुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

मृत्योः पुरैव यततेत्येतदेव रूपकविशेषाभिप्रायेणाह । छिद्य-
मानमिति । यमैयंमवशिष्टेरेतेः पुरुषैः कृतं नीडं कुशाग्रं
यस्मिंस्तथाभूतमपि । वनस्पतिं यमैश्छिद्यमानं ज्ञात्वा स्वर्गः
स्वर्गतं स्वाश्रयं विहायालम्पटः अनासक्तः क्षेमं सुखं याति
तथा कृतहृदाल्पनीडं वनस्पतितुल्यं शरीरं छिद्यमानं ज्ञात्वा
प्राप्तिरुक्तो जीवः निर्लम्पटो निष्कामः अकेतमुत्सृज्य नश्वर-
शरीरसम्बन्धनिवृत्त्युपायं ज्ञात्वा क्षेमं यातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव विवृणोति । अहोरात्रैरिति । अहोरात्रमात्रेः कालावधौरात्रो-
च्छिद्यमानं क्षीयमाणां ज्ञात्वा भयेन वेपथुः चक्षुर्मात्रं यस्य सः मुक्त-
सङ्गः इष्टादृष्टं सङ्गुहितः निरीहः निर्व्यापारः वैषयिकसुखा-
येत्यापारोहितः परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं मां ज्ञात्वा उपास्य
उपशम्यति प्रकृतिसम्बन्धाद्विगतो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानभक्तियोगिनामपि ज्ञानभक्त्युत्पत्त्यर्थं ज्ञानभक्तिसाध-
नत्वावन्तः करणशुद्धिद्वारा कर्मयोगः कर्तव्यतामर्हतीत्याह । ताव-
दिति । देवादित्ययोग्यानां मनुष्याणामिव ज्ञातव्यं यद्वा कर्मयो-
गित्वमेव विशिनष्टि । तावद्विधि ॥ २ ॥

कर्मणां स्वधकत्वेन ज्ञानभक्तिद्वारा भेद्यकारणत्वं कथमि-
त्याशङ्क्य परिहरन् तत्करणप्रकारमाह । स्वधर्मस्य इति । ज्ञान-
योगीनिराशीर्निष्कामः अन्वेषिषिषं न करोति चेत् ॥ १० ॥

विहितकर्मणा स्वर्गादिकमप्राप्य चेत् किं तर्हि लज्जमवाह ।
अहिमक्षिति । वाशब्द उपमाने समुच्चये वा यथा ज्ञानमाप्नोति
इष्टा भक्तियोगं यद्भक्तियः कर्मयोगी च शुद्धज्ञानभक्ती ॥ ११ ॥

[११७]

ज्ञानभक्तिसाधनत्वात् मनुष्यशरीरमुत्तममित्याह । स्वर्गिण इति ।
लोकं देहं निरयिष्यः नारकाः ज्ञानभक्तियुगां पुरुषार्थसाधकं
तदुभयं स्वर्गनरकस्थशरीरं ज्ञानभक्त्योरसाधकं फलरूपत्वात्-
स्मान्मानुषमुत्तममित्यर्थः ॥ १२ ॥

बुभुषुणा नरकसर्गमनुष्यगतयः सदुःखत्वात्प्रमादहेतुत्वाच्च
नाकाङ्क्षा इत्याह । न नर इति । इमं मनुष्यलोकं देहप्रवेशात्प्र-
माद्यति । प्रमादवाग्भवति ॥ १३ ॥

नन्वस्तु निराकाङ्क्षस्तुत्तरं कार्यं किमत्राह । एवमिति
पुरोक्तप्रकारेण स्वर्गादीनां दुःखादिमत्त्वादिज्ञानिदं मनुष्यश-
रीरं मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं ज्ञात्वा मृत्योरभावाच्च संसारस्योन्मु-
क्षनाय घटेतत्यन्वयः ॥ १४ ॥

किञ्चात इत्यत्राह ॥ छिद्यमानमिति । कैरिन्द्रियैर्गच्छति
जानाति । विषयमिति स्वर्गो जीवः कलावधौरेकदिव्यवादिष्य-
यौश्छिद्यमानं स्वदेहमुत्सृज्य क्षेमं मोक्षं याति अलम्पटो
विरक्तो ज्ञानसामग्र्यमान् कथमिव कैर्गच्छतीति क्षणः पक्षी
कलच्छेदन इति धातोः काळावधौः परम्परादिनिशिताम्रेः
छिद्यमानमात्मानं कृतनीडं वनस्पतिं विहाय क्षेमं प्राप्तृत्वा-
मिव अलम्पट उरपतनसमर्थः पटगताविति धातुः ॥ १५ ॥

उक्तमेव विशदयति । अहोरात्रैरिति । परम्परमात्मानं संसा-
रादुपशम्यति परं वृक्षान्तरमुपगम्य शाश्वतिं शान्तयुक्तो
भवति निरीहः निर्गोतहरिचिह्नः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

तावदिति तैः । तत्र स्वल्पः यदृच्छया ज्ञानभक्त्यनुकूलः न
किञ्चिदिति अनुपयोगान्तराद्यरूपत्वाच्चेति भावः वाक्यार्थः तु
तस्मादनयोः कर्मजगुणादोषाङ्गां न गुणादोषत्यमिति भावः
यद्वा नन्वेव केवलानां कर्मज्ञानभक्तीनां व्यवस्थोक्ता नित्यनैमित्तिकं
कर्म तु सर्वेष्वेवावश्यकं तर्हि सांकर्यं कथं शुद्धे ज्ञानभक्ती
प्रवर्तयेतां तदेतदाशङ्क्य तयोः कर्माधिकारतां वारयति
तावदिति । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानीति टीका च अत एव
“भूतिस्मृती ममेवाग्रे वस्ते लल्लुङ्ग्य वर्तते । आह्लाच्छेदीममर्द्धधीः”
मङ्गकोशमि न वैष्णवः” इत्युक्तदोषोपपन्न नास्ति आह्लाकरणात्
प्रत्युत ज्ञातयोरपि निर्धेवभक्तयोस्तत्करण एवाशमङ्गः स्वात्
यथा च इवाश्वानमाह्लाचैव गुणान्दोषानित्यस्य टीकायां भक्ति
दाढ्येन निवृत्ताधिकारतया सन्त्यज्येति निवृत्ताधिकारत्वं चोक्तं
कर्मज्ञानेन देवर्षिभूतासनुयामित्यादिना तेषां न किङ्करः किन्तु
श्रीमगवत एवेत्यनधिकारित्वम् अत्र कर्मपरित्यागहेतुत्वेनाभिज्ञा-
नाच्छ्रद्धाशरणापर्यारैकार्थं लक्ष्यते तस्ययुक्तं भक्षा हि यास्वार्थ-
मिच्छाः शास्त्रं च तदशरणास्य भयं तच्छरणास्याभयं वदति नतो
ज्ञातायाः भक्षायास्तच्छरणापत्तिरेव सिद्धिमिति अत्र विशेष
जिज्ञासावेकिकसिद्धिर्मां इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव योगत्रयं तदधिकारहेतुश्चोक्त्वा कर्मयोगोऽपि यथा
भगवत्सामुख्यरूपत्वं स्यात्तथाह । स्वधर्मस्य इति । टीकायां स्वर्ग-
मपीति पुण्यफलमोगस्योपलक्ष्यमेवेदम् अफलकामत्वं केवलेश्व-
शराधनबुद्ध्याकुर्वीत्यर्थं तत्र ज्ञानिसिद्धे स्मृति तस्मात्प्रत्यमेव
भगवदर्थं भवेत् भक्तसङ्गे तत्सन्तोषमवस्थम् ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोत्राभिहितकर्मसङ्ग्रहः ॥

प्रतो बहुलुपेति पूर्वपक्षसङ्गतकपालज्या भागं बोधितं
तदुक्तम् एतावानेव यजतामित्यादि ॥ ११ ॥

उभयं तदसाधकमिति स्वर्गिणो महाविषयविशेषारकिणो
महापीडावेष्टाव ननु तयोः कर्मवदसाधकत्वात् "तदुपपत्तिं
वादरायणः सम्मत्वात्" इति न्यायेन ॥ १२ ॥

तस्मात्प्राप्तेन नरदेहेन ज्ञानमकी एव साधयेन्नतु स्वर्ग-
स्यादिकं फलञ्चैदित्याह । न नर इति ॥ १३ ॥

अथ वैराग्यपूर्वकं विज्ञानमार्गं विवृणोति । एतदित्यादिना
जातेत्यतः प्राक् ॥ १४—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तदेवं जात्येवात्मासकस्य जीवस्य कर्माधिकारः स्वाभाविक
एव सत्ये किपर्यन्तस्तथा ज्ञानाधिकारो मत्तयाधिकारश्च कदा-
चनान्विषयेत्यामाह । तावदिति । कर्माणि नित्यनेमित्तकानि
साधतां यावत् न निविद्यन्त कर्मयोगान्तःकरणाशुभो सत्यो
कावन्तिर्वेशो न जायत इत्यर्थः । निविद्ये तु जाते निविद्यणानां
साधः । तथा आकस्मिकद्वैतकृपाजनितो भ्रमा सायावदिति
ज्ञानयोग इति मनुकेत्याह । एतावदिति न कर्मयोगाति
भ्रमातः पूर्वमेव कर्माधिकारः भ्रमायां जातायान्तु जातभ्रमस्तु
यः पुमानिति मनुकेभक्तार्थेव केवलायामधिकारो न कर्म-
योगाति भावः भ्रमा चैवमत्यन्तिकमेव ज्ञेया स च भगवत्कथा
अवगाहिमिदेष कृतार्थो भविष्यामि ननु कर्मज्ञानाविगिरिति
हृदयस्थितिकथनत्रयोव तादृशशुद्धमकसङ्कोचमेव ज्ञेया अतएव
"श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते बहुलुप्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी ममज्ञेभी मद्रक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

इत्युक्तदोषोऽप्यत्र नास्ति आज्ञाकरणात् प्रायुत जातायां
अज्ञायां तत्करणे आज्ञाभङ्गः प्रसज्येदिति किन्त्वप्राप्तमदृक्
पदेवाज्ञाततादृशशुद्धमपि नैष्णवान्तरोत्कर्षे हृष्टेव
तद्वेव केवल्यक्त्वा भगवन्तं भजन्तं जनमेव तद्वेव
विषयीकरोतीति केजिहाहुरन्येत श्रुतिस्मृती भाक्तिप्रतिप्रतिपा-
दिक एव ननु वर्णाभ्रमधर्मप्रतिपादिके मयादिष्टानपि स्वकान्
अर्मान् संयज्य यः सर्वान् मां भजेत्स च सत्तम इति
भगवदुक्तिविशेषात् सनस्यमक्तानामस्माकं श्रुतिस्मृत्युक्तवि-
शेषानिषेधाभ्यां स किमपि प्रयोजनमिति मत्वा यदेकादृश्यादि-
ब्रह्मानमात्रस्यां तास्यप्राप्तरूपदधियुग्मादेः काव्यप्राप्तरूपनारिकेलोव-
कस्य च भगवतेऽप्येषां तस्य च भगवद्वर्णितस्य यद्गुणमिति
निषिद्धाचरणां च तदेव श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इति भगवदुक्ति-
विषयीकरोतीत्याचक्षते न च इति निजवर्णधर्मत इति न चक्षति
न कस्पते इति तत्रार्थः अत्र प्राच्यदिमक्तानामनन्यानामपि
कर्मिण्यसङ्गमेत्येव तदनुगोचरत्वात् यदीयत् कर्मकरणां तत्क-
र्माकरणामेव तत्र भ्रमाराहित्यात्—

अभ्रमया हुतं दत्तं तपस्वतः कृतञ्च यत् ॥

असाक्षियुच्यते पापं । न चतपस्य नेह च इति ।

भगवदुक्तः ॥ १५ ॥

अस्यासकस्य कर्मिणः स्वर्गतरङ्गासिनः कदाचित्सम्भविन-
निकायकर्मयोगमाह । स्वर्गमस्य इति । अनाशीः कामः फल-
कामिनारहितः प्रत्यत् निषिद्धममतोऽप्ये स्वधर्मस्येव विहितानति-
कृतात् निषिद्धवर्जनात् तरङ्गं न याति फलकामिनाराहित्यात् स्वर्ग-
मपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तद्युक्तं कर्म किं प्राप्नोत्यत आह—अस्मिन्नेव मत्तलोके
स्थितः स्वधर्मस्य इति निष्कामकर्मकरणात् अनद्य इति निष-
त्वाच्च श्रुतिः श्रुत्यान्तःकरणात् सन् विदुषः ज्ञान-
माप्नोति ज्ञानान्मात्रञ्च बहुलुपेति यदि च कदाचित्कशुद्धमक-
सङ्कोचमस्तदा मद्रक्ति च केवलां तथा च प्रेमायां प्राप्नोति यदि
च कर्ममिदं ज्ञानमिदं मत्तसाधुसङ्कोचमस्तदा ततः प्राप्तया
कर्ममिदं ज्ञानमिदं च प्रधानीभूतया मत्तयः अस्ततः
शान्तिरिति प्राप्नोति ॥ १७ ॥

प्रतो मुक्तिप्रमत्तसाधकं नरदेहं स्तौति—स्वर्गिण इति
वदुमि । ज्ञानमकिण्यां ज्ञानभक्तयोः तदुभयं स्वर्गिणारक्ति
शरीरम् ॥ १८ ॥

तस्मादुल्लेखं नरगते प्राप्य ततो निकृष्टां स्वर्गंति अरक-
गतिं च कृताशुभं पुण्यपापाशुभं न कामयेनेत्याह । नेति । एष-
रहितो नृगतिमपि सुखेन तिष्ठयामिति बुद्ध्या न कामयेनेत्याह
नेममिति । इमं नरलोके यतो देहावेशात् देहासत्त्वात् स्वाये
ज्ञाने मक्तौ वा प्रमाद्यति ॥ १९ ॥

एतन्मन्त्रशरीरे साधकमिति विद्वान् ज्ञानं सुखोः
पूर्वमेव समवायं भवनिवृत्तये वर्तते अप्रमत्तः अनलसः सन्
अर्थसिद्धिदमप्येव न शरीरे मर्त्यमेषाधर्मकं ज्ञात्वा ॥ २० ॥
देहावेशात्ताने दृष्टान्तमाह । मर्त्यमेषाधर्मकं ज्ञात्वा पुण्येच्छिद्य-
भ्रमं कृतं नीडं यस्मिन्नेव स्वकते स्वस्याभयं परमज्य त्यक्त्वा
अव्यपष्टः अनासक्तः स्वर्गभूतः पश्ये यथा याति ॥ २१ ॥

नयेच अधोरात्रिच्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्या निरीह उपशान्तिं
प्राप्नोति ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कर्मयोगेन तु ज्ञानभक्तिव्याप्तततो मुक्तिरित्याह । तावदिति
विभिः ॥ २३ ॥

यदि अनाशीः कामः अनाशीः फलवासनारहितः कामः
सङ्कोचो यस्य सः स्वधर्मस्यः स्वेचितकर्मपरः यज्ञः यथा
शरीर्यैः सङ्गं स्वर्गं न याति यदि अन्यथा निषिद्धं न समा-
चरेत् प्रतो नरकं न याति ॥ २४ ॥

किन्तु ज्ञानं विशुद्धं भक्तिधेयस्वरूपं विशुद्धमिति पदं
लिङ्गावपरिणामेन योदयं विशुद्धं ज्ञानपूर्विकां मद्रक्ति त्वाऽऽप्नोति
ततो मुक्तो भवतीति भावः ॥ २५ ॥

उक्तयोगव्यापिकारित्वेन मोक्षसाधकं देहं स्तुवन्मुमुक्षो-
मुक्तिमाह । स्वर्गिण इति पञ्चमिः । एतं लोकं नरदेहं ज्ञानभक्तिर्ज्या
साधकं मोक्षयेति शेषः । तदुभयं स्वर्गानिरविहम-
यम् ॥ २६ ॥

१ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।

मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥ १७ ॥

यदारम्भेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः ।

अभ्यासेनाऽऽत्मनो योगी धारयेदञ्चलं मनः ॥ १८ ॥

धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्चनवस्थितम् ।

अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणाऽऽत्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥

मनोगतिं न विमृजेज्जितप्राणो जितेन्द्रियः ।

सत्त्वसम्पन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥

भीमज्जुकदेवकृतचिदास्तप्रकीर्णः ।

नरः देवावरकदेवाम् स्वर्गतिं नारकी गतिं चान् कोङ्कसेत
इमं लोकं चापि न काङ्क्षेत पुण्यापुण्यमिभकमौचरणेन स्वर्ग
नरकावासान् न पातयेदिति भावः । यतो विचक्षणोऽपि देहावे-
द्यात्प्रमाद्यति इष्टं हिंसा अनिष्टं निमज्जति ॥ १७ ॥

तर्हि किदुर्भाविष्यत आह । एतद्विदिति । सः नरः विद्वान्स्वर्गं हि दे-
नरकारिमयोऽसिद्धिर्वापि सर्वं मरणधर्मकं भवति एतज्ज्ञात्वा
इत्यवधार्य अपमपः सन् असवाय ज्ञातमक्तिभ्यां मोक्षाय
मतेत ॥ १८ ॥

अप्रमत्त एव यतेत इत्यत्र दृष्टास्तमाह । विद्यमानमिति । यम-
नियमौ एतैः प्रसिद्धेः ॥ १९ ॥

अप्रमत्तस्य कृत्यमाह । अहो रात्रेरिति मथेन वपथुः कम्पो
वस्य सः सुकल्पकः सङ्कोषेत सः परं माम् बुद्धोपशान्तिमम
साधयति प्राप्नोति ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जब पुण्यन कर्मों से वैराग्य न होवे तब तक कर्मों को
करे अथवा जब नरक में भी कर्मों के अवगम में भ्रम न होवे
तब तक कर्मों को करे ॥ १७ ॥

हे उद्धव ! अपने धर्म में स्थित होकर कर्म करे और
कामना न करे यदि और दूसरे कर्मों को नहीं करे तो
सब स्वर्ग अथवा नरक को नहीं जाता है ॥ १८ ॥

अपने धर्म में स्थित होकर इस लोक में वर्तमान होवे
यदि तब भिरकाय होंगे तब विशुद्ध ज्ञानको प्राप्त होजाता
है अथवा वैराग्य से भरी भक्ति को प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

इस मनुष्य शरीर को स्वर्ग वाले तथा नरक वाले दोनों
प्राप्तते हैं यह शरीर ज्ञात भक्ति दोनों के सिद्ध करने
वाला है उन दोनों देवता नारकी शरीरों से ज्ञान कर्म
नहीं सिद्ध होते हैं ॥ २० ॥

बुद्धिमान् मनुष्य न स्वर्ग को इच्छा करे न नरक की न
इस लोक की इच्छा करे क्योंकि देह के अविमान करते
से मनुष्य को प्रमाद होजाता है ॥ १७ ॥

इस बात को जान कर पुरुषको मनुष्यकाल के जाने से
पछिछाड़ी अपने मोक्ष के लिये शान करना चाहिये साव-
धान होकर जाने कि यह शरीर भरने वाला है तो भी
मनोरथ के सिद्ध करने वाला है ॥ १८ ॥

यमसूरी के निदानी बुद्धों से कटते हुये अपने जीतरा-
वाले पेड़ निवासस्थान को छोड़ कर निर्दोष होकर जो
पक्षी चला जाता है सो सुखी हो रहता है ॥ १९ ॥

इसी तरह से रात दिनों के बीतने से स्वर्ग में अपनी
मायु के कटते हुये जान कर काम्यता हुआ सब पुरुष संग को
छोड़कर परमात्मा को जानकर त्रेष्टा रहित होकर सब
कामनाओं से शांत होजावे ॥ २० ॥

भीमरत्नसिद्धिमावायकीपिका ।

एवमप्रयतमानं प्रमत्तं निवृत्तिं नृकेह प्लवं नात्र प्राप्यत्य-
द्याहारो यो मया हि न तरेत् स आत्महा तत्र हेतवः साद्य
सर्वकामानां मुक्तम् एतदुपाजितकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किञ्च सुदु-
र्लभमुद्यमकोटिसिद्धिपि प्राप्नुमशक्यम् तथापि तु सुलभम् यद-
च्छया लब्धत्वात् तं च सुकल्पं पटुनरस किञ्च गुरुं सभिः
तस्याश्च एतत् कर्णधारो नेतो मय्यं तमे मया च स्मृतमात्रे-
णानुकूलमावृतेन प्रेरितम् ॥ १७ ॥

एवं तावद्विरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानमाकिसाधकं कर्म
योगमुत्प्रेक्षां सम्पन्निरक्तस्य ज्ञानयोगं तस्य च ज्ञानप्राप्तेः
पूर्वं किञ्चित्कल्पं वर्जनीयं चऽऽह सार्धैर्नवभिः । यदा त्वारम्भेषु
कर्मसु निर्विण्णो बुद्धिदर्शनेनाप्रियस्तत्फलसु विरक्तैश्च तथा
संयतेन्द्रियसंयतात्मनोऽभ्यासेनाऽऽत्माविषयवृत्तिस्तस्यां भवति
यथा भवति तथा मनो धारयेत् ॥ १८ ॥

१ नृदेहमाद्यसुदुर्लभं यः । २ लगागंयः ।

एष वै परमो योगो मनसः सङ्ग्रहः स्मृतः ।

हृदयज्ञात्वमन्विच्छन् दम्यस्यैवार्वतो मुहुः ॥ २१ ॥

साङ्ख्येन सर्वभावानां प्रतिबोमानुबोमतः ।

भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २२ ॥

निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ।

मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया ॥ २३ ॥

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ।

ममार्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥

श्रीभारतमिश्रकृतभाष्यदीपिका ।

तत्र प्रथममेवावन्तधारणां संभवात्तत्त्वभावानुसारेण यथो-
क्त्यामाह यदि आशु आत्मपरिभ्रमद्वन्द्वस्थितं भवति तदाऽ-
नुसारेण किञ्चिदपेक्षापूरणद्वारेण ॥ २१ ॥

ननु तर्हि यथा पूर्वमेव स्यात्तत्राऽऽह मनोगतिं तु त-
विमुञ्जन्नापेक्षत किञ्चप्रमतः सन् सङ्ख्यवेदित्यर्थः ॥ २० ॥

अनुरोधभागं सदृष्टान्तं स्तोति एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः
सङ्ग्रहः परमो योगः तत्साधनत्वात्तदुपचारेण स्तुतिः स्या-
मर्वातस्य हृदयज्ञात्वमन्विच्छन् दम्यस्यैवार्वतो आभिप्रायेण
गतिमन्विच्छन्नेषमायाऽन्वधारकः प्रथमं किञ्चित्प्रतिमनुव-
र्तते तदा च रश्मिनां त भवेत्प्रकृति ननुपेक्षते तत्रादि-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

पञ्चमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यन्तमैश्वर्योपायानाह—साङ्ख्येनेति-
त्रिभिः । साङ्ख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदाविदेहान्ताना-
मनुबोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिबोमतः धृतिव्यादिक्रमे-
णाप्ययं चान्वनुध्यायेत् प्रसीदति सिद्धिर्बलं भवति ॥ २२ ॥

ननुपायसदृशेणापि मनोविषयाकारतां न त्यजति किमूयो-
भूय उपदेशेनेति चेत्तत्राहऽऽह—निर्विण्णस्येति । ततश्चागमापा-
मिषु तेषां भूतारम्भशान्तदविवेकापन्नसंसारे निर्विण्ण-
स्यातो विरक्तस्य तत्त्वोक्तवेदिनो गुरुपदिष्टार्थोक्तकस्य
ततो गुरुपदिष्टस्यैव चिन्तितस्य पुनः पुनरनुचिन्तया दौरात्म्यं
देहाद्यभिमानं त्यजति ॥ २३ ॥

किञ्च यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या पदार्थद्वयशोभनेन
ममार्चनज्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्य पक्षस्य स्वातन्त्र्यं दर्शयति
एतैरुपायैर्योग्यं परमात्मानं मनः स्मरेन्नाप्यैस्तोत्सन्नं कुर्यादित्य-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीभारतमिश्रकृतभाष्यदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

प्रथमतः मानं यावत्कुर्वन्त तत्र आत्मघातित्वे । एतदिति
मृदेहसम्पादितकर्मभिः । तथापि सुदुर्लभत्वेऽपि । सदृशत्वा-
कनापि भाष्योक्त्येन ॥ १७ ॥

तस्य च सम्यग्विरक्तस्य । किञ्चित् कृत्यं मनोधारणादि ।
वर्जनीयश्च यत्तस्य मनस उपेक्षणादि । आत्मविषयवृत्तिसन्तत्वा
संज्ञातीय प्रत्ययप्रवाहेन ॥ १८ ॥

तत्र मनोधारणो । तत्त्वभावानुसारेण मनः स्वभावानु-
कूल्येन । किञ्चिदपेक्षापूरणं मिष्टादादिकृषो द्वित्रिद्विं तत्
सेवित्वा पुनर्निवेदेन तत्त्यजनम् ॥ १९ ॥

यैर्वापेक्षापूरणं तर्हि यथापूर्वं विषयाविहम् ॥ २० ॥

अनुरोधभागं आनुकूल्येन मनोनिरोधभागं । अनुवृत्तिमा-
र्गेण । किञ्चित्दपेक्षापूरणद्वारेण । तत् साधनत्वात् । योग-
साधनत्वात् उपचारेण अमेदारोपेण आयुधतमिति बलं स्तुतिः ।
तद्व्यतिमद्वगतिः । तदाश्चाऽनुवर्तनकारणं । तमद्वयम् ॥ २१ ॥

यावत् प्रसीदतीति मनःप्रसादो भावानां नान्यत्वात्तदुप-
नमेव विरक्तिद्वारा साधनमित्यभिमतम् ॥ २२ ॥

ननुपायसदृशेणापि शङ्कासमाधानाभासः । किञ्च-
आस्ति तदयुक्तमेव तत्त्वोक्तिं पृथगेव योजनोत्थापनात् ।
ततश्च भवाप्ययावनुध्यायानन्तरं तेषु भावेषु । तदविवेकावस-
संसारे आत्मनो देहादेः पृथक्त्वाज्ञानविलसिते संसारे ।
निर्विण्णस्य इत्यवच्छिन्नाग्निग्नस्य । अतो निर्विण्णत्वात् ततश्च
विरक्तत्वे सति । तत् उक्तवेदित्वे सति ॥ २३ ॥

पदार्थद्वयशोभनेन जहदजहद्वक्षणाया तस्य पदार्थयोः
सामानाधिकरण्यात् अस्य पक्षस्य परापरक्षत्वमाशङ्क्य पक्षा-
न्तरमाह—ममार्चोपासनाभिर्वेति । ततश्च यमादिभिर्न प्रयोजन-
मिति भावः । अन्यैः कर्मभिर्न प्रयोजनं अन्यत्वं कर्मादिकम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

हृदयज्ञात्वस्वमनोभिप्रायेवीदित्वं मनः कल्पति असु-
मेते उत्पद्य मनुसिद्धिं शास्त्रतीत्येवमालोचन गम्यस्प्रवर्ती-
वर्दस्य उत्पत्तिप्रतिबोमक्रमेणान्ययः ॥ २२ ॥

सृष्टिः प्रत्ययादिः चिन्तितस्यानुचिन्तनं भूयोभूयोवा-
सना ॥ २३ ॥

नश्मरत ननुभवत् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

निर्विण्णस्य संसारोद्विग्नस्य अत एव विरक्तस्य ॥ २३ ॥
किमन्यथा गतिक्रियेत्याह ममाचोपासनाभिर्वेति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदीपनी ।

अहो दरिद्राश्रितामणिमकस्मात्प्राप्य पङ्कोक्षिपतीत्याह-
नृदेहम् आद्यं सर्ववाञ्छितफलानां मूलम् उद्यमकोटामिरपि प्राप्तुं
मशक्यत्वात् सुबुद्धमपि केनापि भाग्येन प्राप्तत्वात्
सुखम् प्लवं नावं प्राप्येति शेषः तत्रात्यतिमाश्रयत्वात्
सुकल्पं पटुतरं गुरुः संभितमात्र एव कण्ठधारा
नाविकः पारं नना यत्र तं मया च सेव्यमानेनानुकूलमाकृतेन
प्रेरितं वाक्यमिदं ज्ञानप्रकरणापगितत्वात् तेषां चमत्वादिभिर-
गोस्थानुपहितफलत्वात्तद्युक्तमिति केचित् शुद्धमकानामपि
मत्वादिभिरगोस्थानुसंहितफलत्वाभावेपि मत्वादिभिरगो मवेदिति
विहिताकरणाच्छेषः प्रत्यवायो न स्यादित्यन्व ॥ १७ ॥

ज्ञानमत्तधिकारिणोः साधारण्येनैव ज्ञायसाधकं नरदेहं
कतृत्वा ज्ञानाधिकारिणः सावश्यकं कृत्यं वदन्नेव तस्य प्राथ-
मिकं स्वभावं दर्शयति—यदति साधनेनैवमिति । गृहाधारभेषु
निर्विण्णः दुःखदशनेषोद्विग्नः तदधिकारप्राप्तकर्मफलेषु च
विरक्तः तदा योगी यमनियमादियोगयुक्तः आत्मनः मनः
अचञ्च यथा स्यात्तथा धारयेत् ॥ १८ ॥

यर्हि तु यत्नेन धार्यमाणमप्यतिवृत्तवत्तया आशु प्रथमम्
अनवस्थितं द्विगुणितं चित्तचाञ्चल्यं भवेत् वेद्यवतः कामादिवेग
स्यात्यन्तधारणेन वेगोद्विगुणितो भवेदेवेति साधः तदा
अनुरोधममकिञ्चित्पदेत्तापूरणद्वारेण ॥ १९ ॥

ननु तर्हि यथापूर्वमेव स्यात् तत्राह मनसो गतिं तु
विसृजेत् किन्तु स्यम्भयेदेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

अनुरोधमार्गमकिञ्चित्पदेत्तापूरणद्वारेण सहृष्टान्तं स्तौति
एष किञ्चित्पदेत्तापूरणमार्गेण मनसः सङ्ग्रहः स्ववशीकारः
परमो योगः यथा दम्यस्य दमयितुमीप्सितस्य भवतोऽश्वस्य
हृदयस्य स्यात् स्वहृदया अङ्गिच्छन् मम मिप्रापविच्छत्वं
हृदयमिप्राप्तमसाविश्वो जानातिवतीच्छन्नश्वधारकः सहसा तद्व-
शीकारासम्भवात् प्रथमं किञ्चित्कृतिमेवानुवर्तते इतिशेषः ।
तद्वदित्यर्थः । तदापि शक्तिमता तं धृत्वेव गच्छति न तूप-
सृते ॥ २१ ॥

एवमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यन्तनैश्चर्योपायानाह—साङ्ख्ये-
नेति श्रिमिः । साङ्ख्येन, तत्त्वविधेकेन सर्वभावानां महदादिपृथि-
व्यभूतानां अनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवं प्रतिबोमतः पृथि-
व्यादिक्रमेणाप्यथं च ॥ २२ ॥

उक्तवेदिनः उक्तार्थपर्यलोचकस्य ॥ २३ ॥

अनिर्वाचिकया तत्त्वविचारेण ममाचति वाञ्छदेनास्य पक्षस्य
ज्ञातन्त्र्यं दर्शयतीति स्वाभिचरणाः वाञ्छदेस्वार्थ इत्यन्वे एतैरेव
शेष्य परमात्मानं स्मरेन्नान्यैः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रमत्तं निन्दति नृदेहमिति मुक्त्यधिकारित्वेनाद्यं प्रथमं मुख्य
मित्यर्थः अत एव सुबुद्धमपि देवात्सुखं नृदेहं प्लवं नाव
माभित्य मत्वादि यो नतरेत्स श्रीमहा ॥ १७ ॥

एवमेकेन श्लोकेन योगात् द्वाभ्यां तदधिकारिभेदं श्रिमिः
कर्मयोगिनो ज्ञानमत्तप्राप्तप्रकारं पञ्चमियोगिनां मुक्तिप्रारं तत्
एकेन प्रयतनिर्दां चोक्तत्वाय सर्वेषां योगिनामुपकारकं मनोनि
यमनमाह—यदारम्भेऽस्वीत सप्तभिः । यदारम्भेषु संसारप्रापकेषु
कर्मसु निर्विण्णः यतो विरक्तस्तत्फलभोगेच्छारहितः तदा जिते-
न्द्रियः सन् आत्मनो मनः अचञ्च यथा भवति तथा अङ्गा
सेन धारयेत् ॥ १८ ॥

अङ्गासमेवाह—धार्यमाणमिति श्रिमिः । यर्हि धार्यमाणमाशु
प्राप्यत अनवस्थितं भवति तदा अनुरोधेन किञ्चित्मनोनुसा-
रेण कथम्भूतेन मार्गेण ननु लोकवेदाविरोधेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेवाह—मनइति द्वाभ्याम् । जितप्राणः कृतप्राणायामः
जितेन्द्रियः विषयेभ्यः प्रत्याहतेन्द्रिय इत्यात् हृत्कमलमयते इति
हृदयं ब्रह्म तत्त्वमन्विच्छन् मनोमार्तिं न विसृजेत् किन्तु
आत्मवशं नयेत् एष भवतोऽश्वस्य हृदयस्य तुहान्ततया दम-
नीयस्य मनसः संग्रहः परमो योगः परमयोगसाधनत्वादिति
द्वयोरन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥

मनोनिग्रहस्योपायानाह—साङ्ख्येनेति श्रिमिः । साङ्ख्येन सङ्ख्या-
यन्ते तत्त्वान् आत्मनात्मरूपाणां यथा सा सङ्ख्या तत्त्वगणनां
तत्रावधारणीयेन कारणस्य नित्यतयापदेयत्वं कार्याणां नित्य-
तयानुपादेयत्वं चेत्येवभूतेनोपादेयानुपादेयविवेकेन यावन्मनः
प्रसीदति कारणे नित्ये ब्रह्मणि निष्ठां प्राप्नोति तावत् सर्व-
भावनां महदादिस्तम्बपर्यन्तानाम् अनुलोमतः सृष्टिक्रमतः मयस्य
प्रतिबोमतः संहारक्रमतोऽप्यथं स्यादेव ॥ २२ ॥

कार्याणामानित्यत्वध्यानेन तेषु निर्विण्णस्यातो विरक्तस्य
“उक्तवेदिनः कारणं तु ध्येयम्” इति श्रुत्युक्तकारणज्ञानवतः चिन्ति-
तस्य कारणस्य ब्रह्मणः अनुचिन्तया ध्यानसन्तत्या दौरात्म्य
अनित्यविषयाप्रावरणं त्यजति ॥ २३ ॥

यथाविमर्शयोगपर्ययोगमार्गैः आन्वीक्षिकया चिदचिदाद्याख्य
पदार्थविभवेरुद्धया विद्यया ममाचोपासनाभिर्वा चेत्यनेनास्य
पक्षस्य परमपदप्राप्तसाधारण्यत्वं सूच्यते एतेरुपायैर्मनोदौरात्म्यं
त्यजति अन्यैः स्वाधिकारवर्जितेन त्यजति इत्थं शुद्धमनो मुमुक्षुः
किं कुर्यादप्राह योग्यं मां स्मरेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका

यह मनुष्य शरीर सब फलों का कारण है बड़े बुद्धि-
से मिलता है मगधत्त कृपा से अब सुखम मया है सब
कार्य करने से समर्थ है समुद्र तरने को नौका रूप
है इस में मरम्भ गुरु रूप खेवटिया भी मिला है अनुकूल
रूप मेरे यवन से प्रेरित है ऐसे नाव रूप शरीर को
पाकर भी जो संसार सागर को न तरे वह पुण्य आत्म-
घाती है ॥ १७ ॥

यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्मविगर्हितम् ।
योगेनैव देहं देहो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥
स्वेस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।
कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ।
गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्याजनेच्छया ॥ २६ ॥
जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णाः सर्वकर्मसु ।
वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥ २७ ॥
ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ।
जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकींश्च गर्हयन् ॥ २८ ॥
प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो माऽसकृन्मुने ! ।
कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥ २९ ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ॥ ३० ॥
तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ ३१ ॥
यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मैश्च श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जब प्रवृत्ति के कर्मों से विरक्त होजावे तब इन्द्रियों का संयम करके योगी पुरुष आत्मा के अध्यास से निश्चल-
मनको प्राप्त करे ॥ २८ ॥

आरणा स्थिर करने से भी मन यदि भ्रमता रहे स्थिर न होवे तब धीरे से मन का कुछ अनुरोध कर के उसको अपने वश करे ॥ २९ ॥

प्राणायाम से प्राण को जीत कर सब इन्द्रियों को जीत कर सर्व गुण युक्त बुद्धि से मन को आत्मा के वश करे ॥ ३० ॥

जैसे दमन करने योग्य कुछ घोड़ा के मन को रख कर धीरे धीरे उस को वश करते हैं तैसेही धीरे धीरे मनको निग्रह कर लेना यही परम योग है ॥ ३१ ॥

जब तक मन न स्थिर हो तब तक संपूर्ण धृतिव्याधि पदार्थों का आनिष्ठादि विचार से क्रम से तथा विप-
रीत से सब भावों की उत्पत्ति तथा प्रलय इनका ध्यान करता रहे तो मन स्थिर होगा ॥ ३२ ॥

जिसकी संसार से निर्वैषम्या है जो विरक्त है जो

इस कहे योग को जानता है वह पुरुष किसी तरफ को चिन्तित कर फिर चिन्ता करता रहे तो मन, अपने चञ्चल खाटे पनको छोड़ देता है ॥ २३ ॥

ब्रह्म नियमादिक जो योग के मार्ग हैं तिन से वेदा-
स्तज्ञान से ज्ञानकी विद्या से अधवा, कुछ नहो तो मेरी मूर्ति के पूजन से मनके द्वारा परमत्मा को स्मरण करे वही योग्य है और किसी उपाय से किसी का स्मर-
णान न करे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, पापापत्तौ प्रायश्चित्तं कार्यमेव तत्राऽऽह-यदीति । योगेन ज्ञानादयोऽनैव एतच्च भक्तस्यापि नामकीर्तनाद्युपलक्ष्यार्थं नाभ्यस्तच्छादि ॥ २५ ॥

ननु नियमैर्मितिकं कर्म सर्वशोधकत्वाद्गुणो हिसादिकं त्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्र च तन्निवर्तकत्वात्कृच्छादिप्रायश्चित्तं गुणं इति । विधिप्रतिषेधादयामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तं विना योगेन कथं पापं देहेतत्राऽऽहस्वेच्छादिसाधनं स एव गुणो नेतरः तदुपपादयति-यस्याविधिप्रतिषेधादयामनेन गुणदोषविधानेन

श्रीभारतामिकृतमाध्यायदीपिका ।

कर्मणां नियमः सङ्कोचः कृतः कुत इत्यत आह जात्या उत्प-
त्तैवाशुदानाम् स च प्राप्तानां संगानां आजनेच्छया मय
भावः पुरुषस्याशुदिनां न प्रवृत्त्येवाऽस्ति आभाविकप्रवृत्त्यैव
तस्य मखिनत्वात् यच्च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते
अत इदं न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमित्येवं आभाविकप्रवृत्ति-
सङ्कोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते यथा च न प्रवृत्तिरेव वेद-
स्तयोत्तराध्याये वक्ष्याम उत्पत्त्यैव हि कामोपित्यादिना अतो
योगिनः आभाविकप्रवृत्त्यभावात् प्रायश्चित्तादिविधिगोचर-
तेति ॥ २६ ॥

मत्कथञ्चकारिणो मत्किञ्चोगमाह—जातभ्रष्ट इति मयमिः ।
मत्कथासु जातभ्रष्टोऽत एवान्वेषु कर्मसु विप्रो न तु तत्फलेषु
विरक्तः तदाह वेदेति यद्यपि वेद तथाऽपि तत्परित्यागेऽन्ति-
श्रवरोऽसकः ॥ २७ ॥

एवम्भूतो यः अशालुभक्त्यैव सर्वं मविष्यतीति इदमिच्छयः
संस्ततस्तदनन्तरं मां प्रीत्या भजेत विषयास्तु सेवमानोपि
तेषु प्रीति न कुर्वादिष्याह गर्हयन्निति ॥ २८ ॥

कथं भजेत किंवा ततो भवति तदाह प्रीतेनेति द्वाभ्याम्
“अस्मात्तत्कथायां मे शश्वत्समुत्कीर्तनात्” इत्यादिना तत्र तत्रोक्तं
मामामसकृन्नित्यं भजतो हृदय्या हृदयताः कामा नश्यन्ति ॥ २९ ॥

हृदयमेव प्रथिरहंकारस्तत्पूर्वकाश्च सर्वे संशया असंभा-
धनादयः किमोयन्नारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि च ॥ ३० ॥

तदेवं इववस्थयाऽधिकारप्रयुक्तम् तत्र च भक्तेरन्वित-
वेत्तत्वादन्यस्य च तत्सापेक्षत्वाद्भक्तियोग एव भेदु इत्युप-
हरति तस्मादितिभिः मदात्मनो मन्वात्मा चित्तं यस्य तद्व्य-
भेदः भेदः साधनम् ॥ ३१ ॥

तत्र हेतुः बर्तकर्मभिरित्यादि इतरैरपि तीर्थयात्राप्रतादिभिः
भेदः साधनैर्बन्धाव्यं सत्त्वशुद्ध्यादि तत्सर्वमञ्जसा यनायासैरेव
स्वर्गमपवर्गं मज्जाम वैकुण्ठं लभत एव वाञ्छा तु नास्तीत्युक्तं
यदि वाञ्छतीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीभारतमहासंगोष्ठाभिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र विनर्हिते कर्मणि ॥ एतच्च ज्ञानाभ्यासेनां हो बहन्कथ ॥ २५ ॥
नित्यं सन्ध्यापासनादि । नैमित्तिकं जातीय्यादि । तत्र
च दोषत्वे सति । तन्निवर्तकत्वात् । हिंसादिदोषनिवर्तक-
त्वात् । वक्तृत्वात् । गुणशेषयोरभिहितत्वात् गुणरूपं प्राय-
श्चित्तं विना । स्वे स्वे इत्यर्थकम् । तत्रात्र ज्ञानिनो ज्ञाना-
भ्यास एव गुणः ननु प्रायश्चित्तादिरिति तत्र कुर्यादिति
साहः ॥ २६ ॥

तत्र अधिकारिभेदेन गुणशेषयोः काश्चित्स्वं उपपादयतीति
उपपत्त्या साधयति । यस्मादेतौ । अनेन पूर्वसाक्षितकर्म-
साक्षोक्तम् । उत्पत्त्यैव समाविनेय । यच्च सङ्कोचः । ननु
गुणशेषविधायिना सङ्कोचो त्यागः कथं इत्याह भवेत् साध

इति । तस्याऽसकः पुरुषस्य । अतः गुणशेषविधानस्य
सङ्कोच द्वारा निवृत्तिप्रयोजनत्वात् ॥ २७ ॥

जातभ्रष्ट इति शुभकर्म । कथास्थिति कीर्तनाद्युपलक्षणम् ।
जातभ्रष्टो सङ्गातविश्वासः । अतएव जातविश्वासत्वादेव ।
अन्येषु भगवत्कर्मव्यतिरिक्तेषु । तत्फलेषु कर्मफलेषु । तमेवाह
अविरक्तत्वमेवाह । एवम्भूतः निर्वेदोऽपि परित्यागाऽशक्तः ।
तदनन्तरं विश्वासानन्तरम् । मां भजेत मदऽनन्तरम् । मत्कथावि-
कारी स्यात् । तेषु विषयेषु । अस्मा चेत् कर्मणि वि-
समर्थविद्वत्साधवुक्ताधिकारिविशेषणमेव ननु मत्कथञ्चकारि-
शति स्माराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेतिवत् पुरुषविशे-
षणत्वेन भूतत्वात् तद्वत्सापेक्षेऽपि सकृदपि परिणीति भवत्या
हेतुया वेत्याद्ये तस्याः फलदातृत्वश्रवणात् । तत्कं रमासु-
तसिद्धो । अस्मात्तत्त्व तद्वत्साधिकाविरहेतुता । मत्कथ-
मस्य विश्वासविशेषस्य तु केशवे इति । अतएवानुष्ठानाङ्ग-
त्वेऽपि न प्रविशतीति हेतुम् ॥ २८ ॥

ततो भजनात् ॥ २९ ॥

तत्र तत्र प्रकरणे ॥ ३० ॥

असम्भावनादर्शने सन्देहः आदिना विपरितभाषना तत्र
कार्यभूता रागादयश्च गृह्यन्ते । न आरब्धं नोत्पादितं सुख-
इत्यादिकं वैश्यानि अनारब्धफलानि सञ्चितागाभ्यासीनि आर-
ब्धस्य तु भक्तोत्कृष्टावर्जनार्थं भगवतेव रक्षयामिति हेतुम् ।
तथाच पारमर्त्य सूत्रम् । तदधिगमे उत्तर पूर्वाधयोरङ्गैर्नाशि-
नाथो तद्यपदेशादिति । अतिश्रु । “तत् सुकृतइच्छते विभुर्नते
एवम् इ वाच न तपति किमहं साधुना करवं किमहं पाप-
मकरं वम्” इति ॥ ३१ ॥

तदेवं निर्विघ्नानां ज्ञानयोग इत्याद्युक्तप्रकारेण । तत्र च
योगप्रथमम् । अस्य निरूपेण ज्ञानाभ्यासेनारहितत्वात् ।
अन्यस्य च ज्ञानादेः तत्सापेक्षत्वाद्भक्त्यपेक्षासहितत्वात् । यतो
भक्त्यैव कामादिनाशक्षयं वैराग्यं ज्ञानञ्च स्वतः एव साध-
तस्मात् मज्जकियुक्तत्वे ज्ञानं ज्ञानस्य धनाभ्यासः वैराग्यञ्च
वैराग्याभासः । प्रायो वितर्कं । भयो न भवेत् किमुत कर्म-
व्यर्थः । व्यर्थाधिकभ्रान्त्युद्भवमत्यन्तरायाश्च । ननुदयमत्यन्त-
निषेधाः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

स्वे स्वे वर्गाभ्यामनुकूपे जात्या शुद्धानां स्वतः शुद्धाभां गुणादीः
विधानेन निष्कामसकामत्वप्रतिपादनेन नियमः कृतः व्यवस्था
कृता ॥ २६ ॥

सङ्कोचो काश्चकर्मभ्रान्त्यानां आजने छाया इन्द्रियजपालव-
त्स्यापि भगवत्सत्त्वा इन्द्रियजसातिसिद्धिमाहजातभ्रष्टारणा
विनिः ॥ २७—३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तपदार्थावली ।

सर्वव्यापकमात्राशुदानां पापहरणसामर्थ्यानुदयाद्विक्रित-
तौषधवत् "व्यापकः पञ्चमः" इति वरस्यादितो मत्प्रियत्वेन
महत्पङ्गेन कर्म कर्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥

मत्प्रियाप्रियविवेकज्ञानेन गुणदोषविहो भक्तियोगिनो
हेतुः इत्याद्येन भक्तियोगिनां स्थितिं विदधानो निगमयति,
जातभद्र इति । यतो मत्प्रियाप्रियनिवर्त्तौ गुणदोषौ ततो मां
भजेत्येवमर्थः । कीदृशो भक्तियोगी प्रारब्धादुद्विग्नपरित्यागे
जीवरोपि शास्त्रज्ञानेन मत्कथासु जातभद्रत्वेन सर्वकर्मसु निर्वि-
ययो यः कामाप्तिवयान् दुःखानां प्रापकान्नेह ॥ २८ ॥

यश्च प्रीतः भद्रालुः प्रेम्णापि भगवदुपास्तिं न मुञ्चतीत्यर्थः अत
एव उद्विग्नश्चो भजन् विरोधिनः कामान् जुषमाणाश्च
दुःखोद्विग्नश्चो कामान् गहयश्च स इत्यर्थः ॥ २९ ॥

विवक्ष्यमानो योगितः कदेमगस्तं पतत्पणवसतः कदाप्य-
त्यानं न स्यादित्यतस्तत्तज्जनफलमाह—प्रोक्तेनेति । उक्तवृत्त्येन
भक्तियोगेनासकृत्सदानिरन्तरं मां भजतो मुनेरपरोक्षज्ञानिनो
भक्तियोगिनो हृदिस्थितां मनमोहाः कामाः सर्वे निमुञ्चतया
नश्यन्ति कदा मयि हृदि स्थिते प्रकाशमाने सति ॥ ३० ॥

एतदेव विदुषोति, भिद्यत इति । हृदयप्रान्तिः प्राकृतान्तः कर-
णायो वन्धः विद्वन्मनोरुद्विग्नः अखिलमनि सर्वगते मयि
हृदि प्रपरोक्षिते सतीति शेषः ॥ ३१ ॥

यस्मात्पूर्वकर्मणां विनाशेन किञ्चिद्वृत्त्युपपन्नं उच्य-
ते अर्थात् भक्तियोगिनः सर्वपुरुषार्थोत्तमः तस्माद्विहृती-
वशात् मत्कामिनो मत्कामिणश्च मत्कामिणश्च योगिनो
देवजातेष्वनाल्लेख्यो न भवेत् वैराग्याच्च तस्माद्विहृ-
त्यः । नन्वेवं तर्हि ज्ञानवैराग्याभ्यां श्रेयं लब्धिः कथमिच्छत
उक्तं प्राय इति भक्त्यनुसारिज्ञानवैराग्ये विना अन्यस्माज्ज्ञाना-
द्वैराग्याच्च श्रेयो निषिध्यते देवानां रागित्वेपि मुक्तिसम्भ-
वात्—

“रागिणोपि विमुच्यन्ते देवा नास्त्यत्र संशयः ।

रागापनोदनाय च ज्ञानं चाप्ययतौश्वरैः” ॥

इति वचनात् । किञ्च, “स्मरन् देवा विषयं दोषायतिभिर्नतु देवतैः”

“हरिरेव सदा पूज्य इत्यर्थे देवतैरपि” इति च ॥

इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तपदार्थावली ।

अस्य ज्ञानाधिकारिणः कर्मजगुणदोषास्पर्शमाह—यदीति
साहचर्येण । योगिनं ज्ञानाज्ञेन ॥ २५ ॥

१ यदि भगवत्प्रीतिनिकर एव धर्मः तदप्रीतिनिकर एका-
धर्मः स च वेदविहितोऽस्तु मां वा तर्हि वेदविधान
कथमेवमर्थमिच्छतो ज्ञानवतां देवानामेवैवं व्यवस्थां अज्ञानां
मानुषादीनां वेदविधिरपेक्षित एवेत्याद्येन भक्तियोगिनो
देवा इत्युक्तम् ।

तदेवं कर्मोपेयकवैद्यज्ञानकैवल्यमक्तयोऽधिकारिभेदेन व्यव-
स्थापितः ततः स्वाधिकारानुरूपेणैव स्यात्तद्विमिश्राह—हेतु-
इति । विपर्ययस्तु दोषः स्वादिति भावः तस्मात्साधुक्तं योगि-
नैव ननु कर्मयोगेति ॥ २६ ॥

कर्मयोगमिति तैः तज्जाननेति पूर्वसूचितेन कर्मशास्त्राकते-
त्यर्थः । यद्वा, ननु कथं योगस्य तदर्थं सामर्थ्यं ? कथं वा कर्म-
योगोदाहः स्यादिति कर्मशास्त्राग्रहः सङ्गमित स्यात् तत्र
कर्मणां वस्तुतो दोषत्वेपि तेष्वेव किञ्चिद्वृत्त्येन गुणतया
मतत्वं दृश्यन् योगस्य सत्त्वाद्युपात्तं व्यजयति, कर्मयोगमिति ।
किञ्चित्कश्चिदतीतान्तरिको निर्वोऽस्तीति लोके मिथ्यातकतज्ज्ञाति-
व्यथदेश इव जात्येवाशुदानां कर्मणां बहुगुणदोषव्यवधानं
तेनानेन भद्राच्च एव कृतः कथं सङ्गानां व्याजनेच्छया सहसा
सर्वत्याजनासकेस्तत्र कर्म एव कथित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ भक्तिमार्गविदुषोति—जातेत्यादिना । एवमित्यन्तः प्राक्
तत्र जातभद्र इति युग्मेन कथं पदद्वयं सत्कथादिषु एत-
देष केषलं परमधेय इति ज्ञानविश्वासः । अत एवाप्येषु कर्मसु
उद्विग्नः किन्तु वसन्मानेषु प्राचीनपुण्यकर्मफलभोगेषु एव भुज
इत्याह, वेदति । ततस्मां वेदस्याद्विषयिण्यातं न निर्विषयो नाति-
सक्त इत्येवं लक्षणांभवस्याप्युक्त्येवत्यर्थः । मां भजेत् सदीयात्-
न्यतायमक्ताधिकारी स्यात् ननु ज्ञानवज्ज्ञाने सत्यमवैराग्य एव
तस्याः स्वनः सर्वशक्तिमत्त्वेनाप्यतिरिक्तेष्वप्यवैराग्ये । अनन्तरं च
वक्ष्यते तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येव्यादिना यत्कर्मभिरित्यादिना च नच
कर्मनिर्वेदसापेक्षत्वमापत्तिं सतु भक्तः सर्वोत्तमत्वविश्वासेन
एव प्रवर्त्तते—मनो निर्विषया इत्यनुवादमात्रं अत एव यद्यपि
ज्ञानकर्मयोगोरपि भद्रापेक्षारूपेण तां विना वहिरन्तः सम्यक्-
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तथाप्यत्र भद्रासाधनस्य कारणात्वेन विरो-
धस्तत्तद्विचारः तस्यापि च तत्रोपेक्षापूर्वकं सत्यं प्रवृत्त्यर्थं
तां विनाऽतन्व्यतायां भक्तिस्तथा न प्रवर्त्तते कदाचित् किञ्चित्प्र-
वृत्ता च नश्यतीति अत एव न निर्विषयो नातिसक्त इत्येवा-
नन्तरमपि सत्कथाभ्यवशाद्देवैर्यत्र भद्रायां जातावामेव कर्म
परित्यागो विहितः भक्तिमात्रं तु तां विनापि निश्चयति सत्-
कथि परिशीते भद्रया हेतुया वेत्यादौ सतां प्रसङ्गादित्यादौ
च तत्पूर्वतेपि तस्याः फलदातृत्वप्रवृत्त्याच्च भिन्नमायां हेतु-
नेत्यादौ तथा फलदातृत्वसौष्ठवभ्यवशाच्च मां च भद्राशास्त्राभिप्रे-
यावधारणरूपैवाहं तद्विश्वात्मरुपत्वात् ततोनाल्लेखानाद्वैत्ये प्रावि-
शति मत्केच फलोत्पादने विधिसापेक्षानि न स्यात् दाहादिकर्मणि
बहुधाविधत्त भगवच्छ्रवणकीर्तनादीनां स्वरूपस्य तादृशशक्ति-
त्वात् ततस्तस्या भद्राद्यपेक्षा कृतः स्यात् तस्माच्छ्रुतानसत्तज्ज्ञ-
किन्तु कर्मयोग्यसमर्थविद्वत्तावदनन्यतायातायां भक्तौ
भक्तिारिषिदोषयमेवेति अत एवेतद्विषयत्वात्वेनैवाहं बहुलक्षणा-
मत्कथादौ जातभद्र इति जातभद्रा मत्कथास्त्विति च अत-
स्तामात्रव्यत्ययेन ह्यप्युक्त्येवमप्यन्तेन तदेति पदेनानवधिक
निर्देशोत्तरमात्रमात्रावस्थायांमपि सा कथाश्चिप्रवर्त्तते इति तस्या
साक्षात्प्रेषाभिप्रेतम अनन्तरं च वक्ष्यते न किञ्चित्माधवा
धीरा इति अतः साक्षात्प्रेषापनाय तां विनाकर्मज्ञाने अपि न
सिद्ध्यति इति च ज्ञापिते तदेव मनन्यमत्ताधिकारं हेतुः भद्रा
मात्रमुक्त्वा स यथा भजेत तथा शिद्ध्यति भद्रालाभिश्वासः

श्रीमज्जीवशोभामिकृतकर्मचन्द्रमः ।

धानं प्रीतः प्रजातायां स्वावाप्तकः इदं निश्चयः साधुताध्यवसायं
भङ्गद्विजस्य सन् सहसा त्यक्तमसमर्थत्वात्कामान् जुषमाणाश्च
गृह्यन्ते गृह्यन्ते इतः दुःखीदकान् शोकादिदुःखैरुत्तरकाजानिति ॥ २८ ॥

ततश्च सैव भक्तिस्तस्य तान् कामान् ददादित्याह—प्रोक्तं
निति ॥ २९ ॥

सर्वसंशयास्तद्दर्शनात्समाधत्तापर्यन्तः स्थित्यन्ते समाप्यते
स्विसन्त इति "तत्कायगम इत्यरपूर्वाद्यमोऽर्थव्यवहितानां" इति न्या-
येन ॥ ३० ॥

अस्य भक्त्यधिकारिणः कर्मज्ञानयोरेव स्पर्शो न सम्मतः
इति चेदन् सुतरां तत्कारणगुणदोषस्पर्शमाह—तस्मादिति ।
तस्मादित्यत इत्यादौ प्रोक्तैर्नैवादेवैराग्यं स्यात् एवमस्यात्म-
भक्तियुक्तस्य ज्ञानं तत्साधनादप्राप्तः वैराग्यं च वैराग्यादप्राप्तः
प्रायः श्रेयो न भवेत् किमुत कर्मयोग इत्यर्थः । इत्यर्थोऽधिकप्रमा-
णात् तादृशभक्त्यन्तरेणापि न ज्ञेयमस्य तत्प्रतिपत्त्यर्थं प्राप्ते
वितर्कः ॥ ३१ ॥

तस्यैव भक्तिर्माहात्म्यमेव विशेषतो दर्शयति—यदिति ॥ युग्म-
केन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारसंघर्षिणी ।

ननु, यथास्य निर्विशेषस्य कर्मणि नाधिकारस्तथा पापे-
हैवात् ऊते सति प्रायश्चित्तं विना कथं तदुपशमस्तत्राह, ॥
यदीति । योगेन ज्ञानादप्राप्तमेव एतच्च भक्त्यापि नामकीर्त-
नाद्युपशमार्थमिति स्वामिचरणाः यदुक्तम् —

"केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपराधयाः

अथ धुन्वाति कारयेन नीहारमिव भास्करः" ।

इति स्वपादमूलं भजत इत्यत्र "विक्रमं यद्धोत्पातितं कथं श्लिङ्गु-
मिति खवे दृढिलम्बिषिष्ट" इति च यागीति ज्ञानयोगभाक्तियोग-
धत्तो व्याख्येयाः योर्मित्यत्रापि ज्ञानेन भक्त्याचेत्यग्रे

ननु, नाभ्यवसि कथं प्रवीणि तदप्यस्तु कथं तत्र दोषस्तत्राह,
कोऽप्ये इति चीप्सया ज्ञानिनोभक्तस्य च प्राप्तिर्गम्यते अथ
भावः ज्ञानिनो ज्ञानेन भक्तस्य भक्त्या च यदि पापं न
नश्येत्तदा तेन तेन पापनाशार्थं कृच्छ्रादिकमनुष्ठीयेत् ज्ञान-
भक्त्याः पापनाशकत्वस्य बहुधाः भूतत्वात् पापनाशे सिद्धे कथं
पराधिकारगमनेन तेन कृच्छ्रादिकमनुष्ठीयेत् तच्चिन्मनुष्ठिते सति
स्वयमे निष्ठा त्यागः परममप्रसादिक्यति दोषद्वये स्वात् वेत्तु-
तस्तु ज्ञानिभक्तयोः पापे प्रवृत्तिरेव न स्यात् यदि वैवात्
स्यात्तदपि ज्ञानभक्तियोगमयीत्येव परमशोभकत्वात्तादृश्यामेव
ज्ञान एव पापसूय इत्यतो गुणदोषमयविधिप्रतिषेधाधिकारम-
ध्यपातित्वं ज्ञानिभक्तयोः प्रायेणोक्तं वेदेन किन्तु तयोरेपि
मध्ये भक्ते एव पापप्रवृत्तेः दोषवशेन सर्वत्र निषिद्धं प्राकृ-
तगुणदर्शने च तस्य निवृत्त्यात्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् ज्ञान-
नस्तु साध्विकत्वात्तस्मिन् शमदमादिगुणाद्व्यतिरिक्तस्य "यस्वसंयत-
बहुक्तं प्रचयदोर्द्विषसारीयः" इत्यादौ दोषदर्शनस्य च व्यक्तरवा-
त्तेषु गुणदोषद्वयोरेव इति न शक्यते यदुक्तम् ॥ ३५ ॥

कर्मिणां तु स्वाभाविकोऽप्येव गुणदोषावित्याह—कर्मिणां ज्ञानेवाशु-
क्षानाम् भूतं विधिप्रतिषेधरूपगुणदोषविधानेन नियमः दंष्ट्रगडास्-
क्तानां कर्मिणामुत्पत्यैव पापस्तानां स्वाभाविकप्रवृत्तिमङ्गाचः
कन एवासीद्व्याशो वेदेन किमर्थं सङ्गानां विषयासक्तानां
स्वाजनच्छया अथ भावः पुरुषस्याशुचिनां न प्रवृत्तिनाऽप्युचित-
नच सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते अतएव कर्तव्य-
मिदं न कर्तव्यमिति विधानव्याख्या स्वाभाविकप्रवृत्तिमङ्गाच-
द्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते यथा च न प्रवृत्तिपरा वेदस्तथा-
उत्तराध्याय वक्ष्यामः उत्पत्यैव हि कामाश्चिन्त्यादिना ॥ ३६ ॥

अथ भक्त्यधिकारिणः प्राथमिकं स्वभावं दर्शयन् भक्ति-
माह—ज्ञानभज इति द्वाभ्याम् । सर्वकर्मसु लौकिकवैदिकेषु कर्मसु
तत्कर्मसु च निर्विणः दुःखबुद्ध्या उद्विग्नः नातिसक्त इति
यदुक्तं तद्विद्यमाने कामान् स्वाप्राप्तिसङ्कोत्यान् कामान्
दुःखारम कान् वेद अथ च तत्परित्यागोप्यमर्थः
नेतस्तामवस्थामारम्भेव इदं निश्चयः इति गुहाद्यासक्तिर्मे
नश्यत् यद्वेनां वा भजनेनपि मे विद्वन्कोटिभेदं नश्यत् वा
अपराधेनरक्तं चेद्भवेत्तु काममङ्गीकुर्वे तदपि भक्ति न
जिहासामि ज्ञानकमादिकं तेषु जिघ्रामामि यदि स्वयं प्रवृत्त्या-
गतं वेदित्येव इदं निश्चये यस्य सः श्रीव्यमजनस्य
तस्य भक्तौ यथा निश्चयदोर्द्वे न तथा तत्प्रतिकूलवस्तुना-
त्याह—जुषमाणाश्चेति दुःखीदकान् कलत्रपुत्रादिसङ्कोत्यान् कामा-
न् गृह्यन्तेव जुषमाणाः अहो प्रमी विषयमोना एवममानर्थं
कारिणो भगवत्पदप्रतिप्रतिकूलायदेते बहुशो नामग्राह-
मपि संशयमपित्यक्त्वा अपि समये भोक्तव्या एव भवन्तीति
निश्चामि च पिबामिचेति न्यायेन भुञ्जानः ॥ ३७ ॥ २८ ॥

ननु, किन्त्वद्भक्ते एव विषयबाधितं एव तिष्ठन्तत्र नहि
नहीत्याह—प्रोक्तैर्निति द्वाभ्याम् । "अस्माभूतकथायां मे वाश्वन्मभजु-
कीर्तनमे, इत्यादिना मयाप्रोक्तेन असङ्गित्वं पुनः पुनर्मा भजतः
हृदय्यां हृदयताः मयि वृद्धिर्यत इति न ह्योर्कास्मन्नेव वृद्धिं मम
विधितस्तेषां च स्थितिः सम्भवत् न हि सुखीश्वकारयोरेका
धिकरस्यं घटेति भावः ॥ ३८ ॥

ततश्च निष्ठाख्यादिभूमिकाकृतस्य भक्तस्य हृदयः गृह्यित-
दङ्कारो भिद्यते स्वयमेवेति न तत्र भक्तस्येच्छाप्रयत्नाविति
भावः यदुक्तं "जरयत्याशुयाकां निगिणमनका यथा" इति संशया
असम्भावनादयः कर्मणि प्रारब्धपर्यन्तानि तथाच अतिगोपाल
तापनी भक्तिरस्यमजनं तदिहामुत्रोपाधेनराश्येनामुष्मिमतः
सङ्कल्पनमेतदेव नैकस्म्यैकस्पर्णकरमिति तस्यार्थः ॥ ३९ ॥

यतो वैश्वन्तरनिरपेक्षया भक्त्यैव हृदयग्रन्थिभेदाद्या स्वतः
एव ह्युक्तस्याभूत्यर्थेवाहृदयग्रन्थिभेदाद्यर्थं भङ्गकेन ज्ञानवैराग्ये
तेषां पादये स्वास्तिभयोः अयस्करत्वाद्दर्शनादित्याह—तस्मादिति ।
मद्भासतः मयि आत्मा ज्ञेयो यस्य तस्य वेदाद्यानिरिक्तात्मानुस-
न्धानलक्षणं ज्ञानं विषयाग्रहणालक्षणां वैराग्यं च न भयः
तथाः साध्विकत्वात्तस्यास्तु गुणातीतत्वात्तस्यां सत्यां तयोः
स्वास्तिज्ञाननोपेव भाव इति भावः । प्रयुक्तं अविद्यावृत्तीनां राग-
द्वेषादीनामिव विद्याशक्तिरूपयोरपि ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तं स्वत एव
वर्तमानयोरपि भक्त्यैव निजैव एवाप्ये पञ्चविधतितमाभ्याये

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मोपनिषद् ।

चक्षुषे । किञ्च, भगवदनुभवरूपं ज्ञानं विषयारोचकत्वलक्षणात्
वैराग्यं च भक्त्युत्पत्त्यादौ गुणानि तस्य स्वरूपं यत्तु यदुक्तं
“भक्तिः परेशानुभवा विराक्तस्य प्रवेषे त्रिक एक कालः । प्रपद्य
मानस्य” इति प्रायशब्दोक्तं विचिच्छान्तप्रकृतः प्रथमवशायां
तयोपहापि नाश्रयकर्तृः भक्तिमुक्त्यैव निर्विशेषायाश्चयुक्तविर-
क्तता इति नन्मतमुक्तं भक्तिरसास्वनसिन्धो ॥ ३१ ॥

ननु, यदि कश्चित्कथादायव अज्ञानानुक्तं कर्मज्ञानादिषु तद-
नोचकत्वादयं च तत्फलेषु स्वर्गापवर्गादिषु स्पृहावाञ्छा स्वासदा
किं भवेदन्त आद-यदिति द्वाभ्याम् । इतरूपेण भेदः साधने-
स्वीयभावाप्रवर्गादिभिः अज्ञानं साक्षात्कृतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुक्तमन्यैर्मनोवैराग्यं न त्यजतीति तत्र स्वाधिकारे निष्ठा
गुणोऽन्याधिकारं निष्ठा-दोष इति हेतुमाह—यदीति साक्षात्का-
र्याम् । योगिनेषु स्वाधिकारप्राप्तेनैव तत्र भवत्यु स्वाधिकारवाह्य
कदाचनानपि नैव कुर्यात् ॥ २५ ॥

ययः स्वेस्वे अधिकारः कर्मयोगिनः कर्मणि ज्ञानयोगिनो
ज्ञाने भक्तियोगानां भक्तौ यः निष्ठा-सु-गुणः परितः सर्वतः
कीर्तितः अन्याधिकारे निष्ठा-दोष-इत्यर्थः । सङ्गानां कु-
सोतीनां प्रकृतपदार्थसंयोगात्, त्यजतच्छेषः सुत्थच्छेषा अनेन
मुक्त्युपायविषयकेन गुणानुपविधानेन जात्यशुचानां जातित एवा-
कुसुमाणां संस्कारप्रपकानां मुक्तिविरोधिनां कर्मणां नियमः कृतः
मुक्तेरुपायानां कर्मज्ञानादीनां यथाधिकारं सादरोऽनधिकारं नाद-
रक्षता तेषां स्वन एव सर्वनायादर इति नियमः कृत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं शुण्दीपदशनेप्रयोजनमुक्ताऽप्य कर्मणिः इह जन्मकृतै-
रभ्यज्यमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणस्य महत्संभवा साधनरूपा कथा-
श्रवणाद्यात्मिका भक्तिः तथा वैराग्यं ज्ञानं च ज्ञायते “वासु-
देवे भगवति भक्तियोगः समाहितः । सञ्जीविनेन वैराग्यं ज्ञानं
च जनयिष्यति” इति श्रीमन्नारदोक्तेः तत्र स्वाधिकारप्राप्ते कर्मणि
भक्तियोगे वा गुणं पश्यदस्यत्र प्रवृत्ताधिकाराभावाद्वाप्य
पश्यन् एव शुद्धस्य तदनन्तरं ज्ञानवैराग्याभ्यां पराभक्ति-
जायते ।—

“तस्मादज्ञानेन सहितं ज्ञानं स्वात्मानमुद्धव ।।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना भजमांसाक्तिभाविनः” ॥

इति पूर्वोक्तोक्ता तस्या सत्त्वस्य गुणोपपन्नितस्वभावो भवती-
त्यादि-ज्ञातभज इति । आदशभिः कर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्येन
भक्त्यासु जायतेः “तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
भक्त्याश्रयणादौ वा अज्ञायावत्त जायते” इति पूर्वोक्तं । अतः
एवं पूर्वकर्मसु निर्विद्याः काश्यन्ते इति कामा तान् यथापि
कुःस्वात्मकान् सद् तथापि तान् जुषमाणाः मां भजतेत्युच्ये-
याः ॥ ३३ ॥

“तलेन कर्णं पलमीक्षमाणो भुजानपवातमकुत विपाकम् ।

हृत्पुण्ड्रमिदं विषममस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे सदायमाक” ॥

इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

भगवद्भजनेनैव तत्कथाश्रवणादिरूपेण ज्ञानमप्यागः भगव-
द्व्याप्तं तद्वक्तिप्रतिष्ठा भविष्यतीति हृदयिभ्यः ॥ २८ ॥

प्राक्तनं भक्त्याश्रयणादिरूपेण कामानुसृजितं तेषां वैराग्यं
भवति मयि हृदिस्थितं मयि ज्ञाते सतीत्यर्थः । भक्त्याश्रयणा-
दिरूपेण भक्त्या भक्तिवयम् ज्ञानं संसाराद्वैराग्यं च भविष्य-
तीति फलिताऽपि ॥ २९ ॥

ज्ञानफलमाह—मिथत इति । हृदयं देहादावहमभाभिमानरू-
पांतःकरणवृत्तिः तादृशं हृदयमेव ग्रन्थिः विद्यते अज्ञानादि
संशयाः उपस्थितास्तत्कथं गुणादिविषयकाः सर्वे स्वीयस्ते
कदा आनेवात्मनि मयि दृष्टे सुजाते सति “यद्विज्ञानेन सर्व-
विज्ञातं भवति” इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

। तस्मात्कर्मभक्तिः संसृपकारसंसारमहासंज्ञानात् हतौ भजति
मुक्तो भवति संप्रेमविशेषभक्तियुक्तो भवति तस्य भजतिभक्तियुक्तस्य
अहमात्मा आश्रयो भवत्य तस्य न वैराग्यं चकारात्मकादि-
नो भेदः न मम विशीकरणादेतुः प्रायोप्रहृष्टानां ज्ञानादीनाम्
भक्तिद्वारा श्रेयस्त्वे सूर्यते यथा केनापि हेतुना बहुकालतो-
राजपुत्रः स्त्रीरिपया वियोजितः सवाहितश्च स्वपशु स्यापि-
तश्च सा अवाचितेनापि कर्मणां तुष्टेन राजसंस्वरगुणाद्यभि-
हेन प्रयोजितः स्त्रीरिप्यादोषव्यापनेन तस्यां विरक्तश्च कृतः
राजप्राप्तिस्थाने च प्रवर्तितस्तस्य पितृप्रेमविह्वलस्य पितुरेक-
पतितस्य भक्तिरेव पितरं वशीकरोति न पूर्वकृतानि कर्मज्ञाना-
दीनि साधनानि तद्वदिति ॥ ३१ ॥

मत्तैव सर्वं यद्यदांरुहति तत्रस्थुषं भवतीत्याह सन्निति
द्वाभ्याम् इतरैस्वीयेवासाविभिश्च भवेद्यदिद्विधायुपाये ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यदि कदाचित् भक्त योगिजन से प्रसाद वस से कोई
खोटा कर्म हो भी जावे तो योगही से उसके पाप को
इहान करे और कुछ नहीं करे ॥ २५ ॥

अपने अपने वयांश्रम के अधिकार से निष्ठा रखना
यही गुण है जाति से अशुद्ध जो कर्म है तिनका यही बात
से नियम किया है गुण तथा दोष के विधान से और सद्गुरु
की त्यागने की इच्छा से ॥ २६ ॥

मेरी कथा में जिसको भक्षा भई हो और सब कर्मों
में वैराग्य होगया हो वह सब कमा को कुछ रूप जानता
है परन्तु परिष्कार करने में भी समर्थ नहीं है ॥ २७ ॥

तब अति प्रीति से भक्त्यान् हृद निश्चयवाला होकर
कुछ फल देने वाले उन कर्मों की निन्दा करता हुआ फिर
भी यथा कथञ्चित् उन का सेवन करता हुआ मेरा
भजत करे ॥ २८ ॥

पछिले फल हुए भक्तियोग से जो मुनि मेरे को निर-
न्तर भजता है उस मुनि के हृदय के सब काम मेरे
हृदय के मध्य में चाल करने से तष्ट हो जाते हैं ॥ २९ ॥

जब सब को अन्तर्गामी मेरे को वह पुरुष हृदय में देख
लेता है तब उस के हृदय की मोह ग्रन्थी छूटजाती है
सब संशय-उत्पत्ति मिटजाते हैं और सब कर्म स्वयं हो जाते हैं ॥ ३० ॥

सर्वं मद्रक्तियोगेन मद्रक्तो लभतेऽज्ञता ।

स्वर्गापवर्गं मह्यम कथञ्चिद्वि वाञ्छति ॥ ३३ ॥

न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।

वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।

तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ३५ ॥

न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ।

साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥ ३६ ॥

एवमेतान् मयादिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः ।

क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानं यद्ब्रूय परमं विदुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवत्सम्वादे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

सिद्ध से मेरी भक्ति से युक्त मेरे मे मन खगाने वाले
बोली के लिये न ज्ञान है न वैराग्य है अर्थात् इन से
कल्याण चारने की अपेक्षा नहीं रहती है ॥ ३१ ॥

कर्मों से जो फल होता है तपस्या से जो होता है
ज्ञान से जो होगा वैराग्य से जो होगा योग से ज्ञान धर्म
से जो और ज्ञान धर्मों से भी जो कुछ होना है ॥ ३२ ॥

श्रीभारवामिकृतभाषाटीका ।

तत्र हेतुमाह—न किञ्चिद्वि । धीरा भीमन्तो यती मम
एकान्तिनो मय्येव प्रीतियुक्ता अतो मया दत्तमपि न गृह्णन्ति
किञ्चिदप्यं न वाञ्छन्त्यस्यैः । अपुनर्भवमात्यन्तिकमपि कैव-
ल्यम् ॥ ३४ ॥

तदुपपादयति—नैरपेक्ष्यमेव परमुत्कृष्टमनल्पकं मद्रक्तिः श्रेयसं
फलं तरसाधनं च प्राहुः मे भक्तिर्निराशिषः प्रायेणाशुन्यस्य
निरपेक्षस्य प्रायेणाकार्यभूतापेक्षारहितस्य पुंसो भवेत् । यद्वा,
मे निरपेक्षस्य या भक्तिः सा निराशिषो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अनेन प्रकारेण सिद्धानां न गुणदोषा इति विशेषपरि-
हारमुपसंहरति न भवतीति गुणदोषैर्विहितप्रतिविद्धैरुद्धवो
येषां ते गुणाः पुण्यपापादयः साधूनां निरस्तरागादीनामतः
समावेष्टानामत एव बुद्धेः परमेश्वरं प्राप्तानाम् ॥ ३६ ॥

काम्यकर्मनिष्ठा निर्दिष्टवैतान् मुक्तिमार्गानुपसंहरति—एव-
मिति । मे पथो मत्स्थानं यद्ब्रूय परमं विदुः काल-

मायादिरहितं मम लोकं विन्दन्ति यत्परमं मया तद्वत्
विदुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभारवामिकृतभाषाटीकाव्यास

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीभारवामिकृतभाषाटीकाव्यास
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

तत्र ज्ञानवैराग्ययोः श्रेयसाधनत्वाऽभावे । यदिति शुभ-
कम् । सत्त्वशुद्ध्यादीत्यादिना स्वर्गादिपरिग्रहः ॥ ३३ ॥

तत्र वाञ्छाऽभावे । एकस्मिन् मय्येवास्तो निष्ठा येषाम्
ते इति मय्येव प्रीतियुक्ता इति व्याख्यातम् । अत एकान्ति-
त्वात् ॥ ३४ ॥

तत्र एकान्तित्वम् उपपादयति, युक्त्या साधयति । तस्य
साधनं फलसाधनम् । पूर्वार्थे प्रायेणाशुन्यत्वेनैवापेक्षारहितमुक्तम्
पुनर्निरपेक्षस्येति अधिकमतो यद्वेति । निराशिषो निष्कामस्य ॥ ३५ ॥

विरोधपरिहारं गुणदोषविशिष्टोऽप्यस्य “मादरहः सान्त्वना-
मुपासीत न कलञ्जमक्षयेत्” इत्यादिभिर्निराशिषः गुणदोष-
मिवादिभिर्निगमात् न हि स्वतः इत्यादीनोक्तवैतानोक्तस्य परि-
हारं निवृत्तिं विहितप्रतिषिद्धैः सत्त्वशुद्ध्यादिकलञ्ज-
मक्षय्यादिभिः ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एतान् निष्कामकर्मयोगज्ञानमत्किरूपान् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये
श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

न वाञ्छन्ति अपवर्गेच्छाविरहे भक्तेः स्वादुत्वकाद्यां दक्षिता न त्व-
पवर्गेच्छाया आनर्थक्यहेतुत्वं "रक्षापक्षां प्रतीक्षते" इति वचनान्तरा-
रोधात् ॥ ३४ ॥

मे मत्तः भक्तिप्रदोऽप्यहमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

गुणदोषोद्भवा गुणाः गुणदोषोद्भवा इति भाष्ये उक्तं । रागद्वेषा-
दयः प्रयुगपायान् येऽनुतिष्ठन्ति ते विकृतित्युद्भावाद्योजना-
नरकापेक्षया स्वर्गो गुणी भवति । अपेक्षिकः गुणदोषविभागः
अतो विभिन्नविषयशास्त्रप्रवृत्तिनिरूपकस्य तु स्वर्गो नरकमुच्य-
मपि इष्टतममिति गुणदोषमहापञ्चाङ्गः कृतः भक्तियोगस्तु निरु-
कस्यापि गुणवत्तर इति गुणदोषमहापञ्चाङ्गवचनं न तद्दीर्घरूप-
मपि तु सङ्कुचितविषयमिति परिहारः कश्चित् ॥ ३६-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्दीरघवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनु, समीहितमेव अथ ऐश्वर्यकवद्व्यापञ्चया न तस्य भक्ति-
योगोपि साधनमित्यत्राह—यदिति । यत्कमादिभिरवाप्यन्त-
तत्तत्त्वं मङ्गलयोगेनाञ्जसा सुखेन लभते तत्र कर्म यज्ञादि-
रूपं तपः शास्त्रीयकायकर्मैः । ज्ञानं प्रकृतिवैविक्त्यारोपासनात्मकं
वैराग्यं तदुपयुक्तं विषयेषु वैराग्यं योगयोगस्मृत्युक्तः दान-
मनस्वीकरणस्य । परस्परव्यापञ्चने भर्तृणां चापि कूपतडागवनादि-
निर्माणान्तरकर्म । इत्युक्तं । अथ साधनमिति । तीर्थयात्रा अतादीनि
सङ्गमिष्यनेन विवक्षितं किञ्चिदुच्यते—स्वर्गापवर्गमिति । अपवर्ग-
शास्त्रीयकर्मैकैक्यपरः तस्य प्रकृतिसम्बन्धभावसानरूपत्वान्तरमा-
मेति । मोक्षस्य पृथक्निर्देशादेवं भक्तियोगस्य सर्वपक्ष-
साधनत्वमुक्तं । इयानि नरसाधनाधनतामाह । मङ्गलमकथाश्चयदि
वाञ्छन्ति तं लभत इत्यनुपपद्यते यदीति । सम्भावना-
द्योतको निपातः ॥ ३३ ॥

वाञ्छा तु तात्पर्यमिति तद्विवृणोति, न किञ्चिदिति ।
मम भक्ताः मोक्षेन पुनर्मेकोज्जमं यन्मासमपुनर्भवं मोक्षं
केवलं न मया दत्तं पापं न वाञ्छन्ति यद्वा केवलं निरवशेषं हेतु-
सम्बन्धमावाहमपुनर्मेवं मङ्गलं न वाञ्छन्तीत्यर्थः ॥ न वाञ्छन्ति
नतीत्यपवर्गेच्छाविरहे भक्तेः स्वादुत्वकाद्यां दक्षिता न त्वपवर्गे-
च्छाया आनर्थक्यहेतुत्वं "रक्षापक्षां प्रतीक्षते" इति वचनान्तरा-
रुपायान् प्रवाञ्छन्त्यां हेतुतया भक्तान् विविनष्टि—एकान्तिनः

इति एकान्तिनः मनुभक्त्यर्थकप्रयोजनपराः अतो मोक्षोपि मनुभव-
एव तेषां प्रयोजनं तत्रैव सिद्धमिति न वाञ्छन्तीति भावः ॥ ३४ ॥
यदि न वाञ्छन्ति तर्हि तेषां मुक्तिर्न स्यादिव कि-
मिच्छते वाह—नैरपेक्षमिति । परं केवलमनल्पकं केवलमनल्पकं नै-
पक्ष्यं निःशेषसं निःशेषकरस्य एकावतभक्तिरेव निःशेषसाधन-
भूतत्यवाञ्छतापि मुक्तिस्तेषां एवेति भावः । भक्तियोगोऽपि नितरां
निरपेक्षस्यैव प्रतिष्ठितः स्यादित्याह, तस्मादिति तस्मादनल्पनै-
पक्ष्यस्य निःशेषकरत्वाच्चिराशिषः दृष्टादृष्टपक्षेष्वाशास्त्रहेतुस्य
निरपेक्षत्वापवर्गेच्छापक्षारहितस्य मङ्गलमिहेत् । अन्तरावा-
प्रातिष्ठता भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथाह—न मयीति । गुणदोषोद्भवा गुणदोषज्ञानमात्रोद्भवाः
गुणा रागद्वेषादयो न भवेयुः रागद्वेषादयोपि भक्तियोगविघातकाः
तां च नो स्यात्त्वर्थः । तद्व्याप्यं हेतुत्वेन विविनष्टि—मर्त्यकात्-
भक्तानामनन्यप्रयोजनभक्तियुक्तानां समविज्ञानां गुणदोषविधिवर्जित-
चित्तानां बुद्धः गुणदोषबुद्धेः परमं भवति धर्मम् उच्यते । सम-
वर्जनात्मकधर्मपञ्चाङ्गम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

"अथा भवान् बहुपञ्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत । तानहं तेमिधा-
स्यामि" इति प्रतिज्ञातमोक्षधर्मरूपं गुणमुपसंहरति, तदनुष्ठानफल-
माह । एवेति । आदिष्टानुपदिष्टान्मयः मोक्षमागम्येऽनुति-
ष्ठन्ति ते यत्परमं प्रहृष्टं विवृत्तस्य परब्रह्ममनस्य मम स्थानं स्वमं सुखं
यथानयविन्दीन् लभन्ते मदिति पृथक्पदं ममेत्यर्थः ॥ ३७ ॥
समाप्तं पायां वृत्तौ वृत्तस्यापि तस्य मदिति पदस्य स्तम्भयो-
द्विशेषणयोगः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्दीरघवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

कमादिना प्राप्यं यच्छ्रेयो न तत् त्वद्वत्तत्त्वाख्यावित्याशङ्का
माभूदित्याह—यत्कर्ममिति । यदि वाञ्छन्ति तर्हि लभन्ते
न तत्रैतत्तत्त्वाऽस्तीत्यर्थः । योगेन प्राप्तायामकच्छन्ति । अयमन्-
वा ॥ ३३ ॥

मनु यदीति व्यर्थं रागिणां तेषां सर्वामिच्छासम्भवा-
दिति तत्राह—न किञ्चिदिति । रागिणोपि ते भक्तिफल-
बुद्ध्या न किञ्चिद्वाञ्छन्ति ॥ ३४ ॥

सुखं न वाञ्छन्ति चेत् केवलं मोक्षोऽपि किञ्चित्—नैरपेक्ष-
मिति । नैरपेक्षमकर्ममेव निरपापं च पूर्णं निःशेषसं
प्राप्नुवन्ति । यस्मिन्समाप्तं तत्केकमरायज्ञानां तेषां त्वत्तत् कि-
ञ्चिदुक्तं फलस्य अन्त्येष्ट्या पापान्तरविषयः अथः स्यादित्याशङ्का
परिहरणमुपसंहरति, तस्मादिति । निराशिका संसारविषयानिभु-
क्तस्य मत्तत्त्वाख्यावित्याख्या तस्य भक्तिरानन्तर्यामिण्येव
त्यस्यः यतोभक्तिविषयस्य भक्त्या फलं येषमह इति—

"यदि कदाचित् भक्तियोगफलं मोक्षमपीच्छतः ।
भक्तियोगफलत्वेन तत्तद्भूतयुत्वेन" ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकुतपदरत्नावली ।

इत्यस्माद्विज्ञापयन् मुक्तिमक्तिवज्रयासाधनस्वाधिकानन्दबुद्धय-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

भक्तियोगिना रागिण्यशेषां विषया गुणदाषोद्भावकाः स्यु-
रिति तत्राह—नानि । मित्राणि तेषां भक्तफलात्मना विषयभागा-
भावात्प्राप्ताः । विषया गुणदाषोद्भावकाः न भवन्ति कुतः
समाचित्तानां समत्वेन मतिप्रयविहितकरणाभ्युपगमात्पञ्च-
वर्जनाञ्च एतदपि कुत इत्यत उक्तं बुद्धिरिति बुद्धेः प्रकृतः
पारमात्मिकादीनां मन्दकीहितकरणात्त्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः । अने-
नैषां वैराग्यमपि अधिकमित्युक्तं भवति । तदुक्तं—

“कामिनापि स्वयं कामान् गृह्णते न फलात्मना ।

नस्माद्विरागेऽप्यधिकं देवा एव हि तादृशाः ॥

इति ॥ ३६ ॥

अथापि योगिनी फलमाह—एवमतानिति । कर्मयोगिनः
क्षेमं विन्दन्ति । ज्ञानयोगिनो वैकुण्ठोद्दिष्टस्थानं मुक्तियोगिनो
ब्रह्म तत्रापि मुख्यमक्तिमोक्षं ब्रह्मपरमं ब्रह्म विन्दन्ति—

“उत्तमो भक्तियोगस्तु ज्ञानयोगस्तु मध्यमः ।

मध्यमः कर्मयोगश्च उच्चको मुमुक्षुस्तथापि ॥

ज्ञानमपराधिकं तेषां नियतं भक्तियोगिनाम् ।

उदेति भगवद्भक्त्या तद्वज्र ज्ञानयोगिनः ॥

भक्त्यंशकं यतो ज्ञानं ज्ञानसंहात्मिका हि सा ।

तथापि ज्ञानयोगित्वं मानुषज्ञानतोधिकम् ॥

भक्तियोगे नतो यतः कार्यो विद्वद्भिरञ्जसा ।

इत्यतः फलतारतम्यमवगन्तव्यम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकुतपदरत्नावल्याम्

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवत्पुण्यमिदं कृतं क्रमसम्बन्धः ।

अथर्वो मोक्षमुखं च तदतिक्रममुखं च भवनीत्याह, मन्त्रा-
वैकुण्ठं चेति कर्माश्रयपुण्यपदपर्यायैर्नैव यदि वाङ्मूर्तिरिति कश्चित्
तत्र अचिन्त्यत्वादिकवत्स्वभावो न स्य भक्त्युपकरणत्वं चेत्
“रेमे विद्याधरश्चमिर्गोपयन् हरिगीश्वरम्” इति श्रीशुक्रादिवदप-
र्यायवाङ्मनःप्रार्थनया श्रीकृष्णेन दूरीकृतायां मायायां सत्यां मातु-
रभोगोपयुक्तमिति हि ब्रह्मवैवर्तस्य कथा तत्र च भक्त्युपकरणत्वं
ब्रह्मभूतः प्रसज्यात्मा” इत्यादि श्रीगीतावचनवत्तथा प्राप्तभगवत्पद-
दीयवृत्तविशेषवत्वेकुण्ठच्छातोहि प्रेरणा साक्षाच्छ्रीभगवत्कारण-
विश्वसेनेच्छयेव तदर्थं प्रवृत्तवस्तु यच्च ब्रह्मजन्तुनिमिषासृष्टमातु-
वृत्त्येवादिबत ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तादृशमर्कः साधनमपि तादृशमित्याह—तैरपेक्षमिति ॥ ३५ ॥

तद्वत् सकामकर्माङ्गुणद्वयेयथा निष्कामकर्मा न विष्यते
तत्र तत्रोक्तैश्च न ज्ञानाधिकारी तथा तत्र तत्रोक्तैर्भक्त्या

धिकारी तच्चतुष्टयैर्कैश्च न तादृशसिद्ध इति वदन् गुणस्त-
मस्यजित इत्यस्य पराकाष्ठां दर्शयति न मयीति ॥ ३६—३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भगवत्पुण्यमिदं कृतं क्रमसम्बन्धः

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवत्पुण्यमिदं कृतं क्रमसम्बन्धः ।

इतरेस्तीर्थयात्रादिभिरपि यद्भक्त्यंशं भक्तियोगेन
मङ्गलं भवति तत्राप्यञ्जसा भनायासेनैव किन्तुस्वयं तदाह,
स्वर्गापवर्गमिति न स्वयं; प्राप्यैकमुक्तं सर्वशुद्ध्यादिकर्मणा
कथाश्रित्यनिरूपयति, नति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नरपेक्षं साधनान्तराफलास्तरापसारहित्य हि परं ज्ञानाश्रयम्
अनपेक्षं प्रमाणान्तराधिकं निश्चयं भवति निराश्रयः फला-
न्तरात्मनाश्रयस्य निरपेक्षस्य वैराग्याद्यपेक्षाश्रयस्य ॥ ३५ ॥

यन्मयोक्तं गुणकोषदशिकोपयोग्यकृतमवयजित इति तदमाह—
शेषु भक्तियुक्त्याह—नानि । गुणकोषयोक्तव्यो येषु सत्त्वरजस्त-
माण्डव्यस्ते गुणा एकात्मिकतां न सन्ति किन्तुप्रकृता एव
गुणा यतो बुद्धेः प्रकृतेः परं सच्चिदानन्दमेव कर्तुं उपयुक्ता-
नतु गुणमयं किञ्चिदपि सत् इतिप्राप्तिकं निरूप्यो मन्त्राश्रय-
इत्यभिर्भक्तः । यद्वा गुणदाषोद्भावविधिप्रतिषेधनिबन्धना गुणा-
न भवन्तीति तेषां शिष्टाचार्या कापि गुणा भवति मापि-
निषिद्धाचारेण कोपि दोष इत्यर्थः । समाचित्तानामिति मक्तानां
समचित्तत्वमुक्तं चित्रकतूपाख्यानं—शम्भुना यथा—

“तारायिगापराः सर्वे न कुनश्चन विप्रयति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुष्टयार्थदर्शिनः ॥ इति
बुद्धः प्रकृतेः परं भगवन्तमुपेयुषां भक्त्या सिद्धेस्वेनेतु दोष-
हर्दिनं कर्तव्येति किञ्चकृत्य साधकेषु तुराजान्तेष्वपि न कार्येति
भगवता भूतिं यथा—

“अपिसेत्तुराचारो भजनैर्मानन्यभाक् ।

साधुरेवै स मन्तव्यः सस्यश्च्यवसितो हि सः” ॥

इति ॥ ३६ ॥

अथोभागात्पुण्यसंहरति—एवमिति । ये अनुतिष्ठन्ति ते यथायोगे
निष्कामकर्माणाः क्षेमं विन्दन्ति मक्ताः मरुस्थानं वैकुण्ठं विन्दन्ति
ज्ञानिनो ब्रह्मविदुरिति ॥ ३७ ॥

इति सारायर्थादर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशोऽध्यायः विशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अञ्जसा भनायासेनैव ॥ ३३ ॥

मया कृतमपि कैवल्यं चैवप्रज्ञातिशयं मोक्षमपुनर्भवं
मन्त्रातिशयं वा मोक्षं न स्वीकुर्वन्ति साङ्ख्यास्तु का-
कथा वतः प्रकाशितः मदैकहृदयाः ॥ ३४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतचिन्तान्तप्रदीपः ।

तथापि मुक्तिस्तु स्यादेवेति सूचयन् निरपेक्षसाधनं साधनं निरपेक्षस्यैव भवेदित्युपपादयति, निरपेक्षमिति । परं भेदः अनल्पकं निरपेक्षः स्वानन्दपूर्णः स्वाभयः अहं तस्य भावो निरपेक्षं गङ्गावलक्षणं निःशेषसमोक्ष "निरञ्जनः परमं साम्य-मुपैति" इत्याद्याः श्रुतयः प्राहुः तस्मान्निरपेक्षं गङ्गावसाधन-रूपा भक्तिरपि निराशिषो निरपेक्षस्यैव भागवतस्य भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भागवतानां निरपेक्षत्वमेव दर्शयति-नेति । बुद्धेरित्युपलक्षणं देहेन्द्रियमहोबुद्धिप्रायोक्षयः परं विवक्षया त्वं पदार्थं यद्वा बुद्धेः प्रकृतेः परं मां ध्यानेनोपेत्युषां प्राप्तानामत एव ससाधुनां निरन्तरागादीनामत एव समचित्तानामत एव मय्येकात्मसक्तानां गुणविष्टेषु दोषवृद्धौ येषां गुणानां रागद्वेषादीनां ते न सन्ति गुणदोषवर्जितास्तेषां स्वभाव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलक्षयति, एवमिति । आदिष्ठानुपविष्टान् यथा मुक्तिमार्गान् वेदनुतिष्ठन्ति ते चमं काष्ठकर्मप्रकृतिदोषरहितं परमं परमभेदं ब्रह्म व्यापकं यद्विदुः श्रुतयः स्मृतयश्च तन्मम स्थानं विन्दति क्षमते योऽस्वाभ्यक्षः स परमे व्योम्नि इत्याद्याः श्रुतयः—

ब्रह्मणः सदाकारं तद्विष्णोः परम पदम् ।

शुभं सनातनं ज्योतिः परब्रह्मेति यद्विदुः ॥

इत्याद्याः स्मृतयश्च ॥ ३७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्रदेवकृतचिन्तान्तप्रदीपे

विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उन सब फलों को मेरा भक्त मेरे भक्ति योग से बना-यास से प्राप्त हो जाता है स्वर्ग तथा मोक्ष तथा मेरा वैकुण्ठधाम जो चाहे तो मिल जाता है ॥ ३३ ॥

जो मेरे एकांती भक्त है साधु है धीर है वे तो मेरे देने से भी न केवल को चाहते हैं न मोक्ष को चाहते हैं ॥ ३४ ॥

जो निरपेक्षता है वही बड़ा भारी कल्याण-पदार्थ है तिस हेतु से जो निरपेक्ष है भौ निष्काम है तिसी को मेरी यथायं भक्ति होती है ॥ ३५ ॥

जो मेरे एकांत भक्तों को गुण तथा दोषों के गुण नहीं होते हैं क्यों कि वे तो साधु हैं समचित्त वाले हैं बुद्धि के पर तीर में प्राप्त हो गये हैं ॥ ३६ ॥

इस प्रकार कहे हुये इन मार्गों को जो लोग अनुष्ठान करते हैं वे भक्ति जन सेम कल्याण स्थान मेरे पद को प्राप्त होते हैं जिसको कि परब्रह्म कहते हैं ॥ ३७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

वीसवें अध्याय की २० उद्दमणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

य एतान् मत्पथा हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ॥
 क्षुद्रान् कामांश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संहरन्ति ते ॥ १ ॥
 स्वस्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।
 विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरैष निश्चयः ॥ २ ॥
 शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ।
 द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥
 धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ ! ।
 दर्शितोऽयं मयाऽऽचारो धर्ममुद्वहतां धुम् ॥ ४ ॥
 भूम्यस्त्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पञ्चधातवः ।
 आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥
 वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि ।
 धातुषूद्वयं कल्प्यन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥
 देशकालादि भावानां वस्तूनां मम सत्तम ! ।
 गुणदोषौ विधीयेते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥
 अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ।
 कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटांसस्केतरिणम् ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

जयति स्वपरानन्दः य एतन्मनुकेचरी ।
 यत्कृपालवशेन भूधरः सत्कृतिः कृती ॥
 ईश्वरतामिच्छतां सन्तः क्षमन्तां मम साहसम् ।
 मया हि स्वीयबोधाय कृतमेतन्तं सवेतः ॥
 एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तिध्वनधिकारिणाम् ।
 कामिनां द्रव्यदेशदिगुणदोषाः प्रपञ्चिताः ॥

तदेवं गुणदोषद्वयस्यार्थं योगप्रयमुक्तं तत्र ज्ञानभक्ति-
 सिद्धातां न किञ्चिद्गुणदोषौ साधकानां तु प्रथमतो निवृत्ति-
 कर्मनिष्ठानां यथाशक्तिनित्यनैमित्तिकं कर्म सत्पथाधिकत्वाद्गुण-
 तत्करणं निषिद्धकरणं च तन्महीममकरणत्वादोषः तन्निव-
 र्त्तकत्वाच्च प्रासञ्चित्यं गुणः विद्युत्सत्त्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां

ज्ञानाभ्यास एव सिद्धिहेतुत्वाद्गुणः मक्तिनिष्ठानां पुनः भवण-
 कीर्तनादिभक्तिरेव गुणः तद्विरुद्धः सर्वमुभयेषां दोष इत्युक्तम्
 इदानीं ये तु न सिद्धा नापि साधकाः किन्तु केवलं काम्य-
 कर्मप्रधानास्तेषां सकलगुणदोषान् अपञ्चयिष्यन्नाहौ तानति-
 ष्ठादिमुन्नास्तिनाति, य एतानिति । मत्पथा मद्गुणमार्गान् क्षुद्रान्
 तुच्छांश्चैरिस्थैः प्राणैर्बह्वायुभिरिन्द्रियैर्वा जुषन्तः सेवमाना
 भवन्ति ते ससरन्ति निखिलगुणदोषभाक्त्वेन ज्ञातायोजीः प्राप्नुव-
 न्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु, तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेति कुतो
 वैषम्यम् नद्याज्ञिना केचित्संयन्ते केचिन्नेति सम्भवति तत्राऽऽह,
 स्वे ह्येति । अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठा-
 विति भावः ॥ २ ॥

भीमस्त्राभिकृतभाष्यदीपिका ।

तदाह, शुद्धशुद्धी इति । विचिकित्सायै योग्यमयोग्यं चेति सन्नेहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थमित्यर्थः । तत्र शुद्धशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौ तन्निमित्तावयानर्थौ ॥ ३ ॥

सत्र शुद्धशुद्धी धर्माधर्मं शुद्धेन धर्मः अशुद्धेनाधर्म इति गुणदोषौ व्यवहारार्थम् अशुद्धावपि राजादीनां व्यवहारदर्शनाद्युपादेयं नान्यदिति शुभाशुभौ यात्रार्थं दोषत्वेऽप्यापस्तु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेन पापमधिकोपादितुं पापमिति मया मन्वादिरूपेण धर्मरूपां धुरं भारं कर्मजडानामित्यर्थः ॥ ४ ॥

शुद्धशुद्धी प्रपञ्चयिष्यन् वेदोक्तत्वेन तद्विमित्तेशां भाभूदिति समानेष्वपि वस्तुष्विति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति, भूमीति त्रिभिः । भूतानां प्राणिनाम् धारयन्तीति धातवः कारणानि शरीराः शरीरारम्भकाः देहतः सांस्वमुक्तं जीवतोऽप्याह—आत्मसंयुता इति ॥ ५ ॥

धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाधमादीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह, एतेषां प्राणिनां स्थायसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

न केवलं देहेष्वेवापि देशकालादिभावानामपि आदिशब्देनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणम् । वस्तुनामुपादेयानां ब्रह्मादीनामपि मम मया नियमार्थं सङ्कोचार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य नयोः शुद्धशुद्धिमूलत्वाच्छुद्धशुद्धी प्रपञ्चयति, अकृष्णसार इत्यर्थः । देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्राप्यब्रह्मण्यो ब्रह्मणमक्तिशून्योऽत्यन्तमशुचिः कृष्णसारोऽपि कृष्णेन मृगेण सारः भ्रष्टो यः सोऽप्यसौवीरकीकटः सुवीराः सत्पुरुषास्तद्वत्सौवीरः कीकटोऽपि शुचिः तदुक्तम् 'सर्वे पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लक्ष्यते, इति तद्वर्जितो यः कीकटोऽङ्गवङ्गकलिङ्गादिः असंस्कृतः सम्मालेनाविशून्यो म्लेच्छबहुला वा हरिणमूषरम् एकवद्भावः तदशुचि तद्वत्सः शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ८ ॥

भीमस्त्राभिकृतभाष्यदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एकविंशोऽध्यायस्य क्लृप्तत्वमनुसन्धाय मङ्गलमासञ्जयति ज्ञेयतीति । स परं खान्दयतीति तथा स सासौ परमानन्दस्वरूपो यो नृकेसरी त्रिलिङ्गः स जनति सर्वोत्कर्षेण सर्वते । इत्येकेषा परमानन्दसंज्ञकगुणगा महेश्वरस्याभेदोऽभिप्रेतः । सत्कृतिः सत्प्रयत्नः कृती विद्वान् वसुवेति शेषः । दैन्यं निवेदयति—इच्छन्तामिति । तत्र त्रिविकारिषु मध्ये मोगप्रये वा निवृत्तिकर्मनिष्ठानां निष्कामकर्मनिष्ठानां । तदकरणं नित्यतैमित्तिकाकरणम् । तन्मोक्षमसंकरणात्वात् सत्त्वमाहित्यापादकत्वात् तद्विषयकत्वात् तस्य नित्याद्यकरणनिषिद्धकरणजन्यदोषस्य निरासकत्वात् । विद्वान्सत्त्वानां आतवैराग्याणां भक्तिनिष्ठानां जातभक्तानां तद्विषयं ज्ञानम्

भक्तिविरुद्धम् । उभयेषां ज्ञानिमक्तानां । नापि साधका निष्कामा अपि न कामानैहिकान् पारलौकिकांश्च ॥ १ ॥

अधिकारे कामित्वानिष्कामित्ववैराग्यभक्ताकृतैर्विशेषगोचरया योग्यतया अधिक्रियमाणो सम्बन्धविशेषे वा निष्ठा स्थितिः स गुणः विपर्ययः पराधिकारे निष्ठा । उभयोः गुणदोषयोः नत्वाभासोक्तशङ्कायाः कतरदिव समाधानं तत्राहाधिकारभेदेनति न वस्तुनिष्ठाविति यथा ऋतुगमनं त्रियात्मकं वस्तु तत्र गृहस्थस्य विहितत्वादगुणात्वं प्रतीयते किन्तु विरक्तस्य निषिद्धत्वाद्दोषत्वमेवेति न गुणो गुणात्वं नच दोषे दोषत्वं किन्त्वाधिकारभेदेनोभयोः कलितत्वं देवत्यर्थः ॥ २ ॥

तदाह, गुणदोषयोः कद्विपक्षमाह—शुद्धीति साद्वकम् । विचिकित्साशब्दस्य विचिकित्स्यकार्यं प्रवृत्तिप्रतिबन्धे लक्षणा अत इत्यर्थ इत्युक्तम् । तात्रार्थे इति ते योग्यत्वायोग्यत्वे निमित्ते कारणे ययोस्तथाभूते उपादेयानुपादेयत्वे पुनस्तन्निमित्त इति ते उपादेयत्वाऽनुपादेयत्वे निमित्ते ययोस्तावथानर्थौ नत्र शुद्धशुद्ध्यादि मध्ये । शुद्धेन देशकालादि प्रपञ्चार्थेन व्यवहारार्थमिति विनापि शुद्धशुद्धी व्यवस्थां केवलव्यवहारार्थमपि गुणदोषौ उपादेयत्वानुपादेयत्वे विधीयते अत एवाशुद्धावपीति व्याख्यातम् । नान्यदिति अन्यत् प्रतिग्रहादिकं नोपादेयं । यात्रार्थमिति विनापि गुणदोषव्यवस्थां केवलवृत्त्यर्थमपि तौ शुभाशुभौ विधीयते अत एव दोषत्वेऽपीति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

दर्शित इत्यद्वकम् । धुरमिति कर्मजडानामेव मालो ननु भक्तानां तेषान्वाचारः सुखमय एवेत्यर्थः । सुखस्वरूपया भक्त्यैव प्रवृत्तत्वात् ॥ ४ ॥

वेदोक्तत्वेन हेतुना भक्तस्य तद्विमित्तेशां शुद्धशुद्ध्यासंक्तिर्माभूत् भवत्विति हेतुः तत् समानत्वम् । कारणानि शरीरेभ्यः पूर्ववर्तीनि अत एव शरीरारम्भकाः भौतिकत्वेन सर्वदेहानां समत्वाज्जीवानां देहतः सांस्वमुक्तम् ॥ ५ ॥

वर्णाधमादीनीति ब्राह्मण ब्रह्मचार्यादिनामानि रूपाणि विपदत्वादीनि उत्तममध्यमाधमत्वानि चेति व्याख्येयम् । प्रवृत्तिनियमद्वारा प्रवृत्तिचक्रोच्चक्रमेण आदिना मोक्षपर्यन्तानां परिग्रहः ॥ ६ ॥

फलनिमित्ताधिकारिणां कामिनां कीदृशानामनुपादेयानां वेदा ब्रह्मात्मविषया इति वक्ष्यमाणत्वात् त्रिषु शुद्धयर्थमेव कर्माणि विहितानि न कारुण्यकार्यः अतः फलमुद्दिश्य कर्म कर्तारो हि अयोग्या अत एवानुपादेया इति तेषां निखिलगुणदोषौ विधीयते इत्यर्थः । उपादेयानां यागादि कर्मणि योग्यत्वेन ब्राह्मणमित्यर्थः । नियमशब्दस्य व्यवस्थाप्यत्वात्तद्व्यवस्थायाश्च सङ्कोचे पर्यवसानादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

गुणदोषविषयं देशकालादिवद्दूषणशोध्य विविक्तम् । तयोः गुणदोषयोः तत्रापि अकृष्णसारत्वेऽपि कृष्णसारोऽपि कीकटः अङ्गवङ्गकलिङ्गादिः तद्विवर्जितः सत्पुरुषरहितोऽशुचिः एकवद्भाव इति कीकटश्चाऽसंस्कृतश्चरणश्वेन वा समाहारः कीकटोऽसंस्कृतेषां असौवीर्यं च तत्र कीकटोऽसंस्कृतेषां अस्ति तथा । असौवीरादन्यः भक्तवान् कीकटादिरपि शुचिरिति अर्थात् तात्पर्यवशादुक्तम् ॥ ८ ॥

शुद्धशुद्धीकरणशुद्धपञ्चमः ।

एव एव परिहारोऽन्तराध्ययः स्फुटतरमुच्यते, प्रागौरिति ।
प्रागौरित्येव निद्राविषयाः शब्दादयो लक्ष्यन्ते प्रागौरिति येषां च
इति विषयः अधिकाराननुगुणा निष्ठा यथाशुद्धस्य ब्राह्मण
धर्मः अविरक्तस्य सत्यासिद्धमर्थं दोषः ब्राह्मणस्य विरक्तस्य च
गुणः ॥ १-२ ॥

समानिष्यति मोतिकत्वाद्याकारेण समानत्वं शुद्धशुद्धी एव
गुणादौषो तौ च शुमाशुमौ कर्मनिष्पादनयोग्यत्वाद्योग्यत्व-
रूपौ विधीयेते द्रव्यस्य विचिकित्सायै पुष्टस्य शुद्धस्य जिहा-
सायै गुणादौषविधानमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

धर्मायै पुष्टद्रव्यजननेन धर्माख्यप्रयोजनीसिद्धिः व्यवहार-
प्रयोजनादिः यात्रा देहधारणं धर्माविरोधायां जनने देहा-
ख्यादिकमपि शुद्धशुद्धी कर्मानुष्ठाने सत्येव सत्ये भवत इत्यर्थः
शरीरेण शरीरसम्बन्धिना भूतानां धानवः ॥ ५ ॥

कल्प्यन्ते ज्ञाप्यन्तेऽप्येतां पुंसां पुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

देशकालादिभित्तानां देशकालादिनिष्पाद्यानां नियमार्थं
कर्मणां वज्जनीयवज्जनीयम् ॥ ७ ॥

अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रचाररहितो देशः कृष्णमृगप्रचार-
सत्यापि असौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् असौवीरादिव्यतिरिक्त
देशः कर्मण्य इतीत्यर्थः । कीकटो मगधकलिङ्गादिः असंस्कृतदेशः
स्वेच्छभूयिष्ठदेशः इरिणम् उपरजेत्रम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतधर्माचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ।

गुणदोषविधानेन सङ्गानां त्याजनेच्छया ॥

इत्यशुद्धानां कर्मणां सङ्गानां च त्याज्यत्वात्त्या शुद्धानां
तेषां समुत्तोरुपपादयत्वं सूचितं तत्र के पुनस्ते कर्मादयः
शुद्धाशुद्धाश्चैव भिन्नमालक्ष्य तान् विषयुस्तावत्साधिकार
निष्ठाधिपतीतानिष्टैव दोषः स एवाशुद्ध्यावहस्तफलं तु संसार
इत्यादि-य इति कुत्रापि मरणायः मम गैजन्मजरामरणाद्यनेक-
सांसारिकदुःखसागरनिमग्नान् जीवान्धलोक्ष्यानुजिघृक्ष्वा
मदाराधनेपयुक्तकरणकलेवरसास्त्रादिकं प्रयच्छन्तो ममेत्य-
भिप्रेतोयैः पणो प्राणोऽन्तराध्ययः कर्मयोगज्ञानयोगमाकियोगा-
त्मकान् द्विषा यो खलौ प्राणोऽन्तराध्ययः शुद्धान् कामान्
माह्वाविषयान् लुपन्तेः स्वमाता भवन्ति ते संसरन्ति
सांसारिकदुःखतरणोपायार्थं हि करणकलेवरादीन्प्रयच्छन्तो-
जातस्य मनुष्यमात्रस्य मनुविष्टास्त्रजवर्णाधर्माचितेषु साक्षा-
त्परपरया वा मत्प्राप्तिसाधनेष्वधिकारस्तन्मिममधिकारं त्यक्त्वा
यो केवलं शुद्धकामपरास्ते पुनः संसरन्तोऽन्ततः स्थावरतां
प्राप्नुवन्तीति भावः ॥ १ ॥

मनुष्यमात्रस्य शुद्धकामाभिनिवेशः संसारचक्रवर्त्तन-
प्रवृत्तिमित्योक्तं वचः पुनः पठति, खलौ इति ॥ २ ॥

विवक्षितस्य शुद्धशुद्धीविभागस्य तावत्प्रयोजनं वदन्ति प्रति-
ज्ञाति शुद्धशुद्धीवि । द्रव्यस्य विचिकित्सायै इदं योग्य

इदमयोग्यं वेति सन्देहद्वारा सामाविकर्मवृत्तिप्रतिवन्धनमित्यर्थः
शुद्धशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वे वस्तुषु देशकालद्रव्यकर्ममन्त्रकर्म-
रूपेषु पदार्थेषु समानेष्वपि पञ्चभूताद्यात्मकत्वेन समानाकारेष्वपि
प्रयोज्येते इत्यर्थः शुद्धशुद्धीविभाग इत्याशङ्का निरस्ता किं
तत इत्यत आह-गुणादौषो शुमाशुमौ इति सत्यामेव विचि-
कित्सायां शुमाशुमावहौ साधिकार तद्विपर्ययरूपौ मृगदौषौ
विधातौ भवत इत्यर्थः । गुणादौषौ इत्यस्य तत इत्यादिः विधी-
येते इत्यस्य विमज्ज्य ज्ञाप्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततोपि किमित्यत आह-धर्मायैमिति । गुणदोषपरिज्ञान-
धर्मायैमित्यर्थः सत्येव हि तद्वान् दोषपरिहारेण साधिकार-
निष्ठारूपधर्मेसिद्धिः किञ्च, इदमुपादेयमिवमनुपादेयमिति उप-
हारार्थं च यात्रार्थं धर्माविरोधेन तदुपयुक्तशरीरसंरक्षणार्थम् एत-
त्सर्वशुद्धशुद्धीविभागेन सम्भवतीति भावः । तदाह, दर्शित इति
धर्मे साधिकारात्मकधर्मरूपां धुरं मारमुद्वहताम् उद्गोदु मिच्छता-
मयमाचारः शुद्धशुद्धीविभागपूर्वकप्रवृत्तिरूपो दर्शितो
ज्ञापितः ॥ ४ ॥

"शुद्धशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु" इति प्रतिज्ञात
मेष प्रपञ्चयति, भूमीति त्रिभिः । आह-आवरादीनां भूतानां
प्राणिनां शरीरात्मिका भूमादयः पञ्चधातवः तेषा-
त्मनाऽन्तरात्मभूतेन मया संयुताः सर्वे भावास्त्रिद्विद्विधस्वरत-
व्यस्यतामका इत्यर्थः । अनेन समानिष्यति विवक्षितं सारं
स्पष्टीकृतम् ॥ ५ ॥

समानेष्वपि शब्देनान्तरवैषम्यमपि शुद्धशुद्धीविभाग-
ज्ञापनप्रयोजकमस्तीति सूचितं तद्विषयोति-वेदेनेति । समेष्वप्यु-
करीत्या ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भावेषु समानाकारेषु सत्यपि
तच्छरीरात्मकेषु भावेषु मृगादिपञ्चभूतेषु विषममणीति
विविधानि नामरूपाणि च वेदेन कल्प्यन्ते विधात्रेति शेषः
निधाता हि मनसि विपरिवर्त्तमानादेवमनुष्यादिवैदिकशब्दा-
व्यगततद्वाच्यभूतदेवाद्याकारान् देवमनुष्यादीन्सृजति तथा च
श्रुतिः "वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतां सतीप्रजापतिः" इति
स्मृतिरपि-

"नामरूपं च भूतानां कल्याणां च प्रपञ्चयन् ॥

वेदशब्देन एवाकौ देवादीनां चकार सः" ॥

इति कल्पनायाः प्रयोजनमाह-एतेषां संसारिणां जीवानां स्थायं
सिद्धये स्थायैसिद्धयुक्त्याधिकारनिष्ठायैमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ततः किमते आह-वेदेति । भवन्तीति भाषा देशकालादि-
रूपेण सतामित्यर्थः आदिशब्देन द्रव्यकर्ममन्त्रकर्मसङ्ग्रहः वस्तुनां
गुणादौषो योग्यत्वायोग्यत्वे शुद्धशुद्धीनि यावत् । शुद्धशुद्धी
विधीयेते इत्युपक्रमात् मम मया विधीयेत विविच्य ज्ञाप्यते
किमर्थं कर्मणां देशकालादिनिष्ठानां नियमार्थं लोकाचार्य विपरी-
ताधिकारवर्जनेन स्वसाधिकाराणां मनुष्ठानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञा ते शुद्धशुद्धी विदधाति, अकृष्णसार इत्यादिना ।
अकृष्णसारः स कृष्णमृगप्रचाररहितो देशः तथाऽब्रह्मरथो ब्राह्म-
णमिकशून्यश्चाशुभिर्भवेत् कृष्णमृगप्रचारो ब्रह्मरथश्च शुचिरि-
त्यर्थः । कृष्णसारोपि न सर्वो देशः शुचिः किन्तु सौवीरादि-
व्यतिरिक्तो देशः तत्र सौवीरः सौराष्ट्रदेशः कीकटदेशो मगध-
कलिङ्गादिः-

श्रीमद्भिराधवाचयंकुतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“अङ्गवङ्गकालेभु सौराष्ट्रमगधु च ।

तीर्थयात्राविना गत्वा पुनः संस्कारमहति” ॥

इति इत्यनेन असंस्कृतो म्वेच्छभूयिष्ठदेशः इरण्णमूषरदेशः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचयंकुतपक्षरत्नावली ।

कर्मयोगिनां भगवत्प्रियत्वेन द्रव्यदेशादिशुद्धिकथनपूर्वकं कर्मकरणप्रकारं कृत्यस्मिन्नध्याये तत्र कथितानां त्रयाणां मत्स्यकमननुनिष्ठानां गतिमाह—य एतामिति । भक्तिज्ञानक्रिया-
त्मिका भक्तिज्ञानकर्मयोगविषया ॥ १ ॥

यथा गुणदोषौ मरिप्रयाग्नयोपहितविहिताविहितकणानिब-
धानौ एव गुणदोषभूय पुनश्चपापीनवन्धनं शुद्धयशुद्धौ अपि
मत्स्यविधानविशेषतदभाषकत्वेन ब्राह्मणजात्यधिकृते इति पूर्वा-
क्तानुवादपूर्व शुद्धयशुद्धिव्यवस्थामाह—स्वेस्वे इति । उक्ता-
र्थमम् ॥ २ ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य शुद्धिः
अशुद्धिः गुणदोषौ च शुभाशुभौ च मत्स्यविधानविशेषतद-
भाषकत्वेन विधीयते किमयमन उक्तं विचिकित्सार्थं शुद्धय-
शुद्धिविवेकज्ञानेन पुनर्याग्निकत्वेन सुखाधिक्यं भवति इति
ज्ञापनार्थमिति—

“पञ्चभूतात्मकत्वेन समता सध्वस्तुषु ।

हरिसन्निधिविशेषाद्विशेषश्च महान्सदा” ॥

इति वचनात् ॥ ३ ॥

एतदेव विवृणोति धर्मार्थमिति । सुकृतादिप्रयोजनमुद्दिश्य
चर्ये धर्मसाधनं धर्मसुदृढतां मया यागार्थं शरीरपाप-
नश्यम् ॥ ४ ॥

शुद्धयशुद्धौ इत्युक्तमेव विवृणोति, भूमीति । स्यावशादीनाञ्च
ब्राह्मणपण्यनानां जीवानाम् आत्मना संयुताः शरीराः भूमादयः
पञ्चधातवो महाभूतानि ॥ ५ ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेन समानेष्वपि स्यावशादिब्रह्मन्तेषु धातु
परमेश्वरः “य उ विधातुष्टयिषीम्” इति श्रुतिः । तस्य सन्निधान-
विशेषाच्छुद्धयैतद्वन्निधानविशेषादशुद्धयै च मेदेन तार-
तम्यलक्षणेन विषमाणि नामरूपाणि विकल्पयन्ते विविधत्वेन
कल्पयन्ते व्यवहारयोग्ययोग्यानि क्रियन्ते विद्वद्भिर्मया चेति
कोषः । किमयमेतेषां विहितेन प्रत्यक्षलक्षणानां जीवानां स्वार्थ-
सिद्धये स्वस्ययोग्ये पुनर्याग्निसिद्धये इति ब्राह्मणस्यावशादीनां
प्रसूतिलक्षणज्ञानयोग्यानामित्यर्थः । “वाक्यस्मरणयोरहितम्”
इति वचनात्—

यद्यद्वरेः सन्निहितं तत्तच्छुद्धितरं मतम् ।

ज्ञतः शुचितमो विष्णुः साक्षिष्यं च समाधत्तः ॥

इति वचनात् ॥ ६ ॥

देशादीनां श्रुतिस्मृतिलक्षणां मममुखोद्भूतं वचनमेव गुण-
दोषयोर्विवेकमित्याह—देशेति । अयं देशोयं काळ एतद्द्रव्य-
मिति इमानि कर्मयोग्यानि नेतराणीति मम वचनादेशादीनां
गुणदोषौ विधीयते कर्मणां नियमार्थं फलसाधनार्थम् ॥ ७ ॥

कीदृशा देशाः शुचय इत्यतस्त्वानाह—कृष्णसार इति ।
ब्राह्मणानां कर्मकरणाय कृष्णसारो नाम मुणो देशानां शुचिः
शुद्धिकरो भवेत् कृष्णसारोयं देशमधिक्यसति स देशः शुचि-
रित्यर्थः । अथशब्देन कृष्णसारविधुरोपि देशः शुचिरिति
सुचयति—

“नदीन्मुद्गरिण्य भ्राश्रमाश्च वनानि च ।

नगराणि च दिव्यानि शालग्रामादेयस्तथा ॥

तेषां समीपमाश्रिव देशा योजनमात्रतः ।

कर्मण्यास्तु समाख्यातास्तदन्य कीकटः स्मृताः ॥

तदन्येपितु ये देशाः कृष्णसारोपिताः स्मृतः ।

कर्मण्या एव ते क्षया” ॥

इति वचनात् । उक्तस्यापवादमाह, कृष्णसारोपिनि । कृष्णसारोऽपि
सौवीरकीकटोऽसंस्कृतेरियोऽयोन्यदेशस्य शुचिहेतुः एषा स्मृत्यासा-
क्षिपि शुद्धिकरो नैत्यर्थः । स्वपराशुषितो देशोऽसंस्कृत इत्युक्त्यै-
तदुक्तं “यदि नाश्रुयिताः स्मृतैः” इति तत्रापि विशेषोऽस्तीत्युक्तम्—

“स्वपराशुषिताश्चापि यदि सन्निधिष्ठिताः । इति

कर्मण्या इति विज्ञया विष्णुविज्ञानि यत्र च” ॥

इरण्णदेशः लावणिक उपह्रीपादिकः ॥ ८ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

एतानिति तैः तत्र साधकानामजातवैराग्यभ्रष्टाणां विशुद्ध-
सत्त्वानां जातवैराग्याणां भक्तिनिष्ठानां जातभ्रष्टानां न
सिद्धा भजातवैराग्यभ्रष्टाः नापि साधकाः त्रिकामा अपि
नेति विवेकव्यं मूले तु क्रिया ज्ञानभक्तिसम्पादकत्वेन रक्षि-
तान् पूर्वोक्तान् कामानैहिकान् पारलौकिकान् वा ॥ १ ॥

तत्र व्यवहारिकयोग्यगुणदोषयोर्विधानार्थमधिकारिमात्रस्य
पूर्वांनुवादेनैव गुणदोषौ वक्ष्यति—स्वेस्वे इति । अधिकारे कामित्व-
निष्कामत्ववैराग्यभ्रष्टाभिर्यथायोग्यतया अधिक्रियमाणौ
भोगविशेषे उभयोर्व्यवहारिकपारमार्थिकाधिकारिणोः किन्तु
पूर्वत्र गुणत्वं कल्पितमुत्तरत्र तु सिद्धमेवेति भावः । अत्र ज्ञान-
कर्मणोर्मत्तंशं विना सिद्धभावेन तन्मिथतयैव विहितत्वात्
तेन तत्र तत्र निष्ठा च्युतिः किन्तु सर्वनिरपेक्षतया सर्वमाधिकायां
भक्तावेव तत्तद्देशमिभ्रत्वे कृते निष्ठा च्युतिः स्यादिति गम्यते
तदेवं मत्तंशसहायाकर्मनिष्ठाकर्मठे गुणः तथा तत्सहाया ज्ञान-
निष्ठा ज्ञानिनि ततोऽपि गुणः निष्कञ्चनभक्तिनिष्ठा तु भक्तेः सर्वो-
त्कृष्टो किमुन तत्साध्याप्रेमलक्षणाभक्तिरिति पूर्ववदेन ज्ञातम् एव-
मेतद्विपर्ययोऽन्येनेऽधिके वाधिकारे भवेदो कोषः न्यूनं पूर्वज्ञाने
अधिके परासिद्धश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्र व्यवहारिकेष्वपि स्वे स्वे इत्यनुसारेणैव गुणदोषौ
विवृणोति, शुद्धयशुद्धौत्यादिना । तत्र शुद्धीति सादृशं टीकायां
धर्मार्थमिति प्राधिकमेव विचारिकत्वाप्रस्थापनादिलक्षणाव्यवहारार्थ-
मपि तदुपयुक्तं द्रव्यादीनां तत्तच्छब्दे शुद्धयशुद्धित्वाशुभत्वाशु-
भत्त्वविधानदर्शनात् एवमुत्तरत्रापि गुणदोषौ व्यवहारार्थमिति
विनापि शुद्धयशुद्धिव्यवस्थां केवलव्यवहारार्थमपि गुणदोषौ
विधीयते शुभाशुभौ धर्मार्थमिति विनापि गुणदोषव्यवस्थां

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

केवलमुत्पद्यमानेपि तौ विधीयेते इत्यर्थः । तस्माद्गुणदोषावित्यादि-
वृत्तये तु लक्षण एवेति भावः । अतः शुद्ध्याशुद्ध्यादियुग्माप्रकाश-
धर्मार्थत्वादीनां योजनं न कथासङ्ख्यं सर्वत्र संवन्धिधानदश-
नात् उपवहाराद्यं परमार्थशास्त्रमात्रानुगतिः न तु पूर्ववत्परमा-
र्थतरपक्षतिः धर्मयात्रास्तदितरयोः पृथगुपादानात् ॥ ३ ॥

दर्शित इत्यर्थकम् । धर्ममुद्ब्रह्मतां धुरमिति मज्जकिमुद्ब्रह्मतां
त्वाचारः सुखमय एवेत्यर्थः सुखस्वरूपया भक्त्यैव प्रवृत्तत्वात् ॥ ४ ॥

समेषु सर्वेषामात्मसंयुतत्वाद्गुणाधिक्याभाववत्सु भौतिकत्वा-
द्वास्तुत्वविशेषेष्वपि विषमाणि नामानि ब्राह्मणादीनि रूपाणि
उत्तमादित्वेन भिन्नानि निम्बसेदे स्वादुवद्गुणदोषतया कल्पन्ते
केवलमुपपद्यन्ते किमर्थं स्वाधिकारानुरूपानामेव प्रवृत्तौ जीवानां
स्वाध्यायं धर्मादिः सिद्ध्यति प्रवृत्तिसङ्कोचात् क्रमेण मोक्षश्च
सिद्ध्यतीत्येतदर्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

नियमार्थं व्यवस्थार्थं सङ्कोचार्यश्च तदेतच्च श्रीमद्वत्स-
ल्यं विनैव तत्सम्बन्धे तु "निर्गुणो मदप्राप्यः मन्निकेतन्तु
निर्गुणम्" इत्यादि वक्ष्यमाणात् प्राकृतगुणातीतगुणाश्रयस्य ममेति
वेदात्मकेन मयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अकृष्णसार इति तैः तद्वच निर्गलितार्थमिति द्वयं कृष्ण-
मृगेण श्रेष्ठोऽपि सुवीरैर्ब्रह्मयैर्हीनश्चेदकीकटोऽप्यशुचिः तद्युक्त-
श्चकीकटोऽपि शुचिरिति ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विज्जनायचक्रवर्त्तिकृतसारायं दर्शनी ।

गुणदोषद्विभूतना प्रोक्ता कर्माधिकारिषु ।

एकविंशो तत्प्रपञ्चः श्रुत्यैश्च विनिश्चितः ॥

सकामकर्मिणो निश्चयि य एतानिति । मत्प्रपञ्चः
समासास्ताभाव भावः । मत्प्रापकमागोन् भक्तिः साक्षात्प्र-
प्रापिका ज्ञानं मम निवेशेष्वस्वरूपप्रापकं क्रियानिष्कामकर्म-
परम्परया तत्प्रापकं धुद्वान् स्वर्गाराज्यादीन् ॥ १ ॥

ननु, मया को गुणः को दोष इति त्वं पृष्टस्त्वया च
मद्वक्त्रेषु गुणदोषद्विभूतौ वस्तुवभावे गुण इति प्रत्युक्तं तत्राह-
मिदमाशङ्कं यदि कश्चित्प्रकथादौ भ्रमालुः शुद्धमत्तयधि-
कारी प्रतिष्ठितः कर्मभिन्नानिभिर्वा युत्त्या देवादिशोकतस्त-
दनुगत एव सन् औषधदानत्वायेनारोचकमपि कर्म करोति
ज्ञानं वाप्स्यस्यति तदा तस्मिन् मत्तं किं गुणदोष-
द्विभूतौ किं तदभाव एव गुणः किञ्च यदि कश्चिदप्राप्त-
महत्कृपत्वाद्भक्तावजातसम्पत् अहः कर्मि ज्ञानी वा मत्तोत्कर्षे
हृष्टा तादृशनिजोत्कर्षकामनयैव स्वाधिकारिप्राप्तानि कृत्यानि
त्यक्त्वा मद्देवं भगवन्तं भजन्नात्मानं चैरावत्वेन व्यापयति
तदा तस्मिन्तस्मिन् दृग्भूति जगद्वक्त्रे किं गुणद्विभूतिः कस्यैवा
नवेति च तत् सत्त्वं शृणु तर्हि गुणदोषयोर्वेक्षणमित्याह, स्वेष्टे
इति । ज्ञानिनो ज्ञान एव कर्मिणः कर्मण्येवाधिकारस्तत्रैव निष्ठा
निष्ठितत्वं गुणः किन्तु तयोः स्वतः फलदानासमर्थयोर्मक्तिमित्रत्वे-
नैवानुष्ठेयत्वं "नैकस्यैवमव्यक्त्युतभाववर्जितम्" इत्यादेरन्यथा वैफ-
ल्यमेव शुद्धमकल्पं तु भक्तावेव निष्ठा गुणः तस्यास्तु स्वत एव
फलदानसामर्थ्यात् कर्मज्ञानाद्यभिभवेनैवानुष्ठेयत्वं "धर्मोन्
स्वतः स्वयं यः सर्वान् मांभजेत्" इति "न ज्ञानं न च वैराग्यम्" इत्यादेः
[१२२]

ज्ञानादिमित्रत्वे सति तस्यः शुद्धमक्तित्वापगमः स्यात् विपर्ययः
पराधिकारे निष्ठितस्त्वम उभयोर्गुणदोषयोः ॥ २ ॥

किञ्च गुणदोषयोः प्रपञ्चो महानेव तमहं विवृणोमि,
श्रुतिवत्यादि, शुद्धशुद्धी इति । तद्वत्प्रत्यय विचिकित्सा इदं योग्य-
मयोग्यं वेति सन्देहस्तत्रैवतनार्थं "मशकार्थो धूमः" इति वत्
समानेषु उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणेषु भूम्णादिष्वत एव शाकमूल-
फलदिष्वपि वास्तुकशाकः शुद्धः कलम्बीशाकोऽशुद्ध इत्येव
गुणदोषौ शुभाशुभौ विधीयेते तत्र धर्मार्थं शुद्धशुद्धी शुद्धेन
धर्मः अशुद्धेनाधर्मः इति उपवहाराय गुणदोषौ शुद्धत्वेऽपि
शिष्टानां उपवहारदर्शनाद्गुणः अशुद्धत्वेऽपि तददर्शनाद्दोषः यात्रार्थं
शुभाशुभौ असत् प्रतिग्रहादेर्दोषत्वेऽपि प्राप्तुं शरीरनिर्वाह-
मात्रोपादानं शुभमेव अधिकोपादानं त्वशुभं पापमेव ॥ ३ ॥

एवं धर्मरूपां धुरम् उद्ब्रह्मतां जनानां मया मन्वादिरूपेणा-
यमाचारो दर्शितः ॥ ४ ॥

"गुणदोषमिदा दृष्टिनिगमात्तेन हि स्वतः" इति यत्त्वयोक्तं
तत्त्वमेव किन्तु निगमो हि लोकोपकारक एवेत्याह, भूमिति
द्राक्ष्याम् । भार्यन्तीति ज्ञातव्यं भूम्याद्य एते आब्रह्मस्थावरादीनां
शरीराः शरीरारम्भकाः इति हेतुः साम्यमुक्तम् आत्मतोऽप्याह,
आत्मेति ॥ ५ ॥

धातुषु देहेषु समेष्वपि नामरूपाणि वाचकवाक्यानि ब्राह्म-
णोऽयमिति ब्रह्मचार्यमिति ताम्बूलिकतैलिकादिरयमिति वृणा-
धर्मादि निबन्धनानि कल्पनायां प्रयोजनमाह, एतेषां प्राणिनां
स्वापेक्षित्ये प्रवृत्तिनिमज्जारा धर्मादिषु पुरुषार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

न केवलं देहेष्वेव अपि देशकालफलनिमित्तादिविषयित्याह,
देशकालादयो ये भावाः पदार्थास्तेषां तत्सम्बन्धिनानां वस्तूनां
ब्रह्मादीनामपि मम मया नियमनार्थं सङ्कोचनार्थमवश्यं ॥ ७ ॥

प्रथमं शुद्धशुद्धी प्रपञ्चयति, अकृष्णसार इत्यष्टमिः
देशानां मध्ये कृष्णहारिणारहितो देशोऽशुचिः तत्रापि न सति
ब्रह्मण्या ब्राह्मणभक्तिमन्तो यत्र सत्त्वव्यन्तमशुचिः कृष्णसारोऽपि
कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठोऽपि असौवीरः कीकटश्च असंस्कृतो
माज्जनीविशान्यो म्लेच्छादिवदुल्लक्ष हरिणाम ऊरश्च तेषां म्लेच्छैक्यं
तत् अशुचिः सुवीराणां सत्पुरुषाणां निवासः सौवीरः असौ-
वीरो यः कीकटो गवामवेशः सौवीरः सत्प्राप्रयुक्तः कीकटोऽपि
शुचिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुत्रोऽप्येव प्रपायां मुक्त्युपायानां योगानां मध्ये यत्राधि-
कारस्तत्र निष्ठागुणोऽन्यत्र निष्ठा यदि दोषस्तर्हि जात्यशुक्तानां
संसारहेतूनां तु संशया त्याग एव इति नियमो दर्शितः
योगप्रयत्नसिद्धानां प्रेमविशेषरूपभक्त्याविष्टचित्तानां परमभाग-
वतानां न किञ्चिद्गुणदोषाविति चाक्तमधुनाऽस्मिन्प्रकाशये प्रपायां
योगिनां स्वस्वधर्माद्यनुपादेयानुपादयपदार्थव्युत्पत्तये देशा-
दिपदार्थानां शुद्धादिकं दर्शयति, तत्र तावत्प्रस्तुतयोगप्रय-
निष्ठजनस्तुतिद्योतनाय तद्विमुखान्बुभुक्षन्ति, य इति ॥ १ ॥

प्रस्तुतयोगप्रयत्नोपयोग्यनुपयोगिनां पदार्थानां शुद्ध्यादिकं
वक्तुं योगानां मध्ये यत्राधिकारस्तत्र निष्ठा गुणोऽन्यत्र निष्ठा
दोष इत्यनुवदति, स्वे स्वे इति ॥ २ ॥

कर्मण्यो गुणवान् कालौ द्रव्यतः स्वत एव वा ।

यतो निवर्तत कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥

द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धौ च द्रव्येण वचनेन च ।

संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतयाऽप्यवा ॥ १० ॥

शक्त्याऽशक्त्याऽप्यवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने ।

अथं कुर्वन्ति हि यथा दशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥

भान्यदार्ढ्यस्थितन्तूनां रसतैजसचर्मणाम् ।

कालवास्त्वग्निमृत्तयैः पार्थिवानां युतायुतैः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लवल्कलसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुद्ध्यादिनिर्णयप्रयोजनमाह—शुद्धीति काङ्क्षायाः । शुद्धे प्रवृत्तिः शुद्धः अशुद्धे तु दोषः एवम्भूतो गुणदोषौ शुद्धप्रवृत्त्या शुभाऽप्यः अशुभप्रवृत्त्याऽशुभाऽनर्थः इत्येवम्भूतो शुभाशुभौ चाहि-
क्यति शेषः । समानेनैवपि एकार्मकेष्वपि वस्तुषु देशादिषु शुद्ध-
शुद्धौ योग्यत्वायोग्यत्वे विधीयते । किमन्य प्रतिपाद्यते तत्प्रति-
पादनस्य प्रवृत्तिरूपे फलरूपे च प्रयोजनमुक्तं प्रयोजनान्तरमाह,
द्रव्यस्य विचिकित्सायामिति देशः कालादियोग्यत्वायोग्यत्व-
विषयकसंशयनिराकरणार्थम् ॥ ३ ॥

द्रव्यं किञ्चिदस्तु अशुद्धत्वेन किञ्चिच्च शुद्धत्वेन प्रतीयते
तत्र यथाचितव्यवहारसिद्ध्यर्थं चेत् किं बहुना यात्रार्थं निर्वा-
हार्यं च धर्म धर्मरूपां धुरमुद्वहताम् अवमाचारः दर्शितः ॥ ४ ॥

वस्तूनां समानत्वं दर्शयति, भूमीति । भूतानां प्राणिनां आब्रह्म-
स्थावरादीनां समष्टिव्यष्टीनामित्यर्थः भूम्यादिनामकाः पञ्च
भातवः एतदुपलब्ध्यां लिङ्गशरीरारम्भकानामिन्द्रियादीनाम्
शरीराः शरीरारम्भकाः समष्टिव्यष्टिदेहकारणानीत्यर्थः । भूम्या-
द्यात्मकं सर्वं समष्टिव्यष्टिरूपं जगदित्यर्थः । भूम्याद्याः किमात्मका
इत्याकाङ्क्षायामाह, आत्मसंयुता इति आत्मना परमकारणेन
संयुताः महात्मका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवम्भूतेषु समेष्वेकार्मकेषु वेदेन नामानि ब्राह्मणादीनि रूपाणि
तत्तच्छरीरादीनि विषमाणि कल्पयन्ते समर्थयन्ते किमथम्
एतेषां क्षेत्रज्ञानां स्वाधिसिद्धये भोगमोक्षसिद्धये ॥ ६ ॥

किञ्च मम वस्तुमामंशभूतानां पदार्थानां मध्ये देशकालादि
माधानात् प्राक्किन्तु द्रव्यकलुषमन्त्रकर्मणां सङ्ग्रहः वेदेन गुणदोषौ
योग्यत्वायोग्यत्वे विधीयते किमर्थम् शुभशुभमिर्निष्काममेव
कर्म कर्तव्यं न तु कारुण्यमित्यादिकर्मणां नियमार्थम् ॥ ७ ॥

सङ्क्षेपतः शुद्धयशुद्धौ दर्शयति, अकृष्णसार इत्यष्टमिः । तत्र
क्षेत्रशुद्धयशुद्धौ देशानां मध्ये अकृष्णसारः कृष्णमृगप्रचार-
शून्यः अशुचिः अन्नह्ययः ब्राह्मणोऽप्यो दितकृत ब्राह्मण्यस्ताहि-
क्यतोऽन्नह्ययः अशुचिः कृष्णेन मृगेन सारः अशुचिः सौवीरः
सत्पुरुषमुक्तस्तद्व्यतिरिक्तोऽसौवीरः सः अशुचिः सत्पुरुष-
मुक्तस्तु सर्वोऽपि शुचिरेव “सर्वे पुण्यवतमो देशः सत्प्राज्ञे वन्न
क्षेत्रज्ञे” इति वचनात् । किकटः अन्नवृक्षकविकृतिरसंस्कृतो

म्लेच्छवहुलश्च हरिणः उपरश्च एकवज्रावः तदशुचिर्भवेत्तद्व्यतिरिक्तो
शुचित्वमर्थोऽयमेव ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच ॥ जो पुरुष भक्ति ज्ञान क्रिया रूप मेरे
इन मार्गों को छोड़कर इन चार मार्गों से शुद्धकर्मों को सफल
करते हैं वे पुरुष संसारही मे घूमते रहते हैं ॥ १ ॥

अपने अपने अधिकार में जो निष्ठा कहा है, सोई
तो गुण है इससे जो विपरीत है वही दोष है इन दोनों का यही
निश्चय है ॥ २ ॥

समानही वस्तुओं में भी शुद्धि तथा अशुद्धि का विधान किया
जाता है द्रव्य के सहित विचार के वास्ते शुद्ध अशुद्ध गुणदोष भी
कहे जाते हैं ॥ ३ ॥

हे अनघ ! धर्मके वास्ते व्यवहार के वास्ते देह यात्राके वास्ते
जो लोग धर्मके भारको धारण करते हैं उनके वास्ते मैंने यह
आचार दिखाया है ॥ ४ ॥

सबभूतों के पृथिवी जल आग्नि वायु आकाश ये पांच भात हैं इन
हीसे ब्रह्मा से स्थावर पर्यंत आत्मा के सहित सबके शरीर
हैं ॥ ५ ॥

हे उद्धव ! इस के स्थार्थे सिद्धि के लिये समभ्यासों में भी
सब के विषम नाम रूप वेदके द्वारा कल्पना किये जाते हैं ॥ ६ ॥

हे सत्तम ! मेरे कर्मोंके नियम के वास्ते देशकाल आदिके जितने
मात्र वस्तु हैं तिनके गुणदोष विधान किये जाते हैं ॥ ७ ॥

देशों के मध्य में कृष्णसार मृगके बिना जो देश है तथा
ब्राह्मण का रक्षक जो देश नहीं वह देश अशुद्ध है कृष्णसार मृगके
रहने परभी सौवीर मगध देश तथा असंस्कार वाला देश ऊपर
देश ये सब अशुद्ध हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कालस्य शुद्धयशुद्धौ दर्शयति, कर्मण्य इति । द्रव्यतो द्रव्य-
सम्पत्त्या स्वतो वा पूर्वोद्भाविनः कर्मण्यः कर्मोद्भिः स कालः

श्रीधरस्वामिकृतमावायंदीपिका ।

इतिस्मिन्कर्मणि शुण्वान् यतो यस्मिन् द्रव्याभावेन वा राष्ट्र-
विप्लवादिना वा कर्म निवर्तते यच्च सूतकादौ दशाहाद-
लक्षणाऽकर्मकः कर्मोक्तः स्मृतः स कालो दोषः अशुद्ध-
इत्यर्थः ॥ २ ॥

वस्तुशब्दोपात्तानां द्रव्याणां शुद्धयशुद्धी दशयति, द्रव्य-
स्येति चतुर्थिः । द्रव्येण तोषादिना शुद्धिर्मात्रादिना त्वशुद्धिः
वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहशुद्धमित्येव रूपेण ब्राह्मण-
वचनेन शुद्धिर्विपरीतेनाशुद्धिः संस्कारेण प्राज्ञादिना पुष्पादेः
शुद्धिरवशायादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिना नवोदकादेः
शुद्धिः

“काले मेघोदकं प्राह्यं वर्ज्यं तु ज्येष्ठमेव हि ।

अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥

विपरीतेनाशुद्धिः पर्युषितान्नादेरशुद्धिः अन्त्यजाद्युपहसनां
तडागाशुदकानां महत्वात्पश्चात्तानां शुद्धयशुद्धी ॥ १० ॥

शुद्ध्याऽशुद्ध्या सूर्योपरागादिसूतकात्पादेः शक्तान्प्रत्यशुद्धि-
रशुक्तान्प्रति शुद्धिः शुद्ध्या पुत्रजननादौ दशाहाद्विहर्षानेन
शुद्धिरन्तर्जनेनाशुद्धिः समृद्ध्या जीर्णमलवद्वस्त्रादेः समृद्धं
प्रत्यशुद्धिर्वैरुद्धिः प्रति शुद्धिः तत्रापि विशेषमाह, यदिति । एते
च द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यद्वं कुर्वन्ति
तद्देशावस्थानुसारं एव यथा यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः तथा
हि निर्भय एव देशे कुर्वन्ति न तु क्षीराद्याकुले तथा रोगादि
व्यतिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेव कुर्वन्ति न बाल्यरोगाद्यवस्थायामिति
तथा च स्मृतिः

“देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति ॥ ११ ॥

द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरैक-
रूपेण द्रव्यतत्त्वे शुद्धिर्बहुवृत्तेति तां प्रपञ्चयति, भाष्येति । कार-
णैकिकं ग्रहचमसादि च अस्थि गजदन्तादि रसाश्तेलघृता-
दयः तैजसाः सुवर्णादयः तेषां पार्यवानां च रथ्याकदम-
घट्टकादीनां यथा यथा कालादिभिः शुद्धः तत्रापि काकान्त्य-
माद्युपघाततारतम्येन देशकालावस्थानुसारेण च एतैरन्यैश्च
युतायुतेर्मिलितैः कवचैश्च कालस्य पुनर्ग्रहणं युतत्वप्रदर्शना-
द्यम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावायंदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

द्रव्यसम्पत्त्येति “पुत्रे जाते व्यतीपाते इत्ते मवाति का-
चम” इति स्मृताः द्रव्यसम्पत्तिश्चेन्नाडिच्छेदनात् पुत्रं पुत्रजन्म-
कालो कानकमार्गः पूर्वाह्णादिश्च अत एव जपादिकमार्गः । तस्मिन्
ज्ञानजपादिकर्मणि यस्मिन्काले यद्येवम्याहृतम् अन्ययानन्वया-
पत्तेः ॥ २ ॥

पर्युषिताशुद्धिरशुद्धिरपि कालेनैव ज्ञेया । तत्रापि निरुक्त-
शुद्धयशुद्धिव्यवस्थायामपि ॥ १० ॥

तथाहि । देशावस्थानुसारमेव दशयति तथाच बोधायनस्मृतिः ।
देशं निर्भयदेशं कालं महर्षादिदोषशून्यम् आत्मानं ब्राह्मणादि-
रूपम् । द्रव्यम् अल्पबहुधाण्यादिरूपम् । द्रव्यप्रयोजनमिति यदि
पक्षादिविवाहादौ भोजनादि प्रयोजनं सदा उपस्थितं
तर्हि “तन्मात्रद्रव्यमुद्भूत्यशेषं संस्कारमहति” इत्युक्तैः । उप-
पत्तिं युक्तिं यथा प्रोक्षणाभावेण पुनश्चकृदाधिनंतं प्रक्षालन-
तापनादिना मूवनाशापत्तः इति शौचान्वयानुपपत्त्या प्रोक्ष-
णाभावेनैव तच्छाशकं कल्पयन् । अवस्थां वात्स्यायवस्थां यथा
अहस्त्वदक्षकन्यासु बालेषु च विशेषनम् । अदत्ताः अपरि-
शीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दानात् प्राक् ग्रहो-
रात्र विशेषेण शुद्धिर्कारणं सपिण्डानाम् सापिण्डवञ्च-
कन्यानां त्रिपुरुषपसन्तमेव अप्रक्षानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञाय
इति वसिष्ठवचनात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अग्निसं-
स्कारे सत्येकादो विशेषनम् । एवं बृद्धबालातुरान् विनेत्युक्तैः
सूतकादौ तेषां शुद्धाधिकारिण्या ॥ ११ ॥

तत्र द्रव्यशुद्धौ । तां द्रव्यतः शुद्धिम ग्रहचमसादि
च यक्षीयपात्रम् । यथायथं धर्मशास्त्रानुसारेण तत्र भाष्यानां
शुद्धिः प्रोक्षणात् यथाह बोधायनः । “ग्रीह्यः प्रोक्षणा-
द्विहः शाकमूलफलानि च । तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकर-
णो वा इति लौकिककाष्ठस्य शुद्धिस्तच्छायादिना यथाह याज्ञ-
वल्क्यः “काष्ठानां तच्छायाच्छुद्धाधुमं दूग्ममयजलैरपि” इति गजदन्ता-
देस्तु गोमूत्रादिभिः शुद्धिः । यथाह यमः । “गोमूत्रेणास्थि-
दन्तानां क्षौमानां गौरसर्पपैः” इति । शङ्खश्च । सिद्धार्थकानां
कल्केन दन्तशुद्धमयश्च । गोबालैः फलपात्राणामस्थू-
ष्याच्छुद्धवत्तथा” इति । तैषघृतादीनाञ्च शुद्धिः भवणादिना ।
यथाह शङ्खः । “क्षवणं घृतैतैलानां प्लवने गौरसस्य च ।
मायडानि क्षालयेदङ्गिः शाकमूलफलानि च” इति चकारस्तु घृत
तैलयोरपि प्लावनेमभिधत्ते । प्लावने वस्त्रान्तरितपात्रे प्रक्षेपः
तस्मिन्नेव पात्रे यथा तद्वह्निर्निःसरति तथा तज्जातीयद्रव्येण
पूरणं वा सुवर्णादीनां च शुद्धिर्जलादिना । यथाह याज्ञ-
पुराणे ब्राह्मणे च । “सुवर्णं रुप्यशङ्काश्च शुक्तिरत्नमयानि च ॥
कांस्यायस्ताम्रैस्तानि अपुसीसमयानि च । निर्लेपानि च शुद्ध्यन्ति
केवलं जलेन च । शुद्धोच्छिष्टानि शौध्यानि त्रिधा
क्षाराश्लकादिभिः” इति । रथ्येत्यादि तत्र रथ्या राजमार्गस्तस्याः
शुद्धिः क्षालनादिविना । यथाह बोधायनः—“भासनं शयनम्
यानं नावः पण्यस्तुगानि च । मारुताकेण शुद्ध्यन्ति पक्षेक-
चित्तानि च” इति एवं कर्तव्यमपि । घटादेस्तु शुद्धिः दहना-
दिना । यथाह देवजः । मृगमयानान्तु पात्राणां दहनाच्छुद्धि-
रिष्यते” इति । मलुयाश्च वल्क्यौ । पुनः पाकेन मृगमयमिति पुनः
पाकात् महीमयमिति । मूलोक्तचमणां शुद्धिस्तु वातादिना ।
यथाह यमः । कृष्णाजिनानां वातैश्च” इति । तत्रापि पूर्वोक्तशु-
द्ध्यावपि एतैः कालादिभिरन्यैश्च गौरसर्पपात्राण्यकल्कादिभिः कार्पा-
क्षिकसूत्रनिर्मितवस्त्रादीनां शुद्धिः युतैर्हिनिर्मितैर्युतैरेकै-
कजलादिभिरपि । कालेन शुद्धिः काले मेघोदकं प्राह्यामि-
त्यादिना यद्यप्युक्ता तथापि कालस्य पुनर्ग्रहणं जलवायवादि-
शुद्धौ कालस्य व्यापकत्वदर्शनायै सर्वशोधकाम सत्त्वात् “जग-
तामाभयो हि सः” इत्युक्तैः ॥ १२ ॥

श्रीसुवर्णशतसंस्कृतशुक्लपञ्चीयम् ।

गुणवांश्च कालः कर्मण्यः देशकालयोः कर्मण्यता च द्रव्या-
न्तरसम्बन्धाद्वा स्त्रतो भवति मथुरादेशस्य जयन्त्यादिकालस्य
च भगवज्जन्मयोगात् गुणवत्त्वं यत् इति निवर्त्तते अनिवृत्तम्
प्रकृतसम्भवं कर्मण्यदोष इत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्रव्येण मृतपादिना वचनेन शास्त्रवलेन अल्पकालेन
अनतिविप्रकृष्टकालेन वचने संस्कारेण यथा प्राज्ञेण भृशुद्धिः
महत्वात्पतया यथा नदीजलस्य महत्वात्पृथिवीजलस्याल्पत्वाच्च
तत्संसर्गोऽपि नदीजलस्य शुद्धिः ॥ १० ॥

शक्त्या मन्त्रादिशक्त्या शुद्धिः आतुरस्य वाक्यशुद्धिः ब्राह्मण-
वाक्येन शुद्धिः समृद्ध्या समृद्धिरुत्सवस्तनः शुद्धिः भवं पर्याप्तं
देशावस्था राष्ट्रचोः ॥ ११ ॥

धान्येति धान्यस्य वायवातपादिना शुद्धिः दारुणा मृत्तोषाभ्याम्
अत्यन्तोपहतौ तक्षणाद्वा अस्थनामपि वायवातपशोषणाच्छुद्धिः
तत्र शुद्धिर्वा आदिस्पर्शतः शुष्कास्थिद्वयं प्रायश्चित्तं न नव्य-
निवन्धनं तत्तु शुद्धिस्तोयै रसस्य क्षीयादेः केशादिसंसर्गापि
वर्हिता क्रियेन शुद्धिः तैजसस्य कांस्यादेः अग्निना शुद्धिः
जर्मणां सखिलेन शुद्धिः पार्थिवानां द्रव्याणां युतायुतैः संयोगा-
संयोगैः शुद्धिः यथा मोहनस्य केशाद्यपनयनाज्यसंयोगादिना
शुद्धिः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमद्दीराघवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यथा कालस्य शुद्धयशुद्धी विद्वद्भिः कर्मण्य इति । कर्मणि
साधुः कर्मण्यः शुचिरित्यर्थः । कोऽसौ यो द्रव्यतो द्रव्य-
सम्पत्त्या स्वतः पूर्वोक्तत्वादिना यो गुणवान् यतः यत्र तु काले
द्रव्यालामेन वा राष्ट्रविप्लवादिना वा आरब्धे कर्म निवर्त्तते
निवृत्तं भवति न समाप्यत इति यावत् । यत्र सूतकादौ देशा-
द्वादिब्रह्मणः स कालोऽकर्मकः कर्मानर्हः अत एव दोषः अशुचिः
इदं देशस्याप्युपलक्ष्यं देशकालयोः कर्मण्यता च द्रव्यान्तर-
सम्बन्धाद्वा स्त्रतो वा भवति मथुरादेशस्य कृष्णजयन्त्यादि
कालस्य च भगवत्सम्बन्धयोगाद्गुणवत्त्वम् ॥ ९ ॥

अथ द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धी दर्शयति, द्रव्यस्येति चतुर्भिः । द्रव्येण
मृज्जलातपास्त्रादिना द्रव्यस्य वस्त्रादेः शुद्धिः मृत्रादिना त्वशुद्धि-
रित्यर्थः ॥ वचनेन शास्त्रवलेन च शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहं
शुद्धमेवेति ब्राह्मणवचनेन वा शुद्धिः संस्कारेण
प्राज्ञेणादिना च पुण्यादः शुद्धिर्वेद्यादिना त्वशुद्धिः
अल्पकालेनानतिविप्रकृष्टकालेन यथा सर्वोदकादिदेशाद्वा-
दिना शुद्धिः विपरीतेन त्वशुद्धिः महत्वात्पतया यथा नदी-
जलस्य महत्वात्पृथिवीजलस्याल्पत्वात् चण्डालादिसंस्पर्शोऽपि
मद्यादिजलस्य शुद्धिः रक्ष्यादिजलस्य त्वशुद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥

शक्त्याशक्त्या यथा सूर्याद्युपरागादिषु स्नातुं शक्तस्य तु
स्नानादिनैव शुद्धिरातुरस्य त्वशक्त्या शुद्धिः कस्य चिदशुद्ध्या
शुद्धिरशुद्धिश्च यथा पुत्रजन्मादौ वशाद्वातिकमलानेत शुद्धिरन-
तिकमलानेत त्वशुद्धिः समृद्ध्या उत्सवेन यथा भगवदुत्स-
वादिष्वस्पृश्यस्पर्शोऽप्युत्सवेनैव शुद्धिः तत्र विशुद्धमाह, यथात

“देशं कालं तथा शक्तिं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ॥ उपपत्तिमवस्थां
च क्षात्रा शौचं प्रकल्पयेत्” इति स्मृत्युक्तत्वात् एतै द्रव्यवचना-
दयः शोधकाः देशावस्थाद्यनुसारतः आत्मानोऽशुद्धात्मकस्य
द्रव्यस्य यथाऽलङ्कुर्वन्ति भवं पर्याप्तं यथा तथा शुद्धिं कुर्व-
न्तीत्यर्थः । यथाऽलङ्कुर्वन्ति वारणां र्यकः अलङ्कुर्वन्ति यथावद-
शुद्धिं वारयन्तीत्यर्थः । अलङ्कुर्वन्तीति पाठान्तरे यथा आत्मनः
यथा वस्थितद्रव्यस्वरूपस्य स्वतः शुद्धस्यैवार्थं कुर्वन्ति स्वभावतः
शुचिर्वस्तुनि अशुचित्वमापादयन्ति तथा देशावस्थाद्यनुसारतः
शुद्धिरिति स्वतः शुद्धस्यैव उच्छिष्टाद्यशुचित्वस्तुसंस्पर्शोऽशुद्धि-
रुच्यत इति ॥ ११ ॥

तां प्रपञ्चयति, धान्येति । धान्यादीनां कालादिभिः शुद्धिः तत्र
धान्यस्यावघातादिना वायवातपादिना शुद्धिः दारुणां दारुणाणां
दीनां मृत्तोषाभ्याम् अत्यन्तोपहतौ तक्षणाद्वा अस्थनां गजकुन्तादी-
नामपि वायवातपादिना शोषणाच्छुद्धिः तत्र शुद्धिस्तोयैः
रसस्य क्षीरादेः केशादिसंस्पर्शोऽपि क्रियेन शुद्धिः तैजसस्य
कांस्यादेः अग्निना शुद्धिः जर्मणां तैलेन पार्थिवानां द्रव्याणां
युतायुतैः संयोगासंयोगैः शुद्धिः यथा मोहनस्य केशाद्य-
पनयनाज्यसंयोगादिना शुद्धिरुच्यत इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देशाभिरूप्य कर्मयोगं कालमाह—कर्मण्य इति । विद्वद्भि-
रित्यादि प्रमाणासिद्धोऽयमर्थ इति प्रकटनाय कर्मण्य इति स्मृत्युक्त-
शब्दानुवादः गुणवान् वृत्तिमान् कालः कर्मण्यः यथादिकर्मयोग्यः
स च द्विविधः द्रव्यतः स्वत इति वाशब्देन द्वावपि योग्या-
विति शक्तिः, एवमशब्देन तृतीयो नास्तीति निश्चयते द्रव्यतः
कर्मण्यो वसन्तादिलक्षणाः स्वतः कर्मण्यः साध्यादिकक्षणाः
कालस्य गुणवत्त्वं नाम किं येन कर्मावर्त्तत इति ते विविधनि-
वृत्त इति यतो यस्मिन् काले निषिद्धात्कर्मनिवर्त्तने न क्रियते स
कालः सर्वो निषिद्धो कर्मकः कर्मानर्हो निशीथादिलक्षणाः
स्मृतः निशीथो मध्यमा रात्रीः राक्षसानां तु गोचरः इत्या-
दिना यतो दोषात्कर्म निवर्त्तते तेन दोषेण युक्तः कालः सर्वो-
पत्वादकर्मकः ॥ ६ ॥

द्रव्यस्य शुद्धयशुद्धिप्रकारोऽपि बहुविध इत्याह—द्रव्यस्येका-
दिना ताम्रादिद्रव्यस्याम्बादिद्रव्यसंयोगेन शुद्धिः माण्डादि
द्रव्यस्य तूच्छप्रामेयसुरादिसंयोगेनाशुद्धिः महता वचनेन
च शुद्धयशुद्धी स्तः तद्यथा अमहवत्त्वं यतिपात्रत्वं
चालावनो हृष्टं केषाञ्चिप्रक्षालनादिसंस्कारेण शुद्धिः असेंस्का-
रेण शुद्धिः गर्देभयानमसंस्कृतवाण्यास्त्रादेः केषाञ्चिप्रक्षो-
पहतशुद्धादिद्रव्यशुद्धिषोषाणां कालतः शुद्धिः अजादीनां काले-
नाशुद्धिः अजादीनां महत्त्वे श्वादिस्पर्शे स्पर्शाश्रयागेन सिद्धस्य
शुद्धिः अथवाग्न्यादवतयादवत्त्वेन शुना स्पृष्टस्य तस्याशुद्धिः
अल्पस्यापि पापस्य पिपीलिकाहृजनादेरशुचित्वं न महतो द्रव्यस्य
वशादशुद्धिः ॥ १० ॥

१ उच्छिष्टादयः ।

२ तदाकाशुद्धकानां ।

भीमस्त्रिजलवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुक्लशुद्धिः शक्तस्य पुंसः तीर्थयात्रादिना ब्राह्मणस्य व्रतादिना वा शुद्धिः अशक्तस्य ज्वरादिरोगपीडितस्य देवाचनैर्दिलक्षणेन नित्यकर्मोद्युक्तेन शुद्धिः अशुद्धस्यापि महतां वाजा शुद्धिः शुद्धस्यापि बहूनां वाचात्वशुद्धिः बुद्धिरपि शुद्धयशुद्धि-
हेतुस्तथा हि सुरापापादिपापनिश्चये अशुद्धिः हरिकया-
अवगादिषु पुण्यनिश्चये शुद्धिः तथाहि समुद्धिः सम्पदा-
त्मेनः शुद्धयशुद्धयोः कारणं सत्पात्रदानादिसद्वचनेन शुद्धिः
असत्पात्रदानतन्निष्कादिभोगविषयाकशुद्धिः मन्त्रे मांसविशेषाः
सोमादिद्रव्यविशेषाश्च देशावस्थानुसारतः शुद्धयन्त्यशुद्धयन्ति
हि तथा हि मांसविशेषा विषयादुत्तरदेशे शुद्ध्या दक्षिणदेशेऽशु-
द्ध्याः तथा सोमादिद्रव्यविशेषा ग्रहकर्मोच्चस्थायामिव शुद्ध्याः
नान्यथा ॥ ११ ॥

पार्थिवानां पृथिवीविकाराणां आभ्यादीनां युतायुतैः काळा-
दिभिः शुद्धिः आभ्यानामयुतेनैकेन कालेन दारुपात्राणां
मह्यतो शुद्ध्यादीनां च युताशुयां मृत्तोषाशुयां तन्तुनामयुतेन
केवलमेव तोयेन आख्यादिरसानां तैजसानां कास्यादीनां चायुते-
नाग्निना जमण्यां युताशुयां मृत्तोषाशुयां शुद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमस्त्रिजलवज्रतीर्थकृतक्रमसम्बन्धः ।

द्रव्यस्येति युग्मकम् ॥ १०-१३ ॥

भीमस्त्रिजलवज्रतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

काष्ठस्य शुक्लशुद्धी दर्शयति । कर्मण्यः कर्माहंः काष्ठो
गुणवान् शुक्लः स च कश्चित् द्रव्यतः मांसादिद्रव्यलामतः
एवं तत्त्वज्ञो एव कर्माहंः कश्चित्स्वतोऽपि पूर्वाह्लादिः यतश्च
काष्ठान् सूतकादिष्वेव कर्म निवर्तते स दोषः अशुक्ल
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

देशकाद्यादिमावानां वस्तूनामिति प्रकान्ते तत्र वस्तु
शब्दोपादानाद्द्रव्याणां शुक्लशुद्धी दर्शयति । द्रव्यस्येति
त्वमिति । पात्रादीनां द्रव्येण तोषादिना शुद्धिः मृत्त्रादिना त्वशुद्धिः
वचनेन इह शुक्लमशुक्लं वेति सन्देहे शुक्लमित्येवं ब्राह्मणवचनेन
शुद्धिः तथैवाशुद्धमिति वचने नाशुद्धिश्च संस्कारेण प्रोक्षणादिना
पुष्पादेः शुद्धिः अशुद्ध्यादिना त्वशुद्धिः कालेन
कृत्वाहादिना नवोदकादेः शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः अत्यजाद्युपह-
तामां तद्वामशुद्धकानां महत्त्वात्परत्वाशुयां शुक्लशुद्धी पयुषिता-
नादेः शक्तान्प्रत्यशुद्धिः अशक्तान् प्रतिशुद्धिः ॥ १० ॥

शुक्लशुद्धिः पुत्रजन्मादौ दशाहर्द्रव्यविज्ञानेन शुद्धिः अन्त-
रक्षानेवाशुद्धिः जीर्णोपनिवृत्तवस्त्रादेः समुत्सं प्रत्यशुद्धिः
हरिद्रं प्रतिशुद्धिः एतः च द्रव्यवचनादसौ परात्मने जीवस्ये-
त्यर्थः । अथ कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारत एव यथा यथावत्
तथा हि निर्मल एव देशे कुर्वन्ति न तु चौरा-
वाकुले तीरोनावस्थित एव न तु शिवावस्थिते तथा तद-
वस्थावस्थिते एव न तु वास्तवार्थकावस्थिते तथा च स्मृतिः

[११३]

“ देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च क्षात्रा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति ॥ ११ ॥

द्रव्यस्य द्रव्येण शुद्धिरिति यदुक्तं तद्विद्योति । आभ्येति
अभ्यि गजदन्तादि रसास्त्रैश्चूनादयः तैजसाः सुवर्णादयस्तथा
पार्थिवानां घटेष्टकादीनां काष्ठादिभिर्यथाशास्त्रं शुद्धिस्तैर्युतायुतैः
मिक्षितैः केवलैश्च यथा तैजसानां मृत्तोषाग्निभिः ऊर्णातन्तुनां
केवलैश्च वायुना ॥ १२ ॥

भीमस्त्रिजलवज्रतीर्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काष्ठस्य शुक्लशुद्धी आह—द्रव्येति द्रव्यसम्पत्तितः स्वतः
पूर्वाह्लाद्यतः कर्मण्यः कर्महितः काष्ठस्तस्मिन्कर्मणि गुण-
वान् यतो निर्मलभूतात्कर्म निवर्तते स अकर्मकः कर्मोच्छेदकः
तस्मिन् कर्मणि दोषः स्मृतः ॥ ६ ॥

आदिना संगृहीतानां द्रव्यादीनां शुक्लशुद्धी दर्शयति ।
द्रव्यस्येति । द्रव्यस्य वस्त्रादेर्द्रव्येण जलादिना शुद्धिः मृत्त्रादिना
त्वशुद्धिः वचनेन इह शुक्लमशुक्लमिति ब्राह्मणवचनेन
च कश्चिन्मूलकलासौ ग्राह्यं न वेति वचने शुक्लशुद्धी पुष्पादेः
प्रोक्षणादिना शुद्धिः मावाकारमाशुद्धयजलादिना च शुद्धिः
मेघोदकादेः—

काष्ठे मेघोदकं ग्राह्यं वज्रं तु प्रवहमेव हि ।

अकाष्ठे दशरात्रं स्थाततः शुद्धिर्विधीयते ॥

इत्येवंविधेन कालेन शुद्धिः यातयामङ्गतरसमिति यामादिना
पयुषिताभादेरशुद्धिः अत्यजादिसंस्पृष्टानां तडागादिजलानां
महत्त्वात्परत्वाशुयां शुद्धयशुद्धी ॥ १० ॥

किञ्च, सूर्योपरागादिसूतकाष्ठादेः शक्त्या अशुद्धिः अशक्त्या
वृद्धवालादीनां प्रतिशुद्धिः बुद्ध्या अभ्यधृतवस्त्रादेः बुद्धिमन्ते
प्रत्यशुद्धिर्निबुद्धिं प्रतिशुद्धिः समुद्ध्या भग्नपात्रादेः समुद्धिं
प्रत्यशुद्धिः तत्रापि विशेषं दर्शयति । आदिति । यतः ये द्रव्यव-
चनादयः द्रव्याशुद्धिद्वारा परात्मने अथ कुर्वन्ति तेषां हि निश्चयेन
देशावस्थानुसारत एव यथा यथा वस्तुवन्ति तथा च स्मृतिः

स्नग्द्वे परमाचारस्तदर्थं राजवेष्टमनि ।

तदर्थं शूद्रगेहे च पथि शूद्रवदाचरेत् ॥

इति—

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थां च क्षात्रा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

इति च ॥ ११ ॥

द्रव्यस्य द्रव्येण शुद्धिं प्रपन्नयति, आभ्येति । दारु लौकिकं
प्रवृत्तमसादि च अभ्यि गजदन्तादि रसाः तैजसादयः तैजसाः
सुवर्णादयः अर्माणि मृगचर्मोदीनि तेषां पार्थिवानां रस्याक-
र्माघटेष्टकादीनां च यथायथं काष्ठादिभिः शुद्धिः तत्रापि
शुद्धितारतम्यतो युतायुतैः ॥ १२ ॥

अमेध्यलिप्तं यद्येन गन्धं लेपं व्यपोहति ।

भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते ॥ १३ ॥

स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ।

मत्स्मृत्या चाऽऽत्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्भुजिः ॥ १४ ॥

मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ।

धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥

कचिदुणोऽपि दोषः स्यादोषोऽपि विधिना गुणः ।

गुणदोषार्थनियमस्तद्विदामेव बाधते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

देश भी काल से द्रव्य से अथवा अर्थ ही गुण युक्त हो जाता है जहां से कि कर्म की निवृत्ति हो जाती है वह दोष अकर्मक कहा जाता है ॥ १३ ॥

द्रव्य की शुद्धि तथा अशुद्धि कहीं द्रव्य से होती है कहीं वचन से होती है किसी द्रव्य की संस्कार से किसी की काल से किसी चीज की अधिक होने से शुद्धि ही रहती है किसी की थोड़े होने से ॥ १० ॥

किसी द्रव्य की शक्ति से किसी की अशक्ति से किसी की बुद्धि से ऐसे कई एक पदार्थ आत्मा के वास्ते अशुद्धि कारक आत्मा अवस्था के अनुसार हो जाते हैं ॥ ११ ॥

आयु तथा काष्ठादि तंतु घृतादि रस तैलादि चर्म के पदार्थ इनकी शुद्धि काल से वायु से मातृप से मृत्तिका से जल से यथायोग्य शुद्धि होती है पार्थिवपदार्थों को तो किसी के मिश्रने किसी के अलग होने से शुद्धि होती है ॥ १२ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यत्पिठपात्र कस्यापि सन् तच्चयत्ताराम्लोदकादिना गन्धं लेपं च व्यपोहति तस्य तच्छौचं शोभकम् सावता च तच्चयादिना व्यपोहति तावत्प्रमाणं स्वरूपतः प्रावृत्तितो वा तत्कर्तव्यमिष्यते ॥ १३ ॥

एवं तावद्द्रव्यशुद्धिकारकानां कर्तृशुद्धिमाह स्नानेति । अथवा कौमारादिः बीर्ग शक्तिः संस्कार उपनयनादिः कर्म स्नानोपासनदीक्षादिचक्षणम् आत्मनः साहजिकरूप कर्तुरेतैः स्नानादिभिर्भेषाद्यर्थं तत्कार्यानुसारिणी शुद्धिः इयं च शुद्धिर्न व्यवहारायां किंतु विहितकर्माद्येति ॥ १४ ॥

मन्त्रशुद्धिमाह, सद्रूपमुखाद्यभ्यवत्परिज्ञानं मन्त्रशुद्धिः कर्मशुद्धिमाह, ईश्वरार्पणं कर्मणः शुद्धिः अर्पणार्थं शुद्धयच्छी येष्वतः प्रदृश्योपसंहरति, धर्म इति । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्माभिः

षड्भिः शुद्धेभ्यः सम्पद्यते यत्तेषां यो विपर्ययः सोऽधर्मस्तद्व्युत्तिर्ययः ॥ १५ ॥

अयं च गुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह । कचिदिति । आपादि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यनापदि निषिद्धत्वाद्दोषः परममद्वय परस्य गुणोऽपि स्वस्य दोषः दोषोऽपि कुटुम्बत्यागादि विरक्तादेन दोषोऽपितु विधिबलेन गुणः । एवं योऽयं गुणदोषयोरेकास्मिन्नर्थे नियमो गुणदोषार्थं वा यो नियमो नियामकं शास्त्रं स तयोर्भेदमेव बाधते ॥ १६ ॥

भीरुधारमग्नदासगोस्वामिविराजता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

यत् पीठेति पीठस्य काष्ठस्य तक्षणाच्छुद्धिः । यथाह बाह्वल्क्यः । काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्द्रोमयज्ञैरेषां इति अमेध्यलिप्ताप्राणां शुद्धिर्यथा माकेयदेयः । उदुम्बराणामस्तेन चारैश्च प्रपुसीचयोः । मरुमाशुभिश्च कास्वानां शुद्धिः । आवाह्यस्य चेति । उदुम्बराणां ताज्जमयपात्राणां प्रपुरङ्गम् । वस्त्राणां च शुद्धिः चारजलादिना । तान्तव मलिनं पूर्वमग्निः क्षारैश्च शोधयेत् अशुभः शोषयित्वा वा वायुना वा सगाहरेत् इति शङ्कोके । तस्य पीठादेः तत् तक्षणादि तावदिति मुख्यपदं व्याचष्टे सावता चेति । स्वरूपत इति तच्चयत्तारवादिस्वरूपोक्तवारेमेव तद्गन्धस्पर्शानपगमे तु प्रावृत्तौ वारम्बारं वा तत् तच्चयादि कर्तव्यम् । तद्रूपमभिधेयः । यावज्जापित्वमेषाकाद्रूपो लेपश्च तद्रूपः । तावत्पुनरिति वा देवं सर्वथा शुद्धयितुं शुद्धिः इति ॥ १३ ॥

स्नानेति तत्र स्नानेन देहशुद्धिस्तथा देवाचनार्थकार्योऽसिद्धिः । दानेन मनः शुद्धिस्तथा विषयमोहेऽपि पापमावृत्तिः । यथाह गार्ग्यः । अकार्यकारिणं कान्तम् इति एवम् प्रहनिमिषदानेन प्रदशान्तिस्तक्षणाकार्यसिद्धिर्देवा । तपसा कच्छ्वान्द्रायणादिना पापमावृत्तिस्तसिद्धिः अवस्था कौमारादिः तथा च शुद्धिः यथा हरिहरभाष्ये । शिशोरशुद्ध्यां कार्यकालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादि संस्पृष्टे स्नातव्यं कुमारकैः इति । वातादिरूपं च यथा तत्रैव । प्राक् कीटाकरणत्वात् । प्रागप्रमाणताच्छुद्धिः । कुमारस्तु च विद्वदो

भीराधारमणदासगोस्वामिचरितः ।

दीपिकादीपितो दिपयणी

बाधन्मोहयानवन्धनामीति । तथा च शुद्ध्या शिशुस्पर्शादिका-
र्यसिद्धिः शक्त्या च ग्रहणादौ व्रतादिकार्यसिद्धिः । उप-
नयनादिसंस्कारेण बन्धयोर्यताञ्चक्षणकार्यसिद्धिः । सर्वो-
पासनादिकर्मणा पापपणोदनादिसिद्धिरिति तत्तत्कार्यानुसा-
रिणी शुद्धिर्विज्ञेया । आत्मनः शौचं शुद्धिमाधरेततः शुद्धयः
सन् वेदविहितं कर्माचरेदित्यन्वयः । मत्स्मृत्या चेति स्मृति-
स्वातन्त्र्योक्तैः स्मृतिवैयर्थ्या शुद्धिर्न व्यावहारकाधिकारमर्हति
अपि तु परमस्य तस्याः सर्वत्राव्यभिचारत्वात् । हर्षिहरति
पापानि कुष्ठचित्तरपि स्मृत इत्याद्युक्तैः ॥ १४ ॥

एतेषां देशादिपण्यां यो विपर्ययोऽशुद्धयत्वं सोऽधर्म इति ।
अत्राशुद्धयत्वस्य देशादिनिष्ठत्वादधर्मस्य तु पुंनिष्ठत्वाद्भेदा-
नुपपत्तिः किन्तु जन्यजनकयोगाभित्याशुद्धयमिति बहुच-
याप्रयोजनं च देशाद्यशुद्धिरधर्मः न व्यभिचरतीति लक्ष-
णापरिष्कारः ॥ १५ ॥

कचिदित्यस्य व्याख्या आपदीति । प्रतिग्रहस्य गुणत्व-
माहात्म्यं समीहेतेति प्राणधारणस्यावश्यकत्वात् निषिद्धयत्वं
च प्रतिग्रहं मन्थसानस्तपस्तेजोयशोनुदमिवेत्यादेः । कुटुम्ब-
त्यागादिदोषश्च, पुंसस्त्रिषणो विहितः सुदृढो ह्यनुभाविताः ।
न तेषु किञ्चिद्व्यमानेषु त्रिवर्गोऽयं कल्पते इत्युक्तैः । विरका-
देरिति आदिता नैष्ठिकपरिग्रहः । न दोष इति । यदहरेव
विरजसद्वस्व प्रव्रजेदिति श्रुतिरूपविधिवत्त्वेन कुटुम्बत्यागादि-
गुणः अष्ट एव । एकस्मिन्नेवायं प्रतिग्रहादौ योऽयं प्रसि-
द्धो नियमः नियामकं शास्त्रम् आपदि प्रतिग्रहस्य गुणत्व-
प्रतिपादकम् अनापदि तु दोषत्वप्रतिपादकं वाक्यं कर्तुं । स
नियमः शास्त्रं कर्तुं । तयोर्गुणदोषयोर्भेदमेव कर्म भूतं बाधते
गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठौ किन्तु अधिकारिभेदेन कल्पितावेवेति
बोधयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

शिशुस्पर्शोत्तरिकतशुक्लपक्षीयम् ।

परिज्ञानं प्रयोगज्ञानं कर्मप्रयोगानुष्ठानं शुद्धिः द्रव्यादिशुद्धिभिः
विपर्ययैः मन्त्रवैकल्यादिभिः ॥ १५ ॥

गुणोति स्नानानुरादेर्निषिद्धत्वादोषः दोषोऽपि हिंसा
विहितत्वात् यज्ञेषु गुणः गुणदोषार्थनियमः विशेषशास्त्रेण गुण-
दायानयमः तद्भिदा बाधते ॥ १६ ॥

भीमभीराधवाजायकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्य तावन्नस्त्रादिकममेध्यखिप्तं भवति तत् पेनास्त्रोदका-
दिना यावद्दग्धं दुर्गन्धं लेपम् अमेध्यलेपं च व्यपोहति त्वजति
क्षयतं मूलं लपत्वा प्रकृति स्ममेव रूपमजेषावत्तस्य शौचं
मावृत्तं इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ कर्तुंशुद्धिमाह । स्नानेति । अवस्थानम् कर्मानुष्ठा-
नोपयुक्तं तयः वीर्यं शक्तिः लीयन्ति काष्ठान्तरे संस्कार

उपनयनादिः कर्म संस्कारोपासनादिरूपं मत्स्मृतिर्विष्णुचि-
न्तनम् एमिशारमनः शौचं शुद्धिः द्विजः इत्येवं शुद्धयः
संज्ञेयः स्नाधिकारात्मकं कर्माचरेत् ॥ १४ ॥

अथ मन्त्रशुद्धिमाह, मन्त्रस्येति । परिज्ञानं प्रयोगज्ञानम् आचार्य-
मुखाद्यथावत्परिज्ञानं वा मन्त्रस्य शुद्धिः अथ कर्मशुद्धिमाह कर्म-
शुद्धिर्भेदपेयम् इति कर्मणा मन्त्रपेयमेव तेषां शुद्धिरित्यर्थः । अपेयं
नाम भगवदाराधनरूपत्वानुसन्धानम् इत्येवं शुद्धयशुद्धिप्रश्नमुप-
संहरति धर्मः इति षड्भिः देशकालद्रव्यकृतं मन्त्रकर्ममिदं शुद्धिरेव
धर्मः स्नाधिकारलक्षणः संस्पृश्येति विपर्ययेऽशुद्धयस्त्वधर्मः प्रथमान्त
पाठे विरुद्धानां षण्णां यो विपर्ययः अशुद्धिः सोऽधर्मः तद्वैतुरि-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

इमे च शुद्धयशुद्धी विषयभेदेन व्यतिकरतामापाद्येते इत्याह-
कचिदिति । कचिद्गुणोऽपि शुद्धिरपि विशेषविधिवत्त्वाद्दोषः स्या-
दशुद्धयः स्यात् यथातुरस्य निषिद्धं स्नानादिकं तथा
दोषोऽपि गुणः स्यात् यथा हिंसादिवैयर्थ्यमिच्छतः अतो गुणदो-
षार्थनियमः विशेषशास्त्रेण गुणदोष विषयनियम इत्यर्थः । स
तद्भिदा सामान्यशास्त्रप्राप्तगुणदोषविभागं बाधतेऽप्यवदति सामा-
न्यशास्त्रस्य विशेषविधिविषयेसङ्कोचमात्रं क्रियते न तत्पर्यन्त-
बाध इति न तस्य वैयर्थ्यमित्येवकाराभिप्रायः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्णकृतपदरत्नावली ।

यदेमेध्यखिप्तं येन गन्धं लेपं च व्यपोहति । तेन तस्य
प्रकृतिं भजते तस्य वस्तुनस्तच्छौचं शुद्धिरुपदिश्यते ॥ १३ ॥

कर्मानुशुद्धिप्रकारमाह । स्नानेति । अवस्था यौवनादि-
लक्षणा वीर्यं माहात्म्यं शक्तिर्वा संस्कार ऊर्ध्वपुण्ड्रादिभारण
कर्म निष्पसन्ध्यावन्दनादिमत्पूजावसानम् एमिमैः शौचं च
मनसः शुद्धिं कृत्वाऽभीक्ष्णं कर्माचरेत् मन्त्रस्यासात्म्य-
ज्यानाश्यासाच्च ॥ १४ ॥

मृष्याद्युपेतस्य मन्त्रस्य परिज्ञानमापादनीयमिति शेषः । कर्मणाः
शुद्धिः कर्मात्मिकत उक्तं कर्मेति मन्त्रपेयं ब्रह्मपेयमस्त्विति
एतैः साध्ये किमत्राह, धर्म इति । धर्मो मन्त्रिकलक्षणाः संस्पा-
द्यते तत्राधिकारिण आह । सद्भिरेति । विपर्ययेऽभेदपेयमकुर्वो-
यैरसद्भिरेतैरधर्मैः पापलक्षणाः संस्पृश्यत इत्यन्वयः—

“आन्तरःसंज्ञिधिविष्णोर्वाङ्मयः संज्ञिधिरिव च”

द्विविधः संज्ञिधिविः प्रोक्तः कृत्रिमो बाह्य उच्यते ।

स्नामाधिकारश्चान्तरः स्यात्प्रतिमाजीवगो यथा” ॥

इति ध्वजनेन संज्ञिधानार्थं ब्रह्मपेयं कर्तव्यमिति ज्ञायते ॥ १५ ॥

इतोऽपि भगवदपेयं कर्तव्यमन्यथा कृतद्वान्यकृताभ्यागमो
स्यातामिति भावेनाह । कचिदिति । कचिदकर्मणि विहितत्वेन
गुणोऽपि दोषः स्यात् मन्त्रमन्त्रेणानर्पितत्वेनानुष्ठितत्वादन्तर्वादि
दोषः । अपि विधिना ब्रह्मणोऽपि न हन्तव्य इति निषेधविधिना
दोषोऽपि गुणः स्यात् यथेन्द्रस्य ब्रह्महत्या ऋषिनारायणमातिजन-
कत्वात् । ननु, गुणदोषविधाननियमः कथमत्राह । गुणोति । गुण-
दोषाभ्यामर्थनियमः स्वर्गनरकादिकलनियमस्तौ गुणदोषौ विदन्ति
जानन्तीति तद्विदः मनुष्यादयस्तेषामेव बाधते क्वेद्यकरो भवति

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रयत्नसाध्यत्वात् एवमशब्देन तिर्यगादयो व्यावर्त्यन्ते अनेग्रहणा-
शक्त्यभावाच्चेष्टामतो मनुष्यादीन् प्रति विधीयमानो गुणदोषौ
मगधर्पण्याभावे स्वर्गतरकादिकं दत्त इत्युक्तं तद्विधानं तद्विधा-
मित्यनेन मनुष्यादेष्वपि शुभाशुभज्ञानयोग्यवयसां तदज्ञानतां
महानज्ञानजो दोषो मूर्खाणां तिर्यगादीनां तदभावश्चेति सूच्यते

“वर्षाश्रुतदंशादूर्ध्वं ये विद्युः शुभाशुभम् ।

येषामज्ञानजो दोषः सुमहान्कर्मजादपि” ॥ इति

तिरश्चामिन्द्रियाशक्तेन दोषो ज्ञानजो भवेत् ।

गुणोऽपि नैव कश्चित्स्वाद्यतो ज्ञानवहिकता ॥

इति वचनात् ॥ १६ ॥

भीमजीवर्गोन्नामिकृतक्रमसङ्क्रमः ।

मन्त्रमुखा चेति सूत्रप्रमुक्तम् “अपवित्रः पवित्रो वे”त्यादेः
अतोऽप्रतिकार्यो शुद्धिशोधनाय प्रोक्तं न व्यावहारिकी मन्त्रमुखा
सर्वत्रास्त्रलितरूपत्वात् “हरिहरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः”
इत्यादेः ॥ १४—१८ ॥

भीमद्विजयनायचक्रवर्तिकृतसारथर्दशिनी ।

यत् पीठवस्त्रप्राणादि अनेग्रहणितं भवेत् तत् येन ताव-
गुत्ताराम्बुजमृज्जवादिना गन्धं लेपं च व्यपोहति स्रजति प्रकृति
स्वरूपं भजते तस्य तच्छोचं तावदिति यावता तद्व्यादिना
गन्धलेपं व्यपोहति तावत्प्रमाणं शौचं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

द्रव्यशुद्धिमुक्त्वा कर्तुंशुद्धिमाह, स्नानेति । अवस्था वादूर्ध्वकादिः
तत्र धीयर्थे शक्तिः शक्त्यनु रूप आचार इत्यर्थः संस्कार उपनयनादिः
कर्म संस्कारोपासनादिकं तैः । आत्मनः साहज्यारण्यः कर्तुः शौचं
शुद्धिः प्रयोजनमाह, शुद्ध इति द्विज इत्युपलक्षणं शुद्धादे-
रपि ॥ १४ ॥

मन्त्रशुद्धिमाह, मन्त्रस्य सद्रुमुखात् यथावत् परिज्ञानं
मन्त्रशुद्धिमाह, मधुपर्णामिति मध्यमर्पितं कर्मशुद्धमनर्पितम-
शुद्धं तद्विज्ञानं सज्जितं व्यवहार्यं इति भावः । शुद्धशुद्धी प्रव-
ह्योपसंहारति, धर्म इति वदुभिः । देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः
षड्भिः शुद्धधर्मैः सम्पद्यते एतेषां यो विपर्ययः सोऽधर्मस्त-
द्धेतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ च गुणदोषविभागो न कापि निश्चित इत्याह, कचि-
दिति । अपदि मतिप्रदो गुणोऽप्यनापदि निषिद्धप्रवृत्तादोषः
दोषोऽपि कुटुम्बत्यागादिविभिन्ना विविधत्वेन विरक्तोऽङ्गुणाः
तस्माद्गुणदोषरूपो यावद्यौ तयोर्निवम एव तद्विधां गुणदोषरूप-
मेव वाचते यथा कुटुम्बत्यागो दोष एवेति यो नियमः
स एव अधिकारिवशे दोषं वाचते यानिनः कुटुम्बत्यागस्य

१ तद्विधामेवैवधारणेन मूर्खाणां गुणदोषज्ञानेवावका-
भावः प्रतीयते तत्तात्पर्योऽनुसारेण व्यावर्त्यं दर्शयति ।

२ प्रवृत्त्याद्यशुभकारणादोषोपापेभ्यः प्रवृत्त्यादिकं निषिद्धमि-
त्यज्ञानजो दोषोऽज्ञानित्यर्थः ॥

गुणत्वात् तथा कुटुम्बत्यागो गुण एवेति यो नियमः स
एव गुणं वाचते कर्मिणः कुटुम्बत्यागस्य दोषत्वात् तस्मा-
द्गुणदोषौ न सामान्यतो नियतौ किन्तु स्थलाविशेष एव
नियतौ स्थलाविशेषः ॥ १६ ॥

भीमशुद्धिदेवकृतसिद्धास्तप्रकीर्णः ।

किञ्च अनेग्रहणाशुचित्ता मन्त्रपङ्क्त्यादिना लिप्तं यत्पीठप्राप्त्यन्तादि
येन तत्तद्व्याप्योक्त्यादिना यावत्परिमाणेन गन्धं लेपं व्यपो-
हति स्रजति मन्त्र एव प्रकृति स्वरूपं भजते तस्य पीठदि-
तद्व्यादि तावत् परिमाणं शौचं शोधकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कर्तुंशुद्धिमाह, स्नानेति । अवस्था कौमारादिलक्षणा वीर्य शक्ति-
लक्षणा संस्कारः उपनयनादिलक्षणाः कर्म संस्कारोपासनादि
लक्षणा एतैः स्नानादिभिः आत्मनः शौचं शुद्धिः एव शुद्धः
सन् कर्माखरेदिति ॥ १४ ॥

मन्त्रशुद्धिमाह, गुणमुखात्परिज्ञानं मन्त्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह
कर्मशुद्धिमधुपर्णम् इति इत्थं शुद्धशुद्धी प्रवृत्त्योपसंहारति धर्म
इति धर्मः स्वस्वाधिकार्यास्तः षड्भिर्देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्र-
कर्मभिः शुद्धः सम्पद्यते यस्यां विपर्ययस्तु अधर्मः अधर्महेतुः ॥ १५ ॥

अथ गुणदोषविधायको वेदः ज्ञानमक्तिसाधनविशेषोपायक-
तया मोक्षहेतुरित्याशयेनाह । कचिदिति । आधर्मादाधर्मगच्छेदिति
विभिन्नोपकुर्वाणस्य दारसंप्रदो गुणोऽपि वैदिकस्य दोषः स्वा-
द्वेषादिनासक्तस्य कुटुम्बत्यागो दोषोऽपि विरक्तस्य यद्वहेव विरज-
तद्वहेव परिमज्जेदिति विभिन्ना गुणाः गुणदोषौ अर्थौ विषयो
यस्य स गुणदोषार्थः नियममिति क्षेत्रेऽधिकारि स्थापयतीति
नियमो वेदः स वासो स च संः गुणदोषविधायको वेदः तद्वि-
दामेव वाचते ॥ १६ ॥

भाषा टीका

जो वस्तु किसी अशुद्ध चीज को छिपटने से अशुद्ध
होगई हो उस को छाने से उसका रूप तथा गन्ध छूट
जावे और वह वस्तु अपने पहिले रूप को प्राप्त हो जावे
तो शुद्ध हो जाती है उसका उतना ही शौच है ॥ १३ ॥

स्नान करने से दान से तप से अवस्था से कहीं
वीर्य से संस्कार कर्म से तथा मेरे स्मरण करने से
आत्मा का शौच होजाता है मनुष्य को चाहिये कि ऐसे
शुद्ध हो जावे तब वैदिक कर्मों को करे ॥ १४ ॥

गुरु के मुख से उपदेश से ज्ञान होने से मन्त्र की शुद्धि
होती है मेरे अर्पण करने से कर्मों की शुद्धि होती है
ऐसे छै प्रकार से धर्म होता है इन से विपरित होने से
अधर्म होजाता है ॥ १५ ॥

कहीं पर गुण भी दोष होजाता है कहीं पर विधि से
किया दोषभी गुण हो जाता है इन गुण दोष दोनों का
जो अर्थ नियम वही उन के मेव को वाचन कि वो
है ॥ १६ ॥

समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम् ।

औत्पत्तिको गुणः संगो न शयानः पतत्यधः ॥ १७ ॥

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ।

एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥

विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः संगस्ततो भवेत् ।

संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ १९ ॥

कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ।

तद्वत्ता ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् ॥ २० ॥

श्रीशारस्वामिकृतसौधार्थदीपिका ।

दोषस्य कचिदोषत्वाभावे गुणत्वे चोदाहरणं दृश्यते । समानस्य तस्यैव कर्मणाः सुरापामादेराचरणमपतितानां पतन-
हेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकमभिकार-
प्रशक्तं न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् अतोऽत्र दोषस्यापि
उदाहरणं नास्तीत्यर्थः । तथा संगोऽपि यो यतस्ततो स गृहस्थ-
सौत्पत्तिकः पूर्वोक्तो न दोषोऽपि तु गुणः । अतो मायो-
मुपेया, विद्यादिविधानात् उभयत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवात्र श्रवणो
क्षया न पततीति ॥ १७ ॥

अतो गुणदोषविभागो न प्रवृत्तिर्लोकप्रद्वाराः निवृत्तावेव
तात्पर्यमिह भिद्यते । यतो यत इति ॥ १८ ॥

यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिर्भाष्या-
मयेहेतुतां दृश्यते । विषयेष्विति चतुर्भिः । संग प्रासङ्गिकः तत्र
तेषु विषयेषु येन प्रतिदृश्यते कामस्तेन सह कामादेव कलिः
कलहो विचारः ॥ १९ ॥

दुर्विषयस्तोमः तमः संगोहः तं क्रोधम् चेतना काया-
कार्यमृतिः द्रुतं क्षीयम् ॥ २० ॥

श्रीशारस्वामिकृतसौधार्थदीपिका —
दीपिकादीपिनी हिप्यन्ती ।

दोषस्य सुरापानादेः । कचिन् पूर्वमेव जातिकर्मपतितेषु ।
दोषस्य नास्ति तथा सङ्गस्य दोषरूपस्यापि कचिदगृहस्थे
प्रयुत गुणत्वमस्ति तत्र तत्र चोदाहरणं दृश्यते ।
अतः अभिकारप्रशक्तत्वाभावात् । तत्र पतितेषु । उभयत्र
दोषत्वाभावे गुणत्वे च । अशाश्रयणं न श्रयकं किन्त्वा-
दोदाहरणवरोदाहरणपरिग्रहमात्राद्गुण एव तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यतो गुणदोषविभागो न वास्तवोऽतः । एष निवृत्ति-
क्षयः ॥ १८ ॥

यथाश्रुतेति । वाच्यार्थमनतिशय्य वा अश्रुतिपरता स्मृते-
कामो यजेतत्यादिकृपा तां निराकर्तुं तादृशमनुपपत्त्या विर-
क्तस्य ॥ १९ ॥

[१३४]

व्यापिनी पूर्वं व्याप्य स्थिता । तद्वत्ता क्रोधेन ग्रस्यते
तादृश्यते ॥ २० ॥

श्रीशारस्वामिकृतसौधार्थदीपिका ।

सामान्यशब्दप्राप्तगुणदोषविभागमपवदति । समानकर्माच-
रणमिति । समानकर्माचाराणां समानकर्मभिः पतितैः
सम्बन्धवद्वा पतितानां न पातकं किन्त्वपतितानामेव
पातकं स्वाद्य गुणैः संगः संगस्यो गुणः जन्मसिद्धः सर्व-
प्राणिनां नाशाय भवति अतो जन्तुरधः पतति निरसं प्रसि-
द्यति ॥ १७ ॥

एष धर्मः असंगरूपधर्मः ॥ १८ ॥

संगात् भोग्य इति बुद्ध्या कामः मोक्षरहितविषयः कलिः
कलहः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीशारस्वामिकृतसौधार्थदीपिका ।

दोषस्य कचिदोषत्वाभावे उदाहरणमाह । समानेति । समानक-
र्माचरणस्य एककर्माचरणं सह संभाषणादिकमिहार्थः । तत्पतितानां
न पातकं किन्त्वपतितानामेव पतितैः सह सम्भाषणं पातकं कचि-
द्गुणस्यास्यत्र दोषत्वेऽपि उदाहरणमाह । औत्पत्तिक इति । गुणैः
शब्दादिविषयैः सह सङ्गो गृहस्थस्यौत्पत्तिकः स्वाभाविकः पूर्व-
मेव स्वीकृतत्वात् अतः तस्य न दोषः किन्तु गुणः अतोऽपि
येनादित्यादिशब्दानुमतत्वात् स एव तु सङ्गो यतस्तु दोषः
तत्र दृष्टान्तः पूर्वमेवात्र श्रवणो न पततीति औत्पत्तिको
गुणैः सङ्गो नाशायतः पतत्यध इति पाठान्तरं तत्रायमर्थः
सङ्गानां व्याजनेच्छयेति जात्यशुक्तानां सङ्गानां च व्याजनेच्छयेति
तत्र कोऽसौ सङ्गः ब्रह्माज्यतपोक्तः कश्च व्याजनेच्छये हेतुः कुतश्च
सङ्ग उपजायते सङ्गपमवाश्च के पुनर्दोषा इत्यभिप्रायमाह-
दयाह । औत्पत्तिक इत्यादिना । गुणैः शब्दादिविषयैः सह सङ्ग
औत्पत्तिकः सर्वप्राणिनां जन्मसिद्धः स नाशाय भवति नाशोऽ
प्राप्ततः स्यात्परताप्राप्त्या चेतनानाविर्भावान्मकस्यत्वा कल्पितव
अतो जन्तुरधः पतति निरसं प्रविशतीत्यर्थमेव व्याजनेच्छयेति
यिति भावः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

त्यागप्रकारमाह । यतो यत इति ॥ यतो यतो विषयाभिधेयं
विशिष्टं ततस्ततो विमुच्येत विशेषेण मुच्येत न तन्तं विषयं
पुनरनुव्याप्यद्वयः । विषयेषु जन्यपरम्परां विषयस्तोषसंगपरि-
हारस्य पुरुषार्थहेतुतामाह । एष इति । एष असङ्ग एव नृणां परमो
धर्मः निरतिशयभेदः साधनं तदाह । ज्ञेयः सुखायः शोकाद्यनर्थप-
रिहारकश्च ॥ १८ ॥

किञ्च विषयेषु शब्दादिषु गुणध्यानादुपादेशवासिनिवेशा-
न्तस्तत्र विषयेषु पुनः पुनः पुंसः सङ्गो भवेत् सङ्गाच्च तत्र
विषयेषु कामः अनुपभुज्यावस्थानाशक्त्यात्मकाश्चिदधिकारः कामो
भवेत् कामाच्च कलिः कलहो भवेत् ॥ १९ ॥

ततश्च दुःसहः क्रोधः तं क्रोधं तमोऽनुवर्तते क्रोधात्तमो
भवेदित्यर्थः । तमश्चात्र सम्मोहः सच कार्याकार्यविषयकामावा-
त्मकः तमसा च या पुंसो व्यापिनी चेतना सा द्रुतमाशु
ग्रस्यते अस्ता भवति धर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वाद्यव्यापिनीत्युक्तं तद-
तिसङ्कुचितं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

गुणदोषनिमित्तबाधो यथा न ह्यसं प्रकारं भक्तिं समा-
नति । अपतितानां विप्रादीनां समानकर्माचरणं भवपणोनात्म-
बोधकमाचरणं पातकं न स्यात् तथा पूर्वमपतिता विप्रा-
दयो ज्ञान कर्मणा पतन्ति तेषां तत्समानकर्माचरणं तत्तत्सुरा-
पानतत्तत्स्त्रीमृत्याद्यादिद्विज्ज्ञादिके देहव्यागिबदोषसङ्घे तत्कर्म
पातकं च न भवति तथा शयानः शूद्रश्च ब्राह्मणादिपातिका-
हेतुभिः जशुनमन्त्रादिमिरश्चो न पतति अथ इति विशेषणा-
त्सुरापानादिभिरपि पतति । कुतो न पततीत्यत उक्तमौत्पसिक
इति तस्य शूद्रस्य जशुनमन्त्रादिमिरश्चो गुणैरमुख्यैः
कर्मभिः सङ्गः औत्पसिकः स्नामाधिको यतस्तस्मात्स्नायोग्य
एव कर्मणि पततीत्यर्थः—

त्रैवर्गिकाः सञ्चरन्तो वेदकर्मप्रवर्तनात् ।

शूद्रानः शूद्र उद्दिष्टो वेदकर्मप्रवर्तनात् ॥

न तस्याभयजो दोषः शुश्रूषायां प्रवर्ततः ।

यथा सुवर्णस्य मलं शुक्लं ताम्रस्य नैव तत् ॥

एवं विप्रादिकोपेक्षु न शूद्रो दोषतामिसात् ।

मलं तु तस्यापि मलं यथैव शूद्रजन्मनः ॥

स्वर्णप्रतिरूपस्य चरणं दोषं मतम् ।

इतिवचनात् ॥ १७ ॥

किं बहुनोक्तं सर्वतोऽप्यभिमानपरिहारात् श्रीनारायण-
समर्पणमेव समस्तदोषनाशकरमित्याह । यतो यत इति । यतः
यतः कर्मणां नाह कर्तेति निवर्तत अहङ्कारादित्येत यदाकर्मा
परमेश्वरार्पणबुद्ध्या करोति ततस्ततः कर्मणां विमुच्येत
तत्कर्मबन्धकं न स्यादित्यर्थः । तत्कतेव्यताया बुद्धयवतारार्थं
इत्येति । एष इति । एषः परमेश्वरसमर्पणलक्षणो धर्मः सेवार्-
भुक्तिहेतुः “ भयि सर्वाणि कर्माणि सन्धस्याध्यात्मवृत्तये ”
इत्यादिः ॥ १८ ॥

विपत्तेः बाधकमनर्थकत्वात्माह । विषयेष्विति । अयमर्थः भग-
वत्प्रेमादुद्दिष्टादित्येत क्रियमाणं कर्म शब्दादिविषयेषु गुण-
बुद्धिं जनयति । मृगसृष्टिकापयः पूरमतीव तदनु नितरु-
द्वेष्य पुंसो विषयेषु गुणध्यानात् सुखसाधनत्वध्यानात् तेषु
अहङ्कारः सङ्गः स्यात् ततस्तेषु कामः इच्छा स्यादित्येति
कलिः कल द्रावण इति धातोः चेतनधर्मज्ञानद्रावणहेतुधर्मा-
ज्ञानात्मा विद्यति ॥ १९ ॥

कलेरावेशात्स्वामीष्टपरिपन्थिषु सप्तु दुर्विषहः क्रोधः स्वा-
सदनु द्वेषानन्तरं तमो घर्तते ततस्तमसि मग्नस्य पुंसः
व्यापिनीन्द्रियसन्तता चेतना सुखादुभवशक्तिस्तमसा दुःखाद्रे-
केण ग्रस्यते तदा भवति ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

विषयेष्विति चतुर्भिः ॥ १९—२२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

गुणदोषयोरनियमं प्रपञ्चयति, समानस्य तत्सर्वं कर्मणाः
सुरापानादेराचरणम् अपतितानां पतनहेतुषु जात्या कर्मणा
या पतितानां पुनः पातकम् अधिकारभ्रंशकम् न भवति पूर्वमप-
तितत्वात् यथा सङ्गापि यो यतेदोषः स गृहस्थस्योपात्तिकः
पूर्वस्त्रीकृतो न दोषः अपि तु गुणः सङ्गस्यासक्तौत्पसिकत्वे
सति ऋतो भार्यासङ्गा गुणः तदसङ्गस्य तस्मिन्नाधिकारिणि
दोषभवात् उभयत्र दृष्टान्तः पूर्वमवापः शयानो यथा
न पतति ॥ १७ ॥

किञ्च गुणदोषविधीनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तावेव तात्प-
र्यमित्याभिप्रेत्याह । यतो यत इति ॥ १८ ॥

यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहे-
तुत्वं दर्शयति । विषयेष्विति चतुर्भिः । संगः भासक्तिः कामादेव
कलिः कामप्रतिघातकेन लोकेन सह कलहः ॥ १९ ॥

तं क्रोधमनु तमो मोहः ततस्तमसा मोहेन चेतना कार्याका-
र्यस्मृतिः ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

गुणदोषप्रतिपादकस्यापि वेदस्य तद्विदावाधकत्वं बहुकं
तदन्वयव्यतिरेकाऽपि द्रष्टव्यं । समानेति । समानकर्माचरणं
प्रमाणपूर्वककर्माचरणं पतितनामापि पातकं पतनहेतुं किन्तु
शुद्धिहेतुरित्यर्थः । शास्त्रीयकर्मणः पतितोऽपि शनैः ऊर्ध्वं गच्छतीति
मात्रः औत्पसिकः स्नामाधिकः स्नेहवत् कृतः संगो न गुणः न
शुद्धिहेतुरित्यर्थः शयानः शास्त्रोक्तं कर्मणि लुप्तदृष्टिः अथ-
पतति अधोगातिं प्राप्नोति ॥ १७ ॥

अथ विषयेषु देशस्य परमो गुण इत्याह । यत इति । यतो
यतो विषयात् एषः निवृत्तिलक्षणः ॥ १८ ॥

तथा विरहितः साधो ! जन्तुः शून्याय कल्पते ।

ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥

विषयमिनिवेशेन नाऽऽत्मानं वेद नापरम् ।

वृक्षजीविकया जीवन् व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् ॥ २२ ॥

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।

श्रेयोविवक्षया प्राक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥

उत्पस्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।

आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ विषयेष्वासक्तिः परमो दोष इत्याह । विषयेष्विति
चतुर्भिः विषयेषु शब्दादिषु गुणव्यानानुपायव्यतिष्ठेतात् तत्र
तेषु सङ्गः सासक्तिः सङ्गश्च कामः कामादेव कामविधातैकः
सह कश्चिः कश्चिः ॥ २१ ॥

बुद्धिबुद्धिः बुद्धेः ते क्रोधमनु तमः सम्मोहः तमसा काया-
कायविवेकलक्षणा चेतना दूतं मोघं प्रस्यते ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

जो लोग स्वयं पतित हैं तिनका जो स्वाभाविक आचरण
है वह पातक नहीं है उनका तो जन्म से वह सङ्ग गुणही
है क्योंकि जो जमीन पर सोता है वह नीचे नहीं गिरता
है ॥ २१ ॥

जिस जिस व्यक्त कर्म से निवृत्त होता है उसीसे वह
छूट जाता है यही मनुष्यों का भ्रम है जो कि शोक तथा
मोहको नाश करता है ॥ २२ ॥

विषयों में गुण के मनु सन्धान के करनेसे पुरुषकी उस
में आसक्ति होती है आसक्ति के होनेसे उस में कामना होती
है कामके होनेसे मनुष्यों का कलह होता है ॥ २३ ॥

कलह के होने से बड़ा आसि क्रोध होता है तिसके
पीछे बड़ा अज्ञान होता है फिर पुरुषकी व्यापक चेतना बुद्धि
तमो गुण से प्रसिद्ध हो जाती है ॥ २४ ॥

भीमरक्षाभिकृतभाषार्थटीपिका ।

शून्याय कल्पते असत्तुल्यो भवतीत्यर्थः । स्वार्थविभ्रंशः पुरु-
षार्थहानिः मूर्च्छितस्य मृततुल्यस्य ॥ २१ ॥

तत्तुल्यत्वं मपश्यति । विषयेति । व्यर्थं वृक्षजीविकयैव
यो जीवन् वर्तते स मूर्च्छिततुल्यः अत एव यो भस्त्रेव श्वसन्-
वर्तते स मृततुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु मनुष्यस्य स्वार्थविवेकव्यवहारकृतः स्वार्थविभ्रंशस्त-
थाह । फलश्रुतिरिति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थपरा न

भवतीत्यर्थः । किन्तु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षाविवक्षयाऽन्तरफलैः
कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम् यथा भैषज्ये भौषज्यं रोचनं रुच्यु-
त्पादकम् तथा हि

पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डखण्डकान् ।

पिबेच्चमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥

तथा मातृवाक्यं च

मित्रा ते वधेते वरस । गृह्णीं भस्त्रेव पिब ।

इति न फलं तावदेव तु क्लृप्ताशयम् ॥ २३ ॥

ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्या-
यते यथाभूतस्याघटनादित्याह । उत्पस्येति । व्याख्या । उत्पस्य
स्वभावत एव कामेषु पञ्चादिषु प्राणेष्वयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु
स्वजनेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु ॥ २४ ॥

भीरधारमयादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तथा स्मृत्या । ततोऽसत्तुल्यत्वात् । मूर्च्छितमृततुल्यस्येति
द्वयोः पदयोर्मिच्छित्वा व्याख्यानम् ॥ २१ ॥

तत्तुल्यत्वं मूर्च्छितमृततुल्यत्वं वृक्षजीविकया यथानुसंगेनैव
सादृष्टिकी जलापकाश्चरुपा वृक्षस्य जीविका तथा विषयावि-
ष्टस्यापि सादृष्टिकी हारिकरुपा सा तथा जीवन् स्थितिं
कुर्वन् यो वर्तते अत एव मूर्च्छिततुल्यत्वादेव अतः मृत-
तुल्यत्वात् स्वार्थनाशश्चतुर्विधपुरुषार्थहानिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

इयं पशुकाम इत्यादिरूपा बहिर्मुखानां स्वार्थविषये-
च्छुनाम् अन्तरफलैर्गोपाफलेः तावदेव खण्डखण्डकमात्रमेव
फलं न किन्तु रुच्युत्पादनायै गोपाफलाभास एव तस्यैः
पूर्वमैहिकविषयेच्छुनां निश्चाप्रतुः पारलौकिकतद्विच्छुनां
मिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

एवं निवृत्तिपरत्वेन यथाभूतस्य प्रवृत्तिपरत्वस्य पदवादि-
विति पशुकामो यजेत वधेन्द्रियकामस्य जुहुयात् । स्वादिरं
वीर्यकामस्य यूपं कुर्वेति इत्यादिव्याख्यानि हेतानि परि-
पाकतः परिणामतः ॥ २४ ॥

आसुरजनसूरितगुणवतीयम् ।

शून्याय शून्यत्वात् स्वार्थे विभ्रंशः सूक्ष्मस्य मृतत्वस्यैव
ज्ञानभावनिस्त्वयनाशः इत्यादिप्रायः ॥ २१ ॥ २२ ॥

फलश्रुतिः शून्यमायां स्वर्गादिर्न भयः पुरुषार्थत्वेन प्रतिपिपा-
दयिषितः किन्तु रोचनार्थं गुडजिह्वकान्वायेन शाले भस्मा-
जननार्थं भेषज्यरोचनं गुडशर्करादिपुरुषकारेण भेषज्ये भस्माज-
ननम् ॥ २३ ॥

उत्पत्त्यैव जन्मप्रभृति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतमागवतसूत्रचन्द्रिका ।

हे साधो ! तथा चेतनस्य रहितस्तु जन्तुजीवः शून्याय कल्पते
असत्प्राप्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः । नाहि स्वावरादिषु चेतन्यं सविष्य मातीति
मात्रः । तत्रः शून्यतापत्तेः सूक्ष्मस्यैव मृतस्यैव चास्य विषयसं-
गिनः विषयविनिवेशेन स्वार्थविभ्रंशो भवेत् ॥ २१ ॥

क्रोऽसावात्मानमपरं च न वेदत्यर्थं अपरज्ञानाभावः नाहि
तरुपाणायादीनां अपरविषयको दृश्यते अथमेव महान् स्वार्थवि-
भ्रंश इत्यर्थः । तमेने स्वार्थविभ्रंशे निन्दति । वृक्षजीविकयेति । यः
स्वार्थविभ्रंशाद्युक्तः स वृक्षजीविकया वृक्षस्यैव अपर-
विषयकरहिततया जीविकया जीवन् वसते मन्त्रेव इयमे
भावं मुञ्चन् वसते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि विषयसङ्कल्पेन मनस्यकारित्वं तर्हि मातापितृसहस्रे-
ह्योऽप्यतिविरस्यो वेदः किमिति स्वर्गादिवैषयिकसुखसाधनानि
यथादीनि विषय इत्यत आह । फलश्रुतिरिति । इयं वजेत स्वर्ग-
काम इत्यादिरूपा फलश्रुतिः न भयः शेषयतीति शेषः शून्य-
मायां स्वर्गादिफलं न पुरुषार्थत्वेन प्रतिपिपादयिषितमित्यर्थः ।
परं केवलं रोचनं गुडजिह्वकान्वायेन मोक्षसाधनेषु रुचिजन-
नार्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टप्रति । भयोविषयस्या
रूपमुत्पापेक्षया स्वर्गादिकमतिशयितं ततोऽप्यपवर्गिकं सुख-
मतिशयितमित्येवं मोक्षसुखस्य निरतिशयपुरुषार्थत्वविष-
यस्या मोक्षं स्वर्गादिफलमुक्तमित्यर्थः । यथा भेषज्यरो-
चनं भेषज्यमौषधं प्रति रोचनं रुचिजनकं गुडशर्करादि यथा
तद्वत्—

पिब निम्बं प्रकाशयामि अलुतेऽन्यदलुडडुकान् ।

पिबिषमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥

इत्युक्तप्रकारपुरुषकारेण भेषज्ये यथा प्रीत्युत्पादनं तद्वदि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

अन्यथा हितव्योपनार्थं प्रवृत्तौ वेदः कथमहितेयैव लोकं प्रवर्तये-
दित्याह । उत्पत्त्यैव जन्मप्रभृति इति । अत्र जन्मप्रभृतिवारमनः अस्म
अन्यदेतदुप कामादिस्वाप्तमानसानत एवतेषु नतान् वेदो यद्विषय-
मिष्यति तदेव भय इति तिष्ठावितानित्यर्थः । स्वार्थे स्वभेदः अवि-
सृष्टोऽज्ञानतो वृजितावनि पुः सावदे संसृतिमार्गे भाव्यमायानन्त-
तस्तस्य विगतः सावरातामापत्यमानां स्वात्मसाक्षात् पुनस्तेषु पय
कामादिभवनार्थवदेषु सुखो वेदः कथं युज्याद्युक्तान् कुर्वतामप्येत्य-
दित्यर्थः । तत्र प्रायश्चित्तेनायुरिन्द्रियवलादीनि विषयिणानि
स्वजनशब्देन पुनर्भिविकलप्राप्तः पुन इति द्वितीयायं वा वेद

इति शेषः वेदो बुधः वेदव्यवहितमेव भय इति मन्यमानान् कथं
युज्यादित्यर्थः । तथा सत्यनाप्तः स्वादित्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतमागवतसूत्रचन्द्रिका ।

तथानुभवशक्त्या रहितो जन्तुशसुरो जीवः शून्याय सुख-
तीयाय कल्पते नित्यत्वाच्चेतनस्य न स्वरूपेण नाशः किन्तु
सर्वोत्तमा सुखनाश एवेत्याह । तत्र इति । चशब्द एवार्थं ततो
मृतस्य भयं तमः पतनानन्तरम् अस्य सूक्ष्मस्य बुद्धिस-
मुद्राप्तिभूतत्वेन निः संशयस्य स्वायस्य सुखस्य विभ्रंशः स्वरु-
पतो हानिर्भवति ॥ २१ ॥

न केवलं सर्वोत्तमा सुखनाशः तस्य निश्चिन्तयतुः स्वमपि
भवतीत्याह । विषयेति विषयस्य भातीति विषयो बुद्धि
तस्याभिनिवेशेन समुद्रकेश्यात्मानं न वेद अपरं प्रतियोगिनं
च न वेत्ति त्वानुभवमन्तरेण न किञ्चिदेत्तीत्यर्थः । अपरविषय-
ज्ञानं नास्ति चेच्छून्यत्वात्प्रवेश आपन्न इति । तत्राह । वृत्तेति ।
मगवद्भागवतप्रवेशातिशयेन नित्यं तमः पतितो निरन्तरं बुद्धि-
मेवानुभवन् यमकिङ्करेविरतं वृक्षमानस्येन वृक्षजीविकया
वृक्षजीवनवद्वयं जीवन् निष्प्रयोजनो अस्तवयाः तु स्वपरी-
तायुः इति वच्छसंज्ञास्ते इत्यन्वयः—

दोषिणो गुणवत्त्वेन भूयन्ते विषयाः सदा ।

असतां सङ्गतस्तु बोधाः भौतु सुबुद्धिमाः ॥

अतो नित्यगुणध्यानासङ्गो प्रीतिमान् भवेत् ॥

अतस्तत्र भवेत्कामः कामिने कश्चिराविशेषः ॥

अथवाज्ञानरूपेण कश्चिनाविशेषः ॥

सत्सु क्रोधो बुद्धिबलस्ततस्तमसि पात्यते ॥

अथ तमसि मग्नस्य चेतनेन्द्रियसङ्गताः ॥

सुखानुभवशक्त्या सा विनश्यति सर्वदा ॥

तदा शमनभावेन शून्य इत्युच्यते ततः ॥

सर्वोत्तमा तु सम्प्रशस्तस्य बुद्धिर्विवर्धनः ॥

असूक्ष्मस्य च भवेत् मृत्युनन्तरमेव च ।

तुः स्वायविषयविशेषात्मानं परमेव च ।

यथावच्छेति पतितस्तमस्यभवे कदाचन ॥

वृक्षवृक्षवत्ते मित्यं निष्प्रयोजनजीवनः ।

नित्यतुः स्वपरीतायुर्द्विषयप्रशस्त्यापि ॥

इति सत्यनाशसुरजनविषयोऽयमिति ज्ञायते ॥ २२ ॥

श्रुतिविहितस्वास्वर्गादिविषयवच्छा सतां स्वादित्याशङ्क्यै-
तद्विषयदधान्तेन स्वार्गादिविषयस्मानित्यसुखहेतुत्वेन न तमेच्छा
कार्यं श्रुतेर्भेषज्यरोचनार्थमिन्द्रियवद्वयमस्वर्गादिवादिमी
मुख्यतो मुक्तिपरेत्याह । फलश्रुतिरिति । इयं फलश्रुतिः मोक्षफ-
लभावकत्वेन चरितार्थत्वात् न स्वर्गादिकुसुमश्रुतिस्तथावे वेद-
स्यानर्हत्वेन स्वाय तद्युक्तम्—

स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेभ्यः सज्जते ।

तत्रापि देवकामेभ्यो विशेषं चाभिवाञ्छते ॥

ततस्तमसि पातः स्वादितो वेदः कथं हि ताव ।

क्राम्यत्वेनाभिचचीत सर्वं ज्ञानं सर्वं सदा ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति वचनात् तदुपपादयति । न इति । नोऽस्माकं सकाशाच्छ्रेयो मोक्षार्थं तदेव रोचयति कामयते स्वर्गादेरनिश्चयविशेषज्ञानां मोक्षस्वादेशज्ञानाद्येत मेवजरोचनं प्रतीतुदण्डं ददातीति यथा तथा इवदुत्तमस्य मन्दाधिकारिणाः भोतु विषयवा-
मिमुक्षीकरणाय प्रोक्तं न तु तत्र तात्पर्यविवक्षया—

मन्दाधिकारिणां नित्यं तपसैव प्रतीक्षितम् ।
मोक्षो न शक्यते धैर्यान्तः स्वर्गादिकं वेदम् ।
स्वर्गादिष्वपफलातां क्षापयित्वापि मोक्षदम् ॥
वेदं वक्तुं तूत्तमानां नित्यो वेदः प्रवर्तते ।
इष्टदण्डं ददातीति यथा मेवजरोचनम् ॥
एव मन्वेष्टमेषु मोक्षमाहारममुच्यते ।
नष्टपफलावान् वेदो वास्तुदेवकसंभवः ॥

इति वचनात् ॥ २३ ॥

फलश्रुतमोक्षकार्यत्वे युक्तिमाह । उत्पद्येति । उत्पत्त्या स्वमा-
यत एवात्मनोऽनर्थत्वे हेतुषु कामादिस्वाप्तकमनसो वे मर्त्या-
स्ताम् बुजिनाश्चानि संसारे भ्राम्यतोऽत एव स्वार्थमविशेषो
जनास्तेषां स्वयंपात्रं बुद्धो जानन् वेदस्तेषु न नियुज्येतात्
नियुज्यान्तेषु मन्वाक्यवदप्रमाणं स्यादित्याशयेनाह । कथमिति
विषयमिनिवेशेन तमो विज्ञानस्तान् पुनस्तेषु विषयेषु वेद-
कथं युज्यान् कथमपि युनक्ति मन्वाक्यवदप्रमाणमिति भावयति
शेषः कामादिषु ज्ञानात्मनान् इति वा पदच्छेदः तथा
वेदकवाक्यं प्राप्नोति ॥ २४—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भ्रमः ।

वेदिकविषयेच्छ्रद्धाभिन्दिता पारलौकिकतद्विच्छन्नपि निन्दति
फलश्रुतिरित्यादिना न रोचत इत्यन्तेन यथा मेवजरोचनामिति
तदर्थं विनाश्वज्ञानेनेति भावः ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

मूर्धितस्य मूर्धिततुल्यस्य मृतस्य मृततुल्यस्य ॥ २१ ॥

यो वृक्ष इव जीविकया विषयजलप्रहरणमात्रजीवनोपायेन जीवन्
ममति स मूर्धिततुल्यः मल्लेव मयसन् ममति सः मृततुल्यः ॥ २२ ॥

ननु प्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात् कृतः स्वार्थविभ्रंशस्त-
आह । फलश्रुतिरित्यं न श्रेयः दुःखहानिः सुखावाप्तिः श्रेयस्तज्ज्ञेह
सेष्यते इति नारदोक्तः कर्मफलस्य मेवस्वस्वयदनात् तर्हि मन्स-
योमिर्विहराम इत्यादिकं यत् भूयते तत् किमत आह । रोचनं
परं केवलं बहिर्मुखलोकानां मोक्षविवक्षया अवान्तरफलेः कर्मसु
रुच्युत्पादनमात्रं यथा मेवजरोचनं औषधे रुच्युत्पादने तथा हि
पिबे निर्व्वं प्रदास्यामि खलु ते खण्डखण्डुकान् पिबेव
मुक्तः पिबेन न फलं तावदेव हि इति ॥ २३ ॥

१ मृगां न इति सामानाधिकरण्यात्वेनाप्येव कृष्णोऽपि मनु-
ष्येषु कश्चनेति भातीत्यतो न इत्यनन्तरं सकाशादिति वद-
मवाहृतम् ।

२ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिदेवकदेशम् ।

[१३५]

ननु कर्मकण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते तत्कृत एवं व्याख्या-
यते यन्मोक्षतात्पर्यकं कर्मेति तत्र यथाभूतस्वार्थस्याघटना-
द्वयमेवेत्याह । उत्पद्येति व्याख्या । उत्पत्त्या स्वमायत एव
कामेषु विषयमोगेषु प्राणेषु प्राचुरिन्द्रियबलधीर्यादिषु स्वजनेषु
फलश्रुतिविषु मनर्थहेतुषु परिणक्तो दुःखहेतुषु ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शून्याय कार्याकार्यव्यवहारवाहिकृतत्वाय कल्पते स्वार्थ-
विभ्रंशः पुरुषार्थहानिः मूर्धितस्य तत्तुल्यस्य मूर्धिनो मूर्क्षाप-
गमे स्वार्थ साधयेदेव मत आह । मृतस्य चेति । मृतकतुल्यस्य
सर्वथा पुरुषार्थशून्यस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतदेवाह । विषयेति । वृक्षजीविका वृक्षजीवनमात्रोपकारिका
न त्वारमविद्यायामुपयुज्यते तत्तुल्यया जीविकया जीवन् यः वसते
अर्थान् मूर्धिततुल्यः वृक्षो हि पुष्पफलच्छायादिभिः परोपकारी
अतो नातिपुरुषार्थहीनः यो मल्लेव परसन्तापकाशुचिचर्मयन्त्रवत्
मयसन् वसते अर्थान् मृततुल्यः सर्वथा पुरुषार्थहीन इत्यर्थः
स विषयमिनिवेशेन मूर्धितत्वमृतत्वतुल्यतापादकेन आत्मानं
परं परमात्मानं च वेद ॥ २२ ॥

ननु विषयमिनिवेशी किमेवं निगद्यते स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिभ्यस्तैव विषये जीवः प्रवर्तते इत्यत आह । फलश्रुतिरिति
इयं फलश्रुतिः न श्रेयः परं फलं न बोधयति किन्तु नृणां
मन्दाधिकारिणां भ्रमोविषयत्वा प्रोक्ता पठिता यथा तीक्ष्णो-
षधस्तेवने वाद्यप्रवृत्त्यर्थं मेवजरोचनं खण्डखण्डुकादि तथा परं
केवलं बोधयति स्वर्गादिफलैर्लोभविषया ज्ञानमक्तिसाधने कर्मणि
नृन् प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतः काम्यगते इति कामाः स्वर्गादयः पञ्चादयश्च तेषु
प्राणेष्वयुरिन्द्रियबलधीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु मनर्थहेतुषु
साधनतः स्वरूपतो रक्षयतः फलतश्च सुखनिमित्तेषु उत्प-
रैव समाभवत एव मर्त्या भासकममसो वे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे साधो उद्धव ! उस चेतना से रहित होने से मनुष्य
फिर शून्य सा हो जाता है तब इसका सब स्वार्थ नष्ट हो
जाता है फिर वह मूर्धित हो जाता है मरे के बरोबर
हो जाता है ॥ २१ ॥

विषयों के बड़े भावेष से वह न अपने को जानता है
न दूसरे को जानता है व्यर्थ पेड़ सरीका जीता रहता है
और धौकना सरीका भ्वास खेना है ॥ २२ ॥

मनुष्यों के लिये जो स्वर्गादिकों की फल श्रुति है वह
ही केवल कलबाण नहीं है किन्तु उससे कुछ अधिक कल्याण
विधान करने की इच्छा से कहा गया है जैसे कि
प्रोषधों के देने में रोचकता फही जाती है ॥ २३ ॥

जितने प्राणों मात्र वे सब जन्म ही से कामों में प्राणों
ने स्वजनों में जोकि आत्मा के अनर्थ के हेतु हैं तिनमें
आसक्ति करने वाले हैं ॥ २४ ॥

न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनिः ।

कथं युज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विद्यतो बुधः ॥ २५ ॥

एवं व्यवसितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः ।

फलश्रुतिं कुसुमिता न वेदज्ञा वेदन्ति हि ॥ २६ ॥

कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ।

अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ॥ २७ ॥

न ते मामङ्ग ! जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः

उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥

ते म मत्तमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ।

१ हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ॥ २९ ॥

२ हिंसाविहारा ह्यालुब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।

यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलोः ॥ ३० ॥

स्वप्नोपममसुं लोकमसन्तं श्रवणाप्रियम् ।

आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजन्त्यथान् यथा वणिक् ॥ ३१ ॥

रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः ।

रूपसिते इन्द्रमुख्यानि देवादीन् तथैव माम् ॥ ३२ ॥

श्रीभरतमित्रकृतभाष्यटीका ।

अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमचिदुषः अतो न तान् प्रह्वी-
भूतान् वेदो यज्ञोभयिष्यति तदेव भेषं इति विश्वसितानि स्वार्थः
तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनिः कामधर्मेति देवादि योनिषु भ्राम्यतः
ततः पुनस्तमो वृत्तादियोनिं विद्यतः पशुकाम इति आयुरि-
न्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्ते-
ष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदो युज्यात्प्रवर्तयेत् तथा सख्यान्तः
क्याचित् भावः ॥ २५ ॥

कथं तर्हि कर्मयोगीत्यादिः फलपरतां वेदन्ति तत्राऽऽह ।
प्रवमिति । व्यवसितं वेदस्याभिप्रायम् कुसुमितामघान्तरफलप्र-
रोचनया रमणीयां परमफलश्रुतिं वेदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयस्त-
दाह हि यस्माद्वेदज्ञा व्यासादयस्तथा न वेदन्तीति ॥ २६ ॥

कुबुद्धिना अपश्यति । कामिन इत्यष्टमिः । कामिस्त्वात्कृपणा-
इततो लुब्धास्तृष्णाकुचा अतः पुष्पेष्वचान्तरफलेषु परमफल-
बुद्धयोऽत एवाग्निमुग्धा अग्निबाध्यकर्मोभितिवेशेन लुब्धावि-
वेकास्ततश्च धूमतान्ता धूमता धूममोगोऽन्ते येषां ते स्वं लोकं
मातमत्त्वम् तथा च श्रुतिः

कश्चिद्धं वा अस्मत्त्वोक्तान् प्रेत्य भारमानं वेदं शय-
महमस्मीति कश्चिच्छब्दं लोकं न प्राति जानाति अग्निमुग्धा इति
धूमतान्त इति ॥ २७ ॥

कोऽसौ स्वलोकस्त्वयाह । हृदिस्थमात्मानं वा स्वलोकम् ननु
हृदिस्थमहंकोऽसौवे जानत्येव सत्यम् परमात्मानं तु नै जान-
न्तीत्याह । य इदं पशुशक्तिरिक्तं जगज्जास्ति कुतः यत इदं
जगज्जातम् तदकुता न जानन्ति हि यस्मात् उक्तं कर्मैव शस्त्रं
शस्त्रं कथनीयं पशुहिंसासाधनं वा येषां ते अतः केवलम-
सुतृपः प्रायातपयोपरो नीहारे तमस्तेन व्यासति चक्षुषि येषां
ते यथा सखिहितमहि न जानन्ति तत्र च तथा च श्रुतिः
नीतं विद्यायै योऽस्मात्तज्जानाऽन्यदुपमाकमन्तरं बभूव नीहारेण
प्राप्तुमा जलप्या समसुतृप उक्तं व्यासधरतीति ॥ २८ ॥

वेदतत्त्वप्रमाणात्तद्व्याख्यानं यजन्तीत्याह । ते परोक्षमप्युक्तं मे
मम मत्तमविज्ञाय देवताकीमुपजन्त इत्युत्तरं व्याख्यानं स्वमतमवाऽऽह
हिंसायां भांसमसुवार्थः तत्फलार्थं च यदि रागः स्यात्तर्हि
यद्यप्येवमनुष्ठाप्यपरिसंख्येयं न व्यावर्धकत्वेन चोदनेत्येवं
कृपम् यद्यपि नित्यनैमित्तिकयोः कामविशेषानुबन्धो नास्ति
तथापि कर्मणा पितृलोक इति श्रुताः सामान्यतः पितृलोक-
कामनास्तेष्व अन्तःकरणशुद्धिकामना चेति भावः तदुक्तम्
'नाकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते चेह कर्हिचित् ।
यद्यपि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥

इति ॥ २९ ॥
अज्ञात्वादेव हिंसायां विहारः क्रीडा येषां ते ॥ ३० ॥

१ हिंसायां यदि कामः स्यादहं इति चि० पाठः । २ बुधा पशून् विद्विषन्ति हिंसायते मेव वैस्तु ते इति वीरहा० विज० पाठः ।

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

किञ्च तदतिमन्दबुद्धय इत्याह । स्वप्नोपममिति । अमुं परलो-
केन भौतविशालमिच्छां चकरोष न तु निश्चित्य विज्ञ-
वाहुल्येति स्थितिः । कर्मसु विनियोजयन्ति यथाः कश्चिद्विषयम्
दुस्तरसमुद्रादिवह्नेन बहुधनार्जनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन्तु-
मयमर्थो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अतो रजःसंस्वतमोजुषः स्नातुरूपानिन्द्रादिनिवोपासते न तु
मां गुणातीतम् यद्यपिन्द्रादीनामपि मन्दबुद्धीनामुपासनमेव तत्त-
थापि यथावन्नापासते मन्दबुद्धीत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमभारमगदासगोस्त्राभिविराजता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अतः समावृत्तौ विषयाविष्टत्वात् । अतः परमसुखाक्षानात्
ततो देवादिभ्योनिर्भयान्तरं तथा सति स्वभावतो विषय-
प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैव प्रवर्तने सति वेदोऽन्तर्गतोऽवधार्यवत्ता
विश्वसनीयः स्वमदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदि वदस्य निवृत्तिपरत्वं तर्हि एवं सन्धुक्तपोदनमात्रेण
विश्वस्य कर्मसङ्काचार्यश्च कर्मणि प्रवर्तनरूपमभि-
प्राप्तं रमणीया विषयतावदापाततः सुन्दरा फलभूतिं परम-
फलभूतिं वदन्तीत्यावृत्त्याद्यर्थं तदाह तत्राह तथा फलपर-
तया न वदन्ति किन्तु निवृत्तिपरतयस्यर्थः ॥ ३६ ॥

अन्तरात्तरफलेषु स्वर्गादिषु च लोकैः स्वाभ्ययम् आत्मतत्त्वं पर-
मात्मतत्त्वं तथा च कर्मजडस्य कुबुद्धित्वे प्रमाणा भूतिः काश्चि-
द्वगवदनुगृहीतः पुरुरवः सदृशः प्रत्ये लोकान्तरं गत्वा अथ प्रत्ये-
मिहायमानः शुद्धप्रवरूपः काश्चित् कर्मजडः विशेषणद्वयं स्वाभि-
मिरव व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

अहङ्काररूपं जीवम् । यद्व्यतिरिक्तं परमात्मभिन्नम् ।
अतः परमात्मनः । तथाच कर्मजडानामप्यत्र प्रमाणा भूतिः ।
तस्मिन्नेव स्थाने न विद्यते न वेद्यः । य इश्वरः इमाः प्रजाः
जजान जनयामास । अन्यहृदादि । अन्तरं व्यवधारयकम् ।
नीहारिण्यं तन्मूर्तवनाक्षानेत । जलपो जलपो वादस्तु प्रवृत्तास्तकि-
का इत्यर्थः । उक्त्यन्तः कर्मोपदेशकाः । वृत्तिः संसारे
अमन्ति ॥ ३८ ॥

ते मे इति सुखकर्म । तत्फलमर्थं यागोपयुक्तहिंसाफ-
लायम् । तर्हि यत्त एव देवतासु हिंस्य हिंसा कार्या न
स्वाश्रममिति योजना तद्वद्वारा अग्निसौम्यं पशुमात्मन इत्य-
प्रवृत्त्याद्वारा परिसङ्गच्छति उभयप्राप्तावितरस्यावसंको विधिः
परिसंख्या । रागेशां नीषोमीयस्तद्विज्ञोऽप्यालङ्घ्यत एवेत्यस्य
प्राप्तौ इतरस्याग्नीषोमीयवृत्तिरुक्तस्य व्यावृत्तिः अग्नीषो-
मीयवृत्तिरुक्तं पशु मात्मन इति । चाद्वेनातु नैव अपूर्व-
विधिस्तु नास्त्यत्र आप्राप्तविधायको ह्यपूर्वविधिः सच न
सम्भवति रागतो नित्यवस्तु प्राप्तत्वात् । ननु प्रयोजनवदर्थ-
विज्ञाने नाप्येव विधिर्नित्यपि तद्वत्त्वमम् । तथा चाद्वेदः
सन्ध्यामुपासीत इत्यादौ फलाभ्यग्यादिभ्यस्त्वमेव न व्यावि-
द्यादुक्ताह । यद्यपीति । नित्यमाग्नीषोमीयं नैमित्तिकं जाते-

यथादि तयोः सामान्यत इति तथाच नित्यनैमित्तिक-
कयोरपि पितृलोकान्तरं करणशुद्धिप्रयोजनसद्भावादिधित्वम-
स्मैवेत्यर्थः । यद्यत् कर्मोपयुक्तं तत्रैव कामस्य कर्मसा अपि
कर्मिणाया एव चेदितं विज्ञात इति ॥ ३९-४० ॥

ते कामिनः । कर्मसु यागोपयुक्तः । विनियोजयन्ति स्वयम्
कुर्वन्ति ॥ ४१ ॥

अतः कामनया नष्टमतित्वात् । ततः इन्द्राद्युपासनम् ।
यथावन्मन्दबुद्ध्या मन्दबुद्धीत्वात् तेषु स्वातन्त्र्यावृत्ति-
त्वात् ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

भीमभारमगदासगोस्त्राभिविराजता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अतः समावृत्तौ विषयाविष्टत्वात् । अतः परमसुखाक्षानात्

ततो देवादिभ्योनिर्भयान्तरं तथा सति स्वभावतो विषय-

प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैव प्रवर्तने सति वेदोऽन्तर्गतोऽवधार्यवत्ता

विश्वसनीयः स्वमदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदि वदस्य निवृत्तिपरत्वं तर्हि एवं सन्धुक्तपोदनमात्रेण

विश्वस्य कर्मसङ्काचार्यश्च कर्मणि प्रवर्तनरूपमभि-

प्राप्तं रमणीया विषयतावदापाततः सुन्दरा फलभूतिं परम-

फलभूतिं वदन्तीत्यावृत्त्याद्यर्थं तदाह तत्राह तथा फलपर-

तया न वदन्ति किन्तु निवृत्तिपरतयस्यर्थः ॥ ३६ ॥

अन्तरात्तरफलेषु स्वर्गादिषु च लोकैः स्वाभ्ययम् आत्मतत्त्वं पर-

मात्मतत्त्वं तथाच कर्मजडस्य कुबुद्धित्वे प्रमाणा भूतिः काश्चि-

द्वगवदनुगृहीतः पुरुरवः सदृशः प्रत्ये लोकान्तरं गत्वा अथ प्रत्ये-

मिहायमानः शुद्धप्रवरूपः काश्चित् कर्मजडः विशेषणद्वयं स्वाभि-

मिरव व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

अहङ्काररूपं जीवम् । यद्व्यतिरिक्तं परमात्मभिन्नम् ।

अतः परमात्मनः । तथाच कर्मजडानामप्यत्र प्रमाणा भूतिः ।

तस्मिन्नेव स्थाने न विद्यते न वेद्यः । य इश्वरः इमाः प्रजाः

जजान जनयामास । अन्यहृदादि । अन्तरं व्यवधारयकम् ।

नीहारिण्यं तन्मूर्तवनाक्षानेत । जलपो जलपो वादस्तु प्रवृत्तास्तकि-

का इत्यर्थः । उक्त्यन्तः कर्मोपदेशकाः । वृत्तिः संसारे

अमन्ति ॥ ३८ ॥

ते मे इति सुखकर्म । तत्फलमर्थं यागोपयुक्तहिंसाफ-

लायम् । तर्हि यत्त एव देवतासु हिंस्य हिंसा कार्या न

स्वाश्रममिति योजना तद्वद्वारा अग्निसौम्यं पशुमात्मन इत्य-

प्रवृत्त्याद्वारा परिसङ्गच्छति उभयप्राप्तावितरस्यावसंको विधिः

परिसंख्या । रागेशां नीषोमीयस्तद्विज्ञोऽप्यालङ्घ्यत एवेत्यस्य

प्राप्तौ इतरस्याग्नीषोमीयवृत्तिरुक्तस्य व्यावृत्तिः अग्नीषो-

मीयवृत्तिरुक्तं पशु मात्मन इति । चाद्वेनातु नैव अपूर्व-

विधिस्तु नास्त्यत्र आप्राप्तविधायको ह्यपूर्वविधिः सच न

सम्भवति रागतो नित्यवस्तु प्राप्तत्वात् । ननु प्रयोजनवदर्थ-

विज्ञाने नाप्येव विधिर्नित्यपि तद्वत्त्वमम् । तथा चाद्वेदः

सन्ध्यामुपासीत इत्यादौ फलाभ्यग्यादिभ्यस्त्वमेव न व्यावि-

द्यादुक्ताह । यद्यपीति । नित्यमाग्नीषोमीयं नैमित्तिकं जाते-

यथादि तयोः सामान्यत इति तथाच नित्यनैमित्तिक-

कयोरपि पितृलोकान्तरं करणशुद्धिप्रयोजनसद्भावादिधित्वम-

स्मैवेत्यर्थः । यद्यत् कर्मोपयुक्तं तत्रैव कामस्य कर्मसा अपि

मीमांसीराघवाचार्यकृतमात्रतत्त्वज्ञानिका ।

शासः कर्मविधिपेरिताः असुतुप इन्द्रियतर्पणपराः इन्द्रियमपि न जानन्तीत्यत्र इष्टान्तः यथा तीहारां तमस्तेन व्याप्ताति चक्षुषि येषां ने सञ्जिहितमपि न जानन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥

किञ्च ते मम परोक्षमस्फुटं दुरवगाहमिति भावः मतम-
विज्ञानं केवलं विषयार्थकाः विषयप्रत्ययविज्ञाः सन्तः इया
पशून् विहिंसन्ते यागमपदिह्य मांसमश्नन्त्याय पशून् हिंसन्त
इत्यर्थः अनस्ते नास्तिका इति भावः । ते तु प्रेक्ष मृत्वा तैर्हिंसि-
तैरेव पशुभिरमुत्र शालावृकादिकृपतामापक्षेहिंसन्ते ॥ २९ ॥

इयापशून् विहिंसन्ते इत्यत्र हेतुतया नास्तिकानामभिप्राय-
विशेषं प्रकाशयन्त्यादिश्रुत्यानि । हिंसायामिति । अनेन तत्पूर्वकं
मांसमश्नन्त्यामुपलक्ष्यते तत्र यदि राग इच्छा स्वात्तर्हि ब्रह्म एव
चोदना विधिरनुमतिरिति यावत् इति विहिंसन्त इति सम्बन्धः
हिंसैव विहारः कीडा येषां ते ससुखेच्छया मांसमश्नन्त्यासुखे-
च्छया आलक्ष्यैः पशुभिः न ब्रह्मास्तेः पित्रादिरूपा देवता ब्रजन्ते
अतस्ते अद्याः ससुखेच्छया वागो वषाजीकृत इत्यतस्ते अद्या
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं नास्तिकानां फलमुक्तम् यथास्तिकेष्वपि फलकामानां
प्रवृत्तिं तत्फलं च दर्शयति । स्वप्नापममिति । असन्तं प्रकृतिप-
रिग्रामात्मकमत एव अथवाप्रिय भोत्रमात्रप्रियममुं लोकं परलोकं
तथावा आशिवः कामाश्च इति सङ्कुल्याभिसम्भावाद्योन्
यनानि स्वजान्ति कामसाधकेषु कर्मसु विनियोजयन्ति यथाव-
शिष्टस्या कश्चिद्विशिष्टव्युपनाजनेच्छया तावत्सिद्धं अनन्त्यजन्त-
मुद्रे चिच्छिद्यचिच्छिद्यमप्युपेष्टा भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रजःसर्वतमोनिष्टाः रजसादिगुणसूत्रकर्मनिष्टाः रजः
सर्वतमोनिष्टो राजसाहारादि सेवमानाः तेषु प्रीतियुक्ता वा
अत्र रजस्तमोर्ण्या मिथितं सर्वं विवक्षितम् इन्द्रो मुखो येषां
तान् देवादीनुपासते एवमुद्यानुकूपानिन्द्रादीनेवाराधयन्ति न यथा
इन्द्राद्युपासनमपि न यथावत्कुर्वन्ति यथावत्त्वं नाम मगध-
ह्यात्मकत्वबुद्धियुक्तत्वमेव न यथैवेति मामिहनेनापि सङ्ग-
ह्यते साक्षात्तमपि न यथावदुपासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

मीमांसीराघवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

अमतम्प्रदयोसुरमतं प्रदर्शयति । एवमिति । केचिदसुरपक्षीयाः
वेदस्वेवमुक्तं स्ववक्षितं निश्चयमविज्ञाय फलभृति फलं
मोक्षस्तद्विषयां अति कुसुमितां स्वर्गविषयां वदन्ति । अत
एवावेकता इति ॥ २९ ॥

एतदेवोपपादयति । कामिन इति । कामिने निविष्टकामिनः न
तु योग्यकामवन्तो निवेद्याः—

अयोग्यमाद्योपुत्रादिकामितानर्थसाधिनी ।

योग्यकामाद्वारेः प्रीतिरतो ब्रह्माद्योपमलाः ॥

मार्वापुत्रादिसंयुक्ता वासुदेवमुपासते ।

इति प्रमाणात् परं विधा असुरा इत्यादिप्रत्येय कृपयादिशब्दाः
प्रयुक्ताः ननु स्वर्गकाम इति श्रुतेः स्वर्गादिष्वेव उपप-
त्तेस्तात् कथं पुण्येषु फलबुद्धय इति निष्ठा क्रियते

॥ अयोग्यकामवन्तः ॥

इति तत्राह मीमांस्या इति मामविज्ञायाप्रतिवेद्यते इति
मुग्धाः मिथवाज्ञानिनः प्रत्यक्षफलमाह । अमेति मिथवाज्ञानित्वं
कथमप्राह । स्वर्गकामिति स्वर्गलोकं स्वर्गं पुत्रप्राप्तौ न
विदन्ति अनेन स्वर्गकामाः स्वर्गकामशब्दाद्येवमपि न विदन्तीति
ज्ञापितम्—

मित्यामन्दहर्मेकिज्ञायाः स्वर्गशब्दिताः ॥

पुत्रमार्वाप्तविज्ञायाः सर्वे मोक्षगतं फलम् ॥

वादिष्य स्वर्गकामस्य यजनं श्रुतिश्रुतम् ॥

तद्विज्ञाय पुण्याख्यमतिस्व स्वर्गमिच्छवः ॥

यजन्ति मन्दमतयो वेदधादपराधयाः ।

इति मामेन स्वर्गशब्दविपरिणाय स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्यादि
चात्र मानम् ॥ २७ ॥

कोऽसावाभ्य इति तत्राह । न त इति । ये उक्तेन प्रायेण शा-
शासनं येषां ते उक्तेशासः अन्ये तमसि पातविद्या प्रायेण
इयदवा असुतुपः केवलैर्दिपारामास्ते य इह स्वाप्तो यतस्ते
जातं इदिर्य मां न जानन्तीत्यन्वयः—

विषयवक्तान् सदा वायुः कासपेक्षमसि क्षिपन् ॥

विष्णुमकान्विमोक्षाय प्रापयिष्या सुखं भवेत् ॥

इति च अज्ञाने निदर्शयति । यथेति । यथा तीहाराद्यभूयः मीहारा-
वृत्तदृश्यः पदार्थान् यथावत् विदन्ति ॥ २८ ॥

तथा ते मे मतमविज्ञाय—

मांश्चाव्यम्फलमेवाह स्वर्गादिवचनं तु यत् ॥

अधुरागामयं स्वर्गशब्दः पुण्यात्मकं भवेत् ॥

देवानां हरिसम्प्राप्तिं वेदो विष्णुपरो वतः ॥

इत्येतत्सिद्धम् अविदित्वा ततः किमप्राह । परोक्षेति । परोक्ष-
मन्तमः तद्विषयः तत्प्राप्तियोग्यः आत्मा स्वर्गं येषां ते
तथा अन्यन्तमः परोक्षं च पञ्च कष्टं तयोऽप्यते इतिवाक्य-
सिद्धं कामिनः कृपया इत्यादिनेवावधाना असुरा इत्यर्थे उक्तः
इदानीं स्पष्टयति । हिंसायामिति । अयं भावः ये कामिनः तेषाम-
सुराणां यदि ब्रह्मा हिंसार्थां क्रामः तदा यत् एव न चोदना
यद्यदात्मनो हिंसनमिष्टं तच्चिद्विहितमिति कुतर्कः प्रतिपाद्यं ब्रह्म
प्रति पादयन्ति—

आसुरो विहितां हिंसां विहितत्वेन वयंयेव ।

आसुरा वाहिकाः सर्वे नारायणपराङ्मुखाः ॥

इति वचनात् ॥ २९ ॥

एषां प्रत्यक्षान्वयानुपपत्त्यासुरत्वं स्पष्टमित्याह । हिंसाविहारा
इति आलक्ष्यैः हिंसितैः ॥ ३० ॥

अमुं लोकमुद्दिह्य असन्तमनिजम् अर्थहानिर्येषां न स्वाधी-
यमापितारित्याह । आशिव इति । इति स्वर्गोशिवः सङ्कुल्या वास्त्वान्
इति निरूप्य वशिष्ठव्याख्या तया अर्थोदयजन्ति ॥ ३१ ॥

सन्तु वा पितृभूतपतीनां ब्रह्मणेऽसुराः इन्द्रादिवैवतायकाः
कथमित्याशङ्क्यसाध्यावचनानामावाहित्याह । रज इति । एवं
विधा वाहिकास्तामसाः कुतः—

विष्णुं विहाय ये देवान् पितृभूतेश्वरमेव च ।

सांख्येन वा पूजयन्ति ते ब्रह्मा आसुरा मयाः ॥

इति स्मृतेः तेष्वपि विशेषोऽस्ति तामससां विहङ्गास्तामसराज-
सास्तामसतामसा इति तत्र ते सर्वे इन्द्रमुखा देवादीन् मां च

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

संशोपासते १ रजःसत्त्वतमोनिष्ठाः रजःसत्त्वतमोजुषो भवन्ति
कथं तामससारिवक्रताः किञ्चित्स्वर्गादिसुखेपिता निरयदुः
खोदिकान् लोकान् जुषन्ते तामसराजसव्रताः केवलं निरयदुः
खाकुललोकान् तामसतामसव्रताः अन्धन्तमोदुःखाविजान्
लोकान् संवन्त इत्यन्वयः—

तामसेषु तु ये सत्त्वनिरयप्रचुरास्तुते ।

इषस्वर्गादिसंयुक्तास्तमोनिष्ठास्तु ते स्मृताः ॥

केवलं निरये निष्ठा ये ते तामसराजसाः ।

अन्धे तमसि ये निष्ठास्ते वै तामसतामसाः ॥

एवं त्रिमैदयुक्तास्तु याज्ञिका विष्णुवर्जिताः ॥

इत्यनेन त्रैविध्यं प्रामाणिकं निष्ठोत्कर्षं व्यवस्थायां नाशेऽन्ते व्रत-
प्राप्त्यर्थेयिनि वचनात् रजसादिव्रतयुक्ता रजसादिलोकांश्च
प्राप्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमत्प्राज्ञोस्वाप्तिकृतकमसहस्रमः ।

सं लोकं स्वाभयम् ॥ २७ ॥

न ते माप्नोति निर्गुणत्वादित्यर्थः ॥ २८—३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनायककवचित्तकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतोऽविदुषः स्वार्थं परमसुखमजामतः तत एव नतान् तन्नी-
भूतान् वेदो यज्ञोपनिषदिति तदेव श्रेयः इति विश्वस्तानित्यर्थः
वृजिनाध्वनि कामवर्मेनि देवादियोमिषु भ्रातृवतः पुनरपि
तमो विद्वान् वृक्षादियोनिमपि प्राप्नुवतस्तानेव जनान् पुनस्ते-
ज्ज्वल कामेषु स्वयं बुधो वेदः कथं युज्यताम् प्रवर्तयेत् तथा
सत्यतामः स्वादिति भावः ॥ २५ ॥

कथं तर्हि श्रीमांसकाः वेदस्य स्वर्गादिफलपरतां वदन्ति
तत्राह । एवमिति । व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं नैव ज्ञात्वा फलभूति
फलभययो वेदममायाकारेण वदन्ति वस्तुतस्तु कुसुमाभ्येष
सज्जाताति ननु फलानि यस्यांतां फलभययो फलयुक्तं किन्तु कुसुम-
युक्तमेव कुसुमभ्येषाज्ञानेन फलत्वमावजादित्यर्थः अतस्ते कुबुद्धयो
वेदतात्पर्यार्थानभिज्ञाः हि यस्माद्धेवता व्यासादयस्तथा न
वदन्तीति ॥ २६ ॥

कुबुद्धितां प्रपञ्चयति । कामिन इत्यस्मिन् ॥ पुण्येष्वेवान्तरफ-
लेष्वेव परमफलबुद्धयः अग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्मामितिवेशेन
लुपन्नाविवेकाः धूमेन यज्ञाग्निधूमनान्ते धूमसागर्गमनेन च तान्काः
प्लानिमन्तः तथा च श्रुतिः “कश्चित्स्व लोकं न प्रजानाति
अग्निमुग्धो धूमतान्” इति ॥ २७ ॥

स लोकः कथं तर्हि । नेति । मामन्तर्यामिणं स्वहृदि स्थित-
मपि न जानन्ति योऽहमेव इह जगत् यत्नं स्वस्वित्तविप्रदो
जगत्त भवति तत्राह । यत्त इति । जगत्कारणत्वाद्धं जगदिकार्यः

१ अत्र मनुष्याधमाः तामससारिकाः प्रधानदेवानां गुणाः ताम-
सराजसाः कथं तर्हि देवाः तामसतामसा इति
विर्वक्तो गीतातात्पर्यानुसारेण व्यवहृतः ।

[१३६]

मद्विज्ञाने हेतुः उक्तं कर्मैव शस्त्रं शंसर्वं कथनीयं पशुहिंसासा-
धनं वा येषां ते अतः केवलमसुतुपः प्राणान्तर्गताः सर्वत्र
हेतुः नीहारादिभ्यो तेन व्याप्तं चक्षुर्ज्ञानं येषां ते तथा च
श्रुतिः “न ते विद्वान् य इमा जज्ञानान्यतयुष्माकमन्तरं वभूव
नीहरेण प्रावृता जल्प्यामसुतुप उक्तयशासंश्चरन्तीति” ॥ २६ ॥

मद्विज्ञानादेव मत्सम्मतस्य वेदार्थस्याप्यज्ञास्ते इत्याह । ते
इति । पराचमस्फुटं मे मम मतमाविज्ञाय देवादीन् यजन्ते इत्युत्तरेणा-
न्वयः स्वमतं त्वाह हिंसायां यदि रागः स्वादिति यदि पशु-
हिंसा त्यक्तं न शक्यं स्वात्तवा यज्ञ एव सा कार्येत्यङ्गु-
शामर्षी परितोषयेवेयं ननु चोदनेत्येष रूपं मे मतमाविज्ञाय
विषयार्थकाः विषयाविष्टचेतसः ॥ २६ ॥

अत एव हिंसा विहायः ॥ ३० ॥

ते अतिमन्दधियश्चेत्याह । स्वप्नोपममिति अमुं लोकं परलोकम्
असन्तं असत्सुखं तथैवेह लोके आशिषश्च राज्याद्याः सङ्कल्प्य ननु
निश्चित्य विद्वन्वाहुर्यात् त्यजन्ति अथान् कर्मसु विनिर्णयन्ति
यथा कश्चिद्व्याक् दुस्तरसमुद्रादिवज्जनेन बहुधनेच्छया सिद्धिं
येन त्यजन्नुभयप्रदो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रजःसत्त्वतमोनिष्ठा ये ते रजःसत्त्वतमोस्त्वेव जुषन्ते
सेषन्ते न श्रेयवति । अथपीन्द्रादीनामपि मद्विज्ञानाभ्युपासनमेव
तत् तथापि यथावज्जोपासते यथावदुपासनामावाङ्मयन्तीत्यर्थः
यत्किं न तु मामभिजानन्ति तदेवेतादृश्यवन्ति ते ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तान् स्वार्थं नित्यसुखमविदुषः अत एव नतान् वेदोक्त-
श्रवणाच्च तन्नीभूतान् वृजिनाध्वनि संसारे भ्रातृवतः तमः स्वाध्या-
दियानि विद्वान् पुनस्तेषु स्वर्गादिषु स्वर्गकामो यजेत्पशुकामो
यजेदित्यादिरूपो बुधो वेदः कथं युज्यतामित्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तसिद्धान्तानभिज्ञानं पूर्वमीमांसकास्तिदति । एवमिति
नवभिः एवं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायस्यावबुद्ध्या कुसुमितां
मन्दाधिकारीन् फलप्रदयेनेन काम्यकर्मकारा मोक्षसाधने निष्काम-
कर्मणि प्रवर्तयितुं प्रवृत्तां समशीयां फलभूतिं वदन्ति स्वर्गा-
दिप्राप्तिरेव परं फलं तत्परं वदन्ति हि हेतो अतस्ते कुबु-
द्धयः अतो न वेदज्ञाः न तदर्थानभिज्ञा इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तेषां कुबुद्धित्वमाह । कामिन इत्यादिना । पुण्येषु फलबुद्धयः
अवान्तरफलेषु मुख्यफलबुद्धयः अत एव अग्निमुग्धाः अग्निमु-
पलक्षितकाम्यकर्ममिर्दिक्षिताः अत एव धूमतान्ताः धूमता कट-
धूमभावः अन्ते येषां ते तथा धूमवदुल्लसन्तीभूताः देवान्ते
मविस्वर्तीत्यर्थः । नन्वाग्नेन कथं धूमता स्वादत्त आह । एवं लोकं
स्वस्वरूपं ते न विदन्ति किन्तु देहमिवात्मानं जानन्ति तथा
च श्रुतिः “कश्चित्स्व वा अस्माहोकारेण आत्मानं वेद अथमह-
मस्मीति कश्चित्स्वलोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो धूमतान्”
इति यद्वा धूमतान्ताः प्रावृत्तिमार्गपर्यवसानाः पुनः पुनर्जन्म-
शान्तिश्रमागिनः यतः स्वलोकमपुनरावृत्तिमार्गेणैव लोकं न विद-
न्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

किञ्च हे अज्ञ उज्ज्व ते कुबुद्धयः इदमन्तर्यामिणं यतः

इष्टेह देवता यज्ञैर्गत्वा रस्यामहे दिवि ।

तस्यान्ते इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ॥ ३३ ॥

एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तसनसां नृणाम् ।

मानिनां चातिस्तब्धानां महातर्पिणं न रचते ॥ ३४ ॥

वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे ।

परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ॥ ३५ ॥

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् ।

अनन्तपारं गम्भीरं दुर्विगाहं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इह सर्वे विश्वमुपपद्यते य एवेह विश्वाकारेण चिद्विचक्रकि-
मात् सस्थितः सर्वे स्रष्टव इह ब्रह्माति श्रुतेः एवभूतं सर्वप्रेरकः
सर्वकारणं सर्वात्मानं मामपि न जानाति यत उदयवाह्याः
उदयं कर्मैव शस्त्रं शस्यं कथनीयं स्वायसाधकं परपीडाजनकं वा
येषां ते यतोऽसुप्तपः प्राणतर्पणपराः सर्वत्र वसन्तमानमपि मां
न जानन्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा नीहारचक्षुष इति । नीहारेण
तमसाऽऽवृतानि चक्षूषि येषां ते यथा निकटस्थमपि न जानन्ति
तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥

किञ्च हिंसायां जोड़ना अपूर्वविधिने भवति किन्तु मन्दा-
धिकारविशेषस्य यदि हिंसकमफलादौ रागः इच्छा इत्यादि
भयः हिंसकः कार्यः इति नियमविधिमाश्रित्य पशुवता स्वाभा-
विकप्रवृत्तिनिवार्यते इति मे मतमविज्ञाय विषयेषु आत्मा मनो
येषां ते यज्ञदेवताः यजन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥

हिंसायां विहारः कीडा येषां ते तथा ॥ ३० ॥

अक्षयमित्यनेन वाक्येन तत्कर्मफलस्य ऐहिकलोकमोगान्ध-
र्षकालस्यायिन्वापेक्षया किञ्चिदस्थिरत्वमुक्तम् ते च खलाः
साक्यायानभिज्ञाः नित्यं मत्वा बहुयन्त्रयं तदर्थं कुर्वन्तीत्याह
स्वप्नोपममिति ॥ असन्तं यस्यैः खलैर्नित्यत्वेनाङ्गीकृतं तद्विपरीतं
प्राकृतपदार्थविशेषत्वात् किन्तु स्वप्नोपममनित्यम् एवभूतममुं
परलोकम् तथा अस्मिन्लोके आश्रितः सङ्कल्प्य अर्थान् वाणिग्-
धस्यजगति कर्मसु योजयति ॥ ३१ ॥

रजःसत्त्वतमोजुक्तः रज आदिविपाकमोक्तम् मम मायागुण-
विमोहितानित्यर्थः । मां सर्वचेतनाचेतनस्वामिनं सर्वार्थप्रदम्
तथा तादृशेन प्रकारेणापि नैषोपासते मनुपासनप्रकारेण नोपा-
सते इति किमु वक्तव्यम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे जो लोग स्वार्थ नहीं जानते हैं और पाप के मार्ग
में धूमते रहते हैं तब जो पण्डित वेद पुरुष को उनको
अज्ञान नरक में जाते हुये देखकर भी फिर उन कर्मों में
कैसे युक्त करेगा ॥ २५ ॥

कोई बुद्धि वाले मनुष्य इस बात को न जानकर वेद
के ठीक अर्थको न समझ कर फूलों सरीकी फल भृतिकी
देख कर इस बात को कहते हैं ॥ २६ ॥

वे कामी हैं कृपण हैं लोभी हैं पुष्पों में जिनकी फल
बुद्धि होरही है होमकी अग्निसे सुग्ध होरहे हैं घृष्टा के
लगने से मजानी होममें हैं अपने परमात्मा को नहीं जानते
हैं ॥ २७ ॥

हे उद्धव ! वे लोग हृदय में स्थित मेरे को नहीं जानते हैं
जोकि मैं हूँ जिससे कि सब जगत् होरहा है उक्त जो कर्म
काण्ड विशेष सोइ शस्त्र जिनका और अपने प्राणों के
पोषण करने वाले हैं जैसे कुडुडी आँख में छागड़े हो तैसे वे
लोग हैं ॥ २८ ॥

वे विषयात्मा लोग मेरे मतको परोक्ष होने से नहीं
जानते हैं यदि मांसा में प्रीति होवे तबही यज्ञादि हिंसा
करी जाती है कुछ विधि नहीं है ॥ २९ ॥

हिंसा में विहार करने वाले वे लोग अपने सुखके वास्ते
मारे हुये पशुओं से बच्चों से देवतों का यजन करते हैं और
वे खल पुरुष ऐसेही पिरत तथा भूत आदि कों को पूजते
हैं ॥ ३० ॥

वह खगादि लोक स्वप्न के तुल्य है यथार्थ से नहीं है
सुनने मात्रको नित्य है मनोरथ को हृदय में कल्पना करके
जैसे कोई बनिया लोभ से खच करे तैसे यजन करते हैं ॥ ३१ ॥

रजों गुण सत्त्व गुण तमों गुण इन में निष्ठा वाले हैं
रजःसत्त्वतम के सेवने वाले हैं ऐसे होकर इन्द्रादि देवों
की उपासना करते हैं तैसी भैरी उपासना नहीं करते
हैं ॥ ३२ ॥

श्रीहरश्चामिक्तभाषावर्गीपिका ।

इति संकल्पयेत्युक्तं तमेव संकल्पं वक्ष्यति ॥ इति । तस्य
मोगस्यान्ते महाशाला महागृहस्थाः ॥ ३३ ॥

ततः किमत आह । एवमिति । अतो मत्प्रवणायावापान्ति
संसारियो भवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

मयोपवृद्धितं भूमीनां ब्रह्मणानन्तशक्तिना ।

भूतेषु घोषरूपेण विभेषूणो व लक्ष्यते ॥ ३७ ॥

यथोर्णानाभिर्हृदयादूर्णामुदमते सुखात् ।

आकाशाद्घोषवान् प्राणौ मनसा स्पर्शरूपिणा ॥ ३८ ॥

छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः ।

ओङ्काराद्व्यञ्जितस्पर्शस्वरौष्मान्तरभूषिताम् ॥ ३९ ॥

विचित्रभाषाविततां छन्दोभिश्चतुस्तैः ।

अनन्तपारां बृहतीं सृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥ ४० ॥

श्रीसरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य प्रकृतं निवृत्तिपर-
त्वमेवोपसंहरति । वेदा इति । कर्मब्रह्मदेवताकाण्डविषया इमे वेदा
अस्मात्प्रविशन्त्याः । ब्रह्मवाता न संसारीत्येतत्पराः तत्परत्वाप्र-
तीतिः च ।

किञ्च श्रुतिरिति नृणां न भयो रोचनं परम् ।

अथो विवेक्षणां प्रोक्तं यथा मैत्रयरोचनम् ॥

इत्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति । परोक्षेति । प्रत्यक्षो मन्त्रास्त-
द्भूतयो वा । तत्किमिति । यतः परोक्षमेव । मन्त्राः प्रियसः अयं
भावः शुद्धान्तःकरणैरेवैतच्छब्दोऽयं । नास्मै न भविकारिभिर्भूता । कर्म-
व्यभिचारेण भ्रमसंशयवित्तिः ॥ ३५ ॥

ननु वेदज्ञा अपि तैमिष्यादयः किमिति । तथा न वृण्वन्ति
यां विना तत्त्वतो वेदं तदर्थं वा न कोऽपि वेदसाधयेनाऽऽह ।
शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्तिः । स्वरूपतोऽर्थतश्च कुर्विषयम् । तच्च
सूक्ष्मं स्थूलं चिति द्विविधम् । तत्र सूक्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽपि कुर्वे-
यमिच्छाह । प्रायोद्दिश्य मनोमयम् प्रथमं प्राणमयं पराख्यं । ततो
मनोमयं पदपञ्चाख्यं ततः हृदयमयं मध्यमाख्यं तस्य वागव्य-
ञ्जकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् । किञ्च अनन्तपारं समाष्टप्राणा-
दिमयस्य निर्विशेषस्य च तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात्
स्वर्णतोऽपि कुर्वेयत्वमाह । मन्त्रीरं निगूढार्थम् । अतो कुर्विगाहं
मतिप्रवेशानर्हं तथा च श्रुतिः । चत्वारि वाक्पारिमिता पदानि तानि
विबुधैर्ब्रह्मणा ये मनीषिणाः । गुहाः श्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । तुरीयं
प्राज्ञो मनुष्या वदन्ति । अयमर्थः । वाक्चः वाचब्रह्मणः परिमितानि
मणिनानि पश्यते क्षापते परं तत्त्वमोक्षरितं पदानि रूपाणि
चत्वारि तानि चत्वार्यपि ये मनीषिणोऽन्तर्दृष्टस्त एव विबु-
धान्ये यतो गुहायां वेदमध्ये श्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति
स्वरूपं न प्रकाशयते केवलं वाचस्वरूपं चतुर्थे मार्गं वैखरी-
रूपं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति । तदपि वदन्त्येव न तत्त्वतो
जानन्ति ॥ ३६ ॥

तत्र मनीषिभिरैव शेषं सूक्ष्मं तत्त्वकं दर्शयति । मयेलि ।
मयाऽन्तर्वासिगोपवृद्धितमाक्षिप्तम् अन्तःस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह ।
भूमीति । सर्विष्टातुत्वेऽप्यवकाशित्वमाह । ब्रह्मणोति । अविकृतस्यापि
निवृत्तत्वं घटयति । अनन्तशक्तिनेति । भूतेषु सर्वमाणिषु घोषरू-

पेण तादृशेषु लक्ष्यते मनीषिभिः अतः सूक्ष्मत्वेन दर्शते
दृष्टान्तो विषेषूणांतनुरिविति ॥ ३७ ॥

ततो वैखर्याख्याया बृहत्या वाच उत्पत्तिप्रकारं सहस्रान्त-
माह । यथेति त्रिभिः । हृदयात्सकाशात् सुखात् दारात् उदमते
वहिः प्रकटयति वाष्पान्तिकं योजयति । आकाशादिति । प्राणास्त-
दुपाधिद्विरप्यगमैरूपः प्रभुमगवान् तेन रूपेण छन्दोमयो
वेदमूर्तिः स्वतत्त्वमुत्तमयः घोषवासाहोपादानवान् मनसा
निमित्तभूतेन निमित्ततामेष दर्शयति । रूपवादीन् वृण्वन्ति रूपवति
सकल्पयतीति रूपशरूपि तैत् रूपशब्दद्वयमुपलक्षणम् । हृदया-
काशाद्बृहतीं सृजतीति तृतीयशब्दकतावयः बृहतीशब्दार्थव्या-
ख्यानार्थं विशेषणानि सहस्रपदवीं बहुमात्रां तदेवाऽऽह
ओङ्कारादुरः कंठविसर्गेन व्यञ्जितैः रूपशान्तिभिर्भूषिताम् ओङ्का-
रश्चात्र हृदयः सूक्ष्माऽभिप्रेतो । न त्वकारादिमार्गैः । तस्य
व्यञ्जकतादृशात् तत्र रूपशः कादिप्रज्ञाशब्दः स्वरा अकारादयः
षाडश उभागाः शषसहाः । अतस्त्वा यस्त्ववाः एवं विचित्रा-
भिवैदिकबौद्धिकभाषाभिर्वितताम् यथोक्तं चत्वारि चत्वार्ये-
क्षराण्याधिकानि येषां तैश्छन्दोभिर्रूपवाक्षिताम् एवमनन्तपारां
सृजति स्वयमेवाऽऽक्षिपते उपसंहरति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता—
टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

इह भुवि रक्षामहे अस्मरोमिर्विहरिष्यामः ॥ ३३ ॥

ततस्तादृशसङ्कटपात् । पुष्पितपापु स्पर्शानापीयवावबहुव्या ।
अतो महात्मा रक्ष्यमावात् । मत्प्रवणत्वाभावात् माक्षि-
ष्टत्वाभावात् ससारिणो जन्ममरणार्हिमन्तो भवन्ति ॥ ३४ ॥

तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कर्मब्रह्मदेवताकाण्डानि कर्मज्ञानो-
पासनाकाण्डानि विषयाः प्रतिपाद्यानि येषु तथाभूताः । आत्मो-
जीवो ब्रह्मैव न संसारीत्येतत् प्रतिपादनपराः । तत्परत्वा-
प्रतीतो ब्रह्मपरत्वाज्ञाने कारणं प्रवृत्तिननुज्ञेन कर्मसु
रुच्युत्पादनम् । नत् परोक्षवादत्वं किं कुनः । परोक्षस्य
प्रियत्वं कथं तत्राह । अयं भाव इति । एतत् वेदानां तात्-
पर्येण निवृत्तिपरत्वम् । श्रुतं निवृत्तिपरत्वाऽभिधानेऽनुज्ञा-

श्रीराधारमणादासगौस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी दिप्यशी ।

स्तः करणैर्विषयास्त्वक्यु न शक्यन्ते किन्तु तेषां विहितकर्म-
स्यागेन ज्ञानाभावाद्भवतोऽपि अंशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथा निवृत्तिपरतया तत्त्वतो व्याचष्टेन तदर्थञ्च वेदार्थं
शब्दब्रह्मेति युग्मकम् । मन्त्रराद्यात्मकवेदस्य स्वरूपतो बुद्धे-
यत्वाभावाद्देवस्य द्वैविध्यं व्याचष्टे तच्चेति । तत्र शब्दब्रह्म तत्र
स्थूलसूक्ष्मबोमध्यं । प्राणोन्द्रियमनोमयामेति पदमर्थक्रमेण व्याचष्टे
प्रथमीमत्यदि । प्राणप्रथमं प्राणं आविर्भूतं परात्त्वम् एवं
परं प्रापि इन्द्रियमयं वाचि आविर्भावोद्यतम् । तस्य बुद्धिरस्य-
मध्यमाध्यप्रसङ्गः । वाग् व्यञ्जकत्वेन वैश्वर्याव्यवाचः प्रकाश-
कत्वेन । निर्विशेषस्य वैश्वर्यावस्थापनापन्नस्य तस्य सूक्ष्मप्रसङ्गः ।
तथाच परात्त्वादिरूपे प्रमाणां श्रुतिः ॥ तमपि । चतुर्थमाग-
मपि तत्त्वतो व्याचष्टेन । मन्त्रिष्ठातृत्वे अमर्दिधिकारः स्वात्-
स्यापि निर्विकारित्वमाह धौषरूपेण व्यक्तप्रत्यक्षाकारेण नाद-
रूपेण मनीषिमिषौगिमिर्ब्रह्मते तदुक्तमाप्ततमैः अनन्ते-
जन्यगन्तव्यं द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो येन स
योगी नेतरो जन इति ॥ ३६—३७ ॥

ततः सूक्ष्मादेवात् यथोक्तं त्रिकम् । तदुपाधिः सूत्रात्म-
कप्राणोपाधिः । तेन रूपेण । हिरण्यगर्भरूपेण स्वतः स्वस्व-
रूपेण अमृतमयः परमात्मरूपः । नादोपनादवाङ् । नादः
परात्त्वः । वैश्वर्युपादानं विद्यते यस्य स तथा नादो वर्णास्त्व-
ओङ्कार इत्यत्र तैरेव नादशब्दस्य तथा व्याख्यानात् । एतेन
परा निर्देशः मनसा निमित्तचेति पदव्यवयुद्देशः । आकाशा-
द्विरयगर्भस्वादाश्चक्रमध्वजस्य ओङ्कारादिति मध्यमोद्देशः ।
तदेवाह बहुमार्गत्वमेवाह अत्रादिमन् प्रकरणे । हृद्गतः बुद्धि-
स्त्वस्यः सूक्ष्मो मध्यमाक्षरः । तस्याकारादिरूपस्वाङ्कारस्य
व्यञ्ज्यकोटित्वात् व्यक्तवैश्वर्यान्तःपातात् । तत्र स्पर्शादमल्ये
अत्र पूर्वं मात्रा स्फुरो वर्ण इति स्थाविष्ठ इत्यत्र मात्रा ह्रस्वादिः
स्वर उदात्तादिरिति ये पृथक् प्लुता उदात्तादयश्च गृह्यन्ते
तेषामपि स्वरैरन्तर्भावात् स्वरस्य च स्पर्शोऽन्तर्भावा-
त्कानोपपन्नादेवात्र गणिताः । वैदिकलौकिकभाषामिवैदि-
कलौकिकशब्दैस्तत्र वैदिकाः छान्दसशब्दाः लौकिकाश्च पाणि-
तिस्मृतिविद्याः ॥ उपसंहारति कालान्तरे स्नान्तः प्रवेशयति
॥ ३८—४० ॥

श्रीसुरयोगेनसुरिकृतशुकप्रदीपम् ।

महाशाखाः महाशृङ्गपतयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वेदा इति । वेदाः कार्त्स्न्येन सर्वान्तरात्मभूतप्रज्ञाविषयाः

अद्यापि त्रिकाण्डविषया इव इमे कर्मकाण्डवेदताकाण्डज्ञानकाण्ड-
रूपावच्छेदवन्त इति प्रतिभान्तीत्यर्थः ऋषयः वेदाः परोक्षवादाः
पुरवगमवाक्यवृत्तयः ॥ ३५ ॥

वेदोच्चारणविषयं शब्दतत्त्वं प्रपञ्चयति । शब्दब्रह्मेति । शब्द-
स्य ब्रह्म प्रपञ्चनात् बृहत्त्वयोगात् प्रत्येयुक्तं सुबुद्धौष्ठरूपं
प्राणोन्द्रियमनोमयं स्वप्नस्थमात्रं मयद् मनःप्राणसहकृतवानिन्द्रि-

याश्चैव गङ्गीरं दुरवगमार्थं बुविगाह्यं युक्तिभिरपि निरूपयि-
तुमशक्त्यर्थम् ॥ ३६ ॥

उपबृंहितं विस्तारितं घोषरूपेण कर्णो विधातुं श्रूयमाणेन
घोषरूपेण ॥ ३७ ॥

आकाशादिति घोषेण सह वसन्तीतः प्राणः स्पर्शरूपिणा मनसा
स्पर्शसंयोगविशिष्टेन मनसा सह कृतः ॥ ३८ ॥

स्वप्नोमय इति श्रुतिसिद्धवैभवः समुत्पत्त्यापी प्राणाः सुषुप्ती-
त्यन्वयः ओङ्काराद्व्यञ्जितस्य शाश्वतस्य प्रकृतिवीनस्येति प्रकारेण
प्रयावप्रकृतिभूताकाराद्व्यञ्जिताः कादयो भावस्तानाः स्पर्शाः प्रज्ञाः
स्वराः शेषसहा ऊष्मायः यरज्जवाः अन्तस्थाः ॥ ३९ ॥

स्वप्नोमिश्रतुल्यसैश्चतुस्ताराधिकैः गायत्र्यादिषु कण्ठस्थेषु पूर्व-
पूर्वच्छन्दोऽपेक्षया उत्तरोत्तरच्छन्दः एकैकस्मिन्पदे एकैकाक्षरवृत्त्या
चतुस्ताराधिकं भवति तैरित्यर्थः । बृहती बृहत्त्ववतीमांस्तिष्ठते
प्राणः स्ववापारोपत्तेर्यानमिव्यक्तां करोति ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बुद्धिं सङ्कल्पेभ्युक्तं तमेव सङ्कल्पं दर्शयति । इष्टेति । इह
लोके देवता यदैरिष्टा ऽराध्य गावा स्त्रालोकं प्राण्य दिशि स्वर्गे
रंस्वामहे ततस्तस्य भोगस्यान्तेऽवसाने पुनरिह लोकेषु महा-
शाखा महाशृङ्गपतयः महाकुलाश्च भूषाश्च भाविस्वामः ॥ ३३ ॥

ततः किमन्यत माह । एवमिति । वाचा वेदपूर्वभागानिमिकता
व्याप्तिर्जनोः तेषां तेषां मानिनां दुरहङ्कारिणामतीव स्तब्धानां
परिपूर्णमात्मानं मय्यमानानां नृणां महाकांषि न रोचते ततस्ते
निष्ठां संसारिणोऽपि मय्यतीति भावः ॥ ३४ ॥

तदेवं वेदतात्पर्योपनिषद्ज्ञानं प्रवृत्तिफले उक्ते किं तर्हि वेद-
तात्पर्यमिष्यत आह । वेदा इति । त्रिकाण्डविषयाः कर्मकाण्ड-
वेदताकाण्डज्ञानकाण्डरूपावच्छेदवन्तः सर्वे इमे वेदाः ब्रह्मात्म-
विषयाः ब्रह्मैवात्मा सर्वेषामन्तरात्मा तद्विषयाः सर्वो-
न्तरात्मभूतपरब्रह्मविषयाः इत्यर्थः । परब्रह्मब्रह्मतद्विभूति-
तत्प्राप्त्युपायोपपत्त्युत्पत्तात्पवेका इत्यर्थः । तर्हि सर्वैरप्येतदेदता-
त्पर्यं किं न गृह्यते इत्यत्राह । परोक्षेति । ऋषयो वेदाः परो-
क्षमस्फुटं स्वाभिप्रायं वदन्तीति तथा दुरवगमवाक्यवृत्तयः अत
स्तत्तात्पर्यं न सर्वं विदन्तीति भावः । ननु लोकोज्जीविषया
वेदरूपां वाचमुत्सृजता त्वया किमिति परोक्षवाहः कृत इत्यत्राह ।
परोक्षं मम च प्रियमिति परोक्षभाषणमेव अद्यापि प्रियमित्यर्थः
अवस्थावः शुद्धाऽन्तः करणैरेवैतदेदतात्पर्यं बोद्धव्यं नान्यैरन-
धिकारिभिः कुतः अनधिकारिणां वृथा कर्मत्यागेन अंशप्र-
सङ्गादिति ॥ ३५ ॥

न केवलं ऋषयः परोक्षवादा एवापि त्वन्येऽपि तेषां लौकिक
शब्दविवक्षणा धर्माः सन्तीत्यभिप्रेत्याह । शब्दः शब्दा-
त्मको वेदः स एव ब्रह्म प्रपञ्चतया बृहत्त्वयोगाद्ब्रह्मेत्युक्तं तत्सु-
बुद्धौष्ठं दुरवगमवाक्यरूपं प्राणोन्द्रियमनोमयं स्वप्नस्थमात्रं मयद्
प्राणसहकृतवानिन्द्रियोच्चारणमयं इव लौकिकवैदिकशब्दवाच्यारण्यं
मनस्तोऽपरिच्छेद्यः परोक्षं वदन्तिस्ते तत्र गङ्गीरं दुरवगमार्थं

श्रीमद्भिराश्रयवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

कुर्विगाह्यं युक्तिमिरपि निरूपयितुमशक्यार्थं गाम्भीर्यं कुर्विगा-
ह्यत्वं योऽप्युच्यतेः समुद्रादिति ॥ ३६ ॥

किञ्च अनन्ताः शक्तयो ज्ञानवीर्यैतेजःप्रभृतयो यस्य तेन
परब्रह्मभूतेन भूम्ना मया उपबृंहितं विस्तारितं प्राणोन्द्रिय-
मनोऽप्यमित्येतत्सहस्रान्तमुपपादयति । भूतेष्विति । विशेषेण पञ्च-
नाल्लेषूण्येव तन्तुरिव भूतेषु मनुष्येषु घोषरूपेण यः कर्णो
पिधाय श्रूयमाणाः प्राणवायवः तद्रूपेण लक्ष्यते तावदुच्चित्राविषु-
प्राणवायवसि वषट्काराभावात् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो यथा ऊर्णानामिः कीटविशेषः हृदयात्सकाशांश्मुख-
द्वारा ऊर्णान्मुद्रमते बाह्वर्जिनः सारयति तथा घोषवान् प्राणा उच्चित्रा-
विशेषाः पुरुषस्य प्राणवायुराकाशाश्चाभ्या उरःपर्यन्तान्तर्विवर-
द्वारा स्पर्शरूपेण मनसा स्वसंयोगविशेषेन मनसा सहकृतः सद्वा
मनसा स्पर्शरूपिणा स्पर्शो हृदुरः कण्ठादिस्थानसंस्पर्शः स रूप-
माकृतिः प्रकार इति वाच्यते सोऽस्यास्तीति तथा तेन घोषेण
च सहकृत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

छन्दोमयः छन्दःप्रचुरः छन्दःशब्दाभिषेकवेदाविष्कार-
कत्वेन तस्मात्पुनः विचित्रितम् अमृतमयः स्थायी प्रभुर्देहिन्द्रिया-
दिशरीरसमर्थः बृहती ब्रह्मशब्दात्मिका वाचं सृजतीत्युपरि-
ष्ठात्सर्वत्रयः एवभूतः प्राणो वाचिन्द्रियं प्राण्य बृहती वाचमाविष्क-
रोतीत्यर्थः ॥ बृहतीशब्दव्याख्यानाय तौ विशिनष्टि । सहस्रपक्षी
सहस्रं पदव्यः भयोमागो भवबोधा यस्यास्तां सहस्राक्षरा परमे-
श्वरोमनित्युक्तविधास्वाकादयो मावसानाः वर्णाः स्पर्शाः अक्षः खरा-
श्वसदा ऊर्मायः यरववा अन्तस्थाः ओङ्काराश्चञ्जिताः ये स्पर्शा
द्वयो वर्णास्तौर्बिभारिताम् ओङ्कारप्रमवा वेदा ओङ्कारप्रमवाः
स्वराः ओङ्कारप्रमव सर्वं वाङ्मयमित्यादिशास्त्रार्थोऽनेन
स्मारितः ॥ ३९ ॥

विचित्राभिर्मांसमिर्विततां भाष्यत इति भाषाः शब्दाः श्रुतय-
स्तामिर्विततां विस्तृतमित्यर्थः । अनन्तवारामपरिच्छिन्नावार्थं चतु-
रक्षरैः छन्दोमिगोयडपाक्षिमरूपलक्षितमिति शेषः चतुरक्षरैश्च-
तुरक्षराधिकेगोयडपाक्षिचक्षुस्सु पूर्वपूर्वछन्दोऽपेक्ष्योत्तरोत्तर-
चक्षुः एकैकस्मिन् पादे एकैकाक्षरवृत्त्या चतुरक्षराधिकं भवति
तेह्रछन्दोमियुक्तामित्यर्थः । इत्यभूता बृहद्वर्जिता वाचं प्राणाः स्वयं
सृजति आक्षिपते स्वस्यापादोपरमेणानभिद्यक्तां च करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयसृजतीयेकतपस्वरत्नावली ।

तत्प्रायेताप्रकारमाह । इष्टेति रंस्वामदे रन्तुमिच्छामः इह
भूमौ मनेवाययोपासने च दर्शितं निजानन्दवक्ष्यमोक्षाका-
ङ्क्षानुगुणगुणोपसंहाराभावात् ॥ ३३ ॥

अपयोपासने निमित्तमाह । एवमिति । पुष्पितया स्वर्गादि-
पुष्पविषयया वाचा व्याप्तिपते मनो येषां ते तथा तेषां मानिना-
श्रुतिस्तन्मनानामिति विशेषणद्वयेन मनः समीचीनत्वजनक-
तद्वद्गुणोपलक्षणापि कुरीभूतेति श्रुतयति ॥ ३४ ॥

स्वर्गादिपरस्य वेदस्य मुक्तिपरत्वं कथं व्युत्पद्यते इत्यत्राह । वेदा
इति । अत एव पूर्णस्वरूपत्वात् ब्रह्मात्मा विष्णुः स एव विश्वो
येषां ते ब्रह्मात्मविषया वेदाः " तारावश्यापरा वेदा " इत्यादेः—

ब्रह्मत्वं पूर्णता प्रोक्ता तद्यस्य स्वरूप एव तु ।

स ब्रह्मात्मा समुद्दिष्टो वासुदेवः सनातनः ॥

इति च अनेन ब्रह्मात्मप्राप्तिवक्ष्यमोक्षपरत्वमविनाभूतं वेदस्येति
ज्ञायते उक्तशङ्कयाः परिहारः कथमाभात इत्यत उक्तं त्रिका-
ण्डविषया प्रप्राति यद्यपि ब्रह्मदेवकर्मकाण्डविषया अधिकारिभ्यः
देन प्रतीयन्ते तथाप्युत्तमाधिकारिणां काण्डद्वयपरत्वं विहाय
ब्रह्मगुणप्रतिपादनद्वारा मोक्षपरत्वं स्पष्टमिति भावः । सर्ववेदानां
ब्रह्मात्मपरत्वं सत्यं चेन्मुच्यते किमिति प्रतीत्यभाव इति
तत्राह । परोक्षेति । किमनेन प्रयोजनमत्राह । परोक्षमिति " परो-
क्षप्रिया इव हि देवा " इति श्रुतिः च शब्दान्मन्त्रकानां देवा-
दीनां प्रियमित्यर्थोऽवगम्यते ॥ ३५ ॥

परोक्षत्वान्मम प्रसादं विना वेदाद्यो दुरवबोध इत्याह ।
शब्दब्रह्मेति । तर्हि निराधिकारित्वात् इत्युक्तवित्यादिशब्दवक्ष्यो
वेद इत्यत उक्तं प्राणोति । अत्र प्राणादिशब्दब्रह्मादयो विव-
क्ष्यन्ते प्राणोन्द्रियमनोभिः सीदते ज्ञायते इति प्राणोन्द्रियमनोमयं
मयत्वात्प्रमयं उद्दिष्टो वेदः प्राणादिभिः सदेति वाक्यात् वाक्यत्वे
पौरुषेयत्वेन च लौकिकवाक्यवदतिरिक्तं परिमितं च नेत्याह ।
अनन्तेति—

अन्तो विनाद्य उद्दिष्टः पारः परिमितिस्तथा ।

अनन्तपारो वेक्ष्येतां स रहितो यतः ॥

इति वचनमत्रोद्दिष्टार्थो वक्तव्यः समुद्रवेदित्युपाधिकारिणांऽपे-
क्षीकं न तूत्तमाधिकारिण इति ॥ ३६ ॥

वेदस्य प्रतीयमानोऽर्थो न वेदाच्याभावेन वैयर्थ्यमापन्नम-
त्राह । मयेति । अनन्तगुणपूर्णत्वाद्भूता ब्रह्मादिशब्दवाच्येन मयो-
पबृंहितं मयत्विपादकत्वेन पूर्णार्थोपेतं किमत्र प्रमाणमत्राह ।
भूतेष्विति । भूतेषु घोषरूपेण लक्ष्यते कथमिव विसेषूण्येव शब्द-
ब्रह्मेति शेषः ॥ ३७ ॥

प्राणादिभिर्मिर्वित इत्युक्तं तं प्रकारमाह । यथेति । यथोर्णो-
नामिहंरुपादूर्णान्मुद्रस्य मुक्तादुद्रहने तिस्रस्त्यजति पुनर्प्रसजति
च एव घोषवानाकाशगुणशब्दवक्ष्यमानं छन्दांसि मयिन्ते
नेति छन्दोमयोऽमृतमयो मयत्वादेन मोक्षकः प्राणः आस्पर्शो
विष्णुः तं रूपयतीत्यापशब्दपि प्राणस्य मनस्तेन स्वमनसा
सहस्रपक्षी मदनन्तरूपविषयाम ओङ्कारेषु त्रिमात्राद्यनन्तमात्रा-
वसानप्राणो व्यञ्जिता स्पर्शव्यक्ता तद्वशाख्यानरूपां स्पर्शादिवर्णो-
रलंकृता गुह्यदर्शनादिभेदेन विचित्राभिर्मांसमिर्विततां विचित्राभिर्मांसमिर्विततां
सृजति आक्षिपते स्वस्यापादोपरमेणानभिद्यक्तां च करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

मुद्राद्विष्णु उपदिशति पुनः कल्पान्तं स्वस्मिन्नेवाक्षिपते विव-

क्षतीत्यन्वयः चतुरक्षरत्वनियमो जगत्सन्तानामेव नाशदया उच्छि-

कचतुर्वर्णाधिकेसादिचतुरक्षरैः जगत्सन्तानामेव चतुरक्षरत्वानि-

यमः—

मुद्राद्विष्णु उपदिशति पुनः कल्पान्तं स्वस्मिन्नेवाक्षिपते विव-

क्षतीत्यन्वयः चतुरक्षरत्वनियमो जगत्सन्तानामेव नाशदया उच्छि-

कचतुर्वर्णाधिकेसादिचतुरक्षरैः जगत्सन्तानामेव चतुरक्षरत्वानि-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एकमात्रोत्तराः सर्वे वासुदेवामिधायकाः ।

तेषां व्याख्यानरूपा हि सर्वे वेदाः प्रकीर्तिताः ॥

श्रीकृष्णान्वितास्तस्मात्सदोष्वायां हरेः प्रियैः ।

इति उक्तार्थे प्रमाणम्—

गुह्यदर्शनभाषे च भाषा जैव समाधिका ।

तिस्रस्तु मूलभाषाः ह्युरैकैका च त्रिधा पुनः ॥

गुह्यदर्शनसंज्ञा च गुह्यगुह्या तथापरा ।

एवमादिक्रमैश्च त्वेकाशीतिविधोदिताः ॥

भाषास्तत्र च गुह्यायां प्रसिद्धार्थेऽनन्विता ।

गुह्यार्थं तत्परैवान्धोमरणिमित्यादिका च सा ॥

दर्शनान्यवलम्ब्यैव पशुपत्यादिनां तु या ।

बहुश्रुतिविरुद्धन्तु वदेत्सा दशनात्मिका ॥

अन्ते निषेधसंयुक्ता भस्मस्नानादिका च सा ॥

यथा प्रदृश्यमानार्था समाधिः सा प्रकीर्तिता ॥

विष्णुः परम इत्याद्या सा च विद्वद्भिरीरिता ।

इतिवचनात् सम्प्रदायज्ञैर्गुरुचरणाशरणैरेव पुरुषैर्ज्ञेयमयमर्थ इति—

भस्मस्नानविधानं तु श्रुत्युक्तं दर्शनानुगमः ।

भस्मस्नानं ततो ग्राह्यविधानं तु नृसिंहगम् ॥

इतिवाक्यादन्ते निषेधयुक्तत्वात् मरुमन्त्रानां द्रोऽपि कर्तव्य

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसूद्धर्मः ।

ब्रह्मात्मविषयाः सर्वतो बृहत्तमो य आत्मा परममुखस्वरूपो
संगवानहं तत्परा एवत्यर्थः ॥ मत्प्रियाचरणत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वात् तथा सर्वेषामप्रतीतो कारणमाह । परोक्षेति । परोक्षं मम च
प्रियमिति तु 'त्वञ्च रुद्र' महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अय तानि
वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च
मां कुरु' इत्यन्यत्र व्यक्तत्वात् तच्च इदं ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्य-
तरं ममेत्यादौ तदभिप्रायप्रकाशात् । तच्च तत्र सर्वेषामनभिका-
रन्तु मत्त एव मुक्तिं वृदाति कर्हिचित्स्म न, भक्तियोगमिच्छाणु-
कमिति ॥ ३५ ॥

शब्दब्रह्मेति युष्मकम् । शब्दोद्भूयमनोमयं लौकिकवाग्वत्परा-
 शब्दादिरूपेण तेष्वर्वावर्तमानमपि सुबुद्धं यतः शब्दतः अनन्त-
 पारम् नयेत्तच्छ गम्भीरं कुर्विगाह्यं च तत्र सुर्विगाह्यं प्रवेष्टुं
 तावदशक्तं कथंचित् प्रवेशे च सति गम्भीरं कुर्विगाह्यं पर्यवसान-
 मित्ययं ॥ ३६ ॥

नन्वेवम्भूतं चेतक्यं प्रागादिष्वभिभवति तत्राह । प्रयो-
पवृद्धिर्न तत्र तत्रोद्भाविता नन्वेवमन्ते पैकुराठे अनन्तप्राये च प्रह्वारण्ड-
गणोऽनन्तसंख्ययाभिभूतं तत्कथं भवतीत्येकोद्भाविता स्यात्
तत्राह । प्रह्वारणा स्वरूपतः परमबृहत्तमेन शक्तितश्चानन्तशक्तिनोति
ननु परसर्वव्यापकं भवति तदेवानन्तपारं स्यात् ननु तथैवम्

२. सन्ध्यामांग्यामाचिन्दित्यादिका प्रतीतिषु योग्यताभावात्
भगवद्व्याजनाथः गुरुपदवादिना मणिं ज्ञानोत्तमं खड्गवानिति
शौचोदयः मणिर्मुखं प्रधानजेरगुत्तमस्य चर्चो भवेदित्यभिधानम् ॥

सह्यते तत्राह । भूतैश्चिति । नादरूपेणात्यक्तप्रणाकारेण सह्यते
 बाँगिमिः तदुक्तम् ॥=

अनन्तोऽनन्तमात्रम् हेतुर्गोपशमः शिवः ॥

प्रोद्धारो विदितो येन स योगी नैतरो जनः ॥

इति ॥ ३७ ॥

तस्यैव प्राणादिमयतया पराख्यादिरूपेण स्वरूमावुद्भवप्रका-
रमाह । यथोक्तोति त्रिकेण । यथोक्तानामिदं दयासकाशां मुख्यादद्या-
रभूतादुद्भवते गिरतिचेत्यर्थः । तथा प्रभुरीश्वरोऽपि मंत्रेशः परमा-
त्मापि स्वरूपेणामृतमयः परमानन्दरूपः शक्त्या कृत्वोमयः सर्व-
ज्ञानादिसम्पन्नवेदमयः सन् आकाशाकाशमवलम्ब्य विरजय-
गमंरूपाधारचक्रे चाधिभूय पराख्यां ब्रह्मतीं सृजति ततो घोषवान्
किञ्चिद्वक्त्रकनादवान् नामिचक्रं मध्यमाख्यां सृजति ततो हृदि
प्राणात्मकः सन् ओङ्काराब्जादरूपोङ्कारतामापद्य स्पर्शरूपिणा
तत्तद्वर्णाभेदज्ञानस्पर्शिता मनसा पश्यन्त्याख्यां सृजति ततश्च व्याप्ति-
तरूपशैलादिरूपां कन्दोमिरित्यादिरूपां च शाखाभिः सहस्रप-
द्भिर्वैखर्याख्यां सृजति काष्ठान्तरे स्थाक्षिपते अन्तः प्रवेश-
यति च अत्र पूर्वं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठ इत्यत्र मात्राह-
स्वर्गादः स्वर उदात्तादिरिति ये पृथक् प्लुता उदात्तादयश्च गृह्यन्ते
तेषामपि स्वरेऽन्तर्भावात् लकारस्य च स्पर्शोऽप्रसूतन्तर्भावादेकीन-
पञ्चाशदध्यात्रे गमितः ॥ ३८-४१ ॥

भोमद्विश्वनाथचक्रवर्षिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

तेषां मनोरथं प्रवृत्त्यति । इत्येति । तस्य भागस्यान्ते ॥ ३३ ॥
महाशालाः महागृहस्थाः ॥ ३३—३४ ॥

प्रकरणमुपसंहरति । वेदा इति । कर्मब्रह्मवैवताकाराडाविषया
इमे वेदा ब्रह्मात्माविषयाः ब्रह्मैव कोऽयमहमात्मा लक्षिष्याः ब्रह्म-
स्वरूपमहाराधनपरा एवेत्यर्थः । ननु तर्हि ऋषयो मन्त्रास्तद्व्याख्ये
वा कथमेव रूपं तावक्षते तत्राह । परोक्षमेव यथा व्यासया
वृद्धिर्ननु साक्षादिति ननु तेषां साक्षादकथनरूप
कोऽभिप्रायस्तत्राह । परोक्षमिति । तथा कथन एव मत्प्रतीतिमव-
धार्य तथा वदन्त्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु वेदस्यान्तस्थान्यथानुपपत्त्यैव मैषज्जसोचनन्यायेनैव
तस्य स्वर्गादिपदत्वमिति भवान् यथा व्याचक्षे तथैव जैमित्त्या-
दयोऽपि व्याचक्षतां मैवं यदि ते जानीयुस्तर्हि व्याचक्षीरन्
मां विना मद्भक्तान् व्यासनारदाहश्च किन्ता तत्त्वतो वेदार्थं
न कोऽपि वेदेत्याह । शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्तम् । स्वरूपतोऽयंतश्च
दुर्धिज्ञेयं तच्च सूक्ष्मं स्थूलं ज्ञेति द्विविधं तत्र सूक्ष्मं ताव-
त्स्वरूपतोऽपि दुर्धेयमित्याह । प्राणोन्द्रियमनोमयं प्रथमं प्राणामयं
पराख्यं आधाराच्चक्रस्थं ततो मनोमयं पदस्यत्मास्थं तामाधनाहत-
चक्रस्थम् उपलक्ष्यमेतत् बुद्धिमयं सज्जमाख्यं हृदये च मणिपूर-
कचक्रस्थं तत् हृदिमयं वैश्वयोख्यं तस्य वायव्यं अकारवेत्तं
वागिन्द्रियप्रधानत्वात् किञ्च अनन्तपारं प्राकृताप्राकृतप्राणामयस्य
कालतो द्वातश्चापरिच्छेदात् मयंतोऽपि दुर्धिज्ञेयस्त्वमाह । सम्मीर-
गूढार्थं अतो बुद्धिमाह्यं तथाच श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता
पञ्चानि तानिचिबुधार्थं यथा ये मनीषयाः ॥ गुहायां मणिं निक्षिपता

श्रीमद्विश्वनाथकृतसिंहतारचर्यानि ।

नेष्टुवन्ति तुरीयां वाचां मनुष्या वदन्तीति ॥ अस्यायः वाचः
शब्दब्रह्मणः परिमितानि जसो हादेशद्वन्द्वतः पद्यते शायते
परं तत्त्वमसिस्ति पदानि रूपणि चत्वारि तानि
चत्वारिपि ये मनीषिणः विदुः गुहायां देहमध्यं त्रिणि निहि-
तानि नेष्टुवन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति यतः केवलं वाच-
स्तुरीयं चतुर्थमात्रं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति
तस्मापि वदन्त्येव ननु तत्त्वतो जानन्तीति अभियुक्तद्वोकथ-

या सा मित्रावरुणसदनाबुधचरणी त्रिषष्टि
वर्णान्तः प्रकटकरणैः प्रणयसङ्गात् प्रसूने ।
तां पश्यन्तीं प्रथममुद्रितां मध्यमां बुधिसंस्थां
वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये इति ॥ ३६ ॥

नन्वेवं भूतञ्जितं कथं प्राणविषयमवति नब्राह्म । मया
उपबृंहितं तत्र तत्राद्वाप्य विस्तारितं नन्वनन्ते वैकुण्ठे अनन्त-
काटिब्रह्माण्डेषु च अनन्तसंख्यया आविर्भूतं तत् त्वया कथ-
मेकेनोपबृंहितं तब्राह्म । भूम्ना स्वरूपबाहुल्येन न केवलं स्वरूप-
बाहुल्यमेव किन्तु ब्रह्मणा सर्वव्यापकत्वं न केवलं सर्वव्या-
प्तिरपि किन्तु अनन्तशक्तिना शक्तेरानन्त्यादिव भूतेषु सर्व-
प्राणिषु घोररूपेण बोधां नादस्तद्रूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः अन्तः
सूक्ष्मत्वेन कश्चिन्नुद्घातः विज्ञेयः मृगाजेषु ऊर्णातन्तुस्त्वि ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मरूपशब्दब्रह्मणस्तस्य प्राणादिमयतया परास्वादिरूपेण
स्वस्माबुद्धप्रकारमाह । यथोक्तं त्रिभिः । यथैवोक्तं नाभिद्वन्द्व्यात्
सकाशात्सुखद्वारा ऊर्णामुद्रमते तथा प्रभुरीश्वरो मन्दो
हिरण्यगमानीन्मयी स्वरूपणाभूतमयः स्वशक्त्यैव उद्घोमयः
सर्वज्ञानादिसम्पन्नवेदमयः सन् आकाशादाकाशमालम्ब्य हिरण्य-
मयस्याधाररूपेण आविर्भूय प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट इति
पूर्वोक्तबोधां नादस्तद्वान् प्राणः स्वयं तदीयप्राणवाश्च सन्
मनसा निमित्तभूतेन बृहती वैखरीप्रधानां भूतिं प्रथमं परास्यां
ततः पश्यत्याख्यां ततो मध्यमाख्यां ततो वैखरीयाख्यां सृजति
पुनः प्राक्षिपते उपसंहरति च निमित्ततां विधुरयन् मनो
विशिनष्टि स्पर्शरूपिणा स्पर्श इत्युपलक्षणं स्पर्शादीन् वशान्
रूपयति सङ्कल्पयतीति तत् स्पर्शरूपि तेन बृहतीशब्दाद्येव-
ख्यानाय विशेषणानि सहस्रपदवीं बहुमार्गं ओङ्कारात् उरः
कण्ठादिसङ्केतं व्यञ्जितः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओङ्कारश्चात्र हृद्गतः
सूक्ष्मोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपस्तस्य व्यङ्गाकोटिस्वात्
तत्र स्पर्शाः कादयो मास्ताः स्वरा सकारादयः ओङ्कार उभायाः
शब्दसहाः अन्तस्था वरलवाः विचित्राभिर्वैदिकशौकिकभाषाभि-
र्विततां यथोक्तं चत्वारि चत्वार्यंशुराणि अक्षिकानि येषां
तैश्चरोगिरुपलक्षितानां न अन्तः समाप्तिः शब्दतो नाप्येतावाने-
वायं इति पारश्र्यायतो वक्ष्यास्ताम् ॥ ३८—४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां मङ्गलमाह ॥ इति । महावाचाः विस्तृताख्याः
सूक्ष्माः ॥ ३३ ॥

ननु सर्ववेदलोकप्रसिद्धकीर्ति त्वां ते कुतो नोपासते इत्य-
ब्राह्म । एवमिति ॥ ३४ ॥

अवेदज्ञानं विनिन्द्य वेदज्ञमतमुपादेयमाह । वेदा इति । त्रिकाण्ड-
विषयाः कर्मज्ञानमार्गिकाण्डविषयाः ननु विषयभेदाच्छास्त्रोप-
दृश्यत इति । इमे इति । इमे त्रिकाण्डप्रतिपादका अमी ब्रह्मा-
त्मविषयाः बृहत्स्वरूपप्रतिपादकाः बृहत्स्वरूपगुणशक्त्याभयभूत-
सर्वकारणपराः कर्मज्ञानमत्तया साधननिरूपणपूर्वकं ब्रह्मादि-
शब्दाभिधेयं मां प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । “सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्यादि
श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षं वासुदेवपरा वेदा इत्युक्तवाच्यं ऋषयः वेदा-
यज्ञाः श्रीसत्कृत्मारनारदपराशरव्यासादयः अपि परोक्षवादाः
परोक्षं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयम् प्रतिगोचर्य परं ब्रह्म वदन्ति
वेदविषयत्वेन प्रतिपादयन्ति परोक्षं च ऋषिप्रोक्तं वेदैकगम्य-
मात्मतत्त्वं च मम प्रियम् कर्मोद्भूत्वेन मां केचिद्वदन्ति तन्म-
माप्रियमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु ब्रह्मात्मविषयत्वं वेदानां सर्वं कुतो न जानन्तीत्यब्राह्म ।
शब्दब्रह्मेति । शब्दब्रह्म वेदः सुदुर्बोधं सुष्ठु दुरवगाहम् प्राणोन्नि-
यमनोमयम् तदुच्चारणस्य प्राणवागिन्द्रियमनःप्रधानत्वात् अनन्तो
दुरवगमः पारोक्ष्यविषयस्तत् मन्मथैर सुगुणविषयम् बुद्धि-
गोह्यं तत्कर्मवेदानर्हम् समुद्रवत् क्षीरनिधितुल्यं सर्वपुरुषार्थम-
दमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भूम्ना पूर्णमेतन् ब्रह्मणा बृहत्स्वरूपगुणादिमता अनन्ताः
नित्याः असंख्येयाश्च शक्तयो यस्य तेन मयोपबृंहितं विस्तृता-
रितम् विषयु पद्मानालेषुण्यं सूक्ष्मतन्तुवत् भूतेषु प्राणिषु
घोररूपेण सूक्ष्मध्वनिरूपेण लक्ष्यते जनैः ॥ ३७ ॥

अथ मनोमयत्वं शब्दब्रह्मणः प्रपञ्चयन् प्राकट्यं दर्शयति ।
यथेति त्रिभिः । यथा ऊर्णानामिः हृदयात्सकाशात् मुखान्मुखान्-
रतः उद्गमते बर्हिनिः सारयति तथा प्राणः आकाशात् ओङ्का-
रप्रभवा वेदा इत्युक्तेः सूक्ष्मात् ओङ्कारात्सुखद्वारा स्पर्शादीन् तदुपल-
क्षितान् सर्वान् वर्णान् रूपयति सङ्कल्पयतीति स्पर्शरूपी तेन मनसा
निमित्तेन बृहती वेदात्मिका वाचं सृजतीति तुरीयाश्लोकेनाश्रयः
कथम्भूतः घोरवाक् सूक्ष्मशब्दवान् ॥ ३८ ॥

कथम्भूतः कुन्दोमयः वेदप्रचुरः अमृतमयः प्रत्यक्नरप्रधानः
तत्त्वियस्य इत्यर्थः । प्रभुः सर्वेन्द्रियनाथकः कथम्भूतां सह-
स्रपदवीम् सहस्रं पदव्यः कल्याणमार्गाः सख्याः नाम्
पुनः कथम्भूताम् व्याञ्जितस्पर्शस्तराधमानस्यभूषिताम् उरःकण्ठा-
दिसङ्केतं व्यञ्जिता ये स्पर्शादियस्तेर्भूषिताम् तत्र स्पर्शाः कादयो
मावसीनाः स्वराः सकारादयः उभायाः शब्दसहाः अन्तस्थाः
वरलवाः ॥ ३९ ॥

विचित्राभिर्भाषाविहितानां विस्तृतां चतुस्तैः चत्वारि
चत्वार्यंशुराणां उत्तराणि यथोक्तमक्षिकानि येषां तैश्चरोगी-
मिरुपलक्षितम् अन् एवानन्तपाराभपरिमिताधि स्वरं सृजति
प्राक्षिपते उपसंहरति । अथ प्राणस्य करणवशान्ननाय अमृत-
मय इति विशेषणम् अन्तेतस्य प्राणस्य ज्ञानसंघर्षत्वात्समा-
वात् जावकचतुर्वक्ष्य करणसापेक्षतां ज्ञातयितुं प्राणः सृज-
तीत्युक्तम् जीवस्यापि स्नातन्वया वेदवक्तृवासम्भवारस्यमन्त-
र्यागीत्युक्तम् ॥ ४० ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरैव च ।

त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छन्दो ह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ॥ ४१ ॥

किं विधत्ते किमा चष्ट किमनूय विकल्पयेत् ।

इत्यस्या हृदयं लोके नान्यौ मद्देव कश्चन ॥ ४२ ॥

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्पापेक्षते त्वहम् ।

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां १ भिदाम् ।

मायामात्रमनूयान्ते प्रतिषिध्य २ प्रसीदति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसन्वादे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

इस लोक में यहाँ से देवों का वजन कर के स्वर्ग में जाकर रमण करेंगे उस पुण्य के समाप्त होने पर फिर इहाँ आकर बड़े घर वाले कुल में उत्पन्न होंगे ॥ ३३ ॥

इस प्रकार से फूल के से पत्तों से जिन के भग्न विच्छिन्न हो रहे हैं वे प्रतुष्य अभिमानि हैं बड़े ठीठ हैं उन को मेरे प्रसंग की बात भी नहीं सुहानी है ॥ ३४ ॥

ये जो वेद हैं सो कर्म ब्रह्म देवता इन तीन कांड के प्रति पादन कर ने वाले हैं जितने वेद तथा ऋषि छिपा कर कहनेवाले हैं छिगा कर कहना मेरे को प्रिय है ॥ ३५ ॥

वेद रूपी जो शब्द ब्रह्म हैं सो बड़ा कठिन से जानने योग्य है परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी रूप है उस के पार का अन्त नहीं है बड़ा गभीर है समुद्र सरीर का अथाह है ॥ ३६ ॥

अनन्त शक्ति वाले भूमा ब्रह्म मैंने उस का विस्तार किया है वह वेद सब भूतों में घोष रूप से प्रवृत्त है जैसे कि कमल नाभ के भीतर तन्तु रहता है तैसे वक्षित होता है ॥ ३७ ॥

जैसे मकरी कीड़ा हृदय में के सूत को मुख से उगि-खता है तिसी प्रकार से शब्दवाला प्राण स्पर्श रूपी मन से वेद शब्द को पैदा करता है ॥ ३८ ॥

वह प्रभु परब्रह्मा ऊँदा मय है असृज्य मय है सो सहस्र पदवी वाली वेद वाणी को पैदा करता है ओंकार से प्रकाशित स्पर्श स्वर ऊँमा अन्तर्यामि इन त्यों से भूषित है ॥ ३९ ॥

नाना प्रकार की भाषाओं से फैली हुई है और एक-एक से चार चार अधिक अक्षरों से बनी है उस के पार का अन्त नहीं है बड़ी मारी है उस को वह परमात्मा सृजता है फिर अयं प्रलय काल में समेट लेता है ॥ ४० ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तेषु कतिचिच्छन्दांसि वक्ष्यति । गायत्रीति । तत्र सप्तविंश-
त्यक्षरा गायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्धयोष्णिगादिच्छन्दांसि प्रत्यष्टिः
अतिजगती अतिविराट् चेत्यर्थः । एतैश्छन्दोभिर्नृपसंज्ञितामिनि
पूर्वेषामवयः अतो बृहत्स्यपि साकल्येन स्वरूपतो बुद्ध्या
इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

अथतोऽपि बुद्धयैवमाह । किमिति । कर्मकाण्डे विधिवाक्यैः
किं विधत्ते देवताकाण्डे मन्त्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रकाशयति
ज्ञातकाण्डे किमनूय विकल्पयेत्तिषेष्टार्थमित्येव मस्या हृदये
तात्पर्यं मत्तु मत्तोऽन्तः काश्चपि न वेद ॥ ४२ ॥

ननु तर्हि त्वं मत्तुपक्षा कथय आमिति कथयति । मामेव
यक्षरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवताकाण्डमभिधत्ते न मत्तुः पुण्यक-
यक्षाऽऽकाशादिप्रपञ्चजाते "तस्मात्तु एतस्मात्तुस्मिन् आकाशः
संभूतः" इत्यादिना विकल्पापेक्षते निराक्रियते तत्त्वमेव न
मत्तुः पुण्यगति कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थं संक्षेपतः कथयति
एतावानेव सर्वेषां वेदांकार्थः तमेवाऽऽह । शब्दो वेदो मां
परमाणेरूपमाश्रित्य भिदां भाषाभाषमित्यनूय "नेह नामास्ति किं-
स्वेति प्रतिषिध्य प्रसीदति निवृत्तवापाशे भवति अथ
भावः यथाहङ्कुरे यो रसः स एव तद्विस्तारभूतनानाकाण्ड-
शास्त्रास्त्रापि तथैव प्रणवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तार-
रसूतानां सर्ववेदकाण्डशास्त्रानामपि संगच्छते नान्य इति ॥ ४३ ॥

नित्यमुक्तः स्रतः सर्ववेदकृतसर्वव्यापितः ।
स्वपरब्रह्मज्ञाता यस्तं वन्दे गुरुमीश्वरम् ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

१ मां भिदाम् इति विज० पाठः । २ मत्ताभ्यतीति वीर० विज० पाठः

श्रीशारङ्गसंगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

तत्र वेदः कथं स मध्ये ॥ ४१ ॥

अतोऽनन्तरं पारं धातुं अनुवाचं कृत्वा । विकल्पयेत्
मदमारोपयेत् । मस्या वैश्याः ॥ ४२ ॥

मां विधत्ते इत्येकम् । अमित्यङ्गीकारे । कथयति काण्ड-
प्रत्यय परमप्रतिपाद्यार्थं स्वस्मिन्नेव प्रतिपादयति श्रीकृष्णः ।
वैश्या रूपं यो वै विष्णुरिति श्रुतेः । कर्मकाण्डे विधिवाक्ये-
यैवात्मकं मासेव विधत्ते । वेदताकाण्डे वेदतालिङ्गमैवेतिन्द्र-
वाडवाद्यन्तर्गमिणं मासेवाभिधत्ते । “शास्त्रदृष्ट्या नृपकेशो सम-
देवादिवत्” इति प्रतीयते । विकल्प्याध्यासोऽप्य तद्व्याकाशादि-
प्रपञ्चजातमपि परमार्थरूपं परमार्थसत्तारूपमाभित्य आह्वय ।
मयामात्रे प्रतीतिमात्रम् । अनुवाचानुवादेनारोपं कृत्वा । तथा
यवैवसाने युक्तिं व्यञ्जनना आह-अवस्थाव इति । विधा-
स्यासमाप्तौ मङ्गलमाशङ्क्यति । नित्यमुक्त इति । स्वपरेति
स्वाविषयकं परविषयकञ्च ज्ञानं ददातीति तथा ॥ ४३ ॥

सर्ववैभवसम्पूर्णं हीनन्तु श्रवणादपि ।

यः फलैकं दयालुं तं श्रीचैतन्यं समाभवे ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीशारङ्गसंगोस्वामिविरचितदीपिकादीपिनी टिप्पणी

एकविंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चम ।

किमन्य कर्म विधत्ते किन्तत्त्वमाचष्ट इत्यर्थः । विकल्पकदित्यु-
पलक्ष्यं किम्विकल्पेन विधत्ते किं समुच्चित्य विधत्ते किसामा-
भ्यतो विधत्ते किञ्चापवर्ग इति चार्थः मत् अस्मत्तः ॥ ४२ ॥

मां विधत्ते मदारान्नरूपं कर्म विधत्ते विचष्टे मां मां तत्त्वं
विचष्टे विकल्पे श्रीह्रियवादिरूपोऽहमेव विकल्पेन प्रतिपादित
इत्यर्थः अहं व्यपोह्यते व्यपोह्यमानमपि वस्तु मदात्मकमित्यर्थः
शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाभित्य भिदां मायामात्रमनूय
मत्स्वभाव जीव प्रतिषिध्य जीवं मायाकारञ्च अन्त काष्ठाभूते
मयि प्रतिषिध्य प्रशस्यति सर्वतत्त्वविषयमन्तप्रतिपादनेन
सर्ववसितव्यापारो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चम

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

छन्दास्वेव कानि चिद्दर्शयति । गायत्रीति । अलक्षिः अति-
जगती विराट् चेति विभागः अयं च शब्दाभिभावकश्च लौकि-
कवैदिकशब्दसाधारणः ॥ ४१ ॥

गम्भीरं कुर्विगणमिति शोकं तदेव प्रपञ्चयति । किं विधत्ते
इति । किमाचष्टे किं तत्त्वमाचष्टे इत्यर्थः । किं विकल्पयेदित्युप-
लक्ष्यं किं विकल्पेन विधत्ते किं समुच्चित्य विधत्ते किं सामान्यतो

[१३५]

विधत्ते किमापादयति किञ्चापवर्ग इति चार्थः । इतीत्यमस्या
हृदयं तात्पर्यं मन्मत्तोऽन्यः कश्चिदपि न वेद ॥ ४२ ॥

तर्हि तस्या हृदयं प्रकाशयेत्तत्राह । मामिति । मां विधत्ते
मदारान्नरूपं कर्म विधत्ते मामेव सर्वशरीरकमभिधत्ते अमिधत्ते
वृत्त्या प्रतिपादयति यद्विकल्प्यापोह्यते तद्व्यहमिति सम्बन्धः
श्रीह्रियवादिरूपोऽहमेव विकल्पेन प्रतिपादितः अपोह्यमानमपि
वस्तु मदात्मकमित्यर्थः । किम्वहुनेत्याह । एतादृशेति । सर्वोऽपि
वेदतात्पर्यविषयो भूतार्थः एतावानेव कियान् यः शब्दो वेदः
मामास्यायाभित्य तात्पर्यतो विषयीकृत्य भिदां देवमनु-
ष्यादिभिदां मायामात्रं प्रकृतिमात्रमनूय तां जीवस्व-
रूपे प्रतिषिध्य जीवगते चाकारमन्ते काष्ठाभूते मयि प्रति-
षिध्य प्रशस्यतीति सर्वतत्त्वविषयमन्तप्रतिपादनेन सर्व-
सितव्यापारो भवतीत्येतावानेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भज्यजुर्वेदजैतृयैकतपदस्तोत्रावली ।

गायत्र्यादिच्छन्दसां क्रमोऽपि छन्दोवैविध्यशुक्लविध इत्या-
शयवानाह । गायत्रीति—

छन्दस्तु नवपादं यजुर्गदित्युच्यते बुधैः ।

इतिवचनाज्जगन्नामच्छन्दा नवपादात्मकमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

मुख्यप्राणोऽपि सत्प्रसादादेव वेदार्थं जानाति मुख्यतः सर्व-
वेदार्थतत्त्वमहमेव जानामीत्याशयवानाह । किं विधत्ते इति । विक-
ल्पयेत् विविधरूपत्वेन कल्पयेत् लोके विद्वज्जनमध्ये मदन्त्यः
कः पुरुषः इत्यस्याः श्रुतेः हृदयं तात्पर्यार्थं वेद कोऽपि न वेद
चेत्को वायुमत्प्रसादाद्देहीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सन्ध्यामुपासीतेत्यादेः सन्ध्यामुपासनादिविविधवृत्तयामर्थमन्त-
रेणान्यमर्थं भगवान् कथं वेत्तीति तत्राह । मामिति । सन्ध्यामुपा-
सीतेत्यादिविविधवृत्तयो वेदो मामुद्दिश्य विधत्ते सन्ध्यावन्द-
नादेमाद्विषयत्वात् ध्येयः सदा सवितुमयडलमध्यवर्तीत्यादेः यदा-
दित्यगते तेजो जगद्भासयतेऽखिलगित्यादेश्च सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिसत्यत्वाद्विगुणवाचको वेदः सत्यत्वाद्विगुणविशिष्टं
मामभिधत्ते चत्वारि वागित्यादिषु वेदादिवाच्यत्वाद्वागाख्यं
मां वागित्यनूय चत्वारितीति विविधं कल्पयित्वा वासुदेवसकर्व-
णादिरूपविशिष्टत्वेन ध्येय इति न सुरां पिबेत् ब्राह्मणो न
हन्तव्य इत्याद्यपोहभागः सुर पेश्ये इति धातोः सुराणामैश्व-
र्यादिमद्गुणानां पानं मम स्यादिति चिन्तनं वेदैकवेद्यत्वेन
ब्राह्मणो विष्णुर्नास्तीति चिन्तनमित्यादिमदप्रियमपोहो निषि-
ध्यमानमेव लोकमुपासीतेत्यादिमद्विषयोपासनं वेदतात्पर्यार्थं
इत्यस्याः श्रुतेः हृदयमहमेव वेदति गतेनान्वयः—

त्रिविभागे हरेः पूजैवामिधाने च तद्गुणाः ।

विकल्पे तद्वहुत्वज्ञाप्यपोहे तु तदप्रियम् ॥

उच्यते सर्ववेदेषु तत्त्वं वेद स एव हीति वचनात् ॥

सुराहरेर्गुणाः प्रोक्तान्ते मे स्फुरिति चिन्तनम् ।

सुरापानमिति प्रोक्तं तत्र कुर्यात्कथञ्चन ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणो विष्णुरहिष्ठः स नास्तीत्यभिचिन्तनम् ।

ब्रह्महत्या समुद्दिष्टा तां न कुर्यात्कथञ्चन ॥

इत्याद्यपोहवाक्याद्यंश्चिन्त्यो विष्णुर्बुधैर्जनैः ।

इतिवचनाच्च । न केवलं कतिपयवाक्यायः सर्ववेदार्थोऽप्येवमेवेति भावेनोपसंहरति । एतावानिति । कदानु वेदस्य विभ्रम इति तत्राह । शब्द इति । निदर्शः शब्दो वेदः समिधां मामास्थाय सर्वाव-
तारेषु मेकरहितो विष्णुरिति प्रतिष्ठाप्य, मायामात्रं मद्विच्छे-
द्व्याहृष्टनिर्मितं शरीरादिकं बन्धमनूय निरूप्य तस्य प्रति-
पक्षार्थमुपासनादिकं विद्यायास्तं मोक्षज्ञानोदयेन जीवस्य
शरीरादिकं प्रतिषिध्य प्रज्ञास्यति स्तिमितसमुद्रवत्स्वभावोपा-
स्तिरूपेण तिष्ठतीत्यन्वयः । न मिहा यस्य सोऽमिदः अमिद-
श्चायमखेत्यभिदाः १ तमभिदाम् अ इति ब्रह्मेति अनिवेधे पुमा-
निष्ठाविति बाधः प्रपञ्चनिषेधो वेदस्यार्थोऽनेनोच्यत इति
मतम्—

सर्वोवताररूपेषु निर्मेदत्वादोषतः ।

अमेदो विष्णुरहिष्ठस्तमेवोक्त्वा तदिच्छया ।

निर्मितं हेमिकं बन्धं तस्योपासनमेव तु ।

प्रतिषिध्य विमोक्षे तु स्वभावोपास्तिरूपतः ॥

प्रतिज्ञास्यति वेदोऽयं चासुदेवकर्मजयः ॥

इतिसमाख्यया निरस्तमिति ज्ञातव्यं विद्यात्मनि भिदाबोध
इति मेदज्ञानस्य विद्यात्वोक्त्येति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदेवं मदुत्पन्नस्य वेदस्य तात्पर्यञ्चाहमेवेत्याह । किं विधिस्त
इति ॥ ४२ ॥

परममतिपात्राह श्रीकृष्णरूप एवेत्याह । मां विधत् इत्यर्ह-
केन । मत्तात्पर्यकत्वेनैव तत्तद्विधानादिकं कृत्वा मय्येव पश्येवस्य-
तीत्यर्थः तदेव दर्शयति । एतावानिति । यतः शब्दो वेदस्तदनु-
गतश्च स मायामात्रं जगज्जिषिष्य मिधां मद्वतारादिरूपां चानूय
तदन्ते मां श्रीकृष्णरूपमेवास्यावावलोक्य प्रसीदति कृतकृत्यो भवति
तदुक्तं श्रीगीतास्त्रिपि वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव
चाहमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

१ हाहाशब्दवत् आकारान्तः पुंल्लङ्घोऽयम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेषु कानि चिच्छेदांसि दर्शयति । गायत्रीति । तत्र चतुर्वि-
ंशत्तरा गायत्री ततश्चतुरचरवृद्ध्या उष्णिगादिच्छेदांसि अत्य-
धिरतिजगती विराट्चेत्यर्थः । एतैश्छेदांसिरुपलक्षिताभिति
पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥

बृहती स्वरूपतो बुद्धयेत्युक्तम् अयतोऽपि बुद्धयेत्याह । किञ्चि-
भक्ते श्रुत्या कर्तव्यत्वेन किंविधीयते स्वस्य हितार्थं जीवैरिदमेव कर्त-
व्यमिति किङ्कृतुमादिश्यते इत्यर्थः । किमाचरे किमभिधत्ते श्रुत्या
किमभिधीयते श्रुत्येस्तावत्क इत्यर्थः । किमनूय विकल्पयेत् इदमेकं
वस्तु इदमपरं वस्तु इदमप्यन्यदस्तिविति द्वित्रीणि वस्तूनि निर्दिश्य
विकल्पयेत् इदं वा कुर्याद्विदं वा कुर्यादिति त्रितीयाति तत्किमिष्ये-
तनु महारहः संख्यामुपासीत कर्मणा पितृलोका इति दर्शनात्
कर्मैव श्रुतिविधौ चोदनालक्षणां धर्म इति व्याख्यानात्
धर्म एव श्रुत्यर्थः प्रीतिमिधां यजेत यजेतां यजेताति
वैकल्यको विधिरपि धर्मविवक्षक एव यदा भक्तिवामो
निष्कामकर्मज्ञानयोगश्चानूय विकल्पितो यथा—

भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युकीरितः ॥

तयोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं प्रजैदिति ।

तत्र रे मूढा । नहि नहीत्याह । अस्याः श्रुतेः बुद्धये तद्वत्तमभिप्रायं
मदन्तो नैव कश्चन वेद प्रेषस्या अभिप्रेतमर्थं प्रेषांसि विना
को वेदेति भावः ॥ ४२ ॥

ननु तर्हि स्वमेव कृपया कथयेति तत्रोमित्याह । मां विधत्ते
भक्तेर्मत्स्वरूपभूतत्वाभ्युक्तिमेव कर्तव्यत्वेन विधत्ते
इत्यर्थः । वागादिविधीनामापि मज्जकिविधान एव तात्पर्यात्
धर्मो यथां महात्मक इति मनुकेः अभिधत्ते मामिति मह-
मेव सर्ववेदार्थ इत्यर्थः विकल्प्यापोह्यते चाहमिति योगाख्यो
मया प्रोक्ता इत्युक्तेः काण्डप्रत्येयं कर्म ज्ञानं भक्तिमेव नूय
कर्म कुर्यात् ज्ञानं वा भज्यसेत् भक्तिं वा कुर्यादिति विक-
ल्प्य पश्चादपोह्यते प्रथमं सकामकर्मोपोहो निष्कामकर्मकरणं
ततो ज्ञानाकटवे सति निष्कामकर्मोपोहोऽप्यपोहः ज्ञानसिद्धि-
दर्शनां ज्ञानमपि सम्बन्धेदित्युक्तेर्ज्ञानस्याप्यपोहः भक्तेरपो-
हस्तु न कापि समये न केनापि शास्त्रवाक्येन प्रतिपादितो
हृष्ट इत्यतः कर्मज्ञानापोहावेवाहमपोह इत्युक्तं प्रथमपुरुष आर्थः
कर्मज्ञानयोरपि स्वप्नापकमार्गत्वात्तत्राहमच्छब्दः प्रयुक्तः तस्य
चिद्रूपत्वात्तन्मायिकरूपत्वाच्च तत्र मायिकरूपस्यैवापोहो युज्यते न
चिद्रूपस्य नन्वितोऽपि किञ्चित् स्पष्टीकृत्य व्याख्येयस्त आह
एतावानिति । वेदात्मकः शब्दः सामास्याय मज्जकियोगविधाय-
कत्वेन मामेवाभित्य मिधां मत्तोऽपि भिन्ने कर्मयोगं ज्ञानयोगं
च मायामात्रमनूद्येति कर्मयोगस्य त्रिगुणमयत्वेन स्वंपदार्थ-
ज्ञानपर्यन्ते ज्ञानयोगस्यापि विद्यामयस्य सारिणकत्वेन मायामात्र-
त्वेन मत्तोऽस्ते प्रतिषिध्य क्रमेण तद्वद्वयमपोह प्रसीदति निगु-
णाया मज्जत्तमृतवदयाः फलस्य मन्माधुर्योनुभवकूपस्य
रसेन सज्जतानामन्वदं स्वयगपि निर्वृणोतीत्यर्थः । ये त्वेव
व्याचक्षते मामेव कर्मकाण्डयश्चरुं विधत्ते मन्त्रवाक्येर्वेदता-
काण्डे मामेवाभिधत्ते ज्ञानकाण्डे मत्तः पूजनाकायादिकं
विकल्प्य यदपोह्यते तदप्यहमेव तस्मादेतावानेव सर्ववेदार्थः

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

उद्धव उवाच ॥

कति तत्त्वानि विश्वेश ! संख्यातान्युविभिः प्रभो ! ।

नैवकादश पञ्च त्रीशयाण्य त्वमिह शुश्रुम ॥ १ ॥

केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् ।

सप्तैके नव षट् केचित्चत्वार्यैकादशापरं ॥ २ ॥

केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ।

एतावत्त्वं हि संख्यानामृषया यद्विवक्षया ।

गायन्ति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा ।

माया मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषादीपिका ।

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानामविरोधविधोक्ष्यते ।

पुण्यस्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधादि च ॥

तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य मोक्षपरत्वं निर्णीतम् सन्ति च मोक्षपरत्वेऽपि तद्विधान्तरविवादाः तथाहि केचित्संख्यसंख्यासु विवदन्ते तत्राऽपि बाह्यार्थसदसत्त्वे आत्मत्वेऽप्येकत्वनानात्वादेषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया पृच्छति । कतीति । ऋषिमिरागमेषु बहुधा संख्यातानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुसारपूर्वकं बहुधा संख्यानं प्रपञ्चयति । नवेति त्रिभिः । त्वं तावद्व्याकथिततत्त्वान्वाक्ये तानि च त्रयं शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥

एतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः । यद्विवक्षया अत्रप्रयोजनमभिप्रेत्य च गायन्ति आयुष्मन्निस्समर्ते ॥ ३ ॥

विवक्षामेदेन सर्वे युक्तमेव भाषया च किं नाम न युक्तमित्याह । युक्तमिति । यथा ब्राह्मणा भाषन्ते तद्युक्तं न च वस्तुतः अस्मात्सन्ति सर्वत्रान्तर्भूतानि सर्वाणि तत्त्वानि किंच भाषामिति असत्त्वेऽपि भाषाभयत्वाद्भट्टत एवेत्यर्थः दुर्घटम् स्वीकृत्य नहि मरीचिजलपरिमाणादिविवादे किंचिद्व्यतिमितमिव भवति ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकासंगोष्ठाभिविधयिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अविरोधविधा अविरोधप्रकारः ॥ विवेकः पृथगात्मत्वं । जन्ममृत्युविधा जन्ममरणप्रकारः । भाषिता प्रेगुणवे द्विविधसंसारविधा । तदेवं मुख्यार्थघटनप्रकारेण तद्विधान्तरविवादाः मोक्षोपयोगितत्त्वविषयकविवादाः । तथाहि विवादमेव स्फुटी करोति । तत्रापि च तत्त्वेऽपि । बाह्यार्थसदसत्त्वं सत्त्वं कार्यवस्तुनः सत्त्वासत्त्वनिरूपणे । विवदन्ते इति पूर्वयोग्यान्वयः । तत्र तेषु विवादेषु । कतीत्येवंकम् । युक्तानीत्यव्याहारादित्यर्थः इत्युक्तं नवेति युक्तमकम् ॥ १-२ ॥

इदं प्रयोजनम् । आयुष्मजिति निस्सयोगे मनुष्ये अत एव निस्समर्ते इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणभाषणानुसारेणैव युक्तत्वं ननु परमाथेतः । युक्तत्वे हेतुर्थस्मादिति । वस्तुत्वाभावमाह किञ्चेति । सतोऽप्रतीतावस्यः प्रतीतिकारिणी माया तदाभवत्वात् । यथा मरीचिजलमेव नास्ति किमुत तत्परिमाणादिविवादेस्तथा प्रत्यतिरिक्तानि तत्त्वान्येव न सन्ति तत्त्वसंख्यायां कृतो विवाद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

कतीति तत्त्वापलापोऽस्ति नवेति प्रश्नामिप्रायः ॥ १-३ ॥
मायामुद्रा प्रकृति स्त्रीकृत्य किं तु दुर्घटं सर्वमुपपन्नम् अवि-
रुद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सांख्येन सर्वमावानां प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावन्नुच्यते-
रमनो वाचस्पत्यसिद्धि इति महदाहितस्वविमर्शनतत्त्वपरिचयानु-
च्यतयोर्मनःप्रसादहेतुत्वमुक्तं तत्र तत्त्वानां न्यूनाधिकभावेन परि-
गणनाज्ञादयस्तानिर्दिष्टारविषयोऽयं पृच्छति । कतीत्यादिभिः
सांख्यिभिः । हे विश्वेश तत्त्वानि कतीति प्रश्नः तत्त्वापलापोऽस्ति
नवेति प्रश्नामिप्रायः तत्र हेतुतया वादिविप्रतिपत्तिमाह ।
सङ्ख्यातानीति । कैश्चिद्विभिस्तत्त्वानि नव सङ्ख्यातानि कैश्चि-
त्त्वकादश कैश्चित्पञ्च त्वं तु मायामात्रमनुच्यन्ते प्रतिविध्य-
प्रज्ञापयतीति श्रीश्री तत्त्वान्वारथ उक्तवानसि इह तत्त्वविषये
शुभ्रम इत्येवं बहुधा वादान् शुभ्रम इत्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तैर्वादेः समुचित्यान्वानपि वादान् दर्शयति । केचिदिति
सांख्येन । सप्त नव षट् तत्त्वार्थकादशेत्यादीनि द्वितीयान्तानि
ज्ञेयानि एके ऋषयः तथापरे ऋषयः ॥ २ ॥

आयुष्मन्निति मङ्गलाशासनविचक्षया सम्बोधनं शिष्टा हि
भगवते मङ्गलमाशासते पृथक् पृथगेतावत्सङ्ख्यानं गणनं यद्वि-
चक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य गायन्ति वदन्ति तदिदं नोऽस्मभ्यं
त्वं हि वक्तुमर्हासि सर्वज्ञस्त्वमेव जानासीति वक्तुमर्हसीत्यर्थः
त्वं हीति दिशब्देन सावध्यादिकल्याणगुणगणप्रसिद्धिः औती
शोभते ॥ ३ ॥

न्यूनसंख्यावादिनामपि न तत्त्वापलापोऽभिप्रेत इत्यविरोध
इति परिहरति । युक्त्य इति । यथा ब्राह्मणा ऋषयो भाषन्ते
तत्र सर्वत्र सर्वेषु पक्षेषु युक्तयः सन्ति सर्वेऽपि पक्षा युक्ता
पक्षेऽप्यर्थः । मकीया मायां प्रकृतिसुद्रुह स्त्रीकृत्य न्यूनाधिकत-
त्त्वकादशतयाऽप्युपगम्येत्यर्थः वदतां किं तु दुर्घटं सर्वमुपपन्नम्
विरुद्धमेवत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्सुष्ठानां तत्त्वानां संख्यां जीवस्य हरेश्च मेदं निरु-
धयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ भगवदुपदेशाज्जाततत्त्वस्वरूपोऽयुद्धवः
ऋषिभिस्तत्त्वानां बहुधा संख्यायमानत्वात् युक्तीनां तु कामः
पृच्छति ॥ कतीति । त्वं नवेत्यादीनि तत्त्वान्वारथ वयस्य शुभ्रम्
तत्र ऋषिभिः संख्यातानि तान्येव उतेतराणि ॥ १ ॥

संख्यामिमिसुमाह । केचिदिति ॥ २ ॥

ऋषयस्तत्त्वानां संख्यानामेतावत्त्वं यद्विचक्षया कया युक्त्या
पृथगायन्ति नोऽस्माकमिदं सयुक्तिकं वक्तुमर्हासि ॥ ३ ॥

ऋषय इति त्वयोक्तत्वात्सर्वेषु पक्षेषु युक्तिशङ्का न कार्ये-
त्याशयेन परिहरति । युक्त्य इति । यथा ब्राह्मणा वेदविचारकु-
क्ष्या ऋषयो भाषन्ते सर्वेष्वपि तत्त्वार्थां वदन्ति तथा सर्वेषु

[१३६]

पक्षेषु युक्तयः सन्तीत्यन्वयः स्वरूपोक्तत्वात्तत्त्वेन वदतां मतं
प्रमाणं कथं स्यादिति तत्राह । मायामिति । मदीयां मायां
मम सामर्थ्यमुद्रुहं बालस्य नानाविधां तत्त्वसंख्यां वदताम्
ऋषीणां मते किं तु दुर्घटं किमनुपपन्नं सर्वं प्रामाणिकमेवे-
त्यर्थः—

विष्णोः सामर्थ्यमात्रस्य तत्त्वसंख्यां मुनीश्वराः ।

चक्रुर्हि तद्विज्ञाय विषदन्त्यल्पबुद्धयः ॥

तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिरस्याविकारतः ।

अव्यक्तादेर्विकल्पोऽयं मनसः सम्प्रजायते ॥

विरुद्धफलपन्नं तच्च वासुदेवकनिष्ठया ।

निरुद्धकारणा नश्येद्विवादिकाभयं हि तत् ॥

इतिषाक्ष्णोऽङ्गीनारयणसामर्थ्यमेव मायोच्यते नानिर्वाच्या-
विद्यति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं कर्मकाण्डार्थे गुणोभूतमासाद्य स्वयं भगवत्पर्यन्तं
ज्ञानकाण्डार्थे मुख्यतया यज्ञिकिकाय तत्र ज्ञानकाण्डार्थेऽप्यवा-
न्तरविवादं परिहरति पृच्छति । तत्र कतीत्यर्थं टीकायां बाह्या-
र्थसर्वसत्त्वे कार्यवस्तुनः सत्त्वासत्त्वानिरूपणं विषदन्त इति
पूर्वैर्गोस्वाम्यः ॥ १-२ ॥

आयुष्मन्निति निरुपयोगे मतुपपत्त्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र सर्वेष्वपि मतेन स्वमतमनुवादमस्तत्प्रशंसति । युक्त-
मिति । युक्तमेव भाषन्ते यतो ब्राह्मणा वेदज्ञास्ते सर्वत्र यथा-
वदेव भाषन्ते ननु यदि सर्वमेव युक्तं तर्ह्यन्वमतानि परित्यज्य
कथं स्वमतं प्रवेशयेयुः तत्राह । मायामिति । मरुमरीचिकादी-
नामपि तावद्देशपरिच्छिन्नत्वात्परिमाणतारतम्यमस्येवेति श्रीया-
ष्टाविंशतिपक्षस्य स्थापनीयत्वमस्येवेति भावः । मायात्राचिन्त्य-
क्तिनं त्वसद्व्यञ्जिकाविद्या तामुद्रुह्यालस्य तत्र मदीयामिति तेषां
यत्किञ्चिदालम्बनात्तस्याः पूर्णाया मवेकादशतत्वात् सप्त-
कवेद्या यत्किञ्चिद्युक्तिस्तेष्वप्यस्ति किन्तु मदीययुक्तिरेव सर्व-
प्रकाशिकेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारायदर्शिनी ।

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानां विरोधेऽप्यविरोधता ॥

प्रधानपुंसोर्जिज्ञासा मृत्युर्पक्षोऽयं वर्णिता ।

तदेवं कर्मकाण्डतार्थ्यमभिज्ञाय स्पष्टतयैव ज्ञानकाण्डता-
त्पर्यं जिज्ञासमानस्तद्वान्तरविवादसमाधानाय पृच्छति । कतीति ॥
ऋषिभिरिति तेषां बहुत्वात् अन्मते एतावन्तीति पृथक्पृथक् निश्चि-
तानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः तत्र कति कति तत्त्वानि के के वदन्ती-
त्यपेक्षायामाह । नवेति त्रिभिः । ईश्वरो जीवो महद्बहुकारपञ्चमहा-
भूतानीति नव दशोन्द्रियाण्यमनश्चेत्येकादश तन्मात्राणि पञ्च
सत्त्वरजस्तमांसि श्रीश्रीस्त्वमष्टाविंशति तत्त्वानि त्वमात्रं तानि शुभ्रम्
श्रुतवन्तो वयम् अत्र प्रकृतिस्थाने त्वया त्रयो गुणा एव शुद्धिताः
तेभ्यः गुणोभ्य एव क्रमेण द्विविधमद्वैतस्वरूपाहङ्कारस्य चोत्पत्ति-
दर्शनाच्चतुर्गुणसाम्यरूपायाः प्रकृतेरिति त्वदभिप्रायोऽवगम्यते ॥ १२

नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा ।

एवं विवदतां हेतुं १ शक्तयो मे दुस्त्ययाः ॥ ५ ॥

यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् ।

प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनु शान्यति ॥ ६ ॥

परस्परेणानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ! ।

पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवाहितम् ॥ ७ ॥

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।

पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवनाथचक्रवर्तिकृतसारः पदार्थिनी ।

एतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः । यद्विषयया
व्यप्योजनमभिप्रेत्य च गाबन्ति हे आयुष्मन्निति नित्ययोगे मनुष्य
नित्यमूर्तित्वेन हे सर्वकालव्यापित्वमित्यर्थः । तेन तेषामृषीणां
माद्यन्तमध्यवर्तितास्त्वमेव सर्वमताभिप्रायं विद्वान् प्रष्टव्य
इति भावः ॥ ३ ॥

तेषां विवादेऽपि वस्तुतो न विवाद इत्याह । युक्तमिति । यथा
आज्ञायां भाषन्ते तत् युक्तमेव यतः सन्ति सर्वप्राप्तभूतानि
सर्वतत्त्वानि कस्तर्हि विवादे हेतुरित्येवमभावा मोहि तत्त्वमेव
इत्याह । भावामिति । तथा तयोद्वाहसामर्थ्यमप्याचक्ष्मन् । अन्वयैव
तेभ्यो वदतीति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसारस्तप्रदायः ।

यैवं तत्त्वप्रत्ययपरं भूत्वान्यानि तद्व्याप्ततत्त्वानि पृच्छति । कितीति
साक्षिभिः । हे विश्वेश ! हे सर्वेश्वर एव सर्वेश्वर इति श्रुतेः तत्त्वानि
कति सन्तीति प्रश्नः तत्र तावत् एकोनविंशत्याध्याये भूतेषु अष्टा-
विंशतितत्त्वानि तेष्वपि परमकारणमेकं तत्त्वमुक्तवानसि पुन-
रिदं पूर्वाज्ञायास्तत्त्वं श्रीणि तत्त्वान्यात्थ उक्तवानसि हे प्रभो !
इति सम्बोधनेन स्वस्मते भगवानस्मेति सूच्यते ऋषिभिस्तु
कैश्चित्पञ्च तत्त्वानि कैश्चित्पञ्चैकादशविंशतितत्त्वानि चाख्या-
तानि ॥ १ ॥ २ ॥

यद्विषयया सद्भिप्रायेण एतावतीनां भावः एतावत्त्वं गायन्ती-
त्यन्वयः हे आयुष्मन् । नित्यमूर्ति । तद्विदं पृथक् विविच्य नोऽस्माकं
वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

उत्तरमाह । युक्तं इत्यादिना । यथा आज्ञायाः उभयप्रत्ययविदः
भाषन्ते तथा सर्वत्र तत्त्वप्रत्ययेषु युक्तयः सन्ति मदीयां भाषा-
मुद्वाह मच्छक्तिं न्यूनाधिकतत्त्वसंख्याविवक्षानुसारतः स्वीकृत्य
वदतां किन्तु दुर्घटं न किमपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

उक्तं उवाच हे विश्वेश ! हे प्रभो ! सब ऋषियों ने किस

ने तत्त्व कहे हैं आपने तो नौ ग्यारा पांच तीन ऐसे अठार-
इस तत्त्व कहे हैं सो हमने सुने हैं ॥ १ ॥

कोई छद्मीस कहते हैं कोई पष्ठीस कहते हैं कोई सात
कहते हैं कोई छे कहते हैं कोई चार कहते हैं कोई ग्यार
ह कहते हैं ॥ २ ॥

कोई सतरा कहते हैं कोई शोलह कहते कोई तेरा कह-
ते हैं इतने प्रकार की तत्त्वों की संख्या को ऋषि लोग जिस
अभिप्राय से अलग अलग कहते हैं हे अनन्त आयुष्मन् !
इसका भेद आप मेरे से कहिये ॥ ३ ॥

श्री भगवान् उवाच जिस प्रकार से ब्रह्मज्ञानी मुनि कहते
हैं वे सब युक्त ही हैं क्योंकि इच्छा कपी भाषा की प्रवृत्ति
करके कहने वालों को इन तत्त्वों में कुछ भी असम्भव
नहीं है ॥ ४ ॥

श्रीधरकृष्णमिश्रकृतभाषाण्दीपिका ।

ननु यदि सर्वमपि युक्तं तर्हि कुतो विवादो यदि च
मायैवालम्बनं तर्हि कुतो हेतुं प्रति विवादस्तत्राह । नैतदेवमिति ।
हेतुं प्रति च विवदमानानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्या
अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव हेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति । यासामिति । यासां व्यति-
करात्सोमाद्वदतां पदं विषयो विकल्पो भेद आसीदन्तः कारणवृ-
त्तिविकल्पो वा तन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण द्रष्टव्यं ।
शमदमयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्मिन् प्राप्तं विकल्पोऽप्येति खीयते तं च
विकल्पनाशमनु वादः शान्वतीति ॥ ६ ॥

सन्ति सर्वत्रेति युक्तं तत्त्वप्रत्यययति । परस्परपक्षेति आज्ञायाम् ।
अभ्योऽभ्यस्मिन्ननुप्रवेशा द्रुकुयंया विवक्षितं तथा पूर्वं कारणमपरं
कार्यं कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भवति यद्वा पूर्वं
अल्पसंख्या पराधिकसंख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन प्रसं-
ख्यानं गण्यमिति ॥ ७ ॥

अनुप्रवेशं दर्शयति । एकस्मिन्नपीति । पूर्वस्मिन् कारणभूते
तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि सूक्ष्म घटकत्वे अपर-
स्मिन् कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वानुगतत्वेन प्रविष्टानि घट-
सूक्ष्म ॥ ८ ॥

भीमाधारमणदासगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

हेतुं युक्तिं प्रति । यद्वा । हेतुं कारणं प्रति जातावेक-
वचनं समुद्दिष्टानां हेतुत्वादेतुरित्येकवचनम् ॥ ५ ॥

तासां शक्तीनां यासां सर्वशक्तिनां मेदमुद्दिश्य वाद-
प्रवृत्तेः वादस्य भेदो विषयः प्रपञ्चात्मकमेव व्यतिरेकेण
विकल्पाभावे वादाभावरूपेण शमश्च बुद्धेर्महिष्ठता दमश्च
बाह्येन्द्रियनिग्रहः तस्मिन् प्राप्ते सति सर्वविलक्षणोत्थरत-
स्वमात्राप्रहादादमूलो विकल्पो लीयते अपगच्छति विकल्प-
मनुवादकारणीभूतविकल्पनाशान्तरम् ॥ ६ ॥

कार्यकारणयोरन्योन्यप्रवेश एव विधाक्षितो ननु कार्य-
कारणभावने प्रसङ्गस्यानभूतो यदेति तथा चालोपायाः संख्यायाः
प्रयोगोपस्थितत्वात् पूर्वत्वमाधिकतरं सङ्ख्यायाः पश्चादुप-
स्थितत्वात्परत्वं तेन गणनम् ॥ ७ ॥

सूक्ष्मरूपेणेति यदि कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितिर्न
स्यात्तदा तत्र तस्यासम्भवेत्त्वादुत्पत्त्याद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अनु-
गतत्वेन व्यापकत्वेन ॥ ८ ॥

भीमद्वयनसुरिकृतशुकपञ्चायम् ।

हेतुशक्तयः हेतुसामर्थ्यानि कुर्यात्तयाः केवलयुक्तयोऽप्रतिष्ठिता
इत्यर्थः ॥ ५—६ ॥

व्यतिकरात् प्रावृत्तवदौर्बल्याविवेकात् न्यूनसंख्यावादिनामपि
न तस्यापलापोऽभिप्रेतः अपि तु उक्तेष्वनुक्ततत्त्वान्तर्भावोऽभिप्रेत
इत्यविरोध इति परिहरति । परस्परानुप्रवेशादिति ॥ ७ ॥

एकस्मिन् काष्ठादौ अग्न्यादयः अविष्टा दृश्यन्ते अतस्त-
त्त्वान्तर्भावो युक्त इत्याह । पूर्वस्मिन् वेति ॥ ८ ॥

भीमदीरगधवाचायैकतभागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतो परसंख्यानमात्रं विरुद्धमित्युक्तवानसि तदेतदेवं न
विरुद्धं भवति परसंख्यानं तस्याऽविरुद्धं यथा भवति तस्याह
वच्छिन्नं वदामि कस्तुत्युक्तानां विषयादेतुरित्यत आह । एवमिति
एवं विवदतां हेतुनेकविषयाद्देतुः कुर्यात्तया कुरतिकमर्थायाः
मम शक्तय एव सर्वैरनुपपन्नतया इत्यर्थः ॥ शक्तयोऽत्र प्रकृतिपुरुष-
कात्महृदद्वन्द्वरादयः प्रकृत्यादीनामात्मशक्तिश्च कार्योपयुक्तत्वे
संख्यामापुष्कसिद्धविशेषणत्वेनेत्यवगन्तव्यं तदेवं हि शक्ति-
शब्दप्रवृत्तिर्नमित्तम् ॥ ५ ॥

शक्तीनां हेतुत्वमेवोपपादयति । यासामिति ॥ यासां शक्तीनां
व्यतिकराद्विवृत्तां वादिनां पदं विषयः विकल्पः यत्तमेव
प्रासीत् व्यतिकरोऽन्वोऽव्यस्मिन्नन्तर्भावः जयमद्वयतिकरत्वाद्युप-
लक्षणम् अन्तर्भावानन्तर्भावोऽप्यां न्यूनमाधिकतरप्रसंख्यानं वाद-
भेदः प्रवृत्त इत्यर्थः । न तर्हि कदा निवर्तते इत्याह । प्राप्त
इति । शमदमयोर्द्वैतस्य तस्मिन् प्राप्ते सति विकल्पोऽप्येति विज्ञी-
यते तमपिपन्नं विकल्पमनु वादः प्रशस्यति शमदमविस्म-
यस्य सर्वं विश्वविह्वलमकं जगन्मच्छरीरत्वेन पश्यतो न विकल्प-
वादी इव इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यासां व्यतिकरादासीद्विकल्प इत्येतदेव प्रपञ्चयति । परस्प-
रेति । हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वानां परस्पराणुप्रवेशादिति व्यतिकर-
त्वाय उक्तः वक्तुर्वादिनां यथा विकल्पितं तथा पौर्वापर्यप्रसंख्यानं
पूर्वापरसंख्या अपरा अधिकसंख्या तयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन
गणनं भवति ॥ ७ ॥

नन्वव्यस्मिन्नन्वयस्यान्तर्भावः किं कचिद्दृष्टवरः तत्राह । एक-
स्मिन्निति । एकस्मिन् काष्ठादौ इतराण्यग्निजलादीनि प्रविष्टानि
दृश्यन्तेऽतस्तत्त्वान्तर्भावो युक्त इत्याह । पूर्वस्मिन् कारणभूते पर-
स्मिन् कार्यभूते वा तत्रैव सर्वशः सर्वाणि तत्त्वानि प्रविष्टानि
यथा मृदि कारणभूतायां घटादयः सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टाः यथा च
घटादौ कार्यभूते मृदादिकङ्कुराण्यभूतमनुगतत्वेन प्रविष्टं तद्व-
दिति भावः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

ननु प्रामाणिकं शक्तिमिति विप्रतिपद्यन्ते इत्याशङ्क्य तन्म-
तत्त्वापरिज्ञानादिति भावेनाह । नैतदिति । एवं यथाय एतदेवं
न भवति दुष्टत्वादेव यद्विप्रतिपद्यन्ते तत्त्वानि निर्दोषत्वादिति तद्वि-
ज्ञाय विवदन्त्यस्यबुद्धयः इत्यत्रापि मरुत्कारिव हेतुरित्याह ।
एवमिति । तत्रापि कारणं विषयोः शक्तिरिति ॥ ५ ॥

सत्त्वाद्विभेदेन यासामिति बहुवचने यासां मरुत्कारिणां
संकाशज्जाताद्वयकादितत्त्वानां व्यक्तादितत्त्वानां व्यतिकरा-
द्विकारात्मनसो यो विकल्पः विरुद्धकल्पो मिथ्याज्ञानवृत्त्या-
स एव विवदतां विवदमानानां पदमाश्रय आसीत् तत्त्वसं-
ख्याविषयभावेन बहुविधात्मनोविकाराद्भवतीत्यर्थः । यस्यां विका-
रतः प्रत्येकादेर्विकल्पोऽयं मनसः सम्प्रजायते विरुद्धकल्पन-
मिति कदा नु विकल्पोपशम इत्यत आह । प्राप्त इति । वस-
िन्द्रियनिग्रहः तद्वद्वारा शमे प्राप्ते मासिष्टायां प्रवृत्तायां स
विकल्पो व्येति नश्यति तमनु विकल्पनाशान्तरं विकल्पोऽपि
शाम्यति तच्च बाहुद्वैकानिष्टत्वा निरहङ्कारत्वा नश्येत् विषय-
दैकाग्र्यं हितदिति ॥ ६ ॥

तत्त्वानामनेकविधसंख्यानं युक्तिमाह । परस्पराणुप्रवेशा-
दिति । कार्यकारणरूपाणां तत्त्वानां परस्पराणुप्रवेशात् कारणेषु
कार्याणुप्रवेशात् कचित्कार्येषु कारणानुप्रवेशात् अन्तर्भावोऽयं
तथा प्रवेशेन पृथगेवावस्थानाच्च पौर्वापर्यप्रसंख्यानं न्यूनानि-
कत्वेन तत्त्वानां गणनं वक्तुर्ध्वजितं यथा तथा क्रियते पूर्वं
संख्या अल्पा अपरा बह्वी तन्मन्वान्धित्वं पौर्वापर्यम् ॥ ७ ॥

एतदेव विवृणोति । एकस्मिन्निति । इतराणि
तत्त्वानि एकस्मिन् पूर्वस्मिन् कारणे तत्रैव अपरस्मिन् कार्ये
तत्रैव वा प्रविष्टानि दृश्यन्तेऽपि यस्मात्संख्यादमीषां तत्त्वानां
गणनमिच्छतां पौर्वापर्यं पूर्वापरसंख्यन्निग्रहप्रसंख्यानमपि युज्यते
इत्यर्थः । नन्विदमाश्रयं तच्च चित्तेऽङ्गीकार्यमुत नैति तत्राह ।
व्येति । ऋषिमरुत्कमिदं यथावदेव विविकं पृथक् पृथक् स्पष्टं
अत एव युक्तं चेति । यद्यस्मात्संख्याद्वयमिदं हेतुं व्यवहृतिः ।
युक्तिसम्भवादिति । बहुक्तं यथा विविकं तत्त्वानां युक्तिः कुतः
युक्तिसम्भवादिति वा ॥ ८—९ ॥

पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसंख्यानमभिप्सताम् ।

यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृहीमो युक्तिसम्भवात् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तथैवाह । नैतदिति । मम शक्तयो नानातर्करूपा एव हेतव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव योजयति । यासामचित्स्थानां शक्तीनामेव व्यतिकरा-
द्वास्तद्वाक्येभ्यः सर्वोऽपि विकल्पो मतभेदो भेदमात्रं वा वदतां
वा विषयो भवति सन्तु विकल्पः शमदमे मन्निष्ठान्तः करण-
विहितवाहोन्द्रियनिग्रहे प्राप्ते सति लीयने अपगच्छति सर्वविक-
ल्पोऽश्वरतत्त्वमात्राग्रहात् ततः स्मृत एव तदनुवादः शाश्व-
तीति ॥ ६ ॥

वक्तुर्यथा विवक्षितं तथा प्रसंख्यानं भवतीति शेषः ॥ ७ ॥

एकस्मिन् तत्त्वे इतराणि तत्त्वानि प्रविष्टानि दृश्यन्ते एक-
स्मिन् पूर्वस्मिन् परस्मिन् चेत्यन्वयः यथेत्येतदधिकमादावध्याहृत्य
पूर्वस्मिन् कारण इत्यादिटीका योज्या ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

विवादप्रमिनयेन दर्शयति । नैतदिति । विवदतां तेषां विवादे तु
अच्छक्तयो माया शक्तिवृत्त्य एव तत्तत्तर्करूपा भविष्या एवेत्यर्थः
अनुक्तं हंसगुह्ये—

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वा विवादसम्बाधभुवो भवन्ति ।

कुर्वन्ति च पां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूते ॥
इति ॥ ५ ॥

व्यतिकरादासङ्गाद्विकल्पः एवं वा एवं वा एवं नेष्टेष्ट
सहस्रविधः विवादास्पदं किञ्च शमश्च दमश्चेति द्वन्द्वैक्यं तस्मिन्
प्राप्ते सति शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयम इत्युक्ते-
र्देवान्मन्निष्ठबुद्धित्वे सति इन्द्रियसंयमः अहङ्कारोपरमे विक-
ल्पोऽप्येति सर्वः संशयो नश्यति तमनु तत्प्रश्नाद्वाहः विधा-
पश्च शाश्वतीति ॥ ६ ॥

सन्ति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परं प्रति द्वाभ्याम्
परस्परस्मिन् तत्त्वानामनुप्रवेशात् पौर्वापर्यं भवति मतभेदेषु
मध्ये कस्मिंश्चिन्मते कार्यस्य कारणं प्रवेशात् पूर्वत्वं कस्मि-
न्मते कारणस्य कार्यं प्रवेशात्परत्वं ततश्च प्रकृतं न्यूनम-
धिकं वा संख्यानं स्यात् पौर्वापर्यं च प्रसंख्यानं चेति
द्वन्द्वैक्यं ननु तत्त्वानां कारणे कार्ये वा किं प्रवेशेन संख्याया
न्यूनत्वे प्रकर्षेण आधिक्ये वा किं तत्राह । वक्तुर्वादिनो यथा विव-
क्षितं वक्तुमर्हति तथैव तत्सम्मतं पृथग्भूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

एतत्तत्त्वोक्तार्थं विवृणोति । एकस्मिन्मतेपि द्वाभ्याम् पूर्वस्मिन्
कारणभूते तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि सूक्ष्-
मवत् अपरस्मिन् कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वानि अनुगतत्वेन
प्रविष्टानि वदे मुद्रव ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतविद्यान्तप्रदीपः ।

स्वस्वपक्षेऽतिदुराग्रहेण विवदताम् मे शक्तयः प्रकृतिमह-
दाद्याः हेतुः सादे निमित्तम् ॥ ५ ॥

यतो यासां व्यतिकरात् परिणामात् वदतां पक्षमाश्रयः विक-
ल्पः आसीत् दुराग्रहादिसर्वदोषघातिपरतत्त्वानिष्ठा शमः तद्व्या-
नार्थेन्द्रियनिग्रहो दमः शमदमयोर्द्वन्द्वैक्यं तस्मिन् प्राप्ते सति
विकल्पोऽप्येति विवक्षितं तमनु सादः शाश्वतीति पक्षपाताभा-
वात् ॥ ६ ॥

युक्तयः सन्ति सर्वत्रेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति । परस्परं प्रति श्रुतिः ।
हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वानामन्योऽन्यस्मिन् अनुप्रवेशात् वक्तुर्वादिनो यथा
विवक्षितं तथा पौर्वापर्यप्रसंख्यानम् पूर्वाल्पा अपराधिका संख्या
तयोर्भावस्तरत्वं तेन गणनं भवति ॥ ७ ॥

परस्परानुप्रवेशं दर्शयति । एकस्मिन्नपि पूर्वस्मिन्
कारणे तत्त्वे इतराणि कार्यभूतानि सर्वशः सर्वाणि तत्त्वानि
सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि अपरस्मिन् कार्यभूते इतराणि कारण-
तत्त्वानि च दृश्यन्ते ॥ ८ ॥

भाषा टीका

जैसा तुम कहते हो तैसा नहीं है जैसा मैं कहता हूँ
सोई ठीक है ऐसे विवाद करने वाले पुरुषों के लिये भैरी
दुस्तर शक्ति ही हेतु होजाती है ॥ ५ ॥

जिन शक्तियों के संक्षोभ होने से कहने वालोंका आश्रय
भेद होगया है उनहीं को जब शम दम प्राप्त होजाता
है तब वह विकल्प चला जाता है उसी के पीछे विवाद
भी शान्त हो जाता है ॥ ६ ॥

हे पुरुषर्षभ ! तत्त्वों के परस्पर में प्रवेश होनेसे थोड़ी-
बहुत की संख्या होजाती है जैसी वक्ताकी इच्छा होवे तैसी
संख्या होजाती है ॥ ७ ॥

एकही तत्त्व मेंही औरभी तत्त्व प्रवेश हुये देखते हैं
पूर्व कारण में अथवा परकार्यमें सब में सब तत्त्व देखते
हैं ॥ ८ ॥

श्रीचरणाभिकृतभाषार्थटीका ।

अविरोधमुपसंहरति । अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्तत्का-
रणकार्यत्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकममीप्सतां वादिनां मध्ये
यथा विवक्षया यद्वक्त्रं वक्ष्यं मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्तं
निश्चितं वक्ष्यं गृहीतम् । उक्तम्भावेन सर्वत्र युक्तेः सम्भवात् ॥ ६ ॥

अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्याऽऽत्मवेदनम् ।

स्वतो न सम्भवादप्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥

पुरुषेश्वरयोरेत्र न वैलक्षण्यमण्वपि ।

तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥

प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।

सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ १२ ॥

अधिरस्वामिकृतमाध्यायीपिका ।

ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वापृथक्त्वाविवक्षया भवतु नाम संख्याभेदः जीवेष्वस्योक्तः कथं भेदाभेदविवक्षा यथा षड्विंशतिपञ्चविंशतिपक्षौ प्रमुखावतः आह । अनादीति । स्वतो न सम्भवत्यतस्तत्त्वः सम्भवात्स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरोऽन्यो भवितव्य इति षड्विंशतिपञ्चमिष्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविंशतिपक्षस्तथाऽऽह । पुरुषेति । मैत्रेयस्य विषयवृत्तं नास्ति ह्यस्योपि विद्वत्त्वात्तत्त्वयोरत्यन्तमन्यत्व-कल्पना अपार्था त्वया एवं पञ्चविंशतिपक्षः प्रवृत्त इत्यर्थः नन्वेवमपीश्वरपक्षाच्च ज्ञानस्य पृथक्त्वापक्षद्वयमपि न घटेत-इत आह । ज्ञानं चेति । सत्त्वगुणवृत्तिस्त्वासत्त्वतः भूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्यादत आह । प्रकृतिरिति । गुणसाम्यं हि प्रकृतिस्तत्त्वद्विधेरुपाः गुणास्तस्या एव न त्वात्मनो जीवस्य अकृतेत्वात्तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणा-अवत्वानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

अधिराधारमशादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अतोऽन्यान्यप्रवेशात् । यथा विवक्षया अल्पाधिकविवक्षया यस्य वादिनः तत् सर्वं कार्यकारणत्वं न्यूनाधिकत्वञ्च । उक्त्यायेन कार्यकारणयोरस्योऽन्यप्रवेशसिद्धान्तेन । सर्वत्र अल्पसंख्यायामधिकसंख्यायाञ्च ॥ ९ ॥

कथमिति जीवस्य कार्यत्वेऽनित्यत्वापत्तेः प्रवेशासम्भवा-वित्यर्थः । यथा भेदाभेदविवक्षया आत्मवेदनमपि न सम्भवति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः । जीवादन्यतः परमात्मनस्तु ईश्वराख्यपरमात्मपयेन्तज्ज्ञानसम्भवात् ॥ १० ॥

अत्रैषु तत्त्वेषु मध्ये भववर्षीयस्य विद्वत्त्वे विषयवृत्तं नास्ति विभुत्वाणुत्वादिवैशिष्ट्यमस्येवेत्यर्थः । किन्तु वैशिष्ट्यं धोक्तमशक्तानां भवेत्तन्मिति शेषम् । अतस्मिन्मात्ररूपत्वेनाविष्टयात् । अत्यन्तमिति व्यक्तिद्वयेनाप्यस्यैव स्मिन्मात्र-रूपत्वेन न त्वेक्यमेवेत्यर्थः । पक्षद्वयमपि न घटेतेति ज्ञानत-त्त्वस्य पार्थक्ये पञ्चविंशतिपक्षे षड्विंशतिपक्षप्रसक्तिः षड्विंशतिपक्षे सप्तविंशतिपक्षप्रसक्तिरित्येव पक्षद्वयमपि न सङ्गच्छत इत्यर्थः । सत्त्वगुणवृत्तिस्त्वात् सत्त्वगुणकार्यत्वात् तद्वत्तभूतं प्रकृत्यन्तगतमित्यर्थः तथाच पक्षद्वयेऽपि न तत्त्व-वृत्तिरिति भावः ॥ ११ ॥

[१४०]

अतः प्रकृतेर्गुणसाम्यत्वात् तद्विधेरुपाः प्रकृतेः क्षामेया तत्कार्यरूपाः सत्त्वादयो गुणाः प्रकृतेरेव धर्मास्तथा च सत्त्वात् संज्ञायते ज्ञानमित्युक्तज्ञानं प्रकृतेरेव धर्मो न त्वात्मनः तस्य जीवस्याकर्तृत्वादुपानाञ्च स्थित्यादिहेतु-भूतत्वात्तदाभ्यवयवमकर्तृजीवस्य न सम्भवतीति गुणानां तत्-कार्यज्ञानादीनां च प्रकृतेरेव धर्मत्वं न जीवस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

आसुरज्ञानसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पौर्वापर्यमिति । व्यवाहितस्याध्वनन्तरोक्तिर्युक्ता व्यवा-धाकस्य तत्त्वस्य पूर्वस्मिन्नन्तर्भावोऽत एव संख्यायूना-धिकमावाद्याविरुद्धा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्य इति । अन्यः परमात्मा स्वतो ज्ञः स्वत एव च सर्वज्ञः ज्ञानप्रदश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

यदा जीवः परमात्मप्रसादज्ञानतया सर्वज्ञः तदा मुका-वस्थायां जीवपरयोरस्तत्त्वसर्वज्ञत्वरूपवैषम्यकल्पना यद्वा स्मिन्निष्ठभेदकल्पना अपार्थाभ्यशून्या स्मिन्निष्ठात्मभेदो नास्ति इत्यर्थः स्वातन्त्र्यग्रहेतुरज्ञानञ्च प्रकृतेः संसर्गापाधिकम् अतस्तत्त्व-वृत्तावज्ञानं निवर्तत इत्यभिप्रेयशाह । अज्ञानं च प्रकृतेर्गुण इति प्रकृतेः कार्यभूतमित्यर्थः ज्ञानञ्चेति पदच्छेदे आन्तिज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ १२ ॥

अधिराधारमशादासगोस्वामिविरचिता

उपपादितमविरोधमुसहति । पौर्वापर्यमिति । अतोऽमीष-तत्त्वानां पौर्वापर्यं न्यूनाधिकसंख्यत्वं यथा तथा प्रसंख्यान-शान्तमसोऽसतां वादिनां मध्ये यस्य वक्ष्यं मुखं यथा विवक्षं विवक्षानुसारं प्रवर्तते तत्सर्वं गृहीतः अनुमन्यामहे कुतः युक्ति-सम्भवात् अन्तर्भावात्मकयुक्तेः सम्भवात् विविकमिति पाठे यस्य वक्ष्यं यथा वदति तद्विविकं निश्चितं गृहीत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र परस्परानुप्रवेशपक्षे कति तत्त्वानीत्यभिप्रायमावश्यं प्राकृतानि तत्त्वानि चतुर्विंशतिसंख्यानं जीवात्मपरमात्मनो-ज्ञापिति सम्भूय षड्विंशतिरित्यभिप्रेत्य जीवपरयोः स्वरूपाभेदं तावत्प्रतिक्षिपति । अनाद्यविद्यायुक्तस्येति । यानादिराविद्याऽज्ञानं देहात्मप्रमत्ततन्मात्रममूर्तं तद्युक्तस्य पुरुषस्य जीवस्य स्वत एवात्मवेदनं स्वपरत्वात्मात्मज्ञानं न सम्भवति किन्त्वन्यः पुरुषा-दयो यः स्वतः ज्ञः स्वत एव सर्वज्ञः स एव पुरुषस्य ज्ञानदः स्वपरत्वात्मात्मज्ञानप्रदो भवेत्तद्वत् भावः वैधर्म्यमेवाहि स्वरूपभेदा-

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

वहं तत्र जीवस्यानाद्यविद्यायोगस्तत्प्रयुक्तः संसारश्च परमात्म-
नस्तु स्रतः सार्वभूतं सार्वभूतवद्वत्त्वं चतीकं वैधर्म्यं तयोः
स्वरूपभेदं वाच्यतीति तौ भिन्नाविव "शास्त्री द्वावजातीयो-
द्या" इति श्रुतीति भावः ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविंशतितत्त्वप्रसंख्यानपञ्चप्रवृत्तिरित्यभिप्राय-
मालस्याह । पुरुषेश्वरयोरिति । अत्रैवं वैधर्म्यं सति पुरुषेश्वरयो-
रगुणवदपि वैलक्षण्यं वैधर्म्यं नास्ति निषेधस्य विहितंयति-
रिक्तविषयत्वात्स्वरूपतः स्वभावतश्च वैलक्षण्यं नास्ति उभयोरपि
ज्ञानरूपत्वात् ज्ञानगुणकत्वाच्चेति भावः ज्ञत्वाज्ञत्वाणुत्तविभुत्वा-
दिरूपवैधर्म्येऽपि ज्ञानस्वरूपत्वज्ञानगुणकत्वात्सिद्धसाधर्म्यामुत्तय-
स्यायां परमसाक्षात् जीवस्य परमात्मांशत्वेन तदपृथक्सिद्धत्ववि-
चक्षया च जीवपरयोरैकत्वविचक्षया पञ्चविंशतितत्त्वप्रसंख्यानपञ्चप्र-
वृत्तिरिति भावः एतदेव स्पष्टयति तदन्वयं तदन्वयकल्पना जीवपर-
योरैकत्वसर्वज्ञत्वकल्पना रूपवैधर्म्यकल्पना यद्वा स्निष्ठमेदकल्पना-
ऽपार्थक्यशून्या स्निष्ठारमभेदो नास्तीत्यर्थः । न वैलक्षण्यमन्यथापीति
निषेधः स्निष्ठारमभेद एवेति भावः । जीवस्य स्नातन्वयग्रहणा-
देतुर्ज्ञानं च प्रकृतेः संसर्गोपाधिकमनस्तत्त्वज्ञानं निवर्तते
इत्यभिप्रायेणाह । अज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः प्रकृतेः कार्यभूत-
मित्यर्थः ज्ञानं चेति हेतुः प्रान्तिज्ञानमित्यर्थः परमात्मप्रसादात्प्रकृति-
कार्याज्ञाननिवृत्तौ मुत्तयवस्थायामज्ञत्वसर्वज्ञत्वरूपवैलक्षण्यभावा-
त्ज्ञानस्वरूपस्वभावत्वरूपसाक्षात्जीवपरयोरैकतत्त्वतेति पञ्चविंशति
तत्त्ववाद्यभिप्राय इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वेवमपि सत्त्वदिगुणकृतवैलक्षण्यमस्त्येवेत्यत आह ।
प्रकृतिरिति । गुणसाक्षात्त्वमचिद्व्यमेव प्रकृतिरतः सत्त्वा-
द्यो जगदित्येवमिदमेतत् प्रकृतेरेव गुणाः नत्वात्मनः सत्त्वा-
दीनां प्रकृतिगुणात्वकथनेन तेषां तदन्तर्भावश्च पञ्चविंशति-
तत्त्ववादे तैः सहाधिकतत्त्वप्रसङ्ग इति द्योतितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तैश्चैषामित्यनाद्यविद्याबद्धादस्रतन्त्राज्जीवसर्वशान्यः परमे-
श्वरः स्वीकृतव्य इति भावेनाह । अनादीति । अनादिकालमार-
म्भविद्याकामाकर्मयुक्तपुरुषस्य पुराणि शरीराणि सरतो
जीवस्यात्मभेदेन स्वरूपविभाषणं ज्ञानं तथात्मनः पर-
मात्मनोऽपरोक्षलक्षणां ज्ञानं च स्रतः स्वशक्त्या न सम्भवत्
उक्तवतीति परमात्मस्वरूपः । पूर्वोक्तयो विष्णुस्ततो जीवा-
दन्यो भवेदित्यङ्गीकर्तव्यम् ॥ १० ॥

अत्रेदमप्यनुसन्धेयमित्याह । पुरुषेति । इति स्थित्वा जीवानां
ज्ञानोत्पादनात्पुरुषनाम्नो बहिः स्थित्वा ज्ञानफलमुक्तिदानादी-
श्वरनाम्नश्चाप्येवमपि वैलक्षण्यं न द्रष्टव्यं भेददर्शनेऽनर्थमाह । तद-
न्येति । तयोः पुरुषेश्वरयोः अन्यत्वकल्पनाभेददृष्टिलक्षणा अपार्था
तत्स्वरूपादपगमनप्रयोजनानर्थकारिणी । चेत्यर्थः ज्ञानात्मनो
जीवस्य ज्ञानोत्पादनं कथं घटत इति तत्राह ज्ञानञ्चेति ।
प्रकृतेर्गुणः सत्त्वगुणजन्यम्—

स्वरूपभूतं ज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुना ।

नियतं प्राकृतं ज्ञानं भक्त्या तेनैव दीयते ॥

इतिवचनात् ॥ ११ ॥

जन्तुज्ञानस्य प्राकृतत्वं साधयति । प्रकृतेरिति । तद्वदो विशेष-
पद्योक्तः प्रकृतेर्गुणसाम्ये प्रथमे वर्तमानस्य आत्मनो जीवस्य
यथासत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणां भावरूपा न भवन्ति इत्येवञ्चा-
नियतप्रवृत्तिशून्यत्वात् तथा स्वरूपज्ञानादिगुणा अपि भवन्ति तथा
सृष्टिकाळे जीवस्वरूपं तेर्गुणैरावृतं भवति गुणानां धीर्यमाह ।
स्थित्यतीति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आत्मवेदनमपि न सम्भवति कुतः परमात्मवेदनमित्यर्थः तत-
श्चानिमोक्षप्रसङ्गादीश्वराख्यपरमात्मपर्यन्तज्ञानाय जीवाख्यपुरुषा-
दन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् सम्भाव्ये स तु स्वयं प्रकाशज्ञान इत्येव
इति भावः ॥ १० ॥

अप्येतु पूर्वोक्तवैशिष्ट्यमबुद्धं किन्तु चिन्मात्ररूपत्वेनावैशिष्ट्यं
बुद्धैव वदन्तीत्याह । पुरुषेति । तर्हि तन्मते पुरुषस्य ज्ञानं कुतः
स्यात् तत्र चैवं वदन्तीत्याह । ज्ञानं च तत्प्रकृतेरेव गुणः ततश्च
तद्गुणगणप्रवादेषु भ्रमतस्तस्य कदाचित्तन सम्बन्धः स्या-
न्नदीप्रवाहे भ्रमतस्तारककाष्ठादिनेवेति भावः ॥ ११ ॥

तर्हि भगवन्मताष्टाविंशतिपञ्चोद्भवकः षड्विंशतिपञ्चः कथं
सिध्यतीत्याशङ्क्य तन्निरस्यन् पुनः पूर्वमते स्थापयति । प्रकृ-
तिरिति साद्वेन । गुणानां सत्त्वादीनां साम्यमेव प्रकृतिः प्रकृ-
तेर्गुणास्ते स्वात्मनो न सम्भवन्तीति ये प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वाद-
यस्ते आत्मनः पुरुषस्य ये गुणा ज्ञानानन्दादयस्ते प्रकृतेर्नैमि-
किमुनेश्वरगुणानां वार्तेत्यर्थः प्रकृतेर्गुणास्तु केवलं प्रपञ्चस्थि-
त्यादिहेतव इत्याह तत्रैव सत्त्वं रज इत्येवैनं भगवन्मताष्टाविंश-
चात्यन्तिकप्रक्षयरूपो मोक्षोऽपि गृह्यते ततः कारणस्यैव प्र-
त्यक्ष क्रमप्राप्तत्वात् मोक्षस्य ज्ञानहेतुकत्वात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथेशिनी ।

अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्प्रकारणकार्यगतत्वं प्र-
ख्यानं न्यूनमधिकं चाभीप्ससां वादिनां मध्ये यथा यथा विव-
क्षया यद्वक्तं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं वयं विवक्तुं सावि-
वेकं गृहीमः उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः सम्भवात् ॥ ६ ॥

ननु प्राकृतानां तत्त्वानामुक्तन्यायेनानुप्रवेष्टात् ज्ञानभेदो-
भवतु जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदविचक्षा यथा षड्विंशतिपञ्चः
प्रवृत्तस्तत्राह । अनादीति । अनाद्यविद्या अयुक्तस्य युक्तस्य वा
पुरुषस्य जीवस्य आत्मवेदनमिति षड्विंशते प्रथमा आत्मवेद-
नस्य स्रतः स्वेन न सम्भवत्येवोः स्रतः । सर्वतत्त्वज्ञः । परमे-
श्वरोऽन्यो भवेदेवेत्येवमिदं ज्ञानं ज्ञानं मतम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि पञ्चविंशतिपञ्चस्तत्राह । पुरुषेश्वरयोर्जीवात्मपर-
मात्मनोः अत्र उक्तलक्षणे भेदे वर्तमानेऽपि न वैलक्षण्यमपि

सर्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ।

गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नभोऽनिलः ।

ज्योतिरापः क्षितिरीरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥

श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ।

वाक्पाशुपस्थपाश्वङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः ॥ १५ ॥

शब्दः स्पर्शरसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः ।

गत्युत्क्युत्सर्गाश्लेषानि कर्मायतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

आमिद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायदर्शिनी ।

अमेकोऽपि कीदृशः अणु अल्पमात्रं चिद्रूपत्वेन शक्तिशक्तिमत्त्वेन वा
प्रेक्ष्यात् तयोर्भेदोऽपि अल्पमात्रं सत्त्वमेवो वर्तते एवेति भावः अत-
स्ततः परमेश्वरादभ्योऽत्यन्तमिह एव जीव इति कल्पना अपार्थ-
क्यार्थान्त्वमपि ईश्वरप्रसादाच्छब्दस्य ज्ञानस्य पृथक्त्वात्
पञ्चदशमपि न घटते अत आह । ज्ञानं चेति । सर्वगुणवृत्तित्वात्
ज्ञानं प्रकृतावेवास्तभूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु ज्ञानं जीवधर्म इति प्रसिद्धं कथं प्रकृतेर्गुण इति
पूर्वे तथा कर्मापि जीवकृतमेव अज्ञानमपि जीवस्यैव न प्रकृते-
र्भाष्येश्वरस्यैव यतानि तत्त्वानि जीव एवान्तर्भावनीयाभ्यन्तथा
स्वधर्मत एव तत्त्ववृत्तिः स्वाकृत आह । प्रकृतिरिति सात्त्वेन । गुणानां
साम्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव नृत्वात्मनो
जीवस्य स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतव इति जीवस्य स्थित्यादिहेतुभूत
गुणाभ्यवस्थानुपपत्तेरिति भावः । सत्यमेतत् किमायातमत आह
सर्वमिति । ज्ञानमिति यत्प्रसिद्धं तत् सर्वकार्यत्वात् सर्वमेव
एवं कर्म रज एव अज्ञानान्तु तम एवेत्येतानि प्रकृतेरेव भर्मा
रुपाश्च जीवो जीवे ते एवेत्यत एतानि प्रकृतावेवास्तर्भा-
वयानि ॥ १२ ॥

आमिद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतो हेतोः समीपां तत्त्वानां पौर्वापर्यं न्यूनाधिकसंख्यत्वं
संख्या तथा प्रसंख्यानं गणानमभीप्सतां वादिनां मध्ये यद्यस्य चक्रे
चक्रेष्वपि चित्तं वाक्यं यथा तथा युक्तिसम्भवात् सिद्धिं निश्चितं
वचं गृहीतम् ॥ ६ ॥

अथ नानापक्षाणां यत्रान्तर्भावः तं स्वपक्षं वक्ष्येति । अना-
क्षितिः । त्रीण्येव चिद्रूपब्रह्मभेदाश्चर्यानि तत्र चेतने तत्त्वमाह ।
अनाद्यविद्यया जडस्वरूपा प्रकृत्या युक्तस्य आत्मवेक्यं स्वतो
न सम्भवति एवं चेतनेतत्त्वमुक्त्वा सर्वत्र प्रकृतत्त्वमाह । अस्त-
स्वतः सम्भवति ज्ञानही भवेदिति ॥ १० ॥

ननु तयोर्भेदो सति कथं तत्त्वमसित्युच्यते इत्यत आह ।
पुरुष इति । अल्पपक्षेन मिश्रत्वेऽपि पुरुषस्य जीवस्य ईश्वरो-
प्येश्वरनिरपेक्षस्वरूपास्थित्या तदन्वयकल्पनापार्थेति तस्य पुरुष-

स्येश्वरनिरपेक्षस्वरूपस्थित्यादिमत्त्वेनान्वयकल्पना तु अपार्थो निर-
र्थिका तस्मात्पुरुषेश्वरयोर्भेदोऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यविरोधो नास्ति
ज्ञानं च पुरुषेश्वरयोरेव न तत्त्वान्तरम् अचेतनं तत्त्वं प्रतिपाद-
यन् सर्वार्थानां तत्रैवान्तर्भावमाह । प्रकृतेर्गुण इत्यादिना गुणः
सत्त्वादिः प्रकृतेरेव ॥ ११ ॥

ननु सात्त्विकोऽयं पुरुष इति सर्वदेः पुरुषगुणत्वेन प्रती-
तिरत आह । प्रकृतिर्गुणसाम्यामिति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इसी हेतु से जो जैसी संख्या की इच्छा करे तिसकी
पूर्व तथा परभाव के होने से जैसी वक्ता की इच्छा होवे
तैसीही संख्या के कहने सेभी युक्ति से सम्भव होने से
हम निश्चय से मानते हैं ॥ ९ ॥

आनादि कालकी कर्म शक्तिसे जीव की वयार्थ ज्ञान सर्व
नहीं होता है और ईश्वर तो ज्ञान के देने वाला तत्त्व-
ज्ञानी है तिससे जीव तथा ईश्वर का तिससिद्ध भेदही
है ॥ १० ॥

इहांपर जीव तथा ईश्वर दोनों के आकार ज्ञान गुणवाला
होनेसे कुछभी जड़ चेतन सरीकी विलक्षणता नहीं है तिस
से इन दोनों की अत्यन्त भेद दृष्टि व्यर्थ है और जो ज्ञान
है सो सर्वदेहि वृत्तियुक्त होनेसे प्रकृति के अन्तर्गत होजा-
ताहै ॥ ११ ॥

गुणोंकी साम्या वस्था प्रकृति है और गुण तीनों जो
सर्वरजः तम उत्पत्ति स्थिति प्रथम के हेतु हैं वेतो प्रकृति
के गुण हैं ॥ १२ ॥

आभरसामिकृतभाषायटीपिका ।

अतः सर्वं सर्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुणः इति पूर्वोक्त्याप्य-
ननु तावदस्य कर्म ज्ञानं चतत्त्वान्तरं स्वात् न रजः कर्म रजसो

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

वृत्तिः अज्ञानं च तमसः अतः कर्मज्ञानबोरजस्तमोद्धारः प्रकृत्या
वैवान्तर्भाव इति भावः । तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वान्तरता
स्यात् न गुणव्यतिकर इति गुणानां व्यतिकरो यस्मात्तस्य
इत्थं एव कालो नाम स्वभावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य
सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेव ज्ञानादीनां यथायथमन्तर्भावान्तं पक्ष-
द्वयेऽपि तत्त्ववृत्तिरेतच्च पक्षान्तरेऽपि हेयम् ॥ १३ ॥

अतः तु गुणानामागमापाकित्वात्प्रकृत्येव विवक्षि-
तोऽतो गुणास्त्रिणि तत्त्वान्यपराणि पञ्चविंशतितत्त्वानि एवोक्तपक्षद्व-
यसाधारणानि दर्शयति । पुरुष इति साधेयज्ञानम् । व्यक्तं
महत्तत्त्वम् नभमाक्षीनि पञ्च तन्मात्राणि मे मया ॥ १४ ॥

एकादश दर्शयति । श्रोत्रमिति । दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयो
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च वागादिपाशवन्तानि द्वन्द्वैक्येनोक्तानि चत्वार्य-
ष्टेन्द्रियाणि कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च उभयात्मकं मनः उभ-
यैन्द्रियसाधारणमित्यर्थः । अङ्गं हे उल्लेखः । एवमेतान्येकादश ॥ १५ ॥

पञ्च दर्शयति । शब्द इति । शब्दादीनि विषयतया परिण-
तानि पञ्च महाभूतानि ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं पक्षद्वयेऽपि
स्याल्लेख्यम् । गतीति । गतिश्च उक्तिश्च उभयौ च शिल्पं
च तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां विषयः फलानि न
तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमग्रासगोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अतः गुणानां प्रकृतिधर्मत्वात् तन्निवर्त्य ज्ञाननिरास्यं
अतः कर्मज्ञानबोरजस्तमोद्धारित्वात् सूत्रं किञ्चाद्यत्तात्म-
कमुख्यपाशाख्यं तस्य महत्तत्त्वस्य यथायथं पूर्वोक्त-
प्रकारेण पक्षद्वये पञ्चविंशतिपक्षद्वये एतच्च ज्ञाना-
दीनामन्तर्भावनम् ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वं ज्ञानशक्त्यात्मकम् ॥ १४ ॥

उभयात्मकं ज्ञानकर्मात्मकम् ॥ १५ ॥

अर्थजातयो विषयप्रभेदाः फलानि कार्याणि ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

प्रकृतिगुणसत्त्वादेरप्यन्तर्भावं वक्ष्यन् प्रथमं साकल्येन तत्त्वा-
ल्लेखः । गुणव्यत्ययज इति । गुणव्यत्ययजनकः सर्वपदार्थानां काल-
सम्बन्धस्य नियतत्वात् स्थितिहेतुत्वात् कालस्य स्वभावसूत्र-
शब्दवाच्यत्वम् ॥ १३ ॥

पुरुषो जीवः व्यक्तं महत् ॥ १४ ॥

ज्ञानशक्तयः ज्ञानजननशक्तानि ज्ञानेन्द्रियाणीत्यर्थः कर्माणि
कर्मेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

कर्मायतनसिद्धयः कर्मायतनफलानि न तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारववाच्यकृतभाष्यचन्द्रालिका ।

के पुनः सत्त्वादिगुणा इत्यतस्तत्कारणमुखेन वक्ष्यति सत्त्व-
मिति ज्ञानजनकत्वं सत्त्वमित्यर्थः एवं राज्ञः अन्तर्भावज्ञानमित्यवग-
न्तव्यम् अज्ञानमित्येव ज्ञानं चात्र यथावस्थिततत्त्वस्तु ज्ञानं
तद्विपरीतमज्ञानम् अथ न्यूनसुखावादे तत्त्वानां परस्परान्तर्भाव-
वदन्ताकल्येन तत्त्वान्याह । गुणव्यतिकर इति । गुणव्यत्ययजनकः
कालः एव स्वभावः सूत्रमिति चोच्यते सर्वपदार्थानां काल-
सम्बन्धस्य नियतत्वात्स्थितिहेतुत्वाच्च कालस्य स्वभावसूत्रश-
ब्दवाच्यत्वं सप्तविंशमथापरे इति श्रुत्यनुरोधात्कालेन सह
सप्तविंशतितत्त्वानीति भावः ॥ १३ ॥

पुरुषो जीवः तस्य स्वभावेऽत्र पूर्वमेव प्रतिपादितं इति
सत्त्वापि तत्त्वान्तरत्वमुक्तप्राप्तमेव प्रकृतिगुणसाध्यावस्थान-
चिद्द्रव्यं व्यक्तं महत् पुरुषादीनि नव तत्त्वानि मे मयोक्ता-
नीति साकल्येन तत्त्वप्रसङ्गान्नप्रसङ्गान्नवतत्त्वप्रसङ्गान्नपक्ष-
उक्तः प्राप्तिरप्येव पुरुष इति जात्यभिप्रायमेकवचनं पुरुषादि-
शब्देर्जातिव्यतिरेकः परमात्मा च विवक्षितः साकल्यप्रसङ्गा-
न्यायेन सर्ववृत्तिशब्दानां परात्मपर्यन्तत्वात् महद्गुरे तत्त्वानां
गान्ध्याणामन्तर्भावः आकाशादिषु शब्दादीनाम् एवं तत्त्वनां
नवत्वमवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥

श्रोत्रमिति । दर्शयते अनेनेति दर्शनं चक्षुः श्रोत्रादयः पञ्च ज्ञान-
शक्तयः ज्ञानशक्तानि ज्ञानकरणानि ज्ञानेन्द्रियाणिमिति यावत् वागादि-
पाशवन्तानि द्वन्द्वैक्येनोक्तानि चत्वार्यष्टेन्द्रियाणि कर्माणि कर्मे-
न्द्रियाणि उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रियानुग्राहकं मनः अङ्गं हे उल्लेखः ॥ १५ ॥
शब्दादयः पञ्चाधजातयः श्रोत्रादीनां विषयजातयः शब्दा-
दीनामवाप्तरभेदेन बहुविधत्वात्स्वेषां संप्रदाय जातिपदं प्रयुक्तं
क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः दर्शनस्य रूपं विषयः श्रोत्रस्य गन्धः
जिह्वाया रस इति विभागः गत्यादीनि कर्मायतनसिद्धयः कर्माय-
तनानां कर्मेन्द्रियाणां विषयः कार्याभूतानि तत्रोत्पन्नशब्देन भूत-
रेतसोत्पन्नः पुरुषस्य च विवक्षितः तत्राद्य उपस्थस्य द्वितीयस्तु
पाशोः सिद्धिरिति विभागः श्रोत्रापि न कर्मो विवक्षितः तेन
गातरङ्गः साधेः उक्तिर्वाचः पाशोः शिल्पमुत्पन्नः पाश-
पश्ययोरिति विभागः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कामावातमनेन प्रकृत इत्यत्राह । सत्त्वमिति । इह सृष्टि-
काले सत्त्वं ज्ञानं सत्त्वगुणजं राज्ञोगुणजन्यं कर्म तमोगुण-
जन्यमज्ञानमित्युच्यते प्रलयकालात् सृष्टिकालेऽयं विशेष इति
वाह्यज्ञानं प्राकृतमित्येव वक्ष्यते प्रलयस्तु सृष्टावपि प्रकृतगुणाः
आत्मनः परमात्मनो न विशेषोपादकाः किन्तु जीवस्यैव कथ-
मत्राह । सत्त्वमिति । सत्त्वाद्यो जीवस्य बाह्यज्ञानादिविशेषज-
नका इति—

अन्तरस्यः पुरुषो नाम ज्ञानः सर्वदेहिनाम् ॥

१ पुरुषेश्वरत्वमिति श्लोकार्थे सिद्धावलोकात्मनायन प्रमाणमाह
अन्तः स्थितिः ।

श्रीमद्विजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

बाह्वृक्ष इश्वरो नाम ज्ञानादिकवेदी हरिः ॥

इति वाक्यात्—

पुरुषाख्यो हृदयस्तु विष्णुजीवविबोधकः ।

फलदाता तु बाह्येन च ईशेन मिदं वदेत् ॥

तथैवाव्यक्तरूपेषु विष्णोर्गो भवदर्शकः ।

ये च जीवश्चरोमेह पश्यन्तेऽनयमोगिनः ॥

इति वाक्यात् पुरुषेश्वरायुक्तार्थाविति सिद्धमिदानीम् ऋषिभि-
रुक्ततत्त्वानां संख्यामेवं वक्ष्यन् तत्त्वकारणस्वरूपं तावदाह ।
गुणव्यतिकर इति । सर्वत्रादिगुणानां महदाद्यात्मना व्यतिकरो
स्वभाव इति । स्वतन्त्रो भावः स्वभावः स्वरूपभूता भावो भूतिरैश्वर्यं
सस्य स तथा इति वा साधीनो भावः सत्ता सस्य स तथेति
वा स्थानियतो भावो जन्मादिविद्या यस्य स तथेति वा वायुना
वै गीतम् । सूत्रेणोपादेवावोरेष सज्जनविप्रतीतेः कथमयमेव-
सर्वकर्तेति तत्राह । सूत्रमिति । सूत्रं सर्वाधारः “मत्तमम्बरा-
स्तुते” इति सूत्रादेतन्निष्ठं भगवदकीनस्मिन्निष्ठवशब्देनावधार-
यति चेशब्देन वा देवानामिति श्रुतेर्वायुशब्दः साधकाश्च इति
कथयति ॥ १३ ॥

नवैकादश पञ्च त्रीनित्यत्र नव तत्त्वानि वक्ति । पुरुष इत्यादिना
पुरुषो हिरण्यवर्मः प्रकृतिर्गायत्री, व्यक्तो रुद्रः अहङ्कारः
रुद्रः—

यथा पुरुषशब्देन विरिञ्चस्यैव वीच्यता ।

परस्य पुण्यगुणैश्च व्यक्तस्तत्र तु शङ्करः ॥

तदाहङ्कारशब्देन रुद्रस्यैव वक्षो भवेत्—

इति वाक्यादर्थ निवमः प्रामाणिक इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एकादशतत्त्वान्याह । श्रीमद्विद्यादिना ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि
कर्माणि कर्मान्द्रियाणि उभयं सङ्कुलपविकल्पात्मकं मनः ॥ १५ ॥

एषां विषयानाह । शब्द इति । अर्थजातयः विषयसामान्यानि
अनेन पञ्च तत्त्वान्युक्तानि कर्मायतनसिद्धयः कर्मेन्द्रियविषयाः
यायूपस्थयोर्विषयसङ्घः समेशब्देनोक्तौ १ द्विविधतत्त्वपञ्चकत्वं यच्च-
स्थानेन द्विविधसिद्ध्या पञ्चपञ्चेति । तथा च शब्दादिशिष्टपा-
दतानि दश तत्त्वानि ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

यस्य सर्वं ज्ञानं रजः कर्म तमः अज्ञानमिति तदपीह
अपञ्च एवोच्यते मेवेन व्यपदिश्यते भावः ननु वस्तुविचारे
स्वतीति भावः । तत्सङ्गुदायस्य प्रकृतेरपि जडत्वात् प्रत्यक्षचिदा-
भाससम्बन्धेनैव ज्ञानत्वव्यपदेशात् सत्त्वं न परोक्षस्य तज्ज्ञान-
स्य हेतुः तदा ह्युरस्यापि तस्मिन्तदनुपपत्तेः नतरां चापरोक्षस्य
महि गृहान्तर्गतप्रकाशभावेन सूर्यः प्रकाश्यते अपि तु
अप्रकाशतयैवेति ततः स वदज्ज्ञा तज्जामित्याहुः कश्चित् अना-
द्यविद्यायुक्तत्वेन पिहितज्ञानस्य पुरुषस्य मोक्षार्थमव्येष्टयो
ज्ञानदेऽस्य ईश्वर एवावलीयते एवमेवाहुर्वदिस्यते आत्रापि
स्वसो ज्ञानं हि जीवानामिति “परामिथ्यानाहु तिरोहितं ततो ह्यस्य
बन्धविपर्ययो” इत्यत्र परैरप्येत दङ्गीकृतं तद्वै च ज्ञानं

१ तात्पर्योक्तं सवाक्यमनुधार्यमाह ।

[१४१]

समिदाख्यस्वरूपशक्तेरंशत्वासदन्तःपात्येवेति गुणत्रयं च त्रैगु-
यस्य प्रकृतेरङ्गप्रथमिति तत्वाधिक्यमपीति भावः । तदेवं षड्वि-
शतिपञ्च एव तु विविक इति दर्शितम् एवं षड्विंशतिपञ्च स्याप-
चित्वा तत्र च प्रकृतेर्गुणा इत्युक्ता । गुणत्रयस्याधिक्यं वाध-
मानो जवैकादश पञ्च त्रयिवात्य त्वमिति शुभ्रम तत्प्रदानानुवादेन
गणशः स्वमतं गणयतिगुणेति प्रयेयात्तत्र स्वमताधिकसंख्याहेतून्
त्रयिणि तत्त्वानि प्रथमतो दर्शयत्यर्थेन । गुणेति गुणानां व्यति-
करः स्तोमो यस्मात् एवम्भूतः काळः कालाख्यस्वचेष्टात्मक
ईश्वरस्तावदेकस्वभावस्तत्तद्वैशिष्ट्यपासिहेतुः कर्मवासना द्वितीयं
वक्ष्यते च संख्यकथेन मया कालात्मना भात्रा कर्मयुक्त-
मिदं जगदिति सूत्रं क्रियाशक्त्यात्मकमुख्यप्रायाख्यं तृतीयं
वक्ष्यते च महान् सूत्रेण संयुत इति ॥ १३ ॥

अथ नवैकादशपञ्चक्रमेण गणयति । पुरुष इति साङ्ख्येन
पुरुषो जीवः व्यक्तं महत्तत्त्वं ज्ञानशक्त्यात्मकं नममादीनि
महाभूतानि ॥ १४—१५ ॥

शब्दादयो विषयाः भूतसूक्ष्माणीत्यर्थः । इतीश्वरद्वयोऽष्टा-
विंशतिरुक्ताः तत्र गत्यादीनामाधिक्यं निरस्यति । गतीति । एत-
द्योपलक्षणमन्यनिरसनाधीमिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

ननु तदपि काळस्वभाववतिरिच्यते तौ कुत्रान्तर्भावौ तत्राह
गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स ईश्वर एव कालो नाम
स्वभावो नाम कर्मपरिणामः सच सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य सर्व-
शक्तिमत्त्वात् तौ तयोस्तर्भावोवाविति सर्वमतेष्वपि ज्ञानादि-
तत्त्ववृत्तिपरिहार उक्तः ॥ १३ ॥

प्रथमं पञ्चविंशतितत्त्वमतमाह । पुरुष इति साङ्ख्येन
व्यक्तं महत्तत्त्वं मे मया ॥ १४ ॥

दशेन चक्षुः ज्ञानशक्तयो ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च च वागादिबो-
धवन्तानि द्वैक्येनोक्तानि चत्वारि अहंविश्वेति कर्माणि कर्मे-
न्द्रियाणि पञ्च उभयमुभयात्मकं मन इत्येकादश ॥ १५ ॥

अर्थजातयः ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः एतेवेति पञ्चविंशति-
तत्त्वपक्षः ननु गत्यादिभिरतत्त्वाधिक्यं पञ्चदशेऽपि स्यात्तत्राह ।
गतिश्च लकिश्च मुखपूरीवोरसर्गौ च त्रिवाण्यः शुक्रोत्सर्गश्च चिरं
चेति पञ्च कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि नतु तत्त्व-
न्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धार्थप्रदीपः ।

जीवे सर्वविप्रतीतिस्तु तत्संसर्गजेष्वामाहर्षेण सर्वं ज्ञानं
ज्ञानोदयनिमित्तत्वात्तस्मिन् अपि ज्ञानत्वोपचारः रजः कर्म कर्मे-
निमित्तत्वात् ततोऽज्ञानमज्ञाननिमित्तत्वात् तस्मिन् अपि
अप्राकृतफलाद्गीनां तथाययमन्तर्भावः अथ पञ्चतत्त्वपक्षमाहा-
र्षेण । गुण इति । पूर्वोक्तं तत्त्वत्रयं प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः
स्तोमो यस्मात्स काळः प्रकृतेः रूपान्तरप्राप्तिः स्वभावः प्रकृ-
तिमहत्तत्त्ववोरन्तराले सूत्रमेव एवं काळस्वभावयोः पुण्यक्रम-
ज्ञान पञ्चतत्त्वानि भवन्ति ॥ १३ ॥

विंशतितत्त्वपक्षमाह । पुरुष इति ज्ञानायाम् । पुरुषः पर-

सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी ।
 सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषो व्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥
 व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया ।
 लब्धवीर्याः सृजन्त्यण्डं संहताः प्रकृतेर्वलात् ॥ १८ ॥
 सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पञ्च खादयः ।
 ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेन्द्रियासवः^१ ॥ १९ ॥
 षडित्यत्रापि भूतानि पञ्च षष्ठः परः पुमान् ।
 तैर्युक्तं आत्मसम्भूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥ २० ॥
 चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः ।
 जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु ॥ २१ ॥
 संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेन्द्रियाणि च ।
 पञ्च पञ्चैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥ २२ ॥
 तद्वत्षोडशसंख्याने आत्मैव मन उच्यते ।
 भूतेन्द्रियाणि पञ्चैव मन आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥
^२ एकादशत्वमात्माऽसौ महाभूतेन्द्रियाणि च ।
 अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवत्यथ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मा जीवस्व तदंशत्वात्तत्रैवान्तर्भावः व्यक्तं महत्तत्त्वम् मे
 अथा ॥ १४ ॥

दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाययुपस्थपात्य
 अत्र द्वन्द्वैक्यम् कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि भङ्गं हं उच्यते उभयमुभये-
 न्द्रियानुग्राहकं मनः अत्र तन्मात्राणि स्वकार्येषु नमन्नादिष्वन्तर्भा-
 वितानि एवं विंशतितत्त्वानि तन्मात्राणां पृथक् सङ्ख्यनेन
 पञ्चविंशतितत्त्वपञ्चः पुरुषो जीवेश्वरमेदाद्विविध इति षड्विंश-
 यश्च ज्ञेयः ॥ १५ ॥

अत्रापि पञ्चेन्द्रियाण्येस्तत्त्वाध्वक्यशङ्कां वारयति । स्पर्शोत् ।
 अर्थजातयः ज्ञानेन्द्रियार्थाः गतिश्चोक्तिश्चोत्सर्गो च शिल्पश्च
 तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां फलानि एते उभयेन्द्रियार्थाः
 पृथक् तत्त्वानि नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सर्व गुण ज्ञातृ है रजोगुण कर्म है तमोगुण अज्ञान
 इहां कहा गया है गुणों के जोम करने वाला काल है सूत्र
 महत्तत्त्वही स्वभाव है ॥ १३ ॥

पुरुष प्रकृति महत्तत्त्व अहंकार आकाश पवन अग्नि जल
 पृथिवी ये नौ तत्त्व मेरे मतमे कहे हैं ॥ १४ ॥

कणं ओष्ठ त्वचा चक्षु नासिका जिह्वा ये पांच ज्ञाने-
 द्रिय हैं वाक् पाणि पाद विंग शुदा ये पांच कर्मेन्द्रिय हैं मन
 दोनों के साथ में है ॥ १५ ॥

शब्द स्पर्श रस गन्ध रूप ये पांच विषय जाति ज्ञानेन्द्रियों
 की हैं चलना बोलना मलमूत्र का त्यागना काम करना
 ये पांच कर्म इन्द्रिय के विषय हैं ॥ १६ ॥

अधरस्त्राभिकृतभावायदीपिका ।

तदेवं मतत्रयेऽपि तत्त्वसंख्याभेदं निरूप्य पञ्चविंशत्या
 गायन्तीति यत्पृष्ठं तत्सन्मततात्पर्यं दर्शयति । सर्गादाविति ।
 कायाणि षोडश विकाराः कारणानि महदादीनि सप्त
 तद्वृत्तिणी सती प्रकृतिरस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यतां
 वृत्त्यां भस्ते उपादानकारणरूपत्वात् पुरुषस्त्वव्यक्तोऽपरिणामी
 निमित्तभूतः केवलमीक्षते अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो
 भिन्न इति ॥ १७ ॥

तत्त्वैराव्यकार्यस्य तदन्तर्भावमभिप्रेत्याऽऽह । व्यक्तादय इति ।
 व्यक्तादयो महदादयः प्रकृतेरुपपन्ना ये धातवस्ते विकुर्वाणाः
 पुरुषेक्षणेन लब्धवीर्याः संहता अण्डं सृजन्ति प्रकृतेर्वलात्
 माभित्यत्यर्थः ॥ १८ ॥

१ नैकमेकतरं कापि विद्यायैहोपलभ्यते इति शुक्लपक्षी वीरराघवयोः पाठः । २ इदं वीरराघवीये एकवित्यनन्तरं पठितं
 विजयध्वजीये सङ्ग्राहके नारम्भे ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

एवं समतमुपसंहृत्य मतान्तरेष्वपि सामान्यतो निरूपितां घटनां विशेषतः सतात्पर्यां दर्शयति । सप्तैवेति । ज्ञानं ज्ञाना-
तीति दृष्टा जीवः उभयोर्दृष्टदृश्ययोराधार आत्मा चेति सप्त
तत्र प्रकृत्यादीनां कारणत्वेन स्वादिस्वन्तर्भावः असुरेषामन्त-
र्भावार्थमाह तत्तत्तैः सप्तैषो देहेन्द्रियासवः सर्वकार्याणि
जायन्ते ॥ १८ ॥

षडिति मतेऽपि सौतिकस्य भूतान्तर्भावो जीवस्य च
परमात्मास्तर्भावमाह । तैर्युक्त इति ॥ २० ॥

अत्र पृथिवी आत्मनो जातानि आत्मना सह चत्वारि
तत्त्वानि अन्तर्भावार्थमाह । तैरिति अवयविनः कार्यस्य ॥ २१ ॥

भूतानि च प्राणाय च इन्द्रियाणि च पञ्च पञ्च एकेन
मनसा सह आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥

आत्मैव सङ्कल्पमनस उच्यते त्रयोदशपक्षे भूतानि
तन्मात्रैरकीकृतानि पञ्चैव इन्द्रियाणि तत्प्रकाशकानि पञ्चैव
मनश्चैकमिन्द्रियाधिष्ठातु आत्मा च द्विविधः एवं त्रयोदश ॥ २३ ॥

एकादशत्वपक्षे पञ्च महाभूतानि पञ्चैन्द्रियाणि जीवमन-
सोऽष्टमात्मास्तर्भावार्थमाह । तैर्युक्त इति ॥ २४ ॥

श्रीशारमदासगोस्वामिविरचिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी

तत्त्वमस्यतात्पर्यं तेषां तेषां तत्त्वसंख्यावादिनां मततात्पर्यं
प्रकृतिपुरुषविषयकलक्ष्यं सर्गादौ अन्मस्थितिमङ्गं सृज्यत्वा-
द्यवस्थां सृज्यत्वाद्यवस्थायावस्थायां विकाररूपं भवेत् । अतः
साक्षित्वात् सर्वमतसाधारणमिदम् ॥ १७ ॥

कार्यावस्थापदस्य तदन्तर्भावो तत्त्वान्तर्भावम् । धारयन्त्य-
वडमिति भावस्तत्त्वानि । इदमपि सर्वसाधारणम् । संहताः
मिथिताः ॥ १८ ॥

परस्परसमुपपन्नसंज्ञां घटनाम् सतात्पर्यां सामि-
प्रायां तत्र सप्ततत्त्वपक्षे । आत्मा च परमात्मा तत्र
सप्तसु मध्ये ॥ उत्तरेषां देहादिकार्याणाम् ॥ १९ ॥

आत्मसम्भूतः स्वस्मात् सजातैः । तैः पञ्चमहाभूतैः इदम्
देहादिकं समुपपन्नमिति जीवस्यामेवो विवक्षितः । “अनेन
जीवेनात्मनामुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”ति श्रुतेः ॥ २० ॥

तत्रापि चतुस्तत्त्वमतेऽपि । आत्मना परमात्मना सह
चत्वारि जीवस्य परमात्मनास्तर्भावः विस्फुलिङ्गानां चण्डा-
विव । तैश्चतुर्गुणैस्तत्त्वैः कार्यस्य देहेन्द्रियादेः जन्म भव-
वर्तीत्येवमिदं विश्वं जातमित्यन्वयः । अन्यथा पौनरुक्त्या-
पत्तिः । अत्राकाशरूपेन्द्रियागोचरत्वासत्त्वेनामननम् । बाधो-
क्तु तेजसः सूक्ष्मावस्थत्वमेवेति त्रयाणामेव परिग्रहः ॥ २१ ॥

आत्मा परमात्मा । सप्तदशेति जीवास्तर्भावो विवक्षितः ॥ २२ ॥

द्विविधः जीवश्चरमेवेन आत्मास्तर्भावो परमात्मनस्तर्भावो
वक्ष्यकारेण । एतानि भूतेन्द्रियादीन्येवैकादशेति व्याख्यान-
मेव दृष्ट्वा केचित् एकादशत्व इति पथं क्षेपकमाचक्षते ।
अत एव कचिन्नास्त्यपीदं पथं सत्त्वे च व्याख्यातमेव । विष्का-
राणां कार्याणाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

कर्मन्द्रियाकारेण भूतानि भवेत् पुरुषः परमपुरुषः ॥ १७ ॥
व्यक्तादयः महादयः एवं सप्तविंशमथापर इति श्रुत्यनुश्रुत्यात्
कालेन सह सप्तविंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ १८ ॥

अथ संख्यातारतत्त्वविवक्षां कथयति । सप्तैवेति । ज्ञानं ज्ञान-
स्वरूपो जीवः आत्मा परमात्मा उभयाधारः चिदचिदाधारः
ततो देहेन्द्रियासवः इन्द्रियाणि देहान्तर्भूतानि देहश्च भ्रातृभ्यः
अतो देहारम्भकदेहविवक्षायां सप्तत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्रास्तर्भाव
एव विवक्षितः नापक्षाप इत्याह । नैकमिति ॥ १९ ॥

षडिति शरीरत्वेन परशरीरत्वात्परमात्मनस्तर्भावो
विवक्षितः ॥ २० ॥

अत्र पृथिवी अवयविन इति भावः ॥ २१—२३ ॥

एकादशत्वे एकादशसंख्यायामात्मैव मनः इति आत्मन्य-
न्तःकरणस्यास्तर्भाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एष्य एव तत्त्वेषो ब्रह्माण्डतदन्तर्गतव्यष्टिप्रपञ्चोत्पत्ति-
रित्याह । सर्गादौ विवक्षितं ब्रह्मणाम् । अस्य व्यष्टिप्रपञ्चस्य सर्गादौ
सृष्टेः प्राक्कार्याणि तन्मात्रादीनि मनःपर्यन्तानि षोडश-
कारणानि काष्ठप्रकृतिवत्काष्ठद्वारास्तुभयरूपिणी प्रकृतिः
सत्त्वादिभिर्गुणैर्युक्ता भवेत् विधत्ते व्यष्टिप्रपञ्चं विवक्षते इत्यर्थः
तदेवोपपादयति । पुरुष इत्यादिना । अव्यक्तः व्यक्तेरिन्द्रियैर्न
व्यवस्यत इत्यव्यक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरागोचरः केवलवेदान्तैक-
समधिगम्यः सावेष्ट्यसर्वशक्तित्वादिगुणाभयः परमपुरुषः ईक्षते
बहु र्णां प्रजापेयेत्येतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं विधासदीक्षणाज्जाता व्यक्तादयो भावस्तत्त्वानि तस्य
पुरुषस्यैव लब्धवीर्याः लब्धं सृष्टिसामर्थ्यं यैस्तेऽत एव संहताः
विकृताः प्रकृतेः स्वरूपान्भूतायाः ब्रह्माण्डे ब्रह्माण्डे सृजन्ति
पुरुषस्यैव लब्धवीर्याः संहताः सृजन्तीत्यनेन ज्ञानाधीनः पुरुषभू-
तास्तत्त्वस्तद्वदिति विना । नाशकनुवर्गप्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कर्तुमश-
मेत्यन्योऽन्यसंयोगमित्यद्विवक्षितार्थः स्मरितः ॥ १८ ॥

अथ तत्त्वसंख्यातारतत्त्वविवक्षां दर्शयति । सप्तैवेति । भाव-
स्तत्त्वानि सप्तैवेति प्रतिष्ठा तथेत्यादिना तदुपपादनं तथाही-
त्यर्थः आदय आकाशादयः पञ्च ज्ञानं ज्ञानस्वरूपो जीव उभ-
याधारः स्वादीनां ज्ञानस्य चाधारोऽन्तः प्रविश्य धारक आत्मा
परमात्मा चेति सप्तैव तत्त्वानीत्यर्थः । तत्त्वैः एव सप्तैव
तत्त्वेषो देहेन्द्रियासवो भवन्तीति शेषः । इन्द्रियाणि देहान्त-
र्भूतानि तथा प्राणा अपि देहस्य स्वरूपान्भूतभातुस्तर्भावः
भ्रातृभ्यः प्रकृत्या दीनां कारणानां कार्येषु स्वादिस्वन्तर्भावः
अतः सप्ततत्त्वोक्तिरिति भावः अत्रान्तर्भाव एव विवक्षितो
नापक्षाप इत्याह । नैकमिति । अन्यतमदेहेन्द्रियादीनामन्यतममपि
तत्त्वं स्वादीनां मध्ये एकमपि विहाय नोपपद्यते ॥ १९ ॥

षडित्यप्रापीति । षडेव तत्त्वानीति पक्षेऽपि भूतानि
स्वादीनि पञ्च परः पुमान् परमपुरुषः षष्ठः जीवस्य शरीरत्वात्पर-
मात्मन्यन्तर्भावो विवक्षितः देहेन्द्रियादीनां सप्तैव तत्त्वपक्षे इव
स्वादिस्वन्तर्भाव इति भावः । स च परमपुरुषः आत्मनः सकाशात्

श्रीमद्विजयधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सम्भूतैस्तेभूतैर्युक्तः योगोऽन शरीरात्मभावसम्बन्धरूपः इदं व्यधि-
जगत्सृष्टा उपाविशतीत्यर्थमन्तरात्मतया प्रविष्टवान् सृष्ट्यर्थ-
लुप्येवमस्य सृष्टेः पूर्वत्वात्सृष्ट्या तदेवानुपाविशदित्यत्राप्येव-
मेवार्थः ॥ २० ॥

तत्त्वाद्येवेति । यश्चत्वारितत्त्वानीति पञ्चस्तत्राप्यात्मनः परमा-
त्मनः सकाशात्तज्जगदीनि त्रीणि जातानि तत्राक्षं पृथिवी
आत्मना सह चित्त्वायैव तत्त्वानीति भावः । अन्तर्भावविव-
क्षयाह । तैरिति तेजोऽवज्ञेः परमात्मसदकृतैरिदं जगज्जातं
तत्राकाशवायोस्तेजमादिष्वन्तर्भावः इतरेषां तु पूर्ववत् इदं
जातमित्येतदुपपादयति । जन्मेति अवयविनश्चाधुपावयविनःस्थूल-
क्षयस्येत्यर्थः । सूक्ष्माज्जन्मावयवमावयिष्येति । एकादशत्वं इति
तत्त्वैकादशत्वपक्षेऽपि अस्मात्मा परमात्मा महाभूतानि त्रीणि
पञ्च इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च सम्भूयैकादशोति भावः अत्रापि
पूर्ववदितरेषामन्तर्भावोऽवगन्तव्यः ॥ २१ ॥

संख्यानं इति सप्तदशकं संख्याने भूतानि त्रीणि मात्राणि
शब्दादीनि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च पञ्चेति
पञ्चदश मनसा सह षोडश आत्मा परमात्मा तु सप्तदश
इतरेषामन्तर्भावस्तु पूर्ववत् ॥ २२ ॥

तद्वत्सप्तदशत्वपक्ष इव षोडशसंख्यानेऽप्यात्मना सह भूतमात्रे-
न्द्रियाणि षोडशेति समाप्तम् अयत्तु विशेष इत्याह । आत्मैव मन
उत्पद्यते इति । आत्मन्यन्तःकरणस्यान्तर्भाव इत्यर्थः । त्रयोदश-
त्वपक्षमाह । भूतानि । त्रीणिन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि प्राणः
पञ्चचक्षुः मनः आत्मा परमात्मा चेति त्रयोदशेत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विजयधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

त्रीनिति सत्त्वादिगुणास्त्रीणि तत्त्वानि इति वक्तुं सत्त्वा-
दिगुणप्रवृत्तिमाह । सर्गादिति । अस्य जगतः सर्गादौ उपादान-
कारणत्वं कजउप्रकृत्वमिमानिनी चित्प्रकृतिर्हरिश्चक्षुःमिश्रकारण-
रूपिणी अन्तर्निबन्तुरूपेण प्रवेशात्कार्यरूपिणी च सत्त्वादिभिः
श्रीसुबुगेति रूपमेवेन सत्त्वादिगुणमिमानिनी अक्षे जग-
दिति शेषः ॥ एवं च पुरुषादितमोगुणान्तानि हरिणा सह
चतुर्भिश्चतत्त्वानीति भागवतं मतं परस्परानुप्रवेशादित्युक्त-
युक्तिं विवृणोति । पुरुष इत्यादिना कालादिनाम्ना हरिणालु-
गृहीतः पुरुषनामा हरिश्चक्षुः सृष्ट्यर्थमव्यक्तनाम्नी सरस्व-
तीमीक्षते संक्षोभ्य इति मरणा व्यक्तादितत्त्वानि सरस्वती
निर्मितीकृत्य सृजतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अत एव कार्यकारणरूपेण सृष्टा व्यकादशो धारणशी-
लत्वात्तानुमानान्तरविशेषाः पुरुषस्य पुरुषस्य द्वरेः कटा-
क्षगोचरत्वेन संज्ञताः संज्ञिताः प्रकृतेर्वैराग्यकुर्वाणाः कञ्च-
वीर्षाः कार्यकारणशक्त्यान्विताः अयदं ब्रह्माण्डं सृजन्तीत्यन्वयः
ब्रह्मा जडप्रकृतिरस्य जगतः सर्गादौ सत्त्वादिगुणोजगद्वत्ते
पुरुषो विष्णुः रविकं प्रकृतिमीक्षते ताजिमता आतवोऽयदं सृजन्तीति
कार्यकारणभावाद्ब्रह्मोऽनानुप्रवेशो युक्त इति वक्तुं सृष्टिकथनं

मूलसृष्टिरूपत्वाद्ब्रह्मोऽनानुप्रवेशितः तिष्ठति तात्त्विका देवा
विशेषप्रतिकारणादिति वचनात् अतस्तत्त्वानामनुप्रवेशावत्वं
युक्तम् ॥ १८ ॥

तत्र सत्त्वादीन् गत्यादींश्च विना हरिणा सहितानि बहु-
विधतितत्त्वानि महकद्वारौ ब्रह्मब्रह्मवक्त्रौकृत्य स्कन्दं विना
परमात्मना सह पञ्चाविशतिः इयं विना चतुर्विंशतिरित्ये-
तानि न्यूनसंख्याकतत्त्वानि सिद्धवत्कृत्य सप्तैक इत्यादिन्यून-
संख्यानि कथयति । सप्तैवेति । अत्र यस्मिन् पक्षे सप्तैव जातव-
स्तदेवं गणनं कर्तव्यं शब्दाद्यर्थाः सादृश्यश्रेणीकारं गताः
पञ्च षष्ठो ज्ञाननामा ब्रह्मा सप्तम उभयाधारः श्रीमन्ममाना-
भिमानिनामाधारः आत्मा परमात्मा इति सप्तैव ततः
शब्देन ज्ञानात्मानावनुकुप्येते दशेन्द्रियाण्येकीकृत्यैकं तत्त्वमस्यैव
पञ्च प्राणाः देह इति । देहाभिमानो दिवाकरः ज्ञानात्मा
वागिति नव तत्त्वाति ज्ञानशब्दादितो ब्रह्मा तदाधारे हरिः
स्मृत इति सर्वदेहाभिमानो तु देहिनां तु दिवाकर इति च
इन्द्रियात्मेन्द्र पक्षैकः प्राणो नाम ब्रजापतिरिति च देहप्राणौ
पञ्चेन्द्रियाणि वा ज्ञानात्मज्ञां नवेति वा यद्वा वागादीनां
मनोऽधीनत्वेन मनसैकत्वं पञ्च श्रोत्रादीन्द्रियाणि देहप्राणौ
परमात्मना सहैति नव ॥ १९ ॥

षड्विंशत्रैव संख्यानं महादिफारणानां कार्यानुप्रवेशेन
पञ्चाकाशादिभूतानि परमपुरुषः षष्ठ इति षट् नव सप्त
त्रयोदशत्वे केषाञ्चित्कारणार्थां कारणानुप्रवेश इति त्रयोदशमनः
सम्भूतैस्तेराकाशादिपञ्चभूतैर्युक्तः आत्मा इव सृष्टा समुमा-
विशत् ॥ २० ॥

तत्त्वाद्येवेति । तानि कानीत्यत्राह । तत्रापि पञ्च-
संख्यात्मनो जातानि तेजसापोऽक्षमिति त्रीणि आत्मैक इति
तत्त्वारि अत्र पृथिवी अवयविन इव जन्म तैः तेजसादिभिः
जातं व्यक्तं खलु अवयवी देहः ॥ २१ ॥

सप्तदशसंख्याने त्वेव गणनं षड्च भूतानि पञ्चमात्राः
पञ्च श्रोत्रादीन्द्रियाणि इति पञ्चदश एकेन मनसा सह
आत्मा परमात्मा सप्तदश इति सप्तदशकं भूतमात्रेत्यनेनैका-
दशतत्त्वसंख्यानमपि ज्ञेयं पञ्च भूतानि मात्राश्चैकः परमात्मेति ।
भूतानि मात्राश्च परतत्त्वैकादशकं स्मृतमिति ॥ २२ ॥

षोडशसंख्यानं तत्त्वानि तद्वत् भूतमात्रेन्द्रियाणि
पञ्च पञ्चेत्युक्तवत् तर्हि पूर्वस्मात्कोविशेष इत्यत उक्त-
मात्मनेति । आत्मनः सञ्चिद्विद्यत्वात्मनसस्तपोरेकत्वेन—

आत्मनः सञ्चिद्विद्यत्वात्मनसस्तत् तदुक्तितः ।

उक्तो भवेत्परमात्मा तु नत्वं षोडशकं यदेत्युक्तः ॥

पञ्चवक्त्रो वीरसाद्योतकः भूतानि पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च मन
आत्मा ब्रह्मा परमात्मा चेति त्रयोदश तत्त्वानि—
भूतेन्द्रियाणि च मनो ब्रह्मा विष्णुस्तमैव च ॥

एवं त्रयोदशैवाधुस्तत्त्वानि मुनयो वराः ॥

इति—

आत्मेति परमात्मा च विरिञ्चस्यापि कथ्यते ।

वायुर्मेनश्च देहश्च सयमित्यपि कुत्रचित् ॥

इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

सर्गादाविति द्वयेन सर्वेषां विवक्षितमुक्तम् ॥ १७—२० ॥

सत्त्वाद्यैवेति । यन्मते तत्रापि पञ्चे आत्मनः सकाशात्तेजो-
वर्णानि जातानि पुनस्तैश्चतुर्भिरवयविनः कार्यस्य जन्मेत्यत
इदं जगज्जातमित्यर्थः । अत्राकाश इन्द्रियागोचरत्वात्त मतः वायु-
स्तज्जलः सूक्ष्मावस्थैवेति भावः २१—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

यद्विवक्षया गायन्तीति यत्पृष्ठं तत्तन्मततात्पर्यं दर्शयति ।
सर्गादाविति । कार्याणि षोडश विकाराः कारणाणि महदादीनि
सप्त तद्रूपिणी सती प्रकृतिरस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यत्वाद्यवस्थां
अस्य उपादानकारणत्वात् पुरुषस्त्ववयवकः अपरिणामी निमित्त-
भूतः केवलमीक्षते अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न
इति ॥ १७ ॥

महत्सत्त्वादिभिरारब्धस्यायदस्य महत्सत्त्वादिष्वेवान्तर्भावमभि-
प्रेत्याह । व्यक्तादय इति । प्रकृतेर्वत्वात् तामेवाभित्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्त्वैव धातवः तत्त्वतीति मते जानातीति ज्ञानं जीवः उभयोर्जी-
वस्योपादानाधार आश्रय इति सप्त तत्र प्रकृत्यादीनां कारणत्वेन
आदिष्वन्तर्भावः उत्तरैवाप्तमन्तर्भावमामाह । ततस्तेष्वः ॥ १९ ॥

षडिति मतेऽपि भूतानि पञ्चेति तैस्त्वेवान्येषां तत्त्वानामन्तर्भावः
परः पुमान् इति तस्मिन् जीवस्य ॥ २० ॥

अन्नं पृथ्वी आत्मनः परमात्मनः सकाशात् अवयविनः
कार्यस्य जन्म जातमभूत् ॥ २१ ॥

भूतानि च पञ्च मात्राणि च पञ्च इन्द्रियाणि च पञ्च एकेन
मनसा सह आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥

आत्मा जीव एव संकल्पयन्मन उच्यते त्रयोदशे भूतानि
तन्मात्रैकीकृतानि पञ्चैव इन्द्रियाणि च पञ्चेति दश एकं मनः
जीवः परमात्मेति त्रयोदश ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्विवक्षया गायन्तीति यत् पृष्ठं तत्र कारणं तु ज्ञेयमिति
श्रुतेः जगत्कारणे भक्त्युत्पादनायैष्य एव तत्त्वेऽप्यो विश्वोत्पत्त्यादि
जीवानुग्रहार्थं भगवान् करोति बोधोत्पत्त्ये स्रस्त्रमतानुसा-
रेण तत्त्वानि प्रतिपादयन्तीत्याशयेनोक्तमाह । सर्गादाविति
ह्याश्रयाम् । पुरुषः चेतनाचेतनशक्तिमान् अवयवकः अनामिद्वयक-
शक्तिः अस्य चेतनाचेतनात्मकस्य विश्वस्य सर्गादौ सृष्टेः
प्राक् "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय," इतीक्षते तदा तच्छक्तिरुपाहित-
शब्दाजिखिलवस्तुजीवगर्भा कार्यकारणरूपिणी सृष्टिसंहा-
रवाः कार्यकारणरूपाश्वां ज्ञातुं योग्या प्रकृतिः गुणैः महदा-
दिकार्यरूपाणि धत्ते ॥—१७ ॥

एते महदादयः प्रकृतेः विकृताः प्रकृतेरुत्पत्ताः धातवो विश्व-
मूलभूताः संहता अपि सन्तः अकिञ्चित्कराः पुरुषेण वा तु
लब्धधीर्वाः सन्तः सत्त्वाद्युपपुरुषयत्वाद्यदं सृजन्ति ॥ १८ ॥

[१४२]

सत्त्वैव धातवः सर्वविश्वमूलभूतानि तत्त्वानि एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदपरः प्रकृत्यादीनां तत्त्वानां कारणतया आदिष्वेवा-
न्तर्भावविन्द्रियादीनां स्वकारणभूतेऽहङ्कारेऽन्तर्भावाच्च सप्ततत्त्व-
सिद्धिं धातयति के ते धातव इत्यपेक्षायामाह । तत्रेति । अर्थांश्चोभयः
पदायाः ज्ञानं भोक्ता जीवः उभयोर्मोक्तमोभययोराधारः आश्रयः
परमात्मा चेति तनस्तेष्वो देहेन्द्रियासवः देहाद्युपलक्षितं सर्वं
विश्वजातमित्यर्थः ॥ १९ ॥

षडित्यत्र षट् तत्त्वपक्षेऽपि भूतानि आदीनि पञ्च अंशस्य
ज्ञानस्यांशिन्यन्तर्भावात् षष्ठः परश्चेति तैर्भूतैः इदं विश्वं
सृष्ट्वा नियन्तृतया समुपाविशत् ॥ २० ॥

सत्त्वाद्यैरपि कारणतया तेजस्यन्तर्भावाच्चतुस्तत्त्वपक्षप्रवृत्तिरि-
त्याह । चत्वारोति । आत्मनः परमेश्वरात्तेजमादीनि जातानि
अन्नं पृथ्वी चतुर्थः आत्मा परमेश्वरः एवं चत्वारि तत्त्वानि
तैस्तत्त्वैः इदं विश्वं जातम् अस्मिन् पक्षेऽपि इत्थं अवयविनः
विश्वस्य जन्म ॥ २१ ॥

सप्तदशतत्त्वपक्षमाह । संख्यान इति । भूतानि च मात्राणि
च एकेन मनसा सह षोडश आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥

आत्मनि सर्वकारणे मनसोऽन्तर्भावे सति षोडशतत्त्वपक्षसि-
द्धिरित्याह । तद्वदिति । त्रयोदशतत्त्वपक्षं दर्शयति । भूतानि पञ्च
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च मनश्च आत्मा परमेश्वरो जीवश्चेति ॥ २३ ॥

एकादशतत्त्वपक्षं दर्शयति । आत्मा महाभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि
च इत्थमेकादशतत्त्वम नवतत्त्वपक्षं दर्शयति । प्रकृतिमहदहङ्काराः
श्रीणि तत्त्वानि पञ्च तन्मात्राणि परमेश्वरश्चेति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सृष्टि के आदि मे महदादि कारण रूपवाली भूतादि
षोडश विकार वाली प्रकृति सत्त्वादि गुणों से सृष्टि करने
के लायक होती है पुरुष केवल ज्ञान से इच्छा मात्र कर
ता है ॥ १७ ॥

उस पुरुष के इच्छा से महदादिक धातु विकार को
प्राप्त होकर पराक्रमी होकर प्रकृति के बल से ब्रह्मांड को
पैदा करते हैं ॥ १८ ॥

महदादिक सातही धातु हैं आकाशादि पाञ्च अर्थ ज्ञान
जीव तथा आत्मा आधार तैसे देह इन्द्रिय प्राण ये उनसे
होते हैं ॥ १९ ॥

है तत्त्वों के पक्षमे भी पांच भूत छठवां आत्मा है उन
पांच भूतों से युक्त परमात्मा इस जगत् को बनाकर, इसके
भीतर में प्रविष्ट होगया है ॥ २० ॥

चार तत्त्वों के पक्ष में भी अग्नि जल पृथिवी ये तीनों
आत्मा से पैदा भये फिर यह सब जगत् भया तिस्र
से यह सब कार्य के अवयवी से भये ॥ २१ ॥

सतरा की संख्या में पञ्चभूत पांच तन्मात्र पांच
इन्द्रिय एक मन एक आत्मा ऐसे सतरह होगये ॥ २२ ॥

तैसेही सोलहकी संख्या मे आत्मा हीको मन मान लिया
तो सोलह भये पांच भूत इन्द्रिय मन आत्मा परमात्मा
इस प्रकार से तेरा तत्त्व भये ॥ २३ ॥

इति नाना प्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्यायं युक्तिमत्त्वाद्बिदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ।

अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्ण ! दृश्यते न भिदा तयोः ॥

प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथाऽऽत्मनि ॥ २६ ॥

एवं मे पुराणरीकाक्ष ! महान्तं संशयं हृदि ।

हेतुमहसि सर्वज्ञ ! वचोभिर्नयनपुणैः ॥ २७ ॥

त्वत्त्वो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तिः ॥

त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

पञ्च महाभूत पञ्च इन्द्रिय एक आत्मा ऐसे ग्यारह
होगये आठ प्रकृति और पुरुष के मानने से नौ तत्त्व हो-
गये ॥ २५ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपवेदयति । इतीति । इति यमिः प्रकाशैः प्रकृतिपुरुषभेद-
स्थापनायेत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु गुणसाम्यं प्रकृतिस्तस्याः सत्त्वादयो गुणा नत्वा-
त्तन्न इति तयोर्भेदाप्रतीतिः कथं ज्ञातुं शक्यत इत्युद्धवः
पृच्छति । प्रकृतिरिति । आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ
अन्योऽन्यापाश्रयात्परस्परपरिहारयोस्तयोः । अन्योऽन्यापाश्रयत्वमे-
वाऽऽह । प्रकृताविति । प्रकृतौ तत्कारणं देहे प्रकृतिश्चाऽऽत्मनि
तेन विना तस्या अप्रतीतिः महामिष्यभेदप्रतीतिर्न देहात्मनो
भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

हृदि वर्तमानं संशयम् तत्र युक्तौ नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥
यद्वंसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । त्वत्त्व इति । हि यस्मात् त्वत्त्व-
स्वत्त्वसादृश्यं सत्र ज्ञाने प्रमोषो भ्रंशश्च ते शक्तौ मायातः
ननु स्वप्रकाशस्याऽऽत्मनः कथं ज्ञानप्रमोषः ज्ञानदाने तत्प्रमोषे
वा सम किमप्रयोजनं तत्राऽऽह । त्वमेवेति ॥ २८ ॥

श्रीराधारमण्यसंगोस्त्रामिविरचिता—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रकृतिपुरुषेति संगोक्तवित्यश्रोक्तमेव तात्पर्यं व्याख्या-
तम् ॥ २५ ॥

तत्र प्रकृतिपुरुषभेदस्थापने ॥ परस्परपरिहारोऽन्योऽन्यस्या-
मेव भिन्नतया ज्ञानादित्यर्थः तदेव प्रकृतिपुरुषभेदादज्ञानमेव तेन

१ हेतुमहोत्सवेषु वचोभिस्तत्त्वैर्नपुणैः

२ प्रमोषस्तुतश्च शक्तिः इति वि० पाठः ३ प्रमोषः भ्रान्तशक्तिः इति शुक्लपाठः

विनेत्यादि यथासंख्यं हेतुद्वयम् । तेनात्मना तस्या देहावस्थालक्ष-
णायाः प्रकृतेः । हेतुद्वयस्याप्याहारादेवेत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २६ ॥
युक्तावर्थापत्यनुमानान्यतमायां प्रावीण्यमवाप्तिरत्यम् ॥ २७ ॥
तत्र संशयच्छेदनाद्वैत्वे स्वप्रकाशस्य चिदेकरूपस्यात्मनो
जीवस्य । तत्प्रमोषे ज्ञानाभ्रंशे त्वमेवेति । मायादूरीकरणेन
ज्ञानदाने तदेव शक्तिमत्त्वात् । तत्संमुखादन्वयैव मायाया
अभिभवसामर्थ्याच्चेति भावः ॥ २८ ॥

श्रीसुरेश्वरसूक्तशुक्लपञ्चमम् ।

आत्मविलक्षणौ विलक्षणात्मानौ विलक्षणस्वरूपौ स्तौते
विलक्षणौ इति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीतृशक्तिः श्रीतृणामस्मरणशक्तिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युपपादितम् पञ्चानुपसंहरति । इतीति । इतिशब्दः प्रक-
रानामिप्रापकः एवं त्रित्वपञ्चत्वेऽप्यवगन्तव्ये इत्यर्थः ॥ तत्र
त्रित्वपञ्चे प्रकृतिपुरुषेश्वररूपाणि श्रीणि तत्त्वानि पञ्चस्वपञ्चे चतु-
स्त्वंस्वपञ्चेकानि चत्वारि चायुरेक इति पञ्चेऽष्टमं ऋषिभिः कृतं
सर्वं प्रसंख्यानं न्यायं न्यापादनपेक्षं कृतं युक्तिमत्त्वात् अन्तर्भाव-
नन्तर्भावमकथयितुं युक्तत्वात् अतः किं विदुषामशोभनं किं पुर्वद-
मित्यर्थः न किञ्चादिति भावः ॥ २५ ॥

कात्स्न्येन तत्त्वगणनायां पुरुषः प्रकृतिव्यक्तमिति प्रकृति-
पुरुषौ पृथक् कीर्तितौ तत्र यद्यपि प्रकृतिपुरुषौ विलक्षणस्व-
रूपस्वभावौ तथापि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति तादात्म्यप्रतीतिः
किङ्कारणं यद्वि तद्वदुत्तरं तर्हि तयोर्न भेदः प्रतिष्ठितो भव-
तीति पृच्छति । प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ भविति । आत्मविलक्षणौ विल-
क्षणात्मानौ विलक्षणस्वरूपौ स्तौते विलक्षणौ इति वा अन्योऽ-
न्येत्यस्य तथापीत्यादिः हे कृष्ण ! अन्योऽन्यापाश्रयात्परस्परपरि-
हारोऽन्याप्रतीतेरित्यर्थः तयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भेदात् न दृश्यते ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

तदेव उच्यते । प्रकृता इति । प्रकृतौ तत्कार्यं देहे आत्मा तथा प्रकृतिश्चात्मानि लक्ष्यते परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः । देवोऽहमित्यभेदप्रतीतिश्च न देहात्मनोभेदो लक्ष्यत इत्यर्थः । एवमित्यं भूतं हिदृश्यं महान्तं संशयं नये युक्तौ नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैर्विज्ञोभिः केतुमर्हसि अहंत्वं हेतुतया सम्बोधयति सर्वज्ञेति ॥ २७ ॥

सर्वज्ञत्वमेवान्वयव्यतिरेकाऽन्यामुपपादयति । त्वत्त्व इति । जीवानामस्माकं ज्ञानं यथावीक्ष्यततत्तदर्थविषयज्ञानं त्वत्त्वत्वप्रसादादेवत्यर्थः । स्वभावात्तत्त्व तेषामत्र ज्ञानं ते तव शक्तिः आविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरित्यते इत्युक्त्याः शक्ते-हेतौः प्रमोषः संकुचः त्वत्त्वाऽन्ये सर्वे संकुचितज्ञाना एवेति त्वमेव सर्वज्ञ इति भावः । आत्ममायायाः स्वमायाया गतिं प्राप्तिं साक्षात्स्यमिति यावत्त्वमेव वेत्त्य जानासि इतरेतु सर्वे त्वन्मायाया मोहिता न जानन्तीति भावः । तदेवाह । नचापर-ज्ञातः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति । इतीति ॥ २५ ॥

उच्यते एव तत्त्वसंख्याविषयानुपपत्तिश्चक्रपरिहारश्रवणेन हितये निः शङ्कोऽपीदानीं प्रकाशस्तरेण शङ्कुते । प्रकृतिरिति । अत्र पुरुषो विष्णुः प्रकृतिजडसंज्ञा तावुमौ यद्यप्यात्मविल-क्षणौ स्वरूपतएव मिश्रो "अन्तरश्च मिश्रा चेति वैलक्षण्यं प्रकीर्तितं, मिति अतो वैलक्षण्यं भेदः तथाप्यनयोऽन्योऽन्यापाश्रयात् मिश्रा न दृश्यते तत्कृत इति बोधामिप्रायः ॥ २६ ॥

अनयोऽन्यापाश्रयत्वं विवृणोति । हिशब्दो हेतौ हरेः प्रकृते-साक्षात्त्वेन तत् उत्तमत्वं प्रकृतेस्तदधीनत्वेन तद्वरत्वमन्त-रेणानयोऽन्योऽन्यापाश्रयमेव दृश्यते हि यस्मात्तस्मान्मन्दमतमे-संशय केतुमर्हसीत्यन्वयः पक्षोऽन्येन हरेः प्रकृत्युत्तमत्वं कि-मकल्पमिति जानन्नप्युक्तो लोकविषयमन्दमतित्वमात्मन्युपचर-तीति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

एतदेव प्रामाणिकमिति भावेनाह । त्वत्त्व इति । तनुशक्ति-तोऽप्युक्तित्वात्तामसादिशरीरवजाहा ज्ञानस्य प्रमोषोऽपि त्वत्त्वः शक्तिः कासूर्यं लक्ष्मीरिति कासूर्यं कृपाच्यस्तु इत्यभि-धानाच्छक्तिशब्देन क्षुद्रियुच्यते आत्ममायायाः स्वसामर्थ्यस्य त्वदधीनप्रकृतेर्गतिं स्थितम्

माधारः प्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तु हरेः कश्चित् ।

तथाप्यव्यक्तगो यद्वत् दृश्यते मन्दचेतसाम् ॥

इति पाशोक्तवचनात् मुखाभावेन हरेरितरत्र मन्दमतिवि-वृणोति हिशब्दद्वयेन दर्शयति ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यद्यमिति यदुक्तं लक्ष्मीश्रीभगवन्मतं जीवेश्वरभेदपक्षमेव हेतुत्वेन दर्शयति । त्वत्त्व इति । शक्तिः मायावृत्तिर एवेति तस्य तत्रातासक्तस्य नैपुण्यं निरस्तं ननुमायावृत्तानां मयः कथम् कान्ते इयात् कथं वा लक्ष्मीश्रीस्य आत्मनो मायाया ज्ञानप्रमोषस्त-

प्राह । त्वमेवेति । पूर्वत्र मायादूरीकरणे तवैव शक्तिरुत्तरत्र मायायास्त्वदङ्गीकृतादन्त्यत्राभिभवसामर्थ्यमस्येवेति ध्वनितं तदे-वमष्टाविंशतिसहायः षड्विंशतिपक्ष एवमनेन दृढीकृतः ॥ २८-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

उपसंहरति । इतीति ॥ २५ ॥

तत्त्वविचारोऽयं संशयान्तरमाह । प्रकृतिर्माया पुरुष ईश्वरः आत्मना स्वरूपेणैव जडत्वेन च विलक्षणत्वाच्च यद्यपि शास्त्रदृष्ट्या ज्ञायेत तदपि देहेष्वनयोऽन्योऽन्यापाश्रयात् परस्परप्राप्तित्वात् मिश्रा भेदो न दृश्यते अन्योऽन्यापाश्रय विवृणोति । प्रकृतौ तत्कार्यं देहे लक्ष्यते तथा प्रकृतिकायां देहश्च आत्मनीति तयोऽन्योऽन्या-भिष्टानत्वेनान्योऽन्याभितत्वम् ॥ २६ ॥

केतुमर्हसि प्रकृतेः सकाशात् परमात्मानं पार्थक्येन दृश्यं विवृणोति भावः । नये युक्तौ नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥

त्वत्त्वो ज्ञानं त्वयैव विद्याशक्त्या ज्ञानप्रदानमित्यर्थः । तेऽत्र शक्तिः प्रमोषः इति तव या शक्तिरविद्या तवैव ज्ञानस्य लोभमिष्यर्थः । ननु मच्छ्रुके ज्ञानलोभमिष्य किमप्योजनं तत्राह । त्वमे-वेति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारब्ध मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधम् चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्म इति श्रुतिमतं मूलभूतं संक्षेपतो विस्तरतश्च प्रतिपादयान्तिः ऋषिभिः नानाप्रसङ्गानं कृतम् ॥ २५ ॥

उक्तेऽयं शङ्कुते । हे कृष्ण ! अनाद्यविद्यायुक्तस्येत्यत्र प्रकृतिः पुरुषश्चेत्युभौ पक्षयो भगवता दर्शितौ तौ आत्मविलक्षणौ आत्मना स्वरूपेण विलक्षणौ यद्यपि तव वचनप्रामाण्यात् तदपि अनयोर्मिश्रादृश्यते कुतः अन्योऽन्यापाश्रयात् परस्परैक्यप्रतीतेः स्थूलोऽस्मीत्यादि प्रसिद्धेऽत्र सतः प्रकृतौ देहरूपायां पुरुषः आत्मानि पुरुषे प्रकृतिश्चाभिमतया लक्ष्यते ॥ २६ ॥

एवमपूतं संशयं हे सर्वज्ञ ! त्वमेव केतुमर्हसि नयेन युक्त्या नैपुण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥

त्वमेव केतुमर्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह । जीवानां ज्ञानं त्वत्त्वः सर्वज्ञादेव भवति अत्र संसारे प्रकृष्टः मोषः अपहारः ज्ञान-स्येति शेषः ते तव शक्तिः मायवापहतज्ञाना इति श्रीभग-वदुक्तेः तस्याः गतिं त्वमेव वेत्त्य अपरो जीवो न वेत्ति ॥ २८ ॥

माया टीका ।

इस प्रकार से ऋषि जनों ने नाना प्रकार से तत्त्वों की संख्या की है शक्ति युक्त होने से सर्वही उचित है क्योंकि विद्वान् जनों को कौनसी बात धोभित नहीं होगी ॥ २५ ॥ उच्यते उक्ता प्रकृति तथा जीव से दोनों वक्ष्य स्वभाव

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ! ।

एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ २६ ॥

ममाङ्ग ! माया गुणमयनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते ।

वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकधाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

दृग्रूपमार्कं वपुरत्ररन्ध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः ख ।

आत्मा यदेषामपरोऽयमाद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धिसिद्धिः ॥

एवं त्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादि नासादि च चित्तयुक्तम् ॥ ३१ ॥

योऽसौ गुणक्षेभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः ।

अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सं मित्र हैं तोभी हे कृष्ण ! इन दोनों का आपस में आश्रय होने से कोई भेद नहीं दीखता है देह में आत्मा का मान होता है आत्मा में देह का मान होता है ॥ २६ ॥

हे पुण्डरीकाक्ष ! हे सर्वज्ञ मेरे हृदय में वर्तमान इस महा संशय को नीति से निपुण निज वचनों से आप दूर करने का योग्य हो ॥ २७ ॥

आप के ही कटाक्ष से जीवों को ज्ञान होता है आपके ही शक्ति से ज्ञान का नाशभी होता है आपकी अपनी भाषा की गति को जानते ही दूसरा कोई नहीं जानता है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षानिरपेक्षत्वाभ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां स्वात्मन्तं भेदं वक्तुमाह । प्रकृतिः पुरुषश्चेति । विकल्पोऽत्यन्तभेद एव कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्य विकारित्वं तावदुच्यते । एष इति द्वाभ्याम् । एष सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातो वैकारिको विकारवान् अत्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मको गुणशोभकृतः ॥ २९ ॥

नानात्वमाह । अमेति विकल्पं भेदं तद्बुद्धीश्च अनेकधात्वं प्रपञ्चयति वैकारिकोऽनेकविकारवानपि श्रूयते मार्गेण तावन्निविधः त्रैविध्यमाह । अध्यात्ममिति एकरूपम् ॥ ३० ॥

तानि रूपाणि दर्शयति । दृग्ध्यात्मम् रूपमधिभूतम् अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोलके प्रविष्टमाके वपुरंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह । परस्परमिति । चक्षुषा रूपं ज्ञायते तदन्वयाऽनुपपत्त्या चक्षुः तत्प्रवृत्त्यन्वयाऽनुपपत्त्या तद्विष्टात्री देवता ततश्च चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमेतन्नयं परस्परं सिध्यति अत्र रन्ध्रे इति विशेषणव्यावर्त्यमाह । दृष्टान्तोपयोगितया यस्तु के आकाशे अर्को वर्तते मण्डलात्मा स तु स्वतः सिध्यति चक्षुर्विषयवशेऽपि प्रतियोग्यपेक्षामावभागेण स्वतः इत्युक्तम् इदा-

नीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन भेदमाह । यद्यस्मादात्मा एषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमत एकरूपोऽभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह । स्वयाऽनुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेनाखिलानां सिद्धानां परस्परप्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतश्चित्प्रकाशविषयत्वात् अत एव स्वप्रकाशत्वं सिद्धम् चक्षुषि दर्शितं त्रैविध्यमिन्द्रियान्तरेऽप्यतिदिशति । एवमिति । तथा चक्षुरेवं त्वगाद्यपीत्यर्थः । त्वक् स्पर्शो वायुरिति भ्रवणं शब्दो दिश इति जिह्वा रसो वरुण इति नासा गन्धोऽश्विनाकीति चित्तेन युक्तमन्तःकरणान्तरमपि तत्र चित्तं चेतयितव्यं वासुदेवं इति मनो मन्तव्यं चक्षुः इति बुद्धिर्बौद्धव्यं ब्रह्मति अहंकारोऽहंकारोऽहंकार इत्येवं त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु पुनरपि त्रैविध्यमप्यत्रमेवाकम् त्रिविधप्रपञ्चव्यतिरिक्तमप्राप्तिस्तु कुतः स्यात् अहंकारनिवृत्त्या तत्कुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्येत्याशयेनाऽऽह । योऽऽस्वाहमहंकारः तमेवऽऽह गुणक्षेभं करोतीति तथा ततः परमेश्वरात्कायाका निमित्तात् प्रधानं मूलमुपादानं यस्य तस्मान्महतः प्रसूतो विकारः स त्रिवृत् त्रिविधो मोहमयस्य विकल्पस्य हेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह । वैकारिक इति ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता—

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

प्रकृतेर्विकारत्वम् आत्मनोऽविकारत्वं नाभ्याम् आत्मत्वे नान्यत्वम् आत्मन एकरत्वं ताभ्याम् प्रकृतेः सापेक्षप्रकाशत्वम् आत्मनस्तु निरपेक्षप्रकाशत्वं ताभ्यां च अत्र प्रकृतेर्विकारत्वम् ॥ २६ ॥

विषये सृजति । तद्बुद्धीश्च भेदज्ञानानि । वैकारिक इत्यत्र सर्ग इति विशेषणं पूर्वश्लोकादनुवर्त्तनीयम् । तदन्वयेति तस्य रूपज्ञानस्य अन्यथा चक्षुर्विनानुपपत्त्यासिद्ध्या अतीन्द्रियम् चक्षुर्ज्ञायतेऽनुमीयते अयं चक्षुःमान् रूपज्ञानाद्यैव तत्रैवमिति ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतमाश्रयतत्त्वान्दिका ।

स मोहविकल्पहेतुरिति सम्बन्धः मोहो देहात्मनोरभेदभ्रमः विकल्पः आत्मानि देवत्वमनुस्यत्वादिभेदादौपः तयोर्हेतुः महद्गुरु विशिनष्टि । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां क्षोभा वैषम्ये तेन कृतो विकारस्तद्वत्तमकः प्रधानं प्रकृतिमूर्ध्व कारणं यस्य तस्मान्महतो महत्सत्त्वात्प्रसूतः वैकारिकस्तामस ऐन्द्रिश्येति त्रिवृत् त्रिप्रकारः वैकारिकः सात्त्विकः ऐन्द्रियस्तेजसः राजसाहङ्कार- ऐन्द्रियोत्पत्तावनुग्राहकत्वाभिप्रायेणोन्द्रिय इत्युक्तम् एवं देहात्म- नोरभेदप्रतीतो कारणमुक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतपदरत्नावली ।

आत्मविषयज्ञानाविति यत्त्वयुक्तं तत्तथैवेति भावेन परिह- रति । प्रकृतिरिति । चशब्दा वैलक्षण्यानुकषायांऽवधारणार्थश्च प्रकृतिपुरुषावभ्यास्यविलक्षणविषयः वैलक्षण्याविवेकः किंकृत इति तत्तत्राह । विकल्प इति सिध्याज्ञानकृतः ननु विकल्पः किङ्कारणक इति तत्राह । एष इति । एष विकल्पः तमकार- णक इति प्रतिज्ञायते तथाहि गुणव्यतिकरात्मक एष सर्गो वैकारिकः विकारनिमित्तः स च गुणव्यतिकरस्त्रिविधः सत्त्वरजस्तमसामेकैकप्राधान्येन त्रैविध्यं तत्र तमप्रधानाना- मेव सत्त्वानां विरुद्धकल्पनं यस्मात्सस्मात्तम एव कारणम् ॥ २९ ॥ न केवलं तम एव प्रकृतिराश्वरच्छा च कारणमित्याह । मेमेति । अङ्ग उदय । मम माया ममेच्छा गुणमयी ज्ञानादिगु- णमयी सत्त्वादिगुणमयी माया मद्भोना प्रकृतिश्च गुणगुणभूतमह- दहङ्कारादिभिः सत्त्वादिगुणैर्वानेकधा विकल्पवृत्तिं विधत्ते करोति महत्सत्त्वविकाराजजातत्वावैकारिकोऽहङ्कारस्त्रिविधः महत्सत्त्वादि- कुर्वाणादहं तत्त्वमजायते इत्यादिना प्रसिद्धम् —

वैकारिको महोऽश्वे तथाहङ्कार एव च ।

तथैव सात्त्विकश्चाशो वैकारिक इति त्रिधेति ॥

च सोऽयं त्रिविधोऽपि त्रिविधः अध्यात्मादिभेदेन ॥ ३० ॥

एतत्रैविध्यं शृङ्गग्राहिकयैव दर्शयति । दृश्यमिति । रन्ध्रे गोलेके एकं चतुरिन्द्रियं तदध्यात्ममुपलक्षणमतत्तु अध्यात्म- सिद्धिर्वाणि तैजसाहङ्काररूपपाणि तैरेव विपरीतज्ञानं जायते अहङ्कारे विद्यमाने भ्रमो भवति नान्यदेति वचनात् परत्र देहाहङ्कारेणैव तद्विभूतं तामसं परत्र दिवि योऽकंस्तदधिदैवतं वैकारिकम् अनेन किमप्रयोजनमत्राह । परस्परमिति । अध्यात्मा- दिगतचक्षुरादीतरापेक्षया सिध्यति । ज्ञानाख्यं प्रयोजनं भवति असौ सिद्धिः स्वतो न एकैकस्मात्तु स्यात् चतुराद्यन्यतमा- भावे ज्ञानं नोदेतीत्यर्थः । नैतावता परस्परसिद्धिः पूर्यते इत्याह । आत्मेति । यदात्मा प्रयत्नो जडाहङ्कारो वास्ति तदा त्विदं वैकारिकं ज्ञानं प्रकृतिप्राकृतव्यतिरिक्तं जीवपरमात्मस्वरूपं कदा नु विशदं दृश्यते इत्यत्राह । एषमिति । आत्मेत्यनुवर्तते यदैषां प्रकृतिप्राकृतानाम् उपरामः अकान्तोच्छेदनलक्षणा मुक्तिस्तदा स्वयानुभूत्या स्वरूपज्ञानेनात्मा जीव आद्यः आत्मा परमात्मा च ज्ञायते इति शेषः कीदृशो हरिरखिलस्य सिद्ध्यसिद्धी ज्ञाना- ज्ञाने यस्मात्तु तथा सर्वस्य ज्ञानाज्ञानहेतुरित्यर्थः —

सम्यक् ज्ञानं हरेः शक्त्या तन्मूकस्य विशेषतः ।

देवतानुग्रहो नित्यो मुक्तस्यापि ह्यपश्यते ॥

नित्यं तत्प्रतिविम्बत्वाज्जितानामेष कृत्स्नशः ।

प्राज्ञानं च मुक्तस्य न जडाहङ्कारः काचित् ॥

किन्तु स्वरूपशक्त्यैव देवैश्चक्षुषामिजायते ।

इतिवचनात्तुक्तव्यायमार्तादिशक्तिपवमिति । तच्चक्षुर्जिह्वादिना सह- त्वगादिभ्रवणादिचैवमध्यात्मादिभेदेन त्रिविधं भाविज्ञानित्यमन्योऽ- न्यापेक्षत्वात् कीदृशं त्वगादि चित्तयुक्तम् अनेन चित्तं मनोऽपि त्रिविधमिति ज्ञायते चक्षुरिति पुनर्वचनमवधा ॥ ३१ ॥

तामसाहङ्कारोऽपि विकल्पहेतुरिति सूचितं पुरस्तात्तद्वि- दानीं स्पष्टयति । योऽसाविति । योऽसौ मोहविकल्पहेतुरज्ञानाख्य- शाज्ञानहेतुविकारः सत्त्वादिगुणाक्षोभो महत्सत्त्वं तेन कृतः सोऽह- महङ्कारोऽहं त्रिरूपत्वेन वर्तते त्रिः प्रकारमाह । वैकारिक इति । वैकारिकस्तामस ऐन्द्रियोत्पत्तिहेतुः तैजसश्चेति ॥ प्रयोजन- माह । जगत इति । जगतः प्रसूतिः सृष्ट्यर्थमात्म- तया जगत्सृ- ष्टिहेतुरित्यर्थः अनेन प्रकृतेः कारणत्वं गतमत्राह । प्रयोजनं प्रकृ- तिमूलकमहत्सत्त्वद्वारा कारणं यस्य स तथा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कृतसारांशदर्शिनी ।

प्रकृतिपुरुषयोर्विकारित्वाविकारित्वाभ्यां नानात्वैकत्वपरस्परा- पेक्षत्वात्परस्परत्वाभ्यां परप्रकाश्यत्वस्वप्रकाश्यत्वाभ्यां चात्यन्तभेद- वक्तुमाह चतुर्भिः । प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पो भेदः प्रकृतेः सकाशात् पुरुषो भिन्न एव तदपि दृश्यते न भिन्नानयोरिति कथं त्रयो- बीति भावः । कुत इत्यपेक्षायामाह । एष सृज्यते इति सर्गो देहा- दिसंघातः प्रकृतिकारणत्वात् प्रकृतिशब्दकः वैकारिकः नाना- विकारवान् यतो गुणव्यतिकरात् गुणक्षोभादेव आत्मा स्वरूप- यस्य सः गुणक्षोभकत इति प्रकृतौ विकारो दर्शितः पुरु- षस्तु केवलमीक्षमाणो निर्विकारः प्रासिद्ध एवेति भावः ॥ २६ ॥

नानात्वमाह । ममेति । विकल्पं भेदं तद्वद्विषयं वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलतस्त्रिविधः तत्राध्यात्ममित्येकम् अयमधि- भूतमिति द्वितीयम् अग्निदैवममन्यत् तृतीयम् ॥ ३० ॥

त्रैविध्यं दर्शयति । इह अध्यात्मरूपमधिभूतम् आर्कः सपुर- णीशोऽग्निदैवम् अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोलेके परस्परपेक्षत्वमाह । परस्परं सिद्ध्यतीति चक्षुषा रूपं ज्ञायते रूपज्ञानान्यथानुपपत्त्या तदाग्निदैव- रूपं ततश्चक्षुषः प्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येतन्न त्रयं परस्परं सिद्ध्यति परमात्मा तु निरपेक्ष एव तत्र दृष्टान्तः ॥ य इति ॥ यस्तुखे आकाशे अर्को वर्तते मण्डलात्मा सतु स्तुत एव सिद्ध्यति तथै- वात्मा परमात्मा यतयस्मादेवामध्यात्माकीतामाद्यः कारणं एकवचनादेकः योऽपरः कारणात्वादेव एतेभ्यो भिन्नः स्वयानु- भूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेन अखिलानां सिद्धानां परस्परप्रका- शकानामध्यात्मादीनामपि सिद्ध्यन्तुतः प्रकाशो यस्मात् सः तेन निरपेक्षत्वादेकत्वाच्च स्वप्रकाशत्वादन्यप्रकाशकत्वाच्च पुरुषः प्रकृतेर्भिन्न इति प्रतिपादितम् । चक्षुषि दर्शितं तत्रैविध्यमिन्द्रियान्तरैरेव ज्ञातुं शक्यं । एवमिति । यथा

१ चित्तयुक्तत्वावधारणार्थमित्यर्थः ।

आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ।
व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिसंस्कृतसारायेंदशिनी ।

चक्षुरिति चक्षु रूपमकीर्णः एवं त्वगादि त्वक रूपशो-
वायुरिति अवगादि भवगां शब्दो दिशि इति जिह्वादि जिह्वा-
रसा विहगा इति नासादि नासा गन्धोऽश्विनाविति चित्तयुक्तं
चित्तादि च चित्तं चेतयितव्यं वासुदेवांश इति उपलक्षणमेतत्
मनो मन्तव्यं चन्द्र इति बुद्धिर्बुद्धय ब्रह्माति अहंकारोऽहं-
तव्यं रुद्र इति एवमन्यदाप सर्वं त्रिविधमिति ॥ ३१ ॥

नन्वसौ नानाविकारमयः प्राकृतः प्रपञ्चः सत्या मिथ्या वा
वादिनां मतवैविध्यं प्रपञ्चतुमशक्यत्वात् पृच्छयन् इत्याकाङ्क्षायां-
नुवादपूर्वकमाह । योऽस्यविति द्वाक्षयाम् । गुणशोभकायः विकार-
मयः प्रपञ्चप्रधानमुक्त्वा प्रधानहेतुकात् महतः सकाशात् प्रसूतः
उद्भूता योऽहङ्कारस्तस्मात्प्रवृत्तः प्रकृषीभूतः त्रिवृत्त्वमेवाह । वैका-
रिकस्तामसः पण्डित्यश्चिन्ता अभिदेवाभिभूताध्यात्म्यादिमयः स हि
मोहविकल्पहेतुः मोहन अज्ञानन हेतुना सत्या वा मिथ्या वा
नित्या विलेखे विकल्पस्य हेतुः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परिहरति । प्रकृतिः पुरुषश्चात । विकल्पो भव एव पुरुष-
भोनि सम्बोधनेन जडाजडयोरैक्यं शङ्कितुं योग्यो न भवानिति
सूचयन्ते अचेतनस्वविकारत्वादिधर्मिण्याः भिन्न एव पुरुष
इत्याह । एव इति सांभ्रंक्षाक्षयाम् । एव जडत्वेन प्रसिद्धः वेदादि-
रूपः अनात्मवर्गः वैकारिकः विकारवान् सृज्यते इति सगः
गुणात्मा अधिकारः ज्ञातः आत्मा कारण यस्य स गुणव्यति-
करात्मकः गुणशोभज इत्यर्थः ॥ २६ ॥

स च मयः शक्तिभूतायाः मायायाः लेशभूतः इत्याह ।
ममेति । अहं हे उद्भव । मयः माया देवमनुष्यपशवादिरूपैः अने-
कधा भवति अत एव गुणैः लेशत्वादिति । विकल्पेषु जीवमि-
क्षेषु वेदोऽस्मि मनुष्योऽस्मि अपि पशुः इत्याद्याः बुद्धीः भवे
जीवानेव । वसामादयतीत्यर्थः । स च वैकारिकः विकारवान्
वेदादिसंज्ञानः त्रिविधः तदुपपादयति । अध्यात्ममेकम् । मन्त्रा-
व्ययं निर्माकसमीपसमुत्पत्त्येन । अध्यात्मविशब्दानां विम-
ल्यर्थोऽव्ययीभावः आत्मनि वेदे वेदेवानमध्यात्मं चक्षु-
र्यादि अयान्यतः भूतेषु तेजःप्रभृतिषु संस्थितमधिभूतं चक्षु-
रादिप्राणं रुपादि रविरधिदेवं चक्षुराधिप्राणं केषता-
रूपम् ॥ ३० ॥

तानि जडानि तद्भावात् पुरुषस्तेभ्योऽप्य इत्याह । इति हि जग-
त्त्वात्मन रूपमधिभूतम् अत्र ह्यगोचकं प्रविष्टमात्रं वपुरधि-
देवम् रूपमादिकमिन्द्रियं ह्यहं ह्यग्राह्यो गुणो रूपम् रूपम्
ह्यगो उपकारकमात्रं वपुरियेवमध्यात्म्यादिकं परस्परं तेनैव
ज्ञात्रा सिध्यति केन यः आत्मा स्वतः अनात्मभूतद्वगादिनैरपे-
क्षया खे ह्यि वतते ह्ययमास्तेति भूतेः विषयेषु प्रत्ययमाणां

प्रेरकः अत एव एतेभ्योऽपरो भिन्नः किं बहुना स्वया-
नुभूत्या ज्ञानेन प्रखिलसिद्धिनां सिद्धिः अनुकाशकः चक्षुषि
दर्शितं त्रैविध्यं त्वगादिवति दिशनि एवमिति । चक्षुश्चक्षु-
रादिभिर्यथा परस्परं सिध्यति एवं-त्वगाद्यपीत्यन्वयः चक्षुरा-
दीनां मनः सहकृतानामेव शब्दादिप्रद्वये कारणत्वं द्योतयितु-
माह । चित्तयुक्तमिति ॥ ३१ ॥

अथ प्रकृतिपुरुषाभेदशङ्कायां पुरुषेश्वरयोरप्यत्यन्तभेदशङ्कायां
च अहङ्कार एव हेतुरित्याह । य इति । अहमहङ्कारः मोहविक-
ल्पहेतुः तत्र प्रकृतिपुरुषयोरैक्यभ्रमो मोहः पुरुषेश्वरयोरत्य-
न्तभेदभ्रमः विकल्पः ॥ ३२ ॥

भाषा-टीका ।

श्रीमद्विश्वनाथ उवाच । हे पुरुषश्रेष्ठ । उद्भवजी । प्रकृति और
पुरुष इनका तो आपस में बड़ा भेद है यह जो प्रकृति का
विकार वेदादिक है सो तो गुणों के चोम होने से
बनेता है ॥ २६ ॥

हे उद्भव ! हमारी प्रकृति माया गुणमयी है सो अनेक प्रकार
की भेद बुद्धियों को पैदा करती है तिसमें तीन भेद हैं
एक अध्यात्म एक आधि देव एक अधिभूत एही उसके
विकार हैं ॥ ३० ॥

वे तीनों इस प्रकार हैं जैसे रूप के देखने में तत्र
अध्यात्म है रूप अधिभूत है उस नेत्र में जो सूर्य इवता
का अंश सो अधिदेव है ये तीनों आपस में एक क आश्रय
के बिना एक सिद्ध नहीं होता है औ जो आकाश में सूर्य
है वह तो स्वयं ही सिद्ध हो रहा है और जो आत्मा है
सो तो इन तीनों से भिन्न है आद्य है अपने प्रकाश से
सब प्रकाश होने वालों का प्रकाशक है जैसे नेत्र का कहां
है तैसे ही त्वगा भवण चक्षु जिह्वा नासिका इनके व्यापारों
में भी अध्यात्मादिक तीनों को जानना चाहिये ॥ ३१ ॥

यह जो गुणों के चोमका किया विकार है प्रधान
कारण वाले महत्त्व से पैदा भया है तिस में अहंकार
मोह का हेतु है सो सार्वक राजस तामस ऐसे
तीन प्रकारका है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसावार्थदीपिका ।

स कुतो निवर्तते आत्माज्ञानविलसितत्वाच्च उक्तमिति
शयेनाऽऽह । आत्मा परिज्ञामय इति । ननु कथं मोह
मयत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वा कैश्चित्सत्त्वस्वादीकारात्
आऽऽह । विवाद इति । अयं भिदा अर्थनिष्ठो विवादोऽप्यात्माप-
रिज्ञानमय इत्यन्वयः यद्वा विवादः सर्वोऽपि भिदाऽर्थनिष्ठ एव

उद्धव उवाच ॥

त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो ! ।

उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णाति विसृजान्ति च ॥ ३४ ॥

तन्ममाख्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभिः ।

न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः सन्ति वञ्चिताः ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मनः कर्ममयं नृणां मिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम् ।

लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

ननु वस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परं युक्तिर्मरेवं भेदस्य निराकृत-
त्वान्मोहमयत्वं सिद्धमिति ननु यथार्हकारो विकल्पश्च नास्मि
अत्र तर्हि तन्निवृत्तिप्रयासेन तत्राऽह । व्यर्थोऽप्यर्थरहितोऽपि
स्वरूपभूतात्मसो बहिर्मुखनानां नैवोपरमेत प्रत्युत तत्कृतः
कर्मभिरुत्तरीयदहेषु संसरन्तीति ॥ ३३ ॥

तत्र पुच्छति । त्वत्त इति । व्यापकस्यात्मनो देहादेहान्तर-
गमनमकर्तुः कर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथ-
मिति भावः ॥ ३४ ॥

एतद्विद्वांसो न सन्ति हि यस्मान्मायया वञ्चिता मोहिताः ३५
विज्ञाशरीराभ्यासेन सर्वे घटत इत्युत्तरमाह । मन इति ।
अधनस्त्वेन पञ्चभिरिति निर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणाग्रहं देहा-
देहान्तरं प्रति याति ततोऽऽन्य एवाऽऽत्मा तन्मनोऽनुवर्तते अह-
ङ्कारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचिरञ्जिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सोऽहङ्कारः आत्माज्ञानविक्षसितत्वादात्मस्वरूपाऽज्ञानेन
रचितत्वात् ॥ तत्तज्ज्ञानेन आत्मज्ञानेन अहङ्कारः आत्मापरि-
ज्ञानमयः आत्माऽज्ञानविक्षसितः । मोहमयत्वमज्ञानविक्षसितत्वं
कैश्चिन्मीमांसकसांख्यविकारिभिः ॥ पूर्वार्थेऽपरेष्व्याहारः । आत्मे-
स्वप्तिरावृत्तिगौरवमतो यथेति ॥ अतो वस्तुमात्रनिष्ठत्वाभावात् ।
परस्परयुक्तिमिरिति मेवो नाम वस्तुनः स्वरूपं, तस्मिन्
वा मास्य हस्तः कर इति वद्वदो मेव इति पर्यायापत्तिः ।
द्वितीये भेदस्यापि भेदस्य तस्मिन्त्वात् पुनस्तस्यापीत्यनवस्थे-
र्यादियुक्तिमिः । तन्निवृत्तिप्रयासेन अहङ्कारस्य विकल्पस्य च
निवृत्तिसाधनमभेदात् प्रत्युतैव त्वत्तं तैपरित्यक्तकृतैः अहङ्का-
रकृतैः ॥ ३३ ॥

त्वत्त इति युग्मकम् । तत्र बहिर्मुखानां संसरणे । एतद्विद्वांसः
व्यापकस्य कर्तुः संसरणं कथमित्यत्र सिद्धमन्तरेष्वारः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
सर्वव्यापकस्यापि देहादेहान्तरगमनमकर्तुः कर्म नित्यस्य
जन्ममरणादिकं च अन्येषां मायावृत्तिकर्मैर्द्विधायाम् । ततो

मनः प्रधानाद्विज्ञाशरीराद्भिन्नः । मूलं कर्ममयं कुर्वन्तुम् ॥ यथा-
काशस्य विभुत्वेन गमनासम्भवेऽपि घटाद्युपाधिगमनेनाका-
शाऽपि गच्छन्निव प्रतीयेत तद्वदत्रापीति भावः । वैष्णवाजान्तु
मने अयोरपि गमनं निरीक्ष्य न सम्भवति इति आक्षेपः
उत्तरस्तु यथा स्थितमेव ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

इन्द्रियैरिति । भूतसूक्ष्मायामप्युपलक्षणं लोकात्लोकान्तरं
शरीराच्छरीरान्तरम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

यत एवमतो देहादत्यन्तविक्षस्य एवास्मेत्याह । आत्मेति ।
परिज्ञानमयः परिणः कात्स्न्येन ज्ञानस्वरूपः परिणवेन प्रवेशभेद-
नापि जडत्वव्यावृत्तिः देहस्तु परितो जड इति भावः । विधाहः
अहमप्रत्ययेन सर्वैः सम्प्रतिपन्नः परितो ज्ञानमय इत्यने-
नैकरूपलाभासस्य विकाराभावप्रयुक्तत्वात्तत्प्रयुक्तं सत्त्वास्त-
शब्दव्यपदेशत्वं देहस्य तु अचेतनपरिणामात्मकस्य पूर्वपूर्व-
विकाराणामुत्तरोत्तरेष्वभावाभावास्तिशब्दव्यपदेशत्वं तथा तत्त-
द्व्यावृत्तिव्यावृत्तिशब्दव्यपदेशत्वं च ध्वनितं सत्त्वात् । अस्तीति
नास्तीति मिदार्थनिष्ठः नास्तीत्यस्य व्यपदेश इति शेषः उभ-
यविधो व्यपदेशः मिदार्थनिष्ठः मिदया भेदेनास्तीत्यतो योऽर्थः देव-
प्रनुस्यादिशरीररूपस्तन्निष्ठस्तद्विषय इत्यर्थः अस्तीति नास्तीति एवं
रूपो भेदव्यपदेशः अर्थनिष्ठः देवमनुष्यादिविहङ्गरूपाथनिष्ठ इति
वार्थः यदा परिज्ञानमय आत्मा देहविक्षस्योऽस्ति नास्तीति विधाह-
मात्रम् अस्यैवेत्यर्थः मिदार्थव्यपदेशः विज्ञात्यस्य भावः अर्थनिष्ठ
इत्यनेनात्मस्वरूपनिष्ठस्तन्निष्ठतया प्रतीतिस्तु अहम इति सूचितं सच
स्वात्मयायात्मसाक्षात्कारकत्वं निवर्त्ततेऽन्यथा तु न निवर्त्तते इत्याह ।
व्यर्थ इति । व्यर्थोऽप्यर्थशून्योऽन्यथात्मन्यविज्ञानोऽपि स्वस्य लोक-
साक्षात्कारो यस्मात् तस्मात्त्वत्तः परावृत्ता विसृक्ता धीवेषां
तेषां पुंसां नैवोपरमेत किन्त्वनुवर्तते एवेति भावः ॥ ३३ ॥

एवं भगवद्विमुखानां देवमनुष्यादिविहङ्गरूपाधिविद्योगरूपस-

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सारानुवृत्तिरुक्ता तत्र पुच्छति त्वत्त इति दाड्याम् । त्वत्तः परावृत्त-
धियः उच्चावचानुच्छापकृष्टान् देहान् यथा गृह्णाति यथा च
विसृजति किंपुनर्देहेनेवेन्द्रियैरपि विमुक्तो देहान्तरमिवेन्द्रिया-
ण्यपि गृह्णाति उत तैरिन्द्रियैः संश्लिष्यको देहान्तरं गृह्णाति
विसृजति चेति प्रश्नार्थः ॥ ३४ ॥

तत्रत निश्चितं मयासाख्याहि त्वयैव कथनीयमित्याभिप्रेत्य
विशिनष्टि । अनात्मनिः तदवधार्यकोऽत्र नञ् । अदप्युक्तिमिदं वि-
मादं कुरुष्ववसेयं किञ्चैवं विद्वांसः प्रायशो लोके न सन्त्यत्र
कृतः यतः सर्वे वञ्चिताः स्वन्माययेति शेषः ॥ ३५ ॥

मनः पञ्चानिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।

शरीरं यदुपादत्ते यथाप्युक्तमतीश्वरः गृहीत्वैतानि सया ॥

इतिगीतौक्तं परिहारमाह । मन इति । कर्ममयं कर्मवासनाप्रचुरं
पञ्चमिन्द्रानिन्द्रियैर्युक्तमेव मनः लोकांलोकं शरीराच्छरीरं प्रयाति
ततोऽन्य एवात्मा तन्मनोऽनुवर्ततेऽनुयातीत्यर्थः । इन्द्रियैरिति भूत-
सूक्ष्माणां संप्रत्यक्षं पञ्चमिन्द्रियैर्न कर्मेन्द्रियाणां तत्तद्देह-
सुखमसं सूचितम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिजयचक्रवर्तिनिकृतपदरत्नावली ।

महकाविकारानुगतस्य हरेरपि गुणशोभकतो विकारः
स्यादिति तत्राह । आत्मेति । आत्मा परमात्मा गुणशोभकतवि-
कारवान् न परिज्ञानमयत्वात् पूर्णज्ञानस्वरूपत्वात् विकारामि-
मानित्वमन्तरेण ज्ञानस्वरूपत्वेन आत्मा जीवोऽपि न गुणशोभकतवि-
कार इति विकल्पस्वरूमाह । विवाद इति । जीवेश्वराभेदं जग-
न्मिथ्यात्वादिकमसदस्ति जीवेश्वरभेदप्रपञ्चादिकं सञ्जास्तीति
मिथ्या वस्तुयाथाथ्यादिविषयेणार्थनिष्ठः पदार्थनिष्ठो विवादो
विकल्पो भवति केषामित्यत उक्तं वयं इति सविकल्पो-
व्ययोऽप्यीत्यमानीवषयोऽपि तथा निष्प्रयोजनोऽपि स्वलोकात्
स्वाभ्याममत्तः परावृत्तधियामपगगतबुद्धीनां पुंसां नोपरमेत पुनः
पुनर्वर्तते इत्यर्थः । असदस्ति च सञ्जास्तीत्येवं मेदाविवादनं
सदेव हस्तिपादाज्जविमुक्तानां प्रवर्तते इति मानं हिण्ड-
गृहीतम् ॥ ३७ ॥

त्वादिमुखानां स्मृतकर्मसुखानामेषां पुनर्ममोऽस्तीति सिद्धं
तत्र निश्चानां जीवानां जन्ममृती कीदृशो कर्मेतरकारणं च
किमिति पुच्छत्युच्यते । त्वत्त इति । त्वत्तः परावृत्तधियः स्वतो
नित्या जीवा अहं जातोऽहं मृत इत्यभिमानेन स्मृतैः कर्म-
मिषयोच्चावचान् देहान् गृह्णाति विसृजति च ॥ ३४ ॥
तद्देहादिकं तथा ममाख्याहि बुद्धिबलविधुरैर्बुद्धेयं चेदपि
बुद्धिमद्भ्यः भोक्तुं शक्यत्वात्किमिति मयाख्येयमिति निर्वच्य
इति तत्राह । नहीति । नाञ्जन्ति नावगच्छन्ति न जानन्तीत्यर्थः
अनुवृत्तिं पूजनयोरिति ज्ञातुः गतिर्ज्ञानार्थः पञ्चिता भोहि-
तास्त्वयेति शेषः ॥ ३५ ॥

नित्यानां जीवानां केदमहंमाहो कारणं कर्मइतरमनोऽपी-
त्याशयवान् परिहरति । मन इति । मरणकाळे कर्ममयकर्मस-

[१४४]

स्कारोपचितं लिङ्गारमकं सूक्ष्मैः पञ्चमिन्द्रियैर्युतं मनो
लोकाद्देहावस्थं लोकं देहं प्रयाति तदात्मा जीवः तन्मनोऽनुव-
र्तते कर्मेष्टरस्तन्मयं तत्प्रधानं तत्प्रेरितमिति वा प्रनादितः
प्रकृतिमयेन तेन वक्ष्यतामनुवर्तते युक्तम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

सोऽहङ्कारः केन निवर्तते उच्यते मयं द्वितीयाभिनिवेशतः
स्यादित्याधनुसारतो मद्वाहिर्मुखतानिदानत्वेन मदन्तर्मुखतयैव-
स्याह । आत्मा परिज्ञातमयः इति । स्वलोकात् स्वाभ्यादपि मत्तः
परावृत्तधियां पुंसां यत् आत्मापरिज्ञानं स्वस्वरूपास्फूर्तिस्त-
न्मयो यो निजमतपरमतयोरस्तीति नास्तीति मिदार्थनिष्ठो
विवादः सोऽयंशून्योऽपि नैवोपरमेतति मद्वाहिर्मुखतायां सत्यां
विवादमात्रं प्रसवेन्नतु ज्ञानमुदयति मदन्तर्मुखतायां ज्ञानम-
प्यानुषङ्गिकतयादयेत् परमपुरुषार्थलक्षणमप्राप्तिस्तु मुख्यतये-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

त्वंरा इति युग्मकम् तच्च तैः तत्र स्मृते व्यापकस्येत्यत्र
निरीहस्येति वाच्यम् ॥ ३४-३५ ॥

तदनुवर्तते तदाकृदक्षयति तदाकृद्व्यापकचलनेनैव चक्षति
३६-३७ ॥

श्रीमद्भिजयचक्रवर्तिनिकृतसारार्थदर्शिनी ।

संशयच्छेत्तारो ये विद्वांस एव तत्त्वनिश्चायका इतिचेत्तेषामपि
विवादो नोपशम्यतीत्याह । आत्मेति । प्रपञ्चोऽयमस्तीति सत्य इति
कश्चिदुपस्थानिनिश्चिनोति तन्मतं दूषयित्वा नास्तीति मिथ्येति
कश्चाञ्चिन्निश्चिनोतीति विवादो ह्यात्मनः परमात्मतत्त्वस्यापि
ज्ञानसूचक इत्यर्थः । आत्मनि अनुसवगोचरीकृते विवादानुपपत्तेः
मिदार्थं माद्विज्ञे एव अयं प्रयोजनं नतु मयि निष्ठा नितरां
स्थितिर्यस्मात् सः यद्वा मिदा विदारणं परमतस्मद्वदनमेवार्थ-
स्तत्रैव निष्ठा यस्य सः किञ्च व्यर्थो विषयः तस्मात् न पुण्यं
न पापं न स्वर्गो न नरकक्षेत्रेण तिष्प्रयोजनोऽपि नोपरमेतति
मन्मायाशक्तैरेव स्वस्वभाव इति भावः । यदुक्तं चच्छक्तयो वदतां
वादिनां वै विवादसम्बादभुवो भवन्तीति किञ्च बहुसम्भवान्तै
मत्प्रापकं मार्गं प्राप्यापि ते ते ततश्च्युता भवन्तीत्याह । मत्तः परा-
वृत्तधियामिति चेदशास्त्रार्थो हि मत्प्रापको मार्ग एव तं विद्वां
सस्तेमां प्राप्तुं प्रवृत्तधियोऽपि मध्ये विवादमङ्गीकृत्य मत्तः सका-
शात् परावृत्तधियो भवन्तीमावः । मत्तः कीदृशात् स्वलोकात् स्वान्
भक्तानेव लोकेता कृपया पश्यति नाभ्यानिति तथा तस्मात्
भक्ताश्च विवादानुत्पत्तिष्णाव एव तेन माक्षिन्तनादिनैव स्वायु-
सफलमित्यर्थं नतु विवादस्य प्रपञ्चस्य तस्मिन्निश्चयजिज्ञासया
तद्विफलमित्यर्थमिति व्यञ्जितम् ॥ ३३ ॥

त्वत्त इति । चेदि बुद्धिस्त्वत्तः परावृत्ता तदेव तेषां
कर्ममिवन्धः ततश्च उच्चावचान् उच्यतामनाय देहान् स्थूलां
यथा गृह्णाति यथा विसृजतीति तद्विमुखानां जन्ममरणयोः

ध्यायन्मनोऽनुविषयान् दृष्टान् वाऽनुश्रुतानथ ।

उद्यत्सीदत्कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति ॥ ३७ ॥

विषयाभिनिवेशेन नाऽऽत्मानं यत्स्मरत्पुनः ।

जन्तोर्वैकस्य चिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥ ३८ ॥

जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ! ।

विषयस्वीकृतिं प्रादुर्यथा २ स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥

स्वप्न मनोरथ ४ चेत्यं प्राक्तनं नस्मरत्यसौ ।

तत्र पूर्वमिवाऽऽत्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

प्रकारं ब्रूहीत्यर्थः । अनात्मभिरुपपुञ्जिभिर्बुद्धिर्मात्रं भावयितुमप्य-
शक्यं किं पुनर्बुद्धिमित्यर्थः । ननु लोके विज्ञा बहवः स्युस्त एव-
तत् प्रष्टव्यस्तत्राह । नहीति । विज्ञितास्त्वन्मायया मोहिताः ॥ ३४ ॥

मनो मनःप्रधानं सूक्ष्मशरीरमेव लोकाल्लोकान्तरं याति
कर्म कर्माधीनम् आत्मा जीवोऽन्वस्ततो भिन्नोऽपि तदुपाहित-
त्वादेव तत् सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते अनुगच्छति ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ पुरुषेश्वरयोरत्यन्तभेदं पुरुषेश्वरयोरत्र नैवेद्ययभयवपीति
शक्येन प्राप्तं प्रसङ्गादिराकरोति । आत्मा जीवः परमात्मनोऽथ स
अंशत्वावच्छिन्नं निजरूपेण भिन्नोऽपि अंशिनिरूपेण स्थितिप्रवृत्त्या-
द्यभावादभिन्नः "अंशो नानावपदेशादन्यथाचापी" आदिन्यायात्
एवं भूतस्य परमेश्वराद्विभक्तत्वेऽप्यभिन्नस्य आत्मनः यदपरिज्ञानं
तन्मय एव कः पुरुषेश्वरयोर्भिदा भेदरूपो योऽर्थस्तन्निष्ठः अस्तीति
नास्तीति विवादः ननु यथार्थं त्वन्मतमाश्रित्येवं विवादं कृतो न
स्यजन्तीत्यत्र मत्पराऽनुसृतत्वान्मम मतं न जानन्त्यतो न स्यजन्ती-
त्याशयेनाह । व्यर्थोऽपीति । स्वलोकात् स्वकीयानन्यजजनरमणा-
स्यान्तान्ममः परावृत्तिधियां बहिर्बुद्धीनां व्यर्थोऽपि निरर्थोऽपि
केवलमेव वादः केवलमेव नैवोपरमेन ॥ ३३ ॥

मगवत्पराऽनुसृतत्वमुचितेन तेषां जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसार
एव भवतीति सूचितं तत्र पुच्छति । त्वत्सं इति । यथा गृह्णन्ति
विस्तृजन्ति च तन्ममाख्यादीत्युत्तरेणात्वयः ॥ ३४ ॥

एतद्विज्ञांसः प्रायो बहुधा न हि सन्ति हि यतो वञ्चिताः
त्वभाषयेति शेषः ॥ ३५ ॥

मनः कर्ममय कर्मप्रधानं फलोन्मुखकर्मप्रेरितम् पञ्चभिरि-
त्युपक्षयं पञ्च तन्मात्राणां पञ्चकर्मोद्भयाणां च मनः प्रधानं
खिन्नशरीरमित्यर्थः । लोकाल्लोकान्तरं देहान्तरं प्रयाति
तर्हि तदेवात्मा किं नैयाह । अन्य इति । तल्लिङ्गशरीरत्वेना
नुवर्तते यथाग्रामाद्ग्रामान्तरं रथः प्रयाति रथी तमनुवर्तते
तद्वत् ॥ ३६ ॥

आत्मा जोहै सोतो ज्ञान स्वरूप है उस के विषय में
अस्ति नास्ति ऐसा सब लोगों का विवाद रहता
है और उस के अर्थ में भेदभी है जिन लोगों की बुद्धि
मेरे १ बहिर्मुख है उन का यह विवाद मिटता नहीं है ॥ ३३ ॥
उझव उवाच हे प्रभो ! तुमारे से जिन की बुद्धि बहिर्मुख
है वे लोग जैसे ऊँच नीच शरीरों को धारण करते हैं
और छोड़ते हैं ॥ ३४ ॥

हे गोविन्द ! सो बात आप मेरे से कहो ये जिस को
अज्ञानि लोग नहीं जान सकते हैं इस के जानने वाले पांडित्य
नहीं हैं जोहै सो तुमारी माया के भुलारे भये हैं ॥ ३५ ॥

श्रीभगवान् उवाच मनुष्यों का जो कर्म मय मन है सूक्ष्मशरीर
सो पाँच इंद्रियों से युक्त है वह लोकों से लोकान्तर को
जाता है उसी के पीछे आत्माभी जाता है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहान्तरयोगश्च कथं भवे-
तीति चेत्स्मृतिवियोगयोगाश्रयमिति वक्तुं तयोः कारणमाह ।
ध्यायदिति । कर्मतन्त्रत्वात्कर्मोपस्थापितान् दृष्टान् वा अनुश्रुतान्
वेदेकान् विषयाननुध्यायत् अयानन्तरं ध्यायमानेषुदा-
विर्भवत्पूर्वं विषयेषु च सीदल्लीयमानं भवति तदनन्तरं तस्य
स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं नश्यति ॥ ३७ ॥

ततः किमत आह । विषयेति । कर्मोपस्थापितदेहादिदेहा-
त्यन्ताभिनिवेशेनाऽऽत्मानं पूर्वदेहं पुनर्न स्मरेदिति तत्सर्व-
यातनादिदेहाभिनिवेशेन वा हर्षतर्षादिहेतोः पूर्वदेहेऽत्यन्तविस्मृति-
रदङ्कारनिवृत्तिस्तदभिमानिनो जन्तोर्जीवस्य मृत्युरुच्यते ननु
देहवन्नाशः ॥ ३८ ॥

जन्म तु विषयस्य देहस्यात्मतया स्वीकृतिमभिमानं प्रादु-
र्न तु देहवदुत्पत्तिः तच्च पुत्रादिदेहवत्प्रतीत्यतिशयमात्रेण किं तु
सर्वभावेनाभेदेन अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणयोर्देहान्तकथं
यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तो विवृणोति । स्वप्नामिति । तत्र वर्तमाने स्वप्नादौ पूर्व

१ ध्यायमानोऽनु इति धीर०पाठः २ स्वप्नः ३ तदभादिति शुक्लपक्षीय०पाठः ४ चार्थ वि०पाठः

श्रीभारतसामिहितभाष्यदीपिका ।

चेति अपूर्वमिवेति चान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाध-
जातमिव पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीभारतसामिहितभाष्यदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी

तयोः स्मृतिविशेषयोगयोगोः । कारणमिति तत्र स्मृतेः
कारणं कर्मवशादागामिदेहानुष्ठानं विस्मृतेस्तु भयशोका-
दिहर्षतर्षादि चेति ज्ञेयम् । कर्मतन्त्रत्वात् कर्माधिनित्वात् ।
अनन्तरं ज्ञानानन्तरं । तदनन्तरं ज्ञानानन्तरम् तस्य मनसः ३७
ततः स्मृतिनाशात् । सैव विस्मृतिरेव । कस्याचित्तेतो-
रित्यस्य व्याख्या यातनादेहाद्यभिनिवेशेनेत्यादिः । तदभिमा-
निनो देहाभिमानितः ॥ ३८ ॥

आत्मतया सामिहिततया । मूले यथा स्वप्नमनोरथ इत्येव
पाठः सामिहितस्मृतौ लक्ष्यते । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्-
वर्तीति न्यायेन "ऊकाखोऽज्ञ दीधन्तः" इतिवत् पुंस्त्वेऽप्ये-
कवचनम् मन एव लक्ष्य इत्युक्तम् । स्वप्नमनोरथाविति कचित्
पाठः ॥ ३९ ॥

इयं पूर्वदेहविशेषणावच्छिन्नप्रकारेण । असौ स्वप्नमनो-
रथवान् । वर्तमाने स्वप्नादौ स्थित इति शेषः । पूर्वं
चेत्युक्त्या चेतयोः वैपरीत्या योजनं कृतम् । तथाच पूर्व
चापूर्वमिवेत्यन्योऽभ्युपेतः तस्यैव व्याख्यानं पूर्वसिद्धमेवेत्यादि
चाद्यत्रयस्यास्यानपातितत्वं विमृश्येत्यर्थ इत्युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

१ [अविवादः अहंप्रत्ययनसर्वसंप्रतिपन्नः] उद्यत्सीदत्कर्मतन्त्रं
स्मृतिः उद्यदपि विषय प्रावययात् सीदत्कर्मतन्त्रं स्मृतियस्य
सः ॥ ३७ ॥

मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः मरणकाले अत्यन्तज्ञानलोपो भवती-
त्यर्थः ॥ ३८ ॥

जन्मास्त्विति । सत्त्वमात्रेण सर्वविधमनोवृत्त्या आत्मतया विषय-
स्त्रीकृतिसु आत्मत्वेन देहात्माभिमानिनो जन्मकालप्रभृतिदेहा-
त्मभ्रमेण स्वात् देहात्माभिमानस्य भ्रान्तिरवे दृष्टान्तमाह । यथा
स्वप्नमनोरथ इति ॥ ३९ ॥

तस्मादिति । तस्मात् मरणस्यात्यन्तज्ञानलोपहेतुत्वादित्यर्थः
प्राक्तनं मनोरथं मनोवृत्तिं तदेहात्माभिमानिनमिह जन्मनि न स्मर-
तीत्यर्थः । तत्रेति इवशब्द उपर्यन्वेति पूर्वस्मिन् जन्मनि सन्तम-
प्यात्मानमपूर्वमिव पूर्वमसन्तमिदानीं सञ्जातमिव पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमहेश्वरिशास्त्राचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि पूर्वदेहादिकान्येव ज्ञानेन्द्रियाणि देहान्तरेऽनुवर्तन्ते कथं
तर्हि पूर्वजन्मविस्मृतिरित्यत्राह । व्यायजिति । कर्मतन्त्रं कर्म
वासनावशं मनः दृष्टान् श्रुतान् वा विषयान् व्यायजयानन्तरं

उद्यद्विषयसंनिध्ये सति हृष्यत् सीदत्तदसंनिध्ये क्रिश्यन्
भवति तदनु तत्पृष्ठतः स्मृतिः पूर्वपूर्वस्मृतिः शास्त्र्यति अपै-
त्येकस्मिन्नेव जन्मतीत्यं किमुत नितरां विस्मृतिरदेहाविगमा-
दाविति भावः ॥ ३७ ॥

विषयमभिनिवेशेनेति । यस्मिन् यस्य मनः विषयमभिनिवेशेनात्मानं
न स्मरेदेहविलक्षणमात्मानं नानुसन्दध्यात्तस्य जन्तोः कस्यचित्तेतोः
कस्माच्चित्कारणान्मृतिरत्यन्तविस्मृतिमरणकालेऽत्यन्तज्ञानलोपो
भवतीत्यर्थः । कस्याचित्तेतोः इत्यनेन जीवनावसाननिमित्तं कर्म-
विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

ननु मृतावत्यन्तज्ञानलोपेऽपि पुनर्देहात्तरसम्बन्धरूपजन्मा-
न्तरे तेषामेव मनः पष्ठानामिन्द्रियाणामनुवृत्तेः पूर्वजन्मस्मृतिः
स्यादेवेत्यत आह । जन्मेति । हेभूरिदपुनः सर्वभावेन सर्वविधमनो-
वृत्त्या आत्मतया विषयस्त्रीकृतिं देहस्त्रीकारं जन्म प्राहुः
जन्मकालप्रभृतिदेहात्माभिमानः स्यादित्यर्थः । देहमेवात्मानमभि-
मन्यमानस्य देहविलक्षणमात्मनः पूर्वोत्तरजन्मानुसंधातुरप्रती-
यमानत्वात् स्मृतिविषयस्त्रीकृत्याः स्मृतिरिति भावः । देहात्मा-
भिमानस्य भ्रान्तिरवे दृष्टान्तमाह । यथा स्वप्नमनोरथाविति अहं
स्मृतिविषयस्त्रीकृत्याः पूर्वस्मृतिरित्येकारकत्वे - दृष्टान्तः । - यथा
स्वप्नो यथा मनोरथश्च योऽप्यहमासमित्येवं विधांस्मृतिरित्येकारक-
मृति स्त्रीकृतिहेतुभूतयोस्तत्सामानाधिकरण्यानिर्देशस्तत्त्वादे-
पात् ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तो विवृणोति स्वप्नमिति मनोरथं चेत्यस्य कुर्वन्निति
शेषः असौ पुमात्प्राक्तनं ब्राह्मणात्वाद्याकारं न स्मरति यद्वा
स्वप्नं पश्यन्प्राक्तनं स्वप्नं त स्मरति तथा मनोरथं कुर्वन्प्रा-
क्तनं न स्मरति तद्वत् यथा स्वप्नमनोरथौ । इत्यप्राप्यमे-
वायं तस्मान्मनोरथं चेत्यमिति पाठान्तरं तत्र तस्मान्मृति-
विषयस्त्रीकृत्योरत्यन्तज्ञानलोपहेतुत्वात्प्राक्तनं मनोरथं मनोवृत्तिं
तदेहाभिमानमिह जन्मनि न स्मरति इत्यर्थः किं तर्हि स्मर-
तीत्यत आह । तत्रेति । इव शब्दोऽपूर्वमित्यनेनान्वेति तत्र सति
जन्मान्तरे पूर्व पूर्वस्मिन् जन्मनि सन्तमप्यात्मानमपूर्वमिव पूर्व
मसन्तमिदानीं सञ्जातमिवानु पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

मनः प्रधानः पुरुषोऽनुवर्तत इत्यनेन मनसः प्रयोजकत्वं प्रती-
यते तत्कथमत्राह । व्यायजिति । मनोदृष्टान्तया श्रुताविषय-
यान् व्यायजन् स्यादिति हि यस्मात्समात्पुरुषपृष्ठतौ मनः प्रयोजक-
मिति शेषः इतोऽपि मनःप्रयोजकमित्याह । अथेति । अथ यदा
कर्मतन्त्रं विषयसंस्कारसमुद्रमग्नं मनः सीदद्विषयमात्मानो देहा-
नुवर्तते भवति तदा तदनु मनोऽनु जीवस्य स्मृतिरित्यस्मरणं
शास्त्र्यति नश्यति देहान्तराभिमानपर्यन्तमिति शेषः ॥ ३७ ॥

मरणमेव स्पष्टयति । विषयेति । कस्याचित्कर्महेतोरुत्तरवेदं
प्रवेक्ष्यन् विषयमभिनिवेशेन उत्तरदेहनिवेशेन जन्तोर्मन आत्मनो
पूर्वदेहं न स्मरेत् स्मरणसमर्थं न स्यादिति यत् सात्यन्तवि-
स्मृतिर्मृत्युरित्यन्वयः । वा इत्यनेन जातस्य हि पुनो मृत्युरिति
स्मृतिप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं जन्म स्पष्टयति । जन्मेति । पुंसो देहादिष्वहं ममेद-
मिमांशात्मतयात्मीयत्वेन सर्वभावेन सर्ववेष्या समस्तामि-
प्रायेण विषयस्त्रीकृतिं देहमिमानं जन्म प्रादुरित्यन्वयः । देहा-
दिष्वहं स्त्रीयश्च न भवति परमात्माधीनत्वादिति तु सन्देहेन
विशेषितऽयं उदाहरति । यथेति । जाग्रद्विषयस्य स्वप्नो यथा
अविद्यमानो यथा च मनोरथविषयोऽप्यविद्यमानो न त्वनिर्वचनीय
परस्यापि जीवस्यातो जन्ममृतियुक्तं इति भावः । स्वप्न इति
पाठे स्वप्ने जाग्रमानो जाग्रत्प्रत्ययो यथा अविद्यमान इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अत्यन्तविस्मृतिं सोदाहरणं स्पष्टयति । स्वप्नमिति । यथा-
स्वप्नादेवस्थितः स्वप्नरूपं मनोरथं च प्राक्तनमर्थं तद्विषयं चासौ
स्वप्नादिदृक् न स्मरति तथा तत्र देहान्तरमिमानं सति
पूर्वं पुरातनमात्मानं देहं न स्मरति इव शब्दः केषां चिन्महात्मनां
स्मरणं सम्भवतीत्यस्मिन्नर्थे अस्मरणं कारणमाह । अपूर्वमिति
च शब्द एवार्थे अपूर्वं पश्चात्तनं नूतनं देहमेवानुपश्यति पक्षतः
इति यद्वा विषयमिनिवेशमेव स्पष्टयति । स्वप्नमिति । प्राक्तनं
स्वप्नं मनोरथं च यथा न स्मरति असौ तथा प्राक्तनजन्मा-
द्यनुमतमर्थं विषयं च न स्मरति किं तत्र निमित्तमत्राह ।
तत्रेति । तत्र देहान्तरप्राप्तौ पूर्वमनादिमेवात्मानम् अपूर्वं सादि-
मिवानुपश्यति इति यस्मात्समाद्विषयमिनिवेश एव कारण-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

अप्रमितिः । तैः तदप्रपूर्वं चेत्यादौ पूर्वं चापूर्वगिवेत्यन्वय
इत्येव लक्ष्यम् ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसरायंदर्शिनी ।

एवं सर्वदैव सूक्ष्मशरीरानुवर्तिनो जीवात्मनः स्थूलशरी-
रेण विभोग एव मृत्युः संयोग एव जन्मेति ब्रुवस्तयोरपि
स्थूलविभोगसंयोगयोः सर्वथा स्मृतिविभोगस्मृतिसंयोगवै-
कार्यामिमाह । ध्यायदितिकर्मतन्त्रं कर्माधीनं मनः कर्मोपस्थापि-
तान् दृष्टान् विषयान् मर्यादोक्तस्थान् परदारादीन् श्रुतान् देवलो-
कस्थान् तानेव व्यापन् सन् अथ क्षणानन्तरं च्येयु तेष्वेव उद्यत्-
तदाकारीभवत् स्मरत् पूर्वव्यातेऽयो विषयेऽप्यः सर्वथा विच्युती
भूतं भवति तदनु तदन्तरं तस्य स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धाने न-
श्यति ॥ ३७ ॥

ततः किमत आह । विषयेति । कर्मोपस्थापितेषु देवादि-
देहेषु यातनदेहेषु च अत्यन्ताभिनिवेशेन आत्मानं पूर्वदेहं
पुनर्मनो न स्मरति यत् स मृत्युः । स्थूलदेहविभोगः ।
अत्यन्ता आत्यन्तिकी पूर्वदेहविषया विस्मृतिर्यतः सः । कस्य-
चिद्वेतोः प्रारब्धकर्मसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जन्मत्विति । विषयस्य कर्मोपस्थापितदेहस्य सर्वभावेन आत्म-
तया स्त्रीकृतिम् आत्यन्तिकमभिमानमेव जन्म प्राहुः । अभिमा-
नमात्रेणोत्पत्तिमरणयोर्देहान्तरवत्त्वम् । यथा स्वप्नश्च मनोरथश्च सः ।
सर्वोऽपि जन्मो विभाष्यैकवर्तित्येकवचनम् ॥ ३९ ॥

दृष्टान्तो विवृणोति । स्वप्नमिति वर्तमानो देहस्य जीवो यथा
प्राक्तनं स्थूलदेहं न स्मरति इत्यमेव वर्तमानस्वप्नस्यो मनो-
रथस्यो वा जीवः प्राक्तनं स्वप्नं मनोरथं वा न स्मरति कश्चित्
कदाचित् स्वप्ने पूर्वकं स्वप्नं च स्मरतीति चेत् कश्चित् कदाचित्
जातिस्मरणं पूर्वदेहं स्मरतीति न सर्वथा तिर्यगः किञ्च तत्र
वर्तमानदेहस्यो जीवः पूर्वसिद्धमेवात्मानम् अपूर्वमिव अनुपश्यति
महं पादार्थिक इति साप्तवार्षिक इति इतः पूर्वमहं नास्मिति
प्रतिज्ञायामात्मानं जानातीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु पूर्वदेहादिकमात्मा कुतो न स्मरतीत्यत आह । व्यायदिति
तस्यात्मनः कर्मतन्त्रं मनः कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वागोचरतया-
श्रुतान् वा विषयान् अनुध्यायन् व्यापमानेषु विषयेषु उद्यत्
आधिर्भवत् अन्यत्र सीदत् स्मृतिहीनं भवति एवमेकस्मिन्नेव
जन्मनि विषयस्मृतिरनुशास्यति किमुत जन्मान्तरीयदेहादि-
ष्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु आत्मा देहादेहान्तरं गच्छति चेत्तर्हि देहदसौ
मृतः जातः इति लोकाप्रसिद्धयोर्जन्ममरणयोः को विषय
इति शङ्कां निराकरोति । विषयेति द्वावयाम् । यत् यः
जन्तुः देही विषयमिनिवेशेन ग्रहमित्यहङ्कारविषये देहे
योऽभिनिवेशः देहोऽहमित्याग्रहस्तेन आत्मानं देहेन्द्रियादि-
विषयान् न स्मरेत् तस्य जन्तोः पुनः कस्यचिद्वेतोः विस्मृतिः
देहवियोगो मृत्युरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जन्मेति । जन्म तु विषयस्य देहस्य आत्मतया स्त्रीकृतिं
प्राहुः पूर्वदेहादिस्मृतिविनाशकं देहान्तरमात्मानमिमानं जन्म मये-
नमेते प्राणा अभिसमायन्ति अन्तर्भवतः कल्याणतरं रूपं
कुर्वते पित्र्यं वा गार्हपत्यं वा देवं वा प्राजापत्यं वेत्याद्याः
श्रुतयः प्रादुरित्यर्थः । पृथग्भूतस्यापि पुत्रादेरात्मतया स्त्रीक-
रणं सम्भवत्यत आह । सर्वभावेनेति । सम्पूर्णं देहात्मभावे-
नेत्यर्थः दृष्टान्तमाह । यथा स्वप्नमनोरथ इति । स्वप्ने मनोरथः
रूपान्तरमिनिवेशः पूर्वरूपस्मृतिनिर्नाशको यथा तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

पूर्वदृष्टान्तानुवादपूर्वकं दृष्टान्तान्तरमाह । स्वप्नमिति । असौ
पुमान् स्वप्नं मनोरथं च प्राप्य प्राक्तनमात्मानममुक्तनामासुक्तनाम-
रूपमोत्रोऽहमासमिति न स्मरति तत्र स्वप्ने मनोरथं च पूर्व-
मिव अपूर्वमात्मानं पश्यति चक्रापूर्वगृहादिवदपूर्वं गृहादि-
कमपि पश्यति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पुरुष का मन विषयों का ध्यान करता रहता है तब
वेले सुने विषयों के ध्यान करने से वह मन कभी कायों
में उद्यत होता है कभी लय होजाता है तब ऐसे कर्म
वश होने से उसकी स्मृति नष्ट होजाती है ॥ ३७ ॥

विषयों के मयत्त्व अभिनिवेश होने से अपने को
फिर नहीं स्मरण करता है ऐसे इस मनुष्य को किसी
देह से अत्यन्त विस्मरण वाला मृत्यु होजाता है ॥ ३८ ॥

इन्द्रियायनसष्टेयदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ।

बाहिरन्ताभिर्दाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ॥ ४१ ॥

नित्यदा ह्यङ्ग ! भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ ४२ ॥

यथाऽर्चिषां स्नातसां च फलानां वा वनस्पतेः ।

तथैव सर्वभूतानां स्वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥

सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वत्स्नातसां तदिदं जलम् ।

सोऽयं पुमानिति नृणां मृषा गीर्धोर्मृषायुषाम् ॥ ४४ ॥

अथ टीका ।

हे भूरि ! उल्लङ्घनी पुरुष का सब प्रकार से जो मन में विषयों का स्वीकार करना है उसी को जन्म कहते हैं जैसे कि स्वप्न का देखना है अथवा कोई मनोरथ का करना है ॥ ४१ ॥

स्वप्न में तथा मनोरथ में इस प्रकार के पहिले मनोरथ को नहीं स्मरण करता है तहां पर अपने आत्मा को बाह्य सतीका अपने ऐसा जानने लगता है ॥ ४२ ॥

अधिरक्षामिकृतमावायं दीपिका ।

उपसंहरति । इन्द्रियाणामयनं मनस्तस्य देहान्तराभिनिवेशेन वा सुष्टिरुत्पत्तिस्तथा वस्तुन्यात्मनि तदभिमानेनेदं त्रैविध्यं सूक्ष्ममव्ययमनीचत्थमसर्वं भातीत्यन्वयः एवंभूत आत्मा बाह्या देहान्तरमेव हेतुश्च भवति बाह्यविषयान्तरान् सुखार्थीश्च पद-
सीत्यर्थः यथा जनो जीवः स्वप्ने बहूनसतो जनान् देहान्-
कुर्वन् पश्यन् बहुकृपां भाति तद्वत् यथा इदं त्रैविध्यमव्या-
त्मादिकं भाति असज्जनकृद्वृष्टपुत्रोत्पादको जनः पिता स्वयं
समोऽपि पुत्राभिमानतस्त्वस्मिन्नादिषु यथा मेदहेतुर्भवति
तद्वदिति मन्यतस्मानम् ॥ ४१ ॥

तदेव लोकमस्मिन् जन्ममृत्युं निरूपय सूक्ष्मावपृष्टावपि तौ
वैराग्याय निरूपयति । नित्यदा प्रतिक्षयां भूतानि शरीराणि
उत्पद्यन्ते नश्यन्ति च कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्कृतं भवनेमभवने
वाऽविशेषिकमिदं लक्ष्यते ॥ ४२ ॥

सतोऽयममरणाद्योर्ज्ञाने कारणमेतद्वेत् सत्त्वमव तयोः
कृतः एवावपृष्टानुगानेन साधयति । यथेति । अर्चिषां परिणामा-
दितिः स्नातसाङ्गत्वादिभिः फलानां रूपादिभिर्वेशाऽवस्थावि-
शेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुपङ्गः आदिष्वेन तेजोबल-
कामकोशवादीनामुपादानम् विमतं प्रतिक्षयात्प्राप्तिविनाशवत्
अवस्थाभेदवत्त्वादीपज्वालादिवदित्यनुमानम् ॥ ४३ ॥

कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञा तद्वेव सादृश्यावच्छिन्नीत्याह ।

इन्द्रियाणो मनश्चेति इति शुक्लपाठः । स्वयोऽवस्था च तत्कृता इति चिन्पाठः ।

[१४५]

सोऽयमिति । सादृश्यादार्चिषामेव यथा सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा
यथा च स्नातसां प्रसाहज्जलानामेव तदिदं जलमिति तथा सोऽयं
पुमानिति धीर्गोश्च मृषा नृणां बहूनां शरीराणां मृषा वष्यमायुर्वेषा-
मविशेषिकतां तेषां भवति ॥ ४४ ॥

अधिरक्षामिकासंज्ञासामिषिस्तुतिः—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदभिमानेन देहान्तराविष्टमनोऽभिमानेन । एवं भूतः देहा-
व्यासवान् । पूर्वार्थेऽसज्जनकृदवस्थानपत्तिस्त्वं स्वप्न इत्यव्या-
हारः त्रैविध्यमव्ययमनीचत्थमसर्वं भातीत्यन्वयः । तद्वदिति पुत्रस्य
पुत्राभिमानादिविषयः । अन्वत् अवाशिष्टमि-
न्द्रियत्वादिपदत्रयम् । समानमुभयपक्षेऽपि तुल्यार्थकम् ॥ ४१ ॥
तदेव मनोऽव्यासनिवन्धनजन्मादिप्रकारेण सौजन्ममृत्युं तत्
कृतमस्मिन्सूक्ष्मकाळकृतम् । भवने जन्म । अभवने मरणम् ॥ ४२ ॥

सतोऽयममरणाद्योर्ज्ञाने कारणमेतद्वेत् सत्त्वमव तयोः
स्थित्वम् । तयोर्जन्ममरणाद्योः । साधयति सूक्ष्मजन्ममृत्यु
अनुमापयति । विमतं विवादात्प्राप्तितं शरीरमिति पक्षस्यो-
द्देशः प्रतिक्षयात्प्राप्तिविनाशवदिति साध्यस्य । अवस्थाभेद-
वत्त्वादिति हेतोः । दीपज्वालादिवदिति दृष्टान्तस्य । यदवस्था-
भेदवत्त्वं प्रतिक्षयात्प्राप्तिविनाशवदयथा दीपज्वालादीत्यन्व-
यव्याप्तिः । यत्रैव तत्रैव यथास्मेति वितरेकव्याप्तिः ॥ ४३ ॥

तर्हि प्रत्यभिज्ञात्प्राप्तिविनाशवदिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञानोत्तरम्
ज्ञानम् तस्या एकवस्तुविषयत्वात् भिन्नभिन्नशरीरे सा कथं
सङ्गच्छेदित्याशङ्का । तद्वेति सिद्धान्तग्रन्थः । तद्वेव
दीपादिष्वेव सादृश्यावच्छिन्नादि सन्निवेशसाध्यात् । दृष्टा-
न्तस्य प्रकाशतरङ्गवेगादिसाध्यात् । अर्चिषामेव सत्त्वमधी ।
मृषा अममयी । सादृश्यस्य अमहेतुत्वादिति ॥ ४४ ॥

असुदृशेनसुरिकृतशुक्लपदीयम् ।

इन्द्रियाणां चिति अपेक्षया भौतिकदेहपरः शरीरमिन्द्रिय-
ग्रन्थः कारणं चेति त्रैविध्यमस्ति तस्मिन् एवात्मवस्तुनि बाह्या-

भीमदर्शनसूरिकृतशुक्पञ्चम ।

असज्जनकृतं यथा अस-
त्पुत्रोत्पादकः पुरुष इव असत्पुत्रो ह्यनर्थहेतुः एवं बह्यान्तर्भेदा-
नुभावो ह्यनर्थहेतुः अतस्तदुत्पादकतुल्यः मन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नित्यदेति । भवन्ति परिणामान्तरं यान्ति न भवन्ति पूर्वा-
वस्थां त्यजन्ति ॥ ४२ ॥

कालकृतानां संस्थानां सूक्ष्मतया बुद्धेश्चैव दृष्टान्तमाह । यथेति
यत्कृताः येन कृताः तेनेति पूर्वशान्वयः । अर्चिषां धीः अर्चि-
र्विषया सोऽयं दीप इति धीः स्नातोविषया तद्विद् जलमिति धीश्च
यद्वनमृषायुषाम् अस्थिराणां नृणां मनुष्यशरीराणां गीः मनुष्य-
शरीरगोचरा सोऽयं पुमान्ति तिधीस्तद्वत् भ्रान्तिमूलैत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयव्रतार्ककृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ने केवलं मृति विषयविस्मृतिस्त्रीकृतिहेत्वोमृतिजन्मनोजन्मान्त-
रीयस्मृतिविधौतकत्वमेवापि त्वनर्थहेतुत्वं चेत्साह । इन्द्रियेति ।
वस्तुत्वरूपतयावतिष्ठते इति वस्तुत्वमस्वरूपं तस्मिन् इन्द्रिया-
यनसृष्ट्यन्दिद्यायनमिन्द्रियाभयं शरीरं तस्य सृष्ट्योत्पत्त्या-
यदिव वैविध्यं शरीरामिन्द्रियायनतःकरणं चेति वैविध्यं भाति
तद्वहिरन्तर्भिदाहेतुः देवत्वमनुष्यत्वबालत्वयुवत्वलामभयादिभेद-
रूपानर्थहेतुः जनोऽसज्जनकृतयोऽसज्जनकदसत्पुत्रोत्पादकः अस-
त्पुत्रो ह्यनर्थहेतुरेवं बह्यान्तर्भेदकत्वं वैविध्यमप्यनर्थहेतुरतस्तदु-
त्पादकतुल्यं देहसम्बन्धप्रयुक्तं वैविध्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अस्तुनीत्यनेन शरीरस्य सततं परिणामित्वं सूचितं
तत्तत्पक्षमेवाह । नित्यदेति । अङ्गं दे उज्ज्व । भूतानि भूतसंघा-
तपरिणामात्मकानि शरीराणि नित्यमभवन्ति परिणामान्तरं
यान्ति न भवन्ति पूर्वावस्थां त्यजन्ति तत्पूर्वावस्थान्तराग उत्त-
रावस्थास्त्रीकारश्चेत्युभयं कालसूक्ष्मत्वाच्च दृश्यते ॥ ४२ ॥

कालकृतानामवस्थानां सूक्ष्मतया बुद्धेश्चैव दृष्टान्तमाह ।
यथेति । अर्चिषां यथा पूर्वपूर्ववर्त्यवयवज्वालासंयोगजानामपाय
उत्तरोत्तरवर्त्यवयवज्वालासंयोगजानामागमश्च सूक्ष्मत्वाच्च गृह्यते
यथा स्नातसां प्रवाहाणां पूर्वपूर्वजलापाय उत्तरात्तरजलागमश्च
न गृह्यते यथा वा वनस्पतः फलानां प्रातश्चापरिणामो न
गृह्यते तथा सर्वभूतानां कालकृता वयोवस्थावयवश्च सूक्ष्मत्वाच्च
गृह्यन्त इत्यर्थः नित्यदेत्यनेनैकस्वामात्र बाल्याद्यवस्थायां प्रतिलया-
परिणामित्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥

कुतस्तर्हि स एवायं बालः स एवायं युवत्याद्यवस्थास्यैवगोचर-
बुद्धिशब्दावित्यतः सादृश्यावयवयोगजातावपरमार्थो ह्येत इति
सदृष्टान्तमाह । यथेति । यथा अर्चिषां पूर्वपूर्वज्वालानां तत्सदृशा-
नामुत्तरज्वालानां च भेदमगृहीतवतः पुंसः कवल- भ्रमात्मक-
प्रत्यक्षमूलौ स एवायं दीप इत्यर्चिः समुदायगोचरौ बुद्धिशब्दौ
स्तः ज्वालाभेदानुमानेन ज्वालैक्यप्रत्यक्षोपमद्वौ साधुभुतप्रका-
शिकयोः प्रपञ्चितः यथा च स्नातसां सम्बन्धजलं तदेवद-
मितिबुद्धिशब्दौ स्तः तथाप्यं पुमान् स एव बाल इत्यादि बुद्धि-
शब्दश्च मृषायुषामस्थिरायुषां नृणां मृषा भ्रान्तिमूलौ इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयव्रतार्ककृतपदरत्नावली ।

अत्र जीवस्थानादिनित्यत्वं देहस्य सादृश्वेनानित्यत्वं
तत्रामिमो नानभिमानलक्षणो जन्ममृती इत्युक्तं तत्र जीवस्था-
नादिनित्यत्वं युक्तमुक्तं तदेव कथमप्राह । इदंशेति । वस्तुनि जीव-
तत्त्वं विज्ञाय विचारेण ज्ञाते सात जीवस्थानादिनित्यत्वं
ज्ञायते तथाहि इदंशः इदानींतनकालवर्त्यवायाभ्यतीत्याय एव-
त्कालवर्ती चायमेव सः अतीतकालसम्बन्ध इति वैविध्यं
साधस्य विकालवर्तिन्यं भाति तदेवानादिनित्यत्वं देहस्य यत्-
भावादतो युक्तमुक्तम् इदंशयास इत्यत्र यास इति दीयस्व लोपो
विकल्पः क्षेमोदीघलोप इति यत् ज्ञानमन्तरगा पुरुषार्थो न स्या-
त्तत्र क्षिप्रप्रवर्तनार्थमितिज्ञापनाय प्रयुक्तदीघोलुप्यत इति सूत्रा-
दत्रा २ तदिति प्रयोगाच्च अनित्यशरीरसम्बन्धेन जीवस्थाप्यति-
त्यत्वमापद्यत इति तत्राह । बहिरिति । बहिरनारिकेलकफालवत्
वहिष्ठो देहो जीवाद्भिन्नो नारिकेलतद्वन्तः स्वान्तर्वर्तिनो जीवस्य
भिदाया आनित्यत्वादिविशेषस्वादेतुः आपादको न भवति ।
भेदा विशेषद्वजन इत्यामृधाने जीवस्थानादिनित्यत्वं परमात्मना
अभेदः प्राप्त इत्यतो वाह । बहिरिति । बहिरन्तर्वर्तिनो हरेर्भि-
दाया हेतवो बुद्ध्यादयो यस्य स बहिरन्तर्भिदा हेतुः प्र-
हरेर्भेदो जीवस्य देहाद्भेदः कथमित्यतो वाह । बहिरिति । अयमेव
बहिरन्तस्त्वधमः आत्मानात्मनो वैलक्षण्ये भिदाहेतुर्विशेषहे-
तुरित्यर्थः । देहस्थानात्मत्वं सादाहरणमाह । जनइति । यथा अस-
ज्जनोऽसज्जनकृतयोऽसज्जनोऽसज्जनं पुत्रमेव जनयतीति पितु-
ज्ञानात्पुत्रद्वाराभ्यं ज्ञायते एवमनित्यो देहो नित्यं देह जनय-
तीति अतो देहस्थानित्यत्वाज्जीवस्य प्रैकाधिकवर्तिन्येन नित्य-
त्वात् देहस्थानात्मत्वमन एव जीवाद्भिन्नत्वं च सिद्धम् असा-
धुजन एव जीव पर्योरभेदं वकीति सादाहरणमाह । जनइति ।
यथाऽसाधुजन एवासाधुजनं करोति न साधु एवमासुरा
जनोऽपि सन्तभेदमसन्त करोति अतोऽसाधुजनपरम्परादो-
राभ्यं साधुजनव्याख्यायते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

देहस्थानित्यत्वप्रकारमाह । नित्यत्वा-प्रतिलयां भूतानि
जीवाधिष्ठितदेहा अंशतो भवन्त्युपचिन्ताति न भवन्ति च अपा-
चितानि भवन्ति च किमिति न दृश्यते इति तत्राह । काल-
नेति । उपचयापचययोः सूक्ष्मत्वालिक्रमेवस्थावचक्षुषा तत्र-
दृश्यते ॥ ४२ ॥

तदेव सादाहरणं वक्ति । यथेति । यथा अर्चिषादीनां सस्य
ज्वालेत्यादिप्रतीतिः कालकृता तथा सर्वभूतानां सर्वप्राणिक-
हानां वयोऽवस्था बाल्यकौमाराद्यवस्था तेन कालेन
कृता ॥ ४३ ॥

नन्वेतु कालकृतत्वमत्र विवेकः कथमित्यत उक्तमेव विव-

१ महाव्याकरणमिदं सूत्रम् ।

२ साहित्यया उच्चारणकाले उच्चारणमात्रोदीर्घः पक्षकालोप्यते
इत्यत्रप्रयोगे दृश्यात अत्रात इति अत्रातिमाह । परम
जरिप्रमित्यत्र अत्र ते माह । परम जरिप्रमिति पदच्छे-
दान् ।

अग्निद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

५ श्योतिः १ सोऽयमिति । यथा प्रतिक्ष्णामप्रज्ज्वालादीनामागमवि-
गममाचरन्तोऽयं सोऽयमिति प्रत्यमिहानं मृषेति नञोऽप्याहारः स
एवायं द्वीप इत्यादिप्रत्यमिहानं मृषा तथा भृवागोमिमृषायुषां
पुंसां केषां चिद्विशेषाणामागमात् केषां चिरपमगमात् स
एवायं पुमानिति देवविषयो व्यवहारो मृषा विवेकिनां
स चायं देह इत्यादिको न मृषा स चायमिति तु ज्ञानं न मृषायं
स एव तु ज्ञानज्ञानमृषैव स्थाविरादेर्किञ्चोपविष्योऽयुजते ॥ ४४ ॥

अग्निद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्पत्तिरुच्यते । इन्द्रियायतनस्य इन्द्रियाभयस्य देहस्य सृष्ट्यैव
इह त्रैविध्यं विश्वतजसमाकृत्य वस्तुनि जीवन् भाति
प्रविष्टं कीदृशं बहिरन्तर्मिदाहेतुः बहिर्मिदानीं जागरे भौत्रा-
दीन्द्रियगुणसंज्ञानामन्तर्मिदानीं स्वप्नसुषुप्त्योर्मनोबुद्धिगुणसंज्ञानां
हेतुस्तत्पक्षकं जनो मृषा असंजनकृतं अमद्रपुत्रोत्पादकः इन्द्रि-
यमनोबुद्धिगुणमिहानां तिसृणामप्यमद्रत्वात् सङ्गत एव
दृष्टान्तः ॥ ४१ ॥

लोकप्रसिद्धो जन्ममृत्यु निरूप्य प्रनिश्चयार्त्तिनो तो सूक्ष्मो
वैश्वर्याय निरूपयति । नित्यं प्रतिक्ष्णाम भूतानि शरीराणि
भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च ननु प्रतिक्ष्णामुत्प-
त्तिविनाशो देहानां न लक्ष्येत तत्राह । अवश्यवर्गनेति सूक्ष्म-
त्वात् कावचैर्वा यथा बुद्धयस्तथा तत्कायकृतावृत्तिविनाशा-
वित्यर्थः ॥ ४२ ॥

उत्पत्तिविनाशयोरलक्ष्यत्वेऽपि तावदवस्थादिभिरवानुमीयते
इति सदृष्टान्तमाह । यथेति । अर्चिषां परिणामादिभिः स्रोतसां
गत्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथा अवस्था विशयाः कृताः
कालेनेति पूर्वस्यानुषङ्गः तथैव भूतानां देहानां व्योऽवस्थादयः
कौमार्यावस्थादयः प्रादिशब्देन तेजोबलकामकौशल्यानि प्राहाणि
भूतानि प्रतिक्ष्णामुत्पात्तिविनाशवन्ति अवस्थाभेदवत्त्वाद्दीपज्वा-
लावदित्यनुमानम् ॥ ४३ ॥

प्रत्यमिहानं तु सारं शास्त्रविनी र्थादेवेत्याह । सोऽयमिति । अर्चिषां
क्षणाभावेऽपि सदृशं उद्गोद्गमलं गतानां ज्योतिः किर-
णानां पुञ्ज एव क्षणान्तरं सोऽयं दीप इति स्रोतसां स्रोतो
युक्तज्वालानां क्षणमात्र एव क्रमशो दहनवत्त्वेऽपि क्षणान्तरेऽपि
न किञ्च ज्योतिरिति प्रतीतिर्यथा तथैव कौमारं हृष्टं यौवनेऽपि
सोऽयं पुमानिति तेन तत्राभिवाचलाभ्यनी धीर्ज्ञानं गोवाक्च मृषा
प्राविवकवित्तामृतस्यैः मृषा एतादृगाववकवत्तामृतमायुष्येषां
तत्त्वम् ॥ ४४ ॥

१ सोऽयमिति स्रोतसं पुमानिति देवविषयकप्रत्यमिहानाः
प्रान्तिवत्सृष्टयश्च तदनुपपन्नं तथात्वे देहस्य क्षणिकत्वात्पक्ष-
रितं शङ्कानिरोधकत्वेन अवृत्ततात्पर्यानुरोधेन प्रत्यमिहानं
इयं प्रदर्शयोजयति । तथा च प्रत्यमिहानावधारणानिर-
वधारणाचेति द्विविधा । प्रायाः समरूपा । जडे मेदामेदलक्ष-
णात् । द्वितीयाविशेषित्वात्पक्षमेव ।

अग्निद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तस्यात्मतया देहस्वीकरणवत्क्षणात् जन्मनः फलमाह ।
इन्द्रियति । इन्द्रियायतनसृष्ट्या इन्द्रियाणामयतनस्य देहस्य
सृष्ट्या जन्मनः आत्मतया देहस्वीकरणवत्क्षणात् इव त्रैविध्यमु-
त्पत्तमध्यमाधमत्व वस्तुनि आत्मनि भाति जनः आत्मतया
देहस्वीकारकतां बहिरन्तर्भूतानामुपद्रवाणां मिदायाः भेदस्य
हेतुर्भवति स्वकृतेन देहात्माभिमानेनोक्तत्रैविध्यं बाह्याभ्यन्तरो-
पद्रवांश्च प्राप्नोतीत्यर्थः असंजनजनको यथा असंजनेन हेतुभू-
तेन बह्याभ्यन्तरसन्तापान् प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४१ ॥

देहिनी देहात्माभिमानेन क्षणमङ्गुरपुदेहा स्थिरत्वभ्रान्तिज्ञाना-
दिना तन्निवृत्त्याह । नित्यदेति सप्तदशभिः । हे भङ्ग नित्यदा
प्रतिक्ष्णाम भूतानि शरीराणि भवन्त्यवस्थान्तरं प्राप्नुवन्ति न
भवन्ति पूर्वावस्थां त्यजन्ति तदुभयं सूक्ष्मत्वात् दृश्यते ॥ ४२ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति । यथेति । यथा अर्चिषां दीपा-
दिपतानां पूर्वपूर्वज्वालानामपायः उत्तरोत्तरज्वालानामागमः
यथा च स्रोतसां पूर्वपूर्वप्रवाहज्वालानामपायः उत्तरोत्तरप्रवाह-
ज्वालानामागमः यथा च वनस्पतेः फलानां पूर्वपूर्वावस्थापायः
उत्तरोत्तरावस्थाममा कालेन कृताः न दृश्यन्ते इति दृश्यते
ऽनेनैव त्रैविध्यो वचनव्यत्ययेनोक्तो तस्यैव सर्वभूतानां पञ्च-
भूतमयानां केषां च वयसो कालेन कृताः अवस्थाः निषेकाद्याः
प्रादिना तत्तद्गुणादेर्भेदस्य सूक्ष्मत्वात् दृश्यन्ते देहात्मादिना
अतिसूक्ष्मे देहादिषु नित्यभ्रान्तिर्भवतीति भावः ॥ ४३ ॥

अनित्ये नित्यभ्रान्तिर्भवतीति दर्शयति । सोऽयमिति । मृषा आत्मनि
तमविवेकावृत्तिरित्येन व्यर्थमायुष्येषां तत्त्वम् ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रियों के भोग की सृष्टि से ऐसा त्रैविध्य वस्तु आत्मा
में मान होता है सोह वाहिर भीतर के भेद का हेतु होता है जैसे
कि असंजन-पुत्र को पैदा करने वाला जन होता है ॥ ४१ ॥

हे उद्भव ! नित्यही सब भूत प्राणी के शरीर होते हैं और जाते
हैं जिस का वेग लक्ष्य नहीं जाता है ऐसे काय के वेगसे
सूक्ष्म होने से नहीं दीखता है ॥ ४२ ॥

जैसे अग्नि की ज्वाला और जल का स्रोत और वृक्ष
के फल होते हैं ऐसे ही सब भूतों की अवस्था भी बद-
लती है ॥ ४३ ॥

जैसे ज्वालाओं में अग्नि दीखती है जैसे प्रवाह में
वही जल दीखता है तिसी प्रकार से मनुष्यों का वही
मनुष्य है कर के मिथ्या प्राणुवालों की मिथ्या बुद्धि मिथ्या
वाणी भी होती है ॥ ४४ ॥

मास्त्रस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् ।

त्रियते वाऽमरो भ्रान्त्या यथाऽग्निर्दीप्तसंयुतः ॥ ४५ ॥

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमार्यौवनम् ।

वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥ ४६ ॥

एता मनोरथमयीहिन्यस्योच्चावचास्तनूः ।

गुणसङ्गादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ॥ ४७ ॥

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।

न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मनु कथं देहाध्यासवतः पुंसः कर्मजन्ममरणाति सन्ति
नास्त्वस्येति उच्यते न हि घटते घटस्य पुरुषभेदेन सस्व-
मसस्वयेति न अस्वस्यापि वस्तुतस्तदभावादित्याह । मास्त्रस्य
नैवाऽत्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोऽप्येकोऽपि पुमान् जायते त्रियते
वा किन्त्वयं भ्रान्त्याऽजन्मापि जायत इवामरोऽपि त्रियते
इव यथा महाभूततेजोऽग्निराकट्यान्तमवस्थितोऽपि द्वाक्योगविद्यो-
गाभ्यां जन्मनाथो प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४५ ॥

सिद्धवत्कल्लोका यथोऽस्तस्याः प्रपञ्चयति । निषेको जठरे
प्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिः आरब्धं शिशुत्वमापन्नमाश्वास्य
कौमार्यापोऽवस्थायां ततो यौवनमापन्नाचत्वारिंशद्वयतो यथो-
च्यमावस्थिवत् ॥ ४६ ॥

देहसम्पन्नाजन्ममरणादीनित्युपपादितमणमुपसंहरति । एता
इति । हि स्फुटम् अन्यस्य देहस्य तनूरवस्थाः गुणसङ्गात्प्रक-
ल्पविधेयाः कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः कश्चित्कथाश्चिज्जहाति
प्रवस्थावती देहस्य द्रष्टा नासाववस्थावानिति विवेकज्ञानेन ४७

मनु तदानीं सृष्टिस्तत्त्वेन जन्ममरणावाद् देहो न दृश्यतेऽत्राऽहं
आत्मन इति । पितृदेहस्योर्ध्वदेहिकं कुर्वताप्ययदशानात्पुत्रदेहस्य
च जातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स्वरूपं देहस्यापि भवाप्य-
यानुमेयौ एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तूनां देहा-
नामभिज्ञो द्रष्टा श्रवणक्षणा भवाप्ययवर्मको न भवति ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नैत्यारभ्य समाधानप्रस्थः । तदभावात् कर्मजन्ममरणा-
भावात् । रज्जुसर्पवस्तुसंस्वामावाहित्यर्थः । सा व्यवस्था
कर्मबीजेन मा जायते मा त्रियते च किन्तु भ्रान्त्याऽजन्मापि
जायत इवामरोऽपि त्रियते इव यथा द्वाक्यसंयुतोऽग्निस्तथेत्य-
र्थः । वाशब्द इवार्थः । अमर इति अजन्मेत्यस्योपलक्षणम् ४५
सिद्धवत्कल्लोके जातवत्तदनुवादवित्यर्थः ॥ ४६ ॥

कथञ्चिदित्यध्याहृतम् ४७ ।

तदानीं जन्ममरणसमये । एवं चातुमानप्रकारेण दृश्यत्वे
सति । जन्ममरणवतः स्वरूपस्यापि दृश्यत्वे सति ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

अथ शरीरात्पूर्वमपि विद्यमानः पुमान् भ्रान्त्या जायते आत्मनः
उत्पत्तिर्भ्रान्तिसिद्धेः त्वयः । एवमुत्तरत्रापि यथाश्रितिरिति कारणता-
मनेरपि पूर्वं विद्यमानत्वात्प्रत्यक्षेण नोत्पत्तिः तद्वत् ४५-४६
मनोरथमयीः मनोरथो मनोवृत्तिः यं यं वापि स्मरन्
मार्थं लज्जत्यन्तेष्वेव तन्तमेवेति कौन्तेयेति श्यावाहन्तिमन्त्र-
वानुगुण्यास्तनूरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

आत्मन इति । अत्रवल्लक्षणः जन्ममरणाद्यवस्थाभेदविवेकस्यः
स्वभावाप्ययवस्थानामनामिहः स जन्ममरणादीनां न प्रत्यक्षिना
तदानीं मोहप्रस्तवत् अतः स्वभावाप्ययानुमेयौ कथमित्य-
त्राह । पितृपुत्राभ्यामिति । पुत्रोत्पत्तिदर्शनात्स्वोत्पत्तिरनुमेया पितृ-
मरणात्परममनुमेयमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

एवं शरीरस्य सततपरिणामित्वमवस्थास्यैवगोचरवृत्ति-
व्योभ्रान्तिसूक्ष्मत्वं चोक्तम् अथारम्भो जन्माद्यवस्थान्तरत्वं तद-
व्ययप्रतीतिर्भ्रान्तिसूक्ष्मत्वं आह । मास्त्रिति । अस्व देहस्य कर्म-
बीजेन देहोत्पत्तिविमिश्रकर्मोत्पत्तिबीजेन सोऽपि देहात्मभिमा-
न्यपि पुमान् जीवो मास्तु देहवत्सततपरिणामजमात्रो न भवतु
तथापि भ्रान्त्या जायते त्रियते च आत्मन उत्पत्तिमरणे भ्रान्ति-
सिद्धे इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन पुमांसं विशिनष्टि । अज अमर इति ।
च नञ्जस्य जनिस्मरस्य मृत्तिश्च विद्यत इत्यर्थः । देहोत्पत्तेः
पूर्वं तद्विजाज्ञात्पञ्चात्मात्मनो विद्यमानत्वाविति भावः तस्य दृष्टान्त-
माह । यथाश्रितिरिति । यथा महाभूतसुतीयपरिणामात्मकस्या-
ग्नेर्दीप्तसंयुक्तस्य मथने तामलविभक्त्या न तु दास्यया सहोत्पत्ति-
विनाशौ तत्प्रतीतिस्तु भ्रान्तिसूक्ष्मा तद्वत् ॥ ४५ ॥

यथोऽवस्थावत् इत्युक्ता अवस्था दर्शयति । निषेकेति । निषेको

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हेतोः द्वारा पञ्चमाहुस्तुपदेशः गर्भस्तत्रोपलब्धः वाद्य-
मापञ्चमाहुस्तौकौमारमाषोडशवादात्ततो यौवनमापञ्चविंशतेः वयो-
महवमाषष्टिवर्षास्तदुपरि जरा तदुपरि मृत्युः इति तनोर्नवावस्था
नित्वात्मनः ॥ ४६ ॥

किं तद्यौवं विद्यमानावस्थदेहसम्बन्धतद्वियोगात्मकसंस्मृतिका-
त्यामित्यत आह । एता इति । अन्यस्य देहस्य सम्बन्धिनीः
मनोरथो मनोवृत्तिस्तत आगता मनोरथमयीः “तत आगत” इत्याधि-
कारे “मयट्च” इति मयट् द्वित्वात् ऊप्—

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कवेवरम् ।

तं तमेवेति कौन्तेय । सदा तद्भावभाविताः ॥

इतिन्यायादन्तिमप्रत्ययप्रयुक्ता इत्यर्थः एताः परिदृश्यमाना उच्चा-
वचा यथा एता निषेकाद्यवस्थाः अन्वाश्रासनशयनाद्यवस्था-
स्तनुष्व कचिच्छब्दाचिसत्सम्बन्धानिमित्तकमपरिपाकदशाभ्यामु-
पादस कचिज्ज्ञाति च कश्चिदित्यनेन तदुपादानपरित्यागौ बद्ध-
स्यैव ननु मुक्तनिर्वासिदयोरित्यभिप्रेतं गुणसङ्गादित्यनेन मनो-
रथमयीरित्यनेन च यं यं वापीति पूर्वोक्तन्यायेन गुणपरिणामा-
त्मकशब्दादिविषयानुष्ठानं त्यागोपादानकारणमित्युक्तमवति ॥ ४७ ॥

केवलमुपादत्ते जहाति च ननु तादुपादानत्यागौ साक्षा-
त्करोति विवेकत तं केवलमनुमिनोतीत्याह । आत्मन इति ।
स्वस्य भवाप्यसौ देहसम्बन्धतद्वियोगात्मकजन्ममरणो पितृ-
पुत्राभ्यां दृष्टान्ताभ्यामनुमेयौ पुत्रोत्पत्तिदशनास्त्वोरित्यस्तिरनुमेया
पितृमरणादशनास्त्वमरणमनुमेयं ननु स्रजन्ममरणो साक्षात्क-
रोति तदानीं मोहग्रस्तत्वादिति भावः तदेवाह । नेति । भवाप्य-
यस्तनूनां स्रजन्ममरणादिवस्तूनां नाभिन्नः तदा मोहाविष्टत्वा-
दभिन्न इत्यर्थः । तदाप्ययत्नक्षणाः स्वयं जन्ममरणमाकस्मिक-
पञ्च न भवति जन्ममरणयोर्देहगतत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु देहस्यैव विकासश्चेदज्ञातोऽहं मृत इति मनीतिः
कथमत्राह । आद्य इति । आद्य उत्पत्तिरहितोऽमरो मरणरहितः
आद्यन्तशून्य इत्यर्थः अवयवः शरीरसंयोगविगमोरपि वृद्धिक्षय-
विशदितः स जीवः स्रक्तकमेवाजत जायत क्षियते चेति
व्यपेक्षारो भ्रान्त्या विवेकज्ञानराहित्येन यथा दाससंयुक्तोऽग्निरु-
त्पत्तिविनाशवानित्युच्यते तस्माद्विषयस्य जीवस्य जननमरणा-
प्रतीतिरिविवेककृतेत्यर्थः—

स जायमिति तु ज्ञानं न भूपायं स एव तु ।

इति ज्ञानं सृष्टेयं क्याद्देहभेदो यतस्तनोः ॥

अभेद एव जीवस्य निर्व्यं प्रत्येकशः पृथक् ।

देवकीपेनदीवारिकलादीनां पृथक्त्वतः ॥

भेदाभेदौ पण्डित्यौ कार्यकारणयोरपि ।

गुणस्य गुणिनस्यैव जातिवत्त्वोस्तथैव च ॥

तथावयवव्यवसययोः क्रियायास्तद्वत्तथा ।

एवं जडेषु नियमाश्रितद्रूपेष्वभिदैव तु ॥

ये धर्मा नियमेनैव धर्मिणो न वियोगिनः ।

जडस्या अप्यभिन्नास्ते भिन्नाभिन्ना वियोगिनः ॥

इति वचनान्न यावद्द्रव्यमाविनामभेदो यावद्द्रव्यमाविनां भेदा-
भेदाविति निर्णय इति ॥ ४५ ॥

जन्मादिकं जीवस्य नैवेत्युक्त्या देहस्य द्विजं द्रव्यमिति ।
निषेकोति ॥ ४६ ॥

चिद्रूपस्य जीवस्य जडशरीरसम्बन्धः कथं घटत इति
तत्राह । एता इति । अन्यस्य हरेरधीना मनोरथमयीरेतास्तनूः
सत्त्वादिगुणसङ्गादुपादत्ते अभिमनुते अभिमानं जहाति च
हरेरिच्छागुणसंगच्छ घटक इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अभिमानस्त्रीकारो जन्म तदत्यन्तविस्मृतिमरणमित्युक्तं तद्वत्
निष्प्रमाणाकत्वेन मायामयं किं न स्यादत्राह । आत्मन इति ।
आत्मनो देहस्य भवाप्यसौ जन्मनाशौ पितृपुत्राभ्यां विद्वाभ्या-
मनुमेयौ तथाहि स्वदेहात् पुत्रदेहो जातः यत्तस्माज्जन्मासिद्धं
यथाच पितृशरीरं विनष्टं पुत्रेण दृष्टं यत्तस्मात्तदपि प्रत्यक्ष-
सिद्धमेव देहस्य जन्ममरणो सिद्धे इति भावः । ननु तर्हि
देहस्य विद्यमानं जातो मृत इति चेतनविषयत्वेन कथं व्यपेक्षि-
यते इति तत्राह । भवाप्ययविति । वस्तूनां निखानां जीवानां
जातोऽहं मृतोऽहमिति व्यपेक्षितमानौ भवाप्यसौ अभिन्नाद्वय-
क्षणां अभिन्नाद्वयं जातो मृत इति अभिमानद्वयमेव लक्षणां
यद्योस्तौ तथाहि यस्मात्तस्माद्वयपदेश इति १ भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भर्तुः ।

मास्त्रयेति तैः तत्र तदभावादिति रज्जुसंपेक्षत्वं सत्त्वामावा-
दित्यर्थः ॥ ४५—५१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

वस्तुतस्तुपादिसम्बन्धेनैव जीवस्य जन्ममृत्यु स्त इत्याह ।
मेति । स्वस्य कर्मरूपेण धर्मेण अयं पुमान् जीवः मा जायते
मा क्षियते च किन्त्वयं भ्रान्त्या अजन्मापि जायते अमरोऽपि
क्षियते यथा महाभूततेजोऽग्निराकल्पान्तमवस्थितोऽपि दाह-
योगवियोगाभ्यामेव जन्मनाशौ प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४५ ॥

यत्तत्त्वभावेन जीवोऽवस्थावानुच्यते तस्यास्तनोरवस्था गण-
यति । निषेको जडरे प्रवेशः गर्भस्तन्मध्ये वृद्धिः जन्म जडरा-
जिष्कामः वाद्यमापञ्चमावात् कौमारं पौगण्डकैशोरात्मकमा-
षोडशवर्षात् ततो यौवनमापञ्चत्वारिंशतः ततो वयो मध्य-
माषष्टिवर्षात् ततो यावज्जीवनं जरैव ततो मृत्युरिति ॥ ४६ ॥

देहसम्बन्धाज्जन्ममरणादीनीत्युपपादितमर्थमुपसंहरति । एता
इति । हि स्पष्टं मनोरथमयीः कर्मप्रापितमनोव्यानप्राप्ताः अन्यस्य
देहस्य तनूरवस्था गुणसङ्गादविद्यादुक्तात् उपादत्ते
कश्चिद्भगवदनुगृहीतो जहाति च ॥ ४७ ॥

ननु देहस्यैता अवस्था देहिना दृश्यन्ते एव किंतु निषेकगर्भ-
जन्ममरणानि न दृश्यन्ते तत्राह । आत्मन इति । पितृदेहस्योऽप्ये-
व

१ तथाचायमप्रयोगः मदीयोदेहः उत्पत्तिमान्पुनर्देहेत्वात् । मपुनर्देहेत्वात् । मदीयो देहः विनाशवान् पितृदेहेत्वात् मपितृदेहेत्वात् इति ।

तरोर्वीजविपाकाभ्यां यो विद्वान् जन्मसंयमौ ।

तरोर्विलक्षणो दृष्ट एवं द्रष्टा तनौः पृथक् ॥ ४६ ॥

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान् ।

तत्त्वेन स्पर्शसम्मूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ४७ ॥

सत्त्वसंगादृषान् देवान् रजसासुरमानुषान् ।

तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ॥ ४८ ॥

नृत्यतो गायतः पश्यन् न्यथैवानुकरोति तान् ।

एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

द्विकं कर्म कुर्वता ऽप्यवदशनात् पुनरेहस्य च जातकर्मणि
जन्मदर्शनात् आत्मनः स्वदेहस्योपि मवाप्ययावन्नुमेयो अप्र मव-
शब्देन निषेकगर्भजन्मान्युपलक्षितानि एवं च दृश्यत्वे सति मवा-
प्ययवतां वस्तुनां देहानामभिज्ञो द्रष्टा द्वयवच्छयः देहलक्षण-
वाप्त भवति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मानात्मविवेकं दर्शयति । मेति । अपि निश्चितं अस्य
देहस्य कर्मरूपेण बीजेन अयं देह एव जायते म्रियते च
संदेहः पुमान् भ्रान्त्योपलक्षितोऽपि मा नैव भ्रियोजायते च यतोऽमरः
यथाग्निः अरण्याख्यकारुसंयुतोऽपि न तेन सह जायते म्रियते
च तद्वदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कास्ताः सर्वभूतानां वयोऽवस्था इत्याकाङ्क्षाधामाह । निषेक
इति निषेकः मातृजठरे प्रवेशः गर्भो जठरस्थत्वम् जन्म मातृ-
जठराग्निसंनतव्यापाकभ्रत्वम् वात्यं प्रथमपञ्चाब्दपरिच्छेद्यत्वम्
कौमारमाषोडशान्तात् यौवनमाचक्षरिशब्दात् वयोमध्य-
माषष्टित्वसंज्ञात् तत् उपरि अरु मृत्युः पञ्चत्वमायुः सापेक्ष्य
तनोर्देहस्य ॥ ४६ ॥

तनु तनोरेव अवस्थां चेत्तर्हि वालोऽस्मि कुमारोऽस्मीत्यादि-
कथं घटेतेत्यत्राह । एताः इति । एताः पूर्वोक्ताः अन्यस्य
आत्मव्यतिरिक्तस्य तनोरवस्थाः गुणसङ्गादुपादत्ते स्वीकरोति
संसारं परिभ्रमतीति फलितोऽर्थः जीव इति शेषः । अत एव मनो-
रथमग्नीः आन्तर्मनोरथमधुराः जीवधर्मत्वेन गृहीता इत्यर्थः
कश्चित्कचिद्विश्वमात्मसंरूपयायात्यवकाशे सति ॥ ४७ ॥

तद्विवेकमेवोपदिशति । आत्मन इति । पितृपुत्राद्व्याप्त आत्मनः
पूर्वमात्मतयाङ्गीकृतस्य स्वदेहस्येत्यर्थः । मवाप्ययो अनुमेयो अतो
नानाभूतमयो देहः मवाप्ययधर्मकः ननु मवाप्यमयोर्विकथम्-
तानां वस्तुनां भौतिकानां देहादीनामभिज्ञः अत्यवच्छयः नाना-

भूतमयदेहादिविलक्षणस्वरूपः क्षेत्रज्ञः मवाप्ययजनक इत्यर्थः
प्रयोगस्तु नानाभूतमयो देहो जातः न त्वहम् भौतिकत्वात्पुनरे-
हवत् देहो मरिष्यति न त्वहम् भौतिकत्वात्पितृदेह-
वादिति ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

अपने कर्म बीज से यह पुरुष पैदा नहीं होता है न
मरता है यह आत्मा अमर है भ्रांति से खल होता है जैसे
अग्नि काष्ठ में रहने से उत्पन्न तथा नष्ट माना जाता है ॥ ४५ ॥

गर्भाधान गर्भवृद्धि जन्म वात्यावरणा कौमार अवस्था यौवन
अवस्था मध्यम अवस्था वृद्धावस्था मरणा इस प्रकार से
शरीर की नौ अवस्था होती है ॥ ४६ ॥

इतने प शरीर ऊंचे नीचे मनोरथ मग हैं जीव इन को
गुणों की आसक्ति से कहीं प्रदया करता है कहीं कोई
छोड़ देता है ॥ ४७ ॥

अपने पिता तथा पुत्र को देखकर अपने भी जन्म तथा
मरणा का अनुमान करना नाश उत्पन्न दोनों वस्तुओं का
जानने वाला कोई बंधार्य से नहीं है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तरोरिति । तरुशब्दो नौद्विज-
मात्रस्योपलक्षणं किन्तु फलपाकान्तस्य ग्रीष्मादेरित्यर्थः । सत्ता-
तीरोरेवान्त्यः परिणामो विपाकः बीजाज्जन्म विपाकात्सर्वमं नाशं
च विद्वान् द्रष्टा तत्तद्द्रष्टा एवं तनोर्द्रष्टा ततः पृथक् अतएव
धर्तमानोऽपि मवाप्ययाज्ञां न संस्वच्छति ॥ ४६ ॥

अधिषेकितः संसारं प्रपञ्चयति । प्रकृतेरिति पञ्चभिः । तत्त्वेन
तत्त्वतोऽविविच्य तत्त्वदृष्ट्या स्पर्शेषु विषयेषु सम्मूढ इति
वा ॥ ४७ ॥

भीमरस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

गुणभेदेन त्रिविधं तथापि च तत्सारतम्येनैकत्र द्विविधं
संसारमाह । सत्येति ॥ ५१ ॥

ननु कर्तुं शक्तमनः कुतः कर्मभिर्भ्रमणं तथाऽह । नृत्यतो
गायतो जनान् पश्यन् ननु करोति तद्वत्स्वरतालादिगतिं शृङ्गार-
करुणादिरसं च मनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः अनुकाशते गुणवैला-
भित्यर्थः । अनेन हृदयान्तेन हृदयधर्मो द्रष्टरि स्फुरतीति
कार्त्तिकम् ॥ ५२ ॥

भीमरधारमयादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एतदेव कृष्टहृदयधर्मानाक्रान्तत्वमव । पूर्वाये तदुक्तवत्
फलपाकादतमात्रं लक्षणा अतो यद्वेति । विपाकादस्य परि-
णामात् ॥ ४९ ॥

अविचित्रं पृथक्त्वेनाहत्वा पूर्वाये तत्त्वेनेति परमपुष्टय-
कमतो वेति ॥ ५० ॥

तथापि त्रिविध्यमपि । तत्सारतम्येन गुणानां न्यूनाधिकत्वेन ।
एकैकत्र एकैकस्मिन् गुणे द्विविधम् अस्मिन्निर्वादिष्योन्मा-
त्मकम् ॥ ५१ ॥

तद्वदिति । नर्तक-गायकनिष्ठा ये स्वरतालादयस्तेषां गतिं
परिपाटीमादिना ग्रामश्रेयैकविंशतिमच्छेदनादिग्रहः । शृङ्गार-
करुणादीत्यादिना रौद्रवीरमयानकादिग्रहः । अनेन नर्तक-
गायकादिहृदयान्तेन हृदयधर्मो बुद्धिधर्मः सुखदुःखादिरूपः द्रष्टरि
आत्मानि । यथा हृदयानां नर्तकानां गायकानां धर्माः स्वर-
तालादयः शृङ्गारादयश्च द्रष्टृषु सज्येषु स्फुरन्ति तद्वदिति ॥ ५२ ॥

भीमरुद्राक्षरसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

ततोऽपि बीजविपाकः फलकाद्यपरिणामः यस्यापेक्षित-
विनाशायानुमेयो तस्मादात्मो भिन्नः यथा वृक्षोत्पत्त्यभिन्नो देवदेवो
वृक्षान्निष्ठः तद्वद्देवोत्पत्तिविनाशायो भिन्नो देवदेवो देहाद्विजः
इत्यर्थः ॥ ४६-५१ ॥

अनुकरोति स्वयमपि नृत्यादिव भवन्ति बुद्धिगुणान्
बुद्ध्युपस्थापितान् देहगुणान् स्थूलादीन् ॥ ५२ ॥

भीमरुद्राक्षरसूरिकृतमाध्यायकृतमाध्यायदीपिका ।

अत एवात्मा देहाद्विजः सिद्धतीति सप्रधानमाह । तरो-
रिति । विपाकः फलपरिणामः यथा यः पुमान् बीजविपा-
काश्रयां तरोजन्मसंयमावुत्पत्तिविनाशौ बीजाजन्म विपाका-
त्संयमं विद्वान्स्वतरोर्विचक्षणो भिन्ना दृष्टः एवं ततो देहस्य
पञ्चभूतसंघातात्मकाऽजीवावुत्पत्तिं विपाकाश्रयां च द्रष्टा पश्य-
न्नात्मा ततोः पृथग् भिन्नः ॥ ४६ ॥

इत्थं देहाद्विजमात्मानं यो न विद्वान्किं स संसरेवे-

त्याह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्देहादात्मानं तत्त्वेन यथावस्थिता-
कारणाविविध्यात् एवावुचः । अत एव रूपेण शब्दादि-
विषयानुसन्धेन समूहः समित्येकीकारे देहात्मनोरैक्याभिमा-
नात्मकमोहयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥

संसारप्रतिपत्तिमेव प्रपञ्चयति । सत्त्वसङ्गादिति । सत्त्वसङ्गः
शमो ह्यस्ति तत्तत्ता तपः सत्यमिति वक्ष्यमाणसत्त्वकार्यदमशमाद्य-
भिनिवेशस्तस्मात्कर्मभिस्तदनुकूलकर्मभिः देवानुर्ध्वं चाति
देवत्वमृषित्वं वा प्राप्नोति रजसा रजःकार्यकामाद्यभिनिवेशेन
तदनुकूलकर्मभिस्तदनुकूलानुबान् यत्प्रसुरयोनिं मनुष्ययोनिं वा
प्राप्नोति तमसा तमः कार्यशोकमोहादिना तत्प्रयुक्तैः कर्मभिश्च
भूततियुक्तं पिशाचत्वं पशुपक्ष्यादित्वं वा प्राप्नोति इत्थं भ्रामितो
भवति यद्वा कर्मभिः पुण्यापापात्मकैः भ्रामितः प्रकृतिमगद्वे
संचाक्षितो जीवः सत्त्वादिसङ्गादित्यादिकं प्राप्नोतीति
सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

कथं निश्चेष्टव्यात्मनो भ्रमणमित्यत्राह । नृत्यत इति । यथा
नृत्यतो गायतश्च जनान् पश्यन् पुमान् ताननुकरोति स्वयमपि
बुद्ध्या नृत्यादिव गायतश्च च भवति यथानीहः निष्क्रियोऽप्यात्मा
बुद्धिगुणान् स्वस्मिन् बुद्ध्युपस्थापितान् गुणान्निष्ठान् विषयानुसन्धेन
पश्यन् स्वगतत्वेनाध्यवस्यन्ननुकार्यते चेष्टमान इव वर्तते ॥ ५२ ॥

भीमरुद्राक्षरसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अभिमानमात्रसमर्थनेन किमप्रयोजनमित्याशङ्क्य अभिमान-
परिहारागेनैव संयमसंयमोऽयं इति भावेनाह । तरोरिति । यस्त-
रोजन्मसंयमो बीजविकाराश्रयां बीजाद्विकाराच्च विद्वान् जानाति
यथा तेन विदुषा तवेन्तःस्थित आत्मा तन्निग्रामकः पर-
मात्मा च तरोर्विचक्षणो दृष्टः एवं देहस्य जन्मसंयमो द्रष्टा
जीवः तन्निग्रामकः सर्वत्र परमात्मा च ततोः पृथक् भिन्नः
इत्यर्थः । अनेन तरोर्वीजविकाराद्विद्वान्तेन विद्वान् देहाभिमान-
व्यक्त्वा संयमं याति सर्वस्माद्विद्वान्तेन जानातीत्युक्तमत्र किम-
मात्रमित्यतो वाह । तरोरिति । विद्वद्देहोक्तं मानमित्यर्थः । यो
बीजविकाराश्रयां जन्मसंयमो विद्वान्स्वतरोर्विचक्षां गतस्वतरोर्विच-
क्षणो यथा दृष्ट एवं देहस्य जन्मादेर्देहा जीवाच्छरीराद्विज-
इति ज्ञानुभवसिद्धमुक्तमिति भावः ।

बीजाद्यवस्थासंयुक्ताद्वृक्षा द्रष्टा यथा पृथक् । एव
विकारिणो विष्णुजीवश्च पृथगेव त्विति वचनात् ॥ ४६ ॥

विकारिणो देहाज्जीवपरमात्मभिर्मैवेन ज्ञानं मुक्तिसाधनं
नदभेदज्ञानं संसारकारणमित्याह । प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्-
देहादेरात्मानं जीवं परमात्मानं च तत्त्वेनाविविधं सम्यक्
मिन्नमभात्वा अत एवावुचः पुमान् संसारं प्रतिपद्यते अज्ञाने
निमित्तमाह । रूपेति । रूपो विषयः तत्त्वसंकरा-
न्मूढः ॥ ५० ॥

संसारतारतम्यमपि सत्त्वादिसङ्गादित्युक्तमित्याह । सत्त्वस-
ङ्गादिति । सत्त्वसङ्गात्सत्त्वसङ्गात्सत्त्वसङ्गात्सत्त्वसङ्गात्सत्त्वसङ्गात्
प्राप्नोति रजसा रजसकर्मणा सासुरमानुषानासुरादिकं प्राप्नोति ।
तामसकर्मणा असुरासुरादिकं प्राप्नोति भूततियुक्तमित्याह । ५१ ॥

यथाऽम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।
 चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ॥ ५३ ॥
 यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा ।
 स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह ! तथा संसार आत्मनः ॥ ५४ ॥
 अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
 ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ५५ ॥
 तस्मादुद्धव ! मा भुङ्क्ष्व विषयानसदिन्द्रियैः ।
 आत्माग्रहणं निर्भाति पश्य वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्रतः सात्त्विकानां सुरादीनां दुःखित्वमितरेषां सुखित्व-
 मित्यादिविपरीतानुभवः कथमग्राह्यः नृत्यत इति । यथा लोके
 नर्तनादि कुर्वतः पश्यन् स्वयं च तान् पुरुषाननुकरोति नृत्यादि
 करोति एवमतीहोऽपि दुःखाद्यनुभवायोग्योऽपि बुद्धिगुणान्
 दुःखादीन् पश्यन्ननुभवन्नहं दुःखाद्यादि ममत्वेनानुकार्यते हरि-
 योति शेषः—

दुःखं शोकादयः सर्वे ज्ञेया बुद्धिगुणा इति ।

सुखज्ञानं तु जीवस्य शक्तिस्नेहस्तथैव च ॥

विपर्ययेणासुराणां जीवबुद्धिगुणा मताः ।

आत्मनोऽपि गुणा बुद्धिकृता बुद्धिगुणा इति ॥

उक्तवन्ते सुखदुःखाद्याः परमात्मकता इति ।

इति वचनात् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नृत्यत इति । बुद्धिगुणतोऽन्यदपि ज्ञानं जीवस्य दर्शितं ब्रह्म-
 दृश्ययोगिमयो भिन्नगुणत्वात् ॥ ५२—५५ ॥

श्रीमद्विभवाचकवर्तिकृतसारयंदर्शिनी ।

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तरोरिति । तरुशब्देनोद्भिज्जमात्र-
 मुच्यते ततो लक्षणाया फलयाफान्तस्य ग्रीष्मादेरित्यर्थः बीजाज्जन्म
 विपाकात् संयमं नाशं च विद्वान् ॥ ४९ ॥

अविवेकिनः संसारं प्रपञ्चयति । प्रकृतेरुपाधेः सकाशादात्मानं
 संस्पृशेत्समूहः विषयविष्टः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ब्रह्मजीवस्य दृष्ट्यात् पार्थक्येऽपि दृश्यभ्रमग्रहणो दृष्टान्तमाह-
 नृत्यतो गायतो जनान् पश्यन् वालो यथा अनुकरोति तद्वत-
 स्वरतालादिगतिं शृङ्गारादिरसं च मनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः अनुका-
 र्यते गुणैर्वलादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्लवैद्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तरोरिति । यस्तरोः बीजाज्जन्म
 विपाकात्संयमं नाशं च विद्वान् स द्रष्टा तरोर्विलक्षणाः एवं
 तनोज्जन्मसंयमौ यो विद्वान् स ततः पूयते ॥ ४६ ॥

तिष्ठति इति विजयध्वजपाठः ।

एवमात्मात्मविवेकं संसारनिवृत्तये उपदिश्य आत्माना-
 त्मविवेकाभावे तु संसरत्येवेत्याह पञ्चमिः । तत्त्वेन स्वस्वरूप-
 यायात्त्वेन अविविच्य मत एव अनुभवः अनात्मज्ञः देहात्मा-
 मिमानवान् स्पर्शेषु येषु समूहः संसारं जन्ममरणप्रवाहं प्रति-
 पद्यते प्राप्नोति ॥ ५० ॥

संसारं प्रपञ्चयति । सात्त्विकादिकर्मभिर्भ्रामितश्चोद्यतः कश्चित्
 सात्त्विकेन कर्मणा राजसादिभावाच्चालितस्तस्मादेव सत्त्वावलीनः
 देवान् याति रजसा च ऋष्यादिभावाच्चालितः असुरादीन् याति
 ततस्तमसा भूतादीन् एवं पुनः पुनः संसारं प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

ननु ऋषित्वादिधर्मविहीनो जीवः कथं तान् तान् धर्मान्
 प्राप्नोतीत्यत आह । नृत्यत इति । नृत्यतः नर्तकान् गायतः गाय-
 कान् पश्यन् यथा अनुकरोति एवं बुद्धिगुणान् बुद्धिं गतान्
 ऋषित्वदेवत्वादीन् धर्मान् ऋष्यादिदेहात्माभिमानेन आत्मभ्रमेतया
 पश्यन् कलादेहात्माभिमानेनानुकार्यते देहधर्मान् आत्मभ्रमेतदेव
 स्वीकरोतीति कलितोऽयं ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

नृक्षके पैदा होने तथा भान्वादिफों के पककर सुखजाने
 को देखकर अपने जन्म मरण को जान जावे कि जैसे उस
 पेड़से देखने वाला मलग है तैसे शरीरसे भी देखने वाला
 मलगही है ॥ ४६ ॥

अज्ञानी पुरुष इस प्रकार से प्रकृति से ठीक मिला आत्मा
 को न जान कर विषय सुखोंमें मोहित होकर संसार को प्राप्त
 होता है ॥ ५० ॥

सर्व गुणकी आसकी से ऋषि देवता होता है रजोगु-
 णसे असुर मनुष्य होता है तमोगुण से भूत पशु प्रादि योनि-
 को प्राप्त होता है ऐसेही कर्मों से भूमता हुआ जाता है ॥ ५१ ॥

जैसे नाच में वैद्य मनुष्य उनके नाच गान को देखकर
 मन में गाता नाचता सा होजाता है इसी प्रकार से अकृता
 भी आत्मा बुद्धि गुणोंका अनुकरण करता है तो उस सरीका
 होता है ॥ ५२ ॥

श्रीचरणाभिकृतभावायंदीपिका ।

उपाधिवर्माद्योपहितेऽवभासस्ते दृष्टव्ये दृष्टान्तमाह यथात्म-

भीमरस्त्राभिकृतभावायैवपिका ।

सीति । तदस्यास्तरवो धावन्त इव दृश्यन्ते जले प्रातिविम्बिता वा चञ्चला इति विषयग्राहकेण मत्स्यो परिकल्पिता एव तेषु लावण्यादयो गुणा न वस्तुतः सन्त्यतो मनोनिवन्धन एव संसार इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणा ग्राह्यैवमासन्ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । चक्षुषेति ॥ ५३ ॥

भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टान्तद्वयमाह । यथेति । यथा एताः प्रसिद्धा मनोरथविषयः स्वप्नदृष्टाश्च विषयो मृषा एवमात्मना विषयानुभवः संसारो मृषा ॥ ५४ ॥

तनु यदि मृषा तर्हि किञ्चिद्वृत्तिभ्रमेणात आह । अयंहीति अस्याऽऽत्मनः ॥ ५५ ॥

अनौ भोगोद्यमो न कर्तव्य इत्याह । तस्मादिति ॥ ५६ ॥

भीमरस्त्रमण्डासंगोस्वामिविरचितः

कीपिकाकीपिनी टिप्पणी

उपाधिबुद्धेः धर्मो जाग्रदादयो दुःखादयश्चापहिते उपाध्यानुक्ते आत्मनि । तौरस्या अभ्यस्युपाधौ चकृति सति तौर तत्तस्यास्तरवोऽपि नौकास्थेजनेश्वरा इव दृश्यन्ते किन्तु नौकोपाधिरेव मुख्यो नैवमम इति कल्पनागौरवमतः प्रतिवस्थिता वेत्युक्तम् ॥ तेषु मनोग्राह्येषु कलत्रादिषु । ग्राहकगुणाः ग्राहकस्य मत्स्यो धर्मो लावण्यादयः । ग्राह्य विषये कलत्रादौ । मुख्ये चक्षुषा ग्राहकेण । भूमाद्या ॥ ५३ ॥

एताः प्रसिद्धा इति व्याख्यानदेता इति पाठः स्वामि-सम्मतो लक्ष्यते किन्तु यथेत्येव सर्वत्र दृश्यते ॥ ५४ ॥

अयं विषयानुभवरूपे संसारे । तन्निवृत्तिभ्रमेण संसार-निवृत्त्यर्थं शमदमादिसाधनभ्रमेण । अस्य निरन्तरपद्योक्तस्य ॥ ५५ ॥

अतो विषयव्यानस्वनर्थकत्वात् । असिदिन्द्रियैः बाहिर्मुखेन्द्रियैः ॥ आत्माऽग्रहणनिर्मातं स्वकपाज्ञानविलासितम् । वैकल्पिकभेदविषयम् ॥ श्रीवैष्णवाणां अतो तु नोद्धवोऽप्यपि मन्यन्त इत्यादि भगवन्मनोवृत्तेः भीमदुःखवयाजेन अन्यान् प्रत्ये-खायमुपदेश इति वक्ष्यते । तथा आत्मस्वाद्यैव मातृत्वादात्मा हि परमो हगिरिति तन्त्रोक्तेः ॥ श्रीहरेर्विस्मृतिजन्यं देहादि-विषयकं विषोऽहं अत्रिणोऽहमिति अमं पश्य तेन तन्निवृत्तेकं संतःसृष्ट्यामेव कुर्विति व्यज्यते ॥ ५६ ॥

भीमदृष्टान्तसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

यथास्मसेति ॥ ५३ ॥

अन्यधर्मस्यान्यप्राप्यासे दृष्टान्तः मनोरथविषयः मनोरथरूपा स्वप्नदृष्टाश्च विषयानुभवाः मृषा मिथ्याविषयाः एवमात्मनः संसारो जन्ममरणादिरपि मृषाः ॥ ५४ ॥

अयं ह्यविद्यमानेऽपि शब्दादिविषयेष्वनुपनतैष्वपि तां-क्षेतसा ध्यायतः संसृतिर्न निवर्तते स्वप्ने कन्वकाभावेऽपि तदुद्धया दुःखावगमादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

[१४७]

आत्माग्रहणनिष्पत्तिमिति । आत्मग्रहणाभावाच्च विषयज्ञानात्म-ज्ञानविरोधिभूतमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भीमद्वीर्याधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्यधर्मस्यान्यप्राप्यासे दृष्टान्तमाह । यथेति । प्रचलताम्भसा हेतुना तौरस्यास्तरवोऽपि प्रचलन्त इव दृश्यन्ते यथाच आम्भ-माद्येन चक्षुषा हेतुना भूः पृथ्वी आम्भ्यतीव दृश्यते तथा देहा-त्मतादात्म्यमध्यस्थमानया बुद्ध्या हेतुना देहधर्मा जन्ममरणादय आत्मनि प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

यथेत्ययामनोरथविषय इति यथाच स्वप्नदृष्टविषयानुभवो मृषा मिथ्यार्थविषयः अनित्य इत्यर्थः यतो देहधर्मा आत्मन्यध्यस्ता अत एव अस्यासहेतुनिवृत्तौ निवर्तते इति सदृष्टान्तमाह । तथा दे-दाशाहं उद्धव । आत्मनः संसारः देहधर्माध्यासात्मकः मृषा अस्या-सहेतुनिवृत्त्या निवर्तते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कस्तद्व्याससहस्रारस्यपञ्चायां देहात्मतादात्म्यशब्दादिविषया-नुद्धयात्तुमनः सम्बन्ध एवेति वदन्तदनिवृत्तौ नाध्यासात्मकसं-सारनिवृत्तिरिति सदृष्टान्तमाह । अयं इति । अयं शब्दादिविषयेऽ विद्यमानेऽसंनिहितेऽपि विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः अस्व जीवस्य संसृतिर्न निवर्तते अपितु ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्ग-स्तेष्वपजायते । सङ्गात्संजायते काम इत्याद्युक्तरीत्या वक्ष्यते । सङ्गनुवर्तते एवेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । स्वप्न इति । नद्यानु-वर्तमाने सति स्वप्ने देशान्तरगमनशिरश्छेदाद्यनर्थपरम्परा निव-र्तते अपित्वनुवर्तते एव तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

असत्यपि विषये तदनुध्यानस्वभावमनः सम्बन्धे सति नाध्यासो निवर्तते इत्यभिप्रायेणायं ह्यविद्यमान इत्युक्तं किं तर्हि विषयानुध्यायतो मनसस्तन्निवृत्तिकारणमित्यपेक्षायां विषयानुभव एवेति वदन्तदभिनिवेशं च धारयति । तस्मा-दिति । तस्माद्विषयध्यानस्य संसृतिवर्द्धकत्वादसिदिन्द्रियैरसङ्गि-पवप्रवर्धैरिन्द्रियैर्विषयान्माभुङ्क्ष्व तदनुभवस्य तदनुध्यानकारण-त्वादिति भावः । मास्वस्य कर्मेबीजेन जायते इत्यादिनोपपा-दितमात्मनि जन्ममरणादयवस्थाकल्पननिमित्तं भ्रममात्माग्रहण-निर्मातमिति आत्माग्रहणेन देहविलक्षणात्मपरमात्मयाथात्म्याग्रह-णेन निर्मातमुद्धितं पश्य निश्चिनु आत्माग्रहणेन निर्मातमवभासमानं वैकल्पिकं पाक्षिकं भेदभ्रमं भ्रममूलकं पश्य भेदस्यात्मग्रहणा-दशायामप्रतीतेः पाक्षिकत्वादेकलिपकमित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वतः सुखादिरूपाणां चेतनानां दुःखादिरूपत्वमत्ययो भ्रान्त इत्येवं बहुदृष्टान्तैः समर्थयते । यथेत्यादिना । यथा प्रचलता जलेन तौरस्यास्तरवोऽपि चलाश्चलनधर्मवन्त इव दृश्यन्ते यथा च आम्भमाद्येन चक्षुषा भूमांभ्यतीव दृश्यते ॥ ५३ ॥

यथा च मनोरथविषयो मनोरथविषयाः मृषा मृषा यथा च स्वप्नदृष्टो विषयानुभवोऽपि मृषा हे दाशाहं उद्धव । आत्मनो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जीवस्य संसारोऽपि वृथा भवप्रयोजनः "भवप्रयोजनं यत्सन्तु-
ष्येव तदुच्यते" इति वचनात् ॥ ५४ ॥

अस्वरूपत्वे किमिति न निवर्तते इति तत्राह । अर्थ इति ।
अर्थे दुःखित्वादिलक्षणे विषये अविद्यमानेऽपि संसृतिः संसृष्टः
दुःखित्वादिलक्षणे न निवर्तते किन्तु वर्तते एव अतिवृत्तौ
निमित्तमाह । व्यासत इति । निरन्तरं शब्दादिविषयध्यानमनि-
वृत्तौ कारणमित्यर्थः । तत्कुत्र दृष्टमत्राह । स्वप्न इति । व्यासत
इत्यनुवर्तते जाग्रददृष्टतुरगाद्यर्थध्यानात् स्वप्नेऽप्यथांगमस्तुरगा-
द्यथांगमो यथा न निवर्तते उपादानादिव्यवहारानुभवान् अत्र
यथात्मसेव्यादिदृष्टान्तानां प्रपञ्चमिथ्यात्वे न तात्पर्यं किन्तु देह-
सम्बन्धात्सुखरूपाणां जीवानां अहं दुःखित्वादिलक्षणेऽप्यस्य
यथा स्वतः शुक्लः शङ्खोऽपि जपाकुसुमसन्निधानात्प्रोहित इति
शङ्खविषये लोहितप्रत्ययस्य मिथ्यात्वे इदं तथाप्रापीति । सन्तो-
ष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

फलितमाह । तस्मादिति । आत्मनो जीवपरमात्मनोः स्वरू-
पाग्रहणेन निष्पन्नं वैकल्पिकं विकल्पकल्पनाजनितं भ्रमं
पश्यन् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतक्रमसन्धिर्भः ।

तस्मादुक्तं मांमुह्यते इति स्फुटमेव तमुपलक्ष्यान्वान् प्रत्युप-
देशो व्यस्यते नोक्तवोऽपि मन्यन्त इत्यादिश्रीमद्विजयध्वज-
वृत्तः ॥ ५६ ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्यधर्मा अन्यत्रावभासन्ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । अस्मत्सा
प्रचलते तत्र नौकारुदैनैस्तत्परिस्थास्तरवो यथा चला
इव दृश्यन्ते एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्य उपाधिधर्मा एव तदग्राह्ये जीवे
सर्पभूताद्याविष्टत्वात् सर्पादिग्राह्ये मनुष्ये सर्पादिधर्मा इवाव-
भासन्ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । चक्षुषेति ॥ ५३ ॥

तत्रैव विषयभोगो उपाधिधर्मा एव जीवे मृषा प्रतीता
इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । विषयालुसर्वो विषयभोगः संसारः
संसारवन्धः ॥ ५४ ॥

संसारवन्धस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्तुल्यं दुःखं न निवर्तते इत्याह ।
अर्थे उपाधिसम्बन्धे अविद्यमाने अवस्तुभूतेऽपि संसृतिः संसारः
वन्धोऽर्थः दुःखं न निवर्तते कस्य विषयान् भोगवुद्ध्या व्यासतः
अस्य जीवस्य अवस्तुभूतस्यापि दुःखत्वे दृष्टान्तः स्वप्नेऽनर्थो-
गमः सर्पादिदेशः ॥ ५५ ॥

यस्माद्भागवद्व्या विषयध्यानमनर्थदत्तस्त्वस्मात्स्व तस्य जेत्याह-
तस्मादिति । विकल्पादेहाध्यासादुक्तं भ्रममज्ञानं पश्य कीदृशं
आत्मनो जीवस्य अग्रदृश्यामप्रापितस्तत्र निर्मातं विराजमानं तद-
तिसाधकमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यधर्मस्यान्यत्र प्रतीतो दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा
ऋषिरस्मि देवोऽस्मि असुरोऽस्मीत्यादिकेहात्माभिमानेन ऋषि-
त्वादयो धर्मो आत्मधर्मत्वेन प्रतीयन्ते ॥ ५३ ॥

किंवदुता यथा मनोरथधियः नरोऽस्यसुरोऽस्मीत्यादिमनो-
रथधियः स्वप्नदृष्टाश्च व्याघ्रोऽस्मीत्यादिधियः तत्र तत्र देवानु-
त्थिता अपि मृषा नरः सुरो व्याघ्रो वा न भवति तथात्वासम्भ-
वात् तथा विषयाणां शुभाशुभानामनुभवो यस्मिन् स संसारः
ऋषित्वदेवत्वमनुष्यत्वादिरूपः जातत्वमृतत्वादिरूपश्च आत्मनः
ऋषिर्वा देवो वा मनुष्यो वा मृगो वा न भवति ॥ ५४ ॥

ननु तस्य मृषात्वे तन्निवृत्त्युपायविषयकशास्त्रस्य वैयर्थ्यं
स्यादत आह । अर्थे इति । अर्थे । ऋषित्वदेवत्वादिः जातत्वमृत-
त्वादेरात्मानि अविद्यमानत्वेऽपि अस्य देहात्माभिमानिनः संसृतिः
ऋषिरस्मि देवोऽस्मि असुरोऽस्मि मरिचामीत्यादिरूपा न निव-
र्तते यथा स्वाशिरुद्धेदायनर्थाभावेऽपि स्वप्ने तादृशानर्थांगमोऽस्त्वैव
ननु आत्मपरमात्मविषयकशास्त्रभ्रमशादिना ऋषित्वादयो
जाग्रत्त्वादयो देहधर्मो ग्रहन्तु परमात्माश्रितस्त्वैवमैरूप-
दृष्टरूपः इति आत्मा परमात्मध्यानेन मुक्तः कृतो न भवेद-
त्यत आह व्यासतो विषयानिति । विषयासक्तस्योक्तसाधनेऽवकाशो
नास्ति अतः संसृतिर्न निवर्तते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अतो विषयभोगो न कर्तव्य इत्याह । तस्मादिति । असाद्भि-
विषयैः कनिष्ठैरिन्द्रियैः विषयानिन्द्रियाणान् वैकल्पिकं विकल्प-
मात्मभिन्ने देहधर्मं आत्मध्यानि पश्य संसारहेतुत्वेनालो-
चय ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

जैसे जलके हिस्से से वृक्ष भी हिस्से से होखते हैं तथा
अपने घूमने से नेत्रों से भूमी घूमतीसी दीखती है ॥ ५३ ॥

जैसे केवल मनोरथ की बुद्धि तथा विषयों के अनुभव
फुटते हैं वृथा ही उखव ! स्वप्न के देखे पदार्थ जैसे लुपिक
हैं तिसी प्रकार से अपने मोह से मात्र आत्मा को संसार
का बन्धन है ॥ ५४ ॥

यद्यार्थे अर्थ नहीं दीखने से भी संसार निवृत्त नहीं
होता है विषयों के ध्यान करने से बन्धन होता है जैसे
स्वप्न में भयादिक अनर्थ की प्राप्ति होती है ॥ ५५ ॥

हे उखव ! तिस से खोटी इन्द्रियों से विषयों को भ्रम
भोगो परमात्मा में प्रीति न होने से यह सब संसार का
शत्रु मित्र भ्रम है ऐसा जानो ॥ ५६ ॥

क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ।

ताडितः सन्निवद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ ५७ ॥

निष्ठितो मूत्रितो वाऽज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः ।

श्रेयस्कामः कुच्छ्रगत आत्मनाऽत्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

उद्धव उवाच ।

यथैवमनुबुध्यं वदनो वदतांवर ! ।

सुदुःसहमिमं मन्य आत्मन्यसदतिक्रमम् ॥ ५९ ॥

विदुषामपि विश्वात्मन् ! प्रकृतिर्हि बलीयसी ।

ऋते त्वद्धर्मनिरतान् शान्तांस्ते चरणालयान् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावापदीपिका ।

तुःसप्रतीकारोद्यममपि परित्यज्य परमेश्वरनिष्ठैवे माव्य-
मित्याह ॥ क्षिप्त इति वाऽप्यम । क्षिप्त आक्षिप्तोः तुञ्ज इति वा
प्रकम्प उपहसितः ॥ ५७ ॥

निष्ठितो निष्ठिवनविषयीकृतः मूत्रितो मूत्रेणाऽऽर्द्रकृतः
प्रकम्पितः परमेश्वरनिष्ठातः प्रच्यावितोऽपि कुच्छ्रगतः कुच्छ्रं
माप्नोति ॥ ५८ ॥

एवं त्वमुक्तं तथा अनुबुध्यं तथा नोऽस्मान् सर्वान् प्रति वद ५९
त्वद्धर्मनिरतान् ऋते विदुषामप्यसद्भिः कृतमतिक्रममपराधं
तुःसहं मन्य इत्यन्वयः प्रकृतिः स्वभावः ॥ ६० ॥

निरक्षयः सर्वसन्वेदभेदीकृत्य सुदर्शनम् ॥

प्रकाशितरूपस्य न भजस्व गुह्यमीश्वरम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतमावापदीपिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीमरस्त्रामगदासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

क्षिप्त इति युग्मकम् । आक्षिप्तः वाचा तिरस्कृतः अपमानितः
अथ पुःस्थानाद्यभाविना जातः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

न इत्येकत्वे बहुवचनम् "अस्मदां द्वयोर्द्वयं" इति सूत्रात् । विविक्त
रूपसङ्गमोति निजं न सत्त्वादीकं अतएवात्रापि अनुबुध्य-
मित्येकवचनान्न एव लिङ्ग प्रयोग इति । स्त्रामिव्याख्यायान्तु
स्त्रोपपदस्य जननानुसारेण नः सर्वानिति बहुवचनोपगमः ॥ ५९ ॥

ऋते त्वद्धर्मनिरतानिति त्वच्छ्रवणाक्षिप्तनादि निष्ठायेषु त्वत्त्व-

स्माकं न विस्मयः अतस्ते तु भवता नाशो वा हास्यः किरणवत्
एवेति भावः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामगदासगोस्त्रामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

क्षिप्तः वाचा क्षिप्तः प्रलब्धः विप्रलब्धः असूयितः गुणेश्वरो-
पितकोषभावः वृत्त्या द्रव्यरूपेण जीवितेन ॥ ५७—५८ ॥

वदतस्तवानुद्धव त्वन्मतानुसारेणापि तुःसहमसदति-
क्रमं मन्य ॥ ५९—६० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्माग्रहणानिमोतमित्यनेन अमनिकृत्ये सहस्रमयाचार्यभाष्य-
लोक्तं न भवितव्यमिति सूचितं तत्र विद्वानोपाधिपानेऽप्युक्तं ग्रह-
णोत्त आत्मानमुद्धरेदित्याह द्वाविंशः । क्षिप्त इति अमनिकृत्ये
क्षिप्त आक्षिप्तः निष्ठितोऽपि क्षिप्तः प्रलब्धः उपहसितः असू-
यितः गुणेश्वरोपितकोषभावः वृत्त्या जीवितेन परि-
हापितः त्याजितो वा ॥ ५७ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निष्ठितः निष्ठिवनविषयीकृतः सूत्रितः सूत्रेणार्द्राकृतः अक्षरेण बहुधा प्रकम्पितश्चाक्षितोऽपि श्रेयस्कामश्चैव कुच्छ्रगत उक्तविधामा-
पदं प्राप्तोऽपि आत्मयाथात्म्यावलोकनविषयभूतेनात्मना हेतुना
स्वात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

चेपादनिं दुःसहतां मन्यमानस्तदुपायं पृच्छति । यथैवेति
हे वदतांवर ! यथा चेपादनिं सोढुमनुबुध्येयं स्वात्मानं परमात्मनं
यथावज्जानीयां तथा नोऽस्मान्प्रति वद तदुपायमुपदिश-
त्यर्थः किमिति चेपादिक्षमोपायं पृच्छसि चेत्तत्राह । सुदुःसहमिति ।
आत्मानि स्वस्मिन्मज्जिः कृतमतिक्रमं चेपादिरूपं सुदुःसहं
पुत्ररां दुःसहमहं मन्ये ॥ ५९ ॥

कुत इत्यपेक्षयायामाह । विदुषामपीति । हि यस्मात् हे
विश्वात्मन् ! विदुषामपि प्रकृतिर्वर्णीयसी प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्ता
देहात्माभिमानरागद्वेषाद्यो वलीयांस इत्यर्थः । किं सर्वेषामपि
विदुषां नेत्याह । ऋत इति । त्वद्धर्मा भगवद्धर्मास्तेषु नितरां
रतान् त्वच्छरणावेष्टावयमाश्रयो येषां तानत एव शान्तान्
जितान्तःकरयानृते विना इतरेषां विदुषामपि प्रकृतिर्वर्णीय-
सीति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुःसहविषयोपद्रवेऽपि तत्परिहारप्रयत्नो न कार्यः किन्तु
विषयेभ्यः प्रत्याहतमनसा स्वात्मानं संसाराबुद्धेर्तुं प्रयतेतेति
शिचयति । क्षिप्त इत्यादिना ॥ ५७—५८ ॥

विषयाः सोढव्या इति यद्धरिणाकं तत्रोद्धवश्चोदयति ।
यथेति । यथावदुपद्रुक्ते चरणावयान् चरणौकशरणा-
नृते इतरेषां विदुषामप्यसतामात्मन्यातिक्रमं दुःसहं मन्ये
तत्र हेतुगमविशेषणमाह । प्रकृतिरिति । प्रकृतिर्वर्णीयसी हि
अहममेति देहाभिमानस्वभावो बालिष्ठोऽपरिहार्यो यस्मात्स-
त्त्वमिति शेषः ॥ ५९—६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न इत्येकत्वे बहुवचनम् "अस्मदो द्वयश्च" इति सूत्रात् पूर्वं हि
विविक्त उपसङ्गम्य इत्यादिना निजं एव संस्वादोऽयमिति
व्यञ्जितं अत्रैव आनुबुध्येत्येकवचनान्त एव विदुषाणां
इति ॥ ५९ ॥

ऋते त्वद्धर्मनिरतानिति च त्वच्छ्रवणकीर्तनादितत्परास्ते
स्वस्माकं न विस्मयः अतस्तेतु भवता नात्रोदाहार्याः किन्त्वन्व-
यवेति भावः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विषयभोगरहितः कीदृशस्तिष्ठेयमित्यपेक्षायामाह । क्षिप्त इति
द्राक्ष्याम् । क्षिप्तं भाक्षिप्तः वहिर्निःसारितो वा प्रलब्ध उपहसितः
असूयितः गुणेषु दोषाणां विषयीकृतः वृत्त्या जीविकया रहितोऽकृतः
निष्ठितः निष्ठिवनविषयीकृतः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

यथा अनुबुध्येयं तत्तत्सहने यथाविवेकं प्राप्नुयात् एवं
वद ॥ ५९ ॥

विदुषाम् असदतिक्रमसहने उपायं जानतामपि प्रकृतिः अम-
र्षात्मिका स्वभावः त्वद्धर्मणि रतान् । त्वद्धक्तान् विनोति तेषां त्व-
त्साम्यप्राप्त्या प्रकृतिरकोपनैवेत्याह । शान्तान् तत्र हेतुस्त्व-
रयनिवासान् ॥ ६० ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशेऽत्र द्वाविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तितिक्षुर्भूत्वा वैकल्पिकभ्रमनिवृत्तकात्मज्ञानप्रदं परमात्मना
आत्मानमुद्धरेदित्याह । क्षिप्त इति द्राक्ष्याम् । क्षिप्तः हस्तादिना
गलादियोजितेन दूषिकृतः अवमानितः अनादृतः प्रलब्धः उपहसितः
असूयितः गुणवस्त्वेषु निष्ठितः वृत्त्या जीविकया परिहापितः
परित्याजितः ॥ ५७ ॥

निष्ठितः निष्ठिवनविषयीकृतः सूत्रितः सूत्रेणार्द्राकृतः
प्रकम्पितः प्रकम्पोपलक्षितामतिपीडां प्रापितः एवं बहुधा कुच्छ्र-
गतः कष्टं प्रापितोऽपि श्रेयस्कामो मुक्तिकामः आत्मना ज्ञान-
मक्तिप्रेन गुणादिरूपिणा परमात्मना हेतुभूतेन आत्मानम-
ज्ञानप्रादुर्गृहीतं संसाराबुद्धेरदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

एवं भवदुपदिष्टं यथा यथावदनुबुध्येयं तथा वद ॥ ५९ ॥

त्वद्धर्मनिरतान् तत्रापि त्वच्छरणावयान् अत एव शान्तान्
ऋते विना विदुषामपि असद्भिः कृतमतिक्रममपराधं सुदुःसहं मन्ये
इत्यन्वयः हि यतः प्रकृतिर्मनोरुपा वलीयसी दुर्जया ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वाविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

असत्पुरुष चाहे छोटे बचन कहें चाहे अपमान करें
चाहे हंसी करें चाहे गुणों को दोष बतावें चाहे मारें
चाहे लोभें चाहे जीविका छुड़ा दें ॥ ५७ ॥

चाहे उपर थुक डालें चाहे मूत्र करें ऐसे नाना प्रकार
से दुखि करें तो भी अपने कल्याण को चाहने वाला
पुरुष ऐसे कष्ट में पड़ने पर भी अपनी बुद्धि से आत्मा
का उद्धार करे ॥ ५८ ॥

उद्धव उवाच ।

हे वक्रामों में भेष कृष्णचन्द्र में तो असत्पुरुषों के
किसे अपने अपमान को बड़ा कठिन समझता हूँ इस के सहने
का उपाय मेरे से कहिये ॥ ५९ ॥

हे विश्वात्मा बड़े विद्वानों को भी यह सहना कठिन है
क्योंकि प्रकृति सम्बन्ध बड़ा बलवान् है परन्तु जो पुरुष
आप के चरणों के आश्रय करते हैं और शान्ति हैं और
आप के भागवत धर्मों में निरत हैं वह तो ऐसे तिरस्कार
को सह सकते हैं ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण एकादशस्कन्ध

बाहसर्वे अध्याय की पं० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

बादरायणोवाच ॥

स एवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दाशार्हमुख्यः ।
सभाजयन्भृत्यवचो मुकुन्दस्तमावभाषे श्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

बर्हिस्पत्य ! सवै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः ।
दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥
न तथा तप्यते विद्वः पुमान् बाणैः सुमर्मगैः ।
यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां प्ररुषेषवः ॥ ३ ॥
कथयन्ति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव ! ।
तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ॥ ४ ॥
केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः ।
स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ॥ ५ ॥
अवन्तिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया ।
वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥
ज्ञानयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः ।
शून्यावसथ आत्माऽपि काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥
दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यन्ते पुत्रबान्धवाः ।
दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियम् ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावायदीपिका ।

त्रयोविंशे तिरस्कारसहनोपाय इयंते ।

भिक्षुगीतप्रकारेण मनसः संयमो धिया ॥

दुर्जनोपद्रवो नूनं दुःसहो हि महयिसाम् ।

अतश्चतुर्भिर्वर्च्यैः सहनोपायवर्णनम् ॥

तत्र तावदस्मिन्ध्याये भिक्षुगीतं मनो विजय उत्तरस्मिन्
प्रकृतिपुरुषविषेकस्तेषु सरस्मिन् गुणवृत्तिविजयस्ततः परस्मिन्
लगीतया विषयसङ्गत्यागेन सत्सङ्ग इति क्रमेणोपाया मग्नता
वर्णयन्ते आशंसितः प्रार्थितो भूयस्य वचः सत्कुर्वन्त भृत्य
प्रति आवभाषे ॥ १ ॥

तत्र तावदङ्गीकारतस्तद्वचः सम्पूजयति बाष्पाम् । हे बाह्व-
स्पत्य ! वृहस्पतेः शिष्य अत्र लोके स साधुनां रितं यो दुर्जनाकैर्मिजं
क्षुभितं मनः शमावितुमीश्वरः स्यात् ॥ २ ॥

कृत इत्यत आह । नेति । यथा मर्मस्था मर्मस्त्रेव निर्यं स्थिताः
परुषोक्तिरूपा इषवस्तुदन्ति व्यथयन्ति तथा इतरे बाणा न तुदन्ति
अतस्तैस्तथा न तप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथाऽपि मया वक्ष्यमाणैरुपायैः सर्वे सोढुं शक्यमित्यादिप्राले-
शोनिहासं प्रस्तौति । महद्यथा भवति तथा पुण्यमितिहासं गार्थां
कथयन्ति ॥ ४-५ ॥

स भिक्षुः पूर्वं धनाढ्यः कुच्छ्राजितस्य धनस्य नाशो न सन्तप्यमानो
निर्विण्याः सम्प्रव्रज्य भिक्षायमटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्ररुतोपयोगिनीं
गायामगायतोति वक्तुं तस्य पूर्ववृत्तिमाह । अवन्तिषु विस्त्रादिना ।
अवन्तिषु मालवेषु धातां कृषिवागीजयादिकृपा इति यस्य कदर्यस्तु
स्मृतावुक्तः "आत्मानं धर्मकृत्वं च पुत्रदारांश्च पीडयन्" । विष-
ताऽतिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृतं इति ॥ ६ ॥

तस्य ये स्मृतयो वाङ्मात्रा आतिथयोऽध्वनीनाश्च तेन नार्चिता
इत्यर्थः । शून्यावसथे धर्मकर्मक्षीने गृहे देहे वा ॥ ७-८ ॥

भोग्यारम्भगादासगोस्वामिचरिता—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अनन्तरं एव सहनोपाय इतीयेति । तत्पक्षेऽपि तदुपायाः
सन्ति न वक्तव्ये । अत्रापि चतुष्टयार्थमपि संगृह्यते तुज-
नेति । महीषसामपि तुःसह इत्यन्वयः अतो तुःसहवात् ।
तत्र अष्टावचनचतुष्टयमध्ये तावत् प्रथमम् । अस्मिन्प्रयोगे
उत्तरस्मिन्प्रयोगे । तदुत्तरस्मिन् प्रयोगे । ततः परस्मिन्
प्रयोगे ॥ १ ॥

तत्र दुर्जनोपद्रवस्य तुःसहत्वे तावदादौ । तद्वचः उद्ध-
वाक्यम् ॥ २ ॥

नित्यं स्थिता इति प्रसिद्धवाक्यास्तु निःसरन्ति तत्क्षत-
मपि कालान्तरे शान्त्यति अत इतरे वाक्या न तदन्ति ।
अतस्तथा तादृशं कर्तुं भावात्तद्व्यमर्गैरपि कचित्पाठः ॥ ३ ॥

तथापि दुर्जनोपद्रवस्य तुःसहत्वेऽपि । प्रस्तौति प्रकरणा-
गतं करोति वगैर्यतीत्यर्थः । कथयन्तीति युग्मकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षं सन्धस्य । प्रस्तुतोपयोगिनी सहनोपयुक्तम् ।
तस्य कथयन्तीति ॥ ६ ॥

तस्मैति कर्तारि यष्टी अतस्तेत्यर्थः कृतः ॥ ७ ॥
दृष्टान्ते कथा मरिष्यतीति द्राह कथयन्ति । प्रियं सुखम् ॥ ८ ॥

भीमसुखं सुरिकृतशुक्लपद्मम् ।

॥ १-५ ॥

वाहस्पत्यः पृष्ठपतिश्चाप इश्वरः समर्थः लुब्धः अर्थाभि-
निविष्टः कथयः सिद्धेऽपि विमये विनिर्गोपविमुखः ॥ ६ ॥

सूत्रावसथे अतिथिपूजाराहितगृहे आत्मा शरीरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अभिद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमुखेन पृष्ठस्तमभिनन्दन्ते प्रति भीमगवानाहेत्याह मुनिः ।
स इति । इत्थं भागवतमुख्यतोऽखेनाशंसितः पृष्ठो वाशाहं
अहः अवशीषं वीर्यं विश्वप्रकाशकं चैष्टितं यस्य स मुकुन्दः
मुख्यतोऽखेन वचः समाजयन् समानयन्तमुद्धवभावभावे ॥ १ ॥

भाषणमेवाह । वाहस्पत्येत्यादिना यदुक्तं सुखसहमिमं
अन्य आत्मस्य सहातिक्रममिति तस्यास्तत्त्वमेवेत्याह । वाहस्पत्येति
द्रष्टव्यम् । इह वाहस्पत्योद्धवपतेः शिष्यः । स साधुर्विद्वान् नाख्ये
कोऽसौ यो दुर्जनोऽस्तेदुरुक्तैः सिद्धमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः
समर्थः । अनेन समाहिते सत्यात्मानि सुखदुःखं नस्त इति
सुचितत्वाभिजकमानुषति मन एव सुखदुःखकारणमिति
फलितम् ॥ २ ॥

कृत इत्यत आह नि तथेति । ममैवमर्थे प्राप्तेवाग्येऽपि
मं तया तप्यते कथमित्यत्राह । यथाऽसता दुर्जनानां संव-
न्धिनः परवचकपरुषाः इषवः ममैस्याः सन्तः लुब्धन्ति वस्य-
वन्ति तुःखद्वीर्यार्थः । केवलपुण्यः परवचुमिति तप्यते इति
विवाचितोऽर्थः ॥ ३ ॥

यद्यप्येवं तथापि अनेन सुखदुःखसोरक्षाधारणविमर्शनात्मानं
समाधातुं प्रसवत्येवेति वक्तुमितिहासं प्रस्तौति । कथयन्तीति
महत्पुण्यं शृण्वतां महत्पुण्यवाच्यमितिहासं कथयन्ति स एव

त्वत्पुण्योत्साहमितिभावः । अनन्तमितिहासं वगैर्यस्यामि
सुखमाहितः सन्निवाञ्छ शृणु ॥ ४ ॥

इतिहासं विनिर्गोपि । केनचिदिति दुर्जनैः परिभूतेन केन
चिन्नुत्तुणा तर्थाभिमिया गीतमितिहासमितिपूर्वेषां सन्धः
सिद्धं विनिर्गोपि । धृतिरुक्तेन विनिर्गोपियानेऽपि कृष्णसमापन-
सामर्थ्यं धृतिरुक्त्या युक्तेन निजकर्मणां विपाकं विपश्यन्ते
निष्पद्यन्ते फलान्नयनननि नया नमहम्भामिमानकारिनामीश्वर-
निग्रहानुग्रहमूल्यानां निजकर्मणां वशङ्कतमनःकरणमेव पारि-
शेष्यन्यायेन सुखदुःखसाधनमिति स्मरतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कोऽसौ निनिहास इत्यत आह । अन्तर्निहितत्वादिना अश-
नीषु देशेषु श्रिया धनार्थसम्पत्त्या आढ्यतमः समु-
द्धतरः कश्चिद्दुःखमासीत् तं विनिर्गोपि । वासां कृषिवाणिज्या-
दिरूपा वृत्तियस्य सः कथयः केवलं स्त्रोत्रपेयशामाप्रपरः यथा—
आत्मानं धर्मकृत्यश्च पुत्रदाराश्च पादयन् ।

देवतातिथिभूतार्थं च कथय इति स्मृतः ।
इत्युक्तविधः तत्र हेतुः केवलं निवृत्तकामी लुब्धश्चेति किञ्चान्ति-
कोपनः ॥ ६ ॥

अत एव तस्य सर्वविधो ज्ञातयोऽनिशयश्च वचनमात्रे-
णापि तत्तं नाचिताः शून्यावसथेऽतिथिपूजाराहिते गृहे तस्यात्मा
देहोऽपि कामेभ्योऽन्याचिता न कालिनः ॥ ७ ॥

तुशीलस्येति एवम्विधस्य तस्य पुत्रादयः दृष्टान्तेऽद्वहन्तापचक्रि-
त्यर्थः दारादयोऽपि विषयशाः सन्तोऽस्य प्रियं नाश्वर्यं चक्रः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

मक्तिमन्तरेण सर्वसन्ध्यासो । दुःखहेतुरित्येतन्निग्रह्याये
समर्थयते तत्र एव कृष्णः उद्धवे किमाहेति राक्षो मानसीं शङ्कां
परिहरति । स एवमिति । आशंसितः प्रष्टुरभीष्टाभिवदनायाका-
ङ्क्षा कारितः ॥ १ ॥

किमाहेति तत्राह । बाह्येति अत्र जीश्वराशौ बाह्यान्तर्मज्जनः
बाह्यान्तः शत्रुशोषकरः साधुर्वै साधुश्चेत्यभिमतश्च मज्जनो वा
दुर्जनोऽस्तिनैदुरुक्तैर्मिषमात्मानं मनः समाधातुमीश्वरः समर्थः यथा
यो दुरुक्तैर्मिषमात्मानं समाधातुमीश्वरः स साधुः सज्जनो वै कृतः
बाह्यान्तर्मज्जनो ह्येति ॥ २-३ ॥

अत्र श्रीकृष्णः सुखवोधावितिहासं वक्ति । कथयन्तीति ।
इह त्वत्पृष्ठेऽर्थः ॥ ४ ॥

विपाकं कथयन्तिस्मिन् ॥ ५ ॥
वार्ता वृत्तिः कुम्भीवादिष्वेवजीवनोपायवान् कथयः वारि-
द्र्यमावेनोपेतः कामी परवचसस्पृहावान् ॥ ६ ॥

लुब्धत्वे हेतुमाह । ज्ञातय इति । अत्र कैमुत्यमाह । शून्येति
निजधनजातमन्वयं निधाय स्वयं धनशून्यगृहे तिष्ठन्नात्मा स्वपंकजैः
काम्यैरशनादिभिः ॥ ७ ॥

पुत्रादिभिरपि कृतप्रियो न भवति । किमुताप्येति भावेनाह
तुः शीलस्येति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्धः ।

॥ १ ॥ ३ ॥

तथैवादाहरति । कथयन्तीति युग्मकमिदं ॥ ४-९ ॥

तस्यैवं यत्नवित्तस्य व्युत्सयोभयलौकतः ।

धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पञ्चभागिनः ॥ ६ ॥

तदवध्यानविस्त्रस्तपुण्यस्कन्धस्य भूरिद ! ।

अथोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायातपरिश्रमः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शनी ।

“अथोविशेषकदर्यस्य धनज्ञानाप्ययोदयौ ।

गीतं दुःखहरत्रोकं पुंजनस्ततिरस्कृतेः” आसंशितं प्रार्थितम् ॥ १ ॥

हे बाहस्पत्य ! बृहस्पतेः शिष्येति सोपपत्तिकं स्वकाक्यहम-
मानयमेव किन्तु पारमार्थिकोऽयं मार्गस्त्वद्गुणा तेनाप्यगम्यो
मत्त एव त्वया सिञ्चित इति भावः ॥ २ ॥

परुषेषवः परुषोक्तिरूपा इषवः ॥ ३ ॥

यद्यप्येवमेव सर्वत्र दृष्टं तदपि परुषेषु वैयर्थ्यकरमुपाख्यानं
शृण्वित्याह । कथयन्तीति विपाकं फलम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवन्तिषु माखवेषु वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः
कदर्यो विगीतः यदुक्तं आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीड-
यन् । देवतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृत इति ॥ ६ ॥

शून्यावासये धर्मकामशून्ये गृहाभमे ॥ ७ ॥

दुःशीलस्य दुःशीलाय दुह्यन्ते द्रुह्यन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथारिम्भन् अथोविशेषोऽध्यायये भिक्षुगीतया मनसो विजयः
वर्धते स भीकृष्णः एवमुक्तप्रकारेणासंशितः प्रार्थितः भृत्य-
स्योद्धवस्य वचः समाजयन् सतर्कुर्वन्तमुखवं प्रत्यावभाषे
हृत्सुखः ॥ १ ॥

तद्वचः समाजयति । बाहस्पत्य इति द्वाध्यायम् । हे बाहस्पत्य !
बृहस्पतेः शिष्य ! सत्यं वदसीति सम्बोधनाभिप्रायः अत्र
लोके स साधुर्नास्ति यो तुर्जनेरितैर्दुर्गुणैर्भिन्नं विकारं प्रापितमा-
श्मानं मनः समाधातुं निर्विकारं कर्तुमीश्वरः समर्थो भवेत् ॥ २ ॥

परुषेषवः पुरुषवाग्वाग्नाः तथोक्तं महाभारते-

वाक्सायका वदनाभिः पतन्ति यैराहतः शोचतिराड्यहानि ।
परस्य वै ममंसु ते पतन्ति तान् पयिडतो नावसृजेत्कदाचित्
कर्णिनालकिनाराचामुद्धरन्ति शरीरतः ।

वाक्शब्दपक्वु न निर्हेतुं शक्यो हृदि शयो हि सः ।
इति ॥ ३ ॥

तथापि मथोद्धवमोननोपायेन मनःसमाधातुं सुमुधुरीशः स्या
दित्यभिप्रायेणेतिहासं प्रोक्तौति कथयन्तीति महद्यथाभवति तथा
पुण्यमितिहासं कथयन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवन्तिषु माखवेषु वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य सः
आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् ।

देवतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृत इति स्मृत्यु ॥

कलक्षणः कदर्योऽतिलुब्धः ॥ ६ ॥

तस्य कदर्यस्य ये ज्ञातव्यो येच अतिथयः पूजाहोः ते बाह्मा-
श्रेणापि तेन नार्चिताः शून्यावसये धर्मकामवर्जिते गृहे आत्मापि
नार्चितः धर्म्या कामेन वा न तोषितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच । सब भागवतों में श्रेष्ठ उन उद्धवजी से इस
प्रकार के कथम करने से बाद्यों में श्रेष्ठ श्री मुकुन्द कृष्णचन्द्र
जी जिन के कि चरित्र श्रवण कीर्तन के योग्य हैं वे अपने भृत्य
के वचनों की प्रशंसा करके फिर बोलने लगे ॥ १ ॥

श्रीमगवान् उवाच । हे बृहस्पति के शिष्य उद्धवजी ऐसा
साधु कोई संसार में नहीं है जोकि तुर्जनों के कहे वचनों से
दुःखित मनका समाधान करसके ने को समर्थ होवे ॥ २ ॥

वाग्यों के लगने से पुरुष मर्मा में घेधित होवे तोभी ऐसा
नहीं दुःखित होता है जैसे कि मर्म में खगेहुये असद पुरुषों
के पुरुष वचन रूपी वाग्यों से ताडित होनेसे दुःखित होता है ॥ ३ ॥

हे उद्धव ! इस विषय में बड़े पवित्र एक इतिहास को
महात्मा जन कहते हैं तिसको मैं कहूंगा तुम सावधान हो
कर सुनो ॥ ४ ॥

बह्मगीत किसी सन्यासी का गाया है जिसको कि तुर्जे
नोने तिरस्कार किया तब उस भिक्षुके अपने कर्मफलों को
स्मरण किया और फिर इस गीतको धैर्य धारण करके
गान किया है ॥ ५ ॥

उज्जैन के देशों में सम्पत्ति से बड़ा धनी एक कोई खेत
आदि जीविका करने वाला अति श्रीभी कामी लोभी कंजूस
एक ब्राह्मण होताभया ॥ ६ ॥

उसने अपने बन्धु तथा अतिथि जनोंको वचन सेभी
कभी सत्कार नहीं किया शून्य अपने घरमें रहता करताया
कभी मनारयों से उसने अपनी भी तृप्ति की ॥ ७ ॥

उस दुःशील कदर्य के पुत्रादि सब बांधव द्रोह कहते
थे मायां पुत्री भृत्य सब उससे विमुख रहते थे कोई भी
प्रीति नहीं करता था ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यच्चाणां विसमिव केवलं दृष्टव्यं विसं यस्य पञ्चभागिनः
पञ्चवद्वेवताः ॥ ६ ॥

ज्ञातयो जगृहुः किञ्चित्किञ्चिदस्यव उद्धव ! ॥

दैवतः कालतः किञ्चिद्ब्रह्मबन्धोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥

स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः ।

उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिन्तामाप दुरत्ययाम् ॥ १२ ॥

तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ।

खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥

स चोहदमहो कष्टं वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापितः ।

न धर्माय न कामाय यस्मार्थायास ईदृशः ॥ १४ ॥

प्रायेणार्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन ।

इह चाऽऽत्मापतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥

यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ।

लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तेषामवधानमनादरस्तेन विध्वस्तो विशीर्यः पुण्यस्कन्धः एक-
न्धोऽर्थलाभमात्रहेतुरंशो यस्य ब्रह्मासौः कृपादिभिः केवलं
अमो यस्मिन् सः ॥ १० ॥

कुतो निधनमगच्छत्तदाह । ज्ञातय इति । दैवतो गृहदाहादिना
कालतो निखातधान्यादि नृणां च पार्थिवानाञ्च ब्रह्मैक्यम्
तस्मात् ॥ ११—१२ ॥

नष्टरायः नष्टो रा अर्थो, यस्य तस्य तपस्विनः सन्तप्तस्य ॥ १३ ॥

मे मया आत्मा देहः वृथा वृथैव आत्मानुतापं प्रपञ्चयति
स प्रसीयेत्यादिना यस्य ईदृशोऽर्थायासस्तेन मया ॥ १४ ॥

नरकाय संस्पर्शये धर्माननुष्ठानात् ॥ १५ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकासंगोस्त्रामिविरचिता—
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

पञ्चमक्षदेवताः देवर्षिपितृमनुष्यभूतानि ॥ ६ ॥

अर्थलाभेति ब्रह्मलाभमात्रहेतुरंशस्यापगमात् सहा-
सनादितोभेगवर्धितवल्गुणाविशेषस्याविच्छेदं बोधयति ॥ १० ॥

ब्रह्मबन्धोः कदर्यस्य नरश्च पार्थिवाश्च तेषां समाहारो
नृपार्थिवं तस्मात् ॥ ११ ॥

उपेक्षितस्त्वक्तः निवेदः अर्थेऽर्जुनस्य स्वावज्ञानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

ईदृशः लोमातिशयः अर्थार्थमायासो न धर्माय न कामाभाभूत्तेन
मया वृथैवात्मानुतापित इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्वेतकुष्ठं कर्तुं शंसितमभीष्टं रूपं यथा हन्ति तद्वत् ॥ १६ ॥

[१४६]

भीमदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

पञ्चभागीनः देवर्षिपितृमनुष्यब्रह्मण्यः ॥ ६ ॥

ब्रह्मासौपरिभ्रम इति बहुलायासपरिश्रमसाध्य
इत्यर्थः ॥ १० ॥

ब्रह्मबन्धोरिति । धनमिति शेषः दैवतः किञ्चिदिति नष्टमिति
शेषः ॥ ११—१२ ॥

नष्टरायो नष्टधनस्य ईदृश आत्मा इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

नार्थाय अर्थार्थं च नासीत् अर्थस्यापि विनाशादित्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

भीमस्त्रीराराधवाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्याणां विस्मयिव केवलं रक्षणीयं विस्मं यस्य उभयलोकतोऽ-
स्मादमुष्माञ्च लोकाञ्चुतस्योभयप्राप्यसमावितसुखस्य तत्र हेतुः
धर्मकामविहीनस्य पञ्चभागीनः देवर्षिपितृमनुष्यब्रह्मण्यः
पञ्चमक्षयक्षदेवताः चुक्रुधुरर्जितस्य विस्मस्य पञ्चमहायज्ञैस्तत्-
देवताराधनं हि प्रयोजनं तदभावात्ते चुक्रुधुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्क्रोधफलमाह । तदिति । तेषां भागीनामवधानमना-
दरस्तेन विध्वस्तः पुण्यस्कन्धः अर्थलाभमात्रहेतुभूतपुण्यस्क-
न्धवत्प्राकाश्यं यस्य हे भूरिद । ब्रह्मासौगर्भैः कृपादिभिः पारि-
भ्रमो यस्मिन् सोऽर्थो धनमपि निधनं नाशमगच्छत् ॥ १० ॥

निधनप्राप्तिप्रकारमेवाह । ज्ञातय इति । दैवत्वश्रौतः दैवतो
गृहदाहादिना कालतः निखातधान्यादि तथा नृपार्थिवानां
पार्थिवानां च ब्रह्मैक्यं तत्र पार्थिवा राजानः नरास्तत्सम्ब-
न्धिनः ब्रह्मबन्धोरर्थः किञ्चित्किञ्चिधनमगच्छदिति पूर्व्या
सम्बन्धः यथा देवादिस्य इत्येवं ब्रह्मबन्धोर्द्रविणे नष्टे सतीत्यु-
क्तस्यो सम्बन्धः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पूर्वमेव धर्मकामाभ्यां विवर्जितः स्वजनैरुपेक्षितश्च ततोऽर्थ-
क्षयाच्च तुरल्लयामपारां चिन्तां प्राप्तवान् ॥ १२ ॥

नष्टो रा धनं यस्य तस्यात एव दीर्घं विलासितं यथा तथा
चिन्तयतः अत एव तपस्विनस्तत्तस्यात एव श्लिष्टतः अत एवा-
श्रुपूर्णाकण्ठस्य सुमहान् शुमावहो निर्वेदोऽभूज्जातः ॥ १३ ॥

स च जातनिर्वेदोऽपि विप्र इदमाह उक्तमेवाह । अहो इत्यादिनां
खट्वाङ्गः समसाध्यदिल्लन्तेन ग्रहो समेदं कष्टं म मया मात्मा
देहो वृथैवानुतापितः अनुतापमेव प्रपञ्चयति । न धर्मायेति । यस्य
मम इदंशः अर्थो जनायासो धर्माय कामाय च नाभूत् ॥ १४ ॥

युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाह । आयेत्येति । कदयोणां माह-
शानामर्थो धनं प्रायेण कदाचिदपि सुखाय न भवति नापि
स्वोपमोगाय चापि तु मृतस्य नरकाय भवति ॥ १५ ॥

यशस्विनां यशस्मिन् यशः सेव गुणिनां श्लाघ्या गुणा
स्तान् स्वलोऽपि लोभो हन्ति यथा श्वित्रः श्वेतकुष्ठं रोगः ऊर्जितं
श्लाघ्यं रूपं सौन्दर्यं हन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न केवलं कुपिताः पुत्रादयः प्रियं न चेत्तुः पञ्चयज्ञभागभुजो
देवा अपीति वक्ति । तस्येति । तस्यार्थं यक्षचित्तस्य यक्षचित्तव-
दनुपमोत्तमचित्तस्य ॥ १७ ॥

ततः किमभूत्प्राह । तदवधानेति । तदवधानेन तेषां देवादीनां
अवज्ञाजातकोपेन विस्मृतः क्रमेण विनष्टः पुण्यस्कन्धः पुण्य-
समूहो यस्य स तथा तस्य पुण्यस्कन्धः पुण्यलक्षणाभुजशिरो
वा विस्मृतं शिथिलवन्धने वा सुकृतनाशफलमाह । अथ
इति ॥ १८ ॥

नाशप्रकारमाह । ज्ञातय इति । नृपार्थिवात् नृराजात् ॥ १९ ॥

भोग्यस्य धननाशो वैराग्यहेतुरित्याशयेनाह । स इति ॥ २० ॥

तपस्विनः सन्तापवतः ॥ २१ ॥

निर्वेदप्रकारमाह । स चेति । आत्मा देहो यस्य मे ॥ २४ ॥

त सुखायैत्युक्तं स्पष्टयति । इह चेति ॥ २५ ॥

अर्थलोभोऽपि यथाभाविगुणसर्वस्वहानिकर इत्याह । यश इति ।
श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

विस्मृतपुण्यस्कन्धस्यैवंशमात्रापगमात्सखासनाहेतुर्गो मुमु-
क्षुया भगवत्परिपतो विमोक्षस्तस्याविज्ञसं बोधयति ॥ २०—२२ ॥
अतः कदयंस्यापि सर्वापराधमातिक्रम्य प्राचीनः संस्कार-
विशेषोऽयमुद्बुद्ध इत्याह । तस्यैवमिति ॥ २३—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेषामवधानमनादरः वहाबाहैः कृपादिभिः परिभ्रमो यस्मिन्
सः ॥ २८ ॥ १० ॥

देवतो दाहादिना किञ्चित् कालतः कालेनापि निष्ठात-
भोग्यादिकं किञ्चित् नृपार्थिवादिनि द्वन्द्वैक्यं नृभ्यश्चौरादिभ्यो-
राजैश्च निधनमगच्छादिति पूर्वगान्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

कदयंस्यापि तस्यापराधस्य गितस्तद्गोमान्ते प्राचीनः संस्कारवि-
शेषोऽयमुद्बुद्ध इत्याह । तस्येति । नष्टरायो नष्टधनस्य तपस्विनः
सन्ततस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

नरकाय व्ययभीत्या नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानात् ॥ १५ ॥
श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमुक्तप्रकारेण यक्षचित्तस्य यक्षाणां वित्तमित्र केवलं
रक्षणीयं वित्तं यस्य उभयलोकतश्च्युतत्वे हेतुः धर्मकामविहीन-
स्येति । पञ्चयज्ञदेवताः ॥ २ ॥

तदेवध्यानेन पञ्चभाग्यनादरेण विस्मृतो विशीर्षः पुण्य-
स्कन्धः पुण्यसमूहमैवार्थं यस्य अतः वहाबासेन कृषिवाणिज्या-
दिरूपेण केवलं भ्रमो यस्मिन् सः अर्थोऽपि निधनं नाशम-
गच्छत् ॥ १० ॥

मथानाशमेवाह । ज्ञातय इति । नृपार्थिवयोर्द्वन्द्वैक्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

नष्टः राभयो यस्मात् तस्य तपस्विनः नानातापवतः ॥ १३ ॥
मे मया ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार से यक्ष की नाई धन रखने वाले तथा
इसलको परखाद दोनों से भ्रष्ट धर्म काम से रहित उस
ब्राह्मण के पंच यज्ञ के भागी देवता संपूर्ण क्रोध को प्राप्त
भये ॥ ३ ॥

हेभूरिह ! उद्धव उनके अवस्था करने से उसकी पुण्य की
जड़ नष्ट होगई तब परिभ्रम से कमाया धन सब नाश
को प्राप्त हो गया ॥ १० ॥

कुछ धनतो कुटुंबियों ने खेलिया है उसवजी ! कुछ
चोरों ने खेलिया कुछ देवतों के अग्नि लगने से कुछ गड़े
रहने से कुछ राजा से कुछ मनुष्यों के छीनने से धन
नष्ट होगया ॥ ११ ॥

इस तरह से धन के नष्ट होने से वह धर्म काम
से रहित होगया तब उसके कुटुंबियों ने उसको छोड़
दिया तब बड़ी चिंता को प्राप्त भया ॥ १२ ॥

उस के धन के नष्ट होजाने से संताप करने से खेदित
होने से कण्ठ गड़बड़ होने से बहुत बेरतक ध्यान करने
से बड़ाभारी वैराग्य उत्पन्न होगया ॥ १३ ॥

तब बोला अहो बड़ा कष्ट है कि मैने अपने आत्मा
को व्यर्थ ही परितापित किया है जिस मैने कि न धर्म

अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये ।

नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥

स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः ।

भेदो वैरमाविश्वासः संस्पर्धाव्यसनानि च ॥ १८ ॥

एते पञ्चदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ।

तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ १९ ॥

मिथ्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ।

एकास्तिग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ २० ॥

अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः ।

त्यजन्त्याशु स्पृधो घ्नन्ति सहस्रोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥

लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्रयताम् ।

तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभाङ्गतिम् ॥ २२ ॥

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ।

द्रविणो कोऽनुषज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥

देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन् बन्धूश्च भागिनः ।

असम्भिवज्य चाऽऽत्मानं यत्तुवित्तः पतत्यधः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

के बिबे न काम के बिबे व्यये धन कमाने में इतना परिश्रम किया ॥ १७ ॥

प्राय कर के इससे कृपा पुष्पों के धन कमी सुखदायक नहीं होते हैं इस लोक में अपने सन्ताप देने को होते हैं मरे पीछे तरफदायक होते हैं ॥ १८ ॥

यद्यपि पुष्पों का जो यश है गुण वालों के जो प्रशंसित नृण हैं इन सबको छोड़ कर जो लोग हैं तो नाश कर देता है जैसे की सुन्दर रूप वाले के रूप को कौट रोग आशो मित कर देता है ॥ १९ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमावायदीपिका ।

सिद्धेऽप्यर्थे तस्य उत्कर्षे सम्बन्धे नाशोपभोगयोर्दम्भकपम नाशो उपभोगे चेत्यर्थः । साधनोत्कर्षयोरायासस्तत्रासश्चिन्ता च नाशो भ्रम इति ॥ १७ ॥

किञ्च अर्थेनाल्पीयसास्तेवादयः बलनर्थाः प्राप्तेऽर्थे स्मयादयो व्यसनैः सह नव व्यसनानि स्वीकृतमद्यविषयाणि प्रीणि ॥ १८-१९ ॥

मेदवैरस्पर्धाः प्रपञ्चयति क्राड्याम् । मिथ्यन्ते स्नेहं त्यजन्ति

कथंभूता एकास्तिग्धाः एक एक प्राणास्ते च ते आस्तिग्धा अतिप्रिया-
अत्यर्थः कुतः काकिणिना पुंस्त्वमार्षम् विंशतिवरादिका
काकिणी तथा ॥ २० ॥

संरब्धाः शुभिताः स्पृधः स्वधेमानाः ॥ २१ ॥

इह तावदधीनघ्नानामेतेऽनर्थाः परलोकोत्सृज्यतां एवतेषा-
मित्याह । लब्ध्वेति त्रिभिः । मानुष्यं जन्म तत्रापि द्विजाग्रयतां
प्राप्त्ययम् स्वार्थं घ्नन्ति आत्माहितं न कुर्वन्ति ये ते यान्ति ॥ २२ ॥
अमरप्रार्थनां दर्शयन्नाह । स्वर्गेति । लोकं देहम् अनुषज्जेत
आसक्तिं कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

ऋषयो मनुष्ययज्ञप्रज्ञयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानि इतरेषु
ज्ञातयः सगोत्राः बन्धवा विवाहादीनां सम्बन्धास्तान् अन्यो-
अभागिनोभागाहान् आत्मानं चासम्भिवज्यादिभिरक्ष-
तत्वं ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमावायदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अर्थस्य साधने तथाऽर्थे सिद्धेऽपि तस्योत्कर्षे बन्धने
आवासः भ्रमः । रक्षणे उपभोगे च चिन्ता । व्यये आसः
नाशो भ्रम इति यथायथं योज्यम् ॥ १७ ॥

जन्मान्तरैर्देवादिजन्माविशेषैरपि प्रार्थये मातुषं लब्ध्वा तच्छ्रु
द्विजागन्धतां लब्ध्वा तद्विजागन्धमनाहृत्य येऽर्थाजैनादिकर्मणा
सर्वे शमं प्राप्ति ते मनुष्या गतिं गच्छन्ति ॥ २२ ॥

व्यर्थयाऽर्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् ।

कुशला येन सिध्यन्ति जरठः किं नु साधये ॥ २५ ॥

कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान् व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् ।

कस्यचित्प्रमायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥

अभिहितजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदमेव विचिन्तयिष्ये । स्वर्गेति । तस्माद्देवा मानुष्ये प्रायेणन्ते
इत्यतो वाह । स्वर्गेति । धामनि धामनि गृहे लोकं शरी-
रम् ॥ २३ ॥

कथमनर्थधामत्वं वित्तस्येत्याशङ्क्य योग्येभ्योऽप्रदानेनाधः
पातहेतुत्वादित्याह । देवेति । मागिनः अंशभागयोग्यानुद्दिष्ट्या-
स्मान् पतति । पतयति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अर्थस्य साधने उत्पादने सिद्धेऽर्थे उत्कर्षेऽर्थस्य सम्बन्धने नाशे-
उपभोगे च यथा सम्भवमायासाध्यः व्यसनानि स्त्रीधूतम-
द्यविषयाणि श्रीणीत्यूनविशतिः ॥ १७ ॥

तन्नायासप्रासाच्चिन्ताभ्रमाः फलं दुःखहेतव एव स्तेया-
दयस्तु पापहेतवोऽपि पञ्चदशैवानर्थहेतवः ॥ १८ ॥ १९ ॥

एकप्रत्यादिकै च ते भ्रतिस्तेह्यस्वादास्निग्धाश्च ते एकास्निग्धा
अपि भ्रात्रादयः काकिणिनेत्यर्थं विंशतिवराटिकामात्रेणै-
वायन ॥ २० ॥

स्पृधः स्पृष्टमानाः ॥ —२१—२४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साधने सिद्धे तु तदुत्कर्षः वञ्चनं तस्मिन् रक्षणे च
लोपदितः आयासस्ततश्चिन्ता च उपभोगे यो व्ययस्तस्थित्
चिन्ता नाशे भूयो भूमः नाशोपभोगयोर्द्वैक्यम् ॥ १७ ॥

व्यसनानि स्त्रीधूतमद्याविषयाणि श्रीणि ॥ १८ ॥

एते स्तेयादयः अयोऽर्थी मुमुक्षुः ॥ १९ ॥

मेदवैरस्पृष्टाः दशयति । मिथ्यन्ते इति आश्रयम् । विंशतिवरा-
टिका काकिणी तथा काकिणिनेति पुंस्त्वमोर्त्वात् एकाः
अन्योऽन्यस्तद्व्यभिचाराः मिथ्यन्ते निःस्नेहीभवन्ति ॥ २० ॥

सरब्धाः क्षुमिताः स्पृधः स्पृष्टमानाः ॥ २१ ॥

किं च अमरप्रार्थ्य मानुष्यं जन्मवन् तत्रापि विजाग्रतां
लब्ध्वा ये स्वार्थं भ्रान्ति श्रेयसे प्रयत्नं न कुर्वन्ति ते अशुभां
भ्रान्तादिसोति धान्ति ॥ २२ ॥ २३ ॥

ज्ञातीन् समीपान् बन्धून् विवाहदिना संबन्धान् अन्याश्च
आगिनः सागाहान् प्रतिष्ठादीन् आत्मानं च असंविमर्शं तत्त-
त्कार्येणासंतर्प्य यत्नवित्तः यत्नवत् व्यर्थं वित्तं यस्य सः अयः
नरके पतति ॥ २४ ॥

[१५०]

भाषा टीका ।

धन के पैदा करने में सिद्ध करने में बढ़ाने में रक्षा
करने में खर्च करने में नाश होने पर भोगने में परिभ्रम
चिन्ता भ्रम ए सब दुः खमनुष्यों को होते हैं ॥ १७ ॥

चोरी हिंसा झूठ दम्भ काम क्रोध गर्व मद मेह वैर
अविश्वास ईर्ष्या व्यसन ॥ १८ ॥

मनुष्यों के लिये इन पन्द्रह अनर्थों के होने का कारण
केवल धन ही है तिससे अपने कल्याण चाहने वाला
पुरुष अर्थ नामक इस अनर्थ धन को दूर से छोड़
देवे ॥ १९ ॥

माइ माशों पिता सुदृढ़ ए सब बड़े स्नेही हैं तो भी
एक कौड़ी के हिसाब में गड़बड़ होने से सब का मन फट
जाता है और बैरी होजाते हैं ॥ २० ॥

ए सब थोड़े ही धन के लिये बड़े व्यग्र हो कर क्रोध
करते हैं स्पर्धा करके शीघ्र ही मित्रता छोड़ कर त्याग-
देते हैं और मार डालते हैं ॥ २१ ॥

इस जगत् में देवों के चाहने लायक मनुष्य जन्म को
पाकर तिसमें भी ब्राह्मणादि होकर इस जन्म को भनाइ
करके जो अपने भगवत् भजन रूप स्वार्थ को नष्ट कर
देते हैं वे पुरुष अशुभ गति को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

जो पुरुष विवेकी होगा सो तो स्वर्ग तथा मोक्ष इन दोनों
के द्वार रूप इस मनुष्य लोक को प्राप्त होकर अनर्थ के
स्थान रूप धन में कौन आसक्ति करेगा ॥ २३ ॥

देव आदि पितर आति बन्धु और धन के भागी तथा
अपना आत्मा इन सबों को धन का विभाग न देकर जो
पुरुष केवल यत्न की नाई धन को पहरा देकर रखता है
वह पुरुष नरकों में गिरजाता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं विमृश्यानुत्पद्यमान आह । व्यर्थयाऽर्थेहया प्रमत्तस्य मम
विष्ठादि गतामिति शेषः । येन विष्ठादिना कुशला विवेकिनः
सिध्यन्ति मुच्यन्ते जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥

अन्यमपि स्वसदृशं शोचति कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि
संक्लिश्यत इति कारणं सम्भावयति । कस्य चिदिति ॥ २६ ॥

किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत ।

मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वीर्यं जन्मदैः ॥ २७ ॥

नूनं स भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ।

येन नीतो दशमेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः ॥ २८ ॥

सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः ।

अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थं यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥

तत्र मामनुमोदरन् देवास्त्रिभुवनेश्वराः ।

मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं खट्वाङ्गः समसाधयत् ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावन्त्यो द्विजसत्तमः ।

उन्मुच्य हृदयग्रन्थीन् शान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ ३१ ॥

स चचार महीमेतां संयतात्मेन्द्रियानिलः ।

भिक्षार्थं नगरग्रामानसङ्गोऽलक्षितोऽविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाशंखीपिका ।

ननु नाथं मोहितः क्लिश्यति किं तु धनादिभिर्मोहादि ।
विधितस्याऽत आह । किञ्चनैविति । उत-पुनरपि ॥ २७ ॥

इदानीं सम्पन्नविवेकः कृष्यन्नाह । नूनमिति त्रिभिः । येन
प्रीतेनाऽऽत्मनः प्लवरूपो निर्वेदश्च भवति स हारिर्मे नूनं प्रीत
इति ॥ २८ ॥

अङ्गं शोषयिष्ये तपसा बद्धा विद्यया लभं नेष्यामि यदि स्या-
त्कालावशेषस्तर्ह्यात्मन्येव सिद्धस्तुष्टः सन् प्रसिद्धे स्वार्थे धर्मा-
दिसाधनेऽप्रमत्तः सन् ॥ २९ ॥

अनुमोदरन्नुहन्तु ननु देवैरनुमोदितोऽपि जरठः कल्पेन
कालेन किं साधयिष्यसि तत्राऽऽह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥

अभिप्रेत्य भिक्षार्थं भावन्त्योऽवन्तिदेशमवः हृदयग्रन्थीनदङ्गा-
रमकारान् ॥ ३१ ॥

असङ्ग आसक्तद्वन्द्वः अलक्षितः श्रेष्ठचमद्योतयन् ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन प्रमत्तस्य स्वार्थेऽनवहितस्य ॥ २७ ॥
अनर्थज्ञानवतोऽपि तदर्थोद्यमलक्षणवलेन कारणं स्वयमेव
संभावयति । योग्यताविषयं करोति ॥ २८ ॥

पुनरपि । जन्मानन्तरमपि ॥ २७ ॥

सम्पन्नविवेकः भगवत्सम्बन्धिसंस्कारेण संसिद्धप्रमः ।
सर्वदेवमयः अद्यावत् तन्मयत्वेन तत्पुण्यसङ्कलनैः एतामर्थेऽनेयश्री-
कृपां ब्रह्मावस्थां येनाहं नीतः येन प्रीतेन सता स्वस्य नीका-

रूपो निर्वेदश्च भवति जायत इत्यन्यथा तदभावः सूचितः
युञ्जानानाममकानामित्याद्युक्तः । तथाच तादृशकथानिर्वे-
दाश्रयमेव भगवत्प्रसादोऽनुमीयत इति भाषः ॥ २८ ॥

ज्ञानाऽभावे तपसाङ्गशोषणमात्रस्याऽपुरुषार्थत्वात् प्रत्युत
“कषेयन्तः शरीरस्थमात्मप्राप्तमचेतसः” इत्यादिना निरसितत्वाच्च
यद्वेति । तर्हीत्यस्यापि तेन कालावशेषेणेत्यादि योज्यम् ।
कालावशेषेणोति अपवर्गं तृतीया तं व्याप्तेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्र विद्यया देहद्वयलवणप्रापणे । ब्रह्मलोकं ब्रह्मात्मकं वैकुण्ठं गतं
ज्ञानमयं हरिमिति द्वितीयोक्तः ॥ ३० ॥

पूर्वं नर्दितमपि सङ्गचवसां दृष्ट्वा भगवांस्तमाभिनन्दति
द्विजसत्तम इति । शान्तो मज्जिष्ठबुद्धिमान् । भिक्षुः संन्यासी
॥ ३१-३३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लचरितम् ।

निर्वेदश्चासीदिति शेषः ॥ २८-३१ ॥

निर्वेदं भिक्षार्थं धारणम् ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्भारदाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विमृश्यानुतप्यमानाहाव्यर्थयेति । व्यर्थेया अर्थेऽन्यथा
इयाप्रमत्तस्य विसं पयो वले च गतामिति शेषः । विज्ञादीन् विधि-
नाष्टि । येनत्येकचरने प्रत्येकामिमां येन विज्ञादिना कुशलाः
धर्मकाममाज्ञाः सिद्धियन्ति तद्गमिष्यर्थः गतोऽधुना जरठः वृद्धः

(अध्यायः)

श्रीमद्भारवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचिन्ता ।

किं नु साधये न किमपीत्यर्थः । साधयेदिति लौकपरिपाटीमात्मनि पर्यवसाययति ॥ २५ ॥

स्वसदृशं जनमनुशोचति । तस्मादिति । तस्मादयं स्थान-
शोचद्वत्वादेव मनसि विद्वानपि केवलं व्यर्थं यथैह योजनानुकूलचेष्टया-
असकृदहो अयं जनः संक्रियते विबुधोऽपि कुशो कारणमुद्धाटयति-
कस्यचित्तिदिति । ईश्वरस्येत्यर्थः । नूनं सम्बिमोहितः । अतोऽर्थ-
द्वेषासंक्रियते सर्वेषामेकस्य मायामोहितत्वज्ञापनाय । कस्य
चित्तिदित्यनिराकरणनिर्देशः ॥ २६ ॥

उच्यतेत्यनेन दानमोगोपयुक्तस्य वित्तस्य पुरुषार्थत्वं सूचितं
तदापि निरस्यतां किञ्चनैरिति । किङ्कामदौर्धनैरिति मोगोपयुक्तस्यापि
जनस्य पुरुषार्थत्वनिरासः धनदैरिति दानोपयुक्तस्य वित्त-
स्य पुरुषार्थत्वनिरासः मोगदानशब्दरूपि कः पुरुषार्थः
प्राप्यत इत्यर्थः । काम एव तेषां पुरुषार्थ इत्यत आह, कामैवेति-
अनेन कामस्य पुरुषार्थत्वं निरस्तम् अभिसंहितफलदानादिकर्मणां
पुरुषार्थसाधनत्वं निरस्यति । कर्मभिर्वा किमिति । तत्र हेतुत्वेन
तानि विशिञ्चति ॥ उत पुनर्जन्मदैरिति । तथात्वेऽपि तत्र तत्र
जन्मनि मोगसिद्धिः प्रयोजनमित्यपेक्षायां न कश्चिन्नपि जन्मनि
भावदोषेति मोगसिद्धिरित्याशयेनार्थकामादिपरं विशिञ्चति । मृत्यु-
नेति ग्रन्थमानस्येति । किंवा धनादिभिरिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

कोऽसौ यः कस्यचित्तिदियुक्त इति वित्तिकर्यं निश्चल्यत्मात्मनस्तदनुग्र-
हविषयतामाख्ययति । नमित्तिरस्य मायया मोहितः स न ब्रह्म-
रुद्रेन्द्रादिव्यवृत्तमः किं नु हरिरेव तत्र हेतुत्वेन ते विशिञ्चति ।
सर्वदेवमय इति । प्राचुर्यमयं तच्छरीरकत्वे न तस्मै चुर्यं विवक्षितं
तथा च श्रूयते "स आत्मा अङ्गान्यन्वा देवता" इति अनेन ब्रह्मा-
दीनामपि तद्वद्वत्त्वसिद्धिः शरीरस्यात्मायत्तसत्तादिमत्वात् स
च हरिमंगवान्मे मम तुष्टः मामनुजग्राह्यत्यर्थः । अन्यथेयं
दशा तत्प्रयुक्तनिर्वेदश्च न स्यादिति भावः तदाह । येनेति । येन
तुष्टेनाहमेतां दशां नीतः प्रापितः चो हेतौ ततश्चात्मनो मम
तुष्टः संसारसामोक्षरक्षापायरूपो निर्वेद आसीत् ॥ २८ ॥

इत्थं विमृश्यात्मनः कृत्यं निश्चिनोति सोऽहमिति । स एव जात-
निर्वेदोऽहं काळावशेषणावशिष्टायुषेत्यर्थः । आत्मनो ममाङ्गं शरीरं
शेषपिष्ये तपसेति शेषः एव चैतन्ममैऽपि मामनुशोदेरजित्याह ।
अप्रमत्त इति । अखिलानां स्वार्थं निरतिशयपुरुषार्थभूते आत्मनि
परमात्मनि यद्यहं स्निग्धः स्नेहयुक्तः प्रीतिरूपमक्तियुक्तः तत्रा-
प्रमत्तश्च स्यां भवामि ॥ २९ ॥

तत्र तदा प्रभुवनेश्वराः देवा मामनुशोदेरन्मतपूर्ववृत्ता-
मिज्ञा अनुशोदेरन् देवास्तु मदभिप्रायज्ञा अनुशोदेरन्नेवेत्यभिप्रायः
स्यादिसुहृ इति पाठे अप्रमत्त इत्यस्यात्मेति शेषः । ममात्मा
मनः अतर्हितः स्यादित्यर्थः । नन्ववशिष्टेनाप्येकाद्येन कथमप्रमत्तः
स्यादित्यत आह । मुञ्चतेनेति । ब्रह्मलोकं भगवत्लोकम् ॥ ३० ॥

इतीति । आवागच्छाऽन्तीषु भवः छिजसत्तम इत्यममिषस्य निश्चि-
हृदयग्रन्थीन् हृदये प्रस्थितवत् तुर्मोक्षान् रागद्वेषादीनुन्मुच्यपरिहृत्वा
त एव शान्तोऽकलुषितचित्तो भिभुरभूत्तूयांश्चमस्योवभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स इति । संयतः नियमित आत्मा मनः इन्द्रियाणि प्राणाश्च येन
सः एतां महीं चंचार नगतां प्रमांश्च काप्यनासक्तः अलक्षितः
संसाधयमिति विविश्याज्ञातः मिक्षार्थमाविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वित्तवयोवज्रैः कुशलसाधनस्य शक्यत्वादयः पातः कथ-
मत्राह । व्यर्थयेति । व्यर्थं यथैहया ऐहिकामुष्मिकार्थं प्रमत्तस्य
यस्य वित्तादीनि कुशला येन सिद्ध्यन्ति साधनानि न भवन्ति
स जरठः जरसं गतः किं नु साधयेत् न किमपि ॥ २५ ॥

निगमयति । तस्मादिति । अविद्वान् संक्लेश कारणमनुमि-
नोति । कस्यचित्तिदिनि । चिच्छब्द एवार्थे अथ कस्य परमान-
न्दरूपस्य हरेर्माप्येव सामर्थ्येनैव विषयसुखे विमोहित इति
तर्कयामि कस्यचित्त्वलोकविलक्षणस्येति वा ॥ २६ ॥

एवं तर्कवत्तत्स्य परमात्मप्रसादायत्तं धैर्यस्यैव वक्ति ।
किञ्चनैरिति । मृत्युर्न कावेन ॥ २७ ॥

अत्र हेतुमाह । येनेति । एतां दशां विरक्तिलक्षणां नीत
इति येन—तेन हेतुना येन हरिणा प्रसजनेति वा कीदृशो
निर्वेद इति तत्राह । निर्वेद इति । आत्मनः संसारनशीतरक्षणवः
तरीरूपः ॥ २८ ॥

निर्वेदस्य किञ्चक्षणमित्यतः सन्न्यास इति तन्निश्चयं वक्ति ।
सोऽहमिति । शेषणा किं साध्यमत्राह । यदीति । यदि येन शेषणेन
सन्न्यासलक्षणेन निर्वेदसाधनेन तपसात्मनि परमात्मवि-
षये सिद्धः ज्ञानी स्यां तादृशमङ्गशेषणा करिष्यामीत्यर्थः ॥ २९ ॥
नेदे देमवच्च नमित्याह । तत्रेति । अल्पेन किं साध्यमिति न
मन्तव्यमित्याह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥

विरज्यतेनेन किमकारीत्यत्राह । इतीति । हृदयग्रन्थि मनो-
बन्धम् ॥ ३१ ॥

अलक्षितः अज्ञातः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्य संस्कारस्य भगवत्संबन्धित्वं व्यज्जयति । नूनमिति ।
सर्वदेवमय इति । यज्ञादौ तन्मयत्वेन तदुपासनरूपतः ॥ २८ ॥

यदि स्यात्काळावशेषस्तर्हि तस्य काळावशेषेण ते व्याप्य
अखिलस्वार्थं अखण्डपुरुषार्थरूपे आत्मनि अप्रमत्तः अवधि-
तान्तःकरणः सन् ततश्च जातसाक्षात्कारः सन् अङ्गं ह्युक्त-
सूक्ष्मात्मकं वेदे लब्धं तस्यामि अत्र काळावशेषेणेति तृतीया
अपवर्ग इति तुमहि ॥ २९—३० ॥

मिथुः सन्त्यासी ॥ ३१—४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

व्यर्थेहया अर्थेहया मम प्रमत्तस्य वित्तादिगतामिति शेषः येन
वित्तादिगतापि भगवदाराधनविनियुक्तीकृतेन कुशला विलक्षितः
सिद्ध्यन्ति जरठो महलक्षणाऽप्यञ्जनः ॥ २५ ॥

कस्मादिति । स्वगतं पृच्छति । तत्र स्वयमेव प्रयुक्तस्येति । कस्य
चित्तिदिति ॥ २६—२७ ॥

तदानीमेव सत्त्वजविवेकं सन् हृष्यन्ताह । नूनमिति प्रामिः ।
येन तुष्टेन हरिणा एतां दशामहं प्रापितः येन तुष्टेन हेतुना निर्वेदश्च
सर्वं संसारविषयुल्लखरूपः ॥ २८ ॥

तं प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः ।

दृष्ट्वा पर्यभवन् भद्र ! बह्वीभिः परिभूतिभिः ॥ ३३ ॥

केचित्रिवेणुं जगदुरेके पात्रं कमण्डलुम् ।

पीठं चैकेऽक्षसूत्रं च कन्यां चीराणि केचन ॥ ३४ ॥

प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः ।

अन्नं च भक्ष्यसम्पन्नं भुञ्जानस्य सरित्तटे ॥ ३५ ॥

मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः शीवन्त्यस्य च मूर्धनि ।

यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शोषयिष्ये यत्नतोऽस्य भोगासम्पादनादिति भावः । अखिलस्त्रार्थं भगवच्चरणाचिन्तेन अप्रमत्तः यदि कालावशेषः आयुः शेषः आत्मानि मयि स सिद्धः स्यात् ॥ २६ ॥

त्रिभुवनेश्वरा इन्द्राद्या अनुमोदेरन् मा विद्वान् कुर्वन्निवत्यर्थः ननु तदपि स्वल्पेन कालेन किं साधयिष्यासि । तत्राह मुहूर्तेनेति ॥ ३८—

हृदयग्रन्थीन् ग्रहङ्कारममकारान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यर्थयार्थेहया प्रमत्तस्यातवाहितस्य मे विलसिततामिति शेषः । येन विज्ञादिना कुशलाः अप्रमत्ताः सिध्यन्ति भेषः साधयन्ति ननु अद्वैतं तत्रालोचनीयमिदानीं किंचिदेवतयोसादेयतया च चिन्तनी-
यमत्राह । जरठो वृद्धः किं नु साधये ॥ २५ ॥

तत्र त्रिवर्गो ह्येव इत्याह । कस्मादिति द्वाभ्याम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रिवर्गाभिर्वेदो हरिकृपयैव भवतीत्याह । नूनमिति । येन आत्मनः एवैव रूपो निर्वेदो दत्तः एतां दशमहं नीतश्च स हरि-
कृपुर्न मे प्रीतिः ॥ २८ ॥

उपादेयमाह । स इति । सोऽहं कालविशेषेण अङ्गं देहं शोषयिष्ये तपस्येति शेषः । यदि कालावशेषः स्यात् तर्हि आत्मनि परमात्मनि सिद्धः लब्धनिष्ठः अप्रमत्तः अवहितः सन् अखिले स्त्रार्थे तत्प्राप्त्युपाये मोक्षसाधने प्रयतिष्ये इति शेषः ॥ २६ ॥

तत्र तपः पूर्वकमोक्षोपायानुष्ठाने मां देवा अनुमोदेरन् अनु-
गृह्यन्तु ननु तदनुमोदितोऽपि जरठस्त्वं स्वल्पेन कालेन कथं-
अखिलं स्त्रार्थं साधयिष्यसीत्यत आह । मुहूर्तेनेति ॥ ३० ॥

हृदयग्रन्थीन् देवादी आत्मस्वाहङ्कारादीन् ॥ ३१-३२ ॥

भाषा-टाका

विवेकी पुरुष जिस धन अवस्था वश से परमार्थ सिद्ध करलेते हैं वे सब मेरे व्यर्थ चेष्टा में चले गये अब मैं वृद्ध होगया तो अब क्या साधन कर सकूंगा ॥ २५ ॥

इस लोक में विद्वान् होकर भी निरंतर धन की इच्छा से व्यर्थ क्यों दुःख पाता है इससे मालूम होता है किसी देव की माया से यह सब संसारी खूब मोहित हो-
रहा है ॥ २६ ॥

धनों से क्या प्रयोजन है धन देने वालों से क्या है कामों से क्या है जो मनुष्य मृत्यु से ग्रसित है तिसको अनेक जन्मों के देने वाले कर्मों से वा क्या प्रयोजन है ॥ २७ ॥

अब मालूम होता है कि सर्वदेव स्वरूप हरि भगवान् मेरे ऊपर संतुष्ट भये हैं जिनने कि मेरे को इस दशा में प्राप्त कर दिया है आत्मा के संसार से पार उतरने को वैराग्य रूप नौका में मेरे को दे दिया है ॥ २८ ॥

तो अब मैं जितना काल बाकी है उसमें अपने अंगों को शोषण करूंगा साधनान् रटूंगा यदि मेरा मरण न होजावेगा तो संपूर्ण अर्थों को अपने आत्मा में सिद्ध करलूंगा ॥ २६ ॥

तिस बात में तीनों भुवनों के पति देवता लोग मेरी सहायता करेंगे खट्वांग महाराज ने एक मुहूर्त में प्रसन्न लोक को सिद्ध कर लिया था मेरे को तो अधिक समय है ॥ ३० ॥

श्रीगवान् उवाच ।

अवन्तीका ब्राह्मण इस प्रकार से मन में विचार करके हृदय की सब संशयों को छोड़कर वात सुनी होकर सन्ध्यासी होगया ॥ ३१ ॥

वह सुनि मन इन्द्रिय प्राणा इन सबों को वश में करके इस पृथिवी में विचरता भया और प्राणक्षित होकर मित्रा के लिये नगर ग्रामों में घूमता रहा ॥ ३२ ॥

श्रीचरणाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रवयसं वृद्धमवधूतं माजिनस्य पर्यभवत्तवमेतिरे हे भद्र ! परिभूतिमिस्तिरस्कारैः ॥ ३३ ॥

तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तैनोऽयमिति वादिनः ।
 बध्नन्ति रज्ज्वा तं केचिद्व्यतां बध्नतामिति ॥ ३७ ॥
 क्षिपन्त्येकैऽवजानन्त एष धर्मध्वजः शठः ।
 क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ॥ ३८ ॥
 अहो एष महासारो धृतिमान् गिरिराडिव ।
 मौनेन साधयत्यर्थं वक्वद्वद्वदनिश्चयः ॥ ३९ ॥
 इत्येके विहसन्त्येनमेकैर्दुर्वातयन्ति च ।
 तं बबन्धुनिरुधुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रमिभक्तमाचार्यदीपिका ।

परिमवानेव दर्शयति । केचिदिति सप्तमिः ॥ ३४ ॥
 मो मगवन् । गृहाणेति दर्शितानि सन्ति प्रदाय पुनश्चा-
 ददुः ॥ ३५ ॥
 अक्षं सूत्रयन्ति मूर्धनि च धीवन्ति फूत्कारेण श्लेष्माणं
 प्राक्षिपन्ति ॥ ३६—३७ ॥
 क्षिपन्ति निन्दन्ति निन्दामेवाऽऽह । एष धर्मध्वजस्त्रिदण्ड-
 लिङ्गोपजीवी शठो लोकवञ्चकः तदेवाऽऽहुः । क्षीणवित्त इति ॥ ३८
 महासारोऽतिबली ॥ ३९ ॥
 दुर्वातयन्ति तदुपर्यधोवायुं मुञ्चन्ति बबन्धुः शृङ्खलैः
 निरुधुः कारागृहादिषु द्विजं शुकसारिकादि यथा ॥ ४० ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी

केचिदिति सार्धकम् । अक्षसूत्रं कमलाक्षमालाम् । तानि
 त्रिवेणवादीनि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 मग्न्य भिक्षोः यतवाचमिति सार्धकम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 तदेव । लोकवञ्चकत्वमेव इमां मिश्रुत्वव्याजमयीम् ॥ ३८ ॥
 वक्वद्वद्वदिति । वक्वो कथा मौनेनैव यादांसि मक्षयति अयमपि
 त्रयेव जीविकायर्थं दद्वदनिश्चयः ॥ ३९ ॥
 क्रीडनकं क्रीडासाधनम् ॥ ४० ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते वा इति । तं प्रवयसं वृद्धमवधूतमप्यङ्गोद्धर्तनादिदेहोत्सकार-
 दितं वृष्टा वक्ष्यतेः सत्तामिति ज्ञात्वा हे मद्र ! बह्वीमिः परिभूतिभिः
 परिमवैः पर्यमवन् पाकं पतीतिवर्जितैः परिमवन् चकुरि-
 त्यर्थः ॥ ३३ ॥

परिमवमेव प्रपञ्चयति । केचिदिति सप्तमिः । त्रिवेणुं त्रिदण्डं
 पात्रं जलपात्रं कमण्डलुश्च तौ ॥ ३४ ॥

१ दीर्वादयन्ति इति विष्णोपाठः

[१५१]

प्रदायेति भो भिक्षो ! गृहाणेति प्रदाय प्रयच्छन्त इत्यामि-
 नयमात्रं कृत्वा केवलं दर्शितानि मुनेस्तानि त्रिदण्डादीन्वा-
 ददुः जागृहुः भक्षमिति । भैक्ष्यसम्पन्नं भिक्षोः कर्म भैक्ष्यं भिक्षुत्वार्थः ।
 तेन सम्पन्नं लब्धमन्नं भुञ्जानस्य सतः ॥ ३५ ॥

तस्मिन्ने सूत्रयन्ति सूत्रमुत्सृज्युः केचिदस्य मूर्धनि धीवन्ति
 न्यधीवन्त फूत्कारेण श्लेष्माक्षेपः धीवन् धर्तमाननिर्देशस्य
 अधुनापि दुर्जनाः साधून्नेवमभिमम्वन्ति न ततो दुःखितै-
 र्भवितव्यमित्यभिप्रायः यतवाचं धृतिमानमपि बलात्प्राचयन्ति
 न वक्ति चेत्ताडयन्ति ॥ ३६ ॥

स्तैनश्चैरोऽयमिति वदन्तो वाग्भिस्तर्जयन्ति मत्संयन्ति
 वध्यतामित्यनन्तरं वादिन इत्यनुषजते ॥ ३७ ॥

क्षिपन्ति धिगमुमिति निन्दन्त्यवहेल्यन्ति भवज्ञानमेव विशिष्य
 दर्शयति । एष इत्यादिना दद्वदनिश्चय इत्यन्तेन । एषः शठः अन्तर्मुखः
 बहिस्तु धर्मध्वजो धर्मस्तुर्याभ्रमधर्मसूचको ध्वजस्तत्तुल्यं त्रिदण्डं
 यस्य सः अतोऽयं वञ्चक इति भावः । तदेवाहुः । क्षीणवित्त इति ।
 स्रजतैरुज्जितश्रेष्ठां वृत्तिमग्रहीत् ॥ ३८ ॥

महान् सारो बले यस्य सः अश्मसारतुल्यहृदय इत्यर्थः
 गिरिराडिव धृतिमान् क्षमाचार्यः प्रयोजनमन्नादिकं साधयति
 संपादयति ॥ ३९ ॥

इतीति । दुर्वातयन्ति तदुपर्यधोवायुं मुञ्चन्ति तं द्विजं बबन्धुः
 रज्ज्वादिसिद्धिं शेषः यथा क्रीडनकं क्रीडयतेऽनेतेति क्रीडनकं
 क्रीडा साधनं वानरादिकं यथा बध्नन्ति निरुधन्ति च तद्वत् ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

त्रिवेणुं दण्डं चौराणि जीर्णवस्त्राणि ॥ ३४ ॥

दर्शितानि प्रदाय पुनराददुः ॥ ३५ ॥

वाचयन्ति वादयन्ति ॥ ३६—३९ ॥

दीर्वादयन्ति दुर्धनं कारयन्ति ॥ ४०—४१ ॥

एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ।

भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥ ४१ ॥

परिभूत इमां गायामगायत नराधमैः ।

पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ॥ ४२ ॥

द्विज उवाच ।

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ।

मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ४३ ॥

मनो गुणान् वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ।

शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

प्रथमं वृद्धं पश्येभवन् तिरश्चक्रः परिभूतिभिस्तिरस्कारसाधनैः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रदाय च पुनरादधुः पुनरपि गृहाणेति दातुं दर्शितान्यपि नयनकाले पुनरादधुः अच्छिद्य जगद्गुः ॥ ३५ ॥

अत्रे मृत्रयन्ति मृधेति छीयन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

धर्मध्वजः त्रिदशदक्षिणोपजीवी शठो लोकवञ्चकः वञ्चनमेवाहुः । शीघ्रवित्त इति ॥ ३८ ॥

महासारः सारायंप्राप्ती ॥ ३९ ॥

तुर्वातयन्ति तदुपर्यपानवायु मुञ्चन्ति बबन्धुः शृङ्खलैः कारागृहादिषु द्विजं शुक्रसारिकादिकं यथा ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भद्र ! परिभूतिभिः तिरस्कारैः पश्येभवन् अवमेतिरे ॥ ३३ ॥

तदेवाह । केचिदिति सप्तभिः ॥ ३४ ॥

ओ मुने ! गृहाणेति दर्शितानि सन्ति प्रदाय पुनरादधुः ॥ ३५—३६—३७ ॥

क्षिपन्ति तिन्दन्ति तदेवाहुः एष इति ॥ ३८ ॥

महासारः महाबलः ॥ ३९ ॥

तुर्वातयन्ति तदुपर्यपानवायु मुञ्चन्ति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

उस वृद्ध अवधूत सन्यासी को देख कर हे उद्धवजी बुजुर्ग बहुत अनादरों से तिरस्कार करने लगे ॥ ३३ ॥

कोई त्रिदश को चुरा लेंगे कोई कमंडल पात्र को छेजेंगे कोई बैठने के पीठा को कोई अन्नसूत्र माला को कोई चीर बख को छेजेंगे ॥ ३४ ॥

फिर उस मुनि की चीजों को दिखा देंगे फिर दिखा देंगे फिर देकर फिर ले लेंगे जिसवखत वे भिक्षा अन्न खाकर नदी के किनारे भोजन करते होंगे ॥ ३५ ॥

उस समय में कोई पापिष्ठ मृत देंगे कोई कभी उनके मस्तक पर थूक देंगे जब वे मौन रहें तब उनको बुलवावें नहीं बोलें तो मारने लेंगे ॥ ३६ ॥

कोई दुष्ट यह चोर है ऐसा कहकर छोटे बच्चों से उनको डरावें कोई बांधो बांधो ऐसा कहकर रस्सी से उनको बांध देंगे ॥ ३७ ॥

कोई उनकी अवज्ञा करके गाली देंगे और कहें यह धर्म का बाना छिया है शठ है धन को नष्ट होने से कुटुंबियों ने छोड़ दिया है तब इसने यह वृत्ति ले ली है इत्यादि ॥ ३८ ॥

अहो यह बड़ा सारवाला है पंचतसरीका धैर्यवाला है घगुवा सरीका रुढ़ निश्चय वाला है मौनी होकर अपने मत लव को सिद्ध करता है ॥ ३९ ॥

ऐसा कह कर कोई हंसीकरे कोई अबोवायु छोड़ देंगे कोई बांध देंगे कोई रोक लें जैसे सीजों के चिड़िया होंगे तैसे रहें ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषायां दीपिका ।

भौतिकं बुजुर्नादिकृतम् दैहिकं उवरादिनिमित्तम् दैविकं श्रुतिस्मृतिप्रमथम् दिष्टं देवप्राप्तम् ॥ ४१ ॥

धर्मात्पातयाद्भिः परिभूतोऽपि सात्त्विकी धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थित इमां वक्ष्यमाणां गायामगायत सात्त्विकी धृतिश्च—

धृत्या यथा धारयते गतः प्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पाथे ! सात्त्विकी ॥

इति ॥ ४२ ॥

तामेवाद्यादृशोर्की गायामाह । नायमिति । तच्चाऽऽत्मा तस्यै

अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्यमयो मत्सख उद्विचष्टे ।
 मनः स्खलिङ्गं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धौ गुणसङ्गतोऽसौ ॥ ४५ ॥
 दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्रतानि ।
 सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ४६ ॥
 समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ।
 असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७ ॥
 मनो वशेऽन्ये ह्यभवं स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ।
 भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् युज्यादशे तं सहि देवदेवः ॥ ४८ ॥

भीषरश्चामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अष्टादशः मनः परं केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति
 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती', आदिश्रुतयः ॥ ४३ ॥

परिवर्तनप्रकाश्याह । मन इत्यादि । गुणान् गुणवृत्तीः सृजति
 ततश्च तेषु गुणेषु शुक्लानि सारिकाणि कृष्णानि ताम-
 सानि लोहितानि राजसानि खण्डास्तत्तत्कर्मानुरूपाः सृज्यो
 देवतिष्ठन्तुर्गणितयः ॥ ४४ ॥

तर्हि मनस एव संसारः स्वाप्तात्मन इत्याशङ्क्याह ।
 अनीह इति । अपमर्थः अविद्ययाऽध्यासेनयमात्मनः संसृतिर्न तु
 स्वतः यतः तद्गहितस्वेष्वरस्य सा नास्ति किन्तु तदतो
 जीवस्यैवेति तदेवाऽह । मनसा समीहमानेन सह नियन्त-
 रत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मा अनीहस्तत्क्रियासङ्गरहितः यतो
 हिरण्यमयो विद्याशक्तिप्रधानः यतो मत्सखः मम जीवस्य
 सखा निरन्ता अत उदुचैर्विचष्टे अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्य-
 तीत्यर्थः । असौ पुनरहं जीवः स्खलिङ्गं स्खस्मिन्नात्मानि लिङ्ग-
 षति स्रोतयानि संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्याऽऽत्मत्वेन
 स्वीकृत्य मनसो गुणैः कर्मभिः सङ्गतः सन्तश्चो गुणसङ्गाद्वा
 कामान् जुषन्निबद्ध इति ॥ ४५ ॥

अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वे कृतं क्वाप्तं विना तु सर्वं
 व्यर्थमिष्याह । दानमिति द्वाध्यायम् । स्वधर्मो निवृत्तैर्मित्तिकः सद्र-
 तान्येकादशपञ्चासादीनि मन्थानि च यावन्ति कर्माणि एत
 सर्वे उपाया मनोनिग्रहलक्षणोऽतो निष्ठा फले येषां ते तथा
 ननु ज्ञानाङ्गत्वं तेषां प्रसिद्धं तथाऽह । मनसः समाधिर्निग्रह
 एव परो योगो ज्ञानम् ॥ ४६ ॥

अतो यद्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यमस्ति
 वदेत्यपरं प्रत्युपदिशन्निव स्वयमेवाऽह । असंयतं विद्विषते चेत्
 यद्वा विनश्यद्दानादिना लीयमानं चेद्देवैश्चैर्मित्तिकादिभिः
 किमपरं प्रयोजनं क्वाप्तं किञ्चिदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

नस्वितरोन्द्रियजयः प्रयोजनं क्वाप्तेत्याह । मनोवश इति । देवा
 इन्द्रियाणी नस्वित्तुल्यतरो वा भीष्मो योगिनामपि मयङ्करो
 मनोवशयोगो देवः कुतः सहसा कलादपि बलिनोऽपि वा सहीयान्

बलवान् अतस्ते यो वशवर्तिनं कुर्यात्स एव देवदेवः सर्व-
 इन्द्रियजेता भविता नाशकः तथा च श्रुतिः "मनसो वशं सर्वमिदं
 बभूव नान्यस्य मनो वशमन्विषाय । भीष्मो हि देवः सहसः
 सहीया", निति ॥ ४८ ॥

भीषाश्चरमगदासगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उपरदिनिमित्तम् आध्यात्मिकम् । दैविकमाधिवैविकम् ।
 प्राप्ते प्राप्ते दुःखं देवप्राप्तत्वाद्भोक्तव्यमेव न कस्यापि दोष
 इत्यवुच्यते ॥ ४९ ॥

आस्थायाभित्य गाथां स्वरूपदेशमयं वाक्यसमूहम् ॥ ४९ ॥

अद्यापि गाथायां षोडश एव श्लोका नवष्टादश तथापि
 गाथायतात्पर्यस्य भगवता द्वाध्यायं दर्शितत्वादष्टादशश्लोकी-
 मित्युक्तम् । जायत इति जनो देहः । यन्मनः कर्तुं संसार-
 चक्रं जन्ममरणप्रवाहं परिवर्तयेत् पुनः पुनः प्रापयेत् ॥ ४९ ॥

वर्षीयो दुर्जयम् । गुणवृत्तीः कामाद्याः । गुणवृत्तयः
 गुणवृत्तयः तत्तत्कर्मानुरूपाः सारिकाजसतामसा कर्मा-
 नुरूपाः । गतयो योनयः ॥ ४९ ॥

यर्हि मनसः कर्तृत्वं तर्हि । आभासोक्तशङ्कासमाधा-
 नाय योजनात् पूर्वमेव तात्पर्यार्थं उवाचष्टे । अपमर्थ इति ।
 अविद्यया स्वरूपाऽज्ञानेन इयं देशतियगादिरूपा । स्वः स्वभा-
 वतः । यतो हेतोः तद्गहितस्याविद्यारहितस्य । तद्वतोऽवि-
 द्यावतः । तत् पूर्वोक्तमेतत् तात्पर्यम् । समीहमानेन गुण-
 वृत्तीः सृजता । तत्ताक्रियासङ्गरहितः चिच्छक्तिवलेन मनोऽध्या-
 सामावात्मनःक्रियासङ्गशून्यः विद्याशक्तिः स्वरूपशक्तिस्तत्-
 प्रधान इति तदभिभूता मायापि तदाश्रिता एव तिष्ठतीति
 सूचितम् । अतो नश्यत्त्वात् स्वीकृत्य अक्षय्यम् । गुणै-
 र्गुणकार्यैः कर्मभिः ॥ ४९ ॥

अतः संसारस्य मनोनिवन्धनत्वात् तं मनोनिग्रहम् । नित्यः
 सन्ध्यापासनादिः नैमित्तिको जातेष्ट्यादिः । नियमः कर्माणादिः
 योगोऽदिसादिः श्रुतं शास्त्रप्रवणम् अन्यानि च प्रकृतिविकृति-

भीरुधारसंगदासगोस्त्राभिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भागसङ्गतकृपाणि । तेषां स्वधर्मादीनां तमेतमात्मानं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीत्यादि श्रुतौ “यश्चादिश्रुतेरश्व-
वदिति न्ययि च प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥

अतो धर्मादीनां मनो निग्रहफलकत्वात् । विक्षिप्तं रजसा
धीयमानश्च तमसा ॥ ४७ ॥

इतरेन्द्रियजयः ज्ञानकर्मेन्द्रियजयः दानादीनां प्रयोजनम् ।
अतो वलीयस्तत्वात् तं मनोदेवं तथाच मनसो वुर्जयत्वे प्रमाणं
श्रुतिः ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आत्मा शरीरम् मनः केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति
“मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति इत्यादि श्रुतेः मन एव
मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः इति स्मृतेश्च ॥ ४३ ॥

गुणान् रागद्वेषादीन् शुक्लकृष्णलोहितानि पुण्यपापमिश्र-
रूपाणि सवर्णाः सदृशः अनुरूपाः ॥ ४४ ॥

हिरण्यमयः परमपुरुषः मर्मस्वः मम जीवस्य सजीभूतः द्वा-
सुपर्णा सयुजा सखाया इति श्रुतिः मनसा समीहितं सम्यगीहितमु-
द्विचष्टे पश्यति असौ जीवः स्वलिङ्गं करणतया चिन्ह-
भूतं वितश्येत् सः इति शेषः ॥ ४५—४७ ॥

मनोवशे मनसो वशे देवाः इन्द्रियाणि अन्यस्य जनस्य
श्रदान्तमनसः मयङ्कुरः देव ईश्वरः युज्यात् महसः सहीयान्-
वलिनोऽपि चलवत्तरः ईश्वरप्रसादान्मनोवशीकार इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भामिह्वरिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं परिभूतोऽपि तन्निमित्तनिदानानुसन्धानेनाऽविकृतो बभूवे-
त्याह । एवमिति । भौतिकं वुर्जनैः कृतं दैविकं शीतोष्णादि-
प्रभवं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तं यत्तदुःखं प्राप्तं प्राप्तमसकृत्प्राप्तं
तत्सर्वं दिष्टं निजकर्मनिमित्तमत आत्मनो भोक्तव्यमेवेत्युच्यत-
न्निमित्त्याविकृतोऽवतस्थे इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदवबोधसूचिकां तद्गीतगाथां प्रस्तौति । परिभूत इति । पात-
याज्ञिः स्वधर्माद्यालयाग्निनेराधमैरित्यं परिभूतः सात्त्विकीं सत्त्व-
गुणकारितां धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थित इमां गाथा-
मगावत ॥ ४२ ॥

गाथामेव षोडशश्लोकीमाह । नायमित्यादिना । तावदर्थं जनो
न सुखदुःखहेतुनापि देवतादयः तत्र देवता ईश्वरः । आत्मा
जीवात्मा प्रहाः सुखादयः किं त्वन्तःकरणमेव कारणमाम-
नन्ति सुखदुःखकारणविद इति शेषः । तत्र हेतुत्वेन मनो
विशिनष्टि । यन्मनः संसारचक्रं परिवर्त्येद्भ्रामयेत्तन्मनः कारणा-
मिति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

एतदेवोपपादयति । मनो गुणानिति । वलीय इत्यनेन मनसो
क्षिप्रप्रवृत्तमभिप्रेतं गुणांस्तोवद्रागद्वेषादीन् सृजति ततश्च गुणोभ्यः

शुक्लानि सात्त्विकानि पुण्यानीत्यर्थः । कृष्णानि पापानि
पापानि लोहितानि राजसानि च पुण्यपापयुक्तात्मकानीत्यर्थः ॥ एवं
विलक्षणानि कर्माणि तेषु कर्मभ्यः सवर्णास्तदनुकूपाः सृतयः
गतयो भवन्ति जीवस्य देवतयैर्जनरज्जमानि भवन्ति तत्र
सात्त्विककर्मभ्यो दैवी सृतिस्तामसेभ्यस्तैर्यक्षी राजसेभ्यस्तु
मानुषीति विभागः तासु च पुनर्मनसा गुणसृष्टिस्तैर्यक्षः कर्माणि
ततः सृतय इत्येषां चक्रवर्परिवृत्तेश्चक्रवर्तुरूपम् ॥ ४४ ॥

ननु मनःपरिवर्त्येन संसारचक्राय कथं जीवस्य सुखदुःखे
स्तः यदि वेदसम्बन्धासहिं तद्विशेषात्परमात्मनः स्यातामि-
त्यत आह । अनीह इति । समीहता समीहमानेन सङ्कुलपयता
विकल्पयताचेत्यर्थः । तेन मनसा हेतुभूतेन अनीहः अहंममा-
भिमानानुरूपचेष्टारहितः आत्मा अन्तः प्रविश्य शासनेन धारकः
हिरण्यमयः हिरण्यवत्प्रकाशवहुलः मर्मस्वः मदनपायी परम-
पुरुषः मन उद्विचष्टे पश्यति बुद्धिसाक्षितयावतिष्ठत इत्यर्थः ।
असौ जीवस्तु स्वलिङ्गमात्मतयाभिमतं शरीरं परिगृह्य
कामान्विषयान् जुषन् सेवमानः गुणसङ्गतः शब्दादिविषयसङ्गा-
न्निबद्धो भवति अतस्तस्यैव सुखदुःखे ननु परमात्मनः नहि
शरीरसम्बन्धमात्रमेव सुखदुःखहेतुः अपितु गुणकर्मवद्वयमेव
परमात्मनस्तदभावात्सुखदुःखे न जीवस्य तु तद्वद्वयत्वात् स्त
इति भावः अत्र—

आ सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृत्तं परिसंषज्जाते ।
इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंक्षिप्त इति ॥ ४५ ॥

इत्थं मनस एव सुखदुःखनिदानत्वासाक्षिग्रहस्यैव तद्विवृत्युपा-
यत्वात्तस्यैव प्रधानसाधनत्वादितरे तदर्थो इति निर्णयति ॥ दान-
मिति । दानादयः सर्वे मनोनिग्रहलक्षणाः मनोनिग्रह-
रूपः अन्तो निष्ठा फलं येषां ते ननु ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यत्नेन दानेनेति दानादीनां वेदनापरपर्याययोगाङ्गत्वमवस्था-
त्कथं मनोनिग्रहाङ्गत्वमित्यत आहपर इति । विषयान्तरेभ्यस्माकृष्य
परमात्मन्येव मनसः संश्रयगोचानं समाश्रितः एव मनोनिग्रहः स एव
परो योगो यत्नेन दानेनैवाविश्वमिधीयमान इत्यर्थः । तत्र स्वधर्मः
स्ववर्णाश्रमोचितधर्मः यमा नियमाश्च अहिंसा सत्यमस्तेय-
मित्यादौतर्कोनविशेषमिहिताः श्रुतमध्ययनं कर्मण्युपासत्यतिरि-
क्तानि सद्गुणान्येकादश्युपवासादीनि ॥ ४६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां तदङ्गत्वं निर्णयति । समाहितमिति ।
यस्य मुमुक्षोर्मनः समाहितं प्रशान्तं रागाद्यकलुषितं च भवति
तस्य किंकृत्यं दानादिभिः साध्यं किमस्ति भवेति परं प्रत्यु-
पदिशन्निव स्वयं वदति यस्य मुमुक्षोर्मनः असंयतं चेत् सद्गुणं विन-
श्यद्वाकस्यादिनालीयमानं चेद्भवेत्तर्ह्येभिः किमपरं प्रयोजनं
स्यान्त किञ्चिदित्यर्थः । समाधेरेव मुमुक्षोरपेक्षितफलसाधनत्वात्
प्रतिनियतफलसाधनत्वेनानुष्ठितानां दानादीनामनिष्टफलप्रदाने-
नान्ततो नाशहेतुत्वाच्च दानादीनां समाध्यङ्गत्वमेवेति
भावः ॥ ४७ ॥

नन्वत्र दानादीनामुभयथापि वैश्यर्यादकर्मव्यतोच्यते ।
प्रतिनियतफलसाधनतयाऽकर्मव्यत्वेऽपि वेदनाङ्गतया तत्कर्मव्य-
त्वमवस्थात् नापीतरेन्द्रियनिग्रहाय दानादीनां कर्त्तव्यतेत्याह ।
मनोवश इति । अन्व देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा मनो-

श्रीमद्वीराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वशेऽभवत्सम मनश्चेति चत्त्वर्थः मनस्त्वर्थस्य वशं न समेति तर्हि कस्याप्यवशं दानादिभिर्वा कथं समाहितं स्यादित्यत आह । भीष्म इति । देवः स्वतेजसा दीप्यमानः अनश्वन्नयोऽभिचा-
कशीति इत्युक्तविधः परमपुरुषः दानादिभिस्साराधितस्तत्तुर्नि-
ग्रहमापि मनः वशे युज्यात्स्वस्मिन्समाहितं कुर्यात् अत इतुत्वेन
ते विधिनाहि । सहि देवः सहसः सहीयान् वक्षिनोऽपि वक्ष-
वत्तरः तत्र हेतुः देवदेवः देवानां मनःप्रभृतिकरणानामधि-
ष्ठातृणां चन्द्रादीनामपि देवः अत एव तेषां भीष्मः मयदुरः
अत्र न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं भीषामाद्वातः पवते
इत्यादि श्रुतियुगलार्थोऽभिप्रेतः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमकरोदेवं परिभूत इति तत्राह । परिभूत इति । सार्विकीं
स्वामाधिकीम् ॥ ४९ ॥

कीदृशीं गाथासंगाद्यतेति तत्राह । नायमिति । अयं जनः
परितो वर्तमानः तर्हि किदेवाय इति तत्राह । न देवतेति ।
देवता देवाः आत्मा देहः ग्रहाः आदित्यादयः तर्हि किङ्कार-
णमत्राह । मन इति । यत्संसारचक्रं परिवर्तयन्मनः पर-
कारणमामनन्तीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

मनसः कारणत्वं विवृणोति । मन इति । प्राकृतं लिङ्गशरीरकं
ग्रहणं सूक्ष्मरूपेण स्थितं मनःसृष्टिकाले गुणानात्मनि सृजते वै
सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधं बाह्यावयवोपचितं भवतीत्यर्थः । अत
एव वक्षीयः कार्यकारणसमर्थं ततस्तस्माच्च मनसः सात्त्वि-
कादिभेदेन त्रिविधानि विवक्ष्यमानाणि कर्माणि भवन्ति विव-
क्ष्यमानान्युक्तं विवृणोति । शुक्लानीति । तेऽयः कर्मण्यः सवर्णाः
शुक्लादिवर्णयोग्याः गतयो भवन्ति अनेन सर्वस्य सुखादीनां
परं कारणं मन इत्यवगतम् ॥ ४९ ॥

ननु मनसः परमकारणत्वं विवक्षितं त्वेपरमात्मनः कार-
णत्वमपहस्तितं स्यादिति तत्राह । अनीह इति । आत्मा परमात्मा-
मनसः समाहितं संसारवृत्तिहेतुभूतं कर्म उच्चिच्छे-
दकृष्णसाक्षित्वेन पश्यति कीदृशः अनीहः मनोवत् क्लिष्टकारी न
भवतीत्यनेन हरेः प्रशस्तकर्तृत्वं ज्ञायतेसाक्षित्वेन देहास्तर्वतमानस्य
तुः सादिकं स्यादित्यत उक्तं हिरण्यमय इति । पूर्णस्वरूपानन्दः
स्वस्य दुःखामावे हेतुमाह । मत्स्वस्य इति । पूर्णानन्दो हरिम-
त्स्वस्येति । यस्मात्तस्मात्परेषां दुःखकारणं मन इति भावः
अचेतनत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपन्नस्य मनसः कारणत्वं कथ-
मत्राह । मन इति । असौ निवञ्चो देहमिमानी जीवः स्वलिङ्गं
लिङ्गशरीरकं मनः परिगृह्य गुणसंगतः विषयस्तेदतः कामान्
विषयान् जुषन्नास्त इति विषयानुरक्तचेतनानुगृहीतस्याचेतन-
स्यापि मनसः कारणत्वं युक्तमिति भावः । नक्षयनाः पुमां-
स्तिष्ठतीति श्रुतेः मनसः संसारकारणत्वमुक्तं तत्र किमप्य-
ममित्यतो वाह । अनीह इति । परमात्मनो दर्शनं प्रेरणं च
प्रमाणम् ॥ ४९ ॥

[१५२]

एवं विषयसंसारनिवृत्तौ क उपाय इत्यतस्तस्य मनसो
निग्रह एवेत्याह । दानमिति । मनोनिग्रहलक्षणाः मनोवशीक-
रणस्वरूपनिर्णयाः कुत इत्यत्राह । पर इति ॥ ४९ ॥

मनः समाधानस्य परमयोगत्वमुपपादयति । समाहितमिति ।
यस्य मनः समाहितं परमात्मज्ञानयोगयुक्तं तस्य दानादिभिः
किं कथं वद यस्य मनो दानादिभिरसंशतं विनश्येदेभिर्वा-
नादिभिरपरं साध्यं किं न किमपि ॥ ४९ ॥

ननु तर्हि गतः संयमनं कर्त्तव्यं तच्चाशक्यं किमिच्छाशक्त्य-
स्तन्मत्वाञ्च शक्यमिति भावेनाह । मन इति । ब्रह्मश्रीवि-
ष्णुश्रयोऽन्वे देवा मनोवशे भवन्ति । तत्र गुणभूतस्य मनसः पुरु-
षबन्धत्वप्रकारः कथमित्यतो वाह । मन इति वा हि शब्देन "श्रुते
द्वे ब्रह्मणी कस्य मनो याति वशं क्वचित् । भिषं सरस्वतीं चापि
याति वा तत्प्रसादत" इति वाक्यं प्रमाणायति । विष्णवादीश्चतुरो
विना अन्वस्यः वशं न याति । कुतोऽत्राह । भीम १ इति
स २ हसः सहनशक्तिमतः सहीयानतिशयितसहनशक्तिमान्
भीमो रुद्रस्तन्मन इति विवृण्वतं ततः किमत्राह । नेति ।
विष्णवादीन्विनास्वः कश्चित्सन्मनो नात्याविशत नातिक्रान्तवान्
तत्र हेतुः सहि देवदेवः स भीमो देवस्य सात्त्विकमनसो देवोऽ-
भिमानी यस्मात्तस्मात् ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मनः खलिङ्गं परिगृह्यत्यनेन मानसज्ञानातिरिक्तं स्वामा-
धिकं ज्ञानं जीवस्य दर्शितं तस्मात्वेन परिग्रहाद्यनुपपत्तेः
॥ ४९-५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

भौतिकं दुर्जनादिकृतं वैदिकं ज्वरादिनिमित्तं वैदिकं शीतो-
ष्णादिप्रभवं दिष्टं देवप्राप्तम् ॥ ४९ ॥

स्त्रीधर्मनिष्ठातः पातयद्विरपि तैः स्वधर्मे स्थित एव इमां
धर्ममायां गाथासंगाद्यते सात्त्विकी श्रुतिश्च—

श्रुत्या यथा धारयते मनः प्राणोन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या श्रुतिः सा पार्थ । सात्त्विकी ॥
इति ॥ ४९ ॥

अहो दुःखमेतावत् कः खलु दृष्ट इति विमृशन् तावदयं
दुर्जनो दृष्ट इत्याह । नायमिति । ननु प्रत्यक्षमर्थं किमप्यपक्षि-
स्नातन्वेण्यायं जनो न दृष्ट इति चेत् केषांचित् प्रेरणावशादत्र
इत्युच्यतां तत्र परकान् निषेधितान् देवता नाप्यात्मा नापि ग्रहादयः

१ भीमो रुद्रः श्वोभकेशो मयो भीम इत्यभिधानात् ।

२ सहसः वायोः सकाष्टात् तदनुग्रहेणोत्पाद्यत । देवस्य
भगः सहस्रोपतोजनीति श्रुती सहः शब्दस्य वायो प्रयोग-
दर्शनात् ।

श्रीमद्विश्वनाथकविरचितकृतसारार्थदीप्तिनी ।

किन्तु मन एव परं केवलं कारणं वदन्ति “मनसा ह्येव पश्यति मनसा ह्येव शृणोती” त्याद्याः श्रुतयः परिवर्तयेत् परिवर्तयामयेत् ॥ ४३ ॥

परिवर्तनप्रकारमाह । मन एव दोषपूर्णोऽपि कनककामिन्त्यादि वस्तुनि गुणान् सृजते सृजति धनं विना कुतो धर्मः सुखं चन्दनवानिताद्या मोगाश्च कुतः सिध्यन्ति तांश्च विना कुतः सुखमतो धनमुपाजनीयमिति प्रथमं धनोपजने दोषोऽपि मन एव प्रवर्तयतीत्यर्थः । बलीय इत्यरे महानर्थक्यजनकलत्रपुत्रादिकामिन्त्यान्यतः स्वतो वा जानितं विवेकमपि नैव गृह्णातीति भावः । कर्माणि मनःप्रवर्तितानि विवेकज्ञानानि कानिचित्सात्त्विकानि कानिचित्तामसानि कानिचिद्राजसानि न त्वेकीभूतानीत्यर्थः । शुक्लानि धर्मोपयोगीनि कृष्णानि नरकोपयोगीनि लोहितानि धर्मोपयोगीनि क्रमेण तेषु सवर्णाः सृतयः देवतियङ्गनरादिगतयः ॥ ४४ ॥

ननु तर्हि मनस एव संसारोऽस्तु नात्मनस्तत्र सत्यमात्मा ह्यत्र शरीरे द्विविधः एकः परमात्मा मनोलेपरहितः अन्यो जीवात्मा तत्त्वेषहित एव तत्र प्रथमं तावत् शृण्वित्याह । अनीह इति । मनसा समीहमानेन सहनियन्तृत्वेन वर्तमानोऽपि परमात्मा अनीहः तत्क्रियासङ्गरहितः यतो हिरण्यमयः स्वतन्त्रचिन्मयः मम जीवस्य सखा उत उच्चैर्विचष्टे अतिरोहितज्ञानत्वात् न केवलं निष्ठैष एव पश्यतीत्यर्थः द्वितीयो जीवात्मा तु स्वस्य लिङ्गलिङ्गशरीरं मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणैर्गुणकृतकर्माभिः संगतः संगत् कामान् जुषन् निबद्धः मनोऽध्यासात् जीवात्मन एव संसार इत्यर्थः । मनसस्तु जडत्वेन सुखदुःखानुभवाभावात् स्वर्गनरकापवर्गेषु मध्ये न कोऽपीति भावः ॥ ४५ ॥

तस्मात्सर्वानर्थकृतो मनसो निग्रह एव यतनीयमित्याह । दानमिति । दानादय एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहलक्षणाः अन्तःशेषः फलं येषां ते यतो मनसः समाधिनिग्रह एव परः सर्वश्रेष्ठो योगः ॥ ४६ ॥

सुधीमिरको मनोनिग्रह एवापेक्षणीयो नान्य इत्याह । समाहितं वशीकृतं चेत् किं दानादिभिः असंयतम् अवशीभूतं यतो विनश्यत् लक्षयुक्तं च अपरमनुकष्टं विक्षेपयुक्तं च चेत् किमभिधानादिभिः ॥ ४७ ॥

नन्वितरेन्द्रियजयोऽप्यपेक्षणीय एव तत्र नेत्याह । मनोवशे इति । देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारश्च मनोवशे मनस एव वशोऽभवन् वर्तन्ते इमं भीष्मः योगिनामपि मयकरः मनोऽलक्षणा देवः यतः सहस्रः सहस्रिनोऽपि सहीयान् बलिष्ठादपि बलिष्ठः इत्यर्थः अतस्तं यो वशं युञ्ज्यात् कुर्यात् सहि देवदेवः सर्वोन्द्रियजेता तथाच श्रुतिः “मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्विषाय । भीष्मो हि देवः सहस्रः सहीयानिति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मौक्तिकं दुष्टमनुष्यादिभूतकृतमदैविकं शीतोष्णादि दैविकं ज्वरादिनिमित्तम् ॥ ४९ ॥

पातयद्भिः धर्मादिति शेषः । परिभूतोऽपि स्वधर्मस्यः—

धृत्या यथा भारयते मनःप्राणोन्द्रियक्रियाः ।

योगिनामपि चारिष्या धृतिः सा पापे । सात्त्विकी । इत्येवं भूता सात्त्विकी धृतिमास्थाय इमां वक्ष्यमाणां गायामगायत ॥ ४२ ॥

तामेव गायाम् शोडशश्लोकवात्मिकामाह । नायमिति । मन एव परं मुख्यं कारणं निमित्तं “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती” त्याद्याः श्रुतयः आमनन्ति न केवलं सुखदुःखानुभवमात्रे मनसो निमित्तत्वमपि तु तन्मन एव संसारचक्रजन्ममरणप्रवाहं पविर्तयेत् जीवात्मनः संसृतिनिमित्तं मन एवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

संसृतिनिमित्तत्वमेवाह । मन इत्यादिना । बलीयो वायुवहुर्निग्रहं मनः गुणान् गुणवृत्तीः सृजते जीवस्य सात्त्विकत्वादिभावे निमित्तं भवतीत्यर्थः । ततो गुणेश्वरः शुक्लानि सात्त्विकानि कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसान्येवं त्रिविधानि कर्माणि तेष्वश्व कर्मेश्वरः सवर्णाः कर्मानुरूपाः सृतयः देवतियङ्गनरादिगतयः ॥ ४४ ॥

ननु चेतनं जीवमचेतनं मनः गुणान् सृष्ट्वा त्रिविधः कर्मभिर्देवतियगादिशोनिषु परिवर्तयतीति कथं घटेत तत्राह । अनीह इति । आत्मा देहे चेतनत्वेन प्रसिद्धो जीवः स्वलिङ्गस्वात्मन् आत्मानं लिङ्गयति संसृतिं द्योतयतीति तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य गुणसंगतः मनः सृष्टगुणान् सुखदुःखतः कामान् जुषन् समीहता मनसा निबद्धो भवति चेतनेन जीवेनात्मत्वेन गृहीतं मनश्चेतनाधिष्ठितत्वाद्गुणान् सृजति ततः त्रिविधानि कर्माणि ततो देवादिगतयः इत्येवं मनो जीवं संसारे परिवर्तयतीत्यर्थः । ननु तर्हि स्वात्मतया परिगृहीतेन मनसा वक्ष्यमात्मानं दीने कः पश्येदत आह । हिरण्यमयः ज्योतिर्मयविग्रहः अनीहः प्राकृतः चेष्टारहितः मत्सखः परमेश्वर उच्चिष्टे वदुषैः पश्यति कदा मां प्रार्थयेदसाधित्वालोचयति स एव मनसा गृहीतं मां मोचयितुं समर्थ इति भावः ॥ ४५ ॥

तस्मान्मनसो भगवतिः नियमनं कर्तव्यमित्याह । दानमिति । दानं सत्पात्रेभ्यो यथायोग्यं वस्त्वर्पणं स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकः श्रुतशास्त्राभ्यासः सद्गतान्धेकादश्रुपवासादीनि अन्धानि च कर्माणि एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहलक्षणा भगवति मनसः समाधानं तदन्तो निष्ठा फलं येषां ते तथा तस्मात्परः सर्वसाधनफलरूपो योगः सर्वसंसारनिवृत्तिपूर्वकभगवत्प्राप्त्युपायः समाधिः भगवति मनसः समाधानम् ॥ ४६ ॥

दानादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोनियमनाद्भूत्वमाह । समाहितमिति । समाहितं विषयेभ्य उपरतं प्रशान्तं भगवति लब्धकथैर्यम् असंयतं विषयेषु विक्षिप्तं विनश्यत् भगवत्ज्ञानपरत्वाद्यसत्त्वे लीयमानम् ॥ ४७ ॥

ननु मनः समाहितं कथं भवेन्नराह । मन इति । हि यतः देवाः मनोवशे मनश्चान्यस्य देवस्य वशं न समेति अतो देवः भीष्मः सर्वदेवमनुष्यादीनामपि मयङ्कुरः सहस्रः सहीयान् बलिनोऽपि बलीयान् तं यो देवदेवः देवः श्रीवासुदेवः देव उपास्यो यस्य सः श्रीवासुदेवोपासकः सः वशो युञ्ज्यात् श्रीवासुदेवज्ञानेन मनोजयो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तं दुर्जयं शत्रुमसह्यैव गमरुन्तुदं तन्न विजित्य केचित् ।
 कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून् विमूढाः ॥ ४६ ॥
 देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यन्धधियो मनुष्याः ।
 एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ५० ॥
 जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत् ।
 जिह्वां कचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्देवतायां कतमाय कुप्येत् ॥ ५१ ॥
 दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ।
 यदङ्गमङ्गेन निहन्यते कचित् क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार वैदिक दैविक भौतिक जो कुछ दुःख भोगने को अपने प्रारब्ध से रहा तिस तिस को मीगता गया ॥ ४६ ॥
 कुछ मनुष्यों के तिरस्कार करनेसे वे अपने धर्मसे गिरावें न ऐसा जानकर सात्त्विक धर्मको धारण करके उस ब्राह्मण ने इस गीतका गान किया ॥ ४७ ॥

ब्राह्मण उवाच यह संसारी जनकोई सुख दुःख का कारण नहीं है देवता तथा आत्मा न भग्न कर्म काल ये कोई नहीं दुःख देने हैं मनहीं एक सुखदुःख का हेतु है जिससे कि संसारचक्र घूम रहा है ॥ ४८ ॥

अति बलवान् मन गुणोंकी वृत्तियों को सृजता है तिससे सात्त्विक शुद्ध तामस कृष्ण राजसरक्त कर्म होते हैं तिनही वृत्तियों सराकी देवादि बान होती हैं ॥ ४९ ॥

आत्मा तो स्वयं सब संसारी क्रियासे रहित है परन्तु मनके संसर्ग होनेसे सबका कर्ता होजाता है और मेरा सखा जो परमात्मा सौतो विषय ज्ञान से देखता रहता है और यह जीवात्मा तो अपने विकार के चिन्हको अहण के गुणों में आसक्त होकर कामों को अहण करके सेवन करता हुआ बंधा रहता है ॥ ५० ॥

ज्ञान स्वधर्म यम नियम अथवा कर्म उत्तम अत एव सब उपाय मन के रोक ने के हि हेतु हैं मन का रोकनाहि परम योग है वही समाधि है ॥ ५१ ॥

जिस का शान्त मन साधधान है उस को दानादिकों से क्या काम है सो कहा जिस का मन ठिकाने नहीं है उस को इन और दानादि कों से क्या हो सकेगा ॥ ५२ ॥

मन के वश में सब इन्द्रिय हो रहे हैं मन तो दूसरे किसी के वश नहीं होता है वह देव बड़ा भयंकर बड़ा सहने वाला है सब देवों का देव है उस को वश में करना चाहिये तब देव देव हो जावेगा ॥ ५३ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावाद्यदीपिका ।

अतोऽसंख्या रागादयो वेगा यस्य तस्य अत एवास्तुदस्य अकर्ममं तत्तुदति व्यययतीत्यस्तुदस्तमं तत् निति च्छेदः तं न विजित्याजित्वा तत् ततो ये केचिन्मर्त्यैः कैश्चिदसद्विग्रहं कुर्वन्ति तत्र चानुकूलप्रतिकूलादीनग्यान् मित्रादीन् कुर्वन्ति ते मूढा इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ततश्चानेन प्रकारेण संसारं भ्रमन्तीत्याह । देहमिति । मनो मात्रपरिकल्पितमिमं स्वदेहमहमिति पुत्रादिदेहं च मर्त्येति स्वीकृत्य तमसि संसारे ॥ ५० ॥

तदेवं मनस एव दुःखकारणत्वमुपपाद्येदानीं जनादीनां षडङ्गामकारणत्वं प्रपञ्चयति । जनस्त्विति षडङ्गभिः । अत्र चास्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किञ्च, किञ्चित् सुखदुःखकर्मत्वं तत्कृतत्वं चेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । ह निश्चितं भौमयौलिकारयोर्देहयोस्तत्र त्वात्मनः अमृतस्याक्रियस्य च हननदिषु कर्मत्वकर्तृत्वात् नुपपत्तेः तथाऽपि दुःखमात्मपर्यवसाय्येवेति चेदेवमपि परमात्मन उभयत्राप्येकत्वात्न कोपधिवयोऽस्तीति स्वहृष्टान्तेन दर्शयति । जिह्वामिति ॥ ५१ ॥

यदि देवता अस्तु नाम नत्रापि पक्षे आत्मनः किम्यतो विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवयोस्तद्व्यक्तेन सुखेऽभिहितेन वा हस्तं दृष्टे तदभिमानिनोर्बह्विन्द्रियोरेव तन्न त्वविक्रियस्थानदङ्कारस्य चाऽऽत्मनः देवतानां च सर्वदेहत्वमेवात्र कोपधिवयोऽस्तीति स्वदेहहृष्टान्तमाह । यद्यदा अङ्गं देवताधिष्ठानं हस्तमुखादि अत एव पूर्वत्र देवताधिष्ठानरूपभावविकारवन्तोदारयाम ॥ ५२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकादासगोस्वामिविरचिता—
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

यतो मनोनिग्रहीता एव देवदेवोऽनः । अत एवाऽसंख्ये-
 गत्वादेव । तच्छब्दस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्यादयमर्थः यथा च्छे-
 तमेति छेद इति तत् ततः मनसो जवादित्यर्थः । तत्र च
 विग्रहे यत्तच्छब्दयोग्यमानत्वादित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

श्रीराधारमयासगोस्वामिर्विचिता
देविकादीपिनी टिप्पणी ।

ततश्च असद्विग्रहादौ सति ॥ ५० ॥

उपपाद्य युक्त्या प्रतिपाद्य जनादीनामित्यादिना देवतात्म
ग्रहकर्मकाद्यानां परिग्रहः । अस्मिन्नपि देहस्य सुखदुःखकार-
णत्वपक्षे । सुखदुःखकर्मत्वं सुखदुःखविषयत्वम् । तत्कर्तृत्वं सुख-
दुःखजनकत्वं देह एव देहं सुखयति दुःखयति च नात्मा कमपि न
चात्मानं कोऽपि तस्याऽकर्तृत्वादमूर्त्तत्वात्तत्त्वयः । “य एनं वेत्ति
हन्तारं यश्चैनं मन्यते दत्तम् । तावुमौ न विजानीतो नायं हन्ति
न हन्यतः” इति भगवदुक्तेः । तत् कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च । तथापि
कर्मत्वकर्तृत्वाऽनुपपत्त्यापि । एवमपि दुःखस्यात्मपर्यवसायित्वे-
ऽपि । उभयत्रापि स्वदेहे परदेहे च ॥ ५१ ॥

तत्राति देवतापक्षेऽपि । विक्रियमाणायोः हननक्रियायां
कर्मत्वं कर्तृत्वं च प्राप्तयोः । तत् कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च । हस्ते-
निति कस्यचित्कृतेनान्यतरस्य मुखेऽभिहत इत्यर्थः । अत एव
देवताभिष्टानत्वेनाङ्गस्य विवक्षितत्वादेव । पूर्वश्च देहपक्षे ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीवम् ।

असद्विग्रहं निष्फलविरोधं मिश्राद्युदासनिरिपूनीति पूर्व
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मनोमात्रं मनसि मात्रा यस्य तं तन्मनसापरिच्छेद्यम् एषोऽहं
ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहम् अन्योऽयं शूद्रोऽयम् ॥ ५० ॥

जनः इति सुखदुःखशब्दाभ्यां तत्तत्तुभूतौ चन्दनाक्षेपनखड्ग-
प्रहारादिरूपदेहोपचारापचरौ लक्ष्यते आत्मनः जीवस्य पार्थि-
वयोः स्वरूपशरीरयोर्हि तत् मानापमानादि यद्यप्यात्मनस्तथापि
न कोपः कार्य इत्याह । जिह्वामिति ॥ ५१ ॥

दुःखस्य वधादेः देवता ईश्वरः विकारयोः स्वरूपदेहयोः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं मन एव सुखदुःखनिदानमित्यजानन्तस्तत्समाधानं चाऽ-
कुर्वन्तः केवलं निष्फलं विरोधं मिश्राद्युदासनिरिपून्नु कुर्वन्तीत्याह ।
तादृशेति । कुर्वन्तः कानाद्याराधितपरमपुरुषप्रसादेतरोपायैर्जन्तुमशक्यं
न केवलं कुर्वन्मपि तु शत्रुं तद्वत् दुःखप्रदम् असह्यो वेगो
रागादिरूपो यस्य तमनस्वाकन्तुर्दृष्टयवस्थाजनकं यन्मनस्त-
दविजित्य मर्त्यैः सहसद्विग्रहं निष्फलवैरं मिश्रादींश्च कुर्व-
न्त्यतस्ते विशेषेण मूढाः अत्रुमिति पुंस्त्वनिर्देशस्तत्त्वारोपप्रयुक्तः
सम्बन्धः अन्वयतरस्य नपुंसकपाठे तु तत्तत्समाहित्युक्तार्थनिगमनम् ॥ ५६ ॥

कुर्वन्तु ततः किमत आह । देहमिति । मनोमात्रं मनोमात्र-
निदानकं मनोगुणान् वा इत्यादिना तन्मात्रनिदानकर्तृकोक्तः इह
परितृश्यमानं देहमनुष्णाद्यन्यतमं गृहीत्वा देहं तत्तुवन्निधिं चात्मा-
मिमानात्मीयामिमानाभ्याम् अन्धाः स्वयायात्स्यागोचरा दीर्घेषां ते
एषोऽहं ब्राह्मणोऽहमन्योऽयं शूद्रोऽयमित्यादिभ्रमेण दुरन्तपादङ्गाधे-
रमासि संसारे भ्रमन्ति ॥ ५० ॥

शुद्धं नार्थं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्म-
काद्या इत्यनेन जनादयः सुखदुःखहेतवो न भवन्तीति तदेव
तेषां तावत्कारणत्वसंभावनापूर्वकमुपपादयति । जनस्त्वित्यादिभिः
षड्भिः तत्र ननु सुखदुःखहेतुभूतचन्दनक्षेपनखड्गप्रहारादिकर्ता
जनस्तन्निदानं स्यादिति सम्भाव्य निराकरोति । जन इति
सर्वत्र किमित्यतः पूर्वेषु सम्माना किमित्यादिना तन्निरास इति
विवेकः तत्र जनस्य हेतुत्वं वदता तुल्यन्यायात्सुखित्वं दुःखित्वं
च जनान्तरस्यैवेति वक्तव्यम् अत्र जनशब्देन किमात्मा विव-
क्षितः किम्वा देहः किमुभयं तत्राद्यः कल्पः करिष्यमाणेना-
त्महेतुत्वनिरासेन निरस्तो भवतीत्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरूपयति
किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तदिति । तच्छब्देन हेतुत्वं सुखित्वं
दुःखित्वं च विवक्षितम् एवमुत्तरत्रापि किमात्मनः अन्वयतेन
सुखदुःखकर्तृत्वकर्मत्वादिना आत्मनो न किञ्चित्स्पर्शतमस्तीत्यर्थः ।
तदुपपादयति । भौमयोस्तदिति । भौमयोः पार्थिवयोर्देहयोस्तत्सुख-
दुःखकर्तृकर्मत्वं भौमयोरित्यनेन तयोरपि तदसम्भवाऽभिप्रेतः कर्तृ-
त्वस्य यत्नाश्रयत्वरूपत्वात् यत्नस्य सुखदुःखयोश्च ज्ञानरूपत्वा-
द्व्येतनयोः पार्थिवयोरेतनाद्याभयत्वासम्भवात् प्रतिवारं किमा-
त्मन इत्युक्तेरयमभिप्रायः सर्वोपात्मनः सुखावाप्तये दुःखहर्त्रे
च यतते तत्र यद्यात्मनो न सुखदुःखान्वयस्तर्हि न यततेति
तृतीयं कल्पं निराकुर्वन्नाह । जिह्वामिति । क्वचित्कदाचित्स्वकाङ्क्षिः
स्वदन्तैर्जिह्वां खादन् दंशति तद्वेदनायां खादन्जन्मव्यथायां
कतमाय कस्मै कुप्येत् आत्माभिष्टितैकशरीरावयवयोरैकं कर्तुं
कर्म च दृश्यते तत्र जनान्तराजनान्तरस्य सुखदुःखान्वयव्यतिती-
स्तीत्यर्थः । नन्वनवहितमनसो जनस्य स्वस्य परस्य वा सुख-
दुःखहेतुत्वमिति चेत्तद्व्यसमाहितस्य मनस एव तत्तत्तत्त्वमि-
त्याख्येयमिति भावः ॥ ५१ ॥

न देहो नाप्यात्मा न तदुभयं सुखदुःखहेतुः किन्तु तदु-
भयान्तरात्मेभ्यश्च एव तत्तत्तत्त्वमिति शङ्काह । दुःखस्य हेतुरिति
दुःखप्रदं सुखस्याप्युपलक्ष्यार्थं देवता ईश्वरः स एव तत्तत्त-
वन्तमेदमिष्टः सुखयति दुःखयति सुखयति दुःखयतीत्यस्तुनेतदुक्त-
मित्याह । किमात्मनस्तत्रेवस्य पूर्ववदेवार्थः विकारशब्दो-
मत्वर्थीयाशंभ्राद्यजन्तः वैषम्यनैर्धृग्यसुखदुःखशीलत्वाद्विविकार-
वतोरेव तत्तत्तत्त्वमिति ननु निर्विकारयोरन्तरात्मनोरित्यर्थः
नन्वप्यान्तरात्मा अन्त्यान्तरात्मनो न सुखदुःखादिहेतुः किन्तु
स्वयमेव स्वस्य तदुपजनय्य सुखयति दुःखयति चेत्तद्व्याह । यदिति ।
कदाचित् यत् ईश्वरात्प्रवर्तितेनाङ्गेनाङ्गान्तरं निह्नयत तद्वेद-
नायां स्वदेहे स्निग्धाभ्ये प्रकृतिपुरुषो देहावस्य इति इति तथा
पुरुषः परमपुरुषः कस्मै कुप्येत् न कस्मै चित् किन्तु स्वस्मा
एव न हेतुशुक्तं न ह्यनुमत्तः स्वस्मा एव दुःखहेतुभूतात्मने
कुप्यति नवा नित्यनिर्विकारिणो विकाराभयत्वं चेति
भावः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

कृतेणामिमन्ममानं वैकारिकमपि मनो द्विविधं सात्त्विकं
तामसमिति । प्रथमं विष्णुवादिदेवताप्रसादेन जन्मं द्वितीयं
विष्णुप्रसादे विना कुर्वन् विष्णुवध्यकालेनीमनामिमत्तत्वात्

भीमजिज्वरजतीयेकतपरस्तावली ।

अतो मित्रमर्त्यैः सह विग्रहोऽसतो भवतीत्याचयेनाह । तमिति
अयमचरायः अत्र जीवराशौ कैचिद्विमूढास्तामसाः पूर्वापरदि-
दिगन्तमिहास्तस्योमेतस्यैस्तं तामेसमनोबलवत् शत्रुं सुखवि-
शोचिनं न विजित्य मित्रमर्त्यैरसद्विग्रहं कुर्वन्ति । कीदृशं शत्रुं
दुर्जयं कुहेन पापिना काबनेमिना जित्वाद्यशकृतत्वाज्जेतुम-
शक्यत्वाद्दत्त एवासह्यवेगं वायुधनुर्मुष्टिग्रहणायोग्यमस्तुदं क्तं
निहितबलवत्तु दुः खकरम् अनेन शत्रुशब्दो विवृतः विष्णुः
प्रसादेन विजयीत्याह । उदासीनेति । विष्णुमकाबुदासीनानां
रिपु न तु मत्स्यां तदुपास्तौ यतमानानामित्यर्थः । प्रस्तुतसा-
त्त्विकमतो विहाय तामसमनः परामर्शः कथं युज्यत इतीय-
माशुका "एकस्यानाधिपत्ये तु मित्रानामपि युज्यते। अमेदेन परा-
मर्शः साहस्ये चापि वस्तुनो" रित्यनेनापि परिहृतव्या यद्वा तन्म-
नस्तं तमोऽभिमानिनं काबनेमिनं न विजित्य मित्रैरसद्विग्रहं
कुर्वन्ति । कीदृशं तु शत्रुमेतेन शत्रुमजित्वा मित्रकलहो बाबकलह
श्च परिहासहेतुरित्युक्तं भवति ॥ ४९ ॥

कुशमिमानलक्षोपचितशक्तितामसमनोनिर्मितदेहाभिमानमा-
त्रेण धीरपक्षमिथ्याज्ञानेन जीवस्य नित्यनिरयपाप्तिहेतुत्वात् स
एव जेतव्य इति भावेनाह । देहमिति । इहमित्यवयवं मनोमात्रं
मनसा निमोक्षमुपगतं देहं गृहीत्वा ममेदमहमिति स्वातन्त्र्यभ्र-
मेण एव देहोऽहमित्यन्तः आत्मभ्रमेणान्योऽदेहोऽहमित्यपि
भ्रमेणाहमस्य इति आत्मनोऽन्तः आत्मभ्रमेण मिथ्याज्ञानेनान्धधियोऽ-
स्तद्वृत्तयर्थोपज्ञाना मनुष्याः दुरन्तपारे तमसि पतित्वा भ्रमन्ति
पुनः पुनरुः खसमुद्र एव मग्ना वतन्त इत्यतो बुद्धिमता तज्जवे
एव प्रयतितव्यमिति भावः । देहमात्रं स्वमात्मानं यः परञ्च
प्रपद्यति "अन्धे तमसि मग्नस्य नेत्यानं तस्य कुत्रचि"दिति वचना-
मिथ्याज्ञानिनामन्धन्तमो नियतमिति ज्ञायते ॥ ५० ॥

एवं मनसः सुखदुः खकारणावमुक्तं तत्र तर्हि तस्य प्रती-
यमानं सुखदुः खकारणावमभिमाननिमित्तमेवेति जानता स्त्रु-
तमुज्जानेन पुरुषेण सादृश्यं तत्र कोपो न कार्य इत्याह । जन
इत्यादिनाभ्रमेण । अस्य जीवस्य सुखदुः खयोर्हेतुर्जनः परदे-
हस्येति तर्हि अत्र देहे वर्तमानस्य देहव्यातिरिक्तस्वात्मनो निर्मुक्त-
कपालनारिफलवत् स्थितस्य किमपि दुः खं स्यात्तर्हि-
कस्य तद्व्याह । इति । तदुः खं विवेकेन विचारिते सति ।
भीमयोः पृथिवीकार्येयोस्ताड्यताडकयोरेव हि यस्मात्स्मात्-
स्वात्मनोऽभिमानकृतं दुः खमिति । जानतेषां मध्ये कृतमाय
कृप्यद्विषयः तत्रोदाहरणम् । जिह्वामिति । स्वकृतिः स्वदन्तैः
तस्यां जिह्वायां वेदनायां सस्यामनेन देहस्याचेतनत्वेनाभिमान-
जन्यं दुः खमित्युक्तं भवति । "जनशब्दः सतो जीवे कचि-
देहे च वर्तते", इति वचनाज्जनशब्दोऽत्र देहवाची ॥ ५१ ॥

देहस्याचेतनत्वेन दुः खहेतुप्रवृत्त्ययोगात् अभिमानस्य च
पराधीनत्वेनायुक्तमुक्तं किन्तु देवतायाः सर्वस्मात्प्राप्तव्येन
तदेतत्सुखमिच्छामि । दुः खस्येति । यदि दुः खस्य हेतुदेव-
तेत्युच्यते तद्वचनमस्तु विचारिते न घटते तस्याह विकारयो
विकाराभिमानिनोर्देवयोः सकाशादुत्पद्यमानदुः खमभिमा-

ननिमित्तमेव तत्र निरभिमानस्याभनस्तेन किं स्यादतः स्वामिदे-
वान् प्रतिकोपो न कार्य इति भावः । तत्रोदाहरणम् । यदङ्गमिति ।
यदा स्वदेहे विकाराभिमानोन्नादिदेवताभिमानमानहस्ताद्यजेन
चक्षुराद्यङ्गं कचिद्विद्वन्त्यते तदा तत्सोढव्यमेव अन्यथा पुरुषः
कस्मै कुर्येत हस्तादेरकारणत्वादयोग्यकोपादेमेन एव कार-
णमत्रेति—

अविकाराश्च ते देवा विकारा इति शब्दिताः ।

अभिमानाद्विकारस्य सतः शक्ता अपि भुवम् ।

इति वाक्याद्विकारशब्दाच्चयत्वं युक्तं देवानाम् ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जनस्त्विति । आत्मनो जीवस्य आत्मन एव प्राधान्येन
सर्वाणि चेन्नाणीति विचारे तु सुतरां न कोऽप्यवकाश
इत्याह । जिह्वामिति । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५१ ॥

दुः खस्येति । तैः तत्र हस्तेनेति कस्य चिद्वस्तेनान्यतरस्य
मुखेऽभिहत इत्यर्थः । देवतानां चेति आत्मनः स्वविकारादित्येऽपि
य इन्द्रादिर्मम देहैः स एवायस्य देहे ततो ममाङ्गान्वेष देव-
तास्ता इति क्रोधविषया न स्युरेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भीमजिज्वरजतीयेकतसाराथदर्शनी ।

अरुमं तत्तुदति वययतीत्यस्तुदस्तं न विजित्य अजित्वा
एवार्जिताश्चेतोः केचिन्मूढाः मर्त्यैः सहासद्विग्रहं कुर्वन्ति तत्र
चानुकूलप्रतिकूलादीनन्यान्मित्रादीन् कुर्वन्ति ॥ ४९ ॥

ततश्चानेन प्रकोरेणाविद्यया प्रसमाना भवन्तीत्याह । देह-
मिति । मनसो मात्रा वृत्तयः इन्द्रियादयो परिमृष्टं देहमिमम्
अहमिति पुत्रादिदेहं च ममेति गृहीत्वा स्वीकृत्य तमसि
संसारे ॥ ५० ॥

तदेवं मनस एव सुखदुः खयोः कारणात्समुपपाद्यमानो
जनादीनां पूर्वोक्तानां प्रयत्नासकारणत्वं प्रपञ्चयति । जनस्त्विति
बहुभिः हेतुरिति जन एव जनं सुखयति जन एव जनं दुः ख-
तीति चेत् अत्र च अभिमानपि पक्षे आत्मनो जीवात्मनः किं न किञ्चि-
दपि यस्तत्सुखदुः खकर्तृत्वं सुखदुः खकर्मत्वं च भीमयोर्भुविकारदे-
हयोरेव न स्वात्मनः अमूर्तस्य देहाङ्गिन्तत्वाद्भ्रान्तो निरभिमानिन-
स्तस्य ताडनादिषु कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तेः ननु तदपि पीडात्वात्मन
एव प्रसचीमवतीत्यत आह जिह्वामिति । तदेदनायां तत्र वेदनायां
पीडायामात्मगाभिन्नां सत्यां कृतमाय कुर्येत किमपीडकेऽप्यो
द्वयः किम्वा पीडयमानाय जिह्वायै तत्र यथा पीडयमानायै
जिह्वायै कोपस्यानौचित्यात् पीडकेऽप्यो द्वयः कोपो न क्रियते
तथैवात्रापि कोपो न कर्तव्य इति भावः । दुः खं स्वात्मनो
लिङ्गाद्यासमूहकं सोढव्यमेव लिङ्गं तु मन एवेति तदेत
अन्वयस्य दोषो न देह इत्यभिमतलोकेषु सर्वत्रैवमेव ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥

यदि देवता अस्तु नाम तत्रापि पक्षे आत्मनः किं सतो
विकारयोर्विक्रियमायायोर्देवतयो रेव तत्र हस्तेन मुखे नाभि-
हस्ते तेन च श्वित्रमस्त्विति हस्तेऽभिज्ञे तदभिमानिनोर्बन्दी-
न्ययोर्देवतयोरेव तद् दुः खं सम्भवतु नत्वात्मनस्ततः पृथग्भूतस्य

आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्वभावः ।

न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्यात्कुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखम् ॥ ५३ ॥

ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ।

ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां कुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५४ ॥

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तद्विजडाजडत्वे ।

देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः कुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५५ ॥

कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ।

नाग्नर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात्कुध्येत कस्मान्न परस्य द्वन्द्वम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकविसिद्धतत्त्वार्थदर्शिनी ।

देवतानां च सर्वदेहेष्वभेदात् कोपविषयोऽस्त्येति स्वदेह-
रुष्टान्तमोहः । यत् यदा भ्रष्टं सुखादिकमङ्गेन हस्तादिना इन्द्रा-
द्यधिष्ठानेन विनिहन्ते चेदित्यत एव पूर्वत्र देवताधिष्ठानरूप-
भुविकारदन्तोदाहरणम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु वासुदेवभक्त एव तद्व्यानेन मनो वशे युज्योक्तर्हि
तद्वभक्तानां का गतिरित्यतस्ते संसारे भ्रमन्तीत्याह । तमिति
व्याख्या । यस्मात् अहन्तुं ममव्ययजनकमनन्तरिणं शत्रुषु
विजित्य अविजित्य मर्त्यैर्बोहजनेः विग्रह मित्राययदासीनान्
रिपूंश्च कुर्वन्ति तत्तस्मात्तं मूढोः ॥ ४३ ॥

यतो यतो जायति देवचोदितमनो विकारात्मकमापपञ्चसु ।

गुणेषु मायारचितेषु देहसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥

इत्युक्तप्रकारेण मनोमात्रं कर्मानुसारतः सङ्कल्पानुरूपं देह-
महमिति गृहीत्वा गेहादि ममेति च गृहीत्वा तमसि संसारे
भ्रमन्ति ॥ ५० ॥

अथ "आत्मनि तूपगच्छन्ति आहवन्ति च" इति सूत्रकारीनयार्ति-
सकलश्रुतिसिद्धान्तजीवप्रवृत्तादित्थानुसन्धानवतः न जनादयः
सुखदुःखहेतव इत्याह । जन इति षडभिः । जनः सुखस्य कश्चि-
तदुःखस्य च हेतुश्चेत् अत्र हि अस्मिन् पक्षेऽपि भौमयोः
भूमिवहुल्योः देहात्मवादिनेः "अस्मय हि सौख्यं मनः" इति
श्रुतेः मनसात्मवादिनोर्वा तत्सुखदुःखदातृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीति-
रूपकर्तृत्वं च भवति आत्मनः प्रवृत्तात्वेन प्रवृत्तिमत्त्वात्सु-
वधानवत एतां समाख्याय परात्मानिष्ठामिति वक्ष्यमाणात् किं
न किमपि सुखदुःखदातृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीतिरूपकर्तृत्वं च न
भवति द्वितीयाभावात् यथा कश्चिद्देही स्वजिह्वा स्वकीयैर्दन्ति-
कचिद्दशति तदा कतमाय वन्तजिह्वेकतराय कुप्येत् स्वदे-
हगतत्वेन तदनन्वयात् ॥ ५१ ॥

देवता इन्द्रियाधिष्ठातृरूपं अस्मिन् पक्षेऽपि तत्सुखदुःखदा-
तृत्वं तत्प्राप्त्या प्रीतिरूपकर्तृत्वं च विकारयो देह मनसि वा

विकाररूपे आत्मभिमानिनोरेव भवति आत्मनः परात्मानिष्ठा-
वतः किं न किमपि सर्वस्य स्वात्मभूतश्रवदात्मकत्वेन स्व-
विषयाभावात् यथा कचित्कदाचित्स्वदेहं यदा भ्रष्टं सुखादि-
भ्रष्टेन हस्तादिना निहन्ते तदा पुरुषः कस्मै कुध्येत हस्तादेः
परकीयत्वाभावात् ॥ ५२ ॥

भाषा टीका

कोई लोग उस पुज्य नहीं सहने वडे वल बाखे मर्म भेदन
करने बाखे मनरूप शत्रु को नहीं जीतकर इस लोक में मनुष्यों
के साथ मित्र शत्रु उदासीन भाव करके खेर करते हैं वे
लोग मूर्ख हैं ॥ ४३ ॥

मनमात्र के संसर्ग से इस देह को ग्रहणकार से ग्रहण करके
मेरा यह है मैं इसका स्वामी हूँ ऐसे अन्ध बुद्धि प्राप्ति
होकर बहुत से मनुष्य यह मैं हूँ वह दूसरा है ऐसे अन्ध
से अपार तमोगुण सागर में घूमते रहते हैं ॥ ५० ॥

यदि देही जनकोइ सुखदुःख का कारण होवे तो उस
से आत्माका क्या सम्बन्ध है वहतो पृथिवी विकारों का
है यदि कदाचित अपने दातो से जीवमे रखने से जोड़
लगे तो उस के दुख होने से किसपर कोप करेगा ॥ ५१ ॥

यदि देवता पुः ख का हेतु होवे तो इससे भी आत्मा
को क्या है वहभी इन्द्रिय अधिष्ठाता देवता विकार का है
यदिमभी अपने शरीर से अपने शरीरमे जोड़लगे तो किस
पर कोप करेगा ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

आत्मनः सुखदुःखाद्याकारपरिणामोऽतः स एव यदि
हेतुः स्यात्तत्र तस्मिन् पक्षे अन्यतः किं न किञ्चिद्व्यतो
भवति यस्मै कुप्येदित्यर्थः । यतो निजः पक्षः स्वभावः सः
जन्मात्मनस्तथा परिणामोऽन्यनिमित्तो मज्जतोऽस्ति कोपविषय
इति चेन्न ज्ञाऽह । नहीति । आत्मव्यतिरिक्त नास्तेषां यदि स्यात्

धीवरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

इति प्रतिषेधे तर्हि तन्मूषेवातः कस्मादेतोः कुच्येत यतो नास्ति निमित्तं न च सुखं दुःखं चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अहंपक्षेऽप्यजस्याऽऽत्मनः किं यतो जन्मत इति जनो देह-
कृतस्यैव जन्मजनतापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिराश्यास्ते सुखदुःख-
योनिमित्तं भवन्ति किंच अन्तरिक्षस्यैव ग्रहेस्तत्रस्थस्य ग्रह-
स्यैव पादाक्षादिदृष्ट्यादिभेदैः पीडां वहन्ति देवज्ञा न तु ग्रह-
कौश्यादिषु स्थितस्य तद्दृष्ट्यगोचरस्य पुरुषस्य ग्रहगतैव तु
पीडा तल्लक्षणोत्पत्तेर्येदे तस्याभिमानाद्भवति अतः पुरुषस्ततो
द्वादहाष्टमादिराश्याः कस्मै कुच्येत ॥ ५४ ॥

कर्म हेतुश्चेदस्तिवत्सुखोपगमः कर्मैव नास्ति कुतस्तस्य
हेतुत्वमिति तदाह । हि यस्मात्कर्म एकस्य जडाजडत्वं सति
क्यात् जडत्वादिकारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्च हितानुसन्धानतः
प्रवृत्तिरसम्भवात् अविजडो देहोऽतस्तस्य प्रवृत्तिर्न सम्भवति
पुरुषस्तु सुपणः शुद्धज्ञानस्वरूपोऽतः कस्मै कुच्येत यतः सुखदुःख-
योर्मूलभूतं कर्मैव नास्तीति ॥ ५५ ॥

तत्र कालपक्षेऽप्यात्मनः किं यतोऽसौ कालात्मक एव
प्रज्ञाश्रयात् स्वाश्रय्य अतः पीडा नास्तीत्यत्र हृष्टान्तः
नाग्नेहेतोस्तदस्य ज्ञायादेस्तापो दाहतो नाद्योऽस्ति तत्रो-
पाधिभूतकाष्ठाश्रयाहानाशः स्यादिति हृष्टान्तान्तरमाह-
हिमस्य तच्छैत्यं तदशस्य तुषारकणाश्च नाशकं न स्यादित्यर्थः
किञ्च आस्तामंशत्वं वस्तुतः पर एवायं न च परस्य
द्वन्द्वं सुखदुःखादिकमस्तीति ॥ ५६ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अस्मिन्नात्मपक्षे । सुखाद्याकारपरिणामो निजस्वभाव
एव । तथा सुखदुःखाद्याकारः । अतः अन्यनिमित्तस्य सत्त्वा-
देव निमित्तमेव कोषविषयोऽस्ति । तत् आत्मव्यतिरिक्तं मृषा
आत्मनोऽविद्यारोपितमेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्र प्रज्ञाः तत्रस्थस्यान्तरिक्षस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य ।
तद्दृष्ट्यगोचरस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य ।
तद्दृष्ट्यगोचरस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य । तद्दृष्ट्यगोचरस्य ।

अस्योपगमः भीमांसकमते दोषदृष्ट्यङ्गीकारः । असूयामभि-
नीय दशयति । कर्मैव नास्तीति । तस्य अस्तित्वः कर्मणः तदाह
कर्मणोऽस्तित्वमाह । शुद्धज्ञातस्वरूपः ततस्तस्य विकारित्वम्
न सम्भवतीति पूरणीयम् ॥ ५५ ॥

प्रज्ञाश्रयात् कालप्रज्ञाश्रयैक्यादिति भावः । तद्वत्तस्य
अन्यत्रस्थस्य । तत्र जालादौ ॥ ५६ ॥

भीमवर्शनसूरिकृतशुक्रमन्त्रम् ।

आत्मा देहो स्वयमेव हेतुश्चेत् किमन्यतः किञ्चि नान्यतः
किन्तु स्वस्वभाव एव स्याति नञ् आत्मनोऽन्यदिति तत् मृषा

स्यादिति आत्मनोऽन्यदुःखादिहेतुश्चेत्सन्मृषा स्यात् स्वहेतुकत्वं
विरोधादन्यहेतुकत्वं मृषा स्यादित्यर्थः । तं सुखं न दुःखं
विलेपनादिकं प्रहारादिकं च नात्मनि भवत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अहैरादित्यादिभिः ग्रहस्यैव केषानुष्ठान्तुः आदित्यादिरैव वा ॥ ५४ ॥
कर्माणीति । किमात्मनः क्षतादिकं नामेत्यर्थः । आत्मनश्चेत्
देहस्यात्मत्वं प्रसज्येदित्यर्थः । तस्मीति । जडस्याजडत्वं जडस्य
देहस्यात्मत्वं सति हि तस्यात् क्षतादेरात्मगतत्वं संभवेदि-
त्यर्थः । जडाजडगोरैक्यमनुपपन्नमित्याह । देहस्त्विति । सुपणः सुप-
णवत्प्रकाशरूपः । नहि कर्ममूलमिति । कर्त्तुं च नात्मनः क्षता-
दिमूलमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

आत्मनोऽसौ शरीरस्यासौ सुखदुःखहेतुः स्यात् तदेव विवृ-
णोति । नाग्नेरिति । अग्निकार्यतापर्यन्तजननादिकं हि देह-
स्यैव नात्मनः तथा हिमकार्यं हेमन्ते केवलरोमहर्षादिकं देह-
स्यैव नात्मनः तस्मात् देहात्परस्यात्मनो न द्वन्द्वमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भीमवर्शनसूरिकृतशुक्रमन्त्रम् ।

मास्तु निर्विकारिण्या देवताया हेतुत्वादिकं विकारिण्याः
प्रत्यगात्मनस्तदस्तिवत्सादृश्यं प्रतिवदति । आत्मेति । आत्मा इहि
यदि सुखदुःख हेतुः स्यादात्मान्तरं सुखयति दुःखयति ततोऽन्य
आत्मा सुखयति दुःखयति स्वयमेव वा तदुपजनस्य सुखयति दुःखयति
चेदित्यर्थः । तर्हि किमन्यतः अन्यस्मादात्मनः आत्मान्तरात्स्वस्य
सुखदुःखं भूतामिति व्यर्थोऽभिमान इत्यर्थः । कुतः यतो निजस्वभावः
यतो विकाराभ्यस्तत्वं निजस्वभावः आत्मनो विकारशीलत्वात्
स्वरूपस्वभावयोर्नित्यत्वाद्द्वस्तुस्वभावप्रयुक्तोऽर्थं न कोपः कार्य
इत्यर्थः । किमात्मन इति पाठे पूर्ववदेवार्थः किञ्च यद्यामैव हेतु-
नान्यत्तद्वात्मापि न हेतुः स्यादित्याह । नहीति । यद्यात्मनोऽ-
न्यन्न हेतुरित्यर्थः । तर्हि तदात्महेतुत्वमपि मृषा स्यात् अनुमत्त-
स्यात्मनः स्वदुःखहेतुकत्वविरोधादिति भावः । कुच्येत कस्मा
इत्येतन्नित्यस्वभाव इत्यस्यानन्तरमन्यत्वेत्यर्थः । न सुखं न दुःखमि-
त्यस्यात्मन इत्यनुषङ्गेन सम्बन्धेः सुखदुःखान्वयविरहमात्मस्व-
रूपं केवलज्ञानानन्दैकरसं निर्विकारमिति न तस्य विकारा-
भ्यस्तत्त्वस्वभावनापीति भावः ॥ ५३ ॥

ननु द्वादशाष्टमजन्मस्थानादिराश्यानां सूर्यादीनां नवानां
प्रज्ञाणां हेतुत्वं स्यादिति सम्भाव्य प्रतिवक्ति । अह इति ।
अजस्य जन्मरहितस्यात्मनः किं न सुखं नापि दुःखमित्यर्थः
आत्मनो जन्मरहितत्वात्कथं तज्ज्ञानादिराश्यानां हेतुत्वं
प्रज्ञाणमतस्तदयुक्तमिति भावः । ननु देहस्य तत्त्वं
स्थानस्थित्या तत्त्वहेतुत्वमित्यत आह । जनस्येति । येषां सति जनस्य
उत्पत्त्याश्रयस्य देहस्य जन्मादिराश्यानां विनायां यदि हेतवो प्रज्ञा-
स्तत्र कैश्चिद्ग्रहेप्रज्ञान्तराणामपि पीडां वहन्ति देवज्ञा इति शेषः
प्रज्ञाणामपि परपीडां पादाक्षादिमदृष्टिकृतां देवज्ञा वहन्ती-
त्यतस्ततो ग्रहेषो देहाद्यान्यः पुरुषः कस्मै कुच्येत उक्तं पु-
न कस्मै चिदपि कुच्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यदि प्रज्ञाणां मिथो पीडा तर्हि सर्वेषां निजकर्मैव हेतुः
स्यादित्याशङ्क्याह । कर्मास्त्विति । किमात्मन आत्मनो निर्वि-

श्रीमद्गीताध्यायार्चकतुभागततचन्द्रचन्द्रिका ।

कारस्य स्वयं प्रकाशस्वरूपस्य किं न तस्य सुखदुःखे तन्मू-
लशुभाशुमकर्मणी च न स्त इत्यर्थः तथा देहस्याप्यचेतनस्य
प्रवृत्तचमस्येति भावः । जडाजडत्वे जडस्याजडत्वे जडस्य देह-
स्यात्मत्वे सति हि तस्यात्सुखदुःखादिकं स्याजडाजडयोस्त्वै-
क्यमनुपपन्नं मिथो विरुद्धस्वरूपस्वभावत्वादित्यर्थः । देहस्तु अचि-
जडः पुरुषो जीवः सुपर्णस्तद्वत्प्रकाशस्वरूपः अतः कर्म न मूलं
न हेतुः अतः कस्मै कुप्येत जनादिषु कस्मैचिदित्यर्थः । यद्यपि
ततश्च कर्माणि विवक्ष्यानीति कर्मणां स्वरूपमुत्पापाद-
नकारा हेतुत्वमुक्तम् एवं कर्मणां—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विभक्तम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवैर्वैवात्र पञ्चमम् ॥

इत्युक्तरीत्या देहादिपञ्चकनिष्पाद्यत्वमिति देहात्मादीनामपि
हेतुत्वं लक्ष्यते इति तन्निराकरणां विरुद्धं तथापि कर्मणां
निरात्मसमाहितं मन एवेति निर्यायाप तन्निरास इत्यवग-
न्तव्यम् ॥ ५५ ॥

तर्हि वशीकृतसर्वप्रपञ्चः काल एव हेतुरित्याशङ्क्य प्रति-
धक्ति । कालस्त्विति । आत्मनः किं स्वरूपतः सुखदुःखान्वयरहि-
तस्य ज्ञानैकस्वरूपस्यात्मनः सुखदुःखक्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वा-
दिकं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । तदा-
त्मक इति । असावात्मा तदात्मकः स उक्तविध आत्मा स्वरूपस्य
सः तावद्भौमशौरित्वेनेतात्माऽजड इति सूचितं विचारयोस्तदि-
क्षणेन विकारादित्युक्तम् अजस्येक्षणेन उत्पत्तिविनाशरहितत्वं
पुरुषोऽयं सुपर्ण इत्यनेन स्वप्रकाशस्वरूपत्वं यदि स्वरूपतः
सुखदुःखान्वयरहितोऽप्येतात्मा कालवदसत्त्वेन सुखदुःखसम्बन्धं
भजते तर्हि तत एव हेतोरनेस्तापो न स्यात् हिमस्य
तत्प्रसिद्धं शैत्यं न स्यात् शीतोष्णमात्रयोर्हिमाभ्यां शीतो न स्यात्
न स्यात्तामिसनेन तद्विपरीतस्वभावो स्यातामिति च विविक्षितं
नहि कदाचित्कालवशादेवं हृष्टमतो न हेतुः काल इति भावः
जनादीनामहेतुत्वं निगमयति । न परस्य द्वन्द्वमिति । अत्र परत इत्य-
ष्टाहत्वेन तथाप्रे दर्शनात् परतो जनादिषु पदस्त्वन्मतमात्रं
न ब्रह्म न सुखदुःखं भवत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रपदरत्नावली ।

मनसोऽपि सुखादिहेतुत्वमीममानमन्तेरेण विचारा सहमिष्याह ।
आत्मेति । यथात्मा मनो दुःखादिकारणं स्यादिति मतं तत्र
पृच्छामः दुःखादिकारणं भवन्मनः स्वतो वा परतो वा
नाथ इत्याह । किमन्यत इति । अन्यतो दुःखस्वभावत्वेन
विवक्ष्यान्मनसस्तत्र सुखस्वभावे आत्मनि चेतने किमन्यत
न किमपि उभयोः सुखादिस्वभावः सिद्ध इति भावेनाह ।
निज इति । चेतनस्य सुखस्वभावो मनसो दुःखस्वभावो निजो
नित्यः सदातन इत्यर्थः । निजमात्मीयानित्ययोरिति बाधः
विनाशं प्रत्याह । नहीति । आत्मनोऽन्यत्वं दुःखकारणं नाहि
अहं दुःखी स्यामिति दुःखं वदयेत् यदि तथापि तन्मत्वा
स्यात् शुक्तिरजतवत् अन्यस्यान्मात्मत्वं न दृष्टकरमिष्याह ।

न सुखमिति । सुखं सुखरूपं दुःखं दुःखरूपं न भवति ।
दुःखरूपं सुखरूपं न भवत्यतोऽभिमानं विनाश्यादिरूपणम् अप्रा-
भाणिकमिति विद्वान् कस्मै कुप्येतैत्यन्वयः—

जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कचिदित्येते ।

अतो मनोऽभिमानेन दुःखी भवति नान्यथा ॥

इति वाक्यमत्र मानं यद्वा यदि मनःसुखादिहेतुस्तर्हि तत् स्यादु-
क्तं हि मनोऽभिमाननिमित्तं तत् दुःखं विना तत्र सुखस्वभावः
आत्मन्यन्यतो मनसो दुःखं स्वात्किं न स्यादेव कुतोऽप्राह ।
निज इति । मनोभ्रमो दुःखमात्मनो निजस्वभावो न हि कुतः
तदात्मनोऽन्यत्वं प्रतीयमानस्य का गतिरप्राह । यदीति । जपा-
कुसुमसामीप्याच्छङ्खस्य लौहित्यमिव मृषा स्यादितोऽन्यस्यान्यत्वं
नेत्याह । न सुखमिति । “जीवस्य सुखरूपस्य न दुःखं कचि-
दित्येत,” इत्यादेरभिमाननिमित्तं दुःखमन एव दर्शयतीत्यङ्गी-
कार्यम् ॥ ५३ ॥

देहस्य दुःखादिहेतुत्वे बाधकमाह । अहं इति । गृहमा-
यात्वाद्गृहाः देहाः आत्मनो दुःखादेर्निमित्तं चेदधिकवक्तव्यासा-
मस्तु अजस्य स्वतो जन्मादिरहितस्य न ममेति विवेकिनो-
जनस्य जीवस्य ते देहाः दुःखादेर्निमित्तं स्युः किं वै न स्युः
यतो प्रहर्देहैः पीडाः वेदनिमित्तपीडाः अहस्यैव विषयग्रहण-
स्य मनस एव भवन्ति मनोऽभिमाने सत्येव ते स्युरित्यर्थः । ततो
देहादन्यः पुरुषः पुरु ब्रह्मसरतीति ब्रह्मज्ञानी कस्मै कुप्ये-
त्यन्वयः ॥ ५४ ॥

कमं तावत्सुखदुःखयोर्हेतुस्तु तथाप्यात्मनो जीवस्याज-
डत्वे सत्यतोऽनेनानिष्टं स्यात्किमिति शेषस्तर्हि कस्येदमप्राह ।
तदीति । तदुःखादिकं जडे जडात्मके मनसि हि यस्मात्ततः
किमप्राह । इह इति । देहे वर्तमानोऽयं स्वतन्त्रं परमात्मानं
स्वस्य स्वरूपं च वेत्तीति स्वात्किं सुपर्णः सुखात्मकः पुरुषः
कस्मै कुप्येत कर्मणो कुप्यतीत्यप्राह । नहीति । जडात्मकमन-
माद्यभिमाननिमित्तसुखादिकं कर्ममूलं न हि यस्मात्कर्म-
णोऽपि न कुप्येत यद्वा कर्ममूलमन्यादेरभिमाननिमित्तं
दुःखादि स्वतस्तस्य नास्तीति ॥ ५५ ॥

यदि दुःखादेर्हेतुः कालोऽस्तीति मतं तर्हि नित्यसुखरू-
पस्य विवेकिनः आत्मनः किमनिष्टं तत् वलादात्मनो
दुःखादिलक्ष्यमनिष्टं प्राप्तमप्राह । तत्रेति । तत्र तथा सत्यसौ
दुःखादिसदात्मनः कालाधीनदेहस्येति प्राप्तमात्मनो नित्यत्वेन
कालानधीनत्वादेहस्य तद्दर्शनात् तच्च न युक्तं देहस्य जडत्वात्
तत्सोदाहरणमाह । नाप्यस्तीति । छुप्तोपममेतत् यथाप्रेस्तापनिमित्तं
दुःखं यथा च हिमस्य तस्मिन्निमित्तं दुःखं न जडत्वा-
देव देहस्यापि कालादिसम्बन्धे विद्यमानेऽपि न दुःखं युक्तं
ननु तर्हि तदन्तर्वर्तिनो हरेस्तदुःखं स्यादप्राह । न परस्येति ।
परस्य प्रकृतिविलक्षणस्य बौद्धः सर्वज्ञस्य हरेस्तदुःखं न
युज्यते तस्माज्जीवस्य मनोऽभिमानमात्रं दुःखकारणमतः
कस्मै कुप्येतेति—

सदा कालादिसम्बन्धादुःखं देहस्य युज्यते ।

तथापि नैव दुःखी स जडत्वात्तन्मतेन तु ॥

आत्मनः सुखरूपत्वाच्च दुःखं युज्यते कचित् ।

तस्मात्तमनो भ्रमेणैव दुःखी जीवो न चान्यथा ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वेषां मनसो नेता मनोरूपस्त्रिबोचनः ।

तद्वशाः सर्वदेवाश्च तेनैव सुखदुःखिनः ॥

निवृत्ता तस्य च प्राणास्ततोऽपि बलवन्तराः ।

तन्निवृत्ता हरिः सत्तात्परमात्मन्यवच्छयाः ॥

इति चाकस्मुकार्यं प्रमाणम् ॥ ५६ ॥

भीमजीवमोक्षामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

मुवेत्यात्मन्यविद्यया रोपितमेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ — ५५ ॥

यतोऽसौ तदात्मकः कालात्मक एव आत्मनो ब्रह्मांशत्वात्
त्कालब्रह्मणोऽप्येकत्वादिति भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसरापदशिखी ।

आत्मा जीवात्मवोति नहीष्टकाबोष्ठादिकं केन चिददुःखोन्मुक्तं
शक्यमतो जीवात्मनश्चेतननत्वमेव दुःखादुन्मुक्तत्वरिति चेत्तर्हि
किमन्यत इति । अन्यः कथं दूषणीय इत्यर्थः । तत्र आत्मनि निज-
स्वभावश्चेतन्यमेव सुखदुःखहेतुरित्यर्थः । नहि तच्चैतन्यमात्मनः
सकाशादन्यत् यदि च ततोऽन्यदेव तदिति मतं तर्हि तन्मतं
मृषा मिथ्यैवाज्ञानकल्पितमिच्छार्थः । तथा स्वमात्मनो लोष्ठादीनां
मित्रं न सुखं न च दुःखं स्यादित्यतः कस्मादेतौः कुच्येत ॥ ५३ ॥

ग्रहपक्षेऽप्यजस्याजन्मनः आत्मनः किं यतो जन्यत इति
जनो देहस्तस्यैव ते जन्मसंज्ञापेक्षया आदशाष्टमादिराशिस्था
तददुःखनिमित्तं भवन्ति किंचान्तरिक्षस्थितेग्रहेस्तत्प्रत्यक्षं प्रहा-
स्यैव पादाद्वेददृष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति ज्योतिर्विदः न तु ग्रह-
कीर्णाद्विस्थितस्य तददृष्ट्यगोचरस्य पुरुषस्यातो ग्रहतैव पीडा-
तत्त्वज्ञोत्पन्ने देहे भवतीति पुरुषस्त्वात्मा तु ततो देहादन्यः ॥ ५४ ॥

कर्म हेतुश्चेदस्तु इत्यमूयोपगमः कर्मैव न सम्भवेत् कुतस्तत्तत्त्व-
मित्याह तत् कर्म हि यस्मादेकस्य जडाजडत्वे सति सम्भवेत्
जडत्वाद्धिकादित्वापपत्तेरजडत्वाद्धितानुसंधानतः प्रवृत्तिसम्भवात्
अचित् जडो देहः पुरुषस्तु सुपर्यः शुद्धचैतन्यरूपः न च शुद्ध-
चैतन्यस्य जडत्वेन शुद्धतेजस्तत्त्वमेव सादृश्यं स्यात् अतः
कस्मै कुच्येत हि यतः कर्मैव नास्ति यत् सुखदुःखयोर्मूलम् ॥ ५५ ॥

कालपक्षेऽप्यजन्मनः किं यतोऽसौ जीवात्मा तदात्मकः
जीवात्मनो ब्रह्मांशत्वात् कालब्रह्मणोऽप्येकत्वात् अशक्यांशिनः
शकाशात् पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः अग्नेर्हेतोस्तदंशस्य ज्वाला
देलापो नास्ति हिमस्यापि तत् शैत्यं हिमकणस्य न स्यात्
अतः कस्मै कुच्येत तदेव परस्य स्वरूपतो भाषातीतस्य
जीवात्मनः ब्रह्म सुखदुःखादिकं नास्तीति वदन्ते हेतवो
निरस्ताः ॥ ५६ ॥

भीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मा भगवान् यः अशभूतेन मुमुक्षुणाभिज्ञेनाभ्यभिन्न-
तया युहीतः पेतकात्म्यमिदं सर्वं सर्वं सन्निवृत्तं ब्रह्मेत्यादिभ्युति
जेषः यदि सुखदुःखहेतुः स्यात्तत्रापि पक्षे निजस्वभाव एव सर्वं

[१५४]

कारणकारणत्वात् किमन्यतः न किमपि तदन्यत्स्वरूपत एव
नास्तीत्याह । नाह्यात्मनोऽन्यादिति । यदि यच्च वादिभिः प्रधान-
परमात्मादिकं प्रकल्पितं तन्मृषा मिथ्या स्वदुर्लभपतत्वात्
तत्रात्मनि न सुखं न दुःखम् प्राकृतसुखदुःखसंभवप्रशङ्का-
त्वात् अतः कस्मादेतौः कुच्येत ॥ ५३ ॥

ग्रहाः सुखदुःखयोर्निमित्तं चेत्तत्राप्यजस्य जन्मादिदोषशून्य-
स्वरूपविदः परात्मकाणां प्राप्तस्वात्मनः किं न किमपि यतस्ते
ग्रहाः जनस्य जन्यते इति जनो देहस्तदात्माभिमानवतः सुख-
दुःखयोर्निमित्तं भवति किञ्च ग्रहेरन्तरिक्षस्थैरन्तरिक्षस्थग्रह-
स्यैव पीडां देवताः वदन्ति ततो जनादेहात्मवादिनः सका-
शात्पुरुषो ज्ञाततत्त्वोऽन्यः कस्मै कुच्येत ॥ ५४ ॥

सुखदुःखयोर्हेतुः कर्म वै निश्चितमिति चेत्तदपि जडाजडत्वे
देहात्मत्वे तद्विषयेऽस्तु तदेहात्मत्वं कर्ममूलं तत्रैव कर्मणः
सुखदुःखहेतुत्वं घटते आत्मनः आत्मज्ञस्य किं न किमपि हि
यस्मात् देहस्तु अचित् नायं पुरुषः अचित् किन्तु सुपर्यः
सुष्ठुः पर्यं पतनं पूर्वदेहाभिर्गमनमुत्तरदेहप्रवेशश्च यस्य सः
चतन इत्यर्थः । अतः कस्मै कुच्येत ॥ ५५ ॥

सुखदुःखयोर्हेतुः कालश्चेत्तत्रापि आत्मनः परमाद्यं ध्यायतः
किम् यतोऽसौ कालस्तदात्मकः परात्मकः परमात्मध्यानेन
प्राप्तस्य परांशभूतकुशलो न भवतीति दृष्टान्तद्वयेन स्पष्टयति
यदन्नेरंशभूतं विस्फुलिङ्गं तत्तस्मादग्नेस्तापो नास्ति यद्विमस्य
शैत्यं तद्विगस्य शैत्यं न स्यात् तद्वत् परस्य भीकृष्णस्यां-
शत्वात्तदन्तरिक्षे एवाहामीति भाषयतः न ब्रह्मं सुखदुःखा-
दिकमस्ति अतः स कस्मै कुच्येत ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

अपना आत्मा यदि सुखदुःख का हेतु होवे तो दूसरे से
क्या प्रयोजन है वह तो अपना स्वभावही है यदि दूसरे
के निमित्त से है तो तो वह झूठ होगा इससे न सुख है न दुःख
है फिर किसके ऊपर कोप करेगा ॥ ५३ ॥

नवग्रह सूर्यदिक जो सुखदुःख के हेतु होवें तो उससे
आत्मा को क्या है वह तो देहका है एक ग्रह से दूसरे
ग्रहकी पीडा ज्योतिषी लोग कहते हैं आत्मा तो उससे
अलग है फिर किसपर कोप करेगा ॥ ५४ ॥

कर्म यदि सुख दुःख का हेतु होवे तो आत्मा को क्या
है क्योंकि जड अजड दोनों के योग से सुख दुःख होते
हैं तिसमें देह तो जड है तो उसके कर्म नहीं है आत्मा
तो शुद्ध है तो उसके भि कर्म नहीं होना चाहिये फिर
कर्म का कोई कारण नहीं है तो किसको कोप करेगा ॥ ५५ ॥

काल यदि सुख दुःख का हेतु होवे तो आत्मा को
उससे क्या है क्योंकि काल तो परमात्मा का अंश ही है
जैसे कि अग्नि को ताप नहीं होता है शीतल को शीत
नहीं होता है आत्मा तो भिन्न है तो उसको तो
सुखदुःखादि ब्रह्म नहीं होना है ॥ ५६ ॥

न केनचित्कापि कथञ्चनास्य द्वन्द्वोपरागः परतः परस्य ।

इयथाऽहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति भूतैः ॥ ५७ ॥

एतां सऽप्रास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।

अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ ५८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रब्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ।

निराकृतोऽसद्विरपि स्वधर्मादकम्पितोऽमूमुनिराह गाथाम् ॥ ५९ ॥

सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्याऽऽत्मविभ्रमः ।

मित्रोदासीनस्त्रिवः संसारस्तमसः कृतः ॥ ६० ॥

तस्मात्सर्वात्मना तात ! निगृह्याण मनो धिया ।

मय्यावेशितया युक्त एतावान् योगसंग्रहः ॥ ६१ ॥

य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ।

धारयन् श्रावयन् शृण्वन् द्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहितायां वैयासिक्याम् ।

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीचरित्रासिद्धसाधार्यदीपिका ।

तदेवं पठेते द्वेवः प्रसिद्धा निरस्ताः यदि कश्चिद्वेत्स्वन्त-
रमुद्धवसदपि वस्तुमहिमापेक्षायां न सम्भवतीत्याह । न
केनचित्कति । नन्वपरोऽहः कथमपन्थयते तत्राऽऽह । यथेति । संसृ-
तिमविद्यमानामेव रूपयति प्रकाशयतीति तथा तस्य अह-
मोऽहङ्कारस्य यथा स्वाज्ञ तथा परतः प्रकृतेः परस्याऽऽत्मनो
अहङ्कारस्यः अहङ्कारनिमित्तोऽसौ न वास्तव इत्यर्थः । एवं प्रबुद्धो
यः स भूतैः कृत्वा न विभेति ॥ ५७ ॥

मनोऽहमपि तथैव परमात्मनिष्ठतया तरिष्यामीत्याह ।
कृतमिति । सोऽहमित्यन्वयः नन्विद्यं निष्ठैव कथं भवेत्सदाह ।
मुकुन्देति ॥ ५८ ॥

प्रस्ताविन सह गाथार्थं संक्षेपतो दर्शयति द्वाध्याम ।
इत्थं नष्टद्रविणो निर्विद्य गतक्लमः प्रब्रज्य गां पर्यटनसाद्वि-
निराकृतोऽपि स्वधर्मादकम्पितः सम्मुनिरमू गाथासगायते-
त्यन्वयः ॥ ५९ ॥

मित्रोदासीनस्त्रिवः सर्वोऽपि संसारस्तमसोऽज्ञानत आत्मनो
मनसो विभ्रममात्रः कृतो न तारिवक इत्यर्थः ॥ ६० ॥

उक्तं ब्रह्मसहस्रनां पायमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ६१ ॥

१ यथात्मनः २ समास्थाय ३ असौ इति विष्णुः

मनोनिग्रहाशकोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह ।
य इति । द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः ॥ ६२ ॥

भिक्षुगतिं मित्रं कृत्वा सकलविषयतः हरिः ।

मोहं निहतब्रह्माभाति परमानन्दरूपतः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीचरित्रासिद्धसाधार्यदीपिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीराधारमण्णसगोस्वामिचरित्रा

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदपि द्वेवन्तारोद्धवतमपि । अपरोक्षः सर्वप्रत्यक्षः अन्वो-
परागः ॥ ५७ ॥

अतः प्रबुद्धस्य मयाऽऽभावात् । सोऽहमित्यन्वयाऽभिधानात्
स आस्थायेत्येव स्वाभिसम्मतः पाठो ननु समास्थायेति ।
अन्यावेशपरित्याग्य तस्या निष्ठाया आस्थामात्रं तमस्तस्यान्तु
मुकुन्दाङ्घ्रि निषेवयैव तां विना तस्याः सोपद्रवत्वादित्युप-
संहारे भक्तिरेव पर्यवसायिता ॥ ५८ ॥

द्वाध्यां गाथार्थेन संक्षिप्तत्वादष्टादशश्लोकीमित्युक्तम् ।
सकम्पितोऽन्वयितः सन् ॥ ५९ ॥

श्रीशारमयादासगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

अमादयः सुखदिग्दो न किन्तु विभ्रम एवेत्यन्वयः पुनरुपात्मविभ्रमपरस्य योजनादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ६० ॥

उपाय मनोनिग्रहलक्षणम् । तस्मात् संसारस्य मनोविभ्रममात्रकृतत्वात् सर्वोत्तमा सर्वथा एतावान्मनोनिग्रहमात्र एव ॥ ६१ ॥ एतच्छावणादीति मिथुगीताश्रवणादिपरः तत्फलः योगफलम् ॥ ६२ ॥

उपलब्धौ मङ्गलमाचरति । मिथुगीतामिति—

टीकाप्रशंसिता येन अगतिः साभिनिर्मिता ।

तं चित्तं प्रपद्येह भक्तिव्याख्या न्याहकम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीशारमयादासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीसुरचैनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

छेदनदहनादेर्देहगतत्वेऽपि तत्कार्यं सुखदुःखानुभवस्तु आत्मन एव भवतीति शुक्याः सुखदुःखानुभव औपाधिकः स च संसारवस्थायामेव ननु मुक्तावस्थायामित्याह । न केनचिदिति । परतः परस्य सुखमहेहासपि परस्य अहमः जीवस्य संसृतिरूपिणः संसृतिदशायां यथा हन्त्रोपरागः स्यात् न तथा स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रदाणलक्षणायां मुक्तिदशायामित्यर्थः । अत आगमापादित्वास्तैः श्रोतव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५७—५८ ॥

सुखदुःखेति ॥ सुखदुःखप्रदोऽन्यो हेतुर्न किन्तु आत्मविभ्रमः देहात्माभिमान एव हेतुः मित्रोदासीनरिपवश्च स एव देहात्मप्रभकार्मत्वात् । तस्मादहंकारगमकारकारणं मन एव संसारकारणमित्यर्थः ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुरचैनसूरिकृतशुकपञ्चीये

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यसमाहितस्य मनसः कारणत्वेऽप्येतात्मनः स्वस्वभावा-
नगमस्ताद्विपरीतभावागमश्च कथमित्याशङ्क्य न स्वभावापनमः
किन्तु एतस्मिन्नादिभिर्जलाग्नोरिव तदागमाणावापौपाधिकौ
ननु सामाविकावित्यभिप्रेत्यैवं विद्वान् विमेतीत्याह । न केनचि-
दिति । यदा परस्य देहविलक्षणस्यात्मनः परतः जनाद्विषयत-
मात्तत्रयोऽप्यन्यतमाह न हन्त्रोपरागः न सुखदुःखान्वयः तथा-
संसृतिरुपपत्तिरित्युपपत्तिरप्यति आपादयतीति यावत् तत्संसृति-
रूपं मनस्तदस्यास्तीति तथा तस्यात्मनः अहमः अहमभिमा-
नादनात्मन्यात्माभिमानादुपाधेः स्यादहन्त्रोपरागः स्यादित्यर्थः
सुखदुःखविकल्पात्मकमनसोऽसमाहितादहंमाद्यभिमानस्ततोऽप्या-
द्विस्ततः कर्माणि ततो जन्मानि ततश्च सुखदुःखे इत्यर्थः इत्थं
विद्वान् भूतरुपद्रुतोऽपीति शेषः न विमेति ॥ ५७ ॥

इत्थं वर्णनमुखतोऽप्येवमर्थं तिष्ठत्योपदिदिशुस्तस्य निर्वेदात्म-
भूतिवृत्तेः संगृहाति । एतामिति आश्रयम् । तावन्नष्टद्विधाः अत
एवं निर्विध प्रव्रज्य गा पृथ्वी पर्यटमानः विगतकुमः पूर्वसमे-
र्महर्षिभिरध्यासितां परिगृहीतामेतां सुखदुःखनिदानपरिष्का-
रयुक्तां परस्य परमात्मनो निष्ठास्यायासाद्विनिर्गताऽपि
स्वर्भादविकार्यतः मुकुन्दाङ्गनिषेवयैव उपायभूतयाऽपारमपि
तमः तमः कार्यं संसारं तरिष्यामित्यध्यवस्य स मुनिर्विप्रः अमू-
गायामाहेति सम्बन्धकम् ॥ ५८—५९ ॥

उपदेष्टव्यमर्थमुपदिशति । सुखेति । सुखदुःखप्रदः तयोर्हेतुः
आत्मविभ्रम एव न त्वन्यः आत्मिना मनसा यो विभ्रमः देहात्मा-
भिमानस्वतन्त्रात्माभिमानात्मकः न केवलमर्थं तयोरेव हेतुः
किन्तु मित्रादिविषयभावः संसारश्च तद्विबन्धनः आत्मविभ्रम-
निबन्धनः ॥ ॥ ६० ॥

ततः किमत आह । तस्मादिति । तात हे उद्धव । तस्मादा-
त्मविभ्रमस्य सुखदुःखादिहेतुत्वात् मर्यादोचितया धिया युक्तत्वे
सर्वात्मनो मनो निगृह्याय विषयान्तरस्यो निगृह्य मयि समा-
हितं कुरु एतावानेव योगसंग्रहः शास्त्रेषु प्राधान्यतः प्रतिपाद्य-
योगसङ्ग्रह एतावानेव मर्यादोचितधिया मनोनिग्रह इति इत्या-
नवत्यर्थः ॥ ६१ ॥

प्रकृतमिथुगीताधारणश्रवणादिफलमाह । य इति । धारयन्
अद्वयां शृण्वन् वा समाहितो भवति ततश्च ब्रह्मनिष्ठा ततो ब्रह्मैः
सुखदुःखादिभिरभिभूतो न भवति मुक्तो भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयज्वलतीयेकतपकरत्नावली ।

न परस्येतद्विद्युतीति । न केनचिदिति । यथा संसृतिरु-
पिणः संसारकारणस्वभावितः आत्मनो मनसो यथा हन्त्रो-
परागः हन्त्राख्यराहुग्रहयो तस्यैव परतः परस्य हरहन्त्रोप-
रागो न स्यात् इवमेव श्रद्धेयमिति भावेनाह । एवमिति । एवं
प्रबुद्धः एव विषयज्ञो एव विधैरज्ञानिभूतः खलैः कृतानुपद्रवैश्च
विमेति ॥ ५७ ॥

एवं विरक्तिर्भगवदङ्घ्रिमक्तिद्वारा संसारनिर्मोकहेतुरित्याह ।
एतामिति । मुकुन्दाङ्गनिषेवयैव एतां परमात्मनिष्ठां मनः संप-
मलक्षणव्यवस्थां समास्थाय स्थिराकल्प परमात्मज्ञानलक्षणां
वा प्राप्य अत्र प्रमाणाह । अज्ञानलक्षितमिति । सत्यगनुष्ठितां
तमः अज्ञाननिमित्तं संसारम् ॥ ५८ ॥

अद्वेयं गच्छेति भावेनाह । निर्विद्येति ॥ ५९ ॥

गाथावास्तापसार्थमाह । सुखेति । आत्मानि मनसि कृत्वा
विविधभ्रम एव सुखदुःखप्रदः अन्यो नैव ततो मित्रोदासीनरि-
पुल्लक्ष्यश्च संसारः स्वमनः स्वमनोहेतुकः ॥ ६० ॥

मनोनिग्रहयोगमाह । तस्मादिति । एतावान् मनःसंयमन्-
लक्षणाः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कलमाह । य इति । प्रदानिष्ठां ब्रह्मात्कषणानपूर्वकमनोनि-
ग्रहलक्षणां ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

प्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परस्य स्वरूपतो मायाती तस्य ॥ ५७ ॥

तदेषा च मनः परमात्मनिष्ठा श्रीमन्मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवां विना
सोपद्रवैव जाता बहीदशो नानाविचारोऽपि तन्निष्ठायामुपद्रव
एवेत्यस्ते तन्निषेवामवलम्ब्यैव विविनक्ति । एतामिति । तस्माद्भवता
साध्वैवोक्तम् ऋते स्वयमेनिरतानिति श्रीमद्भक्तो मावः
॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मित्रोदासीनरिपुरुषः सुखदुःखप्रदः पुरुषस्य सर्वोऽपि
संसारो नान्योऽस्ति किन्तु तमसस्तमसा स्नातानेन कुतोऽयं मात्मनो
मनसो विभ्रमस्तद्रूप एवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

प्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायंदर्शिनी ।

अदि कश्चिदेतन्तरमुद्गावयेत्तदपि वस्तुमहिम्ना न सम्भव-
तीत्याह । नेति । परतः अन्यस्माद्धेतोः यतः परस्य मायातितस्य
ननु तर्ह्यपरोक्षस्य दुःखानुभवस्य को हेतुस्तत्र पूर्वोक्तमनोऽध्यास
एवेत्याह । यथाहमस्तिमनःप्रधाने बिद्धदेहेऽयोऽहङ्कारस्तस्मादेव
नान्यस्मात् यथाशब्द एवार्थे संसृति संसारबन्ध निरूपयितुं शक्तिं
यस्य तस्मात् एव प्रबुद्धो यः स भूतैः कृत्वा न विभेति जीवात्मा
हि स्वरूपतः शुद्ध एव न तस्य कालकर्मादयो दुःखहेतवः
किं त्वेविविधा देहेऽहङ्कारादेरस्य अध्यास एव स स देहो मनः
प्रधानत्वात्मानं प्रवेति तदेव दुःखहेतुरिति प्रकरणार्थः देहा-
ध्यासे सति तु जीवात्मनः शुद्धत्वेऽप्यगते अध्यासानुगाः षडपि
हेतवो यथा योगमुद्भवन्तीति निर्गलितायः ॥ ५७ ॥

ततश्च तस्य विज्ञतस्थगिता प्राग्मवीया शुद्धा मङ्गकिर्मनसि
प्राबुधता प्राबुधतायां च तस्यां स्वरूपं संन्यासं ब्रह्मसहनोपा-
यमुक्तलक्षणां मेतावन्तं विचारं चावधारयन्मन्त्राणां निवेदयामृत-
सिन्धुनिमग्न उषैर्नृत्तं सहर्षोऽप्यमाह । एतामिति । सोऽहमित्यन्वयः
परमात्मनिष्ठां देहदेहितामिमान्बुद्धयः परः शुद्धो य आत्मा
जीवतस्य निष्ठां विचारितलक्षणां स्वरूपं केवलमास्थाप्येति पर-
मात्मनिष्ठायामेतस्यां मम मा इत्येतं स्थितिमात्रमेव तमः संसारं
तु सर्वत्रैव तरिष्यामि मत्त्वचयेत्यर्थः एवकाराद्भुज्यते ननु तर्हि

परात्मनिष्ठायाम् स्थितिमात्रमीय किं करोषि तत्राह । पूर्वतमैः
प्राचीनैरध्यासितामिति ॥ ५८ ॥

कदर्योपाख्यातं तस्याख्यानोत्थापनप्रयोजनं चाह । शोकद्वयेन
निविद्येति ॥ ५९ ॥

आत्मविभ्रम इति पञ्चमर्थे प्रथमा आत्मविभ्रमादन्वया
नेत्यर्थः । तत एव तमसो प्रजातस्वरूपात् मित्रादिरूपः
संसारः ॥ ६० ॥

उक्तं ब्रह्मसहनोपायमुपसंहरति । तस्मादिति । एतावान्
मनोनिग्रहपर्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मनोनिग्रहयाशकोऽप्येतच्छ्रवणादिना तत्फलं प्राप्नोती-
त्याह । य इति ॥ ६२ ॥

इति सारायंदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे प्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीः

फलितार्थमाह । नेति । यथाहमः देहादावात्मभावं प्राप्यस्य
संसृतिरूपिणः कर्मभिरुत्तरोत्तरतः संसृति रूपयतीति संसृतिरूपं
मनस्तदस्यास्तीति तस्य ब्रह्मानि तथास्य परतः प्रकृतेरपि परस्य
देहादावात्मभ्रान्ति त्यक्त्वा अत्रह्यात्मफलक्षणां प्राप्तिं च त्यक्त्वा
परानन्त्यतया स्थितस्य ब्रह्मानां तु का कथा तदुपरागोऽपि न स्यात्
देहादावात्मभ्रान्ति स्नातत्र्यभ्रान्ति च त्यक्त्वा परमेश्वरसंश्रित्वेन
न मित्रोऽप्यहं तन्निरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदमिन्न एवा-
स्मीत्येवं प्रबुद्धस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानात् स्नाततत्त्वो भूतै-
र्नैव विभेति ॥ ५७ ॥

स्वकर्तव्यतामाह । एतामिति । परे श्रीवासुदेवे आत्मनिष्ठा
तदंशत्वात्तदनतिरिक्तोऽस्मीत्येवं भूतां "ममैवांशो जीवको जीव-
भूतः सनातनः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विक्षीति" श्रीमन्मुखप्रोक्तां
पूर्वतमैः श्रीकुमारादिभिरध्यासितां सम्यगाख्याय मुकुन्दाङ्घ्रिसे-
वयैव ननु ज्ञानमात्रेण दुरन्तपारन्तमः दुस्तरं संसारं तरि-
ष्यामि ॥ ५८ ॥

अध्यायार्थं संक्षेपतो दशयति । निर्विद्येत्यादिना । नष्टद्विविधः
प्रक्षीयधनः निर्विद्य निर्वेदं प्राप्य प्रकृष्य गृहाभ्रमं त्यक्त्वा गतकुमः
तद्वक्तव्यः गां भूमिं पर्यटमानः असंनिर्वाक्यतोऽपि स्वयमामुकु-
न्दाङ्घ्रिसेवातोऽकम्पितः सन् मुनिरसुं गायामगायतेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

सुखदुःखप्रदः अन्यः जनदेवतादिरूपः न कस्तर्हि आत्म-
विभ्रमः आत्मनो मनसः यो देहादावात्ममिति गेहादौ ममेति
स्वरूपे अत्रह्यात्मफलरूपश्च एवं विविधो भ्रमः सुखदुःखप्रद
इत्यन्वयः किञ्च मित्रोदासीनरिपवः सर्वोऽपि संसारश्च पुरुषस्य
तमसस्तात्त्रियात्मविभ्रमो निमिषादेव परमेश्वरेणा पुरुषकर्म-
फलदात्रा कृतः ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तं ब्रह्मसहनोपायमुपसंहरति । तस्मादिति । मयि
आवेक्षितता विद्या मनो निगृह्याय एतावान् योगस्योपाय
ज्ञातस्य संग्रहः सूत्रम् ॥ ६१ ॥

भूमिच्छुफदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनोनिग्रहासमर्पणोऽप्येतच्छ्रवणादिमिस्त्रफलं प्राप्नोतीत्याह ।
इति । इन्द्रः सुखदुःखादियुगलैः ॥ ६२ ॥

इति भूमिद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

भूमिच्छुफदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

सब से पर प्रलय रहने वाले इस आत्मा को किसी ठिकाने किसी हेतु से किसी प्रकार से सुख दुःख इन्द्र नहीं होता है जैसा बह होता है वह अहङ्कार के आवेश से संसार होता है ऐसा जो ठीक जान लेता है वह इन देही प्राणियों से नहीं डरता है ॥ ५७ ॥

इस प्रकार से पूर्व काव के महर्षियों ने धारणा करी हुई निष्ठा की धारणा कर के उस संन्यासी ब्राह्मण ने निश्चय कर लिया कि मैं मुकुन्द भगवान् की चरण सेवा से ही इस कठिन अपार अन्धकार संसार को तर जाऊंगा ॥ ५८ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

जिसके कि धन नष्ट होगया था फिर वैराग्य से सुखी

होकर संन्यासी होकर इस पृथिवी में घूमता रहा फिर जब भक्तपुरुषों ने तिरस्कार किया तब अपने भ्रम में से चलाबमान न होकर उस भिक्षु मुनि ने इस गाथा का गान किया है ॥ ५६ ॥

सुख दुःख देने वाला दूसरा कोई नहीं है वह केवल पुरुष को अपना भ्रम मात्र है जो कि किसी को मित्र किसी को शत्रु किसी को उदासीन मान लेता है इसी तमागुण भ्रमान से उसको संसार होता रहता है ॥ ६० ॥

तिस से होतात ! उद्धव ! सब प्रकार से मन को बुद्धि से रोक रखो मेरे मैं उस बुद्धि को ठीक लगावो इतना ही सब योग का सार है ॥ ६१ ॥

जो पुरुष भिक्षु की गाई हुई इस ब्रह्म निष्ठा वाली गाथा को सावधान होकर धारणा करेगा या सुनेगा या सुना-
वेगा वह पुरुष सुख दुःख इन्द्रों से छूट जावेगा ॥ ६२ ॥

इति भूमिद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्ध

तेवीस में अध्याय की पं० अक्षमण्यार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २३ ॥

इति भूमिद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम् ।

यद्विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमम् ॥ १ ॥

आसीज्ज्ञानमयो अर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ।

वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ॥ ३ ॥

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ।

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

श्रीभारमण्डासगोस्वामिविरचिता

चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवासते ।

आत्मनः सर्वभावानामगमापायचिन्तया ॥

स्वपदद्वन्द्वमक्तानामद्वन्द्वत्वाच्च संयमम् ।

चित्तस्योक्त्वा पुनः कृष्णः सांख्यमत्राऽऽह तत्कृते ॥

अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्वे द्वैत-
मुदेति पुनस्तत्रैव लीयत इत्यनुसन्धानस्य द्वन्द्वभ्रमो
निवर्तत इति वक्तुं सांख्यं प्रस्तौति । अथेति । पूर्वं कपिलादि-
र्गोविनाशितम् वैकल्पिकं भेदनिमित्तम् भ्रमं सुखदुःखा-
द्विरूपम् ॥ १ ॥

अथोक्तं कदाचित् ज्ञानं द्रष्टा तेन दृश्यः कृत्स्नोऽप्ययं ज्ञा-
विकल्पितं विकल्पशून्यमेकमेव ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः । कदेत्य-
पेक्षायां प्राह । अयुगे युगेऽयः पूर्वम् प्रलय इत्यर्थः । तथा अदौ-
अकृतयुगं तस्मिन्मान्यदापि यदा विवेकनिपुणा जना भवन्ति
तदाऽपि तेषां भेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥

तद्बृहद्ब्रह्म वाङ्मनोऽगोचरं यथा भवति तथा माया दृश्यं
फलं तत्प्रकाशस्तद्रूपेण मायाविलासरूपेण वा द्विधाऽभूत् ॥ ३ ॥

तयोर्द्विधाभूतयोरेशयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारण-
रूपिणी ॥ ४ ॥

विवेकेन निवार्यते । सर्वभावानां प्रकृत्यादिभूषणतत्त्वानां तत्कृते
चित्तसंयमनायम् अत्रास्मिन्चतुर्विंशत्यध्याये मयाया निमित्त-
शक्त्या प्रकृतिर्गुणत्रयसारमुपादानशक्तिः । तत्रैव परमात्मन्येव
अथेति सांख्याऽधिकारे ॥ १ ॥

द्रष्टा जीवः अयं च प्रपञ्चः । ब्रह्मण्येव । भगवत्येव ज्ञा-
वृद्धति वृद्धयन्तीति भ्रुत्या वृद्धत्वावृद्धत्वाच्च यद्वा परमं
विदुरिति स्मृत्या च तच्छब्दस्य तत्रैव मुख्यवृत्तेः । उपसंहारे
परावरदृशा मयत्यनेन तद्रूपेणैवावस्थितेः स्पष्टयिष्यमाणात्वाच्च
अत एव लीनमिति व्याख्यानम् । तेषां विवेकनिपुणानाम् ॥ २ ॥

तेन ब्रह्मणा यद्दृश्यं वस्तु तन्माया तस्य ब्रह्मणो यः
प्रकाशविशेषः स फलमित्यर्थः । द्वितीयपक्षे मायास्वरूपशक्त-
रामासरूपा बहिरङ्गा निमित्तशक्तिः तस्या विलासः
प्रकृतिः पुरुषाविर्भावक्रीडनविशेषरूपेण रूपेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अंशयोरिति प्रकृतेस्तद्वहिरङ्गशक्तित्वादंशत्वं पुरुषस्य तत्त-
त्त्वशक्तित्वादंशत्वमिति श्रेयम् । कार्यमाकाशादि कारणां
महदादि तद्रूपिणी अत्र पुरुषशब्देन जीव एव विवक्षितस्तीका-
कृद्भिः । विष्णोः स्वरूपात् परमो हि तेऽन्ये रूपे प्रधानं पुरुष-
श्च विप्रैति विष्णुपुत्राणां वाक्ये । तेषामेव टीकाच । परतो
निरुपाधेर्विष्णोः स्वरूपात् ते प्राशुके प्रधानं पुरुषश्चेति
वेकमेव अन्ये मायाकृते इति ॥ ४ ॥

श्रीभारमण्डासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

आत्मनो जीवस्य मनोमोहो भगवता सांख्येनात्माऽनात्म-

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

वैकल्पिकं भ्रमम् अज्ञानम् ॥ १ ॥

ज्ञानं परमात्मस्वरूपम् एकं समाध्यधिकरहितं अविकल्पितं

भीसुशून्यसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

महदादिकार्यविशेषरहितं यदेति तदा हरिमिति शेषः कृतयुगेऽपि
हरिणो परं ब्रह्मोपास्यम् ॥ २ ॥

केवलं गुणवैषम्यरहितं जात्यादिविकल्परहितं च तत्
ब्रह्म मायया प्रमित्या प्रमाणेन फलरूपेण परमप्राप्यतया भातीत्यर्थः ।
सन्निर्विकारं द्विधा समभवत् द्विप्रकारमभवत् ॥ ३ ॥

तयोः प्रकारयोः उभयारम्भका कार्यकारणरूपा ज्ञानं
जीवस्वरूपं "विज्ञानं यच्च तनुत" इति प्रयोगात्भावः
वदार्थः ॥ ४ ॥

भीमद्वाराववाचामकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमध्यायद्वयेन तत्त्वानां न्यूनाधिकसंख्यावाधोपपत्तितत्रि-
रूपाणामनुप्रसक्तमुपपादितम् अथ सांख्येन सर्वभावानां प्रतिबो-
धानुलोमतः संवाच्यवाचित्युक्तं मनःप्रसादहेतुविज्ञानाविषयमवाप्त्ययौ
तिरूपयितुं प्रतिजानीते । अथेत्यादिना यद्वा आत्मविश्रम एवसुख-
मुत्पद्यतेति समनन्तरमेवेकं कर्तव्यं तद्वानुपाय इत्यतस्त-
त्त्वं प्रतिजानीते । अथेति । अथवा एतावान्योगसंग्रह इत्युक्तं तर्हि
क्रियासांख्यसंग्रह इत्यतस्तत्त्वं प्रतिजानीते । अथेति सांख्यं
प्रकृतिपुरुषेश्वराणां यथावस्थिताकारमिवानं पूर्वमुनिभिर्विनि-
श्चितं ते तुभ्यं सम्यग्दर्शयामि किन्तत्कथनेनेत्यत आह । यदिति ।
अतःसांख्यं विज्ञातं वैकल्पिकं भ्रमं जह्यात्त्यजेत् एवोऽहमन्योऽयमिति
भवेत्तु विकल्पकं देहात्मभ्रमं क्षतन्प्राप्तभ्रमं च जह्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र सृष्टिलयक्रमकथनेन सांख्यं निरूपयितुकामः सृष्टेः
प्रलयपूर्वकत्वासावप्रलयावस्थां संग्रहेणाह । आसीदिति । ज्ञानं
परमात्मस्वरूपमथो कारस्वरूपेणाविकल्पितं नामरूपविभागरहितं
सदेकमेवासीत् विकल्पपरिहारेण निरतिशय एकत्वव्यपदेशं ज्ञान-
मथो ज्ञानरूपोऽयं आसीदिति सम्बन्धः सदेवसोम्येदमग्रमासीदे-
कमेवेत्यस्यार्थोऽत्रोपक्षिप्तः यद्वा ज्ञानं जीवस्वरूपमर्थः प्रकृति-
श्चेत्युभयमविकल्पितं नामरूपविभागरहितं सदेकमेवासीदिति
विकल्पपरिहारेण निरतिशयसुखमावस्थापत्त्या तमः परे देवे एकी-
भवतीत्युक्तीत्या परमात्मैकतापक्षमभूदित्यर्थः । ज्ञानं विशिनीष्ट-
यदेति । यदा आदौ जगदादायुगेऽद्वितीयेऽनुपमे इति यावत्
कृतयुगे तदा यद्वा च विवेकनिपुणा वत्कारणे ब्रह्मोपासत
इति शेषः यद्वा विवेकनिपुणाः विद्वच्चिदोश्चरतस्वप्नमिवानि-
पुणाः ॥ २ ॥

यत्केवलं गुणवैषम्यरहितं जात्यादिविकल्परहितं बाहुमनसा-
ध्वामपरिच्छेद्यस्वरूपसमाधेयं नित्यं कालाद्यपरिच्छेद्यसत्यामिति पाठ-
निर्विकारं बृहत् ब्रह्माचक्षते तन्मायाफलरूपेण द्विधा सम-
वदिति सम्बन्धः । द्विधा द्विप्रकारकं मायाफलरूपवस्तुद्वय-
विशेषणकमेव प्रलयदशायामप्यभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥

कासौ माया किं च तत्फलमित्यत आह । तयोरिति । तयो-
र्मायाफलयोरैकतरः मायाशब्दाववक्षितोऽर्थः प्रकृतिः सा चोभया-
त्मिका कार्यकारणारम्भिका समप्रिवृष्ट्यात्मिका वा जीवपर-
योभीषस्वरूपा वा अन्यतमः फलशब्दाववक्षितौ भावोऽर्थः

ज्ञानं जीवस्वरूपं "विज्ञानं यच्च तनुत" इति प्रयोगात् स च पुरुषः
चकाराजीवः प्रत्यगिति चाभिधीयते इत्यर्थः । विचित्रकार्यकर-
त्वयोगात्प्रकृतिर्मायाशब्देनोच्यते जीवस्वरूपकृत्वज्ञानात्मकानन्द-
स्वरूपत्वादागन्दस्यैव पुरुषार्थत्वात् फलशब्देनाक्त इत्यवगन्त-
व्यम् ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सृष्ट्यादियाथार्थज्ञानं मिथ्याज्ञाननिवर्तकमिति कथयत्यस्मि-
न्प्रध्याये तत्र व्यर्थोऽपि नैवोपरमेतैर्युक्तविकल्पनिवर्तकोपायः क-
इत्युद्धवस्य हादंशङ्कनं परिहृतुकाम आह । अथेति । सांख्यं
यथायथा न १ पूर्वं पुरातनैः विकल्पनिवर्तकत्वेन
निश्चितम् ॥ १ ॥

ननु विकल्पे सति तद्विज्ञानाय सांख्यवचनप्रतिज्ञानं सङ्ग-
च्छते स एव न सम्भवति तथा हि किमुत्प २ शिप्रभृति-
सांख्यं त्रिकल्पितमुत्तान्तराखे नाद्यः स्वभावस्य निवृत्त्यनुपपत्ते-
रिति । तत्राह । आसीदिति । अथो आरम्भे सृष्टिसमये ज्ञान-
मर्थश्चेकमेव यथैकार्योविषयः तथैव ज्ञानं विषयमनतिक्रम्य
वर्तमानमासीत् किमनेनोक्तं भवतीत्यत्राह । एकल्पितमिति
संशयविपर्ययाविषयत्वमुक्तं भवति । कस्मिन् काले इदमुत्पन्नम्
आह । कृतयुग इति । तत्रापि कदेत्यत उक्तमादाविति । संश-
याद्यन्यथाभावः कस्मान्नाभूदिति । तत्राह । यदेति । कृतयुगमा-
रभ्य त्रेतायुगजना विवेकनिपुणा इति तदा यस्मात्समादिति
शेषः पुरुषबुद्धिदौर्बल्यानिमित्तं ज्ञानस्यान्यथात्वं सात्त्विकत्वेन
तदानीन्तनानां तदमवावादेकप्रकारमेव ज्ञानमिति भावः
"अथाथोत्तराप्यर्थे विकल्पारम्भमङ्गल" इति शब्दः—

यथैवार्थस्तथा ज्ञानं ज्ञानार्थक्यमुदाहृतम् ।

तथा कृतयुगे प्रायस्तदन्येषु तु कुत्रचित् ॥

इति वाक्येन विज्ञानवादिमतमप्रोच्यत इत्येतद्विरुद्धम् ॥ २ ॥

द्वितीये किं कारणमत्राह । तन्मयेति । तत्सत्यं ज्ञानार्थक्येन
मिथो विरोधराहित्येनावहितं ज्ञानं पश्चात् त्रेतायां द्विधा
इदं वादो वेति संशयमपि समभवत्संज्ञातं तत् द्वापरादौ
इदमेव नास्त्यदिति विपरीतप्रत्ययेन समभीमभ्रममवदितान्वयः
समभेदे समीचीने सुष्ठु पूजासुखेति काष्ठस्वभावयोः
सदातनत्वेन सदाविकल्पसम्भवात् चेतनस्यापि देवदत्ताद्यन्यः
तमस्यावपकुञ्चित्वेनानन्तवेदादिशब्दराश्यर्थस्वरूपस्यावगादुमश-
क्यत्वेन कारणत्वानुपपत्तेस्तस्योभयफलदानं तमर्थेन वैषम्या-
दिदोषविधुरेण सर्वज्ञेन कारणेन भावयामिति भावेनाह ॥
अथेति । फलं रूपयति इति कार्यतीति फलरूपः तेन ताम-
सादिजीवानां स्वस्वयोग्यतममादिकलदाप्रत्ययः । किमाफलं मया
तथास्त्विति विकल्पितं तामसादि जीवबुद्धिमनुसृत्य नानेक-
कल्पितम् अनन्तशब्दराशिगोचरस्य बृहदारस्य पुण्यत्वेन अभ-
क्ष्यत्वं नेति भावनोक्तं वागिति शब्दो वागोचरोऽर्थो मनो

१ ज्ञानेनेनेनेतिज्ञानंसाधनशास्त्रं प्रसिद्धंज्ञानंअत्राहम एवमु-
त्तरत्रापि एवसातिबाहुमनोगोचरत्वंसम्भवति ।

२ उत्पत्तिं प्रभृतिविकल्पितंसांख्यं निवर्तकमुतीतिफचित्पाठ

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोचरस्ताभ्यामुत्पाद्यमानत्वेन च कल्पितमिति शेषः यद्वा तच्छ्र-
व्दार्थात्मकमुपयुक्तं बृहत्तरमिति यस्मात्तस्माद्वाङ्मनसयोरगोचर-
त्वाच्च द्विधाभूदिति ॥ ३ ॥

संशयविषयविषयकिरणगन्तरेण ज्ञानार्थैक्यमत्र नोच्यते
इति भावेन ज्ञानार्थाभिमानिदेवतास्वरूपं तावदाह । तयोरिति
तयोर्ज्ञानार्थयोरैकतरो योऽर्थो विषयस्तद्व्युत्पत्तिः स प्रकृतिर्गायत्री-
ताम्र्या प्रकृत्याभिमान्यमान इत्यर्थः । सापि न स्वतन्त्रेत्याह । सेति ।
सा प्रकृतिरुभयोर्लक्ष्मीविष्णुसंज्ञाभेदव्योरात्मो देहः प्रयत्नश्च
मर्यादाः सा तथा मया भिन्ना च सृष्टानुग्राह्या चेत्यर्थः अन्य-
तमो भागो ज्ञानं यं त्वोऽपि पुरुषः पुरुषनामा ब्रह्मणाभिमान्य-
मानमित्यर्थः । सोऽप्युभयात्मक इत्यनुसन्धेयं मया श्रिया स
सृष्टः अनुग्राह्यश्चेत्यभिधीयते—

ज्ञानाभिमानो पुरुषः स ब्रह्मा समुदाहृतः ।
अथोभिमानो प्रकृतिर्गायत्री सा प्रकीर्तिता ॥
तयोर्नियामको विष्णुः श्रीश्चानुग्राहिका स्मृता ।
वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतौ समजायत ॥
त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा ।
गायत्रीचैव सवित्री तथैव च सरस्वती ॥
एतैरुपैका प्रकृतिरेका सत्त्वादिभेदतः ।
तासु त्रयोऽसुसृष्टे ब्रह्मण्योक्तत्वमानतम् ॥
स सुजात्मा समुद्दिष्टो वायुर्लोकप्रणायकः ।
तस्यापि सूत्रं भगवान् धारणाद्विष्णुरव्ययः ॥
सूत्रपुत्रस्त्वहङ्कारः स रुद्रः समुदाहृतः ।
सूत्रात्मना महेश्वैव सह जातश्चतुर्मुखः ॥
तामसोऽनन्तजश्चैव स एको गुणभेदतः ।
इति स्मृतिसूचकेन हिशब्देन किमत्र

प्रमाणादिति शङ्कापरिहरति ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथेति तैः तत्र प्रभातपर्यायः प्रकृतिशब्दः ॥ १ ॥

सासीदिति तैः सृष्टिविष्णुसंज्ञे भगवानेक आसेदमत्र
सात्मात्मनो विभुस्त्वादी यद्भगवत्त्वेन शब्दते तदेवात्र ब्रह्म-
त्वेन शब्दते इतिवदन्तीत्यादिषु भयत्रैकमेव वस्तुप्रतिपाद्यं
अन्तेतु एव साङ्ख्यविधिः प्रोक्त इत्यादौ परावरहशा मयेकानेन
भगवद्वेषेणाप्यवस्थितिः स्पष्टैव । कदेत्यपेक्षायामाह । यदा
आदौ कृतयुगे विवेकनिपुणा जना भवन्ति तस्मिन् अयुगे तत्पूर्व-
स्मिन् प्रलयकाळ इत्यर्थः यद्वा ज्ञानमत्र जीवतत्त्वम् ॥ २ ॥

तद्विति तैः तत्र मायाहङ्कारमिति फलं तत्प्रकाश इति शेषः
तेव ब्रह्मणा यद्ब्रह्म वस्तु तन्माया तस्य ब्रह्मणो यः प्रका-
शविशेषः स फलमित्यर्थः । यद्वा प्रकृतिर्यादौ ब्रह्मतत्त्वित्वं तद्व-
मिति वक्ष्यमाणात् तद्वद्वत् मल्लवर्णं ब्रह्मरूपेण स्थित्वैव
मायाया निजशक्तिविशेषस्य वस्तुत्वं व्यङ्ग्यं वस्तु तद्वेषः ॥ ३ ॥

तयोरिति तैः । प्रकृतिः प्रधानं पुरुषो जीवः एवं श्रीविष्णुपु-
द्गायो विष्णोः स्वरूपापरतो हि तेष्वेव रूपे प्रधानं पुरुषश्च

विप्रेत्यत्र तेषामेव टीका । परतो निरुपार्धविष्णोः स्वरूपात्
ते प्रागुक्ते प्रधानं पुरुषश्चेति द्वे रूपे अन्ये भाषाकृतौ
इति ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसिद्धान्तसारार्थवर्णिनी ।

चतुर्विधं सुत्राद्या हितवोऽस्य यतोऽभवत् ॥

पुनस्तदेव विविधुरितं सांख्यं निरूपितम् ।

मनः प्रधानलिङ्गदेहेऽहं बुद्धिरेवात्मनो दुःखकारणमिति मिथु-
गीतादवगतं सा चानात्मन्यात्मबुद्धिरात्मानात्मविवेक इति निवर्तते
स चात्मानात्मविवेकः सांख्यज्ञानमुख इत्यनन्तं साङ्ख्यमुपादिश-
न्नाह । अथेति । विकल्पो देहस्तदुद्भवमध्यासरूपं भ्रमं त्यजेत् ॥ १ ॥

ज्ञानं ब्रह्म परमात्मभगवच्छब्दवाच्यं वसिष्ठविरचितम् । ब्रह्मान-
गद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवान्निर्गतं शब्दयत् इति सूक्तैः
अथोशब्दः कार्त्तव्यं अविकल्पितं विकल्पशून्यमेकमेव । ज्ञानं
ब्रह्मैवायं वस्त्वासीत् कदेत्यपेक्षायामाह । अयुगे युगेऽयः पूर्व प्रलय
इत्यर्थः तथा आदौ यत् कृतयुगं तस्मिन् अन्यदापि यदा विवेकनि-
पुणा ज्ञानिनो भवन्ति तदापि तेषां भेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥

तदेव केवलमेकमपि बृहद्ब्रह्म माया बहिरङ्गाव्यवशक्तिः फलं
फलभोक्तृ स्वीयचित्कणरूपतदस्थशक्तिश्च तद्वेषः त्रिविधः सत्त्व-
गमवत् द्विविधमपि तद्विशिनष्टि । निर्विकल्पितं ब्रह्मतो निर्भेदं
तयोस्तच्छक्तित्वात् वाङ्मनसयोरगोचरं माया सा अत्यन्तस्वरूप-
त्वात् जीवस्थातिसौहृद्यात् सत्यं द्वयोरेव नित्यत्वात् ॥ ३ ॥

तयोर्द्विधाभूतबोरशयोर्मध्ये एकतरो भाषास्थो ज्ञानं प्रकृतिः
साचोभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी अन्यतमोऽर्थः ज्ञानं
ज्ञानस्वरूपः स च पुरुषो जीवः ॥ ४ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वानर्थहेतुरात्मविभ्रमश्चेत्तर्हि कस्तान्निवृत्त्युपाय इत्याकाङ्क्ष-
त्वायां परमेश्वरतच्छक्तिभूतप्रकृतिपुरुषविवेकशोभितपरमेश्वर-
मजनजन्यतत्कृपाकटाक्षेण तच्चिह्नसिद्धिर्वाह । अथ ते इति ।
विकल्पेः देहगेहादौ यो भ्रमः पूर्वाध्यायान्ते दर्शितोऽहमिति ममेति
स्वाधीनोऽस्मीत्येवं भूतस्तम् ॥ १ ॥

अयुगे युगेऽयः प्राक् प्रलये ज्ञानं जीवः अथोऽर्थः प्रकृतिश्च
अविकल्पितमविसकमेकं कारणं ब्रह्मैवासीत् यत् साच-
मन्ताद्विवेकनिपुणाः आदौ कृतयुगे व्यावर्त्तीति शेषः । प्रकृति-
पुरुषाविशक्तिमद्ब्रह्मासीदित्यर्थः ॥ २ ॥

तद् ब्रह्म मायाफलरूपेण प्रकृतिपुरुषरूपेण द्विधा समसत् ॥ ३ ॥
एतयोः मायाफलभोक्तारः अर्थः प्रकृतिः या उभयात्मिका
कार्यकारणरूपिणी सा अन्यतमो भावः ज्ञानं जीवः पुरुषः
अभिधीयते सः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीमगमान् उवाच इसके अनन्तर पूर्वाचार्यो के निश्चय
किये हुये सांख्य शास्त्रको मैं कहूँगा जिसके जानने से

तैजसादेवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥

[RHE]

भीरुधारमण्डासगोत्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

लोहमणिना विज्ञातेन सर्वं लोहमयं विज्ञातं यथाग्नेः क्षुद्राः
विस्फुलिङ्गा व्युत्थन्तात्यादिश्वेतीरत्यर्थः ॥ ७ ॥
तद्वारा तन्मात्रद्वारा । तामसाहङ्कारकार्यत्वे हेतुः
भूतानामिति । तेषामिन्द्रियाणाम् । तेषां देवतामनसाम् ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपचीयम् ।

गुणाः अभवन् विषयाः अभवन् पुरुषानुमतेनेति ।
अनुशब्दः सन्निधिमात्रपरः ॥ ५ ॥
तेभ्यः गुणोभ्यः तद्युक्ताप्रधानादित्यर्थः सूत्रकारं जातस्य धारक-
तया सूत्रेण संयुतः सूत्रस्वभावकत्वेन युक्तः ॥ ६ ॥
चिदचिन्मय इति अचिन्तस्त्वानां तिलतैलन्यायेन चिद्रसत्वप्रद-
र्शनार्थमेव त्रिवृत्तः चिदचिन्मयत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥
तामसाहङ्कारात्तन्मात्रिकोऽर्थः तन्मात्राणि पञ्चभूतानि च
जातानित्यर्थः ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्गीरगुणवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उभयात्मिकेत्युक्तानुभवात्मकतामुपपादयति । तमो रजः
सत्त्वमित्यादिना । प्रकृतेयं गुणास्तमसादयः सात्त्वापञ्चाग्ने मया-
कालरूपिणा सञ्चोभ्यमाणायाः प्रकृतेरभवज्जन्मव्यक्तवन्धुवरित्यर्थः ।
विषमा बभूवुरिति विवक्षितोऽर्थः । तद्वत्त्वोभयितृत्वहेतुतयात्मानं
विश्रितमिन्द्रियं पुरुषानुमतेनेति । "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति कर्तरि
वर्त्तमाने कः पुरुषान् जीवनानुमतेनानुजिघृक्षतेत्यर्थः । मद्वारा-
धनोपयुक्तकरणकलवरादिप्रदानेनानुग्रहीतुमिति भावः ॥ ५ ॥

अथ तेभ्यो गुणोभ्यः सूत्रं समभवत् किं तत्सूत्रमित्यत
इह । महानिति । तस्मिन्सूत्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । सूत्रेण
बहुमणीनां सूत्रमिव बहुकार्याणां धारकत्वेन संयतः युक्तः
ततो महत्स्वराद्विकुर्वतो विक्रियमाणात् योऽहङ्कार इति प्रसिद्धः
सात्त्विको ते विश्रितमिन्द्रियः विमोहनः देहात्मभ्रमाविहृतः ॥ ६ ॥

स चाहङ्कारो वैकारिकादिरूपेण प्रवृत्तिर्वा वतत इति
तथा तन्मात्राणां शब्दादीनां साध्यागामिन्द्रियाणां मनसश्च
कारणभूतः चिदचिन्मयः अचिन्तस्त्वानां तिलतैलन्यायेन चिद्र-
सत्वप्रदर्शनार्थमहङ्कारस्य चिदचिन्मयत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

तन्मात्रिकाहङ्कारावतन्मात्रकारणात्तामसाहङ्कारादित्यर्थः आकाशादि-
महाभूतपञ्चककपोऽर्थो जज्ञे इन्द्रियाणि चात चस्त्वर्थः । देवताः
देवतानामभिष्टेयत्वादेवताशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्येकाग्रता तैजसा-
म्राजसाहङ्कारसहकृतात् वैकृतात्सात्त्विकाहङ्कारादासन् जज्ञिरे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

प्रतिष्ठातृसांख्यप्रवचनं विना छान्दोग्येक्यादिकथने किं कृतं
सङ्गनमित्यतस्तत्स्वरूपं वक्ति । तमोरजइत्यारभ्य एव सांख्य
इत्यन्तेन—

वायुस्तु ब्रह्मणः पुत्रः प्रकृतौ समजायत ॥

त्रिगुणात्मा समुद्दिष्टः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा ।

इत्यादिव्याख्यातमपि मन्दमत्युपकाराय किञ्चिद्व्याख्यायते तथाहि
सृष्ट्यादौ मत्ता गुणात्रयोभिमानिन्या लक्ष्म्या पुरुषप्रकृतौ
ब्रह्मण्यङ्गाख्ये जाते वाशब्दश्चार्थे तदनु मया लक्ष्म्या च पुरुषा-
नुमतेन पुरुषनाम्नो ब्रह्मणः स्मर्तुः प्रेरणाया च क्षोभ्यमाणावास्त-
व्याः प्रकृतेः तमो रजः सत्त्वमिति गुणामिमानानि त्रीणि
रूपाणि गायत्रीमावित्रीसरस्वतीसंज्ञान्यभवन् ॥ ५ ॥

ततः किमभूदत्राह । तेभ्यः समभवत्सूत्रमिति अकं भावः
तेषु रूपेषु पुरुषनाम्ना ब्रह्मणा गर्भाधाने कृते सति तेभ्यः
पुण्यं पुण्यं जातं पञ्चादेकत्वमापन्नं सूत्रमभवत् कादृशं
मत्सूत्रेण च संयुतं मम सर्वधारणं रूपेण संयुतं सर्वज्ञ-
जगदाधारवायुतत्त्वमुत्पन्नमित्यर्थः । वायुना वै गौतम सूत्रेणत्या-
दिना वायोः सर्वाधारत्वं प्रसिद्धम् अत्र सूत्रशब्देन महत्स्वरा-
मिमानिनो ब्रह्मणो द्वितीयं चतुर्मुखाख्यं रूपं वायुना सहोत्पन्ना-
मिति ज्ञातव्यं सूत्रात्मना महत्त्वापि इति प्रमाणादनुगुण्यात्
ततो विकुर्वन्त इत्यस्यायमर्थः तस्माद्विकुर्वन्तः सृष्टिकामात्सूत्र-
नाम्नो ब्रह्मणः स जज्ञे यो विमोहकोऽहङ्कारोऽनन्तः अथमेव
सूत्रनाम्नो वायोरपि जज्ञे विकुर्वन्तः सूत्रनाम्नो ब्रह्मणो यो
विमोहको वैकारिको रुद्रः सोऽपि जज्ञे पुनश्च विकुर्वन्तः सूत्र-
नाम्नो वायोविमोहकस्तैजसः रुद्रः स जज्ञे यो ब्रह्मजोऽनन्तः
तस्मादपि विकुर्वन्तः यो विमोहकोऽहङ्कारस्तामसः स जज्ञे
इति वैकारिको ब्रह्मजस्तैजसो वायुजस्तामसोऽनन्तज इति
रुद्रास्त्रया जातः ॥ ६ ॥

इदमेव स्पष्टयति । वैकारिक इति । वैविध्यस्य प्रयोजकमाह ।
तन्मात्रेति । तस्मात्प्रशब्देन पञ्चभूतानि वृत्तितानि आत्रोद्दिष्ट-
याणि मनःशब्देन इन्द्रियाभिमानिनो देवाश्चैषां कारणं ताम-
साहङ्कारत्रयं त्रिविधो रुद्रः कादृशः चिदचिन्मयः वशीकृ-
तैवेतनाचितनप्रपञ्चः "चिदचिद्यज्ञो सर्वं स रुद्रश्चिदचिन्मयः"
इति मानम् ॥ ७ ॥

उक्तमेव विवृणोति अर्थ इति । तामसाहङ्कारात्तन्मात्रकेऽर्थः
पञ्चभूतवृत्त्याः तैजसाहङ्कारादिन्द्रियाणि वैकृतावैकारिका-
न्मनसा सह तदभिमानिन्य एकादशदेवता आसन् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोत्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मया कालाख्यचेष्टात्मकेन महत्सृष्टसहायपुरुषरूपेण लीला-
साधकमक्तजीववृन्दार्थकृतयेक्षया प्रज्ञोभ्यमाणायास्तन् उद्बुद्धेन
पुरुषेषु सर्वेषु जीवेष्वनुगतेन मतेन ज्ञानेन वासनारूपेण
पूर्वोक्तस्वभावाख्येन विशिष्टतः प्रज्ञोभ्यमाणायाः प्रकृतेः सञ्च-
न्धितस्तमसादयो गुणा अभवन् इत्युक्तीभूता इत्यर्थः । वेति
पाठेऽपि समुच्चयार्थः ॥ ५ ॥

ततस्तेभ्यः सूत्रेण संयुताः स महान् समभवत् जातः
इत्यनयोर्मेद एव दर्शितः तदेवमीश्वरजीवप्रकृतिसमावसूत्रम-
वदाख्यानि षडैव तत्त्वानि महापुरुषस्य मायायाश्च वृहदाख्य-
सर्वेश्वरगुणत्रयस्य प्रकृतावन्तर्भावात् देवतानां तत्त्वान्तर्भावात्
अहङ्कारादयो वृत्तिवृत्तिरित्यष्टाविंशतिः ॥ ६ ॥

मया सञ्चोदिता भावाः सर्वे संहृत्य कारिणः ।

अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ६ ॥

तस्मिन्नहं समभवमण्डे सलिलसंस्थितौ ।

मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चाऽऽत्मभूः ॥ १० ॥

भीमजीवमौखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वैकाशिक इति तैः तत्र यद्यपीत्यादौ पुराणैकानिश्चितश्रु-
तार्थानां त्विदं मतम् अहङ्कारोपाधेरवात्मन आकाशः सम्भूतः
मनसोऽप्यमयत्वं चाभिव्यक्तिविशेषोपपन्नयत्वादिक्ष्यमिति स्मात्ता-
श्चतस्रस्तथैव मन्यन्ते युक्तं च तत् यथाक्तम्—

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ॥

वेदाः प्रतिष्ठिता देवि ! पुराणे नात्र संशयः ॥

पुराणमन्यथा कृत्वा तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।

सुदान्तोऽपि सुशान्तोऽपि न गतिं प्राप्नुयात्कचित् ॥

यो वेदं चतुरो वेदान् साङ्गोयनिषदा द्विजाः ।

पुराणं नैव जानाति न च स स्पाद्विचरः ॥

इत्यादि

भारतव्यपदेशेन ह्याश्रयार्थः प्रदर्शितः ॥

इत्यादि च जीवाभिव्यक्त्या गमोदशासीति वाच्यं चित्तं
महत्तत्त्वमिति ॥ ७—८ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनि ।

मया महत्सृष्टमहापुरुषस्वरूपेण पुरुषस्य जीवस्यानुमतेन प्रस-
मिष्यस्य जीवस्य प्राक्तनकर्मज्ञानभाक्तिसाधनानि सम्पद्यन्तामि-
त्यात्मकेन सृष्टर्जीवाहृष्टप्रयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥

सूत्रं क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विकारः ननु प्रथमो विकारो
ज्ञानशक्तिर्महानिति प्रसिद्धस्तत्राह । महान् यः प्रसिद्धः स हि
सूत्रेण संयुक्तः तत्र तत्र सूत्रसहित एव स ज्ञेय इत्यर्थः
विमोहनः जीवस्य समुद्भूतः ॥ ६ ॥

अहमहङ्कारः विधुतः बुद्धिप्रयवान् तन्मात्रेन्द्रियमनसा-
मिति क्रमेण यथासंख्यं चिदचिन्मय इति स्वयमचिन्मयोऽपि
जीवोपाधित्वेन तदेकयाधिल्लङ्घनिरूपत्वाच्चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥

तन्मात्रिकात् तन्मात्रकारणात्तामसादर्थे आकाशादिभूत-
पञ्चकं जज्ञे तस्यावरणस्याभावत्वात्तामसत्वं कारणस्य कार्य-
निवासरूपत्वात् तस्य निवास इत्यर्थे बुद्ध्याकण्ठजिह्वेत्यादिना-
कुमुदादित्वात् ठ्वा तन्मात्रिक इति सिद्धम् इन्द्रियाणि दश
तैजसात् तेषां प्रवृत्तिस्त्रिभावात्तैजसत्वं वैकृतात् सात्त्विकात्
देवता दिग्वातादयः चकारात्मनश्च तेषां प्रकाशस्त्रिभावात् सात्त्विक-
त्वम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु यदेकं पुनर्यद्वद्वत् प्रकृतपुरुषरूपेण द्विधा रू-
पमभवत्

सत्त्वं किमिति शङ्कां निराकर्तुमाह । मया प्रचोदयमाणायाः इति
प्रकृतस्तमसादयो गुणाः अभवन् अभिव्यक्ता बभूवुः पुरुषानु-
मतेन जीवानुग्रहकत्रां ॥ ५ ॥

तैजसो गुणश्चः सूत्रं महत् एव पूर्वं रूपं समभवत् ततः
सूत्रेण संयुतो महान् समभवत् ततो महत्तः विमोहनः देहा-
त्मसोहादिहेतुः ॥ ६ ॥

चिदचिन्मयः जीवसमुद्भूतः ॥ ७ ॥

तन्मात्रिकात् तन्मात्रकारणात् तामसात् अर्थः महाभूत-
पञ्चकरूपः जज्ञेऽमृतं तामसोऽहङ्कारात् शब्दतन्मात्रं तत आका-
शस्ततः स्पर्शतन्मात्रं ततो वायुस्ततो रूपतन्मात्रं ततस्तेजस्ततो
रसतन्मात्रं ततो जलं ततो गन्धतन्मात्रं ततो भूमिः तैज-
सात् दशेन्द्रियाणि वैकृतात्सात्त्विकात् दिग्वाताकैमचतोऽश्वि-
वह्नीन्द्रोपन्द्रमित्रकाः चन्द्रशेखराकाराश्च देवता चकारात्मनः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जीव की कर्म की प्रतुम्भित को देखकर मैंने प्रकृतियों
कोमित किया तब तमः राज्ञः सत्त्वाये तीन प्रकृति के गुण
होते मये ॥ ५ ॥

तिन गुणों से त्रिध्वनक्तिवाला सूत्र मया उस से
ज्ञान शक्ति वाला महत्तत्त्व मया फिर महत्तत्त्व के
विकार होने से तत्त्वको मोहित करने वाला अहङ्कार पैदा
मया ॥ ६ ॥

वह अहङ्कार सात्त्विक राजसा तामस रूप से तीन
प्रकार से है वही क्रम से पञ्चभूतों की तन्मात्रा तथा
ज्ञानेन्द्रिय चक्षुर्दृष्ट्य और मन इनका कारण है ॥ ७ ॥

तिसम तामस अहङ्कार से शब्दादि से तन्मात्राओं से आका-
शादिक पञ्च भूत पैदा मये और दश इन्द्रिय राज्ञ
से मये सात्त्विक से इन्द्रियों के देवता मये ॥ ८ ॥

भीमरक्षीप्रकृतभावाधर्शनीका ।

भ्रम वैराजान्तर्धामिणः ॥ ८ ॥

सलिले संस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थिति तस्मिन्सलिल-
संस्थितावयवेषु धीनारायणरूपं लीलाविग्रहेण सममवस्थित
इत्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतम् तत्र चाऽऽत्मसूत्रतुरानने-
रूपमोगविग्रहेण पुनर्वैराज एव तस्मिन्नाविभूत इत्यर्थः ॥ १० ॥

सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् ।

लोकान् संपात्नान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥

देवानामौक्त आसीत्सभूतानां च भुवः पदम् ।

मर्त्यादीनां च भूलोकः सिद्धानां त्रितयात् परम् ॥ १२ ॥

अधोऽसुराणां नागानां भूमेराकाऽसृजत्प्रभुः ।

त्रिलोक्याङ्गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ॥ १३ ॥

योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य महतिः ॥ १४ ॥

मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ।

गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति तिमज्जति ॥ १५ ॥

अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो यो या भावः प्रसिष्यति ।

१ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

रजसा युक्तो मदनुग्रहात्तपसाऽसृजत् भूतलसिद्धिमा-
भुवः अन्तरिक्षलोकः स्वः स्वलोकः महर्लोकश्चैव उपलक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥
लोकसृष्टिप्रयोजनमाह । देवानामिति सधेन ओक्तो निवासः
महर्लोकः स्थानम् त्रितयात्परं महर्लोकः ॥ १२ ॥

भूमेरधः अतवादि एवं व्यवस्थायां कारणमाह साधेन ।
त्रिलोक्यां पातालादिसिद्धिमाह ॥ १३ ॥

योगादितारतम्येन तथोत्तरं महर्लोकद्वयः महर्तिर्बहुपट-
लोकः ॥ १४ ॥

तत्र तु महर्तिरितिरेकेणोत्तरा गतयश्चेष्टया इत्याह । वैराग्या-
यम् मया कालशक्तिना धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतु-
भूतेन गुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जत्यासत्त्वलोकमुत्तमगतीः प्राप्नोति
पुनर्निगज्जत्याव्यावरं नीचा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥

सृष्टिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपक्ष्यत्वात्संप्रतिपादनाय का-
रणेन कारणस्य व्याप्तिमाह । अणुरिति । उभयेन संयुक्तो व्याप्तः
तदेवाऽऽह । प्रकृत्या ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

टीपिकाधीपिनी टिप्पणी ।

स्वर्गं भगवतस्तदासनात्समस्तदेवा ज्ञान्तव्यामिष्येति व्याख्या-
तम् ॥ ६ ॥

तत्र च पद्ये ॥ १० ॥

लोकान् भुवनानि अग्रे त्रितयात् परमित्येकरूपलक्षणाभि-
त्युक्तम् ॥ ११ ॥

प्रयोजनं देवादीनामवस्थितिलक्षणां योगादिभिः सिद्धि-
नाम् ॥ १२ ॥

अथ इत्युक्तम् । एवं व्यवस्थायां देवादीनां तत्तत् स्थान-
नियमलक्षणायां । त्रिलोक्यामिति साधेकम् ॥ कर्मणां
गार्हस्थ्यधर्माणां गतयः फलात्मकानि स्थानानि योगादितार-
तम्येनेति तत्र योगोऽष्टाङ्गस्तस्य तारतम्येन महर्लोकः
सर्वम् ॥ १३ ॥

तपो वानप्रस्थत्वं ब्रह्मचर्यं च तत्रोपकुर्वन्ब्रह्मचर्येण
सह नैष्ठिकेन तेन जनः । वानप्रस्थत्वंतपसा तपोलोकः ।
न्यासेन सत्यलोको गतिरिति व्याख्येयम् । अत्र ब्रह्मर्षीति
वाक्यात् तत्संकुलं हरिपदानेतिमात्रद्वैतस्य तत्रिमात्रेण
द्वैतमेकानां विमानेनैतु कर्मादि प्राप्तेरिति स्वस्यैव व्याख्या-
नाल्लोकप्रकरणाच्च महर्तिर्बहुपटलोक इति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

तत्र तासु गतिषु मध्ये कर्मयुक्तं कर्मफलेन योजितमि-
त्यर्थः । “फलमत उपपत्तेः इति न्यायात् ॥ १५ ॥

अद्वितीयेति । अभिज्ञातमज्ञानप्रयोजनकत्वात् तत्प्रतिपाद-
नाय अद्वितीयात्मप्रतिपादनाय ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यशुक्लपद्यम् ।

समभवं चतुर्मुखरूपं समभवं तत्प्रकारं विवृणोति । सम-
नाश्यामिति । विश्वं ख्यं जगदाख्यम् ॥ १० ॥

भुवः अन्तरिक्षम् ॥ ११—१३ ॥

योगस्य प्राणायामाश्वासनादिकरूपस्य न्यासस्य सत्यासाधनस्य
ब्राह्मसंन्यासिनां स्मृतमिति वचनात् महर्तिः परमपदप्राप्तिः ॥ १४ ॥

धात्रा कारणभूतकर्मयुक्तमिदं जगत् इति चिदंशो
विवक्षितः ॥ १५ । १६ ॥

१ सर्वद्वयसंयुक्त इति वि० पाठः ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मयेति । सर्वे भावाः महदादयः सत्ता सञ्ज्ञादिताः अन्तरात्मतया प्रविष्टेन मया प्रेरिताः सहस्र मिलित्वा कारिणः कार्योत्पादन-
क्षमाः अनेनात्ममन्त्रेणात् प्रागसहस्राकारित्वं सूचितं तथा-
चोक्तं "नाताधीर्णाः पृथुनास्ततस्ते सहति विनेति" । अयं
विशिष्टः । ममोक्तमभाषनं स्यागम् ॥ ६ ॥

सलिलमश्नवे नस्मिन्नयदेऽहमभवं चतुर्मुखरूपेण समभवं तत्-
प्रकारं विबुधाणि । मयेति । विश्वाख्ये जगदाख्ये पञ्चमभूतत्र पञ्च
आत्मभूतमुक्तः समभूतः ॥ १० ॥

सः आत्मभूः रजसा युक्तस्तपसा चातो मधुप्रहारसपा-
लान् लोकानमृजत् लोकानेवाह । भूभुवः स्वरिति त्रिधा । भूभुवः
स्वरिति पदत्रयमव्ययम् ॥ ११ ॥

तत्र सः स्वर्लोकः देवानामोकः स्थानमभूत् भुवोऽन्तरिक्षं भूतानां
पदे स्थानमासीन्मर्त्यादीनां भूर्लोकः पदमासीत् सिद्धानां भृगवा-
दीनां ब्रह्मणीनां त्रितयाल्लोकप्रयात्परं महज्जादिकं पदमासीत् ॥ १२ ॥

असुराणां नागानां लोकाः स्थानं भूमेरधस्तादतलादिकम-
मृजत् अतलादीनां भूविधरूपत्वेन भूम्यामेवास्तमावात् महारा-
जानां सुखप्रधानत्वेन स्वःशब्देनैव समहास्त्रिलोकत्वव्यवहारः
अवातरल्लोकविषयस्य तु लोकानां चतुर्दशत्वव्यवहारः एवं
च सर्वेऽपि लोकाः कर्मणा प्राण्यस्त्रिलोकवन्तगता एवेत्याह-
त्रिलोक्यामिति । त्रिगुणात्मनां त्रयो गुणाः सत्त्वाद्यो येषां
तेषामात्मनां क्षेत्रज्ञानां कर्मणां सात्त्विकराजस्तमसकर्मणांगतयः
फलभूतलोकप्राप्तयः त्रिलोक्यामेव ब्रह्मावहान्तर एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्तुपपादयति । योगस्येति । योगस्य प्राणायामादिरूपस्य सन्धा-
साधनस्य च गतयः अमला निर्मलाः सात्त्विक्यः ता एवाह-
महज्जनस्तपः सत्यमिति । यदि कर्मणामेता गतयस्तर्हि तद्-
भक्तेः का गतिरित्यत आह । भक्तियोगस्य सद्गतिरिति । मयि-
त्ये-
तत् पूर्वोत्तराभ्याम् सम्बध्यते मङ्गलियोगस्य मद्गतिः पर-
मपदप्राप्तिः फलमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इत्थं महदादिसमष्टिद्वयद्विरूपेणोभयात्मना प्रकृतिरुपपादिता
द्विधा । समसवद् बुद्धिमिति प्रकृतिपुरुषशरीरकस्य ब्रह्मणः कारण-
त्वमुक्तं ननु प्रकृतेरेव कस्त्वनसमष्टिद्वयद्वितत्वात्मना परिणामे
स्वति कथं विशिष्टस्योपादानत्वसिद्धिः न युज्यते च विशि-
ष्टोपादानत्वम् अन्वया विशिष्टोपादानेऽपि विकाराभ्यस्तापसरित्या-
द्यङ्कावां विशिष्टोपादानत्वं साधयितुं तावद्विशिष्टोपादानस्योपादा-
नत्वं नाम सद्धारकावस्थाभ्यस्त्वे प्रत्यक्षस्य प्रकृतिपुरुषनिग्रम-
नमेवरूपमेवेत्यभिप्रेत्याह । मयेति । मया यात्रा अस्तः प्रविश्य
प्रयासनेन सर्वा कालात्मना कालशरीरकेण बहिः कालरूपेण
चरता च गुणपरिणामात्मके प्रकृतिमण्डले वस्मज्जति उत्प-
द्यते निमज्जति विनश्यति आश्रयेनेनात्मनो आश्रयेतावस्था-
निर्वाहकत्वप्रतीतेर्नियमनमेवप्रतीतेश्च सद्धारकावस्थाभ्यस्त्वे
आवस्थाभ्यस्त्वेऽपि सिद्धिः नियन्तृत्वप्रतीतेश्च निमित्तकारणत्व-
सिद्धिः तत्र सद्धारकावस्थाभ्यस्त्वेन स्वरूपतः स्वभावतश्च न
विकारः सर्वोपस्थितचेतनाचेतननियमनमेवस्यासद्धारकावस्थापि न
तस्य स्वरूपस्वभावविकारात्मकत्वं यद्यपि तन्नियमनं तद्गताव-
स्थानुकूलसंस्वरूपज्ञानावस्थाकल्पमेवेति स्वभावतो विकारश्च-

रूपत्वमेव तथापि सद्धारकावस्थाकालात्मकजीवधर्मभूतज्ञानविकारस्य
हेतुविकारात्मके किं तु निरतिशयोक्त्येवमहकल्याणगुणात्म-
कत्वमेवेति तात्पर्यं कर्मयुक्तमित्यनेन नियमनस्य कर्मोत्पत्त्य-
प्रतीतेरात्मनो वैषम्यनैर्घृणयाद्यभावं फलितः ॥ १५ ॥

इदं जगदित्यनेन किमचेतनं विवक्षितं किं च चेतनमित्यत्रोभय-
मपीत्यभिप्रेत्य तत्र हेतुत्वेन चेतनाचेतनयोर्मिथोऽनपादित्वमाह ।
अणुरिति । यो यो भावोऽयं प्रसिद्धति प्रमितो भवति स सर्वोऽपि
भावः प्रकृत्या युरूपेण चेत्युभयेन संयुक्तः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं सृष्टेश्चतुर्विधतिसंख्येमहदादितत्त्वेः किं कल्पमत्राह ।
मयेति ॥ ५ ॥

आयतनत्वं दर्शयति । तस्मिन्निति—

चिदानन्दशरीरस्तु प्रविष्टोऽयदे हरिः स्वयम् तन्नामेभूतदेहोऽ-
भूतपञ्चादपि चतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तु सर्वाण्डे व्याप्तदेहो महा-
तपाः । हरिस्तु सर्वव्याप्तोऽपिभूतदेहो ननु कश्चित् । नेवास्य प्राकृतो
देहः प्राकृतोऽप्येव कश्चित् । इत्यनेन हरेर्भूतदेहो भास्तीति
ज्ञायते समभवं समीचीनतया व्याप्तोऽस्य न तत्पञ्चो मया-
मीत्यर्थः ॥ १० ॥

तपसा ज्ञानेन ॥ ११ ॥

लोको निवासस्थानं त्रितयात्परं महारादिकम् ॥ १२ ॥

कर्ममेवेन त्रिलोक्याः स्थानमेवमाह । त्रिलोक्यामिति ॥ १३ ॥

महर्लोकदिप्राप्तौ किं साधनमत्राह । योगस्येति । मद्गति-
मत्प्राप्तिः—

नैव विष्णोवमक्तस्य महर्लोकदिका गतिः ।

भक्त्युद्देकात्ममादूर्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनम् ॥

एवं ज्ञानं विना सापि महर्लोकदिका गतिः ।

ज्ञानोद्देकात्ममादूर्ध्वं यावद्विष्णोः प्रवेशनम् ॥

नित्यं १ शौ भगवद्रूपस्यापरोक्षेण दर्शनम् ।

मुहूर्तमात्रं ज्ञानं ह्यात्ममहाज्ञानं ततोऽधिकम् ॥

ज्ञानेन ब्रह्मलोकः स्वात्ममहाज्ञानादुत्तरगतिः ।

सदैवास्मिन्निर्दतं ध्यानं तप इत्पुण्यते बुधैः ॥

अपरोक्षदशा युक्तं नित्यं परामात्रकालया ।

अपरोक्षदशा नित्यमेकमात्रायुजायुतम् ॥

तच्चतुर्मांगया नित्यमपरोक्षदशा युतम् ।

पादयोगं समुद्दिष्टं ध्यानं नित्यमस्मिन्निर्दतम् ॥

पादयोगान्महर्लोको जनोलोकस्तु योगतः ।

तपस्तु तपोलोकः प्राप्यते नाग्यतः कश्चित् ।

इति स्मार्तवाक्येन महर्लोकदिप्राप्तावपि साधनविधेया अवग-
न्तव्याः ॥ १४ ॥

१ यागस्तेषां ज्ञानमिति श्रीणि साधनान्युक्तानि महारादिवै-
कुण्ठान्तानि पञ्चफलान्युक्तानि अतः कथमिति चेत्
सत्यं योगपदेन पादयोगः योगश्चेतिद्वयं तपस्तपः ज्ञान-
महाज्ञानं चेतिद्वयं क्रमेण महारादिलोकसाधनानीत्याशयेन
तत्तत्साधनवचनमाह नित्यं इत्यादिना ।

श्रीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तियोगरहितस्य का स्थितिर्ब्रह्म । मयेति । काष्ठात्मना ज्ञानाद्यात्मना धात्रा कारकया मया प्ररितकर्मयुक्तमिदं जगदस्मिन् गुणप्रवाहे उन्मज्जति सृष्टं भवति निमज्जति सहैव भवति ॥ १५ ॥

तमेव प्रेरणप्रकारं विवृणोति। अणुरिति। अतीतानागतवर्तमानत्वेन यो यो भावः पदार्थः प्रसिध्यति उत्पन्नो वर्तते तत्सर्वमुभयसंयुक्तं मया चित्प्रकृत्या च सरस्वत्या पुरुषेण हिरण्यगर्भेण संयुक्तमस्माभिः प्रविश्य प्रेरितं च यस्मात्तस्मादद्यापि सर्वं ब्रह्माभूय स्थितं दृश्यते ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रायतनमुपाधिः तत्रोक्तमत्वं व्यष्ट्यपेक्षया ॥ ९ ॥

द्वितीयपुरुषरूपेणाहं समभवं सलिलस्य गर्भोदकरूपस्य सास्थितिर्यस्मिन्निति च तन्प्रेणोक्तम् ॥ १०—११ ॥

सिद्धानां योगादिभिः ॥ १२ ॥

त्रिलोक्यामिति सार्धकम् पातालादिकभूभुवः स्वध्वेति कर्मणां गाह्येभ्यः भर्माणां तपो वानप्रस्थत्वे ब्रह्मचर्ये च तत्र ब्रह्मचर्येऽप्योपकुर्वाण्यत्वनैष्ठिकत्वभेदेन क्रमान्महर्जनश्च वनस्थत्वेन तपोऽभ्यासेन सत्यं योगतारतम्येन तु सर्वमिति ज्ञेयं महतीतिरिति तैः भक्तियोगप्राप्त्यत्वेन वक्ष्यमाणं यत्र ब्रजन्तीत्यादिवाक्यसाहाय्यात् त्रिलोकप्रकरणात् उक्तं च तृतीये देवान् प्रति ब्रह्मणोऽव तत्संकुले हृदिपदानि तस्मात्तद्वैरित्यादि टीका च तावन्मात्रेण हृदे भक्तानां विमानैर्ननु कर्मादिप्राप्त्यैरित्येषा एवमेव श्रुतिश्च "परीत्य लोकान् कर्मजितान् आब्रह्मणो निर्वन्दमायात् मास्त्यकृतः कृतेन"ति अत्राप्युक्तं इत्यस्य विशेषणं लोक इत्येव तत्प्रसक्तैः ईश्वरः सर्वभूतानामित्यादौ

तमेव शरणां गच्छ सर्वभावेन भारत ।।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ।

इति श्रीमद्भगवदुपनिषत्सु ॥ १३ ॥ १४ ॥

मया कर्म इदं जगत् कर्मयुक्तं कर्मफलान्न योजितमित्यर्थः

"फलमत उपपत्तेः" इति व्याख्यात ॥ १५ ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

भावाः सृष्टादयः ॥ ६ ॥

सलिलस्य गर्भोदकरूपस्य सास्थितिर्यत्र तस्मिन्महर्जने अहं गर्भोदकवाचिरूपः द्वितीयः पुरुषः समभवं स्थित इत्यर्थः । विश्वाख्यं लोककारणभूतं तत्रात्मभूतं वैराजं ब्रह्म भोगविग्रहः पुनश्च तुराननोऽभूदित्यर्थः ॥ १०—१२ ॥

कर्मणां तद्वतां योगस्याष्टाङ्गस्य न्यासस्य ज्ञानस्येति एतत् त्रितयवर्णां महाराष्ट्रप्रत्वात् लोकः वतयः प्राप्या महर्जिर्वैकुण्ठलोकः भक्तियोगस्य निर्गुणस्य तद्वतां निर्गुणानां प्राप्योऽपि वैकुण्ठलोकं निर्गुणं एवेति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

गुणमया गतयस्तु चेत्ता एवत्याह । मया काष्ठात्मना धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन इह जगत्सृष्टिमिति बोधः गुणप्र-

वाहे साकारे उन्मज्जति सासत्यलोकमुत्तमा गतीः प्राप्नोति पुनर्निमज्जति आस्थावरं जीवा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥

कारणान् कार्यस्य व्याप्तिमाह । अणुरिति । भावः कार्यभूतः पदार्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतचिन्तामण्यः ।

सलिले सास्थितिर्यत्र तस्मिन् सलिलसंस्थितामण्डे अहं सर्वं कारणरूपं समभवं मम नाश्यां पञ्चमभूतं तत्रात्मभूतं भूतम् ॥ १० ॥

स आत्मभूः रजसा युक्तः मदनुग्रहात्पञ्चा भूभवं स्वरिति त्रिधा लोकानसृजत अवशिष्टलोकसृष्टरूपन्तर्भावोऽत्र सम्भवति भूर्लोकं तत्वादीनामन्तर्भावः स्वर्गादिसंस्थात्परः ॥ ११ ॥

लोकसृष्टिप्रयोजनं दर्शयन् चतुर्दशलोकपक्षे सूचयति । देवानामिति सार्धेन त्रितयात्परं महर्लोकं ॥ १२ ॥

अधोऽतलादि केवलाभमधर्मनिष्ठानां भक्तिनिष्ठानां च लोकविभागं दर्शयन् सप्तलोकपक्षे सूचयति । त्रिलोक्यामिति साङ्ख्येन त्रिलोक्यां सर्वाः ब्रह्मचर्याद्याभमभ्यव्यतिरिक्ताविषयाः गृह्यभमविषयाः ॥ १३ ॥

योगस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य तपसो वानप्रस्थधर्मस्य न्यासस्य संन्यासिधर्मस्य भक्तियोगस्य तु महर्तिः महर्षावपि ज्ञानस्य भक्तावन्तर्भावः ॥ १४ ॥

तत्र महर्तिव्यक्तिरिक्ताः सर्वाः गतयः आगमापाविन्यो ह्यनित्यभूतजगदन्तर्गतत्वादित्याशयेनाह । मयेति काष्ठात्मना काष्ठात्मना धात्रा परमेश्वरेण मया देतुभूतेन गुणप्रवाहे इह जगदुन्मज्जति विनश्यति ॥ १५ ॥

द्वितीयशक्त्यात्मकत्वं जगत् आह । अणुरिति । अणु सूक्ष्मः सूक्ष्ममहान् तदन्तराले यो यो भावश्च कथं स्थूलादिः सर्वोऽपि प्रकृत्या भोग्यरूपया पुरुषेण भोक्ता च प्रसिध्यति अत उभयसंयुक्तः अयमर्थः सर्वत्र एककर्मफलभोगार्थं जीवो निर्विकारेण रूपेणैवास्ते प्रकृतिभोग्यरूपा महर्षादिपरमाणुपयताभिरुपस्थाभिः सास्थितेति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेरी प्रेरणा करने से सब महर्षादिक पदार्थ एकत्र समर्थ न होने से मिल करके ब्रह्मांड का उत्पन्न करते मये जाकि मेरा उत्सर्ग निवास स्थान है ॥ ६ ॥

जल पर रहने वाले उस ब्रह्मांड मे ब्रह्मा रूप से मैं उत्पन्न मया तिस मे मेरी नाभी से कमल मया तिस से ब्रह्मा मये जो कमल चौका मुदने रूप मया है ॥ १० ॥

उस ब्रह्मा ने तपस्या से युक्त होकर तथा रजो गुण से मेरे अनुग्रह होने से दिकपालोक सहित लोकों का तथा भू भुवः स्वः ऐसे तीन लोकों को पैदा किया ॥ ११ ॥

स्वर्ग तो देवों का स्थान मया और भूत मुनि आदि लोकों का भूवलोक स्थान मया तिसों का स्थान तो तीर्थों लोकों से उपर मया ॥ १२ ॥

यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् ।

विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥ १७ ॥

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परम् ।

आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।

सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तन्नित्यं त्वहम् ॥ १९ ॥

सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः ।

महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

पाताल लोक में असुरों का नाग लोगों का स्थान मया यह स्थान भूमिके नीचे परमेश्वर ने बनाया है तीनों लोकों में जो सब गति हैं वे त्रिगुण वाले कर्मों से निर्मित हैं ॥ १७ ॥

योगकी तपस्या की संन्यास की क्रम से गृहस्थादि-आश्रमियों की निर्मल गति है सो कौन है कि मनु-लोक जन लोक तप लोक सत्य लोक ये हैं और भक्तियों गुणादि को मेरा वैकुण्ठ नामही गति है ॥ १८ ॥

काल शक्ति वाले विधाता रूप होकर मैंने इस जगत को युक्त कर दिया गुणों के प्रवाह रूप इस जगत् में सब जीव ऊपर और नीचे जाते रहते हैं ॥ १९ ॥

छोटा या बड़ा जो जो पदार्थ लोक में प्रसिद्ध है वह सब प्रकृति तथा पुरुष इन दोनों से संयुक्त ही है ॥ २० ॥

श्रीभारतमहासंस्कृतभाषाटीका ।

इहानीं कार्यस्य कारणमन्तर्गतं दृश्यते । यस्य कार्यस्य भाविः कारणमन्तोऽवस्थान्ते च तस्य मध्यं मध्यावस्थाऽपि स एव वे प्रसिद्धं सृष्टिसृष्ट्यादिषु अत एवाव्यभिचारित्वात् स एव सञ्चरः अलं तर्हि मिथ्याभूतकार्यसृष्ट्या तत्राऽऽह । विकार इति । तैजसाः कटककृच्छ्रकादयः पार्थिवा घटशरावा-दयश्च यथेति ॥ १७ ॥

अन्वेवं तर्हि मनुदाकादीनामप्याद्यन्तरूपत्वात्सत्यत्वं एवाव-आऽऽह । यदिति । यदुपमुपादायोपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वं कारणरूपो मनुदादिभावः अपरमनुदादिभिराधिकं भावं विकुरुते सृजति यथा पिण्डो मृदमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत् स एव सञ्चरति पूर्वस्यानुपपन्नः कथं तर्हि सृष्टिकेलेव सत्यमित्यादिभ्यस्तत्राऽऽह । भाविरिति । यद्यदा यस्याऽदिरन्तश्च चित्तवक्ष्यते तदा तत्सत्यमित्यभिधीयते अस्या धरमकारणमनः सत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु तथाऽपि प्रकृतिपुरुषकालानामकावर्तनां भिन्नत्व-

तकथमद्वितीयता तत्राऽह । प्रकृतिरिति । अस्य सतः कार्यस्यो-पादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यथा तस्या आधारेऽधिष्ठाता परः पुरुषो यथा गुणलोभेणाभिव्यञ्जकः कालस्तद्विषयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु पृथक् प्रकृतेः शक्तिरत्वात्पुरुषकालयोरव-स्थाकूपत्वात् ॥ १९ ॥

एवं तावत्कालव्यवस्थामिवास्तिवाच्यं सत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्त्वमुक्तत्वा मध्येऽपि तस्यैव सत्त्वमुपपादानोऽप्यवधित्वेन सत्यत्वं दृश्यादिसत्यसं-प्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह । सर्ग इति । महा-त्वहुलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः अविवक्षेदेन किमर्थं प्रवर्तते तदाह । गुणेषु देहेषु विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्गो जीवस्तदर्थस्तद्गोपयोजनः किंपर्यन्तं प्रवर्तते यावत् स्थितेरन्तः सोऽपि किमवधिस्तत्राऽह । यावदीक्षणं परमेश्व-रस्य तावत् ॥ २० ॥

श्रीभारतमहासंस्कृतभाषाटीका ।
टीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्य कार्यस्य अत एव आद्यन्तमध्ये स्थिरत्वात् अव्यभि-चारित्वं सर्वानुगतत्वेनानभ्यस्तत्वं तस्मात् ॥ १७ ॥

अद्याद्यन्तरूपस्य सत्यत्वं तर्हि स्वकार्यमहङ्कारादिकं प्रति स एव सर्वोपादानरूपः । परमात्मैव सन् सत्यः । घटादिकं नामज्येष्ठमात्रे ह्यतदनुक्तं सृष्टिकेलेव सत्यं नाममात्रं विकारो-न कारणत्वं पृथगस्तीत्येवकारार्थं इति श्रुतिपदार्थः पर-मकारणस्य सत्यत्वविषया चेत्थं यदा पुण्ड्रिया आधिपत्यं विवक्ष्यते तदा तत् कारणं जलमेव सत्यं यदा तस्य सा विषयता तदा तेज एव सत्यम् एवं नस्थापि सत्ये तदा वायुरेव सत्यः तस्यापि सा चेत्तर्हि मृदापुरुष एव तस्यापि सा चेत्तर्हि अहङ्कार एव तस्यापि सा चेत्तर्हि मदानेव तस्यापि सा चेत्तर्हि प्रबालमेव तस्यापि सा चेत्तर्हि काल एव तस्यापि सा चेत्तर्हि महापुरुष एव तस्यापि सा चेत्तर्हि श्रीकृष्ण एवेति श्रीकृष्णस्य परमकारणत्वं श्रुत्यभिप्रेतं तथाच स्वयमेव व्याख्यास्यति ॥ १८ ॥

भीराधारमगादासमोक्षामिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रकृतेरकार्यत्वं मूलप्रकृतिरविकृतिरित्युक्तेः पुरुषस्य तत्
न विकृतिर्न प्रकृतिः पुरुष इत्युक्तेः कालस्य तत् अनादि
निधनः काल इत्युक्तेरेव । पुरुषकालयोरिति तत्र प्रकृतीक्ष-
णावस्थारूपत्वं पुरुषस्य । चेष्टात्मकावस्थारूपत्वं तु काल-
स्येति शेषम् ॥ १६ ॥

विविधतया देवनरादिरूपतया मुच्यतेऽभिनिवेश्यते चावतूपर्यन्तं
स्थितेर्जगन्मर्षादाया अन्तो विनाशः तावदुपर्यन्तं सगः
प्रवर्तते इत्यन्वयः सोऽपि अन्तोऽपि ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चीयम् ।

अवस्थानामागमापायित्वेऽपि उपादानेऽव द्रव्यस्य स्था-
विरवसाह । अस्तिवति । यस्य घटादेः यन्मृदादिः आदिः प्रादि-
काले अन्तकाले चास्ति मध्येऽपि स मृदादिरस्ति विकारो व्यव-
हारार्थः । अवस्थाप्राप्तिस्तु उदकाहरणादि व्यवहारफला-
स्तत्र घटपटकटकमुकुटादिकं निदर्शयति । यथेति ॥ १७ ॥

यदुपादाय यदुपादानं कृत्वा भावः कार्यपदायः यदा
विकुरुते तस्य तदा स आदिः यस्मिन्नन्तः प्रवृत्तः तद्द्रव्यं
सर्वं तत्त्ववस्थावहागमापायि ॥ १८ ॥

परः प्रकृतेः परः पुरुषो जीवः स च प्रकृतेराधारः सतः
कार्यस्याभिव्यञ्जकः अभिव्यक्तिनिमित्तभूतः प्रकृतप्रतितयं त्वहं
प्रकृतिपुरुषकावशरत्किजगत्कारणं परं ब्रह्माहमित्यर्थः ॥ १९ ॥

कार्यस्य जगतः प्रवाहनिवृत्त्यमाह । सगं इति । गुणविसर्गार्थः
स्थित्यन्तः गुणप्रयाधनो विसर्गः सृष्टिः स एवार्थः स्थिति-
रन्तरं यस्य सः महानिति उपलक्षणं गुणाधीनोत्पत्त्यादि
अपञ्चो नित्यः प्रवर्तते यावदीक्ष्यं मत्सङ्कल्पोवावसावत्प्रवर्तते
इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिराववाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं जगत्सृजति निमज्जतीत्यनेन प्रकृतिपुरुषयोः साक्षा-
त्सृजनाद्यवस्थाभयत्नमुक्तं तयोरेपि वा कथं नित्ययोस्तत्त्वं
स्थाविरविविधोऽदित्याद्युपायवस्थानामागमापायित्वेऽस्थाविरव-
व्यवस्थावतः स्थाविरत्वमाह । यस्तिवति । यस्य कार्यस्य य आदि-
रन्तरं य आदावन्ते चास्तीत्यर्थः । स तस्य तन्मज्जाम् मध्येऽपि
सोऽस्त्ववेत्यर्थः । यदा यस्यावस्थापरपर्यायकार्यरूपस्य वस्तुनो-
य आदिस्तदवस्थामज्जनाहेतया पूर्वमनुपरिणतः स एव तस्यान्त-
स्तदवस्थाविनिर्मुक्तोऽवशिष्यते मध्ये च तत्तदवस्थासु तत्तद-
वस्थामाकृतेनाविच्छिन्ने तत्र दृष्टान्तः यथा तैजसपार्थिवी-
तैजसाः कटकमुकुटादयः पार्थिवो घटशरावावयुः कटकाद्यव-
स्थापूर्वोत्तरमध्यकालेष्वनुवृत्तं मृत्पुष्पादिद्रव्यं यथा स्थावि-
रविविधार्थः । द्रव्यस्थाविरव्यवस्थेन कार्यकारणयोरेकैकः फलितः

सत्कार्यवाक्यं तर्हि घटादिविकारः किमर्थं इत्यत आह । विकारो
व्यवहारार्थ इति । विकार इति नामभेदस्याप्युपलक्षणं विकारो-
वस्थानामभेदप्रतिपत्तिस्तु घटेन जलमाहरेति व्यवहारार्थः
जवाहृणादिप्रयोजनायैवत्यर्थः । अत्र चाचारमगां विकारो
नामभेद मृत्तिकेत्येव सत्त्वामिति श्रुत्योऽनुसंहितः ॥ १७ ॥

उपपादितं स्थाविरत्वमेव मग्यन्तरेणोपपादयति । यदुपादा-
येति । भावः स्थावस्थावस्थितः पदार्थः यदुपादाय यदुपादानं
कृत्वा विकुरुते स्थावस्थां भजते स पूर्वः तुशब्दोऽवधारणार्थकः
स्थावस्थायाः पूर्वमुपादानतयावस्थितस्तदात्मक एवेत्यर्थः ॥ १८ ॥
स्थावस्थायाः परस्तादपि तदात्मक एवातो यस्मिन् द्रव्ये
यस्य विकारस्यादिरन्तरं दृश्यते तद्द्रव्यं सर्वं स्थाविरत्वेना-
भिधीयते न त्ववस्थावहागमापायितीति भावः ॥ १८ ॥

इत्थमचिद्रव्यस्य स्वरूपतः स्थाविरत्वमवस्थानां तद्विपरी-
तत्वं चोक्तमथ प्रकृतिव्यवस्थास्वरूपस्य पुरुषस्य संहारका-
ऽहारकोमयावस्थाभयत्वं स्थाविरत्वं च यदन् ब्रह्मणोऽपि सहा-
रकावस्थाश्रयत्वस्थिरीकरणाय चिदचिच्छरीरकत्वनिवृत्त्यनेन
तत्त्वामानाधिकरण्याने निर्दिशति । प्रकृतिरिति । अस्त्ववमनुस्या-
दिविविधदेहजातस्य प्रकृतिरुपादानं परः प्रकृतेः परः पुरुषो
जीव आधारः पुरुष इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं यदा एक-
स्मिन् जीवे कथितं तुल्यन्यायाज्जीवान्तरेऽप्युहितं भवत्येकैक-
वचनम् एवमन्यत्रापि अत्राधारो देवादिसरीरान्तः प्रवेशेन आदि-
अनेन संहारकावस्थाभिव्यक्तमुक्तं प्रकृतिगतावस्थानां तद्द्रव्यं
तद्वारकपर्वन्तत्वादेवं च न जीवस्य भावयोः स्थाविरत्वविरोधः
सत एव स्वरूपतः स्थाविरत्वमनित्यत्वात्मानः अभिव्यञ्जकः
कालः भवेत्तद्वानाभिव्यक्तिनिमित्तभूतः कालः सृष्टिकालो-
हि ज्ञानविकाशो जीवनामनेन सङ्कुचितविकाशरूपविकाश-
क्रमभूततत्त्वानामिति फलितं तत् एवाहारकावस्थाभयत्वं च
तत्रितयं ब्रह्म प्रकृतिपुरुषकावस्थावहागमापायि ब्रह्म शरीरात्म-
भावनिवृत्त्यनेमिदं सामानाधिकरण्यात् यदा ते प्रकृतिपुरुषका-
लावयोऽव्यवस्था यस्य तत्रितयम् "संख्याया अवयवै तवपु-
तस्य "द्विप्रियान्तवस्थावत्त्वं" इत्यजादेशः अनेन ब्रह्मणः स्थाव-
रवभूतचिदविद्वद्भारा तद्द्रव्यस्याश्रयत्वं फलितं ब्रह्मणस्तत्त्वं
देवतान्तरपरत्वेऽप्युदासायाह । ब्रह्मण्यहमिति । इत्थं चिदचितोऽ-
स्वरूपतः स्थाविरत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

अथ कार्यस्य जगतोऽपि प्रवाहनिवृत्त्यमाह । सगं इति ।
यावदीक्ष्यं मत्सङ्कल्पो यावत्सावर्ण्योपपत्त्या महानित्युपलक्ष्यं
महदादिः सगः प्रपञ्चः गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तः गुणोः सर्व-
विमर्षिसर्गः सृष्टिर्यस्य सः अर्थाद्विद्वद्वपः तस्य स्थिति-
रन्तः संहारश्च यस्य तथाभूतः नित्यः प्रवर्तते ॥ २० ॥

श्रीमद्भिराववाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु कार्याणां निमित्तकारण्येन मेवः कुलाजे एव इति
न तत्र शक्नु कित्पुपादानकारण्येन कथमिति तत्राह । अस्तिवति ।
तुः स्थाविरवस्थावहागमापायि इति वचनात् तुशब्दो विरोधं वक्ति तस्य
महदादिकार्यस्यः सत्त्वादिकारणविरोधः आदिरुपादानकारण्ये

श्रीमज्जिष्णोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यदस्व मुद्रितं अस्तस्य यदस्थानं च यस्मात्तस्मात्तस्य कार्यस्य
मध्ये च स वैतान्यः इत्यन उपादानकार्यानां भेदः कार्यस्थाने
निश्चीयते मुद्रितं इति भावानुरक्तप्रत्ययवैधत्वात् । इयमेवार्थः
दानोपादानादिव्यवहारविविधयो विकारो विविधभकार इत्यकः
स्मिन्स्ततो लघे नष्टः पट इत्यौपचारिकसामानाधिकरन्थे
विनष्टतन्तुनैव पटस्य भेदः नास्मैतौ भेदाभेद इति जानीहि कथ-
मभेदाहरणमाह । वेत्यति । यथा लोहमुदाद्युपात्तघटादिपकार्याः
विनाशित्वरूपया भेदवन्तोऽप्यादावन्ते मध्ये च कारणोनाभिज्ञा
अनुभूयन्ते इति—

प्रकृत्यन्त विकाराणां कोट्यंशो भेद उच्यते ।

लयेवकाशतो भक्तः सोऽपि नाभेदवर्जितः॥

मेदाभेदमतः प्रादुर्भवं चानयोर्बुधाः ।

इति प्रमाणान्तरां विशेषस्तु न गृह्यते यथा व्यवहारार्थो
 व्यवहारान्तरां विकारा विनाशलक्षणाः तस्यावयवस्य तेन
 भेद इति तन्मध्य इति वा ॥ १७ ॥

ब्रह्मणो विकारात्पञ्च इति केचित्सम्मतं प्रत्याह । यदुपा-
 दायेति । सङ्गा मुख्यतमिह सङ्गा इतरकारणोक्त्यो व्यावर्तयति ।
 यदिति । तुल्यस्य ब्रह्मणो मुख्यत्वमभिप्रेति पूर्वो भावः उपा-
 दानवश्याः पदार्थः प्रकृत्या विभक्त्युपादाय निमित्तकारणात्प
 आदाय यस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यमाश्रित्यापरं कार्यरूपभाव-
 मुद्दिह विकृते विकारयति च यतो ब्रह्मणोऽन्य-
 सादिरस्तस्य यस्मिन् ब्रह्मणि मध्ये चावस्थितिस्तद्व्या सत्यं
 वरसायेवकार्यं स्रजन्त्रं विकारादिदोषविधुरं चेत्यर्थः—

पारमार्थिकसत्यत्वं स्वातन्त्र्यमभिधीयते ।

तद्विषयोरेव नान्यस्व तदन्येषां सदास्तित्ता ॥

शनि षष्ठ्यात् ॥ १८ ॥

इतोऽपि विकारमन्तरेण मुख्यं कारणं ब्रह्मैव प्रकृत्यादीनां
सत्त्वावास्तव्यधीनत्वाविति भावेनाह । प्रकृतिरिति । सत्त्वादिगुण
रूपा प्रकृतिरस्य जगतः उपादानमात्रं परः पुरुषः हिरण्य-
गर्भः आचारः काण्डोपि रूपास्तरेण हिरण्यगर्भं एव सतो
जगतोऽभिद्वन्द्वकः निमित्तकारणम उपादानमाधारो द्वन्द्वक
इति कारणप्रत्यक्षं ब्रह्म सर्वशक्तिपूर्णोऽहमेव तेषां सत्प्रकृतिप्रदोऽह-
मित्यर्थः । दिशब्देन "काण्डोपि" इत्यादि-
शब्दिनः । सर्वजीवाभिमानो स परः पुरुष उच्यते । प्रकृतिर्नाम
सत्त्वादी प्रकृतेः अभिमानिनी । सा प्रसूते जगत्सर्वं सत्प्रसारक्य
सर्वश" इति सूचयति तु शब्दः प्रकृत्यादिष्वपी ब्रह्मणो महात्
विद्योपोऽस्तीति सूचयति ननुक्तम्—

माधवाय नमः प्रसविताय कैशवः ।

का. ख. ग. कृ. ति. पुं. स्त्रां च तन्मूलप्रकृतैरादि ॥

आधारां व्यञ्जकश्चैव सर्वस्यापि निवासकः ।

प्रति ४२६॥

इतोऽपि जगतः सृष्ट्यादेस्तत्त्वकारणां प्रतीक इति साधनेन
सृष्ट्यादेः कोलाकाशमाह । जगत् इति । अयमर्थः । भावत इति ।
तद्विन् तावत्सर्गं उत्पत्तिर्हीय पीत्रोपयेया प्रवर्तते यावदीक्ष्या
यथा ज्ञयः क्वादिनि क्षरेः समस्तं तदा स्थित्यन्तः रिपते-
कृतः प्रलयो भवतीति उत्पत्त्यादिकं भगवत्कृतं कामस्यः ॥२०॥

[४५८]

समैव तु सर्वसत्तासंपादकं सत्त्वमिति वक्तुं युक्तिं दश-
यति । वदिति ॥ १८ ॥

तथैवाह । प्रकृतिरिति ॥ १६-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात् कार्यस्य कारणात्मकत्वमेवति दर्शयति । यस्तिष्ठति ।
 वक्ष्य कार्यस्य यः आदिः कारणात् अन्तः लक्षणान् च तस्य मध्यं
 मध्यावस्थापि स एव सत् सत्य एव अग्रमर्षः पूर्वमविकृतं
 कारणात्मैव पश्चात् विकृतं सत् कार्यत्वमापद्यते न तु कार्ये
 कारणात् पृथग्भूतं वस्तु भवति अतः कार्यस्य मिथ्यात्वे कारि-
 णाभ्याप्यंशेन मिथ्यात्वप्रसक्तेः कार्यकारणो उभे अपि सत्ये
 एवेति यस्मान्नयं तस्मात् विकारः कार्ये पदार्थो व्यवहारार्थो-
 व्यवस्थाप्यभ्याभ्यान्तानां सत्येनैव वस्तुना सिद्धः सत्य इत्यर्थः
 यथा तैजसाः कटककुण्डलादयः पार्थिवा घटशरावाद्यश्च
 सत्या एव व्यवहियन्ते ॥ १७ ॥

किं च कार्यकरणयोरेकमयोः सत्यत्वेऽपि मुक्तिरप्येव सत्य-
मिति श्रुत्या यदुच्यते तत्सत्यशब्देन कारणमयोच्यते इत्याह ।
यद्वस्तु उपादाय पूर्वं भावः परं विकुरुते सृजति तत्सत्यं सत्य-
सङ्गं कारणमित्यर्थः । यथा पिण्डो मृदमुपादाय स्वयं निमित्त-
भूतो घटं सृजति तन्मृदस्य सत्यं किं च यद्यदा यस्यादिरन्तरेण
भवति तदा तत्सत्यमभिधीयते इति मृदं सत्यत्वं घटमपेक्ष्य
कारणत्वमिति मृदादीनामापेक्षिकं सत्यत्वं प्रकृमेन्तु परमकारण-
त्वं लक्षणाभास्यन्तिकं सत्यत्वमायायाम् अत्र कारणस्यैव कार्यरूपत्वेन
प्रतिपादनादुभयोरपि कार्यकारणयोस्तन्तुतः सत्यत्वेऽपि
तत्सत्यमभिधीयते इत्युक्तेः कारणस्य सत्यमिति नामैव मगधता
कतमित्यवसीयते मृत्संकेतस्य सत्यमिति श्रुतेः सत्यकार्य-
साहेऽपि उपादयानाद्यम् अत एव तत्सत्यः भवतीत्यप्रयुज्य तत्सत्य-
मभिधीयत इत्युक्तं उपादयान्ततरे प्रत्याशयेन्मिदं मायावादस्या-
प्रसङ्गात् कार्यकारणयोर्लक्षणास्य सर्वैरेव ज्ञातव्यत्वाद्वाक्यस्यास्य
वैयर्थ्यमेव । पक्षेनेत्यवधेयम् ॥ १८ ॥

तत्तु तर्हि परमेश्वरस्य तत्र कथं परमकारणत्वं कस्यमा-
त्यन्तिकसत्त्वं तत्राह । प्रकृतिर्हीनित्वस्य सतः कार्यस्योपादाने-
या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्चास्य आधारः केषाञ्चिन्मने सञ्चि-
ष्टानकारणं पुरुषः यश्च गुणज्ञोभेनाभिव्यञ्जकः कालो निमित्तं
तद्विनयं ब्रह्मरूपोऽहमेव प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषस्य भवेत्तत्त्वात्
कालस्य भवेत्तत्त्वात् तद्विनयपदमेव एवं च प्रकृतेर्ज्ञानरुपाका-
नत्वादेव मम जगद्रुपादानत्वं किं तु तस्य विकारित्वेऽपि त-
मे विकारित्वं तस्या मच्छक्तित्वेऽपि मत्स्वरूपशक्तित्वाभावात् किं
तु बाह्यरूपशक्तित्वमेव मत्स्वरूपस्य मायातीतत्वेन सर्वथा स-
प्रसिद्धेः ॥ १८ ॥

जगत्सर्गोऽयं कियत्कासावाधिरिति जेत् श्रितिकालपर्यन्त
इत्याह । सर्ग इति । महान्तियदुक्तः पौनःपर्यया पितृपुत्रादिरूपेण
नित्यशोऽविच्छेदेन प्रमथः गुणेषु देहेषु विविचयतया सृज्यते
इति गुणविसर्गो जीवस्तदर्थः तन्नागादिप्रसंसितकः स च सर्ग

विराणमयाऽऽसाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ।

पञ्चत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २१ ॥

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते ।

धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शनी ।

स्तावत् प्रवर्तते यावत् स्थित्यन्तः स्थितेः पालनस्य मन्तः
समाप्तिः स चान्त एव किमवधिकस्तत्राह । यावदीदृशं पालने
ल्लानुकूलमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रावस्थानामनित्यत्वेऽपि अवस्थावतः पदार्थस्य सत्त्वादान-
कत्वात्सत्यत्वमाह । यस्तिवति । यस्योपादेयस्य सावस्थाना सा भवतु
अनित्या यस्तु यस्य कार्यस्य भाविः उपादानभूतः पदार्थः
मन्तः कार्यावस्थापगमेऽवशिष्यमायः पदार्थः मध्यं कार्या-
वस्थामप्यं मध्यं विवृणोति । व्यवहारायः विकार इति च अव-
धारणो स एव तस्य कार्यस्य सम्मूलम कार्यं काररण्यान्म-
कमित्यर्थः । अथा तैजसाः कुण्डलादयः पार्ष्णिवाः घटशरावा-
दयः कारणात्मकाः न हि विकृतिः सज्जति कनकस्य तदात्म-
तया इति कथमयथा सज्जति भुवि कस्तूरपद्मानि नृणांमिति
चोक्तत्वात् "सन्मूलाः सौम्येमाः मजा इत्यदिभूतेः ॥ १७ ॥

ननु पूर्वपूर्वपदार्थस्योत्पत्तौ तत्पदार्थकारणत्वे प्रतिपादिते
भगवतः स्वस्य ब्रह्मणः तत्तत्कारणत्वं तर्हि न स्यादत आह ।
यदिति । तुशब्दोऽवधारणो यस्य ब्रह्मणः उपक्रमे एकमेवासी-
दित्युक्तस्यैव पूर्वो भावः पदार्थः प्रकृत्यादिः यस्यैवापरं मह-
दात्मिकं यदा विशेषतः करोति तदा यद्ब्रह्मोपादायैव न तु
स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः किं च यदेव भादिः पूर्वपदार्थः यदेवान्तो-
ऽपरपदार्थः तत्सत्यं ब्रह्मामिधीयते सर्वकारणतया प्रतिपाद्यते ॥ १८ ॥

ननु तर्हि प्रकृत्यादीनां वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह । अस्य
महदाद्यणुपर्यन्तस्य प्रकृतिरुपादानं परः प्रकृतिविच्छेदः पुरुषो
जीवः आधारः धारकः सर्वं प्राकृतं वस्तु जीवः धारयती-
त्यर्थः । कालोऽभिव्यञ्जकः ननु तर्हि ब्रह्मणो भवतो निमित्त-
कारणत्वमागतमित्यत आह । तज्जिनश्च तज्जिकमपि ब्रह्मादम
प्रकृत्यादीनां स्वरूपतो भिन्नत्वेऽपि शक्तीनां शक्तिमतः पृथग-
वस्थानांमोवादिभेदः अतश्चिच्छेदकिमद्ब्रह्म जगदभिनितिमि-
होपादानकारणं तत्र परिणामित्वावयः प्रकृत्यावयवशक्तिविशेष-
धर्माः बन्धमोक्षाद्वैवाच्योऽशभूतवज्जिवधर्माः सर्वज्ञत्वसर्वश-
क्तित्वसर्वकारणत्वपरमानन्दत्वावयः परब्रह्मणः इति गुणसां-
कांशशङ्कानिरासः ॥ १९ ॥

एवंविधविभ्रमनिवृत्तये सृष्टिनिरूपणद्वारा आत्मानात्मपरमा-
त्मविधेकः प्रदर्शितः अथानेन विवेकेन विविधप्रसमूलजन्मम-
र्याप्रवाहनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह । सगै इति । गुणेषु भावा-

गुणेषु विभ्रमो विन्यासो यस्य स गुणविभ्रमो जीवस्तदर्थ-
स्तत्कर्मफलमोघार्थः । नित्यशोऽभिच्छिन्नः महान् मन्तावितः
सगैः स्थित्यन्तोऽन्त निधनश्च जन्ममरणप्रवाह इत्यर्थः । याव-
दीदृशं ममावलोकनं तावत् प्रोवापयेण भूतमाविश्यद्वेषेण प्रव-
र्तते मग कृपाविच्छेदनानन्तरे निवर्तते इत्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जो जिसका भावि भूत होता है वही उसका मध्य मे
सत्य होकर रहता है मध्य मे जितने विकार हैं वे व्यव-
हार के लिये हैं जैसे कि सुवर्ण के कुण्डलादिक और
मृत्तिका के घटभरावादिक होते हैं ॥ १७ ॥

महिषा भाव जिस पदार्थ को लेकर दूसरे भाव को
बनाता है सोह जव जिसका भावि मे रहता है वही सत्य
कहाता है जैसे कि मृत्पिण्ड मृत्तिका को ग्रहण करके
घटकार्य को बनाता है तो भावि अन्त मे रहने से मृत्ति-
का पदार्थ सत्य माना जाता है ॥ १८ ॥

इस जगत का उपादान कारण प्रकृति है परम पुरुष
इसका आधार है इसी सत्पदार्थ का प्रकट करने वाला
काज है यह तीनों मेरे विशेषण होने से मैं ही हूँ ॥ १९ ॥
ऐसी यह सगै सृष्टि प्रवृत्ति होता है बड़ा भारी है
पूर्व पर कार्य कारण रूप से नित्यही होता है जीव के
मोमाने के लिये प्रलय पर्यंत होता है वह भूत होना भी भगवन्त
सङ्कल्प पर्यन्त ही है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

प्रलयं निरूपयति । विराट् ब्रह्मण्डं मया कालात्मना आसाद्य
मानो व्याप्यमानो लोकानामहरहः कल्पाः सृष्टिप्रलया विविधाः
कल्पन्ते यस्मिन्तान्वा स्त्रस्मिन्विकल्पयतीति स तथाभूतोऽपि
पञ्चत्वरूपाय विशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति
पञ्चानां भूतानामैक्यरूपस्तेषां पृथग्भावापत्त्या नश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशा संभूतः आकाशा-
द्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः मज्जथ पृथिवी पृथिव्या ओषधयः
ओषधीर्योऽन्नम अन्नात्पुरुष इति धृत्यकसृष्टिकमप्रतिबोध्यैव
लयमाह । अन्न इति । मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नन्ते शते-
वशांशमनावृष्टौ क्षीणे सति तत्रैव लीयत इत्यर्थः । अन्नं धनासु
क्षीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः । धाना भूमौ उप्ता न प्रोदन्तीत्यर्थः
भूमिर्गन्धे संवर्तकादित्यशेषिता संकषणमुखाग्निना दग्धा च
सती भूतसूक्ष्मरूपगन्धमात्रावशेषा भवति ॥ २२ ॥

अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणो रसो ।

लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥

रूपं वायौ स च स्पर्शं लीयते सोऽपि चाम्बरे ।

अम्बरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

गन्धः अतवार्षिक्या वृष्ट्या प्लाव्यमानोऽप्सु लीयते एव-
मेवापो ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवन्ति ततो
रसोऽपि तस्मिन् लीयते ज्योतिश्च वायुनामिभूयमानं रूपमात्रं
सप्तस्मिन् लीयते ॥ २३ ॥

आयुश्च कालप्रैरितेनाम्बरेण प्रस्तः स्पर्शमात्रः सप्तस्मिन्
अम्बरं च भूतादिनाहंकारेण प्रस्पृश्यमानं शब्दतन्मात्रे तदेव
तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लक्षमुक्त्वा राजसाहंकारकार्य
स्याध्याह्नः इन्द्रियाणि स्वयोनिष्विति । स्वप्रवर्तकदेवतासु तेषां
प्रवृत्तिस्वभावस्यात्मवृत्तेश्च देवताधीनत्वात्तासु जय इति
वाच्योयुक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारणे राजसाहंकारे ज्योतिमि-
मेतः ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आसाद्यमान इति पाठो व्याप्यमान इति व्याख्यानं व्याप्य-
मान इति पाठेन योजनयानुवादमात्रम अहरहरित्यत्र ब्रह्मणः
इति शेषः ॥ २१ ॥

तत्र पञ्चत्वरूपपृथग्भावापत्तौ । तस्मादिति ब्रह्मविदा-
ज्योति परं तदेषाऽयुक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तैत्तिरी-
यके प्रकृतात् एतस्मादुपदितात् ब्रह्मणः । पुरुषोपाधित्वात्
पुरुषोऽन्तरसमयः स्थूलो देहः । तत्रैव भजे अज्ञोत्पादक-
पृथिव्येण इत्यर्थः । गन्धे गन्धतन्मात्रे ॥ २२ ॥

ततोऽपि तथानन्तरम् । तस्मिन् ज्योतिषि । तस्मिन्
रूपतन्मात्रे ॥ २३ ॥

तेषामिन्द्रियाणां वस्तुतस्त्विति स्वयोनिषु राजसाहङ्कार-
वृत्तिषु । अत एव स्वकारणेत्यादि व्याख्यासम् ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अथ प्रवक्ष्य उच्यते । विराडिति । लोककल्पविकल्पकः पृथि-
व्यादिलोककल्पितरूपविकल्पवान् विराड् ब्रह्माण्डं साध्यमानः
सहमात्रं नीयमानः पञ्चत्वाय विशेषाय विनाशरूपावस्था-
विशेषप्राप्तौ कल्पयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ प्रलीयते मर्त्यमिति मर्त्यशब्दः शरीरपरः ननु परस्य
मुक्त्वापसिचञ्चरीरस्य नानात्वावस्थापत्तिर्देह्यते अथैव भानासु
लक्ष्म्यानुपपन्नः नष्टोद्गमं हित्वा धाना भवन्ति नैव लीयन्ते

इत्याद्याहरेण योजनीयत्वात् अथ ज्ञाने शरीरं ज्ञानं भवेति
आहाराभावाच्चरीरनाश इत्यर्थः अन्नं भानासु लीयते भानासु
ज्ञानासु अन्नं नष्टं भवति प्रकृतिद्रव्याभावादित्यर्थः अतः परं
स्वार्थिक एवार्थ उपपन्नः भूमिगन्धे प्रलीयते इति गन्धशब्दरस-
रूपादिशब्दास्तन्मात्रपराः अम्बरं शब्दतन्मात्रे इत्यनन्तरादेः
इन्द्रियाणीत्यादि ननु इन्द्रियाणां योनय इति काश्चित्सन्ति
नैव तासां कारणं मत्तः समनस्कानामिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वात्
अतो मनासि प्रलयश्चानुपपन्नः सत्यम् एवमस्य प्रत्यक्षं योजनात्तत्
इन्द्रियकारणभूताहंकारद्रव्यैकदेशा योनिशब्देनोच्यन्ते तस्मिन्
समनसि स्वकारणे लीयमाने तेन सह सर्वेन्द्रियारम्भकांश्च
वैकारिक सात्त्विकाहंकारं लीयन्त इत्यर्थः । इति शब्दः
कारणमात्रपरः शब्दतन्मात्रं भूतादिस्वामयः ॥ २२—२४ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

एवं सृष्टिं निरूपयति प्रलयं निरूपयति । विराडित्यादिना । मया
कालशरीरकेण विराड् ब्रह्माण्डमासाद्यमानः लयमेवमाणा इत्यर्थः
कल्पभूतः लोककल्पविकल्पकः लोकानां जनानां कल्पः समग्र-
वादिकल्पितः स तस्मिन् विकल्पते इति तथा पञ्चा लोकानां
पृथिव्यादिलोकानां कल्पस्य कल्पनाया विकल्पो भेदो
तस्मिन् सः भुवनैः स्रान्तवर्तिभिः सह पञ्चत्वाय विशेषाय
पञ्चत्वरूपावस्थाविशेषाय कल्पते पञ्चत्वं नाशस्तमापन्नो
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदेवोपपादयति । अथ इत्यादिना । मर्त्यशब्दः शरीरपरः
शरीरमन्त्रे प्रलीयतेऽसासाये शरीरं प्रलीयते इत्यर्थः
“स वा एष पुरुषोऽज्ञश्चमय” इत्यक्षरसपरिणामत्वभ्रमणा तदगम्ये
तदुपदर्शनात् सद्रूपं मृत्वापसिचि शरीरस्यावस्थापत्तेरदयो-
नात् अन्नं भानासु लीयते भाना भान्यानि तेषु ज्ञानेषु सत्स्व-
रूपमपि ज्ञानं भवतीत्यर्थः । भाना भूमौ उप्ता न प्रोहन्तीति भावः
गन्धे स्वगुणे गन्धतन्मात्र इत्यर्थः । शब्दतन्मात्र इत्यर्थः तथो-
क्तात् ॥ २२ ॥

आप्तिरिति स्पष्टोऽर्थः ॥ २३ ॥

रूपमिति । रूपं वायौ प्रलीयते स च वायुः स्पर्शं सोऽपि स्वयोनिषु
इन्द्रियाणीत्यादि ननु योनय इति न काश्चित्सन्ति न च तासां
कारणं मत्तः समनस्कानामिन्द्रियाणां वैकारिकाहङ्कारकारणत्वाद्दतो
मनासि लक्ष्म्यानुपपन्नः सत्यम् एवमस्य प्रत्यक्षं योजनात्तत्
इन्द्रियकारणभूता वैकारिकाहङ्कारद्रव्यैकदेशा योनिशब्देनो-
च्यन्ते इति ॥ २४ ॥

योनिवैकारिके मौम्य ! लीयते मनसीश्वरे ।

शब्दो भूतादिमप्यति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयज्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

अधुना क्रमप्राप्तं लयं निरूपयति । विराडिति । विराडयद-
कोशः भुवनैः सह पञ्चत्वाय कल्पते पञ्चत्वानन्तरमपि भाव-
शेषाय सत्त्वादिगुणानुद्वेगाय नाशयेत्यर्थः । "विशेषणं गुणोद्दे-
काद्विशेषं पृथिवी स्मृतं" वचनात् अयदकोशनाशानन्तरं
पृथिवीलयाऽपि सूचयते इनेति लोकानां चतुर्दशसंख्यापदानां
कल्पः विकल्पना विकल्पोऽनन्तरकल्पा विविधकल्पना स
यस्मिन्स तथा च मयासाद्यमानः विनाशाय प्रयत्नात् ॥ २१ ॥

अविशेषायेति प्रस्तुतं पृथिव्यादिलयं विनिश्चाह । अत्र इति ।
अत्राभिमानिनामभिमन्यमानानां च एकांक्या निरूप्यमाणो लवो-
ऽभिमानिनीमिमन्वमानस्य स्वरूपोऽभिमन्यमाने विधासित इति
देव्यामौषधिमानिन्वां लीयतेऽत्राभिमानिनीत्युक्तेः अत्रमत्राभिमा-
निनी धानास्वीषधीषु औषध्यामिमानिन्वां देव्यां गन्धे स्त्रसुक्ते
रूपे ॥ २२ ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणि स्वयोनितु तेजसाहङ्कारे इन्द्रियमिममानिनश्च
स्वयोनौ वैकारिकाहङ्कारे ॥ २४ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अत्र तदुत्पादकपृथिव्यं तद्व्यक्तं धानासु तस्यापि कार-
णांशरूपासु सूक्ष्मावस्थासु तासु धाना भूमौ स्वाभवेक्षणयां
पृथिव्यां प्रलीयन्ते यथा पृथुता बोहने पुनरुद्भावे कल्पन्ते
इमं तथा न कल्पन्ते इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वयोनितु राजसाहङ्कारवृत्तिषु ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवसिंकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदनन्तरं किं भविष्यतीति चेत् प्रलय इवेति सं निरूप-
यति । विराट् प्रलयोऽयं मया कालात्मना व्याप्यमानः लोकानां
भूतानां मनुष्यातिथ्येगादीनां कल्पः सामान्यतः कल्पना
विकल्पो विशेषतश्च कल्पना यत्र सः पञ्चत्वाय विशेषाय
पञ्चत्वरूपो यो विशेषो विमानकल्पस्यै तं प्राप्नु कल्पते योग्यो
भवति पञ्चत्वं सृष्ट्युः ॥ २१ ॥

तत्र "तस्मादा एतस्मादात्मनः आकाशः सञ्भूतः आका-
शाद्वायुर्वायोरग्निरग्निरावः अक्षयः पृथिवी पृथिव्या औषधयः औष-
धीषोऽन्नम् अन्नाद्युक्तम्" इतिभृत्युक्तमुद्धृत्तमपि लोभ्येन
प्रलयमाह । मयं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नात्र सततवर्षद्वयपित्त-
नाधुष्ट्या भवेत् लयमप्य एव प्रथमं शरीरस्य तदनन्तरमेवाक्षय-
कारण्येन नाशाय तन्नाशाय धानासु स्त्रस्वीषधीषु धाना भूमौ भूमि-
गन्धे इति भवनैकमिदम्यथोक्तम् । तदुत्पत्त्या मुख्यात्मनश्च धाना ज्ञाती
स्त्रगुणगन्धमात्रावशात् भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणि स्वयोनितु स्वयोनौ तेजसाहङ्कारे ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेषुकनसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ संहारप्रकारं भवेत्ततो दर्शयति । विराडित्यादिना ।
लोकानां चतुर्दशभुवनानां कल्प कल्पनां विकल्पयति पृथक् पृथक्
स्वावयवैः छातयतीति स तथा विराट् चतुर्दशभुवनाकारो
मन्वीयो दहः मयासाद्यमानः पञ्चत्वाय नाशमानः भुवनैश्चतुर्द-
शलोकैः स ह पञ्चत्वाय कल्पते योग्यो भवति पञ्चत्वावेति
पदं त्रिवृत्त्यानि । विशेषाय ऐक्यं त्यक्त्वा सत्तद्भूतमात्राय ॥ २१ ॥

मयं शरीरमत्र प्रलीयते शतवर्षायामनावृष्टौ अन्नामात्रे
शरीरं निक्षिप्यते इत्यर्थः । अत्र धानासु लीयते धाना भूमौ न
प्ररोहन्तीति भावः । गन्धे गन्धतन्मात्रे ॥ २२ ॥

गन्धो गन्धतन्मात्रम् एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ २३ ॥

अन्ध्वरं शब्दतन्मात्रं इन्द्रियाणि स्वयोनितु राजसाहङ्कारे
राजसाहङ्कारस्त्वैकत्वेऽपि नानावयवत्वाद्भुवनम् ॥ २४ ॥

साक्षा टीका ।

जब प्रलय की इच्छा होती है तब हम इस विराट् जगत्
में व्याप्त हुए रहने हैं तब लोकों की कल्पनों का भेद
करने वाला यह जगत् विशेष रूप नाश के लिये भुवनों के
सहित प्राप्त होजाता है ॥ २१ ॥

पहिले मनुष्यादिकों के शरीर अन्न में लीन होजाते हैं
फिर अन्न अपने बीजों में लीन होते हैं फिर बीज भूमि में
लीन होते हैं फिर भूमि गन्ध में लीन होती है ॥ २२ ॥

गन्ध जल में लीन होता है जलका अपने गुण रस में
लय होता है रसका अग्निमें लय होता है अग्नि का रूप
में लय होता है ॥ २३ ॥

रूपका वायु में लय होता है वायुका स्थान में लय होता
है स्थान का आकाश में लय होता है आकाश का शब्द
तन्मात्रा में लय होता है और सब इन्द्रियों का अपने देव-
तों में लय होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसाक्षादीपिका ।

योनिस्त्युद्देश्यमतत्वादेकत्वमविचलितम् योनयो देवतास्तु
मनसि कुतः ईश्वरे निवसन्ति मनोवशादप्येव ह्यभवन् स्म देवा
इत्युक्तत्वात् इन्द्रियलोक एवात्रात्ममयीयः मनश्च देव-
ताभिः सह वैकारिकेऽहंकार इत्यर्थः । तामसाहंकारकायोपशोषि-
तस्य शब्दस्य लयमाह । अहो भूतादि तामसाहंकारमप्येति
तस्मिन् लीयते इत्यर्थः । भूतादिरित्युपलक्षणम् त्रिविधोऽप्यहं-
कारो महति जडांशं विहाय धानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति
कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगत्सोदकरवात् ॥ २५ ॥

स लीयते महान् स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः ।

तेऽव्यक्तं संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये ॥ २६ ॥

कालौ मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ।

आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥ २७ ॥

एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ।

मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवाकौदये तमः ॥ २८ ॥

एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः^(१) ।

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहितायां वैयासिक्याम् ।

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसन्वादे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

स स महान् स्वरूपो गुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वाद्गुण-
समस्तोऽहम्भावे विहाय गुणमात्ररूपो भवति तेऽव्यक्ते प्रकृतौ
सांस्वावस्थां गच्छन्तस्त्रियः । तदव्यक्तं काष्ठे कालाधीनत्वात्तेनै-
कीभूतावतिष्ठते अव्यये उपरतदृष्टौ ॥ २६ ॥

मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये वा अत एव जीवयतीति
जीवस्तस्मिन्महापुरुषे मयं भावः विश्वस्रष्टुर्महापुरुषस्योपकर-
णरूपः कालो वृत्त्यंशेन सृज्यश्चातस्तदात्मनावतिष्ठत इति
तदुक्तं सप्तमे 'कालं चरन्तं सृजतीश आभयं प्रधानपुंश्यां नर-
देव सखकृति' इत्येव च 'योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तवन्धो ।
चेष्टा माहुरचेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिवर्तसरान्तो महीषां-
स्तत्त्वेशान् जेमधाम प्रपद्ये' इति जीव आत्मनि प्रकृतेर्लीन-
त्वेन प्रतियोग्यसाधारणपरिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते आत्माचाऽऽम-
स्य एव नात्यन्त लीयते यतः केवलौ निरुपाधिः तत्र हेतुः
विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिप्रत्ययाभ्यां जडवतेऽधिष्ठानत्वेना-
सत्त्वेनेवेति तथा सः ॥ २७ ॥

अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह । एवमिति । मनसः कथं
भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं हृदि तिष्ठेत ॥ २८ ॥
उपसंहरति । एष इति ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमिव बनेदं दर्शितं तत्त्वमात्मनः ।

सांख्यप्रख्यानतस्तस्मै हरये गुरवे नमः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीभारमण्यवासनोऽस्मिन्निर्वचिता-

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उद्देश्यगतत्वाद्गुणेषु प्राप्तत्वात् अयोनिषु इति यत् पूर्व-
मुक्तं तस्यैव योनिरित्यनुवादः तथाच बहुवचनस्य योनिशब्दस्य
बहुवचनतयैवानुदितुमौचित्यात् एकत्रमविवक्षितं ग्रहं संमार्शो-
तिषत् । अत्रापि मनसि देवतात्मनेऽपि अभिप्राय इति ब्रह्म-
तानां मनोऽधीनत्वात्मनसि जय इति वाचोयुक्तिः सन्तु-
तस्तु स्वरूपो सात्त्विकाऽहङ्कार एव जयोऽभिप्रेत इत्यर्थः
रिक्तम् अर्थात् पूरयति मनश्चाति वैकारिकात्मनो जप्ते देवा वैका-
रिका इत्येत्युक्तेस्तत्कार्याणां तेषां तत्र जयस्याभिप्रेतत्वात् ॥ २६ ॥

तादृग्भावं गुणवत्समत्वं जडांशमित्यर्थः । गुणमात्ररूपः
अहंकारवज्ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपः । काळाधीनत्वात् सांस्वा-
वस्थायाः कालकृतत्वात् ॥ तेन कालेन सदाभिधीभूय ।
उपरतदृष्टौ निमेषाद्यवस्थाहीने ॥ २६ ॥

अतएव काष्ठः क्रियाणां क्रमानुसन्धानात्मकः । महा-
पुरुषे कारणाद्यवशादिनि पुरुषावतारे । ननु काष्ठस्य नित्यत्वं
भूयते कथं जय इत्यपेक्षायामाहायं भाव इति । उपकरणरूपस्य
छात्मकः वृत्त्यंशेन क्रियाणां क्रमानुसन्धानात्मकत्वेन । तत्र
चेष्टारूपत्वं सृज्यत्वं च तत्र सृज्यत्वं सप्तमे चेष्टारूपत्वं च
दशमे इति योजनीयम् । प्रतियोग्यभावात् । प्रकृतीक्षणा-
वस्थाया एव महापुरुषत्वात् यस्या ईक्षणा क्रियते तस्या
ईक्षणाकर्मत्वेन प्रतियोगिन्याः सत्त्वाभिन्त्याः प्रकृतेरभावादि-
त्यर्थः । परिपूर्णपुरुषस्याप्यंशी सवित्युपलक्षणां सदातत्पुरुषोऽ-
हं तेन रूपेणेत्यर्थः । तस्यैव व्याख्यातं स्मृतिमिरेव अंशभागे-
नेत्यत्र अंशेन पुरुषरूपेण मायाया भागो भजनमविवर्णं यत्वेति ।
अत्र निरुपाधित्वे ॥ २७ ॥

(१) हेतुर्क इति विज्ञेय पाठः ।

[१५६]

भीरधाराभ्यादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अस्य सांख्यकथनस्य । प्रस्तुते द्वन्द्वसहने उपयोगम्
उपकारताम् ॥ २८ ॥

परावरदृशा मयेति सर्वोदितं सर्वशेषत्वञ्च स्वयं भगवद्-
रूपस्य स्वस्यैव स्थापितम् । आत्मनः स्वस्य तत्त्वं सर्वाव-
ताराऽवतारि मूलरूपत्वम् ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये
भीरधाराभ्यादासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ननु महत्तत्त्वं द्रव्यं गुणेषु कथं तस्य लय इत्युच्यते गुणेषु
उपरतेषु महान् जीयते गुणाश्चोपरतवैषम्या अव्यक्ते वर्तन्ते
इत्यर्थः । तदव्यक्तं काले जीयते कालेन सह संसृष्टं भवती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

कालस्याव्यक्तप्रकृतित्वाभावात् मायामये प्रकृतिसंसृष्टे
जीवे कालो जीयते कालो जीवेन सह संसृष्टो भवतीत्यर्थः
आत्मानि भूतानि आत्मा महं केवलः महदादिकार्यसम-
ष्टिरहित इत्यर्थः । विकल्पापायलक्षणाः देवादिव्याष्टिरहितः
आत्मस्य आध्यात्मतत्त्वनिर्लेपः ॥ २७ ॥

एवमिति ॥ प्रकृतिपुरुषकालेश्वरविवेकमीक्षमाणस्यैवैक-
ल्लिपकः स्थूलोऽहमित्यादिविकल्पविषयः ॥ २८ ॥

प्रतिबोमानुलोमाभ्यां संगसंहारकर्मण्यम् ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमद्वीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनसि स्वकारणे जीयमाने सति तेन सह सर्वेन्द्रियार-
म्भकांशा वैकारिके सात्त्विकाहङ्कारे जीयन्ते इति ईश्वरशब्दः
कारणमात्रपरः वैकारिकशरीरे ईश्वरे जीयते इति वा एवं
शब्दोऽपि अव्यक्तमात्रमपि भूतादि स्वकारणं तामसाहङ्कार-
मयेति ते प्रति लयमेतीत्यर्थः । भूतादिमहतीत्यत्र भूतादिशब्द-
स्तेजसवैकारिकयोरुपपन्नलक्षणाः प्राविष्टोऽप्यहङ्कारो महत्तत्त्वं
प्रलीयते इत्यर्थः । ते विशिष्टेष्टे । प्रभुः देहात्माभिमानादिकर्मो-
द्भजनकत्वात् ॥ २५ ॥

स जीयते इति । महान् जेषु स्वकारणभूतेषु गुणेषु सत्त्वादिषु
त्रिषु ते विशिष्टेष्टे । गुणवत्तम इति । अध्यात्मसाधनतत्त्वमहान्
बुद्धिर्लक्षणा इत्युक्तः ननु महत्तत्त्वं द्रव्यं गुणेषु कथं तस्य लयः उच्यते
गुणेषु उपरतेषु महान् जीयते इति ते गुणाश्चोपरतवैषम्याः प्रात-
साख्या अव्यक्ते वर्तन्ते इत्यर्थः । तदव्यक्तं काले जीयते कालेन सह
संसृष्टं भवतीत्यर्थः । जीयते इत्यनेन सत्सांविशेषमात्रमेवोच्यते न

तत्त्वः कालस्याव्यक्तप्रकृतित्वाभावात् अव्यक्त इत्यनेन स्वरूपतः
कालस्य नित्यत्वमुच्यते ॥ २६ ॥

मायामये प्रकृतिप्रचुरे तत्त्वंसुष्ठ इत्यर्थः । तस्मिन् जीवे कालो
जीयते जीवेन सह संसृष्टो भवतीत्यर्थः । जीवः आत्मन्यस्तत्त्वम-
न्यजे कर्माद्युत्पत्तिराहिते मयि जीयते इत्यर्थः । अज इत्यनेनात्मन
उत्पत्तिप्रतिसम्बन्धिलयोऽपि नास्तीति सूच्यते तदुपपादयति ।
आत्मेति । सर्वान्तरात्मभूतोऽहमात्मन्येव तिष्ठतीति तथा न कस्मि-
श्चिदप्येमीति भावः अतोऽविकल्पापायलक्षणाः विकल्पो देवादिव्या-
शरीरभेदः अपायस्तदपगमस्ताभ्यां न लक्ष्यत इति तथाऽप्युद्योत्प-
त्तिविनाशावस्य इत्यर्थः केवलः महदादिकार्यसमष्टिरहितः ॥ २७ ॥

इत्थं साङ्ख्यं निरूप्य तस्य जह्याद्वैकल्लिपकं भ्रममित्युक्तं
वैकल्लिपकभ्रमहानिकरत्वं सहष्टान्तमाह । एवमिति ॥ प्रकृतिपुरुष-
कालेश्वरविवेकमित्यमन्वीक्षमाणस्य पुंस्तः वैकल्लिपकः स्थूलोऽह-
मित्यादिविकल्पविषयो भ्रमः स च मानसः मनःकारणकः द्वि-
कथं तिष्ठते न तिष्ठतेत्यर्थः । अकौदये सति तम इव ॥ २८ ॥

अनेन साङ्ख्यवर्णनेन सर्वभावानां प्रतिबोमानुलोमतो
मवाप्ययौ विजानीयादित्युत्थापिता जिज्ञासापि शान्ता बभूवे-
त्युपसंहरति । एव इति । सांख्यस्य प्रकृतिपुरुषकालेश्वरविभागस्य
विभिन्नोपनमन्नातश्चापको हि विभिन्नतस्तेन तद्विवक्षितं संशयः
देहात्मजीवेश्वरभेदभेदसंशयः स एव ग्रन्थिः तद्वदुभौऽवस्थास-
त्छिनत्तीति तथाभूत एव सांख्यविधिः परावरदृशा समाधिद्वयवृत्त-
वायात्म्यद्रष्टा मया प्रतिबोमानुलोमाभ्यां संगसंहारकर्मण्यम्
प्रोक्तः कृत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

भीमद्वीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योनिवैकारिकस्तेजसश्चाहङ्कारः विकारजत्वाद्वैकारिके महति
चतुर्मुखे जीयते ईश्वरे ईशानशक्तिमति—

विकारजत्वात् महान्वैकारिक उदाहृतः ।

ईशाननादीश्वरश्चैव ब्रह्मा ब्रह्मणतः स्मृतः ॥

इति स्मृतः भूतादि तामसाहङ्कारं स भूतादिरनन्तकारिणु महति
महत्तत्त्वमिमानिनि ॥ २५ ॥

स महान् एवेषु गुणेषु स्वकारणेषु गुणमिमानिनीषु माय-
व्रीत्तविश्रितस्त्वतीषु ते गुणास्ताः सर्वगविगुणवाच्यास्तिस्रः
अव्यक्ते प्रकृत्याख्यस्त्रयमूलरूपे तदव्यक्तमव्यक्ताभिमानिनी मायव्री-
पुरुषाभिधे विरिञ्च पर्यौ जीयते स पुरुषः कालनाम्नि
स्त्वस्मिन् ॥ २६ ॥

कालाख्यो विरिञ्चः मायामये जीवे मूलप्रकृत्याभिमानिन्यां
महालक्ष्म्यां जीवनाम्नी श्रीरजे आत्मानि मयि विशवर्तित-
क्षणां लयमाप्नोति आत्मस्वरूपं वक्ति । आत्मेति । आत्मा पूर्ण-
गुणः केवलः प्रकृतिसम्बन्धविधुरोऽसमाधिकश्च आत्मस्य

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अनन्याधारः अत एव व्याधिहीनः विकल्पापायलक्षणः सम्यक्
ज्ञानस्वरूपः मिथ्याज्ञानापगमो लक्षणं यस्य स तथेति
ज्ञा ॥ २७ ॥

कथितसूत्रादिस्मरणफलमाह । एवमिति । वैकल्पिको भ्रमः
विरुद्धकल्पनालक्षणाभ्युपगमात् ज्ञानं मनसं उत्पन्नं हृदि
ब्रूयौ ॥ २८ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति । एष इति । प्रतिबोधेन विपरितक्रमेण
सहस्रकथनम् अनुलोमेन प्रयाक्रमेण सृष्टिकथने संशयग्रस्त-
हेतुः संसारबन्धनदहने अग्नेर्ज्वालायमानः परावरहशा सर्व-
ज्ञः—

गायत्री चैव सावित्री तथैव तु सरस्वती ।
एवं त्रिकृपा प्रकृतिर्ब्रह्मपत्नी प्रकीर्तिता ॥
महत्तत्त्वात्मको ब्रह्मा तज्जत्वास्तत्र लीयते ।
गुणाभिः पतिरपि तस्याः सत्त्वादिभेदतः ॥
त्रिविधा मूलरूपायां प्रकृत्यां सा प्रलीयते ।
प्रकृतिर्मुलरूपा सा ब्रह्मपत्नी जगन्मया ॥
पुरुषाभिधे विरिञ्चे तु स स्मिन् कालसंश्ले ।
कालाभिधे विरिञ्चस्तु महालक्ष्म्यां विलीयते ॥
जीवमप्येति यामाहुः सा च सत्त्वादिभेदतः ।
त्रिविधैकत्वमात्रं विद्यावेव विलीयते ॥
हररत्नसमीपं लब्धो लक्ष्म्याः प्रकीर्तितः ।
पुरुषेणातिसमीपं प्रकृतेर्लभ्य उच्यते ॥
ब्रह्मा च प्रकृतिश्चैव मुक्तिगौ विलयं यतः ।
अतस्तौ भिन्नदेहौ तु ज्ञानमात्रौ समीपगौ ॥

इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् सर्वज्ञेन परमाप्तेन मया प्रोक्तत्वाच्चैवं
सूत्रमभिरुह्यं ब्राह्ममिति भावः ॥ २८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

योनिः सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुर्भूतः वैकारिके सार्विकाहंकारे
तस्मिन् कथम्भूते मनसीश्वरे व्याधिकरणासप्तम्यौ मनसः
सप्तमी च “स्वामीह्वराधिपती”त्यादिना मनः कारणात्मानमोऽ-
भिघातरीश्वरे इत्यर्थः । उपलक्षणां चैतदेवतात्वस्य महति
सूत्रसंयुत इति ज्ञेयं महांश्च सूत्रसंयुत इति स्थापितत्वात् ॥ २५ ॥

काले तज्जत्वात्मके ईश्वरे अत एवावयवे ॥ २६ ॥

यस्तु क्रियायां क्रमानुसंधानात्मकस्तत्कार्यरूपो लौकिकः
कालः स तु मायामये तदनुसंधातरि जीवे लीयते माया-
वादेन तैर्ज्ञानं व्याख्याते माया ध्युजं ज्ञानमिति निघण्टोः
स जीवः आत्मनि परमात्मरूपे मयि तस्य तु लयमावमाह ।
अज इति । किन्तु सत् परमात्मा परमपुरुषः केवले शुद्ध आत्मनि
भगवद्रूपे स्वरूपे स्थितो भवति कीदृशः सन् विकल्पाणां

सृष्टिस्थितिप्रलयानामपायोऽनङ्गीकारो यत्र तादृशस्वरूपः
सन्निति ॥ २७ ॥ २८ ॥

परावरहशा भवेति सर्वोदितं सर्वशेषत्वं च स्वयं भाव-
वद्रूपस्य स्वस्यैव स्थापितम् ॥ २८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्यायः

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

योनिस्तैजसाहङ्कारो वैकारिकाहंकारकार्ये गनासि कुतः ईश्वरे
तैजसाहङ्कारस्य ज्ञानकर्ममयत्वात् ज्ञानकर्मयोश्च ज्ञानेन्द्रिय-
कर्मन्द्रियरूपत्वात् ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियाणां च मनस-
एव ईशितव्यत्वात् मन एव तेषामीश्वर इति युक्तैः अस्मिन्
शब्दतन्मात्र इत्युक्तं तस्य शब्दतन्मात्रस्य लयमाह । शब्दो
भूतादि तामसाहंकारम् अण्वेति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः । भूता-
दिस्तमितसाहंकारो वैकारिकाहंकारश्च महति ॥ २५ ॥

स च सूत्रसंयुतो महान् गुणेषु ते च गुणा अवयवैः प्रकृत्यै-
गुणानां वैषम्यत्वात् एव लयो विधातुः प्रकृत्यैगुणसाम्यरूपत्वात्
तत् अवयवैः काले लीयत इति प्रकृतेर्लये व्याख्यातुमशक्यः
न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः । अनाद्यनन्तमवयव-
नित्यं कारणमवयवमिति ब्रह्मसूक्तो प्रकृतेर्नित्यत्वश्रवणात्
जायन्तेयोपाख्यानेऽप्यन्तरिक्षेण प्रलयवर्णने प्रकृतेर्लये नोक्तः
अत एवाकं—

लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषावयवयोर्बद्धः ।

शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः ॥

इति तस्मादेवं व्याख्येयं तत्काले तस्मिन् काले ते गुणा
अवयवैः सम्प्रलीयन्ते तत्तत् कालो लौकिकः सृज्यः ॥ २६ ॥

मायामयेमायोपाधौ जीवे लीयते इति पूर्वोक्तान्वयः न वेतीत्य-
वयवैस्तस्मिन्निमित्ते जीवस्यापि तदस्यशक्तित्वाशित्यत्वेन तस्या-
न्तरागामिव स्वरूपलयात्तत्त्वात् स च जीवः आत्मनि परमा-
त्मनि मयि लीयते अवयवत्वात्प्रच्युतस्वरूप एव संश्लिष्टस्थित्युत्ती-
त्यर्थः । आत्मात्मात्मस्य एव विराजते केवलं निरुपाधिः यतो
विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिलयाभ्यां लक्ष्यते ॥ २७ ॥

अन्वीक्ष्यमायास्य विचारयत् वैकल्पिकः वेदोऽहमिति मनसो
भ्रमः हृदि कथं तिष्ठेतेति उक्तलक्षणेन सांख्येनात्मानात्म-
विवेके सति वेदस्यानात्मत्वनिर्धारणादिति साङ्ख्यः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति सारायं दर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतनाम् ।

एकादश चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

भीमज्जुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योनिर्निन्द्रिययोनिः राजसाहंकारो महति लीयते प्रभुदेव-
तागणः वैकारिके लीयते ईश्वरे सर्वेन्द्रियस्वामिति मनसि

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैकारिके प्रविष्टे सति वैकारिके महति शब्दः शब्दतन्मात्रं भूतादिमप्येति भूतादिश्च महत्यप्येति पाठकमाकर्षकमोचल-
वान् ॥ २५ ॥

महान् गुणेषु सुप्रामाना स्थितेषु महान् सूत्रे स्थावस्था-
विशेषे इति सूत्रचतुरोधाद्बोध्यम् ते सूत्ररूपेणस्थिताः अव्यक्ते
प्रकृतौ तदव्यक्तं काले प्रकृतिसृष्टिसंहारयोः कालनिमित्तत्वात्
पुनः सृष्टिकाले प्रतीक्षमाणा प्रकृतिरवतिष्ठते इत्यर्थः । अव्यक्ते
इत्यनेन कालस्य नित्यता सूच्यते ॥ २६ ॥

मायामये प्रकृत्याकृते एतेन जीवस्य मायया चक्षुस्त्वमुक्तम्
जीवः आत्मनि भ्रंशानि भ्रजे मयि क्षीयते भ्रज कालस्य वृत्ति-
रूपेण सृज्यते निवृत्तिरूपेण संहार्यते जीवस्य च देहेन्द्रि-
यादिसंयोगाभ्यां सृज्यते संहार्यते चोपचरन्ते इति बोध्यम्
एवं सर्वकारणत्वं भगवतो बोध्यं स्वस्य सर्वकारणस्यान्य-
निरपेक्षस्थितिप्रकृत्याद्याभयत्वमाहाऽऽमेति । केवलः निःसमात्मा-
तिशयः विकल्पापायौ विश्वसृष्टिसंहारौ शास्त्रद्वारा लक्ष्यते
अस्मात् अनाद्यनन्तस्वरूपगुणशक्त्याद्याभय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमात्मानात्मपरमात्मस्वरूपादियाथात्म्यमन्वक्षिमाणास्य वैक-
ल्पिकः देहादात्महमादिरूपः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे-

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्विंशोऽध्यायः प्रकाशः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

केवला सब मन में लीन होते हैं वे सौम्य । उक्त जो
कि मन से सब इन्द्रियों का स्वामी है शब्द का तामस
हंकार में लय होता है वह बड़ा समर्थ महत्त्व में लीन
होता है ॥ २५ ॥

वह महत्त्व अपने कारण मूर्तों में लीन होता है
जो कि गुण वालों में बड़ा है वे गुण प्रकृति में लीन
होते हैं वह प्रकृति नाश रहित काल में लीन होती है ॥ २६ ॥

काल ज्ञान स्वरूप वाले जीव में लीन होता है जीव
तो आत्मा मेरे में लीन होता है मैं तो अज हूँ तो केवल
आत्मा धार हूँ विकल्प तथा नाश इन से रहित हूँ तब मेरा
लय होना नहीं है ॥ २७ ॥

इस प्रकार से इन सब बातों के विचार करने वाले
पुरुष को पदार्थों के मोहों का भ्रम कैसे हृदय में स्थित
रहेगा जैसे कि आकाश में सूर्य के उदय होने से भ्रमक
नहीं रहता है तैसे ॥ २८ ॥

कारण कारण सूक्ष्म स्थूल सब के जानने वाले मैंने वह
सांख्य का विधि उत्पत्ति प्रलय रूप से कहा है जो कि हृदय
के संशय प्रणय का नाश करने वाला है ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे एकादशस्कन्धे

चावीस में अध्याय की ५० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—:—:—:—

श्रीभगवानुवाच ॥

गुणानामसमिश्राणां पुमान् येन यथा भवेत् ।
तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥
शमो दमस्तितिक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ।
तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः ॥ २ ॥
काम ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदा सुखम् ।
मदोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलाद्यमः ॥ ३ ॥
क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याज्ज्ञा दम्भः क्रमः कलिः ।
शोकमोहौ विषादार्तो निद्राशा भीरनुद्यमः ॥ ४ ॥
सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ।
वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो भूयुः ॥ ५ ॥
सन्निपातस्त्वहमिति समेत्युद्धव ! या मतिः ।
व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६ ॥
धर्मे चार्थे च कामे च यदाऽसौ परिनिष्ठितः ।
गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥
प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे ।
स्वधर्मे चानुतिष्ठेत् गुणानां समितिर्हि सा ॥ ८ ॥

श्रीभगवत्समिपुतभाषार्थटीपिका ।

पञ्चविंशे स्मृत्युपपत्तिपर्ये निरूप्यते ।

चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपि चावप्रत्यक्षविशेषेण गुणप्र-
वृत्तिजयो न स्यात् तावदन्त्रोपरमोऽतस्तत्त्वज्ञोपायगुणवृत्ति-
निरूपणार्थमाह । गुणानामिति । सह मिश्रीभूय वर्तमानाः समिधाः
न समिधा असमिधास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन
शुणेन यथा यादृशो भवेत्तद्विदं कथयतो मत्तो निषोद्धे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र सत्त्ववृत्तीराह । शम इति । शमो मनोतिग्रहः क्रमो
ब्राह्मोन्द्रियनिग्रहः नितिक्षा सहिष्णुत्वम् ईहा विवेकः तपः
स्वधर्मवर्तिर्यम् स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानम् तुष्टिर्मेयात्मसं-
तोषः त्यागो व्ययधीयता अस्पृहा विषयेषु वैराग्यम् श्रद्धा

अस्तिक्यं गुणादिषु ह्रीरनुचिते कर्मणि श्रद्धा तेषामनवसोक-
नम् दया दानम् दयदातृगतिरनुयोग्येति स्मरणात् आदि-
शब्देनाजंघनिनयादिश्च निवृत्तिरास्मरतिः ॥ २ ॥

रजसो वृत्तीराह । कामोऽभिजायः ईहा व्यापारः महो दर्पः
तृष्णा कामे सख्यसंतोषः स्तम्भो गर्वः आशीर्भेनाद्यमिजा-
येण देवतादिप्रार्थनम् भिदा महमन्त्र इति भवदुःखिः सुख-
विषयभोगः मदोत्साहो मदेन युद्धाद्यमिनिवेशः यशःप्रीति-
स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यं प्रसाधाविष्कारः बलानुद्यमो
न्यायेनोद्यमः सात्त्विक एव ॥ ३ ॥

तमोऽवृत्तीराह । क्रोध इति । क्रोधोऽसहिष्णुता लोभो व्यय-
पराङ्मुखता अनृतमद्यास्त्रीयं प्रमाणमिति भाषणम् हिंसा
द्रोहः याज्ज्ञा प्रार्थना दम्भो धर्मेष्वजित्वम् क्रमः अमः कलिः
कलहः शोकमोहौ अनुशोचने अमद्य विषादार्तो दुःखं देव्यं

भीमरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

च निद्रा तन्द्रा आशा मे इदं भविष्यतीत्यन्वीक्षा भविष्यम्
अनुद्यमो जाड्यम् ॥ ४ ॥

अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ता वर्णितप्रायाः अन्या
अप्यूह्या इति भावः ॥ ५ ॥

विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिता मिश्राणामाह । सन्नि-
पात इति त्रिभिः । अहं ममेति ममतानुषक्तसंबन्धसिद्धिमात्रा-
धिकारययदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहं शान्तः कामी क्रोधी-
ह्यादि तथा मम शान्तिरस्ति कामः क्रोध इत्यादि द्रष्टव्यम्
तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह । व्यवहार
इति । अत्र हेतुः मनश्च मात्राणि चेन्द्रियाणि चास्रवश्च ते-
मनमादीनां सार्विकतामसराजसत्वासर्वव्यवहारः सन्निपातज
इति भावः ॥ ६ ॥

असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदाऽयं
त्रिषु निष्ठारूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनां सत्त्व-
तमोरजःकार्यत्वादिष्वयतः सन्निपातजत्वमुक्तम् फलतश्च
तथात्वमाह । अद्वारातिधनानि सत्त्वरजस्तमोभयान्यावहतीति
तथा ॥ ७ ॥

धर्मेनिष्ठायामेव सन्निपातं दर्शयति । प्रवृत्तिवृत्तयो काम्य-
धर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान् यदा गृहाश्रम पवा-
सकस्तिष्ठेत् अनु पश्चात्स्वधर्मे च नित्यनैमित्तिके तिष्ठेत्साऽपि
समितिः सन्निपातः हि यस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्रधर्मो
रजस्तमः सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमरधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स्वनेर्गुण्यप्रतिपत्त्यै स्त्रीयज्ञानादेर्निर्गुणत्वप्रतिपादनाय ।
प्रयत्नविशेषेण भक्तियोगरूपेण । अतो गुणवृत्तिजयस्य वृत्त-
निवर्त्तकत्वात् । गुणवृत्तिरूपात्मकमर्थम् । तदिदं तत्तद्गुण-
विशेषेण तथा तथा भवनम् ॥ १ ॥

तत्र तासु वृत्तिषु मध्ये ॥ २ ॥

दोषश्चित्तोजातिः । गर्वोऽन्यहेलनम् । अतो न पौनरुक्त्यम् ।
वलेनेत्यस्य व्यावर्त्यमाह । न्यायेनेति ॥ ३-४ ॥

प्रायः शब्दस्याभिप्रायमाहान्या अतीति ॥ ५ ॥

सर्ववृत्तीनां शमादीनाम अहं ममेति वृत्तौ सामानाधिक-
रण्यम् एकाधिकरणवृत्तित्वं तस्य दर्शनाद्यत्राहममकारौ स्त-
स्तेनैव शान्तिकामक्रोधादीनामुद्यमो ननु ब्रह्मविदि निरहङ्कार
इत्यर्थः । तत्पूर्वकोऽहङ्कारममकारपूर्वकः । अत्र सन्नि-
पातकार्यत्वं । सन्निपातजो मिश्रश्रवणवृत्तिकार्यम् ॥ ६ ॥

निष्ठायाम् विषयो धर्मादिष्वेतस्य सत्त्वादिकार्यत्वात्सन्निष्ठायाम्
अपि सन्निपातजत्वमुक्तमित्यर्थः । फलतस्तथात्वमिति तत्र धर्मे-
निष्ठायाम् सार्विकताः फलं भव्यादि सार्विकयेव सार्विक्या-
यामि मकी अस्तेत्युक्तः तथा कामनिष्ठायाम् राजस्याः फलम्
विषयरतिः सा राजस्येव एवमर्थनिष्ठायाम्तामस्याः फलम्

व्ययामावविशिष्टं धनं तामसमेवेति फलतोऽपि सन्निपात-
जत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

काम्ये धर्मे स्वर्गार्थकयागादौ । हि यस्मादित्यस्य वलात्
काम्यधर्मेत्याद्यध्याहारादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

भीमदशनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शमादयः सार्विकाः ॥ १ ॥ २ ॥

कामादयो राजसाः ॥ ३ ॥

क्रोधादयस्तामसाः ॥ ४ ॥

मनोमात्रेति मात्रशब्दः शब्दादिगुणपरः मनमादिमिष्य-
वहारश्च गुणसन्निपातकृतमूल इत्यर्थः ॥ ६-१० ॥

भीमद्वीरराधवाचामेकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्रिलोक्यां गतयः सर्वो क्रमेणां त्रिगुणात्मनां भक्तियोगस्य
मद्वीरिनि सत्त्वादिगुणकर्म युक्तो गतिभेद इत्युक्तं तत्र येन
गुणैर्न यदभिनिवेशः स्यादिति जिज्ञासामालम्ब्याह । गुणानामिति ।
गुणानां सत्त्वादीनां प्रत्येकं मिथो मिश्राणां च मध्ये येन येन गुणैर्न
पुमान् यथा यादृशो भवेत् यदभिनिवेशो भवेदित्यर्थः । तदेतच्च
पुरुषवर्ष ! शंसतः कथयतो मे मत्तः उपधारय शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥

इत्थं धातु प्रचोद्य जिज्ञासितमुपपादयितुं तावत्प्रत्येकमसा-
धारणकार्यस्याह । शमइत्यादिना । शमादयः सत्त्वरूपवृत्तयः
कार्यभूताः कामादयो रजसः क्रोधादयस्तमसः तत्र शमोऽन्तःकर-
णावधानं दमो बाह्येन्द्रियावधानं तितिक्षा क्रुद्धसहिष्णुता
इत्या तत्त्वविमर्शः स्मृतिरनुभूताविस्मरणम् अरूपहेति केवः वैराग्यं
अद्या भास्तिक्यं ह्रीरनुचिते कर्मणि लज्जा दया दानं दण्डा-
नगतिरन्ध्रयोषित्यनुशासनादन्यथा पौनरुक्त्यात् आदिशब्देनाज-
वचिनयादिः स्तानिर्वृत्तिरात्मानुभवजं सुखम् ॥ २ ॥

कामो विषयानभुक्त्वा स्थातुमशक्तिः इहा चेष्टा मर्दो वपेः
तृष्णाऽसुरतोषस्तम्भो गर्वः आशीर्जनादिलिप्सा भिक्षा सुखं
विषयभोगः मदेतस्याह साहसकर्माभिनिवेशः यशसि प्रीतिः ॥ ३ ॥

दम्भो वञ्चनं क्रुमः भ्रमः कलिः कलहः शोकभोहावनु-
शोचनं भ्रमश्च विषादार्तीः दुःखं दैन्यं च आशाऽपेक्षा भीमं यम
अनुद्यमो जाड्यम् ॥ ४ ॥

पुंसः सत्त्वादिगुणप्रयामिवृद्ध्या क्रमेणैते भवन्ति एभि-
श्चाथ सार्विको राजसस्तामसश्चेत्यनुमीयते एता अनुपूर्वशः
क्रमेण श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्या अप्यूह्या इति भावः
अथ मिश्राणां गुणानां वृत्तीर्विवक्षुः भवणाय प्रचोदयति ।
सन्निपातमथो शृण्विति सन्निपातप्रयुक्तं गुणानां मिथः सस्ते-
जनप्रयुक्तकार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

हेउखव ! अहं ममेति या मतिः स सन्निपातः अहङ्कारमम-
कारौ मिश्रितगुणकार्यभूता इत्यर्थः । अहमममेतिमूलकः सर्वोऽपि-
मनोमात्रेन्द्रियासुकारणको व्यवहारश्च गुणसन्निपातमभवः मनो-
मात्रेतिमात्रशब्देन शब्दादितन्मात्रकार्याकाशादिभूतकार्यवद्वा
विवक्षितः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयवर्जितार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च अर्थोक्तिप्रवृत्तौ पुमान् यदा परिनिष्ठितः तदायं
त्रैवर्गिकार्जनानुबन्धव्यापारः गुणानां सन्निकर्षः सन्निकात-
प्रयुक्तः स च अस्मादतिथनावहः अस्माद्विकीर्णितविषया त्वदा
रतिः प्रीतिर्जनं च तान्मावहतीति तथा तत्र धर्मपरिनिष्ठा-
त्मको व्यापारोऽर्थकामयोः अस्मादतिथिवहः पुनर्धर्मपरिनिष्ठाद्वारा
धनावहश्च यदा पुमान् सन्निकर्षः समित्येकीकारे निकर्षो निपातो
अस्मिन्तथाभूतोऽयं परिनिष्ठितः पुमान् अस्मादावहशील इत्यर्थः
अर्थोक्तिनिष्ठा अस्मादावहत्वस्वमीवाभ्यां गुणसन्निपातप्रचुरस्त्वमुजे-
यमितिमावः ॥ ७ ॥

किञ्च यदि यदा यस्य पुंसः प्रवृत्तिवृत्तये त्रैवर्गिकार्जन-
ानुबन्धव्यापारो निष्ठा स्यात्तदायं पुमान् गृहाभ्रमधर्मः स्ववर्ग-
धर्मे चानुनिष्ठितो परिनिष्ठितो भवेत् सा प्रवृत्तिवृत्तये निष्ठा
गुणानां समितिः सन्निपातिर्हि प्रवृत्तिधर्मनिष्ठा समितिप्रयुक्ता
अतस्तथा गुणसमितिमानित्युच्यते इतिभावः । गृहाभ्रमस्ववर्ग-
धर्मनिष्ठारूपकार्योत्तरम्भक्तं पुनरुपादानमित्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवर्जितार्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तज्ञानाधिकारि सार्विक एवेत्यभिप्रेत्य सत्त्वादिगुणानां
वृत्तिवृत्तयस्मिन्प्रवृत्तये तत्र प्रथममभिप्रायं वृत्तीराह । गुणानामिति
सत्त्वादिगुणानामभिप्रायां च मध्ये येन गुणेन पुमान् यथा
मवेत्तथा तच्छंसतो मे सकाशाद्विदमुपधारय ॥ १ ॥

इतराभ्यामभिप्रायां गुणवृत्तीराह । शम इति । ईशा ज्ञानं स्मृति
रक्षणदशांस्त्रयस्मरणं त्यागो निषिद्धस्य अस्पृहा निषिद्धे-
च्छारादित्यं निस्तुतिरात्मप्रशंसावर्जनं धृतिर्विपक्षपि चित्तस्यानु-
क्लेशः एते गुणा यस्य सन्ति स सार्विकः सांख्यज्ञानाधिका-
रीत्युक्तमनेन ॥ २ ॥

रजोगुणवृत्तीराह । काम इति । कामो विषयरागः ईहा निषि-
द्धेच्छा तृष्णानलम्बुक्षिः स्तम्भ उक्तानङ्गीकारित्वम् आशीः धना-
काङ्क्षा मिदा भेदकरणम् अन्वयावर्जितं वा असुखं दुःखं राजसस्य
दुःखं तामसस्य दुःखं भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तं
तद्युक्तं "राजसेऽपि यदा दुःखं तामसे किमुनेति तत्र राजसे दुःख-
वर्जनं तामसेति निवचयेति" एवेतिवर्णनं गुणो राजस इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तमोगुणवृत्तीराह । क्रोध इति । माया कपटम् अविविधमानमहि-
मप्रकटनं दम्भः अस्यानेऽपि क्रोधोऽलम्बा कलिः कलहः मोहो-
ऽज्ञानम् आशोत्कण्ठा एवमिवैवस्तामसाधिकारीति ॥ ४ ॥

उक्तवृत्तीः विविनक्ति । सत्त्वस्येति । सन्निकातं गुणानां
मिथतोः पुरुषनिष्ठतयाह । सन्निकात इति । देह कवचादौ योऽहं-
कारः ममकारश्च सत्त्वादिगुणानां मिथतावच्छेदः आत्मा शब्दा-
दयः सन्निकाते सति ॥ ५ ॥ ६ ॥

मनोमात्रेन्द्रियासुमिव्यवहारोऽभिज्ञानाद्विषययोः भवती-
त्युक्तं विवृणोति । धर्मो चेति यदासौ पुरुषो धर्मोऽपि परिनि-
ष्ठितो भवति तदा तस्यायं गुणानां सन्निकर्षः अस्माद्विकरो
भवति यदा धर्मो निष्ठा तदा अस्मा यदर्थं निष्ठा तदा धन-
कारी यदा कामनिष्ठा तदा रतिं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यदि गृहाभ्रमे पुमान् प्रवृत्तिवृत्तयां निष्ठां मजमानः स्वधर्मे
चानुनिष्ठितं तत्र सा गुणानां समितिः मिथीभाव इति
द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवर्जितार्थकृतक्रमसन्दर्भः ।

असमिभाणामिति । समिभाणां परस्परमिश्राणां चेत्यर्थः ॥ १ ॥
सत्यमितिमम त्वन्य एवैश्वर्यादयः षड्गुणा इति भावः ॥ २-२२ ॥

भीमद्विजयवर्जितार्थकृतसारांशदर्शिनी ।

पञ्चविंशे निरूप्यन्ते सत्त्वादिगुणवृत्तयः ।

गुणयुक्तानि वस्तूनि गुणातीतान्यपि क्रमात् ॥

अर्थोक्तेन सांख्येनात्मानात्मविवेकवृत्तौऽपि यावद्गुण-
व्यवृत्तिर्जया न स्यात्तान्देहाभ्यासो न निवर्तते इति गुणव्यवृत्तौ-
निरूपयितुमाह । गुणानामिति । नहं मिथीभूय वर्तमानाः समिभाः
न समिभाः असमिभाः गुणान्तरमिश्रितास्तेषां गुणानां
मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवेत्तद्विदं मे मत्तः शंसतो वद-
तस्त्वमुपधारय बुध्यस्व ॥ १ ॥

तत्र सत्त्ववृत्तीराह । शम इति । ईशा विवेकः अस्पृहा वैराग्यं
पुनरुत्था दानं दयदानगातरक्षणेऽपि स्मरणात् अविद्या-
देनाजं विनयश्च स्वेनात्मनैव निवृत्तिः सुखम् ॥ २ ॥

रजसो वृत्तीराह । काम इति । ईहा व्यापारस्तम्भोऽहङ्कारो
माशीधनाद्यभिज्ञापेण देवाद्विप्रार्थनं मिदा सुखं विषयभोगादु-
महोत्साहो मदेन युद्धाद्युत्साहः यशःप्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुष-
हासः वीर्यं प्रभावाविष्कारः भलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमस्तु सार्विकः
एव ॥ ३ ॥

तमसो वृत्तीराह । क्रोध इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम् आशा
इदमर्थं दास्यतीत्यपत्ता ॥ ४ ॥

वर्णितप्राया इत्यस्या अपि सन्ति ताश्चैवमूल्या इति भावः ।
यदा वर्णितप्राया इति स्पष्टीकृत्यावर्णितता अपि वर्णितता
एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अहमिति ममेति च मतिः स सन्निकातस्ततश्च मनआदिभिः
सर्वेऽपि व्यवहारः सन्निकात इत्यस्वयः यदि कदाचिच्छ्रमा-
दिकामादिकोपाधीनामत्युद्धेको भवेत्तदायं पुरुषो मूक्तः शमः
इति मूक्तः काय इति मूक्तः क्रोध इत्युत्पत्तेन पुरुषेण व्याव-
हारिकाणामहङ्कारममकारमूलको लौकिकः कोऽपि व्यवहारो न
सिध्यति आतिशान्तस्याहङ्कारममकारयोः स्वत एवामावात्
कामान्धस्य क्रोधाधस्य च अहममुकस्य प्रतिष्ठितस्य पुत्रो मते-
दमनुचितमिदं तूचितमिति विवेकगन्धस्याप्यभावादेव स्वतोऽपि
तयो रमावात् व्यवहारसिद्धिस्तु मनआदिभिः सत्त्वादिमिलनरूपेण
समुचितेति ॥ ६ ॥

तमेवाह । असौ पुरुषो यदा धर्मोऽपि परिनिष्ठितो भवति
तदायं गुणानां सत्त्वतमोरजसां सन्निकर्षः सन्निकातः स्यात्
अस्मादावहः धर्मनिष्ठातो धर्मविषयकअस्मादापकः फलतो
धर्मप्रापकः इत्यर्थः । कामनिष्ठातो रतिप्रापकः अर्थनिष्ठातो धन-
प्रापको भवति ॥ ७ ॥

पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयाच्छ्रमादिभिः ।

कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतम् ॥ ६ ॥

यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ।

तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वा ॥ १० ॥

यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः ।

तं रजः प्रकृतिं विद्याद्विसामाशास्य तामसम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

पुनरपि सञ्निपातं प्रपञ्चयति । प्रवृत्तिवशतो काश्चन्यमेव यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान् यदा गृहाभ्यन्तरे परिनिष्ठितो भवेत् अनु निरन्तरं स्वधर्मे च निश्चयेमिषिक तिष्ठत् सापि समितिः सञ्निपातः हि गुरुमात्रं काश्चन्यमेव गृहासक्तिसत्त्वमो-
हजस्तमः सत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माशामयो जीवः सृष्टिसंहारप्रवाहेणोद्यमानो निःसमाना-
तिशयः सृष्टिसंहारप्रवर्तकश्चाहमित्युक्तं पूर्वोक्त्याये स जीवो
माशामिनिर्मुक्तो भूत्वा त्वां केनोपायेन प्राप्नुयादित्याकाङ्क्षायां
गुणमिजयपूर्वकेन मद्भजनेन मां प्राप्नोतीत्याह पञ्चविंशो
गुणानामिति । तै हि मिश्रीभूय स्थिताः समिधास्तद्भिन्नानां
प्रत्येकं विभक्तानामपि मध्ये येन गुणेन पुमान् यदा भवेत्
तद्विद् संसृतो बद्धो मयः हे पुरुषवर्ष ! अधिकारिभ्रेष्ठ
निबोध ॥ १ ॥

प्रथमे सत्त्वादिनां गुणानां क्रमेण वृत्तीराह । यम इत्यादिना
द्वयादिः द्वाजं च विनयादिः ॥ २ ॥

काम इहाविषयभोगे इच्छा भाशीः कलत्रापत्यादिखिप्सया
देवादिप्रार्थना भिदा स्वकीयेष्वपि वृत्त्यादिकामेन भेदबुद्धिः
भेदेनानवहितत्वादिकेन द्वयैणोत्साहः कर्मण्यभिनिवेशः
भोजनमिजनविद्यादिसामर्थ्येनैवाद्यमो न तु स्ववृत्तमार्गेण ॥ ३ ॥

क्रुधः दयाभ्रमः कलिः वृथा कलहः विषादार्त्ता दुःख-
द्विन्द्वे ॥ ४ ॥

धर्मिण्यप्यासा इत्यनेन अन्ध्या अप्यूषा इति सूच्यते विम-
क्तातां गुणानां वृत्तयो वक्षिताः अथ मिश्राणां ताः श्लाघि-
त्याह ॥ सञ्निपातमिति । सञ्निपातं मिश्रगुणकार्यम् ॥ ५ ॥

तमेवाह । सञ्निपात इति जितिः । अहमिति समेति च मति-
स्तत्पर्यकः त्रिगुणमयैर्मनसाकिमिषीं व्यवहारस्य सञ्निपातो
मिभित्तगुणकार्यस्य माशामयोरित्यम् ॥ ६ ॥

असौ गुणवत्तो जीवः धर्मे सत्त्वस्यायै तमसः कामे रजस्य
कामे यदा परिनिष्ठितस्तदा प्रयागां गुणानां सन्निकर्षः
सञ्निपातः कथम्भूतः भक्त्यतिथनावहः अस्मां सत्त्वमयै रति
रजोमयी धर्म तमोमयमावहतीति स तथा अस्मादिविविध-
कथक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिवशतो प्रिवर्गसाधने रजोमये गृहाभ्यन्तरे तमोमये
स्वधर्मे सत्त्वमये यदावुत्तिष्ठेत् तदा समितिः सञ्निपातिः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच मित्र मित्र गुणो के योगसे जिस
से जैसा पुरुष हो जाता है हे पुरुषवर्ष ! उसवली मेरे
कथन करने से तिस विषय को तुम अवश्य करो ॥ १ ॥

मोतर की इन्द्रियों का रोकना यम बाहर की इन्द्रियों
का रोकना दग सहन शीलता विवेक अपने धर्म मे निष्ठा
वातों का याद रखना सन्तोष सर्व जे की इच्छा वैराग्य
मास्तिकता लुरे काम मे बाध दान देना आत्मा मे ही
सुखी होना ये सत्त्व गुण की वृत्ति हैं ॥ २ ॥

विषयों की अभिलाषा व्यापार द्वय असन्तोष गर्व धना-
दिप्रार्थना सब से बड़ा भेद विषय भोग मद्रसे उरसाह
यश मे प्रीति ईसना पुरुषार्थ दिखाना जबरदस्ती का
उद्यम करना ये रजो गुणकी वृत्ति हैं ॥ ३ ॥

क्रोध लोभ झूठ हिंसा माँगना धर्म का दिखाना बड़ा-
परिभग करना लड़ाई करना शोक मोह विषाद दुःख पाता-
निद्रा आशा भय आलस्य ए तमो गुण की वृत्ति
हैं ॥ ४ ॥

इन तीनों श्लोक मे क्रम से सत्त्व रजः तम इन तीनों
गुणों की वृत्ति प्रायः कह के वर्णन कर दी हैं अब तीनों-
गुणों मे जो सञ्निपात है तिसको सुनो ॥ ५ ॥

हे उवाच ! मैं हूँ मेरा है वह जो मति है सोह सञ्नि-
पात है मन तथा शब्दादिक इन्द्रियों प्राणों से जो
व्यवहार होता है वह भी सञ्निपात का ही है ॥ ६ ॥

जब कोई मनुष्य धर्म या काम मे स्थित होता है
वही गुणों का सन्निकर्ष है तिस मे सत्त्व से अस्व रज-
से रति तम से धन वे प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

जब मनुष्य को प्रवृत्ति धर्म मे इच्छा होवे तब गृहाभ्यन्त-
मे यदि जासक होकर रहे तो फिर स्वधर्मों का भी अनु-
ष्ठान करे तो उसका नाम भी गुणों का सञ्निपात
है ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजभिकृतमाचार्यदीपिका ।

तदेवं मिश्रामिश्रगुणवृत्तीः प्रदक्ष्येदानीं पुमान्येन यदा
भवेदिति वक्तुं तद्वर्णयति । पुरुषमिति जितिः ॥ ९ ॥ १० ॥

हिंसां शत्रुमरणादिकमाशास्य यो भजेत् तामसं विद्यात्
एतैर्गुणैरेवभूतो भवतीति सात्त्विकार्थः ॥ ११ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैवमे ।
 चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥
 यदेतरो जयैत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् ।
 तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १३ ॥
 यदा जयैत्तमः सत्त्वं रजः सङ्गं मिदाचलम् ।
 तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥
 यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ।
 युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाऽऽशया ॥ १५ ॥
 यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः ।
 देहेऽभयं मनोऽसङ्गं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

श्रीचरन्धामिहृतमोक्षार्थदीपिका ।

ननु तदापि गुणवशेन कर्तृत्वाविशेषात्केन विशेषेण त्वं
 सत्त्वं जीवस्तु सत्त्वं इति नियमो यतो मां सज्जतेति चारं
 चारमुच्यते तत्राऽऽह । सत्त्वमिति । जीवस्यैव न मे कृतः सत्-
 त्वचित्तजाः जीवोपाधौ चित्तेऽभिप्रेत्युच्यतेऽतो ये स एव वच्यते
 कीदृशः भूतानां देहकृपायामन्येषां च मध्ये सज्जमानः अहं
 त्वसज्जमानो गुणनियन्तृत्वेन सृष्ट्यादिकर्ताऽपि नित्यमुक्तोऽतो
 महान्विशेष इति भावः । अत्रा भूतानामपञ्चीकृतानां यत्कार्यभूतं
 चित्तम् "अक्षमयं हि सौम्य । मन" इति श्रुतेः तत्प्रमत्ताः अतो
 भूतोपहितस्य जीवस्यैवेति अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥

तदेवं मिश्रामिभगुणकार्याणि प्रदर्शयन्तानिमेकैकगुणोद्वेक-
 कार्याणि दर्शयति । यदेति सप्तदशभिः । यदेतरो गुणौ जये-
 दमिमेव भास्वरं प्रकाशकम् विशदं स्वच्छं शिवं शान्तं
 शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वनानां यथाक्रमं सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदा
 तेयुज्येत । आदिशब्दाच्छुद्धमदमादिमिश्र ॥ १३ ॥

तमः सत्त्वं च कर्मभूत रजः कर्तुं सङ्गं सङ्गहेतुः मिदा
 मेवहेतुः चले प्रवृत्तिस्वभावमतः सङ्गहेतुत्वाद्यशसा श्रिया
 युज्यते तत्कामः पुमान् भवतीत्यर्थः । मिदा हेतुत्वाद्दुःखेन युज्येत
 "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुतेः चलत्वात्कर्मणा युज्येत ॥ १४ ॥

यदा रजः सत्त्वं च कर्मभूतं तमः कर्तुं जयेत् मूढं
 विवेकप्रशङ्कं क्षयमावरणात्मकं जडमनुद्यमात्मकमतो
 मूढत्वाच्छोकमोहादिसामिल्यत्वाजिद्रया जडत्वाद्युद्यमाभावेन
 केवलमाशया युज्येतेति द्रष्टव्यम् । जन इति पाठे लघात्मकमेव
 निद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥

किं च । यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छं भवेत् निवृत्तिरुपरतिः
 तदा मत्पदं मनुष्यविविक्तानं सत्त्वमुद्वेकं विद्धि ॥ १६ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अनुमीयादित्यत्र प्रबोगः अयं सार्वकः शमादिमत्त्वात् ।
 अयं राजसः कामादिमत्त्वात् । अयं तामसः क्रोधादिम-
 त्त्वादिति ॥ ९ ॥

स्वरूपतो मकर्तृगुणत्वेऽपि सार्वकस्यधर्मासम्भवात्
 सत्त्वप्रकृतिमित्युक्तमेवं परत्रापि ज्ञेयम् । आशियो राज्यादिभो-
 गान् आशान् सङ्कल्प्य अन्येषां शब्दादिविषयरूपेण परिण-
 तानां मध्ये तेष्वित्यर्थः । मध्य इत्यध्याहृतं ननु निरारसूचकं
 चेतनाचेतनयोः साजात्यायोगात् ॥ १० ॥ ११ ॥

गुणनियन्तृत्वेनेति । चिच्छक्त्या मायाव्युदासादित्यर्थः । तद्युक्तं
 श्रीमदजुनेन । मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्यं स्थित आत्म-
 नि इति । अतश्चिच्छक्तिवैशिष्ट्यात् जीवादीश्वरस्य महान् भव-
 इत्यर्थः । पूर्वार्थे सज्जमान इत्यनेनैव चरितार्थत्वे भूतानामि-
 त्यधिकत्वात्पुष्टार्थमतो । यदेति । अक्षमयं पुष्टिप्रधानम् । तत्-
 प्रमत्ताः भूतकार्यचित्तप्रजाताः अतो भूतकार्यचित्तसज्जत्वात् ॥ १२ ॥

अयंक्रमेण व्याचष्टे । शिवत्वेति । तैः सुखादिभिः ॥ १३ ॥
 अतो विशेषणप्रवृत्तिशृष्टत्वात् । तत्तत्कामो यशः
 श्रीकामः यस्य देहगोहाद्यासक्तिस्तस्यैव यशसाहि कामना
 नान्यस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतो मूढत्वादिवैशिष्ट्यात् मूढत्वाद्विवेकप्रशङ्कत्वात् शोको-
 ऽनुतापः मोहोऽभिनिवेशः हिंसा तमसा परपीडनं तामिस्र-
 ज्येत तदादीनां तमः कार्यत्वात् । निद्रया क्षान्तिवश्या
 तमोवृत्त्या तमसा प्रकृते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतमित्युक्तः ।
 आशया इदं मे भविष्यतीति वृत्त्या अयंक्रमेण व्याख्यात-
 त्वाद्यष्टममित्युक्तम् । जडमित्यत्र जन इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥
 गुणानामन्योऽन्यमित्युक्तत्वाद्द्विकमित्यध्याहृतम् ॥ १६ ॥

श्रीसुश्रूतसूक्तितुक्पचीयम् ।

माशिवः स्राग्दयकपाः हिंसामाशस्येति तामस इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अग्दयादिप्रदातुरीश्वरस्य गुणसङ्गाभावमाह । सत्त्वं रजस्तम इति जीवस्य चित्तजा इत्यन्वयः ॥ १२—१५ ॥

इन्द्रियाणां निवृत्तिः स्रस्त्रविषयामिनिवेशज्वराविरहः प्रभयमिति पदं सत्त्वमेवं पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं गुणसंज्ञिपत्तिस्तुक्तानि तत्कार्याणि ग्रहणमाभिमान-
व्यवहारायादिनिष्ठा तत्प्रयुक्तभ्रष्टाचारवृत्तभाववृद्धाभ्रमस्त्र-
योधर्मनिष्ठाकृपायुक्तानि प्रत्येकं सत्त्वादिगुणकार्यप्रदर्शनेन तैः
सत्त्वादिप्रचुरत्वमुज्ज्वलमिति सूचितं तत्प्रपञ्चेमाह । पुरुषमिति
शमदमादिभिः सत्त्वसंयुक्तमनुमीषादिति सम्बन्धः पञ्चमुत्तर-
प्रापि ॥ ९ ॥

गृहाभ्रमस्त्रधर्मनिष्ठयोगुणसमितिमत्त्वानुरूपत्वमुक्तं तथो-
द्देशाकाशान्तरेण सत्त्वभावत्वानुमापकत्वमाह । यदा भजतीति ।
निरूपेणः फलामिसन्धिपरिहितः स्वकर्मभिः स्ववर्णाभ्रमचित्तकर्मभिः
भक्त्या तैरनुगृहीतया भक्त्या यो मां भजते भक्त्या भजति इति
पाकम्पचतीतिवज्रिर्देशः मयि भक्तिं करोतीत्यर्थः । तं पुरुषं तथा
मां भजन्ती स्त्रियं वा सत्त्वप्रकृतिं सत्त्वप्रचुरत्वमावं विद्यात्
जानीयात् ॥ १० ॥

स्वकर्मणामेव पुनराकारास्तराश्वाम रजस्तमःप्रकृतित्वा-
नुमापकत्वमाह । यदा हीति । माशिवः ऐहलौकिकपारलौकि-
कान् कामानाशास्यानुसन्धाय स्वकर्मभिर्मां भजेत तं रजः
प्रकृतिं विद्यात् हिंसां शत्रुत्वयादिरूपाभाशास्य मां भजेत तं तामसं
विद्यात् यद्वा (त्र स्वकर्मभिरित्यस्य शक्यकर्मभिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सत्त्वं त्वां भजद् इति किं भजनानुगुणं फलं
दास्यसि न वा यदि न प्रवच्छसि तर्हि तव फलपदत्वमङ्गः
अथ प्रवच्छसि तर्हि तत्फलमां कुर्जीवस्यैव सत्त्वादिगुणसंघ-
र्षाविशेषात्कस्तर्हि जीवाफलदस्य विशेष इत्याशङ्कामा-
लक्ष्याह । सत्त्वमिति । जीवस्यैव वन्धकाः सत्त्वादयः इत्यध्याहारे-
णान्वयः न मे न मम वन्धका इत्यर्थः । इवशब्दपाठे यथा
पपादयति । चित्तजा इति । जीवस्यैव नुषज्जते सत्त्वादयो जीव-
स्यैव चित्तजाः चित्ते स्वस्वकार्यरूपेण जायन्ते इति तथा
अतो यो जीवः स एव मृतानां सज्जमानः भूतपरिणामात्मक-
वैस्तिष्ठति पाठे यैस्तिष्ठत्येवमेव ते तस्यैव ते सत्त्वादयः स्वका-
यंकरा इत्यध्याहृतेन संबन्धः ॥ १२ ॥

एवं मित्राभिप्रगुणकार्याणि प्रदर्शयामीमेकैकगुणोद्भूत-
कार्याणि दर्शयति । यदेवरी इति । शिवमित्यस्य चित्तमित्यर्थः
यदा चित्तमित्यप्रे दर्शनात् सत्त्वमित्येव रजस्तमोगुणौ यदा जये-
यः कृपांसदा चित्तं मास्त्रं सुखमायमाहर्द विद्यात् निमलं

तत्प्रतिबन्धकमलराहितं शिवं ज्ञानं रागाद्यकलुषितं च भवेदि-
त्यर्थः । मास्त्रत्वादीनां फलमाह । तदेति । अधरीकृतेतरगुणसत्त्व-
युक्तः पुमान् सुखेन धर्मदानादिभिरित्यादिशब्देन प्रागुक्तश-
मादिसंग्राहः तैश्च युज्यत इत्यर्थः । अनेन कामादयः प्रागुक्ताः
सत्त्वस्यौद्भूतस्य गुणा इति विशेषपर्यवसानं लौक्यमित्यभि-
प्रेतं धर्मः सात्त्विकदेवताराधनात्मकः ज्ञानं तदुपासनात्मकम् ॥ १३ ॥

यदा जयोदिति । यदा रजः कर्तुं सङ्गं तमश्च गुणं जयेत्तदा चित्तं
सज्जत इति सङ्गं विषयासक्तं भिदाचक्षं भिदाशब्दादिविषयभेदेन
चलं तल्लब्धनुगुणप्रवृत्तिस्त्रभावं च भवेदित्यर्थः । तत्फलमाह
तदेति । कर्मणा राजसदेवताराधनात्मकेन ततः भिया धनादि-
सम्पदा तत्प्रयुक्तयशसा च युज्येत ॥ १४ ॥

यदेति । यदा तमः कर्तुं रजः सत्त्वं च गुणं जयेत्तदा चित्तं मूढं
विवेकरहितं जयं प्रसररहितमत एव जडमुद्यमरहितं च
भवेत् तत्फलमाह । युज्येतेति । तदा शोकादिभिर्युज्यन्ते शोकादि-
भिर्युज्यन्ते शोकादीनां पुत्रादिमरणादिस्मृतिजन्यो मोहस्तत्प्रयुक्तं
पारवश्यम् आशयेति छेदः आशा विषयत्वात् ॥ १५ ॥

विशदं शिवमिति सत्त्वबुद्धेः शान्तिहेतुत्वमुक्तमथ तस्या
एवावश्यसम्पाद्यत्वाभिप्रायेण ज्ञानेः फलमाह । यदा क्रमेण
सत्त्वादीनामुद्भूतानुमापकानि तत्कार्याण्यह । यदेति । प्रसीदेत
ज्ञानं भवेत्तद्दिन्द्रियाणां निवृत्तिर्विषयामिनिवेशज्वराविरहात्मकं
सुखं भवेत् स्रनिवृत्तिरिति पाठे स्रस्त्रविषयामिनिवेशज्वरावि-
रहो भवेदित्यर्थः । किञ्चाभ्रमं रोगादिभ्यो भ्रमामावं मनोऽसङ्गं
भयनिमित्तसंयोगाद्यवष्टवस्तुषु मनसोऽभिज्ञायाभावं विषयसङ्क्रम-
युक्ताद्यभावं वा सत्त्वं विद्धि चित्तप्रसादादिभिः सत्त्वमुद्भूतमा-
लक्ष्येतेत्यर्थः । मत्पदमहं पद्यते उपलक्ष्यते अस्मिन्निति मत्परं
मनुष्यादिस्थानमुद्भूतसत्त्वं विद्धि अनेन सत्त्वस्य बुद्धि-
भावे निवृत्त्यादिविपरीताभ्युद्भूतसत्त्वमकार्याणि भवन्तीति
सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यवहारस्य संज्ञिपातमूलत्वेऽयं सात्त्विक इत्यादि कथं
घटत इति तत्राह । पुरुषमिति । शमादिभिरिच्छैः पुरुषं सत्त्व-
गुणयुक्तमनुमायात् अनुमानेन जानीयात् कामादिभिरप्येवम् ॥ १७ ॥

स्वभक्त्येव सात्त्विकादिविवेचनप्रकारं दर्शयति । बदेत्या-
दिश्लोकद्वयेन ॥ २० ॥

माशिवः सम्पदं आशास्य मनस्यभिसन्धाय ॥ १२ ॥

एवंविधविभागस्य गुणाहेतुकत्वे तत्रापि तत्त्व्यात् किमिति
तत्राह । सत्त्वमिति । सत्त्वादयो गुणा लक्षवक्ष्यमायाविशेषापादकाः
जीवस्यैव मे नैव तत्र हेतुगर्भाविशेषमाह । चित्तजा इति ।
मृतानां पञ्चानां समुदायरूपव्याप्यन्तः करणं चित्ते जायन्ते
व्यज्यन्ते इति चित्तजाः मम प्रकृत्यादिसम्बन्धराहित्यात्
जीवं तद्युक्तं तत्सम्बन्धसङ्गादादित्याह । यैस्तिष्ठति । मृताना-
मुपादानानां स्वकाशावुत्पत्तेः चित्तेऽभिप्रेतैः सज्जमानो निव-
ध्यत इति यस्मान्मम गुणकृतानर्थं न यदुपेति भावः ॥ १२ ॥

संविद्योक्तं सत्त्वादिगुणानां वृत्तिं प्रपञ्चयति । यदेति ।
इतरे रजस्तमसी सत्त्वस्य स्वरूपमाह । मास्त्रमिति ॥ १३ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रजस्तमः सर्वगुणो जयेत् रजः स्वभावमाह । सङ्केति । विष-
यसङ्कुकारिमिकारि चपलताकारि च ॥ १४ ॥

तमोगुणो रजः सर्वगुणो जयेत् आशया अतिदृष्ट्या
मूढमिखनन तमः स्वभावो दर्शितः ॥ १५ ॥

यदा चित्तं प्रसन्नमिन्द्रियाणां निवृत्तिराह्लादश्च वैदे ममयं
मनः असङ्गं च भवति तदा तन्मत्पदं मत्स्थानं सर्वं विद्धि ॥ १६ ॥

भीमविजयनाथकवसिकृतसारायेंदर्शिनी ।

तदेवममिच्छा मिच्छाश्च गुणवृत्तिः प्रदर्श्य इदानीं पुमान्
प्राप्तायेन वचनपदेशा भवन्तीति न्यायेन स गुणेत यथा भवेदिति
यदुक्तं तदर्थेयति । पुरुषमिति ॥ ६ ॥

पुरुषगुणयोगेन तत्र तत्र मद्भक्तिरपि सगुणा तिष्ठेदित्याह ।
यदेति आह्वयम् ॥ १० ॥

हिंसा शत्रुमात्रादिकम् ॥ ११ ॥

ननु तदापि सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन गुणवत्त्वाविशेषात् केन विशेषेण
तत्वे सेव्यो जीवः सेवक इति नियमः यतो मां मजेतेति
मुहुर्मुहे तद्वाह । स त्वमिति । गुणा बन्धका जीवस्यैव न तु
मे कृतः यतश्चिन्तया जीवोपायो चित्तेऽमिच्छा
इवमानत्वात्प्र जाताः भूतानामिति सत्यत्वेयं पक्षी वैगुण्यम-
तमौतिकेषु देहदैहिकेषु सज्जमानो जीव एव निवध्यते अहं
त्वनासज्जमानगुणनियन्तृत्वेन सृष्ट्यादिकर्तापि निलमुक्तः अतो
महात् विशेय इति भावः ॥ १२ ॥

किञ्च । त्रिगुणमये जीवे गुणाः परस्परं बाध्यबाधकमा-
लेनेन तिष्ठन्ति तथा सति जीवस्य बाह्यी दशा स्थापितामाह ।
यदेति त्रिभिः । सर्वं कर्तुं यदा इतरो रजस्तमोगुणो जयेत्
अभिभवत् मास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शान्तं शिवस्य
शिवदत्तमास्वरत्वांशं यथाक्रमं सुखभ्रमज्ञानहेतुत्वात् तैः
सुखादिनिरेव युज्येत आदिशब्दात् शमदमादिभिश्च ॥ १३ ॥

तमः सर्वं कर्मभूतं रजः कर्तुं यदा जयेत् सङ्गं सङ्ग-
हेतुः मिदा मेवहेतुः । चक्रे प्रवृत्तिस्वभावं तदा मिदाहेतुत्वाद्-
खेन युज्यते द्वितीयाह्वयं भवतीति भूतः । अलत्वात् कर्मणा
सङ्गहेतुत्वात् यथासा विना च युज्येत तत्रात्कामः पुमान्
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रजः सर्वज्ञ कर्मभूतं तमः कर्तुं यदा जयेत् मूढं विवे-
कसंशकं लघुमात्रगुणमकं जडमनुग्रहात्मकं तदा मूढत्वा-
च्छोकमोहादिसाभिः । लघुत्वादिभ्यां जडत्वादुद्यमानावेन केव-
लमाशया युज्येत । तत्रोत्तरप्रत्ययव्याख्यामनुसृत्य तत्तत्-
कालोऽपि तत्तद्गुणात्मको भेषः । तथा यथा केवलं भक्त्या
गुणश्रितं जितं स्थापयता त्रिगुणैः प्रेमान्धेन युज्येतैवम-
प्रोऽपि व्याख्यानशय उपपन्ननीयः ॥ १५ ॥

तदेव यजमानो गुणा बाधको भवति यदा तदा जीवो
बाध्याविश्वगतम इदानीं केन केन लक्षणेन कः को गुणो बध-

मानो ज्ञेय इत्याह । यदेति त्रिभिः । प्रसीदेत् स्वच्छं भवेत् निवृत्ति-
तृप्त्यलक्षणाभेदं मनः सङ्गरहितमनासकं स्थापयता सर्वमुदिकं
विद्धि मत्पदमपि मत्प्राप्तौ पदं व्यवसायो यस्मात्
तत् ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुक्तं पुमान् येन यथा भवेदिति तद्वाह । पुरुषमिति
त्रिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥

आशयः फलानि हिंसा प्राणिपीडा ॥ ११ ॥

यद्व्यवधानिवर्तकभूतयोर्मक्तमजनीययोरन्योन्यविलक्षणधर्म-
वत्त्वमाह । सर्वमिति । सर्वत्वाद्याः गुणाः प्रकृतिगुणाः जीवस्यैव
यतो जीवस्यैव व्यामोहकतया चित्ते जायन्ते वैगुण्यभूतानां
मनुष्यादीनां मध्ये सज्जमानो जीवो निवध्यते ॥ १२ ॥

एवं विभक्तानामविभक्तानां च गुणानां कार्याणि प्रद-
श्याधुनैकैकगुणादेककार्यायमाह । यदेति त्रिभिः । सर्वे प्रयोज्य-
कलपुःप्रवृत्तिमित्यर्थः । एवमग्रेऽप्युच्यते । तत्प्रयोजकः पुमान्
पुःसाविमियुज्येतेति उत्तरप्रापि योज्यम् जयेदभिभवत्
मास्वरं यदर्थप्रकाशकम् विशदनिर्भयम् शिवदत्तमा-
वहे ॥ १३ ॥

रजः इतरो जयेत् सङ्गमासकिमुखं मिदा शत्रुमित्रादि-
भेदेन चलमस्थिरम् आसकिमुखत्वादुःखेन कर्मणा चप-
लत्वाद्युत्तं आशया च ॥ १४ ॥

तमः इतरो जयेत् मूढमविवेकित्वापादकम् लघुमानात्मत्वा-
पादकम् जडं पारतन्त्र्यापादकम् ॥ १५ ॥

सत्त्वाद्युदेकपकान्याह । यदेति त्रिभिः । यदा चित्तं प्रसी-
देत् मद्गुणादि चिन्तनादौ निष्ठां जमेत् इन्द्रियाणां बाणादीनां
निवृत्तिः मद्गुणकथनादौ सुखं भवेत् केहेऽभयम् अभयहेतुः
धृतोऽवपुगदः कृतचक्रं धारीत्यादिभ्यानिर्भोक्तं मणिं च भवेत्
मनोऽसङ्गं सर्वसङ्कल्पागपूर्वकं मणिं भवेत् तदा मत्पदम्
तदा मत्पदपापकसर्वमुदिकं विद्धि जानीहि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अमादिक गुणों को देखकर सर्वगुण वाला पुरुष है
ऐसा अनुमान करना चाहिये कामादि को से रजोगुणों
जाने कोधादिकों से तमोगुणों जानें ॥ ९ ॥

जब निष्काम होकर भक्ति से मेरे को सज्जता है जो
तिस को सर्व गुण वाला जानें वह ही होवे वा पुरुष
होवे ॥ १० ॥

जब किसी मनोरथ को करके अपने कर्मों से मेरे को
मजे तो उसको राजस जानें किसीकी हिंसा विचार कर
मेश भजन करे तो उसको तामस जानना ॥ ११ ॥

सर्व रज तम ए तीनों गुण जीव के हैं मेरे नहीं

विकुर्वन् क्रिया चाधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसाम् ।

गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥ १७ ॥

सीदच्चित्तं विलीयते चेतसो ग्रहणोऽन्तमम् ।

मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥

एधमाने गुणो सत्त्वे देवानां बलमेधते ।

असुराणां च रजनि तमस्युद्धव ! रक्षसाम् ॥ १९ ॥

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥ २० ॥

उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ।

तमसाऽधोऽध आमुख्याद्रजसाऽन्तराचारिणः ॥ २१ ॥

सत्त्वे प्रलीनाः स्वयान्ति नरलोकं रजोबयाः ।

तमोल्यास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्मुखाः ॥ २२ ॥

मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ।

राजसं फलसङ्कल्पं हिंसाप्रायादि तामसम् ॥ २३ ॥

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ।

प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्मुखा स्मृतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

चित्त से उत्पन्न होते हैं जिनसे प्राप्त होने से मनुष्य बंधन को प्राप्त हो जाता है ॥ १२ ॥

जब प्रकाश मान निर्मल मङ्गल रूप सत्त्व गुण दूसरे दोनों गुणों को जीतकर दवा देता है तब पुरुष सुख भ्रम ज्ञानादिक गुणों से युक्त होजाता है ॥ १३ ॥

जब रजो गुण जो है सो तमो गुण सत्त्व गुण को जीत लेता है तब सङ्ग आसक्ति भेद बलका हेतु होने से कर्म यद्य भी दुःख इन से मनुष्य युक्त होजाता है ॥ १४ ॥

जब तमो गुण होता है मोहका अज्ञान आलस्य का हेतु होने से मनुष्य शोक मोह निद्रा हिंसा आक्रा इन से युक्त हो जाता है ॥ १५ ॥

जिस वस्तुतः चित्त प्रसन्न हो जावे सब इन्द्रियभी शांति को प्राप्त होजावे वेह में निर्भयता होजावे मल मे आसक्ति नर है उसको सत्त्व जानो वह मेरे स्थान की प्राप्ति करने वाळा है ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रतमाचार्यटीपिका ।

यदा पुनः क्रिया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीभवति

१ त्रिष्वसङ्गतम् २ कर्मनिष्ठम् ३ राजसम् इति विज्ञेयं पाठः ।

प्रासमंताद्विक्षिप्ताधीर्यस्यासः चेतसां बुद्धीन्द्रियाणामनिर्वृत्तिरनुपपत्तिः गात्राणि कर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्यं विकाराधिक्यं मनो भ्रान्तं चक्षुषं तदा रज उत्कटं निशामय ज्ञानोद्गीति ॥ १७ ॥

यदा सीदत्तिरौमवच्छेतसो ग्रहणो चिदाकारपरिणामोऽन्तमं सच्चित्तं विलीयते मनोऽपि सङ्कल्पात्मकं नष्टं लीनं तमोऽज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवति तत्तदा तम उत्कटमुपधारय विद्मि ॥ १८ ॥

किं च । एधमान इति । इन्द्रियाण्येव निर्वृत्तिप्रवृत्तिमोहसमाधानि देवासुररक्षांसि । यद्वा । प्रसङ्गादाजिद्वैकानां गुणानामुत्कर्षकार्याण्युक्तानीति श्रेयम् ॥ १९ ॥

गुणोत्कर्षतोऽवस्थां मेहे वक्ष्यामि । सत्त्वाविति । प्रसङ्गाग्निगुणावस्थामाह । तुरीयं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम त्रिषु जागरणादिषु सन्ततमेकरूपभारतस्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां वक्ष्यामि । उपर्युपरीति ब्राह्मणा वेदानुष्ठानयुक्ताः प्राप्रक्षणा इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्याख्यावशनमिव्याप्य अन्तराचारिणो मनुष्या एव भवन्ति ॥ २१ ॥

वेदानुष्ठानिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह । सत्त्वे बृद्धे सति

अधिरस्वामिकृतभावायं दीपिका ।

प्रलीना मृताः रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति लया येन ते
एवं तमोलया इत्यपि निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानाज्जी-
वन्तोऽपि निर्गुणाश्चेन्मामैव यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इदानीं गुणोत्कर्षकृतमेव तत्फलसाधनकर्मप्रविध्यमाह ।
मकर्षणं मत्प्रीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं केवलं दासभावमेव कृतं
यत्किञ्च कर्म नित्यादि तत्सार्विकम फलं सङ्कल्प्यतेऽस्मिन्स्तत्
हिंसाप्रायं हिंसादेशेन कृतं हिंसाबहुलं च आदिशब्दाद्भ्रममा-
स्यवादि कृतम् ॥ २३ ॥

इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्यमाह ।
केवलं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयम् वैकल्पिकं देहाद्यव्यतिरि-
क्तात्मविषयं सत्तद्भो राजसम् प्राकृतं बालमूकादिज्ञानतुल्यम्
अकिञ्च परमेश्वरविषयम् ॥ २४ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

बुद्धीन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

चेतसो ज्ञानस्य स्वधर्मस्य ग्रहणे परिणामे ॥ १८ ॥

देवानां देववज्रिवासेस्वभावनामेषामिन्द्रियाणामेव परत्रापि
लक्षितलक्षणा सति च मुख्यार्थं लक्षणायां अन्वयवैयर्थ्यमतो
यदेति । आधिदैविकानां स्वर्गादिकर्माधिकृत्य दिव्यतां देवादीनां
च सत्त्वाद्यो गुणास्तेषां य उत्कर्षे उद्वेकस्तस्य कार्याणि तत्त-
द्रक्ष्यान्त्युक्तानीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तुरीयस्याप्रस्तुतत्वादवस्थाप्रकरणप्रसङ्गाभिर्गुणावस्थामा-
हृत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्तत्कर्मफलनिष्ठां सार्विकादिकर्मफलस्य सुखादेः
स्थानविशेषं वेदार्थेति वेदार्थो वेदप्रातिपाद्यप्रयोजनवदर्थो
यागादिस्तदनुष्ठानेऽभियुक्ता निपुणाः एवं पापिष्ठास्तमसा ताम-
सकर्मणाऽधो गच्छन्ति एवमुभयमिश्रकर्माणां रजसा राजस-
कर्मणां मनुष्या भवन्तीति टीकानुसारेण मूलं योजनविषयम् ॥ २१ ॥

उत्कृन्तिर्जीवस्य निःसरणं मरणमित्यर्थः । जीवन्तोऽ-
पीति व्याख्यानादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २२ ॥

दासभावने दासोऽस्मीत्यभिमानेन । नित्यादीत्यादिना
नैमित्तिकपरिग्रहः ॥ २३ ॥

देहादिव्यतिरिक्तो य आत्मा स्वपदार्थस्तद्विषयं वस्तु-
तस्तु स्वपदार्थज्ञानस्य तत्पदांशं ज्ञानसापेक्षत्वात् केव-
लत्वाच्चम्भ इति निर्विशेषज्ञानमेव तच्छब्देन व्याख्येयमिति
वैष्णवमतम् । अद्वैतमते तु परमेश्वरविषयज्ञानस्यापि निर्गुणभे-
दत्वेन निर्गुणमिति लक्षणाभयकष्टकल्पनायामेव प्रयुक्तं
अक्षितलग्नन्यायेन स्वपदार्थविषयज्ञानस्यापि निर्गुणभेद-
त्वाद्विशेषाभावात्तुल्यहरणभेदवैयर्थ्यमेव स्यादिति चिन्त्यमेव
तत् । पुनर्धीकाकर्ता तथा व्याख्यातं तु तन्मतानुयायिनां स्वमत-
प्रवेशनायैवेति श्रेयम् एवमन्यत्रापि ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपचीयम् ।

चेतसामिति । चेतःशब्दो निरूपणपरः ॥ १७ ॥

चित्तं चिन्तनम् अक्षितं तमःशब्दः सङ्कल्पादिव्यापा-
रपरः ॥ १८ ॥ १९ ॥

तुरीयं प्रलयावस्था मुक्त्यवस्था वा ॥ २० ॥ २१ ॥

सत्त्वे प्रलीनाः सत्त्वे कृष्णे सति लीनाः ॥ २२ ॥

निष्फलं फलरहितं फलसङ्कल्पपरहितम् फलसङ्कल्पम-
भ्युदयसंकल्पवत् ॥ २३ ॥

केवलं केवलं आरोपिताकारविधुरं वैकल्पिकम् आरोपिता-
कारविषयं प्राकृतं यत् किञ्चिदित्यविभक्तविषयं मज्झिष्ठं मुक्ति-
दशायां महोत्तरम् ॥ २४ ॥

अभिहीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्पदमेवाह । विकुर्वन्ति । यदा पुमान् क्रियया विकुर्वन्
साध्वसाधु वा चरति अत्रिकुर्वन् तत्फलभूतहर्षशोकादिरूपविकार-
युक्तो भवति ततश्चाभिहितविशेषः चेतसो ज्ञानेन्द्रियाणाम-
निर्वृत्तिर्मेनोविषयामिनिवेशरूपवत्परः । गात्राणां कर्मेन्द्रियाधि-
ष्ठानानां पाणिपादादीनामस्त्रास्थं पीडा तथा अन्तः स्रवणं
भवेत्तदा एतैः क्रियाविकाराद्यनिर्वृत्त्यस्त्रास्थममै रजो निशा-
मय उद्वेकं जानीहि क्रियादिमीरज उद्वेकमनुमीयति साधुः
यदा चेतसामित्येतन्निरूपणपरं ज्ञानक्रिययोर्निरूपकायामुभयो-
न्द्रियाणामित्यर्थः गात्रशब्दोऽङ्गमात्रपरः ॥ १७ ॥

सीददिति । यदा सीदत् तिरोभवत् चेतसः ज्ञानेन्द्रियविष-
यस्य रूपादेः ग्रहणे अक्षयं सत् चित्तं विधीयेत तदा मनोऽपि
सङ्कल्पविकल्पात्मकं नष्टं क्षीनन्तमः अज्ञानं ग्लानिः विषादश्च
भवति तत् तदा तमः उत्कटमुपधारय ॥ १८ ॥

किञ्च एवमान इति । रूपशब्दः ॥ १९ ॥

गुणोत्कर्षतोऽवस्थामेवं वक्ष्यति । सत्त्वादिति ।
प्रस्य जन्तोर्जननमरणादिसमावदेहसंसृष्टस्य जीवस्य सत्त्वा-
उल्लासिताज्जागरणं जागरणवस्थां विद्यास्योत्तरत्रापि जाग-
राद्यवस्थात्रयभाक्त्वं जीवस्य गुणपरिणामात्मकदेहसम्बन्धप्र-
युक्तं न स्वभावतस्तदस्तीत्याह । तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति । यत्
त्रिषु जागरादिषु सन्ततं व्याप्तमवस्थाप्रयान्वितत्वेन प्रतीयमा-
नमात्मस्वरूपं तत्तुरीयं स्वभावतोऽवस्थात्रयविनिर्मुक्तम् ॥ २० ॥

गुणानामुल्लासतारतम्येन गतिभेदानाह । उपर्युपरीति । उपर्यु-
परि आब्रह्मणो ब्रह्मलोकमभिव्याप्य सत्त्वेन तरतोल्लासवता
हेतुभूतेन गच्छन्ति सत्त्वस्येवदृष्टौ स्वलोकं ततोऽधिकदृष्टौ मह-
रादिलोकं ततोऽपि दृष्टौ सत्यलोकमित्येवमुपर्युपरि गच्छन्ति
एवं तमसाधोऽधो गच्छन्ति तत्राभिधिमाह । आमुखादिति ।
आमुख्योऽतिविहीनो लोकः आसमन्तात्कारुण्येनाऽमुख्यः तम-
मिव्याप्य आमुख्यादिति नञालो प्रश्लेषात् आमुख्यारस्यावि-
दानमिव्याप्येति केचित्त्याचक्षते रजसा तूक्तेनान्तरचारिणो
भूलोकचारिणः ॥ २१ ॥

तत्तद्गुणोद्वेकदशासु मरणादीनां गतिभेदमुतामाह ।

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्त्वं इति । सत्त्वे प्रकृष्टे सति प्रलीनाः स्त्रः स्त्री यान्ति रजो-
लयाः रजसि प्रवृद्धे सति लयो येषां ते तथा एवं तमोलया
इत्यत्राप्यर्थः उपर्युपरि गच्छन्तीत्यनेन सत्त्वोच्छ्रायानुसारमुपवर्गम-
नमित्युक्तं जिरतिशयोक्तास्तु क यान्तीत्यत्राह । यान्ति
मामेव निगुणा इति । अस्मिन् प्रकरणे निगुणाशब्देनातिप्रवृद्धं
सत्त्वमुच्यते अतीवोल्लसितं सत्त्वं गुणसम्बन्धविघातकम्—

सत्त्वं जरस्तम् इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः ।

सत्त्वेनान्यतमो हन्त्यासत्त्वं सत्त्वेनैव हि ॥

इत्युक्तत्वात् अतोऽत्र निगुणाशब्देन नेगुण्यावहनिरतिशयसत्त्वो-
च्छ्रायसदृशाप्रलीना उच्यन्ते ते मामेव यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं सत्त्वादिगुणानुसारिणो गतिभेदा उक्ताः अथ तदनु-
सारिणः कर्मज्ञानवासकतृभेदाहारसुखभेदानाह । मदपंशमिति ।
मदपंशं यथा मदाशयमरूपत्वेन कृतमित्यर्थः । निष्फलं फला-
मिसन्निधिरहितं वा यन्निजकर्म तत्सार्विकं अत्फलसङ्कल्पमभ्यु-
दयफलवत्तद्राजसं यद्विसायादि शत्रुद्विसाधमिसन्निधप्रचुर-
भाविशब्देन मात्सर्वाविसङ्गप्रदः तन्नामसम् ॥ २३ ॥

केवल्यमिति । केवलमेव केवल्यम् आरोपिताकारविधुरं यथाव-
स्थिताकारगोचरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं सार्विकं वैकल्पिकमारो-
पिताकारविषयं यत्तद्रजः तत्प्रयुक्तमित्यर्थः । यत्तु प्राकृतं किञ्चि-
दित्यविभक्तविषयं तन्नामसं ज्ञानं यन्निष्ठं मध्येन निष्ठात्मकं
मद्गोचरं निगुणमत्युद्रिकसत्त्वप्रचुरम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

क्रियया विकुर्वन् भवति चेतसो विषयादनिवृत्तिश्च भवति
गोत्रास्त्राश्च यं शरीरावयवानां विजृम्भणम् एतेर्लिङ्गैरिदं रज
इति निशामय पश्य ॥ १७ ॥

तमोगुणवर्तेनप्रकारं स्पष्टयति । सीददिति । यथा चित्तं स्मर-
णाकारणम् अन्तःकरणं सीदत नश्यत अथवा विलीयते चेतसो
ग्रहणं बुद्धस्मरणशक्त्येनानाया ग्रहणं अक्षममसमर्थं मनो नष्टं
भवति तमः अज्ञानं अज्ञानिज्ञानता च भवति तदा तमोगुण
वर्तेनमुपकारय ॥ १८ ॥

बुभुषुणा सत्त्वमेव सेवनीयमिति भावेनाह । पश्यमान
इति ॥ १९ ॥

तुरीयमवस्थास्वरूपं त्रिषु गुणेष्वसङ्गतं संशुद्धं न
भवति ॥ २० ॥

इतोऽपि सत्त्वमेव भेषः साधनमित्याह । उपरीणि । आभ्रह्मणो
अभ्रह्मलोकपर्वन्तम् आमुखादन्धं तमः पर्यन्तमन्तरादिणः स्वर्गादौ
चरन्ति ॥ २१ ॥

सत्त्वे सत्त्वगुणप्रवृद्धौ प्रलीनाः स्त्रियाः स्त्री रजसि प्रवृद्धे
लयो येषां ते रजोलयाः तमोलयाः इत्येतदनेन व्याख्यातं
निगुणास्तमसादिगुणानभिभूता आकाशिकमक्तिसाधनाः ॥ २२ ॥

वाशब्दश्चायं मदपंशत्वेन निष्फलत्वेन फलानुसन्धानराहित्ये

त्येन यत्कर्म तन्निजं कर्म वर्णाश्रमाविहितं कर्म सार्विकं
कर्म ॥ २३ ॥

गुणानिमित्तकर्मभेदं निरूप्य ज्ञानभेदमाह । केवल्यमिति ।
केवल्यं केवलं यथाशास्त्रं प्रतिपादितं तत्त्वं तद्विषयं ज्ञानं
केवलं केवलमेव केवल्यं ज्ञानं सार्विकम् अग्निहोसादिकमौनिकं
प्राकृतं बहिर्मुखजनप्रियं वैषयिकं निगुणं मुक्तिसाधनं तदुक्तं
नेगुण्यसाधनं यत्तन्निगुणं परिकीर्तितमिति ।

यथा शास्त्रोक्तविज्ञानं केवलं ज्ञानमुच्यते ॥

सदृशशास्त्रानुकूलाददृष्टानां तु भक्तिः ।

गुणानां तु हरी भावविनिश्चित्य तदाश्रयात् ॥

यथा शास्त्रानुसन्धानं ज्ञानं च हरिसंभयम् ॥

इति च ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मदपंशं मायि अपंशं यस्य तत् उत्तमत्वाय मर्यापित-
मित्यर्थः । निष्फलं सत्त्वशुद्धयर्थं निष्कामत्वेनैव कृतमित्यर्थं
निजकर्म स्वस्ववर्णाश्रमादिधर्मः ॥ २३ ॥

केवल्यस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणः शुद्धजीवभेदेन ज्ञानं केवल्यं
त्वम्पदार्थमात्रज्ञानस्य केवल्यानुपपत्तः तत्पदार्थज्ञानसापेक्ष-
त्वात् सत्त्वयुक्ते हि चित्ते प्रथमतः शुद्धं सूक्ष्मं जीवचित्तस्य
प्रकाशते तदाश्रयेकाकारत्वाभेदेन तस्मिन् शुद्धं पूर्णं ब्रह्म-
तन्मगधनुभूयते ततः सत्त्वगुणस्वैक तत्र कारणात्प्राप्त्युत्पत्ति-
सार्विकत्वं तथाच श्रीगीतोपनिषद्ः सत्त्वात्सजायते ज्ञान-
मिति भगवज्ज्ञानस्य तु देवानां शुद्धसत्त्वानामित्यादि मुक्ता-
नामपि सिद्धातामित्याद्युक्त्या सत्त्वादिसत्त्वविशेषमावाच रजस्तमः
स्वभावस्येत्याद्युक्त्या च तदभावेऽपि बुद्धासुरस्य सद्भावो न
तत्कारणकत्वं किन्तु तदुत्तरत्वेन तस्य पूर्वजन्मनि भीतारदा-
दिसङ्कवर्णनतया तेषां मतिस्तावदुक्तमाहुर्ग्रामित्याद्युक्त्या च
भगवत्कृपापरिमलपात्रभूतस्य श्रीमतो महतः सङ्ग एव कारणात्
तत्सङ्गस्य तुल्यताम लवेनापीत्याद्युक्त्या निगुणावस्थानोऽप्यभि-
कृत्वात्परमनिगुणं एव सत्तमं च समः प्रियः सुहृद्भक्त्यादौ
सगुणं देवादौ तस्य कृपावास्तवी न भवति किन्तु श्रीमते-
ह्यादिविषयेति प्रतिपादनात् महतां निगुणात्वामिष्यत्वात् तत्स-
ङ्गस्यापि निगुणात्वं व्यक्तं तथा मकरेऽपि गुणसङ्गनिधुननानि-
श्चरं चानुवृत्तिः श्रूयते तस्माद्देहिमिं लब्धेत्वादौ परमेश्वर-
ज्ञानस्य नेगुण्यहेतुत्वेन निगुणात्वोक्तिरतु लक्षणाभयकष्टकल्पना
तथा केवल्यज्ञानस्यापि नेगुण्यहेतुत्वावशिष्टेनोदाहरणभेदा-
वृत्तिश्च स्यात् तस्मात्कृत एव निगुणं भगवज्ज्ञानम् अत्र
विशेषो भक्तिसत्त्वमै इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसागराधर्षिणी ।

यदा क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीः आसमा-
स्ताज्ञानापदार्थगतत्वेन विधिप्ता भीरुस्य तथाभूतो भवति ।

अभिहित्वा यच्च कर्माणि कुतस्तथाऽर्थद्विनी ।

चेतसां बुद्धिर्निद्रायां । अनिवृत्तिः सत्पुण्याता । एतेर्लक्षणौ-
स्तदा रज उद्विक्तं जानीहि ॥ १७ ॥

यदा सौप्त्यं व्याकुलीभवत् चित्तं विक्षिप्येत जडाभवति
यतश्चेतसश्चेतनायां ग्रहणं प्रक्षममसमर्थं भवेत् निश्चेतनत्वादप्र-
बुद्धं भवतीत्यर्थः । मनोऽपि सङ्कल्पार्थकं नष्टं क्षीनं तमोऽज्ञानं
प्रज्ञाननिर्विषादः तत्तदा तम उत्कटं यदा तु कवलया भक्त्या
गुणानुपपत्तिर्भवस्तदा नैर्गुण्यमवधारयेति शेषः ॥ १८ ॥

सत्त्वादीनां बुद्धिकालेषु यथा देवासुरराक्षसा वृक्षन्ते तथैव
वृक्षिष्वेहैष्विन्द्रियाणां निवृत्तप्रवृत्तमोहस्त्रभाषा एव देवासु-
रराक्षसा ज्ञेया इत्याह । एवमाने इति । यदा भक्तिहेतुकं नैर्गुण्यं
वर्द्धते तदा भक्तानां वल्लभधेतु इति शेषः ॥ १९ ॥

कस्मादगुणात्का अवस्था इत्यत आह । सत्त्वादिति । तथैव
निर्गुण्यवस्थासाह । तुरासं चतुर्थमवस्थातरं नाम त्रिषु जागर-
णादिषु सन्ततमन्विते परमात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

मात्राद्युक्तं जना इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः । आमु-
खात्स्यावसानमभिव्याप्येत्यर्थः । अन्तरचारिणो मनुष्या भवन्ती-
त्यर्थः । नैर्गुण्येन भक्त्या भगवत्पदं यान्तीति शेषः ॥ २१ ॥

देहात्कर्मकालिकगुणात्कर्म फलमाह । सत्त्वे इति । यदा हि यो
गुणः प्रवृत्तौ भवति तदा स गुणः पृथग्ग्रहा भवतीत्यतः सत्त्वे
प्रवृत्तिनाः सत्त्वे प्रवृत्ते सति मृताः रजोलयाः रजसि प्रवृत्ते सति
लघो येषां ते एवं तमोलयाः निर्गुणा इत्यत्र तु लघुशब्दानुपादानात्
जीवन्तोऽपि मद्भक्तत्वाच्चगुणाश्चमामेव यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

मयि अर्पणं यस्य तत् मदर्पणमिति कुतः पुनः शब्द-
अद्भुतमिदं न चार्पितं कर्म यदप्यकारणमिति नारदोक्तैर्धर्म-
वाक्यविहितस्य कर्ममात्रस्यैव भगवद्वर्णितत्वे वैयर्थ्यभवात्-
नमदर्पणमित्युत्तरत्रापि याजनीयं ततश्च मदर्पणं नित्यं कर्म
तथा निष्फलं फलाभिसन्धिरहितं काम्यं वा कर्म मदर्पितं
सार्वत्रिकं स्यात् फलं सङ्कल्प्यते यस्मिन्तत् फलाभिसन्धिस-
हितं काम्यं कर्म मदर्पितं राजसं स्यात् तथा अधर्मशास्त्रोक्तं
हिसायां हिंसाद्वयेन कृते कर्म तामसं स्यात् आदिशब्दात् दम्भ-
मास्ययोर्विकृतं च अधर्माकीर्तनादि शुद्धमजने तु निर्गुण्यमिति
शेषः ॥ २३ ॥

अथ कण्ठोत्थं सगुणानिर्गुणमेषं ज्ञानादिनां चातुर्विध्य-
माह । कैवल्यं देहादिष्वतिरिक्तत्वेन कैवल्यजीवात्मविषये यत्त-
त्सार्वत्रिकं वैकल्पिकं द्वैतमिदं सत्यमसत्यं वा जीवा नित्या-
जन्त्या वेत्यादिविकल्पमेषं ज्ञानं यत्तद्विज्ञानं प्राकृतमाहारविहा-
राविज्ञानं तामसं मन्त्रिष्ठं मन्त्रिष्यकम् ॥ २४ ॥

अथ कण्ठोत्थं सगुणानिर्गुणमेषं ज्ञानादिनां चातुर्विध्य-
माह । कैवल्यं देहादिष्वतिरिक्तत्वेन कैवल्यजीवात्मविषये यत्त-
त्सार्वत्रिकं वैकल्पिकं द्वैतमिदं सत्यमसत्यं वा जीवा नित्या-
जन्त्या वेत्यादिविकल्पमेषं ज्ञानं यत्तद्विज्ञानं प्राकृतमाहारविहा-
राविज्ञानं तामसं मन्त्रिष्ठं मन्त्रिष्यकम् ॥ २४ ॥

यदा जनः क्रियया भिक्वन् एहिकामुष्मिकमोगसाधनेन
कर्मणा विकारं प्राप्नुवन् आधीभवति भासवतः विज्ञिता
धीर्मनसस्तथा चेतसा ज्ञानेन्द्रियाणां अनिवृत्तिरस्मादर्थं गात्राणां
कर्मैन्द्रियाणां चास्मादर्थं मनो भ्रान्तं देहावात्मत्वाभि-
मानयुक्तम् तदा तैर्लोपकैः रज उद्विक्तं निद्रामसं जानीहि ॥ १७ ॥

यदा चित्तं सीदतिरोभवत् चेतसा ग्रहणोऽनुसन्धानेऽक्षमं
सद्विधीयते मनोऽपि नष्टं मननक्रियाविरहितं तमोऽप्रकाशः
गनानिरञ्जितिकुर्मगतसुखको मनोविकारश्च भवति तदा तम
उद्विक्तमुपधारय ॥ १८ ॥

सत्त्वाद्युद्रेके देवाद्युद्रेकमाह । एवमाने इति ॥ १९ ॥

सत्त्वाद्युद्रेकाज्जागरणाद्यवस्थोद्रेकमाह । सत्त्वादिति । समन-
स्कैरिन्द्रियैरग्रग्रहणं जागरणम् बाह्येन्द्रियग्रहणं क्षीने सत्यन्त-
रिन्द्रियेणाग्रग्रहणं स्वप्नः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियलये सति प्रज्ञा-
पमादिशेत जागरणादिषु सन्ततमनुगतम् तत्रावस्थानमेव बाह्या-
भ्यन्तरेन्द्रियाद्युद्वेगात्तत्त्वेन प्रज्ञापे सुखमहमस्मात्समिति सुखवे-
त्तत्त्वेन च तुरीयमवस्थात्रयसाक्षिणं ज्ञानस्वरूपं जीवात्मान-
मादिशेदित्यर्थः ॥ २० ॥

गुणोत्कर्षतारतम्याद्भूतिभेदानाह । उपर्युपरीतिः सत्त्वेन सत्त्वा-
त्कर्षेण आमुखात्स्यावसानमभिव्याप्योपर्युपरि गच्छन्ति तमसा
ब्रह्मणः ब्रह्मलोकमभिव्याप्योऽधोऽधो गच्छन्ति रजसाऽन्तरचारिणो
भूर्लोकचारिणो भवन्ति ॥ २१ ॥

मरणवेलायामपि गुणैः स्वानुरूपां गतिं ददातीत्याह । सत्त्वे
इति । सत्त्वे प्रवृत्तिनाः मृताः स्त्रः स्वर्गे रजोलयाः रजसि लघो
मृत्युर्येषां ते नरलोके तमोलयास्तमांसि मृतास्तु निरर्थं यान्ति
निर्गुणाः गुणवृत्तिलयपूर्वकमद्भजननिष्ठाः मामेव यान्ति ॥ २२ ॥

अधुना गुणकृतं कर्म त्रैविध्यं दर्शयति । मदर्पणमिति । मदर्-
पणं मदाज्ञायाखनार्थं कृतं निष्फलं फलाभिसन्धिशून्यं यत्किञ्चि-
ज्जगदर्थमात्ररूपं कर्म तत्सार्वत्रिकम् फलं सङ्कल्प्यते यद्वि-
स्तदाजसम् हिंसाप्रायं हिंसाबहुलमादिना दम्भाद्विकृतं
तामसम् ॥ २३ ॥

गुणसङ्गसंपन्ना मद्भजनिरिक्तफलाः ज्ञानादयोऽर्थाः समुद्राः
मत्सस्वविधनस्तु प्राकृतगुणकृतदोषवर्जितत्वेन निर्गुणाः मत्मा-
पका इत्याह । कैवल्यमिति साङ्ख्यैर्नर्वाच्यम् । कैवल्यं मत्सस्वव्यव-
र्जितकैवल्यज्ञेयविषयम् वैकल्पिकं देहात्माभिमानविषयं युक्त-
द्रजः राजसम् प्राकृतं कैवल्यविज्ञानं मन्त्रिष्ठं सर्वं कृष्णार्थक-
मित्येषांभूतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जब क्रिया से विकार प्राप्त होवै बुद्धि का विक्षेपहोवै
चित्त चंचल होवै शरीर स्वस्थ न होवै मन भ्रमित रहै
इन बातों से रजो गुण का उदय जानना ॥ १७ ॥

चित्त वुखित होकर जब क्षीन होजावै सूक्ष्म चित्त के
ग्रहण करने में समर्थ न होवै मन नष्ट सा होजावै अज्ञान
होजावै ज्ञानि भावै तिसको तुम तमोगुण जानो ॥ १८ ॥

सत्त्व गुण के बढ़ते समय देवर्गों का बल बढ़ता है रज
के बढ़ने से असुरों का बल बढ़ता है हे उद्विक्त ! तमोगुण
के बढ़ने से राक्षसों का बल बढ़ता है ॥ १९ ॥

सत्त्व गुण से जागरण होता है रजोगुण से स्वप्न होता
है सब प्राणि का अन्तर्गत गाढ निद्रा तमोगुण से
होती है तुरीय अवस्था तीनों में निरन्तर सहित होर-
ही है ॥ २० ॥

यह धर्म के अनुष्ठान करने वाले मनुष्य सत्त्व गुण से

वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ।
 तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥
 सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः ।
 तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ २६ ॥
 सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी ।
 तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्तेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ ॥
 पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् ।
 राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥
 सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् ।
 तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥ २९ ॥
 द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः ।
 श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ३० ॥
 सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ।
 दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ! ॥ ३१ ॥
 एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।
 येनेमे निर्जिताः सौम्य ! गुणा जीवेन चित्तजाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उपर उपर के लोकों में जाते हैं तमोगुण से नीचे नीचे स्थावरों तक जाते हैं रजोगुण से मध्य में विचरते हैं ॥ २५ ॥

सर्वगुण में मरने से स्वर्ग को जाते हैं रजोगुण में मरने वाले पुरुष मनुष्य लोक में रहते हैं तमोगुण में मरने से नरक में जाते हैं निर्गुण पुरुष तो मेरे को ही प्राप्त होते हैं ॥ २६ ॥

मेरे में भर्पण करके निष्काम जो निजकर्म किया वह सात्त्विक कर्म है फलके संकल्प से जो किया सो राजस है जिसका प्राप्तादि जो कर्म सो तामस है ॥ २७ ॥

केवल आत्म विषयक जो ज्ञान सो सात्त्विक है देहादि भेद से जो ज्ञान सो रजोगुण का है बालकादिसरी का जो ज्ञान सो तामस है मेरी निष्ठा वाला ज्ञान निर्गुण है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

वनं विविक्तत्वात्सात्त्विको वासः मन्निकेतं तु साक्षात्सदाविर्भावान्निर्गुणं स्थानम् ॥ २५ ॥

कारकः कर्ता असङ्गी अनासक्तः रागान्धोऽस्वमिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टोऽनुसन्धानशून्यः मदपाश्रयो मदकशरयाः स हि निरद्वैतारत्वात्निर्गुणः ॥ २६ ॥

अधर्मे धर्मे हात या भ्रष्टा ॥ २७ ॥

पथ्यं हितम् पतं शुद्धम् अनासक्तमनावासतः प्राप्तम् आहार्यं मक्ष्यभोज्यादि इन्द्रियाणां प्रेष्ठं भोगकाले सुखं कष्टमूल-वणादि आतिदाशुचि दैन्यकरमशुद्धं च चशब्दात्मनिर्वाहितं निर्गुणमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥

आत्मोत्थं सुखम् मदपाश्रयमित्यपि त्वन्तत्पदार्थविषय-त्वेन ज्ञानवदेव द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्वाभ्याम् । द्रव्य पथ्यपूतादि देशो वनग्रामादिः फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि फलो यदा भजेत मां भक्त्या यदेतरो जयेदित्यादिना योऽर्थावुक्तः ज्ञानं केवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादि कर्म मदपरायमित्यादि कारकः सात्त्विकः कारकोऽसङ्गीत्यादिः भ्रष्टा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादिः अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादिः साकृतिरुपयुं परि गच्छन्तीत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूप निष्ठा सत्त्वे प्रकीर्ताः स्वयान्तीत्यादिनीकः स्वर्गादिः एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ॥ ३० ॥

न केवलमेव एव किं तु भावन्तः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिता एते सर्वे भावा गुणमया एव तत्प्रपञ्चः । दृष्टमिति ॥ ३१ ॥ इदानीमुक्तं त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुबन्धेन निर्जितान्मोच इत्याह । एता इति साधनं । येन निर्जिताः स पञ्चादविचिप्तेन

भीमद्विराधवाचामकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अकिञ्चिन्नमिच्छति सन् मद्रावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो
अवति ॥ ३२ ॥

भीमद्विराधवाचामकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

बुद्धयुक्तस्य रूपस्य वनस्य उजस्तमःप्रधानत्वाद्विचि-
त्त्वलक्षणं सात्त्विकं गुणमादाय सात्त्विक इत्युक्तम् । शिवा-
बुद्धि- कृता किं वा प्रतिमायां हरेर्मयेति सत्र शिवाविबुद्धे-
निषिद्धत्वात् साक्षात् तदाविर्भावत्वं तत्स्थानत्वादि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

कारक इत्यत्र तादृशेषणभूतकियायामेव तात्पर्यं न
तदाभवे द्रव्ये तत्कुरीतस्य गुणत्रयपरिणामत्वात् "सविशेषणे
विशेषितेन विविशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये वाच" इति
स्वाभावात् ॥ २६ ॥

आध्यात्मिकी वेदान्तशास्त्रविषयिणी ॥ २७ ॥

मज्जिवेदितं मतप्रसादीभूतम् ॥ २८ ॥

ज्ञानवदेवेति । यथा स्वपदार्थविषयं ज्ञानं सात्त्विकं परमे-
श्वरविषयं तु ज्ञानं निर्गुणं तथा स्वपदार्थानुभवोत्थं सुखं
सात्त्विकं तत्पदार्थानुभवोत्थं सुखं निर्गुणमित्यर्थः ॥ २९ ॥

यदा शब्दस्पर्शात् सर्वोऽपीति निर्गुणं मदीयं ज्ञानादिकं
विनोति केवम् ॥ ३० ॥

एष एव द्रव्याद्येकादशपदार्थ एव । भावाः पदार्थाः
तत्प्रपञ्चः सर्वशब्दार्थप्रपञ्चः ॥ ३१ ॥

एता इति सार्धकम् । एताः शमकामक्रोधादिरूपाः गुणकर्म-
निवन्धनाः गुणकर्मकारणाः सन्तीति शेषः । मोक्षाय
सप्रेमपापदंष्ट्राय "विष्णोस्तु चरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः" इति
मायाकः ॥ ३२ ॥

भीमद्विराधवाचामकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सात्त्विकावासः सत्त्वविबुद्धिहेतुरावासः निर्गुणमगुणं गुणत्रय-
प्रतिमदं तज्जिबुद्धिहेतुरित्यावत् ॥ २५ ॥

सात्त्विकः कारकोऽसङ्गीति यथादिषु कर्तृत्वमविषयितं
सात्त्विकः सत्त्वविबुद्धिकर्ता निर्गुणः त्रिगुणनिरासकः मनुष्याश्रयः
मह्यानादिगोचरः कर्ता ॥ २६ ॥

आध्यात्मिकी अध्यात्मशास्त्रविषया ॥ २७—२८ ॥

आत्मोत्थम आत्मन्वेतोत्थं न बाह्यार्थविषयसन्तोषोत्थमि-
त्यर्थः । मनुष्याश्रयं मुक्तिदशायां मनुष्योत्थम् ॥ २९ ॥

त्रैगुण्यः त्रिगुणयुक्तः ॥ ३० ॥

दृष्टं श्रुतमिति गुणमयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

वेदेन इति सत्त्वादिगुणाः संकाशाः ॥ ३२ ॥

भीमद्विराधवाचामकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वनं विति । सात्त्विकः सत्त्वोद्देकजमरुचिप्रयुक्तः वासः आचारो
वनमित्यर्थः । वसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् प्रदा वनं सात्त्विको
वासः सत्त्वोद्देकजसत्त्वः दूतसदनं दूतपानादिसुखनावास-
स्तामसः मज्जिकेतनं मम निकेतनं यस्मिन्सङ्कीर्णदिव्य-
स्थानं तु निर्गुणं गुणत्रयविघातकसत्त्वबुद्ध्यातिशयहेतुरि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

सात्त्विक इति कारकः कर्ता स यद्यसङ्गीत सङ्कोऽर्थकामयोः स्य
सः तथाभूतः सात्त्विकः रागादयः अत्यभिनिवेशवास्तु कारकः राजसः
स्मृतिविभ्रष्टः विषयागमनार्थावहत्वं पश्यन्नापि तस्मृतिविभ्रंशयुक्तः
कारकस्तामसः मनुष्याश्रयः मह्यानादिगोचरः यदा मनुष्याश्रयः
शरणं यस्य स कारकः निर्गुणः निरतिशयोक्त्यासत्त्वगुणयुक्तः २६
सात्त्विकी इति । आध्यात्मिकी अध्यात्मशास्त्रविषया मत्संवासा
तु निर्गुणा सत्त्वोद्देकातिशयजन्यशुद्धेत्यर्थः ॥ २७ ॥

पश्यमिति । पश्यं हितं पूतं ज्ञानाश्रयनिश्चितोपैरस्पृष्टमनायासतः
प्राप्तं यदाहायमज्ञादि तत्सात्त्विकं सत्त्वबुद्धिकरं प्रबुद्धसत्त्वगुण-
रुचिविषयं वा एवमुत्तराश्रयि इन्द्रियप्रेष्ठम् इन्द्रियसुखावहार्य-
मायासतः प्राप्तमित्यर्थः तदाजसम आर्तिदाशुचि मार्जितं देहे-
न्द्रियपीडावहमशुच्यशुद्धं शास्त्रप्रतिषिद्धं च तत्तामसं मज्जिवेदितं
निर्गुणम् ॥ २८ ॥

सात्त्विकमिति । आत्मोत्थमात्मन्वेतोत्थं न बाह्यार्थविषयं किं
त्वात्मानुभवजन्यतोषरूपं तत्सात्त्विकं सुखं विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः
सुखरूपेभ्यः उत्थितं राजसं मोहदैन्याभ्यामुत्थितं तु तामसं तत्त-
मादकवत्त्वनुभवचित्तपारवश्यं मोहः दैन्योत्थं पुत्रकलत्राद्युप-
ह्वनप्रभवं सुखं तामसं सुखं मनुष्याश्रयं मह्यानादिप्रभवं
तु निर्गुणं निर्गुणभावहसत्त्वोद्देकातिशयप्रयुक्तं तादृशातिशयव-
त्पुरुषाभिनिवेशविषयं वा ॥ २९ ॥

इत्थं सत्त्वादिगुणोद्देकतदतिशयानुगुणानि कर्मप्रभूतानि
सुखान्तानि उपपादितान्यथैवामनुकानामन्वेषां च केषांचिन्नि-
गुणोत्थासतदतिशयानुगुणसत्त्वं प्रकृतिसंस्पृष्टतनगतत्वमुक्त-
मुल्लासकाङ्क्षागमनुषादेयस्वभापनाय संसृतिहेतुत्वं सत्त्वा-
तिशयकाङ्क्षायां प्रकृतिसम्बन्धव्यागहेतुत्वं चाह । द्रव्यमित्यादिना
यावद्व्याजसमाप्ति । तत्र द्रव्यशब्दोऽभ्यवहार्यद्रव्यपरः देशो वन-
ग्रामशून्यसदनमगजाश्रयकेतनरूपः फलं सुखं ज्ञानं केवल्यमित्या-
दिनोक्तं कर्म मन्त्रपण्यमित्यादिनोक्तं शब्दा सात्त्विकीत्यादिनोक्ता
निष्ठा लब्धः सत्त्वे प्रलीना इत्यादिनोक्तः अवस्था सत्त्वा-
ज्ज्ञानरण्यामित्यादिनोक्ता कालकारणाकृतपस्त्वनुक्ताः तत्र
सात्त्विकः कालः प्रातर्ग्रहोदयसायन्तनात्मकः तद्व्यातिथिको
राश्री प्रहरपयन्ततो राजसः निशीयादिस्तामसः कारणं समी-
हिततत्सत्साधनादिज्ञानकारणं तत्रोद्भवमनसाधनावबोधकं शास्त्रं
सात्त्विकं वैदिकसुखसाधनावबोधकं राजसम् अभिचारव्यवो-
धकं तु तामसं भगवत्प्राप्तिसाधनावबोधकं तज्जिगुणम् आक-
तिराकारो वेषः स च वैदिकः सात्त्विकः अर्थकामाजमानु-
कुलो राजसः पाशुपताद्यगमोक्तस्तामसः भगवत्कालोको-
निर्गुण इत्युक्तम् एते सर्वे त्रैगुण्यः त्रिगुणकार्यभूताः तदुत्था-
सकरो वा ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वे ज्ञेते भावाः पदार्था गुणमया गुणोऽयं आगताः "तत आगत" इत्यधिकारः "मयद् च" इति मयद् पुरुषाव्यक्तधिष्ठिता मिथः संसृष्टप्रकृतिपुरुषोभयगताः अचित्संसृष्टपुरुषविषया इत्यर्थः । द्रव्यादयो गुणमया इत्युक्तं किं बहुनेत्याह । दृष्टमिति । दृष्टमै-
हिर्कादिकं भूतं प्रातलौकिकं यच्च बुद्ध्या ध्यातं मनोरथमात्रविषयं
सुखमिति विशेष्याध्याहारः तस्मै गुणमयं सर्वस्यापि दर्शनादि-
विषयस्य सुखस्य गुणमयत्वोक्त्वा तदर्थानां देशादीनामपि
तन्निष्ठरुचिर्विषयत्वं स्थापितम् ॥ ३१ ॥

यतो गुणमयत्वमत एवैते गुणत्रयसम्बन्धरूपसंस्तुतिवर्जका
इत्याह । एता इति । एता द्रव्यादयः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विधेयसंस्तु-
तिसापेक्षः सर्वज्ञात्मीययायेण उद्देश्यविधेयलिङ्गमाकृत्वात् गुण-
कर्मनिबन्धना गुणकर्ममूलकाः तत्तद्गुणानुगुणं प्राचीनपुरययापा-
त्मककर्मप्रयुक्तसंविषया इत्यर्थः । संस्तुतयः तज्जैवस्तत्त्वार्थका
इति यावत् यद्वा संस्तुतिर्नामैतद्वाच्यं न काञ्चिदस्यास्ती-
त्यभिप्रायेण संस्तुत इत्युक्तं कर्तारि तन्निस्तारपूर्वकतत्प्राप्त्यु-
पाय इत्यत आह । येनेति । जीवेन कर्त्रा येन निरनिशयसत्त्वात्त्वा-
सापरपर्यायेण निर्गुणेन साधनेन चित्तजा चित्ते जायन्ते उल्लसन्ति
इति तथा गुणाः सत्त्वाद्यो निर्जिताः स एव जीवः भक्तियोगेन
गुणजयः साधनभूताभ्युत्थितसत्त्वसंवर्धनेन भक्तियोगेन
मन्त्रिष्ठः मध्येन निष्ठा भक्तियोगाविच्छेदो यस्य सः
अज्ञावाय मम भावः प्रकारः साधनमिति यावत् तस्मै उप-
पद्यते कल्पते साधनभूतस्य भक्तियोगस्याविच्छेदोद्योतनाय मन्त्रिष्ठ
इत्युक्तमर्थो न पौनरुक्त्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं गुणानिमित्तं क्षेत्रमेवमाह । वनमिति । भक्तिकेतनं महा-
श्रयं देवालयादि ॥ २५ ॥

इदानीं कर्तृमेवमाह । सार्विक इति । असङ्गी कारकः कर्ता
निरुपकारत्वेन कर्मणां कर्तव्यः । स्मृतिविभूतः श्रुत्याद्यविहित-
कारित्वेन सत्कर्मणः स्वस्तः निर्गुणो मोक्षगामी ॥ २६ ॥

अप्यमेवमाह । सार्विकीति । आध्यात्मिकी यथाभूतशास्त्रवि-
षया —

भुतशास्त्रानुसारेण या भज्ना परमात्मनि ।

सा सार्विकी तद्व्यवसायानुसारेण निर्गुणा ॥

अभुतवापि प्रमाणां या वासुदेवैकसंश्रयः ।

सा निर्गुणा भागवतः समुद्दिष्टो मनीषिभिः ।—

इतिस्मृतेः भुतशास्त्रार्थभज्जवसदनुसारेण अभुतशास्त्रार्थेषु
तदुक्तप्रकारेण मत्सेवायां मत्सेवार्थं या भज्ना सा निर्गुणा
तद्व्यवसायानुसारेण निर्गुणोक्तः ॥ २७ ॥

आहारमेवमाह । पथ्यामिति । अनायस्तमकिल्लभम् इन्द्रियमेष्टम्
इन्द्रियप्रीतिकरम् आर्तिदं चाशुचि च ॥ २८ ॥

सुखमेवमाह । सार्विकमिति । आत्मोत्थं परोक्षज्ञानं शास्त्र-
श्रवणसंज्ञातं यत्समादात्मनो मतेषानापुर्य सुखं सार्विकं परो-

क्षज्ञानमात्मोत्थमित्यादेः मक्षपात्रं मक्षपात्रोक्षज्ञानजन्यसुखं
निर्गुणम् । अपरोक्षज्ञानं दर्शनं विष्णोर्भाष्यसुखं निखं गम-
येत्तत्प्रसादत इति भगवतः स्वरूपसुखमिव तत्प्रसादः मक्षपात्र-
यमित्युक्तं "नतु विष्णोः स्वरूपं तु सुखं केनचिदाप्यते । तस्यैव
विषयत्वात् तत्सुखं चेति भगवते —

परोक्षज्ञानगो यस्माद्विषयः स्वमतो गतः ॥

अत आत्मोत्थमित्येव सुखमाहुर्विपश्चितः ॥

इति च ॥ २९ ॥

किं बहुना सर्वे पदार्थास्त्रिगुणसम्बन्धेन त्रिविधा इत्याह । द्रव्य-
मिति फलं स्वर्गादि कालः प्रातुरादिः अवस्था जाग्रदादिचक्षुष्या
कृतिः क्रिया निष्ठा व्रतम् ॥ ३० ॥

तदेव विदुषोति । सर्वं इति । पुरुषं विष्णुना अव्यक्तेन
भिवा स्वयं निष्ठिताः व्यवस्थापिताः सत्त्वादिकृतसंसारजयो
पायमाह । दृष्टमिति । वाशब्दार्थं शास्त्रेण भूतं बुद्ध्या च
शास्त्रार्थरूपेण दृष्टं च परं ब्रह्मानुष्ठानेनिरन्तरं स्मरतु ॥ ३१ ॥

भूतं ध्यानेन किं फलमवाह । एता इति । एवमुपासकत
जीवेन चित्तजाताः सत्त्वादिगुणाः निर्जिताः तेन गुणकर्मनि-
बन्धनाः संस्तुतयश्च प्रागुक्ताः निर्जिता भवन्तीति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भवेः ।

तदेव ज्ञानरूपाया भक्तेर्निर्गुणत्वमुक्त्वा क्रियारूपाया
व्याचष्टे तत्राप्यस्तु तावच्छ्रवणकीर्तनादिरूपायाः भगवत्सम्बन्धेन
वासमात्ररूपाया आह । वनमिति । वनं वास इति तत्सम्बन्धिनी
वसनक्रियेत्यर्थः । वानप्रस्थानामिति श्रेयम् । एवं प्राप्त्य इति
गृहस्थानां तामसामिति दुराचाराणां धूतसदनमित्युपलक्षणां भक्ति-
केतमिति मत्सेवापरायामिति च वनकीर्तनां दासेन सह आयु-
धेनमिति वदेकाधिकरणत्वं वनस्य वृक्षपशुद्वन्द्वरूपस्य रजस्तमः-
प्राधान्यात् अत एव विविक्तत्वलक्षणादीयसार्विकगुणस्यापि
तद्गुणज्ञानिष्ठत्वेन गौणत्वं वासक्रियायास्तु सत्त्वात्प्रेक्षासत्त्व-
धनत्वाच्च सार्विकत्वं मुख्यमिति अत एव आरभ्य इति तादृ-
तात एव पठितः एवं धूतसदनमित्यत्र च वासक्रियैव विवक्षिता
भक्तिकेतमित्यत्रापि भगवत्सम्बन्धमाहारभ्येन निकेतनस्यापि
निर्गुणत्वं भवेत् स्पर्शमग्न्यायेन तादृशत्वं तादृशभक्तिचक्षुर्भि-
रेवोपलब्धव्यं विविष्टा यत्र पश्यन्ति सर्वानेव चतुर्भुजानितिवत्
अत एव तेषांख्यातं भगवत्भक्तितं मिति ॥ ३३ ॥

एवं वासमात्रस्य तादृशत्वमुक्त्वा सर्वासांमेव तत्क्रियायामाह ।
सार्विक इति । अत्र च क्रियायामेव तात्पर्यं न तदाश्रये
द्रव्यं सार्विककारकस्य शरीरादिकं हि गुणत्रयपरिणत-
मेव ॥ ३४ ॥

क्रियाप्रवृत्तिर्धूतभूतायाः भज्नाया अप्याह । सार्विकीति । भव-
मोऽत्र परधर्मः पूर्ववदन्यत् ॥ २७ । ३५ ॥

अत एव तत्सुखस्यापि निर्गुणत्वमाह । सार्विकमित्यादि । एवं
शुभ्रः भद्रज्ञानस्यैवाशुस्त्यं महासदान्तेन अचक्षुष्यविचक्षण-
क्रियारूपायां भक्तिर्निर्गुणत्वं श्रेयम् । भगवतः सर्वं एव
इति मदीयं वितेति शेषं तथा दर्शितत्वात् ॥ २८—३१ ॥

श्रीमज्जीवगौश्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

एता इति साङ्ख्यकमद्भावाय मत्प्रेम्णे ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मगवाञ्जिकेतनं साक्षात्तदाविभावाजिगेंगं स्थानमिति
स्वामिचरणाः मगवत्सम्बन्धमाहात्म्येन निकेतनस्य तैर्गुण्यं
स्वप्रमाणिन्यायेनोति सन्धेः ॥ २५ ॥

कारकः कर्ता असङ्गी भनासक्तः रागाद्व्यभिचारादिषु स्मृति
भूतः अनुसन्धानशून्यः मदपाशयः मदकशरणो भक्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

मनास्त्वन्मनासां संप्राप्तं चशब्दान्मन्त्रिवेदितं निगुण्यम् ॥ २८ ॥

आत्मोत्थं त्वंपदार्थज्ञानोत्थं मदपाशयं मत्कीर्तना-
मुत्थम् ॥ २९ ॥

एवमुपसंहरन्नुक्तेषु त्रिगुणमयेषु गुणातीनेषु च पदार्थेषु
मध्यं ये गुणमया भावास्ते जीवस्य संसारहेतव इत्याह ।
साङ्ख्येन ॥ द्रव्ये पृथ्वीतादि देशो वनग्रामादिः फलं सार्वकं
सुखमित्यादि कायः यदंतरौ जयेत् सत्त्वमित्यादिना बोधार्थ-
युक्तः ज्ञानं केवलं सार्विकं ज्ञानमित्यादि कर्मं मदप्रेम्णमि-
त्यादि कारकः सार्विकः कारकोऽसङ्गीत्यादि भ्रष्टा सार्वि-
कपञ्चात्मकीत्यादि अवस्थाः सत्त्वाज्जागरणमित्यादि आकृतिः
उपर्युपरि गच्छन्तीत्यादितोका दैवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रधीनाः
स्वार्थोन्मीत्यादिनोक्तः स्वार्थः एवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रैगुण्यस्त्रिगु-
णात्मकः स्वार्थः पश्य ॥ ३० ॥

न केवलमेव एव किं तु यावन्तः पुरुषाः कर्षोधिष्ठि-
तास्ताभ्यामीधिष्ठितास्ते सर्वे भावा गुणमया एव तत्प्रपञ्चः
इष्टमिति । बुद्ध्या वा अवधारितं संसृतयः संसारहेतवः अत्र
ज्ञानादीनां संसृतिहेतुत्वमुक्तं श्रीस्वामिचरणैरपि संसारहेतुभूतं
त्रैगुण्यमुक्तमुपसंहरतीत्यवतारणात् ॥ ३१ ॥

किं तु येन जीवेन कर्मा भक्तियोगेन करणेन इमे गुणा-
निर्जिताः स भक्तिज्ञा निगुणो मद्भक्तः मद्भावाय मत्सारूप्याय
तथा मद्भावाय महास्यसम्बन्धादिभावाय वा प्रपद्यते अत्र वाग्नि
ग्रामेव निगुण्य इति निगुण्यो मदपाशय इति मद्भक्तस्य निगु-
ण्यत्वं वक्ष्यामि भक्तियोगस्य निगुण्यत्वेत्युदाहृतमिति कपिलदे-
वोक्तेरपि भक्तियोगेन गुणा निर्जिता इत्युक्त्वा भक्तियोगस्य
एव निगुण्यत्वं स च भक्तियोगोऽचेताद्विगन्धपुष्पधूपचक्रचामरा-
दिघटित इति तत्तद्द्रव्याणामपि निगुण्यत्वं तदीयभ्रष्टादीनां
निगुण्यत्वं तूक्तमेवेत्यतो भक्त्युपकरणमात्रमेव निगुण्यत्वमवग-
मितं भगवता ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वसन्त्यस्मिन्निति वासः अधिकरणो घञ् मज्जिकेतं मध्यं
रचितं मन्मन्दिरेण ॥ २५ ॥

कारकः कर्ता मनुपाशयः आकृष्टाः मया कारयति तथा
करोमीत्येवमदमुपाशयो नियोजकत्वेन शरणां भक्ष्य सः ॥ २६ ॥

आध्यात्मिकी केवलज्ञानमात्रविषया मत्सेवायां तत्त्वज्ञान-
पूर्विकायाम् ॥ २७ ॥

मनास्त्वन्मनासां सङ्गमं चकारान्मन्त्रिवेदितं निगुण्यमिति
बोध्यम् ॥ २८ ॥

आत्मोत्थं त्वंपदार्थमात्रचिन्तनजम् मनुपाशये तत्पदा-
र्थचिन्तनसङ्गमम् ॥ २९ ॥

उक्तानुक्तः सर्वोऽपि प्राकृतः पदार्थस्त्रैगुण्य एवेत्याह । द्रव्य-
मिति द्वाङ्ग्याम् ॥ ३० ॥

पुरुषो ब्रह्मजीवः अव्यक्तं प्रधानं तयोरधिष्ठिताः सर्वे
भावा महदाद्वैतस्वप्नेन्ता गुणमयाः किं बहुना इष्टं पिपी-
लिकादि भूतं चतुर्मुखलोकादि बुद्ध्याऽनुभूतं भूतमविष्णादि
तत्सर्वं गुणमयम् ॥ ३१ ॥

गुणकर्मामिः गुणहेतुकममिर्निवर्त्यन्ते पुंसि संयोज्यन्ते इति
गुणकर्मनिवर्धनाः एताः चतुर्मुखलोकादिपिपीलिकापर्यन्ताः
पुंसो जीवस्य संसृतयः येन मदनुगृहीतेन चित्तजाः चित्तो-
द्भवाः निर्जिताः स भक्तिज्ञो भक्तियोगेन मद्भावाय मत्साध-
न्यायं प्रपद्यते कल्पते ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वनका वास सार्विक है ग्राम का वास राजस है
जुमांघर का वास तामस है मेरे मंदिर का वास निगुण्य है ॥ २५ ॥

भनासक्त जो कर्ता सो सार्विक है जो राग में भ्रष्टा
है वह राजस है अनुसन्धान से रहित कर्ता तामस है मेरे
को आश्रय करने वाला कर्ता निगुण्य है ॥ २६ ॥

अध्यात्मक ज्ञान की भ्रष्टा सार्विक है कर्मों में भ्रष्टा
राजसी है अधर्म में जो धर्म की भ्रष्टा सो तामस है
मेरी सेवा में जो भ्रष्टा सो निगुण्य है ॥ २७ ॥

पथ होवे पवित्र होवे भनायाससे प्राप्त होवे ऐसी
जो आहार सो सार्विक है हाँसियों का प्रिय आहार राजस
है दुःख देने वाला अपवित्र जो आहार सो तामस है ॥ २८ ॥

आत्मा से उत्पन्नमया जो सुख सो सार्विक है विषय
से जो सुख सो राजस है मोह तथा दैन्य से जो सुख सो
तामस है मेरे आश्रय से जो सुख सो निगुण्य है ॥ २९ ॥

द्रव्य देश फल काय ज्ञान कर्म कर्ता भ्रष्टा अवस्था
आकृति देवादि योनि निष्ठा ए सबही बातें त्रिगुण्यमुक्त
हैं ॥ ३० ॥

प्रकृति पुरुष के संवन्ध से रहने वाले जितने पदार्थ
हैं वे सब त्रिगुण्य मय हैं हे पुरुषर्षभ । जो कुछ देखा सुना
मन से चिन्तित है वह सब त्रिगुण्य मय हैं ॥ ३१ ॥

पुरुष की इतनी जो संसार की गति हैं वे गुणकर्म के
हेतु से हैं हे सौम्य । जिस पुरुष ने चित्त से जावमान इन गुणों
को जीतलिया वो मेरे को प्राप्त होता है ॥ ३२ ॥

भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ।

तस्माद्देहिमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसम्भवम् ॥ ३३ ॥

गुणसङ्गं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणान् ।

निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः ॥ ३४ ॥

रजस्तमश्चाभिजयेत्तत्त्वसंसेवया मुनिः ।

सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्षेण शान्तधीः ॥ ३५ ॥

सम्पद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् ।

जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसम्भवैः ॥

मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्वरेत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहितायां वैयासिक्याम् ।

एकादशस्कन्धे श्रीभगवद्गुह्यसम्वादे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तस्माद्विवेकिनामिदमेव युक्तमित्याह । तस्मादिति । ज्ञानवि-
ज्ञानयोः सम्भवो यस्मिस्तमिमं नरदेहम् ॥ ३३ ॥

भजनप्रकारमाह । निः सङ्ग इति साधनम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वसंसेवया सात्त्विकान्धेव सेवत पुमान् सत्त्वविवृद्धये
इति प्रागुक्त्या नैरपेक्षेणोपशमात्मकेन सत्त्वेनैव ॥ ३५ ॥

एव च सति मां प्राप्नोतीत्याह । सम्पद्यत इति । जीवं
जीवत्वकारणं विज्जगदीरम् मां प्राप्नोत्य न पुनः संसार-
इत्याह । जीव इति । न बहिर्विषयभोगेन नान्तरस्तस्मर-
णेन ॥ ३६ ॥

गुणकृतानुसंस्मरणव्यथाभजितपुण्यकथाकथानादिभिः ।

धुनुत मक्तिरसेन विवेकिनो । न हि पुनः सुखमं जनुरीहयम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता—

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

तस्माद्युक्तमेव गुणव्ययजयात् । इवमेव भजनमेव । भक्त्या
गुणसम्बन्धं दूरीकृत्य भजन्तु भक्तिमेव कुर्वन्तु इति भक्तेः
साधनत्वं साध्यत्वं च व्यक्तीकृतम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निःसङ्ग इत्यर्थकम् । अप्रमत्तः सेवानागापराधाऽनवधान-
शून्यः ब्रह्म जितेन्द्रियः भक्त्यावाप्तज्ञानासक्तो विद्वान् भक्ति-
मेव परमपुरुषार्थ इति जानन् सन् मां भजेत् श्रवणादिभि-
र्युगोपयेत् इति तन्त्रतिकर्तव्यताभिहितम् ॥ ३५ ॥

उपशमात्मकेनान्तःकरणनियमनेन । सर्वत्र हेतुः शान्तधीः
भगवन्निष्ठबुद्धिः । सम्पद्यत इत्यर्थकम् । विषयभोगेनेति
विषयभोगेन न कुर्यादित्यर्थः । तत्स्मरणेनेति विषयस्मरणाय
न कुर्यादित्यर्थः । उक्त संस्मरणव्यथां बहुजनममरणादिभ्य-
भोक्तव्यं दुःखम् । तन्निवृत्तिं क्वाचित्कथादे देहोपाधिकां जन्मा-
दिसंस्मरणव्यथां हे विवेकिनः । कथाकथनादिभिर्मां भक्तिरस-
शान्तादिपञ्चविधस्तेनेत्यन्वयः । इदं च भजनोपधिकं जनुर्जन्म ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतटीपिकाटीपिनी टिप्पणी

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

ज्ञानविज्ञानसम्भवं शास्त्रजन्ययोगजन्यज्ञानबोद्धेतुम् ॥ ३३ ॥

नैरपेक्षेण गुणयान्तर्गतस्य सत्त्वस्मात्पश्यते हातव्यत्वमुद्धृत्य-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रजीवं शरीरं विहाय मां सम्पद्यत इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

अजीवेन शरीरेण विनिर्मुक्तो मया पूर्णः उवाप्तः मद्भक्त-
योमिक्तत्वं साक्षात्कुर्वन् मज्जित्यकिङ्कुरः न बहिर्नान्तरश्वरेत् बहिर्न
चरेत् संसारनिमित्तकं कर्म न करोति नान्तरं चरेत् मोक्ष-
साधने नाचरेदिति मुक्तिदशार्थां शास्त्रवद्वयो न भवती-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीतासुवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतो निर्गुणमूलकमक्तियोगस्य मद्भावापत्तिसाधनत्वमत-
एव विचिन्तया मां भजन्तीत्याह । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्
ज्ञानविज्ञानसम्भवं शास्त्रयोगजन्यज्ञानोदयहेतुमिमं मानुष्यं देहं
लब्ध्वा गुणसङ्गं शब्दादिविषयासङ्गमपोह्य मां भजन्ति ॥ ३३ ॥

ननु विषयसङ्गपरिहारमात्रेण कथं तन्मूलगुणजयः स्यादि-
त्यत आह । निःसङ्ग इति जितानि विषयेभ्यः स्वशक्तितानि
इन्द्रियाणि येन सः तथाप्यप्रमत्तः आविर्भूतेन्द्रियः तत्र हेतु-
विज्ञानं वशीकृतानामपि विश्वस्तानामिन्द्रियाणां पुनर्विषया-
मिनिवेशजननकाराऽनर्थावहत्वं ज्ञाननन् यो मां भजेत स सर्व-
संसेवया निरतिशयसत्त्वोत्साकरद्रव्यादिसंसेवया रजस्तमश्चा-
भिजयेत् चकारादुद्विक्तं सर्वं विशिष्टतम ॥ ३४ ॥

नन्वेवमप्युल्लसितं सर्वमपि प्राकृतसंघतिष्ठत इति कथं प्रकृ-
तिसम्बन्धविनिर्मुक्तिरित्यत आह । सर्वं चेति । नैरपेक्ष्येण निर्गता
अपेक्षा फलापेक्षा यस्मात्तन्निरपेक्षमनन्यप्रयोजनमप्युल्लसितसर्व-
प्रभवमुपासनात्मकं ज्ञानं तदेव नैरपेक्ष्यं स्वार्थं व्यञ्ज्य तेन सर्वं
आभिजयेत् आतिशयितसत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन त्रैगुण्यनिवृत्तौ
तदपि निवृत्तं भवतीति भावः । शान्तधीरत्युद्विक्तसर्वस्वाद्वा-
गाद्यकलुषताचितः इत्थं गुणैर्विनिर्मुक्तो जीवः भजति देहं
विहाय मां सम्पद्यते प्राप्नोति ॥ ३५ ॥

यश्चेत्यर्थं मां सम्पद्यस्तस्य न कृत्यमस्तीत्याह । जीव इति ।
आश्रये मनसि सम्भवत्युल्लसतीति तथा तैर्गुणैरजीवेन देहेन
च विनिर्मुक्तो जीवः मया ब्रह्मणा पूर्णो व्याप्तः भदन्तर्हामि-
कत्वं साक्षात्कुर्वन् बहिर्न चरत्संसारनिमित्तं कर्म न करोति
नान्तरं चरेन्मोक्षसाधनं ज्ञानयोगमपि नाचरति मुक्तिदशायां
शास्त्रवद्वा न भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतासुवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु त्वत्प्राप्तिमन्तरेण संसृतिजयेन किं तत्राह । मर्कति ॥ ३३ ॥

मयितार्थमाह । तस्मादिति । ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो
यस्मात्स तथा तं व्यवधानेन शास्त्रद्वारा ज्ञातं ज्ञानं परोक्ष-
ज्ञानमपरोक्षेण ज्ञातं विज्ञानं निर्गुणमिति सङ्गिरन्ते "सत्त्वा-
द्गुणाज्जातमपि व्यवधानं विनैव तु । मुक्तिर्न निर्गुणं प्रोक्तं
व्यवधानेन सार्वक"मित्युक्तेः यतः संसारमोक्षोऽमद्भावास्त-
स्मान्मानुष्यं देहं लब्ध्वा सर्वोत्तमं मां विश्वाय ब्रह्मणा सर्वगु-
णपूर्णं मयैव पूर्णश्चरितार्थो नापुरुषो बहिर्विषयेषु नाचरेत्
आन्तर एव इन्द्रियैः प्रत्यगारमविषयत्वेनैव चरेदित्यर्थः । संसा-
रस्यान्तरत्वाद्दन्तोऽहं तस्मिन्मयि रतो भूत्वेति वा अन्तरच्छिद्रः
इन्द्रियव्याप्ती न चरेत् स्यादिति वा "अन्तोऽव्यवसिते मृषौ

१ विद्वान्द्वरूपः ।

[१६४]

स्वभावे परमात्मनि" इति भ्रान्तरो मां विना न चरेदिति
वा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोष्वाभिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येतादिभिरङ्गस्तमपि भजनस्य सर्वो-
परितनत्वं मङ्गल्यति । तस्माद्देहमिति ॥ ३३ ॥

निःसङ्ग इत्यर्थकम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सम्पद्यते इत्यर्थकम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोष्वाभिकृतक्रमसन्दर्भे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इमं नरदेहं ज्ञानविज्ञानयोर्मक्त्युत्थयारीप सम्भवो यत्र
तम ॥ ३३ ॥

शुद्धभजनप्रकारे शिक्षयति । निःसङ्गः अन्यकामनाज्ञानकर्मा-
दिसङ्गरहितः ॥ ३४ ॥

ननु च यस्य त्वत्सेवायां अद्धा निर्गुणास्ति अथ च
सार्वक्याध्यात्मिकी अद्धाप्यस्ति राजसी कर्मअद्धा तामस्य-
धर्मअद्धाप्यस्ति एवं त्वद्भक्त्युत्थं निर्गुणं सुखमस्ति तथा
आत्मोत्थं विषयोत्थं मोहोत्थं च त्रिगुणमयमपि सुखमस्ति
एवमेवोक्तलक्षणं सर्वं नैर्गुण्यं त्रैगुण्यं चास्ति तेनारब्धत्वज्ञ-
नेन जनेन किं कर्तव्यमिति चेत् श्रूयतां स यदि केवलः
भक्तिमान् स्यात्तदा भक्तैव त्रैगुण्यं निर्जयदित्युक्तमेव येनेमे
निर्जिताः सौम्य गुणा भक्तियोगेनेत्यनेन पूर्वश्लोकेन यदि च
प्रधानीभूतभक्तिमान् स्यात्तदा पुनरुपायान्तरमपि त्रैगुण्यजयेऽ-
स्तीत्याह । रज इति । सर्वसंसेवया सार्विकान्येव सेवेतेति
प्रागुक्तप्रकारेण नैरपेक्ष्येण भक्त्युत्थवैतुष्येन ॥ ३५ ॥

ततश्च मां सम्पद्यते सम्प्राप्नोति जीवं लिङ्गशरीरम्
एवं च जीवेन लिङ्गदेहन अन्तःकरणोत्थैर्गुणैः कामादि-
मिश्र रहितः बहिः प्राकृतशब्दादिविषयान् अन्तरं शोकमोहा-
दिकं च न चरेत् न प्राप्नुयात् ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे पञ्चविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्माद्गुणजयपूर्वकमद्भजनेन मद्भावाय प्रपद्यते तस्मादेनोः

१ एतन्मते तस्मादिति मयैवेति चाधर्मोर्मध्ये त्रयः श्लोका
न सन्त्येव ।

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्मिन् तमिमं देहं लब्ध्वा गुण-
सङ्गं विनिर्भूय मां भजन्ति सेवन्ते ॥ ३३ ॥

गुणजयपूर्वकं भजनप्रकारमाह । निःसङ्ग इति साङ्ख्येन । सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविवृद्धये इत्युक्त्या रजस्तमश्च भ्रमितः
बाह्याभ्यन्तरतो जयेत् नैरपेक्षयेत् सत्त्वफलभूते देवादिभावे
निरपेक्षतया सत्त्वमपि अभिजयेत् एवं निःसङ्गः सर्वतो विरक्तः
विद्वान् ज्ञानवान् अत एव युक्तः भजनयोग्यः शान्त उपा-
सीतेति श्रुतेः शान्तधीः मां भजेत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एवम्भूतेन भजनेन मां प्राप्नोतीत्याह । सम्पद्यते इति साङ्ख्येन ।
जीवं लिङ्गशरीरं विहाय मां सम्पद्यते ननु मुक्तौ जीवस्त्वत्तो
मिषोऽमिषो वाऽवतिष्ठते इत्यत आह । जीव इति । आशयसम्भ-
वैरन्तःकरणोद्भवैः रागद्वेषादिभिः जीवेन लिङ्गशरीरेण च
निर्मुक्तः न वहिः न भिन्नः नान्तरः नामिषः मद्भिन्नामिषश्चरे-
दित्यर्थः । स्त्रतो मिषामिषत्वे हेतुमाह । मयैव ब्रह्मणा सर्वा-
त्मना पूर्णः सम्पन्नः वृत्तेषु पञ्चमिष सुखेण प्रमेव अग्निना
विस्फुलिङ्गमिव ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

जो पुरुष भक्तियोग से मेरे मे लिङ्ग करता है वह मेरे
को प्राप्त होता है तिससे ज्ञान विज्ञान को पैदा करने वाले
इस देहको प्राप्त होकर मेरे को भजे ॥ ३३ ॥

चतुर पुरुष गुणों की आसक्तिको छोड़कर मेरे को भजते
हैं इसी से विद्वान् पुरुष निःसङ्ग होकर जिनेन्द्रिय होकर
मेरे को भजे ॥ ३४ ॥

मुनि पुरुष सत्त्व गुणकी सेवा करने से रजोगुण तमों
गुण को जीतलेता है शान्त वृद्धि होने से युक्त होने से निर-
पेक्ष होनेसे सत्त्व को भी जीत लेता है ॥ ३५ ॥

इस प्रकार जीवात्मा गुणों से मुक्त होकर लिङ्ग शरीर को
छोड़कर मेरे को प्राप्त होता है जब जीव अन्तःकरण
मे उत्पन्न होने वाले देहगुणों से छूटजाता है फिर बाहर वा
भीतर विषयों को नहीं स्मरण करता है तबतो केवल ब्रह्म
मेरे ध्यानही मे मग्न हो रहता है ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे एकादशस्कन्धे

पञ्चम मे अध्याय की ५० लक्ष्मणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मह्यं आस्थितः ।
 आनन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥ १ ॥
 गुणमय्या जीवयोन्मा विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ।
 गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥
 वर्तमानोऽपि न पुमान् युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः ॥ २ ॥
 सङ्गं न कुर्यादसतां शिशनोदरतृपां क्वचित् ।
 तस्यानुगस्तमस्यन्धि पतत्यन्वानुगाऽन्धवत् ॥ ३ ॥
 ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहन्ध्रुवाः ।
 उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे ॥ ४ ॥
 त्यक्त्वाऽऽत्मानं ब्रजन्तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः ।
 विलपन्नन्वगालाये घोरे ! तिष्ठेति विक्लवः ॥ ५ ॥
 कामानतृप्तोऽनुजुषन्शुल्लकान् वर्षयामिनीः ।
 न वेद यान्तीर्नायास्तीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ॥ ६ ॥

ऐल उवाच ॥

अहो मे मोहविस्तारः कामकदमलचेतसः ।
 देव्या गृहीतकण्ठस्य नायुः खण्डा इमे स्मृताः ॥ ७ ॥
 नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितोऽमुया ।
 सुषितो वर्षपूगानां वताहानि गतान्युत ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रतत्त्वार्थदीपिका ।

षड्विंशे योगनिष्ठाया विधातो बुद्धसङ्गतः ।
 साधुसङ्गेन तन्निष्ठा परा काष्ठेति वक्ष्यते ॥
 योगिनो योगविभ्रंशः सङ्गतः सम्मवेदिति ॥
 सर्वथा तन्निष्ठस्यैवैवमस्तीति वितर्क्यते ॥
 निःसङ्गो मां भजेद्विज्ञानप्रमत्तो जितेन्द्रिय इत्युक्तं तत्र
 विषयेऽनर्थं कथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापि तर्हि सङ्गो बुधोर
 इत्यनर्थः स्वभावित्वाद्यदुक्तोक्तानुवादपूर्वकं परिहरति साधो-
 ऽयाम् । मल्लक्षणं मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तमिमं नरदेहं लब्ध्वा
 मह्यं भक्तिवश्या आस्थितः सत्मात्मस्थमात्मन्येव निवसत्येव

स्थितं परमानन्दरूपमात्मानं मां समुपैति सम्प्रप्राप्नोति ॥ १ ॥
 न चैवंभूतस्य विषयसङ्गो नाभास्तीत्याह । गुणमय्येति ।
 गुणमयी या जीवयोनिर्जीवोपाधिस्तथा विमुक्तो गुणेषु वर्त-
 मानोऽपि तैर्न युज्यते सङ्गं न प्राप्नोति । अत्र हेतुः अवस्तुभिः
 नन्ववस्तुभिरप्यन्धे युज्यमाना दृश्यन्ते तत्राऽऽह । अवस्तुभिर-
 दृश्यमानेषु ॥ २ ॥

तथाऽपि सङ्गं वक्ष्येदित्याह । सङ्गमिति । सङ्गतां लक्ष-
 णमाह । शिशनोदरे तर्पयन्तीति । शिशोदररूपस्तेषां क्वचित्कदा-
 चिदापि भास्तां तावद्ब्रूतां सङ्गः किं तु तस्यैकस्याभ्युत्थोऽ-
 नुवर्ती सम्प्रसङ्गश्चेति योऽन्वयस्तद्वत् ॥ ३ ॥

श्रीविरहामिकृतभाष्यकीपिका ।

अत्रेतिहासमाह । ऐलः पुरुरवाः सत्राटचक्रवर्ती बृहच्छ्वः कीर्ति-
यस्य सः उर्वशीविरहात्प्रथमं मुह्यन् पश्चात्कुक्षेत्रे तां समागम्य
गन्धर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शीकसंयमे
शोकापगमे सति ततो निर्विण्णः सन्निर्मां गायामगायतेति
नवमस्कन्धानुसारेण द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

प्राकर्त्तं मोहावस्थामाह । त्यक्त्वेति । आत्मानं राजानं
त्यक्त्वा अथवा शय्यायामात्मानं त्यक्त्वा ब्रजन्तीम् घोरे तिष्ठेति
“अये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वच्चांसि मिश्रा कुण्ठाव है नु
ननौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्कन्धपरतरे च नाहन्ति”त्येव-
मन्त्रैर्विलपन् ॥ ५ ॥

वैकुण्ठे कारणमाह । कामानिति । वर्षाणां यामिनी रात्रौ-
यान्तिरप्यान्तीः मयान्तीरागामिनीः उर्वश्या आकुष्टा चेतना
वक्ष्य सः ॥ ६ ॥

तस्य मन्धर्वलोके प्राप्तस्य बहुकालमुर्वशीसम्भोगानन्तरं
निर्विण्णस्य गायामाह अष्टादशभिः । तत्राष्टाभिरमुनापः प्रपञ्चयते
अष्टौ इति । यतो मया इमं अहोरात्ररूपा आयुः खण्डा न
स्मृताः ॥ ७ ॥

तदेवाऽऽह । नाहमिति । अभिनिर्मुक्तो मयि रममाणोऽस्तगतोऽ-
ऋषुदितो वा सूर्य इति अमुया उर्वश्या वाञ्छितः वत खंड-
इतापि वर्षपूगानामपि गतान्यहानि न वेहेति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमगदासशोभाशिविरचित-
कीपिकाशीपिनी टिप्पणी ।

तत्रिष्टा योगनिष्टा तस्याः पराकाष्ठा परमोऽवधिः ।
तत्रिष्टपर्यं सङ्गपरिहारार्थं तत्र इत्युक्तौ । विपक्षे सङ्गकरणे
परिहरति । शङ्कामिति शेषः भक्तिवृत्तयो अवयवीसनादौ
आत्मन्येव जीवस्वरूप एव ॥ १ ॥

एवंभूतस्य परमानन्दरूपं मां प्राप्तस्य । जीवोपाधि लिङ्ग-
शरीरम् । गुणेषु गुणकार्येषु देहन्द्रियादिषु सङ्गं सुखदुःखा-
दिषु सम्बन्धम् । तत्र गुणसङ्गोऽप्राप्तौ अवस्तुमिर्मन्त्राभूते-
अवस्तुत्वेन मिथ्यात्वेन । इदममानेषु क्षयमानेषु ॥ २ ॥

तथापि विषयसङ्गाऽसम्भवोऽपि । तच्छब्दस्य पूर्वप्रकान्ता-
नुवादकत्वात् एकवचनानुपपत्तिमांशङ्क्य व्याख्येयः । आकृता-
मिति ॥ ३ ॥

अत्र सङ्गवर्जने । तत उर्वशीलोकान् ॥ ४ ॥

तस्य पुरुरवसः अथ इति कामिलामन्त्रयो । मनसा भावेन
घोरे क्रूरचित्ते । आवां मिश्रामिधौ भूत्वा वच्चांसि प्रमाणा-
यान् कुण्ठावहै करवाव । नु अहो नौ आवयमीमन्त्रा
एते अनुदिताम् । अनदिता कथयन्ता न सन्ति हेमयस्कन्ध-
प्रीतिमयि । परतरे पूर्वकनाश्च मन्त्रा नाहन् न नष्टो बभूवुः ॥ ५ ॥

वर्षयामिनीरित्यादि पृथिवीरूपवाक्यपेक्षया ॥ ६ ॥

तत्राष्टादशश्लोकमर्थे ॥ ७ ॥

तदेव अस्मरणमेव ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

मल्लक्षणं मम दर्शनेसाधनभूतमानन्दमानन्दमयम् आत्मस्थं
जीवात्मानि स्थितम् ॥ १ ॥

जीवयोऽन्या देवमनुष्यादियोन्या विमुक्तः तत्राभिमानरहितः
गुणेषु शब्दादिषु मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु अवस्तुमि-
हैवैः ॥ २ ॥

तस्यासज्जनस्य सङ्गस्य वा ॥ ३-४ ॥

ब्रजन्तीमुर्वशीं वर्षरात्रीम् ॥ ५-६ ॥

देव्या देवस्त्रिया ॥ ७ ॥

सूर्यो नाऽऋषुदितः इति काकाक्षिन्वायादन्वयः लुप्तसन्ध्या-
दयो व्ययमित्यर्थः ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादेहमिमं लब्ध्वेत्यादिना तावद्धृद्दहस्तत्र शनैर्गुणसङ्गापो-
हस्ततो भगवद्भक्तिस्ततो भगवत्प्राप्तिरिति प्रयाडीविवक्षिता
सा क्वचित्किमसिद्धेत्त्वत्रोदाहरणमैवमुक्तान्तं प्रस्तोत्यस्तन्मुखे-
नोपदेष्टव्यमर्थं निष्कष्याह । मल्लक्षणमिति साहचर्यमिति । मल्लक्षणं
महर्शनसाधनभूतम् इमं मानुष्यं कायं लब्ध्वा मज्जमे मन्त्रा-
धनात्मकं निवृत्तिधर्ममास्थितः न तु प्रवृत्तिधर्ममिति आत्म-
आनन्दमानन्दमयम् अनेन निरतिशयपुरुषार्थरूपत्वमावेदिनं तस्य
प्राप्त्यर्थोपयोगितया कृतम् आत्मस्थं जीवात्मानि स्थितं परमात्मानि
मां समुपैति उपायनिष्पत्त्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवंभूतस्य जीवदृशायां विषयाननुभवतोऽपि न तत्राभिनि-
वेशोऽस्त्यतो न वक्षो भवेतीत्याह । गुणमयमेति । अजीवयो-
त्येति हेतुः अजीवस्य देवमनुष्यादियोनिरस्य योन्यां प्रकृति-
भूतया गुणमयया मायया विमुक्तः गुणत्रयात्मकमायाकार्यदे-
वादिशरीरेष्वहम्माभिमानरहित इत्यर्थः । विमोके साधन-
माह । क्षान्तिनिष्ठमेति । स्मृतमपरमात्मयाथास्थानुसन्धानात्मक-
ज्ञानयोगनिष्ठया चिदचिच्छब्दाधिया हि प्रकृत्यात्मभ्रान्तिनि-
वृत्तिः मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु गुणेषु गुणकार्येषु शब्दादि-
ष्वविहिताप्रतिबिम्बनिषिद्धकार्यविषयव्यतिरिक्तेषु वर्तमानोऽपि
ताननुभवक्षणीत्यर्थः । इदममानेषु वस्तुषु देहानुबन्धिषु च वर्त-
मानः तानात्मीयत्वेन मन्यमानोऽपि इति पृथक् सम्बन्धो वा
तैर्वस्तुभिर्गुणैश्च न युज्यते तद्वद्वत्त्वा न वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवंभूतस्यावश्यं स्वाज्यत्वमाह । सङ्गमिति । शिश्नोदरतृणां
शिश्नोदरसुखयोस्तु तृणां तेषां तेषां तृणमिति पाठे तय-
यन्तीति तथा तेषामसतां सङ्गं कदाचिदपि न कुर्वन् विप-
ययेऽनर्थमाह । तस्येति । तस्यास्ततः अनुगमविषयप्राप्तां बहुताम-
सतां सङ्गोऽनर्थहेतुरेकस्यापि सङ्गोऽनर्थहेतुरेकस्मिन्प्रायेण तस्ये-
त्येकवचननिर्देशः अन्धं तमसि नरके पतति यथान्वमनुसृत्य
गच्छन् स्वयमन्वयः पतति तद्वत् अतस्तत्सङ्गं परिहृत्य भगव-
त्समेमास्थितो मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

निर्दर्शनतयैवमुक्तान्तं प्रस्तौति । एल इति । ऐलः पुरुरवाः सत्राट-
सावर्त्तमानः बृहद्विपुलः भवः कीर्तियस्य सः तावद्धृद्वशीविरहादिना

श्रीमद्गीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं क्रमानुरोधान्प्रतिक्रमणं बोध्यम् । तत्र कुर्वन्त्या प्राकृष्टां वशी-
कृतां चेतनां चेतन्यं यस्य सः अनेन तस्यात्यन्तमोहप्रीत्याजाड्या-
विश्रब्धोऽव्यवृत्तेः अत एव वर्षयामिनी रात्रीः आन्तीगच्छन्तीभूता
इति यावत् आयात्रीरात्रिमिष्यन्तीश्च न वेद किं तु ध्रुल्लकान्
क्रामान् विषयामतृप्तो ज्ञपञ्चासेति शेषः । एवं स्थितो नृप पैलः
कदाचिदात्मानं स्वप्त्वा ब्रजन्तीं तामुवशीमन्वगादिति सम्बन्धः
कथंभूत उन्मत्तवधमः अयं जाये तिष्ठेति विवक्षति विवहलः
तादृशदृष्टिः उवशीविरहान्मुह्यन् अत्र पश्चात्कुर्वन्ने
तां समामस्य गन्धर्वदेसेनाग्निना देवानिष्ठा पुनरुवशीलोकं प्राप्य
बहुकालमुवशीभोगानन्तरमिति नमस्कन्धोक्तकथानुगुण्याया-
थेतीदृश्यम् । ततः शोकसंयमे शोकापगमे सति निर्विण्णः
विषयाग्रामतर्पहेतुत्वाच्चनेन जातवैराग्यः । इमां वक्ष्यमाणां
गायामनायतेति सम्बन्धः । जाये घोरे तिष्ठेति पाठास्तरं तदा
घोरे इत्यस्य मनसति शेषः । अये जाये ! मनसा तिष्ठ घोरे इति
ध्रुल्लकरोधात् इ मनसा घोरे कठिनचित्ते इत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

गायामनाष्टावश्लोकीरूपामाह । अहो इत्यादिना । मे मम
कथंभूतस्य कामेन कथंभूतं धुमितं जेतो यस्यात एव देव्या देव-
स्त्रियोवैश्या गृहीतः कण्ठो यस्य नित्यं तदालिङ्गितदेहस्ये-
त्यर्थः । आयुषः सख्यः इमेऽहोरात्ररूपा न स्मृताः न ज्ञाताः ॥ ७ ॥
विस्मृतिमेव प्रपञ्चयति । नाहमिति । ममुया उवश्या मुषितः
अपहृतविवेकः सप्रहमधुनाभिनिमुक्तः मासि रममाणो अस्तङ्गतो
वाऽयुदितो न वेद न ज्ञानवानस्मि उतापि ख वर्षपूगानामहात्मपि
गतानि न वेद धर्तेति खेदः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तरातीनाध्याये सर्वतः सङ्गमुत्पुज्य मज्जिष्ठैव कार्य-
त्युक्तम् । तमेवायमितिहासपूर्वकं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादा-
तुकमपि प्रहृष्टानकल विभोऽसजननाय पुनराह । मल्लक्षणांमिति ।
मां लक्षयतीति मल्लक्षणां मुद्रां यस्य स तथा ते मद्धर्मं भागवत-
संज्ञम् आत्मरूपं समुपैति दर्शयन्तीति शेषः पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

दृष्टान्तरूपं तस्य यावद्दृष्टाते स्थितिप्रकारमाह । गुणम-
रुपोति । पुमान् स ज्ञानी अवस्तुमिरमङ्गलेः गुणैः शब्दादिभिर्न
युज्यते न सम्बध्यते योग्यतातिरेक्यासेवनात् तत्र कारण-
माह । ज्ञानेति । परतत्त्वाद्यशेषतत्त्वापरोक्षज्ञानिष्ठया गुणमरुप-
सत्त्वादिगुणरूपा जीवयोन्वा लिङ्गशरीराख्यमायया विमुक्त-
स्तवमिमानरहित इत्यर्थः । मायामात्रेषु प्रकृतिनिमित्तस्ववस्तुतोऽ-
स्मात्तत्त्वेण दृश्यमानेषु गुणेषु शरीरेषु वर्तमानोऽपि वस्तु-
स्त्वतन्महिममस्त्वतन्मवस्तु चेति वचनादवस्तुत इत्यनेन
न मिथ्यात्वमुच्यते तस्मिन्पर्य साधनसामग्रीविधानवैषम्या-
पत्तेः ॥ २ ॥

ज्ञानिना योग्यतातिरेकेण विषयनिषेवा न कार्यत्युक्तं
किमुत ज्ञानार्थिनेत्यत्र कैमुलमाह । सङ्गमिति । शिश्नोदरे एव
तपेयन्तीति शिश्नोदररूपः तेषामसतां सङ्गं श्लेहलक्षणां न
कुर्यात् ॥ ३ ॥

[१६५]

करणे बाधकमाह । तस्येति । तस्यासत इति जातावेकव-
चनम् । अनेन विषयसङ्गो न कर्तव्य इति किं वक्तव्यमित्युक्तं
भवति ॥ ४ ॥

सङ्गात्कस्यानर्थः कस्य च सुखकरो निवेदयाम्भूदिति
उच्यस्य मानसीं शङ्कां परिहर्तुमैवोपाख्यानमाह । ऐव इति
गाथां शिञ्जाकरं वचनम् ॥ ५ ॥

जाये घोरे तिष्ठेत्यनेन "अये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचंसि
मिथा कृणवावहेन्वि"तीदं सूचयति ॥ ६ ॥

वर्षयामिनाः वर्षरात्रीः उदृश्य आन्तीः गायनां न वेद
अज्ञानं हेतुमाह । उवशीति ॥ ७ ॥

मोहावस्ताः अज्ञानविस्तारः आयुःसख्यः अहोरात्रवि-
भागाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराराधनाचार्यकृतसंस्कृतसंस्कृतः ।

अन्यस्तु तथा तत्सङ्गं न कुर्यादित्याह । सङ्गं नेति ॥ १-५ ॥
वर्षयामिनीरित्यादिकं पृथकीकृत्यावस्थापेक्षया ॥ ६-२३ ॥

श्रीमद्भिजयवज्रतीर्थकृतसंस्कृतसंस्कृतः ।

स्त्रीसङ्गा मोहबल्लोकं साधुसङ्गः प्रबोधयति ।

इत्यादौलक्ष्याच्चित्रे वद्विंश हरिकुण्डलम् ॥

निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानित्युक्ते तत्र च "उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो
हृषायमपि चिन्तये"दितिन्यायेन स्त्रीसङ्गः खलु तत्र महानन्तरा-
स्तस्माच्च जीवन्मुक्तेनापि भेतव्यमिति वक्तुं पूर्वप्रक्रान्तं जीवन्मु-
क्तत्वमाह साङ्गद्वयम् । मल्लक्षणां मल्लक्षणां लक्षयते येन ताति-
नरवेहं लब्ध्वा मद्धर्मं मार्किलक्षणे आस्थितः सन् आत्मन्येव
नियन्तृत्वेन स्थितं परमानन्दरूपमात्मानं मां समुपैति सम्यक्
प्राप्नेति ॥ १ ॥

स च गुणमयी या जीवयोनिर्जीवोपाधिस्तथा विमुक्तो
अत एव गुणेषु विषयेषु मायामात्रेषु प्राकृतेषु भगवत्सर्व-
न्धगन्धेनापि रहितेषु इत्यर्थः वर्तमानोऽपि तैर्गुणैरवस्तुमिरवस्तु-
तुल्यैवैवस्तुमिरपि वा न युज्यते बद्धजीव इव नासक्तो भवति
कुतः अवस्तुतः न वस्तुतो दृश्यमानेषु वस्तुतो दृष्टस्तस्य
मायि परमात्मन्येवेति भावः ॥ २ ॥

एवमुक्तोऽप्यसत्सङ्गं न कुर्यात् किं पुनरनेवम्भूत इत्याह ।
सङ्गमिति । असतां लक्षणांमाह । शिश्नोदरे तपेयन्तीति तथा
तेषां किं च तेषां बहूनां सङ्गं आस्तमिकस्यापि तस्यानुगः
अनुवर्ति पतति ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाह । ऐलः पुच्छरवाः प्रथमं मुह्यस्तमः कुर्यान्ने
तां समागम्य गन्धर्वदेसेनाग्निना देवानिष्ठा पुनरुवशीलोकं
प्राप्य शोकसंयमे भोगाच्छोकापगमे सति विद्वन्व्यगितमक-
स्मादिवोत्थितं मार्किलक्षणे तस्य मायया नायागमायतेति नवमस्क-
न्धकथानुसारेण दृश्यम् ॥ ४ ॥

तस्य प्राकृती मोहावस्थामाह । त्यजेति । हे जाये मद्धमाय-
हरणात् हे घोरे तिष्ठेति विवक्षन् अवन्ताव ॥ ५ ॥

भीमाद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

वैकुण्ठे कारणमाह । कामानिति ॥ ६ ॥

कामग्रस्तचेतसो मम इमे आयुःखण्डा इमान् आयुःख-
ण्डानि ॥ ७ ॥

अस्मरणमवाह । नाहमिति । अभिनिमुक्तः सूर्योऽस्ते सति
स्वप्न अश्रुदितः सूर्ये उदिने सत्यपि स्वप्नहं सूर्यः सूर्य
न वेद नाहमिति सूर्य इति द्वितीयार्थे प्रथमा वेदेति भूतेऽपि
अहं प्रथमपुरुषश्चाहः—

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानमिनिमुक्ताश्रुदितौ तौ यथा क्रममित्यमरः ॥

कुतो नाह्मासीरत आह । अमुया उवदया मुषितश्चोरितवि-
वेकसंस्वर इत्यर्थः । वतेति खेद वर्षपूगानां वर्षसमूहानाम् अहो-
न्यपि न वेद ॥ ८ ॥

भीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानप्रमेतो जितेन्द्रियः ॥

इत्युक्तं तदेव प्रपञ्चयति षड्विंशे । मल्लक्षणागिति । मदीयं
रूपादिकं लक्ष्यते येन तमिमं कायं लब्ध्वा मद्रिषयके ज्ञान-
वैराग्यसहित भक्तियोगे आस्थितः आत्मानं चेष्टञ्च परमात्मवि-
लक्षणमानन्दं मां च समुपैति सम्यग् प्राप्नोति जानानी-
त्यर्थः । यद्वा । “यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति” इति श्रुतेः परमा-
त्मानं मामित्यन्वयः ॥ १ ॥

एवं सुज्ञाततत्त्वस्य विषयमभिनिवेशो न भवतीत्याह । गुण-
मयमेति साधेन ज्ञाननिष्ठया साधनभूतया विद्यया जीवबोन्ध्या
जीवस्य देहद्वारा जन्ममरणप्रवाहहेतुभूतया गुणमयया तमो-
गुणकार्यभूतया विद्यया प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञाज्ञानमेव
चेति वचनादज्ञानेनेत्यर्थः । विमुक्तः अत एवावस्तुतः वस्तुशब्दः
तत्तत्स्वरूपवाचकस्तादृजत्वेन अहं ममाभिमानविषयत्वेनेत्यर्थः ।
इदमज्ञानेन गुणेषु मायामात्रेषु प्रकृतिकार्येषु देहे आहारादिषु
वर्तमानोऽपि वस्तुभिः संतुष्टादानकत्वात्सद्रूपेणैव युज्यते अहन्तां
समतां च न प्रप्नोति ॥ २ ॥

तत्सङ्गं चर्जयेद्वेत्त्याह । सङ्गमिति । शिश्नोदरे तर्पयन्तीति
शिश्नोदरतुल्यस्तेषां कश्चिदपि सङ्गं न कुर्यात् विपत्ते शोषमाह ।
तस्य सङ्गकर्तुः अनुगोऽपि तमस्यन्धे नरके अज्ञानबहुले तिर्य-
गादियोनौ वा पतति किं पुनः स पततीति वक्तव्यम् । तत्र
दृष्टान्तमाह । अन्धालुगश्चासाधन्धश्च अन्धालुगान्धस्तद्वत् ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाह । प्लित इति । नवमस्कन्धोक्तप्रकारेण प्राप्तायाः
सुखेदयाः विरहात् विषोगात् प्रथमं सुखम् पुनः कुरुक्षेत्रे
प्राप्तायाः प्रोक्तेनोपायेन तद्विषयं प्राप्य शोकस्य संयमे अप-
णमे ततो निर्विषयः सखिमां गायामगायतेति वाच्यम् ॥ ४ ॥

तन्मोहं दर्शयति । त्यक्तेति । आत्मानं नृपम् चिह्नवः सन्
नृपः हे घोरे । तिष्ठेद्वि विषयपञ्चमगात् ॥ ५ ॥

वैकुण्ठे मूलमाह । कामानिति । वर्षाणां यामिनीः रात्रीः
प्राकृष्टा चेतना यस्य सः ॥ ६ ॥

गायामगायतेत्युक्तम् तां गायामाह । अहो इत्यष्टादशभिः इमे
अहोरात्ररूपाः आयुःखण्डाः न स्मृताः ॥ ७ ॥

तदेवाह । नाहमिति । अमुया मुषितो लज्जितोऽहं सूर्योऽभिनि-
मुक्तोऽस्तेगतोऽश्रुदितो वा इति वर्षपूगानां गतान्यहानि च
अपि न वेद न ज्ञातवानस्मि ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् उवाच मेरेको प्राप्त करने वाले इस मनुष्य
शरीर को प्राप्त होकर प्रणी मेरे जैमे मे स्थिर रहे तब
अपने हृदयमे स्थित परमानन्द स्वरूप परमात्मा मेरे को
प्राप्त होजाता है ॥ १ ॥

ज्ञानमे निष्ठा के होने से त्रिगुण मय इस देवादि जीव
भोनि से छूट जाता है फिर इदमज्ञान क्षणिक शब्दादि
गुणों मे वर्तमान रहे तोभी अनित्य होने से उन शब्दा-
दिक गुणों से संबंधता नहीं है ॥ २ ॥

जिह्वा तथा जीम इन्द्रिय के तुल्य करने वाले असत्
पुरुषों का कभी संग न करे जो पुरुष उस दुष्टका संग
करता है वह तो जैसे अन्ध के पीछे चलने वाला अन्ध
कभी गड्ढे मे गिरजाता है तैसे वहभी नरक मे गिर पड़ता
है ॥ ३ ॥

उर्वशी के विरह से मोहित होकर शोकके शान्ति होने पर
वैराग्य के होने से बड़ी कीर्ति वाले चक्रवर्ती पुरुरवा महा-
राजने इस गायिका का गान किया है ॥ ४ ॥

पुरुरवा राजाको जब उर्वशी छोड़कर चली तब राजा
पागल सरीका नंगा होकर उसके पीछे दौड़ा और बड़ा
अधीरज होकर बिलापकर बोला हे कूर मेरी भायें ! यादा खड़ी
रह ॥ ५ ॥

फिर जब ज्ञान मया तब बोले कि मैं क्षुद्र कामों सेभी तुल्य न
होकर खेवन करती रहगया मैंने उर्वशी के मोरे चित्तके खिन्न
जाने से कईवर्षों की जाती आती हुई रातोंको नहीं जाना ॥ ६ ॥

एक उवाच अहो काम मे मेरा चित्त मोहित होगया है मेरे
मोहके विस्तार को देखो इस उर्वशी देवीके कण्ठको प्रहण कर के
रहने से मैंने ए अपने अवस्था के खण्ड रातदिना के बीतते नहीं
स्मरण किया ॥ ७ ॥

इस उर्वशीने मेरे मनको चुरा लिया तब मेरेको सूर्यका उदय
तथा अस्त होना नहीं मालूम पड़ा अनेक वर्षों के अनेकदिन
चले गये सो बड़े खेदकी बात होगई है ॥ ८ ॥

अहो मे आत्मसम्मोहो येनाऽऽत्मा योषितां कृतः ।

क्रीडामृगश्रवणीं नरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥

सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरम् ।

यान्तीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्बुद्धम् ॥ १० ॥

कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा ।

योऽन्वगच्छे स्त्रियं यान्तीं खरवत्पादताडितः ॥ ११ ॥

किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ।

किं विविक्तैर्न मौनेन स्त्रीभिर्भयस्य मनो हृतम् ॥ १२ ॥

स्वार्थस्याकोविदं धिडमां मूर्खं पण्डितमानिनम् ।

योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥ १३ ॥

सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवम् ।

न तुप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥

पुंश्चल्यापहृतं चित्तं कोऽन्वन्यो मोचितुं प्रभुः ।

आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोऽक्षजम् ॥ १५ ॥

बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः ।

मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतमाधार्थशीपिका ।

येन सम्मोहनं आत्मा वेदः क्रीडामृगवदधीनः ॥ ९ ॥

तनुं प्रणयकुपिताया अनुनयार्थमधीनता युक्तैव सत्यम्
मृत्वञ्च तदस्तीत्याह । सपरिच्छदं राज्यादिसहितमीश्वरं अक-
र्षितं तृणमिव स्वकर्त्ता यान्तीमप्यन्वगममनुगतोऽस्मि ॥ १० ॥

किञ्च मम प्रसादाद्यभिमानो नृथैवेत्याह । कुतस्तस्य मे
तेजोबलम् खरो यथा पादताडितोऽपि खरीमनुगच्छति ।
तद्वत् ॥ ११ ॥

एवंभूतस्य सर्वं साधनं व्यर्थमित्याह । किमिति । त्यागेन
सन्त्याजेन विविक्तैर्न एकाग्रतसेवया मौनेन साङ्गित्यमेव ॥ १२ ॥

अनुत्पत्तः स आत्मानं निन्दति द्राक्षामि । स्वार्थमेवेति । अको-
विदमज्ञातारं गोखरवत् गौरिव खर इवेति ॥ १३ ॥

अधरासवं सेवमानस्याऽऽत्मभूमनसिजः पुनः पुनश्च-
क्षन् ॥ १४ ॥

एवमष्टमिनिर्वैको निकृष्ट इदानीं तस्य विवेकमाह
वृक्षमिः । पुंश्चलेति । अयं भावः कर्मभिर्देवानिष्टा दुःखमेव
प्राप्तोऽस्म्यतः परमेश्वरमेव भजेयमिति ॥ १५ ॥

परमेश्वरप्रसादं विना देवैरुपादेष्टादपि वेदवाक्यान्मोहो
न निवर्तत इत्याह । बोधितस्यापि । देव्या उर्वश्या सूक्तवाक्येन
अधार्थवचनेन । पुरुषो मा मृया मा प्रतप्तो मा त्वा वृकास्तो

मशिवास उक्षन् । न वै स्त्रियाणि सख्यानि सन्ति । साका-
वृकाणां इदयान्वता इत्यनेन ॥ १६ ॥

भीमरक्षारमणदासगोस्वामिविरचिता
वीरकावीरिणी दिव्यगी ।

आत्मसम्मोहो मनोमोहः । योषितां क्रीडामृगः कृत
इत्यन्वयः ॥ ९ ॥

अथ उर्वश्यां तस्य प्रणयकुपितत्वम् ॥ १० ॥

ईशित्वं नियन्तृत्वम् ॥ ११ ॥

एवंभूतस्य स्वैरास्य । विद्यया शास्त्रार्थज्ञानेन तपसा
स्वधर्मेण । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन ॥ १२ ॥

स्वार्थस्य मुक्तिवत्त्वस्य ईश्वरतां राजराजताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

भगवन्तमृते इति भगवानेव भक्तस्य चित्तं मोचितुम्
प्रभुर्गान्धे देवा इत्यर्थः । अत एव परमेश्वरमेव भजेयमिति
भावार्थोद्वेगः ॥ १५ ॥

हे पुरुषवत्त्वं । मा मृया मा प्रतप्तः मज्जिरहेया मा
प्रतप्तो मव अपिवासः मशिवा ममकृता वृकास्त इन्द्रिय-
वृथा वृकाः त्वा त्वां मा उक्षन् मा मज्जयेष्टः इन्द्रियवशो मा
मवेत्यर्थः । स्त्रियाणि स्त्रीसम्बन्धीनि सख्यानि विश्वासा न

भोराधर्मगुहासगोस्वामिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सन्ति तासु विश्वासो न कलंव्य इत्यर्थः । यत एता एतानां
स्त्रीणां हृदयानि शाखावृक्षाणां शुनामिव नवनवाकाङ्क्षाणि इति
मन्त्रार्थः ॥ १६ ॥

भौमदर्शनसुरिकृतशुकपचीयम् ।

तस्येति । ममेति शेषः । तेजः परात्मिभवसामर्थ्यम् इदित्वं
नियन्तृत्वम् ॥ ११-१६ ॥

भौमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो इति । येन मोहेनात्मा अहं योषितां क्रीडामृगः कुतः
योषितां हृत इति पाठे क्रीडामृग इव वशीकृत इत्यर्थः । तदनौचि
त्यापुनात्मानं विचिन्तयति । चक्रवर्ती नरदेवशिखासिन्धुः ॥ ६ ॥

इत्थं भूतं सपरिच्छदं भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानाविसहि-
समात्मानं मामीश्वरं सार्वभौमं तृणमिव हित्वानाहत्य यान्तीं
स्त्रियमन्वगममन्वगच्छं क इव खरवत् पशूनां ताडितोऽपि ॥ १० ॥

कुत इति । योऽहमेव यान्तीं नम्रं उन्मत्तवद्दुष्टमन्वगच्छं
तस्यानुभावादिकं कुतः स्यात् अनुभावी माहार्यं तेजः परा-
त्मिभवसामर्थ्यम् ॥ ११ ॥

किं च यस्य पुंसो मनः स्त्रीमिहंतं स्त्रीशक्तं तस्य विद्या-
दिभिः किं सर्वं साधुते व्यर्थमित्यर्थः । तत्र विद्या विवेकः त्यागो
दानं श्रुतमध्ययने विविकमेकान्तावस्थानम् ॥ १२ ॥

पुत्रमनुत्तमः सप्तात्मानं निष्कान्तिः ॥ स्त्रायंरूपेति- स्त्रायाम् ।
स्त्रायंरूपे स्त्राभेयसोऽकोविदमनुमिहं विदुर्माभेयमनुतोऽहं निष्क-
इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं विचिन्तयति । ईश्वरता सप्ताद्वत्
प्राप्यापि योऽहं गोखरवत् गोवत् खरपक्ष परस्त्रीमिर्जितः ॥ १३ ॥

उपेक्षया अधरासवं सेवमानस्य ममात्मभूमेनः प्रभवः कामः
न तुष्यति न शम्पति यथा बहिर्हराज्याहृतिभिर्न शम्पति
प्रभुत्वेनैव एव लब्धत् ॥ १४ ॥

अहो स्त्रीपारस्वश्यं वृत्त्यजमित्याह । पुंश्चत्येति । पुंश्चली
स्त्रेरिणी कान्ता तथाप्यहं चित्तं मोचितुं तत्सङ्गात् स्याज-
यितुं भगवन्तं विना तत्प्रसादमन्तरेणेति भावः । को वा प्रभुः
समर्थः न कोऽपीत्यर्थः । प्रभुत्वनिर्विधायिण्या भगवन्तं विचि-
न्तयति । अधोक्षजम् अधः कृता अचञ्ज । इन्द्रियवृत्तयो यस्य तमक-
रणायुक्तज्ञानमित्यर्थः । आत्मारामाणां विषयवैमुख्येनात्मन्येव
रममाणानामीश्वरमात्मरतिनिर्वाहकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

भगवद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषां मात्मानुष्यताख्यापनायात्मनि मोह-
काव्यमाह । योषितस्यापीति । केवलोर्वह्या सूक्तवाक्येन सूनुत-
वाक्येन 'न वै स्त्रियाणि सख्यानि सन्ति शाखावृक्षाणां हृदयान्वेता'
इति श्रुत्युक्तविधेन प्रतिषोध्यतस्यापि कुर्वते । कामासकमनसः
तत्र हेतुरजितात्मनोऽजितेन्द्रियस्य मम मनोगतो महाभोहः
क्रान्तायां मोहयताधुनिरूपो नापयति नापगच्छतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भौमद्विजयवज्रतयि कृतपदरत्नावली ।

उक्तमेव विवृणोति । नाहमिति । अहं सर्वपुणानां सङ्कलान-
योभ्यानि गतानि अहोभ्युत न वेद किमुताभ्यानि सुखोदया-
दिनां ह्रातं शक्यत्वात् कथमेतदप्राह । अभिनिर्मुक्त इति सुख-
याऽयुवितोऽहरशः सुखगणनिर्मुक्तः कावो साङ्गेश इति
मृषा विवकज्ञानाभावात्कुतोऽप्राह । मुषित इति । तत्सङ्कलानां
मुष्टत्वात् अभिनिर्मुक्त इत्यादिराजीवशेषणं वा ॥ ६ ॥

पुनरपि पश्चादनुत्तपप्राह । अहो इति । आत्मा मनो धृति-
गुणो वा क्रीडामृगश्च कुत इति शेषः ॥ १० ॥

क्रीडामृगत्वं लक्षयति । सपरिच्छदमिति । हस्त्यश्वादिपारिक-
रोपेतम् ॥ ११ ॥

अनुभावादियुगोः स्त्रीसङ्गदोषणपो न स्यादिति । तत्राह ।
कुत इति । अनुभावस्तत्त्वनिश्चयः तेजः सामर्थ्यम् इदित्वं योग-
शक्तिविशेषः मनेन सङ्गदोषं माहृ न समर्थो एते गुणा इत्युक्तं
भवति स्मरबाणोत्पन्नेनानुगमने हेतुरुच्यते ॥ १२ ॥

विद्यादयोऽपि सङ्गदोषं माहृ न प्रभव इत्याह । किं विद्य-
येति ॥ १३ ॥

जातजिर्वेदो राजा स्त्रात्मानं विक्रयति । स्त्रायंरूपेति । स्त्राय-
विषये अकोविदं स्वप्रयोजनज्ञानपाटववहितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मभूशब्दस्यानेकाधेयेन अत्र क इति शङ्कानिवृत्तये
काम इति ॥ १५ ॥

संसारकामवैरिणि शार्ङ्गिणि जाग्रति प्रभुनांस्तीति वचनं
कथं युज्यत इति तत्राह । आत्मारामेति ॥ १६ ॥

भौमद्विजयवज्रतयि कृतसारायंशशिनी ।

आत्मा देहः योषितां क्रीडामृगः कुतः ॥ ६ ॥

यतोऽहमात्मानं मामीश्वरं चक्रवर्तिनमपि तृणमिव हित्वा
यान्तीं स्त्रियमन्वगमम् ॥ १० ॥

ननु त्वं महातेजःप्रभाविश्वर्यः कथमेवं दैन्यमाख्यस्वसे
तत्राह । कुत इति । तस्य मम ॥ ११ ॥

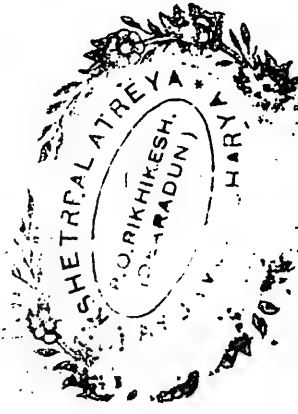
मन्त्रव्यस्यान्यस्यापि विद्यादिकं सर्वं व्यर्थमित्याह । किमिति
॥ १२-१३ ॥

सेवतः सेवमानस्य आत्मभूमेनोत्तमः ॥ १४ ॥

ननु तर्हीकानीं तस्मादधरासवात् केन मोचितः प्राप्तेतादृशवै-
तृष्योऽपि तत्राह । पुंश्चत्येति । मोचितुमोचयितुमात्मारामेश्वर-
मिति आत्मारामोऽपि माहृशब्द देहारात्मस्य चित्तं मोचयितुं प्रापो
न शक्नोति किं स्वात्मारामेश्वर एव शक्नोतीति भावः । तत्र
हेतुर्निरतिशयैश्वर्यमेवेत्याह । भगवन्तं मन्मोक्षेन परमसमर्थम्
अधोक्षजम् अधः कृतं तिरस्कृतं भवेत् अक्षजमैन्द्रियज्ञानं
परमात्मम् ॥ १५ ॥

तदेवोर्वह्या बहुतरमुपादिष्टाद्वीरराघवादेव तत्र मोहोपगत इति
चेष्ट हि न हीत्याह । योषितस्यापीति । नापयति नापयय ॥ १६ ॥

किमेतया नोपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः ।
 रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥
 कायं मलीमसः कायो दौर्गन्ध्याद्यात्मकोऽशुचिः ।
 क गुणाः सौमनस्याद्या ह्यध्यासोऽविद्यया कृतः ॥ १८ ॥
 पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः ।
 किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते ॥ १९ ॥
 तस्मिन् कलवरमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते ।
 अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः ॥ २० ॥
 त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ।
 विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदन्तरम् ॥ २१ ॥
 अथाऽपि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् ।
 विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संपरिच्छदं राज्यादिसहितम् ईश्वरं भर्तारम् अन्वगममनुग-
 तोऽस्मि ॥ १० ॥

अनुभावः प्रभावः तेजो बलम् ईशित्वं नियन्त्रित्वम् ॥ ११ ॥

विविक्तेन एकान्तवासेन ॥ १२ ॥

ईश्वरतां चक्रवर्तित्वम् ॥ १३ ॥

आत्मभूः मनोभवः ॥ १४—१५ ॥

देव्याः उर्वश्याः सुकवाक्येन सुन्दतेन वाक्येन "पुरुषो मा
 मृया माप्रतप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उन्नन् नवै स्त्रैणानि
 सख्यानि सन्ति सालाङ्गकाणां हृदयान्येता" इत्यनेन प्रतिबोधि-
 तस्यापि मनोगतो महामोहः विषयासक्तिहेतुः मनसि स्थितः
 अनात्मन्यात्मसमः नोपयाति ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

अहो मेरा बड़ा आत्मा का मोह है कि जिससे मैंने
 अपने आत्मा को नर देवों का शिरोमणि तथा चक्रवर्ती
 होने पर भी स्त्रियों का खेल का मृग बना दिया ॥ ६ ॥

मेरे परिवारों के सहित ईश्वर मेरे को भी
 मृग के तुल्य त्याग करके जाती हुई स्त्री के पीछे मैंनेंगा
 होकर पागल सरीका पीछे से रोता हुआ चला गया ॥ १० ॥

जो मैं गदहा सरीका पादों से ताड़ित होने परभी
 चली जाती हुई स्त्री के पीछे चला गया तिस मेरे को प्रभाव
 क्या होगा तेज क्या होगा ईश्वरपना क्या होगा ॥ ११ ॥

जिस के मन को स्त्रियों ने हरण कर लिया है

[१६६]

तिसको विद्या से क्या होगा तपस्या से क्या होगा त्याग
 से क्या होगा शास्त्र भवण से क्या होगा एकांत से क्या
 होगा मौन से क्या होगा ॥ १२ ॥

स्वार्थ के नहीं जानने वाले मूर्ख पंडित मानी मेरेको
 धिक्कार है जो कि मैं महाराजपने को प्राप्त होकर
 स्त्रियों से खेल गया सरी का जीता गया ॥ १३ ॥

उर्वशी के अधरासुत के सेवन करने में मेरे बहुत वर्ष बीत
 गये तो भी मेरा कामदेव तृप्त नहीं भया है जैसे कि
 घृतादि से अग्नि नहीं तृप्त होता है ॥ १४ ॥

व्यभिचारिणी स्त्री से हरण किये चित्त को समाधान
 करके छुटाने को आत्मेश्वर अधोक्ष्ण भगवान् के बिना
 और कौन समर्थ है ॥ १५ ॥

मैं बड़ा दुर्भती हूँ अजितात्मा हूँ उस देवी उर्वशी ने
 मेरे को भ्रुति पंडित सुंदर वचन से समझाया तो भी
 मेरे मन में भया जो बड़ा मोह सो नहीं हटा है ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषाटीकीपिका ।

पूर्व पुंश्चर्यापहतं चित्तमित्यादिना तस्या अपकारो
 नुष्मृत इदानीं ममैवायमपराध इत्याह । किमेतयेति । नोऽ-
 एमाकं कामिनामेतया किमपकृतं न किञ्चिदपि यथा रज्जु-
 स्वरूपाविदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंश्चर्यायां सर्पकल्पत्वा विद्यतोऽपि
 रज्ज्वा किमपि नापकृतं तद्वत् यद्यस्माद्योऽहमेवस्मृतः स एवा-
 जितेन्द्रियत्वादपराधीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तनु तथाऽपि सैव सौगन्ध्यप्रेमादिगुणैः सम्मोहमूलमि-
 त्त्याङ्गं तेऽपि समातिपरिकल्पिता एवेत्याह चतुर्भिः । का-

अदृष्टादश्रुताद्भावात् भाव उपजायते ।

असंप्रयुजतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः ॥ २३ ॥

तस्मात्सङ्गो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेन्द्रियैः ।

विदुषां चाप्यविश्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशाम् ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावादीपिका ।

मिति मलीमसोऽतिमलिनः सुमनसां कुसुमानामिव गन्धसौ-
कुमार्यादिसौमनस्यं शोभनमनोभावो वा ॥ १८ ॥

ममत्वमपि तस्मिन्परिकल्पितमेवेत्याह । पित्रोः किं स्व-
कायः जनकत्वात् नु वितर्कं भार्याया वा भोगप्रदत्वात्
अत्रानुपयुक्तमप्येतन्त्यायतुल्यत्वादुक्तम् स्वामिनो वाधीनत्वात्
अग्नेर्वा अन्येष्ट्यान्तदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वा मध्यत्वात्
किंवाऽऽत्मनः तत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदां वा उपकारि-
त्वात् एवं सो न निश्चीयते ॥ १८ ॥

तुच्छाकमिविडुभमलक्षणा निष्ठा अन्तो यस्य तस्मिन्
काये कलेवरे प्रियत्वेन गृहीते विषङ्गमेवाऽऽह । अहो इति ।
सुनसं शोभननासिकम् ॥ २० ॥

अतो गुणारोपेण रममाणा मादृशाः कमितुल्या इत्याह ।
त्वगादिसंहतौ तत्सङ्घाते देहे विषमूत्रादिसंहतौ रमतां
कृमीणां वा ॥ २१ ॥

यद्यप्येवं बीमरसिता एव स्त्रियोऽपि नोपसज्जेतावलो-
कनादिनाऽपि सङ्गं न कुर्यात् अर्थविशिष्टेकी अत्र हेतुः
विषयेति ॥ २२ ॥

अनु कचिन्निमीलितनयनादेरपि मनःक्षोभो दृश्यते
सत्यम् सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह । अदृष्टादिति
भावात्पदार्थात् भावो मनःक्षोभः अतः प्राणानिन्द्रिया-
यस्यसंप्रयुज्जतो नियच्छतः स्तिमितं निश्चलं सत् ॥ २३ ॥

इन्द्रियैः कृत्वा अविश्रब्धोऽविश्वसनीयः मादृशामविवेकि-
नाम् ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एवम्भूतः । गुणारोपेण रममाणाऽहमेवापराधी लक्षणाभव-
त्वादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तथापि अपराधित्वेऽपि । तेऽपि सौगन्ध्यादिगुणा अपि
गन्धसौकुमार्यादीत्यादिना सौन्दर्यलावण्यपरिग्रहः मूलेत्वा-
दिना सौरस्य-सौख्योदिपरिग्रहः । पूर्वायं सुमनसामिव
परिणामविरसत्वमपि प्रसक्तमतो वेति शोभनमनोभावो हि
भावहावहेलाद्यात्मकः ॥ १८ ॥

तस्मिन् स्त्रीदेहे । अत्र स्त्रीदेहप्रकरणे । एतत् भार्याया
इति पदं स्त्रीदेहस्य भार्यादेहत्वासम्भवात् अनुपयुक्तमसम्भ-
वम् ।

मपि न्यायतुल्यत्वात् भार्याया यथा भोगप्रदत्वं तथा पत्युरपीति
दृष्टान्ततुल्यत्वादुक्तमित्यर्थः । तदाहुतित्वाद्गन्धाहुतित्वात्
तत्कृतेति देहकृतपुण्यपापभागित्वात् ॥ १८ ॥

विषङ्गमेवासक्तिप्रकारमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

अतस्तुच्छनिष्ठत्वात् गुणारोपेण भेष्टत्वाध्यासेन ॥ २१ ॥

बीमरसिताः ग्लान्यास्पदाः । अत्र सङ्गाऽकरणे ॥ २२ ॥

सोऽपि निमीलितनयनस्य मनःक्षोभोऽपि अतः दृष्टश्रुत-
भावानां मनःक्षोभकत्वात् ॥ २३ ॥

यतः सङ्गस्यानर्थहेतुत्वं तस्मात् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

संपंचेतसः संप्रभ्रान्तिमतः रज्ज्वा किमपकृतं स्वरूपमविदुषः
स्वदोष एवापकारीत्यर्थः । अजितेन्द्रियोऽहमिति यस्तस्मात् किमे-
तयापकृतमित्यन्वयः ॥ १७—१८ ॥

तुच्छत्वं भावो निष्ठा यस्य तत् तुच्छनिष्ठम् ॥ २०—२१ ॥

प्राणान् इन्द्रियाणि असंप्रयुजतः विषयेष्वसंयोजयतः ॥ २३ ॥

अविश्रब्धः अविभ्रममणीयः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्भिराश्रवासायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतः सा प्रतिबोधितवती तथाप्यहमनपगतमोहस्ततः सा
नापकारिणी प्रत्युत प्रतिबोधनेनोपकर्त्री किं तु मयैव महा-
मपराधमिव्याह । किं तथेति । मे मह्यमनयोर्वंश्या किमपकृतमपि-
तु किमपि नापकृतं वाशब्दोऽत्रैवशब्दार्थकः यथा संपंचेतसो
रज्ज्वा नापकृतं तद्वदित्यर्थः । संप्रभ्रान्तिमनसो रज्जुस्वरूपाविदुष-
इव स्वदोष एवापकारीति भावः । तदाह स्वरूपं दृष्टान्ते रज्जु-
स्वरूपं दार्ष्टान्तिके तु देहात्मनोर्यात्ममविदुषः अज्ञानतः द्रष्टु-
दृष्टान्ते रज्जुं संपंचेन पश्यतः दार्ष्टान्तिके देहमात्मत्वेन पश्यतः
स्वरूपाज्ञाने हेतुमाह । यद्यस्मादहमजितेन्द्रियः इन्द्रियपर-
वशः ॥ १७ ॥

अन्यथैवं मोहो न स्यादित्यसम्भावनापपादयति । कति ।
अयं कायः कान्तादेहः मलीमसोऽतिमलिनः । यद्वात्र कायशब्देन
स्वदेहोऽपि तन्नेण विवक्षितः । दौर्गन्ध्याश्रयः अशुचिश्चैवं
विषयस्य देहस्य क सौमनस्याया गुणा अन्ये च दृश्यङ्गमा
गुणाः क सौमनस्यं सौगन्ध्याभातिदेये काये भोग्यतावृद्धि-
त्यन्तासम्भाविनीति भावः । अतोऽस्मिन्नेते सौमनस्याया अवि-
द्यया स्वरूपावेदनात्मिका कृताः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वरूपावित्तु देहमात्रात्म्यमवलोकयन्न मुह्यतीत्याह । पित्रोरिति । काय इत्यनुषज्जते पित्रोरित्यादिषु स्वरूपमिभावसम्बन्धलक्षणा षष्ठी अयं कायः पित्रोः स्वं किं तु तयोः स्वं तु भवतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि नुशब्दो वितर्कं ताड्यां जातत्वादिति भावः । भार्यायास्तस्या भोग्यत्वात् स्मामिनस्तदधीनत्वात् अग्रेषां अन्तेष्ट्यां तदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वा तयोर्भक्ष्यत्वात् किं वास्मिनस्तस्य सुखदुःखभोगायतनत्वात् तन्मूलपुण्यापुण्यकर्मसाधनत्वाच्च सुहृदां तदुपकार्यत्वादिति इत्यन्तरमालोचयतीति शेषः । स नावसीदति तन्मोहेन न क्रियते इत्यर्थः । इत्थमिदं शरीरं पारक्यमित्यालोचयन्न तस्मिन्सज्जते नावसीदतीति विवक्षितोऽर्थः ॥ १८ ॥

अस्वरूपावित्तु देहमात्रतयाभिमन्यमानः कान्ताशरीरे भोग्यताबुद्ध्या विषज्जमानोऽवसीदतीत्याह । तस्मिन्निति । तस्मिन्मलीमसं दौर्गन्ध्याद्यात्मकेऽशुचौ तुच्छे अभावे निष्ठा चरभावस्या यस्य तस्मिन्कलेवरे विशेषतः सको भवति सङ्गमेवाभिनयेन दर्शयति । अहो इति । अहो ऽस्याः स्त्रियः मुक्तं सुमद्रं सुखावहं सुनसं शोभननासिकमिति विषज्जत इति सम्बन्धः ततोऽवसीदतीति भावः ॥ २० ॥

इत्थं विषज्जमानं निन्दति । त्वङ्मांसेति त्वगादिसप्तधातुसङ्गतात्मके शरीरे वियमूत्राश्यां पूर्णं दुर्गन्धे कलेवरे रमतां कुमीणां च मिथः कियदन्तरं न किञ्चिदपीति भावः । यद्वा । रमतामित्येतत्संतावित्यनन्तरमपि योज्यं त्वगादि सङ्गतात्मके शरीरे रमतां वियमूत्रपुरिताश्यां दुर्गन्धे श्वश्रे रमतां कुमीणां च मिथः कियदन्तरमित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं निर्विद्य कृत्यं निश्चिनोति । अथापीत्यस्य इतोऽपीत्यर्थः अर्थविदात्मद्वितीयास्त्रीषुस्त्रीषु स्त्रीवश्येषु चनोपसज्जेत अथापीत्यनेन विवक्षितं हेतुं विवृण्वन् तस्यान्वयव्यतिरेकाश्यां मनःक्षोभहेतुतामप्याह । विषयेन्द्रियेति । विषयेन्द्रिययोः संयोगात्सम्बन्धादप्यस्य तदभावे न क्षुब्धतीत्यर्थः । विषयेन्द्रियसम्बन्धस्य मनःक्षोभहेतुत्वाच्च स्त्रीषु तद्वश्येषु च नोपसज्जेतत्यर्थः ॥ २२ ॥

नान्यथेत्येतदेव प्रपञ्चयति । अदृष्टादिति । भावाद्विषयाद्भावो मनः क्षोभः नोपजायते एवं दृष्टान्ताभिप्रायकं यथा ताड्यां भावो नोपजायते तथा प्राणानिन्द्रियादयसंप्रयुज्जतः पुंसः मनः स्तिमितं निश्चलं सञ्चलास्पति रागाद्यकलुषितं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्थं निर्विद्य विचारं च निश्चितं कृत्यमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । इन्द्रियैः सङ्गो न कर्तव्यः तत्र हेतुत्वेन सङ्गस्थानयेहेतुतां कैमुत्यनयेनाह । विदुषामपीति । षड्वर्गैः कलिन्द्रियवर्गैः विदुषामप्यविश्रब्धः अविश्रम्भणीयः मद्रशोऽयं षड्वर्गो मद्रां किमपराध्यतीति विश्वासेन विषयेन योजनीय इत्यर्थः न कुर्वात्कर्हिचित्सङ्गं मनसि ह्यनवहिते यद्विश्रम्भाच्चिराच्छीर्णं चकन्द तप एवैरम इत्युक्तरीत्या विश्वस्तस्यानर्थावहत्वादित भावः । विदुषामप्येवं किं पुनर्मादृशमविदुषा मिति ॥ २४ ॥

बोधकाभावादेवमभूदिति नेत्याह । बोधितस्येति । किमेतथा वाचेत्यादि सूक्तवाक्येन ॥ १७ ॥

एतयोर्वदया रहसि तया किं तु सुखं न किमपि प्रत्युत दुःखमेव तत्र दृष्टान्तः । रज्ज्वां वा सपेचेत स इति । यथा रज्ज्वां सर्पबुद्धेर्भयञ्चक्षुषां दुःखं तथा अन्यथा बुद्धेः किं कारणमत्राह । द्रष्टुरिति । द्रष्टुरीश्वरस्य स्वरूपाविदुषः किं च योऽहं यादृश ईश्वराधीनसत्ताकोऽहं तस्य मम ईश्वरस्वरूपाज्ञानं मत्स्वरूपाज्ञाने कारणमित्यर्थः । रथाङ्गपायोः स्वरूपाज्ञाने स्वरूपाज्ञाने वाजितेन्द्रियत्वमेव कारणमित्याह । यदिति ॥ १८ ॥

इतोऽपि सर्वस्याप्यज्ञानमेव कारणमित्याह । कार्यमिति । सौमनस्यं सौन्दर्यं दौर्गन्ध्यादिवर्गुणाधिकरणस्य देहस्य सौमनस्यादि गुणसमवायो न घटत इति यस्मात्तस्मादनाद्यविद्यया भगवत्स्वरूपाज्ञानेनाध्यासः अस्मिन् तदबुद्धिरभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अध्यासं प्रपञ्चयति । पित्रोरिति । भार्याया अपि भोगार्हत्वादिष्यकाद्यन्तर्भावः । यो देहः पित्रादीनामस्येति नावसीयते न तिश्नीयते ॥ २० ॥

तस्मिन् तुच्छानां पञ्चानां भूतानां निष्ठोत्कर्षो यस्मिन् तुच्छा निष्ठा व्यवस्था च यस्य स तथेति वा तस्मिन्मध्यकलेवरे सुमद्रमिति विषज्जते पुरुषः अहो भ्रान्तिरिति ॥ २१ ॥

इतोऽपि स्त्रीष्वर्थबुद्धिं कुर्वन् भ्रान्त इत्याह । त्वगिति । संहतो त्वगादिसन्निविडे देहे रमतां रममाणानां कुमीणां कीटकानां चान्तरं व्यवच्छेदने कियत् ॥ २२ ॥

स्त्रीष्वभिरमणमपि गर्हितं यस्मात् अथ तस्मात् अर्थवित् स्त्रप्रयोजनवित् स्त्रीलोकेषु च नो विषज्जते यद्यपि विशेषो नास्ति तथापीदं न कर्तव्यमित्यतो वाह । अथापीति स्त्रीसङ्गादिवर्जनेमनोवशकिरणमेव प्रथमसाधनमन्यथा सर्वं कुञ्जरक्षानवशनिष्फलं स्यादिति भावेनाह । विषयेति अन्यथा विषयेन्द्रियसंयोगाभावे मनःक्षोभो नास्ति ॥ २३ ॥

तदुपपादयति । अदृष्टादिति । भावो मनः अदृष्टादभ्युताङ्गावाहस्तनो नोपजायते विकारविशिष्टं न भवति संयोगवत्तया सम्बन्धाभावात् अतो दृष्टभुतवस्तुत्वेव सम्बन्धसमर्थं मनस्ततश्च प्रकृते किमनेनेति तत्राह । असंप्रयुज्जत इति । यतो विषयेन्द्रियसंयोगात्तु क्षुब्धं भवत्यतः प्राणानिन्द्रियाणि विषयेषु असंप्रयुज्जतः विषयेभ्य आकृष्य स्त्रवशे कुर्वतः पुंसः आकर्षणापाशाभावात् स्तिमितं निश्चलं मनः शास्यति भगवदेकनिष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदेवं ज्ञानेऽपि इन्द्रियैः ओषनेत्रादिव्येकेनापि सङ्गो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुंश्चदयापहृतमिति । पूर्वमुक्तमिदानीं तु ममैवायं दोषो न

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्या इत्याह । किमेतयेति । एतया उर्वश्या नोऽस्माकं किमपकृतं न किञ्चिदपि सर्पचेतसो जनस्य रज्ज्वा वा किमपकृतं न किमपि यतो रज्जुस्वरूपमविबुधस्तस्यैव दोषः स हि स्वाज्ञानादेव विभेति । यत् यस्मादहमपि तथैवाजितेन्द्रियो मोहमेतादृशमभजम् ॥ १७ ॥

ननु तदपि सैव सौख्यसौख्यमाधुष्यादिसुगुणैस्त्वदीयसम्भोदमूढमिति चेत् । मैवं तेषां गुणा अविवेकपरिकल्पिता एवेत्याह । कायमिति । वस्तुविचारतो मलीमसोऽतिमलिन एव कायः क सुमनसां पुष्पाणामिव सौख्यसौकुमार्यादिकं सौमनस्यं तदाद्या गुणा वा क किं त्वयमध्यासस्तस्यामारोपो मया स्मोहेनैव कृतः ॥ १८ ॥

सामान्यतो देहमात्रेऽपि ममत्वमविवेककल्पितमेवेत्याह पित्रोः किं स्वमर्थं कायः जनकत्वात् नु वितर्कं भार्याया वा भोगप्रदत्वात् स्वामिनः पत्युर्वा भोग्यत्वात् अन्तेर्वा अन्येष्ट्यां तदाहुतिरूपत्वात् श्वगृध्रयोर्वा किमात्मनस्तत्कृतशुभाशुमभागित्वात् सुहृदां वा तदुपकारकत्वात् एवं यो न हि निश्चीयते ॥ १९ ॥

तुच्छलोकनिष्ठे निन्दाफले वा विषज्जते विषज्जनप्रकारमाह । अहो इति ॥ २० ॥

वियमूत्रपूये तन्मये देहे रममाणानां मादृशानां कृमीणां कियदन्तरं न कियदपि ॥ २१ ॥

यद्यप्येवं बीभत्सिता एव स्त्रियस्तथापि तासु जना उपसज्जनान्येवेत्यतो निषेधति । अयापीति । मयैवित् विवेकी तु तथापि न तासु विषज्जेत् तद्वशनादपि दूरे तिष्ठेत् यतो विषयेत्यादि ॥ २२ ॥

ननु निर्जने स्थितस्यापि मुनेर्मनःक्षोभः कचिद्दृश्यते सत्यं स खलु प्राचीनस्त्रीदर्शनसंस्कारोऽय एवेति सोपपत्तिः क्रमाह । अदृष्टादिति । तस्मात्प्राणान् इन्द्रियाणि स्त्रीविषये न सम्प्रयुज्यतो जनस्य मनस्तिमितं निश्चयं सत् शम्भ्यति ॥ २३ ॥

अविभक्तः अविश्वसनीय इत्यर्थः । षड्गः षडिन्द्रियवर्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वत्र पुंस्वरूपापहतं त्रिचमित्यादिना तदपराधोऽनुस्मृतोऽधुना न तदपराधः किन्तु ममैवापराध इत्याह । किमिति । नोऽस्माकमेतया उर्वश्या किमपकृतं न किञ्चिदपि यथा रज्जुस्वरूपाऽविबुधस्तद्वद्गुः पुंसः सर्पचेतसः सर्पोऽपमिति खिद्यतः रज्ज्वा किञ्चिदपकृतं न किञ्चिदपीत्यर्थः । यद्यस्मादहमेवाजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥

विषयासक्तिहेतौ मनोगते महामोहे कारणमाह । कायमिति । अध्यासः अनात्मनि आत्मभ्रमः अविद्याया आत्मानात्मानेन कृतः आत्मानात्मविवेकमाह । कायं मलीमस इति । मलीमसः अतिमलिनः शोमनस्य आत्मविषयकस्य मनसो भावः । शोमनस्यं तदाद्याः नित्यत्वनिर्विकारत्वाद्दयः ॥ १८ ॥

आत्मानात्मविवेकदाह्यानात्मागुणानाह । पित्रोरिति त्रिभिः । नावसीयते न निश्चीयते ॥ १९ ॥

तुच्छाः हेयाः आदौ शुक्रादिरूपाः मध्ये मूत्रपुरीषाद्याधाररूपाः अन्ते कृमिविड्डस्मरूपाः निष्ठाः अवस्थाः यस्य तस्मिन् अहो सुभद्रमिति विषज्जते ॥ २० ॥

त्वगादिसंहतौ कलेवरे रमतामस्मदादीनां वियमूत्रादिसंहतौ रमतां कृमीणां कियदन्तरं न कियदपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथापि त्वगादिसङ्घातत्वेन स्त्रीदेहस्य बीभत्सितत्वेऽपि न सज्जेत सङ्गं न कुर्यात् यतो मनोविषयेन्द्रियसंयोगात् क्षुध्यति अन्यथा विषयेन्द्रियसंयोगाभावे तु न क्षुध्यति ॥ २२ ॥

एतदेवाह । अदृष्टादिति । भावात् विषयात् भावो मनसः क्षेमः असम्प्रयुज्यतः विषयेषु प्राणान् इन्द्रियाण्यविमुञ्चतः स्तिमितं निश्चयं सत् शम्भ्यति ॥ २३ ॥

यस्मात् प्राणान् असम्प्रयुज्यतो मनः शम्भ्यति तस्मात्स्त्रीषु स्त्रियोषु च सङ्गो न कार्यः इन्द्रियैरित्यनेन चक्षुरादिभिरपि तत्सङ्गो न कार्य इत्यर्थः । तत्सङ्गेन निर्जितानामपीन्द्रियाणां पुनर्विषयप्राप्यं सम्भवतीति द्योतयितुमाह । षड्गः समनस्कानेन्द्रियवर्गो विषयामयविषयविषयोऽविश्वसनीयः मादृशां कामिनामविश्वसनीय इति किमु वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस उर्वशीने मेरा कितना नहीं उपकार किया है जैसे कि मार्ग में पड़ी हुई रस्सी को नहीं जानने वाले पुरुष को सर्प जानने वाले को रस्सी कुछ देती है तैसेही अजितेन्द्रिय होनेसे इसने मेरेको किया है ॥ १७ ॥

जुर्गंधी वाला अशुद्ध यह मलिन शरीर कहां सुन्दर बुद्धि आदिक गुण कहां बड़ाही अन्तर है तथापि अहङ्कार से ऐसा देहादिकों में भ्रम होरहा है ॥ १८ ॥

जिस शरीर का यह निश्चय नहीं है कि यह माता पिता का है या भ्रातादि देने वाले मादिक का है या अग्नि का है या कुत्ता का है या गीधका है या अपना है या मित्रोंका है ऐसा ठीक मालूम नहीं पडता है ॥ १९ ॥

उस अपवित्र तुच्छ शरीर में अहो बड़ा सुन्दर सुन्दर नासिका वाला मंदहास वाला स्त्रीका शरीर है करके उस में आसक्त होजाता है ॥ २० ॥

त्वचा मांस नाडी मेह मज्जा हड्डियों का समुदाय विष्टा मूत्र पीवसे भरा हुआ है तब ऐसे शरीर में रमण करने वालों को कीड़ों से क्या फरक है ॥ २१ ॥

तौमी यथार्थ जानने वाला पुरुष स्त्री या स्त्री के सङ्गी पुरुषों में आसक्ति न करे क्योंकि विषय तथा इन्द्रियों के संयोग से मनका क्षोभ होता है एकेजे में नहीं होता है ॥ २२ ॥

बिना देखे सुने पदार्थ में मन नहीं चलता है इन्द्रियों को विषयों में खे रोक रखने से मन निश्चल होकर शांत हो जाता है ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

एवं प्रगायन् नृप ! देवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय ।

आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥

ततो दुःसङ्गमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ।

सन्त एतस्य छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः ॥ २६ ॥

सन्तोऽनपेक्षा माञ्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।

निर्ममा निरहङ्कारा निर्दन्दा निष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥

तेषु नित्यं महाभाग ! महाभागेषु मत्कथाः ।

सम्भवन्ति हिता नृणां जुषतां प्रपुनन्त्यघम् ॥ २८ ॥

ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चाऽऽहताः ।

मत्पराः श्रद्धाणाश्च भक्तिं विन्दन्ति ते मयि ॥ २९ ॥

भक्तिं लब्धवन्तः साधो ! किमन्यदवशिष्यते ।

मय्यनन्तगुणो ब्रह्मण्यानन्दानुभवात्मनि ॥ ३० ॥

यथोपश्रयमाणास्य भगवन्तं विभावसुम् ।

शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥

निमज्ज्योन्मज्जतां घोरं भवाब्धौ परमायनम् ।

सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौर्द्वेवाप्सु मज्जताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तिस से स्त्री या स्त्री सङ्गी पुरुषों का संग नहीं करना चाहिये क्योंकि इन्द्रियो से सम्बन्ध होनेसे विद्वान् कोभी विश्वास नहीं रहता है ऐसा है तो फिर हम सरीके तो पुरुषों की क्या बातों है ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाचमावाचदीपिका ।

फलितमाह द्वाक्याम् । एवमिति । नृपेषु देवेषु च दीव्य-
सीति तथा ॥ २५ ॥

भक्तिमर्दितोपदेशैरिति तीर्थदेवादिसङ्गादपि सत्सङ्गः
अपानिति दर्शयति ॥ २६ ॥

सतां लक्ष्यमाह । सन्त इति । विशेषणार्थकस्य यथेष्टं
हेतुहेतुमज्जायः ॥ २७ ॥

न च तेषूपदेशायेत्याऽपि तु केवलं तत्सञ्ज्ञिधरेव तारव-
सीत्याह । तेष्विति सप्तमिः ॥ २८ ॥

अवगादिभिरेव मत्पराः श्रद्धाणाश्च सन्तो भक्तिं
विन्दन्ति ॥ २९-३० ॥

विभावसुमर्दि सेवमानस्य अप्येति नश्यति तथा कर्म-
जाड्यमागामि संसारभयं तन्मूलमज्ञानं च नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचयोर्नीर्गच्छतां परमायनं परमा-
यनः ॥ ३२ ॥

श्रीभगवानुवाचमावाचदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अथो साकल्येन सव्यसनमित्यर्थः । आत्मानि जीवात्मानि
आत्मानं नियन्तृत्वेन स्थितं परमात्मानं मां सर्वशमवगम्य
ज्ञात्वा उपारमज्ज्ञानोपदेशस्य मम शरणपरायणो बभूवेत्यर्थः ।
ननु मोहलक्षणाप्रतिबन्धकसङ्गावे उपारमः कथं सङ्गच्छेत
तत्राह । ज्ञानेति । ज्ञानमत्रमगवज्ज्ञानमेव प्राप्तं ननु निर्विशेष-
वप्रज्ञानुसन्धानम् । “आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजम्” इति
तद्वाक्यात् । ततो दुःसङ्गमुत्सृज्यैश्वर्यस्वरस्यायः ॥ २५ ॥

यतः सङ्गस्यागेन पुरुषाः कृतार्थो बभूव ततो हेतोः ॥ २६ ॥
माञ्चित्ता इति विशेष्यमनपेक्षत्वादिकन्तु स्वकृपणुणाजु-
वाद्भाष्यम् ॥ २७ ॥

१ ते परायणम् इति विज्ञ० ।

[१६७]

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रशब्देन तेषां सङ्गमस्यैव पावनत्वं तदुत्थकथायास्तु
किमुतेति व्यञ्जितम् ॥ २८ ॥

कथाविषयकमादर्यामाहतिः सा विद्यते येषां ते आहताः ।
प्रशंसादिभ्यो मत्वर्थोऽयम् । भक्तिं प्रेमबलं च याम् ॥ २९ ॥

भक्तेस्तु भक्तिरेव फलमित्याह । भक्तिमिति । ब्रह्मणि स्वरू-
पगुणाभ्यां बृहत्तमे तदेवाह । आनन्देति । “आनन्दाद्धीमानि
भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतेः तस्यैव बृहत्तमत्वम् । एवं
स्वरूपेण बृहत्तमत्वमुक्त्वा गुणोपायाह । अनन्तगुणो इति ।
अधुराऽनन्तगुणवैचित्र्यमिति स्वरूपं भगवत्त्वेन सर्वोपपन्न-
त्वात् । एवंभूतमविषयकभक्तेः पञ्चमपुमर्थत्वेन परमफल-
त्वमेवोपयुज्यत इति भावः ॥ ३० ॥

तस्याश्च सत्सङ्गकजीवातुत्वात् पूर्वोद्दिष्टानां सतां स्वरू-
पगुणमप्याह । यथेति चतुर्भिः । उपश्रयमाणास्य फलविशेष-
कामनया यज्ञार्थं सेवमानस्य अत एव भगवन्तमित्युक्तम् । तन्मूर्ते-
भवकारणम् ॥ ३१ ॥

शान्ता भक्तिष्ठबुद्धयः । अत एव मदनुग्रहात् ब्रह्मविदः
महिभूतिरूपासम्यगाविर्भावं ब्रह्मापि जानन्तः । तदुक्तं सत्य-
व्रतं प्रति श्रीमत्स्यदेवेन । मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति
शब्दितम् । वेत्स्यस्वन्नुद्गीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदीति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

एतस्य पुनरवसः उक्तिभिः ॥ २६—३० ॥

भयम् मन्धकारजनितभयं तमो विभागः किमप्येतीत्यर्थः
देहात्मनामैकवर्तिविशेषत्वज्ञाने तदेव तमः किमप्यनिर्वाच्यं ज्ञाना-
वरकमप्येत्यपगच्छतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलमेवमैलो निश्चिन्तयैवापि तु निश्चितमर्थमन्व-
तिष्ठदपीत्याह । एवमिति । नरदेवानां देवः नृपदेवदेव इति
पाठेऽप्ययमेवार्थः दीव्यतीति देव इति व्युत्पत्त्या राजपथोऽत्र
देवशब्दः स ऐलः आत्मानि प्रत्यगात्मानि आत्मानं मामन्तः
अविश्य प्रज्ञासनेन आरक्तं मामुपागम्य प्राप्य उपासनेन
साक्षात्कृत्येत्यर्थः । ततो ज्ञानेनोपासनात्मकेन विधूतः निस्वशेषं
निरस्तो मोहो देहात्माभिमानादिरूपो येन तथाभूतो बभूव
मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

इतिहासमुखेनोपदिष्टमर्थमुपसंहरति । तत इति । बुद्धिमांश्चे-
त्सत्सु सज्जेत किमतस्तत आह । सन्त इति । एतस्य अयस्कामस्य
पुंसः मनोव्यासङ्गं मनसो विषयेषु सङ्गमुक्तिमनर्थहेतुत्वो-
पपादकैवचोमिच्छन्ति ॥ २६ ॥

कीदृशास्ते सन्त इत्यतस्तान्निश्चिनष्टि । सन्तोऽनपेक्षा इति ।
अथेव निरतिशयपुरुषार्थरूपे चित्तं येषां तेषां देवानपेक्षाः मद-
तिरिक्तविषयमिच्छापरहिताः अत एव प्रशान्ताः रागाद्यकल-

षितचित्ताः सगर्शिणः सर्वे चिदचिदात्मकं जगद्भ्यात्मक-
त्वेन समं पश्यन्तीति तथा देहतदनुबन्धिष्वहम्ममाभिमान-
रहिताः निर्वेक्षाः द्वन्द्वेभ्यो निर्गताः शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रभववि-
काररहिताः परिशुद्धान्त इति परिग्रहा अनुकूला विषयास्तेभ्यो
निर्गतास्तद्वहिता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु मनोव्यासङ्गहेतावधे सति केवलमुक्तिमिच्छितोऽपि
पुनः प्ररोहेदित्यत आह । तेष्विति । हे महाभाग ! सम्भवन्ति प्रव-
रन्ते ततः किमत आह । मदिति । ताः मम कथा जुषतां शृण्वतां
नृणामघं प्रपुनन्ति शोभयन्ति क्षेपयन्तीति यावत् ॥ २८ ॥

ततः किमत आह । ता इति आहता इति । कर्त्तरिक्तः आह-
तवन्तश्च भवन्ति यद्वा वैराहता भवन्ति ते अहंभाना मत्सरा
मदाराधनपराश्च सन्तो मयि भक्तिं विदन्ति लभन्ते व्यासङ्गनिमि-
त्तदुरितक्षयकारा मयि भक्तियोगं निष्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ततोऽपि किमत आह । भक्तिमिति । मयि भक्तिमिति सम्बन्धः
किमन्यदशस्यते न दुर्लभं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । भक्तेः सर्व-
साधनहेतुतया तद्विषयभूतमात्मानं विशिनष्टि । अनन्तगुण इति
अनन्ता असंख्येया गुणा अभितकार्यापादका यस्मिन् ब्रह्मणि
स्वरूपतो निरतिशयबृहत्स्वशालिनि निरतिशयानन्दज्ञानस्वरूपे ॥ ३० ॥

एवं सत्सङ्गस्य प्रणाड्याखिलभेदः साधनत्वमुक्तमथ तस्मिन्
कश्चि जनयितुं प्रस्तौति । यथेति । भगवन्तमाहवनीयादिरूपेण
पूज्यं विभावसुमाश्रित्य उपश्रयमाणास्य पुंसः शीतं तमोऽन्धकारश्च
तज्जन्यं भयं चाप्येति तथा साधून् संसवतः पुरुषस्यापि तमो
ज्ञानं तत्प्रयुक्तं संसृतिमयं चापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

निमज्ज्येति लयवन्तम् उन्मज्जतां पुंसां परमायनं परमं शरणं
सन्त एव साधव एवोत्तारका इत्यर्थः । कथम्भूताः ब्रह्मविदः
शान्ता रागादिभिरकलुषितचित्ताश्च यथास्तु मज्जतां हृदा नैः
शरणं तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तं निगमयति । तस्मादिति । कुत इति तत्राह । विदुषा-
मिति ॥ २५ ॥

जन्मप्रभृत्युपस्तस्य दुःसङ्गस्य त्यागो दुःशफ इति न
मस्तव्यः सत्सङ्गेन स्वयमेव शिथिलीभूतस्य सुखम् इति
भावेनाह । तत इति । तृणागूढावलम्ब्यरहितकूपपतनवत् दुःसङ्गो
नर्थकारणमिति यत्ततः किमस्व कुर्वन्तीति तत्राह । सत्स-
ङ्ग इति । सन्त एतस्य मनोवाक्यकर्मभिः सम्यक् शरणम् एतस्य
पुंसो मनोव्यासङ्गं मनसो दुष्टेषु सङ्गमुक्तिभिः
छिन्दन्ति ॥ २६ ॥

एवंविधमाहात्म्याश्चैते कथं ज्ञातव्या इति तल्लक्षणायाह ।
सन्त इति ॥ २७ ॥

अनपेक्षतादिगुणानामन्यथापि दर्शनासेवामपि दुःखनिर्ध-
र्तकत्वं स्थादित्याशङ्क्य तच्छक्त्युद्बोधकगुणसङ्गावादनञ्च तद-
भावादिति भावेनाह । तेष्विति । ततः किमत्राह । ता इति । ताः
कथाया उक्तयो मनोव्यासङ्गं छिन्दन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्वद्भक्तिर्हि समस्तव्यसनच्छेत्री तदनुदये तामिः किमत्राह ।
ता ये शृण्वन्तीति ॥ २९ ॥

भक्तेः साधनोत्तमत्वमाह । भक्तिमिति ॥ ३० ॥

एतमर्थं सोदाहरणं समर्थयते । यथेति । विभावसुमग्निं निषेवमा-
यास्य शीतादिकं यथा नश्यति तथा साधु सत्पुरुषं सेवमानस्य
मनोव्यासङ्गविनाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इतोऽपि सन्तः सेव्या इत्याह । निमज्जयेति । तथा ते सन्तः
पुंसां परायणमप्यु मज्जन्त इहा नौरिव ॥ ३२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ज्ञानात् पूर्वमेव कुतोऽपि लब्धात् विधूतो मोहो यस्य सः
पुंश्चत्वापहतं चित्तमित्यादिप्राचीनतद्वाक्यादेव भगवज्ज्ञानस-
द्भावोपलब्धेः ततो दुःसङ्गमुत्सृज्येत्युत्तरवाक्यस्यारस्याह ॥ २५ ॥
सत्सङ्गत्वागोऽपि न किञ्चित्स्यात् किन्तु सत्सङ्गेनैवेत्याह । तत
इति ॥ २६ ॥

महिता इति विशेष्यम् तस्य चानपेक्षत्वादिकं स्वरूपगु-
णानुवादमात्रं विषयान् ध्यायतश्चित्तमित्यादेः ॥ २७ ॥

प्रपुनर्गतिं प्रशब्दः अत एव तेषां पुनानत्वात् ॥ २८ ॥

मत्कथानां च न केवलं पावनतामात्रं किंत्वस्यासेन भक्ति-
प्रदायितापीत्याह । ता इति ॥ २९ ॥

भक्तेस्तु भक्तिरेव फलमित्याह । भक्तिमिति । तत्र हेतुः मयीति
ब्रह्मणी सर्वतो बृहत्तमे तदेवाह । आनन्देति । आनन्दास्तीमानि
भूतानि जायन्त इत्यादेः को ह्येवान्यात् कः प्राययादित्यादेश्च श्रुतेः
आनन्दस्यैव परमबृहत्तमत्वमिति तत्रापि अनन्तगुणो मधुरानन्त-
गुणवैशिष्ट्यमिति ततश्च परमातिपरमबृहत्तमत्वमित्यर्थः । सर्वशेन
पूर्णत्वात् एवंभूते च या भक्तिः सैव परमपुरुषार्थतयोपयुज्ये-
तैतादृशानन्दात्मकत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

एवमस्यापि प्रकरणास्य पूर्वपूर्ववदेव निष्ठां दर्शयित्वा
पूर्वोद्दिष्टानां सतां स्वरूपगुणमप्याह । यथेति चतुर्भिः । उपभ-
वमाणास्य फलविशेषकामनया यद्वायं सेवमानस्य अत एव
भगवन्तमित्युक्तम् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथा आत्मनि मनसि आत्मानं
प्रेमास्पदं मामवगम्य भक्त्या अनुभूय उपारमत् शरीरं-
तस्याज ॥ २५ ॥

व्यासङ्गं विरुद्धामासक्तिं सन्त एवेत्येवप्रकारेण सुकृततीर्थ-
देवशास्त्रज्ञानादीनां न तदृशं सामर्थ्यमिति क्षापितम् ॥ २६ ॥

सन्त एव के ते ये स्रसङ्गिभ्यः प्रदास्तेषामुक्तयश्च का
इत्यपेक्षायामाह । सन्त इति द्वाक्याम् । अनपेक्षाः कर्मज्ञानादीन्
स्वार्थं देवमनुष्यदीक्ष नापेक्षन्ते इति ते तथा तर्हि किं स्वामपि
नापेक्षन्ते तत्राह । महिता इति । त्वष्टिताः कंसादयोऽप्यभूवन्त-
त्राह । प्रशान्ताः अक्रोधनाः यदि तां कीचद्विषन्ति तर्हि
तेषु कथमक्रोधनास्तत्राह । समदर्शिनः । स्वधनुशत्रुतटस्थाः

दिषु तुल्यदृष्टयः तत्र हेतुरहङ्कारजय एवेत्याह । निर्ममा निरह-
ङ्कारा इति । अत एव मानापमानाद्योस्तुल्यत्वाभिर्द्वन्द्वाः ननु पुत्र-
कलत्रादिमन्त्रे नैतादृशत्वं सम्भवेत्तत्राह । निरपरिग्रहाः अक-
परिग्रहास्त्यक्ततदासक्तयो वा ये मज्जन्तास्ते सन्तः ॥ २७ ॥

तेषामुक्तयो हि मत्कथा एवेत्याह । तेष्विति ॥ २८—२९ ॥

किमन्यत् फलमवशिष्यते न किमपि भक्तेरेव सर्वफल-
रूपत्वादिति भावः । तत्रानन्तगुणो अनन्तसिद्धिदानन्दात्मकाहङ्का-
रममकारादिगुणो इति प्रेमा ब्रह्मणीति मुक्तिः आनन्दानुभवोति-
ब्रह्मसुखानुभवोऽपि तस्यानुप्राप्तिः स्यादेवेति भावः ॥ ३० ॥

विभावसुमग्निं स्त्रीयौदनलिङ्गयर्थमुपभयमाणास्य अप्येति
नश्यति तथैव भजनसिद्धयर्थं साधून् संसेवमानस्य कर्मादिजाड्यं
संसारभयं भजनाविघ्नश्च ॥ ३१ ॥

निमज्ज्योन्मज्जतां नीचोच्चयोर्नीर्गच्छतां परमायनं परमाभयः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृपदेवोऽहं देवो यस्य स तथा अत एव आत्मनि मामा-
त्मानमवगम्य ॥ २५—२६ ॥

अनन्ताः नित्याः अपरिमिताः गुणा यस्मिन् ब्रह्मणि बृह-
त्स्वरूपादिके वेदान्तैकवेद्ये ॥ ३० ॥

विभावसुमग्निमुपभयमाणास्य प्राप्तिं शीतोदिकमप्येति
नश्यति तथा भगवद्वैमुख्यजाड्यं संसारव्याधिमयमज्ञानं
चाप्येति ॥ ३१ ॥

निमज्ज्योन्मज्जतां मृत्युजन्मप्रवाहपतितानाम् परमेशं
परमोद्धारकारणम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् बोले राजाओं का राजा वह पुरुष
इस प्रकार से गान करके उस उर्वशी के लोक को छोड़-
कर अपने हृदय में स्थित आत्मा मेरेको जानकर ज्ञान से
सब मोहको छोड़कर संसार से निवृत्त होगया ॥ २५ ॥

तिस से उचित है कि छोटे संग को छोड़कर बुद्धि-
मान पुरुष सत्पुरुषों का संग करे तब सत्पुरुष इसके विषय
व्यासंगो को ज्ञानोपदेश से जेदन करवेंते हैं ॥ २६ ॥

सन्त कौन हैं कि संसार से निरपेक्ष होकर मेरे में
चित्तके लगाने वाले शांत रूप समदर्शी महङ्कारममकार
रहित और शीतोष्णादि द्वन्द्व से रहित हैं सब सामग्री
स्त्रीपुत्रादि से रहित रहते हैं ॥ २७ ॥

हे महामाग ! उन महापुरुषों में नित्य प्रति मेरी कथा होती
रहती है जोकि मनुष्यों की हितकारक है सेवन करने
वालों के पापों को नाश करती हैं ॥ २८ ॥

जो लोग मेरेमें भ्रष्टा करके मेरे में तत्पर होकर आकर
पूर्वक उन कथाओं को सुनते हैं तथा गाते हैं तथा
अनुमोदन करते हैं वे पुरुष मेरे विषे भक्ति को प्राप्त
होते हैं ॥ २९ ॥

हे साधो ! अनन्त गुण वाले आनन्दानुभव आत्मा ब्रह्म

अन्नं हि प्राणिनां प्राणा आर्तानां शरणं त्वहम् ।

धर्मो विनं नृणां प्रेत्य सन्तोऽर्वाग्विभ्यतोऽरणम् ॥ ३३ ॥

सन्तो दिशन्ति चक्षुषि बहिरर्कः समुत्थितः ।

देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माऽहमेव च ॥ ३४ ॥

वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्या लोकनिस्पृहः ।

मुक्तसङ्गो महीमेताभात्मारामश्चचार ह ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवद्भवसम्वादे

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भाषा टीका

मेरे विषे जिसको भक्तिका लाभ होगया है उस के विषे और कौनसा मनोरथ बांकी है ॥ ३० ॥

जैसे कि भगवान् अग्निदेवके सेवन करने वाले पुरुष का शीत भ्रंशकार भय खला जाता है तैसेही साधुओं के संग करने वाले पुरुष के सबदुःख खले जाते हैं ॥ ३१ ॥

घोर संसार सागर में डूबने उलझने हुये पुरुषोंके वास्ते ब्रह्मवेत्ता संतही परम आश्रय हैं जैसे कि जलमें डूबने वाले को नौका पार करदेती है ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किं च । यथासमेव प्राणो जीवनम् अहमेव यथा शरणं धर्म एव यथा प्रेत्य परलोके विनं तथा सन्त एवा-
र्वाक् संसारपाताद्विमुक्तः पुंश्च । अरण्यं शरणम् ॥ ३३ ॥

किं च । सन्तश्चक्षुषि सगुणनिर्गुणज्ञानानि अर्कः पुनः
सम्बन्धुत्थितोऽपि बहिस्तदप्येकमेव चक्षुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति । वैतसेन इति । सुद्युम्नभावेनोमावर्तं
प्रविष्टस्य धीता सेना स्त्रीभावप्रमाप्ता यस्य तस्य स्त्रीभावं
प्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः एवमुक्तप्रकारेणोर्वश्या लोका-
त्स्थानादवलोकनाद्वा निस्पृहस्ततोऽपि सत्सङ्गादपि हेतोर्मुक्त-
सङ्गः सजात्मारामो भूत्वा यथेष्टं चचारेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीभारमखण्डासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिती द्विपद्मी ।

प्राणिनां बहुत्वात् प्राणा इति बहुवचनम् । अन्नमित्येकं त्व

१ सन्तोऽत इति विज० सन्तोऽस्मात् इतिशुक्लपञ्चीयस्त्रीरा० पाठः ।

सामान्याभिप्रायेण जीवनमिति व्याख्यापि तथैव प्राण इत्ये-
कवचनान्तोऽपि कचित् पाठः । यथा तथा शब्दो गम्भीरः ॥ ३३ ॥

देवतास्तद्वत् पूज्याः । बान्धवा इति कारिणः "एक एव परो
बन्धुर्विषमे समुपस्थिते । गुरुः सकलधर्मात्मा यत्राकिञ्च-
नगो हरि" रित्युक्तेः । आत्मा तद्वन्निरुपाधिप्रियः । एवं व्यस्त-
तया तत्तद्गुणवत्तामुक्त्वा सामस्येन सर्वगुणवत्तामाह
अहमेव चेति ॥ ३४ ॥

न केवलं प्राचीनसंस्कार एव विरामे हेतुः किन्त्वर्वा-
चीनात् सत्सङ्गादपीति अपेक्ष्यः । एवमस्मिन्नपि प्रकरणे
सत्सङ्गबध्ना भक्तिरेवाभिधेयेति हेतुम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीभारमखण्डासगोस्त्रामिकृतदीपिकादीपिने द्विपद्मि

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

अस्मात् संसारात् अरण्यं गतिः ॥ ३३ ॥

सन्त आत्माहमेव च सन्तः सर्वे इतिषितुल्याः मया
च तुल्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आत्मारामः अध्यात्मनिष्ठा युक्तः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धोये

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीये

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्दीररायवाचार्थकृतभागवतखण्डचन्द्रिका ।

किञ्च अन्नमिति प्राणिनां जिजीविषूयामन्नं प्राणाः जीवितु
आर्तानां तापत्रयपीडितानामहमीश्वरः शरणं रक्षिता भेत्य परलोके
धर्मः शरणं रक्षिता नृणामैहलौकिकानां विनं चने शरणं तथा-
ऽस्मात्संसारोद्विग्नतः पुरुषस्य सन्तः साधवः अरण्यं शरणं
रक्षयामिति यावत् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते च न साक्षादर्थं किं तु ज्ञानोपदेशद्वारेणमिमेत्याह । सन्त इति । चक्षुषि चिद्विदीश्वरस्यायाम्यज्ञानात्मकानि दिशन्ति प्रयच्छन्ति अर्कस्तु समुत्थितः अङ्गुदित एव सन् बहिरेव चक्षुर्दिशति तद्दर्शनसाधनं करोतीत्यर्थः । अतः सन्तो देवता बान्धवाश्च तद्वत्पूजा उपकाराश्चैव । किं बहुना सन्त आत्मा ममात्मभूता इत्यर्थः । ज्ञानी स्वात्मैव मे मतामिति मदभिप्रायादिति भावः । अतोऽहमेव सन्तः मददृष्ट्या सेवनीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतिहासमुपसंहरति । वैतसेन इति । सुधुम्नभावेनोपावनं प्रविश्य श्रीभावं प्रसस्य वीतसेनस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः सङ्गात्स्त्रीणां स्त्रियाणां सङ्गान्मुक्तः आत्मारामो महीमेतां चचार ह्येवमपि एवमपिसकस्यापि ऐकस्यासङ्गस्ततो मुक्तिश्चाभूदिति विस्मीयते इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्गीराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्त्वपि प्रधानः सत्त्वमेवेति सोदाहरणमाह । अन्नमिति । हुत्तोपमेयं क्षुधितानामन्नं प्राणो यथा प्रकृष्टचेष्टाप्रदं यथा-
मेव मरणानन्तरं धर्मो वित्तं नृणां सुखाय स्माद्यथा वार्तानां शरणं रक्षिताहमेव वदतः संसारद्विष्यतो जनस्पर्शं शरणं सन्त इति ॥ ३३ ॥

तदुपपादयति । सन्त इति । यथा समुत्थित उदितार्को बहि-
श्चक्षुर्दिशति तथा सन्तः आन्तरं चक्षुर्दिशन्ति बहुवचनादादि-
त्यादधिकप्रयोजकत्वं सूचयति सत्प्रधानो हरिरित्यस्यावगतिः
कथमभूदित्यत्राह । देवता इति । देवतादयोऽहमेवेत्यनेन सत्प्रधा-
नत्वमवगतं हरेरिति

विष्णोश्च सत्प्रधानत्वात् सतां विद्यते परम् ।

इत्याहुर्वैदविबुधः स हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥

इतिवाक्यं चक्षुर्देन सूचयति ॥ ३४ ॥

स्वाकर्मणमितिहासेन संगमयति । चेतसेति । चेतसैव निरु-
प्येवेति शेषः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु भवानेवासीनां शरणं चेत् किं सन्निरित्याशङ्क्याह ।
सन्त इति ॥ ३४ ॥

एवमभीष्टं वर्णयित्वा प्रसङ्गमुपसंहरति । वैतसेन इति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[१६८]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायंदर्शिनी ।

यथा प्राणिनामर्थितामन्नमेव प्राणा अन्नं विना प्राणा न
सिध्यति तथैव भक्तीच्छुनां सन्त एव भक्तिः तां विना भक्तिं
सिध्यति यथैवात्मानामनायानामहमेव शरणं रक्षकस्तथैव
भक्तीच्छुनां सन्त एव रक्षका यथैव नृणां प्रेत्य मृत्वा काल-
पाशाद्विष्यतो धर्म एव वित्तं शरणं तथैव नरस्य भज-
नमार्गे प्राप्य वर्तमानस्य अर्वाक् इतस्ततः कामक्रोधादिवर्त्म-
पातिपाशाद्विष्यतः सन्तः एव भक्तिमार्गरक्षकाः ॥ ३३ ॥

किं बहुना सतां मार्गे प्रतिष्ठासूनां नृणां सन्त एव
सर्वनिवाहका इत्याह । सन्त एव मां साक्षात् दर्शयितुं चक्षुषि
नवविधभजनानि दिशन्ति वदति किञ्च सूर्यं विना
चक्षुर्भिरपि न कार्यसिद्धिरिति चेत् सन्त एव बहिः स्थितः
सम्पत्तिगुत्थितोऽर्कः भजनचक्षुःप्रकाशका इति भावः । तस्माद्भक्ति-
वर्त्मचरिणां सन्त एव देवता न त्विन्द्राद्याः सन्त एव बान्धवा
न तु पितृपितृव्यमातृजादयः सन्त एव आत्मा प्रेमास्पदं
न तु वेदो जीवात्मा वा एवं सन्त एवाहमिष्टदेवः न तु
तांस्त्यक्त्वा प्रतिमा रूपोऽहमपीति भावः ॥ ३४ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति । वैतसेन इति । वीता स्त्रीत्वप्राप्त्या
वैकल्पं प्राप्ता सेना यस्य स वीतसेनः सुधुम्नो नवस्कन्धे
ख्यातस्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुरुरवाः एवमुक्तप्रकारेण ततोऽपि
उर्वशीलोकादपि एतां महीं चचार यत उर्वशी लोकात्
स्थानादवलोकनाद्वा निष्पृहः ॥ ३५ ॥

इति सारायंदर्शिन्यां षड्विंशं भक्तचेतसाम् ।

एकादशे तु षड्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा प्राणिनां अनुस्यूतीनामन्नं तच्छुद्धं द्रव्यं प्राणो
जीवनं यथाऽऽत्मानां ब्रह्मरुद्रादीनां मधुकैटभवकासुरादिभ्यः
संक्लिष्टानामहं शरणम् रक्षिता यथा च प्रेक्ष परलोके धर्म
एव वित्तं सुखसाधनं तथाऽर्वाक् संसारपाताद्विष्यतः पुंसः
सन्तोऽरण्यं शरणम् ॥ ३३ ॥

चक्षुषि आत्मानात्मपरमात्मज्ञानानि सन्तो दिशन्ति अर्कः
पुनः सम्पत्तिगुत्थितोऽपि बहिस्तप्राप्येकमेव चक्षुर्दिशति अतो
देवतादिवत्सन्तः पूज्या इत्याह । देवा इत्यादि ॥ ३४ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति । वैतसेन इति । नवमस्कन्धोक्तप्रकारे-
णोपावनप्रवेशाद्धीता पुरुषभावाद्भिन्ना सेना यस्य स वीतसेनः
सुधुम्नस्तस्यापत्यं वैतसेनः पुरुरवाः उर्वशी लोकात् निर्विषयाः
मुक्तिसाधनसंपन्नये महीं चचार ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षड्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

प्राणियों का प्राण जैसे अन्न है जैसे आतों का रक्षक
मे हूँ धर्म जैसा मनुष्यों का परलोक मे धन है तैसेही सं-
सार से उरने वालोंके वास्ते संतही रक्षक हैं ॥ ३३ ॥

जैसे बाहिर उदक हुआ सूर्य है तैसे संत भीतर के
नेत्र देने वाले हैं संतही देवता हैं वांछव हैं आत्मा हैं
मेरा रूप भी संतही हैं ॥ ३४ ॥

तदनन्तर इस प्रकार से पुरुषा राजा उर्वशी के लोके

से निरपेक्ष होकर संसार से सब छोड़कर आत्मा राम हो-
कर इस पृथिवीमे विचरता भवा ॥ ३५ ॥

इति भीमद्भागवत महापुराण एकादशस्कन्ध

ऊर्ध्वीस में अध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ ३६ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—*—

उद्धव उवाच ॥

क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदासघनं प्रभो ! ।

यस्मात्त्वां ये यथाऽर्चन्ति सात्वताः सात्वतर्षभ ! ॥ १ ॥

एतद्वदन्ति सुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणां ।

नारदो भगवान् व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः ॥ २ ॥

निःसृतं ते सुखाम्भोजाद्यदाह भगवानजः ।

पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ॥ ३ ॥

एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च समतमम् ।

श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानदम् ! ॥ ४ ॥

एतत्कमलपत्राक्ष! कर्मबन्धविमोचनम् ।

भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ! ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

नह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव ! ।

संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।

त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥ ७ ॥

यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः ।

यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः ।

सर्वकामाप्तिहेतुश्च साङ्गः प्रोक्तः समासुतः ॥

रागाद्याकुलचित्तानां कुतोऽसङ्गादिसम्भवः ।

इति कृष्णार्चनं भद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति ॥

क्रियायोगमिति भगवद्वाराधनरूपम् । यस्मादिति कारणाधि-
ष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणां निमित्तस्वस्याविशिष्टत्वात् यथेति
कस्मिन्नविष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रश्नः ये अधिकारिणः
सात्वता भक्ताः ॥ १ ॥

अस्य पुनर्विशेषतः प्रश्ने कारणमाह चतुर्भिः निश्रेयसकरं
वदन्ति अङ्गिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥

निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः । देव्यै पार्वत्यै ॥ ३ ॥

सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ४ ॥

विश्वेश्वरा ये तेषामीश्वर ! ॥ ५ ॥

नाह्यन्तो अन्त्यतः पारं धानुष्ठानतो यस्य तस्य ॥ ६ ॥

वैदिक एव मन्त्रो वैदिकान्धेवाङ्गानि च यस्मिन् पुण्यस्-
कादौ स वैदिकः एवं तान्त्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाक्षरादिः मखः
पूजा ॥ ७ ॥

यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा गमांश्चैकादशब्राह्मणादि-
कालेस्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वं मुपनय-
नम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचित
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

क्रियायोगः अर्चनलक्षणा मोक्षोपायः साङ्गः परोद्देश-
वृत्तकृतिसाध्यं पारायापरपर्यायमङ्गं तत्सहितः समास्तः संक्षे-
पतः । पूर्वाध्यायेन सङ्कतिमाह । रागेति । क्रियानिमित्तत्व-
क्षणास्य धर्मस्य सर्वकारकाणां सम्बन्धेऽविशिष्टत्वात् तुल्य-
त्वाद्यस्मादिति पञ्चम्यन्तेन यच्छब्देन करणाधिष्ठानादिप्रश्नः
आदिना सम्प्रदानादिप्रश्नः ॥ १ ॥

तस्य क्रियायोगस्य । अङ्गिरसः सुत इति तस्य भगव-
त्प्रमोपदेशो स्रगुरुत्वं व्यञ्जयति श्रीभागवते तस्य श्रीसङ्क-
र्षणसम्प्रदायित्वात् ॥ २ ॥

मुखस्याभोजरूपकेणाचनस्य मधुरत्वमारोप्यते तेन मा-
कत्वात् स्वयमेव रागादिविस्मरणमिति भावः यदचनम् ॥ ३ ॥

तत्र सर्वाधिकारमाह । एतदिति । तथाच स्मरणादिपरा-
यामप्यत्राधिकार इति द्योतितम् ॥ ४ ॥

विश्वेश्वरा ये महापुरुषादयस्तेषामपीश्वरः स्वयं भगव-
त्त्वात् ॥ ५ ॥

अन्तोऽवधिः संक्षिप्तं वाचा क्वात्तया ॥ ६ ॥

इत्थितेनेति स्त्रीशूद्राद्यामन्यजानधिकारात् केवलस्तार्क्षिक-
पथ अन्यस्तु इत्थितेनेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

मत्त्यादरेण भद्रया विश्वासेन ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

१-६

वैदिक इति यद्यपि पाञ्चरात्रिको धर्मः एकायनशास्त्राभूत्
तथा परमवैदिकस्तथापि वैदिकशब्दो गोवर्त्तविहङ्गायाश्च ज्ञेय-
धर्मेषु वर्तते ॥ ७-१६ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्पराः अद्वयानाश्च भक्तिं विन्दन्तीति स्माराधनात्मकक्रि-
यायोगस्य भक्तियोगानुयाहकत्वमुक्तं तत्प्रकारबुभुक्षया पृच्छति
क्रियायोगमिति । समाचक्ष्वेति सम्बन्धः यस्मादिति करणा-
धिष्ठानादिप्रश्नः येः करणैः येष्वधिकरणेषु त्वां यथा सात्वता
अचन्ति तच्चाचक्ष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

किं तत्प्रश्नअवगाथाभ्यामित्येत आह । एतदिति । एतद्भगव-
द्वाराधनं मुहुर्मुहुरनुष्ठितं नृणां निःश्रेयसकरं मुक्तिसाधनं
वदन्ति के पुनस्ते मुनय इत्यत आह । नारद इति । आचार्यो
बृहस्पतिः तस्य विशेषणमाङ्गिरसः सुत इति ॥ २ ॥

न केवलं मुनय एव वदन्त्यपि तु भगवान्भोजो भगवद्वाराधनं
निःश्रेयससाधनमाह । केन्य साहेत्यत आह । पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्य-
इति तथा भगवान् भवो कुरुत्वाह कस्यै देव्यै भावन्त्यै ताव-
द्विप्रक्षया उपदेशा स्वमेवेत्यभिप्रायेणाराधनं विशिष्टं निःश्रेय-
मिति । तदुपदेशस्य त्वमुक्तेनः स्मरणादुपदेशज्ञानरूपाप-
हेत्यायस्त्वावस्थानं सुतस्वोपचारः ॥ ३ ॥

यत एवमतस्त्वद्वाराधनमेव निरीतशयभयः साधनमित्य-
ध्यवस्थामीत्याह । एतद्वा इति । हे मानद ! एतत्सम्प्रदायोपदेशानु-
ष्ठानपरंपराप्राप्तं त्वद्वाराधनं सर्वेषां वर्णिनामाभिमियां च
किं बहुना स्त्रीणां शूद्राणां च भयसामुत्तमं भयः तत्साधनं
मन्ये ॥ ४ ॥

अतस्तदुपदेशोऽयम् । एतदिति । हे कमलपत्राक्ष ! कर्मवन्ध-
विशेषतो मोक्षयतीति तथा तदेतत्त्वद्वाराधनं ब्रूहि ननु ब्रह्मा-
द्युपदेशपरम्परयैव प्राप्तं तत्किमिति मां पृच्छसीत्यतः सम्बो-
धयति । विश्वेश्वरा ब्रह्मादयः तेषामीश्वरत्वमेव सर्वे इति
त्वमेव ब्रूहीति भावः ॥ ५ ॥

कर्मकायडस्य मद्द्वाराधनात्मककर्मावबोधार्थमकशास्त्रभागस्या-
नन्तपारस्य प्रत्ययोऽनुष्ठानतश्च पाररहितस्य इदं हेतुगर्भमन्तो-
न ह्यन्यतस्संक्षिप्तं यथावदनुपूर्वशः कमेण वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥

तत्र नावस्थाधनात्मकयोगस्य त्रैविध्यमाह । वैदिक इति ।
मिथः वैदिकः तान्त्रिक इति त्रिविधो मन्त्रो यागः तत्र
तान्त्रिकः पञ्चरात्रतन्त्रोक्तः यद्यपि पाञ्चरात्रिको धर्मः एकायन-
शास्त्राभूत् परमवैदिकस्तथापि वैदिकशब्दो गोवर्त्तविहङ्गायाश्च-
यीसिद्धधर्मेषु वर्तते तत्र ज्ञायां मध्येऽन्यतमेनैव विधिना
मां सम्यगर्थय ॥ ७ ॥

यदा गर्माष्टमेकादशद्वादशादिकाणि स्निग्धभेन स्नाधिकार-
प्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वंमुपनयनं प्राप्य पुरुषः त्रैवर्णिकः
भद्रया मां यथा मजेताराधयेत्तथा निबोध तत्प्रकारं
शृण्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयवर्जितार्कृतपदरत्नावली ।

कर्मयोगानुष्ठानप्रकारं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये तत्रोक्तबोधियये
श्रित्यादिना संक्षिप्तोक्तं क्रियायोगं विस्तरतो विविदिषुः
पृच्छति । क्रियायोगमित्यादिना ।

क्रिया तु निष्कृतौ शिवाचिकित्सोपायकर्मसु ।

कारणारम्भपूजासु संप्रधारणच्छेदयोः ॥ इत्यतो

विवक्षितमाह । मद्द्वाराधनमिति चे सात्वताः स्वामर्चन्ति ॥ १ ॥

इदमेव वक्तव्यमिति किं किमन्यत्र स्यादिति तत्राह । एत-
दिति । मुनयः एतद्भगवद्वाराधनं नृणां निःश्रेयसं पुत्रार्थसाधनं
मुहुर्मुहुरनुष्ठाय वदन्ति ग्राह्यत्वे तान्निर्दिशति । नारद इत्यादिना
अङ्गिरसः सुतः आचार्यो बृहस्पतिः ॥ २ ॥

इतोऽपि इदमेव श्रोतव्यं तान्यदित्याह । निःश्रेयसमिति । ऋषि-
वचनानां विकल्पसंभवात्कथं निश्चय इत्यतो वाह । निःश्रेयसमिति
भवदाक्षया असुरजनमोहनायान्यथा वदन्ति तेषां इदं ग्राह्य-
त्वेनाह । देव्या इति । देव्या इत्यनेनाप्तमूलत्वं सूचयति ॥ ३ ॥

उत्तमभोतृणामर्थायोकमस्तु तापरेषाभधिकार इति ता-
अर्चयामिति भावेनाह । एतद्दे सर्वेति । समतं समानम् ॥ ४ ॥

अनेन कर्मवन्धविध्वंसाभावाज्ज्ञानानुष्ठानार्हमिति नेत्याह ।
कर्मैति ॥ ५ ॥

कर्मकायडस्यापरिमितत्वेन तज्ज्ञानस्य च सुसाधनत्वेन

भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नोपख्यौ ।

मन्दमतीनां तदुक्तानुष्ठानं दूषेत्सारितमित्यतो नादरणीयमिति न मतिं कुरु किं तु यत्संक्षिप्तोक्तं तत्त्वप्रश्नपरिहारत्वेन वक्ष्यामीत्याह । नहीति । कर्मकाण्डस्य पञ्चरात्रागमस्य च शब्दो न समुच्चये किं तु केषांचिदेवान्तपारत्वं न सर्वेषामस्मदादि-
बुद्धेर्विषयत्वादित्यास्मिन्नर्थे ॥ ६ ॥

वैदिको वेदाधिकारिविषयोऽग्निष्टोमादिस्तान्त्रिकः तन्त्राधि-
कारिविषयः पुष्पाञ्जलपादिमिश्रः स्त्रीशूद्रादिविषयो नामसंकी-
र्तनादिः मन्त्रो यागः पूजावेक्षणः तत्तदधिकारिण्यमाह । त्रया-
णामिति । ईप्सितेन योग्येन ॥ ७ ॥

स्नानिगमेन स्त्रयाक्षया विहितं यथा तथा द्विजत्वमुपन-
यनं प्राप्य ॥ ८ ॥

भूमिजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

एवं तावत् सङ्गान्मोक्तुमिच्छतां रीतिं श्रुत्वा निच्छन्नामपि
तस्य परमाण्यपयंवसानं यथा स्यात्तथा पृच्छति । क्रियायोग-
मिति ॥ १ ॥

प्रमाण्यमिति । एतदिति द्वाध्यायम् । अङ्गिरसः सुत इति । तस्य
भगवद्भूमौपदेशे सगुरुत्वं व्यञ्जयति युक्तञ्च तत् । भूमिमाग-
वते तस्य भीमसङ्कर्षणसंप्रदायित्वात् ॥ २ ॥

न च वीतसङ्गानां स्मरणादिकं नरमात्राणामेव स्यात् पुन-
रेतदिति वाच्यं यत् एतदिति तेषामेव समतत्वादिति
भावः ॥ ३-४ ॥

विश्वेश्वराणां महापुरुषादीनामपीश्वरः स्वयं भगवत्त्वात् ॥ ५ ॥
यद्यपि तदीहशमेव तथापि विस्तरत्वादेव मया स्वयं
नोक्तं सम्प्रतिभु भवदिच्छां ज्ञात्वा संचिप्यैव वर्णयिष्यामी-
त्याह । नह्यन्त इति ॥ ६ ॥

ईप्सितेनैवेति । स्वस्त्राधिकारप्राप्ततया तत्रापि स्वभक्षानु-
सारेणोक्त्यर्थः । ततः स्त्रीशूद्राणां केवलस्तान्त्रिकः अन्येषां त्वन्य-
तरो मिथो वेति विवेकः ॥ ७ ॥

तत्र तदिच्छानुसारेण स्वधर्मनिष्ठानेवाधिकृत्य तत्र च मुख्य-
तया द्विजमेवाधिकृत्योपदिशन्मानपि यथास्ममुपदिशति
यदेति ॥ ८ ॥

भूमिद्विजनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीक्षिणी ।

क्रियायोगामिध्या भक्तिः सप्तविधोऽर्चनात्मिका ।
ज्ञानोपचारैरर्चायां स्वधर्मसहितोच्यते ॥

उक्तलक्षणासत्सङ्गसाहिता भक्तिः पुष्पकलत्राद्यासकचिसै-
कुलमेत्यतस्तेषामपि निस्तारिकामागमोक्तांचनभक्तिमनुसृत्य
पृच्छति । क्रियायोगमिति । यस्मात् यं क्रियायोगमाश्रित्य ॥ १ ॥
एतत् त्वदर्चनम् ॥ २-४ ॥

ननु त्वं मज्जकः परमानुरागी भवासि तवानेन किं तत्राह ।
भक्तायापि अनुस्कारायापि बुद्धिः ॥ ५ ॥

[१६६]

मर्चनलक्षणास्य कर्मकाण्डविशेषस्य नास्त्यन्तः यतोऽन-
न्तपारस्य नास्त्यन्तः शास्त्रतः पारं चानुष्ठानतोऽपि यस्य ॥ ६ ॥

वैदिक एव मन्त्रो वैदिकान्येवाङ्गानि च यस्मिन् पुरुष-
सूक्तादौ स वैदिकः एवं तान्त्रिकः गौतमीयतन्त्राद्युक्तः मिथोऽ-
ष्टाक्षरादिसंगोक्तः मन्त्रः पूजा त्रयाणां मध्ये यदीप्सितं
तेनैव ॥ ७ ॥

स्नानिगमेन स्त्राधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तम् द्विजत्वं प्राप्य
पुरुषः यदा यथा यजेत तन्निबोधेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भूमिजीवगोस्त्रामिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अध्याये सप्तविधो तु पुरुषार्थमुसिद्धये ।

स्वयमाह दयासिन्धु रम्यं स्त्रचरणांचनम् ॥

सन्तोऽर्वांगविषयतोऽरणीमित्यनेन सन्तो भवत्पादपद्मा-
चनोपदेशतः संसारव्याल्लुप्यतं जनं मोक्षयन्तीति सूच्यते
तद्भवदीयाचनप्रकारं स्वमुखेनैव समाचक्ष्वेति पृच्छति ।
क्रियायोगमिति । योऽधिकारिणः सात्वताः भागवताः यस्मादा-
राधनकरणाधिष्ठानादितः यथा त्वामर्चन्ति तथाभूतं भवदाराधन-
रूपं क्रियायोगं समाचक्ष्वत्युच्यते सात्वता अपि भवदुपदि-
ष्टेनैव क्रियायोगेन भवन्ति यजन्तीति सात्वतर्षमेति शम्बो-
धनामिप्रायः ॥ १ ॥

एतद्भवदाराधनं निःश्रयसकरं वदन्ति अङ्गिरसः सुतः
बृहस्पतिः ॥ २ ॥

ते मुखास्त्रोर्जास्त्रिभुतं श्रुत्वेति शेषः देव्यै उमायै ॥ ३ ॥

स्त्रीशूद्राणां चंतिं पृथगुक्तिर्दानेषु भगवतः कृपाधिकं
द्योतयति विश्वेश्वराणां ब्रह्मरुद्रादीनामपीश्वरः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनन्तपारस्य नास्त्यन्तः पारं ग्रन्थतोऽनुष्ठानतश्च कर्मका-
ण्डस्य मत्पूजाविधानस्य ॥ ६-७ ॥

स्नानिगमेन स्त्राचारप्रकृतेन भवत्सर्वं ब्राह्मणमुपनयेदित्यादि-
वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

उद्धवजी ब्रौले हे यादव भक्तों के श्रेष्ठ ! हे प्रभो जो
पंचरात्र वाले सात्वत भक्त आप का जैसे भर्चन
करते हैं वह आप का आराधन रूप जो क्रियायोग है
तिसको आप मेरे से कहिये ॥ १ ॥

यह आप का पूजन सब मनुष्यों का बारम्बार मोक्षादि
देने वाला है करके नारद व्यास भगवान् तथा अंगिरा के
पुत्र बृहस्पति आचार्य आदिक सब मुनि कहते हैं ॥ २ ॥

आप के मुख कमल से निकले हुये तिस पूजनको भृगु
आदि पुत्रों के आगे भगवान् ब्रह्मा ने कहा है तथा महादेव
जी ने अपनी मिथा पावती जी से कहा है ॥ ३ ॥

हे मानव ! यह आपका पूजन सब वर्णों आश्रम वर्णों
को समस्त कल्याण दायकी से श्रेष्ठ है ऐसा मेरे को
विश्वास है श्री स्त्री शूद्रों को भी उनके धर्म के अनुसार
पूजन करना कल्याण कारी है ॥ ४ ॥

हे कमलपत्राक्ष ! हे योगेश्वरों के ईश्वर मैं आपका

अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽप्सु हृदि द्विजे ।

द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत स्वगुरुं माममायया ॥ ९ ॥

पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये ।

उभयैरपि च स्नानं मन्त्रैर्मृदुप्रहणादिना ॥ १० ॥

सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि श्वेदेनाऽऽचोदितानि मे ।

पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यक् सङ्कल्पः कर्म स्थावनीम् ॥ ११ ॥

शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥ १३ ॥

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ।

स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥

द्रव्यैः प्रतिर्द्धमयागः प्रतिमादिष्वमायिनः ।

भक्तस्य च यथा लब्धैर्हृदि भावेन चै वहि ॥ १५ ॥

स्नानालङ्करणं प्रेष्टमर्चायामेव तूद्धव ! ।

स्थण्डिले तत्त्वविन्यासो बह्मावाज्यप्लुतं हविः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अनुरक्त भक्त हूँ सो मेरे अर्थ कर्म बन्धों के छुटाने वाले आप के पूजन को कहिये ॥ ५ ॥

श्रीमद्भागवत बोधे शब्द से तथा अर्थ से अनन्त पारवाले इस पूजनादि कर्म कायडका अन्त नहीं है तो भी हे उद्धव ! कर्म पूर्वक संक्षेप से मैं इसको वर्णन करूंगा ॥ ६ ॥

वैदिक तान्त्रिक मिश्र ऐसे तीन प्रकार से मेरा पूजन रूप यज्ञ है तीनों में जिस से इच्छा होवे तिसी विधि से मेरा पूजन करे ॥ ७ ॥

अब पुरुष त्रैवर्णिक अपने वेद शास्त्रा के अनुसार यज्ञोपवीत संस्कार को प्राप्त होकर फिर अग्न्या पूर्वक मेरा जैसे पूजन करे तिस बात को तुम अवश्य करो ॥ ८ ॥

अधिरस्वामिकृतभावायं दीपिका ।

अर्चायां प्रतिमादौ ॥ ९ ॥

स्नाने विशेषमाह । उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्त्रैः ॥ १० ॥

किं च सन्ध्योपास्त्यादीनि कर्माणि आचोदितानि साकल्येन विहितानि यद्व्य भानि तैः साह मे पूजां कुर्यात् न तु तानि

पद्विजैर्हृदिस्थैः । सम्यक् परमेश्वरविषय एव सङ्कल्पो यस्य तथाभूतः सन् कर्मपावनीं कर्मेनिर्हारिणीम् ॥ ११ ॥

अर्चामेदानाह साधेन । शैली शिखामयी लौही सुवर्णादि-मयी लेप्या मृच्चन्दनादिमयी हृदि पूजायां मनोमयी ॥ १२ ॥

प्रकल्पेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मन्दिरम् यद्वा प्रतिष्ठया कलाभ्यासेन भगवन्मन्दिरम्-वतीति प्रतिमामेदेन विशेषमाह साधेन उद्गासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥

अस्थिरायामर्चने विकल्पः शास्त्रग्रामे न कुर्यात्सैकस्यां कुर्याद्वन्यत्र कुर्याद्वा न चेति अविलेप्यायां मृन्मयलेखव्यतिरिक्ता-याम अन्यत्र विलेप्यायां लेख्यायां च परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥

इदानीं सकामानिष्कामभेदेन विशेषमाह । द्रव्यैरिति । प्रकल्पेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनो निष्कामस्य भक्तस्य तु यथा लब्धैः यत्र चन्दनादि सर्वथा न लभ्यते तत्र हृदि भावेन भावनया यद्वा हृदि चैवमयागस्तदा भावेन मनो-मयैर्द्रव्यैरित्यर्थः ॥ १५ ॥

अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपकारमाह साधेन । स्नानेति । तत्त्व-विन्यासो यथा स्थानमङ्गप्रधानदेवतानां तत्तन्मन्त्रैः स्थाप-नम् ॥ १६ ॥

१ मृदुप्रहणादिभिः २ श्वेदतज्जोदितानि मे ३ पात्रनः ४ अमायया ५ मत्तयाचैत्र इति त्रिजं पाठः ।

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

शकस्य तु प्रतिमादावेव विधिः आदिना शास्त्रिप्रामपरि-
ग्रहः अशकस्यैवोत्तरोत्तरमेति भावः ॥ ६ ॥

मृदग्रहणादिनाति । तत्राद्यं मन्त्रः । अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते
विष्णुक्रान्ते वसुधारे । मृत्तिके हर मे पापं सम्मथा तुष्कृतं
कृतमिच्छादिः आदिना गङ्गादिस्मरणातीर्थाद्यसमर्पणानुष्ठापना-
दिपरिग्रहः ॥ १० ॥

तैः सहैति तेषां विद्यमानत्वेमात्रं विवाक्षितं न त्वर्चनाङ्गतत्वं ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीतिवत् ॥ ११ ॥

लेख्या चित्रपटमयी । सैकता सैकतीत्यर्थः । एषा तु
सकामानामेव तद्रक्षणारक्षणयोः प्रीतिविरोधात् ॥ १२ ॥

चलाचल्यङ्कम् । पूर्वायै प्रायप्रतिष्ठा संस्कारहीनानाम-
प्यर्चनामर्चनं प्रसक्तमित्युक्तौ बभूवेति । कलान्यासेन तत्त-
न्मन्त्रैस्तत्तत्सर्वस्यासेन । स्थिरायामचञ्चलायां प्रतिमायाम् ॥ १३ ॥

विकल्पः अविद्यानिमित्ततया स्वरूपेण च व्याचष्टे । शास्त्र-
ग्राम इति । शास्त्रग्रामे नैव कुर्यात् तथा माहात्म्यात् सैकत्यां
कुर्यादेव चिरं तद्रक्षणासम्भवात् । स्तपनमित्यङ्कम् । आ-
लोक्यायामित्युपलक्ष्यमतएव मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्त्यामिति
व्याख्यातम् । मृन्मयी मृच्चन्दनादिमयी लेख्या च चित्रपट-
विरचिता तद्रूपव्यतिरिक्त्यामित्यर्थः ॥ १४ ॥

मुखे आदिना स्थण्डिल्यादिग्रहः । पूर्वायै यत्र चन्द्रवाही-
त्यादि प्रतिपत्तिगौरवम् अतो यथेति ॥ १५ ॥

अङ्गं मुख्यादि तद्विष्ठातृदेवानां शब्दतत्त्वादीनां तत्तदङ्गेषु
पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः इत्यादि मन्त्रैः स्थापनं प्रधान
देवतानां जीवतत्त्वादीनां सर्वशरीराद्यौ पराय जीवतत्त्वात्मने
नम इत्यादिमन्त्रैः स्थापनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीरत्नववाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अर्चायामिति । अर्चायां प्रतिमायां स्थण्डिले चक्राञ्जमण्ड-
लादौ द्रव्येण पूजासाधनेन गन्धकुसुमादिना स्रगुणं मामिति
मुखदेवतयोरैक्यभावना विधीयते अमात्रया निष्कपटभावेनाफला-
भिसंविता ॥ ६ ॥

आराधनाप्राप्तकृत्यमाह । पूर्वायैति । तावज्जीताः शोभिता दन्ता
येन सः अङ्गशुद्धये देहशुद्धये स्नानं प्रकुर्वीत ततो मृदग्रहा-
दिना मृदगोमर्मादिकेन उभयैः वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्त्रैर-
शुद्धिः स्नानं प्रकुर्वीत ॥ १० ॥

ततः संध्योपासितः संध्योपासनमादिषेयां तानि कर्मणि
मे मया वेदमुखेन चोदितानि कुर्वीतेत्यनुवर्त्यते पूजामिति सस्यक-
कल्पः सङ्कल्पः फलानामिसन्धिकरूपो यस्य सः कर्मपावनीं कर्मशो-
धिनीं प्राण्यप्रापकविरोधिप्राचीनकर्मक्षपणकर्त्री पूजा तैः संध्यो-
पासनादिभिः सहित एव कल्पयेन्न तानि त्यजेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्चायां स्थण्डिलेभ्यो वेत्युक्तं तत्रार्चाभेदांस्तेषु कथाक-
ल्पानि चाह । शैलीत्यादिना । शैली शिखामयी औही अर्धरज-

तताप्राच्यन्यतममयी लेख्या मृच्चन्दनादिमयी हृदि पूजायां मनो-
मयीत्युक्ता प्रतिमा ॥ १२ ॥

तत्र मनोमयीव्यतिरिक्ता सप्तविधा प्रतिमा चलाचलेति
द्विविधा प्रतिष्ठाजीवमन्दिरमित्यस्य मनोगयी अचलाचलेनेन
सम्बन्धः प्रकषेण तिष्ठतीति प्रतिष्ठा जीवमन्दिरमिति समाहा-
रशब्दः तत्र मनोमयी जीवं प्रतिष्ठिता अचला तु मन्दिरमित्यर्थः
यद्वा प्रतिष्ठित्युक्त्यां भगवानिति प्रतिष्ठा भगवत्प्रतिमा मनो
जीवस्य मन्दिरं स्थानं हृदयं हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठित इति-
भूतेः तत्प्रतिष्ठितेति शेषः यद्वा जीवो मन्दिरं च प्रतिष्ठास्थान-
मित्यर्थः । यद्वाऽचलाया लक्षणायाऽप्रतिष्ठिति । जीवं जीवस्थानं मनो
मन्दिरं च प्रतिष्ठिता तत्र स्थामित्यर्थः हे उद्भव । स्थिरायामच-
लायामर्चने पूजायाम उद्भासावाहने न स्तः न कार्यं इत्यर्थः
उद्भासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥

अस्थिरायां तु विकल्पः क्वात् उद्भासावाहनयोरिति विभक्ति-
विपरिणामेनानुपपद्यते तयोर्विकल्प इत्यर्थः । स्थण्डिले चेति चत्वर्यः
स्थण्डिले तु द्रव्यमुद्भास आवाहनं चेत्युभयं भवेदेवेत्यर्थः
स्तपनमिति । अविष्णोर्वायां विष्णोर्वातिरिक्त्यां स्तपनं कसंख्यं
विलेप्याग्रहणं लेख्यासैकत्योरप्युपलक्षणम् अन्यत्र लेख्यालेख्या-
सैकतीषु तु परिभाजनमात्रम् ॥ १४ ॥

इदानीं फलामिसन्धनमिसन्धिभेदेन पूजोपकरणेषु विशेष-
माह । द्रव्यैरिति । अमायिन इत्यग्रे दर्शनात् द्रव्यैरित्यस्यामिसं-
हितफलस्येत्यादिः प्रसिद्धैर्विधायकशस्त्रप्रसिद्धैः सर्वैरेव
द्रव्यैर्मन्थानां मन्थाराधनं कार्यम् अमायिनोऽनभिहितफलस्य
मन्त्रकस्य तु यथावच्छेदः सम्भावितैर्द्रव्यैः हृदि भावेन लब्धद्रव्याणां
मनसा सगर्पणेनेत्यर्थः । यद्वा हृदि भावेन चैव हीत्यादिना
व्युत्क्रमेण हृदाद्यर्चायां कसंख्यविधेयमाह । हृदि पूजायां तु
भावेन मानसोपचारेण मन्थागः कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अर्चायां तु स्नानमलङ्करणं च मम प्रेष्ठं प्रियतममतस्तदुभ-
यमवश्यं कार्थमिच्छामिमायः तत्र स्नानं यथानुगुणं स्तपनमा-
र्जनान्यतरद्विवर्तितं स्थण्डिले तु तत्त्वानां यथास्थानमङ्गप्रधा-
नदेवतानां विन्यासः तत्तन्मन्त्रैः स्थापनं यद्वा तत्त्वानां कादि-
मावसानवर्णवोद्यानां पञ्चविंशतितत्त्वानां तत्तद्गुणोपाकरणेन
विन्यासः मम प्रेष्ठतम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीरत्नववाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अर्चादीन्यभिधानानि उत्तरोत्तरं शस्तानि यथायोग्यम् ॥ ६ ॥
उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैरपि मन्त्रैः ॥ १० ॥

संध्योपास्यादिकर्मणि यानि तैः मम पूजां प्रकल्पयेत्
किमर्थमेवं सङ्कल्पः इति तत्राह । सस्यगिति । सस्यक-
मपूजात्वेन सङ्कल्पः कर्मशुद्धिकर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्चायामित्युक्तप्रतिमाभेदमाह । शैलीति । शैली शिखामयी
लोहेन कांक्षताप्रादिना निर्मिता औही लेख्या औक्थरससंखि-
प्तशिखा लेख्या पदादिद्विवर्तितचित्रलक्षणा सैकती तत्तत्कालो-
चितसिक्ततया कृता मनोमयी ध्यानकालोचितप्रतिविम्बिताकृतिः
मणिमया सुवैकांतादिरचिता ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जीवमन्दिरं देहः इदमपि चलात्तभूतस्थिरायां प्रतिमाया-
माचने उद्गासावाहने न स्तः ॥ १३ ॥

अन्यत्र शिलादिष्वेव स्तपनं विलेप्यायां तु शब्दास्थगिड-
लादावपि परिमार्जनं स्तपनमित्युच्यते ॥ १४ ॥

प्रसिद्धैस्तन्त्रेषु प्रशस्तत्वेन निरूपितैः सामग्र्यभावे यथा
लघ्वैः हृदि भक्त्या भावेन ध्यानेन द्रव्यध्यानसमुच्चये च शब्दः
एवमशब्दो भक्तेः सार्वत्रिकत्वे हि शब्दो ज्ञानाद्याधिक्ये ॥ १५ ॥

तत्त्वस्य हरेः सच्चिदानन्दरूपस्य विन्यासः सन्निधानं
तत्त्वानां प्राणशब्दादीनां विन्यासो वा ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्रापि शक्त्यनुसारेण पूजाधिष्ठानं विकल्पयति । अर्चाया-
मिति । प्रथमं त्वर्चायामेव विधिः प्रशक्त्यैव तूत्तरोत्तरजैति
भावः ॥ ६-११ ॥

प्राधान्यादर्चाया एव भेदानाह । शैलीति । सैकता सैकती-
त्यर्थः । एषा तु सकामाजामेव न तु प्रीतीच्छूनां तद्रक्षणारक्षणयोः
प्रीतिविरोधात् ॥ १२ ॥

चलाचलेत्यद्वयं द्विविधा प्रतिष्ठा प्रतिमाजीवमन्दिरं यः
सर्वेषां जीवानामाश्रयोऽहं तद्रूपमेव भावयेदित्यर्थः । वक्ष्यते च
स्वस्ताङ्गं मां प्रपूजयेदिति अलङ्कुर्वीतसप्रम मङ्गलं मां यथा-
चित्तमिति शिरोमत्पादयोः कर्तव्यं च ॥ १३ ॥

स्थिरा चलात्तरस्याजी शैलीप्रभृतिः तस्यां न स्त इति
प्रतिष्ठासमये नित्यस्यामित्वेनावाहनात् अस्थिरा सैकती काचि-
ल्लेप्या च तत्र विकल्प इति सा यदि कथं चित्कतिचिदि-
निति स्थिरा स्यात्तदा तस्यामपि न ते स्तः किमुत स्थिरा-
यामित्यर्थः ॥ १४ ॥

अविलेप्यायामिति लेप्याया दारुमय्याश्चोपलक्षणम् उपलक्षण-
त्वाच्च सर्वा दारुमयी गृह्यते तित्तुकसारादिमय्याः स्तपन-
सम्भवात् प्रधानदेवतानां तत्तन्मन्त्रैः स्तपनम् उपस्थानादप्या-
दिना पूजने सर्वत्र गृह्यते ॥ १५ ॥

कामिनामावश्यकता कापत्यसम्भवात् भक्तस्य तु न सा
विधीयते तदसम्भवादित्याह । अमायिन इति । अत्र अर्चायामेव
सेवकस्य मम च प्रेष्टमतिशयत्वेन प्रियम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अर्चायां प्रतिमाया ॥ ६ ॥

उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्त्रैः वेदेनाचोक्तानि शास्त्र-
विहितानि यानि तैः सह पूजां कल्पयेत् कुर्व्यात् स एव संपूर्ण-
सङ्कल्पः पूजामनोरथः कर्मपावनीं कर्मनिर्हारिणीम् ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रतिमाभेदानाह । शैली शिलामयी लौही स्वर्यादिमयी ॥ १२ ॥

प्रकर्षणं स्थायितेऽस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमा जीवमन्दिरं
सर्वजीवानामाश्रयः साक्षाद्भवेत्यर्थः । स चाचला श्रीजग-
न्नाथादिः चला ब्रह्ममुकुन्दादिः उद्गाता विसर्जनं च आवाहनं

च ते स्थिरायामचलायां च न स्त इति प्रतिष्ठासमये एव
नित्यस्यामित्वेनावाहनात् ॥ १३ ॥

अस्थिरायामस्थैर्यस्त्रभावायां सैकत्यां लेप्यायां च
विकल्पः सा यदि कतिचिदिनानि स्थिराकृता स्यात्तदा
भक्तिविश्वासमेववशात् कश्चिन्न कुरुते अन्यथा तु कुरुते च
शास्त्रप्रामे तु नैव कुर्यात् स्थगिड इपक्षितस्यत्वे त्वित्युपल-
क्षणां सैकत्यामपि कुर्यादेवेत्यर्थः । अविलेप्यायां लेप्यलेख्यमूर्ति-
व्यतिरिक्तायां स्तपनमन्यत्र लेप्यलेख्योस्तथा दारुमय्यां च
परिमार्जनमेव ॥ १४ ॥

प्रसिद्धैः प्रकर्षणं घनादिसिद्धैः खण्डयुतचन्दनकुङ्कुमादिभिः
अमायिनो निरूप्यस्य भक्तस्य तु यथावच्छेदयच्छया प्राप्तेर्द-
र्शयैर्हादि भावेन भावनया च मनसैवोपस्थापितबुद्धिभैरपि सुराभि-
पयःपरमाज्ञादिभिरप्युच्यते ॥ १५ ॥

तत्त्वानामङ्गप्रधानदेवतानां विशेषतो यथास्थानन्यासस्तत्त-
न्मन्त्रैः स्थापनमात्रं तत्त्वलङ्कारादिकमाज्येन प्लुतं सितं हवि-
स्तिळादिकं यज्ञियं वस्तु ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अर्चायां प्रतिमादौ ॥ ६ ॥

उभयैर्वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च ॥ १० ॥

सन्ध्योपास्यादिकर्माणि वेदेन आचोक्तानि साफल्येन
विहितानि यस्य यानि तैः सह कर्मपावनीं कर्मनिर्हारिणीं मे
पूजां कल्पयेत् कुर्व्यात् संपूर्णं फलमिच्छन्निर्हारितः सङ्कल्पो
यस्य स तथाभूतः सन् ॥ ११ ॥

अर्चामनेकधा दर्शयति । शैलीतिसाधेन । शैली पाश्चात्यादि-
शिलामयी तदुक्तं पारिवार्त्तं प्रति श्रीकृष्णेन-

स्वत्त्वोऽममिच्छ प्रतिमां कारयित्वेह भक्तितः ।

शुश्रूषन्ति तु मे नित्यं मम पारयन्ति ते गतिम् ॥

इति लौही सुवर्णादिमयी लेप्या मृच्चन्दनादिमयी अजीव-
स्योपासकाविलेख्यस्योपास्यस्य भगवतः प्रतिष्ठया मन्दिरं सा
प्रतिमेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अस्थिरायां विकल्पः कुर्याज्ज वेत्यर्थः । शास्त्रप्रामशिलाचने
तु प्रतिष्ठा आवाहने विसर्जनं च नास्ति पुराणास्तरे-

शास्त्रप्रामशिलावास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते । इति

शास्त्रप्रामाचने नैव ह्यावाहनविसर्जने ॥

शास्त्रप्रामे तु भगवानाविर्भूतो यथा हरिः ।

न तथान्यत्र सूर्यादौ वैकुण्ठे चैव सर्वगः ॥

इति च अविलेप्यायां लेप्यलेख्यसैकतीव्यतिरिक्तायाम् ॥ १४ ॥

यदा प्रतिमादिषु मद्यागतदा प्रसिद्धैर्द्रव्यैः तत्रापि अमायिनः
मायिकफलवासनाशून्यस्य मङ्गलस्य च यथालघ्वैः यदा तु हृदि-
मद्यागतस्तदा तु भावेन मनोमयेन द्रव्येणैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

आधिष्ठानमर्धेन प्रधानोपचारं दर्शयति । स्तानेति साधेन तत्त्वस्य-
मन्त्रमूर्तैः स्थापनं तच्च श्रीमद्रोपासनापिस्थादिव्याख्यानेषु
पूर्वैः प्रपाञ्चतम् ॥ १६ ॥

सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः ।
 श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥
 भूर्यप्यभक्तेष्वहृतं न मे तोषाय कल्पते ।
 गन्धो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ॥ १८ ॥
 शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ।
 आसीनः प्रागुदग्वाऽर्चदर्चायामथ संमुखः ॥ १९ ॥
 श्रुतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिना मृजेत् ।
 कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥ २० ॥
 तदग्निर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ।
 प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यदृभिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥ २१ ॥
 पाद्यार्धाचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि देशिकः ।
 हृदा शीर्ष्णाऽथ शिखया गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥
 पिण्डे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम ।
 अगर्वीं जीवकलां व्यायेन्नादान्ते सिद्धभाविताम् ॥ २३ ॥
 तथाऽऽत्मभूतया पिण्डे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः ।
 आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

राम कृष्णादि मूर्ति मे या वेदी मे या अग्नि मे या सूर्य मे या जल मे या हृदय मे या ब्राह्मण मे उपयोगी द्रव्य द्वारा भक्तियुक्त होकर मेरा तथा अपने गुरु का निष्कपट होकर पूजन करे ॥ ६ ॥

पहिले भग की शुद्धि के लिये दन्तधावन करके स्नान कर तिसमे मृत्तिकादिक लगाके वैदिक तथा तांत्रिक मंत्रों से स्नानादिक किया करे ॥ १० ॥

जैसे मेरे आत्मा रूप वेदों ने कहा है तैसे सन्ध्यो-पासनादि कर्मों को सङ्कल्प पूर्वक करे उन पदार्थों से कर्मों को पवित्र करने वाली पूजा को करे ॥ ११ ॥

शिला की काष्ठ की सुवर्णादिक की लेपन की चित्र की चोख की पाषण की हृदय मे मनोमयी ऐसी साठ प्रकार की मूर्ति की पूजा हाता है ॥ १२ ॥

चल तथा अचल हो प्रकार की मूर्तियाँ होती हैं सब जीवों का प्रतिष्ठा रूप परमात्मा का मंदिर है है वज्रव ! स्थिर मूर्ति मे आवाहन तथा विसर्जन दोनों नहीं होते हैं ॥ १३ ॥

चल मूर्ति मे आवाहन विसर्जन कहीं होता है कहीं नहीं होता है वेदी मे दोनों होते हैं बिना लिपी मे स्नान होता है और लिखी मे मार्जन होता है ॥ १४ ॥

निष्कापटी होकर प्रसिद्ध द्रव्यों से प्रतिमादिकों में मेरा यजन करे भक्त होवे तो यथाशाम पदार्थों से पूजन करे हृद-यमे तो भावही से करे ॥ १५ ॥

हे उद्धव ! स्नान सुंदर प्रिय अलंकारादिक तो मूर्ति में ही होते हैं वेदिमे तो तत्त्वों का न्यास होता है अग्निमे तो घृत मिश्रित हविष पूजन होता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाश्रीपिका ।

अभ्यर्हणमुपस्थानार्चादि सलिलादिभिस्तपसादिना यज-नम् सर्वसाधारणमाह । अहयेति ॥ १७-१८ ॥

एवमधिकारादिष्ववस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह । शुचिरिति । सम्भृताः सम्भाराः पूजासाधनानि येन सः प्राग्-प्रेर्दमैः यथा प्रागेव सम्भृतसंभारः सज्जासीनः नत्वासीनः सत्र पश्चात्तरसंभारार्थं वारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आसीनः अर्चायां तु स्थिराणां सम्मुखोऽर्चाभिमुख उपविष्टः सत्र ॥ १९ ॥

अनन्तरं सुर्वोदिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन्कृत-न्यासः कृतो मूलमन्त्रन्यासो यस्यां तां ममात्मा ममृजेजिर्मा-दयापकर्षणमदिना शोधयेत् कलशं पूर्णाङ्गमस्य प्रोक्षणीयं प्रोक्षणीयार्थदकपात्रमुपसाधयेच्चन्दनपुष्पादिभिः संस्क्रुयात् ॥ २० ॥

१ कृतन्यासो मदर्चां च पाणिनामि मृद्येद्विषयः इति विज्ञ० पाठः ।

[१७०]

भीमरक्षामिकृतभावाद्यैदीपिका ।

तदङ्गिः प्रोक्षणीयाङ्गिर्देवयजनं देवपूजाङ्गानाम् पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् तत्र पाद्यादिद्रव्याणि—

पाद्ये शामाकदूर्वाज्विष्णुकान्तादिरिष्यते ।
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिवसर्षपाः ॥
दूर्वा चेति क्रमादधद्रव्याष्टकमुदीरितम् ।
जातीवज्जककुलैर्मतमाचमनीयकम् ॥
इति ॥ २१ ॥

तानि च त्रीणि यथाक्रमं हृदयादिमन्त्रैर्गोपय्या च सर्वा-
ययमिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

तदनन्तरं पिण्डे देहे वायव्यमिसंशुद्ध इति । कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनःकलाटस्थचन्द्र-
मण्डलाभृतप्लावनेनामृतमये जाते तस्मिन् हृत्पद्मस्थां परां
भेषां जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् कथम्भूताम् नादान्ते
सिद्धेर्भाविताम् प्रणवस्याकारोकारमकारविन्दुनादाः पञ्चांशा-
स्तत्र नादान्ते सिद्धेर्ध्याताम् तथा च श्रुतिः—

“यो वेदाक्षौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्य प्रकृतिर्लीनस्य यः परः स महेश्वरः” ॥

इति ॥ २३ ॥

तथाऽऽमभूतया स्वेनैव भावेन चिन्तितया अमृतमये
पिण्डे दीपेन प्रमया गृह इव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवादौ मान-
सैरुपचारैः सम्पूज्य तन्मयः सन्नचादिस्वावाहा स्थापनमुद्रया
स्थापयित्वा ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकासगोस्त्रामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सूर्यं चेत्यर्चकम् । उपस्थानं स्तुतिः अर्घ्यादीत्यादिना
पाद्याद्युपचारग्रहः । तर्पणादिनेत्यादिना पुष्पाद्युपचारग्रहः ॥ १७ ॥

सर्वत्र सर्वस्मिन्त्रचाद्यधिष्ठाने साधारण्यं समानमुपचारमाह ।
अर्धकेन अर्चयेति । अर्चया आदरेण । अन्नं भोज्यमद्यं भक्ष्यम् ॥ १८ ॥

अधिकारादिव्यवस्थामिति । सकामस्य विहितसर्वद्रव्यैरे-
वाधिकारः नतु क्षीनद्रव्यैरेव निष्कामस्य तु यथाव्यवस्थैवेति
अधिकारव्यवस्था । आदिना अधिष्ठानभेदेनोपचारव्यवस्था
सर्वसाधारण्योपचारव्यवस्था च गृह्यते । पूर्वार्थे मध्यपदलो-
पाङ्गुपगमेऽपि सम्भाराः पूजाकाले तत्पूर्वे वा संपादनीया
इति संशये यद्वेति ॥ १९ ॥

स्त्रिमन्त्र कृता केशवादिन्यासा येन सः । तथा मूलम-
न्त्रेण द्वादशाक्षरेण अष्टादशाक्षरेण वा ॥ २० ॥

साधयेत् योजयेत् । किष्णुकान्ता अपराजिता । आदिना
मुक्ताक्षीचन्दनग्रहः ॥ २१ ॥

देशिकः पूजकाचार्यः । हृदयादिमन्त्रैरिति । हृदयाय नमः
शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् इति मन्त्रैः ॥ २२ ॥

भूतशुद्धिमाह । कोष्ठगतेनेति । अथमन्त्रादिपूवर्कोऽर्थः ।

पापेषुस्वरूपे पिण्डे वायुना शोषिते इति धूम्रवर्णेन परमशो-
षकेण पूर्वं वामनासापुटे चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पश्चा-
न्मनसा नाभिसंयुज्जं नीतेन पुनः चतुःषष्टिवारं जप्तेन यं
वीजेन कुम्भकं कृत्वोत्थापितो यो वायुस्तेन शोषिते इति
पश्चाद्गमिति बन्धिबीजेन मूलाधारगतवन्द्योत्थापकेन वायुस-
म्बद्धतया दक्षिणनासापुटे चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पुनः
मूलाधारं नीत्वा चतुःषष्टिवारं जप्तेन कुम्भकं कृत्वोत्थापितो यो
बन्धिस्तेन दग्धे इति । पश्चात् वमिति चन्द्रबीजेन वामनासापुटे
चिन्तितेन षोडशवारं जप्तेन पुनःकलाटस्थचन्द्रं प्रति नीत्वा चतुः
षष्टिवारं जप्तेन कुम्भकं कृत्वोत्थापितं यच्चन्द्रमण्डलस्थममृतं
तत्प्लावनेनामृतमये जाते तत्पूजोपयोगिदेहे नारायणमूर्तिं
ध्यायेदिति तथा च नारायणमूर्तेर्नादान्तत्वे प्रमाणं श्रुति-
स्तत्र स्वरः प्रणवान्तनादरूपः वेदस्यादावन्ते च स इति तदुच्चा-
रणानन्तरमेव वेदस्योच्चारणात् समापनाच्च प्रकृतिर्लीनस्य स्वरूप
लीनस्य सतः यः परोऽधिष्ठाता स महेश्वरः श्रीनारायणः ॥ २३ ॥

स्वेनैकभावेनेति । स्वस्य तदंशत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदायत्त-
वृत्तिकत्वात् कामुकाः कामिनीमयमितिवत्तदाविष्टत्वाच्च स्वरूपेण
सहामेदेन चिन्तयेदित्यर्थः । भेदस्योपाधिकत्वे ध्यातुः
ध्यानभावस्य पूज्यपूजकभावस्य च कण्ठोक्तस्य व्याकोपात्
व्याख्यानतरमुपेक्षितम् । तस्मिन्नेव पिण्डे एव । तन्मयः
स्त्रीमयोऽयं जातम इतिवत् तदाविष्टः । मामिति अर्चायां
सर्वत्राऽस्मच्छब्दस्वामानाभाधिकरण्येनाभेदेत्त्या शिखावुष्मादिकं
सर्वथा परिहृतं शिखावुष्मिः कृता किम्वा प्रतिमायां हरेर्मये-
त्यादिना तन्निषेधात् ॥ २४ ॥

भीमरक्षानसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रोक्षणीयमिति कलशविशेषणम् ॥ २०—२१ ॥

हृदा शीर्ष्णां च शिखया हृदयशिरःशिखामन्त्रैः ॥ २२ ॥

पिण्डे इति । प्लावनेनस्याप्युपलक्षणीयं वायव्यमिश्रदेहो शोषण-
दाहनप्लावनेः शोषिते शरीरे इत्यर्थः । मम अर्घ्या जीवकलां ध्याये-
दिति वेदादिविलक्षणाभ्यर्घ्या जीवकलां मदीयां ध्यायेत् ॥ २३—२४ ॥

भीमरक्षारक्षवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूर्यं चेति । अङ्गग्रहणम् उपस्थानेनाहंशं स्तुतिभिराराधनाभि-
लष्यः । सलिलं तु सलिलादिभिः अर्घ्यसलिलादिभिः आदिशब्देन
गन्धपुष्पाक्षतादिसंग्रहः तर्पणादिभिरिति केचित् सर्वत्र साधा-
रणमाह । अर्चयेति । भाक्तियुक्तेन अर्चया समर्पितं वारि जल-
मपि प्रेष्टुं मम भवति ॥ १७ ॥

किं पुनः गन्धाद्यन्यतमं सुमनसः पुष्पाणि अन्नाद्यमित्या-
द्यशब्देन पेयताम्बूलादिसंग्रहः बद्धा अर्कः ततोऽप्यन्यदद्यं भक्ष्यं
तद्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पूजाक्रमं प्रपञ्चयति । शुचिरित्यादिना । संश्रुताः संपा-
दिताः सम्भाराः पूजोपकरणानि येन सः प्रागैर्ग्रहैः कल्पित-
मासने यस्य सः प्रागुदका प्राङ्मुख उदमुखो वा अथवार्चायाः
संमुखोऽभिमुखः आसीनो वारम्बारमनुतिष्ठन्नयेत् ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रथमं स्नात्वेषु कृतो न्यासः मातृकाप्रणवमूलमन्त्रन्यासो
येन सः कृतः न्यासः स एव यस्यां तां मदर्थी मत्प्रतिमां
पाणिना मृजेत्परिमृजेत् प्रोक्षणीयमिति कलशविशेषणं पृथक्
प्रोक्षणकलशपरं वा यथावदात्मनो वामपार्श्वे उपसादयेन्निर-
ध्यात् ॥ २० ॥

तदङ्गिः कलशोदकैः देवययनं यागभूमिं द्रव्याणि साध-
नान्यात्मानं स्वदेहं पाद्यादीनि त्रीणि पात्राणि च प्रोक्ष्य ततोऽङ्गिः
कलशोदकैस्तेस्तेद्रव्यैस्तुलसीदूर्वाङ्कुरविष्णुकान्तसिद्धार्थकवहा-
रादिभिश्च साधयेत्पूरयेदित्यर्थः । पात्राणां च त्रितोक्तिरावश्य-
कत्वज्ञोक्तनार्था शुद्धोदकसर्वाद्योदकस्नानीयोदकादिपात्राणामपि
तत्र तत्रोक्तत्वात् ॥ २१ ॥

कानि पुनस्नानि पात्राण्यन्तस्तद्विषयवत् संस्कारान्तरमाह ।
पाद्यति । देशिकः आराधकः पाद्याद्यर्थं यानि त्रीणि पात्राणि
तानि हरादिभिरभिमन्त्रयेत् तत्र हृत हृदयमन्त्रः शिरः शिरामन्त्रः
शिखा शिखामन्त्रः गायत्री विष्णुगायत्री ॥ २२ ॥

अथ देहसंस्कारमाह । पिण्ड इति । वायव्यग्निशब्दौ शोषणद-
हनपरौ तौ प्लावनस्याप्युपलक्ष्याथौ शोषणदहनप्लावनेः
शोषिते शरीर इत्यर्थः । तस्मिन् यत् हृदयपद्मं तत्स्थायी मम मदीयां
महात्मिकामिति यावत् परां देहं हिंसादिनिवृत्त्यामणुस्वरूपां नाद-
उदात्तस्वरयुक्तः प्रणवस्तस्यान्तो मकारः तस्मिन्प्रतिपाद्यतया
सिद्धैर्योगिमिमांशितामनुभावितां जीवकलां जीवस्वरूपात्मिकां
कलां ध्यायेत् कलाशब्दोऽत्र विद्याशब्दपर्यायः स च ज्ञानमाह
ज्ञानस्वरूपामित्यर्थः । न त्वं भूतामिति ममेत्यनेनैव तल्लभात् ॥ २३ ॥

आत्मभूतया स्वरूपभूतया तथा जीवकलया पिण्डं शरीरे
व्याप्ते दीपप्रमया गेह इव धर्मभूतज्ञानद्वारा व्याप्ते सति व्याप्तं
शरीरं ध्यात्वेत्यर्थः । संपूज्यत्यस्य मामित्यपकृष्टेन सम्बन्धः
इत्थं संस्कृतशरीरे हृत्पद्मे तावन्मानसोपचारमामभ्यर्चयेत्यर्थः
ततोऽर्चादिस्वावाह्य आदिशब्देन स्थण्डिलादिसंग्रहः अर्चाद्यन्यतमे
आवाह्याख्याप्य च देहं संनिधापनादीनामप्युपलक्षणम् आवाहना-
विषयमुद्राप्रदर्शनेनावाहनादिकं कृत्वेत्यर्थः । न्यस्तान्याहिताभ्य-
ङ्गानि हृदयाद्यङ्गमन्त्रदेवता यस्य तं मां प्रपूजयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयेकृतपद्मरत्नावली ।

सूर्ये पुष्पादिभिरभ्यर्चयं प्रेष्ठम् अतिशयितमिति जनकं सर्व-
स्माङ्गकिपूर्वकमुपाहृतं प्रेष्ठमित्याह । अर्चयेति ॥ १७—१८ ॥

प्राशुदन्नासीनः सम्मुखः अभिमुखः ॥ १९ ॥

कृतपङ्कज्यासः कलशमग्नोदकपात्रं प्रोक्षणीयं पुष्पादि-
याग्रम् ॥ २०—२१ ॥

देशिको मन्त्रः हृदादिमन्त्रैर्नमसादिलक्ष्यैः ॥ २२ ॥

अथस्वरूपमाह । पिण्ड इति । प्राणायामोऽर्चयित्वावशि-
ष्टगुह्ये पिण्डं देहे हृत्पद्मस्थां जीवः कला यस्याः सा
जीवकला तां विस्वरूपमित्यर्थः । हृदिस्थाया हरेर्भूर्तिर्जीवो यत्प्र-
तिविम्बकः । यद्वशं वर्तते जीवः सा तु जीवकला स्मृतेति
ज्ञानात् ध्यायेत् नाशान्ते सिद्धभावितां नादः शब्दः मन्त्रोऽव-

सानं सर्वात्मना शब्देऽनुरक्तत्वात् शब्दागोचरतया सिद्धैः
सनकादिभिरुपासितां शब्दैः सर्वात्मगाभुक्तेर्नोदान्तस्था तु
सा मतेत्युक्तेः ॥ २३ ॥

आत्मव्याप्तिभूता नित्यं वर्तमाना या जीवकला तथा
शरीरव्यापिन्या भगवन्मूर्त्या व्याप्ते पिण्डे देहे सम्पद्य
सम्पद्य प्रतिपत्तिं कृत्वा तन्मयः एवं ध्यानेन भगवत्प्रधानो
भूत्वा अर्चादिषु आवाह्य संस्थाप्य संनिरुध्य न्यस्ताङ्गं मातृ-
कादिमन्त्राक्षरैर्न्यस्ततत्तदवयवं मां प्रपूजयेदित्यन्वयः—

व्याप्तो भूतश्च नित्यं यदात्मभूतो हरिस्ततः ।

जीवस्य तत्प्रधानत्वं तन्मयत्वमुदाहृतम् ॥

इति वचनात् अतः सातत्यगमन इति भातोः मनुष्यस्यादात्मेति
रूपम्—

व्याप्तोऽपि भगवान्विष्णुर्देहे सवंगतत्वतः ।

भक्तस्य फलदो यस्माद्व्याप्तिकृत्तस्य तेन सः ॥

इति अनेन मयि स्थित्या स्वयमेव स्वात्मानमावाहयत्यर्चय-
त्यहं तदधीनतयावाहनादि करोमित्याद्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सूर्योत्थर्द्धकम् ॥ १७ ॥

अर्चयेति सार्द्धकं गन्ध इत्यर्द्धस्य अर्चयेत्यर्द्धनान्वयः तस्य
भक्तस्य निष्कञ्चनत्वेऽपि मम सेवायामाग्रहश्चेत्तदा गन्धादिकं
प्रेष्ठमिति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

कृतन्यास इति । केशवादिन्यासादीनां यत्प्रथमाङ्गविषयत्वं
तत्र तत्तन्मूर्त्त्यात्वा तत्तन्मन्त्रांश्च जपत्वेव तत्तदङ्गस्पर्शमात्रं
कुर्यात् न तु तत्तन्मन्त्रदेवतांश्च तत्र न्यस्ता ध्यायेत् भक्तानां
तदनौचित्यात् भूतशुद्ध्यादिकं त्वेवं ज्ञेयं तत्र भूतशुद्धिर्निजा-
मिलषितभगवत्मेवौपयिकतया देहमावनापयन्तेषु तत्सर्वैक-
पुरुषार्थिभिः कार्यं निजालोक्यत्वात् एवं यत्र आत्मनो
निजामीष्टदेवतारूपत्वेन चिन्तनं विधीयते तत्र तत्रैव पार्षदधि-
ग्रहत्वं भाव्यम् अग्रहोपासनायाः शुद्धभक्तेर्द्विष्टत्वात् एकस्य
च तत्र साधारण्यप्रायेणैव मदीयचिच्छक्तिवृत्तिशुद्धसत्त्वांशु-
विग्रहत्वात्पार्षदानामिति ॥ २० ॥

तदङ्गिरिति युग्मकम् ॥ २१—२२ ॥

पिण्डे इति तैः तत्र श्रुतौ स्वरः प्रणवान्तनादिरूपः देहस्या
दावन्ते च स इति तदुच्चारणानन्तरमेव वेदस्थोच्चारणात्
समापनाच्च प्रकृतिहीनस्य स्वरूपलीनस्य सतः परः
अधिष्ठाता ॥ २३ ॥

आत्मभूतया परमात्मरूपया आवाह्य तदैकाग्र्येन विभ-
व्यापि मां स्वं भगवत्त्वक्षणमभेदेन चिन्तितमर्थादिकं
पूजयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अभ्यर्चयं अर्घ्योपस्थानादि सखिले तु सखिलादिभिरेव
यजनम् ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

सुमनसः पुष्पाणि ॥ १८ ॥

इदानीं पूजाप्रकारमाह । शुचिरिति प्रागुद्धा प्राङ्मुख उद्धमुखो वा अर्चयामचलायां तु सम्मुखः अर्चाभिमुखः ॥ १९ ॥

ततश्च गुणादिमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्मृतिन कृतन्यासः कृतो मूलमन्त्रेण न्यासो यस्यां तां ममास्त्राम् आभृजेत् निर्माद्यादिदूरीकरणेन शोधयेत् प्रोक्षणीयं प्रोक्षणी-
योदकपात्रम् उपसाधयेत् पुष्पादिभिः संस्क्रुयात् ॥ २० ॥

तदङ्गिः प्रोक्षणीयाभिरङ्गिदेवयजनं देवपूजास्थानं तैस्तै-
र्द्रव्यैरिति पाद्यं श्यामकदूर्वाञ्जविष्णुकान्ताभिरिष्यते—

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाप्रतिलशर्षपाः ।

दूर्वा चेति क्रमाद्वर्षद्रव्याष्टकमुदीरितम् ॥

जातीलवङ्गकक्कोलैर्मतमाचमनीयकम् ।

इति ॥ २१ ॥

तानि च त्रीणि पात्राणि देशिकः पूजकः क्रमेण हृदयादि-
मन्त्रैर्गायत्र्या च ॥ २२ ॥

ततश्च पियडे देहे वायव्यसंशुद्धे इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचन्द्रमण्डलामृत-
प्लावनेनामृतमये जाते तस्मिन् हृतपद्मस्थां परां भेषां जीवः कला यस्यान्तां । श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् । नादान्ते इति प्रणवस्याकारोकारमकाराविन्दुनादाः पञ्चांशास्तत्र नादान्ते सिद्धे-
र्ध्याताम् । तथाच श्रुतिः । यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदा-
स्ते च प्रतिष्ठित इति ॥ २३ ॥

तथा मगधमूर्ध्ना आत्मभूतया परमात्मस्वरूपया स्त्र-
माभिः पियडे देहे क्षीपेत् स्त्रप्रभामिगेहे इव दग्धे सानि प्रथमं संपूज्य मानसैरुपचारैरभ्यर्च्य तन्मयः सज्जनीदिषु आवाह्य-
इथापयित्वा न्यस्ताङ्गं मां मदङ्गे न्यासान् कृत्वत्ययः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्यं चेति । सलिले च सलिलादिभिः अक्षरं ह्यं
भजनं प्रष्टुम् ॥ १७ ॥

सर्वत्र किञ्चिदपि जलादिकं मङ्गलेन अक्षया निवेदितं
मम प्रीतिकरं भवति किं पुनर्यथोचितं सुगन्धादिकं प्रीतिकरं
भवतीति वक्तव्यम् अमक्तनिवेदनं तु भूर्यपि मम प्रीतये न
भवति किं तन्निवेदितेन स्वल्पेनैव साधेन भवत्येति ॥ १८ ॥

शुचिरिति । अथ शुचिः सज्जितं अर्चनप्रकारमाह । प्राक्
सम्भूतसम्भारः इमैः कल्पितासनः प्राङ्मुख उद्धमुखो वा
आसीनः सन् अर्चायां स्थिरायां तु सम्मुखः अर्चाभिमुखः उपविष्टः
सन् अर्चेत् ॥ १९ ॥

कृतन्यासः गुणादिप्रणामपूर्वकम् कृतो यथोपदेशं न्यासो
येन सः कृतो मूलमन्त्रेण न्यासो यस्यां तां ममास्त्रां प्रतिमां
यागिना चन्दनादिसंस्कृतेन वृक्षदस्तेन आभृजेत् निर्माद्याद्य-
प-
कर्षणादिना शोधयेत् कलशं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणीयं जलपात्रं च
उपसाधयेत् चन्दनपुष्पादिभिः संस्क्रुयात् ॥ २० ॥

तदङ्गिः प्रोक्षणीयाभिरङ्गिदेवयजनं देवयजनस्थानं द्रव्याणि पुष्पादीनि
आत्मानं स्त्रशरीरं च प्रोक्ष्य पाद्यपात्रमर्घ्यपात्रमाचनपात्रमिष्येवं
त्रीणि पात्राणि स्थापितानि अङ्गिः कलशोदकैस्तैस्तैः प्रसि-
द्धैर्द्रव्यैश्च साधयेत्—

पाद्यं श्यामकदूर्वाञ्जविष्णुकान्तादिरिष्यते ।

गन्धपुष्पाक्षतयवाः कुशाश्च तिलसर्षपाः ॥

दूर्वाचेति क्रमाद्वर्षं द्रव्याष्टकमुदाहृतम् ।

जातीलवङ्गकक्कोलैर्मतमाचनीयकम् ।

द्रव्याभावे तु सर्वेषु तुलसीं योजयेत्पुनः ॥ २१ ॥

देशिकोऽयं कः हृदयादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तानि त्रीणि पात्राणि
यथाक्रमं गायत्र्या च सर्वाण्यभिर्मन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

तदनन्तरं पियडे देहे वायुना शोषिते अग्निना दग्धे
पुनर्ललाटस्थचन्द्रमण्डलामृतप्लावनेनामृतमयत्वेन भाषिते तदु-
क्तम्—

इडावक्त्रे धूमं सततगतिवीजं सलवकम् ।

स्मरेत् पूर्वं मन्त्री सकलभुवनोच्छोषणकरम् ॥

स्वकं देहं तेन प्रतप्तवपुषापर्य्ये सकलम्—

विशोष्य व्यामुञ्चेत्पवनमण मार्गेण गमने ॥

तेनैव मार्गेण विहीनमारुतं वीजे विचिन्त्यारुणमाशुशुल्लगोः
आपूर्वं देहं परिदह्य वाग्रतो मुञ्चेत्समीरं सहस्रमना वहिः
टपरमतीव शुभमृतांशु पथेन विधुं नयतु ललाटचन्द्रमसुतः सक-
लागोमयीम् लपरजयाजिपात्य रचयेत् तथा सकलं वपुरमृतौघ-
वृष्टिमथ क्रकराङ्गमिदमिति तत्र हृतपद्मस्थाम् अर्घ्यां अणुहोष
आत्मेति श्रुतेः अणुपरिमाणां परामुक्त्याम् अपर्यमितस्त्वन्यां
प्रकृतिं विद्धि मे परामिति स्मृतिप्रसिद्धाम् जीवकलां जीवभूतां
प्रकृतिम् नादः उदासस्वरयुक्तः प्रणवस्तदन्ते मकारे प्रतिपा-
द्यतया सिद्धेः प्रणवायैर्मांवितां ध्यायेत् उपासकस्वरूपं
चिन्तयेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

तथा आत्मभूतया उपासकस्वरूपभूतया अणुस्वरूपयापि धर्म-
भूतज्ञानेन पियडे व्याप्ते—

यथा प्रकाशयलोकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

इति स्मृतेः मातृपाश्यं सम्पूज्य तन्मयस्तदात्मकः अर्चादिषु
आवाह्यस्थापनमुद्रया संस्थाप्य संस्थापयित्वा न्यस्ताङ्गं
न्यस्ताङ्गन्यासं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सूर्य के विषे उपस्थावादिकही पूजन है जल में तर्पणा
दिक से पूजन है अक्षा से मेराभक्त मेरे को जल मात्र देवे
तो मेरे को प्रति प्रिय है ॥ १७ ॥

अमक्त का दिया बहुत भी मेरे सन्तोष के वास्ते नहीं
होता है गंध ज्वन धूप पुष्प दीप तथा अक्षादि भोजन
जो भक्तने दिया हो तो फिर क्या कहना है ॥ १८ ॥

अथ पूजा करने वाला पहिले पवित्र होकर पूजाकी
सब सामग्री पात्र में रखकर पूर्व भाग में अथ भाग वाले

पाद्योपस्पर्शार्हिणादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् ।
 धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वाऽऽसनं मम ॥ २५ ॥
 पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकोकेसरोज्ज्वलम् ।
 उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥ २६ ॥
 सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् ।
 मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥ २७ ॥
 नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च ।
 महाबलं बलश्रैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥ २८ ॥
 दुर्गां विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुन् सुरान् ।
 स्वे स्वे स्थाने त्वभिसुखान् पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ २९ ॥
 चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागुरुवासितैः ।
 सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ ३० ॥
 स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया ।
 पौरुषेणापि सूक्तेन सामनीराजनादिभिः ॥ ३१ ॥
 वस्त्रोपवीताभरणापत्रस्रग्गन्धलेपनैः ।
 अलं कुर्वीत सप्रेम मदभक्तो मां यथोचितम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

कुशों का आसन बिछाकर पूर्व को या उत्तर को मुख करके बैठे यदि स्थिर प्रतिमा हो तो उसके सम्मुख ही बैठकर पूजन करे ॥ २५ ॥

अपने शरीर में अंगादि न्यास करे फिर भगवन्मूर्ति में भी अंगादि न्यास करे फिर मेरी मूर्ति को हस्त से मार्जन करे फिर प्रोक्षण जल के कलश को मंत्रों से सिद्ध करे ॥ २७ ॥

उस पुण्याहवाचन के कलश के जलसे भगवन्मन्दिर और पूजा द्रव्य अपना शरीर इन सबों को प्रोक्षण करे फिर पाद्य अर्घ्य आचन के तीनों पात्रों में जल भर के उनमें जों जो पुष्प चंदनादि पदार्थ लिखे हैं तिनको डाले ॥ २९ ॥

पूजा करने बाधा पूर्वोक्त उन तीनों पात्रों को हृदय स्थिर शिखाश्री विष्णु गायत्री इन मन्त्रों से अभिमन्त्रण करे ॥ ३१ ॥

भूत शुद्धि के क्रम से वायु अग्नि से शुरू अपने शरीर के मध्य हृदय कमल में स्थित जो हमारे सूक्ष्म जीव कला है जिस को कि सिद्ध लोग प्रणव के नाद के अन्त में ध्यान करते हैं तिसका ध्यान करे ॥ ३३ ॥

उस आत्मा के ज्ञान से जब सब शरीर व्याप्त होजावे
[१७१]

तब भगवन्मय होकर परमात्मा का आवाहन करे फिर मूर्ति आदि में स्थापन कर के अङ्गन्यास कर के मेरा पूजन करे ॥ २४ ॥

भीषरस्नामिकृतमावाधदीपिका ।

कथं पूजयेत्तत्राऽह । पाद्येति द्वाभ्याम् । धर्मादिभिर्ममाऽऽसनं तत्र पद्मं च कल्पयित्वाऽऽभ्यां वेदतन्त्राभ्यामुभयसिद्धये मह्यं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्श आचमनमर्घ्याम-
र्घ्यम् उभयसिद्धये वेदतन्त्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अयमर्थः धर्म-
ज्ञानवैराग्यैश्वर्योपासनपण्डित्याग्नेयादिचतुष्कोशेषु पादाः अध-
र्मादीनि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि त्रयो गुणाः पट्टिकाः तत्र पूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा
प्रहीसंभेदानाऽनुग्रहेति न वशकथः एवं यथोपदेशं धर्मा-
दिभिर्नवभिः शक्तिभिश्चाऽऽसनं कल्पयित्वेति कर्णिकया
केसरेस्तत्रैवसूर्यादिमण्डलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥

आयुधादिपूजामाह । सुदर्शनमिति त्रिभिः । तत्र न्यस्ताङ्गमि-
च्छावरणपूजा सूचिता आसनेनैव शक्त्यावरणमित्युक्तम्
ततः सुदर्शनादिमुसलान्ताग्यायुधान्यष्टदिक्षु कौस्तुभमालाश्रीव-
त्सानुसि ॥ २७ ॥

नन्दादीन् पार्षदानष्टदिक्षु गरुडं पुरतः ॥ २८ ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

दुर्गादीनि, कोणेषु गुरुत्वामतः सुरानिन्द्रादिलोकपादान्पू-
षादिविष्णु एवमेतान्देवस्याभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः अर्घादिभिः पूज-
येदित्यर्थः ॥ २६ ॥

पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः
प्रपञ्चयति । चन्दनेति षड्भाभिः ॥ ३० ॥

मन्त्रानाह स्वर्णधर्मांनुवाकः—

सुवर्णं धर्मं परिवेदयेनमि' त्यादिः महापुरुषविद्या ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभावन ! ॥

सुब्रह्मण्य ! नमस्तेस्तु महापुरुषपूर्वज ! ।

इति पौर्वं सूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि नीराजनादीनि सामानि इन्द्र-
नरो मेमधिता हवन्त इत्यस्यामृचि गीतानि आदिशब्देन रौहि-
णादीनि ॥ ३१ ॥

वस्त्राद्युपचारेष्वलङ्कारलक्षणं गुणं विधत्ते । वस्त्रेति । पत्राणि
कपोलवत्त्वस्थलादिषु विविक्ताः पत्रमङ्गाः मङ्गलक्षेत्रसंज्ञेन यथा
भयति तथा ॥ ३२ ॥

भीराधारमण्डपासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

पाद्येति युग्मकम् । तदाह कथंभावाकाङ्क्षायामिति
कस्येत्यतामाह्वयः तत्र आसने आग्नेयादीत्यादिना नैर्ऋतवा-
यव्येशानपरिग्रहः अधर्मादीनीति । अधर्माऽज्ञानावैराग्यानेश्वर्या-
यव्यार्मिकादिषु तत्तदन्तर्यामिशक्तिरूपाणि पूर्वादिदिक्षु गान्त्राणि
तदुक्तं नारदपञ्चरात्रे । अधर्मादिचतुष्कस्तु अध्वर्यसि नियोज-
नमिति अन्यथाऽप्राकृतासने तेषां सज्जिवेशानुपपत्तेः । सत्त्वा-
दयो न सन्तीत्येव तत्र च प्राकृता गुणाः इत्युक्तेप्राकृता अपि
ते सन्त्येवेति गम्यते विशेषज्ञानं व्यावर्त्तकत्वनिश्चयमादिति त्रयो
गुणा अप्राकृता एव व्याख्येयाः पूर्वहेतोरेव । तत्र आसन-
स्थपयो पूर्वादिक्रमेणेति । पूर्वाद्यष्टदिक्षु यथासङ्ख्यं विमलामा-
रुण्येशानापञ्चता अष्टौ शक्तयः मध्ये उपवेशस्थाने त्वनुग्रहे-
त्यर्थः । तत्र विमला कीर्त्याख्या । उत्कर्षणी उत्कर्षे हेतु-
त्वेयाऽपरपर्याया । ज्ञाना ज्ञानशक्तिः सम्विदपरपर्याया । विशु-
द्धसत्त्वाख्या क्रियावहादिनी । योगा योगमाया । प्रह्वी विधि-
ज्ञानस्तसामर्थ्यहेतुः । सत्या सन्धिरूपपरपर्याया यथा सद्रू-
पोऽपि भगवान् सत्तां दधाति धारयति च सर्वदेशकाल
द्रव्यादि व्याप्तिकरीति यावत् । ईशाना सर्वाधिकारिताश-
क्तिहेतुः । अनुग्रहा भक्तविषयकाऽपारकपाशक्तिहेतुरिति
भगवत्सम्बन्धोत्तमं तल्लक्षणानि ज्ञेयानि कर्णिकायां न्यसेत्
सूर्य सोमाग्नीनुसरोत्तरमित्युक्तेः केसरशब्दस्य तत्रस्यसूर्या-
दिमण्डले लक्ष्योति इत्यर्थे इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अङ्गावरणानां केसवादीनां पूजा ध्यातितेति आचरणपूजा
प्रसङ्गादत्र व्याख्यतम् ॥ २७ ॥

नन्दमिति युग्मकम् ॥ २८

दुर्गादीनि कोणेष्विति दुर्गां वन्दिकोणे पूजयेत् विनायकं
गणेशं नैर्ऋत्ये । व्याघ्रं वायव्ये । विश्वक्सेनमैशाने किन्तु

तेऽप्राकृता व्याख्येयाः विश्वक्सेनस्यादित्यात् न यत्र माये-
त्यादिनां प्रकृतिकर्ममात्रस्य तत्र निषेधाच्च स्थानाविभागस्य
मूलेऽनुकेरित्यर्थे इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

तानेव उपचारानेव गुणविधिभिरिति अङ्गप्रधानसम्ब-
न्धवोधको विधिगुणविधिरिति तल्लक्षणं यथाभिहोत्रं जुहो-
तीत्युत्पत्तिविधिना विहितं होममुद्दिश्य दद्यात् जुहोतीत्यादि
गुणविधिभिर्देव्यादिलक्षणागुणमात्रविधानं तथात्र पूर्वोक्त-
स्नानजलादीनुद्दिश्य चन्दनादिगुणमात्रविधानमन्यथोभयवि-
धाने वाक्यभेदः प्रसज्येत तदुक्तं भट्टैः सर्वत्राख्यातसम्बन्धे
श्रयमाणे पदान्तरे । विधिशक्युपसकान्तेः स्वाहातोरनुवाद-
तेति ॥ ३० ॥

मन्त्रान् पाद्याद्युपचारेष्वङ्गरूपान् । स्वर्णधर्मांनुवाकस्त-
न्नामकं वैदिकं सूक्तम् । सुवर्णं कुङ्कुमादिवासितत्वेन सुवर्ण-
तुल्यजलादि भगवतो धर्मपरिवेदनं प्रखण्डविनाशकमिति मन्त्रार्थः
मेमधिता इति वक्तव्ये मे मधिता इत्यादिमं प्रतिशयज्ञान-
वाञ्छर इन्द्रं परमेश्वरमुद्दिश्य हवन्त होमोपलक्षितयागं कुर्या-
दित्यर्थः । अत्र मेधतिज्ञानार्थः ॥ ३१ ॥

वस्त्राद्युपचारेष्विति । पूर्वोक्तवस्त्राद्युपचारानुवादेनालङ्कार-
लक्षणागुणमात्रम विधत्त इत्यर्थः । यथोचितं सौन्दर्यानुकूपम ३२

भीसुदर्शनसूरिकृतशुक्पञ्चीयम् ।

धर्मादिभिश्च नवभिरिति । धर्मादिभिरष्टभिः विमलादिभि-
नवभिः ॥ २५ ॥ २९ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथमित्यत आह । पाद्येति । इदं व्युत्क्रमेण योज्यं धर्मादि-
भिरित्यादिशब्देन ज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्यसङ्ग्रहः
एते पीठस्थ पादाः एभिः सहिते पीठे भवामिः विमलोत्कर्षणी-
ज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् । महीसत्त्वा तथेज्ञानानुग्रहानव-
मूर्तस्य इत्युक्तमिभूतिमियुक्तमित्यर्थः । कर्णिकया केसरैश्चा-
ल्लवचम अष्टौ दक्षानि यस्य तत्पद्मं ममासने कल्पयित्वा तत्र
तस्मिन्मह्यं पाद्यादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् तत्रोपपश्येनमाचमनम्
अर्घ्यामर्घ्यमुमाङ्ग्याम् वेदपञ्चरात्रोक्ताङ्ग्याम् विधिङ्ग्याम् मन्त्रा-
ङ्ग्याम् वा उभयसिद्धये स्त्रगापवर्गसिद्धये मह्यं प्रकल्पयेदिति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २५—२६ ॥

अथायुधादिपूजामाह । सुदर्शनमिति ॥ २७ ॥

अथ पार्षदाच्चेनमाह । नन्दमिति । एते भगवत्पार्षदाः ॥ २८ ॥

सुरा इन्द्रादयः तांश्च स्त्रस्थानेषु ममाभिमुखान्प्रोक्षणादिभिः
पूजयेत् आदिशब्देन पाद्यादिसङ्ग्रहः तत्र न्यस्ताङ्गमित्यङ्गावरण-
पूजा सूचिता धर्मादिभिश्च नवभिरिति पीठदेवतापूजा सुदर्शना-
दीनि मुशलान्तान्यायुधान्यष्टदिक्षु कौस्तुभवनमालाभीवत्सानुराशि
नन्दादीनष्टदिक्षु गरुडं पुरतः दुर्गादीन् कोणेषु गुरुभगवतो
दक्षिणपार्श्वे इन्द्रादीन् प्रागाद्यष्टदिक्षु दुर्गाया भगवन्मायाऽमिमानी
देवतात्वादिनामकस्य विश्वक्सेनपार्षदत्वाव्यासस्य वेदशास्त्रावि-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भजनेन तत्प्रवक्तृत्वोपकारयोगात्सुराणां भगवद्भिभूतिस्वाद्य
परिवारेषु पूजा विहिता ॥ २६ ॥

अथ चन्दनादिभिर्वासितैः परिमलितैर्मन्त्रैः स्त्र्योघमांनुवा-
कादिमन्त्रपाठसहितैः स्नापयेद्भिभवे सति नित्यमित्यं स्नापये-
द्वयथा यथासम्भवैश्चन्दनादिवासितैरित्यर्थः ॥ ३० ॥

मन्त्रानाह । स्त्र्योति तत्र स्त्र्योघमांनुवाकः सुवर्णं धर्मं परिवेद-
वेनमित्यादि महापुरुषविद्या जितं ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते
विश्वभावन ! नमस्तेऽस्तु हृषीकेश ! महापुरुष पूर्वजेष्वयं मन्त्रः
पौरुषं सूक्तं प्रसिद्धं सामनीराजनादिभिः इदं मघोर्न मयिता-
हवन्त इत्याद्या ऋचो नीराजनादयः आदिशब्देन रोहितादयः
सामाश्रयमिश्रैर्मन्त्रैः स्थापयेदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

यच्छेति । पञ्चाणि तुलसीदलानि सप्रेम प्रेम्णा सहितं यथा
तथा मां यथोचितमलङ्कुर्वीत ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धर्मादिभिः विमलादिभिः नवमिः शक्तिमिश्रासनं पीठं
कल्पयित्वा ॥ २५ ॥

तत्र धर्मादिकल्पते पीठे अष्टदलं पद्मं ध्यात्वा तत्र प्रकृति-
सन्निहिते पद्मे मां पूजयेत् वेदतन्त्राङ्ग्यां मन्त्रैः महनीयं पूज-
नयिमुभयसिद्धये वेदतन्त्रप्रोक्तफलसिद्धये ॥ २६ ॥

अन्वनन्तरम् ॥ २७—२८ ॥

मध्याबाहितप्रधानदेवताभिमुखान् प्रोक्षणीयादिभिः अर्घ्या-
दिभिः ॥ २९—३० ॥

अस्य सूक्तेन विष्णुसूक्तेन धर्मांनुवाकेन धर्मासमन्तात्रि-
भूते ध्यायतुरत्यादिसूक्तेन महापुरुषविद्यया जितं ते पुण्ड-
रीकाक्षेत्यादिकया पौरुषेण सूक्तेनापि धाम सूक्तं समुद्राद्-
मिरिति पाषीयांवेत्यादिसूक्तं स्तूयमानं सूक्तं नीराजनम्—

नितरां रज्जयेद्यस्मात्पावमानं तु मण्डवम् ।

विष्णुं नीराजनं तस्माद्विद्वद्भिः समुदाहृतम् ॥

इति वचनात् आदिशब्दोक्तैरुद्गो जज्ञेति कुर्यात् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पाद्येति युग्मकम् केचित्तु श्रीनारदपञ्चरात्रहृदया धर्मादी-
न्यन्यथैव व्याचक्षते यथोक्तं तत्रैव—

अधर्मादिचतुष्कं तु आग्नेयादि नियोजनमिति ।

अधर्मिकादिषु तत्सदन्तर्यामिशक्तिरधर्माद्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २७ ॥

नन्दमिति युग्मकं तत्र दुर्गाद्या विश्वक्सेनादिवद्भगवतो
नित्यवैकुण्ठसेवकाः ततश्च ते गणेशदुर्गाद्या ये परे माया
शक्त्यात्मका गणेशदुर्गाद्यास्ते तु न भवन्ति न यत्र माया
किमुतापरे हरे रज्जुवता यत्र सुरासुरार्चिता इति द्वितीयांकेः ततो
भगवत्स्वरूपभूतशक्त्यात्मका एव ते यत एव अकिण्णस्वरूप-
भूते श्रीमदष्टादशाक्षरादिमन्त्रगणोऽपि दुर्गानां भगवद्भक्त्या

तमकस्य स्वरूपभूतशक्तिवृत्तिविशेषस्याभिष्टातृत्वं श्रुतितन्त्रादि-
बुपादिश्यते यथा नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासंवादे

भक्तिर्मजनसंपत्तिर्मजते प्रकृतिः प्रियम् ।

ज्ञायतेऽत्यन्तदुःखेन सेयं प्रकृतिरात्मनः ॥

दुर्गेति गीयते सद्भिस्त्रयद्वन्द्वसचलमेति ।

अस्या आधिरिका शक्तिर्महामायेति कथ्यते ॥

यथा मुग्धं जगत्सर्वं सर्वदेहाभिमानिनः ।

इति अत एव श्रीभगवदभेदेनैवोक्तं गौतमीयकल्पे यः
कृष्णः सैव दुर्गा इत्याद्या दुर्गा कृष्ण एव स इति त्वमेव पर-
मेशानि ! अस्याभिष्टातृदेवतेत्यादिकं तु विराट्पुरुषमहापुरुष-
योरिव केषांचिदभेदोपासनाविवक्षयैवोक्तं सा हि माया
शरूपा तदधीने प्राकृतेऽस्मिन्लोके मन्त्ररक्षालक्षणासेवार्थं
नियुक्ता चिच्छात्तयात्मकदुर्गाया दासीयते नतु सेवाभिष्टात्री
मायातीतवैकुण्ठावरणकथने यथोक्तं पाञ्चोत्तरखण्ड—

सत्याच्युतानन्त दुर्गाविश्वक्सेनगजानना इत्याद्युक्त्वा ।

नित्याः सर्वे परे धाम्नि ये चान्ये च दिवौकसः ॥

ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन्ननित्यास्त्रिदिवेश्वराः ।

तेह नाकं महिमानः सचन्त इति वै श्रुतिः ॥

इति भगवदंशकृपत्वं च तेषामुक्तं त्रैलोक्यसमोहनतन्त्रे

सर्वत्र देवदेवोऽसौ गोपवेशधरो हरिः ।

केवलं रूपभेदेन नामभेदः प्रकीर्तितः ॥

इति अतो नाममात्रसाधारण्येनानन्यभक्तैर्न विभेदव्य-
क्तिं तु भगवतो नित्यवैकुण्ठसेवकत्वादिश्वक्सेनादिवत्सत्कार्य्या
एव ते अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयान्नामार्चयेत्तु य इत्यादिवचने
तदसत्कारे दोषश्रवणात् अत्र विशेषो भक्तिसंदर्भ इत्यर्थः अथ
श्रीभगवद्भामे श्रीगुरुपादुकापूजनमेव संगच्छते यथा य एव
भगवानत्र व्यष्टिरूपतया भक्तावतारत्वेन श्रीगुरुरूपो वर्तते
स एव तत्र समष्टिरूपतया स्ववामप्रदेशे साक्षादवतारत्वेनापि
तद्रूपो वर्तते इति ॥ २८—३१ ॥

श्रीगोपालपूजायामपि यज्ञोपवीतापण्यं विहितमस्ति यथोक्तं
गौतमीयतन्त्रे यज्ञसूत्रं ततो दद्याद्यथा स्वयंनिर्मितमिति
नारसिंहे

त्रिवृच्छुक्लं च पीतं च पट्टशुकादिनिर्मितम् ।

यज्ञोपवीतं गोविन्दे दत्त्वा वेदान्तगो भवेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

उपस्थाप्य आचमनम् अर्हणमर्घ्यं प्रकल्पयेत् समर्पयेत् धर्मादि-
भिराग्नेयादिकोणेषु धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः पूर्वादिदिक्षु तथैवाध-
र्माद्यैश्च तन्मध्ये नवमिः शक्तिमिर्विमलाद्याभिश्च ममासनं योग-
पीठं तत्राष्टदलं पद्मं च कल्पयित्वा वेदतन्त्राङ्ग्यां वेदोक्तेन च
तन्त्रोक्तेन च प्रकारेण उभयसिद्धये भुक्तिमुक्तिप्राप्तये मन्त्रसु
पञ्चारान् दद्यात् २५ ॥ २६ ॥

सुवर्णनादिमुचलान्तान्यायुधान्यष्टदिक्षु कौस्तुभमाळा भीव-
त्सातुरसि पूजयेत् ॥ २७ ॥

स्ने स्ने स्थाने त्वभिमुखानिति नन्दादीन् पार्षदान् अष्ट

पाद्यमाचमनीयं च गन्धं सुमनसोऽक्षतान् ।
 धूपदीपोपहार्याणि दद्यान्मे श्रद्धयाऽर्चकः ॥ ३३ ॥
 गुडपायससर्पिषि शङ्कुल्यापूपमोदकान् ।
 संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पयेत् ॥ ३४ ॥
 अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदन्तधावाभिषेचनम् ।
 अन्नाद्यगीतनृत्यादिपर्वणि स्युरुतान्वहम् ॥ ३५ ॥
 विधिना विहिते कुण्डे भस्मलागर्तवेदिभिः ।
 अग्निमाधाय परितः समूहेत्पाणिनोदितम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दिक्षु गरुडं पुरतः दुर्गादीन् कोणेषु गुरुन् वामतः सुरानि-
 द्रादिलोकपालान् पूर्वादिविदुः प्रोक्ष्यादिभिः प्रोक्ष्यापूर्वकार्या-
 दिभिः ॥ २८—३० ॥

केन मन्त्रेण पूजयेत्तत्राह । स्वर्गधर्मानुवाकेन सुवर्णं धर्मं
 परिवेदनमित्यादिना । महापुरुषविद्यया जितं ते पुण्डरीकाक्ष
 नमस्ते विश्वभाषेनत्यादिक्या पौरुषेण सूक्तेन सदस्यसीधेत्या-
 दिना सामनीराजानादिभिः इन्द्रं नरो मे मधिता इत्यस्यामृचि
 गीतैः आदिशब्देन रौहिण्याद्यैः ॥ ३१ ॥

पञ्चसूक्तं तुलसीपत्रमात्रा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्र प्रकारमाह । पाद्येति द्वाभ्याम् । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरासनपी-
 ठस्थानेवादिचतुर्कोणेषु पादभूतैर्धर्मोऽज्ञानाऽवैराग्याऽनैश्वर्यैः
 पूर्वादिविदुः गात्रभूतैश्चकारात्रिभिर्गुणैः पट्टिकारूपैः पूर्वादिक
 भेष्य मध्ये च नवभिर्विमलैर्त्कर्षिणी ज्ञाना क्रियायोगा प्रवृत्ति-
 सत्या ईशानाऽनुग्रहा एताभिर्यथोपयोगं योजिताभिः शक्तिमिच्छ-
 ममासनं तत्राष्टदशं कर्णिकायाः केसरैस्तत्रस्थसूयसोमा-
 ग्निमयडलैर्भोज्यत्वं पञ्च च कल्पयित्वा उभयसिद्धये भुक्तिमु-
 क्तिसिद्धये वेदतन्त्राभ्यां पाद्योपस्पृश्याद्व्यादीनुपचारान्मह्यं
 प्रकल्पयेदिति ह्योरन्वयः उपस्पृश्याः आचमनम् अद्वयम-
 र्चनम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

आयुषादिपूजामाह । सुदर्शनमिति त्रिभिः ॥ २७—२८ ॥

उपचारान्प्रदर्शयति । चन्दनेति षड्भूमिः ॥ ३० ॥

मन्त्रान्प्रदर्शयति । तत्र स्वर्गधर्मेति । स्वर्गधर्मानुवाकेन सुवर्णं
 धर्मं यदि परिवेदनमित्यादिना महापुरुषविद्यया—

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष ! नमस्ते विश्वभाषन ! ।

नमस्तेऽस्तु । ह्रींकीं । महापुरुषपूर्वजे ।

इत्यनया पौरुषेण सूक्तेन सदस्यसीधेत्यादिना सामनीराजाना-
 दिभिः इन्द्रं नरो मे मधिता इत्येतद् इत्यादिभिः ॥ ३१ ॥

पञ्चाणि कपोलवच्चर्यादिषु लिखिताः पत्रमङ्गाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

पूजा करते समय पाद्य, आचमन अर्घ आदिक षोडश
 उपचारों को करै तिस से पहिले धर्म ज्ञान आदिक नौ
 तत्त्वों से न्यास करके मेरा आसन कल्पना करै ॥ २५ ॥

उस आसन के उपर अष्ट पत्रों की पत्र की कल्पना
 करै उस पत्र की कर्णिका केसर की उज्ज्वलता की भावना
 करै उस आसन पर भुक्ति मुक्ति दोनों के सिद्धि के
 लिये वेद तथा पञ्चरात्र तन्त्र से मेरा यजन करै ॥ २६ ॥

सुदर्शनचक्र शंख गदा खड्ग बाण धनुष हथ मुसल
 इन आठ आयुधों का कौस्तुभ मणिका धनमाला का भीव-
 त्स्विन्द का भगवान् के अनन्तर पूजन करै ॥ २७ ॥

नन्द सुनन्दन गरुड चण्ड प्रचण्ड महाबल बल कुमुद
 कुमुदेक्ष्ण ॥ २८ ॥

दुर्गा विनायक वेद व्यासजी विश्वकसेनजी अपने गुरु
 तथा और देवता इन सबों को अपने अपने स्थान में
 स्थापित कर के भगवत् सन्मुख उन को रखकर उन का
 भी प्रोक्ष्यादिकों से पूजन करै ॥ २९ ॥

यदि संपत्ति होवै तो चन्दन खस खस कुसुम कपूर
 अगर इन से सुसुगन्धित जलों से अन्त्रों द्वारा निम्न प्रति
 स्नान करावै ॥ ३० ॥

स्वर्ग धर्म नामा जो वेद का अनुवाक तिस से जितं ते
 स्तोत्र से पुरुष सूक्त से सामनीराजन मंत्रों से एतानादि पूजन
 करै ॥ ३१ ॥

उसम पत्र पञ्चोपवीत्र आभरण तुलसी पत्र पुष्प माला
 चन्दन छेपन इन सबों से मेरा भक्त प्रेम पूर्वक यथोचित मेरा
 पूजा करै ॥ ३२ ॥

श्रीहरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यथोचितमङ्गकुर्वीतेत्युक्तार्थम् सर्वसाधारणं भस्मलाग्न्या
 गुणं विधत्ते । पाद्यमिति ॥ ३३ ॥

परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि ।

प्रोक्षण्याऽसाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत् माम् ॥ ३७ ॥

तप्तजाम्बूनदप्रख्यं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।

लसच्चतुर्भुजं शान्तं पद्मकिञ्जल्कवाससम् ॥ ३८ ॥

स्फुरत्किरीटकटकटिसूत्रवराङ्गदम् ।

श्रीवत्सवत्सं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ३९ ॥

ध्यायन्नभ्यर्च्य दारुणि हविषाभिघृतानि च ।

प्रास्याज्यभागावाधारौ दत्त्वा चाज्यप्लुतं हविः ॥ ४० ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नैवेद्ये वैभवलक्षणं गुणं विधत्ते गुडपायसेति । शङ्खकुल्यस्तैल-
पक्षविशेषाः आपूपाः अपूपानां मण्डकादीनां समूहाः सुपा
व्यञ्जनानि सति विभव इति शेषः ॥ ३४ ॥

कालभेदेन गुणं विधत्ते अश्वमेधेति । अभिषेचनं पञ्चामृतानि
स्नपनम् अत्राद्येति । अत्र मोज्यमाद्यं मक्ष्यम् पर्वण्येकादश्यादौ
अन्वहं प्रत्यहं वा विभवे सति ॥ ३५ ॥

फलभूयस्त्वार्थिनोऽप्रावपि पूजाप्रकारमाह । विधिना स्नग्द्यो-
क्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षिते विहिते निर्मिते तदुक्तं
“विस्तारोऽङ्गुलपतस्तस्यो मेखलाश्चतुरङ्गुलाः । इत्युक्तं गोत्रो भवेद्भूतः
सर्वोनिर्वाहिका तथे”त्यादि उदितं प्रज्वलितमग्निं परितः समूहे-
देकत्र मेखयेत् ॥ ३६ ॥

दर्भैः परिस्तीर्य परितः प्रोक्षयेत् अन्वाधायान्वाधानसं-
वृत्तं व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपं कर्म कृत्वा अग्नेरुत्तरतो
द्रव्याणि होमोपयोगीन्यासाद्य निधाय प्रोक्ष्यया प्रोक्षणीपा-
त्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मां ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

शङ्खादिभिरुल्लसन्तः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यक्ष्य
तम् ॥ ३८ ॥

स्फुरन्ति किरीटादीनि यक्ष्य तम् ॥ ३९ ॥

हविषा घृतेनाभिघृतानि ससिक्कानि दारुणि शुष्कसामिधः
प्रास्य प्रक्षिप्य आधारौ तत्संज्ञकौ यागौ एवमाज्यभागौ
च दत्त्वा तदर्थाहुनीहुत्वेत्यर्थः । तत्राधारौ गजापतये
स्नादेन्द्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधिसन्धिमारुत्याग्नि-
मध्यावापरिधन्तं घृतचारणरूपौ आज्यभागौ अग्नये स्वाहा
सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपौ ॥ ४० ॥

भीराधारमण्वासागोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उक्ता ये ये पाद्याद्यर्थास्तेषु सर्वेषु साधारणं तुल्यं अस्मा-
द्यज्ञानम् आधरविश्वाससिद्धिर्गुणमङ्गं विधत्ते ॥ ३३ ॥

नैवेद्ये तदनुवादेनेत्यर्थः । शुण्यमङ्गं शङ्खकुल्यः कर्णाकाराः

[१७२]

तैलेति स्वदेशरीत्युद्देशेन वस्तुतस्तु घृतेति वाच्यं मण्डका
गौडदेशे प्रसिद्धा आमीक्षाविकाराः वस्तुतस्तु आपूपा पूषा
इति ख्याताः तत्रापि मक्ष्यामक्ष्यविधिः श्रीहरिमक्तिविलासे
दृश्यः ॥ ३४ ॥

कालभेदेन एकादश्यादिपर्वविशेषेण मोज्यं द्विवर्ग-
नादि । मक्ष्यं खड्गुकादि ॥ ३५ ॥

स्नग्द्येति स्ववेदसूत्रोक्तविधिना तत् होमकुण्डनिर्माणमा-
मेखलाः सीमासूत्राणि सोपानतुल्यानि ॥ ३६ ॥

अग्नौ मां तदन्तर्गामिरूपं ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

तप्तजाम्बूनदेति सार्द्धं त्रिकम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

उत्तरमेखलासन्धिमारुत्य दक्षिणमेखलासन्धिपर्यन्तं दक्षिण-
मेखलासन्धिमारुत्योत्तरमेखलासन्धिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽर्चको मे गच्छं अस्मया पाद्यादीनि दद्यात् ततः सुम-
नसः पुष्पाणि उपहार्य नैवेद्यम् ॥ ३३ ॥

तत्प्रपञ्चयति । शुद्धेति । तत्र शङ्खकुल्यः घृतपक्षविशेषाः अपूपाः
संख्यायां यवगोधूमपिष्टमया मक्ष्याः सुपाश्चेत्येवंविधनैवेद्यं
परिकल्पयेदिति सम्बन्धः सति विभव इति शेषः ॥ ३४ ॥

कालभेदेनोपचारविशेषान् विधत्ते । अश्वमेधेति । अभिषेचनं
पञ्चामृतैः स्नापनं पर्वण्येकादश्यादौ विभवे सत्यन्वहं स्थुरि-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथाग्नावपि पूजाप्रकारमाह । विधिनेति । विधिना तन्त्रोक्तवि-
धिना विहिते निर्मिते कुण्डेऽथवा स्थण्डिलेऽग्निमाधाय निधाय
उदितं प्रज्वलितमग्निं परितः पाणिना समूहेदेकत्र नयेत् ॥ ३६ ॥

दर्भैः परिस्तीर्य पर्युक्षेत्परिषेत् ततो यथाविध्यन्वाधाय
स्नग्द्योक्तविधिना आधाय सर्वस्याग्निमुख्यस्य कर्मणः सङ्कुल्यं
कृत्वा प्रोक्ष्यया प्रोक्ष्यापात्रोदकेन द्रव्याणि आज्यस्यासीप्रभृतीनि
कराणि प्रोक्ष्याग्नौ मां भावयेत् ॥ ३७ ॥

कथम्भूतं तत्तद्देवमं चक्रादिभिरुल्लसन्तः चत्वारो भुजा यक्ष्य
तं ज्ञानं न तूपरूपम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य तं भीवत्सो वक्षसि यस्य
तं भ्राजन् दीप्यमानः कौस्तुभो यस्य तं वनमाख्यास्यास्तीति तथा तं
श्रीह्यादित्वात्मस्वरूपं इति ॥ ३६ ॥

ध्यायन्निति । इत्यम्भृतं ध्यायन्नयत्तं दारुणि इधमदारुणि
अभिधृतानि हवींषि देवतोद्देश्यानि प्राच्याग्नावाधाय आधारौ
तत्संज्ञकौ आज्यभागावाज्याहुती दत्त्वा हुत्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयज्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्रयावं गोधूमपायसं राजाजं वा वित्ते सति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
मेखलावर्तवेदिभिः सह विहिते उदिते ज्वलितम् ॥ ३६—३९ ॥
हविषा सर्पिषामिधुतानि मिश्रितानि दारुणि समिधः प्राक्ष्य
हुत्वा आधार्य कोणात् कोणं प्रतिहुत्वा च विधानतः पूजाविधा-
नतः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शकुन्त्यः कर्णाकारा घृतादिपंकाः आपूपाः पूमा इति ख्याताः
आपूपिकमिति वक्तव्ये आपूपमित्यर्थे नैवेद्ये विशेषश्च गौत-
मीये—

निवेद्येदुत्तमजं न कदम्बं कदाचन ।
उत्तमं विधिना प्राप्तमथवा यदयाचितम् ॥
शिलोज्ज्वलविधिना प्राप्तं सविस्त्रोपचितं वायु
कृष्णाय परिकल्पयेत् ॥

शूद्राल्लव्यं कृत्वा लल्लव्यमथ वाहुषिकाचितम् ।
इत्याद्यजं कदम्बं तु दानाश्रयमावहेत् ॥

हारीतस्मृतौ नामक्यं नैवेद्यार्थं मध्येऽप्याज्येमहिषीक्षीरं पञ्च-
नक्षमस्यांश्च दिण्डुधर्मोत्तरे—

अमक्षपञ्चाणहृद्यं च नैवेद्यं न निवेद्येत् ।
केशकीटापपञ्चं च तथाचाविहितं च यत् ॥
अमक्षनियमश्च भीहिरिभक्तिविलासे द्रष्टव्यः ॥ ३४—३६ ॥

आग्नौ तदन्तर्यामिरूपं मां विभावयेत् ॥ ३७—४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गुडविकारान् मत्स्यगुडीकागितादीन् पायसं परमान्तं
शकुन्त्यः कर्णाकाराः घृतपंकाः गुप्ता इति ख्याताः पूपाः पूमा
इति ख्याताः सति विमवे इति शेषः ॥ ३४ ॥

अक्षयजेति प्रथमं वन्तथाचनं ततः सुगन्धितैलेनाशुबद्धः ततः
कुङ्कुमकपूरचूर्णादिमिरुर्भूतं ततः पञ्चामृताद्यैः सुगन्धिजलेन
आभिषेचनं ततोऽत्राज्यमपि अन्तर्यामौद्ययवस्तरत्नाङ्गकारचन्द-
नाद्यालपस्त्रादिकं तत आदर्शो दर्पणः ततो गन्धपुष्पधूपदी-
पाचमनीयानि देवानि अज्ञाद्येति चतुर्विधस्नादिसुगन्धजलताम्बु

लमात्तारात्रिकपुष्पशय्याव्यजनादिकं ततो वाद्यगीतनृत्यानि स्युः
पर्वण्युत्सवे सति उत विमवे सत्यन्वहमपि स्युः ॥ ३५ ॥

फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावापि पूजाप्रकारमाह । विधिनेति ।
“विस्तारोच्छ्रायतस्तिष्ठो मेखलाश्चतुरङ्गुलाः । हस्तमात्रो भवे-
ज्जतः स्योनैवेदिका तथे”ति विधिः उदितं प्रज्वलितमग्निं समुद्देत्
एकत्र मेखयेत् ॥ ३६ ॥

ततश्च दमैः परिस्तीर्ये आवृत्य परितः प्रोक्षयेत् अन्वा-
धाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रोक्षणादिरूपं कर्म
कृत्वा आसाद्य अग्नेरुत्तरतो निधाय प्रोक्षय्या प्रोक्षणीपात्रो-
दकेन प्रोक्ष्य मामन्तर्यामितया वन्द्यो वर्तमानम् ॥ ३७—३९ ॥

हविषा अभिधृतानि सिकानि घृतसेचने प्राक्ष्य अग्नौ
प्रक्षिप्य आधारौ तत्संज्ञकौ यागौ एवमाज्यभागौ च दत्त्वा-
तर्ध्या आहुतीर्दत्त्वेत्यर्थः । आज्यप्लुतं घृतसिकं हविस्तिलादिकं
वाक्ष्यं षोडशशृङ्गो यस्मिन्स्तेन पुरुषसूक्तेन च अवदानतः प्रति-
ऋचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अक्षतान् साङ्गोपाङ्गान् ॥ ३३—३४ ॥

अभिषेचनं पञ्चामृतादिस्नपनम् अक्षं भोज्यम् अथ मक्षम्
विमवे सत्यन्वहम् ॥ ३५ ॥

फलभूयस्त्वार्थिना त्वग्नावपि मम पूजा कार्येत्याशयेनाह ।
विधिनेति साधैः षड्भिः विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेण मेखला-
गर्तवेदिभिः विहिते रचिते कुण्डे उदितं प्रज्वलितम् परितः
समुद्देत् एकत्र मेखयेत् ॥ ३६ ॥

अथानन्तरं परिस्तीर्य पर्वण्युत्सवपरितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय
व्याहृतिभिः समित्प्रोक्षणादिरूपमन्वाधाननामकं कर्म विधाय
द्रव्याणि होमाङ्गानि आसाद्य अग्नेरुत्तरतो निधाय प्रोक्षय्या
तज्जलेन प्रोक्ष्य अग्नौ मां भजेत ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

कथम्भृतं शङ्खादिमिजैस्ततः शोभमानाश्चचारो भुजा
यस्य तम् ॥ ३८ ॥

स्फुरन्ति सुप्रभाभिः किरीटादीनि यस्य तम् ॥ ३९ ॥

हविषा घृतेन अभिधृतानि तत्संज्ञाणि दारुणि समिधः
प्राक्ष्य प्रक्षिप्य अग्निनेत्रे प्रजापतये स्नात्वा इन्द्राय स्नाहेति
घृतचरणरूपावाधारौ अग्नये स्नात्वा सोमाय स्नाहेति होम-
पावाज्यभागौ च दत्त्वा तर्धमाहुतीर्दत्त्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

पूजा करने वाला पुरुष हमारे लिये पाद्य आचमन
चंदन दोष रहित पुष्प धूप दीप नैवेद्य इन पदार्थों को
अक्षा से अर्पण करे ॥ ३३ ॥

गुड है तस्मै घृत पूरी मालपूमा लड्डू मीठी शूबी
दही दाल आदिक बधि अन्न होवै तो ऐसे नैवेद्यों को
अर्पण करे ॥ ३४ ॥

जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्चाऽवदानतः ।
 धर्मादिभ्यो यथान्यायं मन्त्रैः स्विष्टकृतं बुधः ॥ ४१ ॥
 अभ्यर्च्य नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् ।
 मूलमन्त्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकम् ॥ ४२ ॥
 दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेषं विश्वक्सेनाय कल्पयेत् ।
 मुखवासं सुरभिमताम्बूलाद्यथमार्हयेत् ॥ ४३ ॥
 उपगायन् गृणानृत्यन् कर्माण्यभिनयन्मम ।
 मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥ ४४ ॥
 स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।
 स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत् दण्डवत् ॥ ४५ ॥
 शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् ।
 प्रपन्नं पाहि मामीश ! भीतं मृत्युग्रहाणांवात् ॥ ४६ ॥
 इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरम् ।
 उद्वासयेच्चैदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ॥ ४७ ॥
 अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ।
 सर्वभूतेष्व्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थितः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

उपटन लगाना तैल मर्दन दंत धावन दर्पण दिखाना
 पिचामृतादि अभिषेक करना और अन्नादिकों का भोग देना
 गान करना नृत्य करना ये सब बात रोज होवें या एकादशि
 आदि पर्व के दिन होवें ॥ ३५ ॥

फिर मेखला गते वेदि आदिकों से घने हुये कुंड में
 अग्नि को स्थापन करके चेतन किये अग्नि को चारों तरफ
 से हाथ से घटौरे ॥ ३६ ॥

फिर चारों ओर कुशों से परिस्तरण करे फिर अग्न्या-
 धान विधि से सेवन करके होम के सब पदार्थों को
 प्रोक्षणी के जल से प्रोक्षण करे फिर उस अग्नि में
 मेरा ध्यान करे ॥ ३७ ॥

तपाये हुये सुवर्ण सरीकी कांती वाले शंख चक्र गदा
 पद्म इनसे शोभित चार भुजा वाले पद्म के कसर सरीके
 वर्ण पीत वस्त्र को पहिरे हुये ॥ ३८ ॥

प्रकाश मान किरीट कड़ा कौंधनी उत्तम बाज्रवंद इन
 से शोभित हृदय में भीवत्स चिन्ह से शोभित
 कौस्तुभ युक्त वन माला युक्त ॥ ३९ ॥

ऐसी मूर्ति का ध्यान करके पूजन करके घृत में डुबाई
 हुई समिधाओं को अग्नि में रख कर मंत्र से दक्षिण

परिधि से लेकर उत्तर तक घृत की धारा छोड़ना आधार
 फिर दूसरे एक मंत्र से होम करना आज्ञाभाग इन को कर
 के फिर घृत में भीजी हुई हविष पदार्थ को अग्नि में
 अष्टाक्षर नारायण मंत्र से होम करे ॥ ४० ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मूलमन्त्रेणाष्टाक्षरेण तथा षोडश ऋचो यस्मिन्स्तेन पुरुष-
 सूक्तेन चावदानतः प्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः । पुरुषसूक्तेनारा-
 धनपञ्चे स एव मूलमन्त्रस्तेनैव प्रत्यृचमवदानतो होम इति मन्त्रैः
 आह्वानैर्नाममन्त्रैः यथान्यायं पूजाक्रमेणैव अग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेत्येषं स्विष्टकृतं च हुत्वा ॥ ४१ ॥

ततो बन्धिरस्य भगवन्तमन्तर्यामिणमभ्यर्च्य नमस्कृत्य
 पार्षदेभ्यो नन्दादिभ्योऽष्टादिभ्यु बलिं हरेत् ततः पूजास्थानमा-
 गत्य देवस्थाने समुपविश्य यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपे-
 त् ॥ ४२ ॥

तत्र उभयत्र भगवतो भोजनसमार्तिं ध्यात्वा आसनं दत्त्वा
 उच्छेषं विश्वक्सेनाय अर्पयित्वा तदनुश्रव्य पश्चात्स्वयं भुञ्जीत
 ततः सुरभिमतसुगन्धसाम्बूलाद्यं मुखवासं दत्त्वाऽथ पुनर-
 ष्वहंयेत्पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४३ ॥

अभिनयन्स्वास्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिको वैषम्यं परित्यज्य
 लब्धावसरो भवेत् ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्यामिकृतभाष्यदीपिका ।

इतवस्तोत्राणां भेदं दर्शयति । पौराण्यैः प्राकृतैरपीति ॥ ४५ ॥

कथं प्रणामेदित्यपेक्षायामाह । शिर इति । बाहुभ्यां दक्षिणो-
त्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा बद्ध्वा पृष्ठतः
परस्परं निबद्धाभ्यां कृतापराध इव प्रपन्नमित्यादिविज्ञप्त्वा
च प्रणमेत् ॥ ४६ ॥

ततः शेषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्भासनप्रकारमाह । इतीति
अनयैव प्रार्थनया शेषां निर्मादयं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्या-
धाय धृत्वा यद्युद्भासयेत्सर्हि प्रतिमायां यन्न्यस्तं ज्योतिस्तत्
पुनरीप हृत्पद्मस्यज्योतिष्येवोद्भास्यमुद्भासनीयम् ॥ ४७ ॥

एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह । अर्चादिष्विति ।
यदा यत्र भक्षा तदा तत्र नस्वधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वेन कुतः
यतः सर्वभूतेष्विति ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

अष्टाक्षरेण ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रेण नाममन्त्रै-
रिति धर्माय स्नाहेत्यादिमन्त्रैः स्निष्टकृतम् तत् संज्ञकं कमं
यथा स्यात्तथा ह्रस्वेति शेषः चोऽत्र धर्मादिनिर्मलकहोमं
समुच्चिनोति ॥ ४१ ॥

मूलमन्त्रमिति साङ्गिकम् । नारायणात्मकं नारायणरूपं
शुद्धं स्मरन्निति स्मरणे निर्विशेषस्मरणं व्यावर्त्यते ततो मन्त्र-
जपानन्तरम् उभयत्र प्रतिमायां बद्ध्वा च ताम्बूलाद्यमित्याद्यंशब्देन
कर्पूरसदिरचूर्णैर्वापूगपरिश्रवः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

स्नासिमन्निति गोपीवर्तियोगदशामवलम्ब्योक्तम् ॥ ४४ ॥

पौराण्यैः प्राचीनैराष्ट्रैरित्यर्थः प्राकृतैरर्वाचीनैस्तत्र स्तवानां
प्राकृतत्वं भावसाधनत्वेन तथा प्रतीतेः स्तोत्राणां पौराण्यत्वं
करणसाधनत्वेन तथा प्रतीतेरित्यर्थक्रमेण व्याख्येयम् ॥ ४५ ॥

“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे । जपहोमनम-
स्कारान् न कुर्यात् केशवाक्षय” इत्यतिनिष्ठे प्रणामनिषेधा-
द्वितीयपक्षमाह यद्वेति ॥ ४६ ॥

उद्भासयेद्विसर्जयेत् ॥ ४७ ॥

अर्चादिष्वित्यादिना सूर्याऽन्वादिपरिश्रवः । प्रवृद्धादि-
अक्षया हिरण्यकशिपुस्तस्मादौ सुखमत्त्वदर्शनात् सर्वभूतेष्वि-
त्युक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

धर्मादिमन्त्रैः धर्मादिभ्यश्च यथान्यायं हविर्जुहुयादिति शेषः
पुनः स्निष्टकृतं कुर्यात् ॥ ४१ ॥

नारायणात्मकं मूलमन्त्रमष्टाक्षरम् ॥ ४२—४६ ॥

ज्योतिरर्चाकं ज्योतिः ज्योतिषि अन्तरात्मनि ॥ ४७—४९ ॥

श्रीमद्द्विराधवाचार्यकृतभागवतचान्द्रचन्द्रिका ।

ततो मूलमन्त्रेण श्रीमदष्टाक्षरस्नाहान्तेन षोडशर्चावदानतः
पुरुषसूक्तस्य षोडशभिः ऋग्भिर्भान्यवदानानि तैश्चाज्यप्लुतं
हविर्जुहुयात् ततो यथान्यायं धर्मादिभ्योऽङ्गदेवता आवरण-
देवता अस्त्राणि भूषणानि पाषादाश्च संगृह्यन्ते ततः स्निष्टकृतं
जुहुयात् ॥ ४१ ॥

ततो बन्धवावाहितं भगवन्तमङ्गयन् पाषादेभ्यो नन्दा-
दिभ्यः बलिं हरेदष्टदिक्षु दद्यात् नारायणात्मकमिति मन्त्र-
देवतयोरैक्यभावना विधीयते ब्रह्म स्मरन्मामनुध्यायन् ॥ ४२ ॥

ततो विश्वकसेनायाचमनं समर्प्य उच्छेवं भगवन्निवेदितं
कल्पयेत्समर्पयेत् ततः सुरभिर्मत्कपूरादियुक्तं ताम्बूलादिकं
मुखवासं समर्पयेत् अथाहंयेत्पुनः पुष्पाञ्जलिना पूजयेत् ॥ ४३ ॥

मम कर्माणि चेष्टितानि मुहूर्ते ज्ञानोऽस्यास्तीति तथा
मत्स्वर्थायष्टकं मुहूर्ते क्षणवज्रयन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

उष्णावचैर्नानाविधैर्वेदोक्तैः पुराणोक्तैः प्राकृतैर्द्रविडादिगा-
यात्मकैः ॥ ४५ ॥

कृत्वा निधाय मृत्युग्रहाण्यन्वादिदुल्लयात्संसारान्नीतिं
तत्र ग्रहः पिशाचः गृहेति पाठे तेन संसारो लक्ष्यते मृत्यु-
दुल्लयादयोऽवतुल्लयाश्च गृहादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

मया दत्तां दत्तमिव भावितां शेषां मनुपशुक्ततुलसीं सादरं
यथा तथा शिरस्याधाय धृत्वा उद्भास्यं चेत् ज्योतिर्मयरूपम्
उद्भासयेत् कस्यत आह । तज्ज्योतिः पुनज्योतिष्यन्तरात्मनि
उद्भासयेत् ॥ ४७ ॥

इत्थमर्चाक्षयतमे भक्षानुसारं तत्र मामर्चयेत् इत्थं भाव-
येच्छेत्त्याह । सर्वभूतेष्विति । आत्मनि स्निष्टमिच्छाहमवस्थितः
अन्तः प्रविश्य धारकत्वेन स्थितः अत एव सर्वात्मा सर्व-
शरीरकः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

धर्मादिमन्त्रैः धर्मादिभ्यश्च यथान्यायं हविर्जुहुयादिति शेषः
पुनः स्निष्टकृतं कुर्यात् ॥ ४१ ॥

अङ्गयचार्यामिति पाठे अभिमुखो भूत्वा अर्चायां सज्जितं
भगवन्तं नमस्कृत्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुरभिर्मन्मुखवासताम्बूलाद्यं च दत्तवानन्तरं चामराद्युप-
चारैः प्रद्वयेत्सम्भावयेत् ॥ ४३ ॥

न केवलम् उपगायन् गुणङ्कुरवंशं किन्तु मम कर्माणि
अन्यैः कीर्तयित्वाभिनयन् सर्वेषां प्रकाशयन् अर्थान्तरं चाह ।
मत्कथा इति । अनेनाभिनयशब्दाद्योऽपि विवृतः किमुक्तं स्याद-
ब्राह्म । मुहूर्तक्षणिक इति । मत्कथार्थमेव मुहूर्तः ज्ञानाश्चैत्य-
स्मिन्नर्थे उपलब्धः मत्कथातिवाहितसर्वकाको भवेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्तवैस्तुक्तकश्चोक्तानवगमनैः ॥ ४५ ॥

परस्परं बद्धाभ्यां बाहुभ्यां सह धारः मत्पादयोः
कृत्वा ॥ ४६ ॥

शेषां आकाक्षतगदिवान् शेषोऽस्त्री अन्वास्मिन्नुपयुक्तः आत्मा-
क्षतादिद्वान् स्त्रीति यादवः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्र येष्वादिषु तथा भद्रा तथा मामर्चयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पञ्चरात्रे विशेषश्लोकः—

पुनराचमनं दद्यात्करोद्धत्तेनमेव च ।

सकपूरं च ताम्बूलं कुर्यात्तीराजनं ततः ॥

गारुडे च—

अथ भुक्तवते दत्त्वा जलैः कपूरवासितैः ।

आचमनं च ताम्बूलं चन्दनैः करमाजनेन ॥

पुष्पाञ्जलिं ततः कृत्वा मत्तयादर्शं प्रदर्शयेत् ।

तीराजनं पुनः कार्यं कपूरं विभवे सति ॥

अगस्त्यसंहितायाम्—

स्नेहसंयुक्तविपुलवर्तिकाभिरनेकधा ।

आरात्रिभिरनेकभिः स्थापिताभिः प्रयत्नतः ॥

पञ्चस्त्रस्तिकरूपेण हंसाकारेण चानघ ॥

ग्रामयेद्रघुनाथस्य पुरस्तात्प्रयतोऽन्वहम् ॥

अत्र विशेषो हरिमाकिविज्ञासे द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शृण्विकः गानादिमधतयोत्सवाविष्टो भवेत् ॥ ४४ ॥

स्तवैः स्तनिर्मितैः क्रियात्वेन निर्देशात् कर्तृजन्यत्वापत्तेः
कृत्वाचैर्नानाप्रकारैः स्तूपत एभिरिति स्तोत्रैः करणतया निर्देशेन
पूर्वसिद्धत्वापत्तेः पौराण्यैरित्युपलक्ष्यं तान्त्रिकैः भौतैश्च प्राक-
तेरधुनाभ्येन निर्मितैश्च यथोक्तं कालिकापुराणे—

यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।

क्रियते मक्तियुक्तेन वाचिकस्तुतमस्तु सः ॥ ४५ ॥

दूरतो नमस्कारमुक्त्वा किञ्चिद्दूरतं आह । शिर इति । अति-
निकटं गर्भमन्दिरे च तन्निषेधात् टीकायां द्वितीयं पक्षमाह
अद्वैति ययुक्तम्—

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।

जपहोमनमस्कारान्न कुर्यात्केशवालये ॥

इति गौतमीयेतु विशेषः—

पञ्चार्चां कराभ्यां जानुभ्यामुत्तरां शिरसा दृशा ।

मनसा वचसा चेति प्रणामोष्टाङ्ग इति ॥

आगमे जानुभ्यां चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा ज्ञिया ।

पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात्पूजासु प्रवराविमाविति ॥ ४६ ॥

ज्योतिषि महागृहाश्रदौ पृथक्कृतं ज्योतिरिव तद्वत्
ज्योतिर्द्वयेषोऽस्त्रासयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यद्यप्येवमर्चायामेव प्राधान्यमुक्तं तथापि अद्वैतं समावि-
र्भावकारणं यां विना साक्षाद्भूतस्याप्यस्य ममोपलब्धिर्वि-
रुद्धविषयमित्यादिवन्न स्यादित्यभिप्रेत्य अद्वैताया आवश्यकत्वं
दर्शयितुमाह । अर्चार्चाविष्वति । सत्यां तु अद्वैतायां न च मम
स्वतः कुत्रापि दौर्लभ्यं हिरण्यकशिपुस्तस्मादौ च सुखमत्वं
द्वयं नादित्याह । सर्वभूतेष्विति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

[१७३]

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

यथान्यायं पूजा क्रमेण मन्त्रैः स्नाहान्तैः अग्नये स्विष्टकृते
स्नाहन्तेष्वेव स्विष्टकृतं च हुत्वा ॥ ४१ ॥

नारायणस्वरूपं ब्रह्म स्मरन् मूलमन्त्रं जपेत् उच्छ्वेषं विश्व-
क्सेनाय कल्पयित्वा तदनुष्ठया स्त्रयं भुञ्जीतेति श्रीस्वामिचरणाः
॥ ४२ ॥ ४३ ॥

क्षय उत्सवस्तेन दीव्यतीति क्षणिकः उत्सवमग्नो भवेदि-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्तवस्तोत्रयोरार्षपौरुषेयत्वेन भेदः कल्प्यः प्रसीद भगवन्निति
विज्ञापयन् दण्डवद्भूमौ पतन् वन्देत् ॥ ४५ ॥

तत्र दण्डवद्भन्दने प्रकारमाह । शिर इति

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।

जपहोमनमस्कारान्न कुर्यात् केशवालये ॥

इत्यप्रपृष्टादौ प्रणतिनिषेधान्मत्पादयोर्देक्षिणापार्श्वे किञ्चिद्दूरे
शिरः कृत्वा वन्देत् कीदृशं बाहुभ्यां च परस्परं सम्मुखी-
भूततर्कमुद्राभ्यां सहितमिति शेषः । किं ब्रुवाण इत्यपेक्षायां
प्रपन्नमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति वन्दनानन्तरं शेषां निर्मादयं मया रूपया दत्तां ध्यात्वा
शिरस्याधाय ज्योतिर्मेदीयं सैकताप्रतिमादिभ्यमुद्रास्ये चेत्
पुनरपि ज्योतिषि स्नाहत्पक्षस्ये एव उद्गासयेत् उत्कर्षेण
वासयेत् ॥ ४७ ॥

यद्यप्येवमर्चायामेव प्राधान्यमुक्तं तदपि अद्वैतं समावि-
र्भावे कारणम् यां विना साक्षाद्भूतस्याप्यस्य ममोपलब्धिर्वि-
रुद्धविषयमित्यादिवन्न स्यादित्यभिप्रेत्य अद्वैताया आवश्यकत्वं
दर्शयितुमाह । अर्चार्चाविष्वति । अधिष्ठानेषु प्राधान्यमेव दर्शयितु-
मर्चाया उक्ताः किं तु अद्वैतधिक्ये सति मम सर्वं वस्त्वे-
वाधिष्ठानं हिरण्यकशिपुस्तस्मादावपि मासुखमत्वं दर्शनादित्याह ।
सर्वभूतेष्विति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

मूलमन्त्रेण पञ्चपदेन सर्वमन्त्रेषु मुख्येन कृष्णस्तथैकोऽपि
जगद्धितायै शब्देनासौ पञ्चपदो विमतीति श्रुतेः मम मूर्ति-
भूतेनेत्यर्थः । यदा तु मूल्यन्तरद्वारा मां सजेत तदा तु मन्त्रा-
न्तरेण जुहुपादिति सूचयितुमाह । षोडशार्चावदानत इति । षोड-
शभिः पुरुषसूक्तश्रुतिभयं दवदानं प्रत्युचमाहुतिग्रहणं तेन जुहु-
यात् पुरुषसूक्तं यजनपक्षे स एव मूलमन्त्रः तेनैव प्रत्युच-
मवदानेन होम इत्यर्थः । मन्त्रैः स्नाहान्तैर्नाममन्त्रैश्चान्यायं यथा-
स्ममवम अग्नये स्विष्टकृते स्नाहन्तेष्वेव स्विष्टकृतं च हुत्वा ॥ ४१ ॥

वन्दिष्यं तद्रूपमभ्यर्चय्य नमस्कृत्य पार्वदेक्ष्यादृष्टिषु
बलिं दरेत् ततोऽर्चनस्थलमागत्य ममाग्रे यथाशक्ति मूलमन्त्रं
जपेत् पञ्चान्तरे ब्रह्म पुरुषसूक्ताख्यं वेदं नारायणात्मकपुरुषा-
त्मकं स्मरन् ध्यायन् जपेत् ॥ ४२ ॥

ततः कृतभोजनं मां ध्यात्वा आचमनं दत्त्वा उच्छ्वेषं मनु-
च्छिष्टमस्त्रादिकम् विश्वक्सेनाय कल्पयेत् ततः सुरभिमत

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ।

अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४६ ॥

मदूर्वा सम्प्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढम् ।

पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाभितान् ॥ ५० ॥

पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहम् ।

क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥ ५१ ॥

प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्यना भुवनत्रयम् ।

पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५२ ॥

मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति ।

भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत् माम् ॥ ५३ ॥

यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत् सुरविप्रयोः ।

वृत्तिं स जायते विद्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुगन्धवसाम्बुकाद्यं मुखवासं दत्त्वा अथ पुनरहयेत् पुष्पाञ्जलि-
नक्षियेत् ॥ ४३ ॥

अग्निनयन् अस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिको लब्धावकाशः ॥ ४४ ॥

प्राकृतेरपि स्तोत्रैः स्तुत्वा हे भगवन् ! प्रसीदेति विज्ञाप्य
दृढदृढन्देत् ॥ ४५ ॥

प्रणामप्रकारं दर्शयति । शिर इति । शिरः मत्पादयोर्मध्यगं
कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं मम दक्षिणेतरौ पादौ गृहीत्वा
मृत्युग्रहाणोवात् मृत्युः जन्ममरणप्रवाहवृत्त्याः संसारः सः
एव व्यामोहकत्वाद्ब्रह्मः पिशाचः दुस्तरत्वाच्चायवस्तस्माद्भूतिं
हे ईश ! प्रपन्नं त्वां शरणं प्राप्तं मां पाहीति विज्ञप्त्या च
प्रणमेत् ॥ ४६ ॥

शेषां निर्मोहं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय नमस्कार-
ेण स्वीकृत्येयः । ज्योतिर्मद्रूपं ज्योतिषि स्नान्तयोमिणि मयि
वक्रासयेत् ततो मुञ्जीत ॥ ४७—४८ ॥

भाषा टीका ।

फिर मूल मंत्र से तथा पुरुष सूक्त की षोडश ऋचाओं
से आहुति करके धामादिकों को अपने नाम मन्त्रों से
होम करे फिर अन्त में स्निष्टकृत नाम का होम करे ॥ ४१ ॥

फिर हमारा पूजन करके नमस्कार करके पार्वदों को
भाग देवे फिर नारायण रूप ब्रह्म का स्मरण करके मूल
मंत्र का जप करे ॥ ४२ ॥

फिर भगवान् को आचमन कराकर चाकी प्रसाद विश्व-
कसेनजी को अर्पण करे फिर भगवान् को मुख का सुगन्धि
पान सुपारी आदिक देवे ॥ ४३ ॥

फिर गान करे नृत्य करे कथा कहै मेरे चरित्रों का
अनुकरण करे मेरी कथा सुनावे सुने फिर मुहूर्त भर
प्रेम में निश्चित होजावे ॥ ४४ ॥

छोटे बड़े स्तोत्र पुराणों के अथवा भाषा के स्तोत्रों से
स्तुति करके फिर हे भगवन् प्रसन्न होवो ऐसा कहकर दंड
की नाई पृथिवी पर गिरके प्रणाम करे ॥ ४५ ॥

मेरे चरण की तरफ शिर रखकर दोनों भुजों को
परस्पर जोड़ कर कहै कि हे ईश ! इस संसार रूपी घोर
पिशाच या समुद्र से मेरी रक्षा करो ॥ ४६ ॥

इस प्रकार करके फिर मानो मेरी ही हुई प्रसादी को
आकर पूर्वक मस्तक पर रखे और जब चक्ष मूर्ति बिना
प्रतिष्ठा की होवे तो अपने हृदय जोति ही में उस मूर्ति
की ज्योति का विसर्जन कर देवे ॥ ४७ ॥

मूर्ति आदिकों में जब जहां श्रद्धा होवे तब तब मेरा
पूजन करे सब भूतों में तथा अपने आत्मामें मैं सर्वत्र ही
पूर्ण हूँ ॥ ४८ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४६ ॥

समर्थ प्रत्याह । मदूर्वामिति त्रिभिः । पुष्पोद्यानानि च कार-
येत् पूजायात्रोत्सवाभितान् पूजा प्रत्यहम् यात्राविशिष्टे पर्वणि
बहुजनसमागमः उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवः सदाभितान्
क्षेत्रादीन् दत्त्वा ॥ ५० ॥

पूजायात्रोत्सवाभितानित्यस्य विवरणम् पूजादीनामिति । प्रवा-
हार्थं सन्ततानुवृत्त्यर्थम् मत्सार्ष्टितां मत्समानैश्वर्यम् ॥ ५१ ॥

कर्तुं सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च ।

कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसम्वादे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

प्रतिष्ठादीनां व्यस्तसमस्तानां फलमाह । प्रतिष्ठयेति । मत्सा-
म्यतां मया साम्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

सकामं प्रत्युक्तमहेतुकमकं प्रत्याह । मामेवेति । अहेतुको भक्ति-
योग एव कथं भवति तत्राऽऽह । भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥

दातुः फलमुक्तमपहर्तारं निन्दति । य इति । विद्भुक् विष्ठा-
भोजी कृमिः ॥ ५४ ॥

कर्तुं यत्फलं तदेवान्पेषामपीत्याह । कर्तुरिति । सारथेः सह-
कारिणो हेतोः प्रयोजकस्याऽनुमोदितुश्च प्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः
कुतः यतः कर्मणां भागिनो भागादाः तत्रापि विशेषमाह ।
भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च भूयोऽधिकं फलमिति ॥ ५५ ॥

पयः पत्रादिमात्रेण पूजितो यः परं पदम् ।
प्रागेव दिशति प्रीतः स कृष्णः शरणां मम ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीष्मस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीरार्थारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

क्रियायोगपथैः मदर्चनलक्षणोपायप्रकारैः ॥ ४६ ॥

मन्दिरं कारयित्वा मदर्चां सम्पानिष्ठापयेदिति वाच्ये
वैपरीत्योक्तिर्मन्दिरादयार्चाप्रतिष्ठापनज्ञापनाय । मवापणो
श्रमतो यदा भवेदिति वत् । विशिष्टे पर्वणि अक्षयतृतीयादौ
वसन्तादीत्यत्रादिना होलिकाहिन्दोलादिग्रहः । तदाभितान्
ते पूजादय आभिता अधीना येषां क्षेत्रादीनां तान् दस्वेति
परतोऽन्वयाभ्युपगमः ॥ ५० ॥

विमवे सत्यन्वहम् ॥ ५१ ॥

साम्यमित्यार्षम् अतएव इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ५२ ॥

नैरपेक्षेण भक्तिं विना सालोक्यादि सुखैस्त्रयानपेक्षेण ।
यत्वं निष्कामतया भक्तियोगं प्रेमायाम् ॥ ५३ ॥

सुरविप्रयोरिति । सामान्योक्तिर्विद्वज्ज्ञानामपि तत्प्रलोख्या-
नाथम् ॥ ५४ ॥

तत्रापि सुखफलत्वेऽपि ॥ ५५ ॥

कीर्तनात्मकयत्नेन यः सन्तुष्टः शुनोऽपि हि ।

तं चैतन्मं प्रपद्येऽहं गान्धर्वाभावकान्तिकम् ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

भीरार्थारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षिमम् ।

मया साम्यं यस्य स मत्साम्यः तस्य भावो मत्साम्यता
नैरपेक्षेण ॥ ५२—५३ ॥

विद्भुग् अमेध्यभोजी ॥ ५४ ॥

सारथेर्हेतोः सहकारितया हेतुभूतस्य भूयः भविष्यम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षिणे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमस्त्रीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपसंहरति । एवमिति । क्रियायोगानां पथिमिमांसेः प्रका-
शरिति यावत् उभयतः इहामुत्र चाभीप्सतां सिद्धिं फलं
विन्दति लभते ॥ ४६ ॥

शक्तं प्रत्याह । मदर्चामिति । तावद्वृद्धं मन्दिरं कारयेत्तत्र
मदर्चां मत्प्रतिमां प्रतिष्ठाप्य पुष्पोद्यानानि च कारयेत् ॥ ५० ॥

महापर्वस्त्रवहं च पूजादीनां प्रवाहायै सन्नतानुवृत्त्यर्थं
पूजाद्याभितान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा आराधकेभ्य इति शेषः । मह्य-
मिति वा मत्सार्धितां मत्समानैश्वर्यं प्राप्नुयात् तत्र यात्रावि-
शिष्टेषु पर्वसु महाजनसमागमः उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवः
तैराभितास्तद्युक्तानित्यर्थः । तान् क्षेत्रादीन् इति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

सार्वभौमं सर्वपृथ्वीपतित्वं सन्नना मन्दिरनिर्माणेन त्रिभिः
प्रतिष्ठासङ्गपूजनैः मत्साम्यतां मत्साम्यमिति यावत् ॥ ५२ ॥

यस्तु नैरपेक्षेण फलभिसन्धिविरहेण मामित्यं पूजयेत्स-
भक्तियोगं लभते तेन च भक्तियोगेन मामेव विन्दते
प्राप्नोति ॥ ५३ ॥

दत्त्वा मत्सार्धितामियादिति ज्ञानफलमुक्तं किं तद्व्यपहारफल-
मित्यत आह । य इति । सुरविप्रयोर्देवप्राज्ञयोः विद्भुगमेध्य-
भोजी ॥ ५४ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलमिदं फलं दात्रपहर्त्रोरैवापि त्वन्वेषामपि केषांचि-
दित्याह । कर्तुरिति । कर्तुः प्रयोज्यस्य सारथेः सहकारिणः हेतोः
प्रयोजकस्यानुमोदितुश्चेत्तत्फलं कुतः यतः कर्मणां दानापहार-
रूपाणां भागिनः भोगिन इति पाठे तत्फलभोगिनः तत्रापि
विशेषमाह । तत्फलं दानापहारादिकलं प्रेत्य परलोकं भूयो
भूयः उत्तरोत्तरं भूयिष्ठमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अर्चानुभावतः प्रतिमासमर्थत्वात् ॥ ४६—५० ॥

प्रवाहरूपेण प्रवर्तनाथे प्रतिष्ठागृहकरणपूजानां फलतारत-
म्यमाह । प्रतिष्ठयेत्यादिना । मत्स्यार्थतां निदुःखानन्दानुभवसू-
यताम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ज्ञानं विना प्रतिष्ठादिभिरेव साध्यतां कथं स्यादत्राह ।
मामेवेति । नैरपेक्षेण भक्तियोगेनैव मां विन्दति । स्वार्थं
क्षमते—

निदुःखं खल्वहरेः साध्यं न तादृशसुखोत्तमा ।

सर्वोत्तमस्तदानन्दः कथं कस्यचिदाप्यते ॥

आधिपत्यं त्रिलोकस्य योष्यानामिन्द्रता स्मृता ।

अयोध्यानां त्रिलोकेऽपि पूज्यत्वं समुदाहृतम् ॥

तद्भवेत्परया भक्त्या विष्णोराज्यकारिणः ।

ततोऽप्युद्रिकया भक्त्या विष्णुं पूजयतः सदा ॥

अवाप्यते ब्रह्मलोकस्तदुद्रिकश्च मुच्यते ।

इति मानाद्विशेषोऽवगन्तव्यः नन्वेव तर्हि प्रतिमादिपूजा इत्येति
तत्राह । एवमिति । य एवं मां पूजयेत्स भक्तियोगं क्षमते तेन
मामाप्नोतीति शेषः । अनेन ज्ञानभक्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तिरि-
ष्ट्युक्तं भवति ॥ ५३ ॥

देवस्वापहरणं महान्दोष इत्याह । य इति ॥ ५४ ॥

न केवलं प्रतिमादिपूजाकर्तृकं फलं साहाय्यकर्तृणां
प्रयागोर्यं फलं भवतीत्याह । कर्तुरिति । सारथेः कार्यहेतोः
प्रेत्य कर्मणां फलभागिनो भवन्तीत्यर्थः । फलतारतम्यमाह ।
भूय इति । भूयसि भवति । तत्फलं भूयो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मन्दिरं कारयित्वा मदर्चीं सप्रतिष्ठापयेदिति वाक्ये वैप-
रीत्योक्तिस्तत्रावश्यकतत्वात्प्रतिष्ठापनज्ञापनात् ॥ ५०—५२ ॥

नैरपेक्षेण भक्तिं विना पञ्चात्तरङ्गणेन । प्रत्यमित्यपि नैर-
पेक्षेणैवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

न केवलं दात्रपहर्त्रोरैव तत्तत्फलमपि तु तत्तत्सहा-
यादीनामपीत्याह । कर्तुरिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४६ ॥

समर्थं प्रख्याह । पूजा प्रात्यहिकी यात्रा जन्माष्टम्याद्याश्च
उत्सवो वसन्तादिमहोत्सवश्च तान् अस्माकमर्थं भार इति
सद्भावेन आश्रिता ये धार्मिका धनितस्तान् मन्दिरादिकान्
कारयेत् ॥ ५० ॥

ने धनितोऽपि कृतार्थो भवन्तीत्याह । पूजादीनामिति । मत्सा-
र्थितां मत्समानैश्चर्यम् ॥ ५१ ॥

प्रतिष्ठादीनां पार्थक्येन सामर्थ्येन च फलमाह । प्रतिष्ठया
भगवत्प्रातिमास्थापनेन सत्त्वना मन्दिरनिर्माणेन पूजादिनिर्वाहण
मत्समर्थतां मत्सारूप्यं स्वार्थं व्यञ्ज ॥ ५२ ॥

यस्तु नैरपेक्षेण ज्ञानकर्मकामनान्तरराहित्येनैव एवं मां पूज-
येत् अर्चनं कुर्यात् यद्वा धनचेन्नापणादिदानेन पूजां कारयेत्
स भक्तियोगे प्रेमाणां क्षमते ततश्च भक्तियोगेन प्रेम्णा मामेव
विन्दति ॥ ५३ ॥

भगवत्पूजार्थं धनचेन्नादि दातुर्द्विविधं फलमुक्तं तदपहर्तुः
फलमाह । य इति ॥ ५४ ॥

अपहर्तृत्वं फलं तद्वै तत्सहायादीनामपीत्याह ।
कर्तुरिति । सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदि-
तुश्च प्रेत्य मरणानन्तरं तत्फलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणा-
मते भागिनः भागाद्याः तत्रापि विशेषमाह । भूयसि कर्मणि
सारथ्यादौ भूयो अधिकमेव फलम् ॥ ५५ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे सप्तविंशः अङ्कतः सङ्गतः स्वताम् ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उभयतः इहामुत्र च ॥ ४६ ॥

शक्तौ सत्त्वां कृत्यमाह । मदर्थानिमिति त्रिभिः । पूजाद्याभितान्
तज्जिर्वाहकान् चेन्नादिनिर्वाहणं शेषः ॥ ५० ॥

तत्समर्थफलमाह । पूजादीनामिति । मत्सार्थितां मत्समानै-
श्वर्यम् ॥ ५१ ॥

प्रतिष्ठादीनां फलमाह । प्रतिष्ठयेति ॥ ५२ ॥

निष्कामस्तत्फलमिच्छित्वाभ्युत्थेन भक्तियोगेन मां प्राप्नोती-
त्याह । मामिति । तादृशं भक्तियोगं मयि मत्पूजनजन्मेन मदनु-
ग्रहेणैव प्राप्तवतीत्याह । भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥

स्वभक्तौ सहायकारिणां स्वभक्तस्य च फलमुक्तमर्थ-
स्वभक्तौ विघ्नकर्तृत्वात्सहायकार्यादीनां च फलमाह । य इति
वाक्यम् ॥ ५४ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितश्च
तत्फलं पूर्वोक्तफलं भवति यतः कर्मणामेते भागिनः भागाद्व्योः
किं च भूयसि अपराधे भूयोऽधिकमेव फलम् ॥ ५५ ॥

इति भीमञ्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्यायः

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तविंशोऽध्यायः प्रकाशः ॥ २७ ॥

भाषा टीका ।

पुरुष मात्र इस प्रकार से वैदिक और तान्त्रिक क्रिया
योग मार्गों से पूजन करता रहै तो मेरे से भुक्ति मुक्ति
रूप दोनों मन वांछित सिद्धी को प्राप्त होता है ॥ ४६ ॥

बड़ा पुखता मंदिर बना कर मेरी मूर्ति का स्थापन
करै निम्न की पूजा यात्रा उत्सवों के चलने के वास्ते
मनाहर फूलों के बगीचा जमीन आदिक लगा देवै ॥ ५० ॥

निम्न प्रति अथवा पर्वोदिकों में पूजा तथा उत्सवों के
चलने के वास्ते कोई जेत या बुकान सहर प्राप्त इनको
मंदिर में जो अर्पण करता है सो सकाम हो तो मेरे मुख्य ऐश्वर्य
को पाता है ॥ ५१ ॥

मंदिर की प्रतिष्ठा करने से सार्वभौम पद मिलता है
मंदिर के बनाने मात्र से त्रिभुवन का सुख मिलता है
पूजादिक मात्र करने से ब्रह्म लोक मिलता है तीनों काम
करै तो मेरी साम्य मुक्ति को प्राप्त होता है ॥ ५२ ॥

निरपेक्ष भक्ति योग से इन कामों को करै तो ऐसा
पूजा करने वाला जो पुरुष सो मेरे भक्ति योग को प्राप्त
होकर मेरे को प्राप्त होता है ॥ ५३ ॥

जो कोई अपनी दिई या दूसरे की दिई हुई ब्राह्मण की
या देवता की जीविका को हरण करेगा वह तो हजारों
वर्ष तक विष्टा का खाने वाला कीड़ा होजायगा ॥ ५४ ॥

इन दोनों तरह के कामों में जो करने वाला है या
जो किसी प्रकार से कारण है या इस बात का संमति
अनुमोदन करता है ये सब मनुष्य परलोक में उन कर्मों के
फलों को पाते हैं परन्तु जिसकी अधिक सहायता होती
है उसको अधिक फल होता है ॥ ५५ ॥

इति भीमञ्जागवते एकादशस्कन्धोऽध्यायः

सप्तविंश में अध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ २७ ॥

इति भीमञ्जागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्यायः सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ।

विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥

परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ।

स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥ २ ॥

तैजसे निद्रयापन्ने पियडस्थो नष्टचेतनः ।

मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानायेदृक् पुमान् ॥ ३ ॥

किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ।

वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥

ह्यायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः ।

एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् ॥ ५ ॥

आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।

त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥ ६ ॥

तस्मान्नह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ।

निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ।

इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ॥ ७ ॥

एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानावेज्ञेनैनपुणम् ।

न निन्दति न च स्तौति लाके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥

श्रीहरश्चामिकृतभाषायादीपिका ।

अष्टाविंशो तु यः पूर्वं विस्तरेणोपवर्णितः ।

ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते ॥

इदानीमतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह ।

परेषां स्वभावान् शान्तघोरादीन् कर्माणि च ॥ तत्र हेतुः विश्वमिति ॥ १ ॥

विपक्षे दोषमाह । परेति । स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठावच्छाया अस्ति । मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥

अंशमेव दृष्टान्ततो दर्शयति । तैजसे राजसाहङ्कारकायै इन्द्रियगणो निद्रया आपन्नेऽभिभूते सति । पियडस्थो जीवः स्वप्नरूपं केवलं मनोमात्रेण मायां प्राप्नोति ततो मनासि जीने सति

नष्टचेतनः सम्मृत्युं वा मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं वा प्राप्नोति । यथा तद्वदेव नानायेदृक् द्वैताभिनिवेशी विश्वेयं लयं च प्राप्नोति । यथा प्राज्ञसम्पर्काद्विश्वस्य भोगक्षयवच्छयो अंश एवमनात्म-सम्पर्कादात्मनोऽपि स्वरूपभ्रंश इति भावः ॥ ३ ॥

द्वैतासत्यतया कृतानिन्दयोर्निर्विषयत्वं प्रपञ्चयति स्वार्थैः षड्भिः किं भद्रमिति । अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं किं वाऽभद्रं कियद्भद्रं कियद्वाऽभद्रमित्यर्थः । अवस्तुत्वमेवाऽऽह । वाचेति । बाह्येन्द्रियापवच्छायाम् बाका उदितमुक्तं चक्षुरादिभिश्च बहूदृश्यं तदनृतमिति ॥ ४ ॥

नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्र सदृष्टान्तमाह । ह्याया प्रतिधिर्यः प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासः

अधिरक्षामिकृतमावायंदीपिका ।

शुक्तिरजतादिः एते यथाऽसन्तोऽप्यर्थकारिणो भवन्ति आमु-
त्युतो मृत्युमभिव्याप्त्य यद्वा मृत्युक्षयः यावन्नैव क्षीयन्ते
तावत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा माध्यात्मिकादि-
रूपमातिः प्रतीतिः ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राऽऽह । इदं-
मिति ॥ ६ ॥

स्वप्नस्मृत्युत्पत्त्यादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा माध्यात्मिकादि-
रूपमातिः प्रतीतिः ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राऽऽह । इदं-
मिति ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं निष्ठाम् सूर्यवत्समो भूत्वा ॥ ८ ॥

आराधारमगदासगोस्त्राभिर्विचिता
दीपिकादीपिनी दिप्पणी ।

असौ सः । समाहृत्य संक्षिप्य । तत्र प्रशंसागर्हभावे
प्रकृत्या गुणसाध्वरूपया । पुरुषेण प्रकृतीक्षणाकर्त्रा सह एका-
त्मकम् एकः सर्वोपयवी यः परमात्मा स एवात्मा मूलस्वरूपं
यस्य तस्याभूतं पदम् ॥ १ ॥

विपक्षे प्रशंसागर्हणरूपे विरुद्धपक्षे । मिथ्याभूते पर-
मात्मसत्तां विनोति शेषः ॥ २ ॥

ततः स्वप्नावस्थान्तरम् । द्वैताभिनिवेशी । परमात्मै-
कदृष्ट्यभावात् ॥ ३ ॥

आनन्तापायिधर्मेषु यदनपायि तर्जनीति रीत्या परमात्मान-
मन्तरा स्तन्त्रावचितया मतस्य द्वैतस्यावस्तुनो मध्य इत्यादि
शोजनीयम् ॥ ४ ॥

तत्र आशङ्क्याम् । अर्थकारिणो भूमेण व्यवहारप्रयो-
जका भवन्ति । पूर्वार्थे मृत्योरनन्तरमपि संसारप्रतिभासा-
दवरोधेति ॥ ५ ॥

विश्वस्वैकारमात्रं मनसि कृत्वा शङ्कते । नन्विति । निरु-
पितं स्वतन्त्रस्वैकारस्वेनैव वर्णितम् । सिद्धान्ते तु प्रकृते-
स्तद्वहिरङ्गशक्तित्वे पुरुषस्य च तत्तद्व्यवशक्तित्वे तद्वहिर-
ङ्गस्वैकारमात्रं विश्वस्वैकारं तद्वहिरङ्गस्वैकारात्मन एव सृज्य-
त्वादिस्वत्वात् द्वारवेषपि साक्षाद्विद्यः श्रुतौ श्रूयत एव यथा
पूर्वमीमांसायां पशुना यजेत ग्रीष्मिर्मयजेतत्यादौ पश्वादीनां
दृष्ट्यादिरूपं हविर्द्वारैव करणत्वं सिद्धान्तितं तयोत्तरमीमां-
सायामपि तत्तद्द्वारैव सृष्ट्यादिक्रियायां कर्मत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्मात् सृष्ट्यादिवस्तुनः स्वतन्त्रसत्ता नास्ति तस्मात्
स्वरूपशक्त्या सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तात् सृष्ट्यादीति लेखकममः ॥ ७ ॥

इदमिति सार्थकम् । इदमाध्यात्मिकादिरूपं मायया वस्तु-
तस्तत्तत्सम्बन्धमावेऽपि तत्तत्सम्बन्धप्रत्ययिकया भगवतो वहिः-
रङ्गशक्त्या यथोक्तं तृतीये सेन भगवतो याथा मन्त्रेण विरुद्धते
इत्यादिना ॥ ८ ॥

आसुदशनसूरिकृतशुकपर्चीयम् ।

भगवदन्तर्यामिकं पश्येत् अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोः परस्पर-
पुण्यत्वेन द्वयात्मकत्वमेव स्यात् नर्त्तव्यं द्वयात्मकत्वं भगवदात्म-
कत्वज्ञानेन रागद्वेषनिवृत्त्या स्तुतिनिन्दानिवृत्तिः ॥ १ ॥

असत्त्वाभिनिवेशतः सत्यं भूतोद्भूतम् अहिताभिनिवेशत
इत्यर्थः यद्वा देहगतगुणदोषाणामात्मन्धारोपणादसत्त्वाभिनिवेशेन
विश्वमिति प्रकृत्या पुरुषेण च युक्तं चिदचिन्मिभप्रपञ्चमेका-
त्मकं पश्येत् एक ईश्वरः ॥ २ ॥

देहात्माभिमानो प्रबुद्धोऽप्यहः सुप्तप्राय इत्याह । तैजस इति ।
तैजसशब्दोऽहङ्कारकार्यः देहात्माभिमानं लक्षणाया वसते आपन्नः
विनष्टः पितृदण्डो जीवः नष्टचेतनः सन् ज्ञानलोपहेतुतया मृत्यु-
तुल्या मायां सूक्ष्मरूपां प्रकृतिं प्राप्नोति प्रकृत्या तिरोहितो
भवति नानार्थद्वक् देहात्माभिमानो पुरुषः प्रबुद्धोऽपि तद्वत्
तत्त्वज्ञानविरहात्सुप्तकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥

किमद्रमिति । अत्रस्तुतो द्वैतस्यात्मवस्तुव्यतिरिक्तत्वावशे-
षात् देवादिवैयर्थ्यं किं कियद्भद्रं देवशरीराद्यभिमानस्य
भ्राष्टिरूपत्वाविशेषेण न भद्रत्वम् अमद्रत्वमित्यर्थः वाचोदितं
मनसा ध्यातम् अहमभिमानं च यदेवादिशरीरमनृतं देहगत-
देवत्वादिकमात्मन्यसत्त्वमिति वाच्यः ॥ ४ ॥

अवयावतः गृह्यमायानामेव देहादीनां भवहेतुत्वं न यथावत्
गृह्यमायानामित्युपपादयति । ज्ञायेति । ज्ञाया राक्षसत्वेन प्रती-
प्रतीयमाना भवहेतुः न त्वनात्मत्वेनानात्मीयत्वेन च प्रतीयमाना-
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं स्तुतिं निन्दाहेतुभूतरागद्वेषाभावाय चिदाचिदात्मके प्रपञ्चे
चिदाचिद्वैदमुक्त्वा कृत्स्नस्य भगवदात्मकत्वं भगवतः सर्व-
विधकारणत्वं च प्रतिपादयति । आत्मैवेति । आत्मा परमात्मा
सृज्यते सृजतीति उपादानत्वं निर्मितत्वं च दर्शितम् ॥ ६ ॥

तस्मादहोति । अग्रह्यात्मकं वस्तु न प्रामाणिकमित्यर्थः ।
त्रिविधा समवायसमवायिनिमित्तरूपकारणमेव विषया मतिरा-
त्मानि परमात्मनि मूलप्रमाणशून्या तस्यैव सर्वविधकारणत्वा-
द्विषयः । परमात्मन एवोपादानत्वे तस्य गुणत्रयकालव्यव-
हृत्यर्थमाह । इदं गुणमयमिति । गुणमयं सर्वं मायया कृतं प्रकृति-
परिणामरूपं परमात्मस्वरूपे प्रकारिणि मयि कृतमित्यर्थः । शरीर-
भूतचिदचिद्विद्वां गुणत्रयतद्व्यवहृत्वादिदोषाः परमात्मानं न
स्पृशन्तीत्यभिप्रायः ज्ञानविज्ञाननैपुण्यं प्रकृत्यात्मविवेकज्ञानं ब्रह्मा-
त्मकत्वं विज्ञानकौशलम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमह्रीराधवाचार्यकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवं वेत्ता तत्सारव्याख्या प्रशस्याः अपहर्त्रादयस्तु
निन्द्यास्तथापि प्रशंसानिन्दे न कुर्यादित्याह । परेति । परस्या-
व्यस्य स्वभावकर्मणि स्वभावानुगुणानि वानापहारसहक्रियाद्या-
त्मकानि कर्माणि न प्रशंसन्त्यापि गर्हयेत् किं तु विश्वस्वैकारमात्रं
महन्तर्यामिकं मच्छरीभूतं पश्येदित्यर्थः । शरीरभूतं च जगत्प्रकृत्या
पुरुषेण च द्वयात्मकं पश्येत् एवं चिदचिद्वैश्वरयाधारस्य-
ज्ञानेन रागद्वेषनिवृत्त्या स्तुतिनिन्दानिवृत्तिरिति भावः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतायाश्चात्र कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्यथा त्वनर्थ इत्याह । परस्वभावकमांशीति । यः प्रशंसति निन्दति च नः मन्वति देह अभिनिवेशनः आत्माभिमानास्त्रायांदाशु भ्रष्टये स्त्रायोऽत्र स्त्राधिकता ज्ञानयोगः ॥ २ ॥

असत्याभिनिवेशस्य स्त्रायोऽत्र हेतुमुपपादयति । तेजस इति । तेजसशब्दोऽत्राहुःकार्थं देहात्माभिमाने लक्षणाया चर्तते तन्मिनिद्रया तत्तुल्यया अविद्यया देहविलक्षणतामवायात्स्याज्ञानेन आपन्ने प्राप्ते सति पिण्डस्थो देहस्थोऽपि जीवः नष्टचेतनः लुप्तसंज्ञानः मृत्युं वा वाशब्द इवार्थः मृत्युतुल्या मायां सूक्ष्मरूपां प्रकृतिं प्राप्नोति प्रकृत्या तिरोहितो भवति नानार्थदृक् नानाविधदेहात्माभिमानो पुरुषः प्रबुद्धोऽपि तद्वत्तत्त्वज्ञानविरहात्सुप्तकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु देहभोग्यामात्मन्यारोपेण स्तुतिदिन्द्योरित्यमनर्थहेतुत्वेऽपि तेषां नद्वैतत्वं पश्यतो निन्दतस्तुवतश्च न कोऽप्यनर्थ इत्यत आह किं भद्रमिति न वसत्येकरूपतयत्यवस्तु तस्य द्वैतस्य भिन्नस्य नाताविशेषस्य देहस्यात्मवस्तुव्यतिरिक्तत्वाविशेषात् किञ्चित् किं भद्रं किं मङ्गलं किं वाऽभद्रं देवादिशरीरस्य कस्यादिशरीरस्य च प्रकृतिपरिणामरूपत्वाविशेषाद्विषेकगमादिकालकृतावस्थाविशेषाच्च भद्रत्वाभद्रकूपेषु किमभद्रत्वादिविन्तयेत्यर्थः वाचोदितं देवादिशब्दोदितं मनसा ध्यातम् अहमभिमानारूपं देहादिशरीरे तद्वस्तुतः देहगतदेवत्वादिकमात्मन्वसत्यमित्यर्थः अतो देहदृष्ट्यात्मदृष्ट्या च न स्तुतिनिन्दे युक्ते इति भावः ॥ ४ ॥

नन्वात्मनि देहगताकारस्यासत्त्वे कथं तर्हि तदभिनिवेशमात्रेणानर्थ इत्यपेक्षायामनर्थक्यमात्राणांमनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तमुक्तोपपादयति। आत्मा आत्मा आत्मा चैव प्रतीयमाना भयहेतुर्नत्वात्मच्छायेति प्रतीयमाना भयो न प्रत्याह्वयः प्रतिशब्दः स च गिरिगुहागतसत्त्वात्तत्त्वात्वेन प्रतीयमानोभयहेतुर्नत्वात्मीयत्वेन प्रतीयमानः आमासः स्त्रायो वाचकवर्गः स च जाग्रदवस्थाप्रतिपन्नतुल्यतया प्रतीतो भवेदुत न तु स्त्राप्रतया असन्तो ह्यर्थकारिणः स्वयमकार्यकररूपा अपि अथवावद्गुह्यमाणाकार्यकरा भवन्ति एवं देहादयो भावा अथो आत्मतया प्रतीयमाना आभ्युनः मृत्युरत्र प्राकृतप्रलयः आप्रवयादित्यर्थः । भावं संस्तुतिमयं यच्छेति ॥ ५ ॥

एवं स्तुतिनिन्दाहेतुभूतरागद्वेषाभावाय चिद्विदात्मकप्रपञ्चे चिद्विज्ञेदेमुक्तत्वात् कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मापादानकत्वेन तदनस्यत्वाच्च न स्तुत्यादीत्याह । आत्मैवेति साक्षात्प्रतिभः । आत्मा भ्रमपुरुषः तदेकात्मकं ब्रह्मात्मकं चिदं विश्वमात्मैव परमात्मैवेत्यर्थः । तदुपपादयति । सृज्यत इति । स्वयं चिद्विद्विज्ञिष्टाकारेण सृज्यते प्रावते ह्रियत इत्येतैः पदैरुपादानत्वमुक्तं सृजतीत्यादिभिर्निमित्तत्वं तच्च विशेषाकारणवैल्यवगतं तत्र प्रभुरित्यनेन उपादानत्वोपयुक्तं सर्वशक्तिमत्त्वं विवक्षितं प्रभुः समर्थः सर्वशक्तिरिति यावत् रक्षत्वरक्षकत्वयोरैकस्मिन्नुपपत्तिद्योतनाय विश्वात्मैर्युक्तम् आत्मा श्रुतः अविद्यया प्रज्ञासनेन धारकः कर्मानुगुणं तत्त्वमेव हीश्वरस्य रक्षकत्वं नाम विश्वस्य शरीरत्वोक्त्या साक्षाद्ब्रह्मत्वं तद्ब्रह्मात्मात्मान इति कञ्चित् हीरगवधमांशां तद्ब्रह्मा शरीरिपयस्त्वत्वं नाम तन्निर्वाहक-

त्वमेव ईश्वर इत्यनेन कृत्स्नस्य जगतः सहायस्य तद्विभूतित्वावगमासदिच्छाप्रतिपातकाभावः फलित इति ॥ ६ ॥

तस्मादिति । तस्मात्स्त्रानिष्टस्याब्रह्मात्मकस्य वस्तुनोऽभावात् यद्वा ब्रह्मण्य एव कृत्स्नप्रपञ्चोपादानत्वादिश्वकारणं तस्यैवावस्थितत्वादस्यस्मात्पृथक् सिद्धादात्मनो ब्रह्मणः संकाशादस्यः पृथक्सिद्धो भावः न हि निरूपितः अन्यस्मादात्मा पृथक् सिद्धः तच्चात्मनः पृथक् सिद्धमित्येवं न निरूपयितुं शक्यमित्यर्थः । ननु वैशेषिकादय ईश्वरस्य निर्मलत्वमेव मन्यन्त इति कथं तस्योपादानत्वमपीत्यतस्ताद्विराकुर्वन्नाह । निरूपितेति । अविद्यासमवायसमवायिनिमित्तरूपमिथः कारणभेदाविषया आत्मानि वैशेषिकाद्यात्मनि मातिराभातिः प्रतीतिरिति यावत् निर्मूला प्रमाणाशून्येति निरूपिता यद्वा जगत्कार्यं चैकारण्येन मिथोऽभिज्ञेन भवितव्यमित्येवं निरूपिता मातिर्निर्मूलत्वेत्यर्थः । प्रमाणाभावोऽपि युक्तेरेव मूलमिति न वाच्यं कालवृत्तसंयोगं प्रति कावस्यैकस्यैव निमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वस्य तैरप्यवश्याप्युपगम्यत्वादिति भावः यद्वा यतोऽन्योऽन्यो भावो न निरूप्यस्ततो निन्दाप्रशंसोपेक्षारूपेण अविधविषया प्रतीतिर्भ्रमात्मकेत्याह । निरूपितेति । निर्मूला प्रमाणाशून्या केवलं भ्रमरूपेति यावत् निरूपिता निश्चिता ॥ ७ ॥

ननु परमात्मन उपादानत्वे विकाराभयत्वापत्तिरित्यत आह । इदमिति । इदं परिदृश्यमानं अविधं निन्दाप्रशंसोपेक्षाविषयत्वेन प्रतीयमानं यद्वा सर्गस्थितिस्वरूपावस्थायुक्तं जगद्गुणमयं सत्त्वादिप्रकृतिगुणविकाररूपं विद्धि अतो विकाराः परिणामादयो गुणगता एवेति भावः गुणमयस्य कथं परमात्मोपादानकत्वमित्यतस्तद्विज्ञिनिष्टि । मायया कृतं मायया सङ्कल्परूपेण ज्ञानेन गुणेषु प्रविश्य कृतमतउपादानत्वमप्यनिरुक्तं तस्य सर्वोत्पत्ताविति भावः । एतदिति । ज्ञानविज्ञाननैपुण्यं ज्ञानं प्रकृतिपुरुषयोः परस्परवैलक्षण्यज्ञानं विज्ञानं तात्पर्यात् परमपुरुषस्य विवक्षयात्त्वज्ञानं तत्र नैपुण्यं कौशल्यां विद्वान् निन्दति नापि च स्तौति किं तु स्वयंवद्गुणदोषाभिनिवेशरहितश्चरति चरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेः परमस्वातन्त्र्यं तदधीनसत्ताकत्वेन जगतोऽत्यन्तमस्वातन्त्र्यमेतादृशतत्त्वज्ञानेन सत्यवन्धनवर्तनं नाभेदज्ञानेनेत्यादिकमुपविशत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ दुर्जनस्वभावतत्कृतपापकर्माप्रशंसननिन्दाभ्यां सज्जनस्वभावतदनुष्ठानपुण्यकर्मस्तुत्यनिन्दाभ्यां चावश्यमवश्येन पुरुषयेति शिक्षयति । परस्वभावस्यादिना । परोऽपरमात्मनोरित्यतः परः शत्रुः जीवब्रह्मयोर्वैलक्षण्यसत्यतायाः असहमानित्वादिति शेषः । तस्य यः स्वभावः यानि तदाचरितानि पापकर्माणि तानि सर्वाणि न प्रशंसेत न प्रशंसयेच्च निन्देत निन्दयेच्च किञ्च परः परमात्मा परधीनारायणो स्वभावः आत्मा मनो यस्य स तथा यद्वा परो जाकवाहो ज्ञानी तस्य स्वभावः तेनाजीयांति पुण्यकर्माणि च इतरेन गर्हयेत् स्वयं न गर्ह्य प्रत्युत प्रशंसेत प्रशंसयेच्च एतादृशः पुरुषो बुद्धिमान् इति तत्राह । विश्वमिति । प्रकृत्याचैतनया पुरुषेण हिरण्यगर्भेण सह स्थितं विश्वमेकेन

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परमात्मानात्मकं व्याप्तिमकार्मकं पश्यन् स यथार्थज्ञानी भवि-
तेषां न दुर्लभ इति मनेन तथा पश्यत एव यथार्थज्ञानं
भवतीत्युक्तं भवति ।

न प्रशंसते निन्द्यास्तु प्रशंसायैव निन्दयेत् ।

उभयं यः करोत्येतदसत्यास पतञ्जलः ॥

यः प्रशंस्यन् प्रशंसेन्नित्यो येन न निन्दते ।

सोऽपि तद्वदधो याति यतोऽरिवदुदासकः ॥

इति वाक्यात् परस्वभावकर्मणां प्रशंसा निन्दा च न
कार्येति प्रतीतार्थः किं न स्यादिति यं शङ्का दूरात्सारितेति
ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

उक्तार्थानङ्गीकारे बाधकं माह । परस्वभावेति । परोऽन्यो हरि
विमुखत्वेन निन्द्यस्तस्य स्वभावकर्माणि स्तौति परो वरणीय-
स्तस्य भीमद्विजयः तस्य स्वभावकर्माणि निन्दति स पुरुषः
असत्यामिनिवेशतो मिथ्याज्ञानामिनिवेशतः स्वस्यानाङ्गद्वये अन्ध-
तमो यातीत्यन्वयः यः प्रशंस्यन् प्रशंसेद्विद्यादेरस्याप्युक्त-
मुपायः ॥ २ ॥

असत्यामिनिवेशे निमित्तमाह । तैजस इति । निद्राशब्देन
निद्रा सुनिद्रा विविधा निद्राचपते तत्र निद्रा स्नापपरपर्यायाः
सुनिद्रा मरणकाव्यिता तथा चैवमस्य श्लोकस्यार्थः तैजसे तैज-
साङ्कारकायै भोत्रादीन्द्रियगण्ये मनसि च निद्रा दैनंदिनस्ना-
येनापन्ने सुते सति पियङ्गस्यो जीवो गृह्येततः सुप्तो भवति
सदा स्नापे जाग्रतामन्योऽवरेच्छया प्रबोधितमनोगतसंस्कारज-
न्यत्वान्मायां स्वप्नं प्राप्नोति सुनिद्रापक्षे मृत्युं मरणं
प्राप्नोति नानाविधसंस्काराविष्टमनः स्वप्नदशायां नानाधर्मदं
दृष्टं हि जाग्रदाद्यवस्थायां किमु वयं नमिति भावेनाह । नदिति
तन्मन एव नानार्थदं नानाविधविषयप्रत्यासक्तं हि प्रसिद्धत्वात्मन
एव मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति भावः

तैजसाङ्कतेर्जात इन्द्रियग्राहके परात् ।

निद्राया वशमापन्ने जीवः स्थान्तृचेतनः ॥

अतो विष्णोर्वंशे सर्वे तेन व्याप्तमिति स्मरेत् ।

इति निद्रा चैव सुनिद्रा च द्विधा निद्रा प्रकीर्तिता
तत्र निद्रा भवेन्नित्या सुनिद्रा मृतिकालगेति मनोमात्रस्वरूपत्वात्
स्वप्नो भावेति कथ्यते इत्येतर्थावयवैकं एवार्थोऽङ्गीकार्य इति ॥ ३ ॥

अवस्तुनो नित्याप्रतिहतलक्षणवस्त्वज्ञानतो द्वैतस्याशुभस्य
मिथ्याज्ञानिनः पुंस आशीर्वादादिना किं भद्रं भवति काल-
शुण्णात् स्नाद्गुणात् भवति चेदपि तत्किमेवात्यल्पमेव भद्रवद्-
भद्रमपि विशेषापादकं न भवतीत्याह । किमभद्रमिति । नित्यमशु-
भात्मनः तस्य विशेषतः अभद्रं किं न किमपि भवति
चेदपि तत्किमेव यतवतोऽपि मायावादिनः स्वयोग्यावा-
धिक्येन न भवतीति यस्मात्तत्तस्मादशुभं जीवमुद्दिश्य सज्जनं
वाचोदितमुक्तं मनसा शुभादिकं भवत्विति ज्ञातं चिन्तितमपि
अनृतमसत्यमेव विशेषापादकं न भवतीत्यर्थः । अनेन वैष्णवेना-
द्विष्णवमुद्दिश्य तत्प्रशंसादिवदाशीर्वादिकं न कर्तव्यमित्युक्तं
भवति "उच्यते ज्ञायते वापि कुतश्च प्रति यच्छुभम् । असत्यमेव
भवति स्वभावोऽसत्त्वमेव यदिति वचनात् द्वैतनिषेधोऽत्र
क्रियत इत्यन्यथा व्याख्यानं चक्षुःसूचितेन एकं तु शुभमुद्दिष्ट-

[१७५]

मशुभं द्वैतमुच्यते । पुंसोऽशुभस्य किं भद्रं किमभद्रं विशेषतः
सर्वदा शुभरूपत्वाद्विशेषोऽस्य एव हीति वाक्येन निरस्त-
त्वादुपेक्षायामिति भावः ॥ ४ ॥

ननु स्वभावतोऽशुभजीवस्य सदाप्यशुभरूपत्वात् अन्यस्मा-
च्छुभाशुभयोरेकत्वात्साक्षिष्यशुभवचनादेरप्यनृतत्वादशुभदेहा-
दिकमपि नाशुभकारणमिति तत्राह । ज्ञायाप्रत्युदकाभासा इति ।
हि शब्दोपायाद्यर्थे यथा च्छायाप्रत्युदकाभासा जीवमपेक्षयासन्तोऽपि
निःशका अस्यकारिणोऽर्थकारिणो हृष्टाः एवं देहा-
दयो भावा अमङ्गला अस्वाभ्युत्थतोऽन्ध तमः प्रवेशपर्यन्तं मय-
मित्युपलक्षणं शुभाशुभफलं यच्छन्ति अशुभजीवानामिति शेषः
नीहारः प्रत्युदञ्चैव धूममिव शङ्क्यते इत्यतः प्रत्युदकं नीहारः
आभासाः सूर्यकान्तादयः नेदं रजतमितिवन्नेयं ज्ञायेति
बाधकप्रत्ययानुदयात् एतद् दृष्टान्तेन न देहादीनां मिथ्यात्वं
विवक्षितं किन्तु निःशक्तत्वेमेव व्यपेक्ष्य जीवं देहादिनिःशक्त-
त्वादस्त्वपि पुनः शुभाशुभं तृणां यच्छेदेव शुभाशुभं छाया-
नीहारकाभासा निःशका अपि कार्यदाः एवं शुभादिदेहादेर्म-
वेत्कार्ये शुभादिकम् एतद्वचनाद्वयमभयमिति वा पदच्छेदः ॥ ५ ॥

सत्यसङ्कल्पेन सत्यकर्मणा निरस्तकुहकेन परमेश्वरेण सृष्टत्वा-
दिदं सर्वं सत्यं न मिथ्यामृतमिति भावेनाह । आत्मेवेति । प्रकृत्या-
द्युपसर्जनं विना सज्जनादिकर्तुः समर्थ इत्यर्थे एव शब्दः परमात्मे-
वेदं सर्वं सृजति प्राति हरति विश्वात्मा स्वयमेव आत्मनैव सृज्यते
प्रायते द्वियते च दीपादीपान्तरवत् ईश्वर इत्यनेन कर्मकर्तृत्वविरोधो
परिहरति प्रभुरित्यनेन च मनुष्येष्वेतावन्तं कालं स्यास्यामीति
चिन्तनमेवात्मनस्त्राणं नान्यदस्यदृष्ट्यामिवात्समर्थत्वाच्चेति
सूचयति दीपादीपान्तरं यद्वास्तुष्टिरीशस्य कील्यते एतावत् काल-
माश्रित्ये मानुष्येष्विति चिन्तनं विष्णोस्त्राणं समुद्दिष्टं स्वस्यैव
संछयेव तु दीपादीपान्तरस्येव ह्येकीभावश्च संहितरिति वचनात्
अविद्यया चिन्तमतिः स्वात्मानं सृजतीत्यादिकुर्मन्तं निरस्तमि-
त्यादिवोद्धव्यं द्वियत इत्यनेन दीपान्तरस्य दीप इवेकीभावः
संहार इति दर्शयति—

पूणमदः पूणमिदं पूणापूणमुच्यते ।

पूणस्य पूणमादाप पूणमेवावाशिष्यते ॥

इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

ननु हिरण्यगर्भादेः सृष्ट्यादिवादिनि वेदे जगति कथं
हरेरेव सृष्ट्यादिकमवधीयत इति शङ्कां धिक् कुर्वन्निष-
परिहरन्नुपसंहरति । तस्मादिति । यस्मात्तिरवकाशप्रमाणवत्ता-
द्विरेव सृष्ट्यादिकर्ता तस्मादमुष्मात् आत्मनो हरेरेवो
भावः सृष्ट्यादिकर्ता न निरूपितः कुत्रापि वेद इत्यन्वयः ननु
पितेव पुत्रादेरेरेपि सृष्ट्यादिकर्तान्यः किं न स्यादित्यतो
वाह तस्मादिति यस्मात्स्वात्मनैव स्वयं सृज्यते इत्यादिकं प्रामाणिकं
तस्मादात्मनः परमेश्वरस्य भावः सृष्ट्यादिकर्तामुष्मादेरेवो
नास्ति—

सृष्टिस्थितिश्च संहारो भावनं समुदाहृतम् ।

तद्यः करोति पुरुषः स भाव इति कीर्तितः ॥

इतिवचनात् भावः शब्दस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वशब्दवाच्यत्वं सिद्धम्
अनेनोक्तशङ्कायाः कः परिहारः ज्ञायात् इति तत्राह । निरु-
पितेति । अनेन सृष्टिस्थितिसंहार इति त्रिविधा मतिर्विद्वज्जिज्ञेव

श्रीमद्विजयस्वजतीर्णकृतपदरत्नावली ।

निरूपिता निमूला प्रमाणावर्जिता—

अन्यस्मात्सृष्टिसंहारौ स्थितिश्च परमात्मनः ।

निरूपिता न विद्वद्भिः प्रमाणाभावात् हरेरिति

विद्वद्भिरिति विशेषणादासुरमत एव तथा प्रतिमानमिति ज्ञायते परमात्मनः सत्त्वादिगुणरहितत्वादन्यतः सृष्ट्यादिकं न युक्तं गुणस्य गुणवत्त्वादन्यतो युज्यत इत्याशयेनाह । इदमिति । भावसा हरेरिच्छया कृतमिदं त्रिविधं सृष्टिस्थितिसंहारा- इति त्रित्वसंख्याविशिष्टमात्मनि जीवे गुणमयं सत्त्वादिगुणा- धीनं विद्धि न परमात्मन इति शेषः—

गुणसम्बन्धयोगानामुत्पत्त्याद्याः स्युरन्यतः ।

सर्वदा निर्गुणस्यास्य सर्गाद्याः स्युःकुतोऽन्यतः ॥

इति अतो विशेषः कल्पत इति अनेन सत्त्वादिगुणेषु कार- गात्वेन सिद्धेषु कथमन्यो भावो नास्तीति समञ्जसं स्याद्वि- यमाशङ्का परिहृता विद्यीति पुरुषार्थोपायाङ्गत्वादिदमेवावश्यं ज्ञेयमिति निर्धारयति माययेत्यनेन गुणानामचेतनत्वेन स्रतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कार्येषु प्रवर्तकत्वेन हरेर्मुख्यकारणात्वमेव धृतम् ॥ ७ ॥

परब्रह्मावेत्यादिशिक्षितज्ञानफलमाह । एतद्विद्वानिति । मधु- तमेतद्विद्वान् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ तादृशे भक्तियोगे बाह्यदार्ष्टिं परित्याज्यते मयवा भक्ति- योगस्य सुगमतां सुफलतां च दर्शयिष्यन् दुर्गमादिरूपं ससाधने ज्ञानमाह । परस्वेति । प्रकृत्या पुरुषेण सह विश्वमेकात्मकमिति आदावन्ते जनानां सद्वाहिरन्तःपरावरमित्यादिसप्तमस्कन्धान्त- व्याख्यानरीत्या वस्तुतस्तु तत्सर्वोपपत्ती यः परमात्मा स एवैक आत्मा यस्य तथाभूतं पश्यन् वक्ष्यते च ज्ञानं विवेक इत्या- दिभ्याम् ॥ १ ॥

स्वार्थात्परमात्माभिनिवेशात् असति ततोऽन्यस्मिन् कल्पिते नानावयविनि ॥ २ ॥

किञ्च तैजस इति । परमात्मैकदृष्ट्यभावेन नानार्थदृक् पुमान् कदाचिद्वह्निर्नष्टचेतनः सन् मायां लौकिकमायामथतुल्यं माया- लयमगवदचिरस्थायिकमथ स्रष्टुं यद्व्याप्नोति कदाचिद्वह्निर्नष्ट- रपि नष्टचेतनः सन् मृत्युं मृत्युतुल्यं सुषुप्तं वा यद्व्याप्नोति तद्वदेव मायां तादृशं जन्मादिरूपदेहाद्यभिनिवेशं मृत्युदेहप- रित्यागं च प्राप्नुवन् भ्रमतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

आवाधितोऽपि ह्याभास इति सप्तमान्ताख्यानरीत्यैव पृथ- गवयविलक्षणद्वैतस्यावस्तुतया स्तुतिनिन्दयोर्निर्दिष्टत्वं प्रपञ्च- यति सार्द्धः षड्भिः । किं भद्रमिति । तत्परमात्मचेतन्यादन्यत- अवयविरूपं द्वैतम् ॥ ४ ॥

ननु यदि परमात्मैव सर्वप्रापयवी ततोऽन्यत्रास्येव तर्हि कथं शशविशायतुल्ये तस्मिन्भ्रमनिवेशः स्यात् तेन वा कथं भृश इत्याशङ्क्याह । छायेति ॥ ५ ॥

विश्वस्वैकारमकत्वं योजयति । आत्मैवेति द्वयेन । प्रभुः तत्तत्क- त्तियुक्त आत्मा स्वयमेव तर्हिदं विश्वमवयविरूपं सृजति अतः स्वयमेव सृज्यते प्रकाश्यते इत्यर्थः एवं आति आयत इत्यादि ॥ ६ ॥

तस्माद्विश्वस्मिन् यः कश्चिदपि भावः स परमात्मनो नान्यो निरूपितः कारणं विना कार्यस्यासिद्धत्वादिति भावः । तर्हि तस्यैव विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह । अन्यस्मादिति । तथाप्य- चिन्त्यशक्त्या निर्विकारत्वेन स्रत एव तत्तद्भावात् तस्यान्य- त्वमिति भावः । यात्विषमाध्यात्मिकादिकया त्रिविधा मातिः प्रती- तिस्ततोऽन्यत्वेनाविवेकिभर्तृकीपता साध्यात्मनि शुद्धे निमूलेव वस्तुतस्तत्तत्सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ ७ ॥

कथं तत्राह । इदमिति सार्द्धं तस्मादुपक्रान्तमेव फलित- मित्याह । एतदिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारोर्धेर्दशिनी ।

अष्टाविंशे ज्ञानयोगे जगन्मिथ्यात्ववादिनाम् ।

अद्वैतदर्शिनां प्राकृत्यत्तु प्रभुः सर्वमतं ब्रुवन् ॥

वेदाष्टसङ्ख्याधिकविध इति मते जगत् स्यात् सदसत्त- येत्युभे । किमस्ति नास्ति व्यपदेशभूषितमित्युक्तिरस्यैव विश्वे- हरेरपि । अद्वैतदर्शिनां ज्ञानिनो हि द्विविधा भवन्ति । विश्व- स्यास्य परब्रह्मोपादानकत्वेऽवश्यं व्याख्येये परिणामवादे ब्रह्मणो विकारप्रसक्तेस्तमनङ्गीकृत्य विवर्त्तवादेमेवाङ्गीकुवाण्या ब्रह्मणो निर्विकारत्वं विश्वस्यास्य तु मिथ्यात्वमाचक्षते सत्त्वेकं । अन्ये तु प्रकृतेः स्वशक्तित्वात्तद्वद्वारैव परब्रह्मणो जगदुपादानत्वमत- स्तस्याः किल विकारित्वेऽपि स्वरूपतस्तदतीतस्य परब्रह्मणो निर्विकारत्वमेवेति परिणामवादे किल न कापि क्षतिः । तथाचोक्तं भगवता । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः फालो ब्रह्म तज्जिह्व त्वहमित्यतः सत्यपि द्वैते प्रकृतिकार्याणां तदनन्वत्त्वात् प्रकृतेश्च परमेश्वरानन्वत्त्वात् पर- मेश्वरस्य तु बहुमुर्तित्वेऽप्येक्याद्वैतमेव ब्रह्मत्याहुः उभयेषामेव ज्ञानित्वेऽप्युत्तरे एव श्रीभागवतसंमतमताः । पूर्वेषामपि मध्ये ये भगवद्विग्रहभक्तधामनामाद्यतिरिक्तपदार्थानामेव मिथ्यात्वं व्याचक्षते तेषां मतमादिभरतचरितादौ कचित् कचिदुद्दिष्ट- मिति तन्मतमपि सर्वमतजिज्ञासुमुद्धवमाह । परब्रह्मावकर्मा- र्णाति पञ्चभिः । ततः परमध्यायपरिसमिपर्वन्तं विवर्त्तवा- दिनां परिणामवादिनाञ्च मते व्याख्यानं तुल्यमेव किन्तु अस- दादिशब्दैर्विवर्त्तवादिनां मते अवश्यैवोच्यते परिणामवादिनः मते तु असर्वकालसत्ताकं वस्तुत्पत्त इत्येतावानेव भेदो द्रष्टव्यः कार्याणां सत्त्वेऽप्यचिरस्थायित्वमसत्त्वमेवेति परिणामवादिनः कार्याणां मिथ्यात्वमेवासत्यत्वमिति विवर्त्तवादिनः आहुरिति तत्र तत्र विवेचनीयमिति ॥ १ ॥

विपक्षे दोषमाह । परेति । स ज्ञानी स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठा- ज्ञायात् असति मिथ्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥

भ्रंशमेव दृष्टान्तेन दर्शयति । तैजसे राजसाद्वैकारकार्ये इन्द्रियगणे निद्रया स्नापेन आपजे अभिभूते सति पिपदस्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्रष्टुं प्राप्नोति ततो मनस्यपि जीने सति नष्टचेतनः सन् मृत्युं वा मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं वा प्राप्नोति यथा तद्वदेव नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी विश्वे- लयञ्च प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥

ओमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्वैतस्यासत्यतया स्तुतिनिन्दयोर्निर्विषयत्वं प्रपञ्चयति सार्धः
षड्विंशः किमद्वैतमिति । अवस्तुन इति मद्रग्रहधामनाममकारादिकं
चिद्रूपत्वाद्भवत्वेव तद्विषयस्यैतस्यसम्बन्धियद्वाचा उदितेयम-
नसा ध्याते तत् सर्वमनुते किं मद्र किं वा अमद्रं कियद्वा मद्र-
मित्यन्वयः यतस्तुतिनिन्दे स्यातामिति भावः । एवमग्रस्यस-
च्छन्देन चिद्विभवं ज्ञेयं व्याख्यान्तरं सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैक-
रसमूतय इति तासां मध्यं साक्षाद्ब्रह्मगापावपुरो हीत आस्य
जानन्तो नाम चिद्विचिन्तेति प्रयुज्यमाने मयि तां शुभां भाग-
वतीं तनुमिति मान्निर्कृतं तु निगुणमिति निगुणां मदपाभय
इत्यादिवचनेभ्यो गुणातीतत्वेनावगमिमित्तवपि वस्तुष्वनृतत्वप्र-
सक्तिः स्यादतस्तत्रोपादेयम् ॥ ४ ॥

ननु यदि द्वैतमसत्यमेव कथं तर्हि घटपटादिमयस्य तस्या-
र्थक्रियाकारित्वं तत्राह । ज्ञाया प्रतिविम्बं प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः
आभासः शुक्तिरजतादिः एते खल्वसन्तोऽप्यर्थकारिणो यथा भव-
न्ति तथैवासदपि द्वैतमर्थक्रियाकारित्वर्थः । एवमेव देहादयो भावा
मिथ्याभूता अपि आसृज्यतो मृत्युर्व्यस्तत्पर्यन्तमेव मयं संसार
दुःखमयं यच्छन्ति जीवेभ्यो वदति ॥ ५ ॥

ननु च सृष्ट्यादिभूतिमिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्यं स्या-
त्तत्राह । आत्मैवेति द्वाकृषाम् । सृज्यते सृजतीति सृष्ट्यादेः कर्तापि
कर्मोप्यारम्भेव न द्वैतं ततोऽन्यदिति भावः प्रायते पालयते ॥ ६ ॥

आत्मनः परमात्मनः सकाशादन्यो भावः पदार्थो न आत्मनः
कीदृशात् अन्यस्मात् सृज्यादिवस्तुव्यतिरिक्तात् अविद्या आध्या-
त्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिः निमूलेति यदि परमात्मैव विश्वम-
भूत् तदा परमात्मनैव विध्याभावात् कुत आयातमेतद्विध्यमिति
निमूलेत्वम् ॥ ७ ॥

ननु कथं त्रैविध्यं प्रतीयते तत्राह । मायया कृतं मायया दुस्तर-
श्चेत्येति परिणामवादिनः मायया अज्ञानेनेति विवर्त्तवादिनः अत
एतन्मदुदितं मनुकं ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं विद्वान् जानन् सूर्यं धत्
सगो भूत्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

ओमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वायांवाप्तिवर्तुहि स्वाप्तां भगवतोदिता ।
अष्टाविंशे तु स्वस्यैव स्वातन्त्र्यं जगतो न हि ॥
अस्वतन्त्रस्य देवदेगुणदोषधिया कचित् ।
स्तुतिनिन्दे न कर्तव्ये हरिरित्यादिदेशः ॥

पूर्वाध्याये स्वपूजयेव भगवता स्वमक्तस्य सर्वपुरुषार्थप्रा-
प्तिरुक्तेदानीं तस्य तदेकनिष्ठां द्रढयितुं कदाचित्सत्तत्सङ्गुन देवरा-
जादिगुणदोषधयासञ्ज रागद्वेषौ माभूतामित्येतदर्थमुपदिश्याह
परति । मत्पूजकः परेषां देवराजादिजीवानां स्वभावकर्माणि
सौम्यकौयादीन्स्वभावात् शुभाशुभानि कर्माणि च न प्रशंसेत्
तथा न गदयेन्निरुदयेत् तथाभावे साधनमाह । विश्वमिति । एकोऽ
निशयसाम्यशून्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स्वतन्त्रसत्ताभयो भग-
वान्नास्मान्तर्धामी उपादानकारणं वा यस्य तत्तथाभूतं मज्जिय-

म्यत्वेन मनुपादानकत्वेन मदनतिरिक्तं चेतनरूपं सर्वं जगत्स-
द्यन् पृथक् स्वतन्त्रत्वेन देवादिवर्शने तु गुणबुद्ध्या द्वेषः स्वाद्भ-
गवदात्मकत्वनास्वतन्त्रत्वेन च दर्शने तु नोभयं स्यादिति भावः
ननु तथा ब्रह्मादिश्वपचान्तदेहेषु भेदस्य शास्त्रसिद्धत्वात्कथ-
मेकात्मभावनेति चेत्तत्राह । प्रकृत्येति । उक्तसर्वविधेदेहानामष्टवि-
धप्रकृतकायैवाविशेषादैकात्म्यमविरुद्धमित्यर्थः नन्वेवमपि सर्व-
देहेष्वात्मन एकत्वे सर्वान्तर्बृत्तिसुखदुःखादिज्ञानं सर्वेषां समानं
स्यादहन्त्वमयमित्यादिप्रत्ययानां विभागाभावश्च स्यात् आत्मनः
प्राते देहं स्वरूपतो भिन्नत्वाङ्गीकारे नानात्मकत्वमेव विश्वस्य
स्यादिति चेत्तत्राह । पुरुषेण चेति । भगवदात्मकसनातनतदश-
तभियम्य तसन्त्रस्वरूपत्वेन जीवचेष्टाक्षरादिशब्दाभिधेयेन
पुरुषेण पुरुषत्वेन चैकात्मकत्वमुक्तस्वरूपस्य सर्वदेहेषु समा-
नत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

उपदिष्टार्थानङ्गीकारे दोषमाह । परस्त्विति । परः शिवगणेशो-
न्द्रादिदेवविशेषः राजादिः पुरुषविशेषो वा स्नानुकृषमक्तानां
सर्वाभीष्टप्रदोऽयमिति बुद्ध्या तत्स्वभावकर्माणि यः पुरुषः
प्रशंसति तथाऽमक्तानामतिष्ठकरोऽयमिति बुद्ध्या स्नानिष्टकारि-
त्वमयेन परोक्षे तत्स्वभावकर्माणि निन्दति वा स स्नायात् स्नेह
मुमुक्षुणोपादेयादयोत्सवेवदान्तसिद्धसंभवस्तुविषयकवासुदेवात्म-
कत्वज्ञानलक्षणादाशु अश्रयते तत्र हेतुः असत्यमिनिवशत
इति देवमनुष्यादेरिष्टानिष्टदातृत्वकल्पनमसत् तस्मिन्नाभिनिवेशा-
दित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तार्थं दृष्टान्तेन दर्शयति । तैजस इति । तैजसे राजासादेका-
रकार्ये बाह्याज्ञानकरणे इन्द्रिगणो निद्रयाऽऽपन्ने क्षीने सति
पिण्डस्थो जीवो नष्टचेतनो ज्ञानहीनः सन् ईश्वरोद्घोषितमाया-
कार्यमनोगतसंस्कारजन्यत्वान्मायां स्वप्नात्मिकां प्राप्नोति ततस्तु-
च्छभोगानन्तरं मृत्युं सुषुप्तिं मरणं प्राप्नोति यथा तद्व्या-
नार्थेहकं नानादेवमनुष्यादिकृतेष्टार्थान्पश्यति स नानार्थेहकदुःख-
मिभिरास्तुच्छभोगान् प्राप्य संसारी भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ईश्वरव्यतिरिक्तस्य स्वत एवास्वतन्त्रत्वेनावस्तुत्वादन्वेषु-
माशुभकर्तृत्वप्रतीतिरपार्थेभ्युपपादयति । किममद्रमिथ्याभय निः-
सङ्को विचरेदित्यन्तेन । द्वैतस्य परमात्मनोऽन्यस्य देवविशेषस्य
राजादिमनुष्यविशेषस्य वा किं मद्रं भय इष्टमाप्तिरिति यावत्
अमद्रमभयोऽनिष्टं किं स्यात्किंवा स्यान्न किमपीति भावः
तत्र हेतुगमितविशेषणं कथम्भूतस्य द्वैतस्यावस्तुनः अवस्तु-
त्वादित्यर्थः । अवस्तुत्वमत्रास्वतन्त्रत्वमनित्यत्वं वा विवर्त्तितं
तथाभूतद्वैतस्येष्टानिष्टहेतुत्वं यद्वाचा उदितमुक्तं मनसा ध्याते
चिन्तितं वा तदनुतमज्ञानकल्पितमेव न वास्तवमित्यर्थः देवाः
राजानो वा परमात्मनः परस्मात् सकाशादितरत्वेनासिद्धाः अत
एव अत्रैयस्येतासमर्थाः कुतोऽन्येषां तदेतवो भवेयुरिति भावः ॥ ४ ॥

नन्वेवञ्चेत्तर्हि लोके कथं देवराजादिभ्यो भयं प्रतीयते
इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधानमाह । ज्ञायेति । ज्ञाया प्रतिविम्बः
ज्ञायेव वा प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासो मृगमरीचिकादिः
ते यथाऽसन्तोऽपि विश्वादिनैरपेक्षया अविद्यमाना अपि विश्वा-
द्विषापेक्षसिद्धत्वात्तज्ज्ञानविषये अकार्यकारिणोऽपि अर्थका-
रिणः तत्स्वबुद्ध्या दुःखादिकार्यकारिणो दृष्टाः अज्ञानां पशूनां चेति
द्वेषः ज्ञायादीनामन्यथाज्ञानेनैव दुःखादिकार्यकारित्वं ननु ज्ञायादि

प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनाऽऽत्मसंविदा ।

आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेद्दिह ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतदेकतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञानेन ज्ञायायाश्च तत्त्वबुद्ध्या पलायनपतनादिकार्यं हृदये गालि
प्रदानादिप्रतिध्वनेः कार्यं मृगमरीचिकाया जलबुद्ध्या धावनरूपं
कार्यं दृश्यते एवं देवराजादिदेहादयो भावाः कार्यरूपाः अस्तन्त्राः
अनित्या अपि ईश्वराधीनं सर्वमिति ज्ञानाभाववतामामृत्युतः
मृत्युमभिव्याप्य मयं प्रयच्छन्ति तन्नूकज्ञानवतां देहादिव्यति-
रिक्तानां चेतनानां ज्ञानस्वरूपत्वेन भगवदात्मकत्वेन तदधीनत्वेन
च सर्वत्र समत्वाच्च भयादिहेतुत्वमतो देहादिभयादिहेतुत्वमुक्त
मिति भावः ॥ ५ ॥

एवं नानादेवादिभावदृश्यस्य भयहेतुत्वं भूत्वा यथा येन
ज्ञानेन भयं न भवेत्तदेवादिश्यतामित्युद्धविवक्षां ज्ञात्वा विश्व-
मकारमकं पश्यन्निति यदुक्तं तदेव विप्रयाति । आत्मैवेति ।
यस्मात्सर्वं ब्रह्मात्मकं जगत्समादात्मैव परमात्मैवेदं
विश्वं सृजति प्राति हरति विश्वात्मा च स्वात्मनैव सृज्यते प्रायते
ह्रियते एवकारः कारकापेक्षां निराकरोति ईश्वर इत्यनेन
कर्तृत्वविरोधः परिहृतः प्रभुरित्यनेन तस्य सर्वरूपत्वेऽपि सर्व-
दोषास्पृष्टस्वभावत्वं द्योतितम् अनेन परमात्मनो जगज्ज्ञानाद्यभिन्न-
निमित्तोपादानकारणत्वमप्युक्तं "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्ज्ञानिति शान्त उपासीत जन्माद्यस्य यतः
तद्वन्नन्यत्वं मारुतमरुणशब्दादिभ्यः प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादष्टान्तानु-
परोधात्, इत्यादिभ्यस्तिसृष्वेभ्यः ॥ ६ ॥

इत्थं सर्वज्ञः कल्याणसागरो मगवानुद्धवमुपलक्ष्य सर्वमुमु-
क्षुहिताय सर्वशास्त्रसिद्धान्तमुपदिश्येदानीमेकाऽद्वितीयो निर्वि-
शेषश्चिन्मात्रः शुद्धबुद्धात्मा निष्कलत्वात्तन्मृष्ट्यादिकर्ता किं तु
तस्यानादिमायाकल्पित ईश्वराख्य एवोपाधिभूतरजःसत्त्वादि-
गुणकृतब्रह्मविष्णुरुद्ररूपैर्जगत्सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीति केषां-
चिन्मतं निराकुर्वन्नाह । तस्मादिति । यस्मात्प्रवलभूत्यादिप्रमाणा-
वलात् परमात्मैव सृष्ट्यादिकर्ता परमार्थभूतश्च तस्मादमुष्मादा-
त्मनः सृष्ट्यादिकर्तृद्वारेण्यो भावः सृष्ट्यादिकर्तृत्वशून्यः सत्यो-
नहि निरूपितः व्यासादिभिरिति शेषः मुमुक्षुणां मोक्षफलार्थ-
ब्रह्मजिज्ञासां विधाय तज्ज्ञानार्थं जगज्ज्ञानादिकारणत्वस्यैव
अप्रकलशायकसंज्ञितत्वात् अन्यस्मादिति पाठेन अन्यस्मान्माया-
तद्गुणकालकर्मोदिविषयत्वात्तन्मोऽन्यो भावः मायाकल्पित ईश्व-
राख्यः सृष्ट्यादिकर्ता नहि निरूपितः कुत्रापि शास्त्रे इत्यर्थः
उभयस्मिन्नपि पाठे आत्मनि परमात्मनि इयं त्रिविधा भाति-
मायया ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मिका त्रिविधकारणाः प्रतीतिनिरूपिता
मायावादिभिरिति शेषः निर्मूला वेदप्रमाणाशून्या तस्माज्जीवानां
परतत्त्वविमुखीकरणाय तेषां प्रवृत्तिरिति भावः अथवा सर्वात्म-
कत्वाद्यतः परमात्मन एव सर्वविधकारणत्वे तस्मादमुष्मादामनोऽन्यो
भावोऽब्रह्मात्मकपदार्थः कश्चिन्न निरूपितः एव सर्वकारण-
रूपे आत्मानि सति समवाय्यसमवायि निमित्तमेवेन त्रिविधा-
भातिमतिरुत्तार्किकैर्निरूपिता निर्मूला भूतिप्रमाणाशून्येत्यर्थः ॥ ७ ॥
अन्वेक्षेत्परकृतमेवेदमिति चेत्यर्थं ज्ञान्तवोरादिरूपमिन्तिमि-

त्यपेक्षायामाहाजेन । इदमिति त्रिविधं देवासुरमनुष्यादिरूपमिदं
विश्वं मायया ईश्वराशक्त्या कृतं गुणमयं सत्त्वादिगुणपरिणामं
विद्धि गुणत्रयपीरणागित्वादेव स्वरूपस्वभावभेदादित्यर्थः । उपदिष्ट-
विषयकयथावज्ज्ञानस्य माहात्म्यं कथयन्नुहसंहरति ब्राह्म्याम एत-
न्मनुदितं मया क्तं ज्ञानविज्ञानयोनैर्गुणं निष्कर्षार्थरूपं विज्ञानं
विशेषेण जानन् सूक्ष्मवत् समचित्तः स्तुतिनिन्दारहितः सन्
लोके चरति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमगवान् बोले दूसरे के स्वभाव कर्मों को न प्रसंशा
करे न निंदा करे सब संसार को प्रकृति पुरुष से एक
रूप देखना चाहिये ॥ १ ॥

दूसरे के कर्म स्वभाव की ओ निंदा करता है या प्रसंशा
करता है सो शीघ्र ही असत्य पदार्थों में अभि निवेश होनेसे
अपने मार्ग से भ्रष्ट होजाता है ॥ २ ॥

अहंकार वर्ग जब निद्रा युक्त होजाता है तब शरीर में
रह कर भी चेतना से तट्ट होजाता है तब माया की प्राप्ति
होता है या मृत्यु को प्राप्त होता है किसी प्रकार से
नाना-खुद्दि वाला पुरुष होता है ॥ ३ ॥

अवस्तु जो भेद है तिस में क्या अच्छा है क्या कितना
दुरा है वचन से जो कहा जाता है सो अनित्य है जो मन
से ध्यान किया जाता है सोभी वैसाही है ॥ ४ ॥

पुरुष की कथा तथा प्रति ध्वनि आभास ए सब नहीं रह कर
भी कार्यकारी होते हैं इसी प्रकार से देहादिक भाव भी मरण
पर्यंत भय को दिखाते हैं ॥ ५ ॥

यह सब संसार परमात्मा ही है वही प्रभु सृजने वाला है
वही सृजा जाता है वही रक्षा करता है वही रक्षा किया जाता
है वही विश्वात्मा हरण करता है वही ईश्वर हरण किया
जाता है ॥ ६ ॥

तिससे इस आत्मा से अन्य से कोई भी भाव मात्र नहीं निरु-
पण किया जाता है यह तीन प्रकार की अक्षयात्माहि जो निरूपणा
है सो आत्मा में निर्मूल मालूम पड़ती है यह तीन प्रकार का सब
माया से किया हुआ संसार गुण मय है ऐसा जानो ॥ ७ ॥

मेरे कहे हुये इस ज्ञान को जानने वाला ज्ञान विज्ञान में
कुशलता वाला विज्ञान न निष्ठा करता है न स्तुति करता है
लोक में सूर्य सरी का विचरता है ॥ ८ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषादीपिका ।

एतन्निष्ठमिच्छयायमाह । प्रत्यक्षेणेति । सदाद्यन्तवत् उत
तदसकृति ज्ञात्वा निः सङ्गो विचरेत् आद्यन्तवत्वे प्रमा-
यानि प्रसवेयं अदादि अनुमानेन साधयवत्वेन हृदये

उद्धव उवाच ।

नैऽऽत्मानो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ।

अनात्मस्वदृशोरीश ! कस्य स्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥

आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः ।

अग्निवद्धारुवद्विदेहः कस्येह संसृतिः ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

यावदेहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ।

संसारः फलवांस्तावदपार्योऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥

अधिरक्षामिकृतमाचर्यदीपका ।

पुण्यिषादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदा एवानुभवेन सर्वं दृश्यमाद्यन्तवदसंवेति ज्ञात्वा निःसङ्गस्तदासक्ति-
शून्यः ॥ ८ ॥

ननु यथात्मसंविदा सर्वं दृश्यमसदित्युच्यते तदात्मा स्वप्रकाशो देहादि द्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात्तथा च संसारमतिमासो न घटनेति चोदयति । नैवेति । अनात्मस्वदृशो-
जडाजडयोः अत्र हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः माभूद्वयोरपि तत्राऽऽह ।
उपलभ्यते इति ॥ १० ॥

एतत्प्रपञ्चयति । आत्मेति । अव्ययत्वादिपञ्चविंशत्यैनांशादि-
रागादिपुण्यापुण्याजानपरिच्छेदानामसम्भवं दर्शयति । हेतुहेतुमत्त्वं
तु यथेष्टम् अचिज्जडः अर्थं भावः यथैवाग्निदास्योर्भेदेनानुपलम्भे-
ऽपि दारु प्रकाश्यमेवाग्निश्च प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपीति
न संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि घटत इति ॥ ११ ॥

सख्यं तथाप्युभयोरैवमविवेक एव संसाराजम्बनमित्याह
पञ्चमिः ॥ यावदिति । सन्निकर्षणम् सम्बन्धः नन्वसङ्गस्य कुतः
सम्बन्धस्तत्राऽऽह । अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः । ननु स्वप्र-
काशस्य कथमज्ञानकृतः संसारस्तत्राऽऽह । अपार्योऽपि मिथ्या-
भूतोऽपि केषुच फलवात् फलं स्फूर्तिर्न तु तत्त्वतोऽस्ती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

अधिरक्षामण्यदास्योस्त्रामिविरचिता—

दीपिकादीपिनो दिग्गङ्गा

आद्यन्तवज्जन्मनाशयत् असदिति स्तत्रासत्ताऽप्युपगमे तु
मिथ्याभूतमेवेति ज्ञात्वा । सावयवत्वेनेति पुण्यिषादि आद्य-
न्तवत् । सावयवत्वात् घटादिवत् यत्नैवं तत्तैवं यथात्मेति
निगमेन तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि
वेदेन ॥ ८ ॥

तथा च आत्मनः स्वप्रकाशत्वे द्वैतस्य च जडत्वे सति ।
चोदयति । दूषणमुपन्यस्य पृच्छति । अत्र देहात्मनोजडाज-
डत्वे । उपलभ्यते जन्ममरणोदिसंसृतिरनुभूयते इति अनु-
भवसिद्धस्यापलापयोगादित्यर्थः ॥ १० ॥

एतत् संसाराघटनम् । पञ्चविंशत्यैरिति अव्ययत्वाज्जा-

[१७६]

शाद्यसम्भवं निगुणत्वाद्वागाद्यसम्भवं शुद्धत्वात् पुण्यापायास-
म्भवं । स्वयंज्योतिष्प्रकाशानासम्भवं अनावृतत्वात् परिच्छेदा-
सम्भवमित्यर्थः । इह देहात्मनोर्मध्ये । दृष्टान्तस्यास्फुटत्वाद्यं
भावं इति ॥ ११ ॥

सत्यमित्यङ्गीकारे तथापि द्वयोरन्यतरस्य संसाराघट-
नेऽपि । द्वयोर्देहात्मनोः । अज्ञानकृत इति । अज्ञाने मयं द्विती-
यामिनिवेशतः स्यादिति न्यायेन भगवद्वादिमुक्तवज्जन्ममायाकृत
आत्मज्ञानलोपो देहात्मबुद्धिश्च तत्कृत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

प्रत्यक्षेण ज्ञानानां देहस्याङ्गुल्याद्यवयवानामनात्मत्वं प्रत्यक्षम्
एवमेवेत्यनुमानादवयवान्तराद्यामनात्मत्वसिद्धिः न जायते
अप्येत इत्यादिनिगमः देहस्यावयवभेदे सति अहमित्येकरूपात्मानु-
भवश्च देहस्यानात्मत्वे हेतुः ॥ ८ ॥

अनात्मस्वदृशोः देहात्मनोः ॥ १० ॥

अभिप्रेतं विवृणोति । आत्मावयव इति आत्मस्वरूपस्य परि-
शुद्धत्वेन शास्त्रैरुपपदिष्टत्वात् सुखदुःखानुभवरूपस्य संसारोऽ-
नुपपन्नः देहस्याचित्त्वात् तुःखानुभवः तत्कस्य संसार इत्य-
र्थः ॥ ११ ॥

स्वतः शुद्धस्यात्मनः प्रकृतिसम्बन्धेनाशुद्धत्वात्सं-
सार इति परिहरति । यावदिति । सन्निकर्षणे सन्निकर्षः संसर्गः
अपार्योऽपि आत्मनि स्वत एवाविद्यमानोऽपि अविवेकतः अद्वन्द्वार-
ममकारकृतपुण्यापायाधीनप्रकृतिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायः
अविद्यासंज्ञितं कर्मेति वचनान्तरादविवेकस्य प्रकृतिसम्बन्धहेतुत्वं
कर्मद्वारा ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूर्यवज्जरेदिति दृष्टान्तमुखेनाभिमतमर्थं दाष्टान्तिके स्पष्ट-
यति । प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षादिभिः कृत्स्नमात्रादीदृशरीरजात-
माद्यन्तवत् उत्पत्तिनिधनवदसत् आत्मनोऽप्यस्येति ज्ञात्वा
निःसङ्गः कायसात्वक इह लोकेत्रिचरेषु अङ्गुल्याद्यवयवविच्छेदे-
ऽप्यात्मनस्तददर्शनाद्विज्ञानां देहावयवानामनात्मत्वं प्रत्यक्षम् एवमे-

श्रीमद्गीतावाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेत्यनुमानादवयवान्तराणामनात्मत्वसिद्धिः न जायते श्रियते इत्यादिनिगमः देहस्यावस्थाभेदे सत्त्वगुणमित्येकरूपात्मानुभवा-
दपि देहस्यानात्मत्वसिद्धिः ॥ ६ ॥

यदि देहात्मानौ मिथोऽत्यन्तविलक्षणौ कस्य तर्हि सुखदुःखा-
नुभवात्मकः संसार इति पृच्छति नैवेति । आत्मनो न संसृतिः
स्वतः शुद्धस्वरूपत्वात् नैव देहस्य जडत्वादिति भावः अनात्मस्व-
हशोजडाजडयोस्तत्र हेतुद्रष्टृदृश्ययोर्देहात्मनोर्मध्ये हे ईश ! कस्य
स्यात्संसृतिरित्यनुषज्यते न कस्यापीत्यत आह । उपलभ्यते
इति । सुखदुःखानुभवो दृश्यते ह्यतः प्रत्यक्षविरोधान्न संसृति
रप्यहोतुं शक्येति भावः ॥ १० ॥

संसृत्यसम्भावनायां हेतुत्वेनात्मानं विशिनष्टि । आत्मेति । स्वयं
शब्दः पूर्वोत्तराभ्याम् सम्बध्यते, स्वयमात्मना शुद्धः स्वभावतः
शुद्ध इत्यर्थः स्वयंज्योतिः । स्वयं प्रकाशः अनन्याधीनप्रकाशः
अनावृतः कर्मरूपावरणरहितः अगुणः सत्त्वादिगुणानाश्रयः
अव्ययः जन्ममरणादिविकाररहितः देहस्त्वच्छिजडः विजातीययोरपि
देहात्मनोरविभागेनावस्थितौ दृष्टान्तोऽग्निहोत्रादीति । कस्येह-
संसृतिः अजडस्यात्मात्मनः स्वतः शुद्धत्वाशुद्धस्यापि देहस्य
जडत्वाच्च कस्यापि संसृतिः स्यादिति प्रश्नार्थः ॥ ११ ॥

स्वतः शुद्धस्यात्मात्मनः प्रकृतिसम्बन्धेनाशुद्धत्वासंसार
इति परिहरति । यावदिति यावदात्मनो देहादिभिः सन्निकर्षणं
सम्बन्धः तावदपार्थोऽप्यात्मनि स्वतः एवाऽविद्यमानोऽपि संसारः
तदावहो देवाद्याकारः फलवान्निधुमानकल्पः सुखदुःखजनकः
कुतः अविवेकतो देहविलक्षणस्वरूपाज्ञानात् अविवेककृतदे-
हादिसम्बन्धादेव तस्याशुद्धिरिति भावः अविवेकिन इति पाठे
तदात्मनो विशेषणं अविवेकादिभिः सन्निकर्षणं ततः संसारः
फलवान् अविद्यासञ्चितं कर्मेति वचनादविवेकस्य प्रकृतिसम्बन्ध-
हेतुत्वं कर्मद्वाराऽवगन्तव्यम् एवं चाहङ्कारममकारकृतपुण्यपापा-
धीनप्रकृतिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामष्टाध्यायकृतपदरत्नावली ।

सूयैवदित्युक्तं दाहोऽस्तिके कथमित्यतो विवृणोति । प्रत्यक्षे-
णेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणवत्त्वेनैव शुभमयमाद्यन्तवत्त्वादसदसमर्थ-
मस्वतन्त्रमिति ज्ञात्वा—

असमर्थमसत्प्रोक्तं समर्थं सत्प्रकीर्तितम् ॥

इतिवचनात् असत्त्वं न शून्यत्वमत्राभिप्रेतम् इह जगति निः
सङ्गो निर्लेपः निममेन वेदेनात्मसम्बद्धा साक्षिण्या ॥ ६ ॥

स्वप्रकाशत्वेन देहपरमात्मनोः जडत्वेन संसारासम्भवं ज्ञान-
अशुद्धयो विवेकार्थं लोकदयालुः पृच्छति नैवेति । निःसङ्ग
इत्यनेन प्रस्तुतः सङ्गलक्षणाः संसारः कस्यात्मनो हरेरुत देहस्य
द्रष्टृदृश्ययोर्मयोरपि न सम्भवति अनात्मस्वहशोरनात्मत्वाज्ज-
डत्वात् दृश्यस्य स्वहृत्त्वात् स्वयं प्रकाशत्वात् द्रष्टुरतः कस्येवं
संसृतिरुपलभ्यते ॥ १० ॥

देहस्येव हरेरियमपि न शुज्यत इत्याह । आत्मेति । अग्नि

वदीश्वरः दाहवहेहः जीवपक्षस्तु परमात्मकोटावन्तभूतत्वाच्च
पृथगुक्तः कस्येति पुनरुक्तिरवश्यपरिहारवक्तव्यायां ॥ ११ ॥

जीवस्यैव संसृतिरिति भावेनाह । यावदिति । आत्मनो जीवस्य
यावदेहन्द्रियप्राणैः सन्निकर्षणं सम्बन्धः तावत्संसारः कस्ये-
त्यत उक्तमविवेकिन इति निश्चयानन्दादपार्थोऽपि अविवेकिनः
इति विशेषणविवेकिना मोक्षहेतुत्वात्फलवानपि—

फलवान्मोक्षहेतुत्वात्निश्चयानन्दादपार्थकः ।

जीवात्मनस्तु संसारः स्वप्नवत्प्रलम्बतः ॥
इति वचनात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतायामष्टाध्यायकृतपदरत्नावली ।

अत्र द्विविधं द्वैतम् अययवरूपं परमात्मेतरकल्पितावयवि-
रूपं चेति तत्र पूर्वं जन्मवांशवत् उत्तरं त्वसदेवेत्युभयप्रापि
तद्विलक्षणं आत्मा न सक्तः ततस्तत्सत्त्वं त्यजेदित्युपसंहरति ।
प्रत्यक्षेणेति । आद्यन्तवत् जन्मनाशवत् ॥ ६ ॥

यद्येवं जीवस्य संसारनाशार्थमुपदेशोऽयं कुतस्तत्राशङ्कते
नैवेति ॥ १०-११ ॥

सिद्धान्तयति । यावदिति । सन्निकर्षणं संबन्धः अत्र हेतुः
अविवेकिनः अत्राविवेकित्वं भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादि-
त्यनुसारेणोपज्ञानाभावलब्धमायाकृत आत्मज्ञानलोपोऽतस्मिन्-
ज्ञावच्च ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामष्टाध्यायकृतपदरत्नावली ।

प्रत्यक्षेणाद्यन्तवत् घटादि अनुमानेनाद्यन्तवत् दृश्यं पृथिव्यादि
निगमवाक्येनाप्रत्यक्षमाद्यन्तवत्ताकाशादि आत्मसम्बद्धा आनुम-
येन सर्वं सिद्धिं दृश्यमाद्यन्तवत्त्वमेवेति ज्ञात्वा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु आद्यन्तयोरसत्त्वंऽपि मध्ये यावत् सत्त्वं प्रतीयते तावत्
कस्य संसारः स्यात् द्रष्टृदृश्यस्य वेत्याह । नैवेति । द्रष्टृदृश्ययोः
द्रष्टा जीवः दृश्यो देहस्तयोर्द्वयोरपि संसृतिर्न सम्भवति कुत
अनात्मस्वहशोः देहो ह्यगत्मा जडः तस्य संसारदुःखस्यासम्भ-
वात् जीवो हि स्वहृत् स्वतः सिद्धज्ञानः तस्य ज्ञानलोपास-
म्भवात् मास्तु द्वयोरपि तत्राह । उपलभ्यते इति ॥ १० ॥

एतत्प्रपञ्चयति । आत्मेति । अव्यय इति नाशाद्यभावः अगुण
इति रागाद्यभावः शुद्ध इति पापपुण्याद्यभावः स्वयं ज्योतिरित्य-
ज्ञानाभावः अनावृतः न केनाप्यावृतो वस्तुतो न बद्ध इति बन्धावा-
वश्रोक्तः अचित् अचेतनः अयं भावः यथैवाशिदाख्यामैवेनानुप-
लम्भेऽपि दाह प्रकाश्यमेव अग्निः प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपि
देहः प्रकाश्य एव जीवात्मा प्रकाशकः किं तु स्वपरमात्मप्रकाशित
एव प्रकाशकः संसृतिस्तयोरन्यतरस्यापि न घटत इति ॥ ११ ॥

सत्यं जीवस्याविवेक एव संसारालम्बनमित्याह पञ्चभिः ।
यावदिति । सन्निकर्षणं सम्बन्धः तावदेव अपार्थो मिथ्याभूतोऽपि
संसारः फलवान् फलति नन्वसङ्गस्य कुतः सम्बन्धस्त-
त्राह । अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।

ध्यायता विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ १३ ॥

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्नापो बह्वनर्थभृत् ।

स एव प्रतिबुद्धस्य नवै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ।

अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नाऽऽत्मनः ॥ १५ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ।

सूत्रं हानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतन्त्रः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

किं कृत्वा न निन्दति न च स्तौति तदाह । प्रत्यक्षेणेति । स्तुति-
तिन्दयोर्विषयभूतमिदं देवमनुष्यादिरूपं त्रिगुणकार्यं देहादि-
प्रत्यक्षादिप्रमाणवशेन आद्यन्तवस्तु एवासदकिञ्चित्करमनित्यं
वा ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरोदित्यन्वयः तत्र प्रत्यक्षेण केदं देहाह-
नादेहनाशदर्शनात् देवादिदेहा आद्यन्तवस्तुऽत एवानित्याः
कार्यत्वान्मनुष्यादिदेहवदित्यनुमानेन निगमेन वेदेन नारायणा-
द्रक्षा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते इत्यारभ्य सर्वा देवताः सर्वे
ऋषयः सर्वाणि च भूतानि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते नारायणा-
त्प्रवर्तन्ते नारायणो प्रलीयन्ते इत्यादिना ब्रह्मरुद्रादिदेवानामेव जन्म
नत्वान्मनां न जायते भ्रियते वा विपश्चित् न जायते भ्रियते वा-
कशाचिन्नाथ भूत्वा भविता वा न भूयः वासांसि जीणानि
यथा विहाय नवानिगृह्णाति नरोऽपराण्यत्यादिभ्रुतिभिर्निर्षिद्धत्वात्
आत्मसंश्लेषा आत्मनो धर्मभूतज्ञानसंश्लेषा तथा सुषुप्त्याद्य-
वस्थासु आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याननुभवात् तस्मादिह लोके-
निःसङ्गः रागद्वेषभ्रमलेशवर्जितः सन् विचरेत् ॥ ६ ॥

निःसङ्गो विचरोदित्युक्तं तत्र सङ्कलक्षणाप्रतीतिः तस्य देहात्मनो-
रुभयोरसम्भवं मत्वाऽस्वाभितप्रतीतिश्च संविद्य पृच्छति । नैवेति ।
हे ईश ! सङ्कलक्षणा संसृतिर्देहात्मनोर्मध्ये कस्य स्यात् तत्र
नैवात्मनो न देहस्य तत्र हेतुः अनात्मस्वरूपः अत एव द्रष्टु-
मशक्यः आत्मनः स्वरूपत्वात् द्रष्टृत्वाच्च देहस्यानात्मत्वात् दृश्य-
त्वाच्च न घटते इत्यर्थः । नास्ति संसार इत्यपि नेत्याह । उपल-
भ्यते देवदत्तस्य पुत्रो जातः यक्षदत्तो मृतः सुखदुःखद्वन्द्वो-
कमोहविषादादिलक्ष्यैः प्रत्यक्षत उपलभ्यते सर्वेषां यते
इत्यर्थः ॥ १० ॥

पुनस्तदेवोपपादयति । आत्मेति । अव्ययः अविनाशी अगुणः
गुणकार्यरहितः ततः एव शुद्धः स्वर्गज्योतिः तत एवानावृतः
स्वरूपमुच्यन्त्यावरणरहितः अनित्यावरण इत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः
अग्निवत् बर्थाग्निः काष्ठावरणवानपि निर्मलश्च ततो निर्गतश्चे-
त्काष्ठं दग्ध्वा निरावरण एव प्रकाशते तद्वदात्मापि देहोऽचित्
जडः तत्र दृष्टान्तो दारुवदिति तस्मादुभयोरसम्भवात्कस्येवं
संसृतिरिति शङ्ककामिमांशः ॥ ११ ॥

अतः शुद्धस्य स्वयंप्रकाशस्याप्यात्मनः स्वानाद्यज्ञाननिमित्तं
प्रकृतिकार्यदेहादिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायेण तत्परिहार-
माह । यावदिति । सत्यमुक्तमात्मनः स्वानाद्यज्ञाननिमित्तः । प्रकृति-
कार्यदेहादिसम्बन्धात्संसार इत्यभिप्रायेण तत्परिहारमाह । याव-
दिति । सत्यमुक्तमात्मनः संसारेऽप्यर्थोऽपि यद्यपि स्वरूपनिरु-
पिते न भवति तथापि अविवेकिनः यावदेहेन्द्रियप्राणोरात्मनः
संनिकषण्णम् आवरणलक्षणसंसर्गः फलवान् सुखदुःखादिमा-
गित्वमस्येवत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

प्रत्यक्ष से अनुमान से शब्द से अपने अनुभव से
इन पदार्थों को आदि अंत वाले होने से अनित्य जान कर
इन से आसक्ति छोड़ कर संसार में विचरा करे ॥ ६ ॥

उद्धवजी बोले हे ईश ! श्रीकृष्ण जी देह तो जड़ दृश्य है
तो उस को सुख दुःख संसार नहीं है आत्मा द्रष्टा है तो दोनों
को नहीं है फिर किस को बन्ध होगा ॥ १० ॥

आत्मा तो नाश रहित है निर्गुण है शुद्ध है स्वयं
ज्योति है आवरण रहित है अग्नि के तुल्य है और देह
तो अचेतन काष्ठ सरी का है तब इहां पर किस को
संसार होता है ॥ ११ ॥

श्रीभगवान् बोले जब पर्यंत देह इन्द्रिय प्राण इन के
साथ आत्मा का संबंध है तब पर्यंत अविवेकी पुरुष को
संसार फल होता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

नन्वसतो देहादेः कृतः संसाररूपीर्तिहेतुत्वमपि तत्राऽऽह ।
अर्थे इति । अस्याऽऽत्मनः ॥ १३ ॥

ननु कथञ्चिज्ज्ञानतो विषयरूपीर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि पुनरे-
त्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः स्यात्तत्राऽऽह । यथा इति । प्रज्ञापः स्वप्नः
बहूननयान् विभर्ति पुण्यातीति तथा ॥ १४ ॥

अहङ्कारलक्षणा देहादिसंनिकषण्ण एव संसारात्मनमित्य-

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

अव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति । शोकेति । सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनादहंसुखीतिवच्चैतन्वं सुखीतिप्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च सुखादीनां कृशत्वादिवद्द्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः । उक्तं च-
सुतेऽहमि न दृश्यन्ते सुखदोषप्रवृत्तयः ॥

अतस्तस्यैव संसारो न मे संसृतिसाक्षिणः ।

इति ॥ १५ ॥

ननु यद्यहङ्कारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावहङ्कारावशेषः प्रसज्येत तत्राऽऽह । देहेति । देहादस्वमिमानो यस्य सः आत्मैव तेषामन्तर्हितो जीवः अत एव गुणकर्ममयी मूर्तिर्यस्य सः एवं च सूक्ष्मोपाधिमिव दुष्टैव सूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वतो भावत्यतो नायं दोष इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

असतः स्वरूपत्वेन मिथ्याभूतस्येत्यर्थः । तत्र तस्यामाहङ्कार्यां दृष्टान्तमाह ॥ १३ ॥

कथञ्चित् देहात्मककर्मानुसारेण । विषयस्फूर्तिर्भोजनादिकाले अन्नादिज्ञानम् ॥ १४ ॥

अहङ्कारसत्त्वे संसारसत्त्वमन्वयः तदभावे तदभावो व्यतिरेकस्तादृश्यात् । नात्मन इत्यस्याभिप्रायं व्यञ्जयति सुषुप्त्यादाविति । तेषां शोकादीनाम् । दृश्यत्वाच्च प्रत्यक्षादिभिर्ज्ञातत्वाच्च यथा कृशत्वादि दृश्यते । तस्मादहङ्कारमधर्मत्वम् न तेषामुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाहङ्कारस्यैव । स देहाद्यभिमानवानात्मैव तेषां देहादीनामन्तर्स्थितो जीव इत्युक्त्या स्वरूपभूतास्मदर्थत्वं जीवस्य व्यञ्जितम् । अत एवाभिमानजुर्विवादेव । ततः अहङ्कारादीनां कदिपतत्वादेव अयं प्राकृताहङ्कारावशेषलक्षणः । तथा च जीवस्यैव अहङ्कारेण मुक्तौ स्थितिर्नाहङ्कारादीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अर्थे हीति । देवत्वाद्याकारे आत्मन्यविद्यमानेऽपि स्थूलोऽहमित्याद्यव्याप्तात्संसारः विषयान् ध्यायतः पूर्वानुभवसंस्कारतः स्वप्ने स्वाप्नदेहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपन्नं तथापि तस्यात्मन्यध्यासात्तादात्मिकदुःखानुभवस्तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रबोधदशायां स्वप्नदेहस्यानात्मत्वसम्प्रतिपत्तिं तद्देहापगमेन तदभिमानप्रयुक्तदुःखाभावं च दर्शयति । यथाहीति । प्रस्वापशब्दः स्वप्नपरः देहात्माभिमानद्वारा वह्ननयं कृत्वं विवक्षितं न मोहाय कल्पते आत्माभिमानप्रयुक्तानर्थाय न प्रकल्पते इति भावः ॥ १४ ॥

अहङ्कारस्य दृश्यन्ते इत्युपचारात् व्यपदेशः दुःखाज्ञानमन्त्राः धर्माः प्रकृतेस्ते नच्चात्मन इतिवत् अनात्मन्यात्माभिमानप्रयुक्ताः शोकादयः न त्वात्मनः आभाषिका इत्यर्थः ॥ १५ ॥

संसारस्य हेतुत्वे अहङ्कारस्य प्राधान्यमुक्तं संसृतिहेतून्

सङ्कुल्यदर्शयति । देहेन्द्रियेति । अभिमानः अनात्मन्यात्मबुद्धिः जीवस्य संसृतिहेतुत्वं कर्मानुष्ठातृतया अन्तरात्मा परमात्मा तस्य संसृतिहेतुत्वं कर्मफलप्रदातृतया गुणकर्ममूर्तिः गुणाश्च कर्माणि च मूर्तिवचस्य विधेयानि स गुणकर्ममूर्तिरिति अन्तरात्मविशेषणं गुणकर्म मूर्तीति पाठे गुणाश्च कर्माणि च मूर्तिश्च गुणकर्ममूर्तिः मूर्तिशब्दो मनुष्यत्वादिजातिपरः देहस्य प्रथममुक्तत्वात् सूत्रं महान् सूत्रभूतहकारादिकारित्वाच्च भारकभूतो महान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मन्यविद्यमानादपि देवमनुष्याद्याकारात्संसृतिरित्येतदेवदृष्टान्तमुखेन उपपादयति । अर्थे देवमनुष्याद्याकारेऽविद्यमानेऽप्यात्मन्यसत्यपि विषयान् ध्यायतोऽस्य संसृतिर्न निवर्तते स्थूलोऽहं कृशोऽहं ममैतै कलत्रादयो ममैतै प्रतिकूलाः शब्दादय इमे त्वनुकूला इत्येवं ध्यायत इत्यर्थः । यथा स्वप्नेऽनर्थो गमः स्वाप्नदेहस्यानात्मत्वं सम्प्रतिपन्नं तथापि तस्यात्मन्यध्यासादनर्थागमस्तादात्मिकदुःखानुभवो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वाप्नदेहस्यानात्मत्वसम्प्रतिपत्तिं तद्देहापगमे तु तदभिमानप्रयुक्तदुःखाभावं च दर्शयति । यथा हीति । प्रस्वापशब्दः स्वप्नपरः तस्य देहात्माभिमानद्वारा वह्ननयं कृत्वं विवक्षितं स एव प्रस्वाप एव प्रतिबुद्धस्य तस्मादुत्थितस्य मोहाय न कल्पते तद्देहात्माभिमानाय न कल्पते तद्देहात्माभिमानरूपमोहजननद्वारा सुखदुःखकुञ्ज भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टान्तेनाभिमतमर्थं दाष्टान्तिके दर्शयति । शोकेति । शोकादयो जन्ममृत्यु चाहङ्कारस्याहङ्कारयुक्तस्यात्मनः ननु तद्विषयकस्य मत्वर्थीयाशब्दाद्यजन्तोऽप्राहङ्कारशब्दः अनात्मन्यात्माभिमानहेतुः प्रकृतिपरिणामविशेषोऽहङ्कारस्तत्प्रयुक्ताः शोकादयो न त्वात्मनः आभाषिका इत्यर्थः । दुःखाज्ञानमन्त्रा धर्माः प्रकृतेस्ते नच्चात्मन इत्यादिष्वयमेवार्थः ॥ १५ ॥

अहङ्कारस्य दृश्यन्ते इत्यहङ्कारस्य संसृतिहेतुत्वेन प्राधान्यमुक्तं अर्थं संसृतिहेतून् सर्वान् संकलय्य दर्शयति । देहेति । अभिमानः अनात्मन्यात्मबुद्धिः जीवस्य संसृतिहेतुत्वं कर्मानुष्ठातृतया अन्तरात्मा परमात्मा तस्य संसृतिहेतुत्वं कर्मफलप्रदत्वेन गुणकर्ममूर्तिरिति व्यत्ययेन द्वितीया गुणाः सत्त्वादयः कर्माणि पुण्यात्मात्मकानि च मूर्त्यश्च मूर्तिशब्दो देवत्वमनुष्यत्वादिजातिपरः देहस्य पृथगुक्तत्वात् सूत्रं महान्सूत्रभूतोऽहङ्कारादिकार्यं तत्त्वाधारभूतो महानित्यर्थः उरुधा बहुधा इतिशब्दो हेत्वर्थः उरुश्य एतेऽय इत्यर्थः । संसारः कालतन्त्रः कालवशः कालोऽपि हेतुरिति भावः आभाषति प्रवर्तते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संस्त्यभावस्यैव फलरूपत्वाग्निरर्थ एव संसार इति अवधारयति । अर्थे पीति । अपिशब्दोऽल्पफलायं "उच्यते निष्फलत्वेन यद्यल्पफलं भवे" इतिषण्णनात् अर्थे अविद्यमानेऽपि अस्मात्संसारप्रयोजनाभावेऽपि पुंसः संसृतिर्न निवर्तते तत्रेदं निमित्तं ध्यायतो विषयानिति कथमिव अस्य स्वप्नदर्शिनो यथानर्थागमः

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली ॥

प्रयोजनविधुत्पवहासावसिर्भवति अत्रापि निमित्तं ध्यायत इति यथा स्वप्नायांतामसिपरत्वेऽपि निरन्तरविषयानुस्मरणः सन्ततसंस्कारसन्ततानर्थगमो न निवर्तते एवं संसारोऽपि ॥ १३ ॥

अज्ञानिन एव संसारोऽनर्थकरः न ज्ञानिन इत्याह । यथा होति । अज्ञानिबुद्धस्य स्वप्नावस्थायां स्थितस्य यथा प्रस्वापो बहूनर्थकः स एव प्रस्वापः प्रतिबुद्धस्य मोहाय न कल्पते एवं संसृतिरज्ञानिनामनर्थकः सैव ज्ञानिना मोहाय नैव विषयः खोलुपत्वेन बुजनस्यापक्वः सज्जनस्य स्वस्वरूपान्कापेक्षया फलोऽपि मज्जानेन स्वरूपान्कापेक्षया न सफलत्वादित्यपक्व इति हेतुः संसार इत्यवधारणाय पुनर्वचनमिति भावः ॥ १४ ॥

जीवस्यापि संसारः प्राप्तिमानिक एव न स्वाभाविकः अन्यथा तन्निवृत्तिसाधनविधानानुपपत्तिरित्याशयेनाह । शोकेति । शोकादयो जन्ममृत्युश्राद्धकारस्य सकाशात्तद्विषय इत्यन्ते न स्वतः परमात्मनस्त्वनभिमानात् सुतरामसम्भव इत्यर्थः । परमात्मन एव निषेधो न जीवस्येत्येतत् "अहङ्कारस्य सकाशात् इत्यन्ते नात्मनः स्वतः । अहङ्कारात् संसारो भवतीति जीवस्य न स्वतः । कुतश्चिदानन्दतनोः स्वरूपेच्छा युतस्य स" इत्यन्तेन निरस्तम् ॥ १५ ॥

कथा युक्ता जीवस्यैव संसार इति तत्राह । वेदेति । वेदेन्द्रियाणामनर्था संघतोऽभिमानो यस्य स तथा संवेदामन्तःस्थत्वा सर्वमादत्त इत्यन्तरात्मा च गुणैः कर्मभिश्चाराख्या मूर्तियस्य स तथा सुत्रं महानित्याद्यधिकारनामिबहुधा पुराणेषु गीतश्च काव्यतन्त्रः काव्याभिमानो वृत्तीधीनो जीवः पुरुषो हिरण्यगर्भोऽपि संसार आधायिनि किमुताप्ये जीवा इति कैमुत्यन्यावलक्षणाय युक्ता जीवस्यैव संसार इति निश्चीयते "संसार-युक्तप्रज्ञापि सर्वजीवेश्वरेश्वरः । विश्ववर्धीनः सदा ज्ञानी किमुता-न्येऽप्येतना" इति अनेन जीवोपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनः संसार इति मते निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोत्राधिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अज्ञानजेऽप्यस्यैव संवेदोपात्तं सहजान्तमाह । अर्थे होति ॥ १३ ॥ तद्वै व्यतिरेकेण दृढयति । यथाहीति ॥ १४ ॥

वस्तुविवेके सत्यहङ्कारस्यैवैतं धर्मा नस्त्वात्मन इत्याह । शोकेति । अहङ्कारोऽत्र देहव्याभिमानः यावत्तत्त्ववचो स्फुरति । तावदेव शोकादेर्देहेनादत्तस्फूर्तिमयसुषुप्तावस्थायास्तस्यैव ते धर्मा ननु शुद्धस्य एवं जन्म मृत्युश्राद्धस्य ॥ १५ ॥

अतोऽहङ्कारस्य यस्य संसारस्तस्यैव सात्त्विकस्य प्रसज्येतेति मुक्तावहङ्कारशेषत्वमागाते यतो य एवाहङ्कारः स्वरूपनिष्ठः स एवाज्ञानोपसंक्रमोपाध्याविष्टो भवति । निरहङ्कारस्याज्ञानमन्याविषय न सम्भवति तस्माद्यद्यपि स्वरूपाहङ्कारप्रतिविम्बस्यैव ते धर्मास्तथापि परंपरातस्तत्त्वव्याप्तीवो देहाभिमानो भवति । ततः संसरति मुच्यते चेत्वेनाह । वेदेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु देहादीनामसत्त्वात् कुतस्तेः सम्बन्धः यतः संसारः स्यात्तत्राह । अर्थे वस्तुनि अविद्यमानेऽसत्यपि संसृतिः स्यादेव यथा स्वप्ने सिद्ध्याभूतेऽपि विषयध्यायिनो जनस्य अनर्थगमः व्याघ्रसर्पादिमयानुभवः ॥ १३ ॥

ननु तर्हि विवेकिनो जीवमुक्तस्यापि यत् किञ्चिद्विषय-ध्यानं दुर्वारमित्यनिर्गोचप्रसङ्गस्तत्राह । यथाहीति । प्रस्वापः स्वप्नः बहून् अनर्थान् विभर्ति प्रतिबुद्धस्य प्राप्तजागरस्य न विषय तस्य मिथ्यात्वनिश्चयात् ॥ १४ ॥

तत्र मयशोकादयो वस्तुतः आत्मधर्मा इत्याह । शोकेति । सुषुप्त्याहो तेषामदर्शनादिति भावः । पद्यस्यहङ्कारस्यैव शोकादयस्तदपि तस्य जडत्वादेव तत्तदननुभव इति नास्ति तस्य संसार इति भावः ॥ १५ ॥

ननु यदि शोकहृषादयोऽहङ्कारस्यैव धर्मा न त्वात्मनस्तर्हि कथमात्मा तान् धर्मां स्वीकृत्य संसारदुःखमनुभवति नहि कश्चित् सत्तुःकार्यं परधर्ममुपादत्ते इत्यत आह । वेदेति । अभिमानोऽहङ्कार एव जीवः जीवोपाधिः गुणकर्मण्या मूर्तियस्य तथाभूतः सन् संसारं निमित्तं आधायति जीवात्मानं स्वधर्मोन् आहयितुं प्राणतो भवति काव्यतन्त्रः कव्यवर्तीति काव्य इत्यन्तरात्मानः कविशः देहादिषु देहस्यैव ज्ञानशालिना गतिः देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणाश्च मनश्च तेषां कर्तृकर्म अन्तरात्मा ज्ञातः तेन वलादेवाहङ्कारलक्षणाया अविद्यया निवृत्त्या जीवः संसारदुःखं पाल्यते इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपार्थत्वेऽप्यविवेकिनः फलवत्त्वं दृष्टान्तेन दर्शयति । अर्थे होति । देवोऽहं राजाहं रङ्गोऽहं स्थूलोऽहं कशोऽहमित्यादिना प्रतीक्षमाने अर्थे देवादिदेहे स्थूलत्वकृशत्वाद्विधर्मे चायस्वरूपे विद्यमानेऽपि अस्याविवेकिनः अहं सुखं दुःखं मृत इत्यादिकथा संसृतिर्न निवर्तते तत्र दृष्टान्तः विषयान्ध्यायतः पुंसः स्वप्नेऽनर्थगमो यथा तद्वत् ॥ १३ ॥

ननु यद्यविवेकिन एवानर्थगमस्तर्हि वेदेन्द्रियादिसंलिक-वेद्य संसरणहेतुत्वं तस्यैवोच्येत तर्हि विवेकिनोऽपि देहादि-संसर्गस्य विद्यमानत्वात्तस्यापि संसारः किं न स्यादित्या-शङ्क्या विवेकिनस्तद्भावाभावा दृष्टान्तेन दर्शयन् समाधत्ते हिरण्यगर्भो सप्रतिबुद्धस्य स्वप्नावस्थायां स्थितस्यैव प्रस्वापो बहूनर्थकः स एव प्रस्वापः प्रतिबुद्धस्य मोहाय नैव कल्पते प्रथमज्ञानिन एव देहादिसंसर्गः अनर्थकः अनर्थभूदिति वा पाठः विवेकिनस्तु देहादिमत्त्वेऽपि तत्संसर्गो मोहाय नैव कल्पते सुखदुःखस्थूलत्वकृशत्वादीन्देहधर्मानां भवति न प्रप्यते इति भावः ॥ १४ ॥

तत्र कारणमाह । शोकेति । शोकादयो जन्ममृत्युश्राद्धकारस्य इत्यन्ते इत्यन्वयः अनात्मन्यात्मनाभिमानोऽहङ्कारस्तस्य कर्तृत्वकर-णापादाननिमित्तादिरूपत्वात् पृष्ठया सामान्यसंवेदनात्तत्त्वत्वात्

अमूलमेतद्गुरुपुरुषितं मनौवचःप्राणशरीरकर्म ।

ज्ञानासिनोपासनया शितेन चित्त्वा मुनिर्गा विचरत्यतृष्णः ॥ १७ ॥

ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमेतिहमथानुमानम् ।

आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥

यथा हिरण्यं स्फुटं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यस्य ।

तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणा नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥

विज्ञानमेतन्निर्व्यवस्थमङ्ग ! गुणत्रयं कारणाकार्यकर्तृ ।

समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वसम्बन्धानां तन्त्रान्तर्गतत्वात्तया निर्दिष्टस्तत्प्रयुक्ता एव जीवस्य शोकादयो भवन्ति न स्वाभाविकाः अन्यथा तन्निवृत्तिसाधनवि-
धायकशालावैयर्थ्यं स्यात् न तत्केवलादङ्कारस्यैवेति वक्तुं शक्यते
तस्यापि जडत्वात् अङ्गीकारे च तस्यैव मुक्तिः स्यात् त्वात्मनः
अद्वैतकृतं बन्धमात्मनोऽप्येति पर्यवस्यति इति गीते श्रौतिकवि-
रोधाच्च दृश्यन्ते इत्यनेन केनचित्पुरुषेण दण्डयोग्यं कर्मकृतं
स राजपुरुषैर्दण्डाच्च नीयते तदा तत्पितृप्राप्तादयोऽस्मिन्दुः
स्विते मृते वा वयमेव दुःखिता मृतास्त्वैवाकारेण तन्नेत्रविष-
यानि चेत्तर्हि तेषां वध्यन्ते यस्तु तत्राहंममताशून्यस्तदस्यः
पश्यति स न वध्यते इति लोकप्रसिद्धिः सूचिता ॥ १५ ॥

एवमात्मनः संसारं प्रत्यङ्कारस्य प्रधानकारणात्त्वमुक्तमि-
हानी प्राधान्यविषयस्य सर्वरूपतां प्रतिपादयति । देहेन्द्रियेति ।
सर्वेषां मृतानामन्तर्द्वयेत्येति प्राप्नोतीत्यन्तर्मात्रा अद्वैतारः
कायतन्त्रः कालरूपश्चराधीनः संसारे आधावतीत्यन्वयः
सुखदुःखादिकर्मभोगार्थमात्ममत्तासिद्धिर्गुरुमयः योगो गच्छती-
त्यर्थः । ननु जगन्नरकादिषु तत्फलभोगाश्च जीव एव गच्छतीति
सर्वैः प्रतिपाद्यते कथमद्वैत इत्युच्यते इति चेत्तत्त्वस्य सोऽप्य-
द्वैतप्रयुक्त एवेत्याह । देहेन्द्रियेति । देहेन्द्रियेप्राणमनस्सु भवि-
मानो यस्य स तथा तत्रात्मबुद्धिरित्यर्थः स एव जीवो देहा-
द्यद्वैतवानेव पुण्यपादिकर्मफलभोका न तु तत्राभिव्यक्ति-
शून्यः तथा चागतमद्वैतस्यैव प्राधान्यं स्यादेतत्तथापि कथ-
मद्वैतस्य व्यक्तित्वमपेक्षायामाह । गुणकर्ममूर्तिरिति । सात्त्विक-
कादिगुणमिभित्तकर्ममूर्तिर्वैकित्तिरिति भावो यस्य तथा सः
निर्द्वैतकर्मप्रदानादिकर्मप्रवृत्त्या सात्त्विकः बुद्धोद्वाहादिकर्मप्रवृत्त्या
राजसः श्रुतादिद्विषादिकर्मप्रवृत्त्या तामसाद्वैतारो बोध्यः इति
भावः किं च महतः कार्यत्वात् त्रिविधो महानव्ययमेवेत्याह । सुप्र-
महानिति । किंवाशक्तिप्रधानज्ञानशक्तिप्रधानात्मन इत्यर्थः । इत्युक्तं
प्रकारणसिद्धे गीतः बहुप्रकारेण । द्वावरो गीतः उक्तैवेति पाठान्तरं
तस्माद्वैतकृत एवात्मनो बन्धो नाप्ययति सिद्धम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

नित्यं मयं न रहने पर भी अनेक प्रकारके विषयों के ध्यान करने
वाले का संसार नहीं निवृत्त होता है जैसे कि ध्यान से स्वप्न
में अनर्थ की प्राप्ति होती है ॥ १३ ॥

जैसे कि निद्रा से नहीं जगने वाले पुरुष को स्वप्न
बहुत अनर्थ करी होता है वही स्वप्न जागने वाले को
मोह कारक नहीं होता है ॥ १४ ॥

शोक हर्ष मम क्रोध लोभ मोह स्पृहादिक तथा जन्म
मृत्यु व सब अहंकार के संबंध से देखते हैं आत्मा के
स्वरूप कृत नहीं हैं ॥ १५ ॥

देह इन्द्रिय प्राण मन इन के साथ अभिमान करने
वाला जीव मध्य में रहकर गुण की मूर्ति बन जाता है
वही सूत्रोपाधि महान् उपाधि से बहुत प्रकार से शास्त्रों
में गाया जाता है काल रूप परमात्मा के असीते हो कर
संसार में दौड़ता रहता है ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

तदेवमद्वैतकृतं बन्धमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन तन्निवृत्तौ मुक्ति-
रित्याह । अमूलमिति । वस्तुतो भूयश्चममज्ञानतस्तु बहुभौ रूपै-
र्देवादिशरीरैः रूपितं प्रकाशितमेन्द्रजालकतुल्यमिति वा किन्त-
त्तयाह । मन इति । मनमादीनां छन्दः अज्ञा मनमादिषु कियत
इति कर्म अद्वैतार्था गुरोरुपासनया निश्चितेन तीक्ष्णं ज्ञान-
सिद्धेन चित्त्वा १७ ॥

तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति । ज्ञानमिति । विवेको
ज्ञानम् साधनोपायाह । निगमो वेदः तपः स्वधर्मः प्रत्यक्षं सातु-
भवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानं तर्कः फलमाह । आद्यन्तयोर्द-
स्य जगतो सद्योऽपि तदेव केवलं न तु जगदिति । किं
तत्कालः कलयति प्रकाशयति यस्तथा हेतुः कारणा च यत्
तदेव एतत्तुक्तं भवति यदस्य विश्वस्य कारणां प्रकाशकं च
ब्रह्म तदात्मकमेतत्तत्ततः पुण्यगित्येवं निश्चयफलो निगमादिसां
धने जायते सो विवेकस्तज्ज्ञानमिति ॥ १८ ॥

त्रिपदस्यामिति विज्ञ० पाठः ।

न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चात्तन्मध्यै च तन्न व्यपदेशमात्रम् ।

भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यन्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥२१॥

अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ।

ब्रह्म स्वयंज्यातिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २२ ॥

एवं स्फुटं ब्रह्म विवेकहेतुभिः परापवादेन विहारदेन ।

क्षित्वाऽऽत्मसन्देहमुपारमेत स्नानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥

नाऽऽत्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्वायुजलं हुताशः ।

मनोऽज्ञमात्रं विषया च सत्त्वमहकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् ॥ २४ ॥

भारदारमगदासगोस्वामिविरचिता ।

तत्र तानामेकव्यवहारालम्बनस्यापि विश्वस्य कारणमात्रा-
त्मकत्वं सदृष्टान्तमाह । यथेति । अकृते सुष्ठु कुण्डलादिरूपेणावि-
विरचितं यत्किञ्चनैव कीदृशम् द्विरयमस्य कुण्डलादिरूपतेः
पुरस्तादाशास्त्रे पञ्चाशदध्याये च यदस्ति कटकं कुण्डलमिच्छादि
नानाव्यवहारैर्व्यवहारं प्राप्यमाणमपि तदेव यथा तद्वदस्य
विश्वस्य कारणभूतोऽहमेव नानाव्यवहारालम्बनं न तु मत्तः
पृथग्विश्वमिति ॥ २१ ॥

तदेव कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य प्रका-
शकात्मकतामाहाविज्ञानमिति । त्रिष्वस्य यकारपृथक्पाठेऽहमेव
नुरोधेन जाग्रदादिद्वयस्य यद्विज्ञानं मनस्तद्व्यवहारकारणरूपं
च यद्वाग्वयमं यच्च कारणकार्यकत्वं कारणमव्याप्तं कार्यम-
विभूतं कर्तुं अपिदेवमेव एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत्
एतद्येन तुल्येण सामान्यज्ञानमात्रेण सत्त्वव्ययेन भवति येनानु-
गतं प्रकाशत इत्यर्थः । तमेव भास्वतमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाती । ति तथा 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रं श्रोत्रं
मनसो मे मनो विदुरि' त्यादिश्रुतेषु ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेकेण
न तु सर्वं नामोपलभामहे तत्राऽऽह । व्यतिरेकतश्च समाध्यादौ
यदस्ति तदेव सत्यमिति ॥ २० ॥

एवं काव्यत्रयेऽप्यव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्तं व्यभिचारि-
णस्तत्त्वसत्त्वतामाह । न यदिति । मध्ये च तत्पृथङ्नास्ति किन्तु
व्यपदेशमात्रम् कृतः यतो यद्यत्परं गान्धेन भूतं जातं प्रसिद्धं
प्रकाशितं च तत्तदेव कारणप्रकाशकतावन्मात्रं स्यात् पृथ-
गिति मे मनीषा बुद्धिः 'वाचारम्भणं विकारो नाप्रपेक्षे
मृत्सिकेत्येव सत्यम् सर्वं सन्निवृत्तं ब्रह्म' त्यादिश्रुतेः कारणप्रका-
शकव्यतिरेकेण कार्यस्य प्रकाशस्य चानुपलम्भादिति भावः ॥ २१ ॥

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाऽव्याप्तमेवमु-
पपाद्य प्रस्तुते तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदमाह ।
अविद्यमान इति । योऽयं वैकारिको विकारसमूहः स एव
प्रागविद्यमानो राजससर्गः रजोद्वारेण प्रकाशयन् भूत इत्यर्थः
अवभासतेऽपि ब्रह्म प्रकाशयन्त्यर्थः । ब्रह्म तु सतः सिद्धं न तु
कार्यमित्यर्थः । उच्यतेऽहं प्रकाशकमित्यर्थः । सतः कारणमिन्द्रि-
याणि च अयोस्तन्मात्राणि साऽऽत्मा मनश्च देवानामप्युपलब्धाय
विकाराः पञ्च भूतानि एवं चित्रं ब्रह्मैव भातीति ॥ २२ ॥

उपसंहरति । एवं निगमतपःप्रत्यक्षैर्विद्यानुमानैः स्फुटं तथा
ब्रह्मविवेकहेतुमिस्तथा परस्य देहादेरपवादेनाऽऽत्मत्वनिरासेन
च कीदृशेन विहारदेन निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेनेति वा
आत्मविषयं सन्देहं क्षित्वा स्नानन्दतुष्टः सन्नखिलेभ्यः कामु-
केभ्य इन्द्रियादिभ्य उपारमेत निः सङ्गो भवेत् ॥ २३ ॥

परापवादे प्रपञ्चयति । वपुरात्मा न भवति पार्थिवत्वाद्-
दवत् तथा इन्द्रियाणि तदधिष्ठाताश्च वा देवा असुः प्राणो
विषया बुद्धिः सत्त्व चित्तमहकृतिरित्येते आत्मा न भवन्ति
कृतः अज्ञमात्रम् अज्ञोपलब्धत्वाच्छरीरवत् वायुजलं च
हुताशस्तेजः खं क्षितिरिति पञ्च भूतान्यर्थः शब्दादयः साध्य
प्रकृतिर्नात्मा जडत्वाददृष्टवादिति यदा द्विशब्देनानुमानात्तराणि
सूचितानि तद्यथा इन्द्रियाद्येतास्मा न भवन्ति कारणत्वाद्वा-
स्यादिवत् देवाश्च वैकारिकत्वान्मनोवत् प्राणश्च वायुत्वाद्वा-
हवायुचक्षुदित्यादि ॥ २४ ॥

भारदारमगदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उपपाद्य अन्वयव्यतिरेकाऽयं संसाध्य । तद्विबुद्धौ अह-
ङ्कारनाशे । पूर्वार्थे अहङ्कारविषयाणां मनसादीनां नाशेन
तत्राशोऽप्याक्षिप्त एव नत्वमिच्छादिभ्य इत्येकौ पदेति ॥ २७ ॥

तदेव अहङ्कारनिवर्तकमेव । विवेको ब्रह्माश्रितेन तदमे-
दस्फूर्तिः । तर्को जीवो ब्रह्ममित्येतद्व्यवहारो यो यद्व्यवहारः स
तर्कमिदः यथा चतुर्थशो विस्फुलिङ्गो वक्ष्यामिह इति । विशेष-
णतुल्यस्याभिप्राये स्फुटिकरोति । एतदुक्तमिति । एतत् कार्यप्र-
काशकात्मकं जगत् । तदात्मकमेव कारणप्रकाशात्मकमेव तत्र
जगद्ब्रह्मणोः प्रकाशप्रकाशकत्वेनाभेदे सस्य साक्षा सर्व-
मिदं विभाति । "एकदेशस्थितस्याग्नेर्धौतत्वा विस्तारिणो
यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथैवमखिलं जगत्" इत्यादि श्रुति
स्मृतयः प्रमाणात्वेन बोध्याः । तथा च तार्किकाद्यभिमतस्य
तत्र तद्वत्त्वमेव जगद्विषया ननु तदात्मकमपीति चिह्नं
श्रुती भासते तृतीया प्रकृत्याभिरूप इतिवत् ॥ २८ ॥

तत्र प्रकाशात्मकत्वकारणमात्रात्मकत्वयोर्मध्ये तदेव द्विर-
यमेव ॥ २९ ॥

१ विवेकवृत्त्या इति विज्ञ० पाठः

श्रीराधारमण्डासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

ऊर्द्धोऽनुगतेनेति । तत्र मानन्तु व्याडिगालवयोमतेनैके
यथा व्यवधीयन्ते इति शब्दस्मृतिरेव । सामान्यज्ञानमात्रेण
निरूपणप्रकाशमात्रेण कर्ता यः समन्वयः सम्यग्व्यापितस्तेन
विशिष्टं भवति तथाच येन परमात्मनानुगतं व्याप्तं सद्भिन्ने
प्रकाशत इति फलितोऽर्थः । तमेव परमात्मानमेव सान्ते
यतः प्रकाशमनिर्मुक्तव्यक्त्यैव सर्वं विश्वं भाति प्रकाशत इति
कृतस्त्वसत्तैव निषिद्धा चक्षुरश्रुतिरिति रूपादिप्रकाशनशक्तिः
परमात्माने एव न चक्षुरादीनामित्यत्रापि सैव निषिद्धा ।
समाध्यादाधित्यादिना वैक्यतादिप्रदस्तथा च तदुपलम्भे विद्वद्
नुमव एव हठतरं मानमिति सूचितम् ॥ २० ॥

अव्यभिचारिणः परमात्मनः व्यभिचारिणः पृथक् सत्तया
विशेषिकादिमिरज्युपेतस्य विश्वस्य तु असत्तया मिथ्यात्वम् ।
विकारा घटशरावादिकार्यावस्था वाचा व्यवहारेणारभ्यते
एवयोरविशेषात् स्पृश्यते सम्बध्यते इति यावत् । तन्नामधेयं नाम
मार्गं सर्वं सृष्टिका सृष्टिकालक्षणमेकमेव द्रव्यं नतु पृथक्सत्ताकं
किञ्चिद्व्यपस्ति इत्येव सत्यम् । आत्मनः स्पर्शादिसंयारित
नैवपदुकाः । वाचोत कर्मणि व्युद् । सर्वं सत्त्विदं प्रवृत्ति
साधितसामानाधिकरण्यात् । वैष्णवमते तु सर्वस्य तच्छक्ति-
त्वात्तच्छरीरव्याप्तव्याप्तदायस्तृप्तिकत्वाच्च तच्छब्दानां
तावत्पर्यन्तधावनशीलत्वेन मुख्यमेव सामानाधिकरण्यात्मन्य-
याऽव्यस्तज्ञानं नाधिष्ठानज्ञानेनेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठा-
परिणामदृष्टान्तश्च न सङ्गच्छेनेति ज्ञेयम् । साधार्यस्तु
सर्वविज्ञानात्तादुयायी पृथक् सत्तयोमयेरनज्युपेतत्वात् ॥ २१ ॥

सामान्यतः प्रकृतेः प्रकृते चेत्यर्थः । तत्र लोके कार्यस्य
घटादेः कारणेन सृष्टा तथा प्रकाश्यस्य प्रभादेः प्रकाशकेन
स्वितादिनाऽमेदः प्रसिद्ध इति प्रस्तुते प्रकृते विश्वब्रह्मणोः
कार्यकारणादिभाव तदुभयेति कार्यकारणप्रकाश्यप्रकाशको-
भयपृथक्त्वज्ञानपूर्वकमेतच्छब्दवत्त्वाद्यमित्यप्याहृतं यच्छब्द-
वत्त्वात् स इत्यपि किन्त्वप्याहृततच्छब्दसाक्षिप्यादेतच्छब्दस्य
प्रसिद्धाद्यत्वमित्यालङ्कारिकाः । विकारसमुहः महाद्वैकार्य-
प्रपञ्चः । प्रागविद्यमान इत्यादि पदद्वयस्य भेदयित्वा व्याख्या-
नादित्यर्थ इत्युक्तम् । एवं परब्राह्मणपिण्डस्य दूरान्वयाद्ब्रह्म-
पदाख्याहाराच्च तथोक्तम् । एवं प्रपञ्चस्य कार्यत्वप्रकाश्यत्वे
अभिधाय ब्रह्मणः कारणात्वप्रकाशकत्वे योजयितुं तु शब्दा-
ख्याहाराः भिन्नोपक्रमत्वात् । नतु कार्यमिति किन्तु कारणमि-
त्यर्थः । अतः विश्वब्रह्मणोः कार्यत्वप्रकाश्यत्वकारणात्वप्रकाश-
कत्वादेवोः इन्द्रियाविविकारपर्यन्ताः पदार्था एव चित्रं नाना
विधं विश्वं स्नाभाविकाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्मेव भाति उपाधिक-
रूपते मानाभावाद्ब्रह्मवादिनां भवे तु साधितसामानाधिकरण्या-
मेव टीकाकृता व्याख्यानान्तु ग्रन्थमूलं सर्वोन्मुखं यथाकाचि
प्राप्तमिति तादृश्येन सुधीमिर्भिभाष्यम् ॥ २२ ॥

निगमनार्थः पूर्वपक्षस्या अत्र विशेष्यत्वेनाहुताः सूत्रे तद-
भावात् अयमुदधातु मुद्रासंज्ञनः पाश्चातीनामिति चेत् ॥ २३ ॥

इदमस्थानीयं जीवात्मानं विभेक्तुं परस्य देहादेरपवाक्यम्

आत्मत्वनिरासं विस्तारयति । अन्वयप्रत्ययत्वात् अन्वयजी-
व्यत्वात् । पूर्वार्थे इन्द्रियादीनां बहुवचनानामन्वयमात्रमित्येक-
वचनेन सामानाधिकरण्यायोगाद्येति आदिना देवा आत्मा
न जडसात्त्विकाहेतुकारकावत्त्वात् वायुनात्मा स्पर्शवत्त्वात् घट-
वत् । जलं नात्मा शीतस्पर्शवत्त्वात् शीतकशिलावत् । हुताग्नी
नात्मा उष्णस्पर्शवत्त्वात् प्रातपवत् । धिषणा वाङ्म-
नात्मा करणत्वादिन्द्रियवत् । चित्तं नात्मा करणत्वादि
बुद्धिवत् । महकृतिनात्मा जडत्वात् करणत्वाच्च इन्द्रि-
यवत् । इत्यनुमानानि बोधयानि ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

मनोवचः प्राणशरीरकर्ममनमादिभिः कृतं कर्म ज्ञानासिना-
द्विधा प्रमूलमिति द्विदिकयाविशेषणममूलं यथा भवति
तथा छित्त्वैत्यर्थः ॥ २७ ॥

ज्ञानासिनेत्युक्तज्ञानस्य हेतुं कथयति । ज्ञानं विवेको
निगम इति । कार्यकारणभावाभिप्रायं नित्यत्वादिभिरात्मपरमा-
त्मनोः परस्परव्यावर्तकधर्मैण निरूपणं विवेकः तपः कर्म-
योगः आत्मानात्मनोरदन्तया संमतया चानुभवः प्रत्यक्षं विवेका-
दिज्ञानं विवेकादिभिरेव ज्ञानं निष्पाद्यत इत्यर्थः । आद्यन्तयोः सति ।
देहस्याद्यन्तयोः यत्केवलं शरीररहितं मध्येऽपि तदेवात्मस्वरूपे
नतु शरीरमात्मस्यैव ॥ २८ ॥

तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति । यथा हिरण्यमिति । शुद्धमपि
हिरण्यं कटकमुकुटादिनिर्माण्यादिदशायां रजतादिभिर्मिश्रं कियत्
रजतमिश्रमपि भूषणावस्थं हिरण्यमिति व्यपदिश्यते तदभाति-
मुखं रजतमिश्रमात्पूर्वमग्निसंशोधनात्पश्चाच्च केवलं हिरण्य-
मेव हिरण्यशब्दवाच्यं तथा केवलं हिरण्यमेव मध्येऽपि
हिरण्यशब्दवाच्यं नतु रजतांश इति निरूपकैर्ज्ञायते एवमह-
मयोऽपि देहसंस्कारात्पूर्वापरकालयोरेव मध्येऽपि देहविलक्षण
एव देहसम्मेलनेनाहमिति प्रतिपत्तिस्तु आन्तिरेवेत्यर्थः । दाष्टा-
त्तिकसामर्थ्यात् दृष्टान्तस्य तथात्वमित्यवगम्यते ॥ २९ ॥

विज्ञानमिति । गुणत्रयं गुणत्रयात्मकं कारणमिन्द्रियवर्गः कार्यं
शरीरं कर्तुं महत्तत्त्वकार्यमनात्मन्यात्माभिमानहेतुभूतमवकारतत्त्व-
मिति । त्रियवस्थं विज्ञानमवस्थाप्रितयविलक्षणो येनात्मव्यवृत्ति-
रकाश्यां प्रवर्तते तदेवात्मस्वरूपं सत्यमपरिणामीकर्मः आत्मानि
हेहान्तरवस्थिते सति इन्द्रियादीनां प्रवृत्तिः तदपगमे तु न
प्रवृत्तिः अव्यव्यतिरेकसिद्धा ॥ २७ ॥

न यदिति । यत् शरीरं पुरस्तात् उत्पत्तेः पूर्वकाखे नात्मा
भवति मरणात्पश्चाच्च नात्मा भवति तन्मध्येऽपि नात्मा
भवति स्थूलोऽहमिति व्यपदेशमात्रं आत्ममूलं देहस्य पूर्वापर-
कालयोरेपि भूतं विद्यमानमिति व्यपदेश्य प्रमाणेन प्रसिद्धं
तदेव तत्त्वात् तदात्मस्वरूपं स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अविद्यमानोऽपीति । वैकारिकः प्रकृतिविकारभूतो राजससर्गः
रजोगुणोद्भूततया प्रवृत्तिकर एव लोभः शरीररूपसूक्ष्मपदार्थः
आत्मनिष्ठत एवोविद्यमानोऽप्यवभासते अत्र परिणामजीवात्म-
स्वरूपं स्वयं ज्योतिरजडं जडदेहादिविलक्षणं तथापि तज्जीवात्म-

भीमवर्णनसूक्तशुक्रयदीयम् ।

स्वरूपमिन्द्रियतद्वाचरं शरीरविकारं चित्रं भाति अतोभाति
पूर्वादिप्रकृतदेहसंसर्गात् तन्मिभतया भाति न तु व्यापक-
तयावभासत इत्यर्थः । ब्रह्मप्राप्य कल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह-
मिति परिशुद्धात्मनि ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते ॥ २२ ॥

एवमिति । स्फुटब्रह्मविवेकधीः विवक्तव्यज्ञानं स्फुटतरपरि-
शुद्धात्मस्वरूपज्ञानवान् परापवादेन देहनिष्ठप्रमाणात्मात्मत्वाप-
नात्जननं भास्विकामुकः उपायभेदफलकामिभिः सङ्गं न
कुर्यात् ॥ २३ ॥

परापवादमेव विवृणोति । नात्मा वपुरिति पार्थिवं वपुरात्मा
देवशब्दवाक्यानीन्द्रियाणि नारमेत्येव योजनीयं मतोऽत्रमात्रमज्ञा-
प्यमितं नात्मा "अज्ञमयं हि सौम्य ! मन" इति हि श्रुतिः
विषया ज्ञानं सरसं बुद्ध्याख्यमनः कारणम् अर्थसायं वपुरादी-
नामर्थतः सायमस्ति अनात्मत्वेन सायमस्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्देहावस्थाव्यापकतमागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

कस्तर्हि तन्निवृत्त्युपाय इत्यत आह । अमुकमिति । बहुभिर्देहा-
दिभिरुपैर्हेतुभिः कल्प्यते इति तथा तत्तन्मन्त्रादीनां कर्म मनमादिभिः
कृतं कर्मत्वार्थः । तदेतत्संस्मृतिमुखममुखं यथा तथा ज्ञानात्मिना
किञ्च । कथं भूतेनोपासतया महोपासतया शितेन सेततानुवृत्तेन
किञ्चित्त्वस्य हेतुनायोपक्रम्यत्वार्थः । अविदशायां निर्मूलकहेतुना स-
म्भातं न तृणां शब्दविषु वक्ष्ये स प्रवृत्त्याः मुनिः शुभाभयसशी-
लनशीलः गां भूमिं विचरेदित्यर्थः । ज्ञानोपासनं तन्निवृत्तिहेतुरिति
भावः ॥ २७ ॥

कीदृशं तज्ज्ञानं कानि पुनस्तस्य साधनानीत्यत आह । ज्ञानं
विवेकं निरामं इति । कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायकं सामानाधि-
करण्यं विवेकादिना ज्ञानं निष्पाद्यते इत्यर्थः । तत्र निष्ठावहि-
मिश्रात्मनोः परस्परव्यापककथमेव निरूपणं विवेकः तपः कर्म-
योगः निरामः शास्त्रादुपपन्नं ज्ञानम् आत्मानात्मनोरहन्तमेवं
तया ज्ञानुपपन्नः पञ्चलुपैतिहासुपदेशः अनुमानं कृत्वादिदृष्टान्तेन
कर्मफलानित्यत्वानुमानम् एवं साधनान्युक्तानि । अथ ज्ञानाकार-
ममितवेन निरूपयति साक्षिस्तुभिः । आद्यतयोरिति । अस्व देह-
स्याद्यन्तयोर्भेदेकवचं शरीरगतं मध्येऽपि तदेवात्मस्वरूपं न तु
शरीरमात्मैवेकं विधं ज्ञानमित्यर्थः । काव्यमिति कस्यर्थोऽन्धोरमा-
यको वा काल एव हेतुः बहु स्यामिति भगवत्सङ्कल्पकात् एवैव
विषयस्यात्मनो देहसम्बन्धमिमिसमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेव ज्ञानं दृष्टान्तेन दर्शयति। यथेति । सुकृतं सुकृतं सत्त्वकपुट-
पाकशोभितमित्यर्थः । तत्सर्वस्य हिरण्यमयस्य कटकमुकुटीकेः पुट-
स्तात्पश्चात्तातो मध्येऽपि तदेव नानापदेशेनानेनामसी रजतादिमिश्र-
शक्तिवर्धनैवैवहृष्ये भवति विशुद्धहिरण्यं कटकमुकुटादिनि-
र्माणदशायां रजतादिमिश्रं क्रियते तन्मिभमपि भूषणावस्थं
हिरण्यमिति व्यवहियते स च व्यवहारो भ्रान्तिमुखः निरूप-
केन रजतादिमिश्रत्वात्पूयमग्निशोभनात्पश्चाच्च यत्केवलं हिरण्यं
तदेव मध्येऽपि हिरण्यमवस्थास्यं न तु रजताद्यंशोऽपीति व्यव-
हियते स च भ्रान्तिमुखः तद्देव ब्रह्ममहोऽप्यारमा अस्व देहस्य
पुरस्तात्पश्चाच्च मध्येऽपि स एव देहसम्बन्धमात्पूर्वापरकाव्योदिव

[१५८]

मध्येऽपि देहावस्थाय एव देहसम्बन्धनताहमिति प्रतीतिस्तु
भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकसामर्थ्याददृष्टान्ते बोधात्करमिभमम-
वगम्यते ॥ २९ ॥

किञ्च विज्ञानमिति। कारणमिन्द्रियवर्गः कार्यं शरीरं कर्तुं महत्तर-
कार्यमनात्मन्यात्माभिमानहेतुरदृष्टारतत्त्वमिति त्रिषवस्यं त्रिधाव-
स्थितं यकारस्य पृथक् पाठश्च । अत्राभातं अङ्ग इ उदयः । गुणत्रयं
त्रिगुणपारिणामात्मकमचतनं समन्वयनं व्यतिरक्तश्चान्वयव्याति-
रकाश्या येन तुयगाकावस्थात्रयराहितेनात्मतत्त्वेन प्रवसत इति
शेषः तदेवात्मतत्त्वं सत्यमपारिणामित्वं विषमव्यतज्ज्ञानात्सना-
पासनयत्युक्तं विज्ञानं । गत्यर्थः । त्रिषवस्यमित्यस्य उत्पत्तिस्थितिनि-
धनात्मकावस्थात्रयमागत वायः । तत्रात्मनि देहान्तरवस्थित-
सतीन्द्रियादीनां प्रवृत्तिरित्यन्वयः तदपगमेन न प्रवृत्तिरिति
व्यतिरक्तः ॥ ३० ॥

न यदिति । यच्छरीरं पुरस्तादुत्पत्तेः पूर्वकाळे नात्मा भवति
उतापि च पश्चात्तादातन्तरमपि नात्मा तन्मध्येऽपि नात्मा भवति
स्थूताऽहमिति व्यवहारमात्रं स एव व्यवहारो भ्रान्तिमुखक इत्यर्थः
भूतदेहस्य पूर्वोपकाळयोः खि विद्यमानं यकारमन्तरपरिणामाद्यन-
प्रसिद्धं तदेव स्मात् सदैकं रूपं स्यादिति च तत् ज्ञानात्मिनोऽयुक्तं
ज्ञानमिति मे सनीषामिति मे मतमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च अविद्यमानं इति । भेदादिकप्रकृतिविकारभूतः शास्त्रसंज्ञा-
गुणोद्भूततया प्रवृत्तिस्त्रमात्रः प्रेक्ष्य संज्ञाः शरीररूपसुखदुःख-
अविद्यमानोऽप्यारमति स्तः एवाविद्यमानोऽप्यवभाति स्वामिमात्र-
विषयतया प्रतीयते ब्रह्म परिशुद्धं जीवात्मस्वरूपं तु स्वयंज्योति-
रतो विभाति अत इति त्वज्योपे कमेणि पञ्चमी इमे सर्वमपाह्वा-
पुनरावृत्तं यथा तथा निधूयत्यर्थः । स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशमवभासकं
ब्रह्मप्रकृतिस्तु इन्द्रियायोर्भेदादिविकारविभक्तिव्याप्ययोः शब्दा-
दिविषयास्तदात्मानस्तदूपा ये विकारास्तैश्चिन्मः भीतीत्येव विध-
मपि तद्विज्ञानमित्यर्थः अत्राद्यो ब्रह्मशब्दो मुक्तात्मस्वरूपपराब्रह्मभू-
यास कल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति परिशुद्धात्मनि तत्प्रयोग-
दर्शनात् द्वितीयस्तु प्रकृतिपरः तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमयं च-
जायते मम ज्ञानिमेवद्वयमिति प्रकृतावपि तत्प्रयोगदर्श-
नात् ब्रह्मात्मस्वरूपं देहसंसर्गात्तन्मिभतयावभाति न तु व्यावृ-
त्तया शुद्धात्मस्वरूपेण तदभावात्पृथगेवावभासत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्राद्यन्तयोर्भेदेकवचनेन संस्मृतिनिवृत्त्युपायतयोकस्य ज्ञानस्य
देहपूर्वोत्तरमध्यकाव्यप्रयानुवृत्तदेहविषयक्षणात्मस्वरूपविचारात्मक-
त्वाकारः उक्तः यथा हिरण्यमित्येनेन देहसम्बन्धनेनाहमिति
प्रतीतिभ्रान्तिरुपायनिर्णयार्थमकारः विज्ञानमेतदित्यनेन त्वत्त्व-
यवर्थातिरकाश्यामात्मनो देहादिप्रवृत्तकवविचारात्मकत्वाकारः
न यत्पुरस्तादित्यादिना देहस्यानात्मत्वाविज्ञाकारादविद्यमान इत्य-
नेनतुपरिशुद्धात्मस्वरूपस्यव्यावृत्ततया अवभासविचारात्मकत्वाका-
रतदेवमुक्तविषयः ज्ञानस्य संस्मृतिनिदानमृतदेहात्माभिमानच्छेद-
कत्वमुक्तमथान्यापि तदुच्छेदकानिषदन्तुपसंदर्शिता एवमिति
इत्थं स्फुटं यथा तथा ब्रह्मविवक्तव्यं तन्मिभमपि परमात्मनो विवेकः
उक्तविषययोः प्रकृतिपुनर्वाच्यां वेदव्यवस्थानिर्णयस्तदेतुमिर्वि-
चारात्मकेकानैविकारत्वेन निपुणत परापवादेन आत्मनि समोदेव हेतु-
विस्वातन्त्र्यबुद्ध्यात्मकमोद्विरवात्मस्य पूर्ववदर्थः ज्ञानवदुष्टः ब्रह्मा-
त्मकज्ञात्मातुमवानन्तुष्टः भास्विकामुकः उपायमेतास्त्रिः

श्रीमद्द्विराधवाचकतुभागतचन्द्रचन्द्रिका ।

कामिभिः सङ्गं न कुर्वदित्यर्थः । परापवादो नाम परेषां देहेन्द्रि-
यप्राणादीनामपवादः आत्मत्वापवादः ॥ २३ ॥

तमेव विवृणोति । नास्मेति । पार्थिवं वपुर्नात्मा देवशब्दवाच्या-
नीन्द्रियाणि नास्मेत्येवं भोजनविषम असुः प्राणः वायुजलमिति-
समाहारश्चन्द्रः वायुजलं च नास्मेति सम्बन्धः अन्नमात्रमन्नाप्यायि-
तत्वात् मनसोऽन्नमात्रत्वव्यपदेशः "अन्नमयं हि सौम्य ! मन" इति
श्रुतेः भिवया बुद्धिः सत्त्वमन्तःकरणम् अहंकारित्वात्मन्यात्मा-
मिमानहेतुरहंकारः स्माकाशः वपुरादयो नास्मेत्यत्र हेतुरयसा-
म्यमिति अर्थानां वपुरादीनां साम्यं प्रकृतिपरिणामात्मकत्वेन
साम्यं यतस्तत इति यच्चन्द्रव्याधारेण सम्बन्धः प्रकृतिरेवात्म-
नोऽप्या कुतः तत्परिणामका वपुरादयो आत्मा भवितुमर्हन्तीति
भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तन्मेव प्रबलस्य संसारस्य समुच्छेदः कथङ्कारं स्यादब्राह्म-
ममूलमिति । मुनिर्निरन्तरानुस्मरणसमर्थः पुरुषः एतत्संसार-
कारणमज्ञानं मधुपासनया जातत्वात् निशितेन ज्ञानेन छित्त्वा
पुनस्तत्रावृणोति निःसङ्गो भूत्वा गां विचरति वाचच्छरीरि-
पातीमिति शेषः । बद्धज्ञानेनोपश्रं तज्ज्ञानेन निवर्तत इति तत्का-
रणमाह । अमूलमिति । विष्णुकारणकर्ममूलं बलवत्कारणेन
जन्त्यस्य निवृत्तिः कथमिति बोधमनेन परिहृतं ज्ञानस्यापि
तत्कारणकत्वात् अज्ञानस्य तत्कारणकत्वे कथितं युक्तं तदेव
कथमित्यत उक्तं बहुकरोति मन आदिषु सन्निहितबहुकरोणा
तेन रूप्यते तद्वद्वानुगुणं निरूप्यते प्रयेत इति बहुकरोप-
मनोवचःप्राणशरीराणि कमे विषयो यस्य स तथा महं मन्ता
वक्तव्याकारेण जायमानमित्यर्थः ॥ २७ ॥

ज्ञानातिशय किमाकारो निशितः स्यादिति तद्विषयप्रकार-
माह ॥ ज्ञानमिति । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मति श्रुतेरखण्डं ब्रह्मैव
विजानीहीत्यन्वयः कथमस्य जगतः आद्यन्तयोः केवलं स्रतन्त्र-
मेव वर्तते यच्च कालः पूर्वागुणत्वात्फलपञ्चकत्वात् यच्च हेतु-
निर्मितकारणं यच्च जगतो मध्येऽपि तदेव तस्मिन् वर्तते
नास्म्यथा यथाऽन्यतो विचिकित्वाश्रयेकः यच्च नित १ राक्षमवति
प्रापयतीति निगमः यच्च सर्वेषां लोकांश्चात्मनः तप आलोचनं
इति चातुः प्रति प्रति अलोचिन्निषेधे स्थितत्वात्प्रत्यक्षम् आचा-
र्यसम्प्रदायचिन्तित्वादेतिह्यम् अथ वेदादिप्रमाणसिद्धत्वाद्बुद्धीयमा-
नत्वादनुमानम् जनेनास्मिन्प्रये प्रत्यक्षादिप्रमाणमुक्तं भवति ॥ २८ ॥

जगत आदिमज्जावसानेन ब्रह्मण्य एवाप्रतिहतस्वातन्त्र्यं सो-
दाहरणं स्पष्टयति । यथेति । यथा हिरण्यं स्याद्युपरि स्फुटत-
मितिचिप्रतं पुरस्ताद्विचितायाः पूर्वं रयादेः पृथमिति शेषः
पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमवश्यं द्रव्यस्य हिरण्यस्यागलक्ष्य-
नाज्ञानन्तरं च पृथगेव मध्ये च स्यात्वाचितसादृशायां
तदेव स्रग्दण्डः स्रग्दण्ड इत्यादिनानापदेशोऽवधारणोऽर्थः

(१] गच्छन्ताविति आतीगस्येवैवापि गच्छन्तातीत्युप-
गमेन प्राप्तर्यमिति भावेन निगमयति प्रापयतीत्युक्तं

तदेव हिरण्यं दावादि पृथगेव तद्वत्तया स्रतन्त्रोऽहमस्य जगतोऽ-
प्यादावन्ते मध्ये सुरनरादिनानापदेशोऽस्तत्तद्वन्तर्थामित्वा
मुख्यतया व्यवहार्यः पृथगेव स्थितः रयास्य परिकल्पय-
दाहमयादयात् सुवर्णं व्यवहाराय मुख्यं रथ परिकृतं मध्ये चास्ते
रथोपस्थाग्निकस्य पृथगास्थितं यद्वद्वं हरिः साक्षाज्जगद्वा-
हात्पृथक् स्थितः पूर्वं जगति सत्स्थश्च जगदन्ते पृथक् स्थितः
स एव मुख्यो जगतः स्वातन्त्र्यात्परमेश्वर इति तत्तात्पर्यामक-
स्यैव नाम सर्वं सुरादिकं तत्सम्बन्धावुदीयतं व्यवहृत्यसुरा-
दिषु इति च एकत्वं केवलं चेति स्वातन्त्र्यमभिधीयते । स्रत-
न्त्रस्तु हरिः साक्षात्परिकृतहिरण्यवदिति चेति सुरनराद्यन्त-
र्यसुरनराद्युपाधीनां नानात्वेऽप्यहमेक एव यथा हिरण्यमकृतं
पिण्डिकृतं कुण्डलाद्याकारेण विविधं पुनरेकमेव तथाहमपि
यथा सुवर्णमकृतं क्रियते कुण्डलादिकं पुनरेकीमवयवज्ञा-
तद्वद्विष्णुरजोऽपि सन् सुराद्यन्तः स्थितो भूत्वा पुनरेकी भवे-
द्विभुरिति वचनात् किं च दावाद्युत्पत्तये सुवर्णमेव तन्नि-
मित्तकारणं महाफलं तथा जगदल्पफलमस्तन्त्रं च नहि तथा
किं तु स्रतन्त्रो महाफलहेतुश्चेति प्रत्येकं न तु दावादिस्त्रतन्त्र-
विक्रियागतं महाफलं स्यात्स्यत् तं स्रतन्त्रं विक्रियोपगं तद्व-
त्स्रतन्त्रो मगधान् प्रकृतावन्मदन्त्येति वाक्यात् ॥ २९ ॥

इतोऽपि मोक्षादिदातृत्वेन निरूप्यचरितस्वातन्त्र्यं हेतुर्देवत्याह ।
विज्ञानमिति । अङ्ग एतद्वद्ब्रह्म विज्ञानं निर्वोक्तज्ञानस्वरूपम् कुतश्चिप-
दस्यं त्रीनुत्तमाधममध्यमात् जीवान् त्रिषु पक्षेषु मोक्षादिषु
स्थानेषु स्थापयतीति मोक्षसंसारतममात्मपदवात् इत्यर्थः
चेतनानामपि ज्ञानात्मत्वेन मोक्षादातृत्वं किं न स्यादित्या-
शङ्क्य तत्सत्तादेर्बद्धिज्ञानत्वेन प्रतीतिः तदेव विज्ञानं विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मति श्रुतेरिति भावेत्याह । गुणत्रयमिति । येनेति तृतीया
षष्ठ्यर्थे येन यस्य तुर्येण तुर्यस्य जायकाद्यवस्थातीतरस्य
विशुद्धज्ञानमूर्तेः समखयेन इच्छायाः सत्त्वेनानुमाहकलक्षणाभि-
मुख्येन गुणत्रयादिकं सर्वमस्तीति शेषः व्यतिरेकतोऽसत्त्वेनास्ति
तदेव केवलमित्युक्तं केवलपक्षं सर्वप्राणवर्तनीयं तत्केवलमेव
सत्त्वं सदास्तित्वेन स्रतन्त्रमेव सत्यपदं प्राणवर्तनीयं विज्ञानं
सत्त्वं त्रिपदस्य सत्त्वामात गुणत्रयं सत्त्वादिकारणं महद-
हंकाराद्युपादानं कार्यवहादिकतृकात्मकमिति मत्तकारणं स्वातन्त्र्य-
मेव सत्त्वत्वं त्रिष्वारण्यस्य सत्यता प्रवादतः सदास्तित्वं
पुण्ड्रकयोः सदास्तित्वेन वचनात् इत्येवञ्चाह सदास्तित्वं
अस्तित्वनास्तित्वे इति तस्य स्वातन्त्र्यमनुपहतामिति ॥ ३० ॥

ननु ब्रह्मवादितरस्यस्वातन्त्र्यसम्भवे कथं तस्य स्वातन्त्र्यमनु-
पहतमिति तत्राह । न यादिति । यदुत्पत्तेः पुरस्तात्केवलं न
यथाशास्त्रादुत्तस्त्रतन्त्रं यच्च मध्ये च स्थितिकाये च केवलं
न वत्परेण भूतमुत्पन्नं वत्परेण प्रसिद्धं सत्तादिमत्तमुत्पदेक-
मात्रं स्रतन्त्रमिति वाङ्मात्रं अतस्तद्वद्वैव सत्परेण सत्त्वामिति
मे मनीषा—

तत्त्वातन्त्र्येण नैवास्ति यदुत्पत्तिविनाशवत् ।

स्वातन्त्र्येणास्तित्वं तस्य सत्त्वताज्ञानिदसदाता ॥ इत्यनेन

काव्यप्रसन्नप्रतिषेधेन सत्त्वविषयज्ञानं जगदिति निरस्तं नव-
सत्त्वप्रतीयेत सत्त्वज्ञानेन सत्त्वज्ञानानुपपत्तिप्रमाणसद्भावात्सव-
सत्त्वज्ञानावस्थापो न युज्यत इत्याद्यङ्क्य प्रपञ्चस्यासत्त्वोत्था-

श्रीमद्विजयशङ्करतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वातन्त्र्यमेव निविध्यते ननु प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यानिवेचनी-
यत्वं परमायैस्तत्त्वमावेन तावोपपत्तः ॥ ११ ॥

सर्वत्र वाच्यतेत्यस्याप्यन्यथापपत्तेरिति भावनाह । अविद्यमा-
न इति । सर्वत्रैवैतन्नप्यनुपपन्नं च जगदसर्वं स्यादिति
शून्यत्वादिसमं चानेन प्रत्याह । अविद्ययात इत्यादिना । वैकारिकः
विकारयोगो राजसः सगः रजोगुणसम्पन्नी सगो यस्य
प्रपञ्चस्य च तथा एवः प्रपञ्चः अविद्यमानोऽपि असन्न स्वतन्त्रोऽपि
मवमासते स्वतन्त्र इति अज्ञानातिमिति शेषः यतः स्वतन्त्रोति
ब्रह्म परमायैस्तत् स्वतन्त्रं विभाति विदुषामिति शेषः इतोऽ-
प्यविद्यया त्वमस्मात्स्वमेव नत्वस्यादिति भावनाह । अत इति ।
ब्रह्म मूलप्रकृतिः भोत्रादीन्द्रियाणि भर्ता शब्दादयः आत्मा जीव-
विकारा इन्द्रियामिमानिदेवाः एवमादिभिश्चिन्ना विचित्रं जग-
दसौ ब्रह्मन् एव विभातीत्यतो नानिर्वाच्यं न शून्यमिदमर्थः
तस्य साक्षा सर्वमिदं विभातीति श्रुते-

अविद्यमानानाम जगतः परतन्त्रता ।

यथा शकस्तु पुत्रादिरसीत्युच्यते जनैरिति ॥

जगतो नास्तिता सेव या पराधीनता सदा ।

अभावस्तु कृतस्त्वस्य यद्विभातीह सर्वदेति ॥

प्रमाणद्वयेन कथित एवार्थः न स्वकपोलकल्पितः ॥ १२ ॥

एवं तावज्ज्ञातव्यांश्च श्रुत्वा मुनिना परं कर्तव्यं किमि-
त्यब्रह्म ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विवेकबुद्ध्या सर्वस्माद्वैल-
ययज्ञानेनानुगृहीतैर्हेतुभिः निर्दोषोपपत्तिभिः परापवादेन
परस्वापवादेन नेदं नेदमिति निषेधमुखेन एव आत्मा नेति
नेतीति श्रुतेः स्फुटं ब्रह्म विविच्य पृथक्कृत्य श्रुत्वात्मसम्बद्धं
मनासि स्थितं संशयं क्षिप्वाऽखिलकामुकैः अनल्पतृष्णा-
जननशीलैः विषयेभ्य उपारमेत शब्दादिविषयोपरमे सुखा-
नुत्पत्तिरब्रह्म । स्वानन्दतुष्ट इति । स्वानन्दानुभवेनाहं बुद्धि प्रातः
सनेन जीवपरमेष्ठानमेव मुक्तिसाधनं नामेदज्ञानमतः शेषो-
र्धिमिरमेष्टमत सर्वथा हेयमिति दर्शितम् ॥ १३ ॥

परापवादप्रकारं विवृणोति । नास्मेति । अत्र नेति प्रत्येकं सम्ब-
न्धितव्यं पार्थिवं वपुः शरीरम् आत्मा परमात्मा न भवति
इन्द्रियाणि नहि देवा इन्द्रियामिमानिना न हि वायुजलं हुताशः
वायुजलहुताशनकृतशरीरोऽसुः मुख्यमायस्य न-

वायुरेव स्त्रयं प्राणस्तत्रस्थं चोदतेजसा ।

उदेन तेजसा चैव प्राणस्य हि कृतम्बपुः ॥

इत्यस्मात्-

प्राणस्य वायुरपस्य भूतत्रयकृतम्बपुः ।

यतो हि पार्थिवं नात्र संचात्यल्पमुदाहृत-

मित्यस्माद्वक्तुं युक्तं मनस्वात्मा न अज्ञमात्रम् अत्र पृथिवीमात्रं
गन्धादिमात्रा च न एकवद्भावविशेषा इत्येवं विषया प्राकृत-
बुद्धिश्च न सत्त्वं मूलबुद्धिः अहंकृतिरहङ्कारतत्त्वं अस्मदाकाशम्
न कृतदेशनादिक्रिया च न अहं श्रुत्योऽप्यहं स्पृश्याप्यहं
पश्यामीति सर्वार्थेषु समानत्वादहङ्काराभिमानविशेषोपसाम्ये
चात्मा न भवतात्यर्थः ॥

न देहो नन्दिग्रहः शमनोबुद्ध्याहमात्मनः ।

विष्णुश्चिदानन्दतनुः सह जीवाधिपः सदा ॥

इति वाक्यात् सदा एव आत्मा नेति नेति श्रुत्यर्थ एव विविच्यते ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्वर्गः ।

यस्य चाज्ञानकृतत्वादमूलमिच्छादि ॥ १७ ॥

तत्र पञ्चभिर्ज्ञानमेवोपदिशन् परमात्मज्ञानं तावत्साक्षात्काह ।
ज्ञानमिति द्वाक्याम् । यदेव परमात्मस्वरूपं वस्तु ज्ञानावरूपं
कावहेतुरूपदानं च तदेवाद्यन्तयोः किन्तु केवलं निजाज्ञानं
श्रीमगत्वानि प्रविशति तिरोहितसर्वशक्तिकं भवतात्यर्थः । तत्र
ज्ञानं विवेकस्य कारणं विवेको विचारः कावो निमित्तं
हेतुरूपदानं पुरुष इति श्रवम् ॥ १८ ॥

यथेति । अत एव स एव परमायतः सर्वोऽवधीति
भावः ॥ १९ ॥

किञ्च जीवचैतन्यस्य तत्र तन्त्रान्वयात् सुषुप्त्यादौ तद्व्य-
तिरेकेऽपि स्वतोऽवस्थामासत्स्विन्मन्त्यद्युपाधीनाः स्वज्ञो
सर्पोऽवस्थानामिवालोपितस्त्वमेव तस्य तु पुरुषस्त्वस्यस्य
सिद्ध्यति एवं परमात्मचैतन्यसमद्युपाधोऽपि अस्मिन्त्याह ।
मिज्ञानमिति द्वाक्याम् । यो विज्ञाये तिष्ठतिस्त्वानिदुःखेन विज्ञाते
जीवचैतन्यमेव गुणप्रयोपाधिकं सत् त्रियवस्थं भवति
तदेवाह काव्यकारणकारिती तत्तद्रूपायमागमिष्यथः । किन्तु
समन्वयेनेत्यादि तत्र उपवस्थमिति वक्तुये त्रियवस्थमिति
व्याडिगावधयोर्भेदेनैकं यथा अवधीयते इति शब्दस्मृतेः
गुणानां त्रयं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

गुणप्रयोपाधिकमित्येव विवृणोति । न यदिति ॥ २१ ॥

ततः शुद्धे ब्रह्मणि अविद्यमाने एव प्रपञ्चः तत्कारण-
स्वशक्त्यवलयताभिमेतैव विद्यत एव तद्वैचित्र्याह । अवि-
द्यमान इति । टीकाशामवसासतेऽपीति पूर्वव्यापिना योज्यते अस्थ-
य चार्थमाह । ब्रह्मप्रकाश्यत्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

ज्ञानासिनेत्युक्तमवोपसंहरति । एवमिति ॥ २३ ॥

परापवादेन रहिमस्यातीत्यत्वं पदार्थं तावन्निष्कृष्यदर्शयति ।
नास्मेति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदीशिनी ।

तर्हि कथमहङ्कारवन्धादस्मान्मुक्तिरित्याह । अमूलमेतदह-
ङ्कारवन्धनं वस्तुतो मूलद्वयम् अथ बहुशी रूपै रूपितं निरूपितं
बहुकपस्त्वमाह । मनसति । मनसादीनां अहङ्कारः उपासमया मत्तया
शितेन निश्चितेन नोदणीकृतेन ॥ १७ ॥

तच्च ज्ञानं विवेक एव तस्य साधनान्याह । निगमो वेदः तपः
सधर्मः प्रत्यक्षं स्वायुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानं तर्कः फल-
माह । साधनतयोरस्य जगतो यदेव तदेव केवलं प्रत्यक्षं ननु
जगत तदेव किं कावः कृत्वतीति प्रकाशयतीति कावो प्रत्यक्ष
हेतुः कारणं च प्रत्यक्ष ॥ १८ ॥

सुकृतं सुष्ठु सुयडलादिकर्षणं विरचितमपि हिरण्यमेव-

श्रीमद्भिवनाथप्रकाशसिंहकृतसारार्थदर्शिनी ।

हिरण्यमयस्य कटककुण्डलादेः पुरस्तात् पञ्चाक्ष वर्त्तमानं यत्तदेव
मन्वेऽपि नानापदेशैः कुण्डलादिनामविषयव्याख्यामात्रं न
यत्तत्तत्तद्वत् तद्वदेवाहमस्य विश्वस्य पुरस्तात् पञ्चा-
क्षमन्वेऽपि ॥ १९ ॥

तदेवं कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य प्रका-
शकमात्रात्मकतामाह । विज्ञाने बुद्धितत्त्वं तिस्रो जागराद्या
अवस्था यत्र तत् त्रिविधस्य व्याप्तिगालवयामेतेन अकारव्य-
वधानं तदवस्थाकारणभूतं बहुगुणस्य यच्च कारणकार्यकर्तु-
कारणमध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तुं आधिदेवम एवं गुणत्रय-
कार्यभूतं त्रिविधं जगत् एतत् येन तुल्येण सामान्यज्ञान-
मात्रेण सम्भवयेत् सञ्जाति येनानुगतं प्रकाशत इत्यर्थः । तमेव
भास्तमुन्माति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति
तथा चक्षुषश्चक्षुः श्रोतस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुरिति-
भूतः ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेकेण न तुल्यमुपलभामहे तत्राह ।
व्यतिरेकतः समाध्यासो यदस्ति तदेव सत्यम् ॥ २० ॥

एवं कालत्रयेऽवस्थाभिचारिणः स्वस्वत्वमुक्तं यमिचारिणस्त्व-
स्वत्वतामाह । न यदिति । मध्ये च स्वपृथक् नास्ति किं तु
व्यपदेशमात्रं नाममात्रं कृतः यतो यद्यत् परेण मन्वेन
भूतं ज्ञानं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत्तदेव कारणं प्रकाशकं
साधनमात्रं स्यात् ततः पृथगाति मे मनीषा बुद्धिः ॥ २१ ॥

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाशकाश्रयाम-
भिदं स्वरूपाय प्रस्तुते तदुभयावयवपूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणे-
वमाह । अविद्यमानः प्रागसन्नपि योऽयमवस्थासते विद्यमानत्वेन
भाति वैकारिकः विकारेणो महदादिभ्यो जातः स एव राज-
ससर्गः रजोद्वारेण ब्रह्म तु स्वयं स्वतः सिद्धं न तु कार्ये
ह्योतः प्रकाशकम भूतो हेतोः इन्द्रियाणि च अर्थास्तन्मा-
त्राणि च आत्मा मनश्च विकाराः पञ्चभूतानि च एतैश्चिदं
विश्वमिदं ब्रह्मैव भातीति ॥ २२ ॥

एवं प्रत्यक्षैतिहानुमानैः स्फुटं यथा स्यात्तथा ब्रह्मविषे-
कहेतुभिः तथा परस्परवैद्वेदपरवादेन आत्मरश्मिरासेन कीद-
ृशेन विशाखेन निपुणेन अस्मिन्पक्षसन्तर्हं हिरवा स्नान-
प्रसुप्तः सज्जितोऽयः कामुकैः इन्द्रियैः उपारमेत निःसङ्को
मनसः ॥ २३ ॥

परपञ्चादं प्रपञ्चयति । कपुतामा न भवति कुतः पार्थिवं
याधियवधाद्वद्वत् तथा इन्द्रियाणि नदप्रिष्ठातारो देवाः
इभयणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तम् महद्वृत्तिरित्येने आत्मा न भवति
कुतः अक्षमात्रम् अज्ञोपपद्यत्वात् शरीरवत् वायुजले हुनाश-
क्तेजः स चित्तिरिति प्रज्ञाभूतानि अर्थाः शब्दादयः प्रकृतिश्च
आत्मा न अद्वैताद्वैतवदिति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकुतसिज्ञानप्रदीपः ।

व्यावेतनयकारणस्यास्य कथं निवृत्तिः स्यादिति चेत्तत्राह ।
अमुकमिति । मुनिरेवञ्च ज्ञानासिना हिरवाऽऽख्याः सन् नां विवर-

तस्यन्वयः मुनिरुक्तवन्धस्वरूपविमर्शतश्चिदः एतच्छब्देन बन्धका-
र्यामुक्तं कारणानां कार्येणाशः स्वयमेव भवतीति भावः । अमु-
कमिति क्रियाविशेषणं तथा चापासनाया भगवत्प्राप्तयेनेन तीक्ष्णा-
कृतेनासिनेतद्वन्धकारणममुक्तं यथा स्वात्तया हिरन्त्ययः नन्मु-
लमज्ञानं यथा नावशिष्येदिति भावः । कथं भूते ननु हिरुपकृते वदन्ति
रुपाणि रूपयतीति तथा बहुभिरेव रूपेण इति वा तदेवाह । मनो-
वचः प्राणशरीरकमेत । मनोवादिष्वनात्मसु क्रियते तथा स भव-
मन्ता वक्तो स्थूतः कश्च इत्याद्याकारणं ज्ञानमार्गमस्यैः ॥ २७ ॥

ज्ञानासिना हिरन्त्ययुक्तं तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलानिदं
नाह । ज्ञानमिति । ज्ञानस्य स्वरूपं विवेकः चिरञ्जित्त्वनिस्तर-
दिभिः परस्परं व्यावर्तकधर्मैरात्मनात्मनो निरूपणं सचक्षुत्वा-
त्पञ्चावस्थातन्त्रत्वादिभिः परस्परव्यावर्तकधर्मैः मत्स्यगतिपर-
मात्मनोर्वा निरूपणं विवेकः ननु सम्भोगज्ञानमेव वस्तु विवेकं
शक्यते न त्वेवास्ति जातिपरमात्मनोः स्वरूपगुणादिज्ञानमात्रा-
त्कथं ताद्विकः स्यादिति चेत्तत्राह । निगमइति । निगमो वेदस्म-
ज्ञापकोऽस्ति तस्मादेव तत्तत्स्वरूपविज्ञानं स्यादित्यर्थः स्यादित-
द्वेदार्थस्याप्यतिगुणत्वत्कथं तज्ज्ञातमित्यत आह । तद्वदिति । तपः
स्वधर्मवर्तित्वं यथा अस्मादिस्वधर्मोचरणादन्तःकरणशुद्ध्या वेदा-
र्थज्ञानं भवेदित्यर्थः । कीदृशं तद्विषयेच्छासोमाह । प्रत्यक्षमिति
अन्तः प्रत्यक्षं स्नानुभवगम्यमित्यर्थः । ननु वेदेषु सविशेषशुद्ध-
सर्वलकारणाकारणव्याख्याप्रत्यक्षर्यादिभिर्भावेन हिरुपभयगात्कथं
तदर्थकत्वात्तद्वय इति चेत्तत्राह । एतद्यं सदाचापारि सम्प्रदायपर-
म्परागतत्वं तदेव वेदार्थनिश्चयकत्वेन वेदार्थनिश्चयार्थं सत्यस्वरूपा-
याश्रयणं कथं व्यमितिभावः । सदाचापारि भगवता स्वयमेव
निर्दिष्टः एतावान्बोहो अदिष्टो मन्त्रिकैः सत्तकादिभिरित्यादिना
अनुमानं सदाचार्योपदिष्टस्य तत्त्वस्य स्नानुभवविषयीक-
रणात् औपिककषापितसाहचर्येण प्रत्यक्षं साधनमुक्तं फलितायमाह ।
अस्य जगत आद्यन्तयोक्तपतेः पूर्वं प्रलयसमये च यदेव केवलं
स्वतन्त्रं तदेव सृष्टिप्रलयमन्वेऽपि स्वतन्त्रं प्रवर्तते ननु जगत्कदापि
स्वतन्त्रमिति भावः । किन्तद्विस्तृतमाह । काष्ठ इति । जीवानां माह-
ष्टोक्तोक्तः शुभाशुभतत्कर्मफलभोगसमयेयगणकः कल संख्यात
ज्ञानोः काष्ठवति गणयतीति काष्ठरूप ईश्वर इत्यर्थः कः काष्ठः
काष्ठः कलवतामहमिति भगवदुक्तः किञ्च हेतुः सच चेतनाचेतना-
त्मिकानां स्वभावस्थापजानां स्वस्वमाधिकानां तत्तत्सदसदप-
कायाणां वा स्थूलतया प्रकाशकः स्वस्यानादिकर्मसंस्कार-
वशीभूतात्यन्तसंकुचितभोगभरणानर्हज्ञानधर्माणां चेतनानां
कर्मफलभोगार्हज्ञानशक्तिप्रकाशेन तत्तत्कर्मफलभोगसाधनैः सह
योजयिता चेत्तर्हः चकराज्मां मध्यपातकः भोगविस्ताने संहतां
च वाध्यः ॥ २८ ॥

जगत आदिवशे च मध्ये च कारणभूतस्य प्रज्ञाया एव स्वातन्त्र्य-
मुक्तं तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । यथा शुद्धमेव हिरवादे
कटककुण्डलमुकुटादिनिर्माणावस्थायां सुकृतं स्वयंकारैः
सुष्ठु रजतादिमिश्रितमपि कृतं सर्वस्य हिरण्यमयस्य भूषणमात्रतः
पुरस्तात् रजतादिमिश्रणात्पूर्वं पञ्चाक्ष क्रियाविकाशेऽग्निना
संशोधनात्केवलं हिरण्यमेव व्यपदिश्यते । मध्ये च रजतादिमि-
श्रितभूषणाद्यवस्थायां कटककुण्डलादिना तद्वपदेशस्तदेव हिर-
ण्यमेव व्यपदिश्यते वस्तु रजततादावि तद्वत् । जगतः आदिवशे च

भीमः कुरुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्सद्वृत्तयामित्या वतमानः सुरनरादिनात्यपदेशः स्वतः प्रो-
हमेव उपपदेशो विवेकमिनोर्न्यायित्यर्थः । भगवतः सर्वत्र व्याप्ति-
रेव सर्वमिदमपदेशहेतुः सर्व समानाप्तोऽपि ततोऽपि सर्व
इत्यनुक्तोक्तः ॥ १९ ॥

एवं चिद्विज्ञानमिदं जगत् परमात्मस्वरूपविवेकमुक्त्वा इदानीं-
जीवात्मस्वरूपविवेकमाह । विज्ञानमिति । इदं मङ्गलं च । एतद्विज्ञानं
प्रत्यगात्मस्वरूपं त्रिपदस्य त्रीणि पदान्यर्थः । शब्दार्थयोरभेद-
विवेकस्या पदेत्युक्तं पद्यन्ते गच्छन्तीति पदान्यनित्यानि तेषु त्रिष्व-
नित्येषु स्थितामित्यर्थः । कितञ्च तदाह गुणत्रयं गुणत्रयकाम-
मित्यर्थः किं तत्कार्यं तदाह । कारणकार्यकर्तृ कारणमिन्द्रियवशः
कार्यं शरीरं कर्तुं साहकारस्तत्रयस्य तत्तद्वत्त्वा रूपाद्याकारेण स्थूल-
कुशलादिभेदेण इष्टवत्त्वमोगित्वसुखित्वकुलित्वादिभिर्धौक-
त्रिपदाद्यधर्मैर्मिश्रितमिहास्ति । तथापि विवेचनीयमिति भावः
विवेचनमेवाह । समन्वयेनेति उक्तकारणादिभ्यः समन्वयेन द्यति-
रेकतश्च येनैव तुल्यत्वावस्थाप्रयत्नोत्पत्तिरसंशयः प्रवर्तते इति
शेषः । तदेव सत्यमविनाशि नित्यं वस्तित्वस्यार्थः । त्रिष्वस्यमिति
पाठितुं संकारस्य पृथक् पाठइन्द्रोऽनुरोधात् तद्वत्त्वमिति द्वयम-
एतद्विज्ञानं व्यवस्थं त्रिषु कालेष्ववस्थितं नित्यस्वरूपमित्यर्थः ।
अन्यत्समानं देहेन्द्रियादिसंज्ञातस्तुतीयाभिप्रायेण सत्यः प्रकृति-
मत्त्वात् कुलाकाशपीनचकादिप्रकृतिसिद्धिदिति ज्ञानमवस्थायां
ममन्वयः आत्मसंघनभावात् प्रवृत्त्यभावाच्चरत्वं सुषुप्त्यादाविति
व्यतिरेकः ॥ २० ॥

देहस्याचेतनत्वमेव प्राप्नोति विज्ञानात्मत्वमुपपादयति । नेति
यत् भूतं पृथिव्यादिभूतमयं शरीरं पुरस्तादुत्पत्तेः पूर्वं न तत्त्वात्
विज्ञानं न स्यात् यत्र पश्चात् विज्ञानं स्यात् तन्मध्येऽपि न
विज्ञानं स्यात् कथं तर्हि यद्वदचो जानातीति व्यवहार इत्यत-
आह । व्यवस्थेयमात्रमिति । यद्वदसाहिनामके भूते ज्ञातव्योपचार-
इत्यर्थः । कस्तर्हि ज्ञानात्मा इत्यत्राह । परेण भूत्वादिममात्रेण
प्रसिद्धं प्रकर्षेण सिद्धं तदेव तत् स्याद्विज्ञानात्मस्वरूपं स्यात्
विज्ञानं यत्र तनुते न जायते त्रिपते वा विपश्चित् न जायते
त्रिपते वा कदाचिज्ज्ञाय भूत्वा भविता वा न भूय इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ २१ ॥

ननु मनुक्तं विज्ञानात्मनो देहाविविधव्याप्यत्वेन प्रसिद्धत्व-
मिति न तथा प्रतीयते किन्तु देवदत्तादि नामकवाद्याक्षत्रिणादि-
देहात्मनैव ज्ञातीति चेत्तत्राह । अधिष्ठानमिति । वैकारिकः प्रकृति-
विकारमूतो राजस एव सगः देवादिवेहः यद्यपि सर्वे देवमनुष्यादि-
देहास्त्रिगुणात्मकास्तथापि राजसोद्विगतया प्रकृतिविशेषस्वभा-
वाद्वाजस इति निर्दिष्टः स आत्मनि स्नातो निवसत्या चाधिष्ठानो-
ऽपि अवभासते स्वरूपज्ञानहीनानामिति शेषः स्वरूपं निर्दिशति ।
प्रकृतिः । प्रकृत्यमेव दर्शयति । स्वयं दर्शयतिः स्वयं प्रकाशः सतो
देहाद्यमिदं जगत् प्रहेन्द्रियार्थात्मविकाराच्चित्रं भाति । प्रकृतिं मूल-
प्रकृतिः मम योनिर्नमद्ब्रह्म नास्मिन् गर्भे दशाभ्यहमिति ब्रह्मण्यस्य
मूलप्रकृतरपि वाचकत्वात् इन्द्रियाणि भ्रान्तादीनि अर्थाः शब्दादयः
आत्मा देहः विकारः औमाराद्यवस्था एतैश्चित्रं भाति ॥ २२ ॥

एवमज्ञाद्विमुक्त्वा तदनुवादपूर्वकं मुमुक्षुणा ज्ञात्वा यदवश्यं कर्त-
व्यं तद्विद्वद्यति । एवमिति । आत्मस्वरूपस्य देहाविविधव्याप्यत्वेऽपि

[१७९]

अज्ञानां देहेन्द्रियविषयादिविविधव्यत्वेन भासते मुमुक्षुर्विज्ञानदेन
सन्वेदनिवर्तने समर्थः सर्वज्ञेन गुरुणा हेतुभूतेन स्फुटं यथा
स्यासंया प्रकृतिविवेकहेतुभिः शुद्धात्मस्वरूपविवेकहेतुभिर्निर्गमा-
दिभिः परापवादेन देहेन्द्रियादेरात्मात्मनिराकरणेनात्मनः स्वस्य
सन्वेदं छित्त्वा स्नानन्दतुष्टः सन्नखिवकामुकभयस्तुच्छसुखेभ्यः
शब्दादिविषयेभ्य उपारमेत निवृत्तो भवेत् तेषुपादेयबुद्धिं न
कुप्यदित्यर्थः ॥ २३ ॥

परापवादमेव कृपया स्वयमेव विशदं दर्शयति । नास्मेति । नेति
प्रत्येकमन्वेतव्यं तथाहि वपुरात्मा न पार्थिवमिति हेतुगमितं
विशेषणं पार्थिवत्वात् घटादिवदित्यर्थः । इन्द्रियाणि आत्मा न
भवन्ति करणत्वात् हिशब्देन सर्वत्र हेतुर्वाच्यः देवास्तद्विद्या-
तारो नास्मी भवन्ति इन्द्रियमात्रप्रवर्तकत्वात् इन्द्रियैः सह-
तेषु भूतेष्वप्यात्मसत्त्वात् असुः प्राणो नात्मा वायुत्वात्
व्यजनवायुवत् मनो न मज्जमानं विशेषणम मज्जमानत्वात्-
शरीरवत् अजमयं हि सौम्य मन इति श्रुतेः अस्तःकरण-
त्वाच्चिपया बुद्धिः सर्वं चित्तं च अहंकारिरहंकारश्च नात्मा
अस्तःकरणत्वात् मनोवत् वायुजलं हुताशोऽग्निः समाकाशः
चित्तिरिति पञ्च भूतानि अर्था विषया अर्थसाध्यं प्रकृतिश्च नात्मा
जडत्वात् शरीरवत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

यह सब संसार अज्ञान मुख्य है बहुत रूपों से चित्रित
है जिस से कि मन वचन प्राण शरीर कर्म रूप है ज्ञानरूप
तीक्ष्ण तरवार से इसको काटकर मुनि होकर तृष्णा को
छोड़कर पृथिवी में विचरता रहे ॥ १७ ॥

ज्ञान विवेक वेद तपःप्रत्यक्ष ऐतिह्य और अनुमान इन
प्रमाणों से ऐसा जाने कि जो जिसके आदि अन्त में
होता है सोई काव हेतु रूप से मध्य में भी है ॥ १८ ॥

जैसे सुषुप्ति पाहिले सुन्दर रहता है कड़ा कुंठला-
दिवन ने पर भी वैसा ही रहता है सोई मध्य में भी व्यवहार
के वास्ते नामाविक से रहता है तैसे नाना प्रकार से हमारा
शरीर रूप जगत् भी है ॥ १९ ॥

हैं उल्लवजी तीन अवस्था बाधा यह विज्ञान है तीनों गुण
मय जगत् कारण कार्य कर्ता रूप है सो अवश्य से तथा
व्यतिरेक से जिस तुर्य परमात्मा से व्याप्त है उसी को
सब सत्ता जानो ॥ २० ॥

जो देहादिक उत्पत्ति से पाहिले नहीं है नष्ट होने पीछे भी
नहीं रहते हैं बीच में केवल व्यवहार के लिये भाग्य रहते हैं जो
उत्पत्ति मान पक्षों मध्य से प्रकाशित होता है सो अस्तित्व है तिस
में जो सदा रहनेवाला आत्मा सोई सत्य है ऐसा भेदा मत है ॥ २१ ॥

जो यह राजस अहंकार का संग है सो नहीं रहने पर
भी भात होता है इस से पृथक् स्वयं उवाचि आत्मा प्रकाश-
मान होता है और जगत् तो प्रकृति विकार इन्द्रिय शब्दादि
अर्थ आदि षोडश विकारों से विचित्रित रूप है ॥ २२ ॥

इस प्रकार से ब्रह्म के विवेक होने के हेतुओं से बलि
निपुण आत्मा से व्यतिरेक के आत्मत्व निषेध करने

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ।

विच्छिद्यमाणैरुत किं नु दूषणं धनैरुपैतैर्विगतै रवैः किम् ॥ २५ ॥

यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते

तथाऽक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहम्भतेः संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥

तथाऽपि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् ।

मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनःकषायः ॥ २७ ॥

यथाऽमयोऽसाधु चिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् ।

एवं मनोऽपककषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसङ्गम् ॥ २८ ॥

कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशौषसृष्टैः ।

ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युञ्जन्ति योगं न तु कर्मतन्त्रम् ॥ २९ ॥

करोति कर्म कियते च जन्तुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ।

न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततृष्णः स्वमुखानुभूत्या ॥ ३० ॥

तिष्ठन्तमात्मनिमुतब्रजन्तं शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नम् ।

स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ॥ ३१ ॥

यदि स्म पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं नानाऽनुमानेन विरुद्धमन्यत् ।

न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

के ज्ञान से आत्मा के विषय जो संदेह है । तिस को छेदन करके अपने आत्मस्वरूप में आतृण् होकर सब कामनाओं को छोड़ कर संसार से निवृत्त होजावे ॥ २३ ॥

पृथिवी का विकार शरीर आत्मा नहीं है इन्द्रिय आत्मा नहीं है इन्द्रिय के देवता आत्मा नहीं है प्राण आत्मा नहीं है वायु जल अग्नि मन अन्न बुद्धि अंतःकरण अहंकार तथा आकाश पृथिवी एवम् आत्मा नहीं है क्योंकि ए सब समान से प्रकृति के कार्य हैं ॥ २४ ॥

भीखरस्वामिकृतभाषाटीका ।

एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्य नेन्द्रियविकृतगुणैर्विषयसंबन्ध इत्याह । समाहितैरिति । मत्सुविविक्तधाम्नः मम सुषु विविक्त धाम स्वरूप येन तस्य प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषा न भवन्तीति रविदृष्टान्तेनोक्तम् ॥ २५ ॥

असङ्गब्रह्मत्वेनावस्थितस्य न केऽपि गुणदोषा इत्याकाश-दृष्टान्तेनाऽह । यथेति । वाय्वाग्निनां दोषग्राहकत्वेनरजोभू-सरस्वादिभिर्गतागतैरागमापाविभिर्कृतगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा अहमतेरहङ्कारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिर्न युज्यते यद्वा अहं-कारस्य संसृतिहेतुमिरिति ॥ २६ ॥

मुक्तवदसम्पत्कानी न यथेष्टमाखरेविल्लह काश्याम् । तथाऽ-पीनि । गुणेषु विषयेषु रजो रागः मत्सः कषाय इति दुर्निशसतामाह ॥ २७ ॥

तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । नृणांमामयो रोगः असा-स्वस्वस्य कषया मघति तथा अपककषायकर्म अदृष्टाः कषाया रागाद्व्यस्तमुलानि कर्माणि यस्मिंस्तत् अत एव सर्वसङ्गं सर्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनससम्पत्कानिर्न विज्याति प्रशयति ॥ २८ ॥

ननु कथञ्चिद्विषयसङ्गे यदि योगभ्रंशः स्यादथ तर्हि सोपायेन योगमार्गेण तत्राऽह । कुयोगिन इति । मनुष्यभूतैर्वन्धु-शिष्यादिरूपैस्त्रिदशौषसृष्टैः प्रेरितैः तथा च भ्रुतिः यस्मा-सदेवां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति मृत्यो जन्मान्तरे न तु कर्मतन्त्रं कर्मविस्तारम् ॥ २९ ॥

ननु विदुषामपि सर्वेषां कर्म पुष्परिहृतमिति पुनः संसारः स्यादत आह । करोतीति । विदुषोऽप्योऽसौ जन्तुर्देह एव योज-नादि कर्म करोति क्रियते विक्रियते च तेन कर्मणा पुष्ट्या-द्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः । केनापि संस्कारादिना चोदित आनि-पातान्मरणपर्यन्तं करोति विनास्तु प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि कर्मणि न विक्रियते निरङ्कारित्वात् हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति ॥ ३० ॥

किञ्च आस्तां तावदेहिककर्मनिर्बिकारयुगा यतो देहमन्यसौ

अधिरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

न पश्यतीत्यादि । तिष्ठन्तामिति । उक्तं मूत्रवन्तम्
स्वभावमात्मन्येव कपि कथनरूपश्रवणादि ईदृशान् कुर्वन्तमा-
त्मानं वेदम् ॥ ३१ ॥

नन्विन्द्रियवतः सर्वथा कथमद्वयं सम्भवति तत्राऽऽह ।
यदि स्मृति । अद्यप्यसतां यदिमुखानामिन्द्रियाणामर्थं पश्यति
तथाऽपि ज्ञानास्वान्मिथ्यात्वप्रवदित्यनुमानेन विरुद्धं बाधितं
सद्व्यवहारमवतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्वते स्वप्नादुत्थाव
प्रबुध्य संस्कारमात्रेण स्नापि विषय स्फुरन्तमत एव स्वसंभव-
तिसम्भवत्वं चया तद्वत् ॥ ३२ ॥

भीरावारमणहासगोस्वामिविरचिता
कीपिकाकीपिनो टिप्पणी ।

गुणात्मनि विषया विष्टसमाधिः ॥ २५ ॥

प्रकाशकश्च शुद्धसंप्रदायस्य प्रकाशनाभिन्द्रियादीनामु-
पतिविलेपादयो गुणदोषा न भवन्ति पूर्वोक्तं महत्प्रमत्तस्य पद-
स्वास्थानपतितत्वं कश्च संसृतिरेवमिच्छित्वेत्ता चातो वदेति ॥२५॥
तथापि सुरुषगुणानि नो गुणदोषाभावेऽपि रागोऽत्र विषयप्रीतिः
तुर्निदासतामिति यथा कथायो दुर्निवर्त्यस्तथा रागस्यापि दुर्नि-
वर्त्यतामाह ॥ २७ ॥

एतदेव मतः कथायस्य दुर्निरास्यत्वमेव अस्य एव अपक्वकथा-
कर्मत्वादेव ॥ २८ ॥

सोपायेन विषयदोषवशानादिसहितेन मनुष्या पतद्मस्य विबु-
धिरिति यत् तद्ब्रह्मज्ञानं यस्मात् स्वापकर्षाच्छेतोः एषां देवानां न
प्रियमिति मुख्यं ॥ २६ ॥

विदुषावपि । सिद्धानामपि निरदृक्कारस्थाद्देहाभिमानराहि-
तत्वात् । तत्र हेतुः निवृत्तेश्चक्रः ॥ ३० ॥

विष्णुश्चक्रात्तु द्वयं विष्णुश्चक्रात्तु असौ सिद्धः ॥ ३१ ॥

नामानुमानेन नानात्वेन हेतुना यन्मिथ्या न तज्ज्ञाना न यथा
ब्रह्मेति व्यतिरेकव्याप्तिः वाञ्छितं मिथ्यात्वेन ज्ञातम् अत एव
संस्कारमात्रेण स्फुरद्रूपत्वादेव ॥ ३२ ॥

॥ सुवर्णसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

साक्षात्कृतयनिशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रतिपत्तिमाह । समाहितौचिति
समाधिदशावामात्मनि नाप्येष्टगुणाधानं पूर्वमप्यात्मनि न दोषा-
धानदोषाभौषाधिकत्वात् अतःसर्वावस्थास्वरूप एवात्मत्वव्यर्थः॥२५

अहंमतेः अक्षरमहंशब्दवाच्यमात्मतत्त्वं संवृत्तिहेतुरप्येव मतेः
 अस्मादिभिर्मते सम्बध्यत इत्यर्थः । यद्वा अहंमतेरमात्मन्यात्माभि
 मानविषयभूतैः ॥ २६ ॥

गंगांषु शब्दादिगुणेषु मायारचितेषु प्रकृत्युपपादितेषु ॥ २७॥

सततवति वपयवति कर्मसङ्गं कर्मणि सङ्गयुक्तम् ॥ २८ ॥

त्रिदशोपसृष्टः वैदिकैः उपसर्गैः उपसृष्टैः ते प्राक्तनेति प्राक्-
नवासंनवावखेन योगः न शुक्लानि अपितु कर्मतन्त्रमेव शुक्लज्जती-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

क्रियते कार्यते आनिपातात् आशरीरपातात् प्रकृतौ स्थितोऽपि
निवृत्ततया विद्वान् तया न कार्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

शब्दनासनादिषु तथा कियमाग्रेष्वपि कथं कर्तव्यामात्रं इत्यत आह । तिष्ठन्तामिति । स्वदेहगतस्थित्यागमनादिस्वापारमात्मस्थत्वेन न शब्द ॥ ३१ ॥

नामिमन्यते तयमिमनरूपमज्ञानम् ॥ ३२ ॥

भीमह्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपरमेत स्नानवदुष्टोऽसिद्धकामुकेऽवशति पशपवादेन विजा-
त्यमोहस्यानवदुष्टस्याप्यसिद्धकामिभिः सङ्गस्य परिहाणत्वमुक्तं
नभ्वेवं भूतस्य तत्सङ्गेषुपि न कोऽपि दोष इत्याशङ्कते ब्राह्मणम् ।
समाहितैरिति । अथ बध्नीत्यादिः मत्सुविचिक्रशस्नः
मम सुष्टुविचिक्रं धाम स्वरूपं येन तस्य मज्जात्वं तथा प्रकृति-
विचक्षणतया न प्राप्तमस्वरूपविषयमशीलस्थेतिर्थः । गुणात्मभिः
सर्वत्रादिगुणपरिणामात्मकैः करणैरितिद्वयैः समाहितैः को
गुणो भवेत् इतिद्वयसमाधानेनात्मन्यपूर्वः कोऽपि गुणो न
भवेदित्यर्थः । विज्ञाप्यमाणैरपिकरणैः किन्तु दूषणं न कोऽपि
दोषश्च भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः धनमैवेकपैतद्विगतैर्वा ह्वैः किं
ननु कोषो नपि गुणश्च यथा तद्वत् ॥ २५ ॥

ननु परमायता निवेद्यमानां च न सङ्गोऽस्ति अतस्तेन तद्वत्
गुण्यदोषास्त्विति युक्तं दर्शयितुं तु सोऽस्त्येवेति तदभावाभावाभ्यां
गुण्यदोषौ स्त एव इत्यतो नमोदृष्टान्तेनैतौ निवेद्ययति । प्रयेति ।
वाच्यवादीनां गुण्यैः शोषणदहनकुंदनरजोभूसरत्वादिभिः क्रतुगुण्यैः
शीतोष्णोदिमिर्वा यथा नमो न सज्जाते निर्लेखस्वभावत्वादिनि
भावः । तथा परं प्रकृतिविषयचक्षुष्यमत्तुरं सदैकरूपमहमहंशब्दाच्च-
मात्मस्वरूपमपि संसृतिहेतुत्वेन तैः सत्त्वादीनां मूखैः
कार्थेनैव पश्यते इत्यर्थः । अतः कामुकीः सङ्गो न दोषोऽस्ति
भावः ॥ २६ ॥

एवमप्युपायनिष्पत्तिदशायां तद्विरोधित्वात्सङ्गः परिहृतो
इति परिहृतः । तथापीति । मायारचितेषु प्रकृत्युत्पादितेषु शब्दा-
दिगुणेषु सङ्गः परिवर्जनीयस्तावदित्याभिप्रेतमवधिमाह । मादिति
बाह्यमन्त्रकिबोगेन मनः कषायः कषायरागबहुमौल्यरजस्त-
त्कायंभूतकामक्रोधादिभिरभ्येत रजोनिरसनमृतेन हृदो मत्किबोगो
निस्पद्यते । इतस्तन्निस्पद्यते तद्विरोधिरजोनैवहंयोपायत्वे-
नासङ्गेन भावितव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव सहस्रान्तमुपपादयति । यथेति नृणां मासस्य रोगः प्रसा-
 दवस्य च यथा तथा विचिकित्सितः प्रतिकृतः पुनः पुनः प्ररोहन्
 देहान् संतुष्टति व्यथयति तथाऽपेक्षया यवदुर्मौल्यकर्मपुण्यवा-
 पुण्ययामकपापविरोधिप्राचीनं कर्म यद्य स प्राप्नोति कुयोगी तं
 मनुः स्ववंसङ्गं विषयेषु सकं सन्निधायति योगोद्देश्य-
 तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

कुवागिसंयोगश्चयोगिविशेषित्वमुदपादयति । कुयोगिन
इति श्रद्धयोः परसमुच्चिमकादिष्णुमिद्वैखण्डस्यैवोदिते-
मनुष्यकैः कामिभिः सज्जमानैर्विहिताः कर्मिताः

श्रीसुखीराजस्यैवैकमात्रमात्रतत्त्वज्ञानिकम् ॥

अन्तराया येषां ते कुपोगिनः प्राक्तनाभ्यासाविषयवत्तत् चिराद्भ्यस्त-
विषयवासनामनु भूयोयोगो न युज्यतेऽपि तु कर्मतन्त्रमेव युज्यते
ततः संसरन्तीति भावः ॥ २६ ॥

कर्मतन्त्रं युज्यतीत्यतदेवोपपादयति । करोतीति । आनिपाता-
च्छरीरमात्राधि जन्तुः स्वयमपि कर्म करोति केनापि जन्तवस्त-
रेणाचोदितोऽसौ जन्तुः क्रियते कार्यते च स्रेच्छयापरेच्छया वा
कुर्वन्नेवास्ति इत्यर्थः । ननु सङ्गपरिहरतोऽपि यत्किञ्चित्कर्म-
तन्त्रं दुष्परिहरमेवेति साऽपि ततः संसरदित्यत आह । न
तन्नास्ति । विद्वान् सङ्गस्योक्तविधानधीवदत्वे जानन्नत एव संसृता-
लुभ्या आनन्दानुभवेन निवृत्तशब्दविषयमित्येव तत्सङ्गः
प्रकृतौ वेदे स्थितोऽपि न तत्र स्थितः कुर्वन् कुर्वन्कल्प इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु शयनासनादिषु क्रियमाणेष्वपि कथं दुर्तत्वाभाव
इत्यत आह । तिष्ठन्तीति । उत्तमं रेतोमूत्रं निश्च्युतमथमदन्तं
भुञ्जानं स्वाभाव्यासम्भृदपि दर्शनस्पर्शनादि यत्किञ्चिद्दिहमानं
कुर्वन्नामप्यस्मान्मात्रमस्यमतिर्न वेद आत्मस्य आत्मविषयेव-
मतिरस्य सः हेतुगर्भमिदं मनो न वेद नभिमन्यते संवेदेष्व-
स्थितिगमनादिव्यापारमात्रमस्यत्वेन नाभिमन्यते तथाभिमानरा-
हित्यमेवाकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

किञ्च यदिस्मेति प्रसीधो विद्वान् विशुद्धं प्रतिकूलमिन्द्रियार्थं
शब्दादिविषयमनस्य सङ्गच्छरीरं वा अनुकूलमिन्द्रियार्थं जानं वा यद्यपि
यद्यपि तथाप्यनुमानेनानिस्तराजुमानेन वस्तुनंवा नित्यतया न
संभवते यथा स्वप्नावस्थायां तिस्रोदधानं स्वाप्ताध्यातं स्यादिति
तथा नाभिमन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २९ ॥

भीमाक्षिजयध्वजतीर्थं कृतपदरत्नावली ॥

इन्द्रियसमाधानविषयेषो ह रिप्रियाप्रियसाधनरेव नोद्यमानरत्ना-
लाभ्यां हरेरपि गुणदोषौ स्यातां किन्तु ब्राह्मसमाहितैरिति गुणा-
त्मभिः शब्दादिविषयमनस्यैः पुरुषैः स्वविषयत्वेन समाहितैरेकाग्र-
चित्तत्वेन स्यादिति । करौरेन्द्रियैः तत्सुविषयकभासः तेष्व इन्द्रि-
यैस्तु विषयेभ्यश्च पृथग्भूतस्वरूपस्य प्राकृतेन्द्रियरहितस्य भगवतः
को गुणो भवेत् न कोऽपि विषयेषु विक्षिप्यमायैरितस्ततः
प्राकृत्यमायैरिन्द्रियैर्हरेः किं दुष्यो न किमपि दुष्यम् अप्रोदाह-
र्यमाह । घनैरिति । प्राह्यरूपैर्घनैरुपेतैः सर्वोद्भास्यगुणरूपस्य रवेः
किम्भवेत् न किमपि प्रयोजने विगतैर्दोषोऽपि सचोक्तं न भवेदेव
यथा रवेः गुणदोषाभावेऽपि अन्येषां घनरूपैरेष्टावया सुखं भवेत्
विगतैस्तपेन पुःखं भवेत् तथा समीहितकरणैः समाधानकृतं
सुखं विक्षिप्यैर्दुःखं भवेदिति भावः—

समाहितोऽपि जीवन् विक्षिप्ये वा न तु कश्चिद् ।

विशेषो विद्यते विष्णोरित्यापि तु समाहितः ॥

श्रीतो भवति वैतल्यं सर्वधर्मकृतोऽपि चेति एतदुक्तार्थं ज्ञानम् ॥ २५ ॥

ननु हरेरपि सत्त्वादिगुणकार्येषु देहादिषु स्थितस्य तत्कृतगु-
णदोषो जीववर्तित स्यातामित्याशङ्क्य आकाशवदसङ्ग एव न
दोषवानित्याह । यथेति । यथा नमो वायव्यादीनां गुणैः स्वप्नादि-
भिर्न सज्जते तत्कृतविशेषवत्तं भवति वायव्यस्यायः । अत्र नमो वि-

गतागत्यै देहादिभूतकार्येषु गौश सत्त्वादिगुणानेकाग्रोपासना-
त्वा तदन्तर्वर्तमानमचरं ब्रह्म संसृतिहेतुभिः सत्त्वादिगुणैस्तन्मायै-
रागादिदोषैश्चासङ्गतमसम्बद्धमेव अत्र हेतुः । परमिति सत्त्वादि-
गुणैः उत्तमत्वेन विबल्यमानेन निःसङ्गत्वेन मनः समाधाना-
समाधानाभ्यां हरेर्गुणदोषाभावेऽपि विषयसङ्गजविकल्पो तो
स्यातामिति दर्शितम् ॥ २६ ॥

तर्हि मुमुक्षोः साधनविधानं व्यर्थमिति न सन्तत्ये सर्वलो-
पाणां सङ्गमुज्ज्वात्स एव मुमुक्षुणां पुरुषेण निमूलनेन इत्यह-
तथापीति । हरेर्गुणदोषाभावेऽपि तावत् मायारचितेषु अक-
तिनिमित्तेषु गुणेषु विषयेषु सङ्गः पारितो वजनीयः क्रियते । काष्ठ-
वजनीयोऽस्यया स्त्रोमिर्वायानैवेत्यादि श्रुतिः सगुणविषया स्यादि-
त्यतोऽवाधिमाह । मद्भकीति । हृदेन मद्भक्तियोगेन यावद्भजस्तमस्य-
तज्जानितं कषेण कर्षणात्तायते गच्छतीति कषायां पापं च
निरस्येत मुक्तिपर्यन्तमिति शेषः । अथगतामिति श्रुतिः ॥ २७ ॥

व्यतिरेके दोषमाह । यथेति । यथा नृणां मस्य धुविनिक्षिप्तसित-
मामयः सस्यक् चिकित्सासावापुनः पुनः प्रहोदजकुलीकुर्वन्ना-
मयि सन्नुदति एवमपक्वकषाशकर्म सर्वेषु विषयेषु सङ्गो यस्य
तत्सर्वसङ्गं मनः कुपोगिनम् अपरिपक्वयोगयुक्तं पुरुषः विद्वान्
तस्य भगवद्भ्यान्निवृत्तं करोति पुनः पुनर्विषयान्निवृत्तप्ररोहा-
दिति भावः ॥ २८ ॥

मन्वेवं तर्हि अपरिपक्वयोगवतामनादिकर्ममूलान्तलायविह्वलानां
योगापरिपाकेन भगवत्प्राप्तिरापतितेति तत्राह । कुपोगिनः इति ।
कुपोगिनोऽयानपरिपाकरहिनास्त्रिदशोपसृष्टैराधैविर्कैर्ननुपभू-
तैर्मनुष्यैर्विभितामिराध्यात्मिकैर्भूतैराधिमौक्तिकैरन्तराधैर्विह्वलानां हि
यन्मासज्जमासे अपक्वयोगिनः प्राक् पूर्वजन्मनि कृतप्राणाभ्यासव-
त्सासत्वेन योगं ध्याने युज्यन्ति कुर्वन्ति भूयो मत्प्रसादेन तत्परिपा-
केन सामवाप्नुवन्तीति येषां कर्मवत्सायतनं साधनं नास्त्युत्तिष्ठन्ती-
त्यन्वयः । अतो मद्योगाभ्यासो तेष्वर्थो न भद्रप्राप्तिश्चेति
भावः ॥ २९ ॥

तन्वत्तं कैश्चित्कर्मैश्च पूर्वोपासनावधौ क्रियते न योगो-
भ्यस्यते कैश्चित्पूर्वोपासेन योग एवाभ्यस्यते न कर्मक्रियते
इत्यत्र वासनातिरिक्तप्रयोजकेन भास्यं स क इति शब्दो परिहरति ।
करोतीति । योगयोगिगुणेषु जन्तुजीवः कर्म करोतीति प्रत्यक्षं
तत्रासौ केनापि पुरुषेण चोदितः प्रेरित एव क्रियते कार्यते
आनिपाताच्छरीरपातेपर्यन्तमनेन वासनाद्यतिरिक्तप्रयोजकक-
र्तास्तीत्यवगतं स च पूर्वोपानन्दो हरिरेव एव उ एव साधु कर्म
कारयति । "यदेव आकाशं ज्ञानस्यो न स्यात्" इति श्रुतेः ननु
तर्हि विद्वद्विदुषोः को विशेष इत्यत्राह । न तत्रेति । इदं सर्वं
विद्वान्प्रकृतौ प्रकृतिविकृतमहर्कदिविकृतपञ्चभूतेनिमित्तदेव स्थि-
तोऽपि स्वसुखानुभूत्या भगवदनुग्रहाभिभूतस्वरूपानुभवानुभवेन
विषयेभ्यो निवृत्ततृष्णाः कर्माणि कुर्वन्नापि तत्र कर्मसु न
सज्जते इति शेषः ॥ ३० ॥

अधुना योगिनोऽसङ्गप्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह । तिष्ठन्तीति ।
मम देहे तिष्ठन्नासीनो ब्रजच्छयान् इत्यादिक्रियाः कुर्वन्हरिरे-
वेत्यात्मस्थमतिः परमात्मन्वेव स्थितमतिरिक्तमासीनमित्यादि-
क्रियाकारमात्मानं वेद न वेद किञ्चिद्भुना पारतन्त्र्याद्यन्तरेण परमा-

भोमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारयंदर्शिनी ।

तन्नामनाममाप न सर्वस्वः । स्वभाव इहस्य प्रियाप्रियस-
सगास ॥ ३१ ॥

यदि कश्चिन्मास्त्वहमेवशास्त्रद्वितमिव पश्यति तथापि
स्वतन्त्रतया न पश्यतीत्याह । यदिस्मेति । यदि स्मरणावासनया
हृत्स्थैवसावेन्द्रियायममङ्गलमिन्द्रियविषयं वेदगेहद्विजगत्कर्म-
निवर्धनतया पश्यति मनोषी तथापि वस्तुतया स्वतन्त्रतया
न मर्यते तत्कुत इत्यत उक्तं नानेति तस्त्वनन्तरं नानानुमा-
नेनोत्पत्त्यादिमन्त्राविधानानुमानेन विरुद्धं हि एतमर्थं निवृणोयति
स्वप्नमिति । यथा स्वप्नदृक् स्वप्नादुत्थाय स्थिताभिरावधान-
मनिरर्थं परतन्त्रं स्वप्नं जाग्रत्वेन न मर्यते स्वप्नजाग्रदवस्था-
नवानुमानविरुद्धत्वात् तद्वि स्वप्नं पश्यन् स्वप्नं वाच्यं
मर्यते अपितु स्वप्नमद्राक्षमिन्वाच्यमेव जानाति स्वातन्त्र्य-
मारोपितं पश्यतीति भावः । तथा विद्वानपि जगदवाच्यमेव स्वात-
न्त्र्यमारोपितं पश्यतीति भावः--

नानामानविरुद्धं हि इवानन्दं जगन्ः सदा ।

स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुरेक एव न संशयः ॥

इत्यनेन—

अस्यैव स्वप्नमखिलं वासनारूपमात्मनि ।

जाग्रदवैतदिनि शुभं यस्तदेव सुमादिकम् ॥

तद्वज्रजगद्विषं सर्वं विद्यमानं न संशयः ।

स्वतन्त्रमेतद्विदुः संजयतः तन्ममात्मकम् ॥

इत्यनेन च--

उत्थितः नैव जाग्रत्वं क्वचित्स्वप्नस्य पश्यति ।

स्वात्मन्येव जगत्तां ज्ञानवाग्निं पश्यति ॥

इत्यनेन सिद्धत्वात् स्वप्नदृष्टान्तयुक्तेन जगतो बाध्यत्वमुच्यते
इत्यतदासुरमत्तमित्यवगम्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अस्तु मत्स्वरूपनिष्ठुक्तस्य त्वंपदार्थं शोधनापेक्षापि नास्तीत्याह ।
समाहितैरिति । समाहितैर्विशिष्टैश्चमात्रैर्वा अन्यकृतविक्षेपोऽपि तं
न स्पृशतीति भावः ॥ २५ ॥

मयद्वयस्थानायातत्प्राये तु सर्वेष्व तत्सम्बन्धी नास्तीति
 दर्शयति । यथेति । अहमनेवेष्टाद्युपाध्यङ्कारमयस्य जीवस्य परं
 केवलं संसृतिहेतुः नतत्त्वद्वयस्य भाविचक्षितत्वात्तद्विशनेस्तत्त्वे-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥

ससम्प्रदानितं सङ्कोचयन् भक्तियोगोपपद्येत कृतायति ।
तथापीति काश्याम् ॥ २७-२८ ॥

न नश्चास्तरोचऽपि न नश्यतीत्यादि । कुयोमिन इति । वक्ष्यते
 "योगचर्यामिमो योगी विश्वरम्भकृपाभयः नान्तर्धायै-
 विद्वन्भ्येतति ॥ २५ ॥

सिद्धान्तं तु न कापि हानिरिति विद्युमिति करोतीति ।
प्रवेगा ॥ ३०—३२ ॥

एवं निषेकश्चान्वतो मुक्तस्य तन्निद्रयादिगुणकतदोषसम्बन्ध
इत्याह । मगादितैर्गित । मम सुष्टु निषिक्तं विचारितं श्याम
स्वरूपं येन तेनैव हिन्दुयैः समाहितैर्निश्चयैर्वा को गुणः विनिर्दिष्ट-
मायैश्चञ्जलैर्वा को दोषः ॥ २५ ॥

जीवन्मुक्तः खलु ब्रह्मैव शब्दवत्तत्त्वं न केचित् शुभाद्रोषा-
इत्याकाशदृष्टान्तेनाह । यथेति । वाक्कादीनां शोषावद्वत्कुरन्त-
जोषूषदृष्टत्वादिभिर्गतगतैरागमापायिभिर्भूतगुणैः ज्ञातोऽप्यादि-
भिर्वा नभो न युज्यते नथैवाहमन्तेरदङ्गाशिव परमन्तरं ब्रह्मसं-
सृतिहेतुभिः सत्त्वादिमलैर्न युज्यते ॥ २६ ॥

मुक्तवदसम्यक् ज्ञाती न वगेष्टमात्रेणित्याह । कथंयाम। गुणेषु
विषयेषु रजः रागः ॥ २७ ॥

अनाधु असम्यक् यथा स्यात्तथा विज्ञिकित्सत् न पकाः
कषायास्तन्मूलाति कसंश्लि ज यस्मिस्तन्मनः कर्तुः॥ २८॥

त्रिदशोपपद्येदेवपेरितैर्मनुष्यभूतैर्वन्धुशिष्यादिक्रयैः न तु स्त्रीस-
सोगासिनिवेशैः अत एव “यदि न समुदयन्ति यतयो हवि फल-
जटाः, इत्यत्रोक्ता यतस एतेऽणो सिद्यन्त इति वेदोक्त्या च
श्रुतिः “यस्मात्तदेषां न मियं यदेतान्मनुष्याविद्युः, इति सूयो जन्मो-
न्तरेऽपि ॥ २६ ॥

कर्मविद्वान् पुनर्न धन्यमनं प्राप्नोतीत्याह । करोतीति । अथौ
जीवः केनाप्यनन्तर्यामिणा चोदितः प्रेरितः कर्मकरोति तथा
क्रियमाणेन कर्मणा तेनासौ जन्तुः शूकरकुम्भुरादिष्वनिगतोऽपि
क्रियते निपातो अयस्तत्पर्यन्तं तत्र तन्मध्यं विद्वान् ज्ञानी तु
प्रकृतो देहः स्थितोऽपि कर्म न करोति नापि कर्मणा तथा भूतः
क्रियते ॥ ३० ॥

ज्ञानी देहस्थोऽपि देहं नानुसन्धत्ते इत्याह । तिष्ठन्समिति उच्यन्ते
मूत्रघ्नन्तमात्मानं देहमात्मस्थमिति परमात्मानि स्थितयोः ॥ ३१ ॥

किंच यदि कदाचित् समाधिभङ्गं सति जानामृतं असादि-
न्द्रियार्थं पश्यति तदापि कार्यं कारणाभिज्ञं पटुवदितुमानिज-
विरुद्धं चाधितं सत्-अव्यवहारमव्यतिरिक्तं मनस्वी वस्तुतया न
मन्यते यथा संप्राप्तुंस्थाय स्थितः पुरुषः स्वामिं विषयं संस्कारमा-
त्रेणा स्फुरन्ते वस्तुतया न मन्यते सतः स्वयमेव विरोधधानम्॥३२॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

एवमुक्तप्रकरणे सुविचितात्मपरमात्मस्वरूपज्ञानवत् इन्द्रिय-
कृतगुणदोषसम्बन्धो न भवतीति फलमाह । समाहितैरिति । मत्सु-
विचिन्तधाम्नः मम मदीयस्य वा सुष्ठु विचिन्त धाम स्वरूपं यत्
तस्य कथाज्ञानिनः पुरुषस्य गुणात्मभिः सत्त्वाविगुणकार्यभूतैः
करणैरिन्द्रियैः समाहितैः सावधानतया स्मृतिश्चैव स्थापितैः
को गुणो भवेन्न कोऽपि उत च विच्छिद्यमागौः कथं विविचयेषु गतैः
किं दूषणं भवेन्न किमपि तत्र दृष्टान्तमाह । तत्रैरिति स्पष्टार्थः । तत्सु
विचिन्तधाम्नः इति वा पाठः तत्रैवमन्वयः गुणात्मभिः करणैः
समाहितैः पुरुषस्य को गुणः उत विच्छिद्यमागौः किम्वा दूषणं
भवेन्न कोऽपि त्यर्थः कुतः यतस्तत्सु विचिन्तधाम्नः तस्य इन्द्रिये-
षुः शास्त्रानुमानैर्विज्ञा तथा दृष्टान्तः स एव ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकैः सिद्धिस्तप्रकीर्णः ।

विवेकस्वरूपत्वादेवान्तरमन्यहङ्कारशून्यस्य विवेकिनः सत्त्वा-
दिगुणसङ्गदोषोऽपि नास्तीत्यादिप्रहृष्टान्तेनाह । यथेति । यथा
नमः आकाशं वाय्वनलाग्नेभ्यः स्वशुक्लरसगन्धैर्गतागतराग-
मापायिमिः ऋतुगुणैः शीतोष्णवर्षादिभिर्वा न सज्जते तथा
कूटस्थमात्मस्वरूपं संसृतिहेतुभूतैः सत्त्वरजस्तमोमलैर्न सज्जते
कृतः यतोऽहमन्तेरहङ्कारात्परं तत्त्वं परत्वज्ञानादित्यर्थः । यद्यपि
सर्वं तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयमिति वचनाच्चि-
मंलमनामयं च "तथापि सुखसङ्गेन वदन्तीति ज्ञानसङ्गेन चानय" ।
इति वन्धहेतुत्वोक्तेश्च हेतुत्वात् सङ्गप्रमादात् स्यादिरजस्तमोमल-
वात्सु सुखसङ्गस्यापि वन्धहेतुत्वाविशेषान्मलत्वेन विवक्षितत्वा-
त् सत्त्वस्यापि ग्रहणमिति भावः ॥ २६ ॥

सूर्याकाशदृष्टान्ताभ्यां ज्ञानिन इन्द्रियसत्त्वादिगुणदोषसम्ब-
न्धमात्रं उक्तं सत्तु हरिभक्त्यासम्पत्कशोधितमनस्कस्यैव सामा-
न्यज्ञानिनस्तु सङ्गो वध्यः एवेत्याह । तथापीति । यद्यपि ज्ञानिन
इन्द्रियसत्त्वादिगुणदोषमप्यस्मिन् न तथापि मनःकषायः अपकृता
तमेव कशोभति रजः विषयेषु रागः हृदये मद्भाक्तियोगेन यावन्निर-
स्येतानि शेषेषु अस्येत क्षिप्येत तावन्मायारचितेषु गुणेषु
शब्दादिविषयेषु सङ्गः परिवर्जनीय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

नृणां मांसयो रोगः मसाधु यथा क्वात्तथा त्रिकारितः न निर्मु-
क्षित इत्यर्थः । प्ररोहन् पुनः पुनः प्राप्नुमन्तु सन्तु इति व्यथयति-
एवं तद्वत् अपक्वकषायकर्म न पक्वा दग्धा-कषायाः फलामिसृष्टि-
रुपा येषां तथाभूतानि कर्मणि यस्य तत् सत् एव सर्वसङ्गं
सर्वविषयेष्वभिजातं यस्य एवं भूतं भूतः कुषो गिनमस्त्वमर्क-
योगाभावाद्धारिपक्षयोगयुक्तं पुरुष विच्यति ताडयति ॥ २८ ॥

यद्यप्ययोगिनोऽन्तराग्रहताश्चेच्छाहिं स्वत्पातये पुनयोगं कर्म
वाग्बद्धा कर्मपापं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह । कुषो गिन इति । ये कुषो-
गिनः ज्ञानपरिपाकरहिताः त्रिदशोपसृष्टैर्वैः प्रेरितैर्मनुष्यभूतैः
श्रीपुत्रमिश्रिशिष्यादिरूपैः सन्तस्त्वैवेगवत्प्राप्तिविघ्नभूतविहता-
भ्रंशिताः तथा भ्रूतः यस्मात्सदेवो न प्रियमन्यदेतन्मनुष्या विधुरिति
ते जन्मान्तरे प्राक्तनाभ्यासवलेन पूर्वजन्मकृतयोगाभ्यासवलेन
भूयः पुनरपि योगं युज्यति न कर्मतन्त्रं कर्मसाधनं न कुर्वन्ति
कतिपयजन्ममिध्यान्योगेन मामेव प्राप्नुवन्ति न नश्यन्तीति
भावः ॥ २९ ॥

ननु यदुक्तं योगं युज्यति न कर्मतन्त्रमिति तद्विषय-
कर्मकल्याणकरणयोजितन्त्रत्वाभावात् योगयोगोऽपि कश्चित्क-
र्मभावश्च करोति कश्चित्क करोति तस्मात्प्रयोजककर्तान्य एवानु-
मीयते तेन कर्मैव मीयते तेन कर्मैव कार्ययते चेत्कथमुक्तार्थसिद्धि-
रिति चेत्तत्राह । करोतीति जन्तुर्जीवः कर्म करोति तत्रासौ केनापि
पुरुषेणा चोदितः प्रेरित एव क्रियते कार्यते आनिपातात् शरी-
रपातप्रभन्तम् एतेन प्रयोजकोऽयः स्वतन्त्रः सिद्धः स सर्वेश्वरो
हरिरेव स कार्येत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषधानीशितापि
इति श्रुतः प्रश्नो जन्तुर्जीवश्च स्वात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो
गच्छेत्सर्गो वा श्वप्नमेव वेति स्मृतेष्व विद्वान् देववस्तुस्वरूप-
गुणाद्यभिन्नः प्रकृतो प्रकृतिकार्ये बह्व स्थितोऽपि तत्र कर्मणि न
क्रियते तेन कार्यते तेनैश्वर्या न प्रयुज्यते इत्यर्थः । यतः स्वसुखानु-
भूत्या स्वस्य ध्येयस्य स्वरूपगुणादिविषयकसुखानुभवेन निवृत्त-
तृप्त्यः कर्मफलदौ वासनाशून्यः ॥ ३० ॥

निवृत्ततृप्त्यात्वे हेतुं दृष्टव्यं तत्स्व-योगादुद्धृष्टमाह । तिष्ठन्त-
मिति स्थित्यादिक्रियां कुर्वन्तम् उच्यन्तमिति पाठान्तरं मूत्रयन्तमि-
त्यर्थः । स्वभावस्य प्रियाप्रियवत्त्वमन्यतिक्रमणीहमानं चेष्टां कुर्व-
न्तमात्मानं देहं न वेद नानुसन्धते कृतः यत आत्मस्थमितिः
आत्मा ध्येयस्वरूपसौन्दर्यमाधुपेक्षावयवोदिगुणानिभिः सर्वेश्वरस्त-
स्मिन् स्थिता मतिवदनासाधारणभूता बुद्धिरस्य खः ॥ ३१ ॥

तन्विन्द्रियाणां पराङ्मुखादिस्वभाव एव पराञ्चि ज्ञानि व्यक्त-
यात्स्ववर्धिरिति श्रुतः तद्वत् पुरुषस्य कथं सर्वथा दर्शनं सम्भ-
वतीत्यत आह । यदीति । परमात्मध्याननिष्ठो विद्वान् बाह्यपदार्थं न
पश्यति तथापीन्द्रियाणां बहिर्मुखत्वमावत्वेनासत्त्वाद्बुद्ध्याद्यादि
कदाचिदसादिन्द्रियाद्यमसन्त बहिर्मुखाणामिन्द्रियाणामर्थरूपा-
दिविषयं पश्यति स्मेति सम्भावनायां पश्यतीति सम्भाव्यते
तथापि आनन्दध्वन्यैरुपादन्यत् नानानुमानेन विद्वान् सुखं
विपरीतं सुखं वस्तुतया नित्यकरसंतया न मन्सते यतो मनीषी
नित्यानित्यपदार्थमननशीलः तत्र दृष्टान्तः स्वाप्ते यथा स्वप्नाव-
स्थायां वस्तुत्वेन पश्यन्नपि स्वप्नावुत्थाय तदेव स्वाप्ते विषये
दृश्यश्वर्यादिकं तिरोधानं नश्यन्तं वस्तुतया न मन्सते
तद्वत् ॥ ३२ ॥

आपा टीका ।

जिस पुरुष का चित्त मेरे सुन्दर रूप के ज्ञान होनेसे
मेरे मे खगा है उसको गुणभ्रम बहुत इन्द्रियों के संघर्ष
करने से क्या प्रयोजन होगा तैसे ही उसकी इन्द्रियों का
विषय होने से भी क्या दोष है जैसे कि प्रेयोंके रहने से या जाने
से मूर्खको कुछ दोष गुणतही होता है ॥ २५ ॥

जैसे आकाश जो है सो वायु अग्नि जल पृथिवी इन के
जाने जाने से भी उनके गुणोंसे नहीं लिप्त होता है तैसे
अक्षर आत्मस्वरूपका अहङ्कार बाह्य के होने बाह्ये मलों से
कुछ दोष नहीं होता है क्यों कि वह अलग है ॥ २६ ॥

ऐसा होनेपर भी माया से रचित जो विषय हैं उनका
संग पाहिलेही छोड़ देता चाहिये जब तक कि मेरी इहमर्क
से रजोगुण का मलम लूट न जायै तब तक छोटे संगों से वर्जित
रहना चाहिये ॥ २७ ॥

जिस तरह से रोगको मरुके सिक्किरासे नाश न किया हो
तो वह रोग फिर फिर पैदा होकर उसको दुखी करता है
इसी प्रकार से कुषो गि पुरुषका सब संगों में खगा जो मन
सो कषाय कर्मों के पक न होने से, सब वखत दुःख देता रह-
ता है ॥ २८ ॥

जो पाहिले जन्म के योग से अष्ट भवे हैं उनको देवतों ने
विघ्न करने को श्री पुत्राविको मे खगा दिया है ऐसे योगि
विघ्नों से युक्त हो गये हैं तो भी ईवे लोग पूर्व जन्म के योगों
अपास के वल से फिर भी योग ही मे युक्त होते हैं
कर्म में नहीं लगते हैं ॥ २९ ॥

मनुष्य कर्म को करता है आप भी किया जाता है
किसी परमात्मा से प्रेरित होकर ऐसा करता रहता है
जन्ममर उसी देह में रहने पर भी विद्वान् पुरुष तो

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ! ।

निवर्तते तत्पुनरीक्ष्यैव न गृह्यते नापि विमुञ्च्य आत्मा ॥ ३३ ॥

यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्नतु सद्विधत् ।

एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिह पुरुषस्य बुद्धः ॥ ३४ ॥

एष स्वयं ज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।

एकोऽद्वितीयो वचसा विरामे येन पिता वागसवश्चरन्ति ॥ ३५ ॥

एतावानात्मसम्भोहो यद्विकल्पस्तु केवले ।

आत्मनृते स्वमात्मानमवलम्बो न यस्य हि ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

अपने भगवत्स्वरूप के सुख के अनुभव करने से लक्षणा से निवृत्त होकर रहता है ॥ ३३ ॥

जिसका मन परमात्मा में लगा है वह तो खड़े रहे चाहे बैठे या खड़े सोवे—सूत्र करे भोजन करे चाहे और भी जो कुछ वेश्यादिक कार्य करे वो भी अपने शरीर को नहीं जानता है ॥ ३४ ॥

यदि असत् शरीरों के विषयों को देखता है तो भी अनुमान से उनको विमुख अनिरय जानकर बुद्धिमान होने से उन विषयों को बर्था नहीं जानता है जैसे कि स्वप्न देखकर उठने पीछे आपही नाश होने का स्वप्न को बर्था नहीं मानते हैं तैसे ॥ ३४ ॥

भीषरस्त्राभिकृतमावायदीपिका ।

तदेवमात्मा न विक्रियत इत्युक्तं नन्वेतदनुपपन्नं वक्ष्यावस्थायां लज्जमानत्वात् मुक्तावस्थायां च गृह्यमाणात् न हि ग्रीह्योऽवघातेन ग्रीहिमावस्थागतस्तदुल्लोभावेन गृह्यमाणा न विक्रियते तत्राऽऽह । पूर्वमिति । वक्ष्यावस्थायां गुणैः कर्मभिश्च चित्रमज्ञानकार्यं वेदेन्द्रियादिबुद्ध्यामात्मन्यप्यासेनाविविक्तं गृहीतमासीत्तदेव पुनर्ज्ञानेन निवर्तते आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते नापि त्यज्यते अयमभावः मुक्तेः क्रियाफलत्वे भवेदेतावत्तमनो विकारः तस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् आत्मसंस्पर्शितवस्त्वभावमोक्षयोः अतो न विकार इति ॥ ३३ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । वयेति । ननु पूर्वमेव सत् वदादि पुनर्विविधते करोति मे समीक्षा आत्मविद्या ॥ ३४ ॥

आत्मनो निर्विकारतां प्रपञ्चयति । एष इत्यनेनापरोक्षतया नित्यप्राप्तस्याऽऽत्मनः प्रार्ति वारयति । स्वयं ज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणां विवर्ति वारयति । अज इत्युपपत्ति वारयति अप्रमेय इति ज्ञानलक्षणातिशयोक्त्यानेन संस्कारम् महानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृत्तिविपरिणाभापञ्चयतां च स्वयं ज्योतिरिति हेतुः सकलानुभूतिरिति ।

एकोऽद्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावात् । कोऽपि विकार इति दर्शयति । ननु भूतिविषयस्य कथं स्वयं ज्योतिरिति तत्राऽऽह । वचसा विरामेऽगोचरत्वेन निवृत्तौ । सप्रामादया च धृतिः यतो वाचो निवर्तते तत्राऽप्य मत्तसां सदे इति तत्र हेतुः येन पिता प्रेषिताः विद्याश्च धृतिः—

केनचित् पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रेति युक्तः । केनचित् वाक्प्राप्तमिदं वक्षति वक्तुः शोभे क उ वयो युमकि । ओषस्माह्य ओष यन्मनसो मनो यथाचो—

इ काच प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः ॥

इति ॥ ३५ ॥ अद्वितीयत्वमुपपादयितुं भेदस्यावास्तवत्वमाह । एतावानिति केवलेऽभिज्ञे आत्मजात्मानि विकल्प इति यदेतावानि सवोऽन्योऽत्मनो मनसः सम्भोहो भ्रमः यतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावच्छेद आभयो नास्ति रजतभ्रमस्यैव शुक्तिं विना नेह नानाऽस्ति किञ्चन इन्द्रो मायामिः पुदरुप इव शुक्लो ह्यस्य हरयः शता दग्धे आदिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीषरस्त्राभिकृतमावायदीपिका—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

इममविक्रियत्वम् । गुणैः सत्त्वादिभिः कर्मभिस्तज्जन्यपुण्यपापैः । आत्मनि जीवस्वरूपे अद्यासेन परत्र परावभासरूपेण । अविधिकं काशोऽहं वधिराऽहमित्यभिज्ञं गृहीतसंज्ञातम् । तदेव अद्यासेनाभिज्ञत्वेन ज्ञातमेव देहादि । ज्ञानेन स्वरूपज्ञानेन केनापि रूपेण मुक्तावस्थायात्मकेन रूपेण न गृह्यते वक्ष्यावस्थायात्मकेन च रूपेण न त्यज्यते नित्यमुक्ते तस्मिन् ह्ययोरपि प्रातीतिकत्वात् गुणस्य मायामूलत्वाच्च मे मोक्षो न वत्प्रथममित्यत्र पूर्व तथा निर्णीतत्वादित्यर्थः शङ्कुमाससमाधिर्न स्फुटं इत्यतोऽयं भाव इति यथा तदुल्लोभावस्यावधत्तक्रियाफलत्वाद्ग्रीहिणां विकारः तथा मुक्तेः कस्या अपि क्रियायाः फलत्वे सत्येवात्मनो विकारः शङ्कुशोत तस्यास्तु मुक्तेस्तु आरोपितं यद्विज्ञानस्याऽज्ञानं देहात्मभावनापादकं तस्याज्ञानस्य माविज्ञानज्ञानेन निवृत्तिर्निरासस्तद्वत्परावभासरूपेण क्रियाफलत्व

श्रीशारवतसंगोष्ठाविवरिता
दीपिकादीपिनोद्विपणी ।

मिति न वन्द्यमोक्षयोरात्मरूपविवरितम् । अतो वन्द्यमोक्षयोर्वास्त-
वत्त्वाभावात्तन्मात्रा विचार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतद्वत् सुकेशरोपिताङ्गननिवृत्तिरूपत्वमेव । मे मतसम्ब-
न्धिनी समीक्षा सम्पत्तौ ज्ञानं आत्मविद्यति फलितोऽ-
ऽयस्तस्या एव सम्पत्तौ ज्ञानत्वात् मुले पुरुषस्य जीवस्य या
पुक्तिः स्वरूपभूतं ज्ञानं तद्वत्तास्तमिदमावरकमज्ञानं हन्यात्
तु स्वरूपं कर्तति ॥ ३४ ॥

प्रपञ्चयति चतुर्विधक्रियाफलाभावेन विवृणोति एतच्छब्द-
स्यापरोक्षार्थत्वे समीपतरवृत्तिवैतदो रूपमिति मानम् । अति-
शयः शक्तिविशेषः । महानुभूतिरिति महती देशकालपरिच्छे-
दशून्या अनुभूतिः स्वरूपज्ञानं यस्य स तथा । काक्षपरि-
च्छेद एव जन्मान्तराहितत्वविपरिणांमापद्येयनोशाः सम्भवन्ति
ननु तदभावे तथा देशपरिच्छेद एव पुक्तिः । सम्भवति ननु
तदभावे इति तथा व्याख्यातम् । एकः सजातीयभेदशून्यः
अद्वितीयो विजातीयभेदशून्यः इति एकद्वयं कर्तृपदद्वयेन वा
भगवान् विकारनिमित्तस्यान्यस्य सजातीयस्यो विजातीयस्य
चाभावात् कोऽपि विकार उत्पत्त्यादिरस्तीति दर्शयति ।
अतिविषयस्य अतिप्रकाशस्य । अगोचरत्वेन अतत्त्वाद्वि-
षयत्वेन । तथा च अनन्तत्वेन विषयत्वे प्रमाणां श्रुतिः अप्रा-
प्त्यावधिमनुपलब्ध आस्तां ताव उपनिषदो मनसासह यतो ब्रह्मणः
सकाशाश्रितस्तत् इति वागाद्याविषयं तदित्यर्थः । तत्र अवि-
षयत्वे । तथा च वागादीनां तत्प्रेरितत्वे प्रमाणां श्रुतिः तव-
त्कारोपनिषत् । कश्चित् प्रतिपन्नो ब्रह्मजिज्ञासुः जडानां मन-
सादीनां प्रवृत्त्यवस्थापुष्पस्या तत् प्रवक्तृकपरमात्मवस्तुसया
पृच्छति । फलति मतः कर्तुं फलं कथं प्रेरितं सत् इति तत्र
इह साधवसाधुविषयं प्रति पतति गच्छति मनसः करणत्वा-
दवश्यं तत् प्रेरकेण केनचित्जीवमिश्रत कश्चो भाव्यं निगूह-
तापि जीवेन निग्रहीतमशक्यत्वात् मनोवशेऽभ्येष्टमवश्यं देवा
इत्युक्तः । इषितमितीडागमइन्द्रादिसः । प्रथमः पञ्चानां मध्ये
मुख्यः प्राणाः केन कर्त्रा युक्तः प्रेरितः मनः प्रैति याति स्वया
पारं करोतीत्यर्थः इमां लौकिकीं च वाचं केनवितां प्रेरितां
चदन्ति जीवा इति शेषः । चक्षुः श्रोत्रमिति प्रायश्चित्त्वादे-
कवज्रावः । सम्बुद्धौ सो देशिकः । को देवो युनक्ति नियु-
क्ते प्रेरयतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं शेषकरणानाम् । एवं शिष्ये-
यानुयुक्त आचार्य उवाचति तस्य श्रोत्रस्येति अतिमुच्य
श्रीराः प्रेत्यास्माहोकादमुता सचरतीति आचार्यः श्रुतिशेषो
ज्ञेयः । यत् यः श्रोत्रस्य श्रोत्रे शब्दावसासकत्वशक्तिप्रदः
मनसो मनः मननशक्तिप्रदः वाचो वागिन्द्रियस्य वाक् शब्दो-
च्चारणशक्तिप्रदः । वाचमित्यपि पाठस्यः स एव प्राणस्य
प्राणाः प्राणनशक्तिप्रदः चक्षुषश्चक्षुः दर्शनशक्तिप्रदः स श्रोत्रा-
दीर्नयन्ता त्वया पृष्टो देव इत्यन्वयः । श्रीराः श्रीमन्तः श्रोत्रादि-
प्रेरकत्वेन परमात्मानं जानन्तः अस्माहोकादौनैकदेहात् प्रेत्यात्-
क्रमशो विधाय अतिमुच्य जिज्ञासुं च हिता संयुता मुक्ता
भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अद्वितीयत्वं ज्ञानिनां भेदस्फूर्तिरादिसमुपपदवितुः उप-

पत्त्या युक्त्या साधयितुं विकल्पो भेदः । भाष्यो नास्तीति
आत्मन एवाश्रयत्वविषयत्वेऽप्युपैते यथोक्तम् आश्रयत्वविषयत्व-
मागिनीं निर्विभागचित्तेष्व केवलेति इह ब्रह्मणि किञ्चन
नाना भेदो नास्ति अपवादार्थं कल्पिताकारपरां श्रुतिमाह इन्द्र-
इति । इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः कल्पितोपाधिभिः पुरुषः
देवजरीविवहुरूपः इत्येते प्रतीयते वस्तुत एवमेवावेतामित्यर्थः ।
सन्त्येन्द्रस्य दशसंख्या इन्द्रिजलचया विषयाहरणाहरयः प्राणि-
भेदात् शता शतसंख्याश्च युक्ताः संयुक्ताः प्रेरिता जडत्वेन
स्रतः प्रवृत्त्यभवात् मधीनाः सन्तीत्यर्थः यथोक्तं शङ्करशा-
रीके ये हि परविद्याधिकारे केचित् प्रपञ्चा उच्यन्ते स्या
युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशसंख्यं वै हरयो यं वै दश च
शतानि सद्ब्रह्मणि बह्वानि चानन्तानि चेत्येवमादयः ते भवन्तु
प्रविलयाणां तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्युपसं-
हारात् इति । व्याख्यातश्च तद्दीकार्या रत्नप्रमाणात् । अस्य
जीवभावं प्राप्तस्येश्वरस्य दश हरयो विषयाहरणादशेन्द्रियाणि
प्राणिभेदापेक्षया शतानि सद्ब्रह्मणि च तेषामीश्वराद्देवमाया-
क्याह । अयमिति । ईश्वर एव हरयः इत्यर्थः इति । इत्युपेया-
भिप्रेत्येयं श्रुतिः भेदस्यावास्तवत्वे उदाहरेति ध्वजः ॥ ३६ ॥

श्रीसुरशंनसुरिकृतशुक्पदीयम् ।

आत्मा न गृह्यते पूर्वमिव स्थूलोऽहमित्यादि देहाकारो न गृह्यते
नापि विमुञ्च्यः नच संगसंहारादिमाक स्यात् ॥ ३७ ॥

ननु सविप्रस्य सम्पत्तिं मिषत् तमो नावस्थापयति किन्तु
इत्यादि मे समीक्षा मद्रिषयज्ञानम् ॥ ३८ ॥

परिशुद्धो जीवात्मा महानुभूतिः अपरिच्छिन्नसमभूतज्ञानः
सकलानुभूतिः सर्वार्थगोचरज्ञानवान् एकः अनेकात्मकत्वाभावा-
देकः अद्वितीयः अत एव वज्रसो विशमः देवमनुष्यादिशब्दा-
नामविषयसया तद्विरतिर्दृष्टव्यः इहता चेष्टमानेन वागसचः
वागिन्द्रियाणि प्राणाश्च चरन्ति व्याप्रियन्ते ॥ ३९ ॥

केवले शरीररहित आत्मनि विकल्पः देवत्वमनुपपत्त्याकारो
वा तस्यात्मनः अवयवः प्रकृत्यवलम्बो नास्ति तमात्मानं सान्नि-
ह्ये प्रमाणास्ते न पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च पूर्वमिति गुणकर्मचित्रं सत्त्वादिगुणानुगुणैः कर्मभिः
पुण्यापुण्यात्मकैश्च नानाविधमङ्ग देवमनुष्याविशरीरमज्ञानं
च देहादिमाभिमानरूपं पूर्व ज्ञानोत्पत्तेः प्राणात्मनि अविधितं यथा
तथा गृहीतं तत्पुनर्ज्ञानोदयानन्तरमीक्षया मद्रिषयज्ञानेन
निवर्त्तने निरपेक्षिपद्यतेक्षया निवर्त्तते इत्यर्थः । आत्मा न गृह्यते
पूर्वमिव स्थूलोऽहमित्यादिदेहाकारेण न गृह्यते नापि विमुञ्च्यः
नच संहारादिमाक स्यात् न च पुनरावर्त्तते इति श्रुतेरिति
भावः ॥ ४१ ॥

इत्याद्या प्रज्ञाननिवर्त्तकत्वे दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति । यथादीनि ।
तमोऽन्धकारमिह इत्यादि ननु सविप्रस्य सविप्रपयति चाव-
स्थापयति एवं सती विद्यमाना मे समीक्षा मद्रिषयज्ञानं पुरुषस्य

भीमजीवोऽयं वाचायं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बुद्धेस्तमिन् स्थितोऽहमित्यादिबुद्धिमित्यर्थः । तन्मूलां संसृतिं च हन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

तद्विधेति कथं भूतोऽवतिष्ठत आत्मेत्यत्राह । एष इति । एष परिशुद्धो जीवात्मा स्वयं ज्योतिः स्वयंप्रकाशोऽजः जन्मादिविकाररहितोऽप्रमेयः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणानुभवैः महानुभूतिरपरिच्छिन्नमभूतज्ञानः सकलानुभूतिः सर्वोपगोचरज्ञानवान् एकः अनेकद्वयात्मकत्वाभावादेकः अद्वितीयः प्राकृतदहरहितः अत एव वचसां विरामः देवमनुष्यादिशब्दानामविषयतया तद्विरतिहेतुभूतः येन पिताः प्रपिताश्चदिता वागसवश्चरन्ति तस्माद्विरतिः स एव इति पूर्ववस्थाप्रदर्शनम् ॥ ३५ ॥

छिन्नात्मसमोहमज्ञानमात्मानि तमिन् पुण्यस्य बुद्धेरित्यादौ संसृतिनिवृत्ततया स्वाहृत्योक्तं आत्मसमोहः कियानित्यतस्त्वे निष्कृष्य दर्शयति । एतावानिति । अवयवैः प्रकृत्यवयवैः देहगतः विकल्पः देवाद्याकारः यस्यात्मनो नास्ति तं स्वमात्मानमृते विना-विद्याय विष्मृत्येति । वाचकेवले सैनिकस्वरूपे तमिन्नात्मानि विकल्पः देवोऽहं मनुष्योऽहं कथोऽहमित्यादिकरूपोऽभिमानमेव इति वक्षः ॥ ३६ ॥

भीमजीवोऽयं वाचायं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु जगत्स्वातन्त्र्यप्रतीती किकारणमित्याशङ्क्यज्ञानं कारणमित्याशयेनाह । पूर्वमिति । ज्ञानोक्त्या पूर्वमात्मानि परमात्मानि ब्रह्मानं गृहीतं परमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञानमाजितं जीवनेति शेषः । न केवलं तत्स्वरूपविषयमेवेत्यत उक्तं गुणकर्मचिद्भूमिनि भगवतो गुणविषयत्वेन कर्मविषयत्वेन च चित्रं नानाविधम-ज्ञानसद्भावे प्रमाणात्माह । अधिविकमिति । एतमहं जानामीति विवेकशून्यं नन्वेतदज्ञाननिवृत्तौ का प्रतिमटीति तत्राह । अद्वेति । अद्वेत्यामन्त्रयोगेन सर्वं माकार्णीत्याह पुनः पुनरीक्ष्या हरेः स्वरूपस्य गुणानां कर्मणां चाकोचनश्रद्धायां पासनाजनितेन । तदज्ञानं निवर्तते पुनस्तदज्ञानं न गृह्यते ज्ञानोक्त्या तत्तरम आत्मा परमा-त्मपि न विमुक्तः स्वस्वरूपसुखाविकारादिबलव्यापरोक्षी-कृतो न परोक्षीभवति । तस्य जगत्स्वातन्त्र्यं च न प्रतीयेत इत्यर्थः—

अन्येऽस्मिन् चान्ते न विशेषो हरेः कश्चित् ।

तेषामेव विशेषः स्यादज्ञानापगमेन तु ॥

इति वचनाज्जीवस्यैव विशेषो न हरेर्विशेष इति च ज्ञातव्यं ज्ञानार्थमिति भावः ॥ ३७ ॥

मम साक्षात्कारेणाज्ञानं निवर्तते इत्युक्तं तत्र तेन मम कश्चन विशेषो नास्तीति समर्थितं सोदाहरणमाह । यथेति । हिशब्दः सच्चिदुक्तो यथा भानोः सूर्यस्य उदयो नृचक्षुषां तमो निहन्त्यास्तु तमः संविद्यते कर्मण्यतिशयं नाशते एवं वेदाद्यादिसाधनसामर्थ्या निपुणा सती मे समीक्षा पुरुषस्य सर्वदा श्रीनारायणशरणं गतस्य बुद्धेस्तमिन् इत्यात् ननु मम कश्चनविशेषो कुतः ॥ ३८ ॥

[१५१]

बहुशः श्रुतपरमात्मास्वरूपस्यापि तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यु-
द्धवस्यान्तरं ज्ञेयं परिहृयति । एष इति । एषोऽहं स्वयं ज्योतिः
स्वन एव पूर्णप्रकाशः अतः एषाजः अत एव अप्रमेयः महती
अनुभूतिर्भविष्य स महानुभूतिः सर्वज्ञ इत्यर्थः । सकलानुभूतिः
पूर्णसुखानुभव एकः ज्ञानानन्दादिगुणानामिन्द्रियात्मगतमक्षरहितः
अद्वितीयः सर्वोत्तमः अप्रमेयत्वाद्विदादिवाचामगोचरः वाचाम-
गोचरश्चरन्तीति पूर्णं कथं वरीवर्तीति तत्राह । येनेति । वाच-
चनाः वैदिकलौकिकसर्वव्याख्यवहारा येनेरिताः वर्तन्त इत्यनेन
भगवदनुगृहीतवाऽव्यवहारविषयत्वेन तेज्ज्ञानमुदेतीति ज्ञातव्यम्
ज्ञानानन्दाद्यभिन्नत्वादेकः सर्वोत्तमस्त्वतः ।
अद्वितीयो महाविष्णुः पूर्णत्वात्पुरुषः स्मृतः ॥

इति वचनात् ॥ ३६ ॥

एवं ज्ञानं ज्ञेयस्वरूपं निरूप्य मिथ्याज्ञानस्वरूपं तत्कारणा-
ज्ञानस्वरूपं च विविच्य निरूपयति । एतावानिति । यद्विकल्पः
प्रमाणाविरुद्धं कल्पनं जीवस्वातन्त्र्यं परमात्मास्वातन्त्र्यं जीवपरा-
मदादिष्वप्यस्य एतावानात्मसमोहः अतोऽममः अमरस्य वाच-
कज्ञानातिशयं तत्कथमत्राह । केवलं इति । आत्मा जीवः केवले
स्वतन्त्रे अभूनेति नित्यमुक्ते परमात्मानि स्थितं महाभारतया स्थितं
स्वमात्मानं स्वस्वमाह कदाप्यनपेक्षया स्वातन्त्र्यमचले स्थितं न
पश्यति । यथावशावृत्तमो न निवर्तते इत्यतः स्वस्वमाज्ञानं
निमित्तं तन्निवृत्तौ भ्रमो निवर्तते इति निश्चीयते “एतावाना-
त्मसमोहो यद्विकल्पस्य कल्पनं यत्परात्माभयान् जीवादिभ्य-
येन न पश्यती”ति वचनात् नाद्वैतज्ञानेन भेदभ्रमो निवर्तते
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमजीवोऽयं वाचायं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नचैवं गुणकर्मणोः प्रहारात्प्राप्तत्वं पदार्थो विकारी समावेत
ब्रह्मानंमात्रतः संवत्सास्योरित्याह । पूर्वमिति ॥ ३३ ॥

तस्य च भवशेष प्रकाशो मनुष्यदेहाज्ञानलोपात् स्वात-
एव भवतीति दृष्टान्तेनाह । यथा हीति । ननु पूर्ववत् यथेजोऽश्लक्ष्णं
संश्रुतं तत्पुनर्विषय इत्यर्थः । मे समीक्षा कृपादृष्टिः ॥ ३४ ॥

ततस्तत्पदार्थस्यापि प्रकाशस्तत्सर्वप्रकाशमात्मसाक्षात्कृत्य
स्वयमेव स्यादित्याह । एष इति । तद्विज्ञाने सर्वविज्ञानात् सकल-
ानुभूतिः तत्र हेतुमदानुभूतिरिति ॥ ३५ ॥

ननु भ्रम एव ब्रह्माख्यं शुद्धं तत्पदार्थमाश्रित्य द्वैतं कल्पयति
यथोक्तं “आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवले”ति
तर्हि कथं भ्रममयोऽधिकशेषश्चराख्यस्य ब्रह्मण एव तवानुभ-
वेणान्वस्य भ्रमोऽपवादिषति कश्चिद्विपत्तिपद्यते तत्र किमुच्यते
तत्राह । एतावानिति । विविधं कल्पयते येन स्वविकल्पो भ्रमः यतः
केवलं इतरेष्वन्वेषसमाधनारहितस्यावलम्बो न विद्यते स्वमात्मानं
जीवमृते यस्य भ्रमस्यावलम्बो न विद्यते तदुक्तं वेणोवे—

हावेनी संधिनी संविस्वरूपेको सर्वसंस्थितो ।

हावतापकारी मिथ्या त्वमि नो गुणावर्जिते ॥

इति सर्वज्ञमुक्ते च—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धमः ।

हादिन्या संविदा मिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः ।

स्वाविद्यासंभूता जीवः संकेशनिकाराकरः ॥

इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदशिंती ।

तस्मादज्ञाननिवनेकं ज्ञानभेषोपादेशमित्याह । पूर्वं वक्ष्यावस्थायां गुणकृतकर्ममिवैविध्यं यत् अज्ञानभेषात्मनि त्वेपादर्थविषये गृहीतमासीत् कीदृशम् अविविक्तं कृतं आगतं किस्वरूपमेतदित्यविचारितं तदेवाज्ञानं, मुक्तदशायामित्येषा ज्ञानेन निवर्तते इत्यतः खलु ज्ञानमेव पूर्वोत्तरदशयामगृहीतं गृहीतं च भवेत् त्वेपादर्थं श्रीरमा तु न गृह्यते नोपि विसृज्यते कदापीति सत्त्वंकरस एवेति भावः ॥ ३३ ॥

सदा वर्तमान एवात्मा ज्ञाने सति स्वत एवोपलभ्यते तस्मिन् सति नोपलभ्यते सूर्यप्रकाशे सति असति च घटपटादिरित्याह । यथा हीति । खलुपक्षतमआवरणमेव इत्यात् ननु तच्छब्दविधेन यतः सत् चक्षुस्तु सदैव वर्तमानमेकरसमेवेति भावः एवं निपुण्या मे समीक्षा दृढं ज्ञानं महीना विद्या शक्तिरित्यर्थः पुरुषस्य त्वेपादर्थस्य बुद्धेर्बुद्धयुगादृतस्य तमिच्छं ज्ञानावरणमेव इत्यात् ॥ ३४ ॥

ततश्च शुद्धेन त्वेपादर्थेनात्मना परमात्मानं सूर्यस्थानीयं मत्स्या किं लयं पश्येत् सत् जीवात्मविलक्षणा एवेत्याह । एव इति स्वरज्योतिः स्वरप्रकाशः जीवस्तु तत्प्रकाश्यः अजः जीवस्त्वाधिष्ठाना जन्मः अप्रमथः सर्वदेवापकृष्टात्प्रमातुमशक्यः जीवस्तु न तथा भूतः महानुभूतिः क्षिप्रकृजः जीवस्तु चित्कणः सकलानुभूतिः सर्वज्ञः जीवस्त्वल्पज्ञः एकः परमेश्वरान्तराभावात् सजातीयमेकरहितः जीवस्त्वनेकः अद्वितीयः जीवमाययोस्तच्छक्तिर्वैनैक्याद्विजातीयमेकरहितश्च जीवस्तु नैकभूतः नच जीववद्वाङ्मनसगोचर इत्याह । वचसां विरामे अपोचरत्वेन वृत्तौ सखा तथाच भूतिः यतो वचो निवर्तन्ते अग्रप्य मनसा सहेति तर्हि स कथं प्रत्येतव्य इत्यत आह येनेषिताः यत्प्रेषिता वाससुखश्चरन्ति यदुक्तं गुणप्रकाशरनुमीयते भवानिति ॥ ३५ ॥

ननु विश्वस्यास्य पृथक् प्रत्यक्षत्वात् कथमद्वितीयत्वं तत्राह एतावानिति । केवलं एकस्मिन्प्रमाणेनात्मन आत्मनि सति विकल्प इति यत् एतानेव आत्मनोऽहः स्वीयसंयगाविवेकः अर्थवात्मसंमोहस्य स्वमात्मानम् कृते स्वीय जीवात्मानं विना अवलम्ब्य नास्ति जीवात्मन एवाज्ञानेन पुं हेतुं पृथक् प्रतीतं तस्य हेतुस्य परमात्मकात्वेन परमात्मिकात्वं नैव नात्मास्ति किञ्चेनेत्यादिश्रुतेः पार्थक्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लवैवर्कतसिद्धास्तप्रवीणः ।

नन्वनित्यासुररूपे प्राकृते सुखबुद्धौ किं कारणमित्यपेक्षायाम्

ज्ञानमेवेत्याह । पूर्वाभिति । परमात्मनो रूपपरमात्मज्ञानात् पूर्वमात्मानि परमात्मनि अज्ञानं गृहीतं परमात्मविषयत्वेनोपात्तं जीवनेति शेषः न केनलं स्वरूपविषये तज्ज्ञानमपि तु गुणकर्मचित्रं परमात्मनो गुणविषयत्वेन कर्मविषयत्वेन चित्रं नाज्ञानविषयं अज्ञानस्य विषय स्वरूपमाहात्म्यविविक्तमिति भावे निष्ठा अज्ञानस्याविषयानन्दयोरविवेचनमित्यर्थः विज्ञानमानन्दमानन्दोऽज्ञेयं साद्विमानं भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति को ह्येवान्यात्कः प्रयियाद्येषः आकाश आनन्दो न स्वात् भूमेव सुखं नाल्पे सुखमस्ति यो भूमातदमृते यदल्पं तन्मर्त्यसच्चिदानन्दरूपाय कृष्णाः येत्यन्वयवर्णितरेकश्रुतिभ्य उभयोर्विवेचने किञ्च यथा कश्चित्पुरुषो वने गजसिंहखड्गदंस्तकम्पादवानलमयाजीवितापदमापन्नः पलायन् कक्षावृत्तकूपे पपात स तत्र कूपतले महासर्पे दृष्ट्वा मध्य एव बलीमादाय लम्बमानो दंशादिवहूपद्रुतौऽपि उपरितश्च्युते मधुविन्दुरसास्वादोसकस्तत्रैवतिष्ठति तत्र मधुविन्दुवाङ्मयसुखमिति भारताख्यानप्रसिद्धेरित्येव परमानन्दतुच्छानन्दयोर्ब्रह्मासुखाविषयसुखयोरविवेचनमेवाज्ञानमित्यर्थः कथमस्य निवृत्तिरिति चेत्तत्राह । निवर्तते इति । गुणपदेषोत्तरं परमानन्दस्य भगवतः स्वरूपगुणकर्मणां पुनरीक्षयैव सम्प्रज्ञानेनैव भगवत्प्राप्तकटाक्षेणैव वा तत्कारणमज्ञानं निवर्तते पुनः शब्दस्योभयत्र सम्बन्धः पुनस्तदज्ञानं न गृह्यते ज्ञानमेव गृह्यते इत्यर्थः । ज्ञानोक्त्यादात्मा परमात्मापि न विसृज्यः न त्याज्यः पूर्वमज्ञानेनात्मा विसृज्य आसीत् पुनस्तज्ज्ञानेन विषयसुखस्य दुःखरूपत्वनिश्चयात् परमानन्दरूपः परमात्मा न विसृज्यो भवत्यपि तु मज्जतादिना गृह्यते एवेति भावः ॥ ३३ ॥

भगवद्दीप्त्याऽज्ञानं निवर्तते आत्मा च आलो मवतीत्युक्तस्य इदानीं ज्ञानाज्ज्ञेयमानमनुभूयते न तु जन्मते इत्याह । यथेति । हिरवधारणं यथा भानो रुद्रो नृचक्षुषां तम एव निदृश्यात्तु सद्धि भवेत् मानुषकादयमभूत् वस्तु पूर्वमेव सत् विद्यमानं न विप्रलम्बे न करोति एवं सती असत्केशान्या निपुण्या साधनादिसंस्पृष्टा मे भगवतः सर्वज्ञस्य समीक्षा समीचीना विद्या मद्रूपविशी विद्येत्यर्थः पुरुषस्य जीवस्य बुद्धेस्तमिधमज्ञानं इत्यात् ननु मत्प्रकाश्यभूतस्यैव सत् चित्स्वरूपादिकं विप्रलम्बे उत्पादयति ॥ ३४ ॥

कीदृशं त्वत्स्वरूपमित्यपेक्षायामाह । एव इति । एव प्रत्यक्षोऽहं स्वयं ज्योतिः स्वयं प्रकाशः अत एवाजः स्वच्छा विनाऽऽविर्भावोऽस्ति अमत्प्रकाशप्रमथः अर्थः प्रमातुमशक्यः स्वयं महानुभूतिः महती वैशकाद्यादिपरिच्छेदशून्याऽनुभूतिज्ञानं यस्य सः सर्वदेशकालवस्तुविषयकज्ञानाभय इत्यर्थः । इत्यनेन सामान्यतः सर्वज्ञत्वमुक्तं सकलानुभूतिरित्यनेन सकलविशेषज्ञानाभयत्वादि शेषसर्वज्ञत्वमुक्तं यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः एकः ब्रह्म नारायणारामकृष्णादिनानाशब्दवाच्योऽपि स्वरूपमेकरहितः अद्वितीयः समानाधिकरान्यः न तत्समस्याऽप्यधिकश्च दृश्यते न त्वत्समोऽस्त्येवमधिकः कुतोऽन्य श्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुति ननु शब्दवाच्यत्वे कुतोऽप्रमेयत्वमिति चेत्तत्राह वचसा विरामे स्वरूपगुणानामि-यस्तामप्राप्य विरामे निवर्तते सति अप्रमेयत्वमित्यर्थः । वाच्यत्वे तु इयत्वावच्छेदाभावेनैवमभयप्रकारकत्वमाधिकं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य भवसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विज्ञान विमति कृत-श्चेति श्रुतेः नन्वप्रमेयत्वेऽपि शब्दवाच्यत्वाद्वाङ्मयकारे शब्दप्रकाश्यत

यन्नामाकृतिभिर्ग्राही पञ्चवर्णमवाधितम् ।

व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पण्डितमानिनाम् ॥ ३७ ॥

योगिनोऽपकयोगस्य युञ्जतः काय उत्थितैः ।

उपसर्गैर्विहन्ते तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥

योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ।

तपोमन्त्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिरुद्धैः ॥ ३९ ॥

कांश्चिन्ममानुष्ठानेन नामसंकीर्तनादिभिः ।

योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदानं शनैः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्यादेव तयात्वे स्वयंमकाशस्थधानीरिति चेत्तत्राह । येनेषिता
वागसवश्चरन्तीति ॥ येन प्रेरिताः सर्वे वाचोऽसवः प्राणाश्चरन्ति
स्वस्वव्यापारे समर्था भवन्ति असुशब्देन तद्वस्तो जीवा अपि-
गृह्यन्ते तेषां तत्प्रेरिताः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेव परमात्मनः स्वयंज्योतिष्मज्जत्वमप्रमेयत्वमेकत्वमधि-
तीयत्वे सर्वज्ञत्वे वागसुशब्दोपलक्षितचेतनाचेतनानियन्तृत्वादि-
निरूपितमिदानीं करुणासागरः सर्वज्ञो भगवान् स्वमकहितोप-
देशाद्योक्तिसिद्धान्तवादिनो ये जीवानां सम्मार्गप्रशस्य प्रवर्तमानाः
सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सर्वप्रमाणागोचरमात्मतत्त्वं
परमार्थवस्तु तस्याविद्यात्मकार्यकारणोपाधिपरिच्छेदात् जीव-
श्चतुर्विधभागस्तत एवेशजीवयोः सर्वज्ञत्वात्पञ्चत्वे सर्वशक्तत्वा-
च्चतुर्विधपरतन्त्रत्वे नियन्तृत्वानियम्यत्वे भवतः नतु सर्वोपा-
धिविनिर्मुक्तं तैः सम्भवतः अचिन्मात्रन्तु असदेव शुक्तौ रजत-
प्रतीतिवन्मिथ्यैव प्रतीयते तत्प्रतिपादकशास्त्रं त्वर्थवादमात्रं
तस्माज्ज्ञातव्यनियमपञ्चस्वस्वन्तराभावात्परमात्मनि सर्वज्ञत्वनियन्तृ-
त्वादि न वास्तवमस्तीति तेषां मतमनूय दूषयति । एतावानिति
आत्मसंमोहः अतमनोऽन्यथानुभवः एतावानेव नष्टोऽन्य
इत्यर्थः । कांश्चिदप्युक्त्यामाह । यत् आत्मन् आत्मनि परमा-
त्मनि विकल्पः अविद्योपाधिना विविध इश्वरत्वजीवत्वसर्वज्ञ-
त्वादपञ्चत्वाविविकल्पः भेदकल्पने तदुक्तेरुक्तप्रज्ञापतुल्यता-
न्वययितुमात्मविशेषणमाह । केवले । अविद्यागन्धसम्बन्धशून्ये
तत्कल्पनायां प्रमाणापि नैवाह । स्वमात्मानमृते तेषां स्वबुद्धिं
विना यस्य समोहस्यावलम्बो न ह्यस्ति ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे उद्धवजी ज्ञान होने से पहिले आत्मा के त्रिवेक नहीं
होने से अनेक गुण कर्मों के भान होने से चित्रित आत्माको
जो ग्रहण किया रहता है सो स्वरूप ज्ञान होने से मेरी कृपा
दृष्टि से आत्माकी विचित्रता बुद्धिमिष्ट जाती है और आत्मा
जो न ग्रहण किया जाता है न छोड़ा जाता है ॥ ३३ ॥

जैसे सूर्य का बवय होना मनुष्यों के भेदों

के भेदकार को नाश कर देता है और किसी घटादि
पदार्थ को बनाता नहीं है इसी प्रकार से उसम मेरा ज्ञान
इस पुरुष की बुद्धि के भेदकार को नाशकर देता
है ॥ ३४ ॥

यह आत्म स्वरूप तो स्वयं ज्योति है प्रत्यक्षादिको से जान-
ने योग्य नहीं है देशादि नियमरहित है सब ज्ञानों का कारण है
एकाकार है अपने देहादिको से भिन्न है जिसको मन बचन मी-
यथाय नहीं पा सकते हैं जिसकी प्रेरणा से वाणी प्राणमदिकी स-
ंचार करते हैं ॥ ३५ ॥

इतना ही आत्म स्वरूप का मोह है जोकि एकरूप केवल
आत्मस्वरूपों से देव मनुष्यादि भेद प्रतीत हैं जिस मोह का
भवदस्वामी आत्मा के बिना दूसरा कोई नहीं है ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतमावाधेयपिका ।

केचित्पुनः प्रत्यक्षादिप्रतीतस्य प्रपञ्चस्य वाद्यायोगादि-
न्तार्थानां च कथयंकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनायं वाक्यवादवैतं सखामिति
मन्त्रमते तस्मिन्मनूय दूषयति । तन्माकृतिसिद्धान्तो नामरूपो-
पलक्षितं पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं द्वयं द्वैतं यत्तदवाधितमिति
पण्डितमानिनामत्र वक्ष्येव पण्डिता इत्यसिमानवर्ता वेदान्तेष्व-
यमर्थवाद इति प्रतीति ने तत्रविदां यतो व्यर्थेनापि विनाऽ-
व्यर्थेन सा प्रतीतिः तथाहि न तावद्विशेषकवाक्यत्वे तेषामस्ति
यतोऽयं वाक्यत्वं स्यात् नचाऽकर्तृभोक्तृपरमानन्दरूपपरममतिपादने
कर्मविशिष्टतां भजते नचावाधितत्वं द्वैतस्य नामरूपात्मक-
त्वात् प्राणत्वात् पञ्चवर्णात्मकत्वात् स्वप्रवदित्याद्यनुमनेषां
चारमण्यदिभूतिमिश्र वाधितत्वादिति ॥ ३७ ॥

तदेव ज्ञानयोग संप्राप्तकरे निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विज्ञप्-
तीकरणमाह । योगिन इति श्रुतिः योग युञ्जतः कायो यद्यन्तरे-
वोत्पन्नैरुपसर्गै रोगाद्युपवैरभिभूयत विधिः प्रतीकारः ॥ ३८ ॥
योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया सन्तापशैत्यादिना आसनै-
वीयुधारणान्वितैर्वातादिरोगान् तपोमन्त्रौषधैः पापग्रहसर्पादि-
कृतान् ॥ ३९ ॥

ममानुष्ठानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या दग्धमाना-
दीन् हन्यात् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसंस्कृतम् ॥

तदा को वैश्वरो नाम कोवा तस्मानुग्रह इत्यर्थे चाक्षिपन्ती-
त्याहुः कथा । यन्नामिति । यन्नामिदिभिर्ग्राह्यं पञ्चभूतात्मकरूपमवा-
धितं नास्तीति भावनया बाधितुमशक्यं ग्राहकादित्वेन संयोग-
स्यैव सिद्धिरिति मन्यन्ते यच्च व्यर्थं पदार्थं विनाप्यस्यैव
बाध्यान् मन्यन्ते इत्यमप्येतत्परिहृतमानिनामेव ननु परिहृतानां
पूर्वप्राहकग्राह्ययोरुपिकपयोश्च चिज्जडयोस्तेजसिर्मिरबोरिव
संयोगासम्भवाद्विज्ञानेनैव तत्प्रतीतिरिति यथोत्तरं न ह्यत्यन्ता-
सन्नं बहुभूतादिः कुत्राप्यारोपितो ददयते समुच्छिन्नकथं शो-
भेदमिदं भावः ॥ ३७-४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवसिक्तसाराधर्मिणी ।

तस्मात्कार्यकारणवैक्यमदर्शनं पटन्तुवदिति न्यायेन
कार्यस्य पृथक् सत्त्वं बाधितमेव तदप्यबाधितमेवेति चे मन्यन्ते ते
परिहृतमानिन एव ननु परिहृता इत्याह । यत् नाममिराकृतिमी-
रुपेण सहितमिन्द्रियग्राह्यं च पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं तत्
इयं ज्ञेयमबाधितमेवेति परिहृतमानिनामेव ननु परिहृतानां
वर्णो व्यर्थेन विनाप्यर्थेन प्रयत्नादः अर्थ इति बाधोऽयं न ह्य-
स्तत्त्वानर्थः सत्यो भवेत् "प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमनात्मसंविदा ।
आद्यन्तवत्संज्ञाया निःसङ्गा विस्तरेद्वे"ति मनुकेः ॥ ३७ ॥

तदेवं ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य
विज्ञप्रतीकारमाह । योगिन इति त्रिभिः । युजतः योग-
श्चासौ कुर्वतः कायो यदि देवाद्युपसर्गे रोगाद्युपद्रवैरभि-
भूयेत तत्रायं विधिः प्रतीकारः ॥ ३८ ॥

योगधारणया सोमसूर्यादिधारणया सन्तापशैत्यादीन्
आसनैर्वायुधारणान्वितैर्वातादिरोगान् तपोमन्त्रौषधैः पापग्रह-
संशोधितान् ॥ ३९ ॥

ममानुज्यानादिसिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या दम्भमाना-
दीन् हन्यात् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च नामाकृतिमिनीमिराकृतिमिनेतु ग्राह्यं केवं नाम-
रूपारमकं पञ्चवर्णं पञ्चभूतात्मकं सर्वं जगत् तत् व्यर्थं
नापि अबाधितमग्रहणवित् शेषः जीवानां बाधदह-
ज्ञानं तावत्सत्यमेव प्रतीयते इत्याहुः । ननु यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते तेन जातानि जीवन्ति यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद् यस्य पृथिवी शरीरं यः
पृथिवीमन्तरो यमयत्येव ते आत्मानं तर्थास्मृतः एवमवाकाशाद्य-
रपीततन्त्रियमनादेवैकेनैव प्रतिपादितस्वाज्ञगदबाधितमेवेति चेत्-
आहुः अर्थवादोऽयमिति सृष्टिनियमनायमिधायकोऽयं वेदमानोऽ-
र्थवादः अज्ञानकल्पितप्रत्यक्षजगदमिधायको वेदादिने-
त्याद्यपरः अग्निर्हिस्य मेवजमिति वाक्यवादिति तस्मै निरास-
यति । इयमिति परमात्मन उपाधिसम्बन्धेन जीवेशादिभेदकल्पने
नामरूपारमकं जगत्सत्यमपि तत्प्रत्ययस्याज्ञानदेतुत्वं प्रकल्प्य तत्प्र-
तिपादकश्रुतिस्मृत्यादेर्यथोक्तवकल्पनमिति ब्रह्म परिहृतमानिनाम्

अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वावधारणप्रकारश्च वचमेव परिहृता
इत्यभिमानवतामेव ननु परिहृतानामिति तत्रतावद्ब्रह्मण्यविद्यास-
म्बन्धोक्तमशक्यस्तस्य स्वयं प्रकाशत्वात् सूर्येऽन्धकारमनुमन्तः
को भवतीति भावः । अन्यथा शुद्धस्य स्वयंप्रकाशस्यैवाविद्यावर-
णाङ्गीकारेऽन्यस्याविद्याराहित्यं निवर्तकस्याभावादविद्यानिवृत्तिर्न
स्यात् नापि ब्रह्मणि जगदारोपसम्भव इत्यर्थं विस्तरेण वेदान्त-
ग्रन्थेषु विस्तरे निरस्तत्वात् परिहृतास्तु सत्यकर्मणा भगवतः
सत्यसङ्कल्पपूर्वकमिदं कार्यं सदेवेति शास्त्राज्ञानन्ति तथा च शास्त्रं
सदेव सौम्येदमग्र आसीत् यदिदं किञ्च तत्सत्यमिदमाचक्षते तत्स-
दासीत् प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् अथैनमाहुः सत्यकर्मोति
सत्यं ह्येवं विश्वमसौ सृजते अथैनमाहुर्नित्यकर्मोति नित्यं ह्येवासौ
कुरुते प्रब्रजेऽप्यविभक्तनामरूपकं सूक्ष्मतामापन्नं सदेव नत्वत्यन्ता-
भावः भगवतः श्रीवाकरायणस्य सत्कार्यवादाङ्गीकारात्
तथा सूत्राणि "सत्त्वाद्यावरस्य असद्व्यपदेशादिति चेन्न भर्मा-
न्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च पटव्येति इत्यम्वचनेन
जगतः सत्यत्वं प्रतिपादितं व्यतिरेकेणाप्युच्यते असत्यमाहुर्ज-
गदेतद्व्याः शक्तिं हरये न विदुः परां हीति श्रुतेः असत्यमप्रति-
ष्ठते जगदाहुरनीश्वरमिति भगवदुक्तेश्च तस्माद्ब्रह्मणो जगत्स-
दृष्टानयन्तुत्वाद्यमिधायकवाक्यानामर्थवाक्यकल्पे किञ्चि-
त्प्रमाणां तास्ति ननु ज्ञेयस्य सत्यत्वे ब्रह्मणि एकाद्वितीयावधारि-
तिपादकश्रुत्यादिवाक्यसदृशमनर्थकं स्यात्सदन्मयानुपतिरि-
जगतः आरोपितत्वे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्यार्थवादत्वे च प्रमाणां
द्वितीयादे मयं भवति मयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादिति श्रुति-
स्मृतिभ्यां द्वितीयास्य भवेदुत्तमप्रतिपादनाच्च कथमप्रमाणात्स-
मिति चेन्न ब्रह्मपदार्थस्य सर्वैरेकत्वेनाङ्गीकारात् एकाद्विती-
यपदयोः पूर्वं निरन्तरमेव व्याख्यातत्वात् न तद्व्याख्यानुपपत्तिः
अद्वितीया राजा अद्वितीयः परिहृत इत्यादिवत्समाधिक्यवाक्यस्यै-
वाद्वितीयत्वस्य सिद्धिर्वाच्यं नहि परतन्त्रद्वितीयावस्तुना स्वतन्त्र-
स्याद्वितीयत्वं विहर्यते भयमपि स्वतन्त्रसमाधिक्यद्वितीयादेव
भवति नत्वस्वतन्त्रत्वात् अन्यथा स्त्रीपुत्रादिष्वेवकाद्वितीयोऽपि भवे-
मवेत्तु न तदस्ति प्रत्युत सुखार्थे तत्परिग्रहाद्यवमेव दृश्यते किञ्च
प्राणावादिमूर्तिरपीतिभयावितनचित्तमप्रतिपादकवाक्यमात्रस्य-
वर्त्येवास्वमङ्गीक्रियते तर्हि ब्रह्मसत्त्वे किञ्चत्प्रमाणां न स्यात्
शब्दमात्रस्य किञ्चिदभावाच्चिद्व्यवस्तुप्रतिपादकत्वनिबन्धमात्र शब्द-
वाच्यत्वाङ्गीकारे ज्ञेतापत्तिः स्यादेव अनङ्गीकारे शब्दश्रुतस्य-
तुल्यं स्यात् वस्तुतः सर्वेभ्यः सर्वशक्तिर्वसुवैनिन्दुत्वाद्विभर्ग-
मात्र निराकरणं जीवत्वमेव तस्य स्यादित्यलमसमाधिनिरा-
सिन ॥ ३७ ॥

एवं करोति कर्मैत्यध्यामिः पदोः प्रासङ्गिकं समाप्त्वं प्रकृतम-
नुसरति तत्र योगिनो विज्ञस्य प्रकृतत्वादिदानीं तत्प्रतीकार-
मुपदिशति । योगिन इति । योगं युजतः काये उत्थितैः शरीर-
पदोत्पन्नैरुपसर्गेरोगाद्युपद्रवैर्विहन्त्यत तत्रायं वक्ष्यमाणो विधिः
प्रतीकारो विहितः ॥ ३८ ॥

योगधारणया यमनियमादीनामावर्तनेनोपसर्गो रोगान्
आसनेरासनविशेषैर्गन्धोद्धारणान्वितैः पापात्मकाश्च तपसा
रक्षोभूताकीरमन्त्रैः कफवातपित्तादीनौषधैर्निर्दह्यत ॥ ३९ ॥

काश्चिन्मानसां कामाश्च ममानुज्यानेन निरन्तरमनुप-

केचिद्दहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरम् ।

विधाय विविधोपायैरथ युञ्जन्ति सिद्धये ॥ ४१ ॥

न हि तत्कुशलादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः ।

अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्यैव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥

योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ।

तच्छूदध्यान्न मतिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४३ ॥

योगचर्यामिमां योगी विचरन्मद्वयपाश्रयः ।

नान्तरायैर्विह्नयेत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे परमार्थनिर्णयोनाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुणचिन्ततेन नामसंकीर्तनादिसिः वागजानपशब्दोच्चारणादीन् योगेश्वरानुवृत्त्या अमृतिसङ्गादीन् शनैरुद्वेगं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जो कि देहादिक नाम रूप से ग्रहण किया जाता है पाँच तरह का बना है वह भी स्वयं ही आत्मासा है इस मकार का जो उद्वेग से सी अर्थ वाक् रूप भेद है वह केवल अपने को पंडित मान ने वालोंका है ॥ ३७ ॥

जो पुरुष योग में सिद्ध नहीं है उसका शरीर उसी में से उत्पन्न होते वाले रोगादिकों से नष्ट होजायगा तो योग में विघ्न होगा तिस के लिये यह विधि विधान किया है ॥ ३८ ॥

तिस में शीतोष्णादि दोषों को सूर्यादिक की धारण से रोगों को आसन धारणादिकों से दूर करे पाप ग्रह सर्पादिक दोषों को तप मन्त्र औषधों से नाश करे ॥ ३९ ॥

शामादिक दोषों को मेरे नाम संकीर्तन ध्यानादिकों से नाश करे अथवा दम्भादि दोषों को जो कि अशुभ दासक हैं उनको योगेश्वरों के सेवन कर के नाश करे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्ये तु देहसिद्ध्यर्थमेवैतत्सर्वं कुर्वन्ति । तदुच्यते । केचित्पुनरेतैरन्योपायैर्देहमेव सुकल्पं जरारोगादिरहितं वयसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा अङ्गद्वयकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तद्भाषणारूपं योगं युञ्जन्ति न तु ज्ञाननिष्ठारूपम् ॥ ४१ ॥

कुशलैः प्राणैरानुरागैश्च न मन्त्रति । वनस्पतिवद्वातमैव पश्यामीश्वरं तु फलवत्तत्त्वमसि ॥ ४२ ॥

ननु क्वचित् समाच्यङ्गत्वेनापि प्राणायामादियोगे क्रियमाणां जरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यम् तथापि समाच्यङ्गत्वेन न तत्र सज्जतेत्याह । योगमिति । तत् तं देहसिद्धिं न ब्रह्मद्वयान्न विश्वसेत् ॥ ४३ ॥

तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नशङ्कापीत्याह । योगचर्यामिति । विचरन् स्वसुखे अनुसरन् भूतिर्वैश्यः सः स्पृहा मूर्खो हि विघ्नः सा च मर्यादाभ्रवत्स्वनिवर्ततेऽतोऽन्तरायै रविहृतः स्वानन्दपूर्णो भवतीति ॥ ४४ ॥

समाहृत्य स्वयोगं तु समस्तोपनिषदसम् ।

सख्ये मुख्यतया मक्तिं मुक्तौ पुनरुपादिशत् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अन्ये सकामा एतत् सोमसूर्यादिधारणम् । तद्देहसिद्धिप्रयोजनं दूषयति द्वाश्यामिति शेषः ॥ ४१ ॥

मूर्खे तदिति देहसिद्धिकरं ॥ ४२ ॥

तत्र देहसिद्धौ फलतां जरारोगादिरहितताम् ॥ ४३ ॥

मच्छरणस्य मङ्गलस्यैकवचस्य । सा च स्पृहा । अतः स्पृहा राहित्यात् । समाहृत्य संश्लेषेण वयसि रत्ना ॥ ४४ ॥

यैनाज्ञानं विनश्येत् विना यत्नं हि देहिनाम् ।

तन्नामकीर्तनं येन दत्तं गौरं मज्जामि तम् ॥

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

केचिदिति । वयसि स्थितं वृद्धशरीरमपि मन्त्रौषधादिभिः पटुतरं विधाय युञ्जन्ति ॥ ४१ ॥

नहि तत्कुशलं तत्र कुशलं न तत्कुशला इति पाठे तत्र न कुशला इत्यर्थः । यदायासः देहास्थितिकरणायासः मनश्चकः निष्फलः ॥ ४२ ॥

करणापाटवसद्भावोऽप्ययुषो मन्त्रौषधादिभिः संपाद्यत्वाभावात् अदेहहृदीकरणं कालक्षेपमपहाय तस्मिन्नपि कालेऽपि योगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्यायः ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिरराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्ये तु देहासिद्धयर्थमेव कुर्वन्ति तद्वयति । केचिदिति । वयसि स्थितं वृद्धशरीरमपि मन्त्रौषधादिविधोपायैः सुकरं पटुतरं विधाय निश्चये कायसिद्धयेऽङ्गपरकायप्रवेशादिसिद्धये योगं युञ्जन्तीति यत् ॥ ४१ ॥

तत्कुशलेः प्राज्ञैर्नाहस्य नादरणीयं कुतः यतस्तदायासः देहहृदीकरणायासः अपायकः विफलः कुतः अन्तवत्त्वात्कुरीरस्य करणापाटवसद्भावोऽप्ययुषो मन्त्रौषधादिभिः संपाद्यत्वाभावात् देहहृदीकरणं कालक्षेपमपहाय तस्मिन्नपि काले योगः कर्तव्य इति भावः । फलस्यैव वनस्पतेरिति फलमत्र दृष्टान्तः वनस्पतेरित्येतदार्थान्तिफलस्य आत्मनो निष्कत्वसूचनार्थम् ॥ ४२ ॥

काचित्समाध्याङ्गत्वेनापि प्राणायामाविषु क्रियमाणेषु जराशोकाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्याह । योगमिति । कल्पतां पटुतरत्वमिवात्पानुयासां देहास्थितिम न भद्ध्यन्ति विश्वसेत् ॥ ४३ ॥

मत्प्रपन्नस्य विघ्नशङ्कैव नास्तीत्याह । योगचर्यामिति । विघ्नशङ्कैवमुपाश्रयः महमोपाश्रयः शरणं यस्य सः अत एवागिमाविषु निरुद्धः ससुखं मच्छेपैकरसस्वात्मसुखमनुभवतीति तथा अन्तरायेन विद्वन्वेत् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रसायनादिनानाविधोपायैः शरीरस्य नाशान्तरायपरिहारस्य सुशक्तत्वेन सिद्धत्वाधनसौख्यार्थं योगधारणादिविधानमत्राह । केचिदिति । केचिद्विवेकिनः परेषां धार्य सुकरपमिन्द्रियसामर्थ्योपेतं वयसि स्थितं तारुण्यवयवोपेतम् अथ शरीरस्य चिरव्याप्तिरानन्तरं योगसिद्धये युञ्जन्ति मनः हातशयः ॥ ४१ ॥

तेषामविवेकिणं कुत इति तत्राह । नहीति । तदायासः तस्य देहस्य पोषणायः अपायकत्वमाह । अन्तवत्त्वादिति ॥ ४२ ॥

योगस्य शरीररक्षणयोगत्वाभावात्तदायासस्य तत्तत्फलदेत्वात्तद्वैयर्थ्यं शरीररक्षणायः सस्येत्याशङ्क्याह । योगमिति । नित्यं योगं भगवद्भ्यान्वयत्वात् रसायनं निश्चितः सेवमानस्य पुस्तं श्रेयसि कायः कल्पतां समर्थत्वमिवात्प्राप्नोति तस्यैव स मतिः मानं योगमेव भद्ध्यत् तं योगमुत्सृज्यात्पन्न रसायनादौ भद्ध्यो न कुर्वीदित्यन्वयः मत्पर इत्यनेन मतिमत्त्वं सिद्धम् अनेन योगस्यापि शरीररक्षणफलत्वात् रसायनादौ प्रवर्तमाना अविवेकिनोऽतो मतिमज्जिमेवोप एवाऽप्यसनीय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

अतः युक्तशोभान्तरायेपरिहारमाचरन्नेव योगपारं गमिष्यतीति भावेनाह । योगचर्यामिति । ससुखं ससुखं सुखमनुभवतीति ससुखानुभूत्यनेन योगः सर्वोपेक्षितशेषपुरुषार्थसाधनमित्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीसज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्वम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीसज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्वम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

केचित्पुनर्विविधोपायैरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेव सुकरं जराशोकादिरहितं वयसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा भद्ध्यपरकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तत्कारणरूपयोगं युञ्जति ननु ज्ञाननिष्ठा रूपम् ॥ ४१ ॥

कुशलेः प्राज्ञैरादरणीयं तत्र भवति वनस्पतिवदात्मैव स्यादो शरीरं तु फलवत्त्वमिति तस्यैव ॥ ४२ ॥

तत् कायकल्पत्वम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति साराथदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशेऽष्टाविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महाफलार्थमिमं योगं नश्वरं देहार्थं युञ्जतः पुरुषान् दूषयति केचिदिति । हाऽयम् । केचिद्विवेकिनो विविधोपायैर्महोपायैरानादिनाम्येधार्थं सुकरपमिन्द्रियादिसामर्थ्योपेतं वयसि तारुण्ये स्थिरं विधाय कृत्वायानन्तरं सिद्धये परकायप्रवेशपरविशेषादिमिद्विधार्थं युञ्जन्ति तत्कारणरूपयोगं कुर्वन्ति ॥ ४१ ॥

तत्तेषां योगकरणं कुशलानां विवेकिनामादरणीयं न भवति हि यतः तदायासः नश्वरदेहार्थमायासः अपायकः तत्र हेतुः

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शरीरस्यान्तवत्त्वात् तत्र दृष्टान्तः वनस्पतेः फलस्यैव वनस्प-
तिरुद्धानीय आत्मैवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वादेतत्परमार्थोऽयमपि योगं कुर्वतो यदि कदाचिद्योगप्रमा-
वात् कायकल्पतादिः स्वात्तर्हि किं कुर्यादिति चेन्न ब्राह्मणं । योगमिति
योगमस्मद्विज्ञानवक्ष्यते महारसायनं निखं निषेधतः पुंसो
इति कायः कल्पतां समर्थत्वमियात् प्राप्नुयात्तर्हि स भविमान्
योगमुत्तुज्य त्यक्त्वा कायकल्पत्वमेव फलं जातमिति न श्रद्दधात्
अपरः अहमेव परं फलं यस्य सः ॥ ४३ ॥

योगिनां योगान्तरायप्रतीकारानुकरणा प्रधानप्रतीकारमाहायोग-
जयमिति । इमामुक्तप्रकारां योगजयं विशेषेण चरन् प्रन्तरावे-
न विद्वन्वेत यतो मरुपाशयः मरुपाशयः इति पाठः एतेन मग-
धवाभयमेव सर्वविघ्ननाशनमुक्तं तद्व्यतिरेकेण योगकुशलोऽपि
साधनान्तरसम्पन्नोऽपि विघ्नमिभूतः स्वादेव भगवदाश्रयत्वे
यमकमाह । निरपृहः चतुर्दशबोक्वृत्तिस्तुष्टुः स्पृहा रहितस्तर्हि
किं तस्य योगफलमत आह । स्वसुखानुभूः स्वस्य स्वस्य स्वक-
पगुणारिमुखमनुभवतीति तथा सः प्रधानानन्दानुभविते-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

बुद्धदार्पणमिदं यो मे रूपवाद्योत्पन्नदरेः ।

चक्रावतार आचार्यस्त आनिर्वाक्यमाश्रयः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टाविंशोऽध्यायप्रकाशः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

कोई भीरु पुरुष तो ब्रह्म होने पर भी इस देह को अनेक
प्रकार के उपायों से सुरर समर्थ युवा स्थिर कर के सिद्ध
करने को युक्ति करते हैं ॥ ४२ ॥

यह सब बात अति निपुण पुरुषों के आदर के योग्य
नहीं है क्योंकि शरीर तो कभी न कभी नाश होने ही
वाला है तो यह परिश्रम व्यर्थ है जैसे कि वृक्ष में फल
अनिल्य हैं तैसे आत्मा का देह अनिल्य है ॥ ४३ ॥

निश्च योग सेवन करने वाले पुरुषका शरीर यदि उद-
समर्थ भी होजावे तौभी बुद्धिमान् उस पर श्रद्धा न करे किन्तु
उस सिद्धि को छोड़ कर मेरे मे ही मन को लगावे ॥ ४३ ॥

मेरे में भक्ति रूप योग के करने वाला तो निरपृह होने से
सब विघ्नों से रहित हो जावेगा और मेरे आश्रय से रहेगा तो
उस के कोई विघ्न न होंगे सो संसार मे परमात्म सुख का अनु-
भव करता हुआ विचरता रहेगा ॥ ४४ ॥

इति भागवत एकविंश स्कन्ध

अष्टादश मे अध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

—:—:—

। उद्धव उवाच ।

सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ।

यथाऽञ्जसा पुमान् सिध्येत्तन्मे ब्रह्मञ्जसाऽच्युत ॥ १ ॥

प्रायशः पुण्डरीकाक्ष! युञ्जन्तो योगिनो मनः ।

विषीदन्त्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्षिताः ॥ २ ॥

अथात आनन्ददुष्पदाम्बुजं हंसाः श्रयेरन्नराविन्दलोचन ! ।

सुखं नु विश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमी विहता न मानिनः ॥ ३ ॥

किं चित्रमच्युत ! तवैतदशेषबन्धो ! दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ।

योऽरोचयत् सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥ ४ ॥

तन्त्वाखिलात्मदायितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं सुकृतविद्विसृजेत को नु ।

को वा भजेत्किमपि विस्मृतयेऽनुभूत्यै किम्वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः ॥ ५ ॥

नैवोपयन्त्यपाचीर्तिं कवयस्तवेश ! ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः ।

योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्ठो जगत्क्रोडनकः स्वशक्तिभिः ।

गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेम मनोहरस्मितः ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमङ्गलान् ।

यान् श्रद्धया चरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाग्रहीपिका ।

ऊर्ध्वत्रिशोः तु या पूर्वं विस्तरं निरूपितः ।

मत्किमोगस्तमेवाऽऽह स्वमकाय समासतः ॥

अनिकलेशमिवाऽऽह योनेऽसङ्गैकसंस्पृष्टि ।

सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति ॥

अनात्मनोऽवशीकृतमनसः ब्रह्मञ्जसा अप्रयासतो यथा सिद्धे-
कथा ब्रह्मञ्जसा सुखं यथा तथा मे ब्रूहि ॥ १ ॥

सुदुष्करतां प्रपञ्चयति । प्रायश इति । मनो युञ्जन्तो निगृह्यन्तो
विषीदन्ति किञ्चिद्व्यनक्ति कृतः असमाधाननिग्रहात् कथ-
ञ्चिन्मनसो निग्रहे च कर्षिताः आस्ताः सन्तः ॥ २ ॥

[१५३]

अस्मादेवं केवलं विषीदन्ति । अथातः अत एव वे हंसाः

सारासारविवेकचतुरास्ते त्वानन्ददुष्पे समस्तानन्दपरिपूरकं
तव पदाम्बुजमेव सुखं यथा भवति तथा नु निश्चितं श्रयेन्न
सेवन्ते अमी तु त्वन्मायया विहताः के वे योगकर्ममिमानिनः
सन्तो न श्रयन्ते यदा अमी त्वन्मायया विहता न विहता
अत एव योगकर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवन्ति । अन्ये तु
त्वन्मायया मोहिताः सन्तो त्वं योगज्ञा त्वं कर्मकुशला इति
केवलं गर्विता भवन्ति । न तु मुक्तयन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

त्वन्मायया त्वं त्वं प्रसादेन कृतार्थो भवन्तीति नाति चित्रमित्याह
किमिति । अनन्यशरणेषु दासेषु तवाऽऽत्मसारं तदधीनत्वं यद्यथा

भीमदीश्वराचार्यकृतभागवतचरित्रचन्द्रिका।

अज्ञसानायासेन पुमान् सिध्यन्मुच्येतत्साधनमज्ञसा स्फुटं
बुद्धिः ॥ १ ॥

सुदुश्चरत्वं स्फुटीकरोति । प्रायश इति । मनो युज्यतः स्ववशी-
कुवाणः अत एव मनोनिग्रहार्थमुपवासादिभिः कश्चिताः अत
एव मनसोऽसमाधानाच्च प्रायशः सीदन्ति ॥ २ ॥

अथातोऽत एव हंसाः केचित्सारासारविवेकिनः भानन्दबुध-
भातन्दावहं तव पदाश्रुजं सुखं यथा तथा भयेरन् प्रपद्यन्ते हे
विश्वेश्वर ! असौ त्वन्मायया विहता वञ्चिता न भवन्ति कुतः
अतस्ते योगैः कर्मभिश्च न मानितः योगादिप्रयुक्तगर्वरहिताः
अन्वेतु मानिनो विहता भवन्तीति भावः ॥ ३ ॥

अहो विचित्रमेतत् मत्संश्रयमाश्रेण मन्मायया न विहता
इत्यत्र मैवमिच्छाह । किञ्चित्रमिति । अच्युत ! आभिताज्ञं व्याव-
तीति तथाभूत ! एतत् त्वदाभयमाश्रेण समायासास्तारयसीत्ये-
तत् न मन्यन्त्येषां तेषां तेषु दासेष्वस्मात्स्वतन्त्रत्वेन च तव चित्रं
किं न चित्रमित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि । स्वामीश्वराणां
ब्रह्मादीनां भीमदिः किरीटानां तटैः कोटिभिः पीडितं संघृष्टं
पादपीठं यस्य तथाभूतोऽपि भृगुः सह साहित्यं साहाय्यमिति यावत्
सो भवानरोच्यते बुद्धावने वंशस्त्रनेनाकृष्टा मृगाः सहावसासिति
भावः यद्वा औरामावतारे चानरेः सह सख्यमरोच्यदित्यर्थः
अनेनाभयगोपयुक्तसौशील्यमाधेदित्वा यमिमादिना परस्वमशेष-
वन्धो इत्यनेन सौख्यं वात्सल्यं च ॥ ४ ॥

अथान्येरेण्याभयगोपयुक्तैर्गुणैर्विशिष्यन् समाश्रयणीयत्वातिशय-
माविष्करोति । तमिति । तं परस्ववात्सल्यसौख्यसौशील्ययुक्त-
मखिलानामात्मनामात्मानमत एव दयितं प्रियतममीश्वरं स्नामि-
नमाभितानां सर्वार्थदममिषितपुरुषार्थदम् अनेन ज्ञानशक्तिपूर्णा-
ण्यागुणव्यवस्थं सुचितं तेन विना तदसम्भवात् सुकृतवित्स्वदु-
पकारकः पुमान् को वा विसृजेत्कृतज्ञानं त्वमेव सेव्य इति
भावः । उपकारस्त्वम् स्फुटीमाविष्यति को वा कश्च पुमान् किमपि
त्वसौम्यदेवं भजेत् किं किमर्थं विस्मृतये विगता स्मृतिर्यस्या-
स्तस्यै विभूतये पेश्चवात्माविस्मृत्यापादकायैश्वर्यायेत्यर्थः ।
नृपादोऽप्यमोगाविशेषसे सास्करहुताशनदिद्वैतान्तरे सेव्यमे-
वेत्यत आह किमेति तव पादरजोजुषां चरणपरागं सेवमानानां
नोऽस्माकं किंवा भयो न भवेदमिषितं चेत्सर्वमपि सुखममेवेति
भावः । अनेन सर्वार्थदमित्येवद्वैतम् ॥ ५ ॥

कोऽसावुपकारः सुकृतवित्स्वदामिमेन इत्यत्र तमप्रत्युपकार-
वदन् विवृणोति । नैवेति । हे ईश ! कवयो ब्रह्मादिदः तव कृतं
त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः इहमुदः उत्कटहर्षाः मृदुमुद इति पाठे
उपचितपरमानन्दाः अपचिति, प्रत्युपकृतिं ब्रह्मायुषाणि नैवोप-
यन्ति नैव प्राप्नुवन्ति उपकारं दर्शयति । यो भवान् बहिराचार्य-
वपुषा अन्तःश्रेयसवपुषा चित्तमव चैतन्यं दाहं तेन वपुषा हृदि
चिन्त्यमानेन रूपेणोत्तरः । तनुभूतामशुममशिवं विभुत्वं दूरी-
कृष्वन् अगातिं अयायारम्भं व्यनक्ति व्यक्तं करोतीति ॥ ६ ॥

जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः स्वशक्तिभिः स्वासा-
धारिणीभिः सृष्टिस्थितिसंहारसामर्थ्योत्पत्तिकामिः शक्तिभिर्गृहीतं
सृष्टिप्रथमप्रवृत्तिविचारमकं सन सः स्वात्मकं ब्रह्मकर्मसूचिं
स्वावतारकं भीविष्णुमूर्तिश्चेति सृष्टिप्रथमं परिगृहीतवानित्यर्थः

अत एवेश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरो भगवान् मेरम्या सहितं
मनोहारि स्मितं यस्य स जगद् ॥ ७ ॥

त्वयोक्तं मत्संश्रयमेव सिद्धिसाधनमित्यभिप्रेत्यमाभिता-
नामावश्यकान् धर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते । इति । सहस्रसंवाधन
द्योतकं हन्तेतिपदं ते तुभ्यं वक्ष्यामि मम धर्मान् भागव-
तधर्मान् सुमङ्गलावहान् मङ्गलत्वमेवाविष्कृतुमाह । यानिति । यान्
धर्मानाचरन्नुतिष्ठन् सुदुर्जेयमपि मृत्युं मृत्युपक्षितं संसारं
जयति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्विघ्नयोगाचरणासाधनं हरेर्भक्तानुकम्पितत्वं कथितत्वं
ज्ञानप्रशंसा तत्तिरतानां श्रेयस्त्वमुद्धवस्य हरो भक्त्यतिशय-
चरणं तस्य भगवद्भक्तिप्राप्तिं च कथयत्यस्मिन्नध्याये आदाबुद्धव-
क्तयोगाचरणास्य अशक्तत्वं मनसि कृत्वा तत्सिद्ध्युपायं
पृच्छति । सुदुश्चरामिति । अनात्मनो मनोजवरहितस्याधीरस्य वा
पुमान् यथा भवदुकोपायेन सिध्येत्पुरुषार्थज्ञानं भवेत्तथा तद्यो-
गसाधनं मे ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १ ॥

तदकथने कोऽनर्थ इति तत्राह । प्रायश इति । मौनसंयमाभ्यां
कथितं विधीदति विशेषासह भवति योगाचरणासाधनेऽज्ञाते
मनो विधीदति ॥ २ ॥

अथो तस्मात्तज्ज्ञाः परमहंसा एव भवदुक्तयोगाधिकारिण्य
इति भावेनाह । अथो इति । योगकर्मभिः योगाध्यकर्मभिः अत
एव मानिनो ज्ञानिनस्त्वन्माययाहङ्कारादिरूपमा न विहता
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रकृतौ स्थित्वापि प्रकृष्यविहृतत्वं त्वदासेषु चित्रमिति विज्ञा-
पयति । किञ्चित्रमिति । त्वमनन्यशरणेषु आत्मद इति यदतोऽ-
च्युत अशेषवधोस्तैवतश्चित्रं किमेतत्कुत्र दृष्टमिति तत्राह । स
इति । ईश्वराणां ब्रह्मादीनां भीमत्किरीटमणिचन्द्रितपादपीठः
स्वयं यो गोकुले पशुभिः पशुपादैश्च सहात्मदत्वेन रोचयः प्रका-
शितवान् तस्य तव दासेष्वेतश्चित्रं किमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

भगवद्भक्तमाहारस्य तन्माहात्म्याविनाभूतमुक्तं तद्विशदः
यन् सारासारज्ञानमाह । तन्वेति । यो ब्रह्मादिशिरःभीमत्कि-
रीटमणिचन्द्रितपादपीठः तं त्वां सुकृतिवित् सुष्ठु कृतोपकारकः
कः विसृजेत् कीदृशं त्वाम् मखिलानामात्मनां जीवानां दयितं
प्रथमीश्वरमणिमाद्यैश्वर्योपाकारमाभितानां सर्वार्थदम् प्रभीष्टाशेष-
पुरुषार्थप्रदं किञ्च को वा पुरुषः किमप्यस्त्रतन्त्रं देवं भजेत्
यदि भजेसर्हि असौ विस्मृतचित्तवृत्तिरसारज्ञः चित्तवृत्तिविस्मृ-
तिमुपपादयति । किमेति । तव शिवशिरोमौजिमालाभितं पादर-
जोमृताम्भो न वेद किम्वा नैव वेदेत्यतोऽसौ पशुरेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवमनिमित्तवन्धुत्वेन सर्वस्मादुपकारस्य भवतः प्रत्युपकारं
कर्तुं कवयोऽपि न समर्था इत्याह नैवेति । नतमूखत्वेन सदा स्मरन्तः
कवयो ब्रह्मादयोऽपि तथापचिति प्रत्युपकारं नैवोपयान्ति कियमाय
उपकारः कीदृश इति ते प्रकारमाह । य इति । तनुभूतामस्तपहिः
स्थित्वाशुभं विधुष्वन् परस्वमाचार्यश्च जैलः चित्तस्थश्चाचार्य-
जैलः ब्रह्मा तस्यान्तर्गमिवपुषा स्वगतिं स्वयोग्यज्ञानं व्यनक्ति
व्यक्तिकारोपि आचार्यस्य चित्तस्थवपुषेति वा ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली

उद्धवेन पृष्टो भगवान्निमग्नकरोदिति परीक्षितो मानसं चोद्यं
परिहरति शुभ इत्याह । इति । जगत्क्रीडनकः जगत्क्रीडासा-
धनं यस्य स तथा जगत्क्रीडनस्वशक्तिभिरित्येकं वा पदं
शुद्धानं मूर्तीनामात्मान्तरात्मा परमा इति संज्ञानां प्रयं येन स तथा
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रकारेष्वपि जाग्रदाद्यवस्थाकृशपरिहारसमर्थं
इत्यतः । ईश्वरेश्वर इति "आत्मान्तरात्मा परमात्मेति मूर्तित्रयहरः
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां मृष्ट्यादेश प्रवर्तकः, मित्यत्र प्रमाणम् ॥ ७ ॥

मृत्यु जननमरणात्मकं संसारं जयति ॥ ८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ज्ञानयोगचर्यामशतोऽप्यनङ्गीकुर्वता परमैकास्तिना श्रीमदुक्त-
वेन सुदुश्शरामित्यादिपद्युक्तये स्वभावस्य तस्या दुष्करत्वेन प्रायः
फलपश्यन्साधित्वाभावेन जातत्वात् शुश्रूषमायायाः भक्तेस्तु
सुकरत्वेनाद्यप्यफलपश्यन्साधित्वेन साभिप्रेतत्वात् भक्तिरेव
फलान्वति साभिप्रायो दर्शितः तदेवं तां ज्ञानयोगचर्यामनादृत्य
भक्तिमेवाङ्गी कुर्वाणास्तव श्रीकृष्णरूपस्यैव भक्तिं तादृशास्तु
ज्ञानयोगादिफलानादरेणैव कुर्वन्तीत्याह । चतुर्भिः । अथेति
तैः पदाम्बुजस्य सम्बन्धिपदात्तुक्तिः साक्षाद्दृश्यमानतदीय-
पदाम्बुजाभिव्यञ्जितार्थां अभी च शुद्धभक्ताः योगकर्मभिस्त्व-
न्मायया च विहताः कृतभक्त्यनुष्ठानान्तराया न भवन्ति यतो न च
मानिनः ते मानिनोऽपि न भवन्ति पुरुषार्थसाधने भगवतो
निरुपाधिहीनजनकप्राप्ता एव साधकतमत्वं मन्यन्ते नतु योगि-
प्रभृतिवत् स्वप्रमत्तस्वैत्यर्थः ॥ १-३ ॥

एवमभूतस्य च भक्तस्य भक्त्यैव फलं ज्ञानयोगादीनां च यत्फलं
तन्मात्रं न किञ्चिदन्महदेवेत्याह । किमिति । अशेषबन्धो आशेषा-
यामसुरपपर्यन्तानां यो बन्धुमोक्षादिद्वैतेनिरुपाधिहितकारी हे
तथा भूतः तदैव तत्किञ्चिन्न यदनन्यशरणेषु ज्ञानयोगकर्माद्यनुष्ठान-
विमुखेषु दासेषु शुद्धभक्तेषु बलिप्रभृतिषु आत्मसात् त्वं तेषां य
आत्मा तदधीनत्वमित्यर्थः तदुक्तं न साधयति मां योग इत्यादि वक्ष्य
तत्र तथाभूतेषु न जातिगुणाद्यपेक्षा चेत्तन्तरङ्गलीलायामपि दृश्यत
इत्याह । स इति । सहेति सहभावं सख्यमित्यर्थः । मृगैर्बुद्धावनचा-
शिमिः स्वयन्तु कथंभूतोऽपि ईश्वरायामित्यादि लक्ष्योऽपि ज्ञान-
योगादिफलफलरूपा या मुक्तिस्तां दैत्यभयोऽपि ददासि पाण्ड-
कादिषु सौत्तम्यदौत्यवीरासनानिहिर्यातवेदासानां तु स्वयमधीनो
भवसि अत एवमभूतस्य श्रीकृष्णरूपस्यैव तव भक्तिमुपयेति
भावः ॥ ४ ॥

फलितमाह । तमिति । तमेव भूतं त्वां सकृत्तवित् प्रसन्न-
यदनाम्भोजे पद्मगर्भाख्योच्चयमित्यादिभीकपिब्रह्मोपदेशतः
स्वसौन्दर्यादिस्फूर्तिलक्षणां स्वस्मिन् कृतं स्वदीपोपकारं यो वक्षि
स को तु विस्मयेत तस्यापि चित्तवर्द्धिं ज्ञानकैर्वियुक्ते इति
तदुपदिष्टाधिकारिविशेषवत् परित्यजेत न कोऽपीत्यर्थः तस्मात्
अत्यजति स कृतप्रपवेति भावः कथंभूतं त्वां सकृत्तवित् एवा-
जितानामात्मनां दयितं प्राणकोटिप्रेष्ठम् ईश्वरं चेत्यादि तथा तु
वित्तं त्वत्त्वयतिरिक्तं किमपि देवतास्तरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा भूयै
प्रेम्णया संसारस्य विस्मृतये इत्यादिटीका च समम् आत्माकं तु
तत्तत्फलमपि त्वत्कृतेवान्तर्भूतमित्याह । किंचेति । आशब्देन
तत्राप्यनादरः सूचितः तदुक्तं यत्कर्मानिर्भयसंपत्त्यादि ॥ ५ ॥

ननु कथं तत्तत्फलमपि विस्मृजति न तु मां किं वा मम कृतं
तत्राह । नैवेति । हे ईश ! कवयः सर्वज्ञाः ब्रह्मतत्त्वायुषोऽपि तत्का-
लपश्यन्ते भजन्तोऽपीत्यर्थः । तव कृतमुपकारम् ऋजुमुदः रूपं चि-
तत्वद्भक्तिपरमानन्दाः सन्तः स्म अपचिति न पश्यन्ति तस्मात्
विस्मृजदित्युक्तं कृतमाह । यो भवान् तनुभूतां त्वत्कृपां भाजित्वेन
केषांचित्सफलतनुधारिणां बहिराचार्यवयुषां सन्तस्तु चेतसव-
पुषा चित्तस्फुरितध्यायकारेण मशुभं त्वद्भक्तिप्रतियोगिसर्वं
विधुन्वन् स्वगतिं स्वानुभवं व्यनकीति ॥ ६ ॥

ईश्वरेश्वरत्वेन निरपेक्षोऽपि तं प्रति सप्रेमत्यादिरूपो जगोद-
तप्रेश्वरेश्वरत्वं त्रिधा यथाक्रमं भेद्यनाह । जगोदिति । ततस्तत्-
शक्तिभिर्निजांशवेषाविभूतिं गताभिरिति कनिष्ठेन प्रकाटितप्रज्ञा-
दिमूर्तित्रय इति मध्यमेन ईश्वरस्य प्रकृतिप्रवर्तकस्य महापुरुष-
स्यापीश्वर इत्युत्तमेनेति श्रेयम् ॥ ७-११ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेदशिनी ।

महातीर्थमहासकाश्रमा भक्तिर्ध्या तथा ॥

भूतेश्वरमेवेत्यामुक्तिश्चैतन्निशे निरूपिता ॥

कृष्णो यत् सुदृढं ज्ञानं यत्तादुपदिदेश तत् ।

नामर्हादुत्तमस्त्वैतद्व्यापकं श्लोकपञ्चकम् ॥

अनात्मनः देहाद्यासरहितस्य योगिनो वा योगचर्या
उक्ता इमामन्यैः सुदुश्शरां मन्ये भजसा शिघ्रं यथा सिद्धे-
सया त्वं शिघ्रं कथयेत्यज्ञेसत्यस्य क्रियामेदात् पौनरुक्त्यमवशेषः ॥ १ ॥

उक्तवक्ष्ययोगचर्यायाः सुदुश्शरत्वं प्रपञ्चयति । प्राशय
इति । युज्यन्तः ब्रह्माणि मनो निवेशयन्तः असमाधानात् ; समाध्या-
सामर्थ्यात् मनसो निग्रहे कारिताः आस्ताः ॥ २ ॥

हंसाः सारासाराविषेचनपराः सुखं यथा स्वासया अभ्ये-
रन् अभ्यन्ते । ये तु योगकर्माभिमानिनः वर्यं योगिनो वक्ष्य
ज्ञानिनो वक्ष्यं कर्मिण्य इत्याभिमानयन्तस्ते तु त्वन्मोक्षया विहताः
सन्तो नाभ्येरन् । अतएव शिष्योदिति ॥ ३ ॥

त्वां केवळं भजन्तस्तु त्वद्वात्सल्यप्राप्तिमवन्तीति न चित्र-
मित्याह । किं चित्रमिति । अनन्यशरणेषु ज्ञानयोगकर्माद्यनुष्ठा-
नरहितेषु दासेषु आत्मसात्त्वम् । तेषां य आत्मा तदधी-
नत्वमिति सन्दर्भः राधा स्वपुत्रं विप्रसात् कृते विप्राधीनं कृत-
मिति वत् दासेस्त्वमात्मसात्कृत इति तव आत्मसात्त्वमात्म-
सात्कृतत्वमित्यर्थः । तदेवाह । यो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैर्बुद्धां
सहेति सह भावं सख्यम् आरोह्यत स्वस्मै शोचितमकरोत् यद्वा
मृगैर्बुद्धावतस्य हरिण्यैः साहित्यं गात्रारमणरोचयत् तथा मृगैर्बु-
द्धां साहित्यं नयनीतं चोरस्य शोचयत् तेन त्वत्पुत्रलक्षणाभि-
ज्ञानयोगं कितैरङ्गस्तं जानीमः अतस्तेषां त्वमधीन एववर्तसे
कथंवा अद्वैतवादिनां ज्ञानिनां त्वं कस्याप्यधीनः कापिभूतोऽतो
दासा वयं न ज्ञानयोगमिमं स्वीकृम इतिव्यजितं पीडितं
संघट्ट्य विललितम् ॥ ४ ॥

त्वां त्वामखिजानामात्मनां जीवानां नारादादिपुण्य
भक्त्युपदेष्टृत्वाद्दयितं प्रतिस्वकर्मफलप्रदत्वादीश्वरं साभितानां तु
सर्वपुरुषार्थप्रदं सकृत्तवित् स्त्रेषु बलिप्रलहादादिषु त्वया कृतमतु-
प्रदं जानन् को तु विस्मयेत न कोऽपि केवलमरसक्षो निकट-
योगिजन एव कृतघ्नो विस्मृजदित्यर्थः किञ्च भजस्य को वा

हे पुण्डरीकाक्ष ! प्रायः करके योगी लोग मन को लगाते

कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् ।

मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्भक्तिमनोरतिः ॥ ९ ॥

देशान् पुरायानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ।

देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥ १० ॥

पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् ।

कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥

मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् ।

ईक्षेताऽऽत्मनि चाऽऽत्मानं यथा खममलाशयः ॥ १२ ॥

इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते !

सभाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणो पुरकसै स्तेनै ब्रह्मण्येऽकै स्फुल्लिङ्गकै ।

अक्रूरे क्रूरकै चैव समद्वक्पण्डितै मतः ॥ १४ ॥

नरेष्वभीक्ष्णं मद्रावं पुंसो भावयन्तौऽचिरात् ।

स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहङ्गारा वियन्ति हि ॥ १५ ॥

विसृज्य समयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां च दैहिकीम् ।

प्रणामेदण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हुये भी मन के न लगने से मन को रोकने के परिश्रम से दुःखित होते हैं ॥ २ ॥

इसी से सब को आनंद देनेवाला जो आप का चरण कमल तिसको परमहंस लोग आश्रयण करते हैं हे कमल खोजन ! जो लोग योग कर्मादिकों के अभिमानी हैं वे आप की माया से मोहित हैं हे योगेश्वर ! उनको क्या कुछ सुख है कुछ भी नहीं है ॥ ३ ॥

हे अन्युत ! हे सर्व वन्द्य ! आप का यह जो हम सबके वाचों के भी अर्धन होजाना कुछ आश्चर्य नहीं है जिन आपने वन्द्य आदिकों के संग गिञ्जता की है और आप ऐसे हैं कि ब्रह्मादिक देवतों के नमस्कार करने में शोभावाची किरीटों से आपके चरणों की पावुका मर्दित होती हैं ॥ ४ ॥

आप सब के आत्मा हैं प्रिय हैं ईश्वर हैं शरणागतों के सब मनोरथ देनेवाले हैं जो आप के इस उपकार को जानता होगा जो आप को कैसे छोड़ेगा और कौन ऐसा है कि जो दूसरे किसी को मजे जिससे कि कुछ संपत्ति मिलने पीछे आप का विस्मरण होजावे और आप के चरण राज के सेवन करने वाले हम लोगों को क्या नहीं होगा जो दूसरे को मजे ॥ ५ ॥

हे ऐसा बड़े २ काविजन ब्रह्मा की आयु पाने के भी

आप के किये उपकार को स्मरण करते हुए आप के उपकार का बदला नहीं कर सकते हैं जो कि आप सब देह पारियों के भीतर अन्तर्धामी रूप से बाहिर आचार्य गुरु रूप से सब पापों को नाश कर के अपनी मोक्षगति को प्रकाश करते हैं ॥ ६ ॥

श्रीशुकदेव जी बोले उद्धव जी के इस प्रकार पुछने पर उनके चित्त के अनुगम को देखकर अपनी शक्तियों से संसार की कीड़ा करने के लिये तीन मूर्तियों के आरण्य करने वाले ईश्वरों के भी ईश्वर मनोहर से इससे हुए प्रेम के सहित उद्धव जी से बोधते मये ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् बोले बड़े दर्जे की बात है मैं अपने सुन्दर भगवत्कारक भागवत धर्मों को, तुम से कहूंगा जिन के श्रद्धा से आचरण करने से मनुष्य बड़े कुत्तर संसार को भी जीत लेता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

धर्मानेवाऽऽह । कुर्यादिति । प्रयोक्ताभिः मां स्मरन् शनकैरसं-
रम्भतः कुर्यात् तदाह । मय्यर्पिते मनश्चित्ते सङ्कल्पविकल्पानुस-
न्धानात्मके येन अत एव मय्यर्पणं चेतनमनसो रतिरस्य
सः ॥ ९ ॥

श्रीभारतसामिहितभाष्यार्थदीपिका ।

पुण्यदेशलक्षणं मङ्गलैरिति । देवादिषु ये मङ्गलास्तेषामाचारितानि कर्माणि चाऽऽभ्येत ॥ १० ॥

सत्रेण संभूय वा ॥ ११ ॥

अन्तरङ्गां भक्तिमाह । मामितिभिः । सर्वभूतेश्वात्मनि चाऽऽत्मानमीश्वरं स्थितं मामेवेत्येत ननु कथमेकस्य सर्वेषु वृत्तिस्तत्राऽऽह बहिरन्तः पूर्णमित्यर्थः तत्कुतः अपावृतमनावधारम् तदपि कुतः यथा स्वमसङ्गत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

हं महाद्युते । अतिप्राज्ञ इत्यनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानरूपां ह्युत्तमाध्यात्मिकतां भूतानि मङ्गलेन मन्यमानः समाजस्य परिहृतो मत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

तनु उत्तमाध्यात्ममध्यमस्वैक्यरूपेण समाजमपारिहृतमेव स्यात्पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादित्याशङ्क्य तागेवज्ञानहृदि प्रपञ्चयति । ब्राह्मण इति । विषयेष्वपि समद्वयं सत्त्वं मामेव पश्यन् वैषम्यमेव चतुर्धा कुर्यादिति । ब्राह्मण्यं पुण्यं इति । जातितो वैषम्यं पुण्यसोऽन्यजजातिविशेषः स्तेनो ब्रह्मस्वपदार्थेण ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्योऽप्यो दातरिति कर्मतः अर्कं विष्णुलिङ्ग इति गुणतः अकूरे शान्ते कूरे चेति स्वाभावतः ॥ १४ ॥

नरेष्वीश्वरदृष्टिं कुर्वतः सद्यः फलविशेषमाह । नरेष्विति । समीक्षमानेषु । स्वार्थद्वयः स्वस्मिन्महद्गुरुश्च हि निश्चितम् विद्यन्ति नश्यन्ति ॥ १५ ॥

अतोऽन्तर्यामीश्वरदृष्ट्या सर्वान्प्रणमेदित्याह । विसृज्येति स्वयमानान् हसतः स्नानं सखीन् तथा दैहिकीं दशमहमसमः स तु नीच इति हृदिमं तथा दशा या ब्रीडां लज्जा तां च विसृज्य श्वचाण्डालादीनामिदंवाप्य प्रणमेत् ॥ १६ ॥

श्रीभारतमण्डपासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

असंस्मृतास्त्वनुविगमया । तदाह असंस्मृतमेवाह । अत एव अप्रतिचित्तमनस्त्वादिव । आत्ममनसः स्वमनसः । उपलक्ष्यामिदं चित्तवैः ॥ ६ ॥

ये मनुजः नारदमहर्षिदासवरीषादयः ॥ १० ॥

पर्वे एकादश्यादि यात्रा विशिष्टजनसमागमः भवौत्सवो ह्योविकादिः शक्तिसत्त्वे पुण्यं । तदभावे सत्रेणोति ॥ ११ ॥

मामेव श्रीकृष्णरूपमेवात एवातस्त्वनिति । टीकायामुक्तम् अन्तर्यामिसत्त्वेऽपि कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वेन भावित्यात् तदुपासकानामन्तर्यामिस्थाने स एव सर्वत्र स्फुरतीति भावः । तत्र पूर्णत्वम् । तदपि अपावृतत्वमपि ॥ १२ ॥

मङ्गलेनेति मम श्रीकृष्णरूपस्य यो भावस्तेष्वस्ति त्वं तद्विशिष्टतया मन्यमानः ॥ १३ ॥

पूज्यपूजादीति सर्वपूजायामपूज्यस्य स्वपचादेरपि पूजनं तदभावे विप्रस्याप्यपूजनामिति व्यतिक्रमादपराधादित्यर्थः । एवं च । सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मन इत्यादित्यनेन तस्य बहिर्दृष्ट्यभावात् व्यतिक्रमः प्रत्युतोऽयमभागतत्त्वमित्यर्थः । कर्मतश्चोपदानकच्युतः । उत्तमाध्यात्मभावतः ॥ १४ ॥

समेति । समे रूपयो नश्यति उत्तमेऽसूया । ह्येने तिरस्कारः सर्वत्र भगवद्दृष्ट्या नश्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतस्तादृशस्वापासनस्य भाटिति स्वार्थादित्य फलकत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

केवलं शुद्धं पुण्यं चेत्प्रवासः भगवद्देहाचारितं भगवद्यात्राप्रवर्त्तनादिकं ज्ञानस्य साधकतमामित्युक्तं भवति ॥ १३ ॥

सम्यग्ज्ञानवेद्यं च देहातिरिक्तानामात्मनां तत्त्वं तेषां भगवदात्मकत्वं चेत्याह । ब्राह्मण्यं इत्यादिशोकद्वयेन ॥ १४—१५ ॥

प्रणमेदिति । भगवदात्मकत्वभावेनातिशयकाया दर्शिता ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतेश्वराचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

के पुनस्त इत्यत आह । कुर्यादित्यादिना । मदर्थमिति भावप्रधानो निर्देशः । महाराष्ट्रनरूपतां स्मरन्प्रभिसद्वत् कर्माणि यथाऽभ्योचितानि कुर्यात् मप्यपिते मनश्चित्ते येन सः अन्तःकरणावाप्तमेवविचक्षणं मनश्चित्तयोरुभयोरुपादानं तत्र सत्कृत्वाविकल्पात्मकं मनः स्वरूपत्वाविकल्पितत्वात्तत्त्वानि विसृज्यः तत्र मनसः स्थापितत्वं विवृणोति । अस्मिन्मनो मनोवृत्तिः सत्कृत्वाविकल्पात्मिका यस्य सः ॥ ९ ॥

पूजयेत् बहुमन्येत सेवेतेति यावत् पुण्यदेशलक्षणमाह । मङ्गलैः साधुभिः भित्तानि देवादिषु ये मङ्गलास्तेषामाचारितानि सेवेत ॥ १० ॥

पृथक्सत्रेण संभूय वा महाराजोपचारैः गीतादिभिश्चादिशब्देनादिनादिसंग्रहः पञ्चाशामहोत्सवांश्च कारयेत् यात्रा बहुजनसमागमः ॥ ११ ॥

सर्वभूतेश्वात्मनि चान्तर्बहिःस्वापावनमाकर्ण्य इति व्यासिर्मित्यर्थः । आत्मानं प्रशासनेन धारकं मामीक्षत यथा समाकाशं तथाऽमलाशयः निमलान्तःकरणं हृदयेति सत्त्वन्वः ॥ १२ ॥

इति शब्दो द्वैतार्थः अतो मम सर्वान्तरात्मतया व्याप्यतेमां गत्वाहं महाद्युते । सर्वानि भूतानि मङ्गलेन मद्रष्टृणिसद्वत्त्वममङ्गलीरत्वेन मन्त्रमानोऽत एव समाजपन् बहुमानयन् केवलं वैषम्यरहितं ज्ञानमाधितः क्वात् ॥ १३ ॥

किन्तु केवलं ज्ञानमित्यतो ज्ञानस्य केवलं विवृण्वदित्यर्थं भूतं ज्ञानमाधित एव परिहृत इत्याह । ब्राह्मण इति पुण्यसोऽन्यजजातिविशेषः स्तेनो ब्रह्मस्वपदार्थो ब्रह्मण्यः ब्रह्मकुले सर्वस्वदानेन साधुः अकूरोऽनुशंसः सर्वभूतहितार्थेण कभीचः क्रूरः सर्वभूतद्विधा ब्राह्मणत्वादितरतममावगोचरबुद्धिः समद्वक् सर्वत्र शरीराणां प्रकृतिपरिणामरूपतया आत्मनां ज्ञानेकार्थसोभनेषां परमात्मशरीरतया चेत्येव समा ह्युद्विगम्य स एव परिहृतः ॥ १४ ॥

किमतः समदर्शनादित्यत आह । नरेष्विति । प्रसीक्ष्यमानसकृन्मद्भावं महोत्सवमभावात्तः पुरुषस्य साहज्याराः स्वार्थादयः पियत्यपियस्ति निरोहिता भवन्ति निवर्त्तन्त इति यावत् स्वार्थां कलहः असूया सरस्वतिगुणेषु दीपाविक्रि-

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कीर्तिं तिरस्कारोऽयमानः ब्रह्मकुरो देहात्माभिमानः एते स्वपर-
विषया निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु इदानीं हि त्वद्भावभावनायां स्पष्टाद्यप्यमस्तदाजन्मेव
तु दुर्बलमित्यतस्तेदुपायमुपदिशति । विसृज्येति । ग्राममुगेषु शुनः
नृषु चाण्डालान् पशुषु गोवलीवदान् खरान्भिषाष्यं प्रवमन्ये-
ष्वपि जात्यन्तरेषु तत्र तत्र निहीनानभिष्याप्येति भावः दण्ड-
वत्प्रणमेत् तर्हि चान्धवाः परिहृसेयुरित्यत आह । विसृज्यस्म-
यमानान्स्नानिति ननु नीचोत्तमभावभावनाशीलाः कथमेव प्रण-
मेयुस्तत्राह । दम्भमिति विसृज्येति सम्बन्धः । ब्रह्मसूत्रम्
अभी निकृष्टा इत्येवं विधेर्गर्वं विसृज्येत्यर्थः । तथापि तस्मिन् देहा-
नुसन्धानेन लज्जिताः कथं प्रणमेयुस्तत्राह । ब्रीडां च दैहिकीं
संलज्य प्रणामतोऽसिस्त्रिभुविशेषं विदधाति । ईश्वर इति । कला-
इवयवः शरीरमिति भावत् शरीरेण जीवरूपतयान्तरात्मतया
भगवान् आविष्टः ततः सर्वमीश्वरशरीरमेवेति भावयन्प्रणमे-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

मद्गर्भेषु मदात्मसु मद्गर्भेषु च मनोरतिर्यस्य स तथा ॥ ६ ॥

मद्भक्तानामाचरितानि ॥ १० ॥

पृथक् स्वयमेव सत्रेण बहुभिः सह वा मह्यं मत्प्राप्त्यर्थं
ग्रामं यात्रामहोत्सवमयनादिलक्षणं कुर्यात् ॥ ११ ॥

आत्मानि त्वादि आत्मानमन्तर्यामिणं यथा शरीरस्थं सम
आकाशं निर्लेपं तथा ॥ १२ ॥

इत्येवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वेन सर्वभूतानि प्रविश्य स्थितं
इति भावना मद्भावः तेन मन्यमानः सर्वभूतेष्वस्ति विष्णुरिति
मद्भावेन सर्वाणि भूतानि ममाख्यत्वेन मन्यमानः इति वा
सोज्ज्वलमेवः सर्वभूतेष्वस्ति विष्णुरिति भावः सतां मता—

अर्चने सर्वभूतानामादित्ये तद्गतात्मना ।

इति वचनात्सर्वभूतार्चनायां विशेषो ज्ञातव्यः केवलमप्राकृतं
ज्ञानमेवाभ्यस्त ॥ १३ ॥

केवलज्ञानप्रकारं दर्शयति । ब्राह्मण इति । ब्राह्मणादिषु सर्व-
भावस्थितं ब्रह्म सममेकप्रकारं पश्यन् समदृक् मतः सतामिति
शेषः ॥ १४ ॥

एवं भावनाफलगाह । नरेष्विति । नरेषु मामभीक्ष्णं भावयतः
पुंसो मद्भावः मयि भक्तिः स्थाप्य स्थादेव यो मत्तु मत्तो
भावो मुक्तिश्चक्षणा मूर्तिश्च स्थादेव भगवद्वन्द्वकशक्तिलक्षणाप्र-
तिवन्धके स्ति कथं मुक्तिः स्थाप्य आह । भावेति । साहकारा
ब्रह्मकुरसहकारिणी मायापि तिरस्कारं याति हिशब्देन—

मत्तया प्रसक्तो भगवान् दृष्ट्यामुक्तिं तथा भुवाम् ।

इति स्मृतिं सूचयति ॥ १५ ॥

भक्तिमता एव भाव्यमित्याह । विसृज्येति । भक्तः स्वयं दैहिकीम
प्राप्तमस्यां मनसि स्थितां दृश्यब्रीडां दृश्यमानां लज्जां विसृज्य
आत्मचयडाहोत्सव दण्डवत्पूजो प्रणामेदित्यन्वयः । ब्राह्मणादी-

न्यति भूमौ दण्डवत्प्रणमनमन्याश्चाण्डालादीन् प्रति मानस-
स्मरणमिति भेदः । अत्राद्वैतार्थमिच्छाः स्मरणं प्राप्य इति
विशेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कथंभूतमीश्वरं बहिरित्यादिटीकैव अत्र मामेवेति श्रीकृष्णरूप-
मेवेत्येत ननु केवलास्तर्थाभिरूपमित्यभिप्रायेणान्तरङ्गा भक्ति-
माहेति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

ततश्च इतीति । केवलं ज्ञानमन्तर्यामिदादिमाश्रितोऽपि इति
पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वाणि भूतानि मद्भावेन तेषु मम श्रीकृष्ण-
रूपस्य यो भावः अस्तित्वं तद्विशिष्टतया मन्यमानः समाजयन्
परिहृतो मतः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादिषु समदृक् समं मामेव पश्यतीति ॥ १४ ॥

ततश्च नरेष्वभीक्ष्णामित्यादिना तादृशोपासनाविशेषस्य
भक्तिरूपधर्मादित्यस्यैव फलमुक्त्वा विसृज्येत्यादिना तथा हादि-
साधनं सर्वनमस्कारमुद्दिश्य सावित्यादिना तादृशोपासनाया
अवधिचसर्वत्र स्वतःस्वस्फूर्तिमुक्त्वा सर्वमित्यादिना—

नश्यत्तद्वद्वेषे यज्जो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः ।

न मुह्यन्ति न शोचन्ति न हृष्यान्ति यतो गताः ॥

इति प्रचेतसः प्रति श्रीभगवद्वाक्ये तद्दीक्षायां च तस्य भगवतः
प्रतिपदनव्यस्फूर्तिरेव ब्रह्मेतीति यदुक्तं तदेव तत्फलमित्युक्त्वा
यद्वा कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति गोपायतापनीश्वरी-
प्रसिद्धब्रह्मसमिधानं नराकृतिपरब्रह्मरूपस्फूर्तिस्तत्फलमित्युक्त्वा
तेनैव तादृशोपासनां सर्वोपमाप्रशंसति । अयदीति । सर्वक-
ल्पानां सर्वोपायानां सद्भीचीनः समीचीनः मद्भावो मम श्रीकृष्ण-
रूपस्य भावना एतच्च श्रीकृष्णमजनस्यान्तर्यामिमज्जनादप्या-
धिक्यं श्रीगीतोपसंहाराशुसारेणैवाकं तथाहि ईश्वरः सर्वभूताना-
मित्यादि इति ते इत्यादि सर्वगुणव्यवसायमित्यादि मन्मत्ता इत्यादि
सर्वधर्मानित्यादि अत्र च गुणं पूर्वाध्यायोक्तं ज्ञानं गुह्यतरमन्तर्या-
मिज्ञानं सर्वं गुह्यतमं मन्मनस्त्वादिलक्षणां तदेकशरणत्वेन च
तदुपासनमिति समानम् अथवा पूर्वोक्तभगवद्भक्त्यामेव केमुत्पन्न-
माह्वस्य दर्शयितुं ज्ञानं ततो निहीनविषयजन्यवृत्तिं सामित्यादिना
सर्वं ब्रह्मत्वाद्यन्तरेण तदेव स्तौति । अयदीति सर्वकल्पानां ज्ञान-
कर्मयोगानां सद्भीचीनः सहायः सहस्य सन्निरित्यज्जतो सद्भ्या-
देवाश्च सहाज्जतीति निरुक्तः ॥ १५—१९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र केवला प्रधानीभूतां च भक्तिं तन्प्रेमैवोपदिशति
कुर्यादिति । तत्र प्रथमे पक्षे सर्वाणि व्यावहारिकाणि कर्माणि
वस्तुधावनादीनि पारमार्थिकानि भव्याकीर्तनादीनि च द्वितीयपक्षे
कर्माणि वर्णाश्रमविहितान्वपीति विशेषः मध्येवार्पितं मनो
येस्तेष्वेव चित्तं वश्यं सः कृतमद्भक्तासक्तिक इत्यर्थः मयमेव
भक्तावेव समनसो इतिर्यस्य सः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

केशलामपि वैधीं रागानुगां च तन्त्रेणाह दशान् द्वारकादीन्
आश्रयदावन्त दवादिषु य मङ्गलानारदप्रह्लादाश्वरीषादय-
न्तेषामिवाचारतान्वाचारान् आश्रयतानुसरोदति वैधी भाक्तिः
दशान् गोकुलवृन्दावनगावन्दनादीन् चार्द्रकान्तावृन्दागापिका-
दीनामाचाराननुसरोदति रागानुगां च दर्शिता ॥ १० ॥

लक्ष्मि मक्तिमेषु पाधारण्यममाह ॥ पुण्यागति ॥ ११ ॥

मत्तुभितानां कलामुक्त्वा ज्ञानमाश्रितानां कलामाह । मामे-
वेत्युच्यते । अपावृतमात्ररागानुगां पुण्यागतिं ज्ञानमाश्रित इत्युच्यते-
इत्युच्यते कतुपदस्यानुपङ्गः आश्रयान् स्वस्मिन्मात्रेणानन्त-
र्यामिषा यथास्वम् आकाशमिव जलितम् ॥ १२ ॥

मद्भावेन ब्रह्मैवेति भावनया समाजयन् सम्मानयन् मन्य-
मानः मननं च कुर्वन् ज्ञानमाश्रितो ज्ञानीत्यर्थः । पण्डितो
मत्त इत्युच्यते । अत्र केवलमिषाश्रयणाक्रियाविशेषणं नतु
ज्ञानरूपं साकिरहितरूपं केवलज्ञानरूपं विगीतत्वात् यथा केवलं
ज्ञानमिदानीं ब्रह्म आश्रितः इति महाद्युते । इति त्वत्तु मत्तयेव केव-
लया सर्वतोऽप्याधिक्येन द्योतसे इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ब्रह्मण्ये पुष्कले इति जातितो वैषम्येऽपि स्तेने ब्रह्मब्रह्मा-
रिणि ब्रह्मण्ये ज्ञानादिना ब्रह्मण्यमके इति कर्मतः अके स्फुलि-
ङ्गके इति प्रमाणात् अकूरे कवे ज्ञाने गुणतो वैषम्येऽपि
समग्रं समं भावेन ब्रह्म एकरूपं सर्वत्र पश्यन् पण्डितोऽन्य-
स्वपण्डितः जात्यादिना वैषम्यमपश्यत्स्वज्ञानात्ययः ॥ १४ ॥

स्पर्द्धादिदोषापगमार्थमपि सर्वत्र मद्भाष्टः कर्तव्य इत्याह ।
जरोचिति। स्वतुल्ये स्पर्द्धा स्वतोऽधिकेऽप्युपा स्वतो न्यूनं तिरस्कारः
स्वतु यदि सर्वत्रैव मां पश्यसदा मया सह कथं स्पर्द्धादयः सम्म-
नयुलितिमाहः साहङ्कारा इति स्वस्मिन्नापि ब्रह्मदर्शनात् कुत्राह-
कारः प्रसज्यति भावः विद्यन्ति नश्यन्ति ॥ १५ ॥

सर्वत्रैव मद्भाष्टः स्वाभाविक एव या भवत्सर्वस्य साधनः
माह । विस्तृत्यति । समग्रमानान् प्रहो महानप्ययमतिनीचं
प्रणमतीति इत्यतः स्वान् समान् तथा दैहिकं दृश्यं मह-
मुत्तमः अथ तु नीचः कथं मे नमस्य इति हृष्टिं तथा दृशा
या ब्रीडा लज्जा ता विस्तृत्य स्वचायडाकाङ्क्षितमिष्याप्य भक्तद्वो-
मीश्वरदृष्ट्या प्रणमेत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तानाह । कुर्यादित्यादिना एतैः स्मरन् मद्भाष्टं साध्यं शनै-
रप्यस्यन् सर्वसङ्गपरित्यागपूर्वकस्यानित्यसिद्धये मयै सर्वविधा-
स्वाधिकाभ्यास्ताति कर्माणि कुर्यात् मयि अपिने मनन-
पवित्रतदेवमुक्तं मनश्चित्तं येन सः भूत एव मद्भाष्टेवार्त्तम्
तस्योचितमनसो रानियं स तथा ॥ १७ ॥

मङ्गलाचारितानि च शृणुयादिति शेषः ॥ १८ ॥

पुष्कलं स्वसामर्थ्येन सर्वेषां सम्भूय-वा ॥ १९ ॥

सर्वमूर्तेषु प्रकृत्यामकेष्वन्तर्गुण-आश्रयि चेतनवर्गे च

[१८५]

मां परमात्मानम् । बहिस्तश्चेत्त तवापि कश्चिद्धारकोऽस्ति
किं नत्याहमेषावृतामिति । अनावरणं स्वाश्रयं सर्वदोषप्रकाशित्यर्थः
इत्याधिकारो । विसर्गबुद्धिरवस्था । यथा खे तथा मलाशयः
अनेन तरत्रयव्यापकं ज्ञानं दर्शितम् ॥ १२ ॥

ज्ञेयज्ञानमुक्त्वाऽज्ञेयज्ञानमाह । हे महाद्युते ! उत्तमाधिकारिन् !
सत्तागां मनानि चेतनाचेतनरूपाणि चेतनत्वेन परस्परं मिश्रानि
कार्यवर्तनांशत्वेन परिच्छिन्नत्वादिना च परमकारणादुत्पादकात्स-
वशकमेतत्तश्च मिश्रानि न हि चेतनाचेतनसौरशाशिनोः परस्परं
परिच्छिन्नत्वात् स्वस्वतः एकैकं सङ्गच्छते तथापि कार्यस्य कार-
णात् अशस्वाश्रितः सकाशात्पुष्कलरूपस्थित्याद्यभावात्सङ्गात्वेन
मदभावेन मन्मानः द्वैतसाहचर्यमद्वैतं च श्रुतिवचनेन ज्ञानं तानि
समाजयन् मद्भाष्टमकतया पूजयन् इति केवलं द्वैतगममद्वैतं ज्ञान-
माश्रितः स्यात् सर्वपरित्यागपूर्वकं मदेकचित्तकः स्यादि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं स्वाभाविकद्वैतद्वैततत्त्वसम्बन्धवित्तगुणदोषरहितः पण्डितो
भवतीत्याह । ब्रह्मण्ये इति । ब्रह्मण्ये पुष्कले जातितः स्तेने
ब्रह्मण्ये कर्मतः अके विस्फुलिङ्गे गुणतः अकूरे कवे स्वभावतश्च
विषमोऽपि सर्वकारणं मां पश्यन् सर्वं मद्भाष्टकं पश्यन् पण्डितः
स्यात् ॥ १४ ॥

समोत्तमाश्रमेषु स्पर्द्धादयः स्वस्मिन्नाहकारश्च एते हि
निश्चितं विद्यन्ति विनश्यन्ति ॥ १५ ॥

स्वयमानान् इत्यतः सतः दैहिकीम् महमुत्तमः असौ नीच
इति दृशं दृष्टिं तथा दृशा ब्रीडां लज्जाञ्च ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेरे को स्मरण करो हुमा बिहर होकर संपूर्ण करो
को मेरे सन्तोषार्थ करो मेरे विषे मन चित्त को अर्पण करो
मेरे ही जसों मे सब मन को रति को लगावै ॥ ९ ॥

साधु सज्जन मेरे अकों से सेवित जो अति पुण्य देवा
हैं तिनका आश्रय करो और देवता तथा असुर तथा
मनुष्यों मे मेरे अकों के किये जो कर्म हैं तिनका आश्रयण
करो ॥ १० ॥

किती स्वतन्त्र से किम्ब सब के साथ मिलकर मेरे
साक्षर मे मेरे वास्ते एकादश्यादि पनों में यात्रा महीसो-
चादिकों को करावे वडे गीतनृत्यादिकों से महाराजों की विभूती
से आराधन करे ॥ ११ ॥

बाहर भीतर कहीं भी आवृत नहीं ऐसे मेरे को सर्वत्र
सब भूतों के मध्यमे देखे आत्मा मे भी अन्तर्यामी मेरे को देखे
जैसे कि विमल आकाश होता है ॥ १२ ॥

हे महाद्युति उदवर्जी ! इस प्रकार से मेरी भावना
से संपूर्ण भूतों को संस्कार करता हुआ अके मानता हुआ
केवल ज्ञान के आश्रित होकर रहे ॥ १३ ॥

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।

तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया ।

परिपश्यन्नुपरमेतु सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥

अयं हि सर्वकल्पानां सद्ग्रीचीनो मतो मम ।

मदभावः सर्वभूतषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥

न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसा मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि ।

मया व्यवसितः सम्यङ्निर्गुणात्वादनाशिषः ॥ २० ॥

यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाप्य चेत ।

तदायासो निरर्थः स्याद्भयादैरिव सत्तम ! ॥ २१ ॥

एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् ।

यत्सत्यमनुतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम् ॥ २२ ॥

एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः ।

समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः ॥ २३ ॥

अभीक्षाशस्ते गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमत ।

एताद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

ब्राह्मण मे मन्त्रज मे चोर मे ब्राह्मणप्रतिपादक मे
सर्वमे चिनगारीमे शान्तमे हिंसकमे इन सर्वो मे समान दृष्टि करने
वाला जो है सो ही पण्डित है ॥ १४ ॥

निरन्तर सब अनुष्यों मे मेरी भावना करने वाले
पुरुष को छोड़ ही काल मे स्वप्नो जीतनेकी इच्छा गुणों
की निष्ठा तिरस्कार महद्गुरु मे सब दुर्गुण शीघ्रही नष्ट
हो जाते हैं ॥ १५ ॥

अपनी देसी करने वाले कुटुम्बियों को छोड़कर और वेद
मे लज्जा की दृष्टि को छोड़कर कुलाचारडाख गर्वम पर्यन्त
सब प्राणिमो के भयं पुण्यमो मे वण्ड की नाई गिरकर
प्रक्षाम करा करे ॥ १६ ॥

अधिरक्षामिकृतभावाशंकीपिका ।

एवं पञ्चमिः श्रीकैरकायाः समदृष्टेरवाभिमाह ब्राह्मणं
वाचयति ॥ १७ ॥

तस्मै एवं कुर्वतः पुंसः सर्वं क्लृप्तमकमेव भवति कुतः आत्म-

मनीषया सर्वेश्वरदृष्ट्या या विद्या तथा ज्ञानः परितो मध्ये
पश्यन् सर्वतः कियामात्रादुपरमेत ॥ १८ ॥

किमयमेवोपायोऽस्ति वा अन्धोऽपीत्यपेक्षायां सन्ति बहवः
समीचीनस्त्वयमेवेत्याह । अयं हीति ॥ १९ ॥

भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपादयति ब्राह्मणम्
नहीति । मद्गु हे उद्धव । अनाशिषो निष्कामस्य मद्धर्मस्योप-
क्रमे सत्यवचपीवदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव यतो मयैव
निर्गुणात्वाद्यं धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चितो ननु मन्वादिमुखेन
कथंचित् ॥ २० ॥

किञ्च य इति । अयमर्थः किं लक्ष्यं मद्धर्मस्य न ध्वंस
इति यतो कौकिकोऽपि यो यो निरर्थो व्यवर्त्तमायासः सोऽपि
मयि परे निष्फलाय चेत्कल्पते निष्कामतयाऽपितश्चेत्तर्हि धर्म
एव स्यात् निरर्थोयाचे दृष्टान्तः यथा मयशोकादेर्हेतोः पला-
यनाक्रन्दनादिक्लेशस्तद्वत् ॥ २१ ॥

अतो मद्गुणमेव बुद्धिर्विवेकस्य मनीषयाश्चातुर्यस्य च
फलमिच्छाह । एवेति । तामेव पश्यति । सत्यमनुतेनाममृतमासखेन
मर्त्येन विनाशिना मनुष्यदेहेन इहास्मिन्नेव जन्मानि प्राप्नोतीति
यस्त्वैवबुद्धिर्मनीषा चेति । बुद्धिर्विवेकः मनीषा चातुर्यम् ॥ २२ ॥

महामकरव्याघ्रमुपसंहरति ब्राह्मणम् । एष इति ॥ २३—२४ ॥

१ मपश्यन् परमे व्योम्नीति शुक्पदीय० पाठः २ नचूरस्वोद्धवाण्वपि इति वि० पाठः ३ नयादैरिव इति विज्ञ० पाठः ।

भीतिवारमगदासगोस्वामिविचिता
कीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मन्त्राद्यो मम भीकृष्णरूपस्य भावना ॥ १७ ॥

ब्रह्मात्मकं कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता मयतीति गोपाकृता-
पनीभूतप्रसिद्धब्रह्मसंज्ञकतत्वाकृतिपरब्रह्मरूपस्यात्मकं भवति ॥ १८ ॥

कल्याणमुपायानां मध्ये ॥ १९ ॥

मन्त्रमस्य भवणकीर्तनादेः ॥ २० ॥

निष्फलाय लौकिकवैदिकफलाभावाय । धर्म एव आरो-
पितमगवज्जर्म एव स्यात् तदा तर्हि । भयशोकादेरिति यथा
मृत्युमयात् पलायनं व्यर्थं तस्यावश्यमाविष्ठात् यथा च
बन्धुमरणशोकात् आक्रन्दनं व्यर्थं मृतस्य जीवितोऽसम्भवात्
आदिना द्रव्यनाशानन्तरं नत स्मृतिक्लेशपरिग्रहः ॥ २१ ॥

यतो मगवज्जर्मलक्षणापायस्य समीचीनत्वमतः । बुद्धि-
मनीषयोर्व्याख्यानमेवाभासेऽपि कृतमिति श्रेयम् । सत्यं सर्व-
सत्ताहेतुम् । अमृतं सर्वानन्दहेतुम् । मां भीकृष्णरूपं स्वयं
मगवन्तम् ॥ २२ ॥

ब्रह्मवादः नराकृतिब्रह्मविषयकसिद्धान्तकथारूपः । संमहो
निर्यासः समासविभ्रिता एषा बुद्धिमतामित्यादि संचिन्तप्र-
कारेण । व्यासविधिना त्वन्तु सर्वं परित्यज्येत्यादि महा-
प्रकरणारम्भकारवस्तुतत्प्रकारेण च । देवानां सर्वप्रकृतीना-
मपि बुर्गमो बुर्लमः । देवानां शुद्धसर्वानामित्यादि षष्ठोक्तेः
॥ २३ ॥ २४ ॥

भीसुदशनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

एवमुपासीत पुण्यदेशवासिदभिः उपासीत ॥ १७ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकमिति लीलाविभूतब्रह्मात्मकत्वमुक्तं त्रिपा-
दिभूतस्तत्कारमकत्वमाह ॥ परमे वपोस्तीति ब्रह्म पश्यतित्यर्थः
सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यन् मुक्तबन्धनः परमे वपोमिन् तिष्ठेदित्यध्या-
हृत्य वा कोजना ॥ १८—१९ ॥

मन्त्रमस्यावधीति क्रियाविशेषणं न इत्यतः न निष्फलत्वम्
अनादिषो मन्त्रमस्य निगुणत्वात् गुणवत्त्वहेतुत्वाभा-
वात् ॥ २० ॥

तदासासो निरर्थः स्यादिति आयासस्य निरर्थकतया अनु-
ष्ठानाभावेन शास्त्राप्रामाण्यं स्यादिति भावः ॥ २१ ॥

अमृतं न मनित्येन शरीरेण ॥ २२—२५ ॥

भीमदीरराधनाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमनुष्ठानस्यावधिमाह । यावदिति । नोपजायते इदतरौ
न जायते तावत्तत्र वाग्वृत्तिः सर्वभूताभ्युदयस्य मगवते नमः
प्रत्युत्तारणां मनोवृत्तिरीश्वरो जीवफलहेतुको कायवृत्तिहेतु-
वत्प्रथमहेतुवतीति ॥ १७ ॥

ततः किमत आह । सर्वमिति । तस्येत्यमुपासीनस्य
सर्वं ब्रह्मात्मकमेव इदतराव्यवसायविषयं भवति ततोऽपि किमत
आह । विद्येयति । आत्ममनीषया सर्वस्य परमात्मकत्वबुद्धिरूपया
विद्यया परिपश्यन्त्ये पुमान्मुक्तः संशयो येन सः किमात्मैव
देहः किम्वा ततोऽन्यः क्रिजीवः स्वतन्त्रः किम्वा परमात्मपर-
तन्त्र इत्येवं विधः संशयोऽत्र विवक्षितः सर्वतः सर्वस्मात्संस्मृतिनि-
मित्तादुपरमेत् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

एष एषोऽसोपाय इत्याह । अयमिति । कल्प्यते यमिः फल-
मिति कल्पा उपायाः तेषां मध्ये अयमेव सुधीचीनः समीचीनः
इति मम मतः कोऽसौ यो मनआदीनां वृत्तिभिः सर्वभूतेषु
मदभावाः ॥ १९ ॥

समीचीनत्वमेवोपपादयति । नेहीति । मन्त्रमस्य सत्तात्मक-
ब्रह्मोपासनाख्यधर्मस्योपक्रमे सति हे उद्धव । ईषवपि न श्वसः
न फलनं विना भावः मया उच्यते सितः निश्चितः तथोक्तं गीतासु
नहि कल्याणकृत्काश्चिदुगतिं तात । मच्छतीत्यादिना नेहमिकम्
नाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते इत्यनेन च कुतः अनाशकः
निष्कारणस्य मन्त्रमस्य निगुणत्वाद्गुणवत्त्वहेतुत्वाभावात्
अग्रेसरीष्यवन्मन्त्रमस्योपक्रान्तमात्रस्य सद्यः फलान्तरे वा
गुणप्रयसम्बन्धराहित्यावहृस्त्वभावत्वादिति भावः । किमुमेवंकल्प-
जितसामनुष्ठितस्य मन्त्रमस्य न ध्वंस इति ॥ २० ॥

यतः कोके यो यो वपापारो निरर्थकः निष्प्रयोजनः चिन्तितानि-
मिषितादिरूपः तथैकैवल्यमायासारमकश्च स्यात्सोऽपि मयि पर-
स्मिन्परमपुरुषे निष्फलाय कल्प्यते चेत्फलमिसन्धिबिहाय गद-
यतया कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा इत्याद्युक्तीत्यानुसंहित-
श्चेदिति यावत् धर्म एव फलाविनाभूत एव भवतीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः भयादेरित्येति हे सत्तम । यथा भयादेः कंसादिकृतस्य
धर्मत्वं तथेत्यर्थः आदिशब्देन गोपीचेष्टादिकृतरामदेष्टादिसंग्रहः
इति ॥ २१ ॥

यत एवमतः केनापि साधने मत्प्राप्तिरेव नृजन्मनः फल-
मित्याह । एवेति । बुद्धिरव्यवसायः मनीषा दिवादिनीचसागः
मनीषिणां मनीषा बुद्धिमतां बुद्धिश्चैषेव काऽसौ यद्वृत्तेनानि-
त्येन मत्त्वेन मनुष्यशरीरेणा मृतं नित्यं सत्यं स्वभावतो निर्वि-
कारं मां प्राप्नोति मत्प्राप्तिसाधने साध्यतीति यदेषा ॥ २२ ॥

महाप्रकरणार्थमुपसंहरति साधनं । एष इति । ब्रह्मवादस्य
वेदान्तनिष्ठार्थकथनस्य संग्रहः समाप्तव्यासविधिना संग्रह-
विस्तरप्रदर्शनेन संक्षेपतो विस्तरतश्च हे साधो ! ते तुभ्यमभि-
हितः ॥ २३ ॥

तत्रापि प्रधानाशस्य दाह्यावाऽसङ्कल्पाधिनत्वमाह । अभी-
ष्टाश इति । विरूपं युक्तिगच्छ यथा तथाऽमीक्ष्यशः पुनः पुनः
ज्ञानं च कथितं ज्ञानं चात्र चिदधिदीश्वरतत्त्वतत्त्वप्रयविधेयमा-
त्मकमीश्वरोपासनात्मकं च नस्य कथितत्वं नाम मत्प्रकार-
कथनं तस्य फलमाह । एतदिति । एतज्ज्ञानायासास्य विहाय नष्टः
संशयः उक्तविधो यस्य सः पुरुषो मुच्येत संभूतोति श्रेयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयव्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदुपासनावधिमाह । यावदिति । यावत्सर्वेषु भूतेषु विष्णु-
रन्तानि मन्त्रावो मन्त्रियं ज्ञानं नापजायते तावद्वाङ्मनः
कायवृत्तिभिर्यमुपसीतेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

एवमुपासनस्य परीक्षानिर्णय मतिप्रकारमाह । सर्वमिति ।
तस्यापामकस्य सर्वं जगत् ब्रह्मात्मकं ब्रह्मणोऽस्मिन् स्वीकृतमधी-
नत्वेन वर्णितमिति मननं हरेः प्रीतिजनकमित्यर्थः—

ब्रह्मणात्तमिदं सर्वं यत्किंचिदस्मिन् चराचरम् ।

इति पश्येत श्रीविद्वान् स हि ब्रह्मात्मविन्मनः ॥ इति
विशिष्टवचनात् ब्रह्मैक्यमुच्यते इति सिद्धं फलमाह । विद्ययेति
विद्यया ज्ञानेनात्ममतीषया स्वरूपभूतबुद्ध्या वाच्यते परमात्मानं
स्वात्मादेः परमस्य परिपश्यतीत्यन्वयः च शब्देनान्यमीशमिति-
श्रुतिः प्रमाणमिति ॥ १८ ॥

अन्यथापि मुक्तिः कस्यापि मनेवेति तत्राह । अगदीति ॥ सर्व-
कृतानां सर्वमोक्षोपायातो मध्येऽयमुपायो हि समीचीनो मत्त-
इति मत्तं सिद्धान्तं इत्यनेनाभिप्रेतवित्त्वान्नोक्तानामात्मसत्त्वं
सूचयति । अयमिति किं इत्यत उक्तं मन्त्रात् इति ॥ १८ ॥

मन्त्रोक्तस्य धर्मस्योपक्रमे कृतेऽपि तस्मात्प्रमाण-
नाशो नैव भवति अस्य धर्मस्य कर्तुं अथवापि अणुमात्रेऽपि
सुमार आयासलक्षणां नास्ति कुतः ज्ञानादियः तस्मात्प्रमाण-
मस्य धर्मस्य निर्गुणात्मा मुक्तिस्तस्मात्प्रमाण-
निश्चिनमतो नाप्यधर्मसमो मयमे इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अस्यैवोक्तस्यमुपपादयति । यो य इति । अन्तर्भवतोद्देशेन
क्रियमाणो यो यो धर्मो ध्यानात्तन्नादिक्रियाः क्रियते पुमि-
त्येति शेषः स ते तस्य निष्फलाय कल्पते एवमेवाह । तदायास
इति । तदायासस्तत्र क्रियमाणप्रयत्नो निरर्थः इवाह कथमिव
नयादेरिव कुतश्चरुपाधर्मस्यैव—

नयादिदुर्नयमीको मज्जयं सोऽसि सर्वदा ॥

इतिवचनात् ॥ २१ ॥

बुद्धिमतां निश्चयज्ञानवतां बुद्धिर्निश्चयात्मिकेषा मनीषिणां
मनसा सारकलावतां मनीषा मनसासारावेषणमेतत् अचूनेन
ज्ञानेन अथवा अथवा मन्त्रेण अथ एव मन्त्रेण शरीराख्यजगता-
जगते शब्दवैकल्यकार्त्तत्वे ब्रह्म मामाप्नोतीति यच्चस्मात्—

एकदा ज्ञानरूपेण एक तिष्ठति सर्वदा ।

अपलक्ष्यस्त्वमपि ह्यनृतं जगदुच्यते ॥

इति—

सर्वैकप्रकारत्वात्सर्वं ब्रह्म सवीक्यमे ।

इतिवाक्यत्वेन सत्यामृतशब्दयोरुक्त एवायं इति ॥ २२ ॥

सुगमो योगो वक्तव्य इति त्वया पृष्ठेन मया योग उक्त
इत्युपसंहरति ॥ एव इति ॥ २३ ॥

ब्रह्मवाहः संसारमोचकं ब्रह्म ज्ञानमेवेत्याशयेनाह । समीप्यथा
इति ॥ २४ ॥

श्रीमल्लीवशात्प्रामाण्यकृतक्रमसंशयः ।

मन्त्रमस्य तु विद्म एव नास्ति कुतः सदापञ्चिन्तनमित्या-
शयेनाह । तद्युक्तेति ॥ २१ ॥

मास्तां तावत्साक्षात्संयोगां सातोः सातोपितरुपाणामपि
माहात्म्यं श्रूयतामित्याह । यो ये इति ॥ मयि मयिपितत्वेन कृतो यो
धर्मो वेदविहितः स यदि निष्फलाय फलाभावाय कल्पते फल-
कामनया ताप्यत इत्यर्थः । तदा तत्र तज्जायासः आचिरेतिरर्थः
इयात् व्यर्थो न भवति निष्कलायेति विशेषणं फलभोगादि-
रूपतद्भूतसंन्यायाभावेन अनिरर्थकताशयतात्पर्यं तज्जायितुं शक्यं
कैमुपयन श्रीकृष्णलक्षणास्य अस्यासाधारण्यसंज्ञनीयतात्पर्यं
दृष्टान्तः मयादेरिति यथा कसादौ मत्संस्पर्धमात्रेण मयादेर-
स्यायासो निरर्थो न भवति मोक्षसंपादकत्वात् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

मत्प्रापिकाया मत्केऽयं युक्तमेव खल्वेतादृशं माहात्म्यमित्याह ।
एवेति । सत्यं सर्वमत्तादृतममृतं सर्वानन्दहेतुं च मां
श्रीकृष्णस्य स्वयं भगवन्तम् ॥ २२ ॥

एष पुष्पकलशो मक्तिर्वागः तत्प्राप्यरूप एव समाप्त-
विष्णो एषा बुद्धिमतामिन्द्रियादिरूपया व्यामविषिता त्वं तु सर्व-
परिपश्यन्त्यादिमहाप्रकरणेन देवानां सर्वप्रकृतीनामपीत्यर्थः
यदुक्तं पद्ये—

देवानां शुक्रसत्त्वानामृषीणां सलालामनाम् ।

आकुरुकुन्दचरणो न पादयन्तापजयन् ॥

इति ज्ञानमिति यदुक्तं तस्य तु नाहं साक्षात्फलं किन्तु मुक्ति-
मात्रमित्यादि समीप्यथा इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयव्रजतीर्थकृतसारापदेशिनी ।

एषा दण्डवत्प्रणामप्रणया क्रियतामप्यन्तर्मित्यपेक्षया माह
यावदिति । न उपप्राप्येयं ज्ञानं स्वाभाविको न भवेदित्यर्थः
तावदेव परमात्मेन नम इति वाचा तथैव मनसा कायकर्मभिः
कायद्यापारैश्च एवमुपासीत दण्डवत्प्रणयतीः कुर्यात् ॥ १७ ॥

ततश्च आत्ममतीषया सर्वत्रैवधारदृष्ट्या विद्या उपोसता तया
तस्य सर्वमेव ब्रह्मात्मकं भवति अतः परिपश्यन् परितो ब्रह्मैव पश्यन्
सर्वतः क्रियमाणोऽप्युपरमेत् ॥ १८ ॥

ज्ञानिनां ब्रह्मप्रापनामतः परः सुगमः समीचीनोपायो-
नास्तीत्याह । अयं इति ॥ १९ ॥

मक्तिसाह बिभिः श्लाकैश्चैतन्सारमथाष्टमिह ।

प्रोक्तवान्ते पुनरप्याह भक्तिसाहोत्तमन्त्रिभिः ॥

धर्मान्तरस्य खल्वारब्धस्य परिसमाप्तिपर्यन्तं नैर्विहिन्येन साङ्कोपा-
कृत्वे वृत्ते एव फलजनकतां अन्यथा तु वैषम्यमेव यथा न तथा
मक्तिवृत्तस्य धर्मस्य नियमः अस्य पुनरात्मसमाप्ति एव परिसमा-
पत्यभावेऽप्यङ्गीकृतत्वेऽपि न वैषम्यमित्याह । नहीति। अहं हे उच्यते ।
मन्त्रमस्य मक्तिवृत्तस्य उपक्रमे प्रारम्भे सति यथा अङ्गुष्ठा-
प्युपक्रमे सति परिसमाप्त्यभावेऽपि अथवापि इवैवपि एवसो
वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्ति यतो मक्तिवृत्तोऽयं मन्त्रो निर्गुणः
तद्गुणातीतस्य चरुतोऽवसः सऽमवेत् यस्मादयमना-
शिषो निष्काममक्तस्य धर्मो मया सम्यक्प्रवृत्तः मन्त्रोपायोऽप्ययं
धर्मो सम्यक् संपूर्ण एव निश्चितः नाशकारणं प्रवृत्तमिदं
मम परमेश्वरतैवेति भावः । अथ धर्मपदेन ज्ञानवृत्तयो धर्मो
न उवाच्येयः तस्य निर्गुणत्वाभावात् कैवल्य सार्विकं ज्ञान-
मिति भगवदुक्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवसिंहकृतसारथंदिशितः ।

अकिर्यादि सर्वथैव निष्कपटा स्यात्तदा सा विज्ञापि प्रयत्नेन प्रतिश्रुणु स्वयमेव सम्पद्यते इत्याह । यो य इति । यो यो धर्मः श्रवण कीर्तनादिभ्यो विषये निष्कलाय ऐहिकप्रतिष्ठादिमुखपात्रिक-
स्वर्गमोक्षादिसुखकामनाराहित्याय स्वातन्त्र्यं कथं स तत्तत्सिद्धयर्थं यत्नो निरर्थः व्यर्थः समर्थः स्वयमेवानायासेनैव भवति किन्तु यत्नं प्रयत्नेनैव । प्रोजनकदाहने चिन्तां वृथा कुर्वन्ति वेणुवृक्षः । योऽसौ विश्वंभरो देवः कथं भक्तानुपेक्षत इतिवत् भूया मयशोकादिहेतोः शयासो व्यर्थ एव स स्त्रीविषयं प्राप्य स्वयमेव भवेत् यथा तथैव मां स्त्रीविषयं प्राप्य भजनमपि स्वयमेव भवेदित्यर्थः । तद्विषयं निष्क-
पटापि भक्तो मज्जन्त्यर्थं सततं प्रयत्नं स च प्रयत्नस्तस्य भक्तो राजातिशयमेव ध्वनकीति यस्तौ महान् गुण एव ज्ञेयः ॥ २१ ॥

ननु कथं तदपि स्वयुक्तौ जनाः प्रोक्तः । प्रतिष्ठादिसापेक्षा एव भवन्ति तत्र तादृशबुद्धिविवेकाद्यभावात् एव हेतुरित्याह । एषति । बुद्धिमतामेव बुद्धिविधिर्न त्वत्किञ्चिदंशस्त्रेऽपि सञ्च-
रिण्युवाच । मावः । मनीषिणां । ज्ञानयुक्तमभिव्यक्तं मनीषा न त्वेकेनापि कपदेकं स्वयंमुद्रापाजनचातुर्यमिति भावः । सैव का स्तद्विषयत आह । यदिति । इह भारतभूमौ मां माम् अमृतं मृतिरहितं निश्चस्वरूपं मय्येन मरणशमणा शरीरेणा नित्यनाम्नाति भक्तिमात्रदेव वशीकरोति । तथा मय्येन मुन-
कतुल्यत्वावति श्रीमत्सेनं प्राकृतिन मां मां अमृतम् अप्राकृतं सुधास्वरूपम् । तथा अनृतेन जीवस्य वस्तुतस्तु संस्वभा-
भावादसत्त्वेन सत्यं सर्वकालसत्ताकं मां प्राप्नोति । अयम् भावः लोकेऽहि कपदेकं दत्त्वा सहस्रं कपदेकमुल्लंघ्य वस्तु ग्रह्यद्वाह्नु शक्तोति एव एव परमबुद्धिमान् अतिचतुर-
वृत्तः । यस्तु तेन स्वयंमुद्रासुपार्जयति स ततोऽपि यस्तु हीरकादिरत्नं स ततोऽपि । तत्राप्यभ्रान्ताकृतिचतुरादेव पुरु-
षात् स ततोऽपि । यस्तु चिन्तामणिकामधेन्वादिकं तद्वत्-
सुषुम्नं वक्तुमशक्यं भारतभूमिवासी मत्तः पुनरपि दुर्जातिरपि स्फुटितैककपदेकमुल्लंघ्यतेनाप्यसम्भावितम् । कौरुप्यजरा-
गादिपूर्णमपि स्वशरीरं गच्छ दत्त्वा अप्राकृतमाधुर्यसिन्धुं माधेयं गृह्णति । मया पुनरपि चतुरारोमणिनापि दत्तं तद्वत् प्राप्य कौरुमणिनादिककपदान्धेनैवराजद्वारभूषित-
मपि स्व तस्मै हृषादेव दीयते इत्याह । बुद्धिमद्वैवमही चातुर्व-
वर्यं भारतभूमिवासिनः कस्यचित् कस्याचिदिति तत्र श्रवण-
कीर्तनस्मरणपरिचयाद्यैः श्रोत्रादीनां विनियोग एव भगवते शरीरदानं ज्ञेयं किञ्च । एका रस्नेव तत्तुकीर्तनानिरता कर्णौ वा श्रवणानिरतौ कर्णे वा परिचयानिरतौ चेत्तदापि स स्मरमान इवातीति । शरीरैकदेशदानेनापि स लब्धते इति काः खलु बुद्धिचातुर्यवानेव स कर्णोदिति ।

सर्वोपदेशसारेऽर्थे इत्योक्तचित्तामायिः प्रभोः ।

हृदये यस्य राजते स राजेष्क सखि ॥ २२ ॥

महाप्रकरणार्थमुपसंहरति । एष इति आश्रयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छङ्करभट्टकृतसिद्धान्तप्रदीपः

भावसर्वेषु भूतेषु महावीर्यमदात्मकत्वनिष्ठा न जायते ताव-

[१८६]

दाश्वचाण्डबगोखरं वागादिवृत्तिमिरुपासीत तत्राश्वचाण्डाक-
गोखरमुद्दिश्य श्रीकृष्णाय नमः इतिवाग्वासिर्भूतसा प्रणामाद्या-
चरणं भूतोवृत्तिः दण्डवत्प्रणामादि कायवृत्तिः ॥ १७ ॥

तस्य श्वचाण्डाकगोखरं मुद्दहृद्योपासीतस्य सर्वं ब्रह्मात्मकं स्यात् तदन्तरमात्ममनविषया सर्वं ब्रह्मात्मकमित्येतं भूतया सर्वत्र ब्रह्महृद्यो विषया ज्ञानेन मुक्तिसंशयः हेयोपादेयविषयकसंशय-
शून्यः परिपश्यन् उपादेयं मां व्यापन् सर्वतः हेयादुपर-
मत ॥ १८ ॥

कल्पमन्ते फलानि यदिति कल्पा उपायाः तेषां मध्ये सञ्जी-
वीनः समीचीनः ॥ १९ ॥

समीचीनत्वमेव दर्शयति । नहीति । मय्यस्य सर्वत्र मनुपा-
सनेभ्योपक्रमे सति अयंनपि किञ्चिदपि ध्वंसा नास्ति यतोऽसौ निगुणात्वात् प्राकृतगुणसम्बन्धवर्जितं निगुणो मन्त्रावस्तत्त्वा-
धनत्वाद्यमोऽपि निगुणस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादनाशिवः त्रेगुण्यफलवाचनाशून्यः यतश्च मया व्यवसितो जन्मयेव ॥ २० ॥

किंवदुता याऽपमायाः सा वागादिव्यापारः नितरां फलाय संकल्पितया यदि पते परमेश्वरे मयि कल्पयते अर्पितश्चेत्तस्य धर्मो भवेत्तस्मादप्यहंशब्देन अनिरर्थः सफल एव स्यात् तत्र हृष्टान्तमाह । मयादेरिव मयाश्रया "कौत्वायवमयां मां किं न जानासि केशव" इति श्लोपद्याः भगवति समापवप्रसिद्धा शयासोऽर्पितः स च धर्म एव अत्रापि वैराटिगजपत्यादिभिः कृताः सुप्रसिद्धाः आदिना कामतः सैरन्ध्या कृतो बोध्यः ॥ २१ ॥

अनृतेनानित्येन ॥ २२ ॥

महाप्रकरणार्थमुपसंहरति । एष इत्यादिना । ब्रह्मवादस्य वेदान्तस्य संग्रहः सारः समासव्यासविधिना संक्षेपविस्ता-
रप्रकारेण ॥ २३ ॥

अभीक्ष्ण्यः पुनः पुनः ॥ २४ ॥

माया टीका ।

अत्र प्रयत्नं सर्वभूतों मे मेरी भावना नहीं होजावे तावन् प्रयत्नं वाणी से मन जे शरीर की वृत्ति से इसी प्रकारसे उपासना करता रहे ॥ १७ ॥

जिसको सर्वत्र मेरा भाव होगया है उसको सर्वही ब्रह्मात्मक है इसी से अपनी विषय बुद्धि से ज्ञान विद्या से सब को ब्रह्माक देखता हुआ सब स्थानों से संशय को छोड़ कर संसार से निवृत्ति होजावे ॥ १८ ॥

सब प्रकार के उपायों में यही सुन्दर उपाय है यह मेरा मत है जोकि सब भूतों में मन वचन वेदकी वृत्तियों से मेरी भावना करना ॥ १९ ॥

हे उद्धवजी ! मेरे इस धर्म के आरम्भ में थोड़ाभी नाशहो-
नेका विघ्न नहीं है मैंने निश्चय कररखा है सो सुन्दर है प्राकृत गुण से रहित होनेसे कामता रहित है ॥ २० ॥

परमात्मा मेरे विषे जो जो धर्म निष्पन्न रूपसे भी कल्पना

सुविचिक्तं तवप्रभं मयैतदपि धारयन् ॥
 सनातनं ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥
 य एतन्मम भक्तेषु तत्प्रदद्यात्सुषुप्तकलम् ।
 तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥ २६ ॥
 य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचि ।
 स पूयेताहरहर्मा ज्ञानदीपेन दर्शयन् ॥ २७ ॥
 य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः ।
 मयि भक्तिं परां कुर्वन् कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८ ॥
 अप्युद्धव ! त्वया ब्रह्म सखे ! समवधास्तिम् ।
 अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः ॥ २९ ॥
 नैतत्स्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च ।
 अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ ३० ॥
 एतदौषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च ।
 साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छ्रद्धयोषिताम् ॥ ३१ ॥
 नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।
 पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

किया जाय तौमी जैसे भयादिकों का परिश्रम व्यर्थ है जैसे वह भर्मभी लौकिक फलदायक नहीं होता है ॥ २५ ॥

एही बुद्धिमानों की बुद्धि है यही चतुरों की चतुराई है जोकि इस अनित्य शरीर से भी सत्य स्वरूप मेरेको प्राप्त हो जावे ॥ २६ ॥

यह मैंने सम्पूर्ण ब्रह्म कथन संग्रह कह दिया है यह जो संक्षेप विस्तार से कह दिया है सो देवताओं को भी दुर्लभ है ॥ २७ ॥

निरन्तर तुमारे अर्थ यथार्थ युक्तिवाला ज्ञान मैंने कहा है इसको जानने से मनुष्य सब संशयो से रहित होजाता है तब संसार से मुक्त होता है ॥ २८ ॥

भोधरस्वामिकृतभाषायेकीपिका ।

आस्तां साधुज्ज्ञानमेतदनुसन्धानक्रयनपठनध्वन्यापरायणानाम-
 प्येतदेव फलं भवतीत्याह चतुर्भिः । सुविचिकामिति । मया सुवि-
 चिकं ब्रह्मोत्तमतदाख्यानमपि यो धारयेदनुसन्ध्यात्स
 ब्रह्म गुह्यं वेदेऽपि रक्ष्यम् ॥ २५ ॥

सुषुप्तकलं यथा भवति तथा ब्रह्मदायस्य ब्रह्म ददातीति
 तथा तस्य ज्ञानापेक्षुः ॥ २६ ॥

समधीयीत उच्चैः पठेत् परमं शुचि अन्येषामपि शोध-
 कम् पूजेत शुध्येत् ॥ २७—२८ ॥

सम्यक् ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेन पुच्छति
 अपीति । अपि किम् ॥ २९ ॥

उपधारितमाकलय्याऽऽह । नैतदिति । शठाय वज्रकाय ॥ ३० ॥
 शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्सा हि ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

एतज्ज्ञानेन पुमान्कृतार्थो भवतीत्याह । नैतदिति । अत्र
 दृष्टान्तमाह । पीत्वेति । पीयूषं खातुं ॥ ३२ ॥

भोधाधारमण्वात्मगोस्वामिविरचिता—

कीपिकाकीपिनी टिप्पणी

सर्व प्रश्नो यत्र मया क्लृप्तानि उत्तराणि यस्मिन्निर्वृत-
 यमाख्यानस्य विशेषणं धारयेत् अनुसन्धानं कुर्यात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदद्यात् कथयेत् । आत्मना स्वयम् आत्मानं ददामि
 वशीकरोमि ॥ २६ ॥

उच्चैः पठेदिति अर्थमवबुद्धापि । पवित्रं स्वयं दोषमात्र-
 रहितम् । अन्येषां भानूणां तत्सर्वभन्धिनामपि । स्वयं

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

त्ववश्यं शुद्धेतैव नात्राश्रयमिति भावः । न केवलमेतावत् व्युत्पन्नान् प्रति ज्ञानदीपेन मां दर्शयन् भवतीति ॥ २७ ॥

अस्मात्पूर्वकं नित्यभोतृणां तु फलविशेषमाह । य इति ॥ २८ ॥

पुनरुपदेक्ष्यामीति कुरुणाद्वैश्वदेवमिच्छां ज्ञाता मोहा माये कक्षीलादर्शनजो भ्रमः शोकः पुनर्मदमाप्तिजं दुःखम् ॥ २९ ॥

उपधारितं सम्पन्नं ज्ञातम् । अशुभपारशुभत्वे ॥ ३० ॥

एतद्दोषमिच्छादिभिः यदि भक्तिः स्यात्तर्हि शूद्रयोषिद्व्याप्यत्वार्थः ॥ इति सर्वेषामधिकारित्वं दर्शितम् ॥ ३१ ॥

एतस्य भक्तितात्पर्यकारणत्वं । अत्र ज्ञातव्यावशेषाभावः ॥ ३२ ॥

आसुदृशान्स्फुरितशुक्लपद्मयम् ।

ब्रह्मदायकस्य ज्ञानप्रदीपकस्य ॥ २६-३२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमेवाह । सुविचिकमिति । तव प्रश्नं पृष्टं मया सुविचिकं सुष्ठु विविच्योपपादितमेतच्छेन विधासितं धूतं स्यात् । स ज्ञानात्तु ब्रह्म गुह्यं वेदान्तरहस्यं परं ब्रह्माविगच्छति प्राप्नोति ॥ २५ ॥

किञ्च एतन्मया सुविचिकं यो मदमकेषु प्रदद्यात्तेषु उपदिशेदित्यर्थः । भक्तिरिहातु कुरुष्व तस्य ब्रह्मदायकस्य ब्रह्मोपदेष्टुणात्मनो मां ददामि तन्मयीकरोमीत्यर्थः ॥ २६ ॥

य एतदिति । पवित्रमात्मशुद्ध्या वहं शुचि शृण्वतामपि शुद्ध्या बहम् एतद्यः समधीयीत पठन् सोऽहरहर्ज्ञानदीपेनाहरहः प्रवृत्तं ज्ञानमेव दीपः तेन मां दर्शयन् निवृत्तमेक्यातुरयस्तादृशोः कर्तारि ज्ञाता पश्यति इत्यर्थः । योगपरिशुद्धेन मनसा साक्षात्कुर्वन्ति भावः । पूयेत मत्प्राप्तप्रतिबन्धकैर्विरहितः शुद्धो भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

य एतदिति । अथप्रः समाहितः कुर्वन् जनयन् करोति स्त्वादनायः कर्मनिमग्नमाप्तिप्रतिबन्धकैर्न बध्यते ॥ २८ ॥

इत्थं बहुभोपदेशेन कृतेन सस्यगुह्यानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्यादिप्रत्ययं पृच्छति । अपीति । हे उवाच । हे सखे । ब्रह्मशब्दस्तत्साधनादीनामप्युपपन्नकः समवधारित सस्यगवधुः किम् अपिशब्दः प्रत्ययातकः नाप्यधारितं चेत्पुनरुपदेक्ष्यामीति भावः एवमत्र मोहः देहात्मभ्रमः स्वतन्त्रात्मभ्रमादिरूपो मनोभवो मनासि भवः शोकस्तापत्रयजन्मः क्षान्ताभावप्रयुक्तश्च ॥ २९ ॥

मदमकेषु सस्यदद्यादित्युक्ते रमकेषु नापदिशेदित्यवगम्यते तत्प्रपञ्चमेवाह । नैतदिति । नास्तिकाय सास्त्रार्थविश्वासरहिताय शठाय मूर्खाय नैतदीयतां नोपादिश्यताम् ॥ ३० ॥

किन्तु तत्सैर्दोषमिच्छादिभिर्दोषैर्विहीनाय प्रकाशयाव ब्राह्मणेयु साधवे प्रियाय स्मरिमातीत्युक्ताय साधवे परोपकर्त्रे यत् शूद्रस्य योषितश्च भक्तिः भया स्यात्तर्हि ताभ्यामपि ब्रूयात् ॥ ३१ ॥

एतज्ज्ञानेन पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह । नैति । अत्र वृष्टास्तमाह । परिचेति । पीयूषं स्वातु ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुविचिकं तव प्रश्नमवधार्य मयोक्तं सनातनं ब्रह्म गुह्यं वेदान्तरहस्यं परिहारमपि धारयन् पुरुषः परं ब्रह्म ज्ञातिं ज्ञात्वा प्राप्नोति चेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

प्रत्ययगमनफलमाह । य एतदिति । सुपुष्कलं यावदपेक्षितं तावज्ज्ञानं ब्रह्मैव दायः पितृधने यस्य स यद्वा ब्रह्मद्वयार्थो यथोगमो यस्य स तथा तस्य आत्मना प्रसङ्गेन मनसा आत्मानं मक्षिष्यं ज्ञानं दत्त्वा मत्स्वरूपं ददामि ॥ २६ ॥

अध्यतुः फलमाह । य इति । मां दर्शयन् ॥ २७ ॥

भोतुः फलमाह । य इति ॥ २८ ॥

अज्ञातांशं सम्पन्नं कुरु स्रोतज्ञाने अवधृतिं पृच्छति । अपीति समुपधारितमपि किं मोहश्च विमोहोऽप्यसौ मनोभवः मनःशब्दमन्वेन जातः शोकश्च तष्टः किम् ॥ २९ ॥

एतस्य ज्ञानरूपोपदेष्टुमेकफलसम्भवेऽपि योग्यायेवोपदेष्टव्यं नायोग्यायेत्याह । नैतदिति ॥ ३० ॥

शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यान्नापि तर्हि तेषांऽपि ब्रूयादित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

इदमेव मुक्तिसाधनं नास्मद्विश्वाशयेनाह । नैतदिति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

समुदायस्य तु पौर्वापर्येणानुसंधानेऽपि फलं तु मल्लक्षणं साधनसिद्धमकृतं साधनविशेषं स्यान्मम स्वतत्पक्षपातादित्याह । सुविचिकमिति । ब्रह्म गुह्यं परं ब्रह्मिति मामित्यर्थः । गूढं परं ब्रह्म मनुष्यसिद्धमिति श्रीनारदोक्तेः ॥ २५ ॥

मद्भक्तसात्करणे तु तावदेवेति किं वक्तव्यं यतः । य एतदिति ददामि वशीकरोमि ॥ २६ ॥

अथमनुष्ठाकेवलं पठतः फलमाह । य एतदिति । परमं शुचि दोषमात्ररहितं परमं पवित्रं वक्तुश्चोत्तुणां सर्वदोषनिवारकं च श्रेतः स स्वयं पूयेतैव नात्राश्रयमिति भावः । न केवलमेतावत् व्युत्पन्नान् प्रति मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् भवतीति ॥ २७ ॥

अस्मात्पूर्वकं नित्यभोतृणां तु फलविशेषमाह । य इति ॥ २८ ॥

अथ कुरुणां व्यग्रः स्यान्नयति । अपीति । मोहः महीयावामेषा मन्यथा भावे जातः शोकः पुनर्मदमाप्तिप्रयभावेन जातः अयं भावः भगवता सह मम योऽयं सम्भावस्तच्छ्रवणादितोऽपि यदि तच्छ्रवणं फलं तदा तव कः सन्देहः कोऽत्राप्येषां मत्परप्रकाशमिति ॥ २९ ॥

तत्र समतीतिकमालोक्य व्यतिरेकान्वयाभ्यामुपदेक्ष्यानुपादिश्याति । नैतदिति दाश्याम् ॥ ३० ॥

किं बहुनेत्याह । भक्तिरिति । शूद्रयोषिद्व्याप्यत्वार्थः इति तेषामप्यधिकारो दर्शितः ॥ ३१ ॥

यस्मादेवं भक्तिरेवात्र साधनं फलं तस्मात्तैरेति । पीयूषाः खगमृन् परोक्षोत्तममिति गम्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तव प्रश्नं मया सुविचिकं वक्तुं उत्तरं वा धारयन् एतदुपाख्यानमपि यो धारयेत् ब्रह्मगुह्यं वेदान्तरहस्यं परमब्रह्मरूपम् ॥

ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणौ ।

यावानर्थो नृणां तात! तावांस्तैः चतुर्विधः ॥ ३३ ॥

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।

तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयाऽऽत्मभूयाच्च कल्पते वै ॥ ३४ ॥

। श्रीशुक उवाच ।

य एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोक्तमश्लोकवचो निशम्य ।

ब्रह्मजलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किञ्चिद्वेश्मपरिप्लुताक्षः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विष्णुनारायणचक्रवर्तिनिरुतसारार्थदर्शिनी ।

सुपुष्कलं यथा स्यात्तथा ब्रह्मणि दायौ यस्य ब्रह्म ददा-
तीति ब्रह्मदायः तस्यैव चतुर्विधं पथी ॥ २४-२७-२८ ॥

नित्यसिद्धस्य नित्यैगुण्यस्यापि उद्वेगस्य ज्ञानादिप्रादुर्भाषि
स्य शक्त्यैव मोहमुत्पाद्य ज्ञानाद्युपदेशेन पुनस्तनिराकृत्य लीखया
पृच्छति । अपीति ॥ २६ ॥

अशुभबोधभक्त्या शृण्वते ॥ ३० ॥

शूद्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि तेऽप्यस्ता-
प्यस्य भूयात् ॥ ३१ ॥

अथपि भक्त्यैव कृतार्थस्य मनुक्तस्य ज्ञानेन तास्त प्रयो-
जते तदपि ज्ञानं नाम कादृशमिति कदाचित् कस्य चिदुक्तस्य
अर्हि जिज्ञासा स्यात्तदा तेन इवमेव द्रष्टव्यमत्र ज्ञानस्यापि
सत्त्वादित्याह । नैतदिति । प्रीत्युप सुधां पीत्वा पातद्वयम् अमृतं
प्रेषममृतान्तरं नावाशिष्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किं च सनातनत्वे हेतुमाह । ब्रह्म गुह्यं वेदरहस्यं तच्च
अज्ञा अज्ञानं मया सुविचिर्तं सुपु दत्तोत्तरं च एनकाश्याम
यो आरभेत अनुसन्दध्यात् स परं ब्रह्म मामधिगच्छति ॥ २५ ॥

किञ्च यच्च सुपुष्कलं यथा भवति तथा मम भक्तेषु सत्प्र-
दद्यादुपदिशेत् तस्य ब्रह्ममामेवोपदेशद्वारा ददातीति ब्रह्मदायस्य
आरम्भः स्वस्य आत्मानं देहमपि दद्यामि ॥ २६ ॥

किञ्च यः परमं पवित्रं निरतिशयं शुद्धं शुचिं अन्येषां
शोककषेतदाश्रयानां समधीयते सम्पक् पठेत् स पूजितं शुद्धैव
मां ज्ञानकीर्षेण जनतां प्रति कर्षणक्षित्यनेन जनतामपि पवित्री
कुर्यादिति सूच्यते ॥ २७ ॥

किञ्च यः अज्ञातारतम्येन यथा शृणुयाच्चैव स्वकर्मभिर्न
लप्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

माहः देहादावपि ममामिमानः ॥ २९ ॥ ३० ॥

शूद्रस्य योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तदा भूयात् ॥ ३१ ॥

प्रीत्युप खादु ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

लुब्धारे पूछे हुये इस प्रश्नों को मैंने अच्छे प्रकार से

कह दिया है इस प्रसंग को जो पुरुष अच्छे प्रकार से
धारण करेगा सो वेदों में गुप्त सनातन ब्रह्म को प्राप्त
हो जावेगा ॥ २५ ॥

जो पुरुष इस परिपूर्ण ज्ञानोपदेश को मेरे भक्तों के
अर्थ प्रदान करेगा उस ब्रह्म ज्ञान देनेवाले पुरुष के अर्थ में
अपने इच्छा है से अपने स्वरूप की देह उतारेगा ॥ २६ ॥

इस परम पवित्र शुद्ध उपदेश को जो पुरुष अच्छे
प्रकार से अध्ययन करेगा वह पुरुष ज्ञान की दीपक से
मेरे को प्रकाश करेगा हुआ आप पवित्र होगा तथा औरों
को भी पवित्र करेगा ॥ २७ ॥

जो मनुष्य ब्रह्म से स्थिर होकर नित्य प्रति इस ज्ञान
को अवगण करेगा वह पुरुष मेरे विशेष परम भक्ति को
प्राप्त होकर संसार के कर्म बंधों से छूट जावेगा ॥ २८ ॥

हे सखे उद्वेग! तुमने इस ब्रह्म ज्ञान के अच्छे तरह से
ज्ञान लिया कि नहीं और क्या तुमारे मन में होने वाला
जो शोक तथा मोह सजायया कि नहीं ॥ २९ ॥

इस ज्ञान को तुम दम करने वाले को नास्तिक को
भूते को सुनने की भ्रमा न रखने वाले को भक्ति न
करने वाले को कभी नहीं देना ॥ ३० ॥

इन दोषों से जो रहित होवे ब्राह्मणों का पूजक होवे
अपना प्रिय होवे साधु होवे शुद्ध होवे भक्ति वाला शूद्र
या स्त्री भी होवे तो इन सबों को देना चाहिये ॥ ३१ ॥

जिज्ञासु पुरुष को इस के ज्ञान लिये पीछे फिर कुछ
भी जानने को नहीं बाकी रहता है जैसे कि पीने ही योग्य
अमृत के पीने पर फिर कुछ भी पीने योग्य नहीं रहता
है ॥ ३२ ॥

श्रीभरद्वाजकृतभाषाटीका ।

ननु सन्ति बहूनि तत्तत्फलवाधानानि सत्यम् सत्यम-
ज्ञानां भक्तस्य तु सर्वमहमेवानो भवेकशरणो भवेत्याह । ज्ञान-
इति । ज्ञानाकी यावान् अमोदित्तयाश्चतुर्विधोऽप्येतावान्सर्वोऽपि
तेऽहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः कर्मण्येव
स्वामाधिके तु कामः योने स्वणिमादिसिद्धयः वार्तायां कथा-

विष्टभ्य चित्तं प्रणयावधूणी धैर्येण राजन् ! बहु मन्यमानः ।

कृताञ्जलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशस्तच्चरणारविन्दम् ॥ ३६ ॥

उद्धव उवाच ॥

विद्रावितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ।

विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाद्य ! ॥ ३७ ॥

प्रत्यर्पितो मे भवताऽनुकम्पिता मृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ।

हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोऽन्यत्समीयाञ्छरणं त्वदीयम् ॥ ३८ ॥

वृकणश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्णयन्धकसास्वतेषु ।

प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥

नमोऽस्तु ते महायोगिन् ! प्रपन्नमनुशाधि माम् ।

यथा त्वच्चरणाम्भोजरतिः स्यादनपायिनी ॥ ४० ॥

श्रीभरद्वाजमुनिप्रणीतभाष्येदीपिका ।

आचार्यः दण्डनीतविश्वस्यति सिद्धयैश्वर्ययोरपि कामास्तंगत-
त्वाद्यातुर्विध्यम् ॥ ३३ ॥

कृत इत्यत आह । मूलं इति । यदा त्यक्तस्वमस्तकर्मो सन्ने
निवेदितात्मा भवति तदाऽसौ मे विचिकीर्षितो विचिष्टः कुतु-
मिष्टो भवति ततश्चास्मृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय
मदैक्याय मत्समनैश्वर्ययति यावत् कल्पते योग्यो भवति
वै ध्रुवम् ॥ ३४ ॥

आदर्शितो योगमार्गो यस्मै सः ॥ ३५ ॥

प्रणयेनावधूणी क्षुभितं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य बहुमन्यमान
आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ॥ ३६ ॥

मे मया य आश्रित आसीत्स तव सन्निधानेनैव विद्रा-
वितः प्रभवति किं नु वाचाय समर्था भवन्ति अजाद्य ।
अज्ञातोऽपि जनकः ॥ ३७ ॥

किञ्च यद्यपि तव सन्निधानादेव गतस्तथाऽप्यनुकम्पिता
भवता विज्ञानमयः प्रदीपश्च प्रत्यर्पितः स्वमाययाऽपहतः पुनः
समर्पितोऽतस्तव कृतज्ञः यस्त्वया कृतमनुग्रहं जानाति स
को नाम त्वदीयं पादमूलं हित्वान्धच्छरणं समीपादा-
भयेन ॥ ३८ ॥

किञ्च दाशार्हादिषु त्वया यः स्वमायया स्नेहपाशः प्रसा-
रितः स त्वयैवाऽऽत्मतत्त्वज्ञानशरीरेण वृकणश्चिह्नः ॥ ३९ ॥

यच्च यद्यपि त्वया बहुपकृतं तथाऽप्येतान्प्रार्थये ह्याह ।
नमोऽस्त्विति । अनुशास्यनुशिक्षणं अनुशासनीयमाह । यथेति ।
मुकावप्यनपायिनी ॥ ४० ॥

श्रीभरद्वाजमुनिप्रणीतभाष्येदीपिका ।

दीपिकादीपिनी-दिप्यणी ॥

तत्सदफलसाधनानि मोक्षधर्मादिकलसाधनानि । ज्ञानकर्मो-
दीनि । ततो भक्तस्य मदैकधनत्वात् । अर्थः फलम् । तत्र
ज्ञानादि मध्ये ॥ ३३ ॥

कृत इति कर्मादेतोः कृतार्थत्वमित्यर्थः । मोक्षे संसार-
मुक्तिम् ॥ ३४ ॥

आ दर्शितः सम्यग् दर्शितः योगमार्गः स्वसंयोगमार्गः ॥ ३५ ॥

प्रणयेन वियोगदुःखः आत्मकतया परिणतेन गाढविभ्रमणा-
त्मकसंख्याशेनातादृशोपदेशप्रसादजाभममस्वभावरमननेन कृतार्थं
मन्यमानः ॥ ३६ ॥

मोहः पुनस्तत्प्रप्राप्त्यसम्भावनादिरूपः मया कर्मो आश्रितः
स्वीकृतः । सन्निधानेनैव कृपावशो कृतार्थमृतवर्षिसाक्षिष्य-
भावेनैव । किमुत तादृशोपदेशादिविकारायः ॥ ३७ ॥

विज्ञानमयः तादृशोपदेशेन नित्यबोधानुभवमयः । स्वमा-
यया प्रकटलीलाया वियोगलीलादर्शनेन मेघच्छायात्त्यापहतः
पुनरुपदेशेनार्पित इति प्रतिशब्दबोधाद्व्याख्यातम् । अतोऽपह-
तस्यापि पुनः समर्पणात् ॥ ३८ ॥

स्नेहपाशः भवत्संस्पर्शमन्तरा केवलं स्वसंस्पर्शमयः किन्तु भवत्संस्पर्श-
त्वेन तु स्वीकृत एव तदीयनित्यपरिकरे स्नेहाभावे मद्भक्तपूजाऽप्य-
धिकेति संर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयास्तर्चयेत्तु य इत्यादि
वचनव्याकोपापत्तेः ३९ ॥

मुकावप्यनपायिनीत्युक्त्वा तादृशैक्यमुक्तिर्न कृपावश्याम्
विवेकाभावाद्भक्तिर्न स्यात् किन्तु प्रेमसेवोपयोगिनी स्यात् ।
विश्वोऽनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिणः इत्युक्तेरित्यादि-
प्रेतम् ॥ ४० ॥

भीमुदशनसूरिष्ठतशुकपक्षीमम् ।

ज्ञानकर्मादीनां यावानर्थः तावानर्थो नाम चतुर्विधः पुरुषा-
यचतुष्टयादन्यत्प्रयोजनान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मभूयाय आत्मभावाय भावश्च स्वभावः मत्साम्याये-
त्यर्थः । यदा आत्मशब्दः स्वभाववाची भूयाय शरीरसम्बन्ध-
विरहेणावस्थानाय मोक्षोपत्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥

अन्वकारः किमागमिष्यतीति भावः ॥ ३६-३८ ॥

अयं प्रसारितः स्नेहपाशः आत्मसुबोधहेतिना आत्मज्ञान-
शब्देण वृकणः छिन्नः ॥ ३९-४१ ॥

भीमद्विराघवाचां बहूतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वमोक्षसाधनार्थसाधनसंग्रहोऽयमेवेत्याह । ज्ञान इति । वास्तव्यो-
क्त्यादौ दण्डपाशाद्व्यवहारेण । सामाधुपाया लक्ष्यरते ज्ञानमा-
त्रमोपासनं नृणां ज्ञानादेषु क्रियमाणेषु यावान् पुरुषार्थः क्रिया-
श्चतुर्विधः धर्मार्थकाममोक्षरूपः तावान् सर्वोऽपि ते त्वादृशस्य
भक्तस्याहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः योगेऽणिमादयः
वास्तव्यां दण्डधारणे चार्थः ततः कामः अणिमादयोऽपि
कामान्तर्भूताः एवं चतुर्विधः पुरुषार्थोऽहमेव मामृतेन कञ्चन
वाञ्छतीति भावः ॥ ३३ ॥

इत्थमनन्यप्रयोजनो मत्प्रपन्नो मत्साधर्म्यमुपेतीत्याह । मत्स्यं इति
विचिकीर्षितः विलक्षणं कर्तुमिष्टः अनुजिघृक्षोरिति यावत् मे
मह्यं यदा निवेदितः उमित्यात्मानं युज्जीतेत्युक्तीत्या समर्पितः
आत्मा येन सः न्यस्तात्परत्वात् इत्यर्थः । स्वकानि समस्ता-
न्ममकायाधनात्मकानि कर्माणि येन तथाभूतो भवति तदा
मया हेतुभूतनामृतेत्यं सुक्तिं प्रतिपद्यमानः आत्मभूयायात्म-
भावाय कल्पते भावश्च स्वस्वभावः स्वाभाविकापहतपाप्मत्वा-
विभावाय कल्पत इत्यर्थः । यद्वात्मनो मम भावाय प्रकाशय-
स्वसाधर्म्यायेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

स इति । स उद्धवः आदर्शितो योगमार्गो न्यासोपासनात्मक-
ज्ञानयोगमार्गो यस्य सः उत्तमश्लोकस्य भगवतो वचो मत्स्यो
मद्व्यादिसमन्तरवचो निगम्य प्रत्यावरुद्धः कथं यस्य
स आनन्दश्रुतिरुक्तकथं इत्यर्थः । अत एवाश्रुभिः परिप्लुते
आक्षिप्यो यस्य सः तावत्किञ्चिदपि लोके ॥ ३५ ॥

ततः प्रणयनेनावधूय श्रुमितं चित्तं शनैर्धैर्येण विपश्य-
स्ववशीकृत्य हे राजन् । बहुमन्यमानः आत्मानं कृतकत्वं
मन्यमानः सुकुपवीरः भीकृष्णं प्राह कथम्भूतः सन् श्रीश्यां
धिरसा तस्य यदुपवीरस्य चरणाभ्युज्जं शृणु ॥ ३६ ॥

उकिमेवाह । विद्रावित इत्यादिना । तावदुप्युक्तवत्तथा ब्रह्मेति
प्रदत्तशोचरमाह । विद्रावित इति । यो जे मया आश्रितः मोह
एव महानन्धकारश्च तव संनिधानादेव विद्रावितः हे प्रजापते ।
अजस्रं प्रह्लादोऽपि जनक विभावसोः सुपुत्रस्य समीपे प्राप्तस्य
पुंसः पीत तमोऽन्धकारः भीतिप्रयुक्तं मयमन्धकारे किमाग-
मिष्यतीति भयं लेख्यर्थः । किं प्रभवन्ति स्वकार्यकदा भवन्ति
किमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यद्यपि - संनिधानादेव विद्रावितस्तथाप्यनुकम्पिता हेतु-
गर्भमिदम् भूतो भवता विज्ञानरूपः प्रदीपो भूत्वाय मे मह्यं
प्रत्यापितः । स्वमाययापहतः पुनः समर्पितः । अनेन जीवानां
स्वभावतः सुस्मायदशित्वं भगवन्मायया तत्तिरोधानं च
सूच्यते अत इत्थमुपकुर्वन्तं त्वां जानन् को वा पुमांस्त्वदीयं
पादमूलं हित्वाऽन्धचक्राणां प्राप्नुयात् ॥ ३८ ॥

किञ्च वृकण इति । काशाहोदिषु सुष्टिविप्लवये संसृतिवृकणे
यस्त्वया कर्त्ता स्वमायया मे सुहृदः । स्नेहपाशः प्रसारितः स
भावतैवान्मसुबोधहेतिना आत्मज्ञानहेतिना वृकणादिच्छिन्नश्च ॥ ३९ ॥
इदं तु ममामिच्छितमिति तमस्कृष्वन्ताह । तम इति । त्वत्स्व-
रणास्मोजे रतिर्भक्तिरनुरागात्मिका यथा स्वात्तया मां प्रपन्न-
मनुशाधि शिचयानुगृहाणेत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्हि लोका एतत्किमिति न विविदिष्यतीति तत्राह । साक्षा-
निति । नृणां यावान् ज्ञातव्यार्थो भवेत्साक्षात्तुर्विधो मोह इत्ये-
तदुपलक्ष्यं पञ्चपर्वभिद्याप्रतिरुद्धत्वात् ज्ञातुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वेवं चेद्विविधविषयाभावेन कदाप्यनुदयो मुक्तेर्याह । मत्स्यं
इति । अयं मोक्षं प्राप्नोत्विति मोक्षोपायं प्रति मे मया चिकी-
र्षितो भवेत् यदा मदुद्देशेन मत्स्यस्यक्तसमस्तकर्मां हरिरेव
मयि स्थित्वा सर्वं कर्म करोति अहं तदधीन एव कर्म करोमि
न स्वतन्त्र इति हरावेव निवेशितात्मा च भवति तदाऽमृतत्वं
प्रतिपद्यमानः प्राप्तुं योग्यो भवन्नसौ मयात्मभूयायानिदुःखान-
न्दानुभवरूपमोक्षाच्चैव कल्पत इत्यन्वयः "यमेवैव वृणुते तेन लब्धम्"
इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

उद्धवस्य मत्स्यतिशयलक्षणायाह । स एवमिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
अप्युद्धवेत्याशुक्तं परिहरति । विद्रावित इति । यो मोहमयान्ध-
कारो मे मन आश्रितः स एव तव संनिधानात्तमोहान्धकारात्
गमः कथमग्राह । विभावसोऽसिति । हे प्रजापते ! तमस्वामिप्रभवति
किन्तु नैव ॥ ३७ ॥

इदं स्वामन्यनुकम्पातिशयं हेतुं करोति । प्रवर्तितेति । हिश-
ब्दो हेतौ अनुकम्पिता मयि प्रवर्तितेति मत्स्ये विज्ञानमयः प्रदीपो
दसौ हि यस्मात्तस्मादिति शेषः । अतः सर्वस्मादुपकार-
कत्वाद्भवानेव निषेव्य इति भावेनाह । हित्वेति ॥ ३८ ॥

कीदृशो मोहान्धकरो योऽसौ ज्ञानासिना छिन्न इति तत्राह ।
वृकणश्चति यः सुष्टिविप्लवये त्वया प्रसारितो विस्तारितः स एव
स्वमायया एवं संसारं यामीत्युद्धतानिजच्छेदना प्राप्नुयतात्मावि-
बोधात्तद्वत्ता वृकणश्चेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

स्वामनो भगवदेकीशित्यत्वं प्रकटयन्ताह । तम इति ॥ ४० ॥

भीमजीवगोष्ठामिकृतकमसम्भवेः ।

तदेतत्परोपदेशार्थमेव त्वां प्रपुण्ड्रिष्टं तव तु साधनं साध-
यं लब्धमहमेवेत्याह । ज्ञान इति । तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्माणि धर्मः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसूच्यः ।

कामश्च योगे ज्ञानाविधिसिद्धिलक्षणेऽलौकिकः वार्तायां दण्डभा-
रणे च ज्ञानाविधिलौकिकश्चार्थ इति चतुर्विधत्वं ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

आस्तां तव वार्ता मयमात्रायावि सवेतो विवक्षणां गतिं
द्वयमीत्याह । मर्त्य इति ॥ ३४ ॥

एवमासम्यग्दर्शितो योगश्च ज्ञेय मागो यस्मै सः ॥ ३५ ॥

बहु मन्यमान इति । मुहुरुच्छब्दयोगदुःखावरणाय तादृश ।
तदुपदेशप्रसादजाभयसमाश्रयभावनयात्मानमुल्लासयितुमिच्छान्ति-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

मोहः पुनस्तत्प्राप्यसम्भाषनादिमयः नद्रूपो योऽन्धकारो
महाभितः स तव सन्निधानात् कृपावजोकादिवर्षिस्तान्निध्य-
स्वभावादेव स्वयं विद्रावितोऽभूत् किमुत तादृशोपदेशा-
दित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

किञ्च सृष्टिविवृद्धये स्वमायया यः स्नेहपाशस्त्वया प्रसारितः
स मया त्वयुक्तेनात्मसुबोधहेतिना वृकणः किन्तु भवत्स्वन्धनेनैव
तेषु स मया स्वीकृत इत्यर्थः । यद्वा मे मया दाशाहोदिषु त्वन्मि-
क्षन्तपुर्वि स्नेहपाशो वृकणश्छिन्नोऽपि कसंघादन्तरं स्वयमेव
स्वमायया भक्तविरयकृपया सृष्टिविवृद्धये जगतः स्वस्मिन्तादृश-
स्नेहविवृद्धये प्रसारितः कीदृशो स्वमायया आत्मसुबोधस्य
प्रज्ञानुभवस्यापि हेतिना छेदकरूपेत्यर्थः । ततः स कथं मया
स्वजयतामिति भावः ॥ ३९ ॥

तथापि परमाभीष्टं तव कृपयैव सम्पत्स्यत इति पुनः
सकाकु प्रणमन् प्रार्थयते । ततोऽस्त्विति । मा प्रपन्नमनुशाधि संपा-
दयेत्यर्थः । तस्माच्च प्रपत्तेर्दोषाद्विद्याय स्पृहयन्त्याह । अथेति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

ननु यदि कस्यचिज्ज्ञकस्य ज्ञानकर्मादिकलेऽपि चिन्सा
इवास्तदा तेन ज्ञानादिकमप्यसनीयमेवेति तत्रोक्तं कश्चोक्तं
नैवेत्याह । ज्ञाने इति । ज्ञानादौ भाषान् अर्थः फलं मोक्षाविश्रु-
तिश्च तावच्च सर्वोऽपि तव भक्तस्याहमेव भवामि तं तमर्थं
सर्वमेव दद्यामीत्यर्थः । ततश्च किं ज्ञानाद्यप्यसासेनेति भावः तत्र
ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः योगेऽपि साक्षात्सिद्धिलक्षणेऽ
कामः वार्तायां कृपावो वयलभारणार्थः यदुक्तं—
या ये साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।

तया विना तदामोति नरो नारायणाभयः ॥

इति ॥ ३३ ॥

ननु मया सर्वमतान्धममतानि किन्तु त्वयुक्तानां किं मतं
तव त्वं ब्रह्मलपेक्षायां भोः प्रणयितुश्च । चतुर्विधोऽप्याये
सत्कायवादिनां मतमष्टाविधं तथैवास्तकायवादिनां च
मतमुक्तं मज्झिकास्तवविवादिनां सत्यवादिनां सन्तो वस्तु
तस्तु तदुभयमतमप्यवर्जितो नैव भवन्तीत्याह । मयं इति । मनुष्यो
यदा यादृच्छिकमज्झककृपाप्रसादात् त्यक्तानि समस्तानि नित्य-
नैमित्तिककाम्यानि कर्माणि येन सः भिवेदितात्मा भवत्स्व-
भूताय सम्मन्त्रोपदेशकायगुरवे "योऽहं ममास्ति तव किञ्चि-
दिह लोके परत्र च । तत् सर्वं भवतो नाथ । करणेषु सम-

पितमिति" वचसा मनसा च समर्पिताहं तास्पदममतास्पदो
भवति तदा तवक्षणमारभ्यैव स मर्त्यो मे मया विचिकीर्षितः
विशिष्टः कर्तुमिष्टः मत्प्रतिपाद्यमानेन मत्त्वाभासेन योगिज्ञानि-
प्रभृतिभ्योऽपि विवक्षणा एव कर्तुमीप्सितः स्वादिति तेन गच्छको
न मायाकार्यः सत्यभूत एव नाप्यविद्याकाशो मिथ्याभूतः
एव किन्तु मत्कार्यो गुणातीत एव सन्नभूतत्वं मृतं नाश-
स्तदभाववत्त्वं प्रतिपद्यमानः मया सहैव आत्मभूयाय स्वभूत्यै
कल्पते योग्यो भवति त्वकारणैतत् फलमनुहितं फलं तु प्रेम-
वत्पापार्थदत्वमिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्रणयेन अवधगोमवगतधूयात्मकं महाव्यग्रं चित्तं धैर्येण
विष्टम् तदस्यत्वेव यत्तैर्ममभूतदेव बहुमन्यमानः ॥ ३६ ॥

यो मे मया मोहमहान्धकारः आभितः सर्वसादविवराजि
तमत्प्रभुसहिता द्वारकेयं परिच्छिन्नैव सम्प्रतिनश्वरेति विचार-
मयः स त्वया विद्रावित इति । तृतीयस्कन्धदर्शितोऽहमेवप्रज्ञा-
नन्तरमनन्यज्ञेयस्त्रीयसिद्धान्तरज्जस्य प्रदीपम आदिदशारविन्दाक्ष-
आत्मनः परसां स्थितिमिति चञ्चलव्यञ्जितमुखवासादासत्कथा
एतदुत्थाप्यत्रैवोक्ता ज्ञेया अतः कालद्रव्यभूतं श्रीवराहस्य
चेद्विदमेकत्रैवाह मैत्रेय इतिवत् ॥ ३७ ॥

प्रत्यर्पित इति । मया तुभ्यमात्मबुद्धिनिद्रादिनिद्रां शरीर-
समर्पितं त्वया तु विज्ञानमयः स्नानुभवमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः
भक्तोऽहं प्रतिज्ञायामेव सर्वदेशकालवर्तिनः स्वपरिकरविशिष्टस्य
तव माधुर्यानुभवेन त्वया पूर्णोक्त एव सम्प्रतिवर्ते मच्छ्रु-
त्येनानेन यत्त्वं चिकीर्षसि तत्कुरु यत्र कापि प्रस्थापयितुमि-
च्छसि तत्र प्रस्थापय अत्रैववास्थापयति भावः यतः कृतश-
स्त्वज्जकस्तव पादमूलं हित्वा अन्यत् त्वदीयमपि स्थले शरण्यं
स्वगृहमपि को नाम समीचात् गच्छेत् यदि च तत्रापि वते-
मानस्य तव भ्रात्रादनुभवः स्यात्तदा गच्छेदपि न काश्चिज्
हानिः प्रत्युत त्वन्निद्रापादनं चेति भावः ॥ ३८ ॥

ननु तर्हि यादवादिषु स्नेहं हित्वा कथं गन्तुं प्रसक्तस्यासि
तत्राह । वृकणश्छिन्नः भयमर्थः दाशाहोदिषु मे विविधः स्नेह-
पाशः तत्र यः स्वमायया त्वया सृष्टिविवृद्धये प्रसारितः दाशा-
होदयः स्वपुष्पपौष्पादिरूपेण पुनरुप्यमीक्ष्य वञ्चन्तां ततश्चा-
स्मत्समुत्थिः सदैवाकल्प सर्वदिग्देशव्यापिनी मयादित्यामिमो-
निकः स्नेहपाशः स मया आत्मसुबोधसाक्षेण वृकण एव सस्तु-
त्वद्रूपयुक्तकथापरिचर्योभाधुर्यास्त्रादनिबन्धनस्तेषु स्नेहपाशः
स तु मे भूषणभूतो वर्तते एव त्वया ज्ञानहीनार्पणानि यत्रैव
आस्थायि तत्रैव वृष्यादिसिद्धित्वद्विशिष्टामेव द्वारकां साक्षाद्-
द्रक्ष्यामि तत्र कृतकार्यस्त्वया आनेष्यमाणा यस्यास्यपीति ॥ ३९ ॥

हे महायोगिन् । महायोगबलेन सर्वत्रैव मो एवानुभावनस्य
मानन्दयितुं प्रवृत्तः । ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च ज्ञानादौ भाषान् चतुर्विधार्थः पुरुषार्थः नृणामधि-
कारिणामस्ति स चतुर्विधोऽपि ते भवेककारणस्याहमेवस्मि
तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि धर्मः वार्तायां कृपावो वयलभारण-
त्योच अर्थः अर्थतः कामः योगेऽपि साक्षात्सिद्धिलक्षणां

श्रीभगवानुवाच ।

गच्छोद्भव ! मया दिष्टो वदरूपं समाश्रमम् ।

तत्र मत्पादतीर्थैर्दे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१ ॥

ईक्ष्यालकनन्दाया विधूताशेषकल्मषः ।

वसानो वल्कलान्यङ्ग वन्यभुक्सुखनिस्पृहः ४२ ॥

तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संयतेन्द्रियः

शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कामेऽन्तर्भावः स्वद्विधानां सागवतात्तामहमेव सर्वपुरुषार्थनिर्वा-
हक इति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥

यत्नः यदा मर्त्यः निवेदितात्मा निवेदितः मर्त्यर्पितः आत्मा
येन सः अत एव स्वकानि मत्सम्बन्धवर्जितानि समस्तानि
कर्माणि येन सः तदा स मे विचिकीर्षितो विशिष्टः कर्तु-
मिष्टो भवति ततश्च मया समुत्तरं मोक्षं प्रतिपद्यमानः आत्म-
भूयाश्च मङ्गवाच कल्पते योग्यो भवति वै निश्चितम् ॥ ३४ ॥

आ सर्वमुक्तिः दर्शितः योगमार्गः स्वज्ञानध्यानमार्गो यस्मै
सः ॥ ३५ ॥

बहु मन्यमानः आत्मानं श्रीकृष्णकृपापात्रं मन्यमानः प्रणयेत्
अत्रमुक्तिं न्याकुलं चित्तं धेयेद्य विष्टय प्राह ॥ ३६ ॥

हे भज हे आद्य ! सर्वकारणकारण ! यो मे मया आश्रितः
मोहः देहादावहङ्कारादिरूपः आत्मन्यमज्ञात्मकत्वरूपश्च स एव
महान्धकारः महदज्ञानम् स तव सन्निधानाद्विद्रावितो गतः
किन्तु प्रभवन्ति प्रभाषं कुर्वन्ति नैव प्रभवन्ति ॥ ३७ ॥

यद्यपि तव सन्निधानाद्विद्रावितस्तथापि प्रदीपः प्रत्यर्पितः
कृतज्ञः भवदनुग्रहवित् ॥ ३८ ॥

आत्मसुबोधहेतिज्ञा । वृकणः खविषयकस्तु ज्ञानश्रेण्या
विभ्रः ॥ ३९ ॥

मनुष्याधि अनुशिक्षय ॥ ४० ॥

माया टीका ।

जब मैं काम में योग में कृपादि प्राप्ति में नीति शास्त्र
में इन सबों में मनुष्यों को जितना प्रयोजन है वह सब
धर्म अर्थ काम रूप पुरुषार्थ तो तुमारे वास्ते हमहीं हैं ॥ ३३ ॥

जिस समय मनुष्य संसार के सब कर्मों को छोड़
देता है और मेरेको आत्मनिवेद न करदेता है तब मैं उसे
को कृतार्थ करने चाहता हूँ तब वह मोक्ष को प्राप्त होने
योग्य होता है तब मेरे सद्गुरु ज्ञानादि द्रष्टव्य को प्राप्त हो
जाता है ॥ ३४ ॥

श्री शुकदेवजी बोले इस प्रकार से योग मार्ग के उप-
देश करने से वे उद्धवजी भगवान् उत्तम श्लोक के वचनको
अवगण करने से प्रीति के मारे कण्ठ रुक गया तब हाथ जोड़
कर भासुओं को मरवाये और फिर कुलमी नहीं बोले
सके ॥ ३५ ॥

फिर प्रेमके मारे चञ्चल चित्त को बड़े धैर्य से रोककर हे
राजन् ! श्री कृष्णकी कृपा तथा अपने भाग्यका बहुत सम्मान
करके फिर हाथ जोड़कर मस्तक से श्रीकृष्ण चरण कमलको
स्पर्श करके यदुप्रवीर भगवान् से यह वचन बोले ॥ ३६ ॥

उद्धवजी बोले हे प्रभो ! जो मेरे हृदय में मन्धकार
रहाया सो आप के समीप मैं बैठते ही सब भाग गया है
भज हे आद्य जो पुरुष अग्नि के समीप जाता है उस को
क्या ठण्ड अंधेरा भय कुछ फिर रह सकते हैं नहीं
रहते हैं ॥ ३७ ॥

तो भी आप कृपालु ने मेरे भृत्य के अर्थ विज्ञानमय दीपक
दे दिया है अब ऐसे आप की कृपाको जाननेवाला जो पुरुष सो
आप के चरण कमल के मूल को छोड़कर और किस के शरण
जायगा किसी के नहीं जायगा ॥ ३८ ॥

अभीतक दायाह दृष्टिा अंधक सात्वर्तो मे जो मेरा लौकिक
देह संबंधी स्नेहरूपी पाश सो तो फट गया जिसको कि आपने
सृष्टि के बढाने के वास्ते कैलाया या अपनी माया से उसको
आत्मज्ञानरूपी खड्ग से छेदन कर दिया है ॥ ३९ ॥

हे महायोगिन् मेरा आप को नमस्कार है मैं आप के शरणगत
हूँ अब आप मेरे को ऐसा शिक्षा और कृपा करें कि जिस से
मुक्ति आदि समय मैं भी नष्ट नहीं होनेवाली आप के चरणारविन्द
में परम भक्ति होवे ॥ ४० ॥

श्रीधरखामिकृतभाष्यप्रदीपिका ।

तदुक्तमौमिषद्विकृत तथापि मयाऽऽदिष्टो लोकसंग्रहाय
मेतापरकुर्वित्याह । गच्छेति । आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥

स्नानादेः पूर्वमेव मत्पादतीर्थैर्देकमूतायाः अलकनन्दाया
गङ्गाया ईक्ष्या वसानः पारिव्रजः ॥ ४२ ॥

मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ।

अस्यावेशितवाक्चित्तो महर्म्मनिरतो भव ।

अतिव्रज्य गतीस्तिष्ठो मामेष्यसि ततः परम् ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स एवमुक्तो हरिमैधसोद्भवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ।

शिरो तिष्ठायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिञ्चदद्वन्द्वपरोऽप्यपक्रमे ॥ ४५ ॥

सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरः !

कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि भर्तृपादुके विभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ॥ ४६ ॥

ततस्तमन्तर्हृदि संनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालाम् ।

यथोपदिष्टां जगदेकबन्धुना ततः समास्थाय हरेरगात्रतिम् ॥ ४७ ॥

य एतदानन्दसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम् ।

कृष्णो न योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा सञ्जह्यासेव्य जगदिमुच्यते ॥ ४८ ॥

भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं ३ निगमकटुपञ्च भूतवेदसारम् ।

४ अमृतमुषितभाषाययकृत्यवर्गान् पुरुषमृषभमाद्यं ५ कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे उद्धवनिर्वाणं नाम

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीशुक्रस्मृतमन्वायदीपिका ।

ब्रह्ममात्राणां शीतोष्मादिविषयाणां सुशील भाजवादि-
स्मभावः ॥ ४३ ॥

ते स्वया विविक्तं सुविचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मिका गती-
वतिरूप ॥ ४४ ॥

हरिमेषसा संसारं हसति मेधा बभूव तेन श्रीकृष्णो न
अहङ्करोऽपि सुखदुःखविनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमे निगमनसमये ॥ ४५ ॥

किञ्च सुदुस्त्यजः स्नेहो यस्मिन्मस्तेन विभोगात्कातरो-
भीतोऽस्त एव तं परिहातुमशक्नुवन्नोतुराऽपि विबुधः सन् कृच्छ्रं
कथं ययौ प्राप ततश्च भर्तृपादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि
विभ्रन्नमस्तेनैव रूपया तदाहया तदपुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ
अत्र च 'पृष्ठतोऽनवगमं भृतुः पादविश्लेषणाच्चम इत्यादिसूती-
यस्कन्धोपक्रमोक्तानुसारेण चकारिकाभ्रमं गच्छन् भगवतः प्रसा-
दाभासुपस्थित्य ययौः पृष्ठतो गतः सन्मुपलब्धतनिकुलं भग-
वन्तमेकागते दृष्ट्वा तत्काक्षप्रसेनं मैत्रेयेण सह पुनः कृपया
भगवतोपदिष्टं तदवसाकचद्वयं तदाहया यथाविति ब्रूयन् ॥ ४६ ॥

विशालां चकारिकाभ्रमं गतः सान्दरेणैतिमगात् कथं भूतां
तेनैव जगदेकबन्धुना यथोपदिष्टम् " तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो

मयात्मभूयाच्च कल्पते वै अतिव्रज्य गतीस्तिष्ठो मामेष्यसि
ततः परम् " इत्येवमुक्तप्रकारम् ॥ ४७ ॥

आनन्दसमुद्रो भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्स्मिन्संभृतमेकीकृतमेतच्चः
सञ्जह्या मासेव्य रेवदपि सेविता वतते च विमुच्यते
इति किं वक्तव्यं तत्सङ्गाज्जगदापि विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं कृतोपदेशं जगद्वरं प्रणमति । भवभयमिति । भवः संसारो
मयं च जराहोमकनिमित्तं तदुभयं तिरुत्तानां प्रवृत्तानां च भूत्ये-
वर्गाणां यथायोग्यमपहन्तुं योऽमृतसमुपपन्नोऽस्मृतवान् तदेवा-
ऽऽह । वेदसारमेकम् कित्तत् ज्ञानविज्ञानरूपं च तत्सारं अष्टश्र
भूतवत् भूतो यथा पुष्पमक्षौपयसेवामृतमुपहरति तथा स्वयं
स्वकृतवेदानुसारयोगोदधितश्चैकं तच्छोभयं यथायथं भूतवत्
तानिपादयन्तं ततोऽस्मीति ॥ ४९ ॥

वेदानुकरितं विश्वमुद्धवमश्रित्यैः ।

ते सन्धे परमानन्दं मन्दनमन्दनविशाम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीशुक्रस्मृतमन्वायदीपिकायां ।

एकोनविंशोऽध्यायः २६

भीमाधारमण्यदासगोस्वामिविरचितम्
दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

यद्यपि सिद्धस्य तत्र न साधनापेक्षा तथापि ॥ ४१—४३ ॥

त्रिगुणात्मिका इति । प्रकटलीलायाः प्रपञ्चाप्रपञ्चमिश्रत्वात् ।
तत्र प्रसिद्धा गतीः स्थानानि तुच्छतया परित्यजेति चैकि-
कोक्तिः । पञ्चमपुरुषार्थतुरीयातीतगतिकत्वात् ॥ ४४ । ४५ ॥

अत्र च भिन्नोक्तयानि । इत्थं विरोधाभावात् समुच्चयेन
व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥

हरिर्गतिं तदीयनित्याप्रकटप्रकाशद्वारकास्थं भाम ॥ ४७ ॥

भक्तिमार्गे ज्ञानाभूतस्यैकीकृतत्वं सर्वत्र कृष्णैकस्वरूपं
तद्भावभावित्वम् ॥ ४८ ॥

मयमयमित्यङ्गेन कृष्णावतारचरितमुद्दिश्यते अमृतमित्य-
ङ्गेन तु अजितावतारचरितम् एवं यद्यप्युभयमपि नेमनीयं तथापि
कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मीत्युक्त्या तस्यैव स्वरूपं भगवत्त्वेन स्तोपास्त्व-
ममिति लब्धितम् । तदेव अमृतद्वयमेव । आद्यं सर्वावतारा-
वतारि मूलरूपम् । भीष्मादिपादा अपि तस्यैव स्तोपास्त्व-
ममिति तथैव मङ्गलमासङ्गयन्ति । येनेति । नन्दनन्दनरूपिण्य-
मित्येव सार्वत्रिकः पाठः । श्रीकृष्णं नररूपिण्यमिति तु मत्स-
रकल्पितः

वेनानुकल्पितं विश्वं कीर्त्तनाभूतसंज्ञकम् ।

तं वन्दे कृष्णचैतन्यं पामरोद्धारतत्परमिति ॥ ४९ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमाधारमण्यदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीसुकर्णसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अलकनन्दाया गङ्गा ॥ ४२—४३ ॥

तिस्रो गतीः सार्विकराजसतामसीः ऊर्ध्वं ज्वनन्ति
सर्वस्या इत्याद्युक्ताः ॥ ४४—४६ ॥

विद्यायां वदामि अनात्मकमिति पाठे भगात् अनुव्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

य एतदिति । यः कश्चिदित्यर्थः यद्वा यः स्रजते स आसेव-
मुच्यते इत्यन्वयः ॥ ४८—४९ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे व्याख्याने

श्रीसुकर्णसुरिकृतशुकपञ्चीये

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथातुष्टुष्टु वाचस्पत्येन कृत्यमुपादिशति । गच्छेति । आदिष्टोऽ-
नुज्ञातः तत्र वदामि अनात्मकमिति मत्पादतीर्थे मत्पादप्रमवमङ्गाख्यतीर्थ-
विशेषजले स्नानैरुपसर्पणेनैरात्मनैश्च शुचिः ॥ ४९ ॥

अलकनन्दाया गङ्गाया इत्यादि वदामि विष्णुतमोऽयं कर्ममय-
यस्य सः सर्वकलानि वसानः पारिवर्तनः अङ्गुष्ठे उल्लसत् ।
अन्यानि वनप्रमवाणि कन्दमुखादीनि मुङ्गके इति तथा मुङ्गे-
नास्मानुभवमुक्तं निरूप्यः विषयामिलापरोदितः ॥ ४९ ॥

ब्रह्ममात्राणां शीतोष्णादिविषयाणां तितिक्षुस्तान्सहमान-
इत्यर्थः सुशीलं भाजिवादिस्वभावयुक्तः संयतेन्द्रियः जितवाह्ये-
न्द्रियः शान्तः जितान्तरिन्द्रियः ज्ञानं तत्त्वत्रयवायात्म्यविवेक-
नात्मकं विज्ञानं ब्रह्मोपासनात्मकं ताड्यां संयुतः ॥ ४३ ॥

तुभ्यं यन्मत्तो मत्सकाशादनुशिञ्चितं विविक्तं विविच्यं ज्ञापितं
च तदनुभाषयन् चित्ते हृदीकुर्वन् मयावेदिता वाक् चित्तं च येन
सः तत्र स्थावेशो नाम खगुणानु कीर्तनं महर्षेणनिरतः काञ्चन
मदाराधनं कुर्वन्नित्यर्थः एवं मनो वाक्काय वृत्तयोऽभिहिताः एवं भूतो
भवान् प्रारब्धान्ते तिस्रः ऊर्ध्वं गच्छन्ति सर्वस्या इत्यादि
नोक्ताः सार्विकराजसतामसगतीरतिक्रम्य ततः परं प्रकृतिमण्ड-
लात्परस्थितं नित्यमुक्तोपभोगं मामेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ४४ ॥

स इति । हरिमेव हारति यद्विषया मेधा बुद्धिः संसारमिति
तथा तेन भगवतेत्युक्तः स उच्यते तं भगवन्तं प्रदक्षिणं तथा
परिवृत्तं परिक्रम्य प्राद्व्योः शिरो तिथावाङ्मन्दपरः प्रियसंयोग-
वियोगप्रयुक्तहर्षशोकरहितोऽप्युपक्रमे निर्गमसमवेऽभ्युक्त्यामि-
त्युक्तिरुक्तिरित्युक्तिः तत्र हेतुर्गर्भीभगवदनुरागातिशयशुभ-
द्वयः ॥ ४५ ॥

सुदुस्त्वजः स्नेहो यस्मिन्स्त्वजः भगवतो वियोगेन समनन्तरमा-
विना कातरो भीतः अत एवातुरो दान्तः अत एव तं भगवन्तं परि-
हातुं त्यक्तं तावदशकनुवन्नसमर्थः कुच्छं सङ्कटं भुङ्क्ते पावुके पुनः
पुनर्मुञ्चन्ति शिरसि विभ्रतपूर्ववन्नमस्कृत्य कुच्छं सङ्कटं यथा तथा
यथा ॥ ४६ ॥

कथं यथा गत्वा च किं तत्राकरोदित्यत आह । तत इति
तं भगवन्तं हृदि सन्निवेश्य ध्यानेन हृदिस्थं कृत्वा विशालां
वदयोभमे मत्तः तत्र जगदेकवधुना बधोपादिष्टे तथा तपः
समाध्याय हरिर्गतिमगात् अतिक्रम्य गतीस्तिष्ठो मामेष्यसि
ततः परमिति भगवत्सङ्कल्पस्य हृदतस्त्वज्ञापनायागादिति
भूतनिर्देशः अन्वयात् नोक्तोपवर्ति मन्थुनो यद्गुणैर्गोदितः
प्रभुः । अतो मङ्गयुनं लोकं ग्राहयामिह तिष्ठतु इति तृतीयेन
सह विरोधापत्तेः ॥ ४७ ॥

भगवतुष्टुवसन्त्वादभवणफलमाह । य एतदिति । योगीश्वरैः
संसेवितावङ्गुली यस्य तेन भगवता आनन्दसमुद्रात्समुत्-
निरतिशयानन्दमयब्रह्मरूपावेदकनिगमात्तसमुद्रात्समुद्भूतं ज्ञाना-
मृतं ज्ञानाभूतवपुर्लोकं भागवतायोद्धवाय भाषितमेतच्चः पुमाना-
ख्यं वर्त्तते तत्सर्वव्याप्तिगदपि मुच्यते किं पुनः स विमुच्यते
इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्युपदेशेन महोपकल्पे भगवन्तं प्रणमति मुनिः
मयमयमिति । यो निर्गमकृद्देवकृतं तस्य द्वा एतस्य महतोभूतस्य
निःश्वसितमेतच्छब्दे इति श्रुत्युक्तरीत्या निःश्वसित-
मुखेन निखिलनिर्गमविष्कृतां भगवान् ज्ञानविज्ञाने एव सारः
प्रधानप्रतिपाद्यो यस्मिन्स्त्वममृततुल्यं वेदसारमुपदिष्टः वेदा-
न्तोदधेरुद्भूतवान् भूत्यवगमपावयन् तमाद्यं जगत्कारणं
श्रीकृष्णसंज्ञं परमपुरुषं नतोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवाननुशासित्युक्तं विवृणोति गच्छेति । ईदृशा ज्ञानेन मत्पादतीर्थैः मिश्रितत्वेन प्रवृत्ताशेषपापबन्धसंशुक्तिकृत्या अलकनन्दायाः जलस्तनोपस्पृशनेः शुभः ॥ ४१-४२-४३ ॥

तिस्रः गतीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिबन्धनाः ॥ ४४ ॥

हरिमेषसा विष्णुना मात्मनो हरित्वं मेधयति वा हरिमेवास्तेन ॥ ४५ ॥

अनुचक्रम इत्युक्तं स्वामिप्राये विवृणोति सुदुस्त्यजेति ॥ ४६ ॥

विशालां वदरी ॥ ४७ ॥

न केवलमेतज्ज्ञानमकुर्वन् यैव फलप्रदं निषेवमागानामितरेषामपीत्याह । यदेतदिति । आसित्य ॥ ४८ ॥

भगवतो भक्तानुक्रमितां विस्मयमानः शुभः उत्तरग्रन्थानुवर्तनाथं भगवत्प्रसादमाकाङ्क्षमाणो भगवन्तं नमति । सर्वमयमिति । अहं तमाथं सर्वं पुण्यपुण्यं पुरुषोत्तमं नतोऽस्मीत्यन्वयः यो सर्वमयमपहर्तुमुन्मुखयितुं निजयशोमृतं भूयवगां प्रायश्चित्तास्ते कीदृशं ज्ञानविज्ञाने एव सारं वरं वरणीयं स्वादु यस्मिन्स्त्वयं निगमकुमुददं प्रेष्यच्छाण्डमुदकदेशाविज्ञम ज्ञानेन वेदानामनन्तरूपेण तच्छाण्डानुसारेणोदितमिति ज्ञायते अत एव वेद्यसारं वेद्येषु ज्ञातव्येषु सारं भणं ननु प्रेक्षकदेशाविज्ञं वेदस्वापेक्षितत्वान्न्येमावाक्षेदमुमादेवमिति तत्राह । उदं विकल्पमिति । योग्यताविशेषादधिकारिणां पूर्णत्वेन समुद्रसमानं भृङ्गवत् यथाभृङ्गो भृङ्गो मधु पाययति तथेति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यद्यपि तव प्रार्थिता मन्त्ररक्षरतिः सिद्धैव सा च महिरहेया स्वत एव बुद्धिमध्युपैष्यति ततो न तदर्थं साधनान्तरमप्यपेक्षते तथापि महिरहेया यस्त्वमवश्यं कष्टं करिष्यसि तल्लोक निक्षिप्य साधनानुरूपेणैव कुरु ननु दद्यादुपवासादिना ततश्च लोकाभिर्लोकक्षयमदमीष्टरूपादने कृते त्वदमीष्टमपि सेतस्यतीत्याशयेनाह । गच्छेति । साक्षेचतुष्केण अत्र गच्छेत्वेवाज्ञावन्तम इत्यतु तत्र गतत्वेन स्वभावेन च स्वतः सेतस्यतीत्यनुवादमात्रं तत्र मत्पादतीर्थैर्विबुध्यं गतत्वेन सुखनिष्पृङ्गवादिकं स्वभावेनैवेति शेषं वदयिष्यमिति दूरः प्रस्थापनमत्र मम मुहुर्लोकामयभूमावस्थं वियोगासंस्थं स्थितौ कच्छातिशय एव स्वादित्यमिप्रायाव ईत्युपा हेतुना अलकनन्दाया विधूतमशेषकलमं कुट्टस्पृशनादिकं शुभं येनेति तु वास्तवार्थः विविक्ते सुविचारितं यथा त्वत्परायणमोज इत्येतत्पर्यवसानं वदद्वेष्यः तिस्रः कर्मिष्ठमध्यमोक्तमस्वेन प्रसिद्धास्तास्ता गतीरतिक्रम्य ततस्तापः प्रसिद्धाऽप्येव परामुक्तकामेभ्यसि तां कामिति शब्दित्वेन सावित्रि कृपया स्वयमेवाह । मामिति । यथेवोक्तं श्रीमद्वज्रं प्रति सर्वगुह्यतममिच्छादौ मामेवैष्यासि सर्वं त इति ॥ ४१-४८ ॥

एकादशस्तोत्रावज्ञवमममित्यादिकक्षणः अन्यस्तोत्रादिकक्षणः यथोपवेधमेवं गुणत्वेन ह्यमपि नमनीयं तथाप्याद्यं प्रथमं कृष्यसंज्ञं ततोऽस्मीति तदा तस्मादयो दर्शिताः शुक्रमैव च

तस्य तदिति तां विंशिनष्टि । पुरुषं सर्वादिमित्यर्थः पूर्वमेवाहमिच्छास्य तत्पुरुषस्यामिति पुरुषश्चति श्रुतेः श्रुतं भण्ये चेति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

एकादशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मो उद्वह । सर्वपादवेषु मत्परिकरेषु मध्ये मतुल्यत्वात्त्वमेव मत्प्रतिमूर्तिरसि—

नोद्वहोयत्रापि मन्थ्युनो यद्वयौनर्दितः प्रभुः ।

अतो मन्थ्युने लोके प्राहयन्नहं तिष्ठतु ॥

इति मनुकेरतो यत्कृममहं स्वेन साधयामि तत्स्वभावि साधयितुं शक्नोम्यत एव पूर्वं ब्रजभूमिं प्रति त्वमेव प्रस्थापितो यथा तथैव सम्प्रति त्वां वदरिकाभमं प्रस्थापयितुमिच्छामि तत्र हि मदंशतरुनां रासया विमहासुवीर्या मां विहस्यते मिथिलादिभूतलप्रवेशसुतलवैकुण्ठादीन् पूर्वं गतवता मया तत्र तत्रस्था भूतदेववहुलाश्च वलिवैकुण्ठनायाद्या मां विहस्यन्तः स्वदेशेनानेन स्वीयज्ञानाद्युपदेशेन च ते कृतार्थो कृतार्थत्वाद्युना वदरिकाभमो गन्तु न शक्यते सपादशतवर्षरूपकाप्रतारमयांदासमयस्य सम्प्रति समाप्तीभूतत्वादतोऽधुना प्रपन्नममनुशाधिं मामिति यदि मां प्रार्थयसे तर्हीयमेव सम्प्रति ममाहिति मनसा मनसैव संलक्ष्य प्रकटमाह । गच्छेति । इ उद्वहेति त्वमन्वयसंज्ञत्वात् सर्वैव सर्वजनोत्सवप्रदो भवस्येवाधुना तु स्निग्धज्ञानवैराग्यादिस्वशक्तिप्रदानेनापि त्वे तत्रत्यजनोत्सवविशेषप्रदोऽप्यमयाकृत इति भावः ॥ ४१ ॥

इदं च स्मरत्कफालोकनेनैव अलकनन्दायाः विभूतं स्वयिदं तमशेषकलमं येन साः तेषास्ते ह्यधमिभिरिति तत्रमोकेरुद्वहस्य सर्ववैष्णवाग्रगण्यत्वाद्भाषणमिति पदमुपन्यस्तम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मत्तः सकाशात् यत् भक्तिज्ञानवैराग्यादिकमनुशिञ्चितं तत् एव विवेकं विवेकशेषम् अनुमायन् तत्रत्यधीनराशयमादीर्यैव पृच्छत इति शेषः मन्थयन्नित्युक्तत्वाच्चित्त्वादेव मन्थमो मन्थिष्येति प्रतिमासंवेत्तत्वं सर्वशक्तित्वादयस्तन्निरतस्तृका भवेति तत्समाधानयोग्यतायामाशीर्वादः कृतः ततश्च तिसृस्त्रिगुणात्मिका गतीरतिश्रयत्वात् मुनीन् गुणत्रयगतीरतिक्रान्तां कृत्वेत्यर्थः निष्पादितमदादेशो मा मेभ्यसि योगवत्त्वेन मयैवानेभ्यसागस्त्यमप्रेक्ष्य मत्समीपमगमिष्यसीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

हरिमेषसा प्रेम्णा मनो हरन्तो मेधा यस्य तेन अपक्रमे ततोऽपस्तिसमये अङ्गद्वयोऽपि प्रेममूलकशोकमोहविकल्पा विशिष्टोऽप्यदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ततश्च मत्पादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्तिं विभूतं अतिनिबन्धरूपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्नमस्कृत्य यद्यो अत्र गच्छेन्नपि तृतीयस्कन्धोपक्रमोक्तकथानुसारं पुनरपि परावृत्त्या भगवन्तमेकान्ते दद्यां खदिग्धमयान् पृष्ट्वा तदुत्तराभिगतसमस्तमगवृत्तिलातस्वसिद्धान्तो विप्रावितो मोहमहान्धकार इत्याधुक्ता पुनरपि तदाज्ञया यथाविति दृष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

विशालां वदरिकाभमं हरद्वैतोरेव गतिमगात् श्रारकां प्रति गमनमाप ॥ ४७ ॥

भूमिज्ञानवतम् ।

आनन्दसमुद्रो भगवन्नुक्तिर्योगस्तेन सम्भूतः सम्बन्धः धृतमेतत्
यः सच्छब्दो वा आसेव्य इवदपि सचित्वा वतते स विमुच्यते
इति किंवक्तव्यं तत्संगतं जगदपि विमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सर्वान्ते जगद्गुरुं प्रणमति । भवमयमिति । वेदेष्वः सारे उपजहे
उद्धृतवान् नन्वेत्ये मृतयो इत्यनकर्तारो वेदसारमुपजीहरे
सर्वान्ते दुर्गमस्य वेदस्य तात्पर्यं न सम्यगभिजानन्तीति न
तद्वाक्यं विश्वस्यते अथ भगवांस्तु न तथेत्याह ॥ निगममक्रुदिति ।
योहि सच्छब्दस्त्वस्य कर्ता स एव सत्त्वतिदुर्गमस्यापि तत्कार्यं
जानात्यवेति भावः । भूद्वयमिति वेदपुरोयानस्य मकरन्दमित्यर्थः
भूत्ववर्गान् अपाययत् अमकानसुरास्तु वेदयामसेति दृष्टान्ता
मिप्रोपेयाह । अमृतमुदाधितश्च उदधिसारमित्यर्थः । मोहिनीरूपेण
भूत्ववर्गान् देवानेव अपाययत् असुरास्तु प्रञ्चयामासेव तं
मोहोऽस्मि ॥ ४९ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षियर्वा भक्तचित्तसाम् ।

एकादशस्वर्गान्वितः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५० ॥

भूमिच्छुद्धिदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आदिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥

वसान- परिद्वानः ॥ ४२ ॥

द्वन्द्वमात्रायां शीतोष्णादिविषयाणां ॥ ४३ ॥

तिस्रस्त्रिगुणात्मिकाः गङ्गायते इति गतयः प्राकृताः भूम-
वस्ता अचिरादिमार्गातिप्रत्ययः प्रतिकम्ब मां मुक्तोपस्ट-
वमेवसि प्राप्स्यसि ॥ ४४ ॥

ससारं हरति मेधा वक्ष्य चर्यारीवन्नालुसका तेन श्रीकृ-
ष्णान् अपक्रमे निगमनसमये ॥ ४५ ॥

सुवृत्तजः स्निहो यस्मिन् तेन श्रीकृष्णान् यो विभो-
क्तस्मात्कातरौ भीतः कृच्छ्रमतिः सङ्कटं यथा तथा
ययौ ॥ ४६ ॥

विशालां बदरिकाधर्म गतः सन् अतिव्रज्य गतीञ्जिह्वो
ग्रामेयसीत्युपविष्टां गतिमंगात् ॥ ४७ ॥

आनन्दसमुद्रो वेदस्ततः सारांशेन सम्भूतम् एतच्छब्दो
वेदस्य जगत् यः कश्चित् जङ्गममात्रोऽपि विमुच्यते किमुनार्थि-
शिष्टो जन इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सर्वमुद्धवापोपदिष्टं भगवन्प्रोक्तं तत्सर्वं राजविं प्रत्युपदिष्टाय
सर्ववैकन्य सर्वोपास्यं सर्वोपकारिणं श्रीकृष्णं श्रीशुकः
प्रणमति । भवमयमिति । अद्वैतं पुन्यं नतोऽस्मि तं तु बहवः पुरुषाः
सन्ति तत्र कस्तव्यमिमेतः इत्यत आह ॥ तद्वैकन्यं सर्ववैकन्यं सर्व-
वैकन्यमित्यर्थः । सर्वेश्वरत्वमाह । आद्यमिति । परमकारणमित्यर्थः
कारणं तु द्वैयमिति श्रुतेः तमेव प्रकटमाह कृष्णसहस्रमिति-
कृष्ण एव परो देवस्तं व्यावेदिति श्रुते मत्तः परतरं नान्य-
दिति श्रीशुक्रोक्तं तस्यैव सर्वकारणत्वमुपपादयन् सुवृत्त-
शुचिद्वितकारित्वं दर्शयति । निगमकृदिति । यः सुवृत्ताविनिर्वाहकं
निगममपि य एव कृतवान् "अस्यमदतो मृतस्य निश्चिन्तयमेव
सहस्रवत्" इत्यादिभूतेः एतावता निगमस्य निश्चयं न गतम् प्रष्टु-

प्तोत्थितस्यायेन तत्रित्यतासिद्धेः सर्वकारणत्वं न्यतः जिज्ञास्य
तास्तीति बोध्यं "जन्मावश्यं मृत" इति जिज्ञासुल्लङ्घनोक्तः भवमय-
मित्यत्र द्वैक्यम् यः सुवृत्तयां सर्वं जन्ममरणवक्ष्यात्संसारमप-
हृतं आनन्दविज्ञानसारं ज्ञानं सर्वकारणत्वं सत्किपरमात्मविषयकं
विज्ञानं तद्वृत्तगताचिदचित्पदायैविवक्ष्यकं विविधं ज्ञानं तयो-
र्विस्तरतो निगमप्रोक्तयोः सारम् आधुनिकशब्दां वारयति । निग-
मसारमुपजहे उद्धृतवान् सुवृत्तयां भवमपहृतमुद्धृतवित्तिज्ञा-
नमुपजहे तदुभयं मूलवर्णानुभयविधान् यथावयमपावयन्
तमिति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

इति भूमिज्ञानवते महापुराणे एकादशस्वर्गोऽथ

भूमिच्छुद्धिदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकान्विष्टाव्याचार्यप्रकाशः ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

श्री भगवान् बोले है उद्धव ! मैं तुमको ब्रह्मा देता हूँ
सो तुम मेरे निवास बदरी का धर्म को जानो उहाँ पर
मेरे चरण के जब श्री गङ्गाजी के स्नान आचमनादिकों
से पवित्र हो जाओगे ॥ ४१ ॥

वहाँ प्रलोक नन्दा नामक गङ्गा के दर्शन के होने
मात्र से सब प्राणों के नष्ट हो जाने से निर्मल हो जाओगे
फिर उहाँ पर वृद्ध के वकला को बल बनाकर पहरेना
जङ्गली कन्द मूलादिकों का भोजन करना सब संसारी
देह सुखों की इच्छा को छोड़ देना ॥ ४२ ॥

शीत उष्ण आदिक इन्द्रियों के द्वेष विषयों का सहन
करना सुन्दर शीत समाध को चारणा करना बाहेर
भीतर की दोनों प्रकार की इन्द्रियों को नियन्त्रण करके
रखना शान्त चित्त होकर रहना चित्त को सावधान
रखना बुद्धि से शास्त्र ज्ञान तथा बहुमत्र ज्ञान योग शक्ति
से जो ज्ञान तिससे संयुक्त रहना ॥ ४३ ॥

मेरे से जो कुछ ज्ञान तुमने सीखा है तिस ज्ञान को
एकान्त में शुद्ध भाव से विचार करते रहना फिर मेरे
में वाणी तथा चित्त इनके सहित सब इन्द्रियों की
वृत्तियों को अर्पण कर देना इस प्रकार से मेरे ही धर्म
में निरत होजाना इस प्रकार के अनुष्ठान करके रहने से
फिर तुम सर्व गुण राजो गुण तमो गुण तीन गुणों के
फल से जो लोक मिलते हैं तिनको न जाकर निर्गुण
मेरे धर्म को प्राप्त हो जाओगे ॥ ४४ ॥

श्रीशुकदेव जी बोले सब संसार के सब दुःखों के
हरण करने की जो बुद्धि तिस के समर्थ श्री कृष्ण
भगवान् के ऐसे कहने से उद्धवजी ने श्री कृष्ण सब की
प्रवृत्तिगता किन्ना फिर चरणों में गिर कर के चरणों में गिर-
रख कर आधुसो के समूह से चरणों का अभिषेक करा
दिया और अत्यन्त मधीरन हो गये यद्यपि रागद्वेषादि के
मेखों से रहित थे तथापि श्रीकृष्ण चरणों को छोड़ कर जाने
में दुःखित हो गये ॥ ४५ ॥

माया टीका ।

कभी भी नहीं छोड़ सकने योग स्नेह से विभोरा होना जान कर दुःखित हो गये श्रीकृष्ण के संग को छोड़ कर रहने की असमर्थ होने से कातर हो गये तब कृपा कर के भगवान् ने अपने चरण कमल की ओर पादुका डाली उनको मस्तक में धारण कर के बारंबार खींच खींच कर लमकार कर कर के किसी तरह से वड़े कष्ट से गये ॥ ४६ ॥

तिस के अनन्तर उन श्रीकृष्ण जी को अपने हृदय में स्थान से हटाएन कर के वे महाभाग वत उद्धव जी वल्ली विशाखापुरी को गये वहां जा कर जगत् के निहंत एक एक बन्धु श्रीकृष्णजी ने जो कहा था तिस अनुष्ठान को कर के निवास कर के मन्त्र मे भगवान् की परम-गती को प्राप्त हो गये ॥ ४७ ॥

जो कोई पुरुष आनन्द समुद्र को मन्थन कर के श्री हरि कृष्णचन्द्र के लिये हुये ज्ञान रूप समुत्त जिस को कि भी उद्धव भागवत के अर्थ जो श्रीकृष्ण सब योगों से द्वारा चरण मे से दित है तिनने कहा है इस को जो अदोष भक्षण करे तो सब ही संसारी मुक्त हो जावे ॥ ४८ ॥

- सब संसार के भय के दूर करने के वास्ते साक्षात् देखों के धनाने वाले भगवान् ने भ्रमर की नाई ज्ञान विज्ञान रूपी इस वेदसार का उद्धार किया है और मोहिनी रूप मे समुद्र में से समुत्त को निकाल कर भूलों को पित्राया है आद्य पुरुष भेष्ट उन श्री कृष्णचन्द्र को मैं लमकार करता हूँ ॥ ४९ ॥

इति श्री भागवत एकादश स्कन्ध उत्तीस में अध्याय की

माया टीका समाप्त ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोत्तिसोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

ततो महाभागवत् उद्धवे निर्गते वनसः ।

दासवत्प्रां किमकरोद्भगवान् भूतभावन ॥ १ ॥

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादववर्षभः ।

प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ २ ॥

प्रत्याकष्टुं नयनमवला यत्र लग्नं न शैकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत् सतामात्मलघ्नम् ।

यच्छीर्वाचां जनयति रतिं किं नु मानं कवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्गुणि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ ३ ॥

। ऋषिरुवाच ।

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान् ।

दृष्ट्वाऽऽसीनान् सुधर्माणां कृष्णाः प्राह यदूनिदम् ॥ ४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमावायं दीपिका ।

त्रिंशोऽध्यायः प्रागुपाधिपतमौ सख्यल्लभतो हरिः ।

स्वधाम गन्तुमन्विच्छन् सज्जहार निजं कुक्षम् ॥

विरागाय पुराघोरमुपचितं हि मौसलम् ।

कथामसाने तत्रैव त्रिशोऽपि परिपुच्छति ॥

तत इति त्रिभिः ॥ १ ॥

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे कुले सति अयं भावः भगवति नाहि
शापः प्रमथति यादवत्वानुकरणाच्च सोऽपि कथञ्चिन्मांसः अतः
किमकरोदिति । तदेतदुक्तं कथमत्यजदिति । सर्वनेत्राणामिति ।
सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् ॥ २ ॥

तत्प्रपञ्चयति । प्रत्याकष्टुमिति । यस्मिन् रूपे लग्नं नयने
प्रत्याकष्टुं पुरावर्तयितुमवला न शैकुः यच्च कर्णाविष्टं कर्णो-
न्ध्रेण मविष्टं सत् सतामात्मनि लग्नं स्निहितमिव तिष्ठति । ततो
न निमज्जति । यस्य भीः शोभा सङ्गीर्त्यमाना कवीनां वाचां
रतिमुत्साहविशेषं जनयति । तेषां मानं जगत्पूज्यतां जनय-
तीति किन्तु शक्यम् यच्च जिष्णोर्गुणस्य स्थे
स्थितं दृष्ट्वा युधि मुतास्तत्साऽयं साकृत्समीयुः प्राप्तास्तत्केन
रूपेणात्यजदित्यन्वयः ॥ ३ ॥

दिवि सूर्यपरिवेष्टादीन् भुवि सूक्ष्मादीन्तरिक्षे विंदा-
दादीन् महोत्पातान् स्वधमोत्पादितत्वाद्यैर्बुधप्रतीकारात् ॥ ४ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता—

दीपिकादीपिनी टिप्पणी

सज्जहार संहारमुद्रास्तत्कालेऽपि तवात् । उपलब्धमुपकान्तिम् ।
तत्रैव मौसलं यत्र ॥ १ ॥

इलोकद्वयोक्तप्रवृत्तस्य उग्राधायमाह । अयं भाव इति । कथ-
मत्यजत् । वस्तुतस्तु नात्यजदेव किन्तु शौकिकदृष्ट्या मांसि-
कचारित्रं किमप्यकरोदेव तदूनीत्यर्थः ॥ २ ॥

तततोः सर्वेन्द्रियप्रेष्ठत्वं प्रपञ्चयति त्यागासम्भवे हेतुमि-
धानेन विस्तारयति अवला अत्र गोऽयः । गोपीनां परमानन्द
आसीद्गोविन्ददर्शने । अयं युगशतमिव यासां येन विना
मधेद्विद्यादिभिस्तासामेव तथा प्रसिद्धेः । तदूयं कथमन्यथा
स्वात् प्रणयरसनया घृताङ्गुपञ्च इत्यादि विरोधादित्येको
हेतुः । सतामात्मामगुरुणां भवदादीनामात्मनि ब्रह्मान-
न्दानिमग्नैः मनसि इति तस्यागे सम्भवति चित्तं ब्रह्मसुख-
रूपं नैवोत्तिष्ठेत् कर्हिचिदिति न्यायेन तत् उत्थायाच्च चित्तं
न लग्नं स्यादिति द्वितीयो हेतुः कौर्यमाना इत्यथाद्व्याहृतं
किन्तु मानमित्येव पाठः अग्रे तथा उपाख्यानान् । कवीनां
व्यासादीनामित्यन्वयात् तेषां तत्त्वदर्शनेऽपि तत्त्व-
इति तृतीयो हेतुः । सर्वतोऽपि गरिष्ठं तुरीयं हेतुमाह । यच्च
जिष्णोर्गुणमित्यादिना तत्साम्यस्य मत्स्येवया प्रतीतिं ते
साहोदयादित्युच्यते । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्य-
काविविच्छन्तिमित्यादिनाऽकाविविच्छन्तत्वाभियानात् तदूयम्

श्रीशारंगमण्डासगोत्रामिविरजिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तथाहं कथं सम्भाव्येते इति कथमत्यजादिति तद्विचारः
तदुत्तरमात्रेण केनापि रहस्येन भाष्यमिति भावः ॥ ३ ॥

मुनिरपि तथैवाङ्गीकृत्य भाषाविश्लेषितमेव वर्णयति । विवी-
क्षादिना ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-२ ॥

यच्छीर्यस्य वपुषः कान्तिः तामत्यजतः पूर्ववत्त्वयः ॥ ३-२५ ॥

श्रीमद्भारतव्यासकृतमहाभारतचरित्रका ।

नमस्कृत्य यथाभिर्युक्तं तदनन्तरं तत्तत्तुल्यं पृच्छति राजा
तत्र इति श्रियः । धनं चरित्रकाभ्रमं प्रति निर्गतं सात तत्तत्तद-
नन्तरं भगवान् भूतमाधनः भूतानि भाषयत्युत्पादयतीति
तथा जगत्कारणभूतः अनेन स्वकुलं समुत्पाद्य कथं तत्तद्वर्तमान-
निति प्रश्नाशयः ॥ १ ॥

प्रश्नं तत्तद्वत्त्वं ब्रह्मापेक्षेन विप्रशयेन उपसंख्ये उपद्रुते सत्यपि
सर्वनेत्राणां प्रेयसी प्रियतमा स्वतन्त्रं कथमत्यजतः किमत्र
तस्यायः किञ्चा तया युक्तं एव अपदमभिजगादिति प्रश्नाशयः
सर्वनेत्राणां भित्तिनिद्रयमात्रोपलक्षणम् ॥ २ ॥

तद्वत् प्रपञ्चयति । प्रत्याकृष्टमिति । अवलाः श्रियः यत्र वपुषि
वपुः त्वयं प्रत्याकृष्टं प्रत्याकृष्टं न शक्नुते प्रवृत्तुः यच्च अवग-
द्यास कथारम्भे प्रविष्टं सतामारममि हृदये लग्नं लिखितामिव
निष्ठाति ततो न सरति न निर्गच्छति यच्छीर्यस्य वपुषः श्रीः
शोभा कीर्त्यमाना कवीनां वाचा रति जनयति यच्च यद्वे
जिष्णोर्जुनस्य रथगतं हृष्टा इतास्तरसाक्ष्यं तत्साहस्यं
प्रापुः ॥ ३ ॥

तावत्स्वकुलसंसारप्रकारे वक्तुं प्रवर्तते । विवीक्षादिना ।
सुखमायां सुभाषामासीनाम्बुनिह वक्ष्यमाणमाह ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारतव्यासकृतमहाभारतचरित्रका ।

भगवतो भाषालक्षणादहं प्रकटयितुं वाक्यानां मित्यो
मथनिमित्तानिधनं सज्जनज्जोऽनुरागजननाय चतुर्भुजत्वमभिजग-
पसंशुभयार्थं तु जेतममोभोदनाय त्रिसंख्येयप्रकारविशेषादहं
तत्त्वार्थदानमित्येतासर्वमस्मिज्जगत्तु वक्ति । तत्रादौ मरीचिकप्र-
सन्नकारे सत्यवत्त्वमेव प्राप्तिवार्ता द्वारकायाः निमित्तं प्रमास-
प्रयागा तीर्थस्नानपूर्वकं विप्रविपूजनं च वक्ति । ततो महाभा-
गवत् इत्यादिना ॥ १ ॥

अत्यजतः प्रतिरतिशये वर्तते-

अतिः स्वाधिकायां कौ प्रशंसामागतिकमे ।
इति वाक्यः भजद्वय इति धातोर्भूतार्थात् अनेनोक्तं प्रत्य-
हरत् ॥ २ ॥

प्राकृतकपवत् अप्राकृतकं च दिव्यं लक्ष्मणयोग्यं स्त्रामैक-
त्वेन सतां भ्रष्टागमनोप्रोचरत्वात् साकृत्पुनिकदत्वाच्चोति भावे-
नाह । प्रत्याकृष्टमिति । अवला यत्र यस्मिन् हरेरङ्गे मयी नयनं
प्रत्याकृष्टं तत् भूतं तत् शुकः सतां कथाविष्टमात्मवर्णं मनो
मान्दरं यद्यथाः कसत्तत्त्वादिवक्ष्यं न सरति कथाविर्नाप-
सरति ततो यत्सतामिति केचित्पठन्ति यद्वपुः च यच्छीवाक्यं
यस्य श्रीमद्भक्तं मनः कथायोरति निर्गुलसुखं जनयति
कराति वा भीवाचामिति पाठे लक्ष्मणा वक्षसां रति जनयति
भोदयामिति शेषः यच्च किंतीयोऽतिशय इतिस्मृतात् सुखपूर्व-
कविनाम्बु यामानुसारि च इव सर्वस्मिन्मुक्तार्थं मानं भवति
कौ तु मान इति पाठे दहः कः सुखारमकः कवीनां मानानुसारीत्यर्थः
यच्च युधि भारताख्ये जिष्णोर्जुनभूतेर्जुनस्य रथगतं हृष्टा
तरसाक्ष्यं तस्य स्वरूपस्य निर्दोषत्वादिवक्ष्यं सांख्यमीश्वरापुः
मीमांसकः इति शेषः इत्यतः एतादृशं रूपं कथमाहस्यं
त्यक्तमः ॥ ३ ॥

राक्षा पृष्टः शुक्राश्वाह । विवृति ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारतव्यासकृतमहाभारतचरित्रका ।

कथमत्यजतः साकृत्पुनिकदत्तः । इति खडाहमपि स्पष्टीकृतं तच्च
इति सर्वनेत्राणां प्रेयसीमिति सर्वनेत्राणामप्येव परमानन्द-
त्वादित्यर्थः । सर्वपदेनास्मादमात्रस्योऽपि गृह्यते ॥ १ ॥ २ ॥

स्वारासङ्गमेव पुनर्हेतुनाह । प्रत्याकृष्टमिति । अवलाः सर्वमन्त्र-
वृत्तव्यापनीयप्रसवस्याः श्रीगोप्यो यत्र लग्नं त्वयं प्रत्याकृष्टं न-
शेकुरिति तद्वपुः कथमत्यजतः कर्तुं शक्येन प्रयासरसतया भूता-
ङ्गं प्रपञ्चं इति विशेषात् तस्याभिप्रायेणैवाह । कथाविष्टमिति ।
सतां भवदीयानामास्मादमाशिरोगीनां भागवत्परमहंसानां
किञ्च यच्छीरिति कवीनां तादृशानामेव श्रीकृष्णप्रेषणादी-
नामिति विशेषतश्चायं हेतुरित्याह । हृष्टमिति-

मत्सेवया प्रतीतं ते साख्योपमादिवत्तुल्यम् ।

नच्छन्ति सवया पूर्णाः कृतोऽन्यत्वात्विश्रुतसं ॥

इत्यादिवायेन यस्य साख्यमप्यकालविश्रुतं तस्य वा कथ-
मत्यजतः सम्भाव्यते । भावः ॥ ३ ॥

अथ तथैवाङ्गीकृत्युपगम्य केवलं तेन प्रपञ्चितमेव वर्णयति । विवी-
क्षादिना ॥ ४-५ ॥

श्रीमद्भारतव्यासकृतमहाभारतचरित्रका ।

केचनपि यद्वैख्ये प्रमासं मापितान् प्रभु-

सहस्यं स्त्रीं प्रस्थाप्य वैकुण्ठं स्थापितं जगत् ॥

प्रकाशपेन उपसंख्ये उपसंहृते सति सर्वेषां नेत्राणां
मर्त्यस्य महावैवस्यापि नेत्राणां प्रेयसीमितिप्रियां तत्तु कथमत्य-
जतः कथाविष्टमिति मते यत्तस्य तत्तुत्यामः भूयते तत्तु कथं
सर्वमविवक्ष्यते । तत्ततोः सत्त्वितान्प्रकारेण तस्यासासम्भवात्
विप्रः खलु विपत्तं स्त्रीं कथं स्वज्ञेयिष्यते विप्रस्य नैव
स्वज्ञेयिष्यते इत्यतः प्रष्टुं तद्विशेषणे हि विभिनिषेधो विशेषण-
मुपसंक्रामतः सति विशेष्ये वाच्य इतिस्मादेन तत्तुमिति विशेष्यपदं

श्रीभगवानुवाच ।

एते घोरा महोत्पाता हर्षिता यमकेतवः ।

मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शंखो द्वारं व्रजन्विव्रतः ।

वयं प्रभातं यास्यामात्रं प्रत्यक्सरस्वती ॥ ६ ॥

तत्रा भिषिष्य शुचय उपोष्य सुतमाहिताः ।

देवताः पूजयिष्यामः स्रपनालपनाईणैः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवानुवाच ।

धर्मात् प्रेयसीमिति विशेषणपदे एवाग्नितस्त्वार्गोऽयं द्वेयः
सज्ज्वलकलशश्च पाण्डुरस्यजतीत्युक्ते भारवहनभ्रमसिद्धि-
कृतस्य कलशस्य ग्रहणं यथा प्रतीयते इति ॥ १ ॥ २ ॥

ततोऽस्वागोऽनुपपत्तिर्दृश्यते । प्रत्याकृष्टमिति । यत्र वपुषि
लग्नं नयनं प्रत्याकृष्टं परावर्त्तयितुम् अवधारितस्त्वप्रवश्यो
रुक्मिण्यथा न शोकः यच्च कर्णाविष्टं भवणद्वारा कर्णरश्मे
प्रविष्टं सतां भवद्विधानामात्मारामाद्यामात्मनि चर्त्तं विस्मितमिव
तिष्ठति ततो न सरति यस्य भीः शोभा वक्ष्यमाना कर्णाणां
स्वासादीनां वाचां रतिमुदवांसविशेषं सञ्जनयति यच्च जिह्वो-
रर्जुन्यै रघनतं युधि हृष्टां साम्प्रमीयुः सायुज्यं प्राप्ताः अत
स्तद्वपुर्गुणातीतं साक्षाद्ब्रह्मैव भवेत् न हि गुणमयस्तुदर्थनेन
सायुज्यं भवेत् अत एव अतिमिहकम् —

मिथुनमकम्भनोऽहदयोगयुजो वृद्धिं यन्मुनय

उपासते तद्वदोऽपि ययुः स्मरन्त्यात् ॥

इति नापि गुणमयं सतामात्मारामाद्यामात्मलग्नं तिष्ठत् नापि
निरवप्रेयस्यो लक्ष्म्याद्याहृदिनीशकयः प्राकृते सत्त्वासंज्ञित
लक्ष्म्यादुपस्वार्गं वक्ष्यन्तो मुनयस्तन्माधामोऽहता एवेति ॥ ३-४ ॥

श्रीमदशुक्रदेवकृतीसंज्ञान्तप्रदीपः ।

विशेषाध्याये यादवानां परलोकगगनं निरुद्धते उद्धवगमनात्-
पुनरं भगवान् किङ्कृतवानिति पृच्छति । तत इति द्वात्रिंशत् ॥
उद्धवे निगते सति द्वात्रिंशत् साङ्ख्यरत्नायं भगवान्सर्वं कर्तुं
क्षमयः किमकरोत् ॥ १ ॥

अथवा साङ्ख्यरत्नायपि सामान्यमुनिजनशपिनेष्टतरेणोपसं-
सृष्टे साङ्ख्ये सति तत्र शरीरवाप्रियतया सर्वज्ञेयायां सर्वक-
र्त्तव्यानां प्रेयसी वक्ष्य पृथिवीशरीरमिति श्रुतेः भूलोकम् द्वार-
वतीं बालजद्विषयः तत्परित्यागप्रकारं पृच्छति । कथमिति । केन
प्रकारेणात्यजत् ॥ २ ॥

अनिवार्यमौ सखप्रसङ्गमवधार्य कदवायापदं श्रीकृष्णकृपं
त्रिकाविकानां भक्तानां द्यौनज्ज्ञानवर्णनादिविषये परममङ्गलं
निरत्य साक्षाद्विक कास्वर्गदिगुणगयाजङ्कृतं स्तोति । प्रत्याकृ-
ष्टमिति । भवकाः श्रीकृष्णप्रियाः यत्र यस्मिन् श्रीकृष्णरूपे

अत्यन्तं शास्त्रप्रवणद्वारा कर्णाविष्टं भवति सतां सुरीणां मात्म-
लग्नं सत ततः न सरति सदा पश्यन्ति सूर्य इति
श्रुतेः आत्मनः ज्ञातुः ध्येयस्य श्रीकृष्णरूपस्य च निरव-
त्पात कर्णाणां कान्तदर्शनां सत्पुण्डरीकनयनामित्रादीनां मन्त्रा-
याप्रवीणां च तन्ममात्मात्मलग्नं भवत्विति शेषः ॥ ३ ॥

उत्तरमाह । विधिं मूर्त्यपविष्यादीन् भुवि भूकम्पादीन् अन्तरिक्षे
दिग्बाह्यादीन् महोत्पातात् हृष्टा इह वक्ष्यमाणां द्वारकापरिषा-
गादिकम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

महाराज परीक्षित जी बोले तदनन्तर महा मागवत उद्धवजी
जब बनको चले गये तब सब भूतों के पावन करनेवाले भगवान् ने
कथा किया ॥ १ ॥

जब अपने कुल ब्राह्मणों के शाय से युक्त हो गया तब बोधों
के प्रति भगवान् ने सब संसारियों के नेत्रों की प्रिय अपनी मूर्ति
को कैसे स्थापन किया ॥ २ ॥

जिस मूर्ति में छगे हुये नयनों को सब संसार की स्त्री स्नेह
नहीं सकती रही जिस जा मूर्तिके गुणोंको कान के झुत्ता प्रवेश
होने से सब पुरुषों के मनमें लगजाने से उहां से निकलनी नहीं
है जिस मूर्ति की शोभा के वर्णन करने से कविजनों की वाणी
सब को आनन्दित कर देती है और उन कवियों के मान प्रतिष्ठा
का तो कहना ही क्या है भारत के युद्ध में अर्जुन के रथ पर जिस
मूर्ति का दर्शन कर के मरनेवाले उन्हीं कृष्णचन्द्र के देशवर्षों को
प्राप्त होमये उस मूर्ति को कैसे अन्तर्धान किया ॥ ३ ॥

श्री शुक्रदेव जी बोले द्वारका के मध्य में आकाश में सूर्य का
प्रखण्ड होना पृथ्वी में भूकम्पादि होता अन्तरिक्ष में दिशाओं का
बाह होना आदिक असंखुनों को देखकर सुधमां समा में बैठे
हुये बाहों को देखकर श्री कृष्णचन्द्र इस वचन को बोले ॥ ४ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रतमावापदीपिका ।

यमस्य केतवो ध्वजा एव मृत्युसूचका इत्यर्थः नीः
स्माभिः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणास्तु महाभागान् कृतस्वस्त्ययना वयम् ।

गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवद्भूमिभिः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी ॥ ८ ॥

अभिषिञ्च्य स्नात्वा ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाश्च तैः कृतशान्तिकाः सन्नो गवादिभिः पूजयि-
ष्यामः ॥ ८ ॥

श्रीभारमगदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रकटप्रकाशः प्रपञ्चाप्रपञ्चमिश्रत्वाद्वास्वत्यां प्रकटप्रकाश-
प्रकाशं अत्र तां स्थपितयुत्तयः नित्यलीलायामप्रकटप्रकाशाय
तस्यां स्थपितयुत्तयमिदं ॥ ५ ॥

अत्र मङ्गलानुक्त्यामपि जोषितमिति तद्योग्यस्थानमाह ।
स्तिप इति ॥ ६ ॥

तत्रानि युग्मकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारमगदासाचार्यकृतमावार्थचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । एत इति पञ्चभिः नाशहेतवः कुशलाशहेतवः अतोऽत्र
पुनः हेतुपुङ्गवाः । मुहूर्तमपि न स्थपय ॥ ५ ॥

तर्हि किं विधेयमित्यत आह । स्तिप इति । वृक्षा वालाश्च पुनः
शङ्काकार नाम चैत्रविशेषं अजन्तु वयं तु प्रभासं नाम चैत्रं
यास्यामः तद्विशिनष्टि । यत्र प्रत्यग्वाहिनी सरस्वती नदी समुद्रं
प्रविशतीति शेषः ॥ ६ ॥

तत्र गत्वा किं विधेयमित्यत्राह । तत्रेति । अभिषिञ्च्य स्नात्वा
शुचयः परिशुद्धाः चतुर्थ्यस्तपाठे तदयमभिषिञ्च्यत्यर्थः
स्नपनमभिषिञ्चनसंश्लेषणं चन्दनम् अदंशमन्थानि पूजोपकरणानि
कुसुमाद्वतादीनि तैः ॥ ७ ॥

तुष्ट्यापः प्रक्षालयाम् पूजयिष्याम इति समन्वयः तात्त्विक-
विनिष्टि । महाभागान् विद्याधिवृत्तवादिभिर्युक्तान् ततस्तैः कृत
स्वस्त्ययने शान्तिकर्म यथा तेषां गवादिभिस्तान् पूजयिष्यामः
गवादिदानैः सत्कारिष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भारवत्यां हृदयन्ते ॥ ५-११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतसंस्कृतसागरवर्धिनी ।

प्रपञ्चान्तरं भगवान् किञ्चित् पराभमशं कुरुष्वप्राप्तायां ताता ।
विश्वकृता मां मिलितुमागतानां लोकानां भव्यं एवाकाञ्चत-
मागत्य कविर्मां प्राधाञ्चत् प्रमा । भुवि मदधिकारः कदा भवि-
ष्यतीति मया कं मदलीलायमाप्यन्तरमेवातो मदन्तज्ञानचक्षुः ।

[१२०]

नस्तस्मिन् मया दत्ताधिकारः - कलिः पृथिव्यामाधिकारिभ्यति
किञ्च गन्धतारं संप्रति धर्मोऽयं कृतयुगतोऽप्याऽधिक्येन चतुष्पा-
देव वद्धं धर्मस्यास्येतादृशं प्रावर्त्य सति कलिः कथमधि-
कर्तुं शक्नुयात् तस्य हि पादैकशेषं धर्मं सत्त्ववाधिकार-
योग्यमिति नियमः नच निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति
न्यायेन मन्त्राकट्याभावे सति तादृशधर्मस्योपलब्धौ इति
वाक्यं सर्वजगत्प्रावर्त्या मन्त्राहाकोत्तिदंष्ट्राः सर्वत्रैव जागरुक-
त्वेनैव स्थितत्वात् किञ्च मदनुकूलप्रतिकूलतटस्थलोकानां
मध्यं प्रतिकूला मया सहृदा एव सांपते रामावतारयोगेव सर्व-
लोकसमन्तमेव स्वयामवाप्तमिः - सादं वैकुण्ठारोहणे सति
मनुकूला द्विशुणितभक्तयो भविष्यन्ति मन्त्रनुकूलास्तु परमोक्त-
गुणान्तः शतशुणितप्रमाणस्तदृश्या अपि परमाश्चर्यदर्शनेन
भक्ता भविष्यन्तीति धर्मः प्रत्युक्तं वेदितव्यं एव कथं कलिः प्रभुता-
वेतोऽपि सम्भाव्यस्तस्मात्तस्मात्सद्भावनायैमधर्ममते केनापि प्रका-
रयोगोत्थापयिष्यामि तत्रायं प्रकारः स्त्रीलीलापरिकरैरेतुमि-
सह द्वारवत्यामेव वयास्थितमव विराजिष्य किन्तु मायावि-
कसंवेलाकचक्षुर्भवेतिरोभूयैव तथा प्रद्युम्नशास्त्रादिषु भाषि-
त्यपरिकरेषु तत्तद्विभूतया यो देवाः कल्पकार्तिकयादयः
प्रधाशता वसन्ते तानिव योगबलेन तच्छेदतोऽप्राक्षितमेव निष्काश्य
प्रद्युम्नादित्येनैवामिमन्त्रमानान् सर्वलोकलोचनेष्वपि तथैव
भातान् कृत्वा तैरप्येव द्वारकावासिजनैः सादं प्रभासं
गत्वा दानध्यानमधुपानादिकं कारयित्वा तानाधिकारिकम-
कान् स्रज्जाधिकारेषु स्त्रगं एव प्रस्थाप्य तदर्थैर्द्वारकावासिजनैः
सह दाशरथिस्वरूप इव वैकुण्ठं प्रस्थाप्ये किन्तु लोकलोचनेषु
मायादोषं प्रवेष्ट्यैव येन लोका एव मन्त्रवन्तं द्वारवत्याः स्रज-
शास्त्रादिकस्य सर्वे मनुकूलाः प्रभासं गत्वा मन्त्रशापप्रस्ता
मधु पीत्वा मत्ताः परस्परं प्रहृता विहास्तत्यजुः परमेश्वरोऽपि
स रामस्त्वक्तमानुषदेह एव स्वधामासीदतस्यामनुष्यशरीरमि-
दमनित्यं मायिकमित्यक्तं वदित्यन्ति मन्मानुषशरीरावज्ञा हि
महापराधं एव यदुक्तं मयैव भवजानन्ति मां मूढा मानुषी
तनुमाभितमिति तत्फलमप्युक्तं मोघाशा मोघाकर्मोघो मोघज्ञाना
विचेतसः । राज्ञीभीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहनीं भिता हात
अथैव याद नै भक्तास्तदामोघाशाः स्युर्मत्प्राप्याशास्तेषां मोघा
याद ते कर्मास्तदा मोघकर्मोघास्तेषां स्वर्गो न भवेत् पादं
ते ज्ञानिनस्तदा भाग्यज्ञानास्तेषां मोक्षो न भवेदिति यतस्ते
राक्षसीमिति भ्रान्तेतु परमेश्वरयोगेपि गृहीतस्य सर्वस्यापि
शरीरस्य दृश्यत्वादानत्यत्वेमेव दिव्यमानुषदेहयोश्चिरन्तरेणा-
श्चिरन्तरेणाप्यमेव भेद इत्यपरेतु यथैव कुरुक्षेत्रे निपातित-
स्तथैव सख्यमश एव कुरुक्षेत्रे प्रभासं निपातितस्य मन्त्रावज्ञमा-
निबुज्जनकुम्भेन भवगणजल्पनानुमोदनप्रचारयोगेमेः सद्य एव पादै-
कशेषो भाषिष्यति यथा धवलोज्ज्वलमपि शङ्खं पिप्पलादिदोषो-
पहृतसत्त्वेषां मलिनं पीतमवः पद्मान्नं तथैव सखिदानन्दम-
यीमपि माञ्जरीपुष्पलीलां मायादोषोपहृतचित्तचक्षुषः प्रद्युम्नाद-

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वपरिकरसिद्धिर्नभेदहत्यागकर्मण्यविमर्हिषीवन्निद्रेवशादिवुर-
वस्थामयी प्राकृतीमेव द्रष्टव्यं निश्चयान्ति च न केवलं प्राकृताः
किन्तु मादृच्छावशादजुनादयोऽपि तथैव वैशंपायनपरा-
शरादयो मृतयोऽपि स्मरन्तितासु नगण्ययुगपि कलिप्रावच्यपर-
म्परासिद्धयै कलौ जनिष्यमाणेन शङ्करेण मङ्गकेनापि
वेदान्तमास्यं तथा प्रपञ्चयिष्येत यथा तच्छास्त्रमधीत्याधीत्य
सूक्ष्मो यः कारणापाधिर्मायाव्योऽनेकशक्तिमान् स एव भग-
वद्देव इति भाष्यकृतां मतमिति हतव्ययो वशाव्यास्यन्ते
इति विमर्शः महात्पातानुराद्य सञ्जडसम्भ्रममाह । एते घोरा-
इति । तत्रात्र भगवतो नैष्ठिक्यमाशङ्कनीयं तद्वक्तव्यं लोकानां
प्राचीनपुरहृष्टविपाकसमय एव स तत्सङ्गततप्यप्रादुर्भावको
मवेद्भगवदिच्छा तु सदसत्कर्मोद्धांशपि निमित्तमस्त्वेषान्यथा
बुद्धयवतारस्यापि तैष्ठिक्य प्रसज्य भगवता तु स्वमकजन-
सिद्धयद्वाराकरणार्थं स्वकीयात्स्वसिद्धान्तमुख्यं प्रत्युक्तमेव
यदुक्तमुख्येनैव ।

इत्येवमितहादायं मह्यं स भगवान् परः ।

आदिदेशारविन्दोऽस्मि आत्मनः परमा स्थितिम् ॥

इति आत्मनः स्वस्य स्थितिं व्यवसितं लीलापरि-
पटी च द्वारकादिभामनित्यवाचं चेति तत्रार्थः अत एवान्त-
र्धानलीलात्स्वं चाकम् -

प्रद्वयोत्तमतपसामावितुसद्वानृणां ।

आदायान्तरथायस्तु स्त्रीविवेकाकलोचनामिति ॥

लीकानां लोचनानि निम्नानि यत्र तादृश विम्बं स्वदेहमादाये-
वान्तरथादिना तत्रार्थः तत्र विम्बपदस्यार्थान्तरं कल्प्यं यत-
स्तत्तुत्तरश्लोकेषु यन्मन्त्रलीलापयिकामिति मङ्गलसूत्रोपेतराजसूत्रे
इत्यादिषु अपुस्तित्वार्थो ह्यः अत एव कृष्णायुगमिनिर्लोच
इति कृष्णान्तर्धानस्य सूर्योत्तमयेनोपमा आयादीवापहत
लक्ष्मणः कुमरमावलम्बित्वे इत्यपि तेनैवोक्तम् -

देवस्य मायया स्पृष्टं ये चान्वदसदाभिताः ।

आस्यने धीर्न तदाकथैरामन्युत्तमनो हरो ॥

इति ये सायादौषोपहतलक्ष्मणः ये च वहिर्मुखाः मन्वदसरक-
मेवाकुमरमाभितास्तेषां वाक्यैः कृष्णो देहं तस्याजेति कृष्णः
स्वकृतजन्मफलं प्राप्सति सायणोर्ध्वेन आस्यति कस्य आत्मनि
हरो भगवति उत्तमनो निश्चिन्तितश्च भक्तजनस्येति तत्रार्थः
अथ भगवतो विग्रहनामधामगुणलीलापरिकराणां निस्वरूपे प्रमा-
स्यानि गोविन्द साध्विज्ञानव्यग्रहं बुद्धावनसुरभूदहत्तया-
सीनं सततं समरुहगोऽहं परमया स्तुत्या तोषयापीति गोपालना-
थनी श्रुतिः तथा वासुदेवः संप्रपन्नाः प्रवृत्तौ अनिरुद्धोऽहं
मत्स्यः कुर्मो घराहो नरसिंहो धामतो रामो रामो रामः कृष्णो
बुद्धः कलिकरुदे यतवाहं महत्तयादममितोऽहमनन्तोऽहं मेवैते
जायन्ते वैद्येने श्रियन्ते नैषामज्ञानवदयो न मुक्तिः सर्वं एव
ह्येत पूर्णां प्रकृतं प्रमृताः परमाः परमानन्दाः इति माध्वमाध्य-
प्रमाश्रिता श्रुतिः निर्वोपपुण्यगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चयना-
मकशरीरगुणश्च इति भानवमात्रमुखमादसरोरुहादिश्रुतिं ध्यात
विन्दुपानिषत् सद्रूपमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितं स्वप्न-
संविज्ञानम् मत्तया ज्ञानाति चाभ्यस्यमिति वासुदेवोपनिषत् ब्रह्म-

ब्रजजनानन्दो साविज्ञानव्यग्रह इति ब्रह्माण्डपुराणं सर्वे निष्ठाः
शाश्वताश्च वेदास्तस्य परमात्मनोऽहोपादानरहिताः नैव प्रकृति जाः
कालादिति महावासाह युग युगे विष्णुस्त्वादिभूतिमास्याय
सिद्धं परिपाति दुष्टहेति नारसिंहं वा वीर्यं भौतिकं
देहं कृष्णस्य परमात्मनः । स सर्वस्यादिहोपायः भौतस्मा-
तविज्ञानतः । मुखं तस्य विद्योक्त्यापि सर्वेषु स्तानमाचरे-
दिति बुद्धद्वैतव्यञ्जनं भूतसंघसस्याजो वेदोस्यपरमात्मनोऽहोपादान-
तांशोऽमृतवपुरिति महाभारतम् प्रमृतं मरणवर्जितं अपुण्यस्योति
तत्रभीशङ्कुराचार्यव्याख्या च प्रसिद्धा शब्दं ब्रह्म दृष्टव्यमिति
यत्तद्रूपमिति विभूषणाद्युपैरव्यक्तचिद्रूपकमधारयादिभूति
वक्ष्य प्रकृतं यथेति सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रकरसमृतय इति
स्वच्छामयस्य नतु भूतमयस्येति त्वय्येष विन्यसुखबोधतनामिति
श्रीभागवतं ज्ञेति नाम्नां नित्यत्वे भास्यं जानन्तो नामचिद्वि-
विकनेति श्रौतमन्त्रः बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य
ते इति वर्तमानदिदेशश्च यस्तु प्रतामरूपप्रायं भगवान्
हरिरीश्वरः सकलं स चो वेदः स्मृतिमिथा-
भिधीयत इति पाश्चादिवचनं तत्र वासुदेवाध्यात्मवाक्यमेव
समाधायकं यथा अप्रसिक्तस्तद्गुणानामनामासौ मकीर्तितः
अप्राकृतत्वाद्रूपस्याप्यरूपोऽवाबुद्धीर्येतोऽसम्बन्धेन प्रधानस्य हरे-
नोत्थय कर्तुना । प्रकृतैरमृतः प्राहुः पुराणं तं पुराविह इति
एवमुपासकानां सिध्यर्थं ब्रह्मणा रूपकल्पनेति अत्र रूपं मूर्तिः
शैवी हारमयी खोदमयी वा तस्य कल्पना रामकृष्णधा-
कारत्वेन निर्माणमिति तत्रार्थो ज्ञेय इति
धाम्नां नित्यत्वे तासां मध्यं साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी हीनं गोपीध-
तापनी श्रुतिः नित्यां मे मथुरां त्रास्य पूर्णं आराधनीं तथेति
पाशं धनं बुद्धावनं तथेत्यपि किञ्चित्पाठः गुणानां नित्यत्वे इमे
चान्ये च भगवन्निष्ठा यत्र महागुणाः । प्राश्यां अहर्निशच्छिन्नं
विवर्तितं स्म कर्हिचिदिति लीलानां नित्यत्वे एको देवो नित्यः
लीलानुरक्तो भक्त्यापी भक्तहृद्यान्तरात्मेति विष्णुवाक्यास्तासां
पुरुषबोधिनी श्रुतिः जयति जननिवास इत्यत्र दीर्घरस्यस्य
मिति ब्रजपुरवर्तिनानां वज्रवन् कामदेवमिति च वसन्मानप्रयो-
गश्च कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव वा नित्यं हरो
विदधतो यान्ति तन्मयतां हिते इति च लीलापरिकराणां नित्यत्वे
यथा सौमित्रिभरतौ यथा सङ्कषेणादयः । तथा तेनैव जायन्ते
निजलोकाद्यहच्छया एव हि यादवाः सर्वे मङ्गला एव भागिनि
सर्वथा मत्प्रिया देवि । मत्तुल्यगुणशीलिन इति पाश्र्वम अत एव
नित्यावनारो भगवान् नित्यसुसिर्जणरपतिः । नित्यरूपो नित्यगन्धो
नित्यस्पर्शसुखानुभूरिनि सर्वमनवद्यम् यमस्य केतवो ध्वजा रूढ
मृग्यसुचका इत्यर्थः नोऽस्माभिः ॥ ५ ॥

प्रसङ्गं पश्चिमवाहिनी ॥ ६ ॥

अभिषिञ्च्य स्नात्वा ॥ ७ ॥ ८ ॥

विधिरैष हरिष्टो मङ्गलायनमुत्तमम् ।

देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ॥ ६ ॥

इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः ।

तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः ॥ १० ॥

तस्मिन् भगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः ।

चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥

ततस्तस्मिन् महापानं पपुमैर्यकं मधु ।

दिष्टविभ्रंशितधियो यद्वैभ्रंश्यते मतिः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यमस्य केतवः ध्वजा इव मृत्युसूचका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षं पश्चिमवाहिनी ॥ ६-७ ॥

प्राज्ञायां पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान्, धौले द्वारिका में पवडे भारी घोर उरपात कीज पड़ते हैं आकाश में बमके ध्वजा कीजते हैं भी है बहुत श्रेष्ठो हो हम लोगों को इहाँ पर सुहृत् मर भी नहीं रहना चाहिये ॥ ५ ॥

स्त्री वाक्क वृक्ष ए सब इहाँ से शंखोजार पर चले जावे हम सब लोक प्रभास को जायें जहाँ की पश्चिम-वाहिनी सरस्वती नदी का संगम समुद्र में है ॥ ६ ॥

उहाँ-हम सब लोग स्नान करके पवित्र होकर साव-स्नानता से उपवास करेंगे फिर अभिषेक चंदन लेपने भेट भोग ग्राम आदि से देवता की पूजा करेंगे ॥ ७ ॥

महाविद्वान् प्राज्ञायां पूजित होने पर हमारा स्मृति पाचन करेंगे फिर हम उनको गड सुवर्ण वस्त्र हाथि घोड़ा रथ धर प्रामादि देकर संसुष्ट करेंगे ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतमाचार्यदीपिका ।

विधिः प्रकारः मङ्गलायनं च किञ्च देवद्विजगवां पूजा भवः उद्भवहेतुः देवलोक परम उद्भवो भविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

मधुद्विषो वाक्पमाकर्ण्य तथेत्यमिनस्य उत्तीर्य समु-द्रम् ॥ १० ॥

सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र सन्धिरार्थः भगवानुक्तेरपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः ॥ ११ ॥

१ भूतेषु परमादया इति वीरराजव दिकः पाठः ।

पीयत इति पानम् मरैर्यकं मदिराविशेषम् मधु सुरसम् दिष्टेन देवेन विभ्रंशितधियः नञ्-वशा तस्मिन् स्थाने तदु-चितमिति भावः । यद्वैभ्रंश्यते इति रथैः ॥ १२ ॥

श्रीराजराजसंगोष्ठासिधिराजिता

दीपिकादीपिनोदप्यथा ।

देवलोकं देवस्य मम लोकेऽप्रकटप्रकाशे इति वास्तवोऽर्थः परोक्षवादत्वात् ॥ ९ ॥ १० ॥

आदिष्टमुपदिष्टमभिषेकादि । अनुक्तैः पूर्वादिभिः ॥ ११ ॥

तत आदेशानुष्ठानानन्तरम् । तस्मिन् प्रभासे । देवो भगवद्विच्छारूपेण कृष्णमायावृत्तात्मनामित्यप्रोक्तः । अन्वया भगवद्विच्छाविरहे । तस्मद्विरापानं । वस्तुतस्तु मां । स्थलीया सम्पत्तिः तत्प्राप्तिपादिका इरा सरस्वती एको देवो नित्य-लीलानुरक्तो भक्तव्यापीति यदुभूतं भवत् भविष्यत्तत्त्वादि भूतिरूपा मेरा तस्याः सकाशाज्जातः निष्पादितः यद्विच्छाया निष्पत्तिः तन्मैर्ये स्वार्थे कर्तुं तदेव मधु नित्यलीलानुभाव-कत्वेन प्रपञ्चविस्मयकत्वात् तत् पपुरास्त्रादितवन्तः फीहृशास्ते दिष्टेन प्रकटलीलावशेन काश्चन विभ्रंशिताः नित्यलीलानुभव-तत्त्वाविता धर्मिणां ते तथा । दिष्टं देवैः सा कालः स्वासीति विभ्रः । किमर्थं पपुरित्यपेक्षायां मैर्यकं विशिनष्टि । यस्य नित्यस्वरस्य द्रवैरास्त्रादनेमिति विद्यांगारमिका अदयते निवसंयोगः प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहचन्द्रिका ।

एवः तन्नामिषिद्वेष्टादिनोकः विधिः उत्तमं मङ्गलायनं मङ्गलावर्हः तथाहि देवादीनां पूजा भूतेषु आराधकषु परमो दया अतिशयितायुद्धा हीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इतीति । मधुद्विषो भगवतो वक्ष इति शेषः तथेत्यमिनस्य रथैः प्रभासं प्रययू ॥ १० ॥

महापानाभिमत्तानां वीराणां हृत्तचित्तसाम् ।

कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥

युयुधुः क्रोधसंस्वभा वेल्लायामाततायिनः ।

धनुर्भिरालिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरिष्टिभिः ॥ १४ ॥

पतत्पतकैर्यकुज्जरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ।

मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्दद्विरिव द्विपा वने ॥ १५ ॥

श्रीमद्भारवाचायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तास्मिन् काले यदुदयेन भगवता आदिष्टमाज्ञात् सर्वभयोपहृति-
मित्यत्र सान्धरायः भगवताऽनुकुर्यात् सर्वः श्रेयोभिरभिमतेरप-
विष्टाहतं युक्तं चकुरिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

तदाह ॥ तत् इति ॥ तस्मिन् पानं पीयते इति पानं महद्भूतं तत्पानं
स्वातन्त्र्यमिति यः ॥ तन्मैरेयकमदिगाविशेषं मधु पपुरापिबन्
विष्टनदेवतं विष्टाशिता धारिषां तथामृताः पपुरिति पूर्वेषां सम्बन्धः-
देवविष्टाशितमतिस्वातन्त्र्यपुराणव्या ॥ तत्र तदनुचितमाते भावः
मातर्हिदेवतं विष्टाशिता सुती अहयत इति वाकपरिपाटा-
मदर्शनं यस्यद्रव्यैः रसैः मतिः अहयते ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कदम्बरसभारातु मदिरानिमित्तं मधु ।

मैरेयमिति संप्राक्तं यत्पाने अहयते मनः ॥

पति विष्टन देवसंज्ञेन भगवता ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाधिकृतकमसम्बन्धः ।

परिष्टुष्टतत्वादि के प्रपञ्चततिस्त्रलोकप्रकाशावाक्यमिष्टा-
ष्टाकम् ॥ ६-११ ॥

तत् इति दिष्ट भगवदिच्छा वक्ष्यते दि कृष्णमायेति स्मृतं
सर्वं मायाकृतमेवेदमिति पुराऽपि स्थापयिष्यते तदेतदनुसारण्य
विरुद्धानि पुराणान्तरादिवक्तव्यानि च मायाकृतानुवादत्वेनैव
योजनीयानि ॥ १२-२३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारसंघर्षशिनी ।

भवः कदवायाम् ॥ ९-१० ॥

श्रेयोपहृतिमित्यत्र सान्धिरायेः ॥ ११ ॥

मैरेयकं मदिराविशेषमतः परं दिष्टविष्टाशितमित्यत्र इत्यादि

संयोज्यमानेनात्मनीत्यन्तः परमन्तमवस्तुभूतं वस्तुभूतं
तत्स्ते देवा वृजिनानि तद्विषयमां कानैर्नोभिरिवायमिति भगव-
द्वक्तिप्रभावाद्वाङ्मनोमयं वाचं तद्विषयं मधु पीत्वा अन्तर्हृदय
दिवमारुह्यः सङ्कुण्ठाः स्रज्यान् यथावित्येतावन्मात्रमेव स्मृतं
भगवदुक्तं पूर्वमवाह स्म सा च मिथो यदेषां भविता विवादा
भविता मवातामवितावनानां तेषां वधोपायं दधानोऽप्येता मेयु-
धानेऽन्तर्दधते स्त्रयं स्मति स्त्रियायः यदा विवादा भविता तदा
तेषां वधापायः स विवादा एषां वधदत्तं भवेत् इत्यान् एतावानाप
प्रकाशुष्टं प्रदद्यात्ताडनपर्यन्ताऽपि अतस्तदा तावान् विवादा

वधश्च लोकेदृष्ट्याऽऽवस्तुमत् एव ननु तद्विषयमुपसंहारं का-
दनुस्तथाह ॥ अतो वधाकृत्य एव उपायाऽस्ति स एव कः
मयि उद्यते सति मदिरायां सत्त्वमित्यर्थः स्वयमेव अन्तर्हृ-
दये इमं अन्तर्हृदये स्मति निश्चय इति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतासुखान्तप्रदीपः

भवः उद्वेगहेतुः ॥ ६ ॥

मधुद्विषः इतिपूर्वोक्तं वाक्यं सम्भगं कथयं तथैवमिदं
उच्यते समुद्रमिति शेषः ॥ १० ॥

श्रेयोपहृतिमित्यत्र सान्धिरायेः ॥ ११ ॥

यत् यस्य द्रव्यैः रसैः मातः अहयते तन्मैरेयकं मदिरावि-
शेषं मधु सुरसम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

यह विधि सब विघ्नों का नाश करने वाला है सब भगवों
का देते वाला है उत्तम है देवता ब्राह्मण गुरुओं का पूजा
करना ये सब भूतों का मंगल करने वाला है ॥ ६ ॥

इस प्रकार से सब यादवों के पुत्रों ने जब मधुसूदन
भगवान् का वलन सुना तब तथोक्त ऐसा कहकर रथों
का साज कर नौकाओं से खाड़ी को उतर कर प्रभास का
चले गये ॥ १० ॥

उक्त प्रभास में यदुदेव भगवान् की आज्ञा से सब यादवों
ने परम भक्ति से सब कल्याण का वधान वाचा वह सब
शुभ कार्य किया ॥ ११ ॥

तिसके पीछे उन्ही भगवान् की इच्छा से उनकी मति
झात हागइ तब जिसके रस के पीने से वृद्धि भूत होजाती
है ऐसा एक कोई मधु विष्टन का उन सब यादवों में
पान कर लिया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषासंघर्षिका ।

कृष्णमायाविमूढानामिति मुख्यो वृत्तः संघर्षः कलहः ॥ १३ ॥
ततः युयुधुश्च ॥ १४ ॥

प्रद्युम्नसाम्बौ युधिरुद्रमत्तरावकूरभोजावनिरुद्धमात्यकी ।

सुभद्रसङ्ग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरयो समीपतुः ॥ १६ ॥

भीमरक्षाभिकृतभावायेदीपिका ।

पतन्त्य इतस्ततश्चक्षुः पताका येषु ते रथादिमर्मियः समेत्य न्यहन्मघ्नजित्यर्थः ॥ दक्षिणैरेव ॥ १५ ॥

मिथः समेत्येव प्रपञ्चः । प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिः गदौ भीरुणां भ्राता एकः पुत्रस्यापरस्तौ सुमित्रासुरयाविति द्विवर्णांश्च असुरयनामा वा कश्चित् ॥ १६ ॥

भीमरक्षामग्न्यासोस्वामिधिरक्षिता

दीपिकादीपिनीदिप्योमी ।

इत्येतत्संज्ञां निरूपयितुं ननु मवेन गर्वितचेतसां संघर्षः निरूप्यते । त्रिभोगात्मकप्रकटलीलायाः पराभवोऽभवत् । कृष्णः कृष्णः । मायाविभोगक्षयिकेच्छा विमूढा तिराक्षिता येन कवेः ॥ १६ ॥

इदानीं तेषां साधकानां निरूप्यते । निरूप्यते । साधकानां क्रममाह । युयुधरिति । विभोगयुः । ध्वजयितुं क्रोधा विद्याः सन्तः वेद्यायामप्रकटकाशधाममनसमये आतता- विद्यया न शक्यतां निरूपयितुं तेन च विभोगयुः सन्तः । युयुधः तत्प्रतिषेधकसंस्तुतिहेतुभूताविद्यादिभिः सह संग्राममिव चक्रित्यर्थः । तादृशयुद्धे साधनान्माह । अनुमि- रित्तादिना । अनुमिर्नूतनप्रवृत्तयार्थविचारैरित्यर्थः । अनुमि- त्तस्य प्रवृत्तं पठतीति सप्तमोक्तः । अस्मिन्सुखेनैवैवैः निर्वह्य आशापाशायां पुष्पं यथा ह्यसिरिल्लेकावशोके । भवकेः शरतया रूपितैः अक्षयुद्धावप्यार्थविचारैः शरन्तु जीवमित्युक्तः । गदाभिः ये गीतापलाशिते नृपे दीयन्ते इति गदाः कर्तालिकास्तानिः पातकैः सह युयुधः मगधरमे- मगधरताधिकारिः पातकनाशं कृत्यन्ति स्मैत्यर्थः । तदुक्तं पाश- युद्धतः भीमरक्षे तादिकावावनेभ्युत्थम् । उद्धीयन्ते शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिण्य इति गीते रथादुगच्छ गातराक्षनेकायैव- निमज्जती । त्रीति अक्षयुद्धावप्यार्थविचारैः गच्छतीति त्रीः गदया च अक्षयुद्धावप्यार्थविचारैः मरः त्रीत्यासीत् मरश्चेति तोमरोऽवोचस्व श्रुवन्ति माधवस्तीति तोमरुद्धयः । वद्धिप्रपञ्च- अस्ताभिरुद्धावप्यार्थविचारैः ताः कृत्यन्ति स्मैत्यर्थः । अक्षयुद्धावप्यार्थविचारैः ताः कृत्यन्ति जगत्तव इति । मामेव ये प्रपञ्चन्ते आशमेतां तस्मिन् त इति च गीतोक्तेः । तुः सोमो गतौ विद्म- मत्यर्थः । अक्षयुद्धावप्यार्थविचारैः किञ्च । मरुः मायात्यागो अन्तर्भावितव्यर्थः परस्परप्रत्ययः कर्त्तरीति साधुत्वम् ॥ १६ ॥

रथेति रथानां मत्तवयवानां भवणकीर्त्तनादीनां कुञ्जरः क्रोधात्तत्तुल्यं यच्छ्रीमज्जगद्वर्त तदादिमिषैर्यावशास्त्रास्त्रा- त्वेन मिथः समेत्य तानि मिथः आस्त्राद्यैर्यः । कलिकालात्म- कर्मविधातादिकं न्यहन् तदास्त्रादनेः कलिकालादिजयम् इत्यर्थः स्मैत्यर्थः । कृष्णमूने रथकुञ्जरादिभिः पतन्त्यपताकैः इत्यर्थः निःकरण्यः पताकाः भीरुणां प्रसादवच्चरणानि सौमा-

[१६१]

रथानि येन्यस्तेः । रथः पुमानवयवे स्थाने वेतसेऽपि चेति मेदिनी । कुञ्जरोऽनेकपे कीचे इति हेमचन्द्रः । पताका वैज- यन्त्याश्च सौभाग्यतादृकाङ्गयोरिति मेदिनी । वैष्णवानि च शास्त्राणि ये श्रूयन्ति पठन्ति च । अस्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदतीति पुराणम् । तदास्त्रादिविद्या पृथुः सन्तः शरादिभुजैरपि नरैः समेत्य तेषामपि तदादिकं न्यहन् तानापि तारयामासुरित्यर्थः । कीदृशैः शरैः माग- वतादिभिर्यजैर्बद्धवीकृतैरिति तेषां प्रमदाश्रुत्वमभिप्रेक्षितम् । शरस्तु तेजने चाग्नं दध्यग्रे ना शरं जले इति विश्वमेदिनी । परस्परस्पर्धयास्त्रादने इत्यन्तः । वने द्विपा यथा दक्षिः कन्द- हतनपूर्वकं श्रेयस्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

इदानीं द्वयोर्द्वयोः परस्परं विचारमाह । प्रद्युम्नसाम्बाविति । ससारण्य विद्यागतं च ह्यसं युधि परमार्थविचारार्थं परस्परं मिलितवन्ताविति सर्वत्र बोध्यम् ॥ १६ ॥

भीमरक्षारक्षवाच्यकृतमागवतत्तद्वत्तद्विका ।

चाराणामिति । कृष्णस्य संगततो मायया विमूढानामतएव महापातनामिदो मत्तानामत एव इतचेतसां मिथो सुमहान् संघर्षः कवहो भयम् ॥ १३ ॥

ततो वेद्यायां समुद्रतीरे अनुरादिभिर्युयुधम् ॥ १४ ॥ पतन्त्य इतस्ततश्चक्षुः पताका येषु ते रथादिमर्मियः समेत्य सङ्गमेदाः शरैर्भेद्यन् द्विपा गजा दन्तैवेन इव ॥ १५ ॥ मिथो युद्धमेव प्रपञ्चयति । प्रद्युम्नसाम्बाविति । समीपतुः समीपे चक्रतुरित्यर्थः सुमित्रासुरयो इत्यत्र द्विवं भावः ॥ १६ ॥

भीमरक्षजयवज्रतीयेकतपहरनायकी ।

संघर्षः कलहः ॥ १३ ॥

वेद्यायां समुद्रजलसंगिनि ॥ १४ ॥

अर्वायोऽभ्याः दक्षिणैरेव ॥ १५-१७ ॥

भीमरक्षनायचक्रवर्त्तिकृतसारायैर्दक्षिणी ।

कृष्णस्यमायया मूढानां केवले किमिदं कुर्म इत्यजानतां संघर्षः कलहविशेषः ॥ १३-१५ ॥

गदौ कृष्णस्य अतैकः पुत्रस्यापरस्तौ ॥ १६ ॥

भीमरक्षकदेवकृतसिद्धास्तप्रसीयः ।

संघर्षः कलहः ॥ १३ ॥

वेद्यायां समुद्रतीरे ॥ १४ ॥

न्यहन् न्यहन् ॥ १५ ॥

गदौ भीरुणां भ्राता पुत्रम् ॥ १६ ॥

अन्ये च ये वै निशङ्कोऽमुकादयः संहसजिह्वतचिद्रानुमुखाः ।

अन्योऽन्यमासाद्यमदान्धकास्ति जघनुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १७ ॥

दाशार्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माधुरशूरसेनाः ।

विसर्जनाः कुरुराः कुन्तयश्च मिथस्ततस्तैऽथ विमुज्य सौहृदम् ॥ १८ ॥

पुत्रा अयुष्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ।

मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्जातीस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः ॥ १९ ॥

शरेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु ।

शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु सुष्टिभिर्जन्दुरेकाः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उस महामहिरापान के करने से वे वीर सब मत्वारि होगये उनके चिसदपित होगये अधिष करके भीरुणा को भाषा से मोहित होगये तब उनका आपस में बड़ा भारी युद्ध होने लगा ॥ १७ ॥

उस समुद्र के किनारे पर वे सब क्रोधित होकर हिंसकपने से अजुष तरवार भाषा गदा तोखरिणी आदिक शस्त्रों से युद्ध करते भये ॥ १८ ॥

पतङ्का उड़ते हुये रथों के ऊपर हाथियों के ऊपर छोड़े गया ऊट बैल बैला मनुष्य खचर आदिकों पर खमान होकर समूह मिलकर बड़े अभिमान धार्यों से प्रहार करते भये जैसे वक्त में क्षायी दाँतों से लड़ते होवें ते से लड़े ॥ १९ ॥

प्रथम साँव दोनों युद्ध में बड़े बड़े क्रोधित हो लड़ने लगे तब ही समूह भोज दोनों अनिहजसात्यकी दोनों समुद्र संप्रामजित दोनों बड़े कठोर सुमित्राभी शूरय दोनों लड़ते भये ॥ २० ॥

भीमरथाविकृतमावायदीपिका ।

मदाग्नेन मदतमसा कलाकारिताः ॥ १७ ॥

दाशार्हवयो नव तत्तद्वशाः अर्बुदा माधुराः शूरसेनाश्च तसद्वशीयाः ॥ १८ ॥

भ्रातृमित्रेति । भ्रात्रादिशब्दानां सप्रतिबोधिवाचि-
त्वाद्भातरौ भ्रातृका इत्यादिशेषम् मित्रैश्च मित्राणि च अहृद-
तवतः ॥ १९ ॥

धन्वसु धनुषु जघनुर्जगृहः ॥ २० ॥

भीमार्जुनविरचः सगोस्त्राभिविरचितः

दीपिकादीपिनी दिपिका

भुक्तिमुक्ति कुवत्सितं प्रथमाय स मुक्तः प्रेमानन्दतं ददा-

तीति तथा तेन भृशं विमोहिता नित्यसङ्कुपकाशेन प्रकटली-
कविशोभकवर्णितः सित एव तत्तत्सुखानुभवसम्पत्तिः चो-
क्तः सक्तः अन्येऽन्यं मिश्रितः जघनुर्नित्यलीलाहस्यं । तस-
वतः । इत्येतेष्वर्थेष्वप्युक्तं च ज्ञातियोगात् ॥ १७ ॥

दाशार्हवः प्रपञ्चं सुविमुज्य संसृज्य मित्री नित्यली-
लायां सौहृदं जघनुः कृतवन्तः ॥ १८ ॥

पुत्राणां सप्रतिबोधिनिः प्रियादिभिः सहायुष्यन् विजो-
गतिं जायमानं युद्धमिवाप्रकटलीकासम्पत्तिमनुभवन् एवम्
विमुहः प्रकटविशोभानुसन्धानशून्याः सन्तः ज्ञातान् ज्ञातयः
अविज्ञानित्यपारिकल्पनेसाहन् ज्ञातवन्तः । तथा स्फूर्तिमाधुरि-
कयैः । तत्रैव सत्यभाषां प्रति शोकप्राप्त्य वाक्यम् । एते
हि सदाः सर्वे मूढा एव भावयन्ति । सर्वदा मदप्रिया
दोषं मत्तत्वाचारशास्त्रेण इति । ननु इत्येतेष्वर्थेषु न युक्तं
स प्रयत्नवशात् जगृहवत् । काव्यकृपवर्तिनामेवैव सर्वं ननु
वेदविश्वामित्रादिनाम् । पर्याप्तं महामात्रं । सप्तहोष
प्रसूती अथ लोकावस्थायां वेदाः शास्त्राः सरहस्या अनेकधा
मिषाः एकशतमध्वर्युशाकाः सदसवशां सामवेद एकविंशति-
बाहुज्यं नवधायजुषां वेदं वाकावाक्यमितिहासपुराणानि
वैद्यकमिषेतावतं शब्दप्रयोगमनिरुप्याप्रयुक्ताः शब्दा इति
वचनं केवलसाहसमित्यादि ॥ १९ ॥

साध्यत्वान्मे साधनोपरमः सिद्ध एवेति निषामस्तनिर्गमिह
इति न्यायेनाह । शरीरवति । शरेषु शरन्तु विविमित्युक्तः शर-
त्वकपितृत्वपदार्थविवेकेषु सत्यमानेषु सत्यं एव धन्वसु
अनुष्ठेन सप्रतिप्रयवायविचोरवपि भज्यमानेषु शस्त्रेषु जतु-
विष वैराग्येषु साधनेष्वपि क्षीयमाणेषु उपलक्ष्यमाणेषु क्षिप्त्या
दसङ्गशस्त्रेण स्पृष्टां केहायंयाकुं इत्यत्र तथा उपपाद सुष्टि-
मिर्मापयौवैश्यायैः प्रपञ्चासिरोधानैरित्यर्थः आ सर्वत इति गल्लसि
जानयति इति परः सर्वज्ञो भगवांस्तत्कालपि कं सुखं वाङ्मस्ता
परका सित्या लीला वसलीजगृहप्रकटप्रकाशान्धमसजित्यर्थः ।
इह गतावित्यस्मात् ॥ २० ॥

रामनिर्याणमालोक्य भगवान् देवकीसुतः ।

निषसाद् धरोपस्थे तूष्णीमास्ताद्य पिप्पलम् ॥ २७ ॥

विभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया ।

दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥

भीमरस्वामिकृतभावाद्यंकीपिका ।

धरोपस्थे भूतले ॥ २७ ॥

भ्राजिष्णु रूपं विभ्रदिति ॥ २८ ॥

भीमरस्वामिकृतभावाद्यंकीपिका ।

कीपिकादीपिनी दिप्यती ।

ता इति युगमकम् । ता वसत्यस्य प्रजैर्मिममहीरका-
द्विभिः कल्पन्ते प्रकाशन्ते इति तथा पुनः कीदृश्यः मुष्टिना
मञ्जनेन प्रपञ्चासिरोधानेन धृताः सदा वसिताः । भूतवश्यान्-
इत्यस्मात् । अन्तर्वादिष्य तत्सर्वं दयात्म्यं तारायणाः स्थित इति
यत् कर्त्तरि कः अमघन् प्रापुर्द्युनितिर्गणः परस्मैपदमात्रम् ।
पुनः कीदृश्यः । परिधा परितो घाः अगदाधगदादिध्वनयो
यासु तास्तथा । घो अगदायां घघरे ना इति मेदनी । वियो-
गमय्या प्रकटलीलायां द्विषतो द्वेषं कुर्वन्तः कृष्णं वायं-
मायाः प्रकटलीलाध्वनेन नित्यलीलास्त्रादने निवार्यमाणा इव
अतः प्रणयरोषेण वियोगापाकत्वाच्छत्रमिव मम्यमाना मोहिताः
नित्यलीलांनुभवसुखेन वियोगानुसन्धानशून्याः सन्तः कृष्णं
च वलमद्रं च जघनुर्नित्यसंयुक्तत्वेन आतवन्तः हृन्तेगल्यर्थस्य
ज्जानायेत्वात् वसन्ते पूर्वमेव वैराग्यादिशस्त्रपाशैः सन्तः
वियोगदुःखपञ्चप्रकटप्रकाशं हन्तुं तस्मात्सिरोमधितुमापन्ना
वधुकाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अथ तेषां नित्यलीलाप्राप्त्यन्तरं तावपि कृष्णवधमद्रौ
तद्वियोगदुःखं स्वस्वापनेतुं संकुसौ सती उद्यम्य प्रपञ्चला-
कप्रतारणार्थं ध्यानाद्युद्यमं कृत्वा वियोगेन युधि युद्धार्थमिह
चरन्ती मुष्टेयंजनायाः परिधीं घातको सती परका नित्य-
वसतीजघनतुरकातवन्ती प्रकाशद्वयस्यैकं प्रकाशं स्फूर्तिविषयं
चकतुस्त्वयः ॥ २३ ॥

प्रपञ्चापोपसृष्टमामिति प्रपञ्चापोपसृष्टमद्रौ कृष्णः येष-
कनेषाम् किंवा । उपसृष्ट उपसृष्टं प्रापितो नष्टो वैस्तेषाम् ।
उपसृष्टः पुमान् शोभमेवोपसृष्टमयोरपीति मेदनी । कृष्णस्य
भावा वियोगवर्धिकेच्छायावृत्ता येन तादृश आत्मा तन्निवृत्तं
मुक्तं स्वरूपं येषां तेषां स्पर्शेन सहितः क्रोधः क्षयं नित्य-
प्रकाशात्मकं स्थानं प्रति तादृशेन प्रापकामास तच्चानुरूपो
दध्वातः । यथा वेणुसङ्घर्षेणजो वन्निः अवनं तद्वनोत्पन्ना-
तिरिक्तम् आगन्तुकं मनुष्यादिकं विद्वद्भिः ताविसासमेव प्राप-
यति तथा प्रपञ्चोऽप्यसातिरिक्ताताम् विद्वद्भिः नित्यं आम-
नित्यं इत्यर्थः ॥ २४ ॥

नष्टेषु प्रपञ्चस्य जनेरदृष्टेः सवसु । मेने इत्यनेनैतदुक्तम्

भवति भारो ह्रियकिंवाहुल्येन भवति अथमेव वा । माया ।
गुरुत्वातिशयवद्भिरन्तैः पर्वतादिभिरपि स किञ्च स्वयं ।
द्वितीये । प्रपञ्चानां उदाभ्यानां नित्यं वृद्धीपसंविनाम् ।
वृष्णयः कृष्णचेतस इत्यादिभिस्तत्र तद्विवेकात् । तस्मात्त-
यानुपपत्त्या विरहोन्मत्तैर्विद्वद्भिस्तैरसंख्यैः पुञ्जीं सृष्टिना
भविष्यतीति तदेव भारत्वेनोत्पद्यत इति ॥ २५ ॥

पौरुषं पुरुषस्य ताराकारस्य भीकृष्णस्य वागं नित्यसंयोगमा-
स्थाय निधाय आत्मानं प्रकटलीलास्य प्रकाशम् आत्मन्यप्रकटली-
लास्य प्रकाशं संयोज्यामिहत्वेन संचित्य मानुषं लोकं भूलोकं
तस्माज्ज ततोऽन्तर्हितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

निर्याणममकटघातिं प्रवेशं रामनिर्याणमिति पदम्
॥ २७—२८ ॥

भीसुदृष्टेनसुरिकृतशुकवक्षीयम् ।

पौरुषं मनुष्यसंनिवेशं पिप्पलमभ्यर्थम् ॥ २६—२६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचान्द्रिकनिरुक्तम् ।

ता परका मुष्टिना भृताः प्रहयमात्रेणेत्यर्थः । वलमद्रं
अमघन् ततस्ता एव परिधास्ते स्तेकृष्णेन वायंमाया अपि तं कृष्णं
चकद्वद्वयोऽन्त्यं जघनुः ॥ २१ ॥

वलमद्रं च तथा कृष्णं च प्रत्यनक्ति प्रतिपद्य मम्यमानाः
तत्र हेतुमोहिताः हन्तुकृतनित्यमाः हराजन् आततासिनो जिघां-
सन्त आपतन् ॥ २२ ॥

अथेति तो रामकृष्णोऽपि हे कुहनन्दन ! परकासुष्ठिरुपा-
परिधा ययोस्तौ युक्ते चरन्तौ जघनतुः ॥ २३ ॥

कृष्णमायामोहितमनसामत एव प्रपञ्चापेनोपसृष्टानां स्पृष्टाः
तिमितः क्रोधः कुलक्षयं निन्द्ये प्रापयामास यथा वैद्युतः
वेणुसंघर्षजः वह्निर्वन् क्षयं तयाति तद्वत् ॥ २४ ॥

एवमिति । एवं सर्वेषु दाशाहंविषुनष्टेषु सस्त्रवद्योविनः भुवो
भारोऽवतारितः कर्मणि घञ् अपनीत इति केशवो मेने ॥ २५ ॥

राम इति । पौरुषं परमपुरुषत्वात्तद्वत् । योगमास्थाय तदेवाहं
आत्मानं सङ्कुपेयम् आत्मानं संयोज्येति सङ्कुपेयांशस्त्रात्माश-
नैकतामापन्न आत्मेत्यर्थः मानुषलोकं मनुष्यरूपेतामत्यजत् ॥ २६ ॥

रामनिर्याणमिति रामस्यनिर्याणं आसाधारण्यरूपेणावस्थानम-
वलोक्य आत्मा धरोपस्थे भूतले विप्यकमभ्यर्थतर्कं प्राप्य तन्मुखं
इत्यर्थः तूष्णीं मौनीभूत्वा निषसाद् उपविष्टवान् ॥ २७ ॥

कथं भूतः चरवारो भुजा यद्विमलतद्रूपं विभ्रद्विभ्रायः स्वया
प्रभया भ्राजिष्णुर्दीप्यमानः अत एव दिशो वितिमिराः कुर्वन्
यथा निधूमः पावकस्तद्वत् ॥ २८ ॥

भीमद्विजयस्य जतीयं कृतपदरत्नावली ।

एरकायुक्तमुष्ट्याख्यपरिचयः ॥ २३—२५ ॥

पौष्टं पूषावदुष्टमगवद्विषयं योगं ध्यानं समाध्यायं सम्ब-
गकप्रवृत्तत्वेन कृत्वा योगं योगनामानं विष्णुमाविद्यात्मानं
स्वान्तर्गमिणामात्मनि व्याप्ते भगवद्गुणे संयोज्यैकीभवतीति
संश्लिष्य देहं तत्तजे ह्यन्वयः । आत्मने पदप्रयोगेण सुखेन देह-
त्यागं सूचयति ॥ २६—२७ ॥

भगवतः देहं त्यक्त्वा दिवं न गतं तत्प्रदर्शनमसुरजनमोहनाथं
कृतमिति ज्ञापयन् शुको हरेस्तदानीं तनयस्वरूपप्रकारं ब्रूते
विभ्रादिति ॥ २८—३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्पूरितः ।

ब्रह्मशापेति श्रुत्यं निर्णयमेति वास्तवोऽर्थः दृष्टान्ते च मन्त्रं
तद्वनोद्भवतिरिक्तमागन्तुकं मनुष्यादिकं विद्वांस्य तद्विधासमेव
प्रापयति तथा ॥ २३ ॥ २४ ॥

भुवो मार इति उक्तात्वा तमेवास्ति तस्मिन्कृत्वा स्वयमन्तर्हन्ति
तुःखिनान्ते पृथिव्या दुर्धरा एव स्युरिति ॥ २५ ॥

पुरुषस्य श्रीकृष्णस्य योगं नित्ययोगमाध्यायं निर्णयं आत्मानं
प्रकटकीकार्यं प्रकाशमानमात्मनि अप्रकटकीकार्यं प्रकाशमानं
संयोज्य अस्मिन्त्वेन विभाज्य भूलोकं तस्याज ॥ २६ ॥

रामनिर्वाणमिति पादुभिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भीमद्विजयनाथकैवर्तिकृतसाययिदर्शनी ।

परिधा इव भूताः भूताः तं कृष्णमपि ॥ २१ ॥ २२ ॥

उद्यम्य उद्यतो भूत्वा परकामुष्टय एव परिधा यथोक्तौ
॥ २३—२५ ॥

मानुष्यं भूलोकं मनुष्यशरीरं वा ॥ २६ ॥

रामनिर्वाणमित्यादिकं स्वमतमेव रामस्य निर्वाणं स्वरूपेण
महोक्तेरुपदे प्रतिगमने स्वांशरूपेण पातालतलगमनं च २७ ॥ २८ ॥

भीमचक्रकरचक्रनासिखान्तप्रदीपः ।

भूताः भूताः ॥ २१—२२ ॥

परकामुष्टिरूपं परिधौ बाहुदपदौ यथोक्तौ ॥ २३ ॥

स्वर्धया यः क्रोधः स चयं निषे कृत्वा मिति शेषः २४ २५

रामः स्वयं सङ्कुप्यस्तर्थाः शेषस्तस्मिन्नेव भगवद्भीमावश्यं
ज्ञाये प्रविष्टः वस्येकांशेन विभूता जगती जगतः पतेरित्युक्त-
त्वात् जीवांसमासौ शेषः समुद्रं प्रविश्य स्वस्थानकृत इति च
भोसङ्कुप्येति प्रसिद्धं सङ्कुप्यस्यांशिनः नित्यशरीरिणः मत्त-
वति स्वयंस्वरूपे वासुदेवे श्रीकृष्णे लोकपरित्यागपूर्वकं प्रवे-
शमाह । राम इति । पौरुषं योगं परमभूतश्रीकृष्णायानवसुधामा-
ख्याय तद्वैव विवृणोति । आत्मनि । स्वांशिनं वासुदेवे श्रीकृष्णे
नासुदेवकथनान्त इत्युक्तत्वात् आत्मनामशमूतं संयोज्य लोकं
नरलोकं तस्याज परानीनां लोकसिद्धये अग्निप्रवेशशब्दार्थमेवितो-
कसिद्धये वस्त्राभरणैर्दिकमुपशरीरं स्थानविशेषं निर्वाणीतं प्राञ्च-

[१३२]

एवं प्रद्युम्नांशभूतः कामः स्वस्थानं गतः प्रद्युम्नः श्रीकृष्णे
प्रविष्टः तथानिरुद्धोऽपि श्रीकृष्णवेद्येन स्वस्थानं प्राप्त-
इति श्रुत्यम् ॥ २६ ॥

धरौपर्ये भूतलं ॥ २७ ॥

विभ्रश्चतुर्भुजं रूपमिति । खान्दवदासानां तृतीयस्कन्धोक्तरी-
त्वापदेना प्राप्यापि भगवति स्नेहातिशयेन मैत्रेयसमीपे पुन-
र्वाङ्माधुपेरसास्त्रादनकामनया पुनः प्राप्तस्योद्धवस्य मैत्रेया-
दीनां च विनादविशेषजननाय द्विभुजेनैव रूपेण आजिष्णु-
परमज्येतिभूतं चतुर्भुजं रूपं विभ्रश्चतुर्भुजं निषसाद काचित् चतु-
र्भुजं रूपं विहाय नैमात्तिकं द्विभुजरूपस्वीकरणं प्रादुर्भावः
द्विभुजं नराकारं रूपं विहाय स्वाभाविकचतुर्भुजरूपस्वीकरण-
मन्तर्धानमिति वदन्ति तन्नैव प्रत्युक्ताः किञ्च तत्र हि । चतुर्भुज-
इत्यादौ भीमादिप्रतिवाधनाय द्विभुजरूपेण चतुर्भुजरूपप्रदर्श-
नेऽपि तत्कुरीत्यैव चतुर्भुजरूपस्यापि द्विरूपकार्यत्वं च पुनः
पुनः आधिर्भावास्तरोभावाप्यत तस्मात् उपेक्षणीयाः ॥ २८ ॥

माया टीका ।

वे घात वज्र सरी के होगये भगवत्माया से मुठि में लेते
माया परिघ आयुध होगये उनहीं से बाहु होकर मारने लगे
श्रीकृष्णजी ने जना किया तो उनको भी वे उन्मत्त मारने
लगे ॥ २१ ॥

वे लोग बड़े मोहित होकर रामकृष्ण दोनों को विरोधी
समझने लगे और शस्त्र लेकर मारने की बुझि करने लगे ॥ २२ ॥

इसके अनन्तर हे कुरु नन्दन परिचित जी वे भी रामकृष्ण
दोनों पदरा घांस की मुठी को परिघ आयुध बनाकर उन
सबों को मारते हुये उस युद्ध में विचरने लगे ॥ २३ ॥

ब्राह्मणों के शाप से युक्त हुये विशेष करके श्रीकृष्ण
की माया से मोहित उन साधवों की रूपका क्रीडने लगे
कर दिया जैसे कि बाँधों का अग्नि सब उनको नाश कर
देता है ॥ २४ ॥

इस प्रकार से अपने सब कुलों के मष्ट होजाने से केशव
भगवान् भी समझा की जो पृथिवी का मार मारते पीछे
वाकी या जो भी उतर गया है ॥ २५ ॥

श्रीवत्सरामजी ने तो समुद्र के किनारे जाकर परमात्मा का
ध्यान रूप योग को धारण करके परमात्माने मन लगाकर
मनुष्य लोक की त्याग दिया ॥ २६ ॥

श्रीवत्सरामजी का जाना देखकर देवकी सुते श्रीकृष्ण
भगवान् भी एक पीपल के पेड़ का आश्रय लेकर मौन होकर
पृथिवी पर ही बैठ गये ॥ २७ ॥

उस समय चतुर्भुज रूप को धारण किया और अपनी
प्रकाशमान प्रभा के द्वारा सब दिशाओं के अधिकार की
राशि में भी दूर करते हुये ऐसे प्रकाशित मये जैसे विना
धुमां का क्षीप्त अग्नि होवे ॥ २८ ॥

श्रीवत्साङ्गं धनश्यामं तप्तहाटकवर्चसम् ।

कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलम् ॥ २६ ॥

सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुन्तलमण्डितम् ।

पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३० ॥

कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकाङ्गदैः ।

हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितम् ॥ ३१ ॥

वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः

कृत्वोरौ दक्षिणो पादमासीनं पङ्कजारुणम् ॥ ३२ ॥

मुसलावशेषायः खण्डकृतेषु लुब्धको जरा ।

मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥ ३३ ॥

चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः ।

भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥

अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन !

क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोकमेऽनघ ! ॥ ३५ ॥

यस्यानुस्मरणां नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् ।

वदन्ति तस्य ते विष्णो मयाऽऽप्ताधु कृतं प्रभो ! ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भागवतसंस्कृतभाष्यटीपिका ।

तदेवानुषण्यति । श्रीवत्साङ्गमिति चतुर्भिः ॥ २६ ॥

सुन्दरस्मितं वक्त्राब्जं यस्मिन्तत् पुण्डरीकवदभिरामे सुन्दरे अक्षिणी यस्मिन्तत् ॥ ३०—३१ ॥

वनमालापरीतान्यङ्गानि यस्मिन्तत् निजायुधैश्च परीताङ्गम् पङ्कजारुणं वामं पादं दक्षिण ऊरौ कृत्वा आसीनं रूपं विभ्रादिति पूर्वगान्वयः ॥ ३२ ॥

जरा नाम काश्चिलुब्धको मृगयुः मृगास्यामिवाकारो यस्य ते चरणम् ॥ ३३—३४ ॥

श्रीमद्भारवाचकासंस्कृतभाष्यटीपिका ।

रूपं विचिनष्टि । श्रीवत्साङ्गमिति श्रीवत्सः अङ्गुलिद्वयं उरसि यस्य तत् घनो नीलमेघस्तद्वत् श्यामो तप्तसुवर्णस्येव वर्णो यस्य तेन कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं परितः कटिसूत्रेण वक्त्रपरिचातुनं सुमङ्गलं निरतिशयसुन्दरम् ॥ २६ ॥

सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं यस्मिन् पुण्डरीकवदभिरामे सुन्दरे अक्षिणी यस्मिन्तत् ॥ ३० ॥

कटिसूत्रादिभिर्विराजितं तत्र मुद्राभङ्गयुक्तिकं योगमुद्रा वा ॥ ३१ ॥ वनमाला परीतान्यङ्गानि यस्मिन्तत् मूर्तिमद्भिः स्वासा-

धारयत्यधरैर्निजायुधैश्च कृत्वा विभिर्विराजितं दक्षिण ऊरौ

पङ्कजवदरुणं पादं वामं कृत्वा निधायासीनं रूपं विभ्रादिति पूर्वगान्वयः ॥ ३२ ॥

तत्र जरा नाम लुब्धकः मृगास्यामिवाकारो यस्य ते तस्य मृग-
वतश्चरणं मृगोऽयमिति शङ्कया विव्याध मुसलावशेषायः
खण्डकृतेषुणां ताडितवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततश्च चतुर्भुजं तं कृत्वा परमपुरुषं ज्ञात्वा कृतकिल्बिषः
कृतापराधः हेतुगर्भमिदम् अतो भीतः असुरद्विषः भगवतः पादयोः
शिरसा स्पृशति शेषः ॥ ३४ ॥

उक्तिमेवाह । अजानतेति । हे मधुसूदन ! अजानता तत्र हेतुः
पापेन पापात्मना इदमागः कृतं हे उत्तमश्लोक ! हे अनघ पापस्य
मे मया कृतं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥

यस्य त्वेवानुस्मरणमात्रमेवाज्ञानमेवान्धकारस्तस्य नाशकं
वदन्ति वृद्धाः तस्य तवहं विष्णो मयाऽऽप्ताधु कृतं हे प्रभो ! ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिरयुधजतीयकृतपदरत्नावली ।

अत्र श्रीकृष्णोऽसुरजनमोहकरी मायां प्रकटयति । जराख्य-
व्याधनस्याह । मुसलेति । मुसलावशेषायः खण्डेन कृतं मधु-
शरो यस्य स मुसलावशेषायः खण्डकृतेषुः चूर्णितमुसलावशि-
ष्टावः खण्डेन कृतश्चरवानित्यर्थः । मृगाकारं मृगत्ववुद्धिज-
नकम् ॥ ३३—३४ ॥

अजानता मया ॥ ३५ ॥

आप्ताध्वनुचितम् ॥ ३६ ॥

तन्माऽऽशु जहि वैकुण्ठ ! पाप्मानं मृगलुब्धकम् ।

यथा पुनरहं त्वैव न कुर्यां सदातिक्रमम् ॥ ३७ ॥

यस्याऽऽत्मयोगरचितं न विदुर्विरिञ्चो रुद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये ।

त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदज्ञः किं तस्य तै वयमसद्रतयो गृणीमः ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मामैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे ।

याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं मुकृतिनां पदम् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदुशिर्षः ।

तस्य हाकतां तप्तहाटकमयानां भूषणानां वस्त्रां यस्मिंस्तावत् ॥ ३२-३२ ॥

जरा जरासन्धः विव्याधेति मृगी मया विद्ध इति त्वन्धकस्याभिमानहृष्टयैव प्रयुक्तं वस्तुतस्तु तदायः शरश्चरणां पश्यन् मां नतु विव्याध तद्वत्स्य सन्धिकानन्दश्चरुपरेणात् अन्धयासीतः पपात शिरसाया वयोर्विषन् पादाच्छरं निष्क्रासयामास चेत्युक्तं स्थातु ॥ ३३ ॥

कृताकृतिवेष इति तं प्राप्ति शरनिक्षेपात् ॥ ३४ ॥

ममाद्य चतुर्मुखं प्रति प्रत्येति तव चरणौ अद्य कष्टं तु नैवाभूदिति मम क्षमापणं योग्यतेति भावः ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तदेव रूपं वर्णयति । श्रीवत्सङ्कामिति चतुर्भिः ॥ २९ ॥

सुन्दर मनोहरं स्मितं मन्दं हसितं यस्मिन् तद्वक्त्राञ्ज मुखं यस्मिन् रूपं तत् नीलैः कुन्तलैर्मण्डितमलंकृतं पुण्डरीकवदामिरामे सुन्दरतरं आक्षिप्त्वा यस्मिन् तत् स्फुरती देही त्वमान मकराकारे कुण्डले यस्मिन् तत् ॥ ३० ॥

फटिस्त्रादिसिर्विराजितम् ॥ ३१ ॥

वनमावृषा च निधीतान्वज्जानि यस्मिन् तत् पद्मजवदरुणं वामं पादं दक्षिण ऊरो कृत्वा आशीनम् एवं भूतं रूपं विभ्रन् सन् पादोपस्थे निषसादेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

जरासन्धः कश्चिद्वृत्तवर्को मृगयुः मृगास्वमिवाकारो यस्य ते चरणौ मृगशृङ्गयो विव्याध अयमर्थः एवं भूतायां महारथ शरीरैरवृतायां तदीयैः छत्रचामरमुकटकुण्डलाद्यैः पूजायां रणाभूषां सामान्यस्य जीवस्य मृगवधे प्रवृत्त्यसम्भवात् श्रीकृष्णवशनाऽसमायाध वक्ष्यमाणप्रायेनाद्यसम्भवाच्च कश्चित् श्रीकृष्णपार्षद एव मुनिशार्प स्वविषयेऽपि स्वपादाग्रे मुसलावशेष वातरुपेणमात्रेणसत्यं कर्तुं ब्रह्मण्यवदेष्टेन भगवता नियुक्तस्तत्र तत्र तल्लीनां जराकेण पश्यन् श्रुण्वन् रममाणो भगवद्विस्तृतैव तन्नागतः ॥ ३३-३६ ॥

भाषा टीका ।

जिस रूप में श्रीवत्स चिन्ह की शोभा है तपाये सुवर्ण

सरी का जिसका तेज है जो श्याम वर्ण है पीताम्बर की वस्त्रों से जो रूप शोभित है सुन्दर मंगल वायक है ॥ २९ ॥

सुन्दर भव हाथ युक्त जिस रूप का मुख कमल है नील केशों से मंडित जिसमें मस्तक है पुण्डरीक कमल सरीके जिसके मनोहर नेत्र हैं प्रकाशमान जिसके मकर कुंडल हैं ॥ ३० ॥

तथा फटि सूत्र और यक्षोपवीत किराट कड़ा बाजू बंद हार नूपुर कौघनी मुद्रिका कौस्तुभ से जो रूप विराजित है ॥ ३१ ॥

वनमाला से जिस रूप के सब अंग व्याप्त हैं और मूर्ति धारि अपने शस्त्र वक्त्रादि सब आयुधों से जो रूप सेवित है ऐसे रूप की धारणा करके श्रीकृष्णचन्द्रजी कमलसरीके अपने चरणों की रहिने जेवा पर रखकर बैठ गये ॥ ३२ ॥

द्वारका में मुसल के रेत में पोछे जो टुकड़ा समुद्र में फेंका था उसको किसी मछली ने खीला था उसी मछली को मारकर उस खीला के बाण बनाकर जरा नामा एक व्याध उहां गया सो वन के मोट से चरणों को मृग का मुख समझ कर उसने उस बाण को मृग जान कर चलाया ॥ ३३ ॥

फिर पास में जाकर चतुर्मुख पुरुष का दर्शन करके अपने किये अपराध से डरकर मस्तक नमाकर असुर सहायक भगवान के चरणों में गिर पड़ा ॥ ३४ ॥

फिर बोला कि हे मधुसूदन मैंने नहीं जानकर ऐसा अपराध किया है सो हे उसमें श्रांति भेदे अपराध को आप क्षमा कीजिये ॥ ३५ ॥

जिन आप का स्मरण सब मनुष्यों के अज्ञान अंधकार को नाश करनेवाला है ऐसा सब पाप तथा महात्मा कहते हैं हे भगवन् ! तिन का मैंने अपराध किया है ॥ ३६ ॥

श्रीवत्सामिकृतमावायेंदीपिका ।

ब्रह्मापकृतमेतत्तव नापराध इतिचेदत आह । यस्य तथाऽऽत्मयोगरचितं आशीनमायया रचितं विरिञ्चः अस्य तनया

इत्यादिष्टो भगवता कृष्णैर्नृच्छाशरीरिणा ।

त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ ४० ॥

दारुकः कृष्णपववी मन्विच्छन्नधिगम्य ताम् ।

वायुं तुलसिकामोदमाग्रायाभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुर्वैवृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ।

स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो रथादवप्लुत्य सबाष्पलोचनः ॥ ४२ ॥

अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो ! दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा ।

दिशो न जाने न लभ च शान्तिं यथा निशायामुदुपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥

इति ब्रुवति सूते वै रथो मरुडलाञ्छनः ।

खमुत्पपात राजेन्द्र ! साश्वध्वज उदीक्षतः ॥ ४४ ॥

अधिरक्षामिकृतमावायदीपिका ।

सदाकथं ये चारुं गिराम्पतयो वेदप्रहारस्तेऽपि न विदुः
कृतस्य तेऽचिन्त्यमायस्य एतद्वज्रनापादि प्रसृप्ता असद्वतः
पापघनयो ययौ किं गृहीतः कथं वयंयामः सतस्तदास्तामा-
शुभां जहाति मायः ॥ ३८-३९ ॥

इच्छाशरीरिणोत्पपात मायः । शुद्धस्वमयीं निर्जां मूर्ति-
मन्त्रार्थं तत्प्रतिकल्पं विदुश्चनमात्रमिति एतद्वज्र इष्टुदीक-
रिष्यति वेदाघयो वज्रमुष्ण इत्यादिना ॥ ४०-४१ ॥

तत्पतिं तत्र दृष्ट्वा तस्य पादयोर्निपपात ॥ ४२-४३ ॥

उदीक्षत उदीक्षमाणस्य सूतस्य सतः ॥ ४४-४५ ॥

भीराधारमगादासगोस्त्राधिविचिन्ता

दीपिकादीपिनी दिप्ययी ।

एवं परिकरेषु परोक्षवाद् इयाध्याय आदिमम् कस्यापि
सन्वेष्टामावादिच्छाशरीराभिप्रायेण मायिकचरितं प्रत्याश्रितं
तच्छात्रं स्त्रामिमिरेव इयाध्यायमाणात्वात् इयाध्यायते इति
वेद्यम् असुरस्त्रमायानां साक्षात्तद्वर्णनासम्भवात् विराड्विदु-
षामित्युक्तेश्चापि माय इत्यादि व्याख्यातम् । एतदेवास्त-
मानमव ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तथास्त्रायम्बुजं दृष्ट्वा हतम् ॥ ४२-४३ ॥

श्रीसुरचैनसूरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

अञ्जः अञ्जसा अनहनयः तादृशकुटिरहिताः ॥ ३८-४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्तस्माद् वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकं साश्वत्प्रलोभनेन मृग-

घातकं मामाशु जहा हत्याः किं तत् इत्यत आह । ययति । पुनरे-
वैवधं संस्वपराजं यथा न कुर्यात् ॥ ३७ ॥

पाप्मानं मृगलुब्धकमित्यात्मनोऽति हीनत्वमावेद्य तत्र पार-
वाक्यमगोचर इत्याह । प्रप्येत ब्रह्मरुद्रादयः ये च। इयं ब्रह्मण-
स्तनयाः कथंभूताः गिरां पतयः वेदायद्रुद्राः तेऽपि यस्य
तत्रात्मयोगरक्षितमात्मीयसङ्कल्पेनोपात्तम् इदं कथं न विदुः एतद-
मतारुहस्यं च न विदुरित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन तात्त्विकनिष्ठि
यस्य तव मायया पिहितदृष्टयः छादितदृष्टयः प्रलुप्तज्ञानास्तस्य
ते सदेतद्रूपम् असद्वतयः लुब्धकावयमतोऽज्ञाऽज्ञसा किं कथं
वर्णयामः ॥ ३८ ॥

एवमुक्त्वा भगवानाह । ममैविति । हे अर ! एष त्वया कृतः
घरभूतः मे कामः काश्यते इति कामतेः मादिच्छाप्रयुक्त इत्यर्थः ।
एवंतु मयाजुहातः सुकृतिनां पदं स्वर्गं ययि ॥ ३९ ॥

इच्छाशरीरिणा स्नेहोपास्तद्विषयिप्रहेयां तनु कर्मावत-
रीरिणा भगवतेत्यमादिष्टः तं कृष्णं त्रिः परिक्रम्य नत्वा
च विमानेन तदैव देवप्रेषितेन दिवं स्वर्गं ययौ गतः ॥ ४० ॥

अन्विच्छन्नधोषयन्तुलनिकामा आमोदीं कर्म्मस्तमसाय तं
कृष्णमधिगम्य यतो निःससति वायुस्तत्र इत्यादित्या-
लोच्य तदभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥

तिग्मा तीक्ष्णाऽतिशयिता श्रुतिर्मेव कृतं केतनमाश्रयो
येन तं निजायुर्वैवृतं पतिं श्रीकृष्णमवलोकयति शेषः स्नेहेन
लुप्तः उपाप्तः आत्मा मनो ब्रह्म वाष्पसहिते लोचने यस्य
स रथादवप्लुत्य पादयोर्निपपात आह चेति शेषः ॥ ४२ ॥

उक्तिमेवाह । अपश्यत इति । हे प्रभो ! तव चरणाम्बुजमपश्यतो
मम दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टाऽने दिशोऽपि न जाने
नापि च शान्तिं चित्तप्रसादं लभे स्नेहवानास्मि यथोदुपे सन्धे
प्रणष्टे सति दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रविष्टा च भवति
तत्रैव प्रणष्टस्त्वमेव विवर्ण्य तमसि प्रविष्टेति ॥ ४३ ॥

इतीतिगुरुद्वलाञ्छनः गदगध्वजः साश्वः सध्वजश्च रथो ह

भीमजीरायवाचार्कतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राजिन्द्र समाकाशमुखवात ऊर्ध्वमगादिवर्धः उदीक्षतः दारुक-
स्थोर्ध्वे पश्यतः सतः ॥ ४४ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तं मृगलुब्धकं मृगलोभिमिति ॥ ४७ ॥

तत्र कृतप्रवृत्त्यादिवोचपरिहारसद्भावेऽप्यत्र कृतदोषपरिहारो
मास्त्वेष तेनाजःपात एवातो मध्य एव भेयानिति भावेनाह ।
यस्येति ॥ विरिञ्चद्रादयोऽस्य विरिञ्चस्य तनया मरीच्योदयो गिरां
पतयः वृद्धरूपत्यादयः ते एते यस्य तवाभययोगरचितं स्वरूपसामर्थ्यो
पायेन कृतं सुदृष्टादिकं न विदुः तत्र निमित्तमाह । स्वभावेति ।
स्वभावाया वृद्धकशक्या विदुनहृदयः प्रसुप्तज्ञानाः यस्मात्समा-
हिति शेषः असद्रूपयोऽप्रशस्तव्यापयो निर्गताः अत एव ज्ञान-
शून्याः कथं तस्य ते तवपतचारितमजोगुणीमः किं नैव ज्ञातुं शक्ता
इत्यतः एतत्सुखादिकमयाग्वेतत्पापपरिहारोपायाज्ञातादयः
पातात्पूर्वमेव माजुहीयः सुमतय इति कोचस्पटलि मनेन
कैमुल्लापयो दर्शित इति भावते ॥ ३८ ॥

मगवाद् मरुतसत्तवाभयि भक्तिरेवास्त्रिपापध्वंसिनीति
भावे कृत्वा चक्षि । मासैरिति । मासैर्मयं माकर्षीः एव कृतः
प्रारवेधो मे कामः कामितः काङ्क्षित इत्यर्थः । दिशब्देन वृष्ट-
ज्वमोहनं प्रयोजनं सूचयति । अतः किमस्मै फलं वहासीति
तत्राह । याहीति । सुकृतिनां पदमिच्छनेन इदमपि सुकृतमेवा-
स्तिष्यति उच्यते ॥ ३९ ॥

नेह प्राकृतपुष्पोक्तवत्कावातरेऽपि संवेदकरामिति भावेनाह ।
इतीति ॥ ४० ॥

प्रासङ्गिकं समाख्य कथाशेषे प्रस्तौति । दारुक इति । अग्नि-
कलशवेषयं कुर्वन् तं कथं नाभिगमपाविकाय पुनस्तुबासि-
कामोदा यस्य स तथा तं वायुमात्राय ज्ञात्वा तुषसिकामो-
दमाश्रयभिमुखम् ॥ ४१ ॥

तत्राभ्यस्तमूले कृतकित्तं ते कथं हृष्टा ॥ ४२ ॥

प्रमो ! ते तव अरण्याम्बुजमहद्वयतो मम हृष्टिः प्रनष्टा अस्तं-
मता हृष्टमानायाः कथं नाश इत्यतश्च तमसीति । फलमाह ।
शान्तिं मङ्गलं शान्तिः प्रशममङ्गल इत्यादयः उडुपे लब्धे
प्रमहे अस्तद्वत्ते मत्रोद्भिः सचन्द्रस्यावरोधेन विवक्षितम् अन्वया
मन्त्रप्रसूया नामि विगादिधिवेकोपपत्तेरित्यत उडुपपदप्रमो ग इति
प्रादाश्रित इतिपाठे पादप्रपञ्चः कृतः कथ्यमाह । योऽहंते
अरण्याम्बुजमाश्रितः तस्य मे हृष्टिः प्रयायेति योजना ४३ ॥

इदमप्यभिप्राह्यत्वं हरोरिति भावेनाह । रसीति । उदीक्षितः
हरिणा ऊर्ध्वं गतो हृष्टः अत्र चेतनानियतरथाचचेतनमनु-
चिदशां लौकिकानां मगवाद्भाह्यत्वं बुद्धिरितरेषां ज्ञानिनो प्रे-
मक्षयसंक्षया गतिं पश्यतां चेतनपात्मकानि अच्युतरचाहीनि
इत्यहो विश्वमूर्तेमांदास्पमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

इच्छाशरीरियोति । इच्छाशरीरं शरीरं यस्य तेन तद्विच्छ-

[१६३]

यैव तदाविर्भावं मज्जत इति तत्र नाभ्युत्कारणं भाव्यमिति
भावः ॥ ४० ॥ ४३ ॥

इति ध्वनीति । यद्यपि दशम रथावुपस्थितौ सद्यः ससूनो
सुपरिच्छदासत्येनम दारुकस्यापि रथादिवदेवागमनमुक्तं
नयात्तत्र तस्य स्तम्भनं तदेकनिर्वाहोत्तरकमेसंपादनाभिप्रायेण-
वेति गम्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

भीमविजयनायकवार्तिककृतसारापदार्थिनी ।

देवादेष चरणे व्यथानाभूत् त्वया तु हिसनबुद्धयेव शरोः
निक्षिप्त एवेति चेत्तत्राह । तत्तस्मात्मा मां माशु जहि अत्र
निष्ठाविति रवावासीद्वेत्तामिध मर्दनम्—

ममवान् आत्ममायाया गतिं तामचखोक्षसः ॥

सरस्वतीमुत्पुष्ट्य वृक्षमुजमुपाविशत् ॥

इति तृतीयोक्तेः सुखास्तमय समयेऽपि देवयदूनां पारस्परिकसां-
ग्रामिकवधोऽभूत्तदेव मगवांस्तत्रैव सरस्वतीतीरे उपविष्य तदेव-
लुब्धको मृगवधार्थमागत इति व्युत्पद्यते एतच्च नोपपद्यते पट्टपञ्चा-
शत्कोट्यधिकानां यदूनां सद्य एव महासंग्रामिके वधे सति
तत्प्रदेशे शीघ्ररनकील्यायिते मगवाकोलाहलव्याप्ते च सति तदेव
लुब्धकस्य मृगमारण्यार्थकागमने कथं सम्भवेत् कथं वा भीरु
जातीनां मृगाणां तत्र स्थितिं समावेशयतो यदूनां तात्कालिको
वधो मिथ्या भूतोऽपि मगवता अजुनादीन् प्रति प्रत्यावितो
वृद्धिद्वारादीनां समकानां कद्वारसमयः प्रेमविषयनाथं वेदा-
भ्याये च तद्व्याप्य प्रति भर्मसंकोचकुममोत्थापनार्थं वस्तुतस्तु
मधूनि पीत्वा देवेष्वन्तर्हितेषु तत्र निःशब्दे निर्जने प्रदेशे लुब्धक
मागत इति तत्त्वम् ॥ ३७ ॥

गिरां पतयो वेदद्वाराशरीरौऽपि न विदुस्तस्य तव एतत् आत्म
योगरचितमज्जःशीघ्रमसद्रूपं वुजोतयो कथं किं गुणीमऽहं

एव मे काम एव प्रवृत्तापो मया त्वङ्गीकृतव्य इति मादिक्लेशयः
स्वगमप्राकृतं सुकृतिनां प्रशस्तसुकृतवतां मज्जवकानां पदं
वैकुण्ठं याहि सुकृतिनासितिप्रसंखावां मत्वर्णीयः ॥ ३८ ॥

इच्छाशरीर्या इच्छयैव प्रशस्तशरीरशरी मवेद्यतस्तेन
॥ ४०—४५ ॥

भीमच्छुक्केवकृतसिद्धातप्रदीपः ।

तत्तस्मात् मामास माशु जहि यद्वा माशु मा जहि किंत्वेनेन
देहेनैव जुगोतो नियोज्यपुनरेकं घोरे निपातस इति भावः ॥ ३७ ॥

मन्वेव साक्षिनं तत्वां पीडयामि किन्तु तव साक्ष्यं ममाति
प्रीतिकरमतीत्यदपि मन्वेष्टं किञ्चिद्बुद्धीयत आह । यस्येति ।
यस्य तव आत्मयोगरचितम् असद्रूपपरचितम् एतच्छरीरम्
विरिञ्चयः अस्य तनयाः कदाच्यञ्च ये चाभ्ये गिरांपतयो वेदार्थ-
द्वाराः तेऽपि न विदुः यतस्त्वन्मायाया पिहितहृदयः तस्य ते
असद्रूपतयः पापपानियो वयम अज्जसा किं गुणीमः कथं कथं-
यामः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इच्छयैव इत्यमरस्य च भवति त्रिभुजं चतुर्भुजमनन्तं भवति
वायव्यरथादिकं भवति विश्वरूपं भवति एकवा भवति शतधा
शतधा च भवतीत्येवमिच्छाजुष्टशरीरिण्यर्थः ॥ ४० ॥

तमन्वगच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ।

तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥ ४५ ॥

गच्छ द्वारवतीं सूत ! ज्ञातीनां निधनं मिथः ।

सङ्घर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि मदशाम् ॥ ४६ ॥

द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबन्धुभिः ।

मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ४७ ॥

स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितृणै च नः ।

अर्जुनैनाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥

त्वं तु महर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ।

मन्मायास्वनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ॥ ४९ ॥

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ।

तत्पादौ शीघ्रयुष्माधाय दुर्मनाः प्रवयौ पुरीं ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे यादवान्तर्धानं नाम

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकरवक्त्रसिद्धान्तप्रदीपः ।

दार्किकः श्रीकृष्णसारथिः भग्विच्छन् भग्वेषयन् ॥ ४१ ॥

ते श्रीकृष्णं पतिं तत्र दृष्ट्वा पादयोर्निपपात ॥ ४२—४३ ॥

उशीरतः पश्यतः सतः ॥ ४४—४५ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रियगुरु ! तिससे ऐसे पापी हिंसक बुद्धि मरे की आप जल्दी से मार दीजिये जिससे की मैं फिर इस प्रकार का महापुरुषों का अति क्रमण नहीं करौं ॥ ३७ ॥

जिन आपके आत्म भाग से रचित कार्य को ब्रह्मा-रुद्र आदि के जो जो इस जगत् के पति हैं जो वेदों के जानने वाले हैं वे नहीं जानते हैं उन सबों की दृष्टि आपकी माया से छुप्त हो गई है तब इस आपकी खीला को सहस्र से छोटे भाग वाले हम लोग कैसे जान सकते हैं ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भगवान् बोले हे जरा ! तुम हर वह कार्य सब देने किया है अब तु मेरी आज्ञा से भगवत्मा लोगों के जाने लायक स्वर्ग स्थान को चला जा ॥ ३९ ॥

इच्छा से शरीर धारी भगवान् की ऐसी आज्ञा होते मात्र उस जरा ने भगवान् के चरण पकड़कर प्रणाम किया उसी चखत आकाश से विमान भावा तब उसपर बैठकर वह स्वर्ग को चला गया ॥ ४० ॥

उधर दार्किक सारथी भी कृष्ण भगवान् को देहता

हुआ नहीं मिथने पर तुलसी की सुगंधी के वायु को सूंघकर भगवान् के सम्मुख चला आया ॥ ४१ ॥

उहाँ पर उस दार्किक सारथी ने देखा कि बड़े तेज वाले आयुधों से भगवान् आवृत हो रहे हैं औ पीपल के पंख के नीचे उनसे निवास किया है तैसे ही अपने पति को देखकर रथ से उतर कर स्नेह से अत्यन्त उपासित होकर आलों में आसुओं को भरकर चरणों में गिरपड़ा ॥ ४२ ॥

फिर बोला कि हे प्रभो ! आपके चरण कमल के न देखने से मेरी हीन नष्ट होगई सब अधेला हो गया मेरे का कोई दिया नहीं मालूम पड़ी कहीं शान्ति नहीं मिली जैसे रात्रि में चन्द्रमा के डूबने से होता है ॥ ४३ ॥

उस सारथी के ऐसे कहते ही सारथी के अधीन जो गरुड के ध्वजा का रथ था सो शीघ्र ही आकाश को चला गया हे राजेन्द्र ! उसके देखते देखते छोटा ध्वजा आदि के सब साथ ही चले गये ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

निर्याणं योगमार्गेण मह्यशमितीच्छाशरीरमिमांशेण ॥ ४५—४७ ॥

अविता रह्यमाया इन्द्रप्रस्थं गमिष्येति ब्रूहीति पूर्वशान्ध्या ॥ ४८ ॥

मन्मायास्वनामेतां विज्ञायोति निजमूर्तेरन्तर्हितत्वावृषा शोकं माकुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥

कुक्षस्य वितष्टत्वादुर्मनाः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिकायाम्

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

असाधारमगुहासगोस्वामिविशिता ।

दीपिकादीपिनीटिप्पणी ।

तं रथमनु । तेन रथादीनामाकाशगमनेन ॥ ४५ ॥
वस्तुतस्तु निधनं नितरां धनम् अग्रकट्ट्यामगमनम् ॥ ४६ ॥
प्लावयिष्यति अमितः प्लावनेनाऽवशिष्यति ॥ ४७—५० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
असाधारमगुहासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणौ ।
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीसुदेशनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीसुदेशनसुरिकृतशुकपञ्चीये
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीरराजवाचायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः विष्णुप्रहरणानि मगधवायुधानि स्रक्कादिभ्योपि
तं रथमन्वगच्छन् तेनायुधानामुर्ध्वगमनेनातीव विस्मित आत्मा
मनो यस्य तं सूतम् ॥ ४५ ॥
सक्तिमेवाह । गच्छेति चतुर्भिः । हेसूत ! मिथो युद्धेन प्रातीनां निधनं
मङ्गलं यस्मै रामस्य मित्यागं महिमा मेवमवस्थितिं स
वन्नुजयो ब्रूहि ॥ ४६ ॥
ह्यारकायां सेति चरस्वयं ॥ ४७ ॥
तर्हि किं विधेयं क्व गन्तव्यमत आह । स्रं समिति । परिग्रहं
देहानुबन्धि नोऽस्माकं पितरौ देवकीवसुदेवौ चादाय सर्वं
युयमभुनेनाविता रचिताः सन्त इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥
तर्हि मम का गतिरित्यब्रूह । त्वमिति । त्वन्तु मङ्गलं भाग-
वतधर्ममाश्रयानुष्ठानं ज्ञाननिष्ठः मङ्गलयोगिनिष्ठः उपेक्षकः
उपेक्षितश्चाङ्गीकृतिविषय एतां जगतीं मन्मायया रचितां विज्ञाय-
उपशमं रागाद्यकलुषतां प्रज प्राप्नुहि ॥ ४९ ॥
तं भीकृष्णं परिक्रम्य तस्य पादौ शिरस्युपाधाय दुर्मनाः
दुःखितमनाः मगधवायुयोगादिति भावः । पुरीं ह्यारकां ययौ ॥ ५० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्गीरराजवाचायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेन रथादिगमनेन ॥ ४५—४६ ॥
पुत्रावापुपेक्षकः एतां संसारवृत्तिमन्मायया मदिरुद्धया रचना
प्रकारो यस्याः सा मन्माधारचना ताम् ॥ ४६ ॥
दुर्मनाः दुःखितास्तः करयाः पुरीं ह्यारवतीसंज्ञाम् ॥ ५० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निधनमिति वास्तवार्थे नितरां धनम् अग्रकट्टीयासंपत्तिरिति
इत्यान्तकट्टीगतिजल्लयाम् ॥ ४६ ॥
समुद्रः प्लावयिष्यतीति परितः प्लावममपि तेषां प्लाव-
नार्थमेव प्लावनमात्रमुक्तम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
अथ दारुकसारवनायः मौसवाद्यनुत्पत्तिसम्पत्त्यन्ताया
स्रक्कायाः मानयेन्द्रजाद्यनुत्पत्तितत्त्वमुपदिशति । त्वमिति । त्वन्तु
दुःखको ज्ञाननिष्ठो मदीयकीयातस्वयः । मङ्गलं मम संपत्कमति
पालमितुस्वरूपं । स्वतुल्यप्रतिपक्षेतिस्वरूपं यः सुमाधमः अस्यास्य
विशेषः एताम् अधुना प्रकाशितं सर्वमिव मौसवादिष्वीक्षां मम
माययेन्द्रजाद्यनुत्पत्तिविषयं उपेक्षको विद्विष्टया जाते
शोकमुपलभ्यः उपशमः । विश्रब्धो मायिभूतिः प्रज प्राप्नुहि
तुशब्देनाप्येतावन्मुह्यन्तु माम् तव तथा मोहो न युक्त एवेति
ध्वनितम् अत्र भीमदुःखस्य स्वयं वैकुण्ठप्रवर्तनीयत्वेन सिद्धत्वा-
देतामिसंपत्तिसंनिहितार्थत्वाभावात्तथा व्याख्यानमेव प्रश-
मप्रतीत्यविषय इति विवेकव्यं हस्यते चेयं परिपाटी स्वर्ग-
पर्वणि प्रसूतिः श्रीभीमविनयकं श्रीयुधिष्ठिरं प्रति धर्मराजवचनम्-
मत्तं ते भ्रातरः पार्थ ! नरकस्या विद्यां पते ॥
मायेना देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ इति ॥ ४९ ॥
तथापि विद्विष्टया दुर्मनाः ॥ ५० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

गच्छेति रथस्य वैकुण्ठप्रस्थापनेऽपि सारथेस्तस्य वैकुण्ठे
ऽप्रस्थापनं सर्वत्र तारकालिक अवृत्तज्ञापनार्थं तथा वैकुण्ठप्र-
गतस्य तस्येह निवस्यपापदानामुद्धवादीनां संगतः प्रेम्ण्येति
वृद्धिः । इष्टा ह्यारकाया अग्रकट्टीप्रकाशगतकीक्षायामेव प्रवेशनार्थं
चेतिगच्छते महिमा मिति भुवन् माविनीमवस्तुभूतां लीलां
सूचयति ॥ ४६—४८ ॥
तनु सखिदानन्दात्मकस्य सखिप्रहस्य रामादिविप्रहस्य
चेतादयाः प्रकाशोऽयं क इति कृपयामासाचक्षेवत्यत आह । यन्मायेति
एतां प्रस्थापयमानां लीलाम् ॥ ४९—५० ॥
इति सारार्थदर्शिनीयां हृषिकेशां भक्तचेतसाम् ।
त्रिश एकादशेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निर्याणमुक्तप्रकारम् ॥ ४६—४७ ॥
अविताः रत्नमायाः इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथेति ब्रूहीति पूर्वण
संस्वयः ॥ ४८ ॥
एतां प्राकृतविभूतिं मन्माधारचनां विज्ञाय शमं शान्तिं ।
प्रज प्राप्नुहि ॥ ४९ ॥ ५० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रिशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

उस हथ के पीछे विष्णु भगवान् के सब दिव्य चक्रा-
दिक आयुध भी चले गये इस चरित्र को देखकर प्रसन्न
विस्मित अथै अपने सारथि को देखकर जनादेन भगवान्
बोल्ते भये ॥ ४५ ॥

हे सात्यकी सारथि! तुम अभी द्वारका को जाओ
उहां जाकर सब से इन वन्धुओं के आपस से अन्तर्धान न
होने का समाचार कहो और सब वन्धुओं से बलदेवजी
के जाने का हाल और हमारी भी इस स्थिति को कहो ॥ ४६ ॥

और तुम लोगों को वन्धुओं के सहित किसी को
द्वारका में नहीं रहना चाहिये जिस वस्तु में पृथिवी में
अन्तर्धान होऊंगा वही वस्तु द्वारका को समुद्र बुवा-
देवेगा ॥ ४७ ॥

तुम सब लोग अपने कुटुम्बों को साथ में लेकर निक-

लना रस्ता में मजुन तुमारी रखा करते रहेंगे तब बिछी को
चलेजाना ॥ ४८ ॥

हे सारथि तुम तो हमारे भागवत धर्मों को आश्रय कर
के धान में निष्ठा रखो संसार की उपेक्षा करो यह सब युद्धा-
दिक होना हमारी इच्छा मात्र जानो इसका कोई शोच मत
करो और शांति को प्राप्त होजामो ॥ ४९ ॥

भगवान् के ऐसे कहने से सारथी ने श्रीकृष्ण भगवान् की
प्रदक्षिणा करके वारम्बार नमस्कार किये फिर उन के चरणार-
विन्द को मस्तक में लगाकर वियोग से दुःखित होकर द्वारका
को चले गये ॥ ५० ॥

इति भीमद्भागवत एकादश स्कन्ध तीस में अष्टाध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ ३० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथ तत्रागमद्वया भवान्प्रा च सम भवः ।

महेन्द्रप्रसुखा देवा मुनयः सप्तजेश्वराः ॥ १ ॥

पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरमाः ।

चारणा यत्तरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ २ ॥

द्रष्टुकामा भगवतो निर्वाणं परमोत्सुकाः ।

गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ ३ ॥

वयुषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिमिर्भः ।

कुर्वन्तः सङ्कुलं राजन् ! भक्त्या परमया युताः ॥ ४ ॥

भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीशमनो विभुः ।

संयोज्याऽऽत्मनि चाऽऽत्मानं पश्यन्नेत्रे न्यमीलयत् ॥ ५ ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमद्वयम् ।

योगधारणायाऽप्रेयाऽदग्धा धामाविशस्त्वकम् ॥ ६ ॥

विवि दुन्दुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् ।

सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्वानु तं ययुः ॥ ७ ॥

देवादयो ब्रह्मसुरा न विशन्तं स्वधामनि ।

अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसाधारणोपिका ।

एकत्रिंशे स्कंदे धाम जगाम भगवानितः ।

तमेवानु ययुः प्रीत्या वसुदेवाक्षयस्ततः ॥

देवान् यदुन्विधावादी मयो देवान्विधाया च ।

श्रीकृष्णः स्नेह्यया धामे स्तनस्वैव समाविशत् ॥

मुनयः सतकाक्षयः प्रजेश्वरा महादयावयः ॥ १ ॥

द्विजा गण्डलोफनिवासिनः पक्षिणाः मैत्रयारयो वा ॥ २ ॥

भगवतो निर्वाणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकास्तत्रागतवन् ।

लोकान्तरसुखकृतं महोत्सवमाह साधेन । गायन्तश्चाति ॥ ३-४ ॥

[१२४]

विभूतीशद्वारांश्च पश्यन्नेत्रे न्यमीलयद्विस्वप्रार्थ माधवः पूर्वं
ब्रह्मादिभिः 'सखोकाय लोकपाशाजः पाहि वैकुण्ठ' । किङ्कर्तव्य
इति प्रार्थितत्वादितानीं च स्वं स्वं लोकं प्रति नेतुमागत-
त्वाद्दृष्टुं च तेषु दक्षिणवासान्वञ्चयितुं समाधिमिव कुर्वन्नेत्रे
न्यमीलयद्विति ॥ ५ ॥

योगिनमिव स्वरूपदृष्टयुक्तां धारयति । लोकाभिरामा-
मिति । स्वतनुः योगिनो हि स्वच्छन्दमुखः स्वं तनुमा-
धरणा योगधारणाया दग्धा लोकान्तरं प्रविशन्ति भगवांस्तु
न तथा । कल्पदग्धैव स्वतनुसहित एव स्कंदं धाम वैकुण्ठ-
समाविशत् तत्र हेतुः लोकाभिरामाय लोकात्मामभिरामोऽ

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मितो समस्तं स्थितियस्यां ताम् जगदाश्रयेण जगतोऽपि कृद्-
प्रसङ्गादित्यर्थः । किञ्च आख्याया आनस्य च मङ्गलं शोभनम्
विषयमित्यर्थः । तयोर्भविष्यत्वं स्यात् इत्येते आद्यापि तदुपास-
कर्ता तथैव तदुपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेति भावः । इच्छाशरीरा-
भिप्रायेण वा यथाश्रुतमेवास्तु तत्राऽपि तु लोकामिरामाभित्यादीनां
विशेषस्थानात्तानर्थक्यप्रसङ्गात्तदप्यदृग्वा तिरोधाय निर्गत इत्येव
सांप्रतम् ॥ ६ ॥

तदा स्वं स्वमेव लोकमागमिष्यतीति सम्प्रत्येय देवादि-
कृतः सर्वतो बुभुभिनादपुष्पवृक्षवादिमहोत्सवोऽभवदित्याह ।
दीप्यति । भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ॥ ७ ॥

तदा श्रीकृष्णोऽन्तर्हिते सति कुतो गत इति चित्तकथनोऽपि
प्रश्नमुत्तरा देवादयः स्वधामनि विशन्तं श्रीकृष्णं न ददृशुः
तत्र हेतुः । अविज्ञातगतिमिति । क्वचित्क्वचिददृशुश्च ततोऽतिवि-
स्मिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

इतः प्रकटप्रकाशात् तमेवानु कृष्णस्य पक्षादेव विमुदवाह-
नोऽपि ततः प्रपञ्चप्रकाशात् तदेव आस ययुः । निरन्तरं वसु-
देवादीनां तस्यामगमनोक्तः । देवान् यदृन् विधाय पूर्वं तान्
तदंशस्तेषु प्रवेष्टव्येति । पुनश्चेत्यो निःसारं देवान् कृत्वा ।
अतस्त्वेव सह तत्र प्रभावे । अयेति साधकिकम् ॥ ११२ ॥
गायन्त्येति साधकम् । तेषां प्रह्लादीनाम् ॥ १३ ॥

वाक्ष्यमासदीर्घास्तानुवर्त्तनात् ॥ आत्मनि स्वस्वरूप एवा-
त्मानं मनः संयोज्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

अयं वक्ष्यमाणोऽर्थो वक्ष्यामिस्तद्विषयोऽयं इति यावत् ।
तात्पर्याथोऽपि केषुचिदिति काव्यप्रकाशोक्तः । तत्र तथा धार-
णया तामवगच्छेति पदुप्रज्ञावन्नयायस्तु योगिनां अममनस्य
प्रत्याख्यातुमेवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । योगिनो हीत्यादि । तत्र दाहा-
भावे । इतरथा दाहाभ्युपगमे । तयोर्धारणाध्यानयोः ।
ननु भवतु तथेति चेत्तत्राह । इत्येते चेति । तथैव प्राकट्या-
नुसारयोगेव । तत्फलं नित्यजीवास्तुमानुभवः । अद्यापि परमा-
त्मसं पश्यन्ति पण्डिता नराः, इत्यादि चारादाशुक्तः इति
भावः । आख्याध्यानमङ्गलमिति विशेषणस्य उपलक्ष्यार्थः । आका-
शस्तद्धिज्ञात्, इत्यादि स्यात्वात् वाक्यान्तरगतस्य कस्यचित्पदस्य
तथा प्रतीतावपि पदान्तरः । अकुट्येति तया निर्णयस्य सिद्धा-
न्तितत्वात् यस्यास्ततोऽधरेणाध्यानमात्राभ्यामापि तत्तत्कर्तव्या-
मपि मङ्गलं स्यात्तस्यास्तथात्वं कीर्तानुमत्तो भूयादिति
व्यङ्ग्यवद्वयं श्रेयः । तत्रापि इच्छाशरीरामिमांशपक्षेऽपि तदपि
इच्छाशरीरमपि सांप्रतम् योग्यम् ॥ ६ ॥

तदा भूमगमनसमये आगमिष्यतीत्यत्र तु सर्वलोकान्
लोकपालैः पाहीनि प्रह्लादाद्येनेव हेतुर्हेतुः ॥ ७ ॥

तत्र दर्शनाभावे । गतिरत्र मध्ये मध्ये तिरोधाय गमनम् ।
वकारसामर्थ्यात् क्वचिदित्याहारः । ददृशुस्तस्यावृत्तः ।

ततो दर्शनादर्शनादेतोः बभूवुरित्याहारः तत्रावगच्छेत्तद्वत्
इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमुदयनसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

॥ १-५ ॥

आख्याध्यानमङ्गलं आख्याध्यानयोः शुभाभयम् आश्रयेत्वा
भक्तिचतुष्टयकारिण्या दग्ध्वेति ॥ ६-१० ॥

श्रीमद्विराट्पाञ्चरात्रकृतभागवतसम्प्रदायान्द्रिका ।

ततो भगवान्किमकरोदित्यत्राह । अयेत्यादिना । अयं दारुक-
गमननिर्णयः । भगवत्सन्निधौ प्रह्लादचतुर्मुखः भवान्भोमया सर्वं
सह भवोक्तः । महेन्द्रादयश्च प्रजेश्वरैर्मरीच्यादिभिः सहिता
मुनयः ॥ १ ॥

सिद्धाश्च गन्धर्वाश्च ते हिजा गरुडलोकवासिनः पक्षिणः
मेघमादयो वा ॥ २ ॥

भगवतां नियायं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्तुकाः आगमय-
न्तिपारमोत्तुकरुतं मुहोत्तममादसादेन । गायन्त्येति ॥ ३ ॥

विमानावलिभिनमः सङ्कुलं कुर्वन्तः ॥ ४ ॥

भगवान् ता आत्मनो विभूतीर्भूतिभूतान् प्रह्लादीन् वक्षि-
मात्मन्यारमानं संयोज्य सतोऽधतारस्तस्मिन्नात्मनि आत्मान-
मकीभूतं व्यावेत्यर्थः । पञ्चदशसहस्रं मेघे स्वर्गोत्तमं निमी-
लितवान् ॥ ५ ॥

आख्याध्यानयोः शुभाभयभूतां स्वतनुमाग्नेय्याग्निचतु-
ष्टयकारिण्या योगधारणया अवगच्छेति उक्तं । स्वर्कं धामाविशत्
यथा योगिनः स्वस्वरूपमूल्यः स्वतनुमाग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वा
लोकान्तरं प्रविशन्ति भगवस्तु न तथा । किन्त्वदृग्वा एव स्वतनु-
सहित एव स्वर्कं धाम वैकुण्ठस्थमाविशदित्यर्थः । तत्र हेतुर्लो-
कादिरामा इह तन्मूर्तिमुपास्य मुक्तानां जीवानामभिरामाभित्यर्थः
यथाकतुरागिभूतिं पुरुषो भवति तथा प्रेक्ष्यभवतीति तत्कतु-
न्यायेनोपाख्याया मूर्तेरेव मुक्तेरनुशास्यत्वात् तदाह तद्व-
त्स्वर्गकिति भावः । इह तन्मूर्तेर्धारणाध्यानयोरपि विषयतया
साक्षिध्यावदवधारणाय दग्ध्वेति छेदोऽपि दाहने जगन्मोहने-
मात्रमित्यवगन्तव्यं तत्रैव विवक्षिते राजन्परस्येत्यादिना ॥ ६ ॥

दिवीति तदा च आकाशात्सुमतसः पुष्पाणि पेतुः पतितवत्तः
भूमेः सकाशात्सत्यावयस्तं तनुमनुमूल्य ययुः तस्मिन् गते सतीह
लोके सत्यादयो नासन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा भगवति तिरोहिते सति कुतो गत इति तर्कयतोऽपि
प्रह्लादमुख्यो येषां ते देवादयः स्वधामनि विशन्तं भगवन्तं
न ददृशुः तत्र हेतुरविज्ञातगतिमिति अविज्ञाता इतरैरवदृ-
माणा गतियस्य तम् अत एवातिविस्मिता बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीमहोदयविरचिते

हरेः स्तुतिर्वाग्यप्रकारादिकं कथयन्तीति मन्त्रादौ प्रस्तावनामागतिमाह । अथेति । मन्त्राणां स्तुत्यायुषस्य ॥ १ ॥

विज्ञा क्रुपयः ॥ २-४ ॥

विभूतीः स्वस्तिस्त्वानस्यानिवशेषानिद्रादीन् । अस्मानि स्वस्तिस्त्वानि मूलकम् ॥ ५ ॥

आग्नेया योगधारणा जातेनाग्निना तनुमदध्या परं परं स्वकं धामाविशत्—

आग्नेयान्ते धारणाया देहं दग्ध्वा परस्पदम् ।

वाग्निं देवाः समस्तान् तेषामिन्द्रो तनुं हरिः ॥

नृसिंहरूपी सर्वेषां मित्रा ताभिरलंकृतः ॥

नुत्यते प्रसवे देवः स्वयं कृष्णादिरुपवान् ॥

अदग्धैव तनुं याति नित्यान्तराक्षरपतः ।

इति पञ्चनामुकायं पञ्चक्रीकर्याय इति भावः ॥ ६ ॥

तं कृष्णमनु ॥ ७ ॥

अत्राप्येकं माहात्म्यातिशयमाह । इष्टादध्वा इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीमहोदयविरचिते

अगवान् पितामहो धीमन् तस्मात्प्राप्तमनोविभूतीर्देवादिरेषा वाक्चक्षुः ततश्च तत्र आकृष्य पशान्तेन न्यसीदन्त किं कृत्वा आत्मानि स्वस्वरूपपञ्चात्मानं मनः संयोज्येति एवं तत्र योगिनो योगविभूतो वैराग्यं देहत्यागं शिक्षयितुं तेषु स्वविग्रहत-स्वभावरीतुं च । दर्शयतिमिति शेषम् ॥ १७ ॥

तथैवाह । लोकामिदमामिति प्रश्न टीकायामेतदुक्तं भवति वाक्ये खलु कस्य चिरपदस्याप्यर्थप्रतीतो सत्यामुपदेशपदैरेवार्थो निर्धार्यते "आकाशस्तुल्यत्वात् इत्यादिस्थावात् ततो लोकस्यादि-पदानि दग्धेत्यादिप्रतीतिमुपमयं अदग्धैरेव निश्चिन्वन्ति तथाहि आकाशमिरामामित्यनेनोक्तं अगवाः प्रयत्नमेव तावत्तथा तत्प्रतिपादयति । यदि त्वसखचितया वृत्त्या लोका ये महावैकुण्ठनि-लपांश्चादयो भक्ताः । ये चारामाराधयो आनिनस्तदायाः स्थावरास्ताः सर्वे एवाकुरुते । तदा तेषां रमणार्हतुना तत् प्रतिपादयतीति किं चकच्यमित्यर्थः । तथास्तु तावत् महापापं दास्यमिरामस्वाविचारः । साधकजीवाभयस्वाविचारोऽपि तस्यैव साधयति यतो धारणाध्यानमङ्गलमित्युक्तं तत्र तयोः शोभ-नविषयस्वरूपाद्योऽपि तत् सत्त्वावयति । यदि च धारणा-ध्यानमात्राभ्यां तत्तत्कर्तव्यामपि या मङ्गलरूपा भवति तस्या वा कथमन्यथास्वमित्यर्थः किञ्च ध्यानस्तनोश्च तदपेक्षितस्वयं-नाय स्वस्वरूपस्वरूपाय वा विशेषणत्वेन पूषन् पूषणे च स्तुतयो ह्युतौ । तत्त्वपेक्षया न्यूनस्त्वस्वकेनकप्रत्ययेन तु स्वतनोरेव मुदवर्त्तं गमितं स्वतनुमित्यर्थः समस्तोत्तया न जीवोत्पत्तावौ निवृत्तवत् तनौ स्वस्वात्मविचारो नितरां निश्चितः । तत्र यदि ध्यानस्तनं विशेषणं श्रीमद्विजयचक्रवर्तीमहोदयविरचितं उच्यते । तर्हि तनोर्वा कथं न व्यज्येतेति । अथ यद्येवं तर्हि तथा

धारणायां तन्मन्त्रवित्तव किमर्थमप्यदुक्कयतिः किञ्च । उच्यते । योगिभूतानां अमर्त्यत्वात् अमममूय प्रत्याख्यातमिति तदेत-दाह । योगिनां ह्यति । तदानीं तनोर्वा धारणा कृता इति मुख्यमेव किन्तु तथा स्वतनुमदग्धैव स्वकं धामाविशत् ततो योगिनां देहत्यागशिक्षणार्थमेव धारणातनु तदन्तर्जापनामिदमेव-व्ययं नाप्ययति वाञ्छितं तादृशानां समतकारिणी वीक्षेव चेका स्वस्वभाविति किं वा यदि इत्युक्तोपदिशत्येक विस्मृत्य प्राप्नु-र्हातम् । मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टवर्जनमित्यनेन । एव वदन्ति राजर्षे । क्रुपयः कर्तव्यमिति । यत् स्वस्वात्मा विरु-द्धत न नूनं ते स्मरन्त्यत इत्यनेन च श्रीमद्विजयचक्रवर्तीमहोदय-पि मुन्यन्तरगतं श्रीमन्मुनीन्द्रोक्तं । तदा किमुते-दशम् । तत्रापि हि मुनिवासनिवास इत्यादिवत्तत्त्वसंग्रहनाय आकाशमिरामामित्यादि विशेषणानि दर्शयन्ति । तदेव श्रीमद्वि-जयचक्रवर्तीमहोदयविरचितं धारणा धारणायां दर्शयति तदनुवादि-त्येव तत्तन्मुनिवचनानि हेयानि । तदेतदेव दर्शयितुं देवा-द्वय इत्यादिभिः । तेष्वपि केषुचित् पूर्वमपि । स्वविग्रहो न प्रकटितः । किन्तु । माह प्रकाशः सर्वेषां योगयोगात्ममाधुन-इति । विराट् विष्णुवामिति च स्थापनान्त्य एव कल्पयित्वा कथितः । तस्यैव कश्चित्स्वभावस्याकृत इत्यभिप्रेत्यहोदयप्रतीतिं तस्यैव-च मानुषदेहतामनूय मुनिभिरपि । कैश्चिद्भिर्गुणैः । स्वतनु-मदग्धैरेव हि स्वस्वभावमात्मकलपितं तनुमेव श्रेष्ठेत्यादि । तदेतदाह इच्छाशरीराभिप्रायेण वेति । तदप्यसहमानं प्राह । तत्रापि विधति । खच्छया कल्पितत्वे सति खच्छयेव तिरो-धापनं लभ्यते । ततश्चाग्न्यधारणापि तथैव कल्पन-मपीति भावः । श्रीकृष्णसन्दर्भेऽपि इच्छाशरीरिणोति खच्छा-प्रकाशेनेति व्याख्यतम् । यद्वा । इच्छापि शरीरे तद्वत् किञ्च साधकं यस्य तेनेति व्याख्यतम् । तत्रापि तद्विच्छया मायायाः प्रेरकत्वमेवात्र गम्यमिति साधकस्तत्त्वव्यख्यातम् । तस्मिन्मये श्रीमद्विजयचक्रवर्तीमहोदयविरचिते परोक्षतया दर्शयति तन् युक्तमेव मगधवत्सारादिवाक्यं । यथोक्तम् । परोक्षतया क्रुपयः परोक्ष-मम च प्रियमिति ॥ ९-१५ ॥

श्रीमद्विजयचक्रवर्तीमहोदयविरचिते

एकत्रिंशो भगवत्पञ्चाङ्गानि निरूप्यते ।

देवकीचसुरेकादेरुपमयादेकतः परम् ॥

देवाश्च यदुन् विधायकौ भूयो देवान् विधाय च

श्रीकृष्णः खच्छया धाम स्वतं वैव समाविशत् ॥

इति श्रीमच्छरणाः ॥ १-४ ॥

भगवान् पितामहस्यादि हयमवस्तुभूतं व्याख्यातामिप्रार्थ-व्याख्यास्वमानामिप्रार्थ च श्रीमच्छरणास्तु योगिनमित्त्व कच्छ-वस्तुभूतं धारयन् भगवानाग्नेय्यापि धारणाया स्वतनुमदग्धैव-पदं गृह्यं धाम वैकुण्ठमाविशदित्याहुः । अदग्धैरेव आकाशि-तामामिति धारणाध्यानयोगेन्द्रं विवक्षयति च हेतुस्यमाहुः अतएव धारणाध्यानमङ्गलं यथास्वात्तया शुद्धं जातुमवमिव स्वतनु-मदग्धैरेव तादृशीयां जातुमदग्धैव स्वतनुमाध्यायैव धामाविशत्

सौदामन्या यथाऽऽकाशे यान्त्या हित्वाऽभ्रमण्डलम् ।

गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य देवतैः ॥ ६ ॥

ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरैः ।

विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा ॥ १० ॥

राजन्परस्य तनुभृजाननाप्ययैहा मायाविडम्बनमवैहि यथा नटस्य ।

सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चाऽऽत्ममहिमोपरतः स आस्ते ॥ ११ ॥

श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धोऽष्टमोऽध्यायः ।

सविहारात् प्राक्कृतस्तु वसिष्ठा स्वतनोर्होहासामर्थ्ये दर्शयामा-
सन्ति तत्परमं वसिष्ठस्य स्मरन्त्येव ममेतन्मनसमुत्थमिति तदु-
क्तेरिति श्रुत्वा तदा ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वप्रसादयोः सयुक्तिस्तत्परिभाषकतात्कृततात्तां तदैवो-
पयानादिति भावः ॥ ७ ॥

तदा श्रीमन्नृपस्यार्तिरहिते सति सर्वेषां अपि कुत्र गत इति
चित्तकलङ्कितोऽपि ब्रह्ममवाप्तिं देवाः स्वयमगच्छन्तं ते कृष्णमवि-
ज्ञातगतिं वदन्तुः तस्य गतिं न दृष्टुमीदृशं कश्चितोऽर्थः कश्चिद-
कश्चित्कश्चित्कश्चिद्वदन्तुः श्रोतव्यमिति विस्मिता ययुर्विराजः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतविज्ञानप्रदीपः ।

एकत्रिंशोऽध्याये श्रीमद्भागवतः परमश्रीमन्नृपस्यो-
क्तस्य ते मुनयः श्रीसत्कृष्णमहाराजदयः समजेश्वराः मरीचका-
दिसंहिताः ॥ १ ॥

विज्ञाः मरीचकादयः ॥ २ ॥

मगवतो निर्याता परमश्रीमन्नृपस्येन्द्रकामाः सन्तः परमो-
त्तुकास्तथागमन् तत्कृतं महोत्सवमाह । गायन्त इति सार्धेन
॥ ३-४ ॥

विभूतिः इन्द्रादीन् ॥ ५ ॥

ननु पितामहादिस्त्रीषु सीलितपद्मनेत्रो हरिः किं कृतवान्
इत्यत आह । लोकामिराममिति । पुरुषार्थसाधनस्थानतया अना-
मिरामां स्वस्यापि विहारस्थानतया तनुवसेष्टु विष्णुधारणा-
द्यानादिना गच्छन्तं भूमि-स्वविशेषाधिना इन्द्रा सन्तापयित्वा
स्वकं भ्रम आविशन् ननु केन प्रकारेणाविशेत्तदाह । योगध्या-
नमायेति । आग्नेय्या अष्टाक्रपोषनया यथाग्निः विद्युद्वपः इत्यनेनैव
रूपेण स्वक्रियाया इदं भवति एवं भूतया योगधारणया
स्वसंकल्पक्रियाया इत्यनेन प्रावर्गितेन रूपेणादृष्टोऽनवादि-
कार्यः ॥ ६ ॥

एवं भूते परगच्छते भगवन्नेन महोत्सवमाह । विधीति । वस्ये-
त्यस्य विवरणं सत्यमिच्छाह ॥ ७ ॥

योगधारणयाग्नेय्येनानाविद्यतगतिरिति दर्शितं तदैव

स्पष्टयति । देवा इति आदिपदात् । अनिश्चानगतिं कृष्णं स्वयामनि-
विश्रान्तं दृष्टुः अतः विस्मिता आसन् ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

श्रीभुक्तदेवजी बोले इसके अनन्तर उहाँ पर प्रज्ञा तथा
प्राप्ति के सहित महादेवजी इन्द्रादिक सब देवता प्रज्ञा
प्राप्ति के सहित मुनिगण ॥ १ ॥

पितर सिद्ध गन्धर्व विद्या धर महोरग आर्य यक्ष
राक्षस किन्नर अक्षरा गच्छलोक के पक्षि ॥ २ ॥

ये सब लोग भगवान् के गमन के दर्शन में पड़े
आनन्दित होकर आये और भगवान् के अग्र्य कर्म के
अर्थों को सोचते कीर्तन करते हुए ॥ ३ ॥

अपने विमानों के समूहों से आकाश को भ्रमण करते
हुए हे राजन् परम भक्ति से युक्त होकर ऊँचों की वषां
करने लगे ॥ ४ ॥

सब देवपक्ष भगवान् ने भी प्रज्ञा तथा अपनी इन्द्रादि-
विभूतियों को देखकर अपने स्वरूप में मन लगाकर
कोनों नेत्र कमलों को बंद करारिये ॥ ५ ॥

सब लोगों के मन को हरन करने वाली मूर्ति
जोकि आर्य तथा ध्यान में प्रवृत्त होकर है उस मूर्ति
को अग्नि सम्बन्धि योगियों की आर्या से भी नहीं अलाकर
उसी स्वरूप से अपने धाम को चले गये ॥ ६ ॥

स्वर्ग में देवताओं के नगरावधे आकाश में से ऊँचों
की वषां होने लगी उसी पक्षत धर्म सत्य धृति कीर्ति
श्री ए सब भूमी में से उनके पीछे चले गये ॥ ७ ॥

प्रज्ञादिक देवता जिनकी गति को कोई नहीं जानता है
उनको अपने भ्रम को ज्ञाते समय में नहीं जानसके वो
पड़े विस्मय युक्त हो गये ॥ ८ ॥

श्रीभरखानिज्ञानभाषाटीका ।

अविज्ञानगतिरर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सौदामन्या गतिर्यथा
मर्त्येन लक्ष्यते देवैस्तु लक्ष्यते तथा भ्रमण्डले दिव्या गच्छन्तः
भोक्तृणां गतिर्देवैरपि न लक्ष्यते किन्तु तत्प्राप्यदेवैर्यथः
॥ ९-१० ॥

मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतिं त्वां चानयच्छरणादः परमाश्रयधर्मम् ।

जिग्यैऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावन्तं स्वानयनं मृगयुं सदेहम् ॥ १२ ॥

तथाप्यशेषस्थितिसम्भवाप्येष्वनन्यहेतुर्पदशेषशक्तिधृक् ।

तैच्छम्भणेतुं वपुर्न शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥

य एतां प्रातः कृत्वा कृष्णस्य पदवीं पराम् ।

प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्रत्यनुत्तमाम् ॥ १४ ॥

दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवाग्रसेनयाः ।

पतित्वा चरणावस्रैर्यपिश्रितकृष्णानिभ्युतः ॥ १५ ॥

कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नसौ नृप ।

तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छिताः ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाध्यायदीपिका ।

अभिप्रायपरिहानात्मकम् परिक्लिष्टं तत्तच्छ्रुत्वा हृष्टान्तेन
स्पर्शमुके हृष्टं हृष्टा पुनस्तत्रैवायं प्रपञ्चयति विमिः । परस्य
सर्वकारणस्य तनुभूतसु चाक्षुषादिषु जन्तुनाप्येहः । भाविभो-
धतिरोभावरूपाश्चेष्टा आख्या मनुकरणमात्रमसौ नृप यथाऽ
विकृत एव नानारूपैर्जन्माक्षीप्तिवद्व्ययति तद्वत् मास्ती तावद्या-
दवादिषु जन्मादिषु । यावद्विश्वसंनिरोधादिष्वप्यसाविकृत
एवास्त इत्याह । स्मृतिः । आत्मना स्वमेवेकं जगत्सृष्टुन्तयोमि-
त्वेनानुविश्य आत्ममहिता स्वमहिता उपरत आस्ते ॥ ११ ॥

न पुनरन्वया मन्तव्यं यतोऽस्मिन्भावतरे तत्प्रभावो विर-
तिशयो हृष्ट इत्याह । मर्त्येनति । यमेन स्वलोकं प्रति नीतं
गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य आनयहानीतवान् शरणादः
शरणागतत्वं कस्मात् च ब्रह्मास्त्रधर्मं यो रक्षितवान् यश्चान्त-
कानामन्तकमपि ईयं श्रीकृष्णं वाग्यसंग्रामे जितवान् मृगयुं
लुब्धकं सदेहं स्वः स्वर्गमनयन्निन्ये असौ स्वावन्तं स्वस्थग-
मनीशोऽसमर्थः किम् ॥ १२ ॥

ननु ययि स्वमर्थेति किञ्चित्कालमत्रैव तेनैव वपुषा किं
नातिष्ठ सत्राह । तथापीति । यद्यप्युक्तप्रकारेणाशेषस्य जगत्त-
त्वावरस्य किञ्चित्कालमन्यहेतुर्निरपेक्ष एव कारणं स्वयं यद्य-
स्मादशेषशक्तिधृक् तथापि यादवान् सहस्रं निजं वपुर्न
शेषितमवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं न शक्तः किन्तु स्वमेव लोकम-
नयत् तत्र हेतुः मर्त्येन वेदेन किं च किञ्चित्कालमिति
स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्या गतिमेव प्रकृष्टां येष्वन्यथा
तेऽपि दिव्या गतिमनाहस्य योगवलनं कदसिद्धिं विधायात्रैव
शक्तं यतरेकान्मासुदित्येतदर्थमिति भावः ॥ १३ ॥

य एतामुक्तप्रकाराम् पदवीं गतिम् ॥ १४ ॥

तदेव भगवता स्वलोकं गच्छता वसुदेवादीनामपि तत्मा-
स्ये उपायश्चिन्तितं भावीसमाह । दारुक इत्यादिना ॥ १५-१७ ॥

भीमरस्त्रामिकाप्रयोगोऽभिधिरक्षिताः

दीपिकादीपितीति दिप्ययति ।

मर्त्येति विशेषणस्य व्यावर्त्तकत्वात् देवैस्तु लक्ष्यत इति
व्याख्यातम् एव परत्रापि अत एवार्थिकोऽर्थत्वादित्यर्थः इत्युक्तम्
॥ ११ ॥

तमेवार्थं तादृशतद्दीप्या माधिकत्वरूपार्थं यावता यतो हेतोः
स्वमहिता परमानन्दरूपावस्थानेन ॥ १२ ॥

अन्यथा जीववर्जजन्मादिप्रकारस्य यतो हेतोः । स्वस्य
स्वानां यदुना चावन्तं रक्षणं अन्तर्गते किम् अपि तु परमस-
मर्थः तस्मात्स्वस्थगमनादेन बहिर्मुखानां प्रसारणमात्राय किन्तु
सशरीरं तेषां स्वस्य च स्वलोकगमनमेवातीव युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

अत्रैव भूलोक एव । यादवाश्च विदारोपयुक्तत्वेन त्यक्तु-
मशक्यान् सहस्रं अप्रकटजालिनं लग्नमयम् । अत्र भूलोकेऽव-
स्थानामिच्छाविरहे अन्यथा मयावामतिक्रम्य बहुकाशावस्थाने
तेऽपि योगिनोऽपि अत्रैव भस्वलोक एव । तत् मर्त्यलोकं
विषयावेशेन रमणीयमिति वैराग्यदर्शनं वाह्यं प्रयोजनमातरी-
यान्तु नित्यपरिकरवियोगासहनमेवेति हेतुः ॥ १४ ॥

उक्तप्रकारं शरीरपरिकरसहितम् गतिमप्रकटप्रकाशे
गमनम् ॥ १५ ॥

दारुक इति सार्वकम् । ननुप्राप्तये स्वलोकप्राप्तये ।
निश्चितं वस्तुतस्तु नितरां धनं निजलोकगमनम् ॥ १६ ॥

तच्छ्रुत्वोति सार्वकम् । अत्र विद्योगस्य वर्णानाद्याध्यान्त-
रापेक्षामिति हेतुः ॥ १६-१७ ॥

भीमरस्त्रेण सुकृतशुक्लक्षीयम् ।

जन्मोद्वेगमेव विवृणोति । राजन् । परस्यत्यादिना तनुभूतजना-
द्यवेष्टा इत्यभूततुल्यजननाप्येह जन्मनो गर्भसम्बन्धः सापेक्षत्व-
वेदप्रदायां च मोहनमित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

१ स्वच्छगतिमिति विज० पाठः ।

[१९५]

ॐ सुदर्शनसंस्कृतशुक्लपञ्चायम ।

मैत्रेयप्रयोगे तु मिति । इतरमस्याविषयस्य प्रकारेण नेतुं नैच्छत् ।
 वपुर्न शोषिनं वपुरेकदेशतुल्यद्रव्यान्तरपरिफलपेन न मोहने कृतं
 तस्य प्रयोजनं शरीरद्रवोपेक्षणीयत्वज्ञापनमित्याह । मर्त्येनेति ।
 मर्त्येन शरीरेण । रक्षयेत् । असम्बन्धेन तिरोधानमात्रं नतु
 इतरसंज्ञातिषतुल्यदेहप्रहाणीमित्यर्थः । १३-२७ ।

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

अविक्रान्तगतिरप्येव दृष्टान्तः । सौदामन्या इति । काले वर्षासु
 आकाश इति पाठान्तरं मेघमण्डपं हित्वा सान्ध्याः सौदामन्या
 विद्युतः पुनर्गतिर्मन्येनं लक्ष्यते तथा ओष्ण्यास्य गतिः
 अपि वैद्यतेन लक्ष्यते किन्तु तत्प्राप्येतेन लक्ष्यते इति भावः ॥ ६ ॥

वक्ष्येति । योगगतिं योगपूर्वकगतिं दृष्ट्वा ह नृप । तां गतिं प्राप्स्यस्यते ।
 स्वं स्वं धाम निवासस्थानमगच्छन् जग्मुर्निर्गन्तः ॥ १० ॥

स्वाध्यासनि विशिष्टं भगवन्तं न बहुरिच्यनेन जगत्प्रमोहनं
सुचितं तद्विदुषोति । राज्ञिति त्रिभिः । हे राजन् । परस्व परम-
पुरुषस्य तनुभृज्जननाप्ययेहाः तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्य-
येहाः । उत्पत्तिमरत्युपाश्रया मायाविदुश्चनमनुकरगमात्र-
मित्यवेहि यद्वा इतरतनुभृत्सुन्यजननाप्ययेहाः जन्मनो गमे-
सम्बन्धप्रदर्शनमप्ययेह्य देहत्यागरूपत्वप्रदर्शनमित्येवं विधाश्रेष्ठा
मायाविदुश्चनं मोहनमात्रमित्यर्थः । इहाशब्दोऽपेक्षापरा वा
इतरतनुभृद्व्यात्मनो जन्ममरणयोगिभेदेहसम्बन्धस्यापेक्षा-
विदुश्चनमात्रं यथा नटस्य तस्य नाताभूमिकापरिग्रहोऽपेक्षाना-
त्मनि नाताकृतामोहनमात्रं प्रस्तुतस्तात्त्वविकृतसेवनावस्थिति-
स्तत्त्व कियदतादन्तरैवहत्वं तस्य गमनमित्याह । स परमपुरुषः
इदं चित्चिदात्मकं जगत्सृष्ट्वाऽनुप्रविश्य बहिरवतारैर्विदुष्य
न भन्ते द्विपराश्रयस्यै कस्मै जगत्स्मिन्संहृत्य चारमप्रहिम्ना
स्वात्मानुभवविषयभूतेन उपरतः निवृत्तजगद्व्यापार आस्ते एवं
विधापारमहिम्नः कियदतदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैवाऽमानुषश्च महिमास्मिन्नवाचितारे दृष्ट इत्यामिप्रत्याह-
मर्थेनेति यमलोकं प्रति नीतं गुरोः सर्वोपनश्य सुतं मर्येम
तेनैव शरीरेण युक्तं पुनरात्मयत्परमास्त्रं ब्रह्मास्त्रं तेन दग्धं
त्वा पराक्षितं शूरणादः स्वप्नातुरिति शेषः । यो रक्षितवान्
तथा मृत्योरपि मृत्युमर्षिं रुद्रं वाणासुरयुद्धं यो जित्वा जित-
वान् यश्च सुगन्धं सर्वैर्ह सशरीरमेव स्वर्गमेनयत् सोऽसी
भगवान्स्वात्तं भवनमन्त्रालयं गमनम् भवत्तु गगत्यादावित्यनुशा-
सनात् अनीयः किमसमर्थः किमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तद्येन विविधविधिविचित्रशक्तिभेगवाननेव किमिति तनु
 नानस्यापयदित्यन आह । तथापीति । यत् यद्यप्यशेषशक्तिभूगत-
 एवाशेषस्य जगतः स्थित्यादित्यनस्य हेतुरनस्यापक्षकार्याभूत-
 स्तथापि वपुरत्र शेषित यथा तथा नैच्छास्किन्तु प्रयोतुमेच्छ-
 दित्यर्थः । प्रदर्शयन्नात एवग्राह्यतेति शश्वन्तं स्वस्यः स-
 आत्मेति स्थितः योगीत्यर्थः गत्यथाः बुद्ध्यां नश्य गतिं बुद्धिं प्रव-
 शोयन्तुमित्यर्थः । प्रदर्शनमेवामिनीय दर्शयति मर्येन किमिति
 मर्येन मर्यादाशेन शरीरिणा किञ्च कश्चिदपि पुरुषार्थः
 उत्पत्तिमर्यादवश्यं कालान्तरेऽपि मृत्युमक्ताशनेन किमिति
 भावः ॥ १३ ॥

मगवद्भानकीचनकचमाह । य एति । एतामुक्तप्रकारां पदां
विलसणां पक्षी गतिं मत्स्या संकीर्तयेत् ततः संकीर्तयन्त्या-
मेव तादृशीमेव गतिं वैकुण्ठगतिमिति याचय ॥ १४ ॥

एवं भगवद्भक्तिरुक्तः प्रत्यक्षोपेक्षितकारकवशेनैव यमुदेवा-
दीनां गतिमाह । कारक इत्यादिना । एवं गत्वा लघुत्वोपपत्तेर्नवोः
पुरत इति शेषः पतित्वा तयोश्चरणावधौ भूमिस्थितिश्चैव तत्र
हेतुः कृष्णो ज विद्युत्तः रहितः ॥ १५ ॥

कथयामासेति । तत्रस्था द्वारिकास्थाः तद्वृष्टिनिधनादिकं
भूतयोश्चिप्रवृष्ट्या भीतमानसाः जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

॥ श्रीमद्विजयसुखजयशंकरतपस्विरनाथली ।

यथा मत्स्यैरमुष्यडलं मिखाकाशे वाप्याः सौदामिन्याः
गतिनं लक्ष्यते तथा कुष्माण्डस्य गतिर्देवतेन लक्ष्यते ॥ ८-१० ॥

जग्मादिमत्रो हरेस्तनुमद्वग्धेति कथयन्ति इति तत्राह
राजमिति परस्य सधैविलक्षणस्य परमात्मनस्तनुभूतजननय-
द्वेषयवच्छेदा वेष्टा या नां मायाविद्वस्वनं संश्लानुस-
रणांमवेहि यथा नटस्य राजाविरूपप्रणालिविषयवेष्टा=

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तःप्रजायमानो बहुधा विजायते
प्रजातो जातवद्विष्णुर्नमृतो मृतवत्तथा ॥

मायसा दशयष्टिसम्माना मोहनाय च॥

इति प्रमाणावहुदयादरेरयं स्वभाव इत्यर्थः । स्वतो वेदात्मना
दरे सज्जनादिकं कथं युज्यत इति तत्राह । मृष्टेति । स हरिणा-
त्मना स्वरूपशक्त्येवं जगत्सृष्ट्यानुविधायितारैर्विद्वत्प्राप्तं प्रत्यक्षमद्वय-
स्वात्ममहिमोपरतः स्वमहिम्नं स्थितं प्राप्ते जनेन स्वमहिम्नैव
सर्वं घटत इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

एषमपि मृगशविद्धत्वं हरेर्जनतादिकमापादयतीत्यत्रापि ।
मर्थेनोति । यः कृष्णः मर्थेन शरीरेण सह यमनीतिशोकं यमम-
नीतो लोकं समुद्दश्य यः स तथा तं यमम सलोकानीतिमि-
त्यर्थः गुरोः सान्दीपनः सुतं द्रौण्योः परमास्त्रदग्धं स्वास्त्रा-
नयत् तथा यो बाष्पापुण्ड्रगतं रुद्रमपि जिग्मे "रुद्रा माविशान्त, इति
श्रुतेः रुद्रा पारिजातहरणे अन्तर्कं यममपि जिग्मे इति अन्त-
र्कात्तकामिनि पाठे यमस्याप्यन्तर्कं रुद्रमित्यर्थः । सांज्ञीशो अन्य-
शङ्कितः श्रीकृष्ण इत्यतनौ सर्वज्ञानां रुद्रादीनामपि इत्यर्थं
तज्जोतीति इत्यतनुस्तन्मिन्द्वे मृगयारतीश्वरः क्णत् किं न
स्याद्वानोऽपि सामर्थ्यप्रकटनाय विप्रशापमनुस्मरन्निवृत्त एव
स्वमकं व्याघ्रशरीराभ्यामवस्तेन शल्पेषुणा विद्ध इव तस्य
स्वात्मानं प्रकाश्य तेन प्रसादितस्तस्मै लोकोक वदावि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

नहि किमिति वक्ष्यमद्वादीन् प्रत्यक्षोक्तं नानैषीदिति तत्राह ।
तथापीति । वक्ष्यपि अशेषस्थितिसम्भवाप्येषु अनन्यहेतुः स्वय-
मेव हेतुर्हेतुत्वमविचर्जितः कुलालस्य मृदगडादिशतत्वपेक्षावत्
प्रकृत्यादिशतत्वपक्षितत्वेन कथं हेतुत्वन्तरं नास्तीत्यत उक्तम् अशेष-
व्यक्तिधूमिति तथापि वक्ष्यमद्वादीनां वषः प्रशस्तं नैरुक्तं मन-

१ तत्र शुद्धीदां दर्शयितुं प्रजापतिरिति श्रुतिः जननवर्दीहा
दर्शयितुं अजायमान इति श्रुतिः अप्ययवर्दीहा दर्शयितुं
स्युष्माप्यक्तमयं दर्शयति अजात इति ।

भीमद्विजयः प्रतीयेकतपदरत्नावली ।

वान् मर्त्येन मरणाशयेन शरीरेण किम्प्रयोजनमिति भावेनात्र
शेषितं दृष्टिगतिं शेषः अनेनापि किम्प्रयोजनमतलकं स्वरूपं
गतिमिति । स्वच्छाकृतिं स्वयंकामां स्वविषयज्ञानलक्षणयोगगति
प्रकृत्यैव प्रदर्शनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । अतः संशयोऽपि
प्रयोजनाभावात् नोत्पन्नमित्यर्थः । अतः स्वशरीरं नेतुं नेच्छन्वि-
सर्थाऽनुपपन्नः उक्तहेतुविरुद्धत्वात् असम्भवादचेति—

जगतां मोहनायां भगवन् पुरुषोत्तमः ।

इहोवन्मानुषीं चेद्यं तथा मृतकवन्निभुः ॥

प्रकाशयेदहोऽपि मोहय स कुरात्मनाम् ।

मायया मृतकं देवस्तथा सृष्टा प्रदर्शयेत् ॥

कुतो हि मृतकं तस्य मृत्युभावात्परामर्शः ॥

इतिप्रमाणसङ्गाधाय ॥ १३ ॥

एतद्विज्ञानस्य स्वप्नापनेतुत्वाच्चोक्तं एषां इति भावेना-
कमुपसंहरति । य एतमिति ॥ १४ ॥

कृष्णोक्तो दारुकः किमकरोदिति तत्प्रकाशयेत्माह । दारुक
इति ॥ १५—१७ ॥

भीमस्त्रीवगोस्वामिकृतक्रमसंक्षेपः ।

देवेषु प्रह्लाददादयो यथावदुद्धृतवन्त इत्याह । प्रह्लाददादय
इति ॥ १७ ॥

तत्र यादवानामपि नाश्वराश्च सम्भवति, किन्तु भीमस्य
भीकृष्णस्य चेति सिद्धांतमस्माह । राजावति । परस्य भीकृ-
ष्णस्य ये तनुभूतः प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं तनु-
मिति भीमार्द्राक्षनुसारेण नदीयां तनुमेव धारयन्तस्तत्पाषाण-
बाह्यादयस्तेषां ज्ञानाद्यमरूपा इहाः ज्ञाः कथलं परस्यैव
मायाविद्वत्तममेहि यथा इन्द्रजावत्सा नदः कश्चिज्ज्ञात
एव माश्विरेव इन्द्रेव पुनश्च तद्दृष्टं ज्ञातयस्व दर्शयति
तस्यैव विद्यावतां देवविद्वत्तमस्य तादृशशक्तित्वं नच
विप्रमित्याह । सुमति । एवं सति भीमद्विजयादौ मुञ्चानामभ्यथा
भामहेतुदाहरणमात्रः सुतरामेव मायिकस्त्रीलावण्येन प्रवेशितो
भवति अत एव जगत्संश्रयकस्य तत्र राम यदि भक्त्यत्र
स्त्रीस्वामिमिरपीत्यं वास्तवार्थो व्यञ्जितः गच्छन्नुद्देशसाधयति
स्वयमेव मत्वा अपरितोषापक्षान्तरमाह यथा मां जहीति
तद्वैवं ज्ञानेन व्याख्यानेन लोकामिश्रामासित्वाहं पद्यु योगि-
जनशक्तिविलक्षणमगवच्छक्तिव्यञ्जकं भीस्वामिसंख्यानामद्वै-
त्यादिपञ्चदशदिमयदेवाक्यासौष्ठवं केमुत्पातयेत्तु सुपुत्र स्थापितं
यत् एव दृश्यते चाद्याप्युपासकानामित्यादिकं च तदुक्तं
सुसङ्गत्तं भवति तत्संप्रतिकरेणैव सार्द्धं तेषु तासां स्थापकार
इति ॥ ११ ॥

जगत्कनदेहातां तेषु तत्र सम्भवतीत्यास्तां भीकृष्णः पाशव-
त्वेनैव न सम्भवतीत्याह । मर्त्येनेति । यः भीकृष्णः यमजाक
मतमपि गुरुलूनं गुरोर्जातेन पञ्चजनमन्त्रिनेन मर्त्येन वेदनेनैव
जानयत् नचं प्रज्ञानजसो वक्षस्व मन्तव्यं तेषां च प्रह्लाद-
दग्धे यस्तस्मात् प्रह्लादादानयत् तद्विज्ञानमित्यर्थः किमन्यत्कथं
वक्ष्यात्कानामन्तकमीश भीमद्विजया वायस्यमासे जितवान्

महो यश्च तं जितवान् मृगयुगपि सः स्वर्गं वैकुण्ठविशेषं
सशरीरमेव प्रापितवान् स कथं ज्ञातां यद्वृत्तामवने इतो
न भवति तस्मात्स्वयमेव जितवान् न तादृशकलीलानुगतं स्व-
र्गं तु तेषां स्वलोकागमनमतीव युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु गच्छन्तु ते सशरीरा एव स भाम तत्रापि स्वयं
भगवान् विराजत एवेति न तेषां तद्विद्वत्सुखमपि भीमग-
वांस्तु तथा समर्थत्वादि कथमन्यास्तादृशानां विमोक्ष्य तैः
सह मर्त्यलोकां नुग्रहायैव परमपि कियत् काळं मर्त्यलोकां वि-
प्रकटी नानादित्यत्र सिद्धांतमस्माह तेषां भीमगवत्तद्वत् सौहा-
मरेणापि परस्परमभ्यमिखास्तिवमाह । तथापीति । यद्यप्युक्तप्रका-
रेण अशेषस्थितिसंभवाद्येषु अनर्थहेतुः यत् यस्मात्त-
दूर्ध्वमप्यनन्तनादशशक्तिभूक् तथापि यादवानन्तज्ज्ञाप्य निज-
सपुरत्र शोचितं प्रयातुं किञ्चित्काळं स्थापयितुं नेच्छन् किन्तु
स्वमेव लोकमनन्तं तत्र हेतुः तान् विना मर्त्येन लोक-
किं प्रम प्रयोजनमिति स्वस्थानां तस्याभगतानां तेषां गति-
मेव ज्ञान्यामिदोच्यतेनेन प्रकटं दर्शयति ॥ १३—१७ ॥

भीमद्विजनायचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शितः ।

सविज्ञातगतित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । सोवामिन्ना गतिमे-
त्यनेन लक्ष्यते लक्ष्यते लक्ष्यते यथा तथा भूमिद्वयं दृष्ट्वा गच्छन्तः
भीकृष्णस्य गतिर्देवेशि न लक्ष्यते किन्तु तत्पाषाणदेवति स्वामि-
रणाः तेषां पाषाणदेवदेवकुसुमकारणायां वक्षोरादादिव्य भागव-
भगवद्भागवतस्यैव इतना परस्परसाक्षितः स्वप्रभुं धर्म
स्वधाम नयाम इत्युक्तसिद्धिः सहेन यथौ तथा भाविमौव फा-
तलजामनायैः सह पाषाणदेवत आगता यदुत्पन्नानिषत् ये ये तं
पुनर्निर्वाणफाक्षेऽपि स्वस्वनायैः सह तत्र तत्रैव ययुरिति श्रूयम् ॥

विस्मिता इति । वचं योगेश्वरा इत्यभिप्रेत्यामहे किञ्चि मां
योगगतिं न विद्या एवेति भावः । प्रशंसन् इति । कः स्वदेव कर्तुं
प्रमत्त यः सर्वेश्वरव्यवसायिभिराततश्च योगेश्वरव्यवसायिभिरा-
तिकः किन्तु स्वास्तत्त्वमकेभ्यः एव दृष्ट्यागगतिक एव स
स्वधाम प्राविशति भावः ॥ १७ ॥

भगवत्तत्त्वसारिकराणां च तादृशत्वं सर्वलोकादहं
भूत्वा विद्यन्ते राजानं लीलितस्वसिद्धांतेनाभासयति
राजकिति । परस्य परमेश्वरस्य तनुभूतां जीवानामिव जननेहा
जन्ममृष्टा मर्त्यमृष्टा मरणावस्था च मायया विद्वत्तमनुकर-
णमवेहि जामीहि नेतु तद्वत्तः जीवानां शुक्लशोणितविकृतनु-
भूतां जन्माप्ययौ पुत्रस्यो परमेश्वरस्य तु चिन्मयावप्रदृष्ट
आविर्भावतिरोभावौ सुखमयावैव तदुक्तं—

देवक्यां देवकपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ।

आविरासीद्यथा प्राकृतां विशोभुस्त्वं पुष्कलः ॥

इति अत्रोऽपि ज्ञातो भगवान् यथाग्निरिति कृष्णशुभमि-
तिद्विष्ये इति आवावात्तराशेषं स्वविश्वं लोकलोचनमिति
अन्तर्देयमेव च रूपं भगवतो हरेः आविर्भाव
तिरोभावावस्थाकं प्रहमोचने इति प्रह्लादपुत्राणां वाक्य-
सं तदपि यत् कश्चिज्ज्ञातव्यमप्ययौ दृश्यते तस्यां विद्वत्त-
मेवेत्यर्थः । यथा नदस्वेति । इन्द्रजावत्सा नदी यथा मिथ्याभूत

तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः ।

असतवः शैरतै यत्र ज्ञातयो घ्नन्त आननम् ॥ १७ ॥

देवकीरौहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ।

कृष्णारामावपश्यन्तः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् ॥ १८ ॥

प्राणाश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहातुराः ।

उपगुह्य पतीस्तात ! चितामारुहुः स्त्रियः ॥ १९ ॥

सामपत्न्यश्च तद्देहमुपगुह्याग्निमाविशान् ।

वसुदेवपत्न्यस्तद्वात्रं प्रद्युम्नादीन् हरेः स्नुषाः ।

कृष्णपत्न्योऽनिशन्नग्निं रुक्मिरयायास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥

अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ।

आत्मानं सान्त्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥ २१ ॥

बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांप्रसायिकम् ।

हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥

द्वारकां हिरणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयन्क्षणात् ।

वर्जयित्वा महाराज ! श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥

नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् मधुसूदनः ।

स्मृत्याऽशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जैसे कि आकाश में मेघ को छोड़ कर के जाती हुई विजुली की गति को मनुष्य नहीं जान सकते हैं तैसे श्रीकृष्ण जी की गति को किसी देवता ने नहीं जाना ॥ १७ ॥

वे महा कदाचिद् श्रीहरि की उस योग गति को देख कर विस्मित हो कर उस बात की प्रशंसा करते हुये अपने अपने लोकों को चले गये ॥ १८ ॥

हे राजन् ! इन परम पुरुष भगवान् के जन्म की तथा अंतर्धान की चेष्टा है सो केवल जैसे नद का चरित्र तैसे मनुष्यों के वास्ते एक आश्चर्य शक्ति से है जोकि आदि में इस जगत्को आत्मा से सृज कर के फिर विहार कर के अंत में संहर कर के अपने महिमा से निवृत्त हो कर रहते हैं ॥ १९ ॥

जो भगवान् इस लोक को छोड़ गये मनुष्य शरीर पाछे गुरु पुत्र को छोड़ आये जो शरण रखे तुमारी माता के गर्भ में प्रसूत हो तुमारी रक्षा करते भये जिन ने बायासुर के युद्ध में काल के भी जीतते पाछे महादेव जी को जीत लिया और जिनने मृगशृङ्गक को भी देह सहित स्वर्ग में भेज दिया वे क्या अपने शरीर के रक्षा करने में समर्थ नहीं रहे ॥ २० ॥

[१८६]

तौ भी सब संसार के उत्पत्ति स्थिति प्रलय के सब कामों के करने में किसी की अपेक्षा नहीं करनेवाले भगवान् हैं क्यों की वे सब शक्ति धारी हैं ऐसे होने पर संसार में मर्त्य शरीर जो सब मनुष्यों के हैं उन में कुछ सार नहीं है इस बात के दिखाने के लिये अपनी स्वस्वस्थ गति को जमाने के लिये इहाँ एक प्रगट से अपने विग्रह को नहीं दिखाना चाहते ॥ २१ ॥

जो पुरुष प्रातःकाल में उठ कर इस लोक को श्रीकृष्ण का प्रयाण को नित्य से कीर्तनकरेगा सो उसमें गति को प्राप्त होगा ॥ २२ ॥

हाकक ने द्वारका में जा कर वसुदेव तथा उग्रसेन के आगे जो हाथ प्रभास का सब चरणों में गिर कर कहा श्रीकृष्ण के वियोग से मासुखों से उनके चरणों को भिगा दिया ॥ २३ ॥

हे राजन् ! सब वृत्तियों का अंतर्धान होना कह दिया उस बात को सुन कर द्वार के सब मनुष्य शोक से मूर्छित हो कर गिर पड़े ॥ २४ ॥

श्रीभगवत्साम्प्रतिकभाषाटीका ।

कृष्णारामो सुतावपश्यन्तः ॥ १८—२० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमहाविष्णुपिका ।

समुक्तिमिः सख्योऽवितथा वृकचो वेधु तेः—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

‘मूढोऽयं नाभिजायते लोको मामजमव्ययम्’

इत्यादिभिः ॥ २१ ॥

नष्टगोत्राणां नष्टसन्ततीनाम् सांपरायिकं पियडाहकादि
॥ २२—२६ ॥

श्रीराधारमगदासगोस्वामिचिन्तितम् ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

देवकीति सार्वकम् । प्राण्याश्च विजडुरिति तत्राग्रे उद्यमं
चकुरित्यर्थः । दशमीदशाया उपस्थितत्वात् । अशिवत्वाच्च
घटते मके कुत्राप्यसौ मुक्तिरिति रसामृतोक्तेः ॥ २८ ॥

उपगुह्येति सार्वकम् । शिष्यो यदुक्तम् पतीन् श्रीकृष्ण-
नित्यगणानन्तर्हितान्मनसाधिष्ठय चित्तां संहतिं नित्यसिद्धानां
समुदायरूपानां तानिषधाम आरुह्यः प्रायुः रामपत्न्यश्च तद्देहं
स राम एव देहो यस्य तं रामं देहदेहिमेव शन्यमित्यर्थः ।
देहदेहिमिदा चात्र नेश्वरे विद्यते कश्चिदिति प्रकृतकोकः ।
उपगुह्य च्यानेन मनसाधिष्ठयानि प्रकाशास्तरेण भुक्तं तस्या-
माविशन् । त्रिषु चित्ता चित्वायां संहता शिष्यामिति आशि-
र्वेष्टान्तेऽपि स्वाविष्टकाव्योषधी पुमान् । अजमके च भुक्ते
स्वादिति च मेदिनी । एवं वसुदेवपत्न्योऽपि तद्भावं स एव
गात्रं कवेवरं यस्य तं वसुदेवमित्यर्थः । तस्य सर्वं विशुद्धं
वसुदेवशब्दतमित्यत्र सन्देहं दहादिनी संश्लेषरूपशक्ति-
सारत्वेन निर्गतिरत्वेन जीवत्वासम्भवेन देहदेहिमेव शन्यत्वात्
शेषं पूर्ववत् ॥ २६ ॥

कृष्णपत्न्य इत्येवंकम् ।

तद्भावंकम् । स एव
कृष्ण आत्मा स्वरूपं यासां तः स्वरूपशक्तयः अशिशुक्तं नित्या-
नुभूतं नित्यधामाविशन् ॥ २० ॥

अवितथा यथार्थाः ॥ २१ ॥

वस्तुतस्तु अष्टश्रवणां इतानां श्रीकृष्णनित्यपरिकल्पेना-
वगतानां योऽनुपूर्वशः क्रमतो यथावत् सत्यतया संपरायो
नित्यधामप्राप्त्युत्तरकाकस्तत्रोचितं नामसद्वर्तिननादिकं वैष्णवेः
काव्याभासः ॥ संपरायः समीपे स्वाकापवृत्तकाव्योरिति
मेदिनी ॥ २२ ॥

परोक्षार्थस्य पुरज्जनाधिकार्यावयवत्वे शुक्लान्याव्यात-
त्वाद्धारकादीत्याया अनित्यत्वमाशङ्क्य दुःखितं राजानं तानि-
त्यत्वेन सान्त्वयति । धारकांमिति युष्मकेन । हरियां त्यक्त्वा
मिति कोकदृष्ट्या च तदुक्तं अत्यन्तामिति पदच्छेदः । आका-
वयत् परितो जडते परिखावदावृणोत् जलप्लावने न समु-
द्रेण स्वदत्तस्य भूमिकुक्ष्यस्य हस्तिमापुरप्रस्थापितेतरजनगृहाद्य-
धिष्ठानवहिरावरणस्यैव तस्यैव विश्वकर्मणा निर्मितत्वात् । धार-
काया दिव्यातिदिग्दर्शयान्ततया नित्यसिद्धत्वात् अतएव
वर्जयितव्यकम् । श्रीमान् यादवादिगृहवृक्षयोर्भौषणोभावात्
यो मगवदाख्यस्तं वर्जयित्वा । तथोक्तं हरिवंशे । यादवान्
प्रति भीमार्जुनं कृष्णो भोगवती रम्यामृषिकारता महाबलाः ।

धारकाभाससातकृत्य समुद्रं गमयिष्यतीति तत्र मगवदाख्ये
मगवाभित्य सेभिहित इति मथोक्तं तत्रत्यानामिति शेषः ।
स्मृत्येति द्वयं वर्जने हेतुरूपमाख्यविशेषणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्दीर्घावधायामंकृतभागवतचन्द्रिका ।

क यत्र हातय माननं इत्यत इतस्तत्तत्तादयन्तः उवसवः
गतप्राणाः शेरते ॥ २७ ॥

देवकीति । कृष्णराभासपदवन्तो स्मृतिं चेतनां जहन्तुः तत्त्वजडः
देवकीरोहिण्योरेककोदित्वाभिप्रायेण जहन्तुरिति शिष्य-
चनम् ॥ २८ ॥

पृथग्विवक्षया प्राण्याश्च विजडुरिति बहुवचनं हे तात । तापता-
क्षिपुः देवकीरोहिणीरिममस्याः शिष्यः पतिं वसुदेवमुपगुह्या-
विद्वय चित्तामारुह्यः पतीनिधि पाठे वसुदेवादभ्येषां शिष्यः तानु-
पगुह्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वयवति । रामपत्न्यस्तद्देहं तस्य रामस्य देहं स्तुषाः पुत्र-
मायाः प्रथमतादीनुपगुह्यामिविशिष्टां सम्बन्धः क्विमशवासा-
कृष्णस्य पत्न्यः तस्मिन्कृष्ण आत्मा शिष्यं यासां ता आनि-
माविशन्तस्ते क्विमशवा मीक्षितवन्त तिराधानमात्रं नास्वितर-
तुल्यदेहमहायाम् ॥ २० ॥

अजुनः इति प्रेयसः प्रियतमस्य विरह्यातुरः तावत् दुःखितः
ततः कृष्णस्य गतिरभ्येषां सतामुक्तिमिच्छात्मानं आनसं सार्व-
धामास समाहितवान् ॥ २१ ॥

वन्धुतां नष्टगोत्राणाञ्चसन्ततीनां सांपरायिकस्त्रिपयो-
दकक्षणादि कर्म ॥ २२ ॥

धारकांमिति स्यामात्रेणाह्वायवत् ॥ २३ ॥

मगवदाख्यं वर्जयितव्यकं हेतुत्वेन तद्विशिष्टमिति । नित्यमिति ।
व्याख्ये सन्निहितः अतएवमभावाच्च वर्जयितव्येति भावः । किञ्च
वदाख्यं स्मृतिमात्राणां प्रथमशुभं इत्येति तथा सर्वमनु-
मद्वं स्वयं सर्वमनुवाचहं मनुष्यरूपं निरतिशयमनुवाचहं
च ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

मगवद्विषयं स्मृतिं विजडुः स्यामिति शेषः ॥ २८—२९ ॥
तदात्मिकास्तदेकचित्ताः—

अभावावतर्पणे मेधो सत्यमामा वने तथा ।

ननु देहविषयोऽस्ति तयोः शुक्लविषयमनोः ॥

इति प्रमाणाद्भौकमयोऽस्यमामयोरन्तर्धानमवगन्तव्यं
यमदिष्टोऽग्नौ देहं त्यक्तव्य इति भावः ॥ २० ॥

आत्मानं स्वम् ॥ २१ ॥

सांपरायिकं परैतवित्यं कर्म ॥ २२—२७ ॥

स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनञ्जयः ।

इन्द्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥

श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात् पितामहाः ।

त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथम् ॥ २६ ॥

य एतदेवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ।

कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥

इत्थं ह्यैर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शन्तमानि ।

अन्यत्र वैह च श्रुतानि गृणन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे यादवान्तर्धानं नाम

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

समाप्तोऽयमेकादशस्कन्धः ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

द्वार का को जब हरिने त्याग किया तब सब भाग्य में समुद्र ने सब द्वारिका को डुबा दिया हे महाराज भीमाद भगवाद् के मंदिर को छोड़ दिया ॥ २३ ॥

क्योंकि स्मरण करने से सब के पापों को हरने वाले सब भगवत् करने वाले भगवान् वही सन्निहित रहते हैं जिस से उन के स्थान को समुद्र ने छोड़ दिया हे ॥ २४ ॥

श्रीचरित्रात्मिकतमावाच्यदीपिका ।

आहित साक्ष्य श्रीकृष्णचरितकीर्तनस्य फलमाह । य एत-
दिति आख्याय ॥ २७ ॥

शन्तमानि परममङ्गलानि परमहंसगतौ श्रीकृष्णे ॥ २८ ॥

एवमेकादशस्कन्धभावागस्य प्रदीपिका ।

आज्ञानध्वान्तमीनेन भीषरेण प्रकाशिता ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीचरित्रात्मिकतमावाच्यदीपिकायां

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिचरितम्

दीपिकादीपिमीदिप्ययी ।

वस्तुतस्तु तेषाम् ज्ञानावशिष्टान् । तत्र स्त्रीबालवृद्धेषु ॥ २५ ॥
सुहृदं चारुष्येन वधातीति सुहृद्वधं निखलीलास्यानं
भूषा तत्रैव गमनाय सत्पराः सन्तो महापथं तद्वानोपपन्नं
स्थानं जग्मुरिति सादृश्यादर्थः यः सात्त्विके च वाते सति
मिहिनी ॥ २६ ॥

वास्तवाद्यर्थोपकं फलमाह । य एतदिति आख्याय ॥ २७ ॥

अन्यत्र परलोके इह च लोके परममङ्गलानि योज्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने दिप्यये

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपचीयम् ।

परमहंसगतौ परमहंसानामाचारे स्थित इतिगुणः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे यादवान्ते

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपचीये

एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमहाराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

स्त्रीबालोति । स्त्रीरूपान् बालान् वृद्धान् जनान् हतशेषानग्निं
प्रविष्टाऽयोऽग्निश्चिष्टानादायैत्यर्थः । तत् स्त्रीर्बालान् वृद्धान् पुत्रानि-
त्यर्थः । जनविषयति वो भवः । मुसलं कुलनाशनमिति कृष्णकुल-
नाशकत्वमभिधानात् पुमाश्चर्यावशेषानधगतेः तत्र द्वारकार्या
वज्रं नाम बाह्वमभ्यषेचयत् स तु भगवत्संकल्पेनावेषित इति
भावः ॥ २५ ॥

श्रुतेति । त इति राजानं प्रति शुक्रोक्तिः पितामहो वृद्धिष्ठिरः
वंशधरं वंशप्रवर्तकं कृत्वा महापथं स्वर्गतः ॥ २६ ॥

एवमेकादशस्कन्धभावागस्यदीपिकादिफलमाह । स इति आख्याय ।
सर्वपापैर्भक्तियोगोपतिप्रतिबन्धकैः ॥ २७ ॥

इत्यमिति । इत्थं भगवतो यो रुचिरावतारः तस्य वीर्याणि वीर्य-
प्रकाशकानि वास्तव्यचरितानि वीर्यतानि चेति चशब्दादपौगव्यकैस्त्री

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।
स्वीयमचरितानि शतमानि परममङ्गलावधान्यम्ब्र पुराणान्तरेषु
कुरु तस्मिन्नापि श्रीमगवतपुराणे श्रुतानि गृणन् कीर्तयन् परमहं-
सानां नतौ स्वप्राप्त्युपायभूते भगवति परां भक्तिं लभेत प्राप्नुया-
दित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीवैष्णवसंघपयः परावारराकासुधाकरस्य सर्वाविद्या-
निधेः श्रीशैलगुरोस्तनयेन तत्परयापरिचयाप्रसन्न-
तस्मृक्समभिगतश्रीमद्भागवतायहृदयेन श्री-
वैष्णवदासेन श्रीवैष्णवराधवाविदुषा विद्वि-
खितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिका-
काव्यमैकादशस्कन्धोपाख्या-
यामैकात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ प्रस्तावः इहास्मिन्प्रत्ये परमहंसगतौ परमहंसानां
माधवे ह्येतौ शरणे वा ॥ २८ ॥

यत्तत्त्वं निगमोऽपि चकुर्मन्त्रं शास्त्रेषुबल्लितं
ब्रह्माद्याः किमुतावल्लभविधुरा निर्दोषचिता अपि ॥
अप्येवं लल्लवेगवन्मतिगतेरेषां सर्वैकं पदं
तद्वद्वाच्यमस्यगुह्यदुर्लभदवावा सम्प्रवन्दे परम् ॥
एकादशस्कन्धगता पदरत्नावलिस्थियम् ।
अभिप्रीये मुकुन्दस्य वनमालेख राजतम् ॥
इति श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका-
ध्वजतीर्थमठारकस्य कृतौ श्रीमद्भागवत-
टीकायां पदरत्नावल्यामैकादशस्कन्धे
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वस्य श्रीकृष्णचरितस्य फलं परमभक्तिपूर्विका तद्गति-
प्राप्तिर्येषाह ॥ इत्यमिति । परमहंसगताविति तेषामपि तद्गुणा-
कृतानां च एव गतिः किमुत मूल एव तद्गुणानामिति भावः ॥ २८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका-
यामैकात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आदित्यारभ्य श्रीकृष्णचरितकीर्तनादेः फलमाह । य इति ।
ब्रह्मणाम् ॥ २७ ॥
वाच्यचरितानि आचोडयाच वाचः स्वादिति मसिजेहृन्दा-

वनीयचरितानि त्वतिसुखवतमानीत्यर्थः । अन्वयः पुराणादिषु
इह श्रीभागवते च श्रुतानि परां परमभेष्टाम् ॥ २८ ॥
इति सारायं दर्शित्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
एकादशैकत्रिंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीकृष्णचरितकीर्तनस्य फलमाह । य इति ब्रह्मणाम् ॥ २७ ॥
मङ्गलानि मङ्गलावधानानि चालचरितानि चकारात्पोगण्डादि-
चरितानि गृणन् कीर्तयन् परमहंसानां ह्येवोपायविवेकवतां
संसारतो विरक्तानां श्रीकृष्णोऽनुरक्तानामित्यर्थः । गम्यते इति-
गतिः प्राप्यरूपः मुक्तौ प्राप्यरूपः श्रीकृष्णः तस्मिन् भक्तिं
लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीकृष्ण राधिकां सत्यां रुक्मिणीं श्रीहरेः प्रियाम् ।

वन्दे तद्वाच्यमायं शुभं गुरुपरंपराम् ॥

शुकेन विदुषा स्वल्पः कृतः श्रीकृष्णप्रीतये ।

एकादशे प्रदीपोऽयं पूर्वाचार्यमतानुगः ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे श्रीमद्भागवदाद्याचार्यनि-
श्चाकचरणचिन्तकशुकसुधीप्रणीते एकादश-
स्कन्धस्यैकत्रिंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

अंतर्धान होने में सेवांकी जो वाचक दृष्ट की रहे तिन
को लेकर अर्जुन जी इंद्रप्रस्थ हस्तिनापुरको आबंगे वहां पर
वज्रनाभ का राज्याभिषेक करदिया ॥ २५ ॥

हराजन् परिचित जी तुम्हारे पितामह युधिष्ठिरादिकों ने जब
अर्जुन से सब वधुओं का अंतर्धान होना सुना तब तुम को
वंशका राजा बनाकर उत्तराखण्ड बहरीनारायण से महापण
को खेले गये ॥ २६ ॥

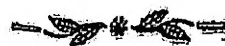
देवों के देव भगवान् श्रीकृष्ण के दशमस्कन्ध में इहां भक्त
जन्म कर्म रूप चरितों को जो मनुष्य भया से कीर्तित करेगा
वह सब पापों से छूटजावेगा ॥ २७ ॥

इस प्रकार से कृष्ण भगवान् के जो मङ्गलकारक वाच-
चरित तथा अवतार के परमम युक्त सब चरित्र जोकि इहां
भागवत में कहगये वा अन्यत्र कहगये सुने गये इन को जो
मनुष्य पठन करेगा वह पुनः परमहंसों की गतिदायक जो
श्रीकृष्णचन्द्र तिन के चरण में परमभक्ति को प्राप्त होजा-
वेगा ॥ २८ ॥

इति श्री भागवत एकादश स्कन्ध एकतीस में अध्याय की

भाषा टीका समाप्त ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इत्यष्टटीका समलङ्किते श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धः समाप्तमगाह ।

॥ श्री ॥

विज्ञापनम् ।

परपक्षगिरिवज्रः ।

अयि विश्वज्ञाः । अद्यातिप्रहर्षसमयौ वरीवर्त्ति अहं तत्रभवद्भयो भवद्भयोऽद्भुतग्रन्थं निवेदयामि यद्ग्रन्थान्वेषणं सहस्राणि विद्वांसोऽकारुः स्वातकास्त्रातिविन्दुनिव, तथाऽपि तद्ग्रन्थदर्शनमपि दुर्लभमभूत् नत्पाठनविचारणादि तु दुरापास्तमेवासीत् तमेव ग्रन्थमत्या-
जन्द्रेण समस्तभारतवासिनां श्रीमतां सेवायां निवेदयामि यं ग्रन्थं 'शरीरकहार्दसंचयनामकं' कथयन्ति, केचित्तु परपक्षगिरिवज्राख्यम्
अध्यासगिरिवज्राख्यमपि श्रुवन्ति, एष ग्रन्थो वेदान्तिनां शिरोधार्योऽस्ति, किञ्च सर्वमनीषिणामेतत्सुविदितमस्ति, निगमकल्पतरो रस-
मयफले वेदान्तशास्त्रमिवास्ति, यद्यपि वेदान्तशास्त्रस्य स्वस्वसिद्धान्तानामनुकूला अनेके ग्रन्था मुद्रितास्सन्ति, तथापीदृशः कोऽपि
ग्रन्थोऽद्यावधि न मुद्रितोऽस्ति, यद्ग्रन्थावलोकनेनैव सर्वं सिद्धान्तज्ञानं भवति, एतस्मिन् ग्रन्थेऽद्भुतचमत्कारोऽस्ति एतदवलोकनेनैव
सर्वशास्त्रसिद्धान्तज्ञानपूर्वकसत्यासत्यविचारो भवति, अन्यवेदान्तग्रन्थावलोकनावश्यकताऽपि न भवति, सर्वेषां विपश्चितामेतत्-
ग्रन्थावलोकनेन पूर्वानन्दाद्यतिर्भवति, एष च ग्रन्थो विदुषां पठनपाठनादिषु प्रचारणीयोऽस्ति, किम्बहुलेखनेतद्ग्रन्थावलोकयितृणां
अज्ञानन्दास्त्रादसमुद्रस्तरार्द्धत इव भवति, एतद्ग्रन्थावलोकनेन विद्वन्मण्डस्यो वाग्विलासे सङ्कोचः कदाऽपि न भवति, एष च ग्रन्थो
निम्नलिखितप्रकरणैर्विभूषितोऽस्ति, एतस्मिन् ग्रन्थे चत्वारोऽध्यायास्सन्ति, तत्र प्रथमेऽध्याये विषयसम्बन्धगिरिनिपात-प्रयोजनाधि-
कारिगिरिनिपात-अध्यासगिरिनिपातगिरिनिपातादीनि महाविस्तीर्णानि त्रयोविंशतिः प्रकरणानि सन्ति, द्वितीये चाध्याये जिज्ञास्यो-
परपक्षगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति, तृतीयेऽध्याये साङ्ख्यगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति, चतुर्थेऽध्याये जीवन्मुक्ति
गिरिनिपातोऽस्ति, एष चत्वारिंशत्प्रकरणैर्विभूषितोऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यापरिमितो ग्रन्थोऽस्तीति विषये मनीषिभिरिति शम् ॥ मूल्यम्
रौप्यकत्रयम् ॥ ३॥

पूज्यपादश्रीविश्वनाथचक्रवर्तिविरचितम्

श्रीकृष्णभावनामृतम् ।

श्रीकृष्णभावनामृतम् श्रीकृष्णचन्द्राष्टकालिकसेवानिरूपणपरम् कीडानिकुञ्जस्थ किङ्करीशुकशारिकादीनां परस्परसेवानिरूपण-
पर सुस्पष्टपद्यात्मकं महाकाव्यम् तदनुश्रुत्यामिताक्षरसंस्कृतटीकया समलङ्कृतम्, मूल्यम् रौप्यकत्रयम् ॥ ३॥

श्रीमद्भागवत सम्बन्धीय नियमावली ।

इतने बड़े परिश्रम और अथर्वसाय पर भी सर्व साधारण के सुलभ संग्रह के अर्थ पूर्ण ग्रंथ का मूल्य केवल ५०) रुपया
अग्रिम रखा गया है राजा महाराजा और संमान्य मनष्यों के सम्मान रक्षाके लिये उनसे केवल १००) ६० मात्र लिया जायगा डाक-
महसूल २४) ६० अलग पड़ेगा यह भागवत दशटीकेपेत है ।

असमर्थ ग्राहकों से चार किस्तों में रुपया लिया जायगा—प्रथम किस्त १२) ६० प्रथमस्कन्ध तक, द्वितीय किस्त १२) पञ्चस्कन्ध
तक, तृतीय किस्त १२) सप्तमस्कन्ध तक, चतुर्थ किस्त १४) दशमस्कन्ध तक और डाक महसूल २४) द्वादशस्कन्ध तक लियाजायगा।

श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम् ।

इह खलु जगति विद्यास्थानेष्वनेकेषु पठनीयेषु सत्स्वपि शास्त्रान्तराणां सहिष्णुचेष्टत्वेन सूक्ष्ममतिवेद्यत्वेन च तेऽवलपजनादरणीयेषु जातेषु
इदानीं स्थलमतिवेद्यत्वेन सुकुमारचेष्टत्वेन च काव्यनाटकादीन्वेव अनुश्रुत्याणां समययापवयोग्यानि तापि च भगवद्विषयकाणि चेदमुक्ति-
मुक्तिप्रदानानि विचार्येदानीं जगन्नाथवल्लभनाटकं सर्वजनसौकर्यायप्रकाशितम् इदं च नाटकं श्रीराधाकृष्णारहस्यकीडा विषये प्रतापरुद्र
नृपतितोषार्थं रामानन्दराय कविना निमित्तम्, अत्र च पञ्चद्वयः सन्ति तत्र प्रथमेऽङ्के नटनटीसूत्रधाराणां संवादपूर्वकप्रस्तावनातन्तरं धी-
राधाकृष्णममनिका विदूषकाणां वृत्तान्तः पूर्वरागनिरूपणम् १॥ द्वितीये च भावपरीक्षादिनिरूपणम् २॥ तृतीये भावप्रकाशादिनिरूपणम् ३॥ चतुर्थे
श्रीराधिकाया अमिसरगक्रियानिरूपणम् ४॥ पञ्चमे श्रीराधाकृष्णयोः सङ्गमनिरूपणम् अस्मिन् ग्रन्थे मध्ये मध्ये गीतगोविन्दवाग-
पद्यान्यपि विद्यन्ते मूल्यम् द्वादश आशुकाः ॥ ॥ ॥

वेदान्तसारः ।

श्री मो वेदवेदान्तसकलशास्त्रपारावारपरङ्कताः ।

विदितमेव भवतां श्रीमद्भैरवाभिकसूत्रार्थशास्त्रप्रतिपादको बालानामपि वेदान्तार्थसंशयनिवारणकरो वेदान्तसारो नाम ग्रन्थ-
रत्नम्, स वेदानीं सुबलितैर्नागराचरैरुपेतया मुद्रितस्सद्वा ज्ञाप्यतीति, अतस्सर्वेऽप्येतद्ग्रन्थाररनं केवलेन सांख्यकमूल्येन प्रहीत्वा
मनोऽनयनानन्वं प्राप्नुवन्तु भवन्तः । अस्य मू० १॥

श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनम्—श्री मोः परिविहितविद्वांसः । अस्मद्भुव्यालये अद्यावधि काव्यमुद्रितम् नास्ति त्रयोपेतम् श्रीनिम्बार्क-
दर्शनम् समग्रं सम्मुद्रितं तत्पर्यतां ग्रहणोत्सुकैः पञ्चमुद्री-मूल्येन, पञ्चादधिकेन लभ्येत इति विदन्तु मू० ५)

श्रीमद्भागवत काव्यकव—श्रीदेवकीमन्थन प्रेस

श्रीमुन्दावन—जिज्ञा मथुरा ।

} विद्वज्जन कृपाकाङ्क्षी—श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारी ।